

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

MEMMED SAİD ORDUBADÎ'NİN ROMANLARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME

Doktora Tezi

Erkan YEKE

Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı

İZMİR
2023

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

MEMMED SAİD ORDUBADÎ'NİN ROMANLARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME

Doktora Tezi

Erkan YEKE

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali EROL

Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı
Türk Dünyası Edebiyatları Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “Memmed Said Ordubadi’nin Romanları Üzerine Bir İnceleme” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Erkan YEKE

ÖN SÖZ

Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahip olan Memmed Said Ordubadî, edebiyat alanının neredeyse her türüyle ilgili birçok eser vermiştir. Kendi ifadesiyle bin sekiz yüze yakın makalesi, onlarca piyesi, birçok farklı dergi ve gazetede yayımlanmış ve sonrasında kitap haline getirilmiş şiirleri, hikâyeleri ve romanları mevcuttur.

Özellikle Azerbaycan edebiyatı içerisinde Batılılaşmanın gerekliliğini gerçekçi bir şekilde ilk olarak ortaya koyan “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” ve “Bədbəxt Milnyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab”, bununla beraber tarihî roman türünde ilk örnek olarak kabul edilen “Dumanlı Təbriz” romanları Ordubadî’nin edebiyatta öncü bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir.

1872-1950 yılları arasında yaşayan Ordubadî, 1907 İran Meşrutiyeti, Çarlık Dönemi’nin sona erışı, Sovyetler Birliği’nin kuruluşu, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi Azerbaycan coğrafyası açısından büyük önem taşıyan olaylara bizzat şahitlik etmiş, bu olayları ve içinde yaşadığı toplumu tüm yönleriyle eserlerinde başarıyla yansıtabilmiştir.

Edebiyat hayatına şiir türünde eserler vererek başlayan Memmed Said Ordubadî, “Qəflət” ve “Vətən və Hürriyyət” şiir kitapları; “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti”, “Bədbəxt Milnyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab”, “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər”, “Gizli Bakı” ve “Qılınc və Qələm” romanları ile yaşadığı dönemin tarihî, siyasi ve toplumsal gelişmelerini aktarmıştır.

Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu ile hem Türk hem de Kırgız, Türkmen, Azerbaycan ve Özbek edebiyatlarına ait birçok roman ele alınarak incelenmiş fakat Memmed Said Ordubadî gibi çok yönlü bir sanatçının herhangi bir eseri bu yöntemle akademik bir çalışma düzeyinde değerlendirilmemiştir. Bu sebeple tezimiz Memmed Said Ordubadî’nin romanlarının Oluşumsal Yapısalcı Metotla incelenmesi üzerine hazırlanmıştır.

Tezimizin “Giriş Bölümü”nde, “Edebiyat ve Toplum” başlığı altında edebiyatın toplum yapısıyla olan ilişkisine ve bu ilişkiyi sosyolojik açıdan inceleyen edebiyat sosyolojisine yer verdik. “Literatür” başlığı altında ise Memmed Said Ordubadî ile ilgili

hazırlanmış akademik çalışmalara değindik. “Yöntem” başlığı ile Lucien Goldmann ve onun oluşturduğu Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu hakkında bilgiler verdik.

Tezimizin “Birinci Bölüm”ü Memmed Said Ordubadî’nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkındaki bilgiler içermektedir. Bu bölümde yazarın aile hayatı, eğitimi, edebî kişiliği, yetiştiği sosyal ve kültürel ortamla ilgili bilgileri aktardık.

Tezimizin “İkinci Bölüm”ünde ise yaptığımız araştırmalar sonucunda Ordubadî’nin eserleri hakkında bilgiler sunduk. Yazarın romanları, hikâyeleri, şiirleri, piyesleri, makaleleri, araştırma kitapları, otobiyografik eserleri ve tercümeleriyle ilgili elde ettiğimiz bilgiler bu bölümde yer almaktadır.

Tezimizin “Üçüncü Bölüm”ünde Ordubadî’nin roman türünde kaleme aldığı altı eser, yayımlandıkları tarihe göre kronolojik sırayla Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu’na göre incelenmiştir. “İki Çocuğun Avrupaya Seyaheti”, “Bədbəxt Milnyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab”, “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər”, “Gizli Bakı” ve “Qılinc və Qələm” romanları; “Anlama Aşaması”, “Anlatı Yerlemleri”, “Açıklama Aşaması” ana başlıklarından hareketle alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır.

Tezimizin “Sonuç Bölümü”nde incelediğimiz romanlar üzerinden elde edilen sonuçlara ve genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

Tezimizin “Kaynaklar” bölümünde ise çalışmamız süresince faydalandığımız kaynaklar alfabetik sırayla yer almaktadır. Memmed Said Ordubadî’nin romanlarıyla ilgili yapmış olduğumuz incelememizin ileride bu yöntemle yapılacak çalışmalara kaynaklık edip yarar sağlamasını umuyoruz.

ÖZET

MEMMED SAİD ORDUBADİ’NİN ROMANLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yeke, Erkan

Doktora Tezi, Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali Erol

19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında başlayan yenileşme hareketleri sonucunda “İnkılapçı Demokratik”, “Maarifperver Realist” ve “Milli Romantik” adı altında üç ana akım ortaya çıkmıştır. Memmed Said Ordubadî, önceleri “Maarifperver Realist”, sonrasında “İnkılapçı Demokratik” akım içerisinde yer almıştır.

Bolşevik İhtilali’nden sonra Sovyetler Birliği’nin kurulması ve 1920 yılında Azerbaycan’ın bu birliğe dahil olması sonucunda Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyeti başlamış, sanat ve edebiyatta ana çerçevesi Sovyet Yazarlar Birliği tarafından belirlenen sosyalist realizm akımı benimsenmiştir. Memmed Said Ordubadî, eserlerini bu akımın prensipleri doğrultusunda ortaya koymuştur.

İlk olarak 1903 yılında yayımlanan “Şərqi Rus Gazetinə” adlı şiiriyle edebiyat sahasına çıkan Ordubadî, sonrasında birçok gazete ve dergide şiirler yayımlamış, bu şiirlerinde Müslüman Doğu ve Azerbaycan toplumunun geri kalmışlığını, bu geri kalmışlığın sebeplerini dile getirmiştir. Şiirlerinde modern eğitime önem vermeyi, dinî taassuptan kurtulmayı, akılcılığın ve bilimin yolundan gitmeyi çözüm yolu olarak sunmuştur.

Bu anlayış doğrultusunda 1908 yılında ilk romanı “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” ve 1914 yılında ikinci romanı “Bədbəxt Milnyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” adlı eserlerini yayımlamıştır. Bu romanlarında Azerbaycan’da ve İran’da yaşanan modernleşme hareketleri ele alınmış. Bu hareketlerin toplumdaki karşılıkları irdelenmiştir.

İran sınırına oldukça yakın bir yer olan Nahçıvan'ın Ordubad şehrinde doğup büyüyen, sonrasında yine İran'la sınır konumundaki Culfa şehrine yerleşen Ordubadî, İran'da gerçekleşen İran Meşrutiyeti'ni yakından gözlemlemiş, Tebriz'deki Settar Han hareketine kendisi de iştirak etmiştir. 1933-1936-1938-1948 yıllarında dört cilt olarak yayımladığı “Dumanlı Təbriz” romanında bu gözlemlerini aktarmış. Bolşeviklerin Tebriz'de meşrutiyet için vermiş olduğu mücadeleyi konu edinmiştir.

Yazar, Çar rejimi tarafından tutuklanmış, 1914 yılında Volgograd'a (Tsaritsyn) gönderilmiştir. Burada da şiirler ve makaleler yazmaya devam etmiş, sonrasında Bolşeviklere katılmak için Astrahan'a gitmiştir. Sovyet ordusunun Bakü'ye girmesinden bir süre sonra Bakü'ye gelen Ordubadî, 1938 yılında yayımlamış olduğu “Döyüşən Şəhər” romanında 1918 yılında Bakülü Bolşeviklerin Osmanlı ordusu ve Menşeviklere karşı vermiş olduğu mücadeleyi anlatmıştır.

1940 yılında yayımlanan “Gizli Bakı” romanında bu sefer 20. yüzyılın başlarında Bakü'deki işçi hareketlerini, bu işçi hareketlerini yönlendiren ilk Bolşevik örgütlerin yürütmüş olduğu faaliyetleri ele almış, Bakü burjuvazisine karşı verilen mücadele dile getirilmiştir.

Edebiyatın hemen hemen her türünde eserler veren Ordubadî, Türk ve İran edebiyatının önemli bir şahsiyeti olan Nizamî Gencevi'ye büyük bir önem vermiş, onun hayatını, eserlerini, yaşadığı dönemdeki toplumsal ve siyasi olayları geniş çaplı araştırmıştır. Bu araştırmalarının bir sonucu olarak birinci ve ikinci ciltleri 1946 ve 1948 yıllarında yayımlanan “Qılinc və Qələm” adlı romanını kaleme almıştır. Romanda Nizamî devri Azerbaycan'da yaşanan siyasi olaylara yer vermiştir. Nizamî'yi ve onun düşüncelerini romanın merkezine oturtan Ordubadî, 12. yüzyılda Azerbaycan atabeyleri arasında yaşanan siyasi çekişmeleri ele almıştır.

Romanlarında dönemin toplumsal yapısını, kültürel özelliklerini, Azerbaycan Türklerinin kullandığı atasözleri ve deyimleri ayrıntılı bir şekilde okuyucuya aktardığını görmek mümkündür.

Sovyetler Birliği'nde Komünist Partinin baskısı sonucunda sosyalist realizme uygun eserler veren Memmed Said Ordubadî, özellikle Sovyet sonrası romanlarında her ne kadar Sovyet ideolojisinin propagandasını yapmış olsa da bu romanlarında

Azerbaycan Türklerinin tarihî ve kültürel özelliklerine değinmiş, Azerbaycanlılık, vatanseverlik gibi konulara vurgu yapmıştır.

Oluşumsal Yapısalcı Metot, yapısalcılıktan farklı olarak sadece romanı merkezine alıp onu toplumdan ve yazardan bağımsız bir unsur olarak ele almaz. Romanın oluşum sürecinde toplumdaki hâkim ideolojinin ve yazarın dünya görüşünün önemli bir etkisi olduğunu düşünür ve bu etkiyi tespit etmeye çalışır. Bu tespitleri yaparken hem romanın metin merkezli içi yapısını anlamlandırmaya hem de bu iç yapının oluşmasını sağlayan siyasi, tarihî, kültürel özellikleri açıklamaya çalışır. Romanın yazarın içinde bulunduğu toplumla olan bağını inceleyen Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu aracılığıyla Ordubadî'nin adı geçen romanları bu metodun değerlendirme ölçütleriyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ordubadî, Azerbaycan edebiyatı, Roman, Yapısalcılık, Oluşumsal Yapısalcılık

ABSTRACT

A STUDY ON MEMMED SAİD ORUDBADI'S NOVELS

Yeke, Erkan

Doctoral Thesis, Department of Turkish World Literatures

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ali EROL

As a result of the innovation movements that started in Azerbaijani literature in the 19th century, three main movements emerged under the names of "Revolutionary Democratic", "Educational Realist" and "National Romantic". Memmed Said Ordubadi was first in the "Educational Realist" movement and later in the "Revolutionary Democratic" movement.

As a result of the establishment of the Soviet Union after the Bolshevik Revolution and the inclusion of Azerbaijan in this union in 1920, Soviet domination began in Azerbaijan, and the socialist realism movement, whose main framework was determined by the Soviet Writers Union, was adopted in art and literature. Memmed Said Ordubadi produced his works in line with the principles of this movement.

Ordubadi, who first appeared in the field of literature with his poem titled "Şərqi Rus Gazətinə" published in 1903, later published poems in many newspapers and magazines, and in these poems, he expressed the underdevelopment of the Muslim Eastern and Azerbaijani society and the reasons for this underdevelopment. In his poems, he presented giving importance to modern education, getting rid of religious bigotry, and following the path of rationality and science as a solution.

In line with this understanding, he published his first novel, "İki Çocuğun Avropaya Səyahəti" in 1908, and his second novel, "Bədbəxt Milnyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab" in 1914. In these novels, the modernization movements in Azerbaijan and Iran are discussed. The consequences of these movements in society have been examined.

Ordubadi, who was born and raised in Ordubad city of Nakhchivan, which is very close to the Iranian border, and then settled in the city of Julfa, also on the border with Iran, closely observed the Iranian Constitutional Monarchy in Iran and participated

in the Sattar Khan movement in Tabriz. He conveyed these observations in his novel "Dumanlı Təbriz", which he published in four volumes in 1933-1936-1938-1948. It is about the struggle of the Bolsheviks for constitutionalism in Tabriz.

The writer was arrested by the Tsarist regime and sent to Volgograd (Tsaritsyn) in 1914. He continued to write poems and articles here, and then went to Astrakhan to join the Bolsheviks. Ordubadî, who came to Baku a while after the Soviet army entered Baku, included the struggle of the Baku Bolsheviks against the Ottoman army and the Mensheviks in 1918 in his novel "Döyüşən Şəhər", which he published in 1938.

In his novel "Gizli Bakı", published in 1940, he discussed the workers' movements in Baku in the early 20th century, the activities carried out by the first Bolshevik organizations that directed these workers' movements, and the struggle against the Baku bourgeoisie was expressed.

Ordubadi, who produced works in almost every genre of literature, gave great importance to Nizami Ganjavi, an important figure of Turkish and Iranian literature, and extensively researched his life, works, and social and political events of his period. As a result of these researches, he created his work titled "Qılınc və Qələm", the first and second volumes of which were published in 1946 and 1948. In the novel, he included the political events that took place in Azerbaijan during the Nizami period. Ordubadi, who placed Nizami and his thoughts at the center of the novel, discussed the political conflicts in Atabeyler Azerbaijan in the 12th century.

It is possible to see that in his novels, he conveys to the reader in detail the social structure of the period, cultural characteristics, proverbs and idioms used by Azerbaijani Turks.

Memmed Said Ordubadi, who produced works in line with socialist realism as a result of the pressure of the Communist Party in the Soviet Union, even though he propagandized the Soviet ideology, especially in his post-Soviet novels, he touched on the historical and cultural characteristics of Azerbaijani Turks and emphasized issues such as Azerbaijanism and patriotism in these novels.

The Genetic-structuralistic method, unlike structuralism, does not only focus on the novel and treat it as an element independent of society and the author, but also considers that the dominant ideology in society and the author's worldview have an

important effect on the formation process of the novel and tries to detect this effect. While making these determinations, it tries to both make sense of the text-centered internal structure of the novel and explain the political, historical and cultural features that enable this internal structure to form. Ordubadi's mentioned novels were examined with the evaluation criteria of this method through the Genetic-structuralistic method, which examines the bond of the novel with the society in which the author lives.

Keywords: Ordubadi, Azerbaijani Literature, Novel, Structuralism, Genetic-Structuralistic Method

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR.....	xvii
GİRİŞ	1
G.1. EDEBİYAT VE TOPLUM	1
G.1.1. Edebiyat ve Toplum Arasındaki İlişki:.....	1
G.1.2. Edebiyat Sosyolojisi:	5
G.2. LİTERATÜR	10
G.2.1. Memmed Said Ordubadî Hakkında Azerbaycan’da Yapılan Çalışmalar	10
G.2.2. Memmed Said Ordubadî Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar	13
G.3. ARAŞTIRMA KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ.....	14
G.3.1. Araştırmanın Konusu:	14
G.3.2. Araştırmanın Amacı:	14
G.3.3. Araştırmanın Kapsam ve Yöntemi:	16
G.3.3.1. Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu.....	17
G.3.3.2. Oluşumsal Yapısalcı Metotta Kullanılan Değerlendirme Ölçütleri	22
G.3.3.2.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme).....	22
G.3.3.2.1.1. Anlatının Bakış Açısı:	22
G.3.3.2.1.1.2. Tanrısal Bakış Açısı.....	23
G.3.3.2.1.1.3. Tekil Bakış Açısı	25
G.3.3.2.1.1.4. Gözlemci Figürün Bakış Açısı	26
G.3.3.2.1.1.5. Çoğul Bakış Açısı.....	26
G.3.3.2.1.2. Tasvir (Betimleme).....	27
G.3.3.2.1.3. Mektup Tekniği	28
G.3.3.2.1.4. Özetleme Tekniği	28
G.3.3.2.1.5. Geriye Dönüş Tekniği.....	29
G.3.3.2.1.6. Montaj Tekniği	30

G.3.3.2.1.7. Otobiyografik Yöntem.....	30
G.3.3.2.1.8. Leitmotiv Tekniği.....	31
G.3.3.2.1.9. Diyalog Tekniği.....	31
G.3.3.2.1.10. İç Diyalog Tekniği.....	32
G.3.3.2.1.11. İç Çözümleme Tekniği.....	32
G.3.3.2.1.12. İç Monolog Tekniği	33
G.3.3.2.1.13. Bilinç Akımı Tekniği	33
G.3.3.2.2. Anlatı Yerlemleri.....	34
G.3.3.2.2.1. Zaman	34
G.3.3.2.2.2. Mekân (Uzam).....	36
G.3.3.2.2.3. Kişiler.....	36
G.3.3.2.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler.....	39
G.3.3.2.2.4.1. Siyasal Düzey	39
G.3.3.2.2.4.2. Kültürel Düzey	40
G.3.3.2.2.4.3. Ekonomik Düzey	40
G.3.3.2.2.4.4. Dinsel Düzey	41
G.3.3.2.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme).....	42
G.3.3.2.3.1. Yazarın Yaşamı, Dönemi.....	42
G.3.3.2.3.2. Anlatının Kaynağı.....	43
G.3.3.2.3.3. Tarihsel Çerçeve.....	43
G.3.3.2.3.4. Simgesel Çözümleme	44

BİRİNCİ BÖLÜM

1.MEHMET SAİD ORDUBADİ’NİN HAYATI, SANATI VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

1.1. Mehmet Said Ordubadi’nin Hayatı.....	45
1.2. Mehmet Said Ordubadi’nin Sanatı ve Edebî Kişiliği.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

2.MEMMED SAİD ORDUBADÎ'NİN ESERLERİ

2.1. Romanları	61
2.2. Hikâyeleri	62
2.3. Şiirleri.....	64
2.4. Piyesleri	66
2.5. Sanat, Kültür, Edebiyat ve Siyasi Konular Hakkındaki Yazıları.....	68
2.6. Araştırma ve Bilimsel Kitapları.....	71
2.7. Otobiyografik Kitapları	73
2.8. Tercümeleri.....	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MEMMED SAİD ORDUBADÎ'NİN ROMANLARININ OLUŞUMSAL YAPISALCI METOT'LA İNCELENMESİ

3.1. İKİ ÇOCUĞUN AVROPAYA SƏYAHƏTİ	75
3.1. 1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)	75
3.1.1.1. Anlatının Bakış Açısı	75
3.1.1.2. Tasvir (Betimleme)	77
3.1.1.3. Mektup Tekniği.....	81
3.1.1.4. Geriye Dönüş	85
3.1.1.5. Diyalog:	86
3.1.1.6. İç Monolog:.....	87
3.1.2. Anlatı Yerlemleri	88
3.1.2.1. Zaman:	88
3.1.2.2. Mekân:	91
3.1.2.3. Kişiler:	98
3.1.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler	102
3.1.2.4.1. Siyasal Düzey:.....	109
3.1.2.4.2. Kültürel Düzey:	111
3.1.2.4.3. Ekonomik Düzey:.....	115

3.1.2.4.4. Dinsel Düzey:	116
3.1.3. Açıklama Aşaması	118
3.1.3.1. Anlatının Kaynağı	118
3.1.3.2. Tarih�el �er�eve	123
3.1.3.3. Simgesel Düzey	124
3.2. B�DB�XT M�LYON�U YAXUD RZAQULU FR�NG�M�AB	126
3.2.1. Anlama Aşaması (��kin ��z�ml�e)	127
3.2.1.1. Anlatının Bakış Açısı	127
3.2.1.2. Tasvir (Betimleme)	129
3.2.1.3. Mektup	133
3.2.1.4. �zetleme	134
3.2.1.5. Geriye Dönüş	134
3.2.1.6. Montaj	135
3.2.1.7. Leitmotiv	136
3.2.1.8. Diyalog	137
3.2.1.9. �� ��z�ml�e	139
3.2.1.10. �� Monolog	141
3.2.2. Anlatı Yerlemleri	144
3.2.2.1. Zaman	144
3.2.2.2. Mek�n:	145
3.2.2.3. Kişiler:	146
3.2.2.4. Toplumsal Yapı ve �li�kiler:	167
3.2.2.4.1. Siyasal Düzey	172
3.2.2.4.2. Kültürel Düzey	174
3.2.2.4.3. Ekonomik Düzey	179
3.2.2.4.5. Dinsel Düzey	180
3.2.3. Açıklama Aşaması	184
3.2.3.1. Anlatının Kaynağı	184
3.2.3.2. Tarih�el �er�eve	189
3.2.3.3. Simgesel ��z�ml�e	192

3.3. DUMANLI TƏBRİZ	211
3.3.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)	212
3.3.1.1. Anlatının Bakış Açısı	212
3.3.1.2 Tasvir	214
3.3.1.3. Mektup Tekniği	228
3.3.1.4. Özetleme	230
3.3.1.5. Geriye Dönüş	230
3.3.1.6. Montaj	232
3.3.1.7. Diyalog	236
3.3.1.8. İç Çözümleme	238
3.3.1.9. İç Monolog	239
3.3.2. Anlatının Yerlemleri	241
3.3.2.1. Zaman	241
3.3.2.2. Mekân	246
3.3.2.3. Kişiler	254
3.3.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler	337
3.3.2.4.1. Siyasal Düzey	344
3.3.2.4.2. Kültürel Düzey	359
3.3.2.4.3. Ekomonik Düzey	370
3.3.2.4.4. Dinsel Düzey	372
3.3.3. Açıklama Aşaması	380
3.3.3.1. Anlatının Kaynağı	381
3.3.3.2. Tarihsel Çerçeve	396
3.3.3.3. Simgesel Çözümleme	408
3.4. DÖYÜŞƏN ŞƏHƏR:	419
3.4.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)	421
3.4.1.1. Anlatının Bakış Açısı	421
3.4.1.2. Tasvir	424
3.4.1.3. Mektup	433
3.4.1.4. Geriye Dönüş	438
3.4.1.5. Montaj Tekniği	441

3.4.1.6. Diyalog Tekniği	444
3.4.1.7. İç Çözümleme	447
3.4.1.8. İç Monolog.....	450
3.4.2. Anlatı Yerlemleri	453
3.4.2.1. Zaman	454
3.4.2.2. Mekân	461
3.4.2.3. Kişiler	470
3.4.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler	565
3.4.2.4.1. Siyaset Düzey	570
3.4.2.4.2. Kültürel Düzey	588
3.4.2.4.3. Ekonomik Düzey	598
3.4.2.4.4. Dinsel Düzey	601
3.4.3. Açıklama Aşaması	605
3.4.3.1. Anlatının Kaynağı	606
3.4.3.2. Tarihsel Çerçeve:	610
3.4.3.3. Simgesel Düzey.....	620
3.5. GİZLİ BAKI	625
3.5.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)	628
3.5.1. Anlatının Bakış Açısı	628
3.5.1.2. Tasvir	631
3.5.1.3. Mektup Tekniği.....	640
3.5.1.4. Geriye Dönüş	643
3.5.1.5. Montaj Tekniği:.....	644
3.5.1.6. Diyalog Tekniği	647
3.5.1.7. İç Çözümleme	650
3.5.1.8. İç Monolog.....	652
3.5.2. Anlatı Yerlemleri	654
3.5.2.1. Zaman	654
3.5.2.2. Mekân:	658
3.5.2.3. Kişiler:	665
3.5.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler	727

3.5.2.4.1. Siyasal Düzey.....	735
3.5.2.4.2. Kültürel Düzey.....	746
3.5.2.4.3. Ekonomik Düzey.....	751
3.5.2.4.4. Dinsel Düzey.....	754
3.5.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)	758
3.5.3.1. Anlatının Kaynağı	758
3.5.3.2. Tarihsel Çerçeve	762
3.5.3.3. Simgesel Düzey.....	772
3.6. QILINC VƏ QƏLƏM.....	778
3.6.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)	781
3.6.1.1. Anlatının Bakış Açısı	781
3.6.1.2. Tasvir	783
3.6.1.3. Mektup Tekniği.....	790
3.6.1.4. Özetleme	792
3.6.1.5. Geriye Dönüş	793
3.6.1.6. Montaj Tekniği.....	794
3.6.1.7. Leitmotiv Tekniği.....	796
3.6.1.8. Diyalog	797
3.6.1.9. İç Çözümleme	799
3.6.1.10. İç Monolog.....	802
3.6.2. Anlatı Yerlemleri	806
3.6.2.1. Zaman	809
3.6.2.2. Mekân	811
3.6.2.3. Kişiler	830
3.6.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler	893
3.6.2.4.1. Siyasal Düzey.....	900
3.6.2.4.2. Kültürel Düzey	911
3.6.2.4.3. Ekonomik Düzey.....	924
3.6.2.4.4. Dinsel Düzey.....	926
3.6.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)	930
3.6.3.1. Anlatının Kaynağı	930

3.6.3.2. Tarihsel Çerçeve	934
3.6.3.3. Simgesel Düzey.....	955
SONUÇ	964
KAYNAKLAR.....	971
TEŞEKKÜR	994
ÖZ GEÇMİŞ.....	995

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Memmed Said Ordubadî'nin Eserlerinin Toplandığı Sekiz Cilt	11
Tablo 2. Ceylan, Geriye Dönüş Tekniğı.....	30
Tablo 3. Günay, Anlatıda Zaman Yapıları	35
Tablo 4. Memmed Said Ordubadî'nin Romanları.....	62
Tablo 5. Memmed Said Ordubadî'nin Hikâyeleri.....	63
Tablo 6. Memmed Said Ordubadî'nin Şiir Kitapları.....	66
Tablo 7. Memmed Said Ordubadî'nin Piyesleri	68

KISALTMALAR

ak.: Aktaran

çev.: Çeviren

DŞ: Döyüşən Şəhər

DT: Dumanlı Təbriz

Ed.: Editor

EKE: Edebiyat Kuram ve Eleştirileri

GB: Gizli Bakı

s.: Sayfa

ss.: Sayfa Sayıları

QQ: Qılınc və Qələm

Yay. : Yayını, yayınları

yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

G.1. 1. EDEBİYAT VE TOPLUM

G.1.1. Edebiyat ve Toplum Arasındaki İlişki

Edebiyatın temelinde insan vardır. İnsan ise toplumsal bir varlıktır. İnsanın gerek aidiyetlik gerekse bireyselleşme açısından toplum içerisinde var olması dille mümkündür. Edebiyatla uğraşan ve dili başarıyla kullanan sanatçı, ait olduğu toplumun dilini işler ve sahip olduğu duygu ve düşüncüyü topluma açıklar. Bu noktada dilin yüksek bir ürünü olan edebî eser kimi zaman insanın toplum içindeki ilişkisinde bir araç kimi zaman ise bir amaç durumundadır. Toplamlar edebî eserler sayesinde tabularından, geleneklerinden vazgeçebildikleri gibi tam tersi yeni dogmalara ve geleneklere bu sayede sahip de olabilir. Bu sebeple edebiyatın sanatçının ve onun ürünü olan edebî eserin toplumla olan ilişkisi sürekli merak edilmiş, araştırılmış ve bunun sonucunda edebiyat-sanatçı-edebî eser üçlüsüne toplumsal yapı içinde farklı görevler yüklenmiştir.

Örneğin Bilgegil, insanlığın var oluşunu ve buna bağlı olarak oluşan insanlık değerlerinin kaynağının sanatçılar olduğunu belirterek sanatçıya ve sanata toplumsal bir görev yüklemiştir.¹

Atsız, edebiyat ürünlerini insandaki duygu ve düşüncenin en üst düzeydeki ifadesi olarak tanımlar.² Günay da edebî eserleri insanın ruhuna tesir eden, zengin bir dil içeriği taşıyan cümleler birimi olarak görerek Atsız'ın bu düşüncesine dolaylı olarak destek verir.³

Bilgegil, edebî metnin içinde yetiştiği toplumu yansıttığını belirtir.⁴ Bu sayede o milletin kültürünün nasıl şekillendiğini ortaya çıkar. Örneğin Türk edebiyatında Türklerin İslamiyet'in ilk yıllarındaki eserleriyle daha sonraki eserlerinin dil ve anlatım bakımından farklılık taşıdığı görülür. Türk edebiyatı ve hatta Türklerle ilgili hiçbir bilgisi olmayan bir kişi Bengütaş ve Kutadgu Bilig'i okuduktan sonra iki eserdeki dil

¹ Zöhre Bilgegil, **M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri**, İkinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 102

² Nihal Atsız, **Türk Tarihinde Meseleler**, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 10

³ Doğan Günay, **Metin Bilgisi**, Üçüncü Baskı, Multilingual, İstanbul, 2007, s. 44

⁴ Bilgegil, s.102

yapısından yola çıkarak bu eserlerin iki farklı kültür dairesinde yazıldığını anlayacaktır. Kutadgu Bilig ile 17. yüzyılda yazılmış bir divan şiiri arasındaki dil farkı ve tema farkı da aynı sonuca ulaştırır.

Köprülü de benzer ifadeler kullanarak bir milletin edebiyatını o milletin ruhunu ve hayatını gösteren bir ayna olarak tanımlar. Bir milletin hayatı nasıl gördüğünü, nasıl düşündüğünü, nasıl hissettiğini en doğru olarak o milletin edebî ürünlerinden öğrenebileceğini ifade eder.⁵

Edebiyat eserinin toplumun aynası olduğu fikrine katılan Tekin, daha ileriye giderek romanın özel bir amaçla hayattan seçilmiş bir parça olduğunu savunur. Romancının içinde yaşadığı toplumun bir “yansıtıcısı” olduğunu, bu sebeple toplumun düşünce yapısına, ticari gelişmelerine eserlerinde yer verdiğini ifade eder.⁶

Sanatçının içinde yaşadığı toplumdan etkilendiğini sanatının da bu etki altında olduğunu belirten Adıgüzel, Goldmann’ın bu durumu diyalektik maddeciliğin temel şartlarından biri olarak kabul ettiğini belirtir. Goldmann’ın her düşünce sosyolojisinin toplumsal yaşamın edebî eser üzerinde etkisi olduğu, iktisadi ve toplumsal sınıfların da bu etkide önemli yer edindiği fikrini aktarır.

Adıgüzel, sanatçının sanat eserini ortaya çıkarırken içinde yaşadığı toplumun değer yargılarından etkilendiğini ifade eder. Eserlerinde toplumun bu değer yargılarına ve kültürüne yer vermeyen sanatçıya hemen hemen hiç rastlanmadığını belirtir.⁷ Bu açıdan bakıldığında edebî eser toplum için yazılmış ve yine kendisi için yazılmış toplumun içinden çıkmıştır. Yazar ya da sanatçı, eser ortaya koyarken toplumdan bağımsız hareket edemez. İçinde yaşadığı toplumla sürekli iletişim halindedir.⁸

Burada şuna dikkat çekmek gerekir ki sanatçı toplumun değer yargılarını yansıtabileceği gibi bu değer yargılarına karşı da eserlerinde cephe alabilir. Bu yargıları sahip çıkmayabilir ve bunlarla karşı gelecek fikirler üretebilir. Böyle olmuş olsa bile

⁵ M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 6. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 27.

⁶ Sedat Adıgüzel, **Elçin Efendiye’ın Romanları Üzerine Bir Çalışma -Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001, s. 11.

⁷ Adıgüzel, s. 4.

⁸ Bilal Can, Fatih Özbay. “Edebiyata Sosyolojik Bakmak: Mustafa Kutlu’nun “Uzun Hikâye” Adlı Eserindeki Anlamlar ve İdeolojik Yansımalar”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 39, Ocak 2014, s.62.

yine de eserde sanatçının yaşadığı dönemle ilgili bir iz, o toplumun yapısıyla ilgili bir ipucu bulunmaktadır.

Durali Yılmaz'a göre romancı ya da yazar, içinde yaşadığı toplumun bir özetidir ve dolayısıyla içinden çıktığı milletin özelliklerini taşır.⁹ Anlaşılabacağı üzere edebî eser, ait olduğu milletin bir yansımasıdır. O milletin özelliklerinden, kültürel kodlarından izler taşır. Bu kodları yazar, bilerek veya bilmeyerek eserine işler.

Buna yakın bir ifadeyi Baltabayev'in eserinin önsözünde edebî eserin ve yazarın nasıl olması gerektiğiyle ilgili bilgi veren Yusuf Avcı, bir eserin ait olduğu milletin değerlerinden beslenmesinin edebî eserde kalıcılık yaratacağını belirtir:¹⁰

Kabul etmek gerekir ki edebiyat, öncelikle bir sanattır. Bununla birlikte edebiyat, sanatkâr, okuyucu ve toplumla olan ilişkiler; bu ilişkileri sağlayan dil, muhtevası, yapısı ve estetik unsurları ile çok açık bir kültür unsuru; hatta sosyal ve milli bir müessesedir. Zira edebiyat sadece varlığı ile bir milleti diğer milletlerden farklı kılan ve ona kendine has bir kimlik kazandıran maddi ve manevi değerler bütünü; bu değerler manzumesi ekseninde şekillenen ortak hayat tarzı olarak tarif edebileceğimiz kültürün alt birimlerinden (dil, din, sanat, folklor, adet, örf, gelenek, tarih, ahlak, hukuk vb.) birisidir. Unutulmamalıdır ki en ilkelinden en gelişmişine kadar her toplumun veya milletin tarihiyle yaşıt ve kendine has bir edebiyatı vardır.¹¹

Sanatçının toplumun içerisinde yer alması, toplumla ve insanla ilgili düşüncelerini eserlerinde dile getirmesi onu bir sosyolog yapmaz. Yazar olayları eserlerinde ele alırken estetik kaygı taşır. Bu estetiklik anlayışı esere kalıcılık sağlar. Bu amaçla yazar içinde yaşadığı toplumu inceler, dolaylı ya da dolaysız da olsa toplumu eserlerinde yansıtır.¹²

Gökçimen, Janet Wolff'un sanatın, tek başına meydana gelmediğini, toplumsal ve teknolojik araçlarla, gruplarla oluştuğunu, örneğin Mozart'ın bir eserinin bir orkestra ve onun teknoloji ile oluşturulmuş enstrümanları ile hayat bulduğunu ve edebiyatın da

⁹ Durali Yılmaz, **Roman Sanatı ve Toplum**, Kesit Yayınları, Ankara, 2011, s. 25.

¹⁰ Hamidullah Baltabayev, **Nesir ve Üslûp, (Akt. Yusuf Avcı)**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayın No:51, İstanbul, 2006, s. IV.

¹¹ İsmail Çetişli, **Batı Edebiyatında Edebi Akımlar**, Altıncı Baskı, Akçağ Yayınlar, Ankara, 2004, s. 26.

¹² Can ve Özbay, s. 62

böyle olduğunu ifade ettiğini belirtir. Wolff’a göre edebî eser her ne kadar bireysel bir üretim olsa da eserin içeriğini ele alınca sosyal bir olgunun yansıması görülür.¹³

Ümit Aktaş, “Edebiyat, İdeoloji ve Poetika” (2012) adlı eserinde her edebî eserin belli bir amaç doğrultusunda yazıldığından bahseder. Yazarın savunduğu ideolojiyi ya da gerçekliği eserinde apaçık öne plana çıkarabileceğini ya da bunu daha yumuşak bir şekilde arka planda tutabileceğini ifade eder. Sadece ideolojinin eserde işlenmesi ve eser aracılığıyla topluma duyurulması eseri estetik yönden zayıflatır. Eser sanat açısından arka planda kalmış olur.¹⁴

Edebî eserin gerçek konusu insandır. Asıl hedefi insana ulaşmaktır. İnsanı var eden her şeyin edebî eserde yani sanat eserinde yer alması gerekir. Buna paralel olarak Çetişli, edebiyatın konusunun tabiatıta var olan insana ait her şeyin olabileceğine vurgu yapar, edebiyatı milli bir oluşum olarak değerlendirir. Edebiyatta her ne kadar öncelik sanat olsa bile, onun bir kolu da millete ve topluma dayanır. Edebî eserdeki doku, kullanılan dil ve yapı millete ait kültür unsurlarıyla beraber bir bütünlük oluşturmalıdır. Bu yüzden Çetişli, edebiyatı milletleri ayırt edecek kültür özelliklerinden biri olarak kabul eder.¹⁵

Herhangi bir dönemde yazılmış herhangi bir edebî esere bakarak o toplumun geçirdiği kültür daireleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. Edebî eserler ait olduğu milleti genellikle geçmişten geleceğe taşıyan önemli araçlardan bir tanesidir. Toplumların kültür özelliklerini belirlemede edebiyatın konumu öne çıkar. Buna göre edebiyat, kendisinden toplumsal yararlar bekleme gibi görevleri de üstlenmiş olur.

Görüldüğü gibi edebiyat ve edebî eser sanatçı aracılığıyla hayat bulur. Onu oluşturan sanatçı ait olduğu toplumu beğensin ya da beğenmesin o toplumun bir parçasıdır. Eserini oluştururken de toplumun iç dinamiklerini bilerek ya da bilmeyerek eserinde ortaya koyar. Bu yüzden edebî eser ve sanatçı toplumun yapısıyla organik bir bütünlük içerir. Toplumla aralarındaki bu karmaşık yapının incelenmesi edebî eserin anlaşılması ve layık olduğu yeri bulması açısından çok önemlidir.

¹³ Ahmet Gökçimen, **Ata Govşudov’un Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s. 3-4.

¹⁴ Can ve Özbay, s. 67.

¹⁵ Çetişli, s. 26.

G.1.2. Edebiyat Sosyolojisi

Edebiyat ve toplum arasındaki ilişkinin bu kadar iç içe olması. Edebî eserin bilerek ya da bilmeyerek de olsa toplumun oluşturduğu kültür dairesinin bir parçası olarak düşünülmesi sosyoloji bilimini harekete geçirmiş, edebiyat ve toplum arasındaki ilişkinin boyutu sosyologların merak konusu olmaya daha 19. yüzyılda başlamıştır.

Batı’da bu yüzyılda başlayan bu çalışmalar belirli bir yönteme ve sisteme tabi değildir. Mme de Stael (1766-1817), H. Taine (1828-1891), Marx (1818-1883), Engels (1820-1895), Belinski (1848-1892), Saltıkov Şchedrin (1826-1889), Çernişevski (1818-1889), Dobroliabov (1836-1861) gibi araştırmacılar her ne kadar bu alanda çalışmış olsalar bile edebiyat sosyolojisini sistemli ve metodik olarak ele almamışlardır.

Aksoy, Madame de Stael’in, edebî eserlerin açıklanmasında ülke, siyasi rejim, iklim, çağ gibi özel durumların önemli bir payının olduğuna değindiğinden bahseder. Bu sebeple Yazıcı, bunları edebiyat sosyolojisinin kurucuları değil de habercileri olarak görür.¹⁶

Edebiyat sosyolojisi çalışmalarının iki eğilim içinde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir. Birincisi edebiyat ile toplum arasında ilgi kuran ve bunu sosyolojik eleştiri olarak sunan çalışmalar, ikincisi bilimsel bir disiplin çerçevesinde belli bir yöntem ve bakış açısına sahip edebiyat sosyolojisinin sınırları içerisindeki çalışmalar.¹⁷

Edebî eserler kurmaca bir dünyanın dışavurumudur. Roman ve hikâyelerde konu ve kahramanlar gerçek hayattan alınmış olsa bile kurgu gerçek dünyanın aynısı değildir. Üstelik bu kurgu okurdan okura göre zihinde farklılık gösterir. Edebî eserler hayali bir kurguya sahip olsa bile yine de eserlerde toplumun yansımaları görünür. Alver, edebiyatın kolektif bir kimlik oluşturmada, toplumsal bilinç durumu belirlemede, milli, dinî ve fikri anlamda bir birlik oluşturmada önemli bir yeri olduğunu belirtir. Bu yüzden

¹⁶ Hasan Yazıcı, “Edebiyat Sosyolojisine Toplu Bir Bakış Sosyolojinin Tanımı ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, Sayı 39, 2009, s. 41-52.

¹⁷ Köksal Alver, “Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi Literatürü-Bir Bibliyografya Denemesi”, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusosyoloji/article/view/1019019264>, (22.03.2015), s. 186.

edebiyat sosyolojisi edebiyatın bu önemini ele alarak kendine bir inceleme alanı oluşturmaktadır.¹⁸

Edebî eserin ortaya çıkmasını sağlayan etkenlerin neler ve bu etkenlerin oluşmasında toplumun katkısının ne derecede etkili olduğu, edebî eseri meydana getiren yazarın içinde yaşadığı toplumla olan ilişkisi ve toplumdaki yeri gibi soruların cevaplarını giderme görevini özellikle 20. yüzyılın başlarında edebiyat sosyolojisi üstlenmiştir.¹⁹

Bu sebeple Kösemihal, edebiyatın sosyolojik olarak incelenmesinde yazar, eser, basım, yayım dağıtım ve örgütleri, okuma zümreleri gibi dört unsurun önemli olduğunu ifade eder. Çünkü edebiyat toplum içinde var olmuştur. Toplumun bir yansımasıdır.²⁰

Aydın, edebiyat sosyolojisinin çıkış noktasında, edebiyatın toplum içindeki rolü ile toplum ve edebiyat arasındaki karşılıklı etkileşim yer aldığını, bu sebeple “toplum romanı”nın temelinde sosyolojinin deneme ve uygulama alanının var olduğunu ifade eder.²¹

Edebiyat sosyolojisi, edebî eseri merkezine alır fakat sadece edebî eserin içeriğiyle kendisini sınırlandırmakla kalmaz, yazar-metin-okur ilişkisine de değinir.²² Yazar-eser-toplum üçgeninde, toplumu oluşturan insanları, toplumsal olayları, toplumlar arasındaki üretim ilişkilerinin tarihsel yapısının ortaya çıkarılmasını hedefleyen sosyoloji bilimi, edebiyat sosyolojisinin temel çıkış noktasıdır.

Bu çerçevede edebiyat sosyolojisi bir bakıma da yazar-eser-toplum üçlüsünün birbirleri arasında gerçekleşen etkileşimin boyutunu ve derecesini inceler. Aslında bu üçlüye “okur”u da eklemek gerekir. Çünkü her ne kadar eser yazarın fikir dünyasından çıkıp yazardan bağımsızlaşmaya çalışsa bile yine onu anlamlandıracak olan okuyucudur. Sözümlü: “*eser-okur ilişkisinde, okurun beklentileri ve eserin sundukları arasındaki bağlantının kurulması da yine edebiyat sosyolojisinin inceleme sahasına*

¹⁸ Can ve Özbay, s. 65.

¹⁹ Yusuf Ziya Sömbüllü, **Kemal Tahir’in Tarihi Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Eleştiri Bakımından Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 7.

²⁰ Adıgüzel, s. 3.

²¹ Ertuğrul Aydın, “Edebiyat-Sosyoloji İlişkisinde Sosyolojik Kaynak ve Ölçütler”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4 /1-I, Winter 2009, ss. 357-370.

²² Alver, s. 189.

girmektedir."²³ ifadelerini kullanır. Bu sayede hem yazarın hem okurun ve buna bağlı olarak da iki unsurun içinde yaşadığı toplumun yapısı incelenir.

Ceylan, edebiyatın bilinç dışı bir şekilde toplumsal ya da siyasal yaşam tarafından ısmarlanabildiğini, toplumun edebiyat ile mutlak bir değişim, gelişim ya da belli bir fikre doğru yönelim gösterebileceğini fark eden siyasi iradenin, edebiyat sosyolojisini istediği yönde kullanma yoluna gittiğini aktarır. Bu açıdan bakıldığında Marksist edebiyat araştırmacılarının edebiyat ve toplum ilişkisini daha çok konu edindiğini vurgular. George Steiner'in Marksist estetikte Ortodoks ve Toplumcu Gerçekçilik olmak üzere temel iki akımdan bahsettiğini belirtir.²⁴

En önemli temsilcilerinin Lenin, Plehanov, Jdanov, Lunaçarsky ve Troçki'nin olduğu Ortodoks Gelenek'te Sovyetler Birliği'nde henüz parti tarafından belirlenmiş belli bir görüş olmadığı için diğer akımlara karşı hoşgörülü yaklaşılmakta, sanat eseri ile ekonomik yapı arasındaki ilişki araştırılmaktadır.²⁵

Engels, Lukacs ve Goldmann'ın öncülük ettiği toplumcu gerçekçilikte ise sanat, toplumsal gerçekçiliğin bir yansıması olarak görülmektedir. Toplumcu gerçekçi yazar, toplumu diyalektik ve tarihsel materyalizm açısından inceler, toplumdaki gerçekçiliği bu bakış açısıyla ortaya koyar. Yazar politik görüşünü dayatmamalı, eser toplumsal gerçekliği bir kurgu içerisinde yeniden şekillendirilecek bir biçimde yapılandırılmalıdır. Toplumsal çözümleme ve eleştiri zaten metnin içinde yer almaktadır.²⁶

Edebiyat sosyolojisi alanındaki çalışmalara bakıldığında iki farklı ekolün olduğu göze çarpar. Bunlardan Mme de Stael ve Taine birinci ekolde yer alırken, diğeri ise Marx ve Engels'in temelini attığı ve sonrasında Berlinski, Çernşevski, Dobroliav, Plekhanov gibi Rus yazarların oluşturduğu ekoldür.²⁷

²³ Sümbüllü, s. 4.

²⁴ Sabri Ceylan, **Özbek Yazar Musa Taşmuhammedoğlu Aybek'in Romanları Üzerine Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir, 2023, s. 61.

²⁵ Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, (EKE), s. 42.

²⁶ Hülya Ayas, **Hıfzı Topuz'un Romanları Üzerine Bir Çalışma (Oluşumsal-Yapısalcı İnceleme)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C.Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars. 2006. s. 4.

²⁷ Adıgüzel, s. 2.

Swingewood'a göre birinci yaklaşım edebiyatın içinde bulunduğu döneme ayna tuttuğunu iddia ederek edebiyatın toplumsal yapının değişik kesimlerinin kendi içindeki ilişkilerinin doğrudan yansıması olduğunu ifade eden ve onun "belgesel" yönünü tercih eden yaklaşımdır. Bu yüzden edebiyat, sosyolojik açıdan önemli bir bilgi kaynağıdır. İkinci yaklaşım ise, toplumsal üretim açısından, yazarın toplumsal konumuna ilgi duymaktadır.²⁸ Adı geçen Berlinski Çernişevski, Plekhonov gibi yazarlar bu ikinci yaklaşımın savunucusudurlar.

Burada Marksist eleştirmenlerin de kendilerine temel dayanak olarak aldıkları yapısalcı edebiyat eleştirisine değinmek yerinde olacaktır. Yapısalcılığın temellerinin Fransız sosyolog Auguste Comte (1798-1857) tarafından atıldığını dile getiren Ceylan, Comte'nin toplumsal olayları bir bütünü oluşturan yapılar dizgesinin birbirini etkilemesi olarak incelediğini belirtir. Comte'den sonra Emile Durkheim, Marcel Maus, Maurice Halvachs, A. R. Radcliffe ve Levi Strauss gibi sosyologların yapısalcılığı geliştirdiğini aktarır.²⁹

Yücel, yapısalcılığın temel yönelimlerini özetlerken ele alınan nesnenin kendi başına ve kendisi için incelenmesi gerektiğinden bahseder. Nesnenin kendisini oluşturan ögeler arasındaki bağlantılardan oluşan sistemli bir yapı olduğu göz önünde bulundurulmalı, bu sistemli yapı içinde her zaman işlev ön planda tutularak nesne eşzamanlı bir şekilde değerlendirilmelidir. Nesnenin elden geldiğince eksiksiz bir çözümlemesi yapıldıktan sonra nesnenin artzamanlı sorunlarına değinilmelidir. Nesnenin kendisinin incelenmesi sonucunda metafizik değil materyalist bir tutum sergilenmelidir. Yapısalcılığın fikri bir yaklaşım değil, tutarlı bir çözümleme yöntemi olduğu idrak edilmelidir.³⁰

Yücel'in bahsetmiş olduğu yapısalcılıktaki nesnenin kendi başına ve kendi için incelenmesi anlayışından hareketle yapısalcı edebiyat eleştirisi edebî metni esas alır. Emre, yapısalcılığın yazar ya da sanatçıyı devre dışı bırakıp esere yönelen bir yöntem olduğunu, modern düşüncenin etkisiyle sanatçıyı devreden çıkarıp dikkatini yapının

²⁸ Şatıroğlu, s. 175.

²⁹ Ceylan, s. 63.

³⁰ Tahsin Yücel, **Yapısalcılık**, Can Sanat Yay, İstanbul, 2005, s. 16.

kendisine verdiğini ifade eder. Böylece artzamanlılığın yerini eşzamanlılık; tarihsel bağlamın yerini ise metnin iç öğeleri almıştır.³¹

Moran, Saussure'nin dili incelemek için ne tarihe ne de dış gerçekliğe başvurduğunu, çünkü sistemin sadece eşzamanlı bir yaklaşımla ortaya çıkarılabileceğini dile getirir. Dolayısıyla yapısalcılık, sistemi gerçeklikten bağımsız, kendi başına işleyen, bir bütün olarak görmektedir. Todorov, Barthes, Greimas gibi yapısalcıların edebiyata böyle eşzamanlı bir şekilde yaklaştıklarını; ne yazarla ne tarihle ne de metin dışı gerçek dünya ile eser arasında bir bağ kurma gereği görmediklerini vurgular.³²

Yapısalcı anlayışı temel alan Lucien Goldmann'ın da kendisiyle çalışma fırsatı bulduğu en önemli Marksist eleştirmenlerden biri György Lukacs'tır. İnsanı sosyal bir varlık olarak gören Lukacs, yapısalcılığı Marksist bakış açısıyla ele alır. Lukacs'a göre sanat sosyal gerçekliğin yansıtılmasıdır. Edebiyat bu yansıtmayı somutlaştırarak yapar. Yazarın gerçekliği doğru olarak kavraması gerekmektedir. Böylece gerçekliğin özünü ve bütünü yansıtacak ayrıntıları seçebilir. İnsan tabiatı sosyal gerçeklikten koparılamaz olduğu için eserdeki her ayrıntı birey olan insanla sosyal bir varlık olan insan arasındaki diyalektiği dile getirdiği ölçüde anlam kazanmaktadır. Lukacs'a göre toplumculuk gerekli bir şarttır fakat eser için tek kıstas değildir. Stalin Rusya'sında olduğu gibi toplumculuğun perspektifi yanlış ayarlanırsa eser günlük toplumsal hayatın çelişkilerini yansıtmayı kaybeder.³³

³¹ İsmet Emre, "Yapısalcı Edebiyat Teorisi", **Türk Dili Dergisi**, Yıl 68, Sayı 801, Eylül 2018, s. 60-61.

³² Moran, EKE, s. 192.

³³ Moran, EKE, ss. 93-94.

G.2. LİTERATÜR

G.2.1. Memmed Said Ordubadi Hakkında Azərbaycan'da Yapılan Çalışmalar

Hebibbeyli, Memmed Said Ordubadi'yi ünlü Rus yazar Lev Nikolayeviç Tolstoy'la kıyaslayarak Ordubadi'yi Azərbaycan edebiyatının Tolstoy'u olarak nitelendirir. Tolstoy, Rus edebiyatı tarihi içinde nasıl bir önem ve mevkiye sahipse, Ordubadi de Azərbaycan edebiyatı içerisinde aynı öneme ve mevkiye sahip bir yazardır. Lev Tolstoy sadece Rusya'da değil tüm dünyada tanınmış ve kabul görmüştür. Bu gerçeği Ordubadi de "Molla Nasreddin"de yazdığı bir makalesinde kabul etmiştir ancak Tolstoy'un dünyaya mal olmasında, eserlerinin farklı dillere çevrilmesi, Rus dilinin uluslararası bir hüviyeti olması ve Rusya önemli bir yer tutar. Aynı şeyi Ordubadi için söylemek mümkün değildir. Ordubadi'nin eserlerinin birçoğu değil diğer dillere çevrilmeyi, günümüz Azərbaycan Latin harflerine bile henüz transkribe edilmemiştir.³⁴

Yazarın bütün eserlerinin toplandığı "Məmməd Səid Ordubadi'nin Əsərləri Səkkiz Cildə" adlı kitabın Azərbaycan Dövlət Neşriyatı tərəfindən yayımlanmışdır.

Məmməd Səid Ordubadi'nin Əsərləri Səkkiz Cildə		
Cilt	Yayın Yılı	İçindəkilər
Birinci Cilt	1964	Şiirlər, Felyetonlar ³⁵ və Hikâyələr, Bədbəxt Milyonçu yaxud Rzaqulu Frəngiməab romanı
İkinci Cilt	1964	Piyeslər, Dumanlı Təbriz I
Üçüncü Cilt	1964	Dumanlı Təbriz II-III
Dördüncü Cilt	1965	Dumanlı Təbriz IV
Beşinci Cilt	1965	Gizli Bakı
Altıncı Cilt	1965	Döyüşən Şəhər

³⁴ Ordubadi, s. 4-5.

³⁵ Azərbaycan edebiyatında toplumun olumsuz yanlarının hicvedilerek anlatıldığı, çoğunlukla gazete ve dergilerde yayımlanan satirik şiir türü.

Yedinci Cilt	1966	Qılınıc və Qələm I
Sekizinci Cilt	1967	Qılınıc və Qələm II, Hatıralar, Makaleler

Tablo 1. Memmed Said Ordubadi'nin Eserlerinin Toplandığı Sekiz Cilt

Edebiyatın birçok türünde sayısız eserler veren Memmed Said Ordubadi hakkında en önemli çalışmalardan biri Feride Vəzirova'nın 1970 yılında yayımlanan monografi türündeki "Məmməd Səid Ordubadi"³⁶ adlı eseridir. Bu eserde yazarın doğup yetiştiği ortam, gençlik yılları, içinde bulunduğu edebî muhit, sanat ve edebiyat anlayışı hakkında bilgileri bulmak mümkündür. Eserde yazarın yayımlamış olduğu "Gəflət" ve "Vətən və Hürriyyət" adlı şiir kitaplarındaki şiirlerinden örnekler verilmiş, bu şiirler tematik bakımdan incelenmiştir. Eserde dikkat edilecek başka bir husus Ordubadi'nin romanları hakkında bilgiler verilmesidir. Bu romanların oluşum süreçlerine etraflıca değinilmiş, romanlar konu ve muhteva bakımından incelenmiştir. Vəzirova, bu çalışmada Ordubadi'nin Sovyet rejimi tarafından sansüre uğrayan "İki Çocuğun Avropaya Səyahəti" adlı romanına da yer vermiştir.

Ordubadi ile ilgili başka bir önemli çalışma Təvfiq Rüstəmov'un 1981 yılında yayımlanan "Alovlarda Bərkilən Qələm"³⁷ adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Ordubadi'nin hayatı, şiirleri, makaleleri ve piyesleri hakkında incelemelerde bulunulmuş, bu incelemeler sosyalist bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Diğer bir önemli çalışma ise Ekber Məftun'un 1987 yılında yayımlanan "Məmməd Səid Ordubadi"³⁸ adlı çalışmasıdır. Bu eserde de yazarın edebiyat sahnesine ilk çıktığı günden itibaren edebî faaliyetleri hakkında bilgiler verilmiş. Yaratıcılığın ilk yıllarındaki şiirleri ele alınmış, bu şiirler tematik açıdan incelenmiştir. Yine aynı çalışmada yazarın satirik şiirlerine de yer verilmiş, bu şiirlerindeki Mirze Elekber Səbir etkisi değerlendirilmiştir.

1975 yılında yayımlanan yazarla ilgili önemli bir çalışma da onun bütün eserlerini kapsayan bir bibliyografyanın yayımlanmasıdır. Azərbaycan İlimlər

³⁶ Feride Vəzirova, **Məmməd Səid Ordubadi**, Kəçlik, Bakü 1970.

³⁷ Təvfiq Rüstəmov, **Alovlarda Bərkilən Qələm**, Yazıçı Bakı 1981.

³⁸ Əkbər Məftun, **Məmməd Səid Ordubadi**, Yazıçı, Bakı 1987.

Akademisi tarafından yayımlanan bu bibliyografiyə yazarın kitabları, şiirleri, hikâyeleri, makaleləri, piyesləri və tərcümələrinin o tarixə qədər hansı tarixdə və yayınevlerinde basıldığını öyrənmək mümkündür.

Ordubadî'ylə ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri Yavuz Ahundlu'nun 1987 yılında yayımlanan "Məmməd Səid Ordubadî (Həyatı, Mühiti, Yaradıcılığı)"³⁹ adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Ahundlu, Ordubadî'nin ailesi, gənçlik illəri, yetiştiği sosyokültürel ortam, edebî muhitlə ilgili bilgilərə geniş bir şəkildə yer vermiş; yazarın yaradıcılığını besleyen edebî və kültürel ortama değinmiştir.

Ordubadî'ylə ilgili yapılan bu çalışmalar Sovyetlər Birliğı illərində yapılmış, dolayısıyla yazarın əsəri Sovyet ideologisi çərçevesində dəyərləndirilmişdir. Sovyetlər Birliğı'nin yıkılıp Azərbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla bərabər Ordubadî'nin sansürə uğrayan və daha öncə yayımlanmayan əsərləri də gün yüzünə çıkmışdır.

Bu dövəmdə redaktörlüğünü İsa Həbibbəyli'nin yapmış olduğu 2012 yılında yayımlanan "Məmməd Səid Ordubadî Təleyi və Sənəti"⁴⁰ adlı çalışma Ordubadî'ylə ilgili önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışmada Ordubadî'nin edebî fəaliyyətləriylə ilgili on iki ayrı araştırmacıya aİt makələlərə yer verilmişdir. Bu makələlərdə yazarın ailesi, dünya görüşü, maarifçiliğı hakkında bilgiler bulmak mümkündür.

Yazarın arşivində bulunan məktupları Paşa Kərimov tərəfindən derlənmiş və 2002 yılında kitab halində "Məmməd Səid Ordubadi Arxivindəki Məktublar" adıyla yayımlanmışdır. Kitapta yazara aİt 115 məktup bulunmaktadır. Bu məktupların 22 tanesi kendisi tərəfindən göndərilmiş, 82 tanesi isə kendisine göndərilmişdir. 11 məktup isə muhtəlif şahısların birbirlərinə göndərdiğı məktuplardan oluşmaktadır. Kitapta yer alan məktuplar içərisində Süleyman Rüstəm, Resul Rıza və Üzeyir Hacıbəyov'un göndərmiş olduğu məktuplar diqqət çəkicidir.⁴¹

³⁹ Yavuz Axundlu, **Məmməd Səid Ordubadî (Həyatı, Mühiti, Yaradıcılığı)**, Sabah Nəşriyyatı, Bakı 1997.

⁴⁰ **Məmməd Səid Ordubadi Təleyi və Sənəti**, (Ed. İsa Həbibbəyli), Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafiya Briliyi, Naxçıvan, 2012.

⁴¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, **Məmməd Səid Ordubadi Arxivindəki Məktublar**, (Redaktör) Paşa Kərimov, Nurlan, Bakı, 2002.

G.2.1. Memmed Said Ordubadî Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar:

Türkiye’de Memmed Said Ordubadî hakkında yapılmış, eserlerini derinlemesine inceleyen yeteri derecede bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yazarla ilgili yapılmış bir yüksek lisans, bir de doktora tezi mevcuttur.

Bu tezlerden ilki 2008 yılında Ramin Sadıkov tarafından tamamlanmış “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”⁴² adlı doktora tezidir. Bu tez çalışmasında yazarın hayatı; siyaset, eğitim, kadın hakları konusundaki fikirleri, eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Diğer bir çalışma ise Nuray A. İbrahim’in “Mehmet Said Ordubadi’nin Romanlarında Toplumsal Sorunlar”⁴³ adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Ordubadî’nin hayatı ve eserleri hakkında genel bir bilgi verildikten sonra yazarın romanlarındaki toplumsal sorunlar; aile sorunları, kadın haklarıyla ilgili sorunlar, siyasi sorunlar, kültürel sorunlar, ekonomik sorunlar başlığı altında ele alınmıştır.

Yazarın “Qılinc və Qələm” romanı Yurtseven Şen tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak 2018 yılında Türkiye’de yayımlanmıştır. Eserin giriş kısmında Ordubadî’nin hayatı ve edebî anlayışıyla ilgili bilgiler verilmesi, Türkiye’deki okuyucular için yazarın tanınması açısından önemlidir.⁴⁴

⁴² Ramin Sadıkov, **Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2009.

⁴³ Nuray A. İbrahim, **Mehmet Sait Ordubadi’nin Romanlarında Toplumsal Sorunlar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2021.

⁴⁴ Memmed Said Ordubadi, **Kılıç ve Kalem**, Akt.Yurtseven Şen, Zengin Yayıncılık, İstanbul, 2018.

G.3. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ

G.3.1. Araştırmanın Konusu

Azerbaycan edebiyatında çok yönlü bir sanatçı olarak yer alan Memmed Said Ordubadî, şair ve yazar kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Edebiyat alanında ilk olarak çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlamış olduğu şiirleriyle tanınan Ordubadî, sonrasında roman türüne yönelmiş, Azerbaycan edebiyatının ilk tarihî romanını yayımlayan öncü bir yazar haline gelmiştir. 1872 yılında doğan yazar, hayatı boyunca 1905 Manifestosu, 1906 İran Meşrutiyeti, 1917 Bolşevik İhtilali, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları gibi birçok önemli tarihî olaya tanıklık etmiş, bu olaylara karşı içinde yaşadığı toplumun tepkisini, bu olaylar sonucundaki değişimini ustalıkla romanlarında yansıtmıştır.

Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu romanı toplumun içinde oluşan bir ürün olarak görür. Bu yüzden roman incelemesi yapılırken romanın sadece tasvirler, diyaloglar, olay, zaman, mekân, kişiler, konu gibi iç yapı unsurlarıyla ilgilenilmesini doğru bulmaz. Romanı oluşturan sadece bu iç yapı unsurları değildir. Romanda toplumu yansıtan tarihî, dinî, ekonomik, siyasi ve kültürel unsurların da romanı oluşturan yapı içerisinde yer aldığını savunur. Bu yapılar arasındaki ilişkilerin tespit edilmesi romanın anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Memmed Said Ordubadî'nin romanlarının Lucien Goldmann'ın Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu ile ele alınarak bütün yönleri ile incelenmesi, çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir.

G.3.2. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda edebiyatın neredeyse her türünde örnekler vermesi ve Azerbaycan edebiyatının tarihî roman kuruculuğunu üstlenmesi sebebiyle Memmed Said Ordubadî'nin romanlarını Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu'na göre incelemek, bu incelemeler sonucunda elde edilen bilgileri Türk dünyası okuyucularına sunmak amaçlanmıştır.

Memmed Said Ordubadî, edebî hayatının her aşamasında içinde yaşadığı toplumun sorunlarına büyük bir duyarlılık göstermiş, eserlerinde bu sorunları ele almış, bunlarla ilgili çözüm yollarını korkusuz bir şekilde dile getirmiştir. Özellikle Türkiye'de

böylesine çok yönlü bir sanatçı yeterince tanıtılmamış, kendisi ve eserleriyle ilgili oldukça sınırlı sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bu sebeple tezimizin amaçlarından bir tanesi de eldeki veriler doğrultusunda Ordubadî külliyyatını edebiyat dünyasına kazandırmaktır.

Ordubadî, romanlarında Azerbaycan tarihinde dönüm noktası sayılabilecek tarihi olayları konu edinmiş, bunları kendine has üslûbuyla başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Bu romanlarında iç yapı unsuru denilen tasvirlerle, iç monolog ve iç çözümlemelere sıklıkla yer vermiş, bu unsurları oluştururken içinde yaşadığı toplumun kültürel ve siyasi öğelerinden beslenmiştir. Bu iç yapı unsurlarının oluşmasında toplumsal yapının etkisini ortaya çıkarmak araştırmamızın amaçlarından bir tanesidir.

Ordubadî, geniş bir folklor, tarih, coğrafya ve etnografya bilgisine sahip bir yazardır. Romanlarının oluşum aşamasında bu alanlarındaki bilgisini kullandığı, bu bilgilerini ustalıkla romanlarında yansıttığı görülmektedir. Çalışmamızda yazarın romanlarında yer alan bu unsurların tespit edilip ortaya konulması amaçlanmıştır.

Tezimizde Çarlık ve Sovyet rejimi uygulamalarının Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkileri, bu etkilerin Ordubadî'nin romanlarına ne şekilde yansıdığı ele alınacak, elde edilen veriler doğrultusunda yazarın edebî yaratıcılığının şekillenmesi ve değişimi tespit edilecektir. Bu sayede dönemin siyasi koşullarının yazarın edebî anlayışına etkisi irdelenmiş olacaktır.

Memmed Səid Ordubadî eserlerinde baskı ve zulme karşı mücadele etmeyi, millî kimlik ve millî dili korumayı, toplumun gelişmesinde ve ilerlemesinde sanata ve sanatçıya önem vermeyi, medenileşme yolunda akıl ve bilimi esas almayı tavsiye etmiş, bu yönde mesajlar vermiştir. Çalışmanın önemli amaçlarından bir tanesi de onun bu mesajlarını romanlarında tespit etmektir.

Tarihî roman türünün Azerbaycan edebiyatında ilk temsilcisi olan ve bu sebeple Azerbaycan edebiyatının tarihî roman kurucusu olarak kabul edilen Memmed Said Ordubadî'nin romanları üzerine yapılacak olan incelememizle hem yazarın edebî anlayışının hem de bu edebî anlayışla oluşturmuş olduğu romanlarındaki toplumsal yapının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağımız düşüncesindeyiz

G.3.3. Araştırmanın Kapsam ve Yöntemi

Bu çalışma, Memmed Said Ordubadî'nin romanlarının Oluşumsal Yapısalcı Yöntem'le incelenmesi üzerine oluşturulmuştur. Çalışmanın kapsamı, Memmed Said Ordubadî'nin romanları ile sınırlı tutulmuştur. Buna bağlı olarak yazarın “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti”, “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab”, “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər”, “Gizli Bakı”, “Qılınc və Qələm” adlı romanları ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Eserlerdeki iç yapı ve dış yapıyı oluşturan unsurları belirlemek, bu unsurlar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarabilmek için Oluşumsal Yapısalcı Metoda başvurulmuştur.

Oluşumsal Yapısalcı Metoda göre roman incelemesi yapılırken iki önemli aşama söz konusudur. Birincisi anlama aşaması (içkin), diğeri ise açıklama aşamasıdır. Anlama aşaması romanın iç yapı unsurlarını tespit etmeye ve bu unsurlar arasındaki ilişkileri incelemeye yöneliktir. Dolayısıyla Memmed Said Ordubadî'nin romanlarında öncelikle bu iç yapı unsurlarını oluşturan anlatıcının bakış açısı, tasvirler, mektup, geriye dönüş, özetleme, leitmotiv, montaj, iç monolog, iç çözümleme, bilinç akışı, diyalog, iç diyalog, anlatının yerlemleri (zaman, mekân, kişiler, toplumsal yapı ve ilişkiler) gibi unsurlar ele alınmış ve bu unsurların romanlardaki işlevi açıklanmıştır. Böylece romanın yazıldığı dönemin hâkim ideolojisinin bu iç yapı unsurlarının oluşmasındaki etkisi belirlenmiştir.

Romanların oluşturulduğu toplumsal yapı ile romanın kurgu dünyasındaki toplumsal yapı katmanları arasındaki ilişkiler tespit edilerek toplumun ve yazarın ideolojisinin romanlara ne şekilde yansıdığı üzerine çıkarımlarda bulunulmuştur.

Ordubadî, romanlarını oluştururken örf ve adetler, türküler, mâniler, atasözleri ve deyimler gibi topluma ait kültürel unsurlardan beslenmiş, bu unsurlara romanlarında geniş ölçüde yer vermiştir. Bu sebeple romanlar üzerine yapılan bu yönde bir içkin çözümleme sayesinde bu kültürel unsurlar aracılığıyla romanın ait olduğu toplumla ilişkisi belirlenmiştir.

Açıklama aşamasında ise yazarın romanları daha geniş bir çerçeveden ele alınmıştır. Bu aşamada yazarın hayatı ve yaşadığı dönem, romanlarındaki anlatıya kaynaklık eden unsurlar ve bu unsurların tarihsel açıdan gerçekliği, romana yansıyan hâkim ideolojinin romanlarda hangi simgeler üzerinde aktarıldığı incelenmiştir. Böylece

anlama ve açıklama aşamasında elde edilen veriler sayesinde romanlar bütüncül bir şekilde analiz edilmiş, bu analiz doğrultusunda romanların oluşum süreçleri ile topluma ait yapı unsurları arasındaki bağ ortaya çıkarılmıştır.

G.3.3.1. Oluşumsal Yapısalcı İnceleme Metodu

Fransız sosyolog Lucienn Goldmann (1913-1970) Zürih'te ve Viyana'da öğrenim gördüğü yıllarda Alman felsefesini ve Györg Lukacs'ın (1885-1971) eserlerini incelemeye başladı. Rifat, daha sonra Paris'e giden Goldmann'ın farklı bir edebiyat eleştirisi ortaya atıp geliştirdiğini, Goldmann'ın oluşumsal yapısalcılık adını verdiği bu yöntemin Fransa ve Avrupa'da büyük bir ilgi gördüğünü dile getirir.⁴⁵

Yavuz, Goldmann'ın “oluşumsal yapısalcılık” adını verdiği bu eleştiri ve çözümleme yönteminin, sanat eserinin oluşma aşamalarını, eserin içeriğinin vücut bulmasını, içerikle ilgili düzeltmeleri, eserin bir ürün olarak tüketici konumundaki okura ulaşmasını ve okur tarafından değerlendirilmesini ele aldığını ifade eder.⁴⁶

Goldmann, esas olarak romanın yapısının incelenmesi gerektiğini savunur. Bu yapının içinde geliştiği toplumsal yapı ile romanın yapısı arasındaki ilişki incelenmeli, roman ve modern bireyci toplum arasındaki bağ ortaya çıkarılmalıdır.⁴⁷

Goldmann, eser ile toplum arasındaki ilişkinin incelenmesi gerektiğini savunurken Lukacs'ın ortaya koyduğu roman yapısını temel alır. Lukacs, romanın yapısında problematik kahraman adını verdiği roman kişinin varlığını esas almıştır. Lukacs için roman bu problematik kahramanın yozlaşmış bir dünyada sahil değerleri aramasının tarihidir.⁴⁸

Lukacs'ın bu düşüncesinden hareketle romanın yozlaşmış bir toplum içinde, sahil değerlere ulaşmak adına yapılan bir arayışın tarihi olarak tanımlanabileceğini belirten Goldmann, bu yozlaşmanın sahil değerlerin örtük halde ve somut gerçekliğe dönüşerek yok olmasıyla kendini gösterdiğini ifade eder. Bu sahil değerlere ulaşmada

⁴⁵ Mehmet Rifat. **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler**, YKY, İstanbul, Haziran 2008, s. 149

⁴⁶ Yasin Yavuz, “Lucien Goldmann'ın Oluşumsal Yapısalcı Yöntemi Bağlamında Reşit Handan'ın ‘Sel’ Romanının İncelenmesi”, **Edebî Eleştiri Dergisi**, Cilt II, Sayı II, Ekim 2018, s. 171.

⁴⁷ Goldmann, s. Lucien Goldmann, **Roman Sosyolojisi**, çev. Ayberk Erkay, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2005, s. 24-25.

⁴⁸ Goldmann, s. 18.

roman kahramanı ve dünya arasında bir çatışma bulunur. Bu nedenle Goldmann, Lukacs'ın “*kahramanın yozlaşması*” ve “*dünyanın yozlaşması*” şeklinde iki ayrı yozlaşmadan bahsettiğini belirtir. Bireyci toplumdaki yazarlar tarafından oluşturulan bu kahraman her fırsatta sahil değerlere ulaşmak için yozlaşmış bir arayışın içindedir.⁴⁹

Bu sebeple böylesine karmaşık bir yapıyı öylesine birinin çevresindeki toplumsal yaşamı da katmadan oluşturması düşünülemez. Buradan hareketle Goldmann için roman, “*piyasa için yapılan üretimin doğurduğu bireyci toplumun günlük yaşamının edebiyat alanındaki yansımasıdır.*”⁵⁰ Bu ifadelerle Goldmann, roman yapısı ile piyasa için üretim yapan toplumdaki insanlar ve mallar arasında bir benzerliğin olduğunu dile getirir.

Bu açıdan bakıldığında Goldmann'ın, edebiyat sosyolojisi üzerine çalışırken Lukacs'ın teorisini daha kapsamlı bir şekilde geliştirdiği ve Lukacs'a göre daha bütünsel bir yöntem oluşturduğu, teorisini Marksizm ve yapısalcılık arasında bir etkileşim kurarak şekillendirdiği görülmektedir.⁵¹

Marksizm'in temel argümanları daha çok ekonomiye dayalıdır. Toplumda alt yapı ve üst yapı arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin emeğe yansıması, bunun sonucunda oluşan toplumsal sınıflar ve bu sınıfların mücadelesi Marksizm'in asıl ilgi konusudur.⁵²

Sanat toplumsal yapıda bir üst yapı ürünüdür. Bu yüzden toplumun alt yapısını oluşturan ekonomiden, üretim ilişkilerinden ve diğer üst yapı unsurlarından etkilenir. Bu sebeple edebî eserde toplumsal yapının bilinmesi oldukça önemlidir.⁵³ Böylece sanat toplumsal yapıya bağlı olarak geliştiği gibi toplumsal yapının gelişimine de katkıda bulunmuş olur.

Üst yapı elemanı olan ideoloji; felsefeye, hukuka, siyasete, dine, ahlak ve estetiğe dayalı bir düşünce sistemi, toplumsal bir sınıfa özgü inançlar bütünüdür. Hâl böyle olunca sınıflı toplumlarda egemen olan sınıfın ideolojisi de diğer sınıflara karşı daha baskın olacaktır.⁵⁴ Bu noktadan hareketle sanatın en temel işlevi egemen sınıfın

⁴⁹ Goldmann, s.19

⁵⁰ Goldmann, s. 25.

⁵¹ Gökçimen, s. 11

⁵² Gökçimen, s. 18

⁵³ Adıgüzel, s. 5

⁵⁴ İbrahim Armağan, **Sanat Toplumbilimi, Demokrasi Kültürüne Giriş**, İleri Kitabevi, 1. Baskı, İzmir 1992, s.108

ideolojik baskısına karşı toplumsal bilinci açık tutmak ve toplumun sorunlarını ele almaktır.⁵⁵

İdeoloji, dünya görüşü ve kültür toplumsal bilincin oluşmasında önemli bir yer edinmiştir. Sınıflı toplumlarda hâkim sınıf, iktidarı elinde bulundurduğu için diğer sınıflara karşı kendi ideolojisini daha baskın bir şekilde kullanır. Bu baskı sonucunda hâkim sınıfın ideolojisini kabul etmeyen birey hem topluma hem de kendisine karşı yabancılaşır.⁵⁶ Marksizm'e göre bireyin toplumuna, emeğine ve emeği sonucu ortaya çıkan ürününe yabancılaşması toplum yapısındaki ekonomi mücadelesinin bir sonucudur. Marks'a göre birey emeği sonucunda ortaya çıkan ürünün kontrolünü kaybeder ve kendi ürettiği nesneye yabancılaşmış olur.⁵⁷

Bu yabancılaşmanın temelinde bireyin yapmış olduğu üretimin kullanım değerinden uzaklaşması ve bu kullanım değerinin yerini piyasaya bağlı olarak şekillenen değişim değerinin almasıdır. Kullanım değerinin öncelikli olduğu toplumlarda mal ya da ürünlerin üretim amaçları ekonomik açıdan kar elde etmek değil sadece toplumdaki ihtiyaçları karşılamaktır. Toplumdaki bu üretim amacı ihtiyacı karşılamak yerine kâr amacı gütmeye yönelik yapıldığında o toplumdaki kullanım değerleri arka planda kalır ya da unutulur. Böylece toplum ve ürünü üreten birey, kullanım değerlerine karşı yabancılaşmaya başlar.

Goldmann, romanı bu tarz toplumların oluşturduğu yapıya benzettir. Romanın sergilediği karmaşık yapı, insanların her gün içinde yaşadıkları değişim değeri en yüksek olanı yozlaşmış bir şekilde bulmak zorunda oldukları yapıdır. Böyle bir toplumda tek amacı direkt olarak kullanım değerine yönelmek olan birey, yozlaşmış problematik bireydir.⁵⁸ Dolayısıyla Goldmann, sanatçıyı, piyasaya bağlı olan bu tarz toplumlara karşı eleştirel bir tutum sergilediği için problematik bir varlık olarak tanımlar.⁵⁹

⁵⁵ Adıgüzel, s. 6.

⁵⁶ İsmail Tunalı, **Marksist Estetik**, Altın Kitaplar Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 131.

⁵⁷ Halime Ünalı, **Türk Romanı ve Sosyoloji: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 11.

⁵⁸ Goldmann, s. 26.

⁵⁹ Goldmann, s. 35.

Adıgüzel, Goldmann'ın sanat eseri ve toplum arasındaki ilişkiden sonra ikinci aşamada en çok önem verdiği şeyin sanat eserindeki dünya görüşü ile ideoloji arasındaki bağlantı olduğunu ifade eder. Goldmann'a göre dünya görüşü, belli bir sınıf için oluşmuş düşüncelerin diğer sınıflarinkine göre daha sistemli ve tutarlı bir bütünü olmasıdır. Burada ortak bir dünya görüşü vardır ve bu dünya görüşü en estetik boyutuyla edebî eserde yer bulur. Eleştirmen, eseri şekil olarak incelerken eserin özünü bulmalı, eserin içinde dağınık halde bulunan yapı unsurlarını esere bütüncül yaklaşmalıdır.⁶⁰

Goldmann, oluşumsal-yapısalcılık metodunun edebiyat sosyolojisi alanında gerçek bir dönüm noktası olduğunu belirtir. Edebî sosyoloji ekolleri eserin içerik boyutuna fazla takılmışlardır ve Goldmann'a göre bu gereksizdir. Çünkü bu, eserin edebî yanının gözden kaçması demektir. Yaratıcı gücü az olan yazarlar, eserlerinde toplumsal gerçekliği ve kolektif bilinci daha çok taklit ederler. İçeriğe yönelen edebiyat sosyolojisi vasat seviyede olan bu eserler için uygulandığında sonuç verebilir. Yapısalcı sosyoloji, içerik sosyolojisinden farklı olarak eserde kolektif bilincin yansımaları değil de eserde kolektif bilinci yaratan, toplumun bireylerinin düşündüklerini, hissettiklerini ve anlamını bilmeden yaptıklarının bilincine varmada olanak tanıyan yapıyı inceler. İyi bir yazar, edebî eserde toplumun eğiliminin olduğu tarafa yakın tutarlı bir düşünce dünyası oluşturmalıdır. Bu sayede eser benzerleri arasında tutarlılığa yakın ya da uzak olması hususunda ölçülebilir.⁶¹

Eserin analizi yapılırken kronolojik bir sıra takip edilmelidir. Böylece dönemin siyasi, ekonomik, kültürel özellikleri sonucu ortaya çıkmış toplumsal gruplaşmaların yapısının daha iyi bir tespiti mümkün olabilecektir.⁶² Goldmann, burada eseri “anlamlandırma” ve “açıklama”dan söz eder. Edebî eser her halükârda anlamlı bir yapıdır. Bu yapının incelenmesi ve açıklanması anlama sürecinin içine girer. Bu yapıyı daha üst bir yapıya ilişkilendirilmesi ise açıklama sürecidir.⁶³

⁶⁰ Adıgüzel, s.6

⁶¹ Goldmann, ss. 76-77-78

⁶² Goldmann, s. 81

⁶³ Goldmann, s. 81

Goldmann için edebiyat eleştirisinde anlama ve açıklama olmak üzere iki önemli husus vardır. Anlama aşaması, yapıtın içyapı özelliklerini açığa çıkararak, açıklama aşamasının yorumlanmasında kolaylık sağlar.⁶⁴

Lucien Goldmann, anlama aşamasını, oluşumsal yapısalci metodunun ilk bölümüne yerleştirir. Bu aşamada, yapıtın toplumla olan bağlantısına değil, yapıtın içyapısına dikkat çekmiştir. Metnin iç tutarlılığını ön planda tutarak, yapıtı, topluma ve toplumun düşünsel yapısına bağlar.⁶⁵

Edebî eser incelemesi yapılırken eser kişi, zaman ve yer gibi unsurlara ayrılır. Bunlar eserin belirleyici unsurları ya da eseri oluşturan metnin anlam kavşaklarıdır. Metindeki zaman-mekân, kişi kadrosu, olay örgüsü gibi ayrıştırılabilecek anlam kavşakları arasındaki bağlantıların incelenmesi metnin içeriğine yönelik bir çözümlemedir. Goldmann'ın kendi metodunda edebî eserin iç özelliklerinin ve eserin yazıldığı toplumsal yapının iç özelliklerinin belirlenmesi çok önemlidir.⁶⁶

Goldmann, sanat sosyolojisinde, toplumsallık ifadesi olarak *birey aşkın özne* tanımlamasını kullanır. Bu ifadeyle, eylemin bireyi aşarak, toplum tarafından gerçekleştirildiğini vurgular. Birey aşkın özne ya da kolektif özne, Goldmann tarafından şu şekilde ifade edilir:

*Bu masa ağır, kaldırmak için iki kişi gerekir. Dolayısıyla onu kaldıran özne, A şahsı ya da B şahsı değil, A ve B'dir. Masanın kaldırılmış olduğu, ancak kolektif bir özneye ilişkin olarak anlaşılabilir. Global anlam ve yapısını ayırtırmaya çalıştığım bu yapıt ile karşı karşıya kaldığımda, soracağım soru daima aynı ya da aynı türden olacaktır. Bu yapıt hangi insan grubu ile ilişkili olarak anlaşılabilir.*⁶⁷

Kolektif özne, Goldmann tarafından, yapıtın içyapısının anlaşılabilmesi için, hangi toplumsal grupla beraber araştırılması konusunda fonksiyonel bir gerçeklik olarak görülür.

⁶⁴ Sevim Akten, "Yazın ve Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım: Yazın Toplumbilimi", Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, Gaziantep: Ankara Üniversitesi Tömer Yay., 1999, s. 165.

⁶⁵ Adıgüzel, s. 20.

⁶⁶ Yüksel, s. 69.

⁶⁷ T. Adorno-L. Goldmann, **Betimleme, Anlama, Açıklama**, çev.İ.Savaşır, Metis-Defer, Temmuz-Kasım 1990, sayı:14, s. 47.

İncelenen bir yapının tam anlamıyla yorumlanabilmesi için, Goldmann'ın ileri sürdüğü her iki aşamanın da incelikli olarak irdelenmesi gerekir. Yapıtı dıştan sarmalayan özellikler olan açıklama aşamasının araştırılmasında, yapının:

- Toplum ile ilişkisi,
- Toplumun dünya görüşü ile ilişkisi,
- Yapıtın ilişkili olduğu toplumsal sınıfın değer yargılarıyla ilişkisi, yönlerinden açıklanabilmesi için, metnin yapısal bütünlüğünün bozulmadan ortaya konulması ve dikkatle incelenmesi gerekmektedir.⁶⁸

G.3.3.2. Oluşumsal Yapısalcı Metotta Kullanılan Değerlendirme Ölçütleri

G.3.3.2.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

Anlama aşamasında metnin iç yapısına bakılarak çözümleme yoluna gidilir. Amaç eserin toplumsal yönünü incelemekten önce metnin iç yapı unsurlarına eğilmek ve bunlar arasındaki ilişkileri belirlemektir.⁶⁹

Rifat, bu aşamada metnin yorumlanması esnasında metin dışı unsurların devre dışı bırakılması gerektiğini ifade eder. Metin dışı bilgilerden soyutlanmalı, metinle baş başa kalınmalıdır.⁷⁰

Anlama aşamasında metnin bakış açısı, anlatım teknikleri, metindeki zaman ve mekân ait unsurlar, metnin toplumsal yapıyla olan ilişkisi tespit edilir.⁷¹

1.2.1.1. Anlatının Bakış Açıları:

Tekin, modern romanda önemli bir işleve sahip olan bakış açısını olay, çevre ve kişilere bakılan “optik açı” olarak tanımlandığını aktarır.⁷² Aktaş ise anlatıya dayalı metinlerde bakış açısının, olay örgüsünde yer alan mekân, zaman, şahıs kadrosu gibi

⁶⁸ Adıgüzel, s. 24.

⁶⁹ Adıgüzel, s. 24.

⁷⁰ Rifat, s. 46.

⁷¹ Gökçimen, s. 23.

⁷² Mehmet Tekin, **Roman Sanatı (Romanın Unsurları)**, Ötüken Yay., 1.baskı, İstanbul, 2001, s. 48.

ögelerin kim tarafından görülüp idrak edildiğinin ve kime nakledildiğinin anlaşılmasını sağladığını ifade eder.⁷³

Tekin, bakış açısının eserin üslûbuna önemli ölçüde etki ettiğini belirtir. Çünkü bakış açısı romanın yapısının oluşturulmasında belirlenen bir yöntemdir. Dil bu yöntem dâhilinde kullanılır ve şekillenir.⁷⁴ Eserin bütününe kapsayan bakış açısı ile eserde olay kurgusu, zaman, mekân, kişiler değerlendirilir.⁷⁵

Günay, bakış açısı kavramını “odaklayım” terimiyle de karşılamaktadır. Odaklayım teriminin bir şeyi merkeze koyma, ilgiyi merkeze yoğunlaştırma anlamına geldiğini belirten Günay, metin açısından odaklamanın anlatıcının durumundan ve algılama biçiminden kaynaklandığını dile getirir. Metinde anlatıcı ile anlatıyı gören kişi farklıdır, odaklayım anlatıyı gören kişiyi karşılayan bir kavramdır. Anlatıcı, olayı aktarırken okuyucuya gördüklerini anlatır. Dolayısıyla metin içerisindeki anlatıda tüm olaylar anlatıcının bakış açısına aktarılmıştır. Odaklayım okuyucunun bu olayları anlatıcının bakış açısıyla değerlendirmesini sağlar.⁷⁶

Goldmann’a göre, sanatçının dünya görüşü ne ise eserindeki bakış açısı da o yönde olur. Örneğin proleter sanatı, eserlerini devrimci bir işçinin gözünden aktarır. Komünist ya da sosyalist öğretinin doğruluğunu vurgulamaz. Burjuva sanatı için de aynı durum geçerlidir.⁷⁷

Roman, hikâye, masal vb. anlatıya dayalı türlerde oldukça önemli bir konuma sahip olan bakış açısı; tanrısal bakış açısı, tekil bakış açısı, gözlemci figürün bakış açısı ve çoğul bakış açısı olmak üzere dört başlık altında incelenir.⁷⁸

1.2.1.1.1. Tanrısal Bakış Açısı

Tanrısal bakış açısında üçüncü tekil kişi kullanılarak bir anlatım yapılır. Anlatıcı olayların başından sonuna kadar her şeyi bilir ve her şeye hâkimdir. Bu sebeple anlatıcıya “tanrı bakışına” sahip anlatıcı da denmektedir. Aktaş, bu bakış açısına “hâkim bakış açısı”

⁷³ Şerif Aktaş, **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yay., 2.baskı, Ankara, 1991, s. 84.

⁷⁴ Tekin, s. 48.

⁷⁵ Tzevatan Todorov, **Yazın Kuramı Rus Biçimcilerin Metinleri**, çev.M.Rifat-S.Rifat, 1.baskı, YKY Yay., İstanbul, 1995, ss. 45-46.

⁷⁶ Günay, s. 139.

⁷⁷ Lucien Goldmann, **Diyaletik Araştırmalar**, çev. A. Timuçin-M.Sert, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1998, (DA) ss. 68-69.

⁷⁸ Adıgüzel, s. 25

ismini verir. Anlatıcının eserde yazarın dilini kullanarak eserin kurgusuna ait mekânı, şahıs kadrosunu ve hayata ait belirtileri nakletmesini Aktaş, hâkim bakış açılı eserlerdeki anlatıcıya “yazar-anlatıcı” adını verir.⁷⁹

Boynukara, bu yöntemle yazarın, her şeyi gören, bilen, gerektiğinde sessiz kalan, istediği bilgiyi sunan, bazen olayları tüm ayrıntılarıyla aktaran, bazen kısaca özetleyen, yorum ve değerlendirmede bulunan bir anlatıcı konumunda olduğunu dile getirir.⁸⁰

Hem Aktaş hem de Boynukara’nın tanımlarına bakıldığında hâkim bakış açılı eserlerde anlatıcının yazar olduğu görüşünü benimsedikleri anlaşılmaktadır. Oysa Günay, yazar ile anlatıcının ayrı kişiler olduğunu savunur. Buna okuyucu ile anlatılan arasındaki farklılık da dahildir. Günay’a göre anlatan ve anlatılan dil içinde gerçekleşen ve metin bağlamında varlık bulan kişilerdir. Yazar etten ve kemikten oluşan gerçek bir varlıkken anlatıcı metin içinde var olan hayali bir kimliktir. Metnin kapatılmasıyla birlikte anlatıcının kimliği yok olur.⁸¹

Tanrısal bakış açısının destan türünden romana geçtiğini dile getiren Tekin, temel karakteri ile her şeyi bilme esasına dayalı bu bakış açısının yazara çok geniş imkanlar sunduğunu vurgular. Bu sayede yazar yaratmış olduğu kurmaca dünyada yer alan kahramanların duygu ve düşüncelerini okuyucuya sunma konusunda geniş imkanlara sahip olur.⁸²

Gökçimen, tanrısal bakış açısı sayesinde yazarın birçok olayı kolayca aydınlatabildiğini, hakkında her şeyi bilme yöntemiyle olaylar hakkında zorlanmadan sonuçlar çıkarabildiğini belirtir. Eserin kurmaca dünyasında her şeyi dışarıdan gözlemleyen yazar, kahramanlarının sadece dış görünüşleriyle değil, iç dünyalarıyla da ilgilenir. Kahramanın psikolojisini, ümitlerini ve sırlarını kolayca ifşa edebilir.⁸³

Eliuz, tanrısal bakış açısına sahip anlatıcının romandaki kişi, olay, zaman ve mekâna optik açıdan baktığını, metindeki kurmaca dünyanın dışında gibi gözükse de aslında kurmacayı kuran bir unsur olarak metnin en derininde yer aldığını belirtir. Bu bakış açısıyla kurgulanan romanlarda, anlatıcının eserdeki sınırsız görme, bilme gücüyle üç boyutlu bir zaman görüngüsünden dramatik aksiyonun akışını düzenlediğini ifade eden Eliuz, Tanrısal

⁷⁹ Aktaş, s. 96.

⁸⁰ Hasan Boynukara, **Romanda Bakış Açısı ve Anlatılış**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 116.

⁸¹ Günay, s. 139.

⁸² Tekin, s. 50.

⁸³ Gökçimen, s. 24.

bakış açılı anlatıcının roman kişileri hakkında her şeyi bildiklerini, bu nedenle de bu kişilerin gizli saklı yönlerinin olmadığını çünkü onları yaratanla anlatanın aynı kişi olduğunu aktarır.⁸⁴

1.2.1.1.2. Tekil Bakış Açısı

Tekil bakış açısında anlatıcı edebî eserdeki kurmaca dünyanın dışında değil içindedir. Anlatıcının kendisi bu dünyanın içinde yaşar. Okur anlatıyı okurken doğrudan kahramanla muhatap olur. Bu yüzden anlatıcı kurmaca dünyanın temsilcisidir. Anlatıcı eser içerisindeki olaylara tanrısal bakış açısındaki gibi müdahale edemez.⁸⁵

Anlatıda anlatıcı hem kahraman hem de anlatıcı konumundadır. Yazar eserde kendi varlığını gizleyerek kahraman anlatıcıyı ön plana çıkarır. Anlatmak istediklerini bu anlatıcıyla ifade eder.⁸⁶

Bu sebeple Aktaş, Tekil bakış açısını “*kahraman anlatıcının bakış açısı*” olarak tanımlar. Bu durumda anlatıcı, kahramanın gözlem kabiliyeti, tecrübesi ve bilgi seviyesi ile sınırlıdır. Bu durumu Aktaş, anlatıcının kahramanlardan biriyle aynileşmesi şeklinde açıklar. Kahraman anlatıcının kültür seviyesinin, mizacının, içinde bulunduğu toplumsal koşulların metnin yapısı ve üslûbu üzerinde oldukça etkili olduğunu vurgular. Anlatıcı ve yazar ayrımını Aktaş, kahraman anlatıcı bakış açısında ortaya koyar. Kahraman anlatıcının kurgu dünyasına, beşerî varlık olan yazar ise gerçek dünyaya ait bir varlıktır.⁸⁷

Gökçimen, 18. yy’dan sonra otobiyografik romanlarda bu tarz bakış açısının tercih edilmeye başlandığını dile getirir. Tekil bakış açısı yönteminde anlatıda olayı renklendirmek ve sınırları genişletmek için bilinç akımı, iç monolog gibi modern anlatım tekniklerinden yararlanıldığını ifade eder.⁸⁸

⁸⁴ Ülkü Eliuz, “Orhan Kemal’in Romanlarında Bakış Açısı ve Anlatıcı”, 2009, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=994>, (03.12.2019), s. 1141

⁸⁵ Adıgüzel, s. 26.

⁸⁶ Sümbüllü, s. 40

⁸⁷ Aktaş, s. 100.

⁸⁸ Gökçimen, s. 25.

Tekin, tekil bakış açısının romanda dar ve sınırlı imkanlar sunduğunu belirtir. Çünkü bu tarz romanlarda anlatıcı her şeyi görme, bilme ve süzme gücüne sahip değildir. Tanrısal bakış açılı anlatıcı gibi olağanüstü bir kimliği ve kişiliği yoktur.⁸⁹

1.2.1.1.3. Gözlemci Figürün Bakış Açısı

Bu bakış açısında anlatıcının olaya dâhil olması söz konusu değildir. Okuyucu anlatıcının varlığını hissetmez. Aktaş, bu tarz bakış açısına sahip eserlerde anlatıcının bir kamera tarafsızlığıyla olayları ve kahramanları gözlemlendiğini dile getirir. Anlatıcı olay örgüsünü oluşturan unsurları belirli bir mesafeden tespit eder ve aktarır.⁹⁰ Anlatıda kahramanlar kendi başlarına hareket ederler Stanzel'in bu bakış açısıyla yazılmış romanlara "anlatıcısız roman" adını verir.⁹¹

Tekin, gözlemci figürün bakış açısına sahip anlatılarda anlatıcının ağırlıklı bir şahsiyet olarak yer almadığını ifade eder. Anlatıcı olayların akışını etkilemekten çok olayları gözlemlemekle yetinir. Anlatıya hareketlilik ve canlılık katmak için anlatıcı, kendi kişisel becerilerinin yanı sıra farklı kaynaklardan da yararlanabilir.⁹²

1.2.1.1.4. Çoğul Bakış Açısı

Tekin, tanrısal bakış açısının imkanlarından yararlanan romancıların zaman içerisinde bu bakış açısının yapaylığını ve yetersizliğini fark ettiklerini, bu yüzden farklı bakış açılarını devreye soktuklarını dile getirir. Çoğul bakış açısının modern roman kavramının hız kazandığı dönemde ortaya çıktığını ifade eden Tekin, tanrısal bakış açısıyla tekil bakış açısının bazı kusurlara sahip olduğunu romancıların bu kusurları ortadan kaldırmak için çoğul bakış açısını devreye soktuklarını belirtir. Bu sayede hikâye etme geleneği yeni bir boyut kazanmıştır. Geleneksel romanda olay, kişi, mekân ve zaman bir kişinin bakış açısından aktarılırken modern romanda çoğul bakış açısı sayesinde romanda tek merkezli bilinç yerine birçok kahramanın bilinci devreye sokulmuş ve olaylar çok yönlü olarak yansıtılmıştır. Çoğul bakış açısında yansıtıcı

⁸⁹ Tekin, s. 54-55.

⁹⁰ Aktaş, s. 113.

⁹¹ F.K.Stanzel, **Roman Biçimleri**, çev.F.Tepebaşılı, Çizgi Kitabevi, 1.baskı, Konya, 1997, ss. 46-47.

⁹² Tekin, s. 52.

bilinç birden fazla olduğu için eşya, olay ve zaman bakan kişiye göre değişiklik gösterir. Dolayısıyla modern romanda yazar isterse bütün bakış açılarını aynı anda devreye sokabilir.⁹³

1.2.1.1.5. Tasvir (Betimleme)

Kelimelerle resim yapma sanatı olarak tanımlanan tasvir, anlatıya dayalı metinlerde en önemli unsurlardan biridir. Kavcar, tasvirin üstünde durulan ve anlatılan şeyin okuyucunun gözleri önünde canlandırılmasını, somutlaşmasını sağladığını, bu sayede eserin okuyucuyla kaynaştığını dile getirir.⁹⁴

Tasvirde anlatı kişilerinin, zaman ve yer açısından bir değerlendirmesi yapılır. Anlatı içerisindeki kişilerin fiziki, psikolojik durumları ve buna bağlı olarak gerçekleştirdikleri eylemler ele alınır. Olayın hangi zamanda gerçekleştiği, olayların yer ve zamana bağlı değişimleri incelenir.⁹⁵

Tekin, tasvirin sadece çizme ve somutlaştırma olmadığını, aynı zamanda bir anlatım biçimi olduğunu belirtir. Yazar bir yandan anlatı dünyasını süslemek, bir yandan da okuyucuya bir şeyler açıklamak ister. Amacı okuyucuyu etkilemektir. Yazar, anlatı metni içinde kişi, zaman, olay ve mekâna dönük tasvirler yaparak okuyucuyu metnin dünyasına çekmeye çalışır. Bu doğrultuda Tekin, tasvir sanatının nesnel ve öznel olmak üzere iki şekilde yapıldığını aktarır. Bahsedilen şey olduğu gibi tasvir ediliyorsa nesnel tasvir; tasvir edilen şeye yazar, duygu ve düşüncelerini de katıyorsa öznel tasvir denir.⁹⁶

Goldmann ise tasvirin, metni anlama sürecinde anlamayı kolaylaştırdığı sürece ilginç, değerli ve geçerli bir araştırma aracı olduğunu düşünür. Tasvir metnin yapısını incelemede destekleyici bir unsurdur.⁹⁷

⁹³ Tekin, ss. 56-57-58-59.

⁹⁴ Cahit Kavcar, Romanda Tasvirin Psikolojik Yönü, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/650263>, (06.10.2023), s. 137.

⁹⁵ Günay, s.191

⁹⁶ Tekin, s. 208.

⁹⁷ Adorno ve Goldmann, s. 43.

1.2.1.1.6. Mektup Tekniği

Tekin, bir haberleşme aracı olan mektubun hem bir anlatım biçimi hem de bir türün adı olduğunu belirtir. Önceleri sadece bir iletişim aracı olan mektup sonrasında özel ve genel konuların dile getirilmesinde önemli bir rol oynayan yazışma aracına dönüşmüştür. Mektup türünün özellikle 18. yy'da roman sanatında yer aldığını dile getiren Tekin, bu sayede romanın macera ağırlıklı dokusunun değiştiğini, anonim karakterli kahramandan çok toplumsal ve insani yönü ağır basan bireylere yer verildiğini vurgular. Mektuplu romanın bir veya daha fazla karakterler tarafından yazılmış mektuplarla biçimlenmiş bir roman olduğunu, özellikle bireyin iç dünyasını aydınlatmada bu tekniğin katkısının tartışılmaz düzeyde olduğunu aktarır.⁹⁸

Çakır, Bazı roman veya hikâyelerin tamamının mektup şeklinde kaleme alındığını, bazılarında ise eserin önemli bir kısmının mektuplardan oluştuğunu, mektup anlatım tekniğiyle kaleme alınmış bir roman veya hikâyedeki mektubun eseri içinde belli bir işleve sahip olduğunu vurgular:

- Gerçeği değiştiren mektup
- Gerçeğin değişimini anlatan mektup
- Gerçeği aktaran mektup⁹⁹

Ceylan, eserde kullanılan mektup tekniğinin esere farklı boyutlar sunacağı için modern romanda sıkça kullanılan çoğul bakış açısını destekleyeceğini aktarır. Bu teknik sayesinde tek anlatıcı yerine birden fazla anlatıcıya yer verilir.¹⁰⁰

1.2.1.1.7. Özetleme Tekniği

Edebî türler içerisinde en geniş ve kapsamlı türlerden biri olan roman, kurmaca dünyadaki her olayı ve kişiyi tüm ayrıntılarıyla aktaramaz. Bunu yapmak romanın boyutlarını ve sınırlarını aşan bir durumdur. Aksi takdirde okuyucu gereksiz ayrıntılarla

⁹⁸ Tekin, ss. 225-227.

⁹⁹ Ömer Çakır, **Türk Edebiyatında Mektup**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2005, ss. 345-348

¹⁰⁰ Ceylan, s. 80.

boğulup eserden sıkılabilir. Aynı zamanda eserin anlatımındaki akıcılık da bozulabilir. Bu yüzden yazar anlatıda bazı yerleri özetleyerek ifade eder.¹⁰¹

Tekin, klasik romanda yazarın bir olayı veya bir kişiyi tanıtmak için olay ve kişi hakkında geniş açıklamalar yapmak zorunda kaldığını, yazarın bunu yaparken bazı noktaları kısaca açıkladığını, bazılarını açıklamadan geçtiğini, bazen de özetleyerek aktardığını dile getirir. Bu yöntem sayesinde olaylar ve kişilerin bariz yön ve çizgileriyle tanıtıldığını vurgular.¹⁰²

Gökçimen, bu teknik sayesinde sadece olayın değil eserdeki kişi ve zamanın da özetlenebileceğini, bu sayede okuyucunun tekrarlardan bunalmasının önüne geçilebileceğini belirtir. Böylece okuyucunun bilinci canlı kalmış olur.¹⁰³

1.2.1.1.8. Geriye Dönüş Tekniği

Adıgüzel, roman türünün temelde zaman olarak geçmişe dayandığını belirtir. Anlatıda şimdiki-geçmiş-gelecek hangi zaman olursa olsun anlatıcı mutlaka geçmişe dönerek öykü zamanı dışındaki olayları aktaracaktır.¹⁰⁴

Tekin, bir olayın sıcağı sıcağına yazılmış olsa bile her koşulda geçmişin anlatılmış olduğunu söyler. “Geçmiş”, roman için önemli bir zaman dilimidir. Buna bağlı olarak romanı besleyen zaman diliminin “geçmiş” olduğunu dile getirir. Romanda yer alan her şeyin bir mazisi olduğunu ifade eden Tekin, yazarın eserdeki insan, çevre, zaman ve eşyaya can vermek için fırsat buldukça geriye dönmüş tekniğiyle geçmişe döndüğünü vurgular.

Ceylan, roman karakterlerinin yaşamının, öyküleme zamanı denilen romanın anlatılmaya başlandığı zamandan itibaren başlamadığını, bu sebeple yazarın, karakterlerin geçmiş yaşantısını ve ruhsal durumunu verebilmek ve onları bütün yönleriyle tanıtabilmek amacıyla bu teknikten yararlandığını dile getirir. Geriye dönüş tekniğinin üç farklı şekilde uygulandığını gösteren tabloyu aktarır:

¹⁰¹ Adıgüzel, s. 30.

¹⁰² Tekin, s. 230.

¹⁰³ Gökçimen, s. 27.

¹⁰⁴ Adıgüzel, s. 30.

	Dar anlamda geriye dönüş	Anlatının kısa süre öncesinde olmuş olayların aktarımıdır.
	Yapıcı geriye dönüş	Olay ve kişiler hakkında ayrıntılı bilgi amacıyla yapılır.
	Çözücü geriye dönüş	Polisiye romanlarda ortaya konan bir sorunun çözümüdür.

Tablo 2. Ceylan, Geriye Dönüş Tekniği¹⁰⁵

1.2.1.1.9. Montaj Tekniği

Tekin, romanın tarih, psikoloji, felsefe, sosyoloji, pedagoji vb. dallardan kendisi için gerekli bilgileri kendi prizmasından geçirerek bünyesinde barındırabildiğini dile getirir.¹⁰⁶ Ceylan, roman yazarının bu disiplinlere ait bazı metinleri alıntılanıp eserin bünyesine yerleştirilmesiyle montaj tekniğinin uygulandığını, bu tekniğin uygulanma sebebinin konuya akıcılık ve canlılık katmak olduğunu aktarır.¹⁰⁷

Tekin, montaj tekniğinde asıl dikkat edilmesi gereken şeyin, alıntılanan metnin eserin eserin genel yapısıyla bütünleşmesi olduğunu belirtir. Asıl metin ile alıntılanan metin arasındaki uyumsuzluk yazarın eserde vermek istediği mesaja gölge düşürebilir.¹⁰⁸ Buna dikkat eden bir yazar herhangi bir halk kültürü unsurundan alıntı yapabilir. Bu sayede eserdeki anlam derinlik kazanacaktır.¹⁰⁹

1.2.1.1.10. Otobiyografik Yöntem

Tekin, otobiyografik yöntemin biyografi eksenli bir sunuş ve anlatım biçimi olduğunu dile getirir. Bu yöntemde anlatıcı 1. tekil kişidir. Anlatıcı ile anlatılan aynı kişidir. Anlatı sistemindeki her şey, bu anlatıcının bakış açısından okuyucuya yansımaktadır. Bu yöntemin zorluklarından biri anlatıcı ve okuyucu arasındaki bağlantının inandırıcılığındadır. Anlatı ben merkezli olduğu için okuyucu açısından bir

¹⁰⁵ Ceylan, s. 81.

¹⁰⁶ Tekin, s. 243.

¹⁰⁷ Ceylan, s. 82.

¹⁰⁸ Tekin, s. 246.

¹⁰⁹ Adıgüzel, s.31.

itimatsızlık yaratabilecektir. Bu durum otobiyografik yöntemin manevra yeteneğini kısıtlamaktadır.¹¹⁰

Sümbüllü, romanı bir üst yapı olarak gören toplumsal gerçekçi yazarların bireyin dramından hareketle toplumsal dramı ortaya koymayı amaçladıklarını, bu yüzden otobiyografik yöntemden istifade ettiklerini belirtir.¹¹¹

1.2.1.1.11. Leitmotiv Tekniği

Sözlük anlamının “*ana motif, kılavuz motif, bir müzik ya da opera parçasında tüm eser boyunca tekrarlanan bir düşünceyi, duyguyu, durumu ya da bir kişiyi hatırlatmaya yarayan ayırt edici nitelikte motif ya da tema*” olan leitmotiv yöntemi müzik terimi olarak ortaya çıkmıştır. Tekin, müzikte kullanılan bu yöntemin zaman içerisinde roman yazarları tarafından da kullanılmaya başlandığını dile getirir. Bu yöntemde telaffuz farklılığı, jest ve mimikler, yaratılış özellikleri malzeme olarak kullanılmaktadır.¹¹²

Leitmotiv tekniği, bu özelliklere sahip ya da belli davranış şekilleriyle özdeşleşmiş karakterlerin romanda sunulması esasına dayanan bir tekniktir. Bu sayede yazar anlatıya akıcılık, güzellik ve güç katmış olur.¹¹³

1.2.1.1.12. Diyalog Tekniği

Diyalogu, iki veya daha fazla kişi arasında geçen konuşma olarak tanımlayan Tekin, bu konuşma tarzının daha çok roman ve hikâyelerde kullanıldığını ifade eder. Roman ve hikâyelerin herhangi bir yerinde belli bir amaçla kurgulanmış bir diyalog sahnesiyle karşılaşmak mümkündür. Çünkü diyalog yöntemi kurmaca bir özellik taşıyan romanın omurgasının vaz geçilmez yapı taşlarından biridir. Diyalog yöntemiyle romanda gizli olan şey açıklığa kavuşabilir, soyut kavramlar somutlaşabilir. Tekin, romanda diyalog yönteminin kullanılmasıyla olayın gelişimine katkı sağlandığını, kahramanların psikososyal konumlarının açıklandığını, anlatıma doğallık kazdığını,

¹¹⁰ Tekin, ss. 249-250.

¹¹¹ Sümbüllü, s. 46.

¹¹² Tekin, ss. 251-252.

¹¹³ Sümbüllü, s. 46.

düşünce ve felsefelerin daha kolay yansıtıldığını, farklı kültür ve üslûpları çıkardığını, metnin ağırlığını hafiflettiğini aktarır.¹¹⁴

1.2.1.1.13. İç Diyalog Tekniği

İç monolog yönteminin farklı bir versiyonu olan iç diyalog yönteminde roman kahramanı karşısında biri varmış gibi onunla kendi kendine konuşur. Bu konuşma gramer kurallarına uygun bir şekilde yapılır. Cümleler kahramanın o anki psikolojisine göre şekillenir.¹¹⁵

Sümbüllü, roman kahramanlarını dışsal eylemleriyle anlaşılır kılmaya çalışan yazarın bu teknik sayesinde kahramanların içsel eylemleriyle de tanınmasını sağladığını belirtir.¹¹⁶

1.2.1.1.14. İç Çözümleme Tekniği

Roman karakterlerinin duygu ve düşüncelerinin aktarılmasını sağlayan yöntemlerden biri de iç çözümleme yöntemidir. Bu yöntemde anlatıcı araya girerek kahramanın duygu ve düşüncelerini okuyucuya aktarır. Burada önemli olan şey, anlatıcının iç çözümleme yaparken tarafsız olması gerektiğidir. Anlatılanlar, kahramanın roman dünyasındaki çizgisine ve kişiliğine ters düşmemelidir. Özellikle psikolojik derinliği olan romanlarda bu tekniğin önemi ön plana çıkmaktadır.¹¹⁷

Sümbüllü, tanrısal bakış açılı eserlerde anlatıcının roman karakterlerinin iç dünyalarını okuyucuya aktarması için bu tekniğe başvurulduğunu ifade eder. Kahraman anlatıcının ve gözlemci figürün bakış açısının olduğu romanlarda kahramanların içsel faaliyetlerini okuyucuya aktarmak oldukça sınırlıdır.¹¹⁸

¹¹⁴ Tekin, s. 255-256.

¹¹⁵ Tekin, s. 259.

¹¹⁶ Sümbüllü, s. 47.

¹¹⁷ Tekin, ss. 260-263.

¹¹⁸ Sümbüllü, s. 48.

1.2.1.1.15. İç Monolog Tekniği

Roman kahramanının kendi kendine konuştuğu bir başka teknik iç monolog tekniğidir. Bu tekniğin iç diyalog ve iç çözümleme tekniklerinden farkı, kahramanın kendisiyle konuşması ve araya herhangi bir anlatıcının girmemesidir. Kahraman, olaylara ve durumlara duygu ve düşüncelerini bu yöntem sayesinde okuyucuya aktarmış olur. Bu sayede roman kahramanının yapmış olduğu eylemlerin altında yatan sebepler daha belirgin biçimde ortaya çıkar.

Sümbüllü, bu tekniğin olduğu sahnelerde anlatıcının devre dışı kalması sebebiyle anlatının okuyucu açısından daha doğal ve gerçekçi bir çizgiye taşındığını, bu yöntem sayesinde karakterlerin okuyucu açısından daha belirgin bir hale getirildiğini dile getirir.¹¹⁹

Tekin, iç monolog tekniğinin uygulandığı bölümlerde dilin konuşma diline daha yakın olduğunu ifade eder. Bu yöntemde doğal bir süreç, yalın bir yapılanma vardır. Cümlelerin, düşüncelerin, duyguların doğal akışına uygun, serbest bir biçimde şekillendiğini belirtir. Tekin, bu yöntemde yazarın dikkat etmesi gereken en önemli hususun iç monolog yapılan metnin sesli konuşma havasına dönüşmesini önlemek olduğunu vurgular. Sesli konuşmanın mantığının iç konuşmayı boğabileceğini işaret eder.¹²⁰

1.2.1.1.16. Bilinç Akımı Tekniği

Karatekin, bilinç akımı tekniğini yazarın eserinde anlatıcının ya da karakterin aklından geçenleri herhangi bir mantık ölçüsüne bağlı kalmadan zihninde anlık bir şekilde gelip giden düşünceleri, sayıklıyormuş gibi kâğıda dökmesi olarak tanımlar. Bu teknikte rastgele düşüncelerin kâğıda bir cümle, bir kelime grubu, hecelemeler veya ses taklitleri şeklinde aktarıldığını ifade eder. Bu yüzden ifadeler arasında kopukluklar mevcuttur.¹²¹

Gülol, modern romanda bilinç akımı tekniğini, insan gerçeğini insanın iç dünyasıyla anlatarak verme konusunda gelinen en son nokta olarak görmektedir.

¹¹⁹ Sümbüllü, s. 48.

¹²⁰ Tekin, s. 265-266.

¹²¹ Tülay Karatekin, Fikrimin İnce Gülü Romanında Bilinç Akışı Tekniği, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/635375>, (09.10.2023), s. 217.

Psikoloji biliminin gelişmesinin bu tekniğin hazırlayıcısı olduğunu dile getiren Gülol, kahramanın bilincinin ve öznelliğinin yazıya aktarılmasının oldukça zor olduğunu, bu sebeple sadece yetkin yazarların bu tekniği uygulayabileceğini vurgular.¹²²

Karatekin, bilinç akımı ile iç monolog arasındaki en önemli farkın iç monolog aracılığıyla kahramanın iç dünyalarının düşünce yapılarının ve yaşam felsefelerinin öğrenilebilmesi; bilinç akımında ise bir tür beyin fırtınası sonunda yazarın aklına geldiği haliyle düşüncelerini iç ses şeklinde metne yığması olduğunu dile getirir. Dil bilgisi kurallarına, noktalama işaretlerini uyulmaz.¹²³

1.2.2. Anlatı Yerlemleri

TDK sözlüğünde yer almayan yerlem kelimesinin “koordinat” kelimesine karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Günay, bu kelimeyi okuyucunun metni belli bir konuma yerleştirerek okuması anlamında Fransızcadaki “situationnalité” kelimesinin karşılığı olarak kullanmaktadır. Okuyucu metnin kim tarafından ne zaman, nerede, nasıl ve niçin yazıldığını, metinde geçen uzam ve zaman nelerden ibaret olduğunu öğrenmek ister. Günay, okuma açısından metnin kurmaca dünyasıyla ilgili yer ve zaman gibi unsurların tespit edilmesinin oldukça önemli olduğunu belirtir.¹²⁴

Yücel, anlatının zaman, uzam ve kişi olmak üzere üç temel unsurdan oluştuğunu, bu üç unsurun öyküleme düzeyine erişmek için anlatıda yer alması gerektiğini ifade eder.¹²⁵

1.2.2.1. Zaman

Tekin, bir romanı zamandan soyutlamanın mümkün olmadığını, zamanın romanın genel yapısını oluşturan temel elemanlardan bir olduğunu belirtir. Sanat eserinin “zamanî” bir varlık olduğunu ve “belli bir zaman bölümü” içinde yaratıldığını aktarır.¹²⁶

¹²² Gülizar Gülol, **Bilinç Akımı Açısından Oktay Rifat’ın Romanları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul, Haziran 2012, s. 37.

¹²³ Karatekin, s. 219.

¹²⁴ Günay, s. 131.

¹²⁵ Tahsin Yücel, **Anlatı Yerlemleri**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1979, s.13.

¹²⁶ Tekin, s. 111.

Geleneksel anlatı türlerinde ve romanda statik bir konumda yer alan zaman unsuru pozitif bilimlerin sağladığı imkanlar doğrultusunda bu durağanlıktan kurtulmuş, çağdaş romanda dinamik bir hüviyete kazanmıştır. Kronolojik zaman anlayışı yerine psikolojik zaman anlayışı hâkim olmuştur. Bu sebeple Tekin, günümüz roman anlayışında zamanın, okuyucuya sezdirilerek verildiğini ifade eder.¹²⁷

Her anlatının olayların anlatımı olan öykü yapısı, anlatıcının kendisinin de bulunduğu nesnelliğin ve bakış açısını belirttiği anlatma yapısı olmak üzere iki yapıdan oluştuğunu dile getiren Günay zamanı, metnin kurmaca dünyasına ait olan, anlatı kişileri tarafından yaşanan öykü zamanı ve bu kurmaca dünyayı aktaran anlatıcıya ait olan anlatma zamanı olarak ikiye ayırmaktadır. Bu iki zaman dışında anlatının romanın üretiminin, yayımlanmasının ve okunmasının olduğu gerçek ya da dış zaman da bulunmaktadır:

Gerçek zaman (dış zaman)	Kurmaca zaman (iç zaman)	
(Üretim zamanı, yayımlanma zamanı, okuma zamanı)	Öykü zamanı (anlatıdaki olayın geçtiği varsayılan ve genellikle anlatma zamanından daha uzun olan zaman)	Anlatma zamanı (Anlatıcının daha önce gördüğü, tanık olduğu ya da duyduğu olayı anlatması süresince geçen zaman)

Tablo 3. Günay, Anlatıda Zaman Yapıları¹²⁸

Adıgüzel, romanda zaman ve bakış açısı arasında sıkı bir ilişkinin olduğundan söz eder. Zaman anlatıcıdan ayrı düşünülemeyeceği için zamanın seçiminin bakış

¹²⁷ Tekin, s.116

¹²⁸ Günay, s. 158.

açısına göre belirleneceğini vurgular. Zamanın kronolojik ya da ileri ve geri sapmalar şeklinde ilerlemesi seçilen bakış açısına göre oluşturulur.¹²⁹

1.2.2.2. Mekân (Uzam)

Romanı birçok unsurun bir araya geldiği bir terkip ya da bileşim olarak gören Tekin, mekânın bu bileşimi meydana getiren en önemli unsurlardan biri olduğunu belirtir. Çünkü romanda esas unsur konumunda bulunan olayın mutlaka bir mekânda geçmesi gerekmektedir. Dolayısıyla yazarın mekân unsurunu olayların geçtiği çevreyi tanıtmak, roman kahramanlarını çizmek, toplumu yansıtmak ve atmosfer yaratmak için kullanabilir.¹³⁰

Gökçimen, vakanın romanın çekirdeğini oluşturduğunu, yazarın birden fazla çekirdek vakaya yer verebileceğini, bu çekirdek vakaları destekleyen yan vakaların da oluşabileceğini dile getirir. Bu vaka düzenine benzer durum mekân için de geçerlidir. Ana vakayı destekleyen mekân ana mekândır.¹³¹

Aktaş ise vakanın öneminin mekânın tasviriyle ön plana çıktığını söyler. Bu yüzden mekân tasvirlerinin sinemada film başlamadan önceki müziğe benzer bir işlevinin olduğunu ifade eder. Yapılan mekân tasviri olayların iyi ya da kötü yönde gelişeceğinin bir habercisidir.¹³²

Günay, uzam ya da mekânın anlatı içindeki yer değiştirmeleri, gidilecek bir yolu, geçilecek bir güzergahı belirtebileceğini işaret eder. Dolantı olarak tanımladığı roman içerisindeki olaylar arasındaki ayrılık, karşılaşma, buluşma kaçış gibi karşıtlıkların mekân sayesinde oluşturulduğunu vurgular.¹³³

1.2.2.3. Kişiler

Anlatıda en önemli unsurlardan biri kişilerdir. Olay örgüsünün içinde yer alan bütün canlılar kişileri oluşturur. Eserin içkin çözümlemesinin iyi yapılabilmesi için kişilerin bütün yönlerinin ortaya konulması gerekir. Anlatıda kişiler yazarın yapmak

¹²⁹ Adıgüzel, s. 36.

¹³⁰ Tekin, s. 129.

¹³¹ Gökçimen, s. 34.

¹³² Aktaş, s. 143.

¹³³ Günay, s. 170.

istedikleri konusunda bir aracı konumundadır. Yazar, kendi isteklerini, hayallerini anlatıdaki kişiler sayesinde gerçekleştirmeye çalışır. Kişiler anlatıda, eserin bağlı olduğu toplumsal özelliklerini yansıtır. ¹³⁴

Anlatıda vaka ya da olayı bir “eylem” olarak ele alan Tekin, bu eylemin mutlaka bir “eyleyen”inin olacağını belirtir. Vakanın ortaya çıkmasında rol oynayan bu eyleyen romanın kişidir ve bu kişi ya da kişilerin insan olması gerekmez. Canlı ve cansız her varlık anlatının kişisi olabilir. Kurmaca dünyada gerçekleşen olayların insana ait bir ortamda gerçekleştiğini göstermek için yazar, istediği kişiye istediği kimlikte romanda yer verebilir. ¹³⁵

Tekin, anlatıdaki kişi unsurunu üç ana başlıkta inceler:

- a) Karakterizasyon
- b) Kişilerin tasnif ve tanımı
- c) Tip

Karakterizasyonda yazar, anlatıyı sürükleyecek kişinin anlatının niteliğine uygun olarak şekillendirilmesini yapar, ona bedensel ve ruhsal bir yapı kazandırır. Karakterin oluşturulması açıklama yöntemi ve dramatik yöntem olmak üzere iki farklı yöntemle başvurulabilir. Açıklama yönteminde yazar kişiyle ilgili bilgileri kendisi verir. Dramatik yöntemde ise kişinin duygu, düşünce ve davranışlarından kişiyle ilgili bilgileri edinmek mümkündür. ¹³⁶

Kişilerin tasnif ve tanımında yazar kişileri şekillendirip romanın kurmaca dünyasına yerleştirirken onları farklı konumlarda okuyucuya sunar. Bunların kimisi romanın başkışisi, bir kısmı ise dekoratif konumda yer alır. Konunun ne olacağına, olayların nerede ve ne zaman gerçekleşeceğine göre kişileri seçer. ¹³⁷

Tip ise roman dünyasında yer alan kişilerden ayrı, dış dünyada var olan bir insan türünü temsil eden temsili bir kişidir. Lukacs, tipi sosyal ve tarihsel koşulların belirlediği bir şahsiyet olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla tipin oluşumunda yazarın

¹³⁴ Adıgüzel, s. 37.

¹³⁵ Tekin, s. 71.

¹³⁶ Tekin, s. 78-79.

¹³⁷ Tekin, s. 84.

yeteneği ikinci planda yer alır.¹³⁸ Emil ise başkalarında mevcut olan ortak özellikleri en belirgin şekilde taşıyan ve temsil eden şahıs tanımını yapar.¹³⁹

Romandaki bu tip anlayışına Sovyet edebiyatı eserlerindeki romanlarında daha sık bir şekilde rastlanmaktadır. Özellikle 1930 yılından sonra Sovyetler Birliği'nde Yazarlar Birliği tarafından kabul edilen sosyalist realizm, Sovyet romanını bu sosyalizmin ve Komünist Partinin propaganda malzemesi haline getirmiştir. Dolayısıyla yazılan romanlar ideoloji ve parti çıkarlarına hizmet edecek, parti programının propagandasını yapacak şekilde oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak bu eserlerdeki kahramanlar Bolşevik, burjuva, din adamı, tüccar, işçi tipi gibi keskin nitelikler üzerine çizilmiştir. Örneğin burjuva tipi her zaman olumsuz bir kahraman olarak ele alınmıştır. Toplumun gerçekliğinden kopuk, çıkarıcı, maddiyata önem veren, sapık istekler ve hayaller poşunda koşan bir tiptir.

Ateş, Rusya'da Bolşevik İhtilali'nden sonra yeni bir Sovyet kimliği oluşturmak için edebiyata ve dolayısıyla romana olumlu karakter yaratma görevi yüklendiğini dile getirir. Böylelikle okuyucu için devrimci rol modeller oluşturulmaya başlanmıştır. Bu kahramanlar sosyalist düzeni kuran, bunun için mücadele veren, ahlaklı kimselerdir. Eserlerdeki kahramanlar bu şekilde idealize edilerek okuyucunun da kendisini bu idealist kişiliğe dönüştüreceği düşünülmüştür. Bu kahramanların düşünce ve davranışlarında büyük bir tutarlılık hakimdir.¹⁴⁰

Sümbüllü ise toplumsal gerçekçi eserlerde kişi unsurunun daha baskın bir rol üstlendiğini belirtir. Yazarın, eser ile okuyucuyu doğrudan karşı karşıya getirmek için kahraman–anlatıcı bakış açısını kullanır. Böylece kişilerin yerine getirdiği işlevlerin çeşitliliği de artmış olur.¹⁴¹

Günay, gerçek dünyadaki bir kişiyi belirtse anlatı kişinin gerçek olmadığını, edebî ipuçlarıyla oluşturulmuş, uzlaşımsal bir süreç içinde yazınsal bir gösterge olduğunu dile getirir. Kişileri ve olay örgüsünü tespit etmede anlatıda kullanılan

¹³⁸ Tekin, s. 99.

¹³⁹ Tekin, s. 103.

¹⁴⁰ Ömer Faruk Ateş, **Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Nevşehir, Ağustos, 2020, s. 119.

¹⁴¹ Sümbüllü, s.53-54

sözlüksel ve anlamsal ağıın önemli ipuçları taşıdığına işaret eder. Kişilerin kullandığı kelimeler ya da onlarla ilgili kullanılan kelimeler, onların kimliklerini ve dünya görüşlerini ortaya çıkarır.¹⁴²

1.2.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Daha önce de belirtildiği Marksizm, toplumu alt yapı ve üst yapı olarak iki katmanlı yapı olarak ele alır. Ekonomi, üretim ilişkileri toplumun alt yapısını oluştururken, sanatsal faaliyetler toplumun üst yapısıyla alakalıdır. Bu sebeple sanat toplumsal yapıyla doğrudan ilişkilidir. Toplumsal yapıya bağlı olarak gelişen sanat, toplumsal yapının da gelişmesini sağlar.

Goldmann, Marksist bir teorisyen olan Lukacs'ın sanat sosyal gerçekliğin yansımasıdır ifadesinden hareketle romanın yazar ve içinde yaşadığı toplumdan ayrı bağımsız bir şekilde değerlendirilmesine karşı çıkar. Roman ve toplum arasındaki bağın ortaya çıkarılmasını savunur.

Armağan, yazarın kültürel, ekonomik, siyasi, dinî toplumsal dinamiklerle olan ilişkisi nedeniyle, eserin toplumsal bir gösterge haline geldiğini aktarır. Bu sebeple toplumun bu dinamiklerini göz önünde bulundurmadan eseri ele almak, onu anlamayı ve açıklamayı olanaksız hale getirir.¹⁴³

Bu bölümde eserin incelenmesinde eserin ortaya çıktığı toplumsal yapı ile eserin kurmaca dünyasında var olan toplumsal yapı katmanlarındaki ilişkiler ele alınır. Toplumun ideolojisi ve yazarın dünya görüşünün eserdeki yansımaları tespit edilmeye çalışılır.

1.2.2.4.1. Siyasal Düzey

Sümbüllü, yazarın ve eserin okuyucuya iletmek istediği ideolojinin ortaya çıkarılmasında eserin içinde bulunduğu toplumun siyasi, sosyal vb. bütün özelliklerinin incelenmesi gerektiğini belirtir. Toplumdaki egemen sınıfın sanatçı ve sanat üzerindeki etkisinin eserin biçim olarak çözümlemesinde doğrudan etkili olduğunu vurgular.¹⁴⁴

¹⁴² Günay, s. 150-151.

¹⁴³ İbrahim Armağan, **Sanat Üstüne Toplumbilimsel Bir Deneme**, Hatiboğlu Yay., Ankara, 1988, s. 5.

¹⁴⁴ Sümbüllü, s.56

Siyasi düzeyde öncelikle romanın oluşturulduğu ve yayımlandığı dönemin siyasi düzeyi ele alınır. Bu siyasi düzeyin tespitinden sonra romanın kurmaca dünyasında gerçekleşen siyasi olaylar belirlenir. Dönemin toplumunun siyasi koşullar ve romanda geçen siyasi olaylar arasındaki ilişkinin boyutu tespit edilir. İlişkinin anlatıdaki yerlemlere etkisi üzerinde durulur.

1.2.2.4.2. Kültürel Düzey

Yazar eserini oluşturduğunda belli bir anlatım biçimi tercih eder. Bu anlatım biçimi eserin içinde bulunduğu toplumun kültürel özelliklerinden beslenir. Çünkü yazar toplumun bir parçasıdır. Toplumun geleneklerini, değerlerini bünyesinde taşır.

Sümbüllü, kültürün ekonomik ve sosyal yapının şekillenmesinde önemli bir yaptırım gücü olduğunu vurgular. Bu sebeple eser içerisinde yer alan kültürel yapıların incelenmesi anlatıdaki diğer sosyal tabakaların belirlenmesine yardımcı olur.¹⁴⁵

Gökçimen, kültürel materyallerin bir eserde bütünleştirici ya da çatışmacı bir yapıda rol oynayabildiklerini dile getirir. Bu yüzden eserde kültürel yapının nasıl oluştuğunun, yazarın bu kültürel materyallerden ne amaçla faydalandığının, onlar aracılığıyla ne vermek istediğinin tespit edilmesi gerekmektedir.¹⁴⁶

Atasözleri, deyimler, türküler, halk hikâyeleri, masallar, gelenekler gibi bu kültürel materyaller, eserin kurmaca dünyasına ve anlam yapısına uygun olarak yazar tarafından romanda kullanılır. Roma incelenmesinde kültüre ait bu öğelerin tespit edilmesi ve bunların romanın yapısına olan etkisi önemli bir yer tutar.

1.2.2.4.3. Ekonomik Düzey

Parla, edebî metinleri belli bir yer ve zamana ait hâkim dünya görüşünün birey aracılığıyla ifade bulmuş biçimler şeklinde tanımlar. Goldmann'a göre romanın yapısıyla toplumdaki ekonomik yapı benzeşmektedir. Dolayısıyla edebî eserler bu ekonomik yapıya ortaya çıkar, beslenir, büyür ve yok olur.¹⁴⁷

Gökçimen, roman tahlili sırasında ekonomik alanda yapılan işlerin, toplumsal alanda yapılan faaliyetlerin bir gereği olarak verilmesini dile getirir. Eserde anlatılan

¹⁴⁵ Sümbüllü, s 56

¹⁴⁶ Gökçimen, s.36.

¹⁴⁷ Jale Parla, **Don Kişot'tan Bugüne Roman**, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 39.

olaya yön veren ekonomik düzlemin çizgileri netleşir. Toplum hayatı ekonomik faaliyetlerle sürdüğü için bu ekonomik faaliyetlerin insanları ne şekilde etkilediği bilinmelidir.¹⁴⁸

Sümbüllü, Marksist edebiyat teorisyenleri için ekonomik alt yapının tespiti, eserin çözümlenmesi açısından oldukça önemli olduğunu aktarır. Çünkü Marksistlere göre toplumun köleci, Asya, antik, feodal, burjuva, kapitalist veya sosyalist bir ekonomik yapısı sanat eseri üzerinde gözlemlenebilir.¹⁴⁹

1.2.2.4.4. Dinsel Düzey

Din, toplumsal yapının bir parçası olarak insanlığın başlangıcından beri varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple dini, toplum yapısından ayırmak; toplumu içerisinde din ya da inanç sistemi yokmuş gibi değerlendirmek imkansızdır. Bu sebeple Gökçimen, roman incelemesi yapılırken roman karakterlerinin dinleri ve inançlarının üzerinde durulması gerektiğine işaret eder.¹⁵⁰

Anlatıda geçen kurmaca dünyanın gerçek dünyaya ait bir yansıma olduğu düşünülürse anlatı dünyasındaki karakterlerin var olduğu toplum yapısı da gerçek dünyadaki toplum yapısının bir benzeridir. Dolayısıyla kurmaca dünyadaki toplum yapısında da gerçek dünyadaki toplum yapısında olduğu gibi dinî faaliyetler yer almaktadır ve bu dinî öğeler kahramanların eylemlerine de yansımaktadır.

Marksizm, her türlü dinî inancı reddeden bir ideolojidir. Bu ideoloji temelinde kurulan Sovyetler Birliği toplum hayatına yön veren dini hedef almış, dinsiz bir Sovyet toplumu oluşturmaya çalışmıştır. Bireyin emeğine karşı yabancılaşp emeğin bir meta haline getirildiği toplumlarda ortaya çıkan kapitalist ekonomi yaşamsal faaliyetine devam edebilmek için üst yapı ürünü olan dini kullanmış, yabancılaşan bireylerden oluşan toplumu din aracılığıyla sömürmeye başlamıştır. Bu yüzden Sovyet edebiyatına ait eserlerde din ve dine ait unsurlar bu açıdan değerlendirilmiş, Marksist bakış açısıyla sunulmuştur.

Örneğin, eserlerin genelinde çok uluslu bir yapıdan oluşan proletarya ya da işçi sınıfı içerisindeki dayanışmayı bozmak için burjuvazinin dini kullandığı, işçiler

¹⁴⁸ Gökçimen, s. 36.

¹⁴⁹ Sümbüllü, s. 58.

¹⁵⁰ Gökçimen, s. 37.

arasındaki dinî hassasiyetleri istismar ettiği görülür. Din adamlarının halkın cehaletinden yararlanarak kendi çıkarları için hareket ettiği, onlarda sınıf bilincinin oluşmasına engel olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)

Sümbüllü, oluşumsan yapısalcı yöntemde anlama ve açıklama aşamalarının birbirini tamamlayıcı niteliği sahip olduğunu dile getirir. Goldmann, eserin anlaşılması için metnin bütününe oluşturan yapının çözülmesi gerektiğini düşünür. Böylece eser çevreleyici, daha geniş bir yapı içine yerleştirilebilecektir. Dolayısıyla açıklama aşamasında metin daha geniş bir çerçeveden ele alınarak metnin iç anlamlı yapısının nasıl oluştuğu tespit edilir.¹⁵¹

Bu aşamada roman yazarın yaşamı ve dönem, anlatının kaynağı, tarihsel çerçeve ve simgesel çözümleme olmak üzere dört ana başlık üzerinden incelenir.

1.2.3.1. Yazarın Yaşamı, Dönemi

Edebî eserin yaratıcısı yazardır. Her ne kadar eser, bağımsız bir ürün olarak değerlendirilmeye çalışılsa da eserin oluşum sürecinde yazarın dünya görüşü, içinde yaşadığı dönemin edebî anlayışı, bu edebî anlayışı ortaya çıkaran siyasi ve kültürel koşulların etkisi yadsınamaz.

Wolf, eser incelenirken eserin içinde üretildiği toplumsal koşulların dikkate alınması gerektiğinden bahseder. Sanatçı toplumsal bir varlıktır, toplumun kendine ait sanat üretim koşullarından etkilenir ve aynı zamanda buna direnir. Bu direnme sonucunda eserine kendi dünya görüşünü de yansıtmış olur.¹⁵² Wolf, metnin anlamı ve edebiyatın sosyolojik açıdan incelenmesi süreciyle ilişkisi açısından dil, ideoloji ve toplumsal ilişkiler içinde belirlenen birey olan yazarın oldukça önemli bir konumda olduğunu vurgular.¹⁵³

¹⁵¹ Sümbüllü, s. 59.

¹⁵² Sümbüllü, s. 60.

¹⁵³ Adıgüzel, s. 40.

Goldmann'a göre yazarın yaşamı ve yaşadığı dönemin incelenmesi, eserin zayıf ve tutarsız yönlerine bir açıklama getirmek içindir.¹⁵⁴ Goldmann'ın bu şekilde düşünmesi yazarın yaşamı ve yaşadığı döneminin tamamen önemsiz olduğu anlamına gelmez.

1.2.3.2. Anlatının Kaynağı

Sümbüllü, eser ve eseri oluşturan toplumsal kaynakların ne olduğunun göz önünde tutulmasını aşkın çözümlemenin önemli bir basamağı olduğunu ifade eder. Eser bir vaka üzerine şekillenmiştir. Dolayısıyla bu vakanın ne olduğu ve toplumsal kökenlerinin nelerden oluştuğu ortaya çıkarılmalıdır.¹⁵⁵

Romanda anlatının kaynağı tarihî bir olay, karakterler arasındaki aşk olabilir, siyasi bir mücadele olabilir. Romandaki olay örgüsü bu vakalar üzerinden gelişir ve şekillenir.

1.2.3.3. Tarihsel Çerçeve

Romanda geçen olayların tarihî gerçekler açısından incelenip karşılaştırıldığı bölümdür. Eserin toplumla ilişkisi ve toplumsal yapının esere yansımından hareketle romanın kurmaca dünyası gerçek dünyanın bir yansıması gibidir. Dolayısıyla bu kurmaca dünyada anlatılan olaylar, bahsi geçen karakterlerin gerçek dünyayla bir ilişkisi olabilir. Bununla beraber romanda öykü zamanı içerisinde geçen tarihî olaylar ya da bu öykü zamanına ait kültürel, siyasi faaliyetler yer alabilir. Romanın kurmaca dünyasına ait olan bu tarihî, siyasi ve kültürel faaliyetlerin tarihî açıdan gerçekliğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Adıgüzel romanın gerçekçi olması için anlatılan gerçek tarihle olan yakınlığının tespit edilmesi gerektiğini vurgular. Bunun için eserin tarihî bir roman olmasına gerek yoktur.¹⁵⁶

Sümbüllü, tarihî romanlarda yazarın ideolojisini ve esere yüklenen misyonu belirlemek için tarihsel çerçevenin tespitinin oldukça önemli olduğunu vurgular. Burada

¹⁵⁴ L.Goldmann, **Yazınsal Yaratmada Bireyin İşlevini Nasıl Anlamalı**, çev. T.Saraç, Türk Dili, no: 23(234), Mart 1971, (YYB), s. 532.

¹⁵⁵ Sümbüllü, s. 61.

¹⁵⁶ Adıgüzel, s. 41.

yazarın bu tarihî olaylara eserinde tarafsız bir şekilde yer verip vermediği sorusu ön plana çıkar.¹⁵⁷

1.2.3.4. Simgesel Çözümleme

Bu bölümde yazarın eserde kullanmış olduğu simgelerin tespiti yapılır. Sümbüllü, toplumsal şartlar ve yazarın ideolojisinin toplumsal veriler doğrultusunda kapalı ya da açık bir şekilde eserde yer aldığına işaret eder. Yazar bunu birer göstergeye dönüşen simgeler aracılığıyla gerçekleştirir.¹⁵⁸

Eserde simgelere yer verilmesi kimi zaman kendi tercihi, kimi zaman da yazarın içinde yaşadığı toplumun hâkim ideolojisinin baskısından kaynaklanır. Örneğin Sovyet yazarlarının büyük bir çoğunluğu bu yönetime başvurmuşlardır. Dönemin siyasi iradesinin yazarlar üzerindeki baskıcı tutumu, yazarların eserlerinde vermek istedikleri ideolojiyi gizli ve simgesel bir yolla sunmalarına sebep olmuştur.

Edebî metinlerin en önemli özelliklerinden biri çok anlamlı bir yapıya sahip olmalarıdır. Bu çok anlamlılığın içinde yazarın sahip olduğu ideolojinin yansıması da bulunmaktadır. Yazar bu ideolojik yansımalarını metin üzerinde simge ve semboller kullanarak yaparlar.

Metinler üzerinde simge ve semboller kullanma, insanlık tarihinin başlangıcından beri var olan bir ihtiyaçtır. Mitolojik hikâye, destan, efsane ve kutsal metinlerde bu simgeleri görmek mümkündür.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Sümbüllü, s. 61.

¹⁵⁸ Sümbüllü, s. 62.

¹⁵⁹ Ebru Burcu Yılmaz, Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme, <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>, (21.07.2021)

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MEMMED SAİD ORDUBADÎ'NİN HAYATI, SANATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Mehmet Said Ordubadi'nin Hayatı

Memmed Said Ordubadî, 24 Mart 1872 tarihinde Azerbaycan'ın bugünkü Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Ordubad şehrinde dünyaya gelmiştir. Yazar hayatı ile ilgili bilgi verirken babasının divanı olan bir şair olduğunu dile getirir.¹⁶⁰

Memmed Said Ordubadî babasının mahlasından da anlaşıldığı gibi fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Annesi İran'ın Dizmar bölgesindedir. Anne tarafının da Şair Nebatî'ye mensup olduğunu bildirir. Onun anlatımına göre sadece ailesi değil Ordubad şehrinin sakinlerinin büyük bir çoğunluğu da fakirlikle mücadele etmektedir. Babasının böyle bir muhitte doğup yaşadığı için mahlasını “Fegir” olarak koyduğunu belirten yazar, doğduğu dönemde Ordubad şehrinde mezhepler ve tarikatlar arası çekişmeler mevcut olduğundan da bahsetmektedir. Babasının bu durumu anlatan şiirler yazdığını ifade eder.¹⁶¹

Babasını yoksulluk ve sefalet içinde küçük yaşta kaybeden yazarın ailesiyle, amcası ilgilenmiş fakat amcasının oldukça yaşlı olması sebebiyle annesi ve kendisi bir süre sonra çalışmak zorunda kalmıştır.¹⁶²

Ordubadî on dört yaşından itibaren ipek fabrikasında çalışırken bir yandan da molla yanında Mirza Bahşı'nın mektebinde eğitim almaya başlamıştır. Yılın altı ayı fabrikada çalışmış geri kalan altı ayda ise mektepte ders görmüştür. Onu şiir hayatına teşvik eden de hocası Mirza Bahşı olmuştur. Hocasının öğrenciler arasında düzenlediği şiir yarışmasında galip gelebilmek için Ordubadî'nin şiir ezberlemesi onu bu yola itmiştir.¹⁶³

Daha sonraki tahsilini devrinin maarifperverlerinden olan Muhammed Tağı Sıtkı'dan almaya başlar. Asıl yenilikçi usulde aldığı eğitim de bu dönemde olmuştur.

¹⁶⁰ Məmməd Səid Ordubadi, *Həyatım və Mühitim*, Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafya Birliyi, Nahçıvan-2012, s. 22.

¹⁶¹ Ordubadi, s. 23-24.

¹⁶² Ordubadi, s. 26.

¹⁶³ Ordubadi, s. 30.

Ordubadî, Muhammed Tağı Sıtkı'nın kendisine çok önem verdiğini ifade etmektedir. Sıtkı, Ordubadî'nin modern dünyada gelişen ilmi ve siyasi faaliyetlerle ilgilenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Okuldan arta kalan zamanlarında ise medresede Arapça ve Farsça öğrenmiştir.¹⁶⁴

Okulu kurulmasına önayak olan Hüseyin Sultan Kengerli ve Ağa Muhammed Zeynalabidinov'un veba salgınından dolayı ölmesi, Sıtkı'yı oldukça zor duruma sokar. Onların ölümünden iki yıl sonra maddi zorluklar sebebiyle okul kapanır. Sıtkı Nahçıvan'a gider fakat Ordubadî, Muhammed Tağı Sıtkı ile alakasını kesmez. İmkân buldukça onunla görüşür. Muhammed Tağı Sıtkı'nın Ordubadî'nin sanat anlayışının gelişmesinde büyük bir etkisi vardır. İlk şiirlerini Mirza Bahşı'nın yanında yazmış olsa da gerçek anlamda şairliği Muhammed Tağı Sıtkı sayesinde öğrenmiştir.¹⁶⁵

Memmed Said Ordubadî'nin hayatı özellikle çocukluk ve gençlik yılları daha önce de belirtildiği gibi çok zor şartlar altında geçer. Ailesinin maddi durumunun kötü olması, babasını küçük yaşta kaybetmesi ve bu yaşlarda fabrikalarda çalışması onun öğrenim hayatını olumsuz yönde etkilemiştir.

Ordubadî, şair bir babanın oğludur. Babası Hacı Ağa Muhammed, kendisi gibi şiirle ilgilenen kişilerle Orudbad'da şairler encümenini oluşturmuştur.¹⁶⁶ Bu şiir meclislerinde Azerbaycan, Fars, Arap klasiklerinin şiirleri okunur, bu şiirlere nazireler yazılır, edebiyat hakkında ateşli tartışmalar yaşanır. Ordubadî, daha küçük yaşlarda bu meclislere şahit olmuş ve bu tartışmalara kulak kabartmıştır.¹⁶⁷

Babasının zamanla elden ayaktan düşmesi ve git gide maddi anlamda olumsuzluklar yaşaması Ordubadî'de şiire karşı bir önyargı oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu durumu kendisi şu şekilde ifade eder:

*Mən şeir demək və yazıçı olmağa heç də həvəslənmirdim. Atamın yazdığı şeirlərin palçıq içərisinə atılması heç də yadımdan çıxmırdı. Bir çox zamanlar anam da buna mane olurdu. Çünki atamın şeir sənətindən nə kimi fəlakətlər çəkdiyi onun gözüünün qabağında idi. Lakin məktəb və şeirləşmə işi özüm də hiss etmədiyim bir surətdə mənə şeir yazmağa öyrətdi.*¹⁶⁸

¹⁶⁴ Ordubadi, s. 42-43.

¹⁶⁵ Vəzirova, s. 20.

¹⁶⁶ Ordubadi, s. 25.

¹⁶⁷ Vəzirova, s. 21.

¹⁶⁸ Ordubadi, s. 30.

Okullarda Türkçe eğitimin verilmemesinden dolayı evvela Farsça şiirler yazan Ordubadî, zamanla Türkçe şiirler de yazmaya başlar ve Muhammed Tağı Sıtkı sayesinde şiir sanatını öğrenmeye başlamıştır.

Memmed Said Ordubadî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına ait olan bu dönemler Azerbaycan coğrafyasında siyasi olarak karışık bir döneme tekabül etmektedir. 19. Yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına doğru Azerbaycan Rusya tarafından işgale uğramış toprakları İran ve Rusya arasında paylaştırılmıştır. Yazarın doğduğu ve büyüdüğü Ordubad şehri her ne kadar Rusya tarafında kalsa bile İran etkisi hala devam etmektedir. Bunun yanında Türkiye'nin bu coğrafya insanı üzerinde önemli bir etkisi de bulunmaktadır.

Muhammed Tağı Sıtkı'nın usûl-i cedit anlayışıyla açmış olduğu okulunda inkılâpçı bir ruhun olduğunu belirten Ordubadî, bu ruhun Rusya ve Kafkasya yolu ile değil İran aracılığıyla geldiğini ifade eder. İran'dan gelen gazetelerin okulda okunması ve bu gazetelerin İran'daki özgürlük hareketini destekler nitelikte yayınlar yapması, okulun bu hareketi fikri olarak desteklediğini göstermektedir.¹⁶⁹ Dolayısıyla bu okulda almış olduğu eğitim sayesinde Ordubadî'de baskı, zulüm ve haksızlıklara karşı mücadele ruhunun temeli atılmıştır.

İran'daki özgürlük hareketinin yanında Rusya'da Çar yönetiminin baskıcı tutumuna karşı faaliyetler de dikkat çekmektedir. Çar'ın baskıcı rejimi, halk arasında artan işsizlik, yoksulluk halkın sokaklara dökülmesine, gösteriler ve yürüyüşler düzenlemesine sebep olur.¹⁷⁰

Bir yandan fabrikalarda işçi olarak çalışan Ordubadî bir yandan da edebî faaliyetlerine devam etmiş, yazdığı şiirlerle halk arasında tanınır hale gelmiştir. Böylelikle Tiflis'te Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanan Şark-ı Rus gazetesinde 13 Haziran 1903 tarihinde ilk şiiri yayımlanmış olur.¹⁷¹

¹⁶⁹ Ordubadi, s. 42.

¹⁷⁰ Ali Erol, **Azerbaycan Şiirinde Romantizm**, Tibyan Basım Yayım ve Matbaacılık, İzmir Şubat 2007, s. 11.

¹⁷¹ Məftun, s. 15.

Günden güne Azərbaycan Türkcəsiyle yeni gazete ve dergilerin yayımlanması Ordubadî'nin şiir yazma arzusunu daha da pekiştirir. Bu dergilere şiirlerini göndermeye başlar. Bu çıkan yeni gazete ve dergilerde Ordubadî'nin şiirlerine sıkça rastlanır.¹⁷²

1905 yılında Rusya'da "Ekim Manifestosu" yayımlanır. Bu manifesto sayesinde dernek kurma, toplantı düzenleme ve seçimlere katılma gibi temel vatandaşlık hakları kabul edilir. Bu karar Çarlık Rusyası'nın işgal etmiş olduğu Kafkasya coğrafyasındaki milletler tarafından mutlulukla karşılanır. Azerbaycanlı aydınlar ortaya çıkan serbestlikten yararlanarak bağımsızlık yolunda adım atabilmek için çeşitli dernek parti ve kuruluşlar etrafında toplanmaya başlarlar.¹⁷³

Bu dönemde Bakü'de çıkan "Tekamül", "Yoldaş" gibi Bolşevik gazetelerini okuyan Ordubadî'nin İran'daki inkılap hareketiyle de yakından ilgilendiği görülür.¹⁷⁴ 1906 yılında Tiflis'e gider ve Ömer Faik Numanzade ile tanışır. Numanzade ile tanışması onun için önemli bir dönüm noktası olur. Ordubadî'nin ilk şiir kitabı olan "Qəflət", Numanzade tarafından Geyret Matbaasında basılır.¹⁷⁵

Bu kitap dolayısıyla Ordubadlı mollalar tarafından Bahailik taraftarı olarak suçlanan Ordubadî, halk tarafından da istenmeyen adam olarak ilan edilmiş ve dışlanmıştır. Buna rağmen arkadaşlarıyla beraber küçük bir grup kurarak bu grupta siyasi olaylarla ilgili fikir alışverişinde bulunmaya başlar. Bu toplantılardaki siyasi çözüm önerileri genel olarak milliyetçilik üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu toplantılara katılan Rus mübaşir Terpolovski'nin sosyalist olması ve olayları bu çerçeveden değerlendirmesi ve bu değerlendirmelerin Ordubadî'nin sosyalizme karşı yakınlık duymasına sebep olmuştur. Yine bu dönemlerde Ordubadî kendisini sosyalist olarak tanımlamamış ancak milliyetçi duyguların içinde söndüğünü belirtmiş ve kendisini vatansever olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁶

Kurulan bu gizli dernek git gide faaliyetlerini genişletmeye başlar. Bakü'den Bolşeviklere in çıkardığı "Himmet" gibi başka dergi ve gazeteler getirilir. Bu yayın organlarının sayfaları çoğaltılır. Böylece halk arasında matbuatın yayılması sağlanır.¹⁷⁷

¹⁷² Vəzirova, s. 25.

¹⁷³ Ali Erol, s. 11.

¹⁷⁴ Məftun, s. 17.

¹⁷⁵ Vəzirova, s. 26.

¹⁷⁶ Ordubadi, ss. 46-48.

¹⁷⁷ Vəzirova, s. 29.

Ordubadî henüz sosyalist değildir fakat içinde inkılapçı bir anlayış vardır. Bu anlayış doğrultusunda Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'dan tamamen kovulması gerektiğini düşünmüş buna göre de “İngilabi Pərişan” adlı bir eser yazmıştır fakat sansür muavini tarafından eseri yakılmıştır. Bunun üzerine 1907 yılında Ordubadî, “Vətən və Hürriyyət” adlı manzum eserini yayımlar. Eserde bağımsızlık fikrini işlemesi sebebiyle evi aranan Ordubadî, bir süre hapiste yatar.¹⁷⁸

Ordubadî'nin edebiyat hayatının önemli bir dönüm noktası ise 1906 yılında “Molla Nasreddin” dergisiyle tanışması olur. Bu derginin halkın dertlerini sade ve açık bir şekilde aksettirdiğini gören Ordubadî, dergiye muntazam olarak yazılarını göndermeye başlar. Molla Nasreddin dergisinde güncel konuları işleyen satirik şiirler yazmaya başlayan Ordubadî, takiplere ve baskılara maruz kaldığı için dergideki yazı ve şiirlerini “Hərdəmxəyal” mahlasıyla yayımlar. Tiflis'te derginin editörü Celil Memmedguluzade ile görüşür.¹⁷⁹

“Molla Nasreddin” dergisinin genel olarak realist ve demokrat bir çizgiyi takip etmesi Ordubadî'nin de bu çizgiye yaklaşmasına sebep olur. Sık sık bu dergide şiirler yayımlaması, derginin yazar kadrosuyla görüşmesi bunda etkili olmuştur.¹⁸⁰ Özellikle yayımlamış olduğu “Müsəlman Yığıncaqları” ve “Sınıq Qol” adlı satirik şiirlerinde Sâbir'in etkisi göze çarpar.¹⁸¹

“Molla Nasreddin” dışında 1905 inkılabının getirdiği hürriyet akımının etkisiyle çıkarılan “İrşad”, “Terakki”, “İttifak,” gibi gazete ve dergilerde kendi düşünce dünyasını yansıtan yazılar yayımlamaya devam etmiştir.¹⁸²

Celil Memmedguluzade, Mirza Elekber Sâbir, Üzeyir Hacıbeyov, Neriman Nerimanov gibi Ordubadî'yi de edebiyata kazandıran ve sanatsal yaratıcılık dünyasını çeken şey, dönemin karışık ve zıtlıklarla dolu edebiyat ortamıdır. Ordubadî'nin yaşadığı dönem, Azerbaycan edebiyatı tarihine, edebî ve sanatsal anlamda tarihinin en zıt fikirlerinin ve akımlarının bulunduğu dönem olarak girmiştir. Azerbaycan edebiyatı tarihinin hiçbir döneminde bu kadar çok eğilim çatışması ve fikir mücadelesi

¹⁷⁸ Ordubadi, s. 29.

¹⁷⁹ Vəzirova, s. 32-33.

¹⁸⁰ Məftun, s. 33.

¹⁸¹ Məftun, s. 40.

¹⁸² Məftun, s. 21.

yaşanmamıştır. Böyle bir ortamda Ordubadî, kendini toplum içerisindeki cehaletle savaşmaya adanır. Yaşadığı çevrede halkın bilgisizliği, toplumun geri kalmışlığı, hurafelerin peşinden gitmesi, onu bununla mücadeleye sevk etmiştir. Onun bu mücadelesi bilgisiz, cahil halk ile sanatçı arasında geçen bir mücadele gibidir.¹⁸³

Bu anlayış içerisinde ilk romanı olan “İki Çocuğun Avrupaya Seyahati” adlı romanını 1908 yılında “Taze Hayat” gazetesinde yayımlar. Dönemin Azerbaycanlı aydınlarının ülkenin geri kalmışlığının halka gösterme, eğitim ve medeniyete karşı ilgi uyandırma arzuları bu romanda dile getirilir.¹⁸⁴

Görüldüğü gibi Memmed Said Ordubadî yaşadığı çevre içerisinde muhalif bir kişiliğe sahip olmuş bu muhalif kişiliğinden ötürü hem Çarlık hükümeti ve hem de Ordubad halkı tarafından baskılara maruz kalmıştır. Türkiye’de, Rusya’da ve İran’da gelişen demokrasi hareketlerinin Ordubad’da hiçbir tesirinin olmamasından yakınan Memmed Said giderek artan baskılarla beraber ölüm tehditlerinin eklenmesi sonucunda Culfa’ya yerleşmeye karar verir.¹⁸⁵

Bugün bir kısmı İran sınırları içerisinde yer alan Culfa o dönem İran inkılâbını savunan aydınların önemli bir uğrak yeridir. Rusya’da başlayan ve Azerbaycan’a da sıçrayan hürriyet mücadelesi sırasında Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile İran sınırları içerisinde kalmış Azerbaycan’ın güney kesiminde de hareketli günler yaşanmaya başlanmıştır. Tebriz’de başlayan hürriyet mücadelesi Settar Han liderliğinde mili bir mücadele hareketine dönüşmüştür. Bu mücadele Azerbaycan tarafından da ilgiyle izlenmiş ve desteklenmiştir.¹⁸⁶

Culfa, Ordubad şehrinden çok farklı bir sosyal yapıya sahiptir. Ordubad’daki siyasi olaylara tepkisiz, aşırı muhafazakâr halk yerine Culfa’da bu olayları yakından takip eden, inkılâpçı anlayışı benimseyen ve bu yolda mücadele eden gruplar çoğunluktadır. Burada Eligulu Gemküsar, Nesrulla Şeyhov, Bahşalı Ağa Şahtatlı, Mehmedhüseyn Hacıyev gibi yakın arkadaş çevresiyle olayları takip ederler. Hatta Azerbaycan’da ilk sosyalist hareketi olan Himmet’in bile bir şubesi Culfa’da

¹⁸³ Aypara Behbudova, “Məmməd Səid Ordubadinin Dünya görüşünün Formalaşmasında Ailə Və Təhsil Mühitinin Rolü”, Məmməd Səid Ordubadi Təleyi və Sənəti, (Ed. İsa Həbibbəyli), Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan, 2012, s. 106.

¹⁸⁴ Vəzirova, s. 55.

¹⁸⁵ Ordubadi, s. 33.

¹⁸⁶ Erol, s. 13.

bulunmaktadır. Buradaki bu içtimai hareketler Ordubadî'nin fikir dünyasını da değiştirmeye başlamış önceleri dinî taassuba karşı olan nefreti zamanla yerini dine karşı bırakmış, milliyetçilik temelindeki görüşlerinin yerini vatanseverlik almıştır.¹⁸⁷

Culfa'nın İran tarafına sık sık uğrayan Ordubadî, burada birçok inkılâpçı aydınla tanışma fırsatına erişmiştir. Bu sayede İran inkılâbını yakından takip etme fırsatını bulur. İran inkılâbına büyük bir önem veren Ordubadî, “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” ve “Nisvani İslam” adlı eserlerini bu inkılâbın etkisiyle yazmıştır. Fırsat buldukça Tebriz'e giden Ordubadî “Dumanlı Təbriz” romanının yazımı ile ilgili materyalleri yine bu dönemlerde toplamaya başlamıştır.¹⁸⁸

1914 yılında Birinci Dünya Savaşına Osmanlı devletinin katılması Rusya ve Osmanlı arasındaki savaş ve Rusya'nın İran'ı işgal etmesi Ordubadî açısından zorlu bir dönemin başlangıcı olmuştur. Rus hükümeti Çara karşı yapılan her türlü muhalif hareketi takip etmekte ve cezalandırmaktadır. Bundan Memmed Said Ordubadî de nasibini alır. Önce tutuklanarak Nahçıvan'a götürülür. Nahçıvan'da hapisanede bir müddet gözetim altında tutulduktan sonra bugünkü adı Gümrü olan Aleksandropol şehrine, oradan sırasıyla Tiflis, Bakü ve Rostov'a gönderilir. Buradaki hapisanelerde çok zor günler geçiren Ordubadî, son olarak sürgün yeri olan Volgograd (Tsaritsyn) şehrine gönderilir.¹⁸⁹

Volgograd'da Ordubadî'nin hapisanelerde bozulan sağlığı günden güne düzelmeye başlar. Bakü'deki Ezim Ezimzade, Eli Abbas Müznib, Cefer Bünyadzade'yle mektuplaşır. Düzenli olarak “Babayı Emir”, “Tuti”, “Molla Nasreddin”, “Dirilik”, “Gardaş Kömeyi” gibi gazete ve dergilere eserlerini göndermeye devam eder. Eserlerinde dinî duyguları kullanan din adamlarını eleştirdiği gibi Çarlık Rusyası'na tabi olan milletlerin perişan halini de dile getirmiştir.¹⁹⁰

1917 yılında Rusya'da başlayan Bolşevik hareketi Ordubadî'yi heyecanlandırmıştır. Bu dönemde “Gardaş Kömeyi” adlı dergide yayımlanmış olan “Hürriyyətə” adlı şiirinde kendi hürriyet ve bağımsızlık arzusunu dile getirmiş, özgürlük olmadan hayatın bir anlamı olmayacağını ifade etmiştir.

¹⁸⁷ Vəzirova, s. 38.

¹⁸⁸ Ordubadi, s. 51-52.

¹⁸⁹ Vəzirova, s.42

¹⁹⁰ Vəzirova, s.46

Ümidi vusalınla məni yaxdı fəlakət

*Məhv olmadayız, bir daha təxirə ne hacət*¹⁹¹

Çar hökumətinə qarşı beslediği nefretini dile getiren, milyonlarca insana işkence ve eziyet çektiren bu kuruluşun mutlaka bir gün dağılacağını bildiren şiirlerini daha Volgograd’a gelmeden yazan Ordubadî, 1917 yılında gerçekleşen inkılâbı sevinçle karşılar. Hatta bu sevincini “Tuti” dergisinde yayımlanan “Kap” adlı şiirinde de ifade eder.¹⁹²

Ordubadî, halkın mutluluğa ve refaha ulaşması için Çarlığın devrilmesini yeterli görmez. Sosyalizmin tek kurtuluş yolu olduğunu düşünmeye başlar. Diğer taraftan inkılâba karşı çıkanları “Tuti” dergisinde eleştirmektedir. Bu inkılâp hareketi Ordubadî’nin hayatında ciddi değişikliklere yol açmıştır. Böylelikle ezilen emekçi halkın galip geldiğini düşünen Ordubadî, kendisini sosyalist Bolşeviklerin mücadelelerine adamaya karar vermiştir.¹⁹³

1918 yılında Memmed Said Ordubadî daha faal çalışmak için Komünist Partisine katılır. Bir yıl sonra Astrahan’a gider ve orda “Himmet” gazetesinde yazmaya başlar. Bu gazetede “Bolşevizm ve Âlem-i İslam” adlı kitabı yayımlanır.¹⁹⁴

1920 yılında Kızıl Ordu’nun Dağıstan’daki zaferi üzerine Petrovsk şehrine gelen Ordubadî, burada küçük matbaaları birleştirerek “Kızıl Dağıstan” gazetesini kurar.¹⁹⁵ Bu işi hevesle yapan Ordubadî, gazetenin ilk neşrine iştirak edemez. Çünkü Azerbaycan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulduğunu duyar duymaz, büyük bir sevinçle Bakü’ye gitmek için yola çıkar.¹⁹⁶

28 Nisan 1920 yılında, Azerbaycan’da Kızıl Ordu Bakü’yü işgal etmiş ve Neriman Nerimanov başkanlığında, Hüseyinov, Musabekov, Bünyadzade, Alimov ve Gatayev’in de bulunduğu Azerbaycan Askerî-Devrimci Komite geçici bir hükümet kurmuştur.¹⁹⁷ Bu hükümetle beraber bütün matbaalar millileştirilmiş, gerici olarak kabul

¹⁹¹ Vəzirova, s.47

¹⁹² Vəzirova, s. 48.

¹⁹³ Rüstəmov, s. 62.

¹⁹⁴ Ordubadi, s. 150.

¹⁹⁵ Vəzirova, s. 51.

¹⁹⁶ Rüstəmov, s. 91.

¹⁹⁷ Erol, s. 15.

edilen diğer bütün yayın organları kapatılmıştır. Böylece işçi ve Bolşevik hareketini destekleyen gazete ve dergilerin çıkarılmasına olanak sağlanmıştır.¹⁹⁸

Ordubadî Bakü'ye gelir gelmez kendini matbuat işlerine verir. Devrimden önce halkı gericiilikten ve taassuptan uzaklaştırmak isteyen Ordubadî, Sovyet hâkimiyetiyle beraber sosyalizm etrafında yeni dünyanın kurulmasına karşı halka çağrıda bulunur.

Azerbaycan Sovyet gazeteciliğinde ilk eseri “Komünist” gazetesinde Mayıs 1920 tarihinde yayımlanan “Qızıl Əsgər” adlı şiiridir. Bu dönemde çıkan “Ehbar” ve “Komünist” gazeteleri gibi birçok gazete ve dergide onun yazılarına sürekli olarak yer verilmiştir.¹⁹⁹

Rusya'da Bolşevik ihtilalinin ardından kültürel değişim faaliyetleri Komünist Parti programına göre planlanmaya başlanır. Bu plan doğrultusunda küçük bir işçi-şair grubundan oluşan Proleter Yazarlar Birliği'nin temelleri atılmış olur. 1932'den sonra Sovyetler Birliği'ndeki edebî faaliyetlerin merkezi haline gelen bu birlik Sovyet edebiyatçısının tarafsız olamayacağı düşüncesiyle yazarlara ideolojik yükümlülük getirilir.²⁰⁰

Ordubadî de bu yönde işe koyulmuştur. Sovyet hâkimiyetinin ilk on yılında en çok gündelik hadiseler, siyasi içtimai konulara uluslararası meselelere dair şiirler, hicivler, hikâyeler, makaleler ve dram eserleri yazmıştır. Yoğun çalışmalarından dolayı kitap yayını çok az olmuştur. “Şə'rlər”, “Analık”, “Leninə”, “Ziynətin Andı”, “Köhnə Adamlar”, “Mənim Şə'rlərim”, “Kənd Alvərçisi” gibi eserleri bu dönemde çıkmış ve halk tarafından beğeniyle karşılanmıştır.²⁰¹

Ordubadî devrimden önce de sosyalist olduğu ve bunun mücadelesini verdiği için devrimden sonraki edebî anlayışa ayak uydurmada devrimi mecburi olarak benimseyen diğer yazar ve şairler gibi büyük bir zorluk çekmemiştir. Çünkü 1921'de küçük bir işçi-şair grubunun temsilcileri tarafından temelleri atılan 1928'e kadar Proleter Panrus Yazarlar Birliği; 1932'ye kadar da Rus Proleter Yazarlar Birliği adını alan birliğin beklentisi doğrultusunda eserlerini oluşturmuştur.

¹⁹⁸ Rüstəmov, s. 96.

¹⁹⁹ Rüstəmov, s. 98

²⁰⁰ Erdoğan Uygur, "Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci", 2005, https://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/erdogan_uygur_realizm.pdf, (20.01.2015).

²⁰¹ Vəzirova, s. 53.

Edebiyatı sadece sosyalist çerçevede değerlendirip buna uygun bir şekilde eser isteyen Komünist parti ve Yazarlar Birliği, bu isteklerinin uygulanması için Çarlık Rusyası'nı aratmayacak baskı ve işkencelerde bulunur. Bu baskılar sonucu edebiyatı bağımsız bir sanat dalı olarak görmek isteyen birçok yazar ve şair “gerici, burjuva” suçlamalarıyla ya öldürülür ya da sürgüne gönderilir. Bunun sonucunda ortaya çıkan sanat ürünlerinin çoğu sosyalizmi ve devleti öven, bunun propagandasını yapan birbirlerinin taklidi denilebilecek eserler oldular.

1920'lerin sonuna doğru edebî tür olarak şiirden çok romanla ilgilenmeye başlayan Ordubadî'nin de bu baskıyı üzerinde hissettiği görülür. Romanlarını sansür kurullarından geçirebilmek için eserlerinde sosyalizm propagandası yapar. Burjuva olarak nitelendirilen devrimden önceki bazı Azerbaycanlı aydınları bu romanlarında kötüler. İlk romanı olan “İki Çocuğun Avrupaya Seyahati” romanı sansüre uğrar ve birçok Sovyet eleştirmeni tarafından yok sayılır. Yine “Gizli Bakı” romanının basımı sansürden dolayı gecikir. Buna rağmen ölüm tarihi olan 1 Mayıs 1950 tarihine kadar edebî anlamda birçok başarılı çalışmaya imza atmıştır.

1.2. Mehmet Said Ordubadî'nin Sanatı ve Edebî Kişiliği

19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da aydınların karşısına çıkan eğitim sorunu çözüm bekleyen konulardan bir tanesidir. Bu problemin tespiti ve çözümüyle ilgili çalışmalar edebî sahada bulunan birçok yazar ve şairin eserlerinde işlenmiştir. “Maarifperver Realistler” olarak tanımlanan Süleyman Sani Ahundov, Sultan Mecid Ganizade, Reşid Bey Efendizade ve Abdulla Şaik Talıbzade gibi aydınlar Azerbaycan'da giderek güç kazanan “toplum için sanat” anlayışı içerisinde sosyal konuları ele almakla birlikte daha çok eğitim ve öğretime dikkat çekmek istemişlerdir.²⁰²

20. yüzyılın başlarından itibaren Memmed Said Ordubadî'nin şiirlerinde bu dönemin maarifçi ve millî düşünceleri ön plana çıkmaya başlamıştır. 1903 yılında “Kərbəlayi Məhəmməd Hacıgəzadə təhəllüsü Səid Ordubadi” imzasıyla yayımladığı “Şərqi Rus Gəzətinə” adlı şiir onun yayımlanmış ilk eseridir. Şiirde “*etməz tərəqqi*

²⁰² Erol, s. 47-48.

ələmsiz millət” dizeleri onun yeni asrın şiir anlayışını benimsediğini göz önüne sermektedir.²⁰³

1906 yılında yayımladığı “Qəflət” adlı şiir kitabında halkın geri kalmışlığının sebeplerini acıklı bir şekilde okuyucuya aktarmak istemiştir. Başka milletlerin ilerleme ve gelişim süreçlerini örnek olarak gösterir.²⁰⁴ Nitekim 1908 yılında yayımlamış olduğu “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” adlı romanında Avrupa milletlerindeki gelişmişlik seviyesi ve bunun temelinde yatan etkenler örnek olarak sunulmuştur.

“Qəflət”, ilk kitabı olmasına rağmen, bu kitabıyla Memmed Said Ordubadî, yetkin ve geniş bir dünya görüşüne, yeterli bir şiir bilgisine sahip bir şair olduğunu ispatlamıştır. Azərbaycan Türklerinin ve dünya Müslümanlarının geri kalmış olmalarına rağmen buna bir çare bulmamalarını gaflet olarak dile getiren Ordubadî, bu gafletten kurtulmanın yollarını bu şiirinde dile getirmiştir. Azerbaycanlıların gelişmesi, ayağa kalkması ve bu gafletten kurtulması için çözüm yolunu akılcılıkta bulmuştur. Cehaletten ve geri kalmışlıktan kurtulmak için akla, bilme ve eğitime önem verilmelidir.²⁰⁵

“Qəflət”te ilim ve sanatın cehaletten, aklın da gafletten üstün olduğunu dile getiren Ordubadî, halkın kendilerine fayda getirmeyen boş işlerle uğraşmasından, milletin dinî taassubundan şikâyet eder. Avrupa ve Amerika’daki değişikliklerden bahseder. Şiirde konu olarak “*dilbərin zülfi-pərişanı*” tarif edenleri, “*gülə-bülbülə*” müptela olanları “*Gəzəl bazarı keçdi, düşdü Şah beyt gıymətdən*” dizeleriyle eleştirir.²⁰⁶

Bu eleştirisiyle Ordubadî, edebiyatta içinde yaşanan toplumun sorunlarına inilmesi gerektiğini vurgulamak ister. Bir edebiyat ürünü olan şiirin de buna yönelmesini, Batı toplumlarındaki gelişimin temelinde yatan etkenlerin halka iletilmesi gerektiğini savunur. Bu düşünceleriyle Ordubadî klasik şiir anlayışından kopmuştur.

1907 yılında Culfa’ya yerleşen Ordubadî, dünyada gelişen siyasi olaylarla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Burada Güney Azerbaycan’da ve İran’da yaşanan siyasi gelişmelere tanıklık eden Ordubadî, Tiflis’te Geyret Matbaasında “Vətən və

²⁰³ Ordubadi, s. 8.

²⁰⁴ Məftun, s. 17.

²⁰⁵ Ordubadi, s. 9-10.

²⁰⁶ Rüstəmov, s. 15.

Hürriyyət” adlı ikinci şiir kitabını yayımlar. Bu kitab, Ordubadî’nin fikri istikametinde herhangi bir dəyişiklik olmaması sebebiylə "Qəflət”in davamı niteliğindədir.²⁰⁷

“Vətən və Hürriyyət” kitabında gəfletdən kurtulmanın yolu artıq istiklal mücadelesindən keçməkdir. Bu konuda Ordubadî ’nin Celil Memmedguluzadə’dən etkiləndiyi söylenilebilir. Çünkü kitabını Memmedguluzadə’nin “İran’da Hürriyyət” hikəyesinin yayımlanmasından bir yıl sonra çıkarmışdır. Bağımsızlık ve hürriyet fikrinin milletin içinde bulunduğ u cəhətdən kurtulma için bir anahtar olacağı düşüncəsi Ordubadî’nin düşünce dünyasında bu hikəyə neticesinde kuvvətli bir yer tutmuşdur. Bu açıdan bəkiləndiyində “Vətən və Hürriyyət” kitabı 20. yüzylın başlarında Azərbaycan şiirində millî bağımsızlık fikrinin bir manifestosu, millî düşünceye sahip güçlü şiirlerin ilkəri niteliğindədir.²⁰⁸

Ordubadî için “Molla Nasreddin” dergisi bir dönüm noktası olur. Dergideki güçlü yazar kadrosu içinde yer alan Mirze Elekber Sâbir’in satirik ve realist şiir anlayışı Ordubadî’yi etkiler. O da Sâbir gibi, halkın cəhətdən, geri kalmışlığını eleştiren satirik şiirler yazmaya başlar. Şiirlerinde Hafizî, Sadî, Hakanî, Nizamî ve Fuzulî gibi Türk ve İran edebiyatının mihenk taşı şairlerinden etkiləndiyi görölür. Onların bilim ve eğitim hakkındaki fikirlerine taklitten kaçınarak şiirlerinde yer vermeye çalışır. Sâbir’in başlatmış olduğı tenkidî realist ekolün bir üyesi olarak bu ekolün gelişmesine büyük katkılar sağlamışdır.²⁰⁹

“Molla Nasreddin” dergisi Ordubadî’nin yaratıcılığına ciddi bir ivme kazandırmış, onun Kafkasya’da ve Rusya’da tanınmasına önayak olmuştur. “Molla Nasreddin”de kimi zaman millî konuların dışında halkın inanmış olduğı dinî hurafeleri hiciv yolu ile eleştiren şiirler de yazmışdır. Bu şiirlerinde insanların verimli çalışmasını engelleyen halk arasında kabul görmüş batıl inançları eleştirmiş, bunların yanlışlığını savunmuşdur.²¹⁰

²⁰⁷ Məftun, s. 20.

²⁰⁸ Ordubadi, s. 11.

²⁰⁹ Məftun, s. 23.

²¹⁰ Rüstəmov, s. 18-20.

Onun vatan ve hürriyet kavramlarını işlediği şiirlerindeki millîleşme, bağımsızlık, özgürlük gibi temalar ileriki yıllarda ortaya çıkaracağı eserlerinin temelini teşkil etmiştir. Bu yönüyle Ordubadî, realist nesrin önemli temsilcilerinden biri olmuştur.²¹¹

Ordubadî sanatının ilk yıllarında Maarifperverler ile hareket etmiş olsa bile sonraları Celil Memmedguluzade, Neriman Nerimanov, Mirze Eli Ekber Sabir, Ebdurrehim Hakverdili, Necef Bey Vezirli gibi yazar ve şairlerin içinde bulunduğu İnkılâpçı-Demokratik ekolün içerisinde yer almıştır.²¹²

Molla Nasreddin dergisinde bu yazar ve şair kadrosuyla beraber eserlerini yayımlayan Ordubadî, hem mensur hem de manzum hicivler yazmıştır. Bazı eserlerinde ise nesir ve şiirden istifade etmiştir. Bu form içerisinde yazması onun fikirlerini daha net bir şekilde ifade etmesini sağlamıştır. Şiire hicvi tamamlayan, eserin mazmununu zenginleştiren bir araç gözüyle bakmıştır.²¹³

Nasihat ve şikâyet etmeye daha çok meyleden Ordubadî, cehaletten çıkış yolunu sadece ilim ve eğitimde görmüştür. 1914 yılında başlayan 1. Dünya Savaşı'na kadar yazdığı eserlerinde cehaleti, gafleti, medeni anlamda geriliği tenkit etmiştir.²¹⁴ Yine bu yıllarda din ve hurafelere karşı eleştirel eserler yazmış, din adamlarının iki yüzlülüğünü konu edinmiştir. Bu konuda ateist yazar Mirza Fetali Ahundov'dan etkilendiği görülmektedir.²¹⁵

Onun “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rızaquluhan Fırəngiməab” adlı romanı, batılılaşmanın gerekliliğini bunun için de yenileşme süreci içerisinde girilmesinin mecburiyetini ortaya koyan Azerbaycan edebiyatındaki ilk romandır. Daha önce

²¹¹ Ordubadi, s. 12.

²¹² Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatılan yenileşme hareketleri Mirza Fetheli Ahundzade'nin çabalarıyla edebiyatın toplum ile ilgilenmesi şeklini alır. Ahundzade, edebî eserlerin millete hizmet etmesi gerektiğini düşünmekte. Bu doğrultuda ortaya çıkan Molla Nasreddin, realist düşüncüyü Ahundzade'den sonra temsil eden en önemli yayın organlarından biri haline gelmiştir. Özellikle 1905'ten sonra realist anlayış dönemin siyasi ve iktisadi gelişmelerine bağlı olarak toplumsal eleştiriye dönüşür. Eleştirel gerçekçilik adını alan bu akım devletin toplum üzerindeki baskısını, dinî taassubu, cehaletin yol açtığı toplumsal problemleri ele almaya başlar. Edebiyatta realizmin hâkim olduğu bu yıllarda hayata dair gelecek beklentilerini toplumsal bir bilinç olarak vermek isteyen şair ve yazarlar matbuat ve yayın organlarına yönelmişlerdir. Bu düşünceden hareketle Azerbaycan edebiyatında realistler, uyguladıkları yöntem bakımından “İnkılâpçı Demokratikler” ve “Maarifperver-Realistler” olarak iki ayrı gruba ayrılmışlardır. Erol, ss. 34-38.

²¹³ Rüstəmov, s. 22.

²¹⁴ Məftun, s. 20.

²¹⁵ Məftun, s. 51.

Ahundzade'nin "Kəmalüddövlə Məktubları" ve "Aldanmış Kəvakib" adlı eserlerindeki gerçeklik, 20. yüzyılın başlarında oluşan şartlara göre Ordubadî'nin bu eserinde daha net ve açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.²¹⁶

1917 yılında Volgograd'da sürgünde olan Ordubadî, burada da bağımsızlık ve özgürlük hakkındaki fikirlerini belirten şiirler yazmıştır. Bu şiirlerinde özgürlüğü "pəri", "mələk", "hoşavaz" gibi teşbihlerle okuyucuya takdim etmiş, burjuvazi ve sermayedarların amansız bir düşmanı gibi ortaya çıkmıştır.²¹⁷

Yine bu dönemde yazmış olduğu "Var", "Qurbətdən", "Məktub", "Nələriz Biz" adlı satirik şiirlerinde atalet zincirlerinden kurtulmak için hiçbir teşebbüste bulunmayan, hayattaki amacının ne olduğunu bilmeyen, cennet vadesine umut besleyen insanları tenkit etmiştir. "Nələriz Biz" adlı şiirinden Sâbir'in "Fəxriyyə"sine nazire yapılmıştır.²¹⁸

1920'de Azərbaycan'ın Sovyetler Birliğı'ne dahil edilmesiyle Ordubadî Bakü'ye gelir. Burada "Molla Nasreddin", "Şark Kadını", "Yeni Yol" gibi gazete ve dergilerde yazmaya başlaması onun edebî anlamda yaratıcılığını sosyalist realizmin talepleri ile uyuşmasına geniş bir imkân sağlar. İlk iş olarak köhneliğe, atalete, küçük burjuvaziye, dine ve hurafeye, kadınların medeni anlamda geri kalmışlığına dair konuları işlemeye başlar.²¹⁹ Müdür yardımcısı olarak görev yapmış olduğu "Ehbar" gazetesinde Sovyet hakimiyetinin tedbirlerini geniş emekçi kitlelerine ulaştırmakta, onları sınıf bilincine karşı olan düşmanların kalıntılarıyla mücadelele davet etmektedir.²²⁰

Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında satirik ve lirik şiirler yazmaya devam etmiştir. Bu eserlerinin çoğunda başkasının sırtından geçinenlere, din adamlarına, inkişafa mâni olan her türlü olumsuzluklara karşı mücadelede satirik şiirden bir silah gibi istifade etmiştir. Bu eserlerini "Komünist", "Maarif İşçisi", "Fukara Füyuzatı" gibi dergi ve gazetelerde yayımlamış, 1921 yılında yazmış olduğu "Edərəm" şiiriyle emperyalizmi eleştirmiştir. 1920'li yılların sonuna doğru yazdığı "Mollanın Yuxusu (1929)", "Kənd Alverçisi (1929)", "Köhnə Adamlar (1930)", "Şə'rlər (1930)", "Mənim

²¹⁶ Ordubadi, s. 12.

²¹⁷ Məftun, s. 58.

²¹⁸ Rüstəmov, s. 61.

²¹⁹ Məftun, s. 71.

²²⁰ Rüstəmov, s. 101.

Şe’rlərim (1930)” gibi şiirleriyle sosyalist bir toplumun oluşmasında çalışan sanatçıların önde gelenleri içerisinde yer almıştır.²²¹

Bu yıllarda yazmış olduğu satirik şiirlerinde burjuva hayatının içindeki çelişkilerden bahsetmiş, Sovyetler Birliği’nin siyasetini savunan, onun nüfuzunun daha da çok artmasına yardımcı olmayı amaçlamıştır. Bu sebeple onun bu dönemde yazmış olduğu eserlere sadece edebî açıdan değil, tarihî açıdan bakmak da yerinde olacaktır.²²²

1932 yılından sonra şiirden nesre doğru geçiş yapmaya başlayan Ordubadî’nin, bu dönemde romanları, hikâyeleri, tarihî konularda yazdığı sahne eserleriyle ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun sebebi Ordubadî’nin şiir sanatında artık daha yüksek beklentilerin oluştuğunu ve kendisinin bu beklentileri yerine getirecek ilhama sahip olmadığını düşünmesidir.²²³

Ordubadî’ye göre şiir dünyasına adım atan birisi için ilhamla beraber, derin bir ilmi bilgi de gereklidir. Vatanı, kendisini çevreleyen alemini, halkların etnografisini, tabiat kanunlarını, insanlık tarihini bilmeyen birisi büyük bir şair olamaz. Sanatçı, okuyucudan kat kat üstün bir bilgiye sahip olmalıdır. Bu konuda Nizamî, Fuzulî, Vagif gibi büyük şairleri kendisine örnek alır.

Ordubadî, 2. Dünya Savaşı yıllarında satirik şiirler yazmaya devam etmiştir. Bu şiirlerinde Alman faşizmine eleştirilerde bulunmuştur. Savaş ortamının oluşturduğu bu şartlarda “Hitler Cənnətində” adlı satirik şiirlerinde Alman edebiyatının Hitler yanlısı propagandasına karşılık onun canice hareketlerini halka açıklamak istemiştir.²²⁴

Çok yönlü bir sanatçı olan Ordubadî, sanatın birçok dalında eser vermiştir. Üzeyir Hacıbəyov’un Koroğlu operası için yazmış olduğu libretto, onun şiir ile müziği uzlaştırmadaki becerisinin bir kanıtıdır. Bunun dışında “Nizami”, “Nergiz”, “Şefa”, “Demirçi Gəvə” operalarına da librettolar yazmıştır.²²⁵

Yazmış olduğu “Koroğlu”, “Maral”, “Dumanlı Təbriz”, “Sevgilər” gibi piyeslerinde halkın yaşam tarzını, halkın bilgeliğini yansıtan konuları ele alırken

²²¹ Məftun, ss. 73-76.

²²² Məftun, s. 89.

²²³ Məftun, s. 117.

²²⁴ Məftun, s. 120.

²²⁵ Ordubadi, s. 20.

atasözlerinden, halk hikâyelerinden yararlanmaya çalışmıştır. Bu eserlerinde Ordubadî sözlü halk edebiyatı ürünlerine, türkülerine yer vermiştir.²²⁶

Ordubadî'nin romanlarında onun şair kimliği ön plana çıkar. “Qılınc və Qələm” romanında bunun örneklerini görmek mümkündür. Roman kahramanlarından Süsən Xanım'ın ut çalır okuduğu lirik şiir buna örnek gösterilebilir. Klasik şiirin en tanınan türlerinden olan gazel türü şiirlerinde Fuzulî'nin etkisi dikkat çekmektedir. Yine aynı romanında kahramanlardan biri olan Səba Xanım'ın okuduğu gazelde Klasik Doğu edebiyatı geleneğinden yararlanmıştır:

*Tikən bu ləblərə göz, bağrını kabab istər,
Nə dildə səbr, fərağət, nə gözdə xab istər.
Durub kəmində gözüm, kirpiyim, qaşım, zülfüm,
Bu dördü əlbir olub, çünki inqılab istər.*²²⁷

Memmed Said Ordubadî, Azərbaycan edebiyatında tarihî roman yazıcılığının da kurucusu olarak kabul edilmektedir. Onun yazmış olduğu tarihî romanlar sayesinde Azərbaycan'da millî tarihî roman geleneğinin de prensipleri atılmıştır.

Ordubadî'ye göre tarihî romanda halkın hayatı, ruhu, mücadelesi gösterilmeli, onun sanatsal siması yaratılmalıdır. Yazar, halkının zorluklar karşısında boyun eğmediğini, merhametli bir kalbe, temiz ve ulvi bir vicdana sahip olduğunu vurgulamalıdır.²²⁸

Ordubadî'nin eserlerinde tarihle sanatsallığın uyum içinde var olması ve bu uyumu çağdaşlık bilinciyle yansıtması onun edebî şahsiyetinde değişmez bir karakter olarak yer etmiştir.

Genel olarak Memmed Said Ordubadî'nin eserleri mensubu olduğu halkın millî birliğinin, mücadele ruhunun, bağımsızlık arzusunun edebî seviyede dile getirilmiş halidir.²²⁹ Eserlerinin büyük bir çoğunluğunda hürriyet ve bağımsızlık fikrini işlemiş, modernleşmeyi esas alan bir gelişmeyi savunmuştur.

²²⁶ Məftun, s. 125.

²²⁷ Məftun, s. 131.

²²⁸ Yavuz Axundlu, “Üstad Sənətkar”, Məməd Səid Ordubadi Taleyi və Sənəti, (Ed. İsa Həbibbəyli), Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafiya Birliyi, Naxçıvan, 2012, (MTS), s. 38.

²²⁹ Ordubadi, s. 20

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEMMED SAİD ORDUBADİ’NİN ESERLERİ

2.1. Romanları

Memmed Said Ordubadi’nin yayımlanmış toplam altı romanı bulunmaktadır. Bu romanlardan “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” ve “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” adlı romanları Sovyetler Birliğı öncesinde, “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər”, “Gizli Bakı” ve “Qılınc və Qələm” romanları ise Sovyetler Birliğı döneminde yayımlanmıştır.

Sovyet öncesi romanları edebî açıdan yetersizdir. Bu romanlarında Doğulu toplumların gelişmesi, içinde bulundukları geri kalmışlıktan ve cehaletten kurtulabilmeleri için bilimin ve eğitimin önemi vurgulanmıştır. Sovyet sonrası romanlarında ise ideolojik kaygılar daha ön planda olmuştur.

Yazarın “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər” ve “Qılınc və Qələm” romanları birçok defa Rusçaya çevrilmiş, bununla beraber “Qılınc və Qələm” romanı 2018 yılında Türkçeye aktarılmıştır.

Memmed Said Ordubadi’nin Romanları		
Adı	Yayın Yılı	Konusu
İki Çocuğun Avropaya Səyahəti	1908	Üniversite yıllarından iki arkadaşın Avrupa’nın önemli şehirlerine yaptıkları seyahatler
Bədbəxt Milyonçu yaxud Rzaqulu Frəngiməab	1914	Avrupa’da eğitim alıp İran’a dönen İranlı bir aydının toplumla ve ailesiyle yaşadığı çatışma
Dumanlı Təbriz I-II-III-IV	1933-1936- 1938-1948	İran’daki Meşrutiyet hareketinde yer alan

		Bolşeviklerin mücadelesi
Döyüşən Şəhər	1938	I. Dünya Savaşı sonrası Bolşevikler ve onlara muhalif olan gruplar arasındaki mücadele
Gizli Bakı	1940	1905 Ekim Devrimi öncəsi Bakü'deki Bolşeviklerin burjuvazi ve Çar rejimiyle olan mücadeleləri
Qılınc və Qələm I-II	1946-1948	Nizamî devri Azərbaycan'ında yaşanan siyasi gelişmeler

Tablo 4. Memmed Said Ordubadi'nin Romanları

2.2. Hikâyeleri

Çeşitli gazete ve dergilerde yayımlamış olduğu on hikâyesi bulunmaktadır. Bu yönüyle Ordubadi'nin hikâye türünde yeterince üretken bir profil çizmediği görülmektedir. Hikâyelerinin genelinde şiirlerinde olduğu gibi satirik bir üslup söz konusudur.

“600 Ayı Balası” adlı hikâyesinde Çar rejimi yöneticilerinin beceriksizliği eleştirilmiş, “Qırx Dənə Baqqal” adlı hikâyesinde ise aynı dönemde rejime hizmet eden yerli halkın içine düştüğü komik duruma değinilmiştir. “Boşboğazlar Məhkəməsi” adlı hikâyesinde Müsavat Partisi taraftarlarının hilekâr ve aldatıcı kişiliklerinden, “Şahqulu Bəyin Nəvəsi” adlı hikâyesinde ise kolhoz sistemini kendi çıkarları için kullanmak isteyen zengin köylülerin kurnazlıklarından bahsedilmiştir.

“Serjant İvanov Adına Körpələr Evi” adlı hikâyesi ise II. Dünya Savaşı yıllarında bir Sovyet tankçısı olan Serjant İvanov'un Almanlar tarafından yakılan bir köyde sağ kalan iki çocuğu tankında saklayıp onlara sahip çıkması konu edinilmiştir. “Həstəxana” adlı hikâyesinde yaralı genç bir binbaşının hastanede tedavi edilirken ölen

annesini hatırlaması ve hastanenin başhekiminin ona bir anne gibi şefkat göstermesi anlatılmıştır.

Memmed Said Ordubadî'nin Hikâyeleri		
Adı	Yayın Yılı	Yayın Yeri
Eşqin Aldadıcı Tabloları	1921	Yeni Yıldız
600 Ayı Balası	1926	Yeni Yol
Qırx Dənə Baqqal	1928	Yeni Yol
Ramazan	1928	Yeni Yol
Şahqulu Bəyin Nəvəsi	1940	Memmed Said Ordubadî'nin Eserleri Sekiz Ciltte Birinci Cilt
Həstəxana	1940	Memmed Said Ordubadî'nin Eserleri Sekiz Ciltte Birinci Cilt
Boşboğazlar Məhkəməsi	1935	Edebiyat Gazetesi
Dilruba	1941	Edebiyat Gazetesi
Serjant İvanov Adına Körpələr Evi	1941	Edebiyat Gazetesi
Xanlar	1948	Ana Dili Kitabı (Üçüncü sınıflar için)
Dostlar	1948	Oktyabr Işıqları

Tablo 5. Memmed Said Ordubadî'nin Hikâyeleri

2.2.5.3. Şiirleri

Edebiyat sahnesine ilk olarak bir şair olarak çıkan Memmed Said Ordubadî'nin çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan dört yüze yakın şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerin bir kısmı manzum hikâyelerden, bir kısmı ise satirik şiir türü olan felyatonlardan oluşmaktadır.

Ordubadî'nin ilk şiiri 13 Haziran 1903 tarihinde "Şark-ı Rus" gazetesinde "Şərqi Rus Gazetinə" adıyla yayımlanmıştır. Sonrasında yine aynı gazetede "Xabi-Qəflət" şiiri 14 Aralık 1903 tarihinde yayımlanır. Bu yıllardan sonra düzenli olarak çeşitli dergi ve gazetelerde şiirler yayımlamaya başlar.

Ordubadî'nin ilk şiir kitabı "Qəflət", Geyret Matbaası'nda 1906 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabında Ordubadî, toplumsal problemlerden bahsetmiş, cehaleti ve bilgisizliği tenkit etmiştir. Dine ve hurafeye karşı yazılmış bu şiirler yüzünden Ordubadî, halk ve din adamları tarafından dinsizlikle suçlanmıştır.²³⁰

*Belə yatmaqda mənzurun nədir, ey binəva millət?
Hanı məktəblərin, noldu dilin? Düşdün rəzalətdən!*

Kitapta geçen bu dizelerle halka cehalet bataklığından çıkmayı, gaflet uykusundan ayılmayı, terakki yolundaki komşularından ibret almayı tavsiye etmiştir.²³¹

1907 yılında ise ikinci şiir kitabı olan "Vətən və Hürriyyət" yine Geyret Matbaası'ndan çıkar. Bu kitabı ilk şiir kitabının bir nevi devamı niteliğindedir. Şair, vatanın düştüğü kötü durumdan kederlenmiş, bu vaziyetten çıkış yolu olarak hürriyet, eğitim ve bilimi göstermiştir. "Vətənimizə Bir Neçə Söz" adlı şiirinde vatana seslenir:

*Bahar oldu, ey sinədağlı çəmən!
Göz aç qəmdən, ey xaki-paki vətən!
Çıxıb gün sabah oldu, dur xabdən,
Çəkil sahilə sarı girdabədən.
Bahar oldu, noldu bəs açmaz gülün?
Nəçin səndə var daimi bir xəzan,
Haçan gül açarsan, sen ey bustan?!
Göz aç, sən də alqışla bu işrəti,
Verər bülbul elani-hurriyyəti!²³²*

²³⁰ Axundlu, MTS, s. 24.

²³¹ Vəzirova, s. 28.

²³² Axundlu, MTS, s. 25.

“Gəflət” kitabından sonra mollalar tərəfindən takibə alınan Ordubadî, “Vətən və Hürriyyət” kitabından sonra isə dövlət tərəfindən takibə alınmışdır. Kitapta vatanın bağımsızlığa kavuşması üçün xalqı mücadele etməyə çağıran Ordubadî, jandarma tərəfindən həbsdilir.²³³

1906 yılında “Molla Nasreddin” dergisiylə tanışan Ordubadî, satirik şiirler yazmaya başlamışdır. “Kəfsizə Nazirə”, “İnsan Yaradıbsan, Təxmis” kimi şiirləri onun bu alanda kendini gerçək bir satirik şair olaraq göstərdiyi şiirlerindendir. Abdulla Şaik Ordubadî’ylə ilgili yazmış olduğu hatırasında onu Sâbir və Molla Nasreddin ekolünün en öndə gələn üyelerindən biri olaraq gördüyünü ifadə edir.²³⁴

Azərbaycan’ın Bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsi və Sovyetlər Birliyi’ne katılmasıyla Bakü’yə gələn Ordubadî, bu döndəndən sonra Sovyet propagandası doğrultusunda şiirler yazmaya başlamışdır. 1929 yılında “Mollanın Yuxusu”, “Analıq, Kənd Alverçisi”, “Zinətin Andı” kimi şiir kitablarını yayımlamışdır.

“Mollanın Yuxusu” şiir kitabında din əleyhinə bir eleştiri vardır. Kitabın ilk şiiri olan “Mollanın Yuxusu” şiirində mollanın biri rüyasında şeytanı minberdə hutbə verirken görür. Şeytanın xalqı kandırmasına kızan molla: “*Olmasaydın əgər bu dünyədə / Yaşayardı bu millət azadə*”²³⁵ diyərək şeytanla kavgə etməyə başlar. Şeytanın sakalına yapışıp onu yollmaya başlayan molla, bir anda uykusundan uyanır, elleriylə kendi sakalını sıkıca tutduğunu və burnunun kanlar içində kaldığını fərk edir. Bəyləce şiirdə mollaların bahsettikləri əsas şeytanın kendiləri olduğu dilə getirilmiş olur.

“Analıq” adlı şiir kitabında isə gərip və bir başına kalmış kimsəsiz kadınların içində yaşadıkları kədərli həyatlardan bahsedilmişdir. Bu kadınlar, erəkələr tərəfindən kandırılmış, tərək edilmiş ya da aldatılmışdır. Kitaptaki “Toy Gecəsində” adlı şiirdə babası tərəfindən zorla evləndirilmək istənen Telli adında bir gənc kızın düğün gecəsi Komsomol Sona tərəfindən kaçıdırılması və kendini Lenin’in yolunda köylü kızların özgürlüyü üçün mücadeleyə verməsi anlatılır.²³⁶

“Kənd Alverçisi” adlı şiir kitabında kitaba ismini verən “Kənd Alverçisi” şiirində Hacı Zəban adında zəgin bir köylünün dini kullanarak köylüləri sömürməsi

²³³ Vəzirova, s. 30.

²³⁴ Məftun, s. 34.

²³⁵ Məmməd Səid Ordubadi, **Mollanın Yuxusu**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Baqı, 1929, s. 5.

²³⁶ Məmməd Səid Ordubadi, **Analıq**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Baqı, 1929, s. 25.

konu edinilmiştir. Köyde kıtlık çıkması sonucu fakir köylü Hacı Zəban’dan un ister, Hacı Zəban ise köylülere unu yazın beş gün kendisi için çalışma şartıyla verir.²³⁷

“Zinətin Andı” adlı şiir kitabında ise Zinət adında bir Özbək kızının komünistlərə katılması və Basmacılarla olan mücadelesinə yer verilir. Zinət, Mirza adında bir adamın üçüncü karısıdır. Kardeşleri onu Mirza’ya başlık parası karşılığında vermişlerdir. Zinət, Mirza’nın yanında zindanda gibidir. Bir gün gençlerin toplandığı bir evde Lenin’le ilgili yapılan konuşmaları duyar ve onlara katılmaya karar verir.²³⁸ Bu kitapta ünlü Rus şair Puşkin’in “Bağçasaray Fantanı”, bir başka Rus şair Demyan Bedny’nin “Baş Qüçə”, adlı şiirlerinin tercümelerine de yer verilmiştir.

Memmed Said Ordubadî’nin Şiir Kitapları		
Adı	Yayın Yılı	Yayın Yeri
Qəflət	1906	Geyret Matbaası
Vətən və Hürriyyət	1907	Geyret Matbaası
Mollanın Yuxusu	1929	Azərbaycan
Kənd Alverçisi	1929	Azərbaycan
Zinətin Andı	1929	Azərbaycan
Şe’rlər	1929	Azərbaycan
Köhnə Adamlar	1930	Azərbaycan
Mənim Şe’rlərim	1930	Azərbaycan
Din Əleyhinə Şe’rlər	1937	Azərbaycan

Tablo 6. Memmed Said Ordubadî’nin Şiir Kitapları

2.2.5.4. Piyesləri

Edebiyatın hemen hemen her türünde eserler veren Memmed Said Ordubadî, tiyatro türünde de yaratıcı gücünü kullanmış, bu alanda da eserler meydana getirmiştir. Onun tiyatro türünde yazmış olduğu ilk eseri “Əndəlisin Son Günləri yaxud Qranadanın Təslimi” adlı kitabıdır. Bir tiyatro senaryosu olarak yazılan bu kitap 1914 yılında Bakü’de Orucov Qardaşlarının Elektrik Matbaasında basılmıştır. Kitabın giriş kısmında üç yüz yıl boyunca Avropa’da saltanat sürən Endülüs Araplarının son zamanlarında

²³⁷ Məmməd Səid Ordubadi, **Kənd Alverçisi**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929, s. 7-8.

²³⁸ Məmməd Səid Ordubadi, **Zinətin Andı**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929, s. 5.

ahlaklarında ortaya çıkan kötülükler sebebiyle ölkelerini Kastilya Kralı Ferdinand'a teslim etmeleriyle ilgili bir faciadır şeklinde bir açıqlama bulunmaktadır.²³⁹

Ordubadi'nin diğər bir tiyatro eseri ise üç perdeden oluşan "İstanbul Səhnələrində Dursunəli Ballıbadı" adlı piyesidir. Eserin hangi tarixte yazıldığı belli değıldir. Eserle ilgili el yazma 1929 yılında Azərbaycan Devlet Müzesinin edebî tiyatro bölümünə daxil olmuşdur. Sovyetler Birliğı döneminde yayımlanmayan bu eserin 2001 yılında Memmed Adilov redaktörlüğündə Azərbaycan Millî İlimler Akademisi Mehemed Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsü tarafından basımı gerçektleştirilmiştir. Eserde kendini milliyetçi gibi gösteren, halkın ve vatanın terakkisi için bolca konuşan fakat esasında yalancı ve çıkarıcı olan insanların iki yüzlülüğü ifşa edilmeye çalışılmıştır.²⁴⁰

Yazılış tarihi bilinmeyen bir başka eseri "Dinçilər" adlı piyesidir. 1922 yılında sahnelenen ve oldukça ilgi gören bu eser, ilk olarak 1964 yılında "Məmməd Səid Ordubadi'nin Əsərləri Səkkiz Cildə" adlı kitapta yayımlanmıştır.²⁴¹

Diğər bir eseri ise "Sevgilər" adlı piyesidir. 1909 yılında "Yusif və Züleyxa" adıyla yazmış olduğı bu eseri 1927 yılında "Maarif İşçisi" dergisinde "Sevgilər" adıyla tekrar yayımlamıştır. Ordubadi'nin, Kuran ve Tevrat'ta geçen Yusuf Peygamber və Züleyxa arasındaki kıssayı kendi bakış açısıyla farklı bir şekilde yorumladığı bu eserde hayat, toplum, aile, ahlak meseleleri ve kadın hukuku hakkında çeşitli fikirlerine yer vermiştir.²⁴²

²³⁹ Məmməd Səid Ordubadi, *Əndəlisin Son Günləri yaxud Qranadanın Təslimi*, Orucov Qardaşlarının Elektrik Mətbəəsi, Bakı, 1914, s. 7.

²⁴⁰ Məmməd Səid Ordubadi, *İstanbul Səhnələrində Dursunəli Ballıbadı*, Tural-Ə Neşr, Bakı, 2001. s. 4.

²⁴¹ **M.S. Ordubadi Əsərləri İkinci Cild Pyeslər və Romanlar**, (editör) Fəridə Vəzirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1964, s. 493.

²⁴² Məftun, s. 48.

Memmed Said Ordubadi'nin Şiir Kitapları		
Adı	Yayın Yılı	Yayın ve Basım Yeri
Əndəlisin Son Günləri yaxud Qranadanın Təslimi	1914	Orucov Qardaşlarının Matbaası
İstanbul Səhnələrində Dursunəli Ballıbadı	2001	Tural-Ə Neşr
Orucluq Sohəbətleri	1925	Damğa Mecmuası
Sevgilər	1929	Maarif İşçisi Dergisi
Bu Da Bir Mö'cüzə	1930	Azərneşr
Dumanlı Təbriz	1945	Vatan Uğrunda Dergisi
Maral	1964	Eserleri İkinci Cilt
Böyük Quruluşda	1930	Eserleri İkinci Cilt

Tablo 7. Memmed Said Ordubadi'nin Piyesleri

2.2.5.4. Sanat, Kültür, Edebiyat və Siyasi Konular Hakkındaki Yazıları:

Memmed Said Ordubadi'nin edebî yaratıcılığı içerisinde çeşitli dergi və gazetelerde yayımlanmış olduğu yazılar önemli bir yer tutmaktadır. Edebiyat sahnesine çıktığı ilk yıllardan itibaren hayatının son yıllarına dek zamanının önemli konularını ele almış birçok yazı kaleme almıştır. Kendisinin siyasi ve toplumsal mevzulara, matbuat, edebiyat, sanat, dil, alfabe, meselelerine, uluslararası problemlere değinen bin sekiz yüze yakın yazısı olduğu bilinmektedir. İnkılaptan önce “Şergi Rus”, “İrşad”, “Taze Heyat”, “Terakki”, “Molla Nasreddin”, “Seda”, “Himmet” gibi gazete ve dergilerde, Sovyet döneminde ise Azərbaycan'da çıkan bütün gazete ve dergilerde yazılarını yayımlamıştır.²⁴³

Yazarın ilk yazılarından olan “Tənqidçilərimizə” adlı yazısı “Seda” gazetesinde 9 Şubat 1910 yılında yayımlanmıştır. Makale, Ordubadi'nin yazmış olduğu iki perdelik

²⁴³ **M. S. Ordubadi Əsərləri Səkkizinci Cild**, (editör) Fəridə Vəzirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967, (ƏSC), s. 401.

“Bağı-şah yaxud Tehran Faciəsi” adlı oyunuyla ilgili Tiflis’ten İbrahimzade İrani ve Mirze Mehemed Hüseynzade adında iki eleştirmenin yaptıkları yorumlara cevap olarak yazılmıştır.²⁴⁴

1917 yılından itibaren “Himmet” gazetesinde Bolşevik düşüncesini tebliğ eden yazılar yazmaya başlayan Ordubadî, 1919’da Astrahan’a geldikten sonra bu gazetenin redaktörü olduktan sonra yayımlamış olduğu “Bolşevizm və Müslümanlıq” adlı makalesi Doğu halklarının asırlardan beri devam eden istibdat ve zulümden kurtulma yolunun Bolşevizm’de olduğunu dile getirmiştir.²⁴⁵

1920’de yayın hayatına başlayan “Fukara Füyuzatı” dergisinin oluşum kadrosu içerisinde yer alan Ordubadî, dergide yazdığı “Pərdə Eniyor”, “Pərdə Kalkıyor” adlı baş makalesinde derginin esas meramını açıklamış, proleter edebiyatın karakterinden bahsetmiştir. Öncesinde Bakü burjuvazisinin önemli bir yayın organı olan “Füyuzat” dergisinin başyazarı Hüseynzade’nin dergi kapatılırken yazmış olduğu “Pərdə Eniyor” adlı yazısına nazire olarak bu makale yazılmıştır.²⁴⁶

Ordubadî, II. Dünya Savaşı yıllarında halkı cesaretlendirmek, vatan sevgisini vurgulamak için Azərbaycan tarihinde kahramanlıklarıyla yer bulmuş tarihî kişilikler hakkında “Qara Məlik” (1941), “Camal” (1941), “Səttar Xan” (1942), “Tarih və Qələbə” (1942), “Vaqif Bir Dövlət Adamı Kimi” (1943) gibi yazılar da yayımlamıştır.²⁴⁷

Azərbaycan edebiyatında satirik şiir türünün en önemli temsilcilerinden biri olan Mirze Elekber Sâbir’le ilgili görüşlerinin “Sabir” adlı yazısında dile getiren Ordubadî, Sâbir’in şiir anlayışı, edebî kişiliğiyle ilgili bilgiler vermiş, onun edebî yaratıcılığının kökenlerine inmiştir.²⁴⁸

Ordubadî’nin özellikle Nizamî devri Azərbaycan’ına yoğun bir ilgi duyduğu gerek yazılarında gerekse yazmış olduğu “Qılinc və Qələm” adlı romanından anlaşılmaktadır. Yazarın “XII Əsrdə Azərbaycan Ədəbiyyatı və Onun Şərq Klassik Ədəbiyyatına Tə’siri” adlı makalesi bunlardan biridir.

²⁴⁴ ƏSC, s. 311.

²⁴⁵ Fəridə Vəzirova, *Ədəbi Qeydlər və Tədqiqlər*, (ƏQT), Yazıçı, Bakı, 1985, s. 48.

²⁴⁶ Vəzirova, ƏQT, s. 50.

²⁴⁷ Sadıkov, s. 62.

²⁴⁸ ƏSC, s. 313.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının altın devrinin 12. yy'da Sultan Sencer'le başladığını ifadə etdiyi bu yazısında Ordubadî, Nizamî'yle bərabər Azərbaycan ədəbiyyatının bütün Doğu ədəbiyyatına rəhbər bir rol oynadığını dilə getirmişdir. Nizamî'nin əsərlərinin kendisindən sonra gələn şairləri nəsil etkilədiyindən bəhsədən Ordubadî, Nizamî'nin "Hamse"sine nazirə yazan şairlərin onu tənkitdən çox taklit edə bildiklərini bildirmişdir.²⁴⁹

Ordubadî'nin yazılarına baxıldığında İran'la yaxından ilgiləndiyi görülməkdədir. Nitekim "İki Çocuğun Avropaya Səyahəti", "Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab", "Dumanlı Təbriz" romanları İran'la və İran'daki Batılılaşma və məşrutiyət hərəketiylə əlaqəlidir. Dolayısıyla yazır özəl bir ilgi duyduğu İran'la və burada gerçəkləşən məşrutiyət hərəketiylə ilgilə bir çox yazı yayımlamışdır.

Bunlardan bir tanesi 1941 yılında "Ədəbiyyat Gazetesi"ndə yayımlamış olduğu "İran Mədəniyyəti" adlı yazısıdır. Bu yazısında Ordubadî, İran'ın çox eski yüzillərdən bəri var olan tarixi və kultural xüsusiyyətlərindən bəhsətməmiş, İran'daki rəsəmlilik, ədəbiyyat, mimarının tarixi seyrini anlatmışdır.²⁵⁰ Yazarın bunun dışında "İranda Tədariki-Əsgəriyyə"²⁵¹, "Təbriz Hədisələrinə Dair"²⁵², "İran İnkilabı Hakkında"²⁵³, "İran İnkilabı və İngilislər"²⁵⁴, "İranda İstiqbalını Təhdid Edən Nədir?"²⁵⁵ kimi yazıları bulunmaqdadır.

Ordubadî, Türkiyə'dəki Kurtuluş Savaşı'nı da yaxından takip etmiş, bu savaşla ilgilə gözlemlərini "Yunan və Türkiyə"²⁵⁶, "Türkiyə və Şərq İnkilabı"²⁵⁷, "Türkiyə Böyük Millət Səçkiləri Bitir"²⁵⁸, "Mustafa Kamal Cəbhələrində"²⁵⁹ kimi yazılarıylə okuyucuya aktarmışdır.

Bu yazılarda Ordubadî'nin Türkiyə'dəki Kurtuluş Savaşı'nı və Mustafa Kamal Atatürk'ü dəstəklədiyi görülməkdədir. Örneğin "Bakı Zəhmətkəşlərinin Yeni

²⁴⁹ Məmməd Səid Ordubadi, XII Əsrdə Azərbaycan Ədəbiyyatı və Onun Şərq Klassik Ədəbiyyatına Tə'siri, **Ədəbiyyat Gazeti**, No 6 (342), Bakı, 9 Mart 1943, s. 3.

²⁵⁰ Məmməd Səid Ordubadi, İran Mədəniyyəti, **Ədəbiyyat Gazeti**, No 36 (294), Bakı, 9 Ekim 1941, s. 2.

²⁵¹ Məmməd Səid Ordubadi, İranda Tədariki-Əsgəriyyə, **Təzə Həyat**, 16 Noyabr 1907.

²⁵² Məmməd Səid Ordubadi, Təbriz Hədisələrinə Dair, **Sədayi-Həqq**, 23 İyul 1912, s. 2.

²⁵³ Məmməd Səid Ordubadi, İran İnkilabı Hakkında (1907-1920), **Əxbar**, 16 İyun 1920, s. 2.

²⁵⁴ Məmməd Səid Ordubadi, İran İnkilabı və İngilislər, **Əxbar**, 8 İyul 1920.

²⁵⁵ Məmməd Səid Ordubadi, İranda İstiqbalını Təhdid Edən Nədir?, **Kommunist**, 9 Dekabr 1921.

²⁵⁶ Məmməd Səid Ordubadi, Yunan və Türkiyə, **Əxbar**, 9 İyul 1920.

²⁵⁷ Məmməd Səid Ordubadi, Türkiyə və Şərq İnkilabı, **Kommunist**, 16 Noyabr 1920.

²⁵⁸ Məmməd Səid Ordubadi, Türkiyə Böyük Millət Səçkiləri Bitir, **Kommunist**, 15 İyul 1923.

²⁵⁹ Məmməd Səid Ordubadi, Mustafa Kamal Cəbhələrində, **Kommunist**, 17 Avgust 1920.

Vəzifəsi”²⁶⁰ adlı yazısında Anadolu’daki Millî Mücadele’yi devam ettirenlere yardım edilmesinin zorunlu olduğunu, Anadolu köylüsünün yürütmüş olduğu mücadeleye Bakü işçilerinin kayıtsız kalmaması gerektiğini dile getirmiştir.²⁶¹

“Anadolu Kəndlisinin Birinci Qədəmi”²⁶² adlı bir başqa yazısında ise Türkiye’de saltanatın kaldırılmasını sevinçle qarşılamaktadır. Makalede Osmanlı Sultanları ağır bir dille eleştirilmiş, onların veraset savaşı içerisinde olduklarını belirtmiştir. Saltanatın kaldırılmasının yeterli olmadığını düşünen Ordubadi, bundan sonraki aşamada hilafetin de kaldırılmasının gerekli olduğunu vurgular.²⁶³

Yazar Türkiye ve İtilaf Devletleri arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması’nda yaşanan süreci “Xoruzun Quyuğu Görünür”²⁶⁴, “Lozan Yenə Ölür”²⁶⁵ adlı yazılarıyla aktarmıştır.

Bu yazılarda Lord Curzon’un Musul konusunda hiçbir şekilde taviz vermediği, İsmet Paşa’nın İngilizlerin oyununa gelmemesi gerektiği, İngiltere ve Fransa’nın Almanya konusunda anlaşamadığı için zor durumda oldukları, bu sebeple anlaşmanın onaylanmasında Türkiye tarafından yaşanan bir gecikmenin Türklerin elinin daha çok güçlendireceği dile getirilmiştir.²⁶⁶

2.2.5.4. Araştırma ve Bilimsel Eserleri

Çok yönlü bir sanatçı olan Ordubadi, edebi, siyasi, dinî ve tarihî konularda araştırmalar yapan, yaptığı araştırmaları kimi zaman gazete ve dergilerde kimi zaman ise kitap halinde yayımlayan bir yazardır.

Bu kitaplardan en önemlisi ve ilki onun 1911 yılında yayımlamış olduğu “Qanlı Sənələr” adlı eseridir. Eser 1905-1908 yılları arasında Kafkasya’da Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmaları konu edinmektedir. Yazar, eserin “Məqsədin Ərzi” başlıklı giriş bölümünde Kafkasya’da baş gösteren bu üzücü olayları tarafsız bir şekilde aktarmak; Müslüman ve Ermenilerin iki yıl boyunca yaptıkları bu yanlışları söylemek,

²⁶⁰ Məmməd Səid Ordubadi, Bakı Zəhmətkeşlərinin Yeni Vəzifəsi, **Kommunist**, 12 Oktyabr 1922.

²⁶¹ Sadıkov, s. 72.

²⁶² Məmməd Səid Ordubadi, Anadolu Kəndlisinin Birinci Qədəmi, **Kommunist**, 5 Noyabr 1922.

²⁶³ Sadıkov, s. 72.

²⁶⁴ Məmməd Səid Ordubadi, Xoruzun Quyuğu Görünür, **Kommunist**, 2 Fevral 1923.

²⁶⁵ Məmməd Səid Ordubadi, Lozan Yenə Ölür, **Kommunist**, 24 İyun 1923.

²⁶⁶ Sadıkov, s. 73.

Müslümanların cehaletten ve anlayışsızlıktan bu belalara bulaştığını, Ermenilerin ise bazı yazarların boş hayallerinin kurbanı olduklarını söylemektedir.²⁶⁷

Bu amaç doğrultusunda Ordubadî, “İrşad” ve “Taze Hayat” gazetelerinin bölgedeki muhabirlerinden olaylarla ilgili mektuplar toplamış ve bu mektuplardan elde ettiği bilgileri bu eser vasıtasıyla okuyucularla paylaşmıştır.

Hacıyev, bu eserin 245 mektup ve Ermeni vahşetinin ideologlarından olan Taşnaksütyun Partisinin menfur emelleri hakkında dört yüzden fazla yazılı malumat esasında kaleme alındığını dile getirir. Eserde Ermeni Müslüman çatışmasının dört esas sebebinden bahsedilmiştir. Bunların ilki Taşnaksütyun Partisinin Müslümanlara karşı uygulamış olduğu düşmanca tutumdur. Gence, Nahcivan, Şuşa, Bakü gibi Azərbaycan’ın birçok bölgesinde meydana gelen katliamların sebebi Taşnak yönetici ve askerlerdir. İkincisi hükümetin bu hadiselerle kayıtsız kalması, üçüncüsü Müslümanların silahsız ve siyasetten uzak olmaları, dördüncüsü ise Ermenilerin özerk bir devlet kurma hevesinde olmalarıdır.²⁶⁸

Eser Sovyet devrinde sansüre uğramış ve yayımlanmamıştır. Sovyetler Birliği’nin yıkılmasından sonra Azərbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle eser tekrar gündeme gelmiş, İsa Həbibbəyli’nin derlediği ve Yavuz Ahundov’un redaktörlüğünü yaptığı Ordubadî’nin “Həyatım və Mühitim” adlı otobiyografik eserinin 2012 yılında Latin harfleriyle basımında kitaba dahil edilmiştir.

Ordubadî’nin diğer bir eseri ise Bahailikle ilgili yapmış olduğu araştırmaları yayımladığı “Bab və Bəha” adlı kitabıdır. 1940 yılında yayımlanan bu kitapta Bahailik dininin kökeni, ortaya çıkışı, kutsal kitapları hakkında bilgi verilmektedir. Dine karşı olumsuz bir tutum sergileyen Ordubadî, bu kitapta Bahailik dinine karşı eleştirel bir yaklaşım sergiler. Onların emperyalistlerle iş birliği içinde olduklarını iddia eder.²⁶⁹

Ordubadî, dine karşı bu eleştirel tutumunu İslam dinindeki bazı ibadetlerin halk üzerinde kötü etki yarattığını iddia ederek devam ettirmiştir. “Muhərrəmlıq və Mədəni İnqılab” adlı eserinde İslam dininde Şii ve Sünni mezheplerinin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bilgi verildikten sonra, Kerbela olaylarına değinilmiştir. Ordubadî, İslamiyet

²⁶⁷ Ordubadi, s. 154.

²⁶⁸ İsmayıl Hacıyev, “Qanlı İllərin Sənaməsi”, **Məməd Səid Ordubadi Taleyi və Sənəti**, (Ed. İsa Həbibbəyli), Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafiya Briliyi, Naxçıvan, 2012, s. 13.

²⁶⁹ Məməd Səid Ordubadi, **Bab və Bəha**, Azərnəşr, Bakı, 1940.

içerisinde yaşanan bu gelişmeleri komünizm çerçevesinden yorumlamış, bütün bu din adına yapılan mücadelelerin temelinde ekonomik sebeplerin yattığını savunmuştur. Şii mezhebi için önemli olan Muharrem ayında yapılan taziyelerin işçi sınıfına ve emekçi halka zarar verdiğini, onların sınıf bilincini yok ettiğini iddia etmiştir.²⁷⁰

“Qurban Kəsmək Haqqında” adlı eserinde ise kurban kesmenin çok eski bir gelenek olduğunu, İslamiyyət’e de diğer dinlerden sirayet ettiğini, bu ibadetin temelinde kapitalistler ve hâkim sınıflar tarafından halkları istismar etmek olduğunu dile getirmiştir. İktisadi ve siyasi meseleleri kendi ellerine almak isteyen kapitalistlerin dini ve dinî taasubu seferber ettiğini vurgulamıştır.²⁷¹

2.2.5.5. Otobiyografik Eserleri

Memmed Said Ordubadî’nin kendi hayat hikâyesini anlattığı tek eseri “Həyatım və Mühitim” adlı kitabıdır. Ordubadî, 1872 çocukluk yıllarından başlayarak Bakü’ye geliş tarihi olan 1920 yılına dek yaşadıklarını bu kitapta anlatmıştır. Ordubadî’nin bir şair olarak yazdığı ilk şiirleri, yaşadığı çevrenin onun edebî anlayışına ve düşünce dünyasına etkisi, dünya görüşündeki değişimlerin sebepleri, sürgün yıllarında yaşamış olduğu zorlu hayat bu eser sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Hebibbeyli bu eser için Ordubadî dünyasına giriş için bir anahtar tanımını yapmaktadır.

Azərbaycan Millî İlimlər Akademəsi El Yazmaları Enstitüsündə el yazması şeklinde bulunan eser 1996 yılında Azərbaycan Kiril alfabesiyle Naile Semedova tarafından derlenmiş, Memmed Adilov redaktörlüğünde yayımlanmıştır. Eserin Latin harfleriyle basımı 2012 yılında İsa Hebibbeyli tarafından Yavuz Ahundov’un redaktörlüğünde gerçekleşmiştir.

Yazarın Bakü’ye gelişinden sonraki bazı hatıralarını yazdığı el yazmaları 2008 yılında Naile Semedova tarafından hazırlanmış, Mehri Memmedova’nın redaktörlüğünde yayımlanmıştır. Bu eserde Ordubadî’nin Bakü’ye ikinci kez gelişinden sonra dönemin aydın ve siyasetçileriyle yaşadıkları dile getirilmiştir. Ordubadî, Ehbar

²⁷⁰ Məmməd Səid Ordubadi, **Muhərrəmliq və Mədəni İnqılab**, Azərnəşr, Bakı, 1929, s. 23-24.

²⁷¹ Məmməd Səid Ordubadi, *Qurban Kəsmək Haqqında*, Azərnəşr, Bakı, 1930, s. 22.

gazetesine nasıl müdür olarak çalışmaya başladığını, yeni kurulan Sovyet hükümeti yöneticilerinin işgüzarlıklarını açık bir dille ifade etmiştir.²⁷²

2.2.5.5. Tercümeləri

İyi derecede Rusça ve Farsça bilen Memmed Said Ordubadî, bu dillerde yazılmış birçok eseri Azərbaycan Türkçesine tercüme etmiştir. Ekber Meftun, yazarın ilk çevirisinin Farsçadan tercüme ettiği nesir türündeki “Nisvani İslam və Madam Olqa” adlı eser olduğunu belirtir. Meftun, Olga Lebedov tarafından yazılan bu eserin 1904 yılında Mirze Esedulla Han İranî tarafından Farsçaya tercüme edilerek Mısır’da çıkan İctihad dergisinde yayımlandığını, Ordubadî’nin bu Farsça tercümeyi 1911 yılında Azərbaycan Türkçesine çevirip yayımladığını dile getirir.²⁷³

Ordubadî ise Həyatım və Mühitim adlı otobiyografik eserinde kadın haklarıyla ilgili iki eser kaleme aldığını, bu eserlerden birinin “İslam Qadınları”, diğerinin ise “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Xan Frəngimaab” adlı eser olduğunu ifade eder.²⁷⁴ İslam Qadınları adlı eserin çeviri olup olmadığıyla ilgili herhangi bir bilgi vermez.

Ekber Meftun’un “Nisvani İslam və Madam Olqa” adıyla dile getirdiği eser Fatma Aliye Hanım’a ait olan “Nisvan-ı İslam” (İslam Kadınları) adlı eserdir.²⁷⁵ Türk aile yapısı, harem hayatı, cariyelik, örtünme gibi konularla ilgili Avrupalı bazı kadınlarla yapılan görüşmelerden oluşan bu eser, gerçek ismi Olga Lebedov olan Gülnar Hanım tarafından Paris’te basılmak üzere Fransızcaya çevrilmiştir.²⁷⁶

Gürcistanlı Ermeni şair Agop Agopyan’ın “Bahar Səhəri” adlı şiir kitabını 1933 yılında, yine aynı şairin “Mənim Dünyam” ve “Qısa Tarihçə” adlı şiirlerini tercüme ederek 1934 ve 1937 yıllarında Edebiyat Gazetesinde yayımlamıştır.

Rus Bolşevik şair Bedni Demyan’ın “Baş Küçə” adlı şiirini 1927 yılında, yine Rusya’nın tanınmış şairlerinden Puşkin’in “Bağçasaray Fantanı” adlı şiirini tercüme etmiştir.

²⁷² Nailə Səmədova, **Məmməd Səid Ordubadi- Əbülqasım Əminzadə- Əlabbas Müznib Xatirələr**, Nurlan, Bakı, 2008.

²⁷³ Meftun, s. 52.

²⁷⁴ Ordubadi, s. 50.

²⁷⁵ Fatma Aliye, **İslam Kadınları**, İnkılab Yay, İstanbul, 2009, s. 4.

²⁷⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/gulnar-hanim>, (22.11.2023)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MEMMED SAİD ORDUBADİ’NİN ROMANLARININ OLUŞUMSAL YAPISALCI METOT’LA İNCELENMESİ

3.1. İKİ ÇOCUĞUN AVROPAYA SƏYAHƏTİ:

Memmed Said Orudubadi, “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” adlı eserini 1908 yılında Bakü’de “Taze Hayat” gazetesinde yayımlamıştır. Eser Batı hayat tarzını yansıttığı, Avrupa’ya rağbet beslediği için Sovyetler Birliği yıllarına neşredilmemiştir.²⁷⁷

Roman, Sovyetler Birliği sonrası dönemde İsa Hebibbeyli tarafından derlenip tekrar basılan Ordubadi’nin “Həyatım və Mühitim” adlı otobiyografik eserinin içinde Azərbaycan Latin alfabesiyle yayımlanmıştır.

Roman Avrupa’ya seyahate çıkan iki gencin arkadaşlarına gönderdikleri mektuplardan oluşmaktadır. Bu mektuplarda bazı Avrupa ülkelerinin başkentleriyle ilgili bilgiler verilmiş, onların gelişmişlik seviyesi anlatılmıştır.

3.1.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.1.1.1. Anlatının Bakış Açısı:

“İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” adlı roman mektup tekniğiyle yazılmıştır. Dolayısıyla eser mektup-roman türünün örnekleri içerisine girer ancak roman doğrudan mektuplarla başlamaz.

Romanın giriş bölümünde anlatıcı birinci tekil kişi ağzıyla anlatıma başlar. Anlatıcı kim olduğuna dair bilgi vermez. “*Darülfünuni-Nasiriyyə*”den mezun olup Ordubad şəhrine dönmesinin beşinci yıl dönümü olduğunu söyler. Salman adındaki meslektaşının bu yıl dönümü vesilesiyle şehir kıraathanesinde bir ziyafet vereceğini belirtir. Salman’ın kendisini davet ederken “*Səidlərini minnətdar*

²⁷⁷ Ordubadi, s.16.

buyurmuşdular.”²⁷⁸ifadesini kullanmasından anlatıcının isminin Səid olduğu anlaşılmaktadır.

Səid’in, kıraathanede okul günlerini anıp hüzünlendiği görülmektedir. Səid’in hislerinin doğru bir şekilde aktarılması için birinci tekil kişi ağzıyla kullanılmıştır. Səid, kendisinin darülfünundaymış gibi hayal ettiğini, arkadaşlarından ayrı düştüğü için ağlamak istediğini anlatır.

Bu hisleri yaşarken o sırada okul arkadaşı Mirzə Məmmədhüseyn’dən bir mektup alır, Mektubu ilk başta okumak istemese de etrafındakilerin ısrarı üzerine arkadaşı Salman’dan mektubu okumasını ister.²⁷⁹

Romanda Səid’in anlatımı burada bitmiş ve mektuplara geçilmiştir. Mektup türünün en önemli özelliklerinden bir tanesi olayların birinci tekil kişi ağzıyla aktarılmasıdır.

Mirzə Məmmədhüseyn’dən Səid’e gelen ilk mektup Tahran’dandır. Bu mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, Səid’i beraber Avrupa seyahatine çıkmaya davet etmiştir. Mektup Mirzə Məmmədhüseyn ağzından anlatılmış, birinci tekil kişi ağzıyla yazılmıştır.²⁸⁰

Bu mektuptan sonraki diğer on mektup Avrupa seyahatindeyken yazılmıştır. Bunlardan ikinci ve üçüncü mektupların Mirzə Məmmədhüseyn Xan Tehranlı ve seyahat arkadaşı İsfəndiyar Xan Şirazlı’nın yazdığı görülmektedir. Dolayısıyla ikinci ve üçüncü mektuplarda anlatının bakış açısı tekil olsa bile çoğul fiil çekimlerinin daha fazla olduğu görülmektedir.²⁸¹

Kalan diğer mektuplar ise Mirzə Məmmədhüseyn Xan imzasıyla gönderilmiştir. Yine bu mektuplarda da anlatıcı Mirzə Məmmədhüseyn Xan’ın kendisi olup tekil kişi olarak yer almıştır.

Görüldüğü gibi romanda anlatıcı mektupları yazan kişidir. Olaylar, tasvirler onun gözünden mektuba aktarılmıştır. Bu da yazarı kısmen de olsa devre dışı bırakmış olur.

²⁷⁸ Ordubadi, s.278.

²⁷⁹ Ordubadi, s.279.

²⁸⁰ Ordubadi, s.280

²⁸¹ Ordubadi, s.282

Mektup-roman türünde yazar artık anlatıcı konumundan çıkar. Yazar artık bir kompozitör görevindedir. Kahramanlar duygu ve düşünce dünyalarını bir aracı kullanmadan doğrudan aktarmış olurlar.²⁸²

3.1.1.2. Tasvir (Betimleme)

Roman, bir seyahatname niteliğinde olup mektup yöntemiyle yazılmıştır. Dolayısıyla gezilen şehirlerde görülen yerlerin zihinde canlanabilmesi için tasvirlerle yer verilmiştir.

Berlin'den gelen birinci mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, kaldıkları otel hakkında bilgiler verirken otelin okuma salonunun Səid'in çok beğeneceğini dile getirerek bunun sebebini okuma salonuyla ilgili tasvirle açıklar: *Səidimizi arzu edəcəkdir bir yer varsa, o da mehmanxananın özünəməxsus qıraətxanasıdır ki, küreyi-ərzini, hər nöqtəsində nəşr edilmiş övraqi-həvadis və jurnallardan burada hazırır.*²⁸³

Berlin'den gelen ikinci mektupta Berlin'in en güzel caddesi olan "Unter den Linden" caddesinin tasviri yapılır. Caddenin etrafındaki binaların mimarisinin Alman medeniyetinin bir göstergesi olduğu ifade edilir. Caddenin bir cetvelle çizilmiş gibi muntazam bir görüntüsü olduğu "Caddenin iki tərəfində düzülmüş ağaçalara baxdıqda ağ qağızın iki tərəfinə yaşıl cızıq və cədvəl çəkilmişdir."²⁸⁴ ifadeleriyle aktarılır.

Bu tasvirdeki amaç Berlin ve Tahran arasındaki kıyas farkının daha net bir şekilde anlaşılmış olmasını sağlamaktır. Çünkü bu tasvirden sonra Almanya kralının sarayının bu cadde üzerinde olduğu ve bu sarayı gördükten sonra Tahran'daki "Şəms ül-imarə" binasının ne kadar acınacak durumda olduğu yorumu yapılır.

Berlin'den gelen üçüncü mektupta Berlin sokaklarının, caddelerinin ve mesire yerlerinin tasviri yapılır. Bu tasvir cadde, bulvarların fiziki yapısından değil orada bulunan Almanların davranışlarından hareketle yapılmıştır. Bulvarda çocukların ve gençlerin ellerinde kitap ve gazetelerin olduğu, bunları okuyarak gezdikleri,

²⁸² Evren Karataş, "Mektup Roman Tekniği ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/4, Fall 2012, s. 2180.

²⁸³ Ordubadi, s. 281.

²⁸⁴ Ordubadi, s. 282.

öğretmenlerin öğrencileriyle ağacların gölgesinde toplanıp tarihi ve coğrafi konuları tartıştıkları dile getirilir.²⁸⁵

Yine bu tasvirlerden sonra Müslümanlarla bir kıyaslama yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla tasvirin amacı Almanlar ve Müslümanlar arasındaki farkı, gelişmişlik düzeyini net bir şekilde ortaya koymaktır.

Yine üçüncü mektupta Berlin halkıyla da ilgili bir tasvir yapılır. Onların çok asil bir toplum olduğu dile getirildikten sonra asil olmalarının yanında sevecen, arkadaş canlısı bir halk oldukları, gülmeyi pek sevmedikleri, ciddi bir topluluk oldukları vurgulanır.²⁸⁶

Brüksel'den gelen dördüncü mektupta Səid, arkadaşlarına yeni çekilmiş bir fotoğrafını göndermiştir. Bu fotoğrafta çocukluk yıllarındaki Səid'den çok farklıdır. Bununla ilgili kısa bir tasvir yapılmıştır:

*Əfəndim, gözlərindən tökülən aşarı-məhəbbət, sima və qiyafətinizdən görünən sədaqət səni başlıca Sədiə bənzədirsə də, Tehrandakı Səidmizə bənzəmirsən, deyilsə əsla mübaliğə edilməz. Zənnimcə, dəhrin bəri-alamı, daha yoldaların zamani-fərağı zərbələri ilə təziq edilmişsiniz ki, belə qəmgin bir haldasınız.*²⁸⁷

Bu tasvirden de anlaşıldığı üzere Səid, üzüntülü görünmektedir. Mirzə Məmmədhüseyn, ondaki bu üzüntünün sebebini ne olduğunu bulamamaktadırlar. Səid'in neden bu kadar gamlı olduğu onun için bir muammadır.

Beşinci mektup yine Brüksel'den gelmiştir. Bu mektupta Brüksel'in genel bir tasviri yapılmaktadır. Bu tasvirde “*Brüssel şəhəri Yevropa şəhərlərinə nisbət düz məkanda düşməyib, damdaşlar, uca imarətlər kamali-intizam ilə yoxuşlarda bir-biri üstünə qalanmışdır ki...*”²⁸⁸ ifadeleriyle Brüksel'deki binaların muntazam bir şekilde inşa edildiği dile getirilir:

Mektupta önemli bir tasvir de İsfəndiyar Xan'ın Azərbaycan adındaki bir gazetede gördüğü bir Belçikalının resminin tasvir edilmesidir. Reşt Türbesi'nden geçen bu Belçikalının her iki elinde parayla dolu bir çantayla vatanına dönmeye çalışırken

²⁸⁵ Ordubadi, s.287

²⁸⁶ Ordubadi, s.289

²⁸⁷ Ordubadi, s.290

²⁸⁸ Ordubadi, s.292

fotoğrafi alınmıştır. İsfəndiyar Xan, bu fotoğrafi otel müdürünə göstərir və kinayeli bir şəkildə Belçikalıların İranlılara qarşı böylə hayırsever olduğunu söyler.²⁸⁹

Mektupta bu fotoğrafin təsvir edilməsinin səbəbi, Belçika və İran arasındakı iştiraklərə bir göndərmə etməkdir. İran'da 19. və 20. yy bəşlərində Belçikalılar özəlliklə mali konularda oldukça aktif bir rol oynamışlardır. Muzaffəreddin Şah dönəmində Belçikalılar gümrük gəlirlərinin yonətimini ellərinə gəçirmişlərdir. Sonrasında Belçikalı Nous, vergi bakanı yapılmış, özəlliklə İranlı tüccarlar və esnaflar ağır vergilərin altında ezilmişlərdir.²⁹⁰

Romanda Belçikalılar və Belçikalı kadınların görünümüylə ilgili təsvirləri görmək də mümkündür. Örneğın Belçika toplumunun Fransızlara bənzədikləri və nispetən zayıf oldukları dilə gətirilir. Belçikalı kadınlar isə Alman kadınlarla kıyaslanmaktadır. Evli olmayan Alman kadınlar parklarda, bəhçələrdə okuma yaparkən Belçikalı kadınlar, dēğil okuma yapmak, süslenip saçlarını okşayarak nazlı bir şəkildə gəzmə işini bilə yapmazlar.²⁹¹

Fransa'dan göndərilən yedinci mektupta Fransızların məşhur Şanzelize Caddəsinin təsviri yapılmaktadır: *Bu küçənin boyu yeddi, genişliyi dörd yüz əlli metrə qədərdir. Küçənin bir başında səfəsi ağillara heyrat verəcək 'Konkurd' və o biri başında olan 'Atual' meydanındaki 'Tağı-zafer' Fransızların mədəniyyətə olan xidmətlərini insanlara göstərməkdədir.*²⁹²

Başka bir təsvir isə Eyfel Kulesi için yapılmıştır. Kulenin büyüklüğünü azametini göstərmək və zihində canlı hale gətirmək için “*Ancaq burasını söyləyirəm ki, işbu bürcün tərəsindən baxıldıqda 'Sen' nəhrində cövlan edən böyük paraxodlar bir xonça misalında görünürlər.*”²⁹³ ifadələrini kullanmıştır.

Meran şəhərindən göndərilən sekizinci mektupta şəhrin konumuyla ilgili bir təsvir yapılmıştır. Bu şəhrin Avusturya'nın Tirol bölgəsində Alp Dağlarının kucağında yer aldığı, ılıman və gəzəl bir iklime sahip olduğu dilə gətirilir.²⁹⁴

²⁸⁹ Ordubadi, s. 293

²⁹⁰ Osman Karacan, **1906 İran Məşrutiyeti**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013, s. 39, 168

²⁹¹ Ordubadi, s. 294

²⁹² Ordubadi, s. 300

²⁹³ Ordubadi, s. 300.

²⁹⁴ Ordubadi, s. 302.

Bir başqa tasvir Viyana'dan gönderilen dokuzuncu mektupta göze çarpmaktadır. Bu tasvirde Viyana şəhrinin güzel ve tanınmış bir şəhir olduğu, Tuna Nehri'nin kollarından birinin kenarında yer aldığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte şəhrin geniş ve düz bir alan kurulduğu, şəhrin etrafını tepelerin çevrelediği belirtilir.²⁹⁵

Viyana'nın "Prater" adlı ormanlarını gezen Mirzə Məmmədhüseyn, bu ormanın tasvirini *"Bu meşənin caddələri saf və təmiz olduğu kimi, tərbiyə edilməmiş, ustad əli dəyməmiş bir ağac, bir budaq qalmamıştır."* şeklinde yapmış, İtalya'nın meşhur Venedik şəhərində özenilerek yapılan Vindik bahçesini ise *"Dörd tərəfindən kanallar açıb, tamaşaçıları qayıqlar ilə gəzdirirlər. Aralarda, yəni məsnui adalarda restoranlar və qəhvəxanalar inşa edillmişdir."*²⁹⁶ ifadeleriyle betimlemiştir.

İstanbul'dan gelen onuncu mektupta ise İstanbul'un genel bir tasviri mevcuttur. İstanbul'un Karadeniz ve Marmara Denizi arasında yer alan boğazın iki kıyısında yer aldığı ve üç kısımdan oluştuğu belirtilir. Birinci kısmın asıl şəhir olduğu, buradaki *"Qüstəntiniyyə xəlici"* ve *"Qızıl Buynuz"* adıyla tanımlanmış liman ile Marmara Denizi arasındaki yedi tepe üstüne inşa edilmiş yedi cami-i şərifin bulunduğu bu tasvirden anlaşılmaktadır.

İkinci kısmın ise *"Qəltə bəy oğlu"* olduğu, Haliç'in kuzey tarafında esas şəhəre iki büyük köprüyle birləşən padişah sarayı Yıldız Köşkü'nün bu tarafta yer aldığı dile getirilir.

Üçüncü kısımda Üsküdar şəhrinin bulunduğu, bu şəhrin boğazın Anadolu yakasına kurulduğu havası ve suyu sebebiyle İstanbul'a gelen seyyahların gezmək istədiyi bir yer olduğu belirtilmektedir.²⁹⁷

İstanbul'da camilerin yanında bir kahve dükkanının yer aldığı, bu kahve dükkanındaki kalabalığın Berlin'in tiyatrolarındaki, Paris'in hayvanat bahçesindeki, Viyana'nın Prater Ormanı'ndaki ve Brüksel'in tren istasyonundaki gibi bir kalabalık olduğu dile getirilmiştir.

Bununla beraber Osmanlı askerlerinin tasviri *"çalışkan olduğu kimi surət və simalarından bir məhabət, bir şücaət görsənir."* şeklinde yapılmış, subay ve memurların

²⁹⁵ Ordubadi, s. 303.

²⁹⁶ Ordubadi, s. 304.

²⁹⁷ Ordubadi, s. 305.

ise sohbet ve gevezelik etmeye meyilli oldukları, akşama kadar kahvehanelerde vakit geçirmeyi adet edindikleri vurgulanmıştır.²⁹⁸

3.1.1.3. Mektup Tekniği:

“İki Çocuğun Avropaya Seyahəti” romanı mektup tekniğiyle yazılmış bir romandır. Romanda on bir adet mektup bulunmaktadır. Bu mektupların on tanesi Avrupa seyahati sırasında yazılmıştır. Mektuplar Mirzə Məmmədhüseyn Xan Tehranlı ve İsfəndiyar Xan Şirazlı tarafından arkadaşları Səid’e yazılmıştır. Səid’in onlara cevaben yazmış olduğu mektuplara yer verilmemiştir. Sadece dördüncü mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, Səid’in cevaben yazdığı mektuptan duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, altıncı mektupta ise Səid’in göndermiş olduğu mektuptan bir alıntı yapmıştır.

Bu açıdan bakıldığında roman Çakır’ın tanımlamış olduğu “tek sesli mektup hikâye ve roman” türünde yazılmıştır. Bu tür eserlerde yazılan mektubun cevabına verilmez fakat mektubun muhatabının cevabından bahsedilir.²⁹⁹

Tek sesli mektupların kahramanın iç dünyasının anlaşılmasını sağladığını belirten Çakır, bu tarz mektuplar kahramanların çeşitliğinden yoksun olduğu için anlatıcının monoton sesinin ön plana çıktığını ve bu durumun da bu eserler için bir handikap olduğunu dile getirir.³⁰⁰

Romanda bahsi geçen mektupların bir başka özelliği de bu mektupların gezi mektubu olmasıdır. Gezi mektupları, bir yazarın kendi isteği ya da mecburi olarak yurt içine veya yurt dışına gerçekleştirdiği seyahatlerde gezip gördüğü yerleri mektup aracılığıyla anlattığı mektuplardır. Bu mektupların herhangi bir gazete veya dergide yayımlanması bunların gezi mektubu özelliği kazanmasını daha çabuk sağlamaktadır.³⁰¹

Nitekim romana bakıldığında bu mektupların 1908 yılında Taze Hayat gazetesinde yayımlandığı görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, roman yazarı Memmed Said Ordubadî’nin, Avrupa’ya böyle bir seyahatte bulunmamış olmamasıdır. Dolayısıyla bu mektuplar ya ona gerçekten arkadaşları

²⁹⁸ Ordubadi, s.306.

²⁹⁹ Çakır, s. 322.

³⁰⁰ Çakır, s. 337.

³⁰¹ Çakır, s. 386.

tarafından gönderilmiş ya da Avrupa'yı gezen kişilerden edinilen bilgiler doğrultusunda belli bir kurguyla yazılmıştır.

Konuyla ilgili İsa Hebibbeyli de benzer görüşleri paylaşmıştır. Ordubadi'nin Avrupa ülkelerinde bulunmasıyla ve Batı'ya yönelik bir seyahatinin olmasıyla ilgili herhangi bir kaydın mevcut olmadığını ifade eden Hebibbeyli, Ordubadi'nin devrin tarihî ve coğrafi kaynaklarından yararlanmış, Batı ile alakalı bir kişiden yardım almış veya Avrupa'ya seyahat eden bir arkadaşının mektuplarından faydalanmış olabileceğini dile getirmiştir.³⁰²

Romanda ilk mektup Mirzə Məmmədhüseyn Xan tarafından Səid'e Təhran'dan gönderilmiştir. Bu mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, İsfəndiyar Xan Şirazlı ile bir Avrupa seyahatine çıkacağını ve Səid'i de aralarında görmek istediklerini dile getirir.³⁰³

Daha sonra “*Birinci Məktub Berlindən*” başlığı altında Avrupa seyahatinden ilk mektuba yer verilir. Bu mektup Mirzə Məmmədhüseyn Xan Təhranlı tarafından gönderilmiştir. Mirzə Məmmədhüseyn, Berlin'de kaldıkları otelle ilgili bilgiler verdikten sonra, otelin okuma salonu ve kütüphanesinden bahseder. Avrupalıların dolayısıyla da Almanların ilerleme ve gelişmişlik yolunda çok büyük adımlar attığını anlatır ve İran'daki durumla bir kıyaslama yapar.³⁰⁴

İkinci mektup ve üçüncü mektup da yine Berlin'dendir. İkinci mektupta Berlin'in en meşhur caddesi olan “*Unter den Linden*”dan bahsedildikten sonra bu cadde üzerindeki binaların mimari yapısının mükemmelliği dile getirilmiştir. Almanların Avrupa'ya gelen Hunların devamı olduğuna inanmanın mümkün olmadığı, çünkü Hunların bu topraklara bilgisiz bir şekilde gelmelerinden sonra bu derece bir gelişmişlik seviyesine ulaşmalarının şaşılacak bir durum olduğu belirtilmiştir. Caddelerin elektrikle aydınlatıldığı, çoğu insanın elinde dergi ve gazetelerin olduğu ifade edilir.³⁰⁵

Üçüncü mektupta ise yine Berlin şehrindeki mimari yapıların güzelliğinden bahsedilir. Almanların bilim, sanat ve ticarete diğer Avrupa başkentleriyle kıyaslanamayacak derecede ileride olduğu, matbuatlarının büyük bir gelişmişlik seviyesinde bulunduğu dile getirilmiştir. Bu sayede Alman yazar ve şairlerinin her

³⁰² Ordubadi, s. 18.

³⁰³ Ordubadi, s. 279.

³⁰⁴ Ordubadi, s. 280-282.

³⁰⁵ Ordubadi, s. 282-283.

yerde şöhrete ulaşabilmektedir. Akademik kurumlarının yetenekli ve bilgili insanların elinde olduğu, Alman mühendisliğinin ileri düzeyde olduğunun dünyaca bilindiği, üniversitelerde hocaların öğrencilerine bir baba şefkatiyle yanaştığı, Alman çocuklarının daha anne kucağından çok okullara ve öğretmenlere ilgi duydukları anlatılmıştır.³⁰⁶

Yine üçüncü mektubun son bölümünde Almanların çalışma disiplininin, Almanların çalışmayan, işe gitmeyen insanları dışladıklarından, onları hakir gördüklerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde daha çok Almanlardaki toplumsal dayanışma ele alınmış, şehirdeki derneklerin hem millî hem de dinî amaçla halka hizmet ettikleri, fakir ve hastalara yardım eden hastane kurum ve kuruluşların bulunduğu ifade edilmiştir.³⁰⁷

Dördüncü ve beşinci mektup Brüksel'den gönderilmiştir. Dördüncü mektupta Səid'in, arkadaşlarına cevap yazdığı anlaşılmaktadır. Mektupta Səid'in gönderdiği fotoğraftan bahsedilmiştir. Mirzə Məmmədhüseyn, Səid'le geçirdikleri okul günlerini hasretle anar. Səid'in arkadaşlarına kendi yazmış olduğu “Qəflət” ve “Vətən ve Hürriyyət” kitaplarının alındığı bilgisi mektupta dile getirilir. Dördüncü mektupta daha çok Səid'in cevaben yazdığı mektuptan bahsedilmiş, Səid'in bu mektupta halinden şikâyetçi olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁸

Beşinci mektupta Brüksel şehrinin kısa bir tasviri yapılır, sonrasında şehrin toplumsal ve kültürel yapısıyla ilgili bilgilere yer verilir. Belçikalıların İran'daki gümrük işlerine el attıklarına ve bu sayede İran'ı soyduklarına bu mektupta değinilmiştir. Belçikalıların çok çalışkan bir millet olduğu, özellikle ticaret konusunda hayli ileride oldukları ifade edilir.³⁰⁹

Altıncı ve yedinci mektup Paris'ten gönderilmiştir. Altıncı mektupta Səid'in arkadaşlarına cevaben yazmış olduğu başka bir mektuptan bahsedilmektedir. Bu mektupta Səid, Fransa'nın Fas ile ilgili planlarının ne olduğuyula ilgili bilgi almak istemiş, aynı zamanda bu Avrupa gezisine katılamadığı için çok üzgün olduğunu dile getirmiştir. Altıncı mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, İran'daki siyasi durumdan bahsetmekte, bununla ilgili haberleri Paris'teki dergi ve gazetelerden takip ettiklerini

³⁰⁶ Ordubadi, s. 284-287.

³⁰⁷ Ordubadi, s. 288-289.

³⁰⁸ Ordubadi, s. 290-291.

³⁰⁹ Ordubadi, s. 292-294.

dile getirmektedir. Paris'te okuyan İranlı öğrencilerle görüştiklerini, Paris'e dünyanın her yerinden öğrencilerin geldiğini ifade eder.³¹⁰

Yedinci mektupta Paris'teki toplumsal, kültürel ve dinî yapıya değinilmiştir. Bunu yaparken de Berlin halkıyla kıyaslamaya gidilmiştir. Örneğin Berlin halkının ilim ve sanattan başka bir şey konuşmadıkları, Fransızların zevk ve eğlenceyi çok sevdikleri belirtilmiştir. Paris şehrinin umumi bir üniversite gibidir. Dünyanın her tarafından öğrenciler buraya bilimsel gelişmeyi yakalamak ve öğrenmek için buraya gelmektedirler. Fransızların eğitim alanında çok ileride oldukları, dünyanın neresinde olursa olsun yazılan herhangi bir kitabı hemen tercüme edip çocuklarına okutmaya çalıştıkları, tarıma büyüme önem verdikleri, tarımı geliştirmek için tarımı destekleyen kurumlar ve dernekler kurdukları mektupta dikkat çeken konulardan biridir.³¹¹

Fransız halkının din eğitime önem verdiği, İncil'i 358 dile ücretsiz olarak tercüme ettikleri, dünya üzerindeki birçok dile ilgili araştırmalarda bulundukları yine bu mektupta yer alan bilgilerdendir. Paris halkı içerisinde yoksulluğun olmadığı, yoksullar için hayır evlerinin bulunduğu, bu hayır evlerinin parasının ülke hazinesinden karşılandığı belirtilir. Mektupta bu durum Tahran'la da kıyaslanmış ve Müslümanların paralarının nereye harcandığı sorgulanmıştır. Fransa'da matbuatın oldukça geliştiği 6736 farklı gazete ve derginin neşredildiği dile getirilmiştir.³¹²

Bunun dışında Paris'teki tarihî yapılardan, Eyfel Kulesi'nden, Zafer Takı'ndan, Atual ve İtalyan Bulvarı'ndan bahsedilmiş, Eyfel Kulesi'nin ne kadar görkemli bir yapı olduğu tasvirlerle açıklanmıştır.³¹³

Paris'teki akademik hayatın da ele alındığı mektupta Sarbomme Üniversitesindeki yapılan bilimsel çalışmalardan, Collège de France ve Institut de France gibi Fransa'nın saygın üniversitelerine gidilmiş, Fransız entelektüellerinin gömüldüğü Pantheon'la ilgili izlenimler aktarılmıştır.³¹⁴

Sekizinci mektup Meran şehrinden gönderilmiştir. Bu mektup diğer mektuplara göre daha kısadır. Mirzə Məmmədhüseyn, İsfəndiyar Xan'ın bu şehre uğramalarının

³¹⁰ Ordubadi, ss. 294-296.

³¹¹ Ordubadi, s. 296-297.

³¹² Ordubadi, s. 299.

³¹³ Ordubadi, s. 300.

³¹⁴ Ordubadi, s. 301-302

sebebi, İsfendiyar Xan'ın Berlin'den beri şikâyet ettiği baş ağrısına Meran'ın havasının çözüm olacağı düşüncesidir. Bu şehri beğenmelerine rağmen şehirde hasta, mutsuz insanları gördükten sonra burada çok fazla kalmak istememişlerdir.³¹⁵

Dokuzuncu mektup Viyana'dan gönderilmiştir. Mektubun girişinde şehrin konumuyla ilgili kısa bir tasvir yapılmıştır. Viyana Üniversitesi ziyaret edilmiş, üniversiteyle ilgili bilgiler aktarılmıştır. Şehirde hastanelerin sayısının oldukça yüksek olduğu, bunların yanında doğum hastanelerinin bile şehirde yer aldığı, Viyanalıların yeni doğan çocukların bakımına büyük önem verdikleri dile getirilir. Burada imparatorun sarayı, Prater Ormanı, Venedik Bahçesi ziyaret edilmiş, bunlarla ilgili izlenimler ifade edilmiştir.³¹⁶

Onuncu ve son mektup İstanbul'dan gönderilmiştir. Mektupta öncelikle İstanbul'un coğrafi konumuyla ilgili bilgi verilmiştir. İstanbul'daki cadde ve binalar Avrupa'dakilerle kıyaslanmış, şehirde camilerin sayısının oldukça fazla olduğu, buna rağmen halka yarar herhangi bir fabrikanın görülmediği dile getirilmiştir.³¹⁷

İstanbul'la ilgili başka bir özellik sokaklarda jandarma ve zabıt sayısının fazlalığıdır. Padişahın ülke yönetimindeki baskıcı tutumu buna sebep olarak gösterilmiştir. Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri olan Mekteb-i Sultani ziyaret edilmiş, buradaki derslerin işleyişi hakkında bilgiler verilmiştir. İstanbul'daki okulların Avrupa ile yarışacak düzeyde olduğu, özellikle Harp Okulu'nun Avrupa'daki çağdaşlarından geri olmadığı vurgusu yapılmıştır.³¹⁸

3.1.1.4. Geriye Dönüş Tekniği:

Geriye dönüş tekniği, birçok roman yazarının başvurduğu tekniklerden biridir. Bu teknik sayesinde romandaki olaylar ve kahramanların karakter yapıları daha net bir şekilde anlaşılmış olur.

“İki Çocuğun Avropaya Söyaheti” romanında da bu tekniğe yer verilmiştir. Romanın giriş kısmında Sâid, kıraathanede üniversiteden mezun oluşunun beşinci yılı için düzenlenen ziyafette okul yıllarına geri döner. Sıra arkadaşlarıyla yapmış olduğu

³¹⁵ Ordubadi, s. 302.

³¹⁶ Ordubadi, s. 303-304.

³¹⁷ Ordubadi, s. 305.

³¹⁸ Ordubadi, s. 305-307.

bilimsel tartışmaları hatırlar.³¹⁹ Səid'in bu yıllara dönmesiyle okul yıllarını ve arkadaşlarını ne kadar çok özlediği anlaşılır.

Mirzə Məmmədhüseyn'in Səid'i Avrupa gezisi için davet ettiği mektupta da bu yöntem kullanılmıştır. Mirzə Məmmədhüseyn, okuldaki üçüncü yıllarında Səid'in Fransızca dersinde Fenelon'un “*Şəbabiyyət və həyat səriüzzavalıdır*” sözlerini okuduğunu, sonrasında Mirzə'nin kulağına “*Yevropaya gedecəyəm*” dediğini dile getirir.³²⁰

Bu teknik sayesinde Mirzə Məmmədhüseyn'in Səid'e neden mektup göndermiş ve onu neden birlikte Avrupa'ya seyahat etməye çağırdığı açıklığa kavuşmuş olur. Səid, daha o yıllarda Avrupa'ya gitmek istediğini dile getirmiş, arkadaşı da onun bu arzusunu yerine getirmek istemiştir.

Brüksel'den yazılan dördüncü mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, okulun ikinci yılındaki imtahanlardan söz eder. Səid'in İran'la ilgili yapmış olduğu bir konuşmadan dolayı Hacı Əminüddövlə, ona bir saat hediye etmek istemiş fakat Səid, bu saati kabul etmemiştir. Bunun üzerine Səid'in İran'da okuyup bir İran dostu olmasına Hacı Əminüddövlə, değil bir altın saat, canını bile verebileceğini söyler.³²¹ Böylelikle Səid'in aslen İranlı olmadığı, Tahran'a sadece eğitim için gittiği fakat İran'ı kendi ülkesi gibi sevdiği anlaşılmış olur.

3.1.1.5. Diyalog:

Kahramanların herhangi bir anlatıcıya ihtiyaç duymadan duygu ve düşüncelerini ifade ettikleri bir anlatım yöntemidir. Bu yöntemle konuşma dilinin serbestliği, kahramanların doğal ve inandırıcı olmalarına zemin hazırlamaktadır. Bu kahramanların kişiler, olay ve durumlar karşısındaki algıları, iç monologla doğrudan ifade edilmektedir.

Roman mektup tarzında oluşturulduğu için diyaloglara pek yer verilmemiştir. Sadece birkaç mektupta kahramanların etrafındaki kişilerle yaşamış olduğu kısa diyaloglar vardır.

³¹⁹ Ordubadi, s. 278.

³²⁰ Ordubadi, s. 279.

³²¹ Ordubadi, s. 291.

Bunlardan ilki Mirzə Məmmədhüseyn'in Brüksel'den yazdığı beşinci mektupta geçer. Mirzə Məmmədhüseyn'in yazdığı bu mektupta Azərbaycan adında bir dergiyi okuduğunu dile getirir. O sırada dergide her iki elinde para dolu çanta taşıyan Belçikalı birinin İran'dan ülkesine dönerken çekilen fotoğrafını otelin müdürüne gösterdiğini anlatır. İsfəndiyar Xan ve müdür arasında geçen diyaloga mektupta yer verilmiştir:

*Mehmanxananın müdiri, “Ən əvvəl Beljik İrana xeyirxahdır”- deyib,
durdugu üçün İsfəndiyar xan təsviri açıb
Bax! Beljiclər İrana belə xeyirxahdır”- deyib, müdirə tərcümə etdi.
Biçarə müdir bu halı görüncə:
Kim pulu istəməz? Hökumətdə fərasət gərək- deyib, eşiyə çıxdı.³²²*

Diyalogdan anlaşılaçağı üzərə İran'daki Belçikalıların İran'dan kaçırdıkları paralarla yapmış olduğu hırsızlıklara, Belçika halkının umursamaz bir şəkilde bunun çox normal bir şeymiş gibi düşündükleri göstərilmişdir.

Diğər bir diyalog örneği onuncu mektupta görülməkdədir. İstanbul'dan göndərilən bu mektupta İstanbul sokaklarında asker ve zabite sıkça rastlandığına değinildikten sonra konuyla ilgili otelde çalışan bir görevliyə bilgi almak için soru sorulur. Görevli, bu konuyla ilgili cevap vermek isteyince iki arkadaş bunun sebebini öğrenmək isterlər. Görevli: “*Mehmanxanamızın qarşısındakı kürsilərin üstündə oturan zabıtlərin gözləri bizim ağzımızı tikilmişdir*”³²³ diyərək karşılıq verir.

Otel çalışanıyla gəçən bu diyalog dönəmin siyasi ortamını yansıtməsi bakımından önəmlidir. İstanbul'da padişahın baskıcı yönetiminin halkın üzerindeki etkisi bu diyalog sayəsində okuyucuya hissettirilmişdir.

3.1.1.10. İç Monolog:

İç monolog tekniği roman kahramanının iç dünyasının okuyucuya daha kolay bir şekilde aktarılması için kullanılan bir tekniktir. Kahramanın herhangi bir olayla ilgili duygu ve düşünceleri kendi ağzından okuyucuya aktarılır.

“İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” romanı mektup tekniğiylə yazılmış bir roman olduğu için romanda gəçən mektuplar Mirzə Məmmədhüseyn Xan və İsfəndiyar Xan'ın

³²² Ordubadi, s. 293.

³²³ Ordubadi, s. 300.

ağızla yazılmışdır. Dolayısıyla mektupların tamamı bir iç monologdur. Nitekim Çakır da bu yöntemin tek sesli mektuplarda sıkça kullanıldığını dile getirmiştir.³²⁴

Romanda ilk iç monolog örneği romanın giriş kısmında göze çarpar. Bu kısım Səid'in okuldan mezuniyyətinin beşinci yıl dönümü münasebetiylə düzenlənmiş ziyafətə dəvət edilip katılmasıyla başlar. Bu ziyafət esnasında Səid okul günlərini hatırlar və arkadaşlarına duyduğu özlemi *“Mən isə keçmişin xatirəsi ilə oynayaraq dodaqlarımdan beş sənəki işlər, yəni çocuqluq sözləri, darülfünün xatirələri tökülürdü.”*³²⁵ ifadələrini kullanarak bu yöntemle aktarır.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan'ın Səid'e göndərdiyi ilk mektupta da aynı durum Mirzə Məmmədhüseyn Xan için geçerlidir. O da okul günlərini duyduğu hasreti *“Məktəbdə, o darülfəni-alidə keçirdiyimiz günlərin, daha o qiymətli sənələrin xatirəti könlümdə o dərəcədə nəqşəpəz olmuşdur ki, tərifə mümkün deyildir.”*³²⁶ sözləriylə iç monolog yaparak anlatır.

Berlin'den göndərilən birinci mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, kaldıkları otelin kütüphanesiylə ilgili fikrini *“Zənnimcə, bütün İranda olan kitabları bir tərəfə qoyduqda yenə bu mehmanxananın kitabxanasının bir skafını doldurmaz.”*³²⁷ sözləriylə iç monolog şəklində ifadə edir.

3.1.2. Anlatı Yerlemləri

3.1.2.1. Zaman:

Romanda zaman kavramının üç fərqli şəkildə ele almak gerekmektedir. Birincisi romanda mektuplarda anlatılan hikəyə zamanı, ikincisi mektupların yazıldığı zaman, üçüncüsü isə bu mektupların roman olaraq yayımlandığı zamandır.

Roman, Taze Hayat gazetesinde seri şəklində okuyucuyla buluşmuşdur. Romanın giriş bölümü və Mirzə Məmmədhüseyn Xan'ın Səid'i Avropa səyahətinə dəvət etdiyi mektup 4 Mart 1908 tarixində yayımlanmışdır.

³²⁴ Çakır, s. 338

³²⁵ Ordubadi, s. 278.

³²⁶ Ordubadi, s. 279.

³²⁷ Ordubadi, s. 281.

Berlin'den farklı tarihlerde üç mektup gönderilmiştir. Bu mektuplardan birincisi 5 Mart 1908, ikincisi 6 Mart 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

Üçüncü mektup üç bölüm şeklinde yayımlanmış, ilk bölüm 7 Mart 1908, ikinci bölüm 10 Mart 1908 üçüncü bölüm ise 12 Mart 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

Dördüncü ve Beşinci mektup Brüksel'den gönderilmiştir. Dördüncü mektup 13 Mart 1908, beşinci mektup ise 14 Mart 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

Paris'ten gönderilen altıncı mektup 16 Mart 1908, iki bölümden oluşan yedinci mektubun ilk bölümü 17 Mart 1908, ikinci bölümü 18 Mart 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

Meran'dan gönderilen sekizinci mektup ve Viyana'dan gönderilen dokuzuncu mektup 20 Mart 1908, son mektup olan ve İstanbul'dan gönderilen onuncu mektup ise 21 Mart 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

Roman “1907-ci sənəyi-miladi oktyabr ayının 22-sinə təsadüf edirdi.”³²⁸ cümlesiyle başlamaktadır. Bu cümleden romanın hikâye zamanının 22 Ekim 1907 yılında başladığı anlaşılmaktadır. Bu tarih, roman kahramanı Səid'in ve arkadaşlarının üniversiteden mezun oluşlarının beşinci yıl dönümüdür. Bu da Səid ve arkadaşlarının 22 Ekim 1902 tarihinde “*Darülfünuni-Nasiriyyə*”den mezun olduklarını göstermektedir.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan'ın gönderdiği mektubun tarihi 4 Ekim 1907'dir. Mektupta geriye dönüş tekniğiyle Mirzə Məmmədhüseyn Xan okuldaki üçüncü yıllarının eylül ayında Səid'le yaşadıkları bir olayı anlatır. Bu olayın tarihi ise 1905 yılına tekabül etmektedir.³²⁹

Berlin'den birinci mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, 18 Kasım tarihinde Berlin'e ulaştıklarından bahseder. İkinci mektubun gönderilme tarihinin 25 Kasım 1907, üçüncü mektubun ise 2 Aralık 1907 olduğu görülmektedir.

Dördüncü mektup ise 16 Aralık 1907 tarihinde Brüksel'den gönderilmiştir. Bu mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, Berlin'den ayrılma tarihlerinin 3 Aralık olduğunu ifade eder. Böylece Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan'ın on altı gün boyunca Berlin'de kaldıkları anlaşılmış olur. Arada geçen bu on üç günlük zaman diliminde Magdeburg, Mannheim, Bochum ve Köln şehirlerinde kaldıklarını belirten

³²⁸ Ordubadi, s. 278.

³²⁹ Ordubadi, s. 279.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan, bu şəhirlərdən məktup göndərmə gərəgi duymadığını ifadə edir.³³⁰

Beşinci məktubun tarixinin 30 Aralık 1907 olduğu görülməkdir. Yine Brüksel'dən yazılan bu məktupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, on dörd gündür Brüksel'də olduklarını dile getirir. Brüksel'də dörd gün kalmayı planlarken, babasının istəyiylə bu süreyi bir aya çıkardıklarını bildirir.

Altıncı məktup Paris'tən 15 Ocak 1908 tarixində göndərilmişdir. Bu məktupta Səid'in 16 Aralık tarixli bir məktup göndərdiyi anlaşılmaktadır. Mirzə Məmmədhüseyn, bu məktubu alıb oxumakta böyük bir mutluluk duyduğunu dile getirir.³³¹

Yedinci məktup 28 Ocak 1908 tarixində yəne Paris'tən göndərilmişdir. Mirzə Məmmədhüseyn, ön üç gündür Paris'te səyahət etdiklərini ifadə edir.³³² Mirzə Məmmədhüseyn'in 6 Şubat 1908 tarixli Meran'dan göndərdiyi sekizinci məktupta bu şəhərə geldiklərinin ikinci günü olduğunu dile getirməsindən Paris'te həmin həmin on sekiz ya da on dokuz gün kalındığı və Meran şəhərinə 4 Şubat 1908 tarixində varıldığı anlaşılmaktadır. Mirzə Məmmədhüseyn'in “*Buna görə səbah buradan çıxmaq və Viyanaya yollanmaq həvəsindəyik.*”³³³ sözlərindən Meran'da üç gün kaldıkları görülməkdir. Dolayısıyla 7 Şubat 1908 tarixində bu şəhərdən ayrılacakları netleşmiş olur.

Viyanə şəhərindən göndərilən dokuzuncu məktubun tarixi 12 Şubat 1908 olaraq keçər. Viyanə'ya geliş və buradan ayrılış tarixləriylə ilgili hərhangi bir bilgi məvcut değildir.

18 Şubat 1908 tarixli İstanbul'dan göndərilən onuncu məktupta Mirzə Məmmədhüseyn'in İstanbul'a gelişlərinin dördüncü günündə olduklarını bildirməsindən 14 Şubat tarixində İstanbul'a geldikləri anlaşılmaktadır. 20 Şubat'ta İstanbul'dan ayrılacağını bildiren Mirzə Məmmədhüseyn və İsfəndiyar Xan'ın İstanbul'da altı gün kaldıkları görülür.

³³⁰ Ordubadi, s. 290.

³³¹ Ordubadi, s. 294.

³³² Ordubadi, s. 296.

³³³ Ordubadi, s. 302.

3.1.2.2. Mekân:

Roman, gezi mektuplarından oluştuğu için romanın anlatısının birçok farklı mekânda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu konuda da iki farklı mekân kavramından söz etmek mümkündür. Birincisi mektupların yazıldığı mekân, ikincisi ise mektuplardaki anlatının geçtiği mekân.

Romanda mektupların gönderildiği şehirler bellidir fakat bu mektupların bu şehirlerin neresinde yazıldığı ya da bu şehirlere yolculuk esnasında mı yazıldığıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak bu bazı mektupların nerede yazıldıklarıyla ilgili tahminlerde bulunulabilir.

Örneğin, Brüksel'den gönderilen dördüncü mektupta, Mirzə Məmmədhüseyn, Manjel Oteli'ne vardıklarını ve otel müdüründen Səid'in henüz bir cevap mektubu göndermediğini öğrendiği için üzüldüğünü dile getirir. Hemen bir kâğıt çıkarıp Səid'e bu mektubu yazmaya başladığını ve o sırada odalarındaki çağrı ışığının yandığını görüp dışarı çıktığını anlatır. Posta görevlisinden Səid'in mektubunu aldığını ifade eder. Bu ifadelerden sonra mektup devam etmiştir.³³⁴ Anlaşılabacağı üzere bu mektubu Mirzə Məmmədhüseyn, Manjel Oteline kalmış olduğu odadan yazmıştır.

Paris'ten yazılan altıncı mektupta geçen “*Parijdə oxuyan İran tələbələri öz yoldaşları ilə bizi görmək üçün bu saatda otağımıza gəldiyindən naşi məktubu müxtəsər edirəm.*”³³⁵ ifadelerinden yine mektubun kalınan otel odasından yazıldığı anlaşılmaktadır.

Romanda anlatı Ordubad şehrinde başlar. Səid, arkadaşı Salman'ın şehir kıraathanesinde düzenlemiş olduğu ziyafete katılır. Səid'e Mirzə Məmmədhüseyn Xan tarafından gönderilen ilk mektup, Salman tarafından bu kıraathanede okunur. Ordubad şehriyle ilgili geniş bir bilgi verilmemiştir. Sadece Səid'in “*Zənnimcə, on səkkiz günlük uzaq məsafədə olan Tehran bələdəsi ilə Araz çayı kənarında gain zindani-cəhalət olan Ordubad şəhəri bir-birinə müttəsil oldu.*”³³⁶ ifadesinden Ordubad şehrinin Araz Çayı'nın kenarına kurulduğu anlaşılmaktadır.

³³⁴ Ordubadi, s. 290.

³³⁵ Ordubadi, s. 295.

³³⁶ Ordubadi, s. 279.

Aynı zamanda bu cümlede geçen “*zindani-cəhalət*” ifadesinden Səid’e göre Ordubad’ın bir zindandan farksız olduğu ve buradaki insanların cəhalət içinde yaşadıkları Səid’in bu cəhalət zindanına hapsediği anlamını çıkarmak mümkündür.

Tahran: Səid’in okuduğu “*Darülfünuni-Nasiriyyə*” okulu bu şehirde bulunmaktadır. En yakın arkadaşı Mirzə Məmmədhüseyn Xan da Tahran şehridir. Səid’in özlem duyduğu üniversite yılları bu şehirde geçmiştir.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan, Səid’e gönderdiği ilk mektubu Tahran şehriden gönderir. Bu mektupta şehirle ilgili bazı bilgileri almak mümkündür. Mirzə Məmmədhüseyn Xan, “*Şah Əbdüləzim*” adında bir yerden bahseder. Bu yerde Səid’le vedalaştığını ve Səid’in Ordubad’a gittiğini dile getirir.

Romanda “*Şah Əbdüləzim*” adıyla geçen yer Tahran’da kutsal olarak kabul edilen Şah Abdüləzim Türbesi’dir. Romanda bu yerin türbe ya da kutsal bir yer olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Tahran şehriyle ilgili diğer bir bilgi “*Topxana meydanı*”dır. Mirzə Məmmədhüseyn Xan, mektubunda burada düzenlenen gösterilere gitmesi gerektiğini dile getirir.

Tahran’la ilgili bilgiler sadece bu mektupta verilmemiştir. Avrupa’dan gönderilen mektuplarda gezilen Avrupa şehirleriyle Tahran şehrini birçok defa kıyaslama yoluna gidilmiştir.

Örneğin, ikinci mektupta Berlin’deki Alman kralının sarayının gezildiği ifade edilir. Bu sarayı hayranlıkla gezen Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan Tehran’daki “*Şəms ül-imarə*”nin acımacak halde olduğunu düşünmüşlerdir.³³⁷

Güneş Binası anlamına gelen Şəms ül-imarə, İran’da Gülistan Sarayı içerisinde bulunan en önemli yapılardan biridir.³³⁸ Bu yapıyla ilgili romanda herhangi bir bilgi yoktur.

Diğer bir kıyaslama ise sokakların temizliğiyle ilgilidir. Berlin sokaklarının temizliğinden bahsedilen mektuplara cevaben Səid arkadaşlarına Berlin sokaklarının sefasını sürmeleri gerektiğini, çünkü Tahran sokaklarında hayvan leşlerinin

³³⁷ Ordubadi, s. 282.

³³⁸ <http://www.golestanpalace.ir/> (04.06.2022)

bulunduğunu dile getirir.³³⁹ Görüldüğü gibi Tahran, Berlin kadar temiz bir şehir değildir.

Berlin: Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan'ın ilk seyahat ettikleri şehir Berlin şehridir. Bu şehirde Sentralni Otel'de konaklamışlardır. Otelde altı yüze yakın çalışanın olduğu, bu çalışanların birçok yabancı dili konuşabildikleri, otelin kendine has bir okuma salonu ve kütüphanesinin bulunduğu dile getirilmiştir.³⁴⁰

Berlin'le ilgili bir başka bilgi Unterdon London Caddesi'yle ilgilidir. İki arkadaş bu caddeye gitmiş, bu caddenin temiz bir cadde olduğundan, bu yüzden birçok insanın bu caddeye geldiğinden, kralın sarayının bu cadde üzerinde olduğundan bahsetmişlerdir.³⁴¹

Berlin'le ilgili verilen önemli bilgilerden bir tanesi de sokaklarının temizliği ve bu sokakların elektrikle aydınlatılmış olmasıdır. Bu yüzden Alman kızlarının bu sokaklarda rahatça dolaşabildikleri ifade edilmiştir.³⁴²

Berlin'deki “*Elmi-hüqūq Akademiyası, Diller darülmaarifi, elmi-asari-qedime cəmiyyəti*”³⁴³ gibi üniversite ve bilim cemiyetleri de mektupta yerini almış, bu yerler iki arkadaş tarafından ziyaret edilmiştir.

Şehirdeki Botanik Parkı'na ve Hayvan Müzesi'ne giden Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan burada gördükleriyle ilgili hayranlık ve şaşkınlıklarını gizleyemediklerini mektuba aktarmışlardır.

Mektupta, Almanya'daki kömür madenleriyle ilgili bilgiler de önemlidir. Burayı ziyaret eden iki arkadaşın, bu madenlerdeki işçilerin verilen molalarda gazete ve dergi okumaları dikkatini çekmiştir.

Üçüncü mektubun son bölümünde Berlin'deki dernek ve cemiyetlerden bahsedilmiştir. Bunlar, tabiatla ilgili araştırmalar yapan “*Təbiət dostu cəmiyyəti*”, Almanlar arasındaki dayanışmayı ve yardımlaşmayı amaçlayan “*İnsaniyyət dostu cəmiyyəti*”, millî dilin ve edebiyatın gelişmesini amaçlayan “*Berlin cəmiyyəti*”, coğrafi

³³⁹ Ordubadi, s. 295.

³⁴⁰ Ordubadi, s. 281.

³⁴¹ Ordubadi, s. 282.

³⁴² Ordubadi, s. 283.

³⁴³ Ordubadi, s. 285.

araştırmalar yapan “*Coğrafiya cəmiyyəti-müttəfiqəsi*”, yoksul ve kimsəsiz çocukların okumasını sağlayan “*Salamat cəmiyyəti*”dir.³⁴⁴

Romanda iki arkadaşın en çok etkilendikleri ve beğendikleri şehrin Berlin şehri olduğu görülmektedir. Öyle ki üçüncü mektupta Berlin şehriyle ilgili yeterince bilgi vermek için Binbir Gece Masalları gibi bir kitap yazmak gerektiğini dile getirirler.³⁴⁵

Brüksel: Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan’ın Avrupa’da seyahat ettikleri ikinci şehir Brüksel’dir. Burada Manjel Oteli’nde konaklamışlardır. Otelle ilgili fazla bir bilgi yoktur.

Mektupta Brüksel şehrinin diğer Avrupa şehirlerine nazaran düz bir alana konumlanmadığı, görkemli büyük yapıların yokuşlar üzerine düzenli bir sıra içerisinde inşa edildiği ifade edilir. Brüksel’i ziyaret edenlerin gece Brüksel için “*Budur, ulduzlar göydən Brüssel şəhərinə tökülür*”³⁴⁶ ifadesini kullandığı bilgisi verilmiştir.

Brüksel’de en görkemli mekânın “*Roqyal*” yani Kral Sokağı olduğunu dile getiren Mirzə Məmmədhüseyn Xan, Brüksel’de görülmesi gereken yerlerden birinin Kongre Meydanı ve bu meydandaki Kral Loopold Heykeli olduğunu, Kral Kütüphanesi’nin Berlin’dekinden daha hacimli olduğunu ifade eder.

Paris: Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan’ın Brüksel’den sonraki durakları Paris’tir. Burada Muftan Oteli’nde kalan Mirzə Məmmədhüseyn Xan, bu otelin “*Şanzelize*”ye yakın olan Muftan Sokağı’nda yer aldığını dile getirir.

Paris şehrinin, Fransa’nın kuzeybatısında, Sen Nehri’nin her iki yakasına kurulduğunu dile getiren Mirzə Məmmədhüseyn Xan, bu nehrin Paris’e büyük bir ün kazandırdığını, bu şehirde yoksul ve kimsəsizlerin tedavisi için hastanelerin ve sadaka cemiyetlerinin bulunduğunu ifade eder.

Romanda Paris’teki tanınmış sokak ve sanatsal yapılarla ilgili bilgi almak da mümkündür. Örneğin Şanzelize Sokağı’nın boyunun yedi yüz metre, genişliğinin ise dört yüz elli metre olduğu, sokağın her iki başında yer alan Konkurd ve Atual Meydanı’nın yer aldığı, Atual Meydanı’ndaki Zafer Takı’nın Fransızların medeniyete olan önemli hizmetlerinden biri olduğu mektuplarda ifade edilmiştir. Bunların dışında

³⁴⁴ Ordubadi, s. 288-289.

³⁴⁵ Ordubadi, s. 284.

³⁴⁶ Ordubadi, s. 292.

Kapusini Caddesi, İtalyan Bulvarı, Runavel ve Sivastopol Bulvarlarının yazmakla anlatılmayacak güzellikte oldukları yine mektuplarda geçmektedir.³⁴⁷

Mirzə Məmmədhüseyn Xan, Paris'in en güzel, en gösterişli yerinin Eyfel Kulesi olduğunu ifade eder. Bu kuleye her bakıldığında insanın kalbinden Fransızlarla ilgili birçok şey geçtiğini, kulenin başındaki dükkanların kuleyle ilgili kartpostallar sattığını dile getirir.

Paris'in Viyoyen Sokağı'ndaki kütüphaneyi ziyaret ettiğini ve bu kütüphanede üç milyon basılı kitap, iki milyona yakın başka eserlerin olduğunu toplamda beş milyon kitabın bulunduğunu dile getiren Mirzə Məmmədhüseyn, Paris'teki Sarbon, Kolej de Frans, İnstitu de Frans gibi akademik kurumlar hakkında da bilgilere mektubunda yer vermiştir.

Mektupta Fransızlar için en önemli yerlerden birinin Paris'teki Panteon Mezarlığı olduğu belirtilmektedir. Panteon'un daha önce büyük bir bina olduğu ve buranın tapınak olarak kullanıldığı, sonrasında ülkeye ve millete hizmet etmiş kişilerin defnedildiği bir mezarlığa dönüştürüldüğü, Victor Hugo, Jean-Jacques Rousseau, Volter gibi aydınların mezarlarının burada bulunduğu dile getirilir.³⁴⁸ Bunun dışında Boloniya adlı ormanlık alandan da bahsedilmiş, buranın gezilmesi gereken bir yer olduğu vurgulanmıştır.

Meran: Romanda bu şehirle çok fazla bilgi verilmemiştir. Bu şehirden gönderilen mektup da diğer şehirlerden gönderilenlere göre oldukça kısa yazılmıştır.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan, bu şehre İsfəndiyar Xan'ın baş ağrısı şikayetinin giderilmesi için geldiklerini dile getirir. Buradaki doktorlar, İsfəndiyar Xan'ı muayene etmiş ve herhangi bir rahatsızlığının olmadığı kanısına varmışlardır.

Avusturya'nın Tirol bölgesinde Alp Dağlarının eteğinde yer alan Meran şehrinin ılıman bir iklime sahip olduğu, bu şehrin havasının anemi, astım, tüberküloz gibi hastalıkları iyi geldiği için bu hastalığı taşıyan birçok kişinin bu şehre tedavi için geldiği mektupta anlatılmaktadır. Bu sebeple bu şehirde fazla kalınmamıştır.

³⁴⁷ Ordubadi, s. 300.

³⁴⁸ Ordubadi, s. 302.

Viyana: Dokuzuncu mektubun gönderildiği şehir Viyana şehridir. Mektupta bu şehrin Tuna Nehri'nin küçük bir kolu ile Viyana adındaki küçük bir ırmağın birleştiği yerde kurulduğu dile getirilmiştir. Şehir düz ve geniş bir arazi üzerindedir.

Viyana'daki Darülmaarif'in 1355 yılında kurulduğu, Ringstras Caddesi'ndeki Darülfünun'da ise altı binden fazla öğrencinin ve üç yüz kırk yedi akademik personelin bulunduğu belirtilir. Burada farklı bilim dallarıyla ilgili öğretim verilmektedir.

Mektupta Viyana Kütüphanesinden de bahsedilir. Mirzə Məmmədhüseyn, bu kütüphanenin Berlin Kütüphanesinden ilerde, Paris Kütüphanesini ise takip ettiğini kaydeder.

Viyana'da toplumsal dayanışmayı amaçlayan cemiyetlerden bahsedilmiş, bu cemiyetler arasından “*ülumi-mütəəvvivə cəmiyyəti*”nin büyük hizmetler sunduğu ifade edilmiştir.

Şehirde işitme ve görme engelli insanlar için okulların, yeni doğan çocuklar için bir hastanenin bulunduğu, şehrin bulvarlarının, özellikle Fransua Jozef Limanı'nın, Hufburg Sarayı'nın turistler için görülmesi gereken bir yer olduğu bilgisi verilmiştir.

Mirzə Məmmədhüseyn, Venedik adlı bir parktan söz eder. Bu park, İtalya'daki Venedik şehrine benzetilmiştir. Parkın dört tarafına su kanalları açılarak ziyaretçilerin bu kanallarda kayıkla gezmesi sağlanmıştır.³⁴⁹

Viyana'daki Prater Ormanı'na giden Mirzə Məmmədhüseyn, bu ormanı görünce Paris'teki Boloniya Ormanı'nı büsbütün unuttuklarını, bu ormandaki sokaklarının temiz olduğunu, bakımı yapılmamış bir ağacın bulunmadığını dile getirir.

İstanbul: Romanda onuncu ve son mektup İstanbul'dan gönderilmiştir. Mektupta İstanbul'un eski adının “*Konstantinopol*” olduğu ve şehrin Rumlardan kaldığı dile getirilir.

Karadeniz ve Marmara Denizi arasındaki boğazın iki yakasına kurulu olan İstanbul'un bir milyondan fazla nüfusunun olduğunu belirten Mirzə Məmmədhüseyn, şehrin üç kısımdan oluştuğunu ifade eder.

Birinci kısım asıl şehirdir ki burası Kızıl Boynuz adıyla da tanınmış olan Konstantiniye Halici ve Marmara Denizi arasında yedi tepe üstünde inşa edilmiş cami-i şerifleriyle seyyahların beğenisini kazanmıştır. İkinci kısım Gelte Beyoğlu'dur.

³⁴⁹ Ordubadi, s. 304.

Padişahın Yıldız Köşkü bu tarafta yer alır. Üçüncü kısım boğazın Anadolu yakasına kurulmuş ve havasıyla seyyahların ilgisini çeken Üsküdar'dır.

Bu şehrin Avrupa şehirlerine benzediğini dile getiren Mirzə Məmmədhüseyn, tek farkın herkesin millî kıyafetleriyle şehirde gezmesi olduğunu ve bunun da şehri bir insan sergisini andırdığını ifade eder. Babıali Caddesi'nin Avrupa şehirlerindeki caddelerle benzerlik taşıdığını, bu cadde üzerinde Türk mahkemelerinin, kütüphanelerin, matbaa ve mağazaların yer aldığını belirtir.³⁵⁰

Şehirdeki binalar en az Berlin, Brüksel ve Paris şehirlerindeki binalar kadar büyük ve gösterişlidir. Ancak bu şehirlerdeki binaların hepsi fabrika ve millet meclislerinden oluştuğu halde İstanbul'dakiler cami ve tekkelerden oluşmaktadır.

Mirzə Məmmədhüseyn, İstanbul'da sekiz yüz cami-i şerif olmasına rağmen millete fayda sağlayacak bir tane bile fabrikanın olmamasını üzülerək mektubunda dile getirir.

Mektubunda İstanbul'daki akademik kurumlardan da bahseden Mirzə Məmmədhüseyn, Mekteb-i Sultani'yi ziyaret ettiklerini buradaki derslerin Fransızca olduğunu, bu okulda her millettən bine yakın öğrenci bulunduğunu vurgular. Bu okulun Avrupa'daki okullar kadar iyi bir okul olduğunu kaydeder.

Diğer bir okul, Mekteb-i Mülkiye'dir. Bu okuldaki eğitim öğretim ortamı da onları mutlu etmeye yetmiştir. Bunların dışında Harbiye Mektebi ve Bahriye Mektebi ziyaret edilen diğer eğitim kurumlarındandır.³⁵¹ Ayrıca İstanbul'da kırk beş tane kütüphane bulunduğu, bu kütüphanelerdeki toplam kitap sayısının yüz bin adet olduğu belirtilmiştir.

Görüldüğü romanda anlatının gerçekleştiği iki farklı mekân söz konusudur. Bunlardan bir tanesi mektupların yazıldığı otel odası gibi kapalı mekanlar, diğeri ise mektuplarda anlatılan olayların geçtiği cadde, sokak, park, gibi açık mekanlardır. Roman kahramanı Səid'e gelen davet mektubunun okunduğu yer kapalı bir mekân olan kıraathanedir. Yine Mirzə Məmmədhüseyn ve İsfəndiyar Xan'ın mektuplarda gezip gördükleri kütüphane ve üniversiteler başka bir kapalı mekân örneğidir.

³⁵⁰ Ordubadi, s. 305.

³⁵¹ Ordubadi, s. 306.

3.1.2.3. Kişilər:

Səid: Roman Səid'in anlatımıyla başlar. Səid, Təhran'daki “*Darülfünuni-Nasiriyyə*” okulundan mezun olusunun beşinci yıl dönümü sebebiyle arkadaşı Salman'ın hazırlamış olduğu ziyafete davet edildiğini söyler.

Ziyafetin verildiği kıraathanede ilk önce Mirzə Məmmədhüseyn Xan Tehrani, İsfəndiyar Xan Şirazi gibi Səid'in okul arkadaşlarının tebrik için gönderdikleri telgraflar okunur. Daha sonra ikrama geçilir. Herkesin güzel ve hoş vakit geçirdiği bu dakikalarda Səid, arkadaşı Mirzə Məmmədhüseyn Xan'dan başka kimseyi düşünmemekte, okul yıllarını ve arkadaşlarını hatırlayarak hüznlenmektedir.

Kendini okul yıllarında hatırlayan Səid, Müəllim Qurbanəli Xan'ın digər bir adıyla Müsio Dandulo'nun dersindeymiş gibi hayal etməyə başlar. Okulda arkadaşlarıyla geçirdiği günlere geri döner. Geçmişteki o mutlu günler Səid için o an acı verici bir hatıra dönüşmüştür.

Bu esnada kıraathanenin görevlisi Mirzə Məmmədhüseyn Xan'dan bir məktup getirir. İçinde bulunduğu duygusal durumun etkisiyle məktubu okumak istemeyen Səid'e etrafındakiler okuması için ısrar ederler. Səid de məktubu arkadaşları Salman'dan okumasını ister.

Bundan sonra olaylar məktup şəklində anlatılmaya başlanır. Anlatım Səid tərəfindən değil məktubu yazan kişiler Mirzə Məmmədhüseyn Xan və İsfəndiyar Xan tərəfindən anlatılır. Bu məktuplardan Səid'le ilgili bəzi kişilik özellikləri bulmaq mümkündür.

Mirzə Məmmədhüseyn Xan'ın ilk məktubu Avropa gəzisinə davət məktubudur. Bu məktupta Səid'in okuldaki üçüncü sənələrində Fransız ədəbiyyatı dərində Felenon'dan “*Şəbəbiyyət və həyat səriüzzavaldır*” adlı sözlərini söylədikdən sonra Mirzə Məmmədhüseyn'e Avropa'ya gideceğini söylədiyi görülməkdədir. Səid'in daha o yıllarda Avropa'yı gəzip görmək kimi bir həyəli və istəgi olduğu anlaşılmaktadır.

Məktubun göndərildiyi tarix 4 Ekim, Səid'in məktubu aldığı tarix isə 22 Ekim'dir. Məktuptan Mirzə Məmmədhüseyn Xan və İsfəndiyar Xan'ın 22 Ekim'də yola çıxacakları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu davət Səid'in elinə gəç ulaşmışdır. Bu səbəplə Səid, Avropa səyahətinə katılamamışdır.

Berlin'den gönderilen birinci mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan, kaldıkları otelin okuma salonu ve kütüphanesinden bahsederken “*Səidimiz arzu edəcək bir yer*” ifadesini kullanır. Bu ifadeden anlaşıldığına göre Səid okumaya seven bir kişiliğe sahiptir.

Səid’le ilgili başka bir özellik onun sürekli olarak üzgün ve mutsuz bir yapıya sahip olduğudur. Bu durum dördüncü mektupta Mirzə Məmmədhüseyn Xan’ın Səid’in gönderdiği fotoğrafta neden bu kadar hüznü durduğunu merak etmesiyle ortaya çıkar. Səid, fotoğrafın gönderildiği mektupta “*Halımdan şikayət*”³⁵² başlıklı bir bölüm yazmıştır. Bu başlığa bakıldığında Səid’in üzgün olduğu, içinde bulunduğu durumdan pek mutlu olmadığı anlaşılmaktadır.

Səid’in romanın giriş bölümünde Ordubad şehrini “*zindani- cəhalət*” olarak tanımlaması onun sıkıntılı bir durumda olduğunu, Ordubad’da yaşamaktan pek mutlu olmadığını, üzüntüsünün kaynaklarından birinin de Ordubad şehrinde yaşamak olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Ondaki bu üzüntünün diğer bir sebebi Mirzə Məmmədhüseyn’e göre onun Avrupa seyahatine katılamamış olmasıdır. Paris’ten gönderilen altıncı mektupta Səid’in yazdığı cevap mektubundan bahsedilir. Səid bu mektubu, çocukluk hayallerinden ve arzularından mahrum olduğunu düşünerek ağlaya ağlaya mektup yazdığını dile getir.³⁵³

Yine bu mektupta Səid, bilim ve insanlık öğrenildiği zaman Tahran sokaklarındaki kirliliğin ortadan kalkacağını ileri sürer. Səid için öncelikli olan şey bilimin öğrenilmesidir.

Səid İranlı değildir. İran’da Tahran’da “*Darülfünuni-Nasiriyyə*”de eğitim almış ve sonrasında memleketi Ordubad’a dönmüştür. İranlı olmamasına rağmen bir İranlı gibi İran’a büyük sevgi ve muhabbet besler. Brüksel’den gönderilen dördüncü mektupta Səid’in bu özelliğinden dolayı okuldaki hocalarından Hacı Əminiddövlə ona altın bir saat hediye etmek istemiştir.³⁵⁴

Mektuplara bakıldığında Mirzə Məmmədhüseyn Xan ve İsfəndiyar Xan’ın, Səid’e karşı büyük bir sevgi ve hürmet besledikleri görülmektedir. Mektuplarda Səid’e “*Möhtərəm Səid*”, “*Hörmətli bəradərim*”, “*Mehriban yoldaş*”, “*Əziz yoldaşım*”,

³⁵² Ordubadi, s. 291.

³⁵³ Ordubadi, s. 295.

³⁵⁴ Ordubadi, s. 291.

“Hörmətli əfəndim”, “Möhtərəm yoldaş”, “Hörmətli Səid'im” gibi ifadelerle hitap edilmiştir.

Romanda geçen Səid karakterinin, yazar Memmed Said Ordubadi'nin kendisi olduğu Brüksel'den gönderilen dördüncü mektupta anlaşılmaktadır. Çünkü bu mektupta Səid'in arkadaşlarına kendi yazmış olduğu “Qəflət” ve “Vətən və Hürriyyət” adlı eserlerini arkadaşlarına gönderdiği görülür.³⁵⁵

Mirzə Məmmədhüseyn Xan Təhranlı ve İsfəndiyar Xan Şirazlı: Mirzə Məmmədhüseyn, Səid'in “Darülfünuni-Nasiriyyə”den arkadaşıdır. Romanda ikinci ve üçüncü mektuplar dışında kalan bütün mektuplar Mirzə Məmmədhüseyn tarafından, ikinci ve üçüncü mektuplar ise İsfəndiyar Xan'la beraber yazılmıştır.

Romanın giriş bölümünde Səid'in “Özva dəyişilib elmi və fənni söhbətlər dərməyan olurdusa da, mənəm dilimdə “Mirzə Məmmədhüseyn xan” ismindən başqa söz görünməyirdi.”³⁵⁶ sözlerinden Mirzə Məmmədhüseyn'e büyük bir dəğer verdiği anlaşılmaktadır.

Mirzə Məmmədhüseyn bilime önem veren, akıllı ve terbiyeli bir gençtir. Ülkesinin durumuyla yakından ilgilidir. Zira onun Avrupa şehirlerinde gördüklerini anlatırken, bu gördüklerini İran ve Təhran'la kıyasladığı, Müslümanların dolayısıyla da İran'ın neden bu şehirlerden ve bu Avrupalıların hayat tarzından uzak kalmasını sorguladığı görülmektedir.

Örneğin üçüncü mektupta Almanyə'nin gelişmişliğini gördükten sonra “...övladi-vətənin bugünkü səfalətinə baxıb iki cavan İranlı məhzun və məğmum dolanmaqdayıq.”³⁵⁷ ifadəsi kullanılır. Bu ifadedən anlaşıldığı üzere İran'da bu gelişmişliklerin olmayışı Mirzə Məmmədhüseyn ve İsfəndiyar Xan'ı hüznlendirmiştir.

Avrupa topraklarına vahşi bir kavim olarak gelen Hunların halefleri olan Almanların bu kadar ilerlemiş bir medeniyet kurmaları ve dünyaya hükmetmeye çalışmaları onları hem şaşırtmış hem de üzmüştür. Çünkü bir zamanlar Avrupa'ya, Irak'a, Anadolu'ya ve Kaşgar'a kadar hüküm süren İranlıların halefleri ise iki yüz elli

³⁵⁵ Memmed Seid Ordubadi'nin yazmış olduğu bu iki şiir kitabı, Celil Memmedguluzade'nin “Qəyrat” adlı matbaasında neşredilmiştir. Bunlardan “Qəflət” 1906 yılında, “Vətən və Hürriyyət” ise 1907 yılında okuyucuyla buluşmuştur. Bkz, Ordubadi, s. 8.

³⁵⁶ Ordubadi, s. 278.

³⁵⁷ Ordubadi, s. 288.

bin nüfuslu Tahrana sıkışmış kalmıştır. Bu duruma “...iranlı olan ağlamazmı qardaş!” ifadesiyle tepkisini göstermiş olur.

Aynı durum İstanbul’dayken de söz konusudur. Onuncu mektupta dört gündür İstanbul’da bulundukları, bu dört gün boyunca kendilerindeki hüznün ve kederin arttığı ifade edilir.

Mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, bu kederin sebebini açık bir şekilde söylemese de İstanbul ile ilgili anlattıkları bu hüznün ve kederin “*Çox təəssüf ki, Berlində və sair yerlərdə belə binaların bütün fabrika millə məclislərindən ibarət olduğu halda, İstanbulda belə binaların cümləsi məscidlər və qədim üsulu təqib edən təkyələrdir.*”³⁵⁸ ifadesinden anlaşılmaktadır.

Mirzə Məmmədhüseyn, bilime önem verilmesini, medeniyet, sanat ve toplumsal alanda ilerlemenin Avrupalıları takip etmekten geçtiğini düşünür. Səid’in cevaben yazdığı mektupta “*Sizin İrana əvvəlcə elm və insaniyyət gərəkdir.*” sözlerine “...bizim də elmlə olub, avropalıları təqib etməyə, Fransızlar kimi müdəbbirlik və milyardlarca pulun lüzumu dərpəşdir.”³⁵⁹ şeklinde cevap verir.

Paris’te Sadaka Cemiyeti’nin fakir ve yoksullara yardım için toplanan paraları kimseye bildirmeden dağıtmasının çok güzel bir uygulama olduğunu değerlendiren Mirzə Məmmədhüseyn, Müslümanların ise parayı israf ettiklerini dile getirerek Müslüman toplumunu eleştirir. Bu kadar paranın sarf edilmesinden sonra bile yine Tahrana sokaklarında dilencilerden kaçmanın mümkün olmayacağını söyleyerek İran toplumunun ahlaki anlayışını da eleştirmiş olur.³⁶⁰

Görüldüğü dürüst bir vatansever olan Mirzə Məmmədhüseyn, Belçikalıları İran’ı soyan hırsızlar olarak görür. Babasının Brüksel’de bir ay kalmasını ve ondan gümrük işlerinin nasıl yapıldığını öğrenmesini istemesi Belçikalıların bu hırsızlıklarına bir set çekmek içindir.

İsfəndiyar Xan da arkadaşı Mirzə Məmmədhüseyn gibi İranlı bir vatanseverdir. O da ülkesinin bu geri kalmışlığına üzülmekte, Müslümanların Avrupalıları örnek almasını düşünmektedir.

³⁵⁸ Ordubadi, s. 305.

³⁵⁹ Ordubadi, s. 295.

³⁶⁰ Ordubadi, s. 299.

Brüksel’de konakladıkları otelin müdürüyle girmiş olduğu diyalog onun düşüncelerini sunma açısından önemlidir. Azerbaycan’la ilgili bir dergide Belçikalı birinin İran’dan iki eli para dolu çantayla vatana döndüğünü gösteren bir fotoğraf görür. Bunu gören otel müdürü Belçikalıların İranlılara dost olduğunu söyler. Bunun üzerine İsfəndiyar Xan fotoğrafı müdürə göstererek “*Bax! Beljiklər İrana belə xəyirxahdır*”³⁶¹ şeklinde karşılık verir.

3.1.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Roman, altı farklı Avrupa şehrinden gönderilen mektuplardan oluştuğu için mektuplarda bu şehirlerdeki toplum yapısı, şehirlerin kültürel özellikleri, ekonomik ve dinî yapıları ele alınmış, bunlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Romanın yayımlandığı 1908 yılı İran’da meşrutiyetin ilanından iki yıl sonrasına denk gelmektedir. Bu yıllarda İran’da siyasi açıdan bir karışıklık söz konusudur. 1906 yılında Meşrutiyeti ilan eden Müzeffereddin Şah ölmüş ve yerine Muhammed Ali Şah geçmiştir. Muhammed Ali Şah’ın meşrutiyet meclisini kabul etmemesi üzerine ülkede karışıklıklar çıkmış, meşrutiyet yanlıları ve şah yanlıları arasında çatışmalar baş göstermiştir. Bu çatışmalarda meşrutiyet yanlısı din adamları Şah’ın yanında yer alarak liberallere karşı cephe almışlardır. Şah meclisi baskı altına alarak din adamlarının yardımıyla dine aykırı çıkarılan kanunları yasaklayan bir kanun çıkarmıştır.³⁶² Rusya’dan alınan yardım sayesinde Tahran’da bulunan meclis 22. Haziran 1908 yılında bombalanmış ve İran’da meşrutiyet sona erdirilmiştir.³⁶³

Görüldüğü gibi romanın yazıldığı ve yayımlandığı tarihler İran’ın yenileşme mücadelesini verdiği, din adamlarına ve feodaliteye karşı çağdaş demokratik hakları savunmaya çalıştığı bir dönemi kapsar. Dolayısıyla dönemin toplum yapısı da bu yönde şekillenmektedir.

³⁶¹ Ordubadi, s. 291.

³⁶² Karacan, s. 182-183

³⁶³ Gökhan Bolat, “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, Journal Of World Of Turks*, Vol. 5, No. 1, 2013, s. 53.

Bu dönem İran toplum yapısına bakıldığında din adamlarının toplum üzerinde güçlü bir etkisinin olduğu göze çarpmaktadır. Siyasetten hukuka hukuktan ekonomiye her alandan din adamlarının etkin rol oynadığı görülmektedir.³⁶⁴

İran'da 19. yy sonlarına doğru devlet kadrolarında yer alan bir çok bürokrat modernleşme çabaları içine girmiş, bu çabalar sonucunda İran'da modernleşmeyi savunan bir aydın sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu aydın sınıfı İran'da Batılı anlamda yenilikler yapılmasını, modern eğitim kurumlarının açılmasını sağlamışlardır. Özellikle 20. yy başlarında İran'da birçok Batılı anlamda kurumlar kurulmuş, birçok aydın Avrupa'ya giderek buradaki siyasi ve toplumsal yapının İran'da da hayata geçirilmesi için mücadelelerde bulunmuştur.³⁶⁵

Bu dönemde İran'daki ticari hayat da Avrupa'dakinin çok gerisindedir. Kapitalizmin tüm pazarlara hâkim olmasından sonra İran'da klasik anlamda yapılan ticari anlayış varlığını koruyamamış, ülkede üretici sınıf yok olmaya başlamıştır. Dünyadaki gelişmelere ayak uyduramayan İran ekonomisi gitgide Avrupalı devletlerin yeni sömürge alanı haline gelmeye başlamıştır.³⁶⁶

İran'daki köylü ve işçi sınıfı ise yaşam standartları açısından en geride olan sınıftır. Meşrutiyet hareketinden sonra bile kendi siyasi temsil haklarını diğer sınıflarda eşit olarak yürütebilecek bir bilinç yoktur. Rusya ve Osmanlıya çalışmaya giden İranlı işçiler ülkelerine döndüklerinde burada siyasi bir bilinç oluşturmaya çalışmışlardır.

Memmed Said Ordubadî, İran'daki meşrutiyet hareketine bizzat katılmış, bu harekete katılan kişilerle yakın dostluklar kurmuş, onlarla fikir alışverişinde bulunmuştur.³⁶⁷ Bu sebeple İran'daki siyasi ve toplumsal yapıyı, gelişen bu modernleşme ve meşrutiyet sürecini çok iyi bilmekte ve takip etmektedir.

Dolayısıyla “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” romanı dönemin İran toplum yapısının Batılılaşma modernleşme sürecindeki durumunu ele alması bakımından önemlidir. Romanda Avrupa şehirlerindeki toplumsal yaşam övülmüş, Türkiye ve İran'la kıyaslamalar yapılmış, zaman zaman Doğu toplumlarının Avrupa'ya göre geri kalmışlığı eleştirilmiştir.

³⁶⁴ Karacan, s. 62

³⁶⁵ Karacan, s. 62-64

³⁶⁶ Karacan, ss. 64-72

³⁶⁷ Ordubadi, s. 51

Avrupa'dan gönderilen ilk üç mektup Berlin'le ilgilidir. Berlin'deki toplumsal yaşam, Alman halkının ekonomik durumu, hayata bakış açıları diğer şehirlere göre daha geniş bir şekilde yansıtılmıştır.

Birinci mektupta Almanlar üzerinden bir genelleme yapılarak Avrupa'da insana değer verildiği dile getirilmektedir. Berlin'de konaklanan otelden edinilen izlenimlere göre Avrupa'da insanların dinlenmesi için yapılan şeylerin takdir edilmesi gerektiği vurgulanır. Avrupa'nın okullarda okutulan Avrupa olmadığı, her geçen gün gelişme yolunda adım attıkları, Tahran'da kol gücüyle yapılan birçok şeyin Avrupa'da bilim ve sanat yoluyla yapıldığı ifade edilir.

Almanların vatansever bir halk olduğu, kendi dillerinden başka dilde konuşmamaya gayret ettikleri ifade edilir. Ülkeleri ve milletleri için faydasız sözlerden uzak durup kendi ülkelerinin çıkarlarını düşünerek konuşurlar. Geceleri diğer Avrupalılar gibi uykusuz kalıp gündüzleri saat onda uyanmazlar. Bütün bilim ve teknik alanında dünyanın en maharetli, en gelişmeye açık milletinin Almanlar olduğu vurgulanır.³⁶⁸

Bilimsel gelişmeye verdikleri önem Almanların açmış olduğu okullarda da kendini göstermektedir. Berlin'deki medeni bilimin oldukça gelişmiş olduğu mektuptaki “...almanları kürreyi-ərzdə bir dağ yoxdur ki, bizim mühəndislərin muayinəsində təsadüf etməsin, iddiasına mütəcasir qalmışdır.”³⁶⁹ ifadesinden anlaşılmaktadır.

Almanların dinî bilgileri oldukça yüksektir. Din bilimlerine ait bilgilerin birçok din adamı tarafından neşredilmesi bu bilgilerin küçükten büyüğe herkes tarafından bilinmesini sağlamıştır.³⁷⁰

Almanların okul hayatına önem verdiği görülmektedir. Mektupta, yedi yaşında bir çocuğu okula gönderilmediği takdirde çocuğunun babasının kusurlu ve suçlu olduğu dile getirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Alman çocuklarının okula ilgisi ana kucağından fazladır.³⁷¹

Romanda Almanların okumayı seven bir millet olduğu vurgulanmıştır. Bir Alman'ın çantasında dört beş tane dergi ve gazete bulunmaktadır. Öyle ki kömür

³⁶⁸ Ordubadi, s. 284

³⁶⁹ Ordubadi, s. 285

³⁷⁰ Ordubadi, s. 285

³⁷¹ Ordubadi, s. 286

madeninde çalışan işçiler bile mola sırasında gazete okumaktadırlar. Berlin’de bulvarlarda çocukların ve gençlerin, ellerinde kitaplarla gezdiği dile getirilmiştir.³⁷²

Üçüncü mektubun son bölümünde Almanların çalışmaya verdiği önem vurgulanmıştır. Alman milleti için çalışmayan insana değer verilmez. Bilim ve sanat onlar için çok önemlidir. Bunlara değer vermeyen insanlarla yakınlık kurmazlar.

Berlin toplumu çok ağırbaşlı, olgun ve samimi bir halktır. Ne başkasına güler ne de başkalarının kendilerine gülmesini ister. Bu nedenle Berlin halkı iffetli ve temiz bir halktır.³⁷³

Mirzə Məmmədhüseyn, Alman kadınlarının parklarda rahat bir şekilde dolaştıklarını, bunun kadın özgürlüğü açısından takdir edilecek bir durum olduğu bilgisini verir. Avrupa’da ve özellikle Berlin’de kadınların özgür bir birey olarak kabul gördüğü anlamına gelmektedir.³⁷⁴

Beşinci mektup Brüksel’den gönderilmiştir. Bu mektupta Belçika halkının çok çalışkan ve emekçi bir halk olduğu belirtilmiştir. Halkın bir kısmı Hollanda bir kısmı ise Fransız dilini konuşmaktadır. Halk, bilim ve ticarete oldukça ileri seviyededir. Dünyanın her tarafına giderek buralarda zenginlik ve refah elde etmek için çalışmaktadırlar. Özellikle demir yolu, tramvay, elektrik ve gaz işlerinde Belçikalılar çoğunluktadır.

Belçikalı mühendislerin demiryolu işlerinde oldukça yetenekli olduklarının dile getirildiği mektupta, dünyanın birçok yerinden demiryolu yapımı için Belçikalı mühendislere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Belçikalılar her taraftan ülkelerine para getirmektedirler.

Mirzə Məmmədhüseyn, Belçika halkını hazıra konmayı seven bir millet olarak tanımlamıştır. Bir yerde lezzetli bir yiyecek varsa Belçikalıları orada görmek mümkündür.³⁷⁵ Burada “*yağlı loğma*” yani lezzetli yiyecek ifadesi mecazen söylenmiş bir ifadedir. Belçikalıların karşısına çıkan iyi fırsatları kaçırmadıkları, bu fırsatları ticari açıdan hemen değerlendikleri söylenmek istenmiştir.

³⁷² Ordubadi, s. 287

³⁷³ Ordubadi, s. 289

³⁷⁴ Ordubadi, s. 281.

³⁷⁵ Ordubadi, s. 293.

Halkın okumaya ve kitaplara olan ilgisinin Belçika'daki Kral Kütüphanesindeki kitaplardan anlaşıldığı görülmektedir. Bu kütüphanedeki kitaplar Berlin'de bile yoktur.

Belçikalı kadınların Alman kadınlarına göre daha ahlaklı ve iffetli olduğu bu sebeple de doğurdukları çocukların da dirayetli ve ferasetli oldukları vurgulanmıştır. Berlin'de bekar kızlar parklarda, bahçelerde şarkı söylerken Belçikalı bekar kızlar değil şarkı okumak, süslenip gezmezler bile. Belçikalı kadınların görünüm ve kıyafetlerinden iffetli, namuslu kadınlar olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁶

Altıncı ve yedinci mektup Paris'ten gönderilmiştir. Özellikle yedinci mektupta Fransız halkıyla ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Bu bilgiler ışığında mektupta Almanlar ve Fransızlar arasında bir kıyaslama da yapılmıştır.

Mektupta Fransız halkının bilime yapmış oldukları katkılarla dünya milletleri arasında büyük bir şöhret kazandığı dile getirilmiştir. Berlinliler ticaret ve sanattan başka bir şey konuşmazken Fransızların zevk ve sefaya olan yatkınlıkları iki arkadaşa hayranlık uyandırmıştır. Özellikle Berlin'de halk ilim ve sanatın gelişmesi için neler yapılabileceği ile ilgili fikir üretirken Paris'te en fakir adamın bile isteklerinden bazılarının zevk ve sefa içinde yaşamak olduğu mektupta dile getirilmiştir.³⁷⁷ Bu açıdan Paris halkı her zaman güler yüzlüdür. Berlin halkı ise sürekli bir düşünce içerisinde görülür.

Mektupta Mirzə Məmmədhüseyn'in Paris'i "*dünyamızın bir umumi mədrəsəsi*"³⁷⁸ olarak tanımlaması, dünyanın birçok yerinden Paris'e öğrenciler geldiğini dile getirmesi Fransızların bilimde ileri seviyede bir millet olduğunu göstermektedir. Mirzə Məmmədhüseyn'e göre geçmişte bilimin annesi Yunanlılar ise Fransızlar onların devamı gibidir.

Mektupta Fransızların dil bilim çalışmalarına da değinilmiş, iki bine yakın dilin gelişimiyle ilgili bilgiler elde edindikleri, sadece incili üç yüz elli sekiz dile çevirdikleri dile getirilmiştir.

Paris'te yoksul ve aciz insanlara yardım edecek derneklerin olduğu, bu sebeple de Paris sokaklarında yoksul ve dilenci bir insana rastlanılmadığı ifade edilmiştir. Bu da

³⁷⁶ Ordubadi, s. 293-294.

³⁷⁷ Ordubadi, s. 297.

³⁷⁸ Ordubadi, s. 297.

Fransızların toplumsal anlamda dayanışmayı seven bir millet olduğu anlamına gelmektedir.

Fransızların dillerine önem verdikleri, nereye gidilirse gidilsin Fransızca konuşabilen insanların bulunabileceği, bu yüzden de Fransız matbuatının oldukça gelişmiş olduğu vurgulanmıştır.³⁷⁹

Mirzə Məmmədhüseyn, Paris'teki büyük kütüphaneye gitmiş ve burada beş milyona yakın kitabın bulunduğunu dile getirmiştir. Buradan hareketle Fransızların bilim ve eğitime büyük katkılar sunduklarını belirtir.³⁸⁰

Sekizinci mektup Meran'dan gönderilmiştir. Mektup çok kısa olduğu için buranın halkıyla ilgili pek bir bilgi yoktur. Anlaşılan sağlık problemleri olan birçok insan buraya tedavi için gelmektedir.³⁸¹

Dokuzuncu mektup Viyana'dan gönderilmiştir. Viyana da diğer Avrupa şehirleri gibi gelişmiş ve medeni bir şehirdir. Dolayısıyla da Viyana halkı da bilime ve medeniyete önem veren bir halk olarak görülmektedir.

Darülfünunda altı binden fazla öğrencinin bulunması, çok büyük kütüphaneye sahip olması, bilimsel çalışmalara yönelik cemiyetlerin var olması Viyana halkının dolayısıyla Avusturyalıların bilimsel ilerleme yolunda büyük hizmetler verdiğinin göstergesidir.

Mirzə Məmmədhüseyn, Avusturyalı erkeklerin uygun bir endama sahip olduklarını, kadınlarının ise yüzlerinden farklı bir temizlik ve ahlakın yansıdığını dile getirir. Viyana'daki Venedik isimli parkı ziyaret etmiş, bu parkın İtalya'daki Venedik şehrine benzetilerek yapıldığını, insanların kayıklarla parkın içinde seyahat ettiklerini görmüş, bu yüzden Avusturyalıların zekalarına hayran kaldığını ifade etmiştir.³⁸²

Mirzə Məmmədhüseyn ve İsfəndiyar Xan'ın son durakları İstanbul'dur. Onuncu mektup İstanbul'dan gönderilmiştir. Mektupta İstanbul'la ilgili ilk dikkat çekici bilgi, İstanbul'da herkesin kendi millî kıyafetlerini giyerek gezmesidir. Mirzə Məmmədhüseyn bu sebeple İstanbul'u bir insan sergisine benzetmiştir.³⁸³ Bu açıdan

³⁷⁹ Ordubadi, s. 299.

³⁸⁰ Ordubadi, s. 300.

³⁸¹ Ordubadi, s. 302.

³⁸² Ordubadi, s. 304.

³⁸³ Ordubadi, s. 305.

bakıldığında İstanbul'daki toplum yapısının oldukça kozmopolit olduğu anlaşılmaktadır.

Mirzə Məmmədhüseyn, İstanbul'daki hökumetin baskıcı ve otoriter yapısının Türklere cəhennemi yaşattığını dile getirir. Halk fikirlerini açıq bir şəkildə ifadə edeməməkdir. Bu da o dönm Türk toplumunun demokratik bir yapı içində bulunmadığı anlamına gəlməkdir. Ülkedeki devlet yönetiminin bu idare şəkli halkın kendi sanat anlayışının ortaya çıkmasına engel olmaadır.³⁸⁴

Mirzə Məmmədhüseyn'in diqqətini çeken başka bir durum da camilerin yanındaki kahve dükkanlarındaki insanların kalabalığıdır. Bu kalabalığı Berlin'deki tiyatrolarla, Paris'teki hayvanat bəhçesiylə, Viyana'daki Prater Ormanı'yla kıyaslar.

Aslında Mirzə Məmmədhüseyn, Avrupa şəhirlərində bilim və sanat alanında faaliyyət göstərən yerlərin insanların ilgisini çəkdiyini, insanların bu tarz yerlərə rəğbət bəslədiyini, İstanbul'da isə insanların böylə yerlərə gitmək yerinə kahvehanelərə gitməyi tərcih etdiyini bəlirtmək istəməkdir. Bu da Avrupa və Türk toplum yapısı arasındakı ən önəmli fərklərdən biridir. Türk toplumunun Avrupalılar kadar bilime və sanata önəm vermədiyi anlaşılmaktadır.

Mektupta İstanbul'daki eğitim kurumlarının Avrupa'yla yarışacaq düzeyde olduğunun dile getirilmesi, Kadınlar için akşam və gündüz okullarının açıldığının bəlirtilmesi Türklerin eğitime büyük bir önəm verdiğini göstərməkdir.

Romanda Avrupa ilə ilgili izlenimler aktarılırken İran ve Tahran'la kıyaslamalar yapılmıştır. Bu kıyaslamalar sayəsində dönemin İran toplumuyla ilgili bilgi edinmek mümkündür.

Mirzə Məmmədhüseyn'in Avrupa'da insanlara dəğər verildiğini və istirahətləri için her türlü kolaylığın sağlandığını gördükten sonra "*Səid əfəndi biz iranlılar indiyə qədər insanın belə pürqiyəmət olduğunu bilməmişdik.*"³⁸⁵ ifadəsini kullanması İran'da insana dəğər verilmediği, insanın kaliteli bir hayat sürəbilmesi için herhangi bir eylem yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Mirzə Məmmədhüseyn'in Almanların hiçbir şey bilmeden, vahşi bir kavim olarak gəlip bilimde və sanatta bu kadar ilerlemələrinə, dünyaya hökmetmələrinə

³⁸⁴ Ordubadi, s. 306-307.

³⁸⁵ Ordubadi, s. 280.

şaşırmayı, bir zamanlar dünyaya hüküm süren İranlıların ise Tahran'a sıkışıp kalmasına üzülmeyi, İran toplumunun Avrupa'ya nazaran bilimde ve sanatta oldukça geri olduğunu gözler önüne sermektedir.³⁸⁶

Mirzə Məmmədhüseyn, Berlin'de yedi yaşına gelen bir çocuğun okula gitmemesinin suç olduğunu ve bu suçun sorumluluğunun babaya ait olduğunu dile getirir. İran'daki değil yedi, yirmi yedi yaşında Tahran sokaklarında başıboş, ahlaksızca gezen insanları hatırlar. Berlin'de her çocuğun kendisine has okullarda eğitim gördüğünü ifade eder. Bu yüzden sokaklarda çocuklara pek rastlanmaz çünkü çoğunluğu okuldadır.³⁸⁷

Bu da İran'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinin Avrupa'dan oldukça geri olduğunu, küçük yaşlarda okul eğitimi almayan insanların İran'da ileriki yaşlarda başıboş ve ahlaksız bir şekilde sokaklarda dolaştığını göstermektedir.

Fransızların, toplumlarının genişlemesini sağlamak için farklı milletleri bir araya getirerek onlara Fransız dediklerini aktaran Mirzə Məmmədhüseyn, İranlıların ise mollalar yüzünden farklı mezheplere bölündüğünü, dinden çıkarıldığını dile getirir.³⁸⁸ Bu ifadelerden İran toplumunda birlik ve beraberliğin olmadığı, farklı mezheplere bölündükleri anlaşılmaktadır.

3.1.2.4.1. Siyasal Düzey:

Romanın yazıldığı dönem daha önce de belirtildiği gibi İran'da meşrutiyetin henüz ilan edildiği, meşrutiyet ve şah yanlıları arasında çatışmaların çıktığı, İran'da yenileşmeyi ve modernleşmeyi savunan aydınlar ve buna karşı olan gruplar arasındaki mücadelelerin yaşandığı bir dönemdir.

Dolayısıyla romanda, Mirzə Məmmədhüseyn'in gönderdiği ilk mektupta "*Topxana meydanı tamaşasına getməliyik.*" ifadesiyle meşrutiyet yanlılarının İran'da yapmış oldukları gösteriler kastedilmektedir. Nitekim mektubun ilerleyen satırlarında Mirzə Məmmədhüseyn, meşrutiyet için her gün bir faaliyette, her saat bir toplantıda bulunduklarını ifade eder.³⁸⁹

³⁸⁶ Ordubadi, s. 283.

³⁸⁷ Ordubadi, s. 286-287.

³⁸⁸ Ordubadi, s. 299.

³⁸⁹ Ordubadi, s. 279-280.

Paris'ten gönderilen altıncı mektupta Tahran'da günden güne fanatikliğin arttığından³⁹⁰, yedinci mektupta ise İran'daki bakanların istifalarını sunduklarından, milletvekillerinin ise bu istifaları kabul etmediklerinden bahsedilmiştir.³⁹¹

İkinci mektupta, iki arkadaş Almanların göstermiş olduğu bu medeni gelişime hem hayranlık hem de şaşkınlık duymuşlardır. Onlara göre geçmişte vahşi bir halk olan, çer çöpten evler yapan Almanların bu kadar gelişmesi, Berlin gibi medeni bir şehir kurması ve bütün dünyaya ağılık etmesi hayret edilecek bir durumdur.³⁹²

Mektuptaki bu ifadelerden Almanya'nın dönemin önemli siyasi güçlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim üçüncü mektupta Almanların hem silah gücüyle hem de bilim ve sanat gücüyle insanlığa iz bırakmak istedikleri dile getirilmiştir. Bu da o dönem Alman siyasetinin hedeflerini göstermektedir.

Romanda Almanya'nın bilimsel anlamda bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen Almancanın Fransızca kadar yaygın olmamasından bahsedilmiş, bu durumun Almanya'daki üniversitelerde yabancı öğrencilerin sayısının az olmasına yol açtığı vurgulanmıştır. Üniversitelerde Türk öğrenciler vardır fakat bunun sebebi Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki ticari birliktelikten kaynaklanmaktadır.³⁹³

Bu ifadelerden anlaşılabacağı üzere Almanya ve Osmanlı Devleti arasında bir yakınlık mevcuttur. Bu sadece ticari bir yakınlık değil aynı zamanda siyasi bir yakınlıktır.

Romanda Almanların dünyaya hükmetmeye çalışırken yirmi beş hükümeti bir araya getirmelerinden, bu yirmi beş hükümetin sırt sırta vererek kendi vatanları ve milletleri için mücadele etmelerinden bahsedilmektedir.

Bu anlatımlardan anlaşılabacağı üzere bahsedilen bu yirmi beş hükümet esasında 19. yüzyılın başlarına kadar dağınık olan Alman devletleridir. Bu devletler içinde en güçlüsü olan Prusya'nın önderliğinde dağınık Alman devletleri birleştirilmiş ve bir Alman İmparatorluğu oluşturulmuştur.³⁹⁴

³⁹⁰ Ordubadi, s. 295.

³⁹¹ Ordubadi, s. 302.

³⁹² Ordubadi, s. 283.

³⁹³ Ordubadi, s. 285.

³⁹⁴ Cenk Reyhan, Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914), <https://belleten.gov.tr/tam-metin/3508/tur>, (06.06.2022)

Paris'ten gönderilen altıncı mektupta, Fransa'nın sömürgeci politikalarından bahsedilmiştir. Fas'ın Fransızlar tarafından işgal edileceği, Paris'te her yerde Fas haritalarının asılı olduğu ve bu haritaların başında Fransız General Deryud'un tasvirinin yer aldığı dile getirilmiştir. Fas'ın yakında bir Fransız sömürgesi olması İslam alemi için utanç duyulacak bir durumdur.³⁹⁵

İstanbul'dan gönderilen onuncu mektupta³⁹⁶ İstanbul sokaklarında jandarma ve subayların çokluğu dile getirilmiştir. Bunun sebebi Sultan'ın milletten korkması ve bu yüzden halkı susturmaya çalışmasıdır. Otelde çalışan bir görevlinin bu konuyla ilgili konuşmak istememesi, subayların kendisini takip ettiğini söylemesi Osmanlı Devleti'nde Padişah'ın siyasi olarak halkı baskı altında tuttuğu, baskıcı bir yönetim sergiledi anlamına gelmektedir.

3.1.2.4.2. Kültürel Düzey:

Romanda dikkat çeken ilk kültürel özellik Ordubad'da insanların kutlama yapmak için kiraathanelerde toplanmasıdır. Səid'in üniversiteden mezuniyetinin beşinci yıldönümü kiraathanede düzenlenen bir ziyafetle kutlanmıştır.³⁹⁷

Berlin'de tiyatronun önemli bir sanat dalı olarak algılandığı görülmektedir. Mirzə Məmmədhüseyn mektubunda konakladıkları otelde günde iki defa misafirler için tiyatro oyunlarının düzenlendiğini dile getirir.³⁹⁸

Zira Mirzə Məmmədhüseyn, Berlin'de gördükleri tiyatroların, sanat okullarının tam anlamıyla anlatmak için üç ay Berlin'de zaman geçirmesi gerektiğini dile getirmiştir.³⁹⁹ Almanların müzelere, kahvehanelere ve tiyatrolara büyük rağbet beslediğini aktarmıştır.⁴⁰⁰

Berlin halkının zaman geçirdiği yerlerden biri de parklardır. Bu parklarda Alman kadınlarının gönüllere hitap edici bir sesle şarkılar söylemeleri Mirzə Məmmədhüseyn'in dikkatini çekmiştir.⁴⁰¹

³⁹⁵ Ordubadi, s. 294.

³⁹⁶ Ordubadi, s. 305-306.

³⁹⁷ Ordubadi, s. 278.

³⁹⁸ Ordubadi, s. 281.

³⁹⁹ Ordubadi, s. 283.

⁴⁰⁰ Ordubadi, s. 286.

⁴⁰¹ Ordubadi, s. 281.

Almanların ana dili konusuna büyük bir önem verdiği görülmektedir. Mirzə Məmmədhüseyn, Almanların kendi dillerinden başka bir dille konuşmayı tercih etmediklerini dile getirmiştir.⁴⁰² Millî dillerinin edebî anlamda gelişmesini sağlamak için cemiyetler kurmuşlardır⁴⁰³ fakat Almanca, Fransızca kadar dünyada geçerli bir dil olarak kabul görmemiştir.⁴⁰⁴ Fransızcanın her yerde konuşulmasının sebebi dillerine kolaylık sağlamalarıdır.⁴⁰⁵

Alman matbuatının oldukça ileri bir seviyede olduğu, bir Alman'ın çantasında dört beş gazetenin bulunduğu, edip ve şairlerinin her yerde şöhrete kavuşabileceğinden bahsedilmiştir.

Fransızlarda da aynı durum geçerlidir. Paris'te dile, terbiyeye, tarihe dair eserlerin ve resimlerin fazlalığı, Fransız matbuatının gelişmesini sağlamıştır. Fransa'da 6736 türde gazete ve derginin basıldığı, bunlardan 4051 tanesinin vilayetlerde, 2685 tanesinin Paris'te neşredildiği belirtilmektedir. Bunların siyaset, ekonomi, moda, bilim, ziraat, tıp alanında yayınlar yaptığı ifade edilir.⁴⁰⁶

Brüksel'de ise heykel sanatının büyük bir gelişme gösterdiği aktarılmıştır. Bu heykele olan ilginin Avrupa'nın genelinde geçerli olduğu dile getirilmiştir.⁴⁰⁷ Belçikalılara ait önemli bir kültürel özellik de Belçikalı bekar kadınların giyimleriyle alakalıdır. Bu kadınların yeşil giymesi ve altın takmaları çevresindeki insanlar tarafından hoş karşılanmaz.⁴⁰⁸

Fransa'da edebiyat önemli bir sanat dalıdır. Edebiyatın Fransa'da önemli derecede gelişmiş olması diğer milletlerin sanatçılarının bu edebiyatı öğrenmelerine yol açmış. Fransız edebiyatının bilinmesi sanatçılar için bir ölçüt olarak görülmüştür.⁴⁰⁹

Romanda Fransa'da ülkelerine hizmet etmiş, aydın kişilerin defnedildiği Panteon mezarlığından bahsedilirken Victor Hugo, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire,

⁴⁰² Ordubadi, s. 280.

⁴⁰³ Ordubadi, s. 288.

⁴⁰⁴ Ordubadi, s. 285.

⁴⁰⁵ Ordubadi, s. 289.

⁴⁰⁶ Ordubadi, s. 299.

⁴⁰⁷ Ordubadi, s. 292.

⁴⁰⁸ Ordubadi, s. 294.

⁴⁰⁹ Ordubadi, s. 299.

Montesquieu, Lagrange gibi yazar, düşünür ve bilim insanlarının isimleri de zikredilmiştir.⁴¹⁰

Romanda bazı hastalık türlerinden de bahsedilmiştir. Meran şehrinden gönderilen sekizinci mektupta, burada “*Qanazlığı*” (anemi), “*Asma*” (astım), “*Şiş*” (tüberküloz) gibi hastalıklardan mustarip olan insanların bulunduğu dile getirilmiştir.⁴¹¹

Avusturya halkı da tıpkı diğer Avrupa halkları gibi bilime, sanat ve kültüre önem veren bir halktır. Dokuzuncu mektupta, Avusturya’daki kütüphanelerden bahsedilmiş, bu kütüphanelerin oldukça geniş hacimli oldukları aktarılmıştır.⁴¹²

Ayrıca yine bu mektupta Avusturya’da Hristiyanların İsa Peygamber çarmıha gerildiğinde İsa Peygamber’in göğsüne saplanan hançeri hala sakladıkları dile getirilmiştir.⁴¹³

Mektupta anlatılan bu hançer, Hristiyanlık tarihinde “Kutsal Mızrak” olarak bilinen bir efsaneyle alakalıdır. İsa Peygamber çarmıha gerildiğinde Romalı bir asker onun göğsüne bir mızrak saplayarak onun ölüp ölmediğini kontrol etmek istemiştir. Hristiyanlar bu mızrağın kutsal olduğuna, mızrağa sahip olan kişinin dünyayı yöneteceğine inanırlar.⁴¹⁴

Romanda geçen bazı deyimler şunlardır:

“*Gah-gah ‘Ah, çocuqluğun qiymətli günləri, ne təz keçdin?!’ kəlməsi dodaqlarımdan tökülüb...*”⁴¹⁵

“*...darülfünunda sandaliyyələr üstə çocuqlar ilə olan mübahisəyi-elmiyyələr də qəlbimdən keçirdi.*”⁴¹⁶

“*Damağım tehran darülfünunu, Mirzə Məmmədhüseyn xanın ətirli havası toxundu.*”⁴¹⁷

“*Bizim islamlar arasında məmul olan ‘Əl-qərib kəl-əma’ kəlməyi-vahiyyəsini pozmaq niyyəti ilə..*”⁴¹⁸

⁴¹⁰ Ordubadi, s. 302.

⁴¹¹ Ordubadi, s. 302.

⁴¹² Ordubadi, s. 303.

⁴¹³ Ordubadi, s. 304.

⁴¹⁴ Gülşen İstek, “Haçlı Kronikleri ve Batı Kaynaklarına Göre Kutsal Mızrak Efsanesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 43, 2019, ss.1365-1383.

⁴¹⁵ Ordubadi, s. 278.

⁴¹⁶ Ordubadi, s. 278.

⁴¹⁷ Ordubadi, s. 279.

“Sizi der-xatir etməklə bir hüzn, **bir kədərə bulanırıq.**”⁴¹⁹

“Çır-çılpaq sümiyə heyvan dərisi tapa bilməyən vəhşilərin bir tərəqqiyatını mülahizəyə alanda **quruyub qalırıq.**”⁴²⁰

“İki gündür xəfif **baş ağrısına tutulmuşdur.**”⁴²¹

“Almaniyada kömür mədənlərinin tamaşasına getdiyimiz vaxt bizi daha da almanların cövhəri-mədəniyyətləri **şaşdırıb qoydu.**”⁴²²

“Berlinin fəvqəladə tərəqqilərini yazmaqla, oxumaqla **başə gəlməz.**”⁴²³

“Filvaqe insan olup, **qəlb çürüyüb torpaq olmamış sədaqət və söhbət binası dağılmaz.**”⁴²⁴

“Türklərin ‘**Hazırına şahsan**’ məsəli belgiyalılar üçündür kii hər yerdə yağlı loğma olsa beljilər **başına çökmüşlər.**”⁴²⁵

“Pul qazanmaqdan, xaricdən pul yığmaqdan baş aaçıb vətənlərini təmirə hələ **üz qoymayıblar.**”⁴²⁶

“...Təhran küçələrində sail qorxusundan **ayaq götürmək** mümkün deyil.”⁴²⁷

“Budur ki, biçarə islam milləti naxələf, kimsələr **yedmiş yerə bölünmüşlər.**”⁴²⁸

“Vyanada avstriyalılar heyvanat və nəbatatəmləri barəsində sair Yevropa millətlərindən **geridə qalmamışlar.**”⁴²⁹

“Budur ki, camaatın **gözün və ağzın bağlamışdır.**”⁴³⁰

⁴¹⁸ Ordubadi, s. 280.

⁴¹⁹ Ordubadi, s. 281.

⁴²⁰ Ordubadi, s. 282.

⁴²¹ Ordubadi, s. 283.

⁴²² Ordubadi, s. 287.

⁴²³ Ordubadi, s. 289.

⁴²⁴ Ordubadi, s. 291.

⁴²⁵ Ordubadi, s. 293.

⁴²⁶ Ordubadi, s. 293.

⁴²⁷ Ordubadi, s. 299.

⁴²⁸ Ordubadi, s. 299.

⁴²⁹ Ordubadi, s. 304.

⁴³⁰ Ordubadi, s. 306.

3.1.2.4.3. Ekonomik Düzey:

Romanın geneline bakıldığında mektuplarda anlatılan Avrupa şehirlerinde ekonomik hayatın oldukça iyi olduğu görülmektedir.

Üçüncü mektupta Almanların topraklarının bereketli olduğu, tarım araçlarının fazlasıyla bulunması sebebiyle Almanların bu topraklardan oldukça yüksek derecede faydalandıkları dile getirilmiştir.⁴³¹

Almanların sanayide oldukça ileri olduğu görülmektedir. Romanda Mirzə Məmmədhüseyn, Almanların herhangi bir makineyi gördükten sonra bu makinenin bütün özelliklerini söyleyebildiklerini ifade eder. Bu da Almanların ekonomilerinin sanayi ve teknoloji alanında geliştiğinin bir göstergesidir.

Bununla beraber Almanya'da bir mühimmat fabrikasının olduğu, bu fabrikayı görmeye gidildiği yine mektuplarda dile getirilmiştir.

Almanya'da ekonomik üretimin yüksek olduğunun bir başka göstergesi de Mirzə Məmmədhüseyn'in İstanbul'la ilgili söyledikleridir. Berlin'de bütün büyük binalar fabrikadır. İstanbul'da ise bu binalar cami ve tekkelerden ibarettir.

Bunun dışında Almanya'da kömür madenlerinin de bulunduğu, bu kömür madenlerinin işletildiği, buralarda çalışan işçilerin verilen molalarda gazete ve dergi okudukları dile getirilmiştir.⁴³² Dolayısıyla Almanya'da madencilik de ekonomik anlamda bir gelir kapısıdır.

Beşinci mektupta Belçika'daki ticari hayattan bahsedilmiştir. Belçikalıların demir yolu ve gümrük işleriyle uğraştıkları, bilim ve ticarete dünyada öncü oldukları, dünyanın her tarafında, demiryolları, tramvaylar, elektrik ve gaz işleri yaptıkları dile getirilmiştir.

Mirzə Məmmədhüseyn, Belçika'da şirket meselesinin oldukça geliştiğini ifade eder. Az sermayeli insanlar bir araya gelerek ticari alanda girişim yapabilirler. Bunda milyarlarca para kazanabilirler.⁴³³

⁴³¹ Ordubadi, s. 286

⁴³² Ordubadi, s. 287

⁴³³ Ordubadi, s. 293

Belçikalılar dünyanın birçok yerine gidip buralarda para kazanıp ülkelerine getirmeye çalışırlar. Özellikle Belçikalı mühendisler dünyanın diğer bölgelerinde demir yolu işleri yaparak ülkelere para getirmektedirler.

Fransa'da da Almanya'daki gibi tarımın geliştiği görülmektedir. Fransızlar millî servetin birinci hazinesinin ziraat olduğunu düşünerek bir Ziraat Cemiyeti kurmuşlar ve buna oldukça önem vermişlerdir.⁴³⁴

Ülkedeki sosyal yardımlaşma anlayışının gelişmiş olmasından dolayı Paris sokaklarında herhangi bir dilenciye ya da işsiz birisine rastlanmaz.⁴³⁵

Fransa'da matbuatın gelişmiş olması, gazete ve dergi basımının yüksek tirajda olmasını sağlamıştır. İnsanların bu dergi ve gazetelere rağbet etmesi, bu alanın önemli bir kazanç kapısı olduğunu göstermektedir. Haftada bir neşredilen bir gazetenin bir defada üç yüz bin adet satıldığı dile getirilmiştir.⁴³⁶

Fransa'da moda da önemli bir ticari gelir olarak görülmektedir. Fransa'nın moda olarak sunduğu her şey dünyanın birçok tarafına yayılmış, bütün dünyadan altın ve gümüşün ülkeye girmesini sağlamıştır.⁴³⁷

Meran şehrinin ekonomisinin sağlık hizmetleriyle döndüğü anlaşılmaktadır. Farklı hastalıklardan mustarip birçok insan bu şehre gelerek tedavi olmaya çalışır. Bu nedenle şehir sağlık sorunu yaşayan insanlarla doludur.⁴³⁸

3.1.2.4.4. Dinsel Düzey:

Romanda Mirzə Məmmədhüseyn və İsfəndiyar Xan, İslam dinine mensupturlar. *“Bizim müsəlmanlara gəldikdə pulları cümlə millətlərin pulundan ziyadə sərf edilir.”*⁴³⁹ cümlesinden bu anlaşılmaktadır. Gezdikleri şehirlerdeki toplumlar ise Hristiyanlık dinine mensuptur. Dolayısıyla romanda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir kıyaslama yoluna gidilmiştir.

Bu kıyaslama sonucunda İslam dini değil, Müslümanlar eleştirilmiştir. Çünkü mektuplardan anlaşıldığı üzere Müslümanların geri kalmalarının sebeplerinden biri de

⁴³⁴ Ordubadi, s. 298

⁴³⁵ Ordubadi, s. 299.

⁴³⁶ Ordubadi, s. 299.

⁴³⁷ Ordubadi, s. 300.

⁴³⁸ Ordubadi, s. 302.

⁴³⁹ Ordubadi, s. 299.

dinin bazı emirlerine uymamalarıdır. Hristiyanlar ise İslam'ın Müslümanlardan beklediği davranışları İslam'ı bilmeden uygulamaktadır. Örneğin, Üçüncü mektupta Almanların “*müsləmanlar bir il şəriətləri ilə rəftar etsələr dünyaya malik olarlar.*”⁴⁴⁰ sözü bu durumu ispatı gibidir.

İkinci mektupta Almanların gece uykusuz kalıp gündüz ona kadar uyumayı tercih etmedikleri dile getirilir. Bunun İslam dinin en beğenilen uygulamalarından biri olduğu belirtilir.⁴⁴¹

Yedinci mektupta, Fransızların İncil'i üç yüz elli sekiz farklı dile çevirip onları ücretsiz olarak her tarafa dağıttıklarından bahsedilmiştir. Fransızların İncil'i bu şekilde dağıtması onların toplum ve millet olarak genişlemesine yardımcı olmuştur. Müslümanların ise kendi Kuranlarının gerçek manasını bilmedikleri, bu şekilde bir gelişme ve ilerlemenin olamayacağı dile getirilir.⁴⁴²

Sorun dinde değil, dini yanlış yorumlayan kişilerde ve din adamlarındadır. Örneğin Fransızların dünyanın her yerinden insanları toplayıp onları Fransız olarak kabul ettiği, bu sayede kültürlerini dünyaya yayabildikleri aktarılır. Müslümanlarda ise bir kişi bilgisizliğinden yanlış bir kelime ettiğinde tövbe etse bile mollaların bu kişiyi yeni bir mezhep yarattı diyerek zorla İslamiyet'ten çıkardıkları dile getirilir. Bu yüzden İslam milleti yetmiş parçaya bölünmüştür.⁴⁴³

Romanda Avrupalıların dinlerine bağlı oldukları, dinî kurumlarının ülkenin ve milletin ilerlemesi için faaliyetlerde bulundukları vurgulanmıştır. Örneğin, Mirzə Məmmədhüseyn Berlin kiliselerinin, “*füqərapərvər*”⁴⁴⁴ adını taşıdığını, Viyana'da ise Hristiyanların İsa Peygamber'in çarmıha gerildiğinde İsa Peygamber'e saplanan hançeri hala saklandıklarını dile getirir. Bunun takdire şayan bir durum olduğunu ifade eder.⁴⁴⁵

İstanbul'dan gelen onuncu mektupta cami ve tekkelerin çokluğundan bahsedilmiştir. Batı'nın tam tersine İstanbul'da halkın yararına olan fabrikalar yerine camiler sayıca fazladır.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Ordubadi, s. 282.

⁴⁴¹ Ordubadi, s. 282.

⁴⁴² Ordubadi, s. 298.

⁴⁴³ Ordubadi, s. 299.

⁴⁴⁴ Ordubadi, s. 289.

⁴⁴⁵ Ordubadi, s. 304.

⁴⁴⁶ Ordubadi, s. 305.

Burada da esasında dinin kendisine değil, Müslüman toplumlularının dini uygulayış şekline bir eleştiri yapılmıştır. Müslümanlar, ne kadar çok ibadethane yapılırsa o kadar çok toplumun gelişeceğini, ilerleyeceğini ve Allah tarafından korunacağını düşünürler. Oysaki Batı'daki durum bunun tam tersini göstermektedir. Önemli olan, dinin çalışmakla, aklını kullanmakla ilgili isteklerini yerine getirmektir. Batılılar bunu yapmışlardır.

Memmed Said Ordubadi'nin bu romanı yazdığı yıllar henüz sosyalist fikirleri benimsemediği yıllardır. Kendisi milliyetçilik ve dinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamıştır. Bu dönemde kendisini sadece vatansever olarak tanımlamıştır. Bu yüzden dine değil de dinî taassuba karşı bir nefreti vardır. Din adamlarını ve dinin uygulanış şeklini eleştirir.⁴⁴⁷ Dolayısıyla “İki Çocuğun Avrupaya Seyahati” romanında diğer romanlarındaki gibi dinin kendisine karşı bir eleştiri yoktur.

3.1.3. Açıklama Aşaması

3.1.3.1. Anlatının Kaynağı

Eser konu itibariyle İranlı iki eski okul arkadaşının Avrupa'ya seyahatleri sırasında gördükleri şehirlerle ilgili bilgileri mektup yoluyla Azerbaycan'ın Ordubad şehrinde yaşayan Səid adındaki okul arkadaşlarına anlatmasından ibarettir.

Mektubun yazıldığı dönem Azerbaycan'da ve İran'da yenileşme hareketlerinin olduğu bir dönemdir. Özellikle İran'da bu anlamda meşrutiyet ilan edilmiş İranlı aydınlar Batılı tarzda reformlar yapılması için harekete geçmiştir.

Azerbaycan'da ise bir modernleşme ve millîleşme hareketi söz konusudur. Azerbaycanlı aydınlar hem iktisadi hem de toplumsal anlamda bir medenileşme çabası içerisine girmişler, bu alanda karşılarına çıkan zorluklarla mücadele etmeye çalışmışlardır.

19. yy'ın başlarına kadar İran hakimiyetinde olan Azerbaycan toprakları 1828 Türkmençay Antlaşması ile ikiye bölünmüş, Aras nehri sınır olmak üzere Aras'ın kuzeyi Rusya'ya geçmiş, güneyi ise İran'da kalmıştır.

⁴⁴⁷ Ordubadi, s. 52

Rus işgaline kadar Azerbaycan'da feodal ekonomik ilişkiler mevcuttur. Tarım ilkel şartlarda gerçekleştirilirken, sanayi kol gücüne dayanmaktadır. Kuzey Azerbaycan'daki hanlıklar arasındaki ekonomik ilişkiler oldukça sınırlıdır. Rus işgaliyle beraber bu idari bölünmüşlük ortadan kalkınca Azerbaycan, Rusya'nın bir parçası haline gelmeye başlamıştır.⁴⁴⁸

Dolayısıyla Rus ve Avrupa fabrikalarının ürünleri Azerbaycan köylerine kadar ulaşmaya başlamış ve ülkede bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır. Böylece ülkede kapitalist ilişkiler gelişmiştir. Rusya, 19. yy'ın sonlarına doğru imparatorluk topraklarındaki petrol yataklarının kiralanmasını kararlaştırmış, böylece Azerbaycan toprakları yabancı sermayeye açık hale gelmiştir. Karar öncesinde Bakü'deki petrol yataklarının %88'i yerli halkın elinde bulunurken karar sonrasında bu oran değişmeye başlamış, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Musa Nagiyev, Şemsi Asadullayev gibi yerli sermayedarlar yabancılarla baş edemeyecek duruma gelmişlerdir. Bu sermayedarlar Azerbaycan toplumunda "millî burjuvazi" olarak tanımlanan yeni bir sınıfın temsilcileri olmuşlardır. Bu oluşan yeni sınıf mevcut piyasa koşullarında rekabet edebilmek için ülkede yeniliklerin yapılmasını gerekli görmüştür. Örneğin Tağıyev, modern anlamda ilk kız okullarının açılmasını sağlamış, Ali Merdan Topçubaşı, Fethali Han Hoyski, Nesib Bey Yusufbeyli, Neriman Nerimanov gibi ileride Azerbaycan toplumunda büyük etki yaratacak kişileri yurt dışına eğitim almaları içi göndermiştir.⁴⁴⁹

Bununla birlikte ülkede Rus işgalinden sonra Abbaskulu Ağa Bakühanov gibi ülkedeki yüksek zümrelerin çocukları Rus okullarında okumaya başlamış, zamanla orduda ve bürokraside görev almış, ülkede yeni bir aydın sınıfının temelleri atılmıştır. Ayrıca Rusya'da Çar'a karşı muhalif olan milliyetçi ve liberal gruplar Kafkasya'ya sürgün edilmiş, bu gruplar ülkedeki bu yeni aydın sınıfıyla temas haline geçmeye başlamışlardır. Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh gibi aydınlar bu gruplarla dostluklar kurmuşlar, onların fikirlerinden etkilenmişlerdir. Çağdaş Azerbaycan edebiyatının kurucularından olan Mirza Fethali Ahundov Mirza Şefi Vazeh'in öğrencisidir. Ahundov'un Mirza Şefi Vazeh'in kendisini modern değerlerle

⁴⁴⁸ Savaş Açıkaya, Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219519>, (08.06.2022), s. 405.

⁴⁴⁹ Açıkaya, s. 406-407.

taniştırdığını belirtir. Bu yeni aydın sınıf 19. yy Avrupa'sında bilimin tek referans aracı olduğunu bildikleri için Avrupa'yı örnek alarak bilime önem vermeyi, bilimi tıpkı Avrupalılar gibi referans aracı olarak kullanmaya başlamışlardır.⁴⁵⁰

Zamanla Azerbaycan'da aydın sınıfı içinde yer almak için Avrupai tarzda eğitim görmek bir ön koşul haline gelmiştir. Avrupai tarzda okullarda okumak eski usulü bırakıp yeni usule geçmek olduğu için bu anlamı taşıyan Usul-i Cedid hareketi aydınlar arasında yayılmaya başlamıştır. Bu anlayış içerisinde Azerbaycan'da yeni usule uygun eğitim kurumlarının kurulması için mücadele başlatılmış, dolayısıyla bu yeni yöntem bir maarifçilik hareketine dönüşmüştür.⁴⁵¹

Bu hareket çerçevesinde halkın da ilgisini çekebilmek için hem Avrupai tarzda hem de eski usul dersler içeren okullar açılmaya başlanmış, Rusça ve Azerbaycan Türkçesiyle eğitim veren bu okullarda bu aydınlar halkı eğitmek için öğretmenlik yapmışlardır.⁴⁵²

Ancak bütün bu olumlu çalışmalara rağmen 20. yy'ın başlarına gelindiğinde Azerbaycan'daki eğitim faaliyetlerinin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Nadir Devlet, Rus hükümetinin Türklere uyguladığı eğitimden mahrum bırakma siyasetinin "Duma"da Türk milletvekilleri tarafından eleştirildiğini ifade etmiştir.⁴⁵³

1905 ihtilali ile Azerbaycanlı aydınlar daha rahat hareket etme ortamı elde etmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan eğitim sistemi daha dinamik ve üretken bir hale gelmiştir. Erol, 19. yy'ın sonlarına doğru Rusya ile kurulan ilişkiler sonucunda Batı'ya açılan ve buradan aldıkları yenilikçi fikirlerle Azerbaycan toplumunu çağdaşlaştırmaya çalışan aydınların bu dönemden sonra verilecek mücadeleyi yalnızca bir terakki-ilerleme mücadelesi olarak görmediğini, aynı zamanda bunu bir millî şuur mücadelesine dönüştürdüklerini dile getirir. Böylelikle Türkiye ve diğer Türk topluluklarıyla koordine bir şekilde hareket edilmiş, bu amaçları taşıyan yazılara Molla Nasreddin, Füyuzat, İrşad ve Hayat gibi gazete ve dergilerde yer verilmiştir. 1905'ten itibaren başlatılan

⁴⁵⁰ Açıkkaya, s. 409.

⁴⁵¹ Açıkkaya, s. 411.

⁴⁵² Açıkkaya, s. 414.

⁴⁵³ Erol, s. 23.

eğitim reformları sonucun birçok okul modern ve millî müfredata uygun olarak açılmıştır.⁴⁵⁴

Daha önce Hasanbey Melikzade Zerdabi tarafından Ekinçi dergisiyle başlayan Azerbaycan matbuat hayatı 1905'ten sonra yükselişe geçmiş, Tiflis, Gence, Şuşa, Nahcivan gibi şehirlerde basımevleri kurulmuştur.⁴⁵⁵

Bununla beraber Azerbaycan'da bu gelişmeler doğrultusunda İnkılapçı Demokratik, Maarifperver Realist ve Millî Romantik adında farklı edebî ekoller ortaya çıkmıştır. Her biri farklı bir siyasi ve edebiyat çizgisinde olan bu ekollerin ortak amacı Azerbaycan toplumunu modern bir toplum haline getirmektir.

Memmed Said Ordubadi'nin de içinde yer aldığı İnkılapçı Demokratikler'in en önemli yayın organları Celil Memmedguluzade'nin çıkarmış olduğu Molla Nasreddin dergisidir. Bu dergi sayesinde Azerbaycan'da realist akım yerleşmiş ve gelişmiştir. Azerbaycan toplumundaki sıkıntıları, halkın içinde bulunduğu zorlukları, din adamlarının uygulamış oldukları taassubu realist bir çerçeveden eleştirmişlerdir.⁴⁵⁶

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Memmed Said Ordubadi'nin ilk romanı olan “İki Çocuğun Avrupoya Səyahəti”, Azerbaycan'daki bahsedilen bu yenileşme ve millîleşme hareketi anlayışıyla yazılmıştır. Dolayısıyla anlatının kaynağı Azerbaycan'daki yenileşme, millîleşme ve Batılılaşma hareketidir. Yazar bunu Doğu ve Batı'nın karşılaştırılması yoluyla yapmıştır.

Roman kahramanlarından olan Mirzə Məmmədhüseyn ve İsfendiyar Xan İran'da “Darülfünün-Nasiriyyə”den mezun olmuşlar, Avrupalı tarzda modern bir eğitim almışlardır. Tıpkı Azerbaycanlı aydınlar gibi Avrupa'ya gitmiş, gezdikleri Avrupa şehirlerindeki toplum yapısını incelemiş, kendi ülkeleriyle kıyaslamışlardır.

Örneğin birinci mektupta Mirzə Məmmədhüseyn “*Səid əfəndi, biz İranlılar indiyə qədər insanın belə pürqiymət olduğunu bilməmişdik.*”⁴⁵⁷ ifadesini kullanır. Avrupa'da insana değer verildiğini görmüştür. Kendi ülkesinde ise böyle bir durum söz konusu değildir.

⁴⁵⁴ Erol, s. 24-25.

⁴⁵⁵ Erol, s. 28.

⁴⁵⁶ Erol, s. 38.

⁴⁵⁷ Ordubadi, s. 280.

Yine aynı mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, otelin kütüphanesinden bahsetmiş, bütün İran'daki kitapların toplamının bu kütüphanedeki tek bir rafı bile dolduramayacağını dile getirmiştir.⁴⁵⁸

Üçüncü mektupta Berlin'deki çocukların hiçbirinin sokakta olmadığını, hepsinin kendine özel, okullarda eğitim aldığını anlatan Mirzə Məmmədhüseyn, Müslümanların ise sefil bir şekilde yaşadıklarını yad ederek acı acı göz yaşlarını akıttığını dile getirir.⁴⁵⁹

Mirzə Məmmədhüseyn, Paris'ten gönderdiği yedinci mektupta “*Fransızlar ağacdən, daşdan adam töküb, Fransız adını verirlərki, cəmiyyətləri artsın*”⁴⁶⁰ ifadesini kullanarak İran'da bunun tem tersi olduğunu, mollaların yüzünden halkın farklı mezheplere ve inançlara bölündüğünü, bu yüzden İslam milletinin yetmiş parçaya bölündüğünü dile getirir.

Onuncu mektup İstanbul'dandır. Bu mektupta İstanbul'da bulunduklarından beri kendilerinin bir hüznün ve keder içinde olduğunu dile getiren Mirzə Məmmədhüseyn, İstanbul'daki durumun İran'dan pek de farklı olmadığını anlamıştır. Burada Avrupa'daki fabrikalar yerine, camiler ve tekkeler vardır. Halk, Padişah tarafından baskı altındadır, fikir özgürlüğü yoktur.⁴⁶¹

Romanda bir Batı hayranlığı söz konusudur fakat bu hayranlık müstemleke hayranlığı değildir. Batıdaki bu ilerlemeler övülmüş, takdir edilmiş, bu ilerlemeyi sağlayan koşullar ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Romanda bunlara yer verilmesinin sebebi Azerbaycan ve İran gibi yenileşme çabası içerisinde olan Doğu toplumlarına bir örnek sunmaktır. Bu sunum yapılırken Müslüman Doğu toplumunun bu ilerlemenin çok çok gerisinde olmasına yukarıda verilen örneklerde görüldüğü büyük bir üzüntü duyulmuştur.

⁴⁵⁸ Ordubadi, s. 281.

⁴⁵⁹ Ordubadi, s. 287.

⁴⁶⁰ Ordubadi, s. 299.

⁴⁶¹ Ordubadi, s. 305.

3.1.3.2. Tarihsel Çerçeve

Romanda geçen bazı siyasi olayların tarihî açıdan incelendiği, romanın yazıldığı dönemle bir paralellik taşıdığı görülmektedir.

Örneğin Mirzə Məmmədhüseyn'in Tahran'dan gönderdiği 4 Ekim 1907 tarihli ilk mektupta “*Məşruta namına hər gün bir təşəbbüs, hər saat bir içtimada oluruq.*”⁴⁶² ifadesiyle İran Meşrutiyetinden bahsetmiştir. İran'da meşrutiyet 5 Eylül 1906 tarihinde ilan edilmiş, Tahran'da meclis açılmıştır.⁴⁶³

Beşinci mektupta Belçikalıların İran'daki gümrük işlerinde çalıştığından ve İran'ın parasını kendi ülkelerine aktardıklarından bahsedilmiş, bir dergideki fotoğrafta Belçikalı birinin ellerinde para dolu çantalarla ülkesine döndüğünün tasviri yapılmıştır.⁴⁶⁴

Konuyla ilgili araştırmalara bakıldığında İran'da 1897 yılında Belçikalıların gümrük gelir işlerini ellerine aldıkları görülür. Belçikalı Nour gümrük müdürü ve vergi bakanı olarak görev yapmıştır. Uygulamaları İranlı esnaflar tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁶⁵

Yine aynı mektupta Belçikalıların gaz üretimiyle uğraştıkları, dünyanın her yerine bunun için mühendisler gönderdikleri dile getirilmiştir. Nitekim Tahran'daki ilk gaz üretim tesisi Belçikalı bir şirkete satılmıştır.⁴⁶⁶

Paris'ten gönderilen altıncı mektupta Mirzə Məmmədhüseyn, Paris'te her yerde Fas haritasının bulunduğunu söyler. Bu haritanın başında Fransız General Deryud'un olduğu görseller mevcuttur. Mirzə Məmmədhüseyn bu haritaya göre Fas'ın yakınlarda Fransa sömürgesi olacağını söyler.⁴⁶⁷ Mektubun tarihi 15 Şubat 1908'dir. Tarihi kaynaklara göre Fas'ın Fransızlar tarafından işgali, 19 Mart 1907 tarihinde başlamıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶² Ordubadi, s. 280.

⁴⁶³ Bijan Cezani, **İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)**, Kaynak Yayınları, İstanbul Mayıs 2014, s. 95.

⁴⁶⁴ Ordubadi, s. 293.

⁴⁶⁵ Karacan, s. 39, 168.

⁴⁶⁶ Karacan, s. 37.

⁴⁶⁷ Ordubadi, s. 294.

⁴⁶⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas>, (09.06.2022).

Onuncu mektupta İstanbul'da sokaklarda jandarma ve subayların çokluğundan bahsedilmiştir. Mirzə Məmmədhüseyn'in otel görevlisiyle arasında geçen konuşmada, görevli konuyla ilgili bir açıklama yapmaktan çekindiğini çünkü otelin karşısındaki askerlerin onları takip ettiğini ifade eder. Bunun üzerine Mirzə Məmmədhüseyn, Türkiye'deki yönetimin Türklere hayatı cehenneme çevirdiğini aktarır.⁴⁶⁹

Mektubun yazıldığı tarih 18 Şubat 1908'dir. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid dönemidir. Bu dönem II. Abdülhamid'in uyguladığı politikalar sebebiyle "İstibdat Dönemi" olarak da tanımlanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıkar çıkmaz 1876 yılında I. Meşrutiyet'i ilan ederek Kanuni Esasi'nin çıkarılmasını sağlamıştır. Ancak 93 Harbi diye anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bahane edilerek meclisi kapatmış, I. Meşrutiyet'e son vermiştir. Bu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nde her alanda baskı ve sansür politikaları uygulanmaya başlanmış, Muhallifler ve aydınlar sürgün edilmiştir. Özellikle matbuat alanında büyük baskılar oluşturulmuş, birçok yayın sansüre uğramıştır.⁴⁷⁰

Mektuplarda Paris'teki en eski üniversitelerden biri olan Kollej de Frans'ın⁴⁷¹ 1530 tarihinde kurulduğu, Viyana'daki Viyana Üniversitesinin ise 1355 yılında kurulduğu dile getirilmiştir.⁴⁷²

Bu üniversitelerden College de France⁴⁷³ romanda belirtildiği gibi 1530 yılında kurulmuşken Viyana Üniversitesinin kuruluş tarihi 1365'tir.⁴⁷⁴

3.1.3.3. Simgesel Çözümleme

Romanda geçen Səid, Mirzə Məmmədhüseyn ve İsfəndiyar Xan karakterleri, 20. yy başlarındaki Doğulu aydın tipini simgelemektedir. Bu üç arkadaş Tahran'da "Darülfünun-Nasiriyyə"den mezun olmuşlar ve Avrupalı tarzda eğitim almışlardır. Doğulu birçok aydın gibi Batı'nın göstermiş olduğu terakkiye hayranlık duyarlar. Bu nedenle Avrupa'ya gitmek hayalindedirler. Nitekim romanda Mirzə Məmmədhüseyn'in

⁴⁶⁹ Ordubadi, s. 306.

⁴⁷⁰ Ahmet Oğuz, Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi, <https://oaji.net/articles/2016/2811-1452505924.pdf>, (09.06.2022)

⁴⁷¹ Ordubadi, s. 301.

⁴⁷² Ordubadi, s. 303.

⁴⁷³ <https://www.college-de-france.fr/site/en-college/index.htm>, (09.06.2020)

⁴⁷⁴ <https://geschichte.univie.ac.at/en>, (09.06.2020)

Səid'e Təhran'dan göndərdiği ilk məktupta Səid'in böylə bir həyalinin olduğundan bəhsədir.⁴⁷⁵

Məmmədhüseyn və İsfəndiyar Xan Avrupa'da gördükleri gelişmeleri hayranlıqla gözlemlərlər. Avrupa'daki toplum həyatını, Avruvalıların sanat, bilim və eğitimlə ilgili bəkiş açılarını, bunlara olan yəkləşimlərini hayranlıqla təsvir edərler. Bu anlayışın nədən kəndi toplumları içərisində oluşmadığını üzüntüylə karşılarlar. Onların hayranlığı Bati'nın üstünlüğünü kəbul edən, hər şeyi Bati'nın insafına bırakan bir müstəmləkə hayranlığı değildir, bu ilerlemələri yəpan Bati'ya duyulan bir sayğıdır.

Nitekim Paris'tən göndərilən altıncı məktupta Fransa'nın Fas'ı işğal etmə girişimində bulunması “*Belə isə aləmi-islama nə qədər heqarət üz göstərməsi bədihidir.*”⁴⁷⁶ ifadəsiylə yorumlanmışdır. Bu olay İslam Dünyası için bir hakəret niteliğindədir.

Doğulu aydının içinde yaşadığı topluma yabancılaşması, toplumun onun beklentilerini karşılamaması ya da bu beklentilerden oldukça geri olması sonucunda Doğulu aydının yaşadığı psikolojik travma Səid kərkteri üzərindən yənsitılmışdır.

Romanın giriş kısmında Səid yaşadığı Ordubad şəhrini cəhəletin həpsədildiği bir zindana bənzətmışdır. Muhtəməldir ki Səid, içinde yaşadığı toplumda bir aydın olaraq fərlilik göstərmiş, toplum onun ilerici fikirlerine yənit verməmiş və onu dışlamışdır. Bununla bərabər Avrupa'yı görməyi üniversite yıllarında həyal edən Səid'in bu həyalini gerçəkləştirməməsi onu dərindən yəralamışdır.

⁴⁷⁵ Ordubadi, s. 279.

⁴⁷⁶ Ordubadi, s. 294.

3.2. BƏDBƏXT MİLYONÇU YAXUD RZAQULU FRƏNGİMƏAB

“Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” romanı, Memmed Said Ordubadi’nin “İki Çocuğun Avropaya Səyahəti” romanından sonra yazmış olduğu ikinci romanıdır. Roman 1914 yılında Bakü’de Orucov Kardeşlerin Elektrik Matbaası’nda basılmıştır. Romanın Kiril alfabesiyle basımı yazarın eserlerinin toplandığı sekiz ciltlik kitabın birinci cildinde yayımlanmıştır. Eserin Latin alfabesiyle herhangi bir baskısı mevcut değildir.

Romanda İranlı zengin bir aydın olan Rzaqulu Xan’ın Paris’ten İran’a döndükten sonra toplum ve ailesiyle ilgili yaşadığı çatışma konu dile getirilmiştir. Babası İran Büyükelçisi olarak Paris’te görev yapan Rzaqulu Xan, burada hukuk eğitimi almıştır. Hicri 1302 (1884/1885) yılında İran’a dönen Rzaqulu Xan, sahibi olduğu köylerde ıslahat yapmaya çalışır fakat birçok bürokratik engellerle karşılaşır.

Çocuklarının Avrupai tarzda eğitim almasını isteyen Rzaqulu Xan, onları Paris’ten birlikte geldiği Doktor Lui ve eşi Lisa’ya emanet eder. Ancak Rzaqulu Xan’ın hanımı Böyükxanım bununu dine ve şəriata aykırı olduğu için buna engel olmaya çalışır.

İki erkek çocuğu Tahran’a kaçan Rzaqulu Xan’ın dokuz yaşındaki kızı Münəvvər ise Böyükxanım’ın zoruyla Qulam Xan, diye birisiyle evlendirilir. Çocuklarını İran’daki gerilikle ve cehaletle savaşmaları için Avrupai tarzda eğitim aldirmaya çalışan Rzaqulu Xan’ın bütün ümitleri boşa çıkar. İran’ın içinde bulunduğu istibdat rejimi ve her geçen gün ülkenin yabancılara satılması onu çok üzer ve bu üzüntüden dolayı hastalanır. Çocuklarıyla ilgili emellerinin gerçekleşmemiş olması da onun hastalığını iki katına çıkarır.

Hastalığı yüzünden ömrünün son günlerini geçiren Rzaqulu Xan İran’da meşrutiyetin tekrar ilan edildiğini öğrenerek mutlu olur ancak bu konuda herhangi bir katkısı olmadığı için daha çok üzülür ve hayata gözlerini yumar.

Romanda Rzaqulu Xan’ın yapmak istediği ıslahatlara en çok karşı çıkan başta hanımı ve Tebrizliler olmuştur. Onun bu yaptıklarının dine aykırı olduğunu düşünürler. Sahip olduğu köylerdeki gerçekleştirdiği yeniliklerden, diğer köy sahipleri rahatsız olur ve onu şikâyet ederler.

Hanımı ise ona en büyük engellerden biridir. Böyükxanım, Tebriz'de nam salmış bir güzelliğe sahiptir fakat güzel olduğu kadar da cahil ve avam bir kadındır. Çocuklarının kafir evlerinden eğitim almasını istemez. Medeni davranıştan ve bilgiden uzaktır. RzaquluXan'ın yapmak istediği her şeye karşı çıkar.

Vezirova, romanın akıllı insanla cahil muhit, hürriyet duygusuyla istibdat kuruluşu, açık fikirlilikle dindarlık, vatanseverlik ile bencillik arasındaki karşıtlıklardan oluştuğunu dile getirir. Roman, yüksek insani hislerin, zalim, avam ve cahil bir çevrede mahvedildiğine şahit olan okuyucuya bunların sebebinin despot bir yönetim ve din anlayışının sonucu olduğunu düşündürür.⁴⁷⁷

3.2.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.2.1.1. Anlatının Bakış Açısı:

Roman üçüncü kişi ağzıyla ve hâkim bakış açısıyla yazılmıştır. Anlatıcı, roman kahramanlarının iç dünyalarını, geçmişte yaşadıklarını, duygularını bilir. Zaman zaman kahramanlar hakkında yorumlarda bulunur.

Roman, anlatıcının Rzaqulu Xan'la ilgili bilgi vermesiyle başlar. Babasının İran'ın Paris Büyükelçisi olduğu, bu yüzden on iki yaşında Paris'e geldiği, burada Sorbon Darülfünunu'nda hukuk bölümünden altın nişanla mezun olduğu, Hicri 1302 yılında İran'a geldiği ve burada ıslahatlar yapmak istediği anlatıcı tarafından aktarılmıştır.

Rzaqulu Xan'ı eşi Böyükxanım'ın yaptığı işlerden dolayı oldukça meşgul ettiği, sürekli tenkitlerde bulunduğu, onu azarladığı Rzaqulu Xan'ın bu durumdan rahatsızlık duyduğu anlatıcı tarafından dile getirilmektedir.⁴⁷⁸

Kahramanlarla ilgili olan bazı kişilik özellikleri anlatıcı tarafından belirtilmiştir. Böyükxanım'ın güzelliğiyle Tebriz'de ün saldığı fakat güzel huylu biri olmadığı için aile ilişkilerinin iyi olmadığı, Rzaqulu Xan ile bir saat bile ilgilenmediği okuyucuya aktarılmıştır.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Vəzirova, s. 58

⁴⁷⁸ F. Vəzirova, **M.S. Ordubadi Əsərləri Şe'rlər, Feyletonlar və Hekayələr**, Birinci Cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, Bakı, 1964, s. 340.

⁴⁷⁹ Vəzirova, MSO, s. 342.

Romanda anlatıcının kahramanların içinde bulundukları duruma göre onlara çeşitli sıfatlar yüklediği görülmektedir. Örneğin çocukların Avrupalı tarzda yabancıların evinde eğitim görmesine karşı çıkması üzerine Böyükxanım'ın büyük oğlu Pərviz, ileride annesinin bu zahmetlerin meyvesini yiyeceğini, eğer kendilerinin eğitimsiz bir insan olurlarsa bir gün halkın onu ve babasını suçlayacağını söyler. Bu sözler üzerine söyleyecek bir şey bulamayan Böyükxanım için anlatıcı "*Böyükxanım şiddətli-cəhalətindən bu sözlərə qurumuş qalmış...*"⁴⁸⁰ ifadesini kullanır. Bu ifadelerle Böyükxanım'ın oldukça cahil bir kadın olduğu okuyucuya bildirilmiştir.

Rzaqulu Xan'ın evine Doktor Lui ve çocukları gelir. Öğle yemeğini yemek için yemek odasına geçerler fakat Böyükxanım, kızı Münəvvər Xanım'la ayrı yerde yemek ister. Rzaqulu Xan onu ikna edemez fakat oğlu Pərviz'in ısrarına dayanamayarak beraber yemek yemeyi kabul eder. Anlatıcı, Rzaqulu Xan'ın içinde bulunduğu durumdan ötürü onu "*zavallı İran milyonçusu*" olarak nitelendirmiştir. Rzaqulu Xan, zengindir ama aynı zamanda karısının cəhalətindən dolayı zavallıdır.

Anlatıcının kahramanlarla ilgili bu nitelendirmeleri Münəvvər Xanım karakterinde de görülür. Böyükxanım, kızı Münəvvər Xanım'ın Doktor Lui'nin evine dönmesine müsaade etmez. Münəvvər Xanım ise Doktor Lui'nin evine gidip eğitimine devam etmek ister ancak annesinin ısrarı üzerine bir geceliğine kalmayı kabul eder. Anlatıcı Münəvvər Xanım'ın annesinin isteğini geri çevirmemesinin sebebini "*Nəhayət elmi-ədəbi çox doct tutan Münəvvər Xanım ana xahişini onlardan da müğəddəm hesab etdiyi üçün galmağa razı olmuşdu.*"⁴⁸¹ ifadesiyle açıklar.

Anlatıcı romanın bir yerinde yazar konumuna geçer ve Münəvvər Xanım'ın güzelliğini anlatan gazelin kusurlarını daha önce bu gazeli duyup ezberleyenlerde olduğunu, bu hikâyeyi yazmak istediğini duyan Eynulla Xan Təbrizi'nin gazeli yazdırıp gönderdiğini, böylelikle Tebriz Müslümanlarının ne kadar yoldan sapmış olduğunu açıklığa kavuşacağını dile getirir.⁴⁸² Bu ifadeden anlatıcının hikâyeyi yazan kişi olduğu anlaşılmış olur.

Anlatıcı, Tebriz erkeklerini cahil, Tebriz kadınlarını ise vahşi olarak tanımlar. Münəvvər ve annesinin yoldan geçerken Tebrizli erkeklerin Münəvvər'i görüp ona kaş

⁴⁸⁰ Vəzirova, MSO, s. 352.

⁴⁸¹ Vəzirova, MSO, s. 357.

⁴⁸² Vəzirova, MSO, s. 360.

göz etmesini anlatıcı “*cahilanə hərəkətlər*”⁴⁸³ olarak nitelendirir. Aynı şekilde hamamdaki kadınların Münəvvər’e olan davranışlarından dolayı Tebrizli kadınlara “*vəhşilər sürüsü*”⁴⁸⁴ ifadesini kullanır.

3.2.1.2. Tasvir:

Romanda ilk tasvir Rzaqulu Xan’ın hanımı Böyükxanım’la ilgilidir. Romanda Böyükxanım’ın Tebriz’de kimsede bulunmayacak bir güzellikte olduğu dile getirilerek onun bu güzelliğinin okuyucu tarafından daha açık bir şekilde anlaşılması için Böyükxanım’ın güzelliğinin tasviri benzetmeler yoluyla yapılır:

*Çox gözəl idi. Mö’tədil qaməti, iri qara gözləri, nəhayət uzun və qara tükləri var idi. Parlaq nasiyəsini, bir görən bir də görmək istər idi. Lakin onu görmək bir günün işığına, bir də gecənin o hoşbəxt qaranlığına mümkün idi. Qaranlıq Böyükxanımın qara gözlərini, qara zülflərini gördükcə daha da qaralıb, işıq dəxi işıqlı üzünü gördükcə daha da ziyalanırdı.*⁴⁸⁵

Anlatıcının böyle bir tasvir yapmasının sebebi Böyükxanım’ın güzelliğini vurgulamanın yanında onun bu güzelliğiyle ters olan kişilik özelliğini de ön plana çıkarmaktır. Böyükxanım çok güzeldir ancak bir o kadar da cahil ve avam bir kadındır.

İran halkının ve Tebrizlilerin içinde bulundukları geri kalmışlık ve cehaletin yansıması Tebriz şehrinin yaz mevsimindeki tasvirinde görülür. Şehir o kadar pistir ki sokakta hayvan leşleri bulunur ve bunların kokusu havaya yayılmıştır.⁴⁸⁶

Tebriz’de çıkan şiddetli rüzgârın tasviri yapılmış bu rüzgâr bir kıyamet gününe benzetilmiştir. Çıkan rüzgâr İran’ı bir mezbahaya, bir savaş yerine çevirmiş, sanki herkes evladını aramaya çıkmış gibidir. Anlatıcı, “*Bir tərəfdən istibdad, bir tərəfdən istimdad sədələri eşidilir.*”⁴⁸⁷ ifadesiyle İran’daki siyasi duruma da gönderme yapmıştır. İran’da olan baskıcı yönetim ve buna bağlı olan kanunsuzluklar halkın ve özellikle aydınların mücadeleleri, yardım çılgınlıkları bu tasvirle vurgulanmış olur.

Rzaqulu Xan, odasında masasının üzerindeki Paris haritasına bakarak kendisini Paris’teymiş gibi hayal etmeye başlar. İran’da olduğunu tamamıyla unutmuştur. O sırada içeri Böyükxanım girer. Rzaqulu Xan ise İran’ın istikbalini düşünerek

⁴⁸³ Vəzirova, MSO, s. 360.

⁴⁸⁴ Vəzirova, MSO, s. 363.

⁴⁸⁵ Vəzirova, MSO, s. 341.

⁴⁸⁶ Vəzirova, MSO, s. 342.

⁴⁸⁷ Vəzirova, MSO, s. 343.

ağlamaktadır. Böyükxanım ona qarşı ilgisizdir. Kocasının İran için ağlaması onun umurunda değildir. O, odadaki kanepenin üzerine uzanmış ayak ayak üstüne atmıştır. Evin aynadan tavanına bakarak kendini izler. Kâh kendi kendine türkü söyleyip ağlamakta kâh başını titretip aynadaki görüntüsünü izlemektedir. Böyükxanım'ın bu durumu romanda “*Gah gara tükləri aynanın qabağında açıb tükün altından gün kimi parlayan nasiyyəsinə baxıb göz mərdüməkinin cazibəli hərəkəti Böyükxanımın öz qəlbində cəzb edərək sadəqəlb İran övrətini öz-özünə aşiq mə'suq etmiş idi*”⁴⁸⁸ təsviri ilə yer bulur.

Bu ifadələrdən anlaşılaçağı üzərə Böyükxanım için kocasının dertləri və sıkıntıları çox önəmli değildir. O, kocası gibi vatansever bir insan değildir. Kocasını İran için ağlarken Böyükxanım sadəcə kendi güzelliğini düşünməkdir.

Rzaqulu Xan'ın çocukları Doktor Lui və hanımı Lisa'nın evində Avropai tarzda eğitim almakta, bu yüzden kendi evlərində değil onların evlərində kalmaktadırlar. Evlərinə ziyarətə geldiklərində onların Avropai görünüşlərinin təsviri yapılmışdır. Öncəliklə Münəvvər Xanım'ın təsviri yapılır:

*Münəvvərin başında Paris qızlarına məxsus son moda, napolyonu şlyapa, şlyapanın yaşıl və zümrüdi lentləri Münəvvərin dalısına tökülən siyah türrələrə sarışib, Münəvvərin bəyaz və parlaq nasiyyəsinə bir rəngi-zümrüdi əlavə etdikdən sonra çiyinə döşənmiş, həyasından, daha ədəbindən, yaxud ağlamağın təsirindən bəyaz çöhrəsi yavaş yavaş tutulmağa meyl edən ay kimi qızarmağa başlayıb.*⁴⁸⁹

Təsvirdə görüldüyü gibi Münəvvər'in güzelliği giydiği kiyafətlərlə uyumlu bir şəkildə aktarılmışdır. Bu Avropai kiyafətlər Münəvvər'in güzelliği ilə bir bütünlük oluşturun.

Münəvvər Xanım annesinin zoruyla Tebrizlilərə özgü kiyafətlər geyince bütün güzelliği kaybolup gitmişdir. Onun ağladığı, vücudundakı təmiz görünümün kaybolduğu təsvirlərlə aktarılır. Doğulu bir kadının geymiş olduğu kiyafətlərinin onun için aslında böyük bir işkencəyə dönüştüyü, kadının bütün güzelliğinin və zərəfətinin kaybolduğu “...gün qurub etmiş kimi bir şəfəq qalmış, o isə qara bulud məsabəsində olan çadrşəbi-

⁴⁸⁸ Vəzirova, MSO, s. 344

⁴⁸⁹ Vəzirova, MSO, s. 353

*tari içindən parlayır, gözlərindən aşkı-növmidi cari qılaraq deyirdi.”*⁴⁹⁰ tasvirleriyle anlatılmak istenmiştir.

Böyükxanım kızının Frenk kıyafetleri içinde olmasını çok yadırgar ve kabullenemez. Ona göre bu kıyafetleri giyen bir Müslüman dinden çıkmış demektir. Sonrasında gözlerini oğlanlarının üzerinde gezdirir. Onların bu görünüşleri “...başlarında nazik tehrani papaq, üstlərində nazik ingilis trikosundan palto, döşlərinə asılan rigat çiçək...”⁴⁹¹ tasviri yapılarak okuyucuya aktarılmıştır.

Bu tasvirlerle çocukların bu kıyafetler içinde oldukça şık ve güzel göründükleri, onların bu görünümünün insanın ruhunu okşadığı vurgulanmıştır. Cahil ve avam bir kadın olan Böyükxanım içinse bu kıyafetler kafirlik alametidir.

Romanda Doğu ve Batı arasındaki kıyaslama tasvirlerle yapılmıştır. Doktor Lui'nin kızı Olqa'nın Rzaqulu Xan'ın evinde yemek yeme şekli ayrıntılı bir tasvirler anlatılır:

*Olqa xanın ən əvvəl qaşığı əlinə alıb qabağındakı nimçeni ortada qoyulan blyudanın yanına aparıb qaşığı ilə töküüb yanına çəkirdi. Ondan sonra əlindəki çəngəl-bıçaq ilə səbzi qovurmanın atlarından götürüb parçalayıb ağzına qoyur, qabağındakı nazik dəsmal ilə ağzını silir.*⁴⁹²

Yemeğe oğlu Pərviz'in ısrarıyla katılan Böyükxanım'ın yeme şəkli tıpkı Olqa Xanım'ınki gibi ayrıntılı bir şekilde dile getirilmiştir: “Böyükxanım gözünü dikib Olqa xanımın ağzına və əlinə baxır. Özü dəxi çörəkdən əli ilə qoparıb düyüləri ortasına çəkib ağzına basır. Bramaqları yağ ilə batmış barmaqlardakı birilyant üzüklərin qaşları yağ içində qalmış.”⁴⁹³

Böyükxanım'ın çatal ve bıçak kullanmadan elle yemesinin sebebi çatal bıçak kullanmanın kafirlere ait olduğu, kafirler gibi hareket edilirse kafir olunacağını düşünmesinden kaynaklanmaktadır.

Bir İranlı kadın olan Böyükxanım'ın Batı'nın terbiyesinden ve medeniliğinden uzak olduğu, ilkel bidatlerin peşinden körü körüne gittiği, Olqa'nın ise bir Avrupalı olarak yemek yeme adabını güzel bir şekilde uyguladığı, Batı'nın terbiyesini yansıttığı bu tasvirlerle aktarılmıştır. Doğu insanı geri kalmış, cahil ve terbiyeden uzaktır.

⁴⁹⁰ Vəzirova, MSO, s. 364

⁴⁹¹ Vəzirova, MSO, s. 354

⁴⁹² Vəzirova, MSO, s. 355

⁴⁹³ Vəzirova, MSO, s. 355

Rzaqulu Xan hastalanmışdır. Bu hastalık onun içinde bulunduğu durumla alakalıdır. İran yabancı devletler tarafından işgal edilmek üzeredir. İran'ın istikbali tehlikededir. Aynı zamanda hala ülkede istibdat vardır. Çocuklarını istediği mgibi yetiştirip İran'a faydalı bir vatandaş olmalarını sağlayamamıştır. Bütün bunlardan dolayı asapları bozulmuş ve hastalanmıştır. Doktor Lui onu muayene eder. Bu muayene esnasında onun görünümüyle ilgili bir tasvir yapılır. Bu tasvir onun vatanını ne kadar çok sevdiğinin de bir ispatı gibidir. Vatan derdi onu bu hale getirmiştir. Rzaqulu Xan'ın bu hasta görünümü “*Çöhrəsi qayət solğun isə də yanaqlarında sarıntı ilə qarışıq bir qırmızılıq qalmışdı.*”⁴⁹⁴ şeklindeki tasvirle dile getirilmiştir.

Benzer bir tasvir “*Münəvvərin başına bir ağ dəsmal bağlamışlar, simması, çöhrəsi qızarıb, dodaqları quruyub, nəfəsi iti-iti çıxır, qayət səriənə surətdə nəfəs alırdı.*”⁴⁹⁵ ifadeleriyle Münəvvər Xanım için de yapılmıştır. Annesi Böyükxanım onu eğitim aldığı Lisa'nın evine bir daha göndermez. Üstelik onu Qulam Xan ile evlendirmek ister. Bunu üzerine Münəvvər Xanım hastalanır. Onun bu hastalığının sebebi eğitiminden, kardeşlerinden ayrı kalmasıdır. Tek istediği şey eğitimine devam etmektir fakat annesi buna sürekli mâni olur.

Romanda dini kendi çıkarları için kullanan aynı zamanda meşrutiyet karşıtı bir molla olan Mirzə Rəhim Ağa'nın ne kadar iptidai bir insan olduğu “*Başında tirmə şəbküləh qələmkarı və qısa don əynində, ayağında ağ zircamə, qabağından bağı aslanırdı.*”⁴⁹⁶ ifadeleriyle tasvir edilmiştir.

Münəvvər Xanım'ın hastalığından dolayı şuuru gidip gelmektedir. Bir ara uyanır ve etraftaki gürültüleri duymaya çalışır. Kardeşlerinin öldüğünü anlar. Bunun üzerine kendini evlerinin arkasındaki gölede bırakır ve suyun içinde boğularak ölür. Onun ölü bedeninin suyun üstündeki görünümü canlı halinden daha güzel daha aydınlık gözükmetedir. Evlenmektense, eğitimini yarıda bırakmaktansa ölmeyi tercih eden Münəvvər, sonunda ölmüş kardeşlerine ve babasına kavuşmuştur fakat dünyadaki bütün emelleri ve hayalleri yarım kalmıştır. Onun su üzerindeki aydınlık bedeni “*Uzun qara*

⁴⁹⁴ Vəzirova, MSO, s. 371

⁴⁹⁵ Vəzirova, MSO, s. 375

⁴⁹⁶ Vəzirova, MSO, s. 404

saçları suyun üzünə sərilib dalğalanırdı. Qara buludların arxasından çıxan ay dünyada qara gündən başqa gün görmüyən camalını işıqlanırdı.”⁴⁹⁷ şeklinde tasvir edilmiştir:

Kahramanların ve olayların psikolojik durumunu etkili bir şekilde sunmak için yer tasvirleri kullanılmıştır. Rızaqulu Xan ölmüş, oğlanları Qulam Xan tarafından öldürülmüş, kızı Münəvvər Xanım intihar etmiştir. Bütün bu olayların suçlusu Böyükxanım’dır. Böyükxanım bunun acısıyla evde yas tutmaktadır. Doktorun hanımı Liza, kızı Olqa ve oğlu Jorj Böyükxanım’a taziye için Rzaqulu Xan’ın evine gelirler. Bütün bu olanların ortaya çıkardığı facia, evin “İmarətin səhni, xiyabanları tökülüb xarabazara dönmüşdü. Dəryaçada soyuq qurumuş halda, fəqət Münəvvərin hini-intiharına vəsayəsini dinləyən ördəklər dəryaçaanın susuz kənarında sıxılıb qalmışdılar.”⁴⁹⁸ şeklindeki tasviriyle daha net bir şekilde anlaşılmış olur:

3.2.1.3. Mektup:

Romanda mektubun önemli bir haberleşme aracı olduğu görülmektedir. Doktor Lui ve Lisa’nın çocukları Olqa ve Jorj, Tebriz’den ayrılırken veda etmek için Münəvvər Xanım’ı görmeye gelirler. Münəvvər Xanım hastalığından dolayı bilinci yerinde değildir. Onların yanı başına gelip kendisiyle vedalaştıklarının farkında değildir. Çok sonra kendine geldiğinde göğsünün üstüne konulan bir mektup olduğunu farkeder. Bu mektubu Jorj ve Olqa yazmıştır:

*Məhəbbətli bacımız! Səni vidə üçün geldik! Qəmli bir lisan, ələməfza bir üslub ilə danışdıq. Əfsus ki, səndən son vidada bir söz eşitmək müfəvəffəqiyyərinə nail olmadıq. O axırncı kəlməni biz yox qiymətdar hesab edirik. Zira, bizim dilimizdə, qəlbimizdə qiyamət olunca ruhumuzun da yanında bir yadigarı-şirin müsahibətin gözümüzdə, mücəssəm duracaq idi.*⁴⁹⁹

Münəvvər Xanım mektubu ağlaya ağlaya okur. Mektupta Olqa’nın vermiş olduğu fotoğrafa bakarak beraber eğitim aldıkları günleri hatırlar. Mektubun verdiği üzüntüyle yerinden kalkıp kaçmak ister fakat başarılı olamaz.

⁴⁹⁷ Vəzirova, MSO, s. 423

⁴⁹⁸ Vəzirova, MSO, s. 424

⁴⁹⁹ Vəzirova, MSO, s. 379

3.2.1.4. Özetleme Tekniği:

Romanın giriş kısmında Rzaqulu Xan'ın Paris günleriyle ilgili bir özetleme yapılmıştır. Rzaqulu Xan'ın Paris'e 12 yaşında geldiği, burada 28 yaşında “*Sorbon darülfünun*”da hukuk bölümünden iftihar ile mezun olduğu, Hicri 1302 yılında İran'a dönmek istediği, arkadaşı Doktor Lui ve nişanlısı Olqa'yı İran'a gelmeleri için ikna ettiği anlatılır.

Sonrasında İran'a gelen Rzaqulu Xan'ın köylüler için yaptığı bazı ıslahatlardan, “*İslahat*” adlı bir gazete çıkarmak, Tebriz ve Tahran arasında tramvay hattı yaptırmak istemesinden bahsedilmiş, bu istekleriyle ilgili engellerin çıktığı dile getirilmiştir.⁵⁰⁰

3.2.1.5. Geriye Dönüş Tekniği:

Romanda geriye dönüş tekniği kahramanların kişilik özelliklerinin daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemli bir yöntemdir. “*Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab*” romanında bu tekniğin Böyükxanım karakteri için yapıldığı görülmektedir.

Böyükxanım, cahil ve avam bir kadındır. İslam dininde yeri olmayan birçok bidatleri sorgusuzca uygular. Yenileşmeye, modernliğe karşıdır. Bu tarz şeylerin İnsanı dinden çıkaracağını, bir Müslümanın Avrupalılar gibi giyinip hareket etmesinin o Müslüman için cehenneme gitmeyle sonuçlanacağına inanır. Kocasını Rzaqulu Xan'ın aksine vatan sevgisi, vatanseverlik, İran'ın istikbali gibi kavramlar onun umurunda değildir.

Böyükxanım'ın böyle bir karaktere sahip olmasının sebebi romanda geriye dönüş tekniğiyle okuyucuya aktarılmıştır. Romanın “*Böyükxanımın Tercüme-yi-Hal*”⁵⁰¹ başlıklı bölümünde onun bu halinin sebebinin evlenmeden önce annesinden ve kendisi için tutulan öğretmenden öğrendikleriyle alakalı olduğu dile getirilmiştir.

Babası Xudayar Xan, Böyükxanım için tutulan öğretmenden Kuran'daki Yusuf Süresini öğretmesini yasaklar. Çünkü kadınların aşk ve muhabbet konulu şeyler okumasını istemez.

⁵⁰⁰ Vəzirova, MSO, s. 335-339

⁵⁰¹ Vəzirova, MSO, s. 340

Böyükxanım, Rzaqulu Xan'la evlenene kadar sokağa hiç çıkmamıştır. Sadəcə kadının ne olduğu, erkeğin hangi hukuka sahip olduğuyla ilgili bilgiler öğrenmiştir. Onun tek gidebildiği yer cami ve kendilerine ait hamamdır. Güzelliğiyle Tebriz'e nam salmıştır. Şairler onun güzelliğiyle ilgili şiirler yazmıştır.

3.2.1.6. Montaj Tekniği:

Romanda montaj tekniğine de yer verilmiştir. Roman öncelikle “Əş'ar” başlıklı bir şiir ile başlamıştır. Şiirde “*Səida, göz aç, çox da xab eyləmə*” ve “*Səida, qələmdə nə cür'ətdi bu?*” dizelerinden şiirin Səid tərəfindən yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazar dipnot olaraq Səid'in Səid Salması olduğu bilgisini vermiştir. Səid Salması'nin kim olduğu romanın sonunda açıqlığa kavuşmuştur.

Rzaqulu Xan'ın arkadaşı Doktor Lui, Fransa'ya dönerken Rzaqulu Xan'ın kabrine gelir. Burada Rzaqulu Xan'la ilgili bir konuşma yapar. Anlatıcı bu konuşmanın Səid Salması tərəfindən İstanbul'dan Tebriz'e giderken Culfa'da “*Grand Otel*”de kendisine verildiğini ifade eder.⁵⁰²

Şiir romanın ön sözü gibidir. Şiirde öncelikle İran'ın içine düştüğü kötü durumdan bahsedilmekte, ülkenin darmadağın olduğu, meclisin ve hürriyetin yok olduğu, İran'ı kimlerin bu hale getirdiği sorgulanmaktadır.

*Fəna hala düşmüş diyarı-Əcəm,
Pozulmaqdadır resmi-taları-cem.*

...
*Nə tez söndü simayı pürzinətin?
Hanı meclisin, noldu hürriyyətin?*⁵⁰³

...

Şiirde İran'ın bu hale gelmesinin sorumlusu mollalardır. Milletin talihini darmadağın ettikleri için onlar alçaklıkla itham edilir. Mollaların əsasında Müslümanlığı bir tarafa bıraktığı, Kuran'dan birçok şeyi çıkardıkları, meşrutiyet adını duyduklarında İslam'ın dağılacağını iddia ettikleri, bunun hayasızlık olduğu dileyilir. Onların bu uygulamaları yüzünden İran'ı cəhalette bıraktıkları, artık İslam'a və millətə zincir vurmamaları gerektiği, vatan elden gittiği için onların da vatana vurun bu zinciri kırmaları aktarılmıştır.

⁵⁰² Vəzirova, MSO, s. 426

⁵⁰³ Vəzirova, MSO, s. 331

Şiirde geçen “*Cəhalətdə quydun müsəlmanını / Biyabana döndərdin İranını*”⁵⁰⁴ dizeleriylə toplumdakı cəhəlet və geri kalmışlıq, riyakarlıq vurğulanmışdır. İslam’ın gerçək kanunlarının yerinə bidətlər uygulandığı, parası olanın hər işinin kanunsuz da olsa məkbul görüldüğü, yaptıkları kötü şeylərin bilə ibadət sayıldığı, parayla cənnətin bilə hazır edildiği, parası olmayanın cənnət ehlindən sayılmadığı dilə getirilir.⁵⁰⁵

Şiirde din adamlarıyla olan mücadələyə “*Axunda əgər gəlsə çayücilov / Olur şövgilə millətə pirşov*.”⁵⁰⁶ dizeleriylə yer verilmişdir. Din adamlarının para karşılığında iş yaptığından, onlara para, mal mülk vermeyənləri İslam’ı bilməməklə suçladıklarından, istədiyi kadınıla nikah yapıp ilişkiyə girdiklərindən, sağ iken malını mülkünü aldığı adamın öldüğündə dul kalan hanımıyla nikah yapmaya çalışmalarından bəhs edilmişdir.⁵⁰⁷

Bu yönüylə şiir, romanın özeti gibidir. Şiirde anlatılan birçok olay romanda da gəçməkdədir. Örneğin Mirzə Rəhim ağa adındaki bir molla, Rzaqulu Xan’dan çoğu zaman bəhşiş alır. Rzaqulu Xan öldükten sonra onun bütün mal varlığını mühürlər. Mührün açılması için onu ziyarətə giden Böyükxanım’la nikah yapıp ilişkiyə girmək istər.

Bu şiir dışında romanda Böyükxanım və Münəvvər Xanım’ın güzəllikləri için yazılmış şiirlərə də yer verilmişdir. Bu şiirlər Farsça yazılmış, Türkçəsi dipnot olaraq verilmişdir.

3.2.1.7. Leitmotiv Tekniği:

Romanda leitmotiv tekniğini Böyükxanım’ın konuşmalarında görmək mümkündür. Böyükxanım, cahil, geri kafalı, avam birisidir. Toplumun gələnekleri nə kadar ilkel və saçma dahi olsa o, bu gələneklerin dışına çıkmaz. Bu nədənle içinde yaşadığı toplum tarafından kabul görmək istər. Bu yüzden Rzaqulu Xan və kızı Münəvvər’in topluma tərs gələn fikirlərində onlara “*Təbrizi bizə güldürmə*” ifadəsini sıkça kullanır.

⁵⁰⁴ Vəzirova, MSO, s. 333

⁵⁰⁵ Vəzirova, MSO, s. 334

⁵⁰⁶ Vəzirova, MSO, s. 334

⁵⁰⁷ Vəzirova, MSO, s. 335

Örneğin Rzaqulu Xan Tayms gazetesinde “*İran’ın istiqrazı*” başlıklı bir makale okur. Makalede İran yabancılar tarafından borçlarına karşılık sömürülecektir. Rzaqulu Xan bunu okuyunca bir anda feryat fğan bir şekilde ağlamaya başlar. Onun bu halini gören Böyükxanım, Rzaqulu Xan’ın bu durumuyla alay eder. Rzaqulu Xan’ın bu davranışı Böyükxanım’a anlamsız gelmektedir. Rzaqulu Xan’ın kendi mal varlığını düşünüp dert tasa etmesi gerekirken padişahın malını düşünmesi Böyükxanım için saçma bir durumdur. Rzaqulu Xan’ı “*A kişi, bir əqlin başıva gəlsin Təbrizi bizə güldürmə!*” diye uyarır.⁵⁰⁸

Münəvvər Xanım’a yapılan düğünden sonra onu Şahnabaz Xanım faytonla Münəvvər Xanım’ı damat evine götürmək ister fakat Münəvvər Xanım, babasıyla bir saat daha kalmak için annesinden izin almaya çalışır. Annesi ise “*Tez qalx düş yola, xalqı bizə güldürmə*” diye cevap verir.⁵⁰⁹

3.2.1.8. Diyalog

Romanda anlatımın durağanlaşmaması, kahramanların anlatının içinde daha etkin bir hale getirilmesi, okuyucunun romanla olan etkileşiminin artması için diyalog yöntemine yer verilmiştir.

Bu yöntemle kahramanlar arasındaki görüş ayrılıkları, kahramanların belli bir konu hakkındaki fikirlerinin doğrudan diğer kahramana aktarımı sağlanmış olur. Örneğin Böyükxanım, çocuklarının Lisa’nın evinde Avropai tarzda eğitim almasına karşı çıkar ve bu yüzden Rzaqulu Xan’dan çocuklarının eve gelmesini ister. Ona göre Lisa’nın verdiği eğitim için ödenen para boşunadır:

- *Mənim dövlətimin rahatını Liza eləsin, mən burada dərd-qüssə çəkim, bu da allaha rəvadır? Bu saat sənə deyirəm, yaz mənim uşaqlarım gəlsinlər. Əqəllən həftədə bir üzlərini görüm?*

- *Ona sözüüm yoxdur, Qulam hüseyin gedib izn alıb gətirsin, amma Lizaya verdim onun öz haqqı zəhmətidir. Onun mənim övladıma verdiyi tərbiyənin qiymətini heç bir İranlı yəqin və təxmin edəməz.*

- *Allah mənim atama insaf versin ki, mən öz əlilə odlara yandırdı. Dünyada nə üzüm güldü, nə də bir gün şad oldum.*⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Vəzirova, MSO, s. 350

⁵⁰⁹ Vəzirova, MSO, s. 386

⁵¹⁰ Vəzirova, MSO, s. 348

Başka bir diyalog Münəvvər və annesi Böyükxanım arasında geçer. Annesini kardeşleriyle ziyarete gelen Münəvvər Xanım, eğitimin yarı kalacağını düşünerek, Lisa'nın yanına dönmək ister fakat Böyükxanım “*Qızım sən gedə bilməzsən.*”⁵¹¹ diyərək buna izin vermez. Münəvvər Xanım, eğitiminin yarım kaldığını, eğitimin bitirməsi gerektiğini ısrar ettikçe annesi onu dinlemez.

Romandaki önemli bir diyalog da Böyükxanım və Mirzə Rəhim ağa arasında geçer. Rzaqulu Xan öldükten sonra Mirzə Rəhim ağa, onun mallarını mühürləmişdir. Bu mührün açılmasını isteyen Böyükxanım, Mirzə Rəhim ağa'nın yanına gider və ondan yardım etməsini ister. Aralarında geçen diyalogdan Mirzə Rəhim ağa'nın Böyükxanım'a göz koyduğu və onunla geçici nikah anlamına gelen “siğə” etmək ister. Bir din adamı olan Mirzə Rəhim'in gerçek niyeti bu diyaloglar aracılığıyla ortaya çıkmış olur.⁵¹²

Diğer bir önemli diyalog is Rzaqulu Xan'ın oğulları Pərviz və Hacı Xan ilə Mirzə Rəhim Ağa arasında geçen diyaloglardır. Malları üzerindeki mührün kaldırılmasını isteyen Pərviz və Hacı Xan Mirzə Rəhim Ağa'nın yanına gider. Aralarında geçen diyaloglarda. Mirzə Rəhim Xan onlara meşrutiyetle ilgili “*Tehran'da millətpərəst nə fırıldaq çevirirlər?*”⁵¹³ gibi kinayeli sorular sorar.

Pərviz və Hacı Xan, Mirzə Rəhim Ağa'nın bu sorularına sakin bir şekilde cevap verirlər. Meşrutiyetin ne olduğunu, toplumda insanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçladığını, istibdat yönetiminin yerine kanuni esasının geleceğini, böylece insanların daha özgür yaşayabileceklerini anlatırlar.

Bu diyaloglardan İran'daki meşrutiyet fikriyle ilgili okuyucuya geniş bir bilgi sunulmuş olur. Ayrıca mollaların bu meşrutiyet fikrine neden karşı oldukları Mirzə Rəhim Ağa'nın diyalogları üzerinden aktarılmıştır.

⁵¹¹ Vəzirova, MSO, s. 356

⁵¹² Vəzirova, MSO, s. 407-408

⁵¹³ Vəzirova, MSO, s. 410.

3.2.1.9. İç Çözümleme

İç çözümleme yöntemi, roman kahramanlarının iç dünyalarının sunulması açısından önemli bir yöntemdir. Bu çözümleme tekniği hâkim bakış açılı anlatımlarda daha çok kullanılmaktadır. Anlatıcı roman kahramanın duygu ve düşüncelerini bu teknik sayesinde okuyucuya aktarır.

Romanda Böyükxanım'ın Rzaqulu Xan'ın Paris'i düşünerek ağlamasına kayıtsız kalışı anlatılmış, Rzaqulu Xan ağladığı sırada Böyükxanım'ın odaya girişi, kanepenin üstünde uzanışı, kendi kendine şarkı söyleyişi, aynaya bakarak kendini izleyişi ve kendi güzelliğine hayran kalışı dile getirilmiştir. Sonrasında Böyükxanım'ın göğsünü açıp aynadan kendi endamını izlemesi üzerine anlatıcı “*Əfsus, o saf qəlbin, o billirun sinənin cəhalət və əsəbiyyətlə məşhur olduğunu əsla düşünməyib sinəsinin zahiri təravətinə şaşıb qalırdı.*”⁵¹⁴ diyerek onun cahilliğini vurgulayan bir iç çözümleme yapmıştır.

Münəvvər Xanım, Lisa'nın evinde kalıp eğitim aldığı için üzülen annesi Böyükxanım'ı teselli etmeye çalışır. Onun kederlenmemesini, ileride tahsil yapıp İranlılara hizmet ettiklerinde kendisinin onlarla iftihar edeceğini, çünkü o vakitlerde cahil, bilgisiz insanların değersiz sayılacağını, toplumun terbiyesiz, cahil insanın kusurunu anne babadan bileceğini, bu sayede kendisinin töhmet altında kalmayacağını dile getirir. Münəvvər Xanım'ın bu sözlerine karşı Böyükxanım'ın tepkisi iç çözümleme yöntemiyle verilir. Romanda, “*Böyükxanım şiddəti-cəhalətindən bu sözlərə qurumuş qalmış nə danışmaq, nə də ağlamaq və nə qülmək istə'dadına malik deyil idi.*”⁵¹⁵ ifadeleri kullanılarak Böyükxanım'ın cəhəletinə vurgu yapılır.

Böyükxanım, Münəvvər Xanım'ı Qulam Xan'la evlendirmek istemektedir. Bu sayede Qulam Xan'a daha yakın olacağını düşünür. Çünkü Qulam Xan'dan hoşlanmaktadır. Bu amacına erişmek için kızını kurban etmeyi göze alır. Onun bu düşünceleri “*Qulam xanın hüsni-cəmalına və saxta vəcahətinə firiftə olan Böyükxanım Qulam xana yaxın olmaq üçün qəlbində vəsilələr axtarırdı.*”⁵¹⁶ şeklinde iç çözümleme yöntemiyle verilmiştir.

⁵¹⁴ Vəzirova, MSO, s. 344.

⁵¹⁵ Vəzirova, MSO, s. 352.

⁵¹⁶ Vəzirova, MSO, s. 365.

Böyükxanım, Münəvvərin Lisa'nın yanına dönmesine izin vermeyince Doktor Lui, Münəvvər Xanım'a bir gün sonra sabah onu Olqa'yla beraber tekrar gelip onu alacağını söyler. Münəvvər Xanım, eğitiminin yarım kalmasından dolayı üzüntülüdür. Bu yüzden en kısa zamanda Lisa'nın yanına gitmek ister. Gece yatağında sabahın gelmesini bekler. İçinde bulunduğu bu cəhalet ortamından kurtulmaq üçün tek umudu Sabah Doktorun və Olqa'nın gəlməsidir. Sabahın olmasına yaxın bu kurtuluş umudu, yerini yavaş ümitsizliyə sevk etməyə başlar. Onun bu düşüncələri *“Lakin sonraları rahi-nicəti məqsud və məfqud olduğunu düşündü. Təhsildən, elmdən, hətta dünyadakı həyatından naümid oldu.”*⁵¹⁷ ifadəsiylə iç çözümləmə yöntemiylə sunulur.

Olqa və Jorj Avropa'ya gitmeden önce Münəvvər Xanım'ın yanına gidip onu ziyarət edərler. Münəvvər Xanım'ın isə xəstəliyindən dolayı yatağında bilinci yerində deyildir. Bu nədənle Olqa və Jorj Münəvvərin göğsünə bir məktub, məktubun yanında da bərabər çəkildikləri bir fotoqraf buraxıb oradan ayrılırlar. Münəvvər Xanım kəndinə gəldiyində məktubu ağlayaraq oxur. Fotoqrafa baxıb təhsil yaptığı günləri xatırlar. Arkadaşları Olqa və Jorj'a qarşı duyduğu özlemədən dolayı yattığı yerədən qaçıp gitmək istər fəkat rahatsızlığından dolayı təakatsızdır, bunu başaramaz. Münəvvər Xanım'ın bu hisləri *“Münəvvər xanım təsvirdə ən əvvəl qiyafətinə baxıb təhsil zamanlarını dərxatir etməklə ağlayırdı... Gah Jorj, gah Olqa, gah da öz qardaşları ilə iştiğal edib ağlamaqda idi.”*⁵¹⁸ şəklində iç çözümləmə yöntemiylə verilmişdir.

Münəvvər Xanım'ın Olqa və Jorj ilə Avropa'ya gideməməsinin və eğitiminə tamamlayamamasının vermiş olduğu üzüntü onun gəçmişdə yaşamış olduğu məsut günləri xatırlamasına səbəp olmaqtadır. Anlatıcı bu durumu Münəvvər Xanım'la ilgili bir iç çözümləmə yəparək okuyucuya aktarır: *“Axşamdan sübhə qədər Münəvvər xanım yatmadı, uşaqlığın məs'ud günlərini, təhsilin qiymətli saatlarını mücəssəm elib gələcəkdə, yə'ni mənhus olan istiqbalına gördüyü bəlalara, müsibətlərə müqabil qoyaraq ağlayırdı, tainki gün çıxmışdı.”*⁵¹⁹

⁵¹⁷ Vəzirova, MSO, s. 375.

⁵¹⁸ Vəzirova, MSO, s. 380.

⁵¹⁹ Vəzirova, MSO, s. 382.

3.2.1.10. İç Monolog

Romanda iç monologlara sıkça yer verildiği görülmektedir. Bu iç monologlar roman kahramanlarının düşünce dünyasını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.

Romanda Rzaqulu Xan'ı en çok meşgul eden şeylerden bir tanesinin de Böyükxanım'ın ona karşı yapmış olduğu terbiyesizlik olduğu görülür. Böyükxanım, Rzaqulu Xan'ın İran için kederlenmesinden, milletin durumu için üzülmelerinden, bu yüzden kendini harap etmesinden şikayetçidir. Böyükxanım Rzaqulu Xan gibi bir adamla evlendiği için kendisini bedbaht olarak görür. Təbriz'in en zenginlerinden biri olmalarına rağmen karı-koca ilişkilerinin kötü olmasından dolayı ondan tiksiniyor. Rzaqulu Xan'ın diğer toprak ağaları gibi köylerine sahip çıkmaması, köylerden elde edilecek gelirleri toplamaması, çocuklarına molladan ders aldirmek yerine doktorun hanımından ders aldirması Böyükxanım'ın Rzaqulu Xan'la ilgili yakınmasına sebep olmaktadır. Böyükxanım'ın bu yakınmaları “Allah, görəsən mənim kimi bədbəxt övrət, kəmtələ övrət xəlq eləmişən? Baxıram gözəlliyimə, hüsnü-vəcahətimə, valeh oluram.” şeklinde iç monolog yöntemiyle verilmiştir.⁵²⁰

Böyükxanım, kendisini ziyarete gelen çocuklarının kıyafetlerinin Frenk usulüne göre giydirildiklerini görür. Bunun dinden çıkmak olduğunu düşünen Böyükxanım içinden Rzaqulu Xan'a “Cəmi təqsirlər səndədir ki, ayda yüz tümən pul verib uşaqları təhərdən çıxarırsan!” diyerek kendi kendine serzenişte bulunur. Romanda sürekli cahil ve avam bir kadın olarak tanıtilan Böyükxanım'ın bu durumla ilgili düşünceleri bu tanımlamaya uygun olarak “Ay evin yıxılsın Rzaqulu xan, gör bu cin-şəyatın paltarı mənim balalarımı nə hala salıb?”⁵²¹ ifadeleriyle iç monolog yöntemiyle verilir.

Böyükxanım, Münəvvər Xanım'ı hamama götürür. Hamamdaki diğer kadınların Münəvvər Xanım'ın Batılı tarzda kıyafetlerini gördüklerinde verdikleri tepkiler iç monolog yöntemiyle aktarılmıştır. Bu yöntem sayesinde Təbrizli kadınların içinde bulundukları cəhəlet, onların Batılılara ve Batılaşmaya karşı olan bakış açıları da gözler önüne serilmiş olur.

Kadınlardan biri Münəvvər Xanım'ın şapkasına dokunup kendi kendine “Xudavənda gör bu kafirlər müsəlmanı necə yoldan çıxarmaq istəyirmişlər?” şeklinde

⁵²⁰ Vəzirova, MSO, s. 344-345.

⁵²¹ Vəzirova, MSO, s. 354.

düşünürken başka bir kadın ise Münəvvər'in saçlarını eline alaraq *"Baxırsan qara şəvə kimi tükdür, bir-bir sayılacaq dərəcədə təmizdir. Amma əli vuranda adamın əti çimçəşir, çünki kafir əlindən çıxıbdır!"* şeklinde yorum yapar.⁵²²

Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ı ziyarete geldiği zaman Münəvvər Xanım'ı yatağa uzanmış yorganın altında saklanmış bir vaziyette bulur. Münəvvər Xanım annesinin zoruyla Təbrizli kadınlar gibi giyinmiştir, Doktor Lui'nin onu böyle görmesini istemez. Doktor Lui Münəvvər Xanım'ın neden saklanmak istediğini anlar. Münəvvər Xanım'ın bu giyim tarzından dolayı utanmaması gerektiğini, bu şekilde İranlı kadınların çekmiş olduğu sıkıntıları anlamış olacağını dile getirir. Sonrasında Doktor Lui iç monolog yöntemiyle *"Bilmirəm bu cəhalət biçarə müsəlman övrətlərinin içindən nə vaxt çıxacaqdır."*⁵²³ diyerek onun İran'a ve Müslüman kadınlarına bakış açısını da ortaya çıkarmış olur.

Münəvvər Xanım, Olqa ve Jorj'un mektubunu okur. Mektupta yazılanlar onda büyük bir üzüntü yaratmıştır. Olqa ve Jorj'un Avrupa'ya eğitim için gitmesi, Münəvvər Xanım'ın ise onlarla gidecekken annesi Böyükxanım'ın buna engel olup onu Qulam Xan'la evlendirmesi Münəvvər'in eğitim hayatının yarıda kalmasına sebep olmuştur. Bu durum Münəvvər Xanım'a büyük bir acı vermektedir. Buradaki esas suçlu Böyükxanım'dır fakat Böyükxanım iç monolog yöntemiyle *"Allah o adama divan eləsin ki, övladımın başına uşaqlıqdan sövda saldı. Qız nə bilirdi ki, Şvetsariya nədir? Firingistan haradadır ki, indi ora getməkdən ötrü qəşş eləsin?"*⁵²⁴ diyerek suçluyu Rzaqulu Xan olarak görür.

Münəvvər Xanım rızası olmadan Qulam Xan'la evlendirilmesinde *"Mən bu qaranlıq evdə qaldım, amma bu qaranlığa razıyam. İnsafsız və mehribanlığın əksincə olan anam ona da razı olmur..."* diyerek annesini insafsızlıkla suçlar. *"Məni əsir olaraq satır. İnsan alış-verişi mənim üzərimdə təcrübə olunur."* ifadesiyle kendisinin bir esir gibi satıldığını düşünür. Münəvvər Xanım'ı, bir esir gibi satılmasından çok kardeşlerinin Təhran'a kaçması daha çok üzmüştür. Kardeşlerinin küçük yaşta Təhran'a gitmeleri, Münəvvər Xanım için daha endişe vericidir. Bütün bu olanlardan annesini suçlayan Münəvvər Xanım, asıl bedbaht olanın annesi olduğunu düşünerek *"Sən hələ*

⁵²² Vəzirova, MSO, s. 363

⁵²³ Vəzirova, MSO, s. 371

⁵²⁴ Vəzirova, MSO, s. 380

bilmirsən öz-özünə nə zülm elədin, tutduğun işlər bizim qapının bağlı qalmasına böyük isbatdır.”⁵²⁵ şeklinde bir yorum yapar. Münəvvər Xanım’ın bütün bu düşünceleri iç monolog yöntemiyle sunulmuştur.

Münəvvər Xanım’a Qulam Xan’la evlenmesi münasebetiyle annesi Böyükxanım evlerinde bir düğün eğlencesi tertip eder. Düğün geleneği olarak Münəvvər Xanım’ı süslemeye başlarlar. Bu esnada Münəvvər Xanım bir yandan annesine bir yandan da gelen misafirlere yaptıklarının büyük bir cehalet olduğunu söyleyerek bu işten vazgeçmeleri için yalvarır fakat hiçbir şey elde edemez. Bunun üzerine “*Ah mənim bəxtim, sən heç gülmədin!*” diyerek iç monolog yöntemiyle kendi kaderine sitem eder.⁵²⁶

Münəvvər Xanım’a göre kendi bahtı, o istikbal hayali kurarken onun bu durumlara düşeceğini bilerek ona uzaktan gülmüş, onu gülünç duruma düşürmüştür. Kendisi gibi emel ve arzu sahibi olan kızlar için cahillerle savaşp cehalete teslim olmanın ölümden daha acı ve zehirli olduğunu bu yöntemle dile getirir.⁵²⁷

Münəvvər Xanım’ın Qulam Xan’la evlenmesinden bu yana üç yıl geçmiştir. Bu üç yılda Münəvvər Xanım’ın hastalığından dolayı aralarında herhangi bir karı-koca ilişkisi olmamıştır. Böyükxanım da bu durumun farkındadır. Böyükxanım Qulam Xan’dan hoşlandığı için kızını onunla evlendirerek Qulam Xan’a daha yakın olmaya çalışmıştır. Bu yüzden zamanının büyük bir kısmını kızının evinde geçirmektedir. Böyükxanım, Qulam Xan’a karşı olan bu zafiyetinden dolayı Münəvvər Xanım’ın miras hakkının Qulam Xan’a verilmesini ister. Bu evliliğe en başından beri karşı çıkan Rzaqulu Xan’a göre Qulam Xan ahlaksız ve haysiyetsiz bir adamdır. Bu yüzden Rzaqulu Xan mirasın Qulam Xan’a verilmesine karşı çıkar. Rzaqulu Xan’ın evine gelen Qulam Xan, Böyükxanım’dan mirasını hesabını sorar. Onu sakinleştirmeye çalışan Böyükxanım, mirasın Pərviz Xan ve Hacı Xan gelince pay edilebileceğini söyler fakat Qulam Xan buna iyice sinirlenir ve kapıları çarpıp gider. Bu olaydan sonra Böyükxanım, iç monolog yöntemiyle Rzaqulu Xan’ı suçlar. Ona göre Qulam Xan, herkesin sahip olmak istediği bir damattır. Qulam Xan’ın kendilerinden uzaklaşmasının tek sebebi kendilerinin ona karşı olan davranışlarıdır. Böyükxanım “*Allah mənim bir*

⁵²⁵ Vəzirova, MSO, s. 380-381

⁵²⁶ Vəzirova, MSO, s. 384.

⁵²⁷ Vəzirova, MSO, s. 385.

günümü Qulam xansız eləməsin!"⁵²⁸ diyerek Qulam Xan'a karşı olan ilgisini bu yöntemle okuyucuya göstermiş olur.

3.2.2. Anlatı Yerlemleri

3.2.2.1. Zaman

Roman 1914 yılında Bakü'de yayımlanmıştır. Dolayısıyla romanın yazıldığı dönemin 1912-1913 yılları aralığında olduğu düşünülebilir. Romandaki anlatı zamanı ise romanın yazıldığı ya da yayımlandığı dönemle aynı zaman aralığında değildir.

Roman "*Rzaqulu xan 48 sinnində bir milyonçu olup...*"⁵²⁹ cümlesiyle başlar. Sonrasında geriye dönüş tekniğiyle Rzaqulu Xanın hicri 1286 yılında 12 yaşındayken babasıyla Paris'e geldiğinden bahsedilir. Hicri takvimde 1286 yılının miladi takvimdeki karşılığı 1869/1870 yıllarıdır. Dolayısıyla romanda Rzaqulu Xan'ın 48 yaşında olduğu yıl, 1905-1906 yıllarıdır. Ancak Romanın "*Üç İldən Sonra*"⁵³⁰ başlıklı bölümünde İran'da Məhəmmədli Şah'ın meşrutiyeti yeniden kabul ettiğinden bahsedilir.⁵³¹ Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyeti ikinci kez kabul ettiği tarih 1909 yılıdır. Dolayısıyla bu bölümde Rzaqulu Xan'ın 51 yaşında olduğu anlaşılmaktadır.

Rzaqulu Xan, Hicri 1302 yılında 28 yaşındayken İran'a gelmiştir. Bu tarihin miladi takvimdeki karşılığı 1884-1885 yıllarıdır. Sonrasında romanın "*Böyükxanım'ın Tərcümeyi-Halı*" başlıklı bölümüne kadar onun İran'a döndükten sonra köylerinde yapmış olduğu yeniliklerden ve ıslahatlardan özet olarak bahsedilir. Buraya kadar olan bölümde herhangi net bir tarih belirtilmemiştir.

"*Böyükxanım'ın Tərcümeyi-Halı*"⁵³² bölümünden itibaren Böyükxanım'ın evlenmeden önceki yaşantısı anlatıldıktan sonra "*Təbriz Şəhrinin Havası və Təmizliyi*"⁵³³ başlıklı bölüme geçilir. Bu bölümde Böyükxanım'ın kocası Rzaqulu Xan ve çocuklarıyla olan ilişkisi ele alınmıştır. Münəvvər Xanım zorla evlendirilmiş, Pərviz ve Hacı Xan Təhran'a kaçmışlardır. Bu bölümde de kesin bir tarih belirtilmemiştir.

⁵²⁸ Vəzirova, MSO, s. 393.

⁵²⁹ Vəzirova, MSO, s. 335.

⁵³⁰ Vəzirova, MSO, s. 387.

⁵³¹ Vəzirova, MSO, s. 395.

⁵³² Vəzirova, MSO, s. 340

⁵³³ Vəzirova, MSO, s. 342

“*Təbriz Şəhrinin Havası və Təmizliyi*” bölümünden sonra romanın “*Üç İldən Sonra*” başlıklı bölümüne geçilir. Bu bölümde tarihin 1909 olduğu düşünülürse Münəvvər Xanım’ın evlenme tarihinin 1906 yılı olduğu anlaşılmış olur.

“*Üç İldən Sonra*” başlıklı bölüm romanın son bölümüdür. Bu bölümde meşrutiyetin ikinci kez ilan edildiği görülmektedir. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Rzaqulu Xan, Pərviz Xan, Hacı Xan ve Münəvvər Xanım bu bölümde ölürlər. Böylece onların ölüm yılının 1909 yılı olduğu anlaşılmış olur.

Dolayısıyla romanda anlatı zamanı 1906-1909 tarihlerini kapsamaktadır. Ancak olaylar 1884/1885 yıllarından itibaren anlatılır. Bu sebeple olayların geçtiği zaman aralığı 1884/1885 yılları ile 1909 yılı arasını kapsar.

3.2.2.2. Mekân:

Romanda anlatının geçtiği yer Tebriz şehridir. Rzaqulu xan bu şehirde doğmuş ve 12 yaşında babasıyla Paris’e gitmiştir. Burada Sorbon Darülfünunu’nda hukuk eğitimi almış ve Tebriz’e dönmüştür.

Romanda Tebriz şehriyle ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Özellikle yaz aylarında esen rüzgarlar Tebriz sokaklarındaki hayvan leşlerinin kokusunu şehre yaymaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Tebriz’in sokakları temiz değildir. Aynı zamanda şehrin içinde bir mezarlık bulunmaktadır. Bu mezarlıktan da çıkan pis bir koku şehre hâkim olmuştur.⁵³⁴

Böyükxanım, Münəvvər Xanım’ı hamama götürürken Təbriz sokaklarından geçer. Romanda Təbriz’deki bazı yer isimleri geçmiştir. Bunlardan bir tanesi “*Dəvəçi qəbristanı*”dır. Burası cuma günleri oldukça kalabalıktır. Böyükxanım hamamdan dönerken buradan geçmeyi tercih eder.⁵³⁵ Diğeri ise “*Ermənistan məhəlləsi*”dir.⁵³⁶

Roman genel itibarıyla mekân açısından sınırlı tutulmuştur. Olaylar daha çok kapalı mekanlarda gerçekleşir. Bunlardan bir tanesi Rzaqulu xan’ın evidir. Münəvvər Xanım’ın düğünü bu evde gerçekleşmiş, Münəvvər xanım bu evin arka tarafındaki havuzda intihar etmiştir.

⁵³⁴ Vəzirova, MSO, s. 342

⁵³⁵ Vəzirova, MSO, s. 365

⁵³⁶ Vəzirova, MSO, s. 366

Olayların geçtiği başka bir kapalı mekân ise Mirzə Rəhim Ağa'nın evidir. Mirzə Rəhim Ağa evinin bir bölümünü dergâh olarak kullanmaktadır. İnsanlar ondan fikir alıp, ona danışmak için buraya gelirler. Pərviz ve Hacı Xan burada saldırıya uğramış, Hacı xan burada ölmüştür.

Bir başka önemli kapalı mekân örneği hamamdır. Böyükxanım kızı Münəvvər Xanım'ı hamama götürür. Gidilen hamamın ismi ve yeri tam olarak belirtilmemiştir. Hamam'ın tasvirinden çok hamamdaki Tebrizli kadınların Münəvvər'e karşı davranışlarına yer verilmiştir.

Açık mekân örneği olarak Böyükxanım ve Münəvvər Xanım'ın hamama giderken geçtikleri sokaklar gösterilebilir. Burada sokakların isimlerine değinilmemiş, sokaklardaki Tebriz erkeklerinin Münəvvər Xanım'la ilgili düşünceleri ön planda tutulmuştur. Diğer bir açık mekân örneği “*Dəvəçi qəbristanı*”dır. Cuma günleri halkın büyük bir çoğunluğunun buradaki gömülü olan yakınlarını ziyarete geldiklerinden bahsedilmiştir.

3.2.2.3. Kişiler:

Rzaqulu Xan: Rzaqulu Xan babasının büyükelçi olarak Paris'e görevlendirilmesi sonucunda hicri 1286 yılında 12 yaşındayken babasıyla Paris'e gitmiş, burada 28 yaşında Sorbon Darülfünunu'nda hukuk eğitimi almış bir milyonerdir. Akıllı ve bilgili bir kişi olan Rzaqulu Xan'ın İran'da ve Fransa'da yazmış olduğu tiyatro eserleriyle tanınmaktadır. Yazdığı metinler dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır.

Hicri 1302 yılında tahsilini tamamladıktan sonra İran'a dönmeye hazırlandığı sırada İran'ın Petersburg Elçiliği için görev teklifini reddederek arkadaşı Doktor Lui ve onun nişanlısı Lisa ile Tebriz şehrine döner.

Burada dedesinden kalan 60 tane köyde yapmak istediği ıslahatları uygulamaya başlar. Köylerin harabe bir halde olduğunu görerek onların üç senelik gelirlerinin hepsini köylülere bağışlar. Öküzü olmayana öküz, tohumu olmayan tohum verir. Onların yanlış davranışlarını düzeltmeye çalışır.⁵³⁷

Bunların dışında “*İslahat*” adlı bir gazete çıkarmak ister fakat Nəsrəddin Şah tarafından buna izin verilmez. Tebriz ve Tahran arasında tramvay hattı yapılması için

⁵³⁷ Vəzirova, MSO, s. 336

Müsyö Dodun'a otuz bin tümen ödemesine rağmen Mirzə Ələskər Xan'ın daha fazla rüşvet istemesi nedeniyle bu isteğini gerçekleştiremez.

İran'da hangi işe el atsa karşısında rüşvetçi devlet adamlarını bulur. Bu yüzden de tek çare olarak çocuklarına iyi bir eğitim vermeyi ve onları İran'a yararlı bir vatandaş haline getirmeyi seçer. Büyük oğlu Pərviz'i mühendislik okutmak, küçük oğlu Hacı Xan'ı Berlin'de Mekteb-i Harbiye'ye göndermek, kızı Münəvvər'e ise Paris'te annelikle ilgili tahsil aldirmek ister. Bu sebeple onları Liza'nın eğitim vermesi için Doktor Lui'nin evine gönderir.

Rzaqulu Xan'ın hanımı Böyükxanım, çocukların Liza'nın yanında kalmasını ve Avrupalı tarzda eğitim almasını istemez. Ona göre çocuklar bir Avrupalı gibi değil bir Müslüman gibi yetişmeli mollalardan ders almalıdır. Onun İslam'da olmayan bidatleri uygulaması, yeniliklere kapalı bir kadın olması Rzaqulu Xan'ı rahatsız eder.

Rzaqulu Xan vatansever bir insandır. Vatan, millet ve insaniyet aşığıdır. Meşrutiyet yanlısıdır. Çocuklarının Avrupa'da okumasını, meşrutiyet ilan edildiğinde dönüp canlarını vatanları için vermelerini ister.⁵³⁸ Onun için mal mülk İran'dan önemli değildir. Böyükxanım'la yaşamış olduğu tartışmada ne çocuklarının ne de kendi canının İran'ın istiklalinden daha önemli olduğunu söyler.

Rzaqulu Xan'ın aklında fikrinde sürekli İran vardır. İran'ın istikbali, yabancılara verilen imtiyazlarla İran'ın sömürgeleştirilmeye çalışılması ve halkın içinde bulunmuş olduğu bu cehalet onu büyük bir üzüntüye sevk etmiştir. İran'da yayımlanan Tayms gazetesinde okuduğu makalede İran'ın borçlarını ödemek için yabancı ülkelere satıldığını düşünerek ağlamaya başlar. Vatan, savaş olmadan işgal edilmiş, gümrükler ve yollar yabancı devletlerin eline geçmiştir.

Böyükxanım'ın cahilce davranışları, Rzaqulu Xan'ı iyice üzüntüye sevk etmektedir. Böyükxanım, Münəvvər'i, Lisa'nın yanına göndermez. Onu hamama götürüp yıkamak ister. Rzaqulu Xan ise hamamın suyunun sağlıklı olduğunu, kirli olduğunu, hamamın insanlarda hastalıklara sebep olacağını doktorların bile söylediğini dile getirir de Böyükxanım onu dinlemez ve Münəvvər'i hamama götürür. Onun Avrupalı tarzda olan kıyafetlerini değiştirir ve onu Tebrizli bir kadın gibi giyindirir.

⁵³⁸ Vəzirova, MSO, s. 346

İran'ın içinde bulunduğu bu kötü duruma ve hanımının bu tarz hareketlerine üzülen Rzaqulu Xan, gündən günde bu üzüntüsünden dolayı hastalanır. Onun muayene eden arkadaşı Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ın ciğerlerinin ve kalbinin hasta olduğunu, üç yıl gibi bir ömrü kaldığını anlar.⁵³⁹

Hastalığı iyice ilerleyen Rzaqulu Xan, oğullarının Tahran'a kaçtığını öğrenince iyice fenalaşır. Sürekli Allah'a yalvarmakta, hayallerini gerçekleştiremediği için Allah'tan af dilemektedir.

Artık Rzaqulu Xan, yatağından kalkamaz haldedir. Kızı Münəvvər'in zorla annesi tarafından evlendirilmesi onu derinden sarsmıştır. Hastalığından dolayı çoğu zaman bilinci yerinde olmaz. Münəvvər Xanım, gelin olarak evden ayrılmadan önce onun yanına gelir fakat o, kendinde değildir. Kızı gittikten sonra gözlerini açar, kızının ve oğullarının evde olmadığını, hayallerinin darmadağın olduğunu düşünerek ağlamaya başlar. “İlahi, cəhalət nə yaman şeydir”⁵⁴⁰ diyerek bütün bunların sebebinin cəhəlet olduğunu düşünür.

Aradan üç yıl geçer. Rzaqulu Xan'ın hastalığı ağırlaşmış, onu yatağa mahkûm etmiştir. Bütün günü acı içinde sızlanmakla geçer. Böyükxanım, Münəvvər'e ait olan malların Münəvvər'in kocası Qulam Xan'a verilmesi için Rzaqulu Xan'ı ikna etmeye çalışır fakat Rzaqulu Xan bunu kabul etmez. Münəvvər'i üç yıldır görmeyen Rzaqulu Xan yine ağlamaya başlar. Kızının biçareliğine, kimsesizliğine, anasız babasız kalışına üzülür ve bir yandan da Allah'a yalvarır. O bu haldeyken bile yine milletini düşünmektedir. Milletin saadetini göremeden öleceği için üzgündür.⁵⁴¹

Hasta haliyle bile vatanını düşünen Rzaqulu Xan, Məhəmmədəli Şah'ın Kuran'a el basarak meşrutiyeti yeniden kabul ettiğini öğrenir ama o bu duruma temkinli yaklaşır. Məhəmmədəli Şah gibi birisinin İran'ın başında olduğu sürece İran'ın düzlüğe çıkamayacağını iddia eder.⁵⁴²

Rzaqulu Xan'ın son günlerinde üç yıldır göremediği kızı Münəvvər Xanım onu görmeye gelir. Kızını son kez gören Rzaqulu Xan kızından Doktor Lui'ye bir mektup yazmasını, mektupta kendisi öldükten sonra Lui'inin hükümete haber vermesini ve

⁵³⁹ Vəzirova, MSO, s. 372

⁵⁴⁰ Vəzirova, MSO, s. 387

⁵⁴¹ Vəzirova, MSO, s. 387-388-390

⁵⁴² Vəzirova, MSO, s. 395

mallarını mühürletmesini ister. Böyükxanım buna karşı çıkar. Rzaqulu Xan ölmek üzereyken bile o hala Qulam Xan'ı düşünmektedir. Rzaqulu Xan ise evlatlarına ve milletine doymadığı için Böyükxanım'ı suçlar. Son olarak kelime-i şهادet getiren Rzaqulu Xan ölür.⁵⁴³

Rzaqulu Xan'ın ölümünden sonra onun mezarını ziyarete gelen Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ın kabrinin başında bir konuşma yapar. Bu konuşmada Rzaqulu Xan'a hitaben “*Sən bu qaranlıq İranda bir işıqlıq istəyərdin.*” diyerek Rzaqulu Xan'ın İran'ın aydınlanması için mücadele ettiğini vurgular. Onun İran halkına hürriyet ve bağımsızlığı tanıtmak için cennetten gelen bir melek olduğunu söyler.⁵⁴⁴

Görüldüğü gibi Rzaqulu Xan, vatansever, bilgili, terbiyeli, dürüst, aydın bir insandır. Tek hayali İran'ın istiklali ve gelişmesidir. Bu hayal uğruna bütün malını mülküne feda edebilecek bir karaktere sahiptir. Çocuklarının eğitimini bile bu hayal üzerine planlamıştır. Ancak bunu hem toplumun hazır olmayışından hem hükümet idaresinin zayıflığından hem de hanımının cehaletinden dolayı başaramaz. Bu başarısızlığı onu içten içe yer bitirir. Toplumun bu cehaletini yenemeyişi ve İran'ın kötü yönetilmesi onu günden güne hasta etmiş, en sonunda ölümüne sebep olmuştur.

Böyükxanım: Rzaqulu Xan'ın hanımı olan Böyükxanım, romanda cahil ve avam bir kadın olarak tanıtılır. Zengin bir ailenin kızı olan Böyükxanım, İslami usullere göre eğitim almıştır. Babası Xudayar Xan, Kuran'ı öğrenmesi için ona hususi hoca tutmuş, Böyükxanım'a özel bir Kuran yazdırmıştır. Babası bu surenin kadınlarda aşk ve muhabbet hissi uyandıracağını düşünerek bu Kuran'dan Yusuf suresi çıkartmıştır. Bu sebeple romanın birçok yerinde Böyükxanım'dan bahsedilirken “*Qur'anda Yusuf sürəsini oxumayan Böyükxanım*”⁵⁴⁵ ifadesi kullanılır.

Böyükxanım, Rzaqulu Xan'la evlenene kadar sokağa hiç çıkmamıştır. Tek gittiği yer cami ve kendilerine ait olan hamamdır. O kadar güzeldir ki camide onu gören şairler onun güzelliğine şiirler yazarlar.

Bu kadar güzelliğe sahip olan Böyükxanım, güzel bir yaradılışa ve kişiliğe sahip değildir. Kocasını Rzaqulu Xan'la olan ilişkisi çok kötüdür. Kocasına bir saat zaman bile

⁵⁴³ Vəzirova, MSO, s. 400

⁵⁴⁴ Vəzirova, MSO, s. 426

⁵⁴⁵ Vəzirova, MSO, s. 354

ayıramaz. Evlenmeden önceki yaşantısının tam tersi olarak Böyükxanım, gezmeyi sever, özellikle erkeklerin olduğu yerlerde dolanmayı kendine adet edinmiştir.

Böyükxanım kendi güzelliğine hayran bir yapıya sahiptir. Kocasının ülkesi için üzülməsi, ağlaması, halkın aydınlanması için gösterdiği çabalar onun ilgisinde değildir. Kocası yaşamış olduğu sıkıntılara ağlarken bile o sadece kendi güzelliğini düşünür. Kendine âşık olmuş gibidir.⁵⁴⁶

Rzaqulu Xan'ın sürekli vatanı ve milleti için üzülməsi onu rahatsız eder. Rzaqulu Xan'ın diğer ağalar gibi köyleriyle ilgilenmesi, dışarı çıkmasını ister. Çocuklarını Lisa'nın evine göndermesine sitem eder. Ona göre çocuklar orada Frenk adetleri öğrenerek İslam'dan uzaklaşmakta, mezhepten çıkmaktadır. Çocukların mollalar tarafından eğitilmesini savunur.

Rzaqulu Xan'a göre Böyükxanım, asabiyete, bidate ve gerçek dışı şeylere bağlı kalarak hayatını mahvetmektedir. Rzaqulu Xan vatan ve millet aşkıyla yanarken Böyükxanım'ın tek düşündüğü şey malının ve mülkünün boşa gitmesi, çocuklarının Frenk evinde dinden çıkacak olmalarıdır.⁵⁴⁷

Rzaqulu Xan'ın gazetede İran'la ilgili okuduğu bir makalede İran'ın gelirlerine yabancılar tarafından el konulduğunu öğrenip ağlaması üzerine Böyükxanım “*Deyəsən rəhmətliyin balasını xalqa vəkil seçdilər. Sən allah bir bunun xəyalatına bax!*”⁵⁴⁸ diyerek büyük bir tepki gösterir.

Rzaqulu Xan Böyükxanımın bu sözlerine karşı Allah'a dua etmekle yetinir. Böyükxanım'ın bu ifadeleri onun ne kadar cahilce düşündüğünün de kanıtıdır aynı zamanda. Vatan ve millet sevgisinden uzak bir kadın olarak yetişmiş ve böyle de yaşamaya devam etmiştir.

Böyükxanım'a göre Rzaqulu Xan'ın bu halde olmasının sebebi, onun Avrupa'ya gidip burada eğitim alması, bilgili biri olmasıdır. Bu yüzden çocuklarının da babaları gibi Avrupa'ya gidip eğitim almalarını istemez. Burada Böyükxanım'ın cahilliği farkında olmadan övdüğü, değerli kıldığı görülmektedir.

Çocuklarının, özellikle Münəvvər Xanım'ın giydikleri Batılı tarzda kıyafetler, onu oldukça rahatsız etmektedir. Ona göre bu kıyafetler çocukları kirletmektedir. Bunlar

⁵⁴⁶ Vəzirova, MSO, s. 344

⁵⁴⁷ Vəzirova, MSO, s. 346

⁵⁴⁸ Vəzirova, MSO, s. 350

cin ve şeytan kıyafetleridir. Müslüman birisinin bu tarz kıyafetler giymesi doğru değildir. Bütün bunların müsebbibi olarak Rzaqulu Xan'ı görür.

Böyükxanım o kadar cahildir ki çatal kaşık kullanmayı, mundarlık olarak görür. Ona göre bu işlər Frenk adetleridir. Elle yemek kendi babasından dedesinden öğrendiği bir gelenektir. Bu yüzden yemeğini eliyle yer.⁵⁴⁹

Böyükxanım, kızı Münəvvər Xanım'ı Liza'nın evinə göndərməz. O bu düşüncəsiylə kızı bu Frenk adetlərindən kurtaracaq və gerçək bir Müslüman yapacaktır. Bu yüzden ilk iş olaraq onu hamama götürmək istər.

Rzaqulu Xan sudan alınan numunələrə görə hamam suyunun pis olduğunu, hastalık taşıyabileceğini, söylese de Böyükxanım onu dinləmez. Mollalar, din və şəriat hamama giriləbileceğini söylemişdir. Dolayısıyla onların sözlər daha önemlidir.

Münəvvər Xanım'ı alıp hamama götürür. Hamama gədikən Münəvvər Xanım'la aralarında gəçən konuşma Böyükxanım'ın düşünce dünyasını yansıtməsi bakımından önemlidir. Böyükxanım, bütün kafirlerin və onlar gəbi giyinip onlar gəbi davrananların cəhennəmə gideceğini düşünür. Doktor Lui və Lisa da bunlardan biridir. Ona görə eğer Lui və Lisa cənnətə gideceklerse kendisi cəhennəmə gitmeyi tercih eder. Böyükxanım, babasının da cənnətə gideceğini düşünür. Bu yüzden babasının bulunduğü cənnətte Lui'nin olmasını istəmez.

Böyükxanım, Münəvvər'i hamamda yıkadıktan sonra Münəvvər'in üstünə Tebrizli kadınların kıyafetlərini giydirip evin dönüş yolunu tutar. "Deveci Kabristanı'ndan gəçərken Qulam Xan'ı görür və selamlaşır. Sonrasında Böyükxanım, Qulam Xan'ı Münəvvər Xanım'a göstərərək onun ne kadar yakışıklı biri olduğundan, Münəvvəri Qulam Xan'la nişənləmədən bəhseder. Aslında Böyükxanım Qulam Xan'dan hoşlanmaktadır. Qulam Xan'a yakın olabilmek için kızını onunla evləndirmə niyetindədir.⁵⁵⁰

Bu niyetlə Mirzə Rəhim Ağə'nın yanına gider. Ona bu düşüncesini söyler. Rzaqulu Xan'ın çocukları Frenk evinə bıraktığını, çocukların dindən və mezhepten çıktığını, kızını kafirlikten kurtarmasını istər. Mirzə Rəhim Xan'a para verərək Qulam

⁵⁴⁹ Vəzirova, MSO, s. 354

⁵⁵⁰ Vəzirova, MSO, s. 365-367

Xan'ın annesiyle beraber nikah akdini gerekleştirir. Böylece kızı Münəvvər Qulam Xan'la evlenmiş olur.⁵⁵¹

Kızını zorla evlendiren Böyükxanım, ona evlerinde bir düğün yapar. Dğne Tebrizli kadınlar gelmiştir. Kızının son bir saat daha babasıyla zaman geirmesine izin vermeden onu Qulam Xan'ın evine gönderir.

Böyükxanım, kızı evlendikten sonra zamanın böyük bir kısmını Qulam Xan'ın evinde geçirmektedir. Rzaqulu Xan'a ısrarlar Münəvvər'in miras hakkını Qulam Xan'a vermesini ister. Rzaqulu Xan bu teklifi kabul etmez. Qulam Xan, Rzaqulu Xan'ın evine gelerek Böyükxanım'la tartışır. Böyükxanım'dan sznde durmasını, Münəvvər'in payını kendisine vermesini ister. Böyükxanım onu ikna etmeye alışsa da fayda etmez. Qulam Xan sinirlenip evden ıkar.⁵⁵²

Bu olaylardan sonra Qulam Xan, Münəvvər Xanım'ı dvp evden kovar. Babasının evine gelen Münəvvər Xanım, annesi Böyükxanım'a Qulam Xan'ın yaptıklarını anlatınca annesi ona *“vrt olanın hmiş grk qabırğası ağacda olsun, övrəti dyllr d, syrlr d, dyb eşiğ buraxarlar, grkdir ki sbr elsin, ss ıxarmasın.”*⁵⁵³ diyerek onu teselli etmeye çalışır.

Böyükxanım için kadının kocasından dayak yemesi, sokağı atılması gayet normal bir şeydir. Bu gibi davranışlara kadının sabretmesi gerektiğini düşünür. Bunlar kadının görevleri arasındadır.

Rzaqulu Xan öldükten sonra Mirz Rhim Ağı, Rzaqulu Xan'ın bütün mal varlığını mhrletir. Oğlanlar Tahran'dan dönmüşlerdir. Mhrn kaldırılması için Böyükxanım, Mirz Rhim Ağı'nın yanına gider. Ondan yardım ister fakat Mirz Rhim onunla nikah kıyıp ilişkiye girmek niyetindedir. Böyükxanım, Mirz Rhim Ağı'nın bu niyetini anlayınca ona büyük bir tepki gösterir.⁵⁵⁴ Bu, onun roman boyunca savunduğ cehaletle ilk defa karşı karşıya gelişidir.

Mhrn kaldırılması için Mirz Rhim Ağı'nın yanına giden Prviz ve Hacı Xan, Qulam Xan tarafından orada silahla vurulur. Hacı Xan orada hayatını kaybederken Prviz Xan, yaralı olarak eve getirilir. Oğullarının yanı başına gelen Böyükxanım

⁵⁵¹ Vzirova, MSO, s. 373

⁵⁵² Vzirova, MSO, s. 393

⁵⁵³ Vzirova, MSO, s. 398

⁵⁵⁴ Vzirova, MSO, s. 408

yaptığı hataları artık anlamıştır. “*Oğlanlarım mən öz özümə zülm elədim! Özüm bais oldum xanımanımın dağılmağına. Oğlanlarım məndən Allah’a şikayət etməyin.*”⁵⁵⁵ diyerek saçlarını yolmaya başlayan Böyükxanım yaptıklarına pişman olmuştur ama artık çok geçtir.

Böyükxanım kendi cehaletinin kurbanı olmuştur. Bu cehaleti ve avamlığı yüzünden sadece kendisi değil bütün ailesi zarar görmüştür. Kocas, kızı ve oğulları onun cahil istekleri yüzünden hayatlarını kaybetmiştir.

Münəvvər Xanım: Rzaqulu Xan ve Böyükxanım’ın kızları olan Münəvvər Xanım, Frenk adetleriyle yetişmiş, bilgili, terbiyeli, öğrenme heveslisi bir kız çocuğudur. Babası Rzaqulu Xan onu Fransa’ya annelik eğitimi almaya göndermek ister. Bu yüzden diğer kardeşleri gibi Doktor Lui ve Lisa’nın evinde Lisa tarafından Avrupai tarzda eğitim alır.

Annesi Böyükxanım onun bu eğitimleri almasına karşıdır. Onu Lisa’nın yanına göndermek istemez. Münəvvər’in bir Avrupalı gibi giyinmesi Böyükxanım’ı rahatsız etmektedir. O, kızının Tebrizli Müslüman kadınlar gibi giyinmesini ister.

Kardeşleriyle annesini görmeye gelen Münəvvər Xanım, annesinden ayrı kaldıkları için üzülmemesini ister. Ayrılığın şimdilik zor olduğunu ama ilerde kendileri tahsillerini tamamlayıp İran’a hizmet ettiklerinde annelerinin bundan memnuniyet duyacağını dile getiren Münəvvər Xanım, babasının istediği gibi İran’a hizmet etmek için çabalamaktadır.⁵⁵⁶

Böyükxanım, kızı Münəvvər Xanım’ın Lisa’nın evine dönmesine izin vermez. Bunun üzerine Münəvvər annesine yalvarmaya başlar. Dönmezse eğitiminin yarım kalacağını, onun yüzünden kardeşlerinin de derslerine yoğunlaşamayacaklarını dile getirir fakat Böyükxanım ikna olmaz. Münəvvər bir günlüğüne annesinin yanında kalmayı kabul eder.

Böyükxanım bunun üzerine ilk iş olarak onu hamama götürür. Her ne kadar Münəvvər Xanım ve Rzaqulu Xan buna karşı çıksa da Böyükxanım onları dinlemez. Münəvvər annesiyle hamama giderken üzerinde Avrupalı kıyafetleri vardır. Bu kıyafetler içinde oldukça güzel görünen Münəvvər’i sokaktaki Tebrizli erkekler

⁵⁵⁵ Vəzirova, MSO, s. 422

⁵⁵⁶ Vəzirova, MSO, s. 353

hayranlıqla izlerler. Kimisi onun güzel olmasına rağmen kafir olduğunu düşünür. Giydiği kıyafetlerden dolayı onu herkes yabancı zannetmiştir. Kimisi de ona kaş göz işareti yapmaya çalışır. Münəvvər bunların hiçbirine aldırmaz. O önüne bakarak yürümektedir. Bazı gençler onun bu güzelliğini görerek Soltanuüşüəra'dan onun için şiir yazmasını ister. Soltanuüşüəra da onu görünce onun güzelliğine hayran kalır ve Farsça bir şiir yazar.

Münəvvər Xanım, Soltanuüşüəra'nın yazdığı şiiri ve Tebrizlilerin kendisi hakkında konuştuklarını düşünmeye başlar. Tebrizlilerin birer vahşi olduğunu, gerçek Müslüman olmadıklarını düşünür. Böyükxanım ise Münəvvər'in bu durumdan gücendiğini düşünerek, bunun sebebinin Rzaqulu Xan'ın onu bir Frenk gibi giydirmesinden kaynaklandığını söyler. Münəvvər Xanım ise kendisini gücendiren şeyin Müslüman halkın kendilerini cennetlik, başka halkları ise cehennemlik olarak düşünmesi olduğunu dile getirir. Oysa her millet kendi yaratmış olduğu terakkiye göre ahirette değerlendirilecektir.⁵⁵⁷

Münəvvər Xanım, henüz çocuk yaşta olmasına rağmen İran'daki haksızlıkların, toplumdaki cehaletin, yöneticilerin halka uyguladıkları zulmün farkındadır. Dedesinin bu kadar zenginliğe padişahın hizmetinde padişah gibi halka zulmederek ulaştığını bilir.

Münəvvər Xanım annesiyle hamamda diğer Tebrizli kadınların alçaltıcı sözlerine maruz kalır. Kadınlar onun Avrupai tarzda kıyafetlerini görünce "*Xudavənda gör bu kafirlər musəlmanı necə yoldan çıxarmaq istəyimişlər?*"⁵⁵⁸ şeklinde konuşurlar.

Hamamdan dönerken yolda Qulam Xan ile karşılaşırlar. Annesinin Qulam Xan'la selamlaşması onun garibine gitmiştir. Bir müddet sonra annesi ona Qulam Xan'ın yakışıklılığından bahseder. Böyle bir insanla evlenmesi gerektiğini söyler. Münəvvər Xanım ise annesinin bu konuşmalarından rahatsız olur. O, bu tarz işlemlerle ilgilenmediğini, onun için tek önemli olan şeyin tahsil hayatı olduğunu ifade eder.⁵⁵⁹

Böyükxanım, Münəvvər Xanım'ı habersiz bir şekilde Qulam Xan'la evlendirmiştir. Münəvvər Xanım bundan habersiz Avrupa'ya gidip tahsil yapma hayalindedir. Ancak beklenmedik bir şekilde hastalanır. Onun hastalığının sebebi annesinin onu bir daha Lisa'nın evine göndermeyecek olmasıdır. Münəvvər Xanım'ın

⁵⁵⁷ Vəzirova, MSO, s. 362

⁵⁵⁸ Vəzirova, MSO, s. 363

⁵⁵⁹ Vəzirova, MSO, s. 366

tahsilini tamamlamamış olması onun hastalığının günden güne ilerlemesine sebep olmuştur.

Münəvvər Xanım, Qulam Xan'la evlendirildiğini öğrenince üzüntüsü daha çok artar. Kendisini bedbaht, ilimden ve tahsilden mahrum, istemediği halde Qulam Xan'a satılan bir esir gibi görür. Annesinin cahilliğinin bu ailenin sonunu getireceğini düşünür.⁵⁶⁰

Bundan sonra Münəvvər Xanım babası Rzaqulu Xan gibi hep hastadır. Günün büyük bir bölümünü yatağında dinlenerek geçirir. Zaman zaman hastalığın etkisiyle şuurunu kaybeder. Yine şuurunu kaybettiği bir günde arkadaşları Jorj ve Olqa onu ziyarete gelir. Olqa ve Jorj eğitimlerine Avrupa'da devam etmek için İran'dan ayrılmak üzerelerdir. Son bir kez Münəvvər Xanım'ı görmek istemişlerdir. Ancak Münəvvər Xanım bilinçsiz bir şekilde yatağında yattığı için onların geldiğini fark etmez. Çok sonra kendine geldiğinde Olqa ve Jorj'un bıraktığı mektubu fark eder. Mektubu okuduğunda ne kadar bedbaht ve talihsiz olduğunu bir kez daha anlamış olur. Üzüntüsünden yeniden bilincini kaybeder.⁵⁶¹

Bütün bu olanlar Böyükxanım hiç umursamaz. Kızın'ın düğününü evlerinde yapar. Münəvvər Xanım düğün esnasında annesine ve onu süslemeye gelen Leylabəyim Xanım'a yalvarmaya başlar. Kendisinin tahsilinin yarım kaldığını, evlenmek istemediğini, kardeşlerinin gurbet ellerde olduğunu, arkadaşlarının ise kendi hayallerinin peşinden gittiğini, bu yaptıklarının akla ve mantığa aykırı olduğunu, cahilce hareket ettiklerini söyler.⁵⁶²

Onun bu söylediklerini kimse umursamaz. Münəvvər Xanım durmadan ağlamaktadır. Bu sırada Şahnabaz Xanım, Münəvvər'i alıp damat evine götürmek için faytonla eve gelir. Münəvvər Xanım son bir kez babasını görmek ister. Babasıyla konuşup ondan yardım istese de başarılı olamaz. Çünkü Rzaqulu Xan çok hastadır ve kendinde değildir. Münəvvər Xanım zorla damat evine götürülür.⁵⁶³

Aradan üç yıl geçer. Rzaqulu Xan son günlerini yaşamaktadır. Böyükxanım Münəvvər'e ait olan miras payının Qulam Xan'a verilmesini ister. Rzaqulu Xan bunu

⁵⁶⁰ Vəzirova, MSO, s. 378

⁵⁶¹ Vəzirova, MSO, s. 381

⁵⁶² Vəzirova, MSO, s. 384

⁵⁶³ Vəzirova, MSO, s. 387

kabul etmez. Bunun üzerine Qulam Xan, Münəvvər'i döverək evden kovar. Baba evinə gələn Münəvvər Xanım, Qulam Xan'ın başkə erəklerlə düşüp kalktığını anlatır. Başına bu işlərin gəlməsindən annəsini suçlar. Annesinin kendisini bir adama esir verdiğini, onu dokuz yaşında evləndirərək üç yıldır karanlık bir evdə tutsak ettiğini söyler. Qulam Xan'ın onu kamçıyla dövdüğünü və evdən kovduğunu dile getirən Münəvvər Xanım'a Böyükxanım, bir kadının kocasının bu arz davranışlarına katlanması gerektiğini söyler.⁵⁶⁴

Münəvvər isə buna karşı çıxar. Ne erəğin ne də kadının birbirlərinə tecavüz ya da saldırma hakkı yoxtur. Kimseyi esir olaraq bir başkasına satmaq da doğru değildir. Erəkler için kadının itaati sadəcə şəriatın buyurduğu gibidir. Bu şəriatın dışına çıxan kadın, şəriatın belirlediği cəzaya görə cəzalandırılır.⁵⁶⁵

Bir süre sonra babası Rzaqulu Xan hayatını kaybedər. Münəvvər Xanım iyicə hastalanır. Bilincini kaybetmiş bir şəkildə yataklara düşər. Kardeşləri Pərviz və Hacı Xan'ın Qulam Xan tərəfindən öldürüldüğünü öğrəninçə evlərinin arkasındaki havuza şüursuz bir şəkildə kendini atar. Burada boğularak can verir. Onu, kardeşləriylə bərabər Kasımhan Kabristanı'na, babasının yanına gömərler.⁵⁶⁶

Görüldüğü gibi Münəvvər Xanım küçük yaşta olmasına rağmen iyi bir eğitim almış, amacı ilərində İran'a hizmet etmək olan vatansevər bir kızdır. Annesinin cəhaleti yüzündən hayallerini gerçəkləştirmemiş, bunun acısıyla hastalanmışdır. Annesinin onu küçük yaşta Qulam Xan'la evləndirməsi, onun bir esir gibi satılması onu daha çox yaralamış, küçük yaşta bütün acıları tatmışdır.

Pərviz Xan və Hacı Xan: Rzaqulu və Böyükxanım'ın oğulları olan Pərviz və Hacı Xan, Rzaqulu Xan'ın istəğiylə Lisa'nın yanında Avrupai tarzda eğitim almaktadırlar. Rzaqulu Xan böyük oğlu Pərviz Xan'ı mühəndislik eğitimi almasını, küçük oğlu Hacı Xan'ı isə Berlin'e Məktəb-i Harbiyə'də öğrenim görməsini istəməktədir.⁵⁶⁷

Annələrini ziyarətə gələn kardeşlər, annələrinin *“Bu ilm sizi rahat etməz, bir az da atanız kimi əziyyətə salar. Hərgah Fətəngistana gətmək olmasa idi atanız bu hala da*

⁵⁶⁴ Vəzirova, MSO, s. 398

⁵⁶⁵ Vəzirova, MSO, s. 399

⁵⁶⁶ Vəzirova, MSO, s. 423

⁵⁶⁷ Vəzirova, MSO, s. 339

qalmazdı”⁵⁶⁸ sözlərinə t pki göstərirlər. Pərviz Xan ann sinin sözünü keserek İran’ın aydınlanması için İranlıların Avropa’ya g dip İran’a    k getirm ləri gerektiğini söyler. “*Doğrudur sən bizim anamızısan lakin bizim həqiqi anamız İrandır.*”⁵⁶⁹ diy n P rviz Xan, ecn bilerin bu gerçek ann ləri olan vatanın namusuna el uzattıklarını dile getirir. Bu  ll rin b k p ülkeden çekilmesini sağlamak için bilim sahibi insanların olması gerektiğini anlatır.

Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi P rviz Xan da tıpkı babası ve diğer kardeşleri gibi gerçek bir vatanseverdir. İran, onun için annesinden de kıymetlidir. İran’ın gelişip yükselmesi için elinden gelen her şeyi yapmak ister.

 ocuklarının Avropai tarzda eğitim almasını istemey n Böyükxanım, M n vv r’i Lisa’nın yanına g ndermeyince iki kardeş Tahr n’a kaçarlar.⁵⁷⁰ Tahr n’da me rutiy t h reketine katıldıkları anlaşılan P rviz Xan ve Hacı Xan, babaları Rzaqulu Xan ölünce tekrar Tebriz’e dönerler.⁵⁷¹

Mirz  R him A a, bütün malları m h rleyince m hr  vermesi için onun yanına giderler. Burada Mirz  R him A a, kardeşlerle me rutiy t haqqında konuşur. Onlara me rutiy tle ilgili kinayeli sorular sorar.

Mirz  R him Ağa’nın “*Tehr n’da mill tp r stl r n  fırldaq  evirirl r.*”⁵⁷² sorusuna P rviz Xan sakın bir şekilde Tahr n’da fanatizmin ve irticai h reketlerin arttığı cevabını verir. Mirz  R him A a, fanatizm kelimesinin anlamını bilmediğini, bu sözün “*fr ngim ablar*” tarafından s yl ndi ini alaylı bir şekilde dile getirir. P rviz Xan fanatizmin atadan gelen c haleti ve kanunları İslamiyet diye kucaklamak, bidatl re  ariat deyüp bunları uygulamak, istibdat ve zulüm ehline dünya malından dolayı sahip çıkmak olduğunu söyler.

Mirz  R him A a, P rviz’in bu konuşmalarıyla dalga geçmeye devam  der. P rviz Xan ise neden halkın me rutiy t istediğini açıklamaya ba lar. N sr ddin  ah’ın döneminde devletin hiçbir icraat yapmadığını sadece halktan alınan paraların Avropa restoranlarında harcandığını, hukuku ve adaleti bazı yalancı mollalara, bozgunculara

⁵⁶⁸ V zirova, MSO, s. 352

⁵⁶⁹ V zirova, MSO, s. 353

⁵⁷⁰ V zirova, MSO, s. 377

⁵⁷¹ V zirova, MSO, s. 402

⁵⁷² V zirova, MSO, s. 410

teslim ettiğini, bu yüzden de gasp etme ve riyaset sevdası yüzünden İran ve İranlıların baştan başa ayaklar altına alındığını, bundan dolayı da ayaklanan halkın kendi hukukunu oluşturmak istediğini fakat zamanın buna uygun olmadığı için bunun ertelendiğini ifade eder. Nəsrəddin Şah'tan sonra gelen Müzəffərəddin Şah döneminde de aynı yanlışlara devam edildiğini, onun döneminde verilen imtiyazlarla İran'ın borçlandırıldığını, halkın buna karşı tepki göstermesi üzerine Müzəffərəddin Şah'ın meşrutiyeti kabul ettiğini fakat onun yerine gelen Məhəmmədli Şah'ın bundan vazgeçmek istediğini, bu yüzden ülkenin halinin harap olduğunu anlatır. Meşrutiyet sayesinde hükümet başında oturan kişilerin kendi istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini ifade eden Pərviz Xan, ülkenin her köşesinde kanunların işleyeceğini belirtir.⁵⁷³

Mirzə Rəhim Ağa, Pərviz Xan'ın bu açıklamalarına tepki göstererek meşrutiyeti kabul etmediğini, bir ağayla onun işçisinin eşit olamayacağını söyler. *“Yazıqsınız müsəlman olun”* diyerek onları uyarır.

Pərviz Xan ise ona *“sizi başa salmaq üçün heç olmasa əlli il vaxt lazımdır.”*⁵⁷⁴ diyerek 20. yy'da insanların basıp kesmekle değil; ilim, fən, sanat, marifet, ticaret, medeniyetle övündüğünü, başka ülkelerin hürriyet ve eşitliğin aşığı olduğunu dile getirir.

Bu konuşmalar devam ederken Qulam Xan içeri girererek malların mührünün kaldırılmasını ister. Rzaqulu Xan'ın vasiyetinin kedisinde olduğunu, bu yüzden de malların kendi hakkı olduğunu dile getirir. Pərviz Xan, Qulam Xan'la daha kibar konuşmaya çalışırken, Qulam Xan onu tersleyerek Hacı Xan'la tartışmaya başlar. Mirzə Rəhim Ağa, malların Qulam Xan'ın hakkı olduğunu söyleyince Hacı Xan'ın *“Mən bu tövr yalancı vəsiyyətnamələrin bahasıba bir şahı vermərəm. Mən bu tövr mollaların möhrünə də ehtiram qoymaram. Özüm gedib, möhrü götürüb malıma sahib olaram.”*⁵⁷⁵ şeklinde konuşması üzerine Qulam Xan silahını çıkarır ve Hacı Xan'a atəş eder. Kurşun, Hacı Xan'ın bir göğsündən girip diğer göğsündən çıkar ve Hacı Xan hayatını

⁵⁷³ Vəzirova, MSO, s. 412-413

⁵⁷⁴ Vəzirova, MSO, s. 414

⁵⁷⁵ Vəzirova, MSO, s. 420.

kaybeder. Pərviz Xan, ayağı kalkıp Qulam Xan'la dövüşməyə çalışırken Qulam Xan, bir kurşun da Pərviz Xan'a sıkar.⁵⁷⁶

Hacı Xan'ın cesedi Pərviz Xan'la beraber evinin avlusuna getirilir. Pərviz Xan yaralıdır, henüz ölməmişdir. Anneleri Böyükxanım oğullarının başına gelir ve ağlamaya başlar. Az sonra polisler gelir ve soruşturma başlatılır. Pərviz Xan'a şikâyetin kimdendir diye sorduklarında o, “*şikayətim cəhalətdəndir*” cavabını verir. Onun başına toplanan ve ağlayan öğrencilərə “*Qardaşlar, iranlılar içində nəşri-məarifə çalışın! Qafil durmayın, qardaşlar!*” diyerek salavat getirir ve hayatını kaybeder.⁵⁷⁷

Mirzə Rəhim Ağə ve Nisabəyim Xanım: Mirzə Rəhim Ağə, Tebrizlilerin itibar ettiği bir din adamıdır. Romanda dini kendi çıkarları için kullanan bir molla olarak görülmektedir.

Böyükxanım, kızı Münəvvəri Xanım'ı Qulam Xan'la Mirzə Rəhim Ağə'dan yardım ister. Kocasını Rzaqulu Xan'ın bu işten haberi yoktur. Mirzə Rəhim Ağə, Rzaqulu Xan'ın onayı olmadan evlenme akdinin gerçəkləşməyəcəğini söyləse də asıl amacı Böyükxanım'dan para almaktır. Bu amacına ulaşan Mirzə Rəhim Xan, Münəvvər və babasının onayı olmadan Münəvvər Xanım'la Qulam Xan'ın nikah akdini gerçəkləşdirir. Bu hareketiylə onun samimi bir din adamı olmadığı, para için dini kullanabileceği anlaşılmış olur.⁵⁷⁸

Rzaqulu Xan öldükten sonra Mirzə Rəhim Ağə, Qulam Xan'la anlaşarak Rzaqulu Xan'ın mallarına mühür vurur. Bu mührün açılması için Böyükxanım, Mirzə Rəhim Ağə'nın yanına gider. Ondan yardım etmesini ister. Mirzə Rəhim Ağə, Böyükxanım'ın oğlanlarının Təhran'dan döndüğünü öğrenince bu işi Qulam Xan dahil hep beraber çözülebileceğini söyler.

Böyükxanım oğullarının Qulam Xan'ın ismini duyunca tekrar Təhran'a gidebileceklerini söyleyerek, Mirzə Rəhim Ağə'ya yalvarır. Bunun üzerine Mirzə Rəhim Ağə, hanımı Nisabəyim Xanım'ı digər odadaki tespihi bulması için gönderir. Nisabəyim Xanım odadan çıkınca Böyükxanım'la baş başa kalan Mirzə Rəhim Ağə, Böyükxanım'a iyice yaxınlaşarak konuşmaya başlar. Artık Böyükxanım'ın dul bir kadın olduğunu dile getiren Mirzə Rəhim Ağə, ikisinin yan yana aynı yerdə olmasının şəriata

⁵⁷⁶ Vəzirova, MSO, s. 421.

⁵⁷⁷ Vəzirova, MSO, s. 422.

⁵⁷⁸ Vəzirova, MSO, s. 369

aykırı olduğunu söyler. Böyükxanım ise “*Ağa mənə öz qızın həساب elə!*”⁵⁷⁹ diyerek hala Mirzə Rəhim Ağa’dan medet ummaktır.

Mirzə Rəhim Ağa ise Böyükxanım’a biraz daha yaxınlaşaraq birbirlerine namahrem olduklarını, bu namahremlik olduğu sürece Böyükxanım’ın işini çözemeyeceğini ifade eder. Bu arada Mirzə Rəhim Ağa, Böyükxanım’a o kadar yaxınlaşmışdır ki neredeyse sakalı Böyükxanım’ın yüzünə dəgecektir. Böyükxanım, Mirzə Rəhim Ağa’nın niyyətini hala anlamamışdır. O hala ona ısrarla yardım etmesi için yalvarmaktadır. Mirzə Rəhim Ağa, onun bu yalvarmasına dayanamadığını ama İslamiyyət’in kurallarından da vazgeçemeyeceğini, Allah’tan korktuğunu, şu an burada baş başa konuştukları için ileride Allah’a hesap vereceğini söyler. Böyükxanım ise yavaş yavaş Mirzə Rəhim Ağa’nın niyyətini anlamaya başlamışdır. Kendisinin üç büyük evladı olduğunu, henüz iddetinin bile çıkmadığını, bu yüzden kendisine nikah düşmeyeceğini dile getirir.⁵⁸⁰

Bu sözlər üzərinə Mirzə Rəhim Ağa, kendisinin otuz yıldır mollalık yaptığını, Böyükxanım’ın kendisine şəriati öğretmeyeceğini söyler. Böyükxanım’ı ikna etmək için Böyükxanım’ın elli tane də böyük evladı dahi olsa vekil olamayacağını, hamile olup olmadığı bilinmeyen kadınlar için iddetin geçerliyi olduğunu, oysaki Böyükxanım’ın kocasının rahatsızlığından dolayı hamile olamayacağını, hal böyleyken kendisini bile bile cəhennəm atəşinə atamayacağını bildirir. Böyükxanım onun niyyətini artıq tam olaraq anlamışdır. Bunun üzərinə Böyükxanım “*Qurban olum şəriət sahibinə ki, verib sizin kimi birinin əlinə, hər nə bilirsiniz fəqir camaata eylədirsiniz. Utanmaz oğlu utanmaz!*”⁵⁸¹ diyerek oradan ayrılır.

Bu olayı gören Nisabəyim Xanım, yere batsın böyle molla diyerek tespihi Mirzə Rəhim Ağa’nın başına çalar. Bunun üzərinə Mirzə Rəhim Ağa hanımına kızarak “*Sənin həyalın odur ki, mən şəriəti ayaqlayım? Özümü allahın qılincına vurum?*”⁵⁸² dinin arkasına sığınır. Nisabəyim Xanım ise ona tepki göstərərək hər gün iddeti çıkmamış kadınlarla nikah yaptığı için utanması gerektiğini, böyle mollalığın, alimliğin olamayacağını, artıq bu durumdan bıktığını söyler.

⁵⁷⁹ Vəzirova, MSO, s. 406

⁵⁸⁰ Vəzirova, MSO, s. 407

⁵⁸¹ Vəzirova, MSO, s. 408

⁵⁸² Vəzirova, MSO, s. 408

Romanın girişindeki şiirde mollaların beğendikleri kadınları kandırarak geçici nikah yaptıklarından bahsedildiği düşünülürse, o mollalardan birinin de Mirzə Rəhim Ağa olduğu bu olayla anlaşılmış olur.

Pərviz Xan'la aralarından geçen diyaloglardan hareketle Mirzə Rəhim Ağa'nın yeniliklere, meşrutiyete, özgürlüğe ve eşitliğe karşı olduğu görülür. Pərviz Xan'a meşrutiyetin ne olduğunu soran Mirzə Rəhim Ağa, meşrutiyetin herkese eşitlik getireceğini, herkesin hakkını savunacağını öğrenince buna karşı çıkar. Yanında çalışan bir hizmetçiyle eşit olmayı kabul etmez.⁵⁸³

Frenk adetlerinin insanı kafirleştireceğini düşünür. Çatal bıçak kullanmak yerine elle yemenin çok büyük sevabı olduğunu savunur. İran'dan Avrupa'ya gidip orada öğrenim gören insanların döndüklerinde yeni Frenk adetlerini getirdiklerini, bu yüzden Avrupa'ya gitmenin yanlış olduğunu, halkın kendi din adamına sahip çıkması durumunda huzura kavuşacağını söyler.

Rzaqulu Xan'ın evinin mührünü kaldırmak istemez. Qulam Xan'la bu konuda anlaşmaları görülür. Qulam Xan, Rzaqulu Xan'ın vasiyetinin kendisinde olduğunu, bu vasiyetin Mirzə Rəhim Ağa tarafından mühürlendiğini, Rzaqulu Xan'ın da bu vasiyette mührünün olduğunu, vasiyette malların bir kısmının Mirzə Rəhim Ağaya, geri kalanının ise kendisine bırakıldığını yazıldığını iddia eder. Oysaki Rzaqulu Xan, böyle bir vasiyet yazmamıştır.

Mirzə Rəhim Ağa, halkı dinle kandıran, onların parasını alan, dul kadınlara muta nikahı yaparak onlarla ilişkiye giren, riyakâr iki yüzlü bir din adamıdır. İslam'da olmayan kuralları varmış gibi göstererek bu kuralları işine geldiği gibi kullanır. Romanda bu tarz mollalar için yalancı molla anlamına gelen “*mollanüma*” ifadesi kullanılmıştır.

Qulam Xan: Qulam Xan, Münəvvər Xanımın kocasıdır. Böyükxanım, Münəvvər'i zorla Qulam Xan'la evlendirmiştir. Qulam Xan yakışıklı bir genç olduğundan Böyükxanım, ondan hoşlanmış ona yakın olabilmek için böyle bir yol bulmuştur.

⁵⁸³ Vəzirova, MSO, s. 413

Rzaqulu Xan, kızı Münəvvər'in Qulam Xan'la evlenmesine qarşı çıxar. Çünkü Qulam Xan sapıq zihniyyətli, ahlaksız bir adamdır. Bəylərbəyi'nin himayesinde, onunla eşcinsəl bir ilişki yaşamaktadır.⁵⁸⁴

Münəvvər'le evlenen Qulam Xan, Münəvvər Xanım'ın miras payını almak ister. Böyükxanım isə bütün malı mülkü Qulam Xan'a verilmesi üçün Rzaqulu Xan'a baskı yapar. Rzaqulu Xan bunu qəbul etmez. Rzaqulu Xan'ı ikna edemeyən Böyükxanım'a Qulam Xan təkpi göstərir. Malların hepsinə sahib çıkmak isteməkdir. Bunda başanlı olamayacağını anlayınca, Münəvvər Xanım'ı kamçıyla dövr və evdən kovar. Münəvvər, annəsinə Qulam Xan'ın yapmış olduğı sapkınlıqlardan bəhsəder. Qulam Xan'ın onu karanlıq bir evdə üç yıldır tutsaq qibi tuttuğunu dilə gətirən Münəvvər Xanım, Qulam Xan'ın Səfərəli Xan ilə başqa bir odada yattığını söyler.⁵⁸⁵

Rzaqulu Xan'ın ölmesi sonucunda Mirzə Rəhim Ağa, Qulam Xan'la anlaşıaraq malları mühürlər. Pərviz Xan və Hacı Xan malların mührünün kaldırılması üçün Mirzə Rəhim Ağa'nın yanına gidiq onu ikna etməyə çalışırken içəri Qulam Xan girir. Rzaqulu Xan'ın vasiyyətinin kendisində olduğunu söyleyərək malların mührünün kendisine verilmesini ister. O sırada bu konuyla ilgili Hacı Xan'la tartışmaya başlar. Hacı Xan bu vasiyyətnamənin sahte olduğunu, böyle yalancı mollaların mührünə də ihtiyacı olmadığını, kendisi mührü götürüp kendi malına sahib çıkacağını söyleyince Qulam Xan həm Hacı Xan'ı həm də Pərviz Xan'ı silahla öldürür. Bu işlədiğı cinayətlərdən ötürü hapse girir.⁵⁸⁶

Müsyö Lui, Hanımı Lisa və Çocukları: Müsyö Lui, Rzaqulu Xan'ın Paris'tən mürebbiyesi olan Maria'nın oğludur. Rzaqulu Xan, üniversitede tıp eğitimindən mezun olan Müsyö Lui'yi İran'da doktor ihtiyacının çok fazla olduğunu, bu alanda iyi para kazanabileceğini söyleyərək onu İran'a bərabər gidebilmek konusunda teşvik etmiştir. Hicri 1302 tarihinde Rzaqulu Xan, Müsyö Lui və nişanlısı Lisa'yı maiyyətinde İran'a gətirərək onları Tebriz'deki Xiyaban Mahallesiində bir eve yerləşirmiştir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Vəzirova, MSO, s. 367

⁵⁸⁵ Vəzirova, MSO, s. 398

⁵⁸⁶ Vəzirova, MSO, s. 421

⁵⁸⁷ Vəzirova, MSO, s. 336

Romanın başlarında Müsyö Lui karakteri, romanın ilerleyen bölümlerinde Doktor Lui olarak görülmektedir. Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ın çok yakın arkadaşı olmuştur. Birbirlerine “*qardaş*”⁵⁸⁸ diye seslenmektedirler.

Doktor Lui, bir Fransız olmasına rağmen İran'da toplumun geri kalmışlığına, Rzaqulu Xan'ın bu geri kalmışlıkla ilgili vermiş olduğu mücadelede yaşamış olduğu acıya, onun bu acı yüzünden hastalanmasına büyük bir üzüntü duymaktadır.

Münəvvər'in hamamdan döndükten bir gün sonra hastalanması üzerine onu ve Rzaqulu Xan'ı muayene etmeye geldiğinde Münəvvər Xanım'ın İranlı kadınlar gibi giyinmesinden ve eğitiminin yarım kalmasından dolayı üzüntü duyduğunu ağladığını gören Doktor Lui Münəvvər Xanıma, “*Sən gərək bu tövr libası bir saat da olsa əynivə salıb xəyal edəsən müayinə görəsən ki, sənin iranlı bacıların bu libaslardan necə əziyyətlər çəkirlər, necə rüsvay olurlar...*”⁵⁸⁹ diyerek onu teselli etmeye çalışır. Bir yandan da biçare Müslüman kadınları arasındaki bu cehaletin ne zaman yok olacağını, Rzaqulu Xan'ın bu uğurda ömrünün heba olduğunu düşünüp ağlar.

Rzaqulu Xan'ın İran'ın içine düştüğü kötü durumu düşünüp, bu duruma üzülməsinə karşı onu teselli etmeye çalışır. Rzaqulu Xan gibi insanlara İran'ın ihtiyacı olduğunu, onun gibi insanların da ülkenin sıkıntılarına üzülp elden ayaktan düşerse bu başsız toplumun kendini kurtaramayacağını söyler.⁵⁹⁰

Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ı fikri yönden anlayan, destekleyen yegâne insanlardan biridir. Rzaqulu Xan'ın onu Paris'ten alıp İran'a getirmesinin bir sebebi de budur. Rzaqulu Xan, Doktor Lui'nin kendisi için iyi bir arkadaş, bir yoldaş olabileceği amacıyla onu İran'a getirdiğini söyler. Onun bu sözlerini Doktor Lui ve hanımı Lisa ağlayarak dinler.⁵⁹¹

Nitekim, Rzaqulu Xan ve Doktor Lui arasındaki bu ilişki, birbirlerine karşı güvene dayalı bir bağ oluşmasını sağlamıştır. Rzaqulu Xan Tahran'daki oğullarına Doktor Lui aracılığıyla para yollar.⁵⁹² Ölmeden önce kızı Münəvvər Xanım aracılığıyla

⁵⁸⁸ Vəzirova, MSO, s. 371

⁵⁸⁹ Vəzirova, MSO, s. 370

⁵⁹⁰ Vəzirova, MSO, s. 371

⁵⁹¹ Vəzirova, MSO, s. 395

⁵⁹² Vəzirova, MSO, s. 395

Doktor Lui'ye haber gönderip ölümünü Lui'nin hükümete bildirmesini, mallarını mühürletmesini ister.⁵⁹³

Rzaqulu Xan'ın ve çocuklarının ölümünden sonra Doktor Lui, ailesiyle beraber Tebriz'i terk ederler. Tebriz'den ayrılırken onların Kasımhan Kabristanı'ndaki mezarlarına uğrarlar. Burada Doktor Lui, Rzaqulu Xan'ın mezarının önünde ona hitaben bir konuşma yapar. Bu konuşma Doktor Lui'nin Rzaqulu Xan ve İran'la ilgili düşüncelerinin bir yansıması gibidir.

Doktor Lui bu konuşmada Rzaqulu Xan'ın bir vatan ve insaniyet aşığı olduğunu dile getirir. Onun İran halkına bağımsızlık ve hürriyeti tanıtmak için cennetten kanat çırpıp dünyaya gelen bir melek olduğunu söyler. Rzaqulu Xan'ın bu hürriyeti halkına verememesinin sebebini halkın henüz bu tarz fikirlere hazır olmamasına bağlar. Bu olaylardan sonra Doktor Lui için İran'ın bir felaket yeri olduğu konuşmasındaki “*Sən cənnətdən uçub yerə qondun, əfsus ki, qonduğun yerlər əcəlzari-fəlakət olan İran'dan ibarət qaldı.*”⁵⁹⁴ sözlerinden anlaşılmıştır.

Doktor Lui, İran halkının vefasız olduğunu, hakşinaslığın kıymetini bilmediklerini, bu yüzden de Rzaqulu Xan'ın onların kalbinde yok olduğunu fakat hürriyetperverlerin gözünde ve kalbinde daima canlı bir şekilde var olacağını dile getirir.⁵⁹⁵

Romanın başlarında Liza karakterinden Müsyö Lui'nin nişanlısı olarak bahsedilmektedir. Romanın ilerleyen bölümlerinde ise Doktor Lui'nin hanımı olduğu dile getirilir.

Liza, Rzaqulu Xan'ın çocuklarına Avrupalı tarzda eğitim vermektedir. Bu sebeple çocuklar onun evinde kalmakta ara sıra anne ve babalarını ziyaret etmektedirler.

Bu duruma Böyükxanım büyük bir tepki göstermektedir. Ona göre Liza, çocuklarını bu tarz eğitimle dinden ve mezhepten çıkarmaktadır.⁵⁹⁶ Liza onun parasını yiyen mundar bir Frenk'tir.⁵⁹⁷

⁵⁹³ Vəzirova, MSO, s. 400

⁵⁹⁴ Vəzirova, MSO, s. 426

⁵⁹⁵ Vəzirova, MSO, s. 427

⁵⁹⁶ Vəzirova, MSO, s. 345

⁵⁹⁷ Vəzirova, MSO, s. 348,350.

Liza, Rzaqulu Xan ve Böyükxanım'ın çocuklarına çok iyi şekilde bakar, onların temizliğiyle ilgilenir. Buna rağmen Böyükxanım için Liza'nın yıkadığı çocuklar, Liza gibi necistirler.

Akıllı bir kadın olan Liza, Azərbaycan dilini öğrenmiştir. Böyükxanımla Azərbaycan dilinde konuşabilmektedir.⁵⁹⁸ Bunun yanında Liza güzel bir kadındır. Kitap okumayı ve el işi yapmayı sever. Böyükxanım, onun geceye kadar kitap okuduğunu, çocuklara da kitap okutup terbiye ve ahlak öğrettiğini, aynanın karşısına geçip saçlarını düzelterip makyaj yaptığını, buna karşılık hiçbir iş bilmediğini, kıyafet yıkayamadığını, ev süpürmeyi beceremediğini sadece çorap örebildiğini dile getirir.⁵⁹⁹

Pərviz Xan, Hacı Xan və Münəvvər Xanım'ın ölümü üzerine Liza, çocuklarıyla beraber taziye ziyarəti üçün Rzaqulu Xan'ın evinə Böyükxanım'ı görməyə gider. Burada Böyükxanım'ın yaşamış olduğu kedere şahit olur. Aynı üzüntüyü kendisi de yaşar. Zira Pərviz Xan, Hacı Xan və Münəvvər Xanım'ı kendi öz çocukları gibi görmektedir. “*Biz Fransa övrətləri bu qədər məsaibə tab edəcək istə'dadına malik deyiliz!*”⁶⁰⁰ sözleriyle yaşadığı acıyı dile getirmiş, bu yüzden İran'dan çıkıp gitmek istemiştir. Bu sözlerden sonra Liza, Böyükxanım'dan helallik ister. Bir hafta sonra İran'dan ayrılacağını söyler.

Olqa və Jorj, Doktor Lui və Lisa'nın çocuklarıdır. Rzaqulu Xan'ın çocuklarıyla beraber Lisa'dan eğitim almaktadırlar. Romanda onlarla ilgili ilk diqqət çekilen yer Rzaqulu Xan'ın çocuklarının evlerine ziyarətə geldiklerinde Münəvvər Xanım'ın Liza'nın, Pərviz və Hacı Xan'ın isə Jorj'un elindən tutmalarıdır.⁶⁰¹ Diğer bir önemli yer isə Olqa'nın yemək yemə şeklidir. Olqa'nın elinə kaşığı alıp önündeki boş tabağı ortada duran yemeğin yanına götürməsi, yeməkdən bir kaşık alıp tabağına koyması, elindeki çatal bıçak ilə sebze kavurmasının etlərini parçalayıp ağzına götürməsi və mendiliyle ağzını silməsi Böyükxanım'ın diqqətini çekmiştir.⁶⁰²

Olqa, Rzaqulu Xan'ın çocuklarını öz kardeşi gibi görmektedir. Böyükxanım'ın onları Liza'nın yanına gitmelerine izin vermemesine çok üzülür. Böyükxanım'a izin vermesi için yalvarır.⁶⁰³

⁵⁹⁸ Vəzirova, MSO, s. 394

⁵⁹⁹ Vəzirova, MSO, s. 403

⁶⁰⁰ Vəzirova, MSO, s. 425

⁶⁰¹ Vəzirova, MSO, s. 351

⁶⁰² Vəzirova, MSO, s. 354

⁶⁰³ Vəzirova, MSO, s. 355

Olqa ve Münəvvər Xanım arasındaki sevgi oldukça kuvvetlidir. Nitekim Münəvvər Xanım Olqa'ya, hastalığının bir sebebinin de ondan ayrı kalmasından kaynaklandığını söyler. Olqa ise onun bu sözlerinden sonra yüzünü Münəvvər'in yastığına koyarak ağlamaya başlar.⁶⁰⁴

Olqa ile Münəvvər Paris'te aynı yerde tahsil göreceklidir. Bu yüzden Doktor Lui onların Avrupa'ya gitmeleri için hazırlık yapılmasını ister ancak Münəvvər hastadır. Pərviz Xan ve Hacı Xan ise Təhran'a kaçmıştır. Bunun üzerine Avrupa'ya sadece Olqa ve Jorj gidecektir. Bu duruma oldukça üzülen Olqa ve Jorj, gitmeden önce Münəvvər Xanım'ı ziyaret ederler. Bu ziyarette her iki kardeşin *“Bacı, biz əslən firənk övladlarıyıq, lakin iranlıyıq, çünki İranda doğulduk, İranı da çox istərik.”*⁶⁰⁵ sözlerinden kendilerini bir Avrupalı Fransız'dan çok bir İranlı gibi gördükleri anlaşılmaktadır. Paris onlar için her ne kadar vatan olarak hesap edilse bile bu ifade onlara çok yapay ve eğreti gelmektedir.

Münəvvər Xanım'ın hastalıktan dolayı baygın düşmesi yüzünden, Olqa ve Jorj ayrılmadan önce Münəvvər'in göğsüne bir mektup bırakırlar. Bu mektupta Münəvvər'in bu durumuna çok üzüldüklerini, onun sağlıklı haline alıştıkları için bu halinin onlar için çok üzücü ve acı verici olduğunu, Münəvvər'den Liza'ya gidip ona teselli vermesini istediklerini, her ikisinin de onlar için ağladığını dile getirmişleridir.⁶⁰⁶

Bu vedalaşmadan sonra Olqa ve Jorj Avrupa'ya giderler. Çok sonra ailelerini ziyaret için Təbriz'e geldiklerinde kardeş olarak gördükleri Pərviz Xan, Hacı Xan ve Münəvvər Xanım'ın öldüklerini öğrenirler. Anneleri Lisa ile Böyükxanım'a taziye için giderler. Böyükxanım'a *“Ana, allah səbr versin, lakin səni bir iş çox yandıracaqdır çünki sən özüün bais oldun qapın bağlı qaldı.”*⁶⁰⁷ diyerek bütün bu olanlardan Böyükxanım'ı sorumlu tutarlar.

⁶⁰⁴ Vəzirova, MSO, s. 375

⁶⁰⁵ Vəzirova, MSO, s. 378

⁶⁰⁶ Vəzirova, MSO, s. 379-380

⁶⁰⁷ Vəzirova, MSO, s. 425

3.2.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Roman 1914 yılında yayımlanmış olmasına rağmen romanda olaylar 1884/1885 yılları ile 1909 yılları arasında İran'ın Təbriz şehrinde geçmektedir. Bu tarihler İran'da Kaçar Hanedanlığının hüküm sürdüğü dönem içerisindedir. Dolayısıyla romandaki toplumsal yapı ve ilişkiler ele alınırken bu tarihler arasında İran'daki toplumsal yapının nasıl şekillendiğinin bilinmesi gerekir.

Kaçar Hanedanlığı döneminde İran'ın en büyük ve en geri kalmış sınıfının köylü ve çiftçi sınıfı olduğu görülmektedir. Bu sınıfın büyük bir kısmının kendilerine ait toprakları yoktur. Büyük toprak sahipleri ve feodaller adına toprağı işletmektedirler. Toprak sahiplerinin sadece toprakta değil köylüler üzerinde de hakları vardır. İstedikleri oranda vergi artırabilir, köylüleri hapsedebilir ve idam edebilirler.⁶⁰⁸

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu sınıf cehalet, bilgisizlik ve aşırı sömürü sebebiyle İran'daki gelişmelerden habersiz bir biçimde yaşamaktadır. Bu sebeple İran'da 19. yy ortalarında başlayan 1906 yılında meşrutiyetle sonuçlanan yenileşme hareketi, köylü sınıfı tarafından tam olarak bilinmemiş ve benimsenmemiştir.⁶⁰⁹

İran'da görülen başka bir sınıf feodaller ve soylular sınıfıdır. Büyük toprak sahipleri, kabile hanları bu sınıfa mensupturlar. Özellikle bu sınıfın geniş topraklara sahip olması ve bu topraklara tahakkümü İran'da feodal bir sistem yaratmış, bu feodal sistem sebebiyle devlet yönetiminde siyasi kopukluklar oluşmuştur. Kaçar Hanedanı, saraylılar, kabile hanları, bir kısım mollalar ve tüccarlar bu sınıf içerisinde yer almaktadır.⁶¹⁰

İran'da esas önemli sınıf orta sınıf olarak kabul edilen ve birçok önemli şehrin ekonomisini yönlendiren tacir sınıfıdır. Bu sınıf kayda değer miktarda tarım arazisine de sahiptir. Bu sınıfın içerisinde büyük tüccarlar, din adamları, esnaf ve zanaatkarlar, küçük atölye sahipleri yer almaktadır. Bu sınıf içerisinde yer alan din adamları, meşrutiyetten önce tüm hakemli işler, ticaret ve mülkiyet konularında söz hakkına sahiptirler.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Karacan, s. 28.

⁶⁰⁹ Cezani, s. 71

⁶¹⁰ Cezani, s. 72

⁶¹¹ Cezani, s. 72-73

İran'da 19. yy ortalarına doğru yenileşme ve Batılılaşma yanlısı bir aydın sınıfının ortaya çıktığı görülmektedir. Soylu ve hâkim sınıfa ait olan bu aydın sınıfı yurt dışına gitmiş, Avrupa'da eğitim almış, Avrupa'da yeni bir toplum ve kültürle tanışarak yeni fikirler elde etmiş, bu fikirleri İran'da uygulamak istemiştir.⁶¹²

İlk olarak Kaçar Hanedanlığı döneminde Avrupa'ya gönderilen bu öğrenciler ülkelerine döndüklerinde elde ettikleri bu yeni fikirlerle halkı aydınlatmaya çalışmış, İran halkını meşrutî bir yönetim sistemine hazırlamışlardır.⁶¹³

Romana bakıldığında Rzaqulu Xan'ın bu aydın sınıfı içinde yer aldığı görülmektedir. Paris'te eğitim almış, edebî bir kişiliği olan, yazdığı tiyatro eserleriyle tanınan, gazete ve dergilere yazılar yazan, İran'da birçok köye sahip olan bir milyoner olarak tanıtılan Rzaqulu Xan, eğitimini tamamladıktan sonra İran'a dönmüş ve burada hem İran'da hem de kendine ait köylerde ıslahatlar yapmaya çalışmıştır.⁶¹⁴

Romanda bu sınıf içerisinde yer alan sadece Rzaqulu Xan değildir. Rzaqulu Xan çocukları Pərviz Xan, Xacı Xan ve Münəvvər Xanım'ı da kendi gibi Avrupalı tarzda bir eğitimle yetiştirmiştir. Dolayısıyla onları da romandaki aydın sınıfının içerisinde ele almak gerekir.

Örneğin Pərviz Xan ve Hacı Xan, kardeşleri Münəvvər Xanım'ın Qulam Xan'la evlendirildiğini öğrenince Tahran'a kaçmışlardır.⁶¹⁵ Romanda onların neden Tahran'a kaçtıklarıyla ilgili bir bilgi verilmemiştir. Romanın ilerleyen bölümlerinde Qulam Xan'la Böyükxanım arasında geçen konuşmada onların Qulam Xan'ın onlarla ilgili "...uşaqlar getsinlər Tehrandə əncumən olmağa, məşrutə istəməyə..."⁶¹⁶ sözlerinden onların Tehran'a meşrutîyet mücadelesi için gittikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Pərviz Xan ve Mirzə Rəhim Ağə arasında geçen diyalogda Pərviz Xan'ın meşrutîyeti savunmasından da bu net bir şekilde anlaşılır.

Münəvvər Xanım'ın ise düşüncelerinden ve konuşmalarından bir aydın gibi hareket ettiği görülür. Annesine iyi bir eğitim alarak ileride İran'a hizmet etmek

⁶¹² Cezani, s. 117

⁶¹³ Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutîyeti", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 32, 2022, s. 146.

⁶¹⁴ Vəzirova, MSO, s. 336

⁶¹⁵ Vəzirova, MSO, s. 377

⁶¹⁶ Vəzirova, MSO, s. 392

istediğini söyler.⁶¹⁷ Annesinin onun tahsilini tamamlamasına engel olması üzerine büyük bir acı ve üzüntü çeker. Padişahın halka zulmettiğini, ona hizmet eden dedesinin bu zenginliği bu zulümler sayesinde elde ettiğini düşünür.⁶¹⁸ Onu küçük yaşta evlendiren annesinin, onu düğününde zorla süsleyip faytona bindirmeye çalışan diğer kadınların büyük bir cehalet içinde hareket ettiklerini ifade eder.⁶¹⁹ Erkek ve kadının karı-koca ilişkisi içerisinde eşit haklara sahip olduğunu savunur.⁶²⁰

Romanda köylü sınıfıyla ilgili ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. Rzaqulu Xan'ın İran'a döndükten sonra babasından kalan altmış adet köyde yaptığı ıslahatlardan köylülerin durumunun iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Köyler harabe bir haldedir. Bu yüzden köylerin üç senelik gelirlerini köylülere bağışlamıştır. Buradan da anlaşılaacağı üzere köy sahipleri köylülerin gelirlerine el koyabilmektedir. Yapılan ıslahatlara bakıldığında köylülerin bazı bidatlere uyduğu, erkeklerin herhangi bir işle meşgul olmazken kadınların erkeklerin işlerini yaptığı görülmektedir.⁶²¹ Bu da köylü sınıfının geri kalmışlığının bir yansımasıdır.

Romanda yönetici kesime de az da olsa yer verilmiştir. Rzaqulu Xan, İslahat adında bir gazete çıkarmak için Nəsrəddin Şah'a bir dilekçe yazar. Nəsrəddin Şah, böyle bir gazetenin çıkarılmasının henüz zamanı olmadığını düşünerek bu isteği geri çevirir. Tebriz'den Tahran'a kadar bir tramvay hattı için hükümete başvurur fakat dönemin sadrazamı Mirzə Ələsgər Xan ondan rüşvet ister. Romanda büyük bir sermayeyle herhangi bir işe kalkışmak isteyen birinin karşısında rüşvetçi hükümet çalışanlarının olduğu ve halka zulmettikleri ifade edilir.⁶²²

Görüldüğü gibi yönetici sınıf, halkın çıkarını değil, öncelikle kendi çıkarını düşünmektedir. Halkın çıkarına olacak işlerde bile rüşvet istemekte, bu rüşvetin verilmemesi durumunda o işin gerçekleşip gerçekleşmemesini umursamamaktadır.

Romanda kahramanlar Tebrizlidir. Buna bağlı olarak olaylar Tebriz şehrinde geçer. Romanda konu olarak Batılılaşma ve yenileşmen ele alındığı için Tebriz halkının

⁶¹⁷ Vəzirova, MSO, s. 353

⁶¹⁸ Vəzirova, MSO, s. 362

⁶¹⁹ Vəzirova, MSO, s. 384

⁶²⁰ Vəzirova, MSO, s. 399

⁶²¹ Vəzirova, MSO, s. 336

⁶²² Vəzirova, MSO, s. 339-340

bu konuyla ilgili bakiş açısına da yer verilmiştir. Bu bakiş açısı Tebrizli erkekler ve Tebrizli kadınlar üzerinden okuyucuya sunulmuştur.

Örneğın M      r Xanım'ın annesiyle hamama giderken sokaklarda karşılaştığı erkeklerin onunla ilgili kullandığı ifadeler Tebrizli erkeklerin Batılı kadınlara ve bu tarz giyinmiş Müslüman kadınlar olan yaklaşımlarının bir göstergesidir.

M      r Xanım, giymiş olduğu Fransız kıyafetiyle sokaktan geçerken onu gören erkek ve kadın Tebrizliler, M      r'ın Batılı bir kız olduğunu sanarak onunla ilgili *“Bu fir  ng qızı kimdir?! Heyif, kafir uşağıdır.”*, *“N   olaydı ki, müsülman olaydı. Daha da g  z  l olardı. Heyif ki, n  cisdir.”* gibi ifadeler kullanmışlardır. Bazı erkekler ise M      r Xanım'ın 9 yaşında bir kız çocuğu olmasına bakmayarak *“Doğrudan dey  s  n        ki indic   a ılıbdır. Yaxşı g  z  ldir, heyif kafirdir, murdardır!”*, *“Bax g  r nec   yaxşı baxır? Nec   k  klik kimi yeriyr.”*⁶²³ şeklinde yorumlarda bulunmuşlardır.

Bu ifadelerden Tebrizlilerin tahayyülünde Müslüman bir kadınının başı açık,   arşafsız şekilde gezebileceğinin yerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Tebrizlilere göre bir kadın M      r Xanım gibi sa ı açık, kafasında örtü yerine şapka, üstünde İsviçreli kadınlarına mahsus bir pelerin, ayaklarına sandalet giyerse o kadın Müslüman olamaz.

Tebrizli erkeklerin küçük bir kız çocuğu için kullandıkları ifadeler ise erkeklerin ahlaki açıdan ne kadar yozlaşmış olduğunun bir göstergesidir. M      r Xanım, *“  zl  rini bunlar yoxsa insan v   müsülman hesab edirl  r?”*⁶²⁴ diyerek onların bu yaklaşımını vahşilik olarak değerlendirir. M      r Xanım'a göre Tebrizliler yalancı M  sl  mandırlar.

M      r Xanım, sokakta karşılaştığı muamelenin benzerine hamamda da maruz kalır. Hamamda kadınlar M      r'i ortalarına alıp onunla ilgili yorumlar yaparlar. Kimisi onun yüzünden öperken kimisi *“Xudav  nda g  r bu kafirlər müsəlmanı necə yoldan çıxarmaq ist  yirmişler?”*, *“Baxırsan qara ş  v   kimi t  kd  r, bir-bir sayılacaq dərəcədə təmizdir. Amma   li vuranda adamın   ti   im    şir, çünki kafir əlindən çıxıbdır!”* şeklinde yorumlarda bulunur. Kimisi ise BöyükXanım'a *“K  l başıva Böyükxanım, yaxşı rüsvay olmusan, yaxşı axirətin bərbad olub!”*, *“Allah divanınızı*

⁶²³ V  zirova, MSO, s. 359

⁶²⁴ V  zirova, MSO, s. 361

elasin, yaxşı müsəlmanlığı aradan götürmək istəyirsiniz.” diyerek onları tahkir eder. Romanda kadınların bu şekilde davranması vahşilik olarak tanımlanır.⁶²⁵

Görüldüğü gibi romanda Tebriz halkı, modernleşmeye, Batılılaşmaya ve yenileşmeye karşı gelen, olayları ve kişileri din penceresinden bakarak yorumlayıp konumlandırıan, ahlaki açıdan yozlaşmış, cahil, vahşi bir halk olarak sunulmuştur.

Nitekim bu cehalet, Münəvvər Xanım'ın zorla Qulam Xan'la evlendirilmesinde de görülmektedir. Münəvvər Xanım henüz küçük bir kız çocuğudur. Dokuz yaşında olmasına rağmen zorla evlendirilir. Bu durum başta annesi Böyükxanım ve diğer kadınlar için oldukça normaldir. Öyle ki Böyükxanım, düğüne gelen kadınlardan birine Münəvvər'den sadece üç ay büyük olan kızını hala evlendirmediği için serzenişte bulunur.⁶²⁶

İran'da din adamları adalet, veraset, mülkiyet ve eğitim alanında toplumda önemli bir konuma sahip oldukları için bir nevi kanaat önderi durumuna gelmişlerdir.⁶²⁷ Bu sınıf, aynı zamanda toprak sahibi olduğu için ekonomide de söz sahibi durumundadırlar. Din adamlarının gelir kaynaklarına sahip olması onları merkezi yönetimden bağımsız kılmıştır.⁶²⁸

Romanda din adamları sınıfı Mirzə Rəhim Ağa karakteri üzerinden yansıtılmıştır. Mirzə Rəhim Ağa, din istismarı yapan, bidatleri İslami kurallarmış gibi uygulayan, para karşılığında İslam dışı şeyleri İslam'a uygunmuş gibi gösteren, düzenbaz, hilekâr bir din adamıdır.

Mirzə Rəhim Ağa'nın Rzaqulu Xan'a söylediği *“Biz İranlıların Frəngistanda oxuyanlarını nə qədər ki, düşmən bilirux, amma sizi bir o qədər dost tuturux, çünki siz özünüü o qədər məhbubülqulub etmişiniz ki, onların şəriətə vurduğu rəxnələr yadımızdan çıxır”*⁶²⁹ bu sözlerden aydınları İslam'ın düşmanı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

⁶²⁵ Vəzirova, MSO, s. 363

⁶²⁶ Vəzirova, MSO, s. 382.

⁶²⁷ Fatma Tombak, “20. Yüzyıl Sovyet Rusyası'nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, 2011, <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902532.pdf>, (02.05.2019), s. 362.

⁶²⁸ Karacan, s. 60.

⁶²⁹ Vəzirova, MSO, s. 402.

Mirzə Rəhim Ağa'nın Pərviz Xan'la aralarında geçen diyaloglardan onun meşrutiyet ve Batılılaşma qarşıtı olduğu görülür. Meşrutiyetin getirmiş olduğu yenilikləri qəbul etmez. Kendisiylə xizmətçisinin eşit həkərlə səkəp olmasını qəbul etmez.⁶³⁰

Bu ifadələrdən din adamları və aydınlar arasında bir mücadələnin olduğu, aydınların yeniləşmə və Batılılaşma hərəklərinə qarşı din adamlarının onları engəlləməyə çalıştığı anlaşılmaktadır.

3.2.2.4.1. Siyasal Düzey:

Roman 1884/1885 və 1909 illəri arasında gəçməkdədir. Dolayısıyla bu dönm içərisində gəçən bəzi siyasi olaylara ayrıntıya girilmeden kəsaca dəğinildiyi görülməkdədir.

Rzaqulu Xan, İran'a döndükten sonra Nəsrəddin Şah'ın İngiltərə'nin Tayms Şirkətinə verdiyi imtiyazdan hərəklə "İslahat" adında bir gəzətlə çıkarmak için Nəsrəddin Şah'a bir diləkçə yazır. Nəsrəddin şah, Rzaqulu Xan'ın bu istəğini "*İslahat hökümətdədir, hökümət özü islahata tərəfdardır*"⁶³¹ diyərək rəddədir.

Bu ifadələrdən anlaşıldığına görə ölkədə Nəsrəddin Şah dönmində bəzi islahatlar yapılmaktadır. Ayrıca basın-yayın konusunda İngilizlərə bəzi imtiyazların verildiyi fakat aynı imtiyazların İranlılara verilmədiyi görülməkdədir.

Romanda dəvlət yöneticilerinin rüşvət aldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu yöneticiler halka zulmetməkdədirler. Rzaqulu Xan, Tebriz və Tahran arasında bir tramvay hattı yaptırmak istemiş, bunun için Belçika'dan mühendisler gətirtmiştir. Ancak dönmün sadrazamı Mirzə Ələsgər Xan, tramvay hattının yapılması için rüşvət isteyince Rzaqulu Xan'ın bu istəyi gərçəkleşmemiştir. Bununla bərabər Rzaqulu Xan yöneticilerin halka kötü davranıldığına dair hükümet yetkililerine bir yazı yazmak istəsə də yetkililer tarafından ciddiye alınmamıştır.⁶³²

Rzaqulu Xan, Tayms gəzətinə "*İran istiqrasi*" adlı bir makalə okur. Bu yazıyı okuduktan sonra "*Heyif gözəl vətən, parça parça əcnəbilərə satılmağa başlandı*."⁶³³

⁶³⁰ Vəzirova, MSO, s. 413.

⁶³¹ Vəzirova, MSO, s. 339

⁶³² Vəzirova, MSO, s. 339-340

⁶³³ Vəzirova, MSO, s. 348

diyerek ağlamaya başlar ve bayılır. Bunun üzerine Böyükxanım, “*Sən allah bir bunun xəyalatına bax! Padşah borc elədi; mə’dənlər, gömrüklər, yollar getdi deyir... Deyəsən bunun atasının malıdır.*”⁶³⁴ diyerek tepki gösterir. Bu ifadelerden hareketle hükümetin ülkenin borçlarını ödemek için madenleri ve gümrükleri yabancılara sattığı anlaşılmaktadır.

Romandaki en önemli siyasi olaylardan biri meşrutiyetin yeniden ilan edilmesidir. Rzaqulu Xan’ın İran ile ilgili en büyük hayali ülkede meşrutiyetin ilan edilmesi ve istibdadın son bulmasıdır. Ölümünden bir gün önce onu muayene etmeye gelen Doktor Lui’dən, Məhəmmədli Şah’ın meşrutiyeti Kuran’a el basarak yeniden kabul ettiğini öğrenir. Rzaqulu Xan, buna sevinir ancak Məhəmmədli Şah gibi birisinin yönettiği bir ülkede meşrutiyetin ve buna bağlı olan anayasanın doğru bir şekilde işlemeyeceğini düşünür. Məhəmmədli Şah’ın İran’dan kovulması gerektiğini savunur.⁶³⁵

Romanda İran’daki siyasi gelişmeler ve meşrutiyetle ilgili ayrıntılı bilgiler Pərviz Xan ve Mirzə Rəhim Ağa arasında geçen diyaloglarda göze çarpar. Mirzə Rəhim Ağa, gerici ve meşrutiyet karşıtı bir molladır. Pərviz Xan’a meşrutiyetle ilgili kinayeli sorular sorar. Bu diyaloglarda Pərviz Xan, meşrutiyetin ilan edilmesiyle beraber Tehran’da “*fanatizm*”in arttığından bahseder. Atalardan kalma cehaleti kucaklamayı, tek gerçek kanunun İslam olduğunu kabul etmeyi, bidatleri şariat diyerek bunları uygulamayı, istibdat ve zulmedenlere mal mülk elde etmek için yaltaklanmayı “*fanatizm*” olarak tanımlar. Mirzə Rəhim ağa ise meşrutiyetçilerden, “*firəngiməab*” olarak bahseder, Batılı değerleri savunan milliyetçilerden yakınıdır. Onların her gün yeni bir fikir ortaya attıklarından, şahtan yeni bir anayasa istediklerini, bir gün “*iştirakiyun amiyun*” başa bir gün “*inqilabiyun amiyun*” adında partiler kurduklarını söyler.⁶³⁶

Pərviz Xan halkın neden meşrutiyet istediğini hükümetin ise neden buna karşı geldiğini Mirzə Rəhim Xan’a açıklamaya çalışır. Bu açıklamalara bakıldığında Nəsrəddin Şah döneminde ülkede ıslahat adına ne bir demiryolunun ne bir hastanenin ne de bir okulun yapıldığı, buna rağmen ülkenin borç içinde olduğu, çünkü Nəsrəddin Şah’ın vatani korumak adına aldığı paraları Avrupa’da lüks restoranlarda harcadığı

⁶³⁴ Vəzirova, MSO, s. 350

⁶³⁵ Vəzirova, MSO, s. 396

⁶³⁶ Vəzirova, MSO, s. 411

anlaşılmaktadır. Yine bu açıklamalara göre Nəsrəddin Şah'ın ülkenin hukukunu bazı riyakâr mollaların ve fitnecilerin eline bırakmış, dolayısıyla ülkede anarşinin hüküm sürmesine, İran ve İranlıların onurunun ayaklar altına serilmesine izin vermiştir. Bundan dolayı halkı bu durumdan rahatsız olarak kendi kanunlarını koymak istemiş fakat bunu başaramamıştır.

Mirzə Rza adında birisinin Nəsrəddin Şah'ı öldürdükten sonra yerine Müzəffərəddin Şah'ın geçtiği görülmektedir. Müzəffərəddin Şah'ın siyasi bir yöneticiden çok bir molla gibi hareket ettiği, onun zamanında İran'ın borçlandığı, dış ülkelere bu yüzden imtiyazlar verildiği dile getirilir. Halkın isteklerine karşı gelemeyen Müzəffərəddin Şah'ın meşrutiyet ve anayasayı ilan etmiş fakat onun yerine geçen Məhəmmədəli Şah'ın yönetimi kendi elinde toplamak için meşrutiyeti ger almak istemiştir. Bu yüzden ülkede karışıklıklar çıkmış, ülke viraneye dönmüştür.⁶³⁷

Pərviz Xan, meşrutiyet aracılığıyla oluşturulacak anayasa sayesinde hükümet idaresindeki memurların kendi keyiflerine göre hareket edemeyeceklerinden, bu anayasanın ülkenin en ücra köşesinde bile uygulanabileceğinden, ağayla hizmetçinin eşit haklara sahip olacağından bahseder. Meşrutiyetle gelecek olan hürriyet sayesinde herkesin kendi haklarına sahip olacağını, adaletsiz padişahlara, bilgisiz vezirlere, rüşvetçi yöneticilere insanların minnet etmeyeceğini, kadın alışverişinin son bulacağını, ırz ve namusun muhafaza edileceğini anlatır.⁶³⁸

3.2.2.4.2. Kültürel Düzey:

Romanda görülen kültürel özelliklerden ilki yas tutma ritüeldir. Ölen kişinin ardından siyah giyinme geleneği romanda da göze çarpar. Rzaqulu Xan'ın üzüntüden fenalaşıp bayılması üzerine evdeki hizmetçiler *“Böyükxanım, evin yıxıldı, qapın bağlı qaldı. Get əğnivə qara libas geyib öyüvə qara çək, ağam öldü.”*⁶³⁹ diyerek onun öldüğünü zannederler.

Münəvvər Xanım'ın Lisa'nın evinden annesini ziyarete geldiğinde giydiği kıyafet Batılı tarzdaki kadın kıyafetini yansıtır. Münəvvər Xanım, saçları açık başının

⁶³⁷ Vəzirova, MSO, s. 412

⁶³⁸ Vəzirova, MSO, s. 415

⁶³⁹ Vəzirova, MSO, s. 349

üstünde Paris kızlarına has zümrüdi kurdeleli Napolyon şapka takmış, üstüne İsviçre kızlarına mahsus pelerinli bir palto, ayaklarına ise sandalet terlik giymiştir.

Pərviz Xan ve Hacı Xan'ın kıyafetlerinde ise Batılı tarzda erkek giyim şekli görülmektedir. Oğlanların başlarında tüylü Tahran şapkası, üstlerinde İngiliz trikosundan yapılmış bir palto, göğüslerinde zarif bir çiçek vardır. Böyükxanım'ın onları bu kıyafetlerle gördükten sonra duyduğu memnuniyetsizliği belirten “*Xalqın da balası vardır, görürsən yaxşı nizami paltar geyib, əllərində gözəlcə həna, üstlərində qiymətli Kirman əbası...*”⁶⁴⁰ sözleri dönemin İranlı erkek çocuklarının giyim tarzını yansıtmış olur. Bununla beraber romanda Tebrizli erkeklerin börk giydiği görülür. Böyükxanım, Münəvvər Xanım'la hamamdan dönerken Deveci Kabristanı'ndan geçerler. Burada toplanmış olan erkeklerin kimisinin börklerinin kenarlarını keskinleştirdiklerinden bahsedilir.⁶⁴¹

Romanda Böyükxanım'ın hamamda Münəvvər Xanım'ın saçlarını örerken “*İran övrətləri kimi nazik nazik hörüb*” ifadesinin kullanılması, İran'da kadınların genel olarak saçlarını ördüklerini göstermektedir.⁶⁴² Hamamdan sonra Münəvvər Xanım'ın üzerindeki Avrupalı kıyafetleri çıkartarak onu Tebrizli kadınlar gibi giydirmiştir. Romanda bu kıyafetlerden bir tanesinin siyah çarşaf olduğu dile getirilir. Aynı zamanda bu kıyafetlerin güdük, kısa ve komik görünümlü olduğundan da bahsedilmiştir.⁶⁴³

Böyükxanım'ın Münəvvər'in düğününde giydiği kıyafetlerin Doğulu ve İranlı kadınlara has kıyafetler olduğu dile getirilmiştir. Böyükxanım, başına altın işlemeli bir nikap giymiş, bu nikabın peçesini göğsüne salmış, üzerinde atlastan bir “*nimtənə*”⁶⁴⁴, kulaklarında inci küpeler, boynunda altından ve mercandan takılarla odada gezinmektedir.⁶⁴⁵

Romanda Böyükxanım'ın çatal bıçak kullanımını reddedip yemeği elleriyle yemesinden Tebrizlilerin yemeği elleriyle yedikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık Doktor Lui'nin kızı Olqa'nın yemeği yerken çatal ve bıçak kullanması, ortadaki

⁶⁴⁰ Vəzirova, MSO, s. 354

⁶⁴¹ Vəzirova, MSO, s. 365

⁶⁴² Vəzirova, MSO, s. 363

⁶⁴³ Vəzirova, MSO, s. 364, 370

⁶⁴⁴ Kolsuz üst kadın giyimi, <https://obastan.com/nimt%C9%99n/1002279/?l=az>, (04.07.2022)

⁶⁴⁵ Vəzirova, MSO, s. 382

yemekten bir kaşık alıp önündeki boş tabağa koyması, mendiliyle ağzını silmesi Batılı tarzda yemek yeme kültürünü yansıtır.⁶⁴⁶

Romanda görülen başka bir kültürel özellik ise Tebriz’de güzel kadınlara şiir yazma geleneğinin var olmasıdır. Örneğin Böyükxanım evlenmeden önce camiye girerken camide bir şairle karşılaşmış, onun güzelliğini gören şair hemen onun adına bir şiir yazmıştır.⁶⁴⁷ Münəvvər Xanım için de aynı durum geçerlidir. Annesiyle hamama giden Münəvvər Xanım’ın güzelliğini gören bir grup genç Soltanüşşüəra’dan Münəvvər’in güzelliğiyle ilgili bir şiir yazmasını ister. Bunun üzerine Soltanüşşüəra Münəvvər’e dikkatlice bakarak onun güzelliğini anlatan bir şiir yazar.⁶⁴⁸

Böyükxanım, Münəvvər Xanım’la Qulam Xan’ı evlendirmek için Mirza Rəhim Ağa’nın yanına gider. Buraya Qulam Xan’ın annesi Sərfinaz Xanım da gelir. İki taraf arasında Mirza Rəhim Ağa aracılığıyla bir nikah akdinin yapıldığı görülmektedir. Nikah akdinin gerçekleşmesi için Sərfinaz Xanım 500 bin tümen mihr bedeli şartını kabul eder.⁶⁴⁹ İslami kurallara göre nikah akdi gerçekleşirken erkeğin kadına vermeyi kabullendiği paraya mihr adı verilir.⁶⁵⁰ Buradan anlaşıldığı üzere evlenecek taraflar arasında nikah akdi yapmak hem dinî hem de kültürel bir gelenektir.

Birçok toplumda yaygın olarak görülen nazar inancının kökeni çok eski çağlara kadar uzanmaktadır. Nazardan korunmak için halk arasında farklı yöntemlerin uygulandığı bilinmektedir. Bu yöntemlerden bir tanesi de tütsü yakmaktır. Tütsü için üzerlik otu, çörek otu, tuz, karanfil kullanılır.⁶⁵¹

Romanda bu inanca da değinildiği görülmektedir. Böyükxanım, Münəvvər Xanım’ın hastalanmasının sebebini ona nazar değmesi olarak görür. Bu yüzden ona üzerlik otundan hazırlamış olduğu tütsüyle dua okuyarak Münəvvər Xanım’ı tütsüler.⁶⁵²

Geçmişte Azerbaycan’da düğün günü zengin evlerinde gelin adaylarının veya soylu kadınların yüzlerini süsleyip onları giydiren kadınlara “məşşate” denmektedir.⁶⁵³

⁶⁴⁶ Vəzirova, MSO, s. 354

⁶⁴⁷ Vəzirova, MSO, s. 341

⁶⁴⁸ Vəzirova, MSO, s. 360

⁶⁴⁹ Vəzirova, MSO, s. 368-369

⁶⁵⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir>, (04.07.2022)

⁶⁵¹ Nilgün Çıblak, Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/156801>, (03.07.2022), s. 104-

⁶⁵² Vəzirova, MSO, s. 377

⁶⁵³ <https://obastan.com/m%C9%99%C5%9F%C5%9F%C9%99/780314/?l=az>, (04.07.2022)

Romanda Münəvvər Xanım'ın Qulam Xan'la evlenmesi üzerine Böyükxanım, evinde sadece kadınların iştirak etdiyi bir düğün tertip eder. Bu düğünde Ləylabəyim Xanım'ın, Bəylərbəyinin hanımı Şahnəbaz Xanım'ın məşşatəsi olaraq Münəvvəri süsleyip ona makyaj yaptığı görülməkdir. Düğündəki başqa bir kültürel özellik erkek tərəfinin gelini faytonla almaya gəlməsidir. Şahnəbaz Xanım, Münəvvər Xanım'ı alıp faytonla Qulam Xan'ın evinə götürür.⁶⁵⁴

Romanda, önəmli bir kültürel unsur olan şiir türünə də yer verilmişdir. Roman “Əsar”⁶⁵⁵ başlıklı bir şiirle başlar. Bu şiir İran'ın içine düşdüğü kötü durumla ilgilidir. Sonrasında romanda Böyükxanım'ın güzəlliyi üçün yazılmış Farsça bir şiirə yer verilmişdir.⁶⁵⁶ Yine Rzaqulu Xan'a Muhammed Tağı Sıtkı tərəfindən göndərilən mektuplarda yer alan İran'ın zor günlər keçirdiyiylə ilgili Farsça bir şiir bulunur.⁶⁵⁷ Soltanüşşüəra'nın Münəvvər Xanım üçün yazmış olduğu Farsça gəzel də romanda yer almışdır.⁶⁵⁸

Müslümanlar üçün cuma günü kutsal ya da özəl bir gün olaraq qəbul edilməkdədir. Birçək hadistə bugünün Peyğambər tərəfindən ən hayırlı gün olaraq tanımlandığı ifadə edilmişdir. Cuma günün başqa bir önəmi də Kuran'da gəçən Cuma suresində bütün Müslümanlara Cuma namazının farz olaraq kılınmasıdır.⁶⁵⁹ Müslümanlar Cuma gününün bu özəl statusundan dolayı kabir ziyarətlərini də bugün yapmayı uyğun görürlər.⁶⁶⁰ Bu ziyarətlərdə ölən kişinin ardından Yasin suresi okunmasıyla ilgili hadisələr də bulunmaqdadır.⁶⁶¹

Bu İslami gələnek romanda da yer almaktadır. Böyükxanım, Münəvvər Xanım'la hamamdan dönerkən Deveci Kabristanı'ndan gəçər. Cuma akşamı olduğu üçün kabristanın oldukça kalabalık olduğu, buraya gələn insanların bir kısmının ellerində Yasin cüzü Cuma suresini okuduğu dilə gətirilir.⁶⁶²

⁶⁵⁴ Vəzirova, MSO, ss. 383-385.

⁶⁵⁵ Vəzirova, MSO, s. 331.

⁶⁵⁶ Vəzirova, MSO, s. 341.

⁶⁵⁷ Vəzirova, MSO, s. 350-351.

⁶⁵⁸ Vəzirova, MSO, s. 360-361.

⁶⁵⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuma>, (04.07.2022)

⁶⁶⁰ Galip Atasagun, Ziyaret Fenomeni, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184352>, (04.07.2022), s. 55.

⁶⁶¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/cenaze>, (04.07.2022)

⁶⁶² Vəzirova, MSO, s. 365.

Romanda Qulam Xan, bir kaza sonucunda Veliht'ın faytoncusunun ölümünə sebep olur. Qulam Xan ölen faytoncu için kan parası ödediğindən bahseder. İslam'da insan hayatına ve vücut bütünlüğüne karşı işlenen suçlarda suçun karşılığına gelecek tazminatlara diyet adı verilmektedir. Bu tazminat halk arasında kan parası olarak geçer.⁶⁶³

Romanda geçen bazı deyimler ise şunlardır:

*Allah mənim atama insaf versin ki, məni öz əlilə odlara yandırdı. Dünyada nə üzüm güldü, nə də bir gün şad oldum.*⁶⁶⁴

*...bədəni titrəyir, rəngi qaçır nəhayət qazeti yerə atıb...*⁶⁶⁵

*Böyükxanım, evin yıxıldı, qapın bağlı qaldı.*⁶⁶⁶

*Oğlunu, qızını de verib murdar firənglərin qoltuğuna, durub özü də xalq üçün ağlamağa*⁶⁶⁷

*Mənim naxoş vaxtında ürəyimin ipini qırma!*⁶⁶⁸

*Öz-özünə deyir: xudavənda mənim övladımı dağıdıb təhsildən qoyanların, mənim evimi dağıdanların divanını elə.*⁶⁶⁹

*Böyükxanım da başını tərpədir, kül başıya, yenə hələ hədərən-pədərienindən əl çəkməyibdir.*⁶⁷⁰

*Böyükxanım bu sözlərdən bir az qoltuqları şişib balıdələnirdi.*⁶⁷¹

*Bəli, güldə eyb vardır, səndə yoxdur.*⁶⁷²

*Çox da zurnanı kökləmə, qoduğun birisi.*⁶⁷³

*Çox da küy basma, mən bilirəm sən nə quşun yumurtasısan.*⁶⁷⁴

⁶⁶³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyet>, (08.07.2022)

⁶⁶⁴ Vəzirova, MSO, s. 348.

⁶⁶⁵ Vəzirova, MSO, s. 348.

⁶⁶⁶ Vəzirova, MSO, s. 349.

⁶⁶⁷ Vəzirova, MSO, s. 350.

⁶⁶⁸ Vəzirova, MSO, s. 367.

⁶⁶⁹ Vəzirova, MSO, s. 380.

⁶⁷⁰ Vəzirova, MSO, s. 390.

⁶⁷¹ Vəzirova, MSO, s. 405.

⁶⁷² Vəzirova, MSO, s. 420.

⁶⁷³ Vəzirova, MSO, s. 420.

⁶⁷⁴ Vəzirova, MSO, s. 420.

3.2.2.4.3. Ekonomik Düzey:

Romanda İran'ın ekonomik anlamda bazı sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Rzaqulu Xan'ın Tayms gazetesinde “*İran İtiqrazı*” adlı yazıyı okuduğunda ağlamasının sebebi bu yüzdendir. Böyükxanım'ın Rzaqulu Xan'a karşı sitemkâr konuşmalarından, ülkenin madenlerinin, gümrük gelirlerinin yabancılara verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁵ Bunun sebebini Pərviz Xan, Nəsrəddin Şah ve Müzəffərəddin Şah'ın halkın parasını müsrifçe harcamaları olarak açıklar. Bu harcamalar yüzünden ülke borçlanmış, bu borçları ödemek için imtiyazlar verilmiştir.⁶⁷⁶

Romanda Rzaqulu Xan'ın 60 tane köyü olan zengin bir milyoner olduğundan bahsedilmektedir. İran'a döndüğünde köylerinin üç yıllık gelirini köylülere bağışladığı dile getirilir.⁶⁷⁷ Bu ifadelerden toprak sahiplerinin geçim kaynaklarının köylerden elde ettiği gelirler olduğu, köylülerin ise gelirlerinin büyük bir kısmını bu toprak sahiplerine verdiği anlaşılmaktadır.

Rzaqulu Xan'ın başka bir gelir kaynağının ise sahibi olduğu dükkanların kira gelirleridir. Qulam Xan, Böyükxanım'a bu gelirlerin hesabını sorar. Bu dükkanlardan alınan kiralari nereye harcadıklarını öğrenmek ister.⁶⁷⁸

Ülkede rüşvetin yöneticiler için önemli bir geçim kaynağı olduğu görülür. Rzaqulu Xan, Tebriz-Tahran arasında tramvay hattı yapılması için Belçika'dan mühendisler getirtmesine rağmen “*otuz min tümən-60 min manat*”⁶⁷⁹ gereken bu hat için Mirzə Ələsqər Xan Əminüssoltan “*yüz min tümən*” rüşvet istemiştir.

İran'ın para birimi “tümən”, Azərbaycan'ın para birimi ise “manat”tır. Romanda İran para biriminin karşılığı olarak Azərbaycan manatının verilmesi Memmed Saîd Ordubadi'nin Azərbaycanlı olması ve romanın Azərbaycan'da yayımlanmasından kaynaklanmaktadır.

Romanda mollaların gelir kapılarından bir tanesinin de toprak sahiplerinden aldıkları bahşişler, veraset ve nikah gibi işlemler karşılığında halktan alınan paralar olduğu görülür. Böyükxanım, Münəvvər Xanım'la Qulam Xan'ın nikah akdini

⁶⁷⁵ Vəzirova, MSO, ss. 348-350.

⁶⁷⁶ Vəzirova, MSO, s. 412.

⁶⁷⁷ Vəzirova, MSO, s. 336.

⁶⁷⁸ Vəzirova, MSO, s. 390.

⁶⁷⁹ Vəzirova, MSO, s. 339.

gerçekleştirilmesi için Mirzə Rəhim Ağa'ya “*on tūmən*” vermiştir. Mirzə Rəhim Ağa'nın Rzaqulu Xan'dan da “*yüz tūmən*” bahşış aldığı görülmektedir.⁶⁸⁰

3.2.2.4.4. Dinsel Düzey:

İran'da 19. yy ortalarına doğru, Nasreddin Şah'ın Avrupa seferinden sonra saray ve devletin tarzı Avrupa tarzına dönüşmüş, yeni bakanlıklar açılmış, soyluların çocukları için Avrupai tarzda okullar tesis edilmiştir. Saraylıların kıyafetleri kısmen de olsa Avrupalılar gibi olmuştur. Avrupa tarzında bir adli sistem yaratılmak istenmiş, din adamlarının tekelinde olan şariat mahkemeleri kısıtlanmaya çalışılmıştır. Bununla beraber ticari açıdan verilen imtiyazlarla beraber Avrupa sömürgeciliği İran'a girmeye başlamış hem tüccarların hem din adamlarının yönetime karşı tepkileri artmış, bu iki sınıf Şah'a karşı iş birliği içine girmişlerdir.⁶⁸¹

Sömürgeciliğin İran'a girmesiyle Avrupa kültürü de yavaş yavaş İran'a girmeye başlamış, Avrupai tarzda okullar açılmış, din adamları bu tarz okulların açılmasına karşı gelmişlerdir. Örneğin Tebriz'de din adamlarının yabancılara verilen imtiyazların ortadan kaldırılmasına yönelik isteklerinin yanında yeni tarzda okulların kapatılmasına ilişkin istekleri de vardır.⁶⁸²

Din adamlarının başlarda meşrutiyet yanlısı olmalarının tek amacının kendi çıkarlarını korumak amaçlı olduğu görülmektedir. Ülkenin modernleşmesi, eşit anayasal hakların getirilmesinden çok birçok toprak sahibi ve tüccar din adamının ülkedeki yabancı imtiyazlarından dolayı ekonomik anlamda sıkıntı çekmeleri daha önemlidir.

Bu açıdan bakıldığında meşrutiyetin ilanı ile beraber, ülkedeki Batılı, seküler ve modernleşme yanlısı olan aydın kesim ile din adamları arasında bir çatışma ortaya çıktığı görülmektedir. Din adamlarının şariat yanlısı bir tutum sergilemesi, ülkedeki laik reformlara karşı çıkmaları aydınlarla din adamlarını karşı karşıya getirmiştir.⁶⁸³ Örneğin meşrutiyet anayasasının 8. maddesinde İran halkının kanunlar önünde eşit olacağı yazılmış, din adamları Müslümanlar ve kafirlerin eşit olmayacağını iddia ederek bu

⁶⁸⁰ Vəzirova, MSO, s. 368-369.

⁶⁸¹ Cezani, s. 164-165.

⁶⁸² Cezani, s. 166.

⁶⁸³ Karacan, s. 182.

kanuna itiraz etmişlerdir. Gazete ve dergilerin din adamlarının gözetiminde olması gerektiğini savunmuşlardır.⁶⁸⁴

Bütün bu bilgiler ışığında romanda bilginin, aydınlanmanın, modernleşmenin, vatanseverliğin, hürriyet ve özgürlüğün karşısında dinî taassubun ve bu taassubun savunucusu olan din adamlarının yer aldığı görülmektedir. Burada problem İslam dini değil, İslam dininin yerine İslam'da olmayan bidatlerin uygulanmasıdır.

Böyükxanım'ın çatal bıçak kullanmayı kafirlik alameti görerek yemeği elleriyle yemesi, hamamın suyunun hastalıklı olmasına rağmen şeriata hamam suyunun sağlıklı olduğu hükmünü verdiğini düşünerek Münəvvər Xanım'ı hamama götürmesi, onu küçük yaşta evlendirmesi, Lisa'nın yanında eğitim alan çocuklarının din ve mezhepten çıktığını düşünmesi hep bu dinî taassubun sonucudur.

Romanda bu tarz anlayışta olan Müslümanlar vahşi olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Rzaqulu Xan hamama gidenleri ahlaksız hareket ve konuşmalarından dolayı “*müsəlman vəhşilər*”⁶⁸⁵ olarak görür. Yine Münəvvər Xanım, hamama giderken onu gören Təbrizlilerin onunla ilgili sözlerinden dolayı onların gerçekten Müslüman değil vahşi bir halk olduğunu düşünür.⁶⁸⁶

Romanda din istismarı yapan din adamları Mirzə Rəhim Ağa tarafından yansıtılır. Mirzə Rəhim Ağa, “*mollanüma*” olarak tanımlanan sözde molla, aslında ise İslam'ı kendi çıkarı için kullanan bir din adamıdır. Rzaqulu Xan'ın çocuklarını Frenk usulüne göre yetiştirmesi, köylerinde ıslahatlar yapması diğer din adamlarının ve toprak sahiplerinin tepkisini çeker. Mirzə Rəhim Ağa, Rzaqulu Xan'a çokça nasihatlerde bulunduğunu, istese onu taşıatabileceğini ama bunu yaptırmadığını dile getirmiştir. Esasında bunu yapmamasının sebebi Mirzə Rəhim ağa'nın Rzaqulu Xan'dan yılda yüz tümen bahşiş almasıdır. Diğer mollalar da Mirzə Rəhim Ağa'nın Rzaqulu Xan'a sessiz kalmasının sebebinin bu aldığı bahşişten kaynaklandığını düşünmektedir.⁶⁸⁷

Görüldüğü gibi Mirzə Rəhim Ağa, para karşılığında İslami kuralları dilediği gibi uygulayabilmektedir. “*Mən şəriəti dünya malına satan alimlərdən deyiləm!*”⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Cezani, s. 181.

⁶⁸⁵ Vəzirova, MSO, s. 358.

⁶⁸⁶ Vəzirova, MSO, s. 361.

⁶⁸⁷ Vəzirova, MSO, s. 368.

⁶⁸⁸ Vəzirova, MSO, s. 369.

demesine rağmen Münəvvər Xanım'la Qulam Xan arasında para karşılığında şahitler olmadan nikah akdini gerçekleştirmiştir.

Mirzə Rəhim ağa'nın din istismarı yaptığının başka bir örneği, Böyükxanım'la arasında geçen diyalogda görülmektedir. Rzaqulu Xan öldükten sonra Rzaqulu Xan'ın mal varlığı Mirzə Rəhim Ağa tarafından mühürlenir. Mührün kaldırılması için Mirzə Rəhim Ağa'nın yanına gelen Böyükxanım'a Mirzə Rəhim Ağa onunla aynı ortamda olmasının haram olduğunu, Böyükxanım'ın artık dul bir kadın olduğunu ve kendisine namahrem kılındığını, eğer bu konuları baş başa konuşup halletmek istiyorsa aralarındaki bu namahremi kaldırılması gerektiğini söyleyerek onunla muta nikahı yapmak ister. Bunu duyan karısı Nisabəyim Xanım, Mirzə Rəhim Ağa'ya öfkeli bir şekilde tepki gösterir. Bu tepkiden anlaşıldığı üzere Mirzə Rəhim Ağa, güzel bulduğu kadınlara şeriatın böyle uygun gördüğünü diyerek iddetleri dolmadan muta nikahı yapmaktadır.⁶⁸⁹

Romanda din adamlarının aydınlarla ve meşrutiyetçilerle çatışmalarının örneğini Mirzə Rəhim Ağa ile Pərviz Xan arasında geçen diyaloglarda görmek mümkündür. Mirzə Rəhim Ağa meşrutiyetin getirdiği yeniliklere karşıdır. “*Nə məşrutə? Nə qanuni əsasi? Yazıqsınız, müsəlman olun!*”⁶⁹⁰ diyerek meşrutiyet anayasasının tanıdığı eşitliği kabul etmez. Ona göre hizmetçisi Nəcəfəli ile o, aynı haklara sahip olamaz. Mirzə Rəhim Ağa'nın hürriyetten anladığı şey kadınların açık gezebilecek olmasıdır. Bu yüzden hürriyet fikrine karşıdır.

Mirzə Rəhim Ağa'nın Pərviz Xan'a “*firəngiməablıq*”la ilgili söyledikleri din adamlarının Batılılaşmaya, modernleşmeye ve yenileşmeye karşı bakış açılarının net bir göstergesidir. Mirzə Rəhim Ağa'ya göre “*firəngiməablıq*” elle yemenin o kadar çok sevabı varken yemeği çatal-bıçakla yemek, yerde minder üstünde oturmak varken masanın üstünde oturmak; üzerine aba, rida, kuşak yerine dar ve kısa elbise giymektir. Bunların İslam dışı olduğunu da Muhammet Peygamber'in “*Kim bir kavme benzerse o da onlardandır.*”⁶⁹¹ hadisiyle açıklar.⁶⁹²

⁶⁸⁹ Vəzirova, MSO, s. 409.

⁶⁹⁰ Vəzirova, MSO, s. 413.

⁶⁹¹ Mirza Tokpınar, Men teşebbəhe bi-kavmin fe-hüve minhum' Hadisi Üzerine Bir İnceleme, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606918>, (08.07.2022), s. 89.

⁶⁹² Vəzirova, MSO, s. 416.

Mirzə Rəhim Ağa, dünyada olan biten gelişmelerden o kadar habersizdir ki İranlıların Avrupa'ya, Fransa'ya gidip tahsil almalarına karşıdır. Ona göre yurt dışına eğitim almaya giden İranlılar, dinden ve mezhepten çıkmış bir şekilde dönmektedir. Yurt dışında eğitim almak iyi bir şeyse neden Avrupalıların İran'a gelip tahsil görmediklerini sorar. Tebriz'de buna uygun birçok alimin varlığından söz eder. Oysa Pərviz Xan'a göre Tebriz'dekiler alim değil sadece fakihtirler. Alim denilen kişi birçok bilim dalına hâkim olmalıdır. İran'da ve Tebriz'de böyle bir alim yoktur.⁶⁹³

Mirzə Rəhim Ağa Rzaqulu Xan'ın mallarının mührünü Pərviz Xan'a vermek istemez. İş yokuşa sürmeye çalışır. Qulam Xan ise mührün kendisine verilmesi gerektiğini, Rzaqulu Xan'ın vasiyetinin kendisinde olduğunu, vasiyetin hem Rzaqulu Xan hem de Mirzə Rəhim Ağa tarafından mühürlü ve onaylı olduğunu ileri sürer.⁶⁹⁴

Esasında ortada böyle bir vasiyet yoktur. Rzaqulu Xan ölmeden önce mallarını çocuklarına paylaşmak üzere bir vasiyet yazılmasını istemiştir. Dolayısıyla Qulam Xan'ın bu iddiasından anlaşıldığı üzere Qulam Xan ve Mirzə Rəhim Ağa arasında sahte bir vasiyet düzenlenmiştir. Böyükxanım'la aynı odada bulunduğu için Allah'ın şeriatına karşı gelmekten ve günah işlemekten korkan Mirzə Rəhim Ağa, işin ucunda para, mal mülk olunca sahte bir vasiyet hazırlamaktan korkmaz. Onun bu tavrını anlayan Hacı Xan, “*Mən bu tövr mollaların möhrünə də ehtiram qoymaram. Özüm gedib möhrü götürüb malıma sahib olaram.*”⁶⁹⁵ diyerek onun bu düzenbazlığına tepki gösterir.

Dinin bir istismar aracı olarak kullanımı sadece mollalarda görülmez. Qulam Xan da tıpkı mollalar gibi dinin arkasına sığınarak işini halletmeye çalışır. Pərviz və Hacı Xan'ı şeriat ehli olmamakla suçlar. “*Sizin kimi laməzhəb deyiləm!*”⁶⁹⁶ diyerek onların dinsiz olduğunu iddia eder. Hacı Xan'ın Mirzə Rəhim Ağa'yla ilgili küçük düşürücü ifadeler kullanmasını ve mührü onun izni olmadan alıp götürmek istemesini ise şeriata karşı gelmek olarak yorumlar. Şeriata karşı gelen kişinin “*atasına od vuraram.*” diyerek onları tehdit eder.

⁶⁹³ Vəzirova, MSO, s. 417.

⁶⁹⁴ Vəzirova, MSO, s. 419.

⁶⁹⁵ Vəzirova, MSO, s. 420.

⁶⁹⁶ Vəzirova, MSO, s. 420.

Oysaki şəriata bu kadar hürmet gösteren Qulam Xan ahlaksızlıklarıyla Tebriz’de nam salmıştır. Bəylərbəyi ile eşcinsəl ilişkiyə girir.⁶⁹⁷ Münəvvər Xanım’la evli olduğu halde Səfərəli Xan’la başka bir odada içip sarhoş olur ve onunla yatar.⁶⁹⁸

3.2.3. Açıqlama Aşaması

3.2.3.1. Anlatının Kaynağı

Memmed Said Ordubadî, İran Meşrutiyeti ile çok yakından ilgilendiğini, İran inkılabından tek beklentisinin toprak meselesi, ileri bir eğitim sistemi ve kadınların örtüsüz açık bir şekilde gezebilmesi olduğunu, bu amaçla “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Xan Firəngiməab” ve “İslam Qadınları” adlı eserlerini yazdığını dile getirir.⁶⁹⁹ Onun bu düşüncelerinin temelinde Avrupa’da Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan 19. yy itibarıyla Doğu ve Müslüman coğrafyasını da etkileyen aydınlanma süreci sonucunda ortaya çıkan modernizm anlayışı yer alır.

Geleneksel toplumlar, kendinden önceki kuşaklardan aldıkları maddi, manevi, kurum ve uygulamaları değiştirmeden tekrarlarlar bir sonraki kuşaklara aldıkları şekilde aktarırlar. Modernizm ise geleneksel olandan bir kopuştur.⁷⁰⁰ Örneğin romanda Böyükxanım’ın yemeği eliyle yemesi, çatal kaşık kullanmayı reddetmesi; Mirzə Rəhim ağa’nın Batılılaşma yanlılarını çatal kaşık kullandıkları için eleştirmesi İran ve Tebriz halkının geleneksel bir toplum olduğunu gösterir.

Modernizmle birlikte ortaya çıkan Batı düşüncesinde yalnızca bilimsel ve teknik etkinliği yönetmekle kalmayan, insanların ve nesnelerin yönetimini de elinde tutan akılcı bir toplum olma isteği vardır. Modernist insan akli merkezine alır, doğa yasalarını keşfetmeye çalışır, her türlü dinsel sahtecilikten ve yanılsamadan kurtulur.⁷⁰¹ Bu açıklamadan hareketle Rzaqulu Xan modernist bir insandır. Dinî bidatlerden uzak durur. Böyükxanım hamamın suyunun yararlı olduğuna şariat böyle karar verdiği için

⁶⁹⁷ Vəzirova, MSO, s. 367.

⁶⁹⁸ Vəzirova, MSO, s. 398.

⁶⁹⁹ Ordubadi, s. 49-50.

⁷⁰⁰ Ergin Ulusoy, Aydınlanma Perspektifinden Doğu’nun Modernleşme Sorunu ve Çağdaşlaşma, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1190337>, (14.07.2022), s. 3092.

⁷⁰¹ Ulusoy, s. 3092-3093.

inanırken Rzaqulu Xan ise sudan alınan numuneye ve doktorların görüşlerine göre bu suyun kirli olduğunu iddia eder.⁷⁰²

Geleneksel toplumlarda bilgi sözel olarak aktarılır. Başarı, ahlaklı ve inançlı olmakla eşleştirilir. Efsaneler, masallar, örf ve adetler, ahlak kuralları gibi sözlü kültür ürünlerini dinlemek, bunların dışına çıkmamak önemlidir. Bunları sorgulamak, risk almak, yenilik getirmek her türlü kötülükle karşı karşıya gelmek demektir. Bu yüzden söz bilgi demektir. Bilgiye sahip olan kişi ya da kişiler otorite haline gelir. Sözün sahibi olmak için ya tanrının gizli bilgisine erişebilen ruhban sınıfında yer almak ya da yaşlılığın getirdiği deneyime sahip olmak gerekir. Böyle bir toplumda risk almak bilinenin dışına çıkmak tehlikelidir.⁷⁰³

Rzaqulu Xan'ın "*İslahat*" adında bir gazete çıkarmasına izin verilmemesinin sebebi budur. Nəsrəddin Şah, toplumun böyle bir gazeteye hazır olmadığını bahane ederek esasında toplumun risk almasına izin vermemiştir.⁷⁰⁴ Böyükxanım'ın Rzaqulu Xan'ın İran için üzülmesine, çocuklarına Avrupalı tarzda eğitim aldırmasına, Avrupalı kıyafetler giydirmesine tepki göstermesi Böyükxanım'ın geleneksel toplum yapısının bir üyesi olmasından kaynaklanmaktadır.

Ulusoy, geleneksel toplumlarda ruhban sınıfının tanrı ile doğrudan ya da üst düzey bir ilişki içinde olduklarından dolayı bilginin sahibi olduğunu dile getirir. Ruhban sınıfının, tanrının doğadaki sesi, habercisi ya da kılavuzu oldukları için büyük bir saygı ve ilgi gördüğünü ifade eder. Onlar tanrının bilgisinin deşifre edicileridir. Erdem ve hidayetin bilgisine ulaşmak için ruhban sınıfına ihtiyaç duyulur. Bu nedenle din adamları toplumsal statünün üstünde konumlanmışlardır. Ruhban sınıfının özellikle semavi dinlerde tanrının sözlerinin yazıya dökülmesiyle ve bu yazının okunmasıyla elde ettiği bilgiler toplumda devletin teşekkülünde hiyerarşik bir yapı oluşturmuştur. Yazıyla ilişki kurmak yaratıcı güçle ilişki kurmak anlamına geldiği için bu yaratıcı gücün bilgisi ve erdemi yönetici sınıfın elinde toplumu düzene sokmak, toplumsal yaşamı kontrol altına almak için kullanılan ahlaki normlara dönüşür.⁷⁰⁵

⁷⁰² Vəzirova, MSO, s. 358.

⁷⁰³ Ulusoy, s. 3097.

⁷⁰⁴ Vəzirova, MSO, s. 339.

⁷⁰⁵ Ulusoy, s. 3098-3099.

Romanda ruhban sınıfı içinde yer alan Mirzə Rəhim Ağa'nın toplumsal olaylarda söz sahibi olması, evlilik, veraset gibi konularda belirleyici bir otorite olması, yaptığı bütün kötü eylemleri dinî kurallarla ilişkilendirmesi ve toplumu bu kurallarla manipüle etmesi İran toplumunun gelenekselci yapısıyla alakalıdır. “*Firəngiməab*” olarak nitelendirilen Hacı Xan'ın onun bu otoritesine karşı gelmesi modernist kişiliğinden kaynaklanmaktadır.

Aydınlanma felsefesinde eğitim, bireyi dar ve akılcı olmayan görüşlerden kurtararak onun aklın eylemini örgütleyen bir topluma katılmasını sağlar. Bu açıdan eğitim, yeni dünyanın temelinde yer alır.⁷⁰⁶

Romanın gerek yazılmış olduğu 1914 yılı gerekse romanda anlatılan olayların geçtiği 1884/1885-1909 yılları, Doğu dünyasında özellikle Osmanlı Devleti, İran, Azerbaycan ve Türk Dünyası ülkelerinde aydınlanma, modernleşme ve Batılılaşma hareketlerinin başladığı bir dönemi kapsamaktadır. Dolayısıyla bu hareketlerin temelinde eğitim reformu dikkat çeker.⁷⁰⁷

Eski usul okullarda standart bir eğitim müfredatı yoktur. Okulun amacı çocuklara dinî bilgiler ile Kur'an-ı Kerim okumayı öğretmektir.⁷⁰⁸ Bunun sebebi Müslümanların bir çocuğa ilk öğretilmesi gereken şeyin Kur'an-ı Kerim olduğuna inanmasıdır. Bu okullarda Arapların dahi anlayamayacağı eski bir Arapça ile yazılmış

⁷⁰⁶ Ulusoy, s. 3094.

⁷⁰⁷ Karlofça Antlaşması'ndan itibaren Batı karşısında gerilediğini kabul eden Osmanlı Devleti, 19. yy'ın başlarında Batı'ya yetişebilmenin çözümünü iyi bir eğitim sistemi oluşturmakta görmüştür. Böylece Osmanlı aydınları Osmanlı eğitim sisteminde yeniden yapılanma sürecini başlatırlar. Fransa'ya eğitimciler gönderilir. Fransa'da eğitim alan bu eğitimciler görmüş oldukları bu modern eğitim anlayışını İstanbul'a döner dönmez uygulamaya koyulurlar. Osmanlı Devleti'ndeki bu eğitim reformları Rusya Türklüğünü de etkiler. Rusya Türkleri içindeki aydınların bir gözü de İstanbul'dadır. Osmanlı ve Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden bu aydınların Kırım'dan Kazan'a Bakü'den Taşkent'e kadar uzanan geniş bir Türk coğrafyasında başlattıkları modernlik anlayışı “Ceditçilik” olarak adlandırılmıştır. Avrupa'daki Reform ve Rönesans hareketine benzeyen ve bir Türk aydınlanma hareketi olan Cedit hareketi, öncelikli olarak eğitim alanında yenilikler getirmeyi planlamıştır. Okullara getirilen bu yeniliklere eski usulü savunan kadimciler karşı çıkmışlar, “ceditçiler” ve “kadimciler” arasında bir mücadele başlamıştır. Bu nedenle yeni metodu savunan hareket “Usul-i Cedit” adını almıştır. Fahri Temizyürek, Gaspıralı İsmail Bey'in Cedit Mektepleri Üzerine, “Gaspıralı İsmail Bey'in Cedit Mektepleri Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 11, Sayı 4. Aralık 2014, ss. 366-368.

⁷⁰⁸ Temizyürek, s. 368.

hikâyeleri içeren anonim yazarlar tarafından kaleme alınmış kitaplar okutulmaktadır. Türk çocukları için bu tür bir eğitim oldukça zordur.⁷⁰⁹

Usul-i Cedit hareketinin ilk temsilcisi olan Gaspıralı İsmail Bey, çıkarmış olduğu Tercüman gazetesinde “Şark Meselesi” adlı makalesinde İslam dünyasındaki bu eğitim anlayışını eleştirmiş, İslam’ın gayretten düştüğünü, miskinhane harabesine çevrildiğini, terakkiden mahrum kaldığını, bilim insanların yetiştirilmediğini dile getirmiş, bunun sebebini ise “maarifsizlik” olarak belirlemiştir.⁷¹⁰

Tercüman gazetesi sayesinde eğitimle ilgili fikirlerini bütün Türk dünyasına yaymaya başlayan Gaspıralı İsmail Bey, Usul-i Cedit tarzında okulların Rusya’nın her vilayetinde açılmasını sağlamıştır.⁷¹¹

Gaspıralı İsmail Bey’in vermiş olduğu bu eğitim mücadelesi sonucunda bu okulların sayısı I. Dünya Savaşı öncesi 5000’e kadar yükselmiş, Müslümanlar arasında okuryazar oranı artmıştır.⁷¹² Onun geniş eğitim reformu sayesinde Rusya’da ilk kız okulu Bahçesaray’da açılmıştır. Kadınların eğitimine büyük önem veren Gaspıralı İsmail Bey, bu konuyla ilgili fikirlerini Tercüman gazetesinde dile getirmiştir.⁷¹³

Memmed Said Ordubadi, “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Xan Fırəngiməab” adlı romanını yazarken bu Usul-i Cedit hareketinden etkilendiği görülmektedir. Nitekim roman kahramanı olan gericiliği ve dinî taassubu temsil eden Mirzə Rəhim Ağa, Pərviz Xan’a “*Usuli-cedid qoymaq istər, bir halətdə ki, xudavəndi-aləm bi’dət qoyanlara lə’nət eləyib*”⁷¹⁴ ifadesini kullanarak “fırəngiməab”ları eleştirir. Yeni usul eğitime karşı çıkar. İranlıların Avrupa’da eğitim görmesini istemez. Ülke dışına çıkıp eğitim görmek çok iyi bir şeyse Avrupalılar İran’a gelip medreselerde eğitim alsın der. Bunun üzerine Pərviz Xan, “*Bizdə nə vardır ki, özğələrə də hissə verək?*”⁷¹⁵ diyerek Təbriz’deki ulemanın ve medrese eğitiminin Avrupa’dakinden oldukça geride olduğunu dile getirir.

⁷⁰⁹ Mehmet Arslan, “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-u Cedid Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, **GAU Journal of Social and Applied Science**, ISSN: 1305-9130 Volume 8, Issue 1, s. 14.

⁷¹⁰ Arslan, s. 12.

⁷¹¹ Temizyürek, s. 372.

⁷¹² Arslan, s. 20

⁷¹³ Sefa Selçuk ve M. Hakan Özçelik, Gaspıralı İsmail Bey ve Modern Eğitim Anlayışı, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1098643>, (15.07.2022), s. 81

⁷¹⁴ Vəzirova, MSO, s. 416.

⁷¹⁵ Vəzirova, MSO, s. 417.

Rzaqulu Xan, çocuklarını belli bir ücret karşılığında Doktor Lui'nin eşi Lisa'dan modern bir eğitim almaları için Lui'nin evine gönderir. Böyükxanım ise tıpkı "kadimciler" gibi bu eğitime karşı çıkar. Çocukların namazdan, Kuran'dan geri kaldığını söyler. "*Doktorun övrətinə bir ay verdiyi pulları bir mollaya versə uşaqlara ömrü olunca dərş verər.*"⁷¹⁶ diyerek çocukların mollalardan ders alması gerektiğini savunur. Münəvvər Xanım'ın Lisa'dan eğitim almasını istemediği için onun kardeşleriyle Lisa'nın yanına gitmesine izin vermez. Ona göre 9 yaşında bir kız çocuğunun evlenme vakti gelmiştir.⁷¹⁷ Bu yüzden Münəvvər Xanım'ı Qulam Xan'la evlendirerek onun Avrupa'ya eğitim almaya gitmesine engel olur.

Münəvvər Xanım'ın annesinin engellemeleri sonucunda tahsil hayatını yarıda bırakması onu Münəvvər'i büyük bir üzüntüye sevk eder. Annesine sürekli bu konuda yalvarır. Tahsil almak istediğini, tek idealinin iyi bir eğitim almak olduğunu söyler. Annesine yaptıklarını cahillik olarak nitelendirir.⁷¹⁸

Rzaqulu Xan'ın fikirlerine, çocuklarına vermek istediği eğitim şekline Tebriz'deki mollalar karşı çıkarlar. Mirzə Rəhim Ağa'nın Rzaqulu Xan'a bunları yaptığı için göz yummasına tepki gösterirler. Mirzə Rəhim Ağa "*Hərgah xatiri mənzur olmasa idi verərdim səngsar, daşlardılar...*"⁷¹⁹ diyerek yenileşmeye modernleşmeye ve eğitime olan bakış açısını sunar.

Bu açıdan bakıldığında romanda eski ile yeni, modernizmle geleneksellik, aydınlanma ile taassup, bilgi ile cehalet arasında sürekli bir çatışma olduğu görülmektedir. Dolayısıyla romanda anlatının kaynağı eski usul ve yeni usul arasındaki çatışmadır. Bu çatışma sonucunda Rzaqulu Xan, çocukları Pərviz Xan, Hacı Xan ve Münəvvər Xanım hayatlarını kaybetmişlerdir. Ancak yenilen yine eski usul ve cehalet olmuştur. Çünkü romanın sonunda Böyükxanım, çocuklarının ölümü üzerine kafirlik olarak gördüğü çocuklarının Avrupai kıyafetlerine bakarak ağlar.⁷²⁰ Yapmış olduğu cahilce şeylerin çocuklarının canına mal olduğunu anlamıştır.

⁷¹⁶ Vəzirova, MSO, s. 345.

⁷¹⁷ Vəzirova, MSO, s. 382.

⁷¹⁸ Vəzirova, MSO, s. 378.

⁷¹⁹ Vəzirova, MSO, s. 369.

⁷²⁰ Vəzirova, MSO, s. 425.

Romandaki anlatıya kaynaklık en önemli kaynak, Hacı Zeynel Abidin-i Meragaî'nin 1887 yılında kaleme aldığı “Seyahatname-i İbrahim Bey” adlı eseridir. “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Xan Firəngiməab” romanının gerek konu bakımından hem de kahramanlar bakımından bu eserle büyük ölçüde benzerlikler taşıdığı görülmektedir.

Seyahatname-i İbrahim Bey adlı eserin kahramanı İbrahim Bey, aslen Tebrizli olup Mısır'da yaşamaktadır. Kendisi maarifçi-ıslahatçı, açık fikirli genç bir aydındır. Onun en büyük sevdası İran'dır. Babasının ölümünden sonra İran'a gider. Ülkesinin içinde bulunduğu geri kalmışlığa, halkın yozlaşmış haline şahitlik eder. İran'ın bu durumdan kurtulması için medenileşmesi ve ilerlemesi için mücadele edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çözüm olarak Doğu medeniyetinin Avrupa medeniyeti seviyesine yükselmesini savunur. Yıldırım, bu eserin Azerbaycan edebî muhitinde büyük yankılar uyandırdığını, romanın kahramanı İbrahim Bey tipinin Azerbaycan romancılığı için bir prototip oluşturduğunu dile getirir.⁷²¹

3.2.3.2. Tarihsel Çerçeve:

Romanda olaylar 1884/1885 ile 1909 yılları arasında gerçekleştiği için bu zaman aralığına ait bazı tarihî olayları görmek mümkündür.

1848-1896 yıllarında İran'da hüküm süren Nasıreddin Şah'ın ülkede bazı ıslahatlar yaptığı görülmektedir. Avrupa tarzı eğitim veren “Medreset'ül Şah” adında bir okul açtırmış, orduyu modernize etmiş, darphane teşkilatını kurdurmuş, yabancı devletlere verilen imtiyazlar aracılığıyla İran ekonomisini dünya pazarına açmıştır.⁷²²

Romanda onun bu yapmış olduğu ıslahatlar bahsedilmese bile onun ıslahatçı kişiliğine de kinayeli bir gönderme yapılmıştır. “İslahat” adında bir gazete çıkarmak isteyen Rzaqulu Xan'a, “İslahat hökümətdədir, hökümət özü islahata tərəfdardır, ‘İslahat’ namində qəzetənin vaxtı hələ yetişməyibdir.”⁷²³ diye cevap veren Nəsrəddin Şah, onun isteğini reddeder. Nitekim romanın ilerleyen bölümlerinde Pərviz Xan,

⁷²¹ İrfan Murat Yıldırım, “Kaynaklar ve Teşekkül Bakımından (1921 Yılına Kadar) Azerbaycan Romanı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24, Erzurum, 2004, s. 137-138.

⁷²² Karacan, s. 80.

⁷²³ Vəzirova, MSO, s. 339.

Nəsrəddin Şah'ın ıslahat adına hiçbir şey yapmadığını halkın paralarını Avrupa'da lüks restoranlarda yiyerek israf ettiğini dile getirir.⁷²⁴

Romanda onun bu kişiliğiyle ilgili bilgi tarihî kaynaklarda ve dönemle ilgili yapılan araştırmalarda da göz önüne çıkmaktadır. Karacan, onun müsrif bir kişiliğe sahip olduğunu ifade eder. Ülkenin ekonomik olarak bitmiş olduğu bir dönemde bile dışarıdan borç alarak Avrupa seyahatine çıktığını, her biri yıllık 1200-2000 İngiliz lirası masrafı olan altmış hareme sahip olduğunu dile getirir.⁷²⁵

Nasireddin Şah'ın elli yıllık saltanatı döneminde birçok aydın ve özgürlük yanlısı sürgüne gönderilmiş ve öldürülmüştür.⁷²⁶ Ülkede aydınlar açısından bir korku iklimi olduğu anlaşılmaktadır. Romanda ise Rzaqulu Xan'a yapmak istediği ıslahatlar konusunda kimsenin yardım etmek istememesinden bu korku iklimi fark edilmektedir. Örneğin tıp muallimlerinden Məhəmməd Cəfər Xan ve geometri muallimi Məhəmməd Mirzə, Rzaqulu Xan'a yardım etmek isteseler de hükümete haklarında rapor verilme korkusuyla bundan vazgeçmişlerdir.⁷²⁷

İran'da 19. yy itibarıyla iktisadi, siyasi, askeri, sosyal, kültürel ve düşünsel anlamda büyük bir bunalım yaşanmaktadır. Halk ağır vergilerden dolayı bunalmış sarayın müsrifliğinden dolayı hazine boşaldığı, adaletsizlikler ve zorbalıkların sıradanlaştığı, yöneticilerin halka olan zulümlerinin halkı canından bezdirdiği görülmektedir.⁷²⁸

Romanda Rzaqulu Xan'ın yöneticilerin halka olan zulümleriyle ilgili hükümet yetkililerine sürekli yazı yazdığı dile getirilerek bu duruma yer verilmiştir.⁷²⁹ Yine İran'ın bu zor durumuyla ilgili bilgiyi Pərviz Xan'ın Mirzə Rəhim Ağa ile arasında geçen konuşmalarda tespit etmek mümkündür. Pərviz Xan, ülkede hukuksuzluğun baş gösterdiğini, adaletin bazı riyakâr mollaların ve fitnecilerin eline bırakıldığını, bu yüzden ülkede zorbalıkların ve anarşinin kol gezdiğini dile getirir.⁷³⁰

⁷²⁴ Vəzirova, MSO, s. 412.

⁷²⁵ Karacan, s. 78.

⁷²⁶ Karacan, s. 78.

⁷²⁷ Vəzirova, MSO, s. 340.

⁷²⁸ Karacan, s. 80.

⁷²⁹ Vəzirova, MSO, s. 340.

⁷³⁰ Vəzirova, MSO, s. 412.

Nasıreddin Şah ve Müzaffəreddin Şah döneminde ülke büyük oranda bir dış borca girmiş, bu borçların ödenmesi için yabancılara bazı imtiyazlar verilmiştir. Rusya, bazı madenlerin çıkarılması, sigorta ve yolcu taşımacılığıyla ilgili yetkiler elde ederken, Belçika gümrük gelirlerinin yönetimini ellerine almış, Yunan şirketi ise ormanları işletme hakkını elde etmiştir.⁷³¹

İran'ın yabancılar tarafından sömürülmesiyle ilgili bu durum romanda Rzaqulu Xan'ın Tayms gazetesindeki “*İran istiqrazi*” adlı yazıyı okumasıyla ortaya çıkar. Rzaqulu Xan, bu yazıyı okuduktan sonra vatanın satılmaya başladığını düşünerek ağlar ve bayılır.⁷³² İran'daki madenlerin, yolların ve gümrüklerin yabancılara verildiğini Rzaqulu Xan'a Böyükxanım'ın “*Padşah borc elədi; mə'dənlər, gömrüklər, yollar getdi deyir... Deyəsən bunun atasının malıdır.*”⁷³³ şeklindeki tepkisinde görmek mümkündür. Pərviz Xan, Mirzə Rəhim Ağa'ya Müzəffəreddin Şah döneminde İran'ın dış ülkelere imtiyazlar tanıdığını, ülkenin dış borcunun arttığını dile getirmiştir.⁷³⁴

Nasıreddin Şah, 1895 yılında Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmüştür.⁷³⁵ Romanda Pərviz Xan, Mirzə Rəhim Ağa ile aralarında geçen tartışmada bu konuya kısaca değinmiş, meşrutiyetin gerçekleşmesinin sebeplerini anlatırken Nəsrəddin Şah'tan ve onun hatalarından bahsetmiş, Nasrəddin şah'ın Mirzə Rza tarafından öldürüldüğünü ifade etmiştir.⁷³⁶

5 Eylül 1906 tarihinde İran'da Müzaffəreddin Şah tarafından meşrutiyet ilan edilmiştir. Müzaffəreddin Şah'ın ani ölümü üzerine yerine Muhammed Ali Şah geçmiş ancak yeni Şah, meşrutiyeti tanımayarak meclise darbe yapmış, ülkede meşrutiyet yanlıları ile şah yanlıları arasında silahlı bir mücadele başlamıştır. Bu mücadeleler sonucunda meşrutiyetçiler Muhammed Ali Şah'a karşı zafer elde etmiş, böylece Şah, 1909 yılında meşrutiyeti ikinci kez ilan etmek zorunda kalmıştır.⁷³⁷

Romanda Pərviz Xan, Məhəmmədəli Şah'ın Müzəffəreddin Şah'tan sonra ülkenin başına geçtiğini, Məhəmmədəli Şah'ın kibrinden ve ülkeyi tek başına yönetmek

⁷³¹ Karacan, s. 39.

⁷³² Vəzirova, MSO, s. 348.

⁷³³ Vəzirova, MSO, s. 350.

⁷³⁴ Vəzirova, MSO, s. 413.

⁷³⁵ Kaan Dilek, İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri, Akademik ORTA DOĞU, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 52.

⁷³⁶ Vəzirova, MSO, s. 412.

⁷³⁷ Cezani, ss. 95-104.

istediğinden dolayı meşrutiyeti geri almak istediğini, bu nedenle ülkenin viraneye döndüğünü dile getirir.⁷³⁸ Doktor Lui'nin Rzaqulu Xan'a Məhəmmədli Şah'ın meşrutiyeti Kuran'a el basarak yeniden kabul ettiği haberini iletmesinden romanda meşrutiyetin ikinci kez ilan edildiği anlaşılmaktadır.⁷³⁹

Meşrutiyet mücadelesi sırasında Tebriz'de Ali Mösyö, Hacı Ali Devafuruşi ve Resul Sadıkyani rehberliğinde Azerbaycan'daki sosyal demokratlar tarafından kurulan İctimaiyun Amiyun ve İctimaiyun İnkılabiyun⁷⁴⁰ partileriyle bağlantılı bir örgüt kurulmuştur.⁷⁴¹ Romanda bu partilerin adı Mirzə Rəhim Ağa'nın Pərviz Xan'la arasındaki kinayeli konuşmada geçer. Mirzə Rəhim ağa, meşrutiyetçilerin her gün yeni bir fikir ortaya atarak bir gün “*iştirakiyun amiyun*” başka bir gün “*inqilabiyun amiyun*” adında partiler kurmalarıyla alay eder.⁷⁴²

3.2.3.3. Simgesel Çözümleme:

Romanda anlatı Doğu ve Batı, eski ve yeni, modernizm ve geleneksellik arasındaki çatışma üzerine kurulu olduğu için roman kahramanları bu çatışma üzerinden simgeselleşmişlerdir.

Rzaqulu Xan: Rzaqulu Xan, romanda Doğulu aydın tipini simgelemektedir. Burada öncelikle “aydın” kavramının tanımını yapmak yerinde olacaktır. Fransızca “*éclairé*” sıfatından türetilen bu kavram Tanzimat Dönemi ile Türkçeye “*münevver*” olarak geçmiş sonrasında aydın kelimesi kullanılmıştır. Batılı bir kavram olan entelektüelin karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Aydın, toplum içerisinde pratik gerçekliği araştırır. Hâkim ideolojiye tavır alarak toplumsal tabulara aldırmadan düşündüklerini çekinmeden söyler, bu düşüncelerini teori haline getirir.⁷⁴³

⁷³⁸ Vəzirova, MSO, s. 413.

⁷³⁹ Vəzirova, MSO, s. 396.

⁷⁴⁰ Ünal Taşkın, Efendizade Mehmed Şerif'in Anlattıkları Işığında Azerbaycan, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/26.pdf>, (16.07.2022), s. 676.

⁷⁴¹ Karacan, s. 74

⁷⁴² Vəzirova, MSO, s. 411.

⁷⁴³ M. Zeki Duman, Türkiye'de Dünden Bugüne Aydın ve İktidar, <https://dergi.neu.edu.tr/public/journals/7/yazardizini/duman-a-z-2018-ekim.pdf>, (17.02.2022), s. 62

Avrupa'nın askerî açıdan güçlenmesi ve Doğu'ya karşı üstünlük kurmaya başlaması öncelikle Osmanlı Devleti'nde sonrasında İran'da bazı reformların yapılmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde ülkenin geri kalması ve Batı'ya karşı politik üstünlüğün kaybedilmesi sonucunda geniş anlamda modernleşme hareketi devlete ya da iktidara düzen verme anlamına gelen Tanzimatla beraber başlamıştır. Eğitim için yurt dışına gönderilen aydınlar “devleti nasıl kurtarabiliriz” sorusuyla hareket ederek Batı karşısında zayıflayan imparatorluğu eski ihtişamlı günlerine döndürmek için birçok fikir yürütmüşler ve devletin kurtuluşunun Batılılaşmadan geçtiğine kanaat getirmişlerdir. Avrupa'da eğitim alan bu aydın grubu yeni mecmua ve gazeteler çıkarmış, hikâye, roman, piyes ve tiyatro yazıları yazmış, okullarda ders vermeye başlamıştır.⁷⁴⁴

Benzer durum İran için de geçerlidir. Özellikle Nasıreddin Şah döneminde ülkede reformlar yapılmaya çalışılmış, Avrupa'ya giden bürokrat ve öğrenciler Avrupa'daki gelişmeyi, farklı fikir akımlarını görmüş, ülkeye döndükten sonra bu gelişmeyi İran'da uygulamak istemişlerdir.⁷⁴⁵

Romanda ise Rzaqulu Xan on iki yaşında Paris'e gelmiş yirmi sekiz yaşında Sorbon Darülfünununda hukuk bölümünden mezun olmuştur. Yazmış olduğu tiyatro eserleriyle edebî bir kişilik olarak İran ve Fransa'da tanınmış, İran hükümetinden İran'ın Petersburg Elçiliği için davet almış ancak bu daveti kabul etmemiştir. Çünkü onun amacı ülkesi İran'a dönmek, aydın bir kişilik olarak Tebriz'de ıslahatlar yapmaktır. Bu amaçla babasından kalan 60 tane köyün üç senelik gelirlerini almamış, öküzü olmayana öküz, tohumu olmayana tohum vermiştir. “İslahat” adında bir gazete çıkarmak için hükümete başvurmuş fakat Nəsrəddin şah bunu reddetmiştir. Tebriz ve Tahran arasında bir tramvay hattı yaptırmak istemiş ancak rüşvetçi yöneticiler tarafından engellenmiştir. Köylüler arasında özgürlük, hürriyet gibi düşüncelerden bahsettiği için diğer köy sahipleri tarafından dışlanmış ve menfur sayılmıştır. Yapmak istediği işlerde bir türlü muvaffak olamamıştır.

⁷⁴⁴ Duman, s. 70-71

⁷⁴⁵ Cezani, s. 117

Rzaqulu Xan'ın yapmak istedikleri konusunda toplumda bir karşılık bulamamış olması esasında onu bir aydın yalnızlığına itmiş, bu yalnızlık ve hayal kırıklığı onun zaman içerisinde hastalanmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle Rzaqulu Xan, kısmen de olsa Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Yaban adlı eserindeki Ahmet Celal, Reşat Nuri Güntekin'in Acımak romanındaki Mürşid Efendi, Sabahattin Ali'nin Kuyucaklı Yusuf romanındaki Selahattin Bey karakterine benzemektedir.

Zira her üç romanda da iyi bir eğitim alan ve idealist bir anlayışla İstanbul'dan Anadolu'ya giderek bir şeyleri değiştirebileceklerini uman fakat taşradaki hayatın gerçekleriyle karşılaşınca bu idealizmlerini kaybeden, oradaki geleneksel kültürle baş edemeyen bir aydın profiliyle karşılaşılmaktadır.⁷⁴⁶

Rzaqulu Xan'ı bu roman karakterlerinden ayıran önemli fark, bu karakterlerin hepsinin İstanbul'dan kaçıp Anadolu'yu bir kurtuluş olarak görmeleridir. Örneğin Yaban romanında Türk aydın tipini temsil eden Ahmet Celâl, Birinci Dünya Savaşı'nda bir kolunu kaybeder. Savaştan dönüştü Emir Eri Mehmet Ali'nin teklifiyle, Eskişehir-Porsuk Çayı civarındaki köyüne yerleşir.⁷⁴⁷ İstanbul mütareke döneminde maddi ve manevi çöküşün simgesi hâline gelmiştir. Bu yüzden tutunacak bir dal bulmak ister.⁷⁴⁸

Rzaqulu Xan'ın ise Tebriz'e gelme sebebi bir kaçış değildir. O, Fransa'da almış olduğu eğitim sonucunda sahip olduğu hürriyet, bağımsızlık, eşitlik gibi kavramları kendi halkına yaymak onları aydınlatmak istemektedir. Kendisi zaten Tebriz'de doğmuş on iki yaşına kadar burada büyümüştür. Ahmet Celal gibi bu topraklara yabancı değildir. Ahmet Celal, huzurlu bir Anadolu köyü hayaliyle gelmiş fakat tam tersi bir durumla karşılaşmış ve hayal kırıklığına uğramıştır. Köylüler ilkeldir, verilen kurtuluş mücadelesine kayıtsızdırlar. Köylüyü uyarmaya, onları Batılı fikirlerle aydınlatmaya çalışsa da başarılı olamaz. Dolayısıyla bir süre sonra Ahmet Celal için köylüler sadece “onlar” olur. Onlar gibi olmak istese de onlar gibi düşünüp onlar gibi

⁷⁴⁶ Zübeyde Şenderin, Türk Romanında Taşra: Toplumsal Yapılanma, Aydınlar ve Yabancılaşma, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/648928>, (15.07.2022)

⁷⁴⁷ Ramazan Korkmaz ve Mutlu Deveci, “Yaban'ın Yabanlığı”, **Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 24, Mart 2020, s. 3.

⁷⁴⁸ Şenderin, s. 118

hissedemeyeceğini anlar.⁷⁴⁹ Ahmet Celal'in köylüleri ilkel ve öteki olarak gördüğü gibi Rzaqulu Xan da Tebrizlileri hamama gittikleri için “*müsəlman vəhşilər*”⁷⁵⁰ olarak görür.

Yaban'daki aydın ve köylü çatışmasının benzerini Rzaqulu Xan da yaşamaktadır. Onun ilk çatışması gelenekselliği ve taassubu simgeleyen hanımı Böyükxanım'ladır. Böyükxanım, Rzaqulu Xan'ın aydın kişiliğinin tersi olarak avam ve cahil bir kadındır. Geleneksel toplum yapısını kabul etmiş, dinî taassup içinde yetiştiği için Rzaqulu Xan'ın yapmak istediklerine bir anlam veremez. Tıpkı Ahmet Celal'in karşılaştığı işgali umursamayan köylüler gibi o da İran'ın sömürgeleştirilmesini, parçalanmasını, geri kalmışlığını umursamaz. Rzaqulu Xan onun fikirlerinin yanlış olduğunu ona anlatmak istese de bunda başarılı olamaz. Böyükxanım'ın cehaleti ve art niyeti yüzünden bir aile yok olmuştur.

Benzer durum Kuyucaklı Yusuf ve Acımak romanı için de geçerlidir. Selahattin Bey ve Mürşid Efendi'yi çöküşe götüren unsurlardan bir tanesi de yapmış oldukları evliliklerdir. Her iki aydın tipinin evlendiği taşralı kadınlar onların sonunu hazırlar. Başlarda idealist olan bu karakterler, hanımlarının da katkısıyla zamanla yozlaşmaya başlarlar.⁷⁵¹

Rzaqulu Xan ve Böyükxanım'ın evliliğinde Rzaqulu Xan açısından bir yozlaşma söz konusu değildir fakat Böyükxanım'ın yaptıkları onun hastalığının ilerlememesine sebep olmuştur. Doktor Lui'ye “*Mənim naxoşluğuma səbəb öz ailəmizdir.*”⁷⁵² diyerek bu durumu itiraf eder.

Hem Selahattin Bey hem Mürşid Efendi hem Ahmet Celal hem de Rzaqulu Xan topluma yabancılaşmış, toplumdan dışlanmış ve bu nedenle de başarısızlığa uğramış bir aydın tipi olarak yer alırlar. Ahmet Celal sahip olduğu vatanseverlik idealini köylülere anlatamaz, köylüler Yunan ordusunun Mustafa Kemal'in tacizi sonucunda İzmir'den Orta Anadolu'ya kadar ilerlediğini düşündükleri için Mustafa Kemal ve Silah arkadaşlarına kızgındırlar. Onları bir nevi haydut olarak görürler. Ahmet Celal, değil köylüyü köyde âşık olduğu Emine'yi bile kurtaramaz. Emine düşman askerinin kurşunuyla can verir. Ahmet Celal onun cansız bedenini köyde bırakmak zorunda kalır.

⁷⁴⁹ Korkmaz ve Deveci, s. 4

⁷⁵⁰ Vəzirova, MSO, s. 358

⁷⁵¹ Şenderin, s. 130

⁷⁵² Vəzirova, MSO, s. 371

⁷⁵³ Kuyucaklı Yusuf'ta Selâhattin Bey idealist bir aydın ve devlet görevlisi olarak geldiği kasabada umut ettiği hiçbir şeyi gerçekleştirememiştir. Zamanla yaşayan bir ölüye dönüşmüş, onu hayata bağlayan hiçbir şey kalmamıştır. Acımak romanında Mürşid Efendi için aynı kayıtsızlık söz konusudur. İki yüzlü, tamahkar hanımının maddi istekleri yüzünden mesleğini suistimal eder ve hapse girer.⁷⁵⁴

Rzaqulu Xan ise Böyükxanım'ın yaptıklarına kayıtsız kalmasa bile ona karşı gelemmez. Böyükxanım'ın Münəvvər'i hamama götürmesine göz yumar, onun çocuk yaşta Qulam Xan'la evlendirilmesine çaresiz kalır, oğullarının Tahran'a kaçmalarına engel olamaz. Ahmet Celal'in Emine'yi koruyamadığı gibi o da çocuklarını Böyükxanım'ın ve toplumun cehaletinden koruyamamıştır. Münəvvər Xanım, düğün günü son bir kez babasının hasta yatağına gelerek Rzaqulu Xan'dan yardım istemiş fakat bu isteği karşılıksız kalmıştır. Çünkü Rzaqulu Xan hastalığından dolayı şuurunu kaybetmiş bir şekilde yatmaktadır. Onun kayıtsızlığı şuurunu kaybetmesidir.

Her üç karakterde yaşadıkları çevreye yabancılaştıkları için kendilerine kaçış yolları aramıştır. Selahattin Bey çok bunaldığı zamanlar doğaya kaçır. Mürşid Bey'in kaçış yeri içkidir. Ahmet Celal köylülerden kaçmak için köyün dışında eski bir depoyu eve dönüştürüp orada yaşar.⁷⁵⁵ Rzaqulu Xan'ın kaçış yeri ise ölümdür. Böyükxanım'ın yaptıklarından ve halkın bu bilinçsizliğinden dolayı Allah'a sığınır ve günden güne hastalanır ve sonunda da hayatını kaybeder. Ölüm onun için bir kurtuluş olmuştur.

Rzaqulu Xan, romanın adından da anlaşılacağı üzere bir “*fırəngiməab*”dır. Azerbaycan Türkçesinde “*fırəngiməab*” kelimesinin anlamının “*Avropa adətli, Avropa üsul və qaydalarına uyğunlaşmış; avropalılaşımış*.”⁷⁵⁶ olduğu görülse de Rzaqulu Xan için Avrupalılaşmak müstemleke zihniyetine sahip olmak anlamında değil sadece bilim, teknik ve eğitim alanında Batılılar gibi ilerlemek anlamında geçerlidir. O, vatansever bir aydındır. Batılılaşma taraftarı olsa bile ülkesinin Avrupalılar tarafından sömürgeleştirilmesine derin bir üzüntü duyar. Onun için vatan her şeyden önce gelmektedir. Ne kendi canı ne de çocuklarının canı İran'ın istiklalinden önemli değildir.

⁷⁵³ Acar Sevim, “Yakup Kadri'nin Yaban Romanında Aydın-Halk Kopukluğu”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014, s. 192

⁷⁵⁴ Şenderin, s. 128, 131

⁷⁵⁵ Şenderin, s. 127-128.

⁷⁵⁶ <https://obastan.com/fir%C9%99ngim%C9%99ab/774401/?l=az>, (18.07.2022)

Bu yönüyle Anmet Mithat Efendi'nin "Pariste Bir Türk" adlı romanındaki Nasuh ile "Jöntürk" adlı romanındaki Nurullah karakterlerine benzetmek mümkündür.

İstanbul'dan Paris'e giden Nasuh, kültür, sanat, medeniyet ve ahlak bakımından Türk-İslam kimliğini başarıyla temsil eden ideal bir Türk gencidir. Nurullah da Nasuh gibi yüzü Batı'ya dönük fakat aynı zamanda Türk tarih, gelenek ve göreneklerine bağlı bir gençtir.⁷⁵⁷ "Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab" romanının hemen başında "Əş'ar" başlıklı şiirde İran'ı eski güçlü, ihtişamlı dönemlerinden bahsedilmektedir.⁷⁵⁸ Muhammed Tağı Sıtkı tarafından İran'ın içine düştüğü kötü durumu anlatan şiiri Rzaqulu Xan'ın okuyup ağlaması ondaki vatan sevgisinin başka bir göstergesidir.⁷⁵⁹

Burada dikkat çeken başka bir unsur Ordubadi'nin, Ahmet Mithat Efendi gibi Paris'i bir medeniyet merkezi olarak alması ve romanında yer vermesidir. Rzaqulu Xan, Paris'te yetişmiştir. Rzaqulu Xan'ın çocuklarına eğitim veren arkadaşı Doktor Lui'nin eşi Lisa ve Doktor Lui Parislidir. Buradan hareketle Paris'in bir medeniyet simgesi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Özellikle 19. yy aydınlarının birçoğu olmak üzere Doğulu aydınların Paris başta olmak üzere Avrupa'nın Londra, Berlin, Viyana gibi şehirlerine büyük bir hayranlık besledikleri anlaşılmaktadır.⁷⁶⁰ Nitekim romanda Rzaqulu Xan, odasındaki Paris haritasını inceleyerek Paris'te geziyormuş hayalini kurar ve ağlar.⁷⁶¹

Böyükxanım: Rzaqulu Xan'ın hanımı Böyükxanım, geleneksel toplumu, yoz tutuculuğu, eğitimsiz Doğulu İran kadını ve cehaleti simgelemektedir. Romanın birçok yerinde onun avam ve cahil bir kadın olduğu gerek anlatıcı gerekse roman kahramanları tarafından dile getirilir.

⁷⁵⁷ Mustafa Karabulut, "'Paris'te Bir Türk' ve 'Jön Türk' Romanlarında Kültür ve Medeniyete Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 186, Haziran 2010, s. 5.

⁷⁵⁸ Vəzirova, MSO, ss. 331-335.

⁷⁵⁹ Vəzirova, MSO, s. 351.

⁷⁶⁰ M. Fatih Andı, Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmed Midhat Efendi'nin Paris'i, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73544>, (15.07.222), s. 11

⁷⁶¹ Vəzirova, MSO, s. 340.

Örneğin romanda anlatıcı, “Əfsus, o saf qəlbin, o billirun sinənin cəhalət və əsəbiyyətlə məşhur olduğunu əsla düşünməyib sinəsinin zahiri təravətinə şaşıb qalırdı.”⁷⁶² diyerek onun içinde bulunmuş olduğu cehalete vurgu yapar.

Böyükxanım, Rzaqulu Xan’la girdiği diyalogda Rzaqulu Xan’ın İran ve Müslümanlar için endişelenmesine, çocuklarının Lisa’nın yanında eğitim görmesine “Sənin nə işin vardır ki, iranlılar dərs oxumadı? Müsəlman dalı qaldı?”⁷⁶³ diyerek tepki gösterir. Anlatıcı onun bu sözlerinin cahilce olduğunu ifade eder

Romanda anlatıcı Böyükxanım’dan bahsərkən onu kimi zaman “Böyükxanım şiddətli-cəhalətindən bu sözlərə qurumuş qalmış...”⁷⁶⁴ diyerek kimi zaman “Avam, hətta qur’anda Yusif surəsini də oxumayan Böyükxanım”⁷⁶⁵ şeklinde ifadelerle onun cəhəletini okuyucuya vurgulamaya çalışmışdır.

Böyükxanım’ın Münəvvər Xanım’ın eğitimini engelleməsi ve onu Qulam Xan’la evləndirməsi üzərinə Münəvvər Xanım, “Sənin elmsizliyin bu ailəni dərbədar etdi!”⁷⁶⁶ diyerek Böyükxanım’ın cahilliğini, bilgisizliğini dile getirir. Rzaqulu Xan da Böyükxanım’ın Münəvvər Xanım’ın miras hakkını Qulam Xan’a vermek istemesi üzərinə ona “Sənin cəhalətin səbəbinə qurbətzədə oğlanlarım məndən sonra Təbrizə gəlsələr bəs nə xərc ələsinlər?”⁷⁶⁷ diyerek onu cahil olaraq nitələndirir.

Romanda ondan avam ve cahil bir kadın olarak bahsedilmesinin sebebi onun yapmış olduğu eylemlər ve savunduğu fikirlərdir. İran’ın yabancılar tərəfindən sömürölmesini umursamaz, Rzaqulu Xan’a da bu konuda tepki gösterir. Çünkü madenlər, yollar, gümrükler Rzaqulu Xan’ın değil padişahın malıdır. O, Rzaqulu Xan’dan kendi köyləriylə ilgilenməsinə ister. Diğer toprak sahipləri gibi köylərinə sahip çıkması, köylünün gelirlərinə el koyması gerektiğini dile getirir.

Çocuklarının Liza’nın yanında eğitim almasını istemez. Liza bir Avrupalıdır, Müslüman değildir. Çocukların Liza’nın verdiğı eğitimle dindən çıkacağını düşünür. Bu yüzden onların molladan dər almasını ister. “Ay evin yıxılsın Rzaqulu xan, gör bu cin-

⁷⁶² Vəzirova, MSO, s. 344.

⁷⁶³ Vəzirova, MSO, s. 345.

⁷⁶⁴ Vəzirova, MSO, s. 352.

⁷⁶⁵ Vəzirova, MSO, s. 354.

⁷⁶⁶ Vəzirova, MSO, s. 378.

⁷⁶⁷ Vəzirova, MSO, s. 388.

şəyatın patltarı mənim balalarımı nə hala salıb?”⁷⁶⁸ diyerek çocuklarının giymiş olduğu Avrupalı kıyafetler yüzünden kirlendiğini düşünür. Bu yüzden Münəvvər Xanım’ı Liza’nın yanına göndermez. Onu hamama götürerek ona Təbrizli kadınların giydiği kıyafetleri giydirir.

Böyükxanım’a göre dokuz yaşına gelip de evlenmemiş bir kızın evlilik yaşı geçmiş demektir. Bu yüzden Münəvvər Xanım henüz dokuz yaşında olmasına rağmen onu Qulam Xan’la evlendirir. Böylelikle Münəvvər Xanım Avrupa’ya gidip orada eğitim alma hayalini gerçekleştiremez ve hastalanır. Münəvvər Xanım’ın evlenmesi üzerine Pərviz Xan ve Hacı Xan Təhran’a kaçarlar.

Rzaqulu Xan’ın çocuklarına iyi bir eğitim aldırıp onları İran’a hizmet edecek iyi bir vatandaş olarak yetiştirme hayalleri Böyükxanım’ın kalkıştığı bu işler yüzünden yok olur. Böyükxanım esasında Rzaqulu Xan’ın bu fikirlerinden dolayı hastalandığını düşünür ve bu yüzden çocuklarının da babaları gibi Avrupa’ya gidip eğitim almalarını istemez.

Qulam Xan’ın Münəvvər Xanım’ı dövdüğünü öğrendiğinde “*Övrət olanın həmişə gərək qabırğası ağacda olsun, övrəti döyəllər də, söyərlər də, döyüb eşigə buraxarlar, gərəkdir ki səbr eləsin, səs çıxarmasın.*”⁷⁶⁹ diyerek kadının kocası tarafından dövülmesini normal karşılar.

Onun bu cahilce eylemleri sonucunda Rzaqulu Xan derdinden hastalanarak ölmüş, oğulları Pərviz Xan ve Haxı Xan, Qulam Xan tarafından öldürülmüş, kızı Münəvvər ise intihar etmiştir. Bir ailenin yok olmasına sebep olmuştur.

Böyükxanım karakteri Gaspıralı İsmail Bey’in “Ahmet Bey Taşkesenli ve Bedros Ağa Karakaşyan” adlı hikâyesindeki Ahmet Bey’in hanımı ve “İvan ve Süleyman” hikâyesindeki Halime hanıma benzemektedir. Her iki hikâyede de annelerin ileri görüşlü olmaması ve eğitime önem vermemesi aileleri ve çocukların hayatını mahvetmiştir.

Ahmet Bey’in hanımı oğlu Cevat Bey’in okumasına karşı çıkar. Bu yüzden Cevat Bey’in çocukluğu amaçsız geçer. Kahyaları Bedros’un eşi Meryem ise Ohannes Mıgırdıç adındaki oğullarını üniversiteye göndererek gittikçe zenginleşir. Cevat Bey ise

⁷⁶⁸ Vəzirova, MSO, s. 354.

⁷⁶⁹ Vəzirova, MSO, s. 398.

babasından kalan mirası hızlıca tüketir. Yalan söyleyen, içki içen, kumar oynayan bir insan haline gelir. Eğitimsizlik ve mirasyedilik Cevat'ın hayatını bitirmiştir. Diğer hikâyedeki Halime Hanım da oğlu Süleyman'ın eğitimine engel olarak Süleyman'ın bir ömür fakirlik içinde yaşamasına sebep olmuştur. Aynı mahallede iki arkadaş olan İvan ve Süleyman ilkokul eğitimine farklı okullarda başlarlar. İvan, Rus okuluna giderek okuyup yazmayı öğrenir. Süleyman ise mektebe giderek Kuran'ı hatmeder fakat yazı yazmayı ve hesap yapmayı öğrenemez. Çocuklar on üç yaşlarındayken oldukça zengin olan Mösyö Bordo çocukları Mısır'a götürmek ister. İvan'ın annesi Marya bunu kabul eder fakat Süleyman'ın annesi Halime Hanım kabul etmez. İvan annesine para göndermeye başlar ve annesi bu sayede inekler alıp sütçülüğe başlar. Süleyman ise bir handa kahveci olur ve boğaz tokluğuna çalışır.⁷⁷⁰

Gaspıralı İsmail Bey'in ideal bir Türk annesinin nasıl olması gerektiğini olumsuz karakterlerle resmettiği bu hikâyelerde annenin eğitimsiz olmasının kötü sonuçları, annelerin eğitime önem vermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Memmed Saîd Ordubadî de benzer kaygıları taşıyarak romanda Böyükxanım karakteri üzerinden eğitimsiz annelerin aileleri ve toplumu felakete sürükleyebileceği mesajını vermek istemiştir.

Burada suç, esasında Böyükxanım'da da değildir. Suç, Böyükxanım'ın içinde yaşadığı geleneksel toplum yapısına sıkı sıkıya bağlı bir şekilde yetiştirilmesindedir. Babası Xudayar Xan, onu İslami usullere göre yetiştirmiş, Kuran'ı öğrenmesi için hususi hocalar tutmuş, geleneksel toplum yapısındaki aile hayatında bir kadından ne bekleniyorsa ona o öğretilmiş, kendisinin sokağa bile çıkmasına izin verilmemiştir.⁷⁷¹ Bu şekilde yetiştirilen bir insandan Batılı fikirleri kolayca kabul etmesi beklenemez. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Yaban romanında Ahmet Celal, köylülerin cehaletinin sebebini Türk aydınında bulur. Suçlu Anadolu'yla ilgilenmeyen, onu unutan, görmezden gelen Türk aydınıdır yani kendisidir. “Bədbəxt Milyonçu Yaxud

⁷⁷⁰ Dilek Çetindaş, İsmail Gaspıralı'nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi, https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1811848156_064%C3%87etinda%C5%9FDilek-989-1008.pdf&key=16714, (15.07.222), s. 1004.

⁷⁷¹ Vəzirova, MSO, s. 340

Rzaqulu Frəngiməab” romanında ise bütün suç Böyükxanım’da gibi görülür. Aslında suç onun yetiştilirne tarzındadır.

Romanda “*Böyükxanımın Tərcümeyi-Halı*” başlıklı bölüme yer verilmesinin sebebi Böyükxanım’ın kişiliğinin neden bu şekilde geliştiğinin tercümesini yapmaktır. Ordubadî, romanda bu bölüme yer vererek Böyükxanım’ın ve dolayısıyla Doğulu kadınların ilkel toplumsal kurallar içerisinde sıkıştırıldıklarını ve kendilerini özgürce ifade etmekten çekindiklerini, bu yüzden de hem kendilerini hem ailelerini hem de toplumları felakete sürüklediklerini vurgulamak istemiştir.

Nitekim romanda Böyükxanım’ın Qulam Xan’dan hoşlanması, ona yakınlaşmak istemesi fakat bunu bir türlü açık bir şekilde gerçekleştirememesi, ona daha yakın olmak için kızını onunla evlendirmesi evli bir kadın olarak toplumsal değerlerin ya da tabuların dışına çıkamamasından kaynaklanmaktadır. Modern bir toplumda evli bir kadın ya da erkeğin başka bir kadın ya da erkekten hoşlanması durumunda o kadın ya da erkeğin eşinden ayrılması ya da boşanması beklenir. Oysaki Böyükxanım’ın yetiştiği toplumda ise kadından beklenen kocasına sonsuz bir itaattir. Bu yüzden Böyükxanım kocasına karşı kadının görevinin sabretmek olduğunu söyler. Dolayısıyla Qulam Xan’a duyduğu hisleri açığa çıkarmak, kendi savunduğu geleneksel değerlere taban tabana zıttır. Bu da onun yanlış eylemlerde bulunmasına sebebiyet vermiştir.

Böyükxanım karakteri toplumsal baskıların sonucu ortaya çıkmış bir karakter olarak romanda yer almıştır. Romanda kötü bir karakter gibi görünse de mağdurlardan biri de odur. Cahil bir toplumda katı geleneksel kurallarla yetiştiği için tutucu, yoz ve cahil bir kadın olarak kalmış, bunun bedelini de eşini ve çocuklarını kaybederek ödemiştir.

Münevver Xanım: Rzaqulu ve Böyükxanım’ın kızları olan Münəvvər Xanım, romanda cahil bir toplumda eğitim hakkı elinden alınan Doğulu kız çocuklarını simgelemektedir. İdeal aydın Doğu kadınıni temsil eder. Bu yüzden adı “aydın” anlamına gelen “münəvvər”dir.

Gaspıralı İsmail Bey’le başlayan Usul-i Cedit hareketinin en önemli hedeflerinden biri kız çocuklarının okumasını sağlamaktır. Gaspıralı İsmail Bey, konuyla ilgili fikirlerini çıkarmış olduğu Tercüman gazetesinde yayımlayarak halkı

bilgilendirmeye çalışmış, ablası Pembe Hanım'ın kızlara mahsus ilkokulu 1893 yılında Bahçesaray'da açmasını sağlamıştır.⁷⁷²

Usul-i Cedit hareketi Azerbaycanlı aydınlar arasında da yayılmaya başlamış, Azerbaycan'da bu usule uygun eğitim kurumlarının kurulması için aydınlar tarafından çalışmalar başlatılmıştır.⁷⁷³ Memmed Said Ordubadî'nin de içinde bulunduğu Azerbaycanlı aydınlar “Kadınlar sorunlardan kurtulmadan insanların da sorunları çözülmeyecek.” fikrinden hareketle kadınların zorla evlendirilmelerini, köle muamelesi görmelerini eleştirmiş, kadınların erkeklerle beraber eğitim görmeleri gerektiğini savunmuşlardır. Bunun sonucunda Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in teşebbüsüyle Kafkasya'da ilk kız okulları ve kadın meslek okulları açılmıştır.⁷⁷⁴

Kadınların insanlığın temeli olarak gören Gaspıralı İsmail Bey, “*Dünya, bir binaya yani imarete teşbih edilirse kadının bu binanın nısfı olmaktan maada esası ve temeli oldukları görülür.*” diyerek toplumun refahının ve kurtuluşunun kadınlar sayesinde olacağına inanır. Böylece hikâye ve romanlarında bu görüşlerini kadın kahramanlar üzerinden dile getirir. İdeal Türk kadınının nasıl olması gerektiğini tez ve antitez şeklinde kurgulamış olduğu kadın kahramanlarla yansıtır.⁷⁷⁵

Memmed Saîd Ordubadî, Azerbaycan'daki yenileşme hareketleri sonucunda İnkılapçı Demokratik, Maarifperver Realist ve Millî Romantik adıyla ortaya çıkan edebî ekollerden İnkılapçı Demokratik ekol içerisinde yer almıştır. Azerbaycan toplumunu modern bir toplum haline getirmek için uğraş gösteren bu toplulukların ilk amacı modern eğitimi savunmak olmuştur.⁷⁷⁶ Dolayısıyla Gaspıralı İsmail Bey'in bu edebî anlayışı “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” romanında yansıtılmıştır.

Münəvvər Xanım Fransız Doktor Lui'nin hanımı Liza'nın yanında kardeşleri Pərviz Xan ve Hacı Xan'la beraber eğitim almaktadır. Rzaqulu Xan onu annelik eğitimi alması için Paris'e göndermek ister. Burada daha önce de belirtildiği gibi eğitilmiş anne, eğitilmiş aile ve toplum anlayışı ön plana çıkar. Rzaqulu Xan'ın kızına bu eğitimi

⁷⁷² Selçuk ve Özçelik, s. 81.

⁷⁷³ Açıkkaya, s. 411.

⁷⁷⁴ Mehriban Aghayeva, **Azerbaycan'da Kadınların Siyasal Hayatta Temsili**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 77-78.

⁷⁷⁵ Çetindaş, s. 992

⁷⁷⁶ Erol, s. 38.

aldırarak İranlı anneleri eğitmek istediği görülür. Zira romanda, eğitimin ne kadar gerekli olduğu Böyükxanım'ın gerçekleştirdiği eylemler sonucunda anlaşılmaktadır.

Münəvvər Xanım'ın Batılı tarzda modern bir eğitim alması, Batılı kıyafetler giyinmesi, ileride alacağı eğitim sayesinde İran'a hizmet etmek istemesi, annesinin engellemelerine karşı eğitim almayı hayatının temel gayesi yapması ideal Doğu kadının nasıl olması gerektiğinin yansımasıdır.

Münəvvər Xanım'ın tek amacı eğitimli bir insan olmaktır. Böyükxanım'ın onu Lisa'nı yanına göndermemesine çok üzülür. Annesine “*Ana, insaf elə! Mənim burada bir saat qalmağım bir il müddəti təhsilimdən dəlida qoyur.*”⁷⁷⁷ diyerek içindeki eğitim alma hevesini göstermiş olur. Yine aynı heves ve isteği hamamdan dönerken annesiyle arasında geçen diyaloglarda görmek mümkündür. Annesinin Qulam Xan'ın yakışıklılığından bahsedip onun böyle biriyle evlenmesi gerektiğini söylemesi üzerine annesine kendisiyle bu tarz konular hakkında konuşmaması gerektiğini söyler. “*Mən də istəyirəm bir saat, bir dəqiqə təhsildən qalmayım, mümkün olur mu?*”⁷⁷⁸ diyerek tek düşüncesinin eğitim olduğunu vurgular. Annesinin Liza'nın evine gidip eğitimine kaldığı yerden devam etme hayali kuran Münəvvər Xanım'a annesinin “*Sən dərsi nə eləyirsən? Dövlətin var, gözəllik vardır, bəsdir.*” demesi üzerine Münəvvər Xanım “*Ana, mənə istəyirsən dünyada rahat olum gərək ki, dərsdən, elmdən mən etməyəsən!*” diyerek zengin olmanın ve güzelliğin kendisi için önemli olmadığını dile getirir.⁷⁷⁹

Ondaki bu eğitim aşkı Tevfik Fikret'in “Şermin”ine de benzetilebilir. Tevfik Fikret'in yeni eğitim sistemi hakkındaki görüş ve düşüncelerini dile getirdiği Şermin adlı eserinde Şermin tipi Münəvvər Xanım gibi oldukça idealize edilmiş bir tiptir. Şermin oyuncaklarından, şekerlerinden, annesinden babasından çok, okulu sevmektedir. Okula gitmek ve eğitim almak için sabırsızlanır.⁷⁸⁰

Romanda çocuk yaşta evliliğin yanlışlığı, küçük yaşta kız çocuklarını evlendirmek yerine okula gönderilmesi gerektiği Münəvvər Xanım üzerinden yansıtılmıştır. Böyükxanım, Münəvvər Xanım'ın dokuz yaşında bir kız çocuğu

⁷⁷⁷ Vəzirova, MSO, s. 355

⁷⁷⁸ Vəzirova, MSO, s. 366

⁷⁷⁹ Vəzirova, MSO, s. 374.

⁷⁸⁰ Bedia Koçakoğlu, Eşiktekiler (Batılılaşma Evresinde İki Çocuk Tipi: Ömer ve Şermin), https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/79199/makaleler/8/1/arastrmx_79199_8_pp_1931-1954.pdf, (16.07.2022), s. 1937-1938.

olmasına rağmen Qulam Xan'la evlendirir. Münəvvər Xanım bunu esirlik olarak görür. Düğünde annesine “*Ana, mənə rəhmin gəlsin; mənə bu uşaq vaxtında özgələrin qapısına buraxma!*”⁷⁸¹ diyerek annesine yalvarır. “*Baba bu nə bəladır mən uşaq vaxtında düşdüm? Hudavənda belə şəriət, belə də məzhəb olar? Belə müsəlmanlıq olar?*”⁷⁸² diyerek babasından yardım ister.

Onun bu yalvarmalarına, yardım istemelerine rağmen annesi tarafından evlendirilen Münəvvər Xanım'ın, yaşının küçük olması ve günden güne hastalanmasından dolayı Qulam Xan'la arasında herhangi bir karı koca ilişkisi olmaz. Üstelik Rzaqulu Xan'ın Münəvvər'in miras hakkını Qulam Xan'a vermeyi kabul etmemesi üzerine Münəvvər Xanım Qulam Xan tarafından dövülerek evden kovulur. Bu olayı annesine anlatan Münəvvər Xanım, annesinin bunu normal karşılaması üzerine bu düşüncenin yanlış olduğunu “*Hər ikisi bir huquq, bir ixtiyar da xalq olunmuş insan nə deyib bir-birinə təcavüz edər?*”⁷⁸³ şeklinde ifade ederek belirtir. Bu ifadeler aracılığıyla romanda aile içerisinde kadın ve erkeğin eşit hukuka sahip olması gerektiği, erkeğin kadına şiddet gösterme gibi bir hakkının olmadığı, kadının bir esir gibi alınıp satılan bir mal olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

Münəvvər Xanım da tıpkı annesi Böyükxanım gibi geri kalmış cahil toplumun baskılarının kurbanı olmuştur. Annesinin cahil bir kadın olması, yenileşmeyi reddetmesi, toplumun çağ dışı kalmış değerlerini ve kurallarını benimseyip uygulaması ideal Doğulu kadın tipinin yok olmasına sebep olmuştur. Romanda Münəvvər Xanım gibi kadınların yetişmesi için önce Böyükxanım gibi annelerin eğitilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Pərviz Xan ve Hacı Xan: Romanda meşrutiyet yanlısı vatansever aydın tipini simgeleyen Pərviz Xan ve Hacı Xan, İran'ın yabancılar tarafından sömürüldüğünü, bu sömürüyü durdurmak için bilim sahibi insanların olması gerektiğini, bu yüzden İranlıların Avrupa'ya gidip İran'a ışık getirmelerinin şart olduğunu düşünür.⁷⁸⁴

Kardeşleri Münəvvər Xanım'la beraber Doktor Lui'nin evinde Liza'dan eğitim alan iki kardeş, Münəvvər Xanım'ın Qulam Xan'la zorla evlendirilmesi üzerine gizlice

⁷⁸¹ Vəzirova, MSO, s. 381.

⁷⁸² Vəzirova, MSO, s. 386.

⁷⁸³ Vəzirova, MSO, s. 399.

⁷⁸⁴ Vəzirova, MSO, s. 353.

Tahran'a kaçarlar. Burada meşrutiyet mücadelesine katılırlar. Babalarının ölümü üzerine Tebriz'e dönen Pərviz Xan ve Hacı Xan, babalarının malları üzerindeki mührün kaldırması için Mirzə Rəhim Ağa'nın yanına giderl. Burada Pərviz Xan ve Mirzə Rəhim Xan arasında geçen diyaloglardan romanın İran inkılabıyla ilgili vermek istediği mesaj daha açık bir hale gelmiş olur.

Mirzə Rəhim ağa'ya meşrutiyetin neden gerekli olduğunu, İran'da yöneticilerin kanunlara uymadan hareket ettiğini, İran şahlarının halkın parasıyla müsriflik yaptığını, hükümet görevlilerinin halka zulmettiklerini, ülkede eşitliğin ve özgürlüğün olmadığını Avrupa'daki gelişmenin eğitimle olduğunu, bu yüzden aynı eğitimin İranlıların da alması gerektiğini dile getirir. Bütün bunların meşrutiyet sayesinde çıkacak anayasayla gerçekleşeceğini ifade eder.⁷⁸⁵

Qulam Xan'la Mirzə Rəhim ağa'nın sahte vasiyet hazırladığını anlayan Hacı Xan, "*Mən bu tövr mollaların möhrünə də ehtiram qoymaram. Özüm gedib, möhrü götürüb malıma sahib olaram.*"⁷⁸⁶ diyerek Mirzə Rəhim ağa'nın gerçek kişiliğini onun yüzüne ve okuyucuya göstermiş olur.

Qulam Xan'ın hem Pərviz Xan'ı hem de Hacı Xan'ı silahla vurması üzerine Hacı Xan ölmüş, Pərviz Xan ise yaralı olarak evlerinin önüne getirilmiştir. Romanda Pərviz Xan'ın polislere "*şikayətim cəhalətdəndir*" demesi, başında toplanan öğrencilere "*Qardaşlar, iranlılar içində nəşri-məarifə çalışın! Qafil durmayın, qardaşlar!*"⁷⁸⁷ şeklinde tavsiyede bulunması romanın vermek istediği mesaj açısından önemlidir. Bu ifadelerle cehaletin, bilgisizliğin, dinî taassubun toplumları felakete götüreceği vurgulanmış olur.

Pərviz Xan'ın cehalet dediği şey esasında annesidir. İki kardeş, Gaspıralı İsmail Bey'in hikâyelerindeki Cevat Bey ve Süleyman gibi annelerinin cehaletinin mağduru olmuşlardır.

Mirzə Rəhim Ağa: Romanda iki yüzlü, riyakâr, dini kendi çıkarlarına alet eden meşrutiyet karşıtı mollaları ve din adamlarını simgeleyen Mirzə Rəhim Ağa, çıkarı için her şeyi yapabilecek bir karaktere sahiptir. Rzaqulu Xan'ın çocuklarını Liza'nın yanına eğitim almaya göndermesine, Münəvvər Xanım'ı Avrupalı kızlar gibi giyindirmesine

⁷⁸⁵ Vəzirova, MSO, s. 410-418.

⁷⁸⁶ Vəzirova, MSO, s. 420.

⁷⁸⁷ Vəzirova, MSO, s. 422.

para karşılığında göz yumar. Münəvvər Xanım'ı çocuk yaşta olmasına rağmen İslami kurallara uymadan yine para karşılığında Qulam Xan'la nikahlar. Kendisine danışmak için gelen dul kadınlarla İslam'a göre kadın ve erkeğin aynı yerde bulunmasının uygun olmadığını bahane ederek muta nikahı yaparak ilişkiye girer. Rzaqulu Xan'ın ölümünden sonra Qulam Xan'la anlaşp sahte bir vasiyet hazırlar. Rzaqulu Xan'ın mallarını mühürler. Bu mührün kaldırılmasını isteyen kendisine “*Ağa mənə öz qızın hesab elə!*”⁷⁸⁸ diyen Böyükxanım'la da muta nikahı yapmak ister. Bütün bu ahlaksızlıkları yaparken dinin arkasına sığınır. Şeriatın böyle emrettiğini söyleyerek yaptıklarına mazeret bulur.

Mirzə Rəhim Ağa ile ilgili en önemli özellik onun meşrutiyete karşı olmasıdır. Yeniliklere, özgürlüklere karşıdır. Meşrutiyetçileri kafirlikle suçlar. Ona göre bunlar Frenk adetleridir. Bu adetleri uygulamak İslam'a aykırıdır. İranlıların Avrupa'ya giderek eğitim almalarını istemez. Avrupa'ya gidenlerin dinden ve mezhepten çıkmış bir halde İran'a döndüklerini savunur.

Gerek Osmanlı Devleti gerek İran ve Azerbaycan olsun Doğu'da Batılılaşma ve modernleşme hareketini savunan aydınlar ve din adamları arasında çatışma olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde hem Kuruluş Dönemi hem de Yükselme Dönemi'nde medreselerde eğitim veren ulema toplum içinde yaşanan problemleri şer'i hukuka göre çözümlemede ve Sunni-İslam ideolojisini yaymada etkin bir rol oynamıştır. Bu sınıf devletin örgütlenmesinde hiyerarşide şeyhülislam gibi en üst makama gelebilmiştir. Teoride devlet işlerini şeriat hukuku çerçevesinde yürüterek halkın günlük yaşamını Sünni-İslam ilkeleri çerçevesinde düzenlemeye, uygulamada ise devlet politikalarının meşruiyetini İslami normlara dayandırmaya çalışmıştır. Duman, Osmanlı Devleti'nde yenileşme ve reform hareketleriyle beraber “ulema”nın yerini “münevver”in yani aydının aldığını söyler. İktidarla siyasi bağıni koparamayan münevverlerin ulemaların yerine yönetimde daha fazla yer aldığını vurgulayan Duman, ulemanın sınıfsal çıkarları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin giriştiği reformlara karşı çıkmaya başladığını ifade eder. Klasik dönemde iktidarın politik uygulamalarına ses çıkarmayan ulemanın çıkarlarını

⁷⁸⁸ Vəzirova, MSO, s. 406.

kaybetmeye başladığında sistemin değişmesine ve modernleşmesine yönelik çabalara engel olmaya çalıştığını vurgular.⁷⁸⁹

Aynı durum İran için de geçerli olmuştur. İran’da ulemanın toplum nüfus içerisinde önemli bir siyasi gücü bulunmaktadır. Mollalar hem din hem adalet hem de eğitim ve sağlık alanında kanaat önderi konumundadırlar.⁷⁹⁰ Hakimlik, gayrimenkul alım satımı, nikah ve cenaze gibi birçok aile merasimleri, veraset gibi işleri görmek İran’da din adamlarının toplumsal statüde yüksek bir mevkiye getirmiş bu yüzden de ülkedeki siyasi meselelere müdahale etmeye başlamışlardır.⁷⁹¹ Meşrutiyetle beraber onların bu konumları darbeye uğramış, toplum içerisindeki görev ve yetkileri sadece dinî konularla sınırlandırılmıştır. Onların sınıfsal çıkarlarına uymayan bu sınırlandırma onların tıpkı Osmanlı ulemaları gibi meşrutiyete ve batılılaşmaya karşı gelmelerine sebep olmuştur.

Bu durumu Mirzə Rəhim Ağa açısından değerlendirmek gerekirse meşrutiyetle beraber kabul edilen anayasanın getirmiş olduğu eşitlik, toplumsal statüde ve yasalarla en üst düzeyde bulunan Mirzə Rəhim Ağa ile onun hizmetçisini aynı seviyeye getirecektir. Mirzə Rəhim Ağa veraset, emlak alım satım, nikah işlemleri gibi konularda söz sahibi olamayacak, buradan kazanç elde edemeyecektir. Batılı eğitim kurumları yaygınlaştıkça insanlar çocuklarını mollalara göndermek yerine bu kurumlara gönderecek, bu da Mirzə Rəhim Ağa’nın yine kazancını etkileyecektir. Kadınların hakları anayasayla korunacağı için ve kadın eğitim alıp kendi hakkını da savunabileceği için Mirzə Rəhim Ağa şeriatı bahane ederek karısını istediği gibi boşayamayacak, gözüne hoş gelen dul kadınlarla muta nikahı yapamayacaktır. Zor ve hile kullanarak elde ettiği toprakları ve köyleri toprak kanunuyla kaybedecek, köylünün gelirine el koyamayacaktır. Bütün bu olacakların farkında olan Mirzə Rəhim Ağa bu yüzden meşrutiyete, ilerlemeye ve modernleşmeye karşıdır.

Anılarında İran’daki inkılaptan tek beklentisinin toprak meselesi, ileri bir eğitim sistemi ve kadınların örtüsüz olduğunu, “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Xan Firəngiməab” romanını bu amaçla yazdığını dile getiren Ordubadi’nin bu beklentisine

⁷⁸⁹ Duman, s. 69-70.

⁷⁹⁰ Tombak, s.362.

⁷⁹¹ Cezani, s.165.

engel olmayan çalışan din adamlarını romanda Mirzə Rəhim Xan karakteri üzerinden yansıtmalarının sebebi budur.

Qulam Xan: Yozlaşmış İran toplumunu simgeleyen Qulam Xan, Rzaqulu Xan tarafından ahlaksız bir adam olarak tanımlanır. Bunun sebebinin Qulam Xan'ın Bəylərbəyi ilə eşcinsel ilişkiyə girmesidir. Aynı ifadeleri Münəvvər Xanım'dan da duymak mümkündür. Münəvvər Xanım, Qulam Xan'ın başka bir erkekle yattığını dile getirir.⁷⁹²

Qulam Xan, Münəvvər Xanım'la evli olduğu için Rzaqulu Xan'ın köylərinin gelirlerine el koyar. Köylülərə kötü davrandığı anlaşılmaktadır. Rzaqulu Xan mirastan pay vermediği için Münəvvər Xanım'ı dövüp, evden kovar. Rzaqulu Xan'ın mirasına sahte bir vasiyetle sahip olmak ister. Bütün bu ahlaksızlıkları yapmasına rağmen kendisini şariat ehli bir insan olarak görmesi onun yozlaşmış bir insan olduğunun kanıtıdır. Hacı Xan'ın Mirzə Rəhim Ağa'nın mührünü kabul etmemesi ve onu yalancılıkla suçlaması üzerine şeriata sahip çıkıyormuş gibi görünerek Hacı Xan'ı ve Pərviz Xan'ı öldürür. Aslında amacı Rzaqulu Xan'dan kalan bütün mallara sahip olmaktır. Bu nedenle gözü dönmüş ve iki kardeşi öldürmüştür.

Qulam Xan cahil ve yoz bir insanın ne kötülükler yapabileceğini temsilen romanda yerini almıştır. O da cahil ve geri kalmış bir muhitte yetişmiştir ve bu muhitin değer yargılarıyla büyümüştür. Kendi hayat tarzı, istek ve arzuları, bu değer yargılarına uymasa bile bu yargıları savunuyormuş gibi görünerek bu muhitte var olmaya çalışmış bir karakterdir.

Müsyö Lui, Hanımı Lisa ve Çocukları: Müsyö Lui ve ailesi romanda Batı insanını ve ahlakını simgelemektedir. Müsyö Lui, Rzaqulu Xan'ın en yakın arkadaşıdır. Rzaqulu Xan'ın teşvikiyle doktorluk mesleğini icra etmek için onunla Təbriz'e gelmiştir.

Doktor Lui, Batılı bir Fransız olmasına rağmen Rzaqulu Xan'ın çektiği acıları, duyduğu üzüntüleri anlayan, bu acı ve üzüntüleri paylaşmaya çalışan bir karakter olarak romanda yer alır. Rzaqulu Xan'ın içinde bulunmuş olduğu duruma büyük bir üzüntü duymaktadır. Rzaqulu Xan'ın ona “qardaş” diye hitap etmesi, çocuklarının onun evinde kalması ona duyduğu güvenin bir sonucudur.

⁷⁹² Vəzirova, MSO, s. 398.

İranlı kadınların toplum içerisinde konumlarından o da rahatsızdır. Münəvvər Xanım'ın Tebrizli kadınlara özgü kıyafetler giymesinden dolayı yaşadığı üzüntüye karşılık Doktor Lui ona, bu sayede İranlı kadınların bu tarz kıyafetlerle ne kadar eziyet çektiklerini anlayabileceğini söyler.⁷⁹³

Doktor Lui'nin hanımı Liza ise verilmek istenen ideal Doğulu kadın tipinin örnek alması gerektiği Batılı kadın tipi olarak romanda yer alır. Liza, Rzaqulu Xan'ın çocuklarına eğitim verir. Onları Avrupa'da üniversite okumaları için hazırlar. Kitap okumayı ve el işi yapmayı seven, akıllı, zeki, bakımlı bir kadındır.⁷⁹⁴

Romanda Liza karakteriyle ilgili dikkat çeken en önemli unsurlardan bir tanesi onun, çocuklarını eğitimiyle ilgilenmesidir. Burada yine “eğitimli anne” kavramı ön plana çıkarılmış olur. Pərviz Xan, Hacı Xan ve Münəvvər Xanım Böyükxanım'ın çocukları olmasına rağmen onlar Batılı ve eğitimli bir kadın olan Liza'dan eğitim alırlar. Onun yanında kalırlar.

Romanda ideal kadın tipi, iki zıt karakter üzerinde kurgulanmıştır. Böyükxanım olumsuz kadın tipini simgelerken Liza ise onun zıttı olan olumlu kadın tipini simgeler. Böyükxanım ne kadar cahil, eğitimsiz, tutucu bir kadınsa Liza o kadar eğitimli, bilime önem veren, açık fikirli bir kadındır. Liza, çocuklarının eğitimiyle ilgilenir, kitap okur, el işiyle uğraşır, giyimine ve bakımına özen gösterir. Farklı kültürden insanlara saygılıdır. Bu yönüyle Liza ideal ve örnek bir Batı kadınıyken, Böyükxanım ise bir Doğulu olarak bunun tam tersidir.

Romanda, Pərviz Xan annesine “*Doğrudur sən bizim anamızsan lakin bizim həqiqi anamız İrandır.*”⁷⁹⁵ diyerek İranlıların Avrupa'ya gidip İran'a ışık getirmeleri gerektiği söylemektedir. Doktor Lui ise İran'ı bir felaket yeri, İran halkını ise vefasız bir halk olarak tanımlar.⁷⁹⁶

Buradan hareketle esasında BöyükXanım bir anne olarak İran ve İran halkının kendisidir. Liza ise yine bir anne olarak gelişmiş, modern Avrupa'yı temsil etmektedir. Liza'nın yanında kalan ve orada eğitim alan Pərviz Xan, Hacı Xan ve Münəvvər Xanım Avrupa'ya gidip orada eğitim almak isteyen İranlıları simgelemektedir. Doktor Lui'nin

⁷⁹³ Vəzirova, MSO, s. 370.

⁷⁹⁴ Vəzirova, MSO, s. 403.

⁷⁹⁵ Vəzirova, MSO, s. 353.

⁷⁹⁶ Vəzirova, MSO, s. 426-427.

çocukları Olqa Xanım ve Jorj örnek alınması gereken geleceğin Avrupalılarıdır. Böyükxanım'ın cahilliğinden dolayı çocuklarını Liza'ya göndermek istememesi, onların iyi bir eğitim almalarına engel olması, İranlıların gerici toplum tarafından Avrupa'da eğitim almalarının engellenmesi demektir. Böyükxanım bunu yaparak ailesinin yok olmasına sebebiyet vermiştir. Zira İran da gençlerinin Avrupa'da eğitim almasını engellerse o da yıkılıp yok olacaktır.

Diğer önemli bir husus bu Batılı karakterlerin romanda ahlaklı, dürüst ve mert karakterler olarak sunulmasıdır. Örneğin Münəvvər Xanım annesinin “*Bir də mən ona razı olmaram ki, mənim rəhmətlik atam gedən behiştə doktor Lui də getsin.*”⁷⁹⁷ şeklinde konuşması üzerine annesine dedesinin padişahın yanında onu zulümlerine ortak olarak zengin olduğunu, Doktor Lui'nin ise kimsenin kalbini kırmadığını, Təbriz gibi bir yerde Müslümanları tedavi ettiğini, annesi ve babasının büyük zahmetler çekerek onu okuttuğunu söyler ve annesine şu soruya sorar: “*İndi bax gör bunların hansı behiştə layiqdir?*” Bu soru aynı zamanda Doğulu Müslüman okuyucuya da sorulmuş bir sorudur. Bu soruyla romanda Müslüman Doğu toplumuna gerçekçi bir ayna tutulmuş, bu aynada kendi gerçekliklerini görmeleri istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la beraber başlayan Batılılaşma hareketleri sonucunda ortaya çıkan birçok eserde Doğu'nun din ve ahlak yönünden Batı'dan üstün olduğu, Batı'nın sadece bilim ve teknikte ileri olduğu, bu yüzden Batı'nın ahlakının değil biliminin alınması gerektiği dile getirilmiştir. Özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin “Paris'te Bir Türk” ve “Jön Türk” romanlarını bu düşünce çerçevesinde yazdığı görülmektedir.⁷⁹⁸ Ayrıca Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin büyük çoğunluğunda Batılı kadın karakterler evlilik dışı ilişkilere girebilen, serbest bir hayat süren bir tip olarak yer almaktadır.⁷⁹⁹ Oysa Ordubadî, romanda bu düşünceye tam tersi bir anlayışla yaklaşmış, ahlaklı Batılı karakterlere yer vererek Avrupa'daki ilerlemenin, gelişmenin onların bu üstün ahlakı sayesinde olduğunu, bu yüzden Batılılaşmak için Batı'nın ahlakının da alınması gerektiğini okuyucuya iletmeği istemiştir.

⁷⁹⁷ Vəzirova, MSO, s. 362.

⁷⁹⁸ Karabulut, s. 78.

⁷⁹⁹ Çimen Günay Erkol, Osmanlı-Türk Romanından Çağdaş Türk Romanına Kadınlık: Değişim ve Dönüşüm, <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/190861/makaleler/21/2/arastirmax-osmanli-turk-romanindan-cagdas-turk-romanina-kadinlik-degisim-donusum.pdf>, (17.07.2022), s. 154.

3.3. DUMANLI TƏBRİZ

Memmed Said Ordubadî'nin ilk tarihî romanı olan “Dumanlı Təbriz” romanı dört cilt halinde farklı tarihlerde yayımlanmıştır. Romanın birinci cildi 1933, ikinci cildi 1936, üçüncü cildi 1938, dördüncü cildi ise 1948 yıllarında yayımlanmıştır. Toplamda 1095 sayfadan oluşan roman, Ordubadî'nin bütün eserlerinin toplandığı sekiz ciltlik kitabın ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltlerinde tekrar yayımlanmıştır. Sonrasında birçok basımı yapılan kitabın Latin harfleriyle ilk baskısı 2012 yılında yapılmıştır. Bu baskıda roman birinci ve ikinci cilt birleştirilerek “Birinci Kitab”, üçüncü ve dördüncü cilt birleştirilerek “İkinci Kitab” şeklinde yayımlanmıştır.

Birinci kitap 375 sayfa, ikinci kitap ise 720 sayfadan oluşmaktadır. Hem birinci hem de ikinci kitabın sonunda romanın bölüm başlıklarının sayfa numaralarını belirten içindekiler kısmı yer almaktadır.

Romanda, 1906 yılında İran'da başlayan meşrutiyet hareketinin Tebriz'deki yansıması ele alınmıştır. Tebriz'de meşrutiyet yanlısı mücahitlerin Settar Han ve Bağır Han önderliğinde Şah rejimine karşı başlattığı isyanda Settar Han'ın yanında yer alan Bolşeviklerin Şah ve Çar rejimi yanlısı yerel yöneticilere karşı vermiş olduğu mücadeleyi konu edinen romanda baş kahraman Əbülhəsənbəy'dir. Bakülü bir Bolşevik olan Əbülhəsənbəy, Kafkasya'dan Tebriz'e bu mücadeleye katılmak için gelir, burada kurdukları gizli bir örgüt sayesinde Tebriz'i işgal eden Çar rejimine karşı büyük bir savaş verir.

Əbülhəsənbəy, Culfa'dan Tebriz'e gelirken yolda Letonya kökenli Nina ile tanışır. Nina, ablası İraida ile Çar Konsolosu'nun daveti üzerine Tebriz'e gitmeye çalışmaktadır. Əbülhəsənbəy onlara yardımcı olur ve onların sağ salım Tebriz'e gitmelerini sağlar. Əbülhəsənbəy'in Nina ve ablasına yaptığı bu yardım Nina'nın ona karşı yoğun duygular beslemesini sağlar. Tebriz'de sık sık görüşmeye başlayan Əbülhəsənbəy ve Nina arasında bir yakınlaşma başlamıştır. Əbülhəsənbəy, Nina'ya bir Bolşevik olduğunu açıklar. Bolşeviklere karşı zaten bir yakınlığı olan Nina, Əbülhəsənbəy'in Bolşevik olmasını yadırgamaz ve ona vermiş olduğu mücadelede yardımcı olmaya başlar. Tebriz'deki Rus Konsoloslukunda çalışan Nina da zamanla Bolşevik olur. Konsolosluktan edindiği bilgileri ve yazışmaları Əbülhəsənbəy'e iletir. Bu sayede Tebrizli sosyal demokratlar Çar rejiminin atacağı adımlara karşı öncesinden

önlemlerini alabilmektedir. 1917 yılında Rusya’da gerçekleşen Bolşevik İhtilali sonucunda Çar rejiminin yıkılmasıyla roman sona erer.

Bu açıdan bakıldığında roman 1908-1917 yılları arasında İran’daki siyasi gelişmeleri aktarması bakımında oldukça önemlidir. Bu siyasi gelişmeler romanın yazıldığı yıllar göz önünde bulundurulursa Sovyet ideolojisinin beklentisi doğrultusunda ele alınmıştır.

3.3.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.3.1.1. Anlatının Bakış Açısı:

Romanda olayların anlatımında bakış açısının önemi büyüktür. Çünkü yazar anlatıcı aracılığıyla olayları okuyucuya bakış açısı sayesinde açıklar. Bu sayede okuyucu zaman içerisinde gelişen olayları anlatıcının bakış açısıyla değerlendirir. Yazarın belirlediği bakış açısı eserin üslubunu da belirlemiş olur. Bu yüzden bakış açısının bilinmesi ve etkili bir şekilde kullanılması romanın edebî yönüne katkı sağladığı gibi okuyucunun da romanı farklı yönden değerlendirmesini sağlar.

Ordubadî, “Dumanlı Təbriz” adlı romanında birinci tekil bakış açısını kullanmıştır. Romanda olaylar romanın esas kahramanlarından olan Əbülhəsənbəy tarafından aktarıldığı için Əbülhəsənbəy, hem olayların içindeki kahraman hem de olayları anlatan anlatıcı konumundadır.

Romanın birinci cildinin ilk sayfalarında anlatıcının Tebriz’e faytonla giderken yanında oturan iki kızın milliyetleri ve onların ruh halleri yine Əbülhəsənbəy’in gözüyle değerlendirilmekte ve anlatılmaktadır.⁸⁰⁰

Akşehirli, anlatıcının hikâyede anlatacağı olayı seçtiğini, uzun yılları kapsayan bir olayın anlatıcı tarafından birkaç cümleyle aktarılabilceğini veya tasvir yaparken tasvir yapacağını ögenin kendine göre bazı özelliklerini aktaracağını ifade eder. Bütün bunları ideolojisine uygun bir şekilde yapan anlatıcı, olayları aktarırken, kişilerin ve ögelerin tasvirlerini yaparken öznel bir anlatım sergilemiş olur.⁸⁰¹

⁸⁰⁰ Məmməd Səid Ordubadi, **Dumanlı Təbriz-Birinci kitab (I-II hissə)**, Təhsil, Bakı, 2012, (DT1), s. 5.

⁸⁰¹ Soner Akşehirli, “Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı”, 2011,

Bu açıdan bakıldığında romanda anlatıcı olan Əbülhəsənbəy, Səttar Xan ve Bağır Xan ile ilgili düşüncelerini öznel bir şekilde aktarmıştır. Səttar Xan'ın aslında mektepli bir asker değil de alaylı olduğu bunun yanı sıra Tebrizliler tarafından çok sevildiği okuyucuya aktarılmıştır.⁸⁰² Bağır Xan ise Səttar Xan'a göre anlatıcının gözünde daha farklıdır. Anlatıcı, Bağır Han'ın başına buyruk, etrafındakilerinin sözüne kulak asmayan, kibirli ve daha az dirayetli biri olduğundan bahseder.⁸⁰³

Aynı durum romandaki kötü karakterler için de geçerlidir. Örneğin, Tebriz Valisi Hacı Səməd Xan ve Sərdar Rəşid'in kötü nitelikleri yine anlatıcı tarafından dile getirilir. Romanın bir bölümünde Rusya'nın Tebriz konsolosunun Hacı Səməd Xan için vereceği yemeğe anlatıcı-kahraman Əbülhəsənbəy'i de davet etmesi üzerine anlatıcı bu daveti verenlerin ve davete iştirak edenlerin katil olduğunu belirtir.⁸⁰⁴

Yine romanın başka bir yerinde Hacı Səməd Xan'ın ziyaretine giden anlatıcı ona saat hediye eder ve Səməd Xan'ın buna tepkisini anlatırken ondan cellat diye bahseder.⁸⁰⁵ Tebriz'in diğer bir valisi olan Sərdar Rəşid'in ise Rus çarının kölesi olduğu yine anlatıcının bakış açısıyla anlatılmaktadır.⁸⁰⁶

Görüldüğü gibi roman kahramanlarının iyi ya da kötü özelliklere sahip olduğunun bilgisi anlatıcı tarafından okuyucuya sunulmuştur. Anlatıcının dünya görüşüne uymayan diğer kişiler ya çok kötüdür ya da çıkarıcıdır. Əbülhəsənbəy Bolşevik'tir. Hayata ve siyasete bu pencereden bakmaktadır. Ona göre bir tüccar olan Məşədi Kazım meşrutiyetçilere yardım ettiği halde çıkarıcıdır. Sadece parayı ve kendi gelirini düşünmektedir. Bu açıdan bakıldığında anlatıcı okuyucuya tüccarların güvenilmez olduğunu herhangi bir siyasi davaya hizmet edip etmeme konusunda öncelikle maddi gelirlerini düşündüklerini iletmektedir.⁸⁰⁷

Dumanlı Tebriz romanının genelinde her ne kadar tekil bakış açısı kullanılmış olsa da romanın bazı bölümlerinde hâkim bakış açısına geçiş yapılmıştır. Roman

https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=878610903_11Ak%C5%9Fehirli%20Soner.pdf&key=14749, s. 143-162,

⁸⁰² Ordubadi, DT1, s. 19.

⁸⁰³ Ordubadi, DT1, s. 66.

⁸⁰⁴ Məmməd Səid Ordubadi, Dumanlı Təbriz-İkinci kitab (III-IV hissə), Təhsil, Bakı, 2012, (DT2), s. 97.

⁸⁰⁵ Ordubadi, DT2, s. 272.

⁸⁰⁶ Ordubadi, DT2, s. 408.

⁸⁰⁷ Ordubadi, DT2, s. 65.

kahramanlarından Mahru Xanım ve Sərdar Rəşid arasında keçən olayları, anlatıcı, hâkim bakiş açısıylə dile getirmiştir: “*Bu gecə nədənsə sərdar Rəşid Mahrunu çox təxirlə öz yanına çağırırdı. Mahru sərdar rəşidin otağına girdiği zaman o, əlindəki qələmlə qabağındakı bloknota bəzi şəylər qeyd edirdi.*”⁸⁰⁸

Romanın başkə bir bölümündə Hacı Səməd Xan'ın yaşamış olduğı hayal kırıklığı hâkim bakiş açısıylə okuyucuya aktarılmışdır. Yıllarca Çar rejimine hizmet etmiş, çar konsolosunun her dediğini yapmış olmasına rağmen, Hacı Səməd Xan'ın Tebriz'deki valilik görevinə son verilmək üzəredir. Əbulhəsənbəy onu ziyarət ettiğı sırada onun dalgın ve düşünceli bir tavrı sergilediğindən bahseder. Hacı Səməd Xan, düşüncələrə dalmışdır. Əbulhəsənbəy, onun nələr düşündüğünü, aklından nələr geçirdiğini dile getirir:

*Səməd xan hələ oturduğu yerdən qalxmamıştı, düşünürdü. Onun xəyalından çar hökumətinə göstərdiyi xidmətlər bir-bir gəlib keçirdi. Dar ağacları, insanları boğan qaranlıq zindanlar, inqilabçıların boğazına taqılan cırıq höynəklər və sairə onun gözüne görünürdü. Bu qədər xidmətlərinə qarşı çarın mərhəmətsizliyini düşünmək, dəyəsən, onu rahat buraxmırdı.*⁸⁰⁹

Romanın son bölümündə anlatıcının “*Mən Çox qiymətli və zəngin olan bu xatirat dəftərini oxuyub müəllim Məcid Cavadoğluna qaytardığım zaman ona sual vərdim:- Bu qəhrəman sənın atan idimi?*”⁸¹⁰ ifadələrini kullanması romanın Əbulhəsənbəy tarafından yazılan bir günlük olduğunu gösterir. Bu bölümde anlatıcı artık Əbulhəsənbəy değil, üçüncü bir kişidir.

3.3.1.2. Tasvir

Roman kurmaca bir dünyaya sahiptir. Olaylar gerçek hayattan alınmış dahi olsa olayların işlenişinde mutlaka bir kurgu vardır. Bu kurgudan oluşan roman dünyasını okuyucunun zihnindeki gerçeklikle bağlantılı hale getirerek okuyucunun zihninde bu dünyanın oluşmasını sağlamak için yazarlar romanlarında sıkça tasvire yer verirler. Dumanlı Tebriz romanında da tasvirler sıkça yer verilmiştir. Bu tasvirler kimi zaman karakterlerin dış görünüşüyle, kimi zaman ise bulunulan mekânın fizikî yapısıyla alakalı olmuştur.

⁸⁰⁸ Ordubadi, DT2, s. 441.

⁸⁰⁹ Ordubadi, DT2, s. 273.

⁸¹⁰ Ordubadi, DT2, s. 718.

Romanın giriş kısmının ilk paragraflarında Aras nehrinin fiziki tasviri yapılır. Anlatıcı Culfa şehrindedir ve Tebriz'e gitmek istemektedir. Culfa şehri romanda anlatıldığı gibi günümüzde de İran ve Azerbaycan Culfası olmak üzere ikiye ayrılmış durumdadır. Aras nehri bu iki devlet arasında sınır görevindedir. Bu açıdan bakıldığında yapılan bu tasvirin coğrafi ve siyasi olarak bir gerçekliği bulunmaktadır.

Tasvirde geçen *“bu çayın bir tərəfində Rusiya inqilabı qan dənizində boğulur, o biri tərəfində isə əzilmiş kütlələr, üsyan deyə, gözlərini açırdılar.”*⁸¹¹ ifadesiyle Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen ve sonrasında başarısızlıkla sonuçlanan devrim hareketi ile İran'da 1906 yılında başlayan meşrutiyet hareketi arasında bir kıyaslamaya gidilmiştir. Hemen hemen aynı tarihlerde başlamış bu iki hareketin Rusya kısmı Çarlık Rusya'sının baskısı sonucunda ortadan kaldırılmış, İran kısmında ise yakılan bu isyan ateşi yeni yeni yayılmaya başlamıştır. Nehrin Rusya tarafında umutsuzluk varken diğer tarafında ise yeni başlayan devrimin umudu bulunmaktadır. Aras nehri bu iki zıt ruh hali için de bir sınır görevindedir.

Romanın yine giriş kısmında *“Yağış şiddətlə yağırdı. Dekabrın buzlu yağışı havada donub özünü ovçu tüfənginin qırmaları kimi mürgüləməkdə olan çayın mavi yanaqlarına çırpırdı.”*⁸¹² şeklinde olumsuz hava koşullarının tasvirine yer verilmesi hem Rusya'daki hem de İran'daki kötü ve belirsiz siyasi ortamı bu tasvirle okuyucuya yansıtılmak istenmesi bakımından önemlidir.

Romanda *“Günəş çəkildikcə şimal qorxuları yenə də artırdı.”* tasviriyle “Kuzey” olarak tanımlanan çar rejimi aynı zamanda karanlık ve korkutucu olarak yansıtılır. Güneşin batmasıyla ortaya çıkan karanlık, çar rejiminin yaratmış olduğu korkuyu daha da artırmaktadır. *“Rus çar konsulu agentı Jarsskinin cürbəcür paltarda olan xəfiyyələri dışarı çıxıb ətrafı köpək kimi qoxulayır.”*⁸¹³ tasvirinde ise Jarsski'nin hafiyelerinin köpeğe benzetilmesinin sebebi, köpeğin sahibine sadık bir hayvan olup özgürlüğünü sahibine bağlılığına tercih edememesidir. Çara ve çar rejimine bağlı olan insanlar aslında o rejimin sadık köpeği gibidirler.

Çar rejimine sadık olanların köpeğe benzetildiği romanda, bu rejimin verdiği korkuya ses çıkarmayan, buna karşı mücadele vermeyen İran köylüsü ise *“Şimalın*

⁸¹¹ Ordubadi, DT1, s.5.

⁸¹² Ordubadi, DT1, s.5.

⁸¹³ Ordubadi, DT1, s.10.

xəfiyyəsi və şimalın küləyindən qorxan iran kəndlisi başını tısbağa kimi qınına çəkib hem küləkdən qorunmaq, həm də çar xəfiyyələrinə görünməmək üçün tez-tez sivişib qaçırdı.” ifadəsiylə kaplumbağaya benzetilmiştir. Nasıl ki kaplumbağa herhangi bir tehlike anında başını kabuğuna sokarak tehlikeden korunduğunu sanıyorsa İran köylüsü de aynı şekilde davranmaktadır. Bu tehlikeyi ve bu baskıyı kaplumbağa gibi görmezden gelmektedir.

Rusya’da 1905 devriminden sonra çarlık rejiminin baskısı muhaliflere ve özellikle Bolşeviklere karşı yoğun bir şekilde artmıştır. Bolşevikler için zor bir süreç söz konusudur. Aynı belirsizlik İran için de geçerlidir. İnkılap yapılmış fakat tam bir başarı sağlanamamıştır. İnkılap muhalifleri hala güçlü ve etkindirler. Böyle bir siyasi ortamda Tebriz’e hareket eden anlatıcı Tebriz şehrine yaklaştığında bu siyasi belirsizliği *“Təbriz şəhəri artıq qalın dumanların altından görünməyə başlamışdı.”* şeklindeki tasvirle okuyucuya aktarır. Şehri sis bulutunun altında gizlenmiş bir şekilde tasvir eden anlatıcı, *“İndi də həmişəlik İran inqilabına təkan verən Təbriz, dumanların kölgələri altında gizlənib sanki mühüm bir hadisənin xəbərini verməyə hazırlanırdı.”*⁸¹⁴ ifadeleriyle bu gizlenmenin şehirde önemli hadiselerin yaşanacağını habercisi olduğunu belirtmektedir.

Romanda *“Küçələrdə fayton, araba, ümumiyyətlə təkərli nəqliyyatdan bir nişanə belə görmədim.”*⁸¹⁵ tasviriyle Tebriz şəhərindəki ulaşım sisteminin geri kalmışlığı, tasvirin devamında insanların şehir içinde bir yerden başka bir yere eşek sırtında gittiği dile getirilmiştir.

Roman kahramanlarının ekonomik durumları tasvirler aracılığıyla okuyucuya aktarılmıştır. Örneğin Tebriz’de zengin bir sermayedar olan Abdulla Xan’ın evine davetli olarak giden Əbülhəsənbəy, Abdulla Xan’ın ne kadar varlıklı bir insan olduğunu göstermek için evin salonunun tasvirini yapar:

Salonda tağlar və taxçalar vardı. Tağlarda qiymətli Çin kasaları, boşqablar, güldanlar və sair nəfis qablar düzülmüşdü. Taxçaların içərisində Fətəli şah, Nəsrəddin şah, Abbas Mirzə, Məhəmməd şah, Kərim xan Zənd və sair bu kimi İran hökmdarlarının boyalı şəkilləri çəkilmişdi. Şəkillərin qarşısında isə qiymətli vazlar, yenə də güldanlar və müxtəlif fiqurlar qoyulmuşdu. Ümumiyyətlə, Təbriz evləri fransızların nəşə və zövqünə uyğun bir vəziyyətdə düzəldilmişdi. Təbriz

⁸¹⁴ Ordubadi, DT1, s.26.

⁸¹⁵ Ordubadi, DT1, s.34.

*evlərinin səqfində və divarında da çılpaq məlakə şəkillərinə təsadüf etmək olurdu.*⁸¹⁶

Abdulla Xan'ın evinin içinin təsvirlerle anlatılmasının yanı sıra məşrutiyet için savaşıyan Həsənağa'nın annesinin yoksulluğu da yine onların yaşadıkları evin təsviriyle anlatılmışdır.

Məni yarısı həsir, yarısı köhnə palazlarla döşənmiş bir otağa aldılar. Otaqda olan şeylərin hamısı köhnə idi.

*...Mən yenə də evdə olan şeyləri gözdən keçirirdim. Tağlarda düzülən kasaların dal tərəfləri sınıq idi. Kasaların arasında köhnə papiros qutuları düzülmüşdü. Tağçalarda xırda və zərli sandıqlar (mücrü) qoyulub üstünə örtük çəkilmişdi. Divarlarda buğda sünbülündən toxunmuş cürbəcür şeylər asılmışdı. Evin görkəmli yerlərini boş fransız kibrit qutuları tuturdu.*⁸¹⁷

Her iki təsvire bəkiləndə Tebriz'deki zəngin və fakir insanlar arasındakı uçuruma diqqət çəkilmək istəndiyi anlaşılmaktadır. Abdulla Xan'ın inkılap yanlısı olmasının səbəbi daha öncə kəybettdiyi köylərini inkılapçılar sayəsində geri alabileceğini düşünməsidir. Bu yüzden ortada bir çıxar ilişkisi söz konusudur. Həsənağa isə məşrutiyet için savaşıyan bir işçidir və sırf bu yüzden çalışdığı fabrikadan atılmışdır. Altı aydır işsizdir. Buna rağmen hala məşrutiyet için savaşıma davam etməkdədir. Hal böyleyken zəngin olan Abdulla Xan'ın evinin “taxçaları”(niş) kıymətli eşyalarla doluyken Həsənağa'nın annəsi Təhmənə Xanım'ın evinin “taxça”larında göstərişsiz eşyalar bulunur.

Tüccarların və sərmayədarların ihtışamlı evlərə sahip olduğu Məşədi Kazım Ağa'nın evinin təsvirində də görülməkdədir. Əbülhəsənbəy, Məşədi Kazım'ın, inkılapçı bir tüccar olduğunu, İnkılaba katılmadan öncə sıradan bir tüccarkən, inkılaba katıldıktan sonra inkılapçılar sayəsində məşhur zənginlərdən biri halinə geldiğini dile getirir. Yapılan təsvire bəkiləndə Məşədi Kazım Ağa'nın evində “beş yüz nəfərlik”⁸¹⁸ bir salounun bulunduğ, salounun yanındakı böyük odaların təsviri yapılırken odaların Saruk, Kirman və Horasan'da dokunmuş halı və kilimlərlə döşəndiyinin dile getirilməsi, “Londonda sifariş verilmiş yüz şamlı çılçıraqlar, Paris və sair Avropa paytaxtlarından

⁸¹⁶ Ordubadi, DT1, s.82.

⁸¹⁷ Ordubadi, DT1, s. 97-98.

⁸¹⁸ Ordubadi, DT2, s.357.

alınmış qablar”⁸¹⁹ ifadələrinin istifadəsi Məşədi Kazım Ağa’nın zəngin və göstərişi seven birisi olduğunu göstərməkdir.

Buna bənzər bir təsvir romanın ilərlən bölmələrində Livarcan’ın ağası Hacı Xan’ın evi üçün də yapılmışdır. Əbülhəsənbəy, Han’ın ne qədər zəngin və varlıqlı olduğunu evin təsvirini yazaraq oxuyucuya sunar. Bu təsvirlərin yazılmasının səbəbi hanların əldə etdiyi bu zənginlikləri ölkəsini və xalqını istismar edərək əldə etdiklərini bildirməkdir. Nəticədə Əbülhəsənbəy’in kəndisi də eyni yoruma düşür:

*Salonun zəngin xalçaları, pərdələri, avizələri mənə “Min bir gecə” hekayələrində oxuduğum və dünyada mövcud olmadığını hiss etdiyim Bağdad saraylarını, daha açıq Abbasilər xilafətinin hərəm dairələrini andırırdı. Bu zənginlik bir mülkədarın əhatə edə biləcəyi zənginlikdən daha geniş idi. Bura bir nəçə kəndi yox, İran kimi zənginliklər və asari-ətiqələr ölkəsini istismar edən bir əlin hâkim olduğunu hiss etdirirdi.*⁸²⁰

Tıpkı hanlar kimi İranlı idarəçilərin də yoxsul xalqı sömürərək əldə etdiyi zənginlikləri göstərən təsvirlərə də romanda yer verilmişdir. Örneğin Əbülhəsənbəy Tebriz’in çar yanlısı valisi Hacı Səməd Xan’ı ziyarəti esnasında yeməkdə yenilənləri görür. Gördüklərini “*Süfrədə birinci yeri tutan plov idi. Tebrizdə hökm sürən açlığa baxmayaraq, valinin süfrəsində əlli cürə xörək saydım.*”⁸²¹ şəklində bir təsvirle dilə gətirən Əbülhəsənbəy’in diqqətini Tebriz xalqı açlıq və yoxsulluqla boğuşurkən valinin sofrasında çeşit çeşit yeməklərin olması çəkir.

Tebriz’de Şah ordusu ilə məşrutəçilər arasındakı savaş ayrıntılı bir şəkildə təsvirlər vasitəsilə anlatılmışdır. Bu təsvirlərdə “*Müharibə Xiyaban məhəlləsindən başlayıb Əmraxiz məhəlləsinə qədər 7 kilometrlik bir məsafədə gedirdi.*” ifadələrindən əsgərlərin hansı məhəllələr üzərindən saldırağa keçdiklərinə, “*Eynüddövlənin topları Xiyabanın hər tərəfini döyməyə başlamışdı. Bağır xanın topları da cavab verirdi.*” ifadələriylə onların hansı silah və gereçləri istifadə etdiklərinə romanda yer verilmişdir.⁸²²

Bənzər bir təsviri ikinci cildin son bölməsində çar ordusuna qarşı verilən mücadele də görmək mümkündür. “*Ruslara qarşı qoyulan qüvvə isə dörd min adamdan ibarət bir qüvvə idi. Bunlardan 2500-ü rus beşaçıları, qalanları isə Almaniyaya*

⁸¹⁹ Ordubadi, DT2, s.358.

⁸²⁰ Ordubadi, DT1, s.203.

⁸²¹ Ordubadi, DT1, s.115.

⁸²² Ordubadi, DT1, s.115.

mauzer tūfəngləri ilə silahlanmışdı.”⁸²³ cümlələriylə başlayan təsvirle məşrutiyətçilərin kaç kişi oldukları, hansı silahlara sahib oldukları, şəhərin hansı tərəfinə konumlandıkları anlatılmış, beləcə bu durumun okuyucunun zihnində canlılıq qazanması sağlanmışdır.

Romanda keçən silahlı mücadeələrin ayrıntılı bir şəkildə təsvir edilməsinin səbəbi, bu olayların okuyucunun zihnində canlanmasını sağlayaraq okuyucuyu olayların gerçəkliyinə yaxınlaşdırmaqdır.

Bu amaçla yapılmış başqa bir təsvir də Əbülhəsənbəy’in Tebriz’ə gələn Osmanlı ordusu komutanları üçün tənzimlənən yeməkdə gördüklərinin təsviridir. Bu yeməğin kendisi üçün qurulmuş bir tuzak olduğunu bilən Əbülhəsənbəy, yeməkdə kendisini tutuklayıb idam ettirmək istəyən Osmanlı subaylarının masada hansı düzənə görə oturdularından hansı silahlara sahib olduklarına qədər ayrıntılı bir şəkildə bir təsvirini yapar:

*Mənim hər tərəfində Helminin planına görə bir nəfər zabıt oturmuşdu, bunlar İbrahim Fovzi və Helminin yavərləri idi. Mənimlə üz-üzə oturan Tütüncüoğlunun sağ-solunda da iki nəfər zabıt əyləşmişdi. Süfrə başında oturanların hamısı rəsmi paltarda idi. Sərdar Rəşidin özü də rəsmi paltarını geyinmişdi. Birinci kərə onun belində kiçik ‘brauning’ tapanca görürdüm. Helmi, İbrahim Fovzi də öz yavərləri ilə bərabər rəsmi hərbi üniformalarda idi, onların da kəmərlərində ‘kolt’ sistemli tapançalar vardı.*⁸²⁴

Çar ordusunun Tebriz’ə girməsi Əbülhəsənbəy və digər inkılapçılarda böyük bir moral bozukluğuna səbəp olmuşdur. Məşrutiyət günlərində inkılapçıları və mücahitləri dəstəkləyənlərin birçoğunun çar ordusunu qarşılaması Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu’nun diqqətindən qaçmaz. “*Təbriz indi bizim deyildir.*” deyən Əbülhəsənbəy’in yaşamış olduğu həyal kırıklığı “*Səs yox, səmir yox, inqilab günlərində qarışqa yuvası kimi qaynaşan küçələr indi zəlzələdən batmış kimi susub durmuşdur.*” ifadələriylə Tebriz’lə bağlı yapmış olduğu təsvirə yansımış.⁸²⁵

Səttar Xan’ın veda yeməyinə qatılan Əbülhəsənbəy, Tebriz’dən ayrılırken üzgün və kədərli. İnkılabın və Tebriz’in gələcəyi belirsizdir. Tebrizdəki bu belirsizlik, Əbülhəsənbəy’in içinə düşmüş olduğu bu kəamsar ruh hali, “*Son kərə dönüb Təbrizə*

⁸²³ Ordubadi, DT1, s.373.

⁸²⁴ Ordubadi, DT2, s.504.

⁸²⁵ Ordubadi, DT1, s.154.

baxdım, şəhər görünməyirdi. Təbriz yenə də qara bir xülya kimi qaranlıq və müəmmalı dumanların qoynuna girmişdi.”⁸²⁶ ifadələriyle təsvirə yansıtılmışdır.

Aynı ruh halinin yansıtıldığı başqa bir təsvir şəkli romanın üçüncü cildində də görülməkdədir. Ruslara qarşı silahlı isyan başlatan inkılapçılar Tebriz'deki Rus askerine qarşı başarı elde etmiş olsalar bile Tebriz'e takviyə Rus kuvvetinin gələcəğini duyduktan sonra isyana son verirlər. Takviyə ordunun gəlməsiylə kendilerini ölümün beklediğini anlayan inkılapçıların yapmış oldukları toplantıda Tebriz'dən qaçma fikrine bir kısımlı inkılapçı qarşı çıxar və şəhirdə kalma kararı alır. Əbülhəsənbəy bu konuda hem endişəli hem də üzgündür. Kalan arkadaşlarının öldüröləcəğini bilmək və onlar için hiçbir şey yapamamak onda ruhsal bir çöküntü yaratmışdır. Miss Hanna'nın evinə giderken “*Söyüd ağaclarının hər birisi bir dar ağacı, nəvdanların ucunda dönüp sallanan buzların hər parçası bir cəllad qılıncını xatırlatdığı kimi, küçələrə baxan bacaların görünüşü də mənə yaxın şəhərin qorxulu dastanını oxuyurdu.*”⁸²⁷ şeklinde yapmış olduğu çevre təsviri bu ruh halinin bir yansımasıdır.

Bu duyğularla Miss Hanna'nın evinə giden Əbülhəsənbəy, Miss Hanna ilə İran'daki inkılap mücadelesinin çərçəvesi haqqında bir tartışmaya girir. Miss Hanna, İran'daki inkılabın Rus inkılabını temel almasının doğru olmadığını, çünkü İran'da Rusya'daki gibi bir işçi sınıfının olmadığını iddia edir. Əbülhəsənbəy isə buna qarşı çıxar Rusya'daki inkılabın oluşmasındaki süreçlərin aynısının İran'da da olduğunu dile getirir. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'nın ona ters gələn fikirləri yüzünden içinde bulunduğru ruh halinin də etkisiylə iyice buhran geçirməyə başlar. Bu buhranın etkisi “*Amerikalı qızın çiyindənən sallanan sarı hörüynün hər birisi mənə bir ilan kimi qıvrılıb indicə üzərimə atılacaqmış kimi gəlirdi.*”⁸²⁸ şeklinde Miss Hanna ilə ilgili təsvirdə göze çarpar.

Əbülhəsənbəy kendi ruh halini sadəcə çevre təsvirləriylə ilişkilendirərək anlatmaz. Romanda onun yaşadığı duyğusal buhran, sinir krizləri “*Başımı aşağı dikmişdim; vücudum sanki ağır bir mənəgənə içərisində sıxılırdı.*” şeklindeki

⁸²⁶ Ordubadi, DT1, s.158.

⁸²⁷ Ordubadi, DT2, s.23.

⁸²⁸ Ordubadi, DT2, s.29.

benzetmeler aracılığıyla tasvirlerde yerini alır. Böylece ondaki bu duygusal yoğunluk okuyucunun zihnini daha canlı ve anlaşılır bir duruma ulaştır.⁸²⁹

Ereblər köyünün sahibi olan Şükürpaşa Xan'ın huzuruna çağrılan Əbülhəsənbəy'i neyin beklediği bilinmemektedir. Kendisi de bu konuda tedirgindir. Şükürpaşa Xan'ın kaldığı yerin tasvirini de bu bilinmezlik içinde yapar. Dönemin kendilerini "han" olarak tanıtan köy ağalarının kaldığı evin tasviri bu bilinmezlik içerisinde yapılmıştır. Əbülhəsənbəy'i tanımadığı bir adamın götürmesi, çamurlu sokaklardan geçmeleri, Şükürpaşa Xan'ın evinin önünde silahlı askerlerin beklemesi, evin avlusundan başka bir avlusuna geçerken fener ışıklarının neredeyse sönecekmiş gibi yanması, bu bilinmezliğin bir yansımasıdır:

*Xanın qapısında müxtəlif vəzifələr ifa edən qulluqçular qaynaşırdı. Həyatdən həyatə keçdik. Həyətlərin hamısında sısqə göz bəbəkləri kimi saralmış fənərlər yanırdı. Balkona oxşayan bir yerə çıxdıq. Işıqlı bir dəhlizin qapısında durmağı mənə əmr etdilər.*⁸³⁰

Romanın genelinde toprak sahipleri, köy ağaları köylünün hakkını yiyen, köylünün eməginin karşılığını vermeyen, onları kendi malıymış gibi görerek her türlü cezayı onlara uygulayabilen kişiler olarak tanıtılır.

Əbülhəsənbəy'e göre İran köylüsü bu ağaların elinde her türlü zulmü görmüştür. Romanda bu zulmü göstermek için Şükürpaşa Xan'ın Lelov adındaki köylüye verdiği sopa cezası ve Lelov'un içinde bulunduğu durum "*Kəndlinin bədəni bu çubuqlara davam gətirmədi, hələ ilk çubuqlardan sonra zolların yerində qan görünməyə başladı. Kəndli hərəkət edə bilməyir, yalnız yandırıcı bir səslə yalvarır və fəryad edirdi.*"⁸³¹ tasviriyle ifadə edilmiştir.

Romanda bu tarz tasvirlerle yer verilmesinin amacı inkılap karşıtı olan İranlı yöneticilerin ve toprak ağalarının halka yaptıkları zulmü okuyucunun zihninde canlandırmak, bu sayede okuyucuyu olayın içine çekerek kurgunun zihinde gerçeklik kazanmasını sağlamaktır.

⁸²⁹ Ordubadi, DT2, s.57.

⁸³⁰ Ordubadi, DT1, s.161.

⁸³¹ Ordubadi, DT1, s.166.

Romanda Hacı Səməd Xan, halka, özellikle inkılapçılara, büyük eziyetlər, işkencələr yapan acımasız bir yönetici olarak yansıtılır. Əbülhəsənbəy, onun bu acımasız yönünü aşçısına yaptığı işkenceyle dile getirir.

Pilavın tadını beğenmediği için Hacı Səməd Xan, ceza olarak aşçının ağzının dikilmesini ister. Yemek esnasında gerçekleşen bu olayda sofrada başındakilerin aşçının feryatlarına kayıtsız kalarak yemeklerini iştahla yemeleri, *“Başqalan da etiraz etməyərək plov yeməkdə davam edirdi. Ağzım cücə əti ilə doldurub bumundan nəfəs alanların fısıltısı içəridə ağzı çuvalduz qırıq ilə tikilən aşpazın iniltisini eşitməyə mane olurdu.”*⁸³² təsviri aracılığıyla okuyucuya aktarılır.

Romanda Əbülhəsənbəy, Nahçıvan’dan keçərkən Nahçıvan’la ilgili *“Qırıq qala divarları, sınıq minarələr, təpənin üzərindən şimal yollarına gözünü dikən və şimaldan mərhəmətlər, medallar gözləyən xan evləri də vaqonun pəncərəsindən baxanlara Naxçıvanın Ehsan xan dövrünə aid dastanını oxuyurdu.”*⁸³³ şəklində bir təsvirə yer verilir. Bu təsvirdə adı keçən Ehsan Xan, Rusiya-İran savaşında öncələri İran tərəfində yer alırken sonradan Rusiya tərəfinə keçmiş və Kuzey Azərbaycan’ın çar ordusu tərəfindən alınmasına böyük katkı sağlamışdır. Çarlıq tərəfindən “Kutsal Georgi” medalına layiq görülmüş və tümgenerallığa yüksətilmişdir. Təsvirdəki amaç Çar rejiminin xidmətində bulunan hanlar eleştirməkdir. Çünki Ehsan Xan kurtuluşu kuzeydə yəni Rusiya’da görmüşdür. Çarın himayesinə girmiş onun askeri olmuşdur. O gündən bugünə Nahçıvan’da bir dəyişiklik yoxdur. Nahçıvan hâlâ harap və eski yapılarla doludur. Buradaki hanlar da tıpkı Ehsan Xan gəbi çar rejimini kurtarıcı olaraq görməkte, ondan mərhəmət bekləməkdədir.

Rus Culfası’ndan İran Culfası’na keçən Əbülhəsənbəy, İran tərəfindəki gümrük memurunun hiçbir kontrol yapmadığını, buna cəsəret edemediyini anlatır. Bu durum İran yönetiminin ne kadar aciz bir durumda olduğunun bir göstərgesidir. Rusiya’dan gələnlərə gümrük kontrolü yapamayacaq kadar güçsüz və çaresiz bir hale gələn İran’ın bu durumu gümrük memurlarının bulunduğú odanın *“İçəri girdik, kiçik, yoxsul, kəsif bir otaq idi. Otağın bir küncündə qoyulmuş yazı masası ən sadə taxtadan qaba bir şəkildə*

⁸³² Ordubadi, DT2, s.116.

⁸³³ Ordubadi, DT1, s.167.

qayrılmış, üstü isə Culfanın qəliz tozu ilə örtülmüşdü.”⁸³⁴ şəklindəki təsvirine də yansımıştır.

İran’daki təhsil sisteminin olduqca kötü olduğunu, müəllimlərin və tələmələrin çağın gerisində kalan yöntemlərlə dərş işlədiyini Əbülhəsənbəy, Livarcan’da ziyarətə gittiğı bir okulun təsviriylə anlatır. Təsvirdə gəçən “*Uşaqqların döşəkləri qamışdan toxunmuş həsir üstünə salınmışdı.*” ifadəsindən tələmələrin uyğun fiziki şəraitlərdə dərş çalışmadıqları anlaşılmaktadır. “*Dərs oxuduqları zaman bir gözləri axundun yanında qoyulmuş ‘təhsilə alətləri’ndə çubuqlarda və fələqqədə olurdu.*”⁸³⁵ təsvirindən tələmələrin müəllimin fiziki şiddət tətbiqindən dolayı müəllimlərdən qorxuğu görülməkdədir.

İran’daki Rus işğalının İran şəhirlərində yaratmış olduğı dəyişiklik, şəhirlərdəki əskərlərin görünüşü Əbülhəsənbəy’in Merend şəhərindən gəçərkən yapmış olduğı “*Şəhərin küçələrində süvari və piyada qoşun hissələri qarışqa kimi qaynaşırdı.*”⁸³⁶ təsviriylə canlılıq kazanmışdır.

Əbülhəsənbəy, Tebriz’ə vardığında daha öncə inkılabın tərəfində yer almış birçox kişinin evlərinin çatısına Çar bayraqlarını, kapılarına Çar’ın ailəsinin fotoğraflarını astıqlarını görür. Onun karşılaştığı bu manzara “*Hacı Həbibulla İstanbulçunun qapısında vurulan ipək çar bayraqını görürkən, bunun inkılabçı olması haqqındakı boşboğazlığını bir daha xatırladım.*”⁸³⁷ ifadələriylə başlayan təsvirdə bu insanların ikiyüzlülüğü dilə gətirmişdir.

Aşurə Günü dolayısıyla toplanan Tebrizlilər sadəcə Aşurə Günü için değil dar ağacına idamə götürülecek inkılapçılarını izləmək için də toplanmışdır. Əbülhəsənbəy toplanan insanların Kərbəla Olayları’yla ilgili təziyə gələnlərini nasıl gərəkləştirdiklərini təsvirlərlə anlatır:

*Hər kəsin alnında qırmızı lakla yazılmış — «ya imam Hüseyn» möhrü, hər kəsin boynunda qara şal, yaxud təziyə əlaməti olaraq bir hamam qətifəsi vardı. Birisi üzünü palçıqlamış, özünü xortdan şəklinə salmış, o birisi bədənində dəmir parçaları keçirmiş, bir başqası zəncir vurur, o birisi böyük bir daşı götürüb döşünə döyür...*⁸³⁸

⁸³⁴ Ordubadi, DT1, s.167.

⁸³⁵ Ordubadi, DT1, s.210.

⁸³⁶ Ordubadi, DT1, s.218.

⁸³⁷ Ordubadi, DT1, s.230.

⁸³⁸ Ordubadi, DT2, s.66.

İnkılapçıların silahlı isyanından sonra Tebriz'e vali olarak gönderilen Hacı Saməd Xan'ı karışlamak için inkılap karşıtları sokaklara çıkarlar. Əbülhəsənbəy bu insanların iki yüzlü davranmalarını yadırgar. “*Gündə bir dövlətin qucağına atılan siyasi fahişələr, istiqbal libasını taxıb dışarı çıxmağa hazırlaşır, atına uzunqulağına, faytona əyləşirdi.*”⁸³⁹ şeklinde bir ifade kullanarak sokağa çıkan insanların tasvirini “*Qalib gələn rus silahının qanlı şəfəqləri ilə üzünü qızardan yerli irtica, bütün varlığı ilə küçələrə çıxmış və bir gün əvvəl geydiyi aşura qarasını üstündən tökmüşdü.*”⁸⁴⁰ diyerek aktarır.

Romanda Əbülhəsənbəy'i en çok rahatsız eden konulardan biri İranlı kadınların örtünmesidir. Kadının örtünmesinin onun özgürlüğünü kısıtlayan en önemli engellerden biri olduğunu düşünür. Onunla aynı fikirde olan Nina da Təhminə Xanım'ın kızlarına ve geline Avropai tarzda eğitim verir, onların Avropai tarzda giyinmelerine yardımcı olur. Bu kadınlarla karşılaşan Məşədi Kazım büyük bir şaşkınlık ve sevinç yaşamıştır. Məşədi Kazım'ın bu duyguları ve davranışları “*O, xəyalına gətirə bilmədiyi şeyi həqiqətdə görürdü. Təbrizli qızları başaçıq, avropalı qiyafəsində olaraq kişilərlə bir masa başında oturmuşdu.*”⁸⁴¹ şeklindeki tasvirle aktarılmıştır. Bu tasvirle Doğulu bir kadın üzerinde yapılan bu değişikliğin önemi de vurgulanmış olur.

Əbülhəsənbəy, Tebriz halkının Rus askerleriyle olan yakın ilişkisini gördükçe Tebrizlilerin kendisini bekleyen tehlikeden habersizmiş bir şekilde yaşamasına çok şaşırır. Onun bu şaşkınlığı ve Tebrizlilerin unutkan bir halk olduğu fikri Tebriz'le ilgili yapmış olduğu tasvire “*Əyri-üyrü yollar Təbriz xalqının əqidəsi kimi dolaşır idi.*”⁸⁴² şeklinde yansır.

Miss Hanna'nın Əbülhəsənbəy'e olan hislerinde bir karşılık görememesi, onu oldukça üzer. Əbülhəsənbəy'in onu aramaması, onun ziyaretine gitmemesi, gitse bile çok geç saatte bunu yapması Miss Hanna'nın ruh halini olumsuz etkilemiştir. Miss Hanna Əbülhəsənbəy'le aralarındaki ilişkinin geleceğine dair ondan kesin bir karar vermesini ister. Miss Hanna'nın bu ruh hali onunla ilgili yapılan “*Sözləri məzmunca*

⁸³⁹ Ordubadi, DT2, s.73.

⁸⁴⁰ Ordubadi, DT2, s.72

⁸⁴¹ Ordubadi, DT1, s.264

⁸⁴² Ordubadi, DT1, s.269-270.

*acıqlı, şiltaq bir qızın sözlərini xatırlatsa da çöhrəsi incə, yalvarıcı, şikayətedici, yardımbəkləyici bir qızın çöhrəsini ifadə edirdi.”*⁸⁴³ şəklindəki təsvirə də yansımıştır.

Nina'nın Əbülhəsənbəy ilə aralarında keçən diyaloglarda yaşamış olduğu duygu yoğunlukları təsvirlərlə aktarılmıştır. “*Ninanın dodaqları titrəyirdi. Gözlərinin altında kiçik damarlar döyünürdü.*”⁸⁴⁴ şəklindəki təsvirlər aracılığıyla Nina'nın Əbülhəsənbəy'e olan duyğuları dıxa vurulmuş olur.

Əbülhəsənbəy, Nina ilə arasındakı sevginin dəğərini göstərmək için bulunduğuş çevrədəki güzelliklərin təsvirini Nina ilə ilişkiləndirərək yapar. Nina ilə baxçədən gəcərken rüzgārın esməsini, o esnadə Nina'nın başını Əbülhəsənbəy'in göğşünə yasləmasını bu esintiylə gələn çiçəklərin kokusuylə ilişkiləndirmıştır:

*Nina həmişəbahar gülünün budaqları arasından keçərkən Livarcan yaylasının axşama məxsus mehləri də əsməyə başlamışdı. Mehlərdən hərəkətə gəlmiş həmişəbaharın tikanlı yarpaqları latış qızının al yanaqlarına toxunub onunla əylənirdi. Çiçəklərin müxtəlif rəyihələri ilə canlanmağa başlayan sevgi duyğuları Ninanı başında çəkilməz bir siqlət təşkil edirmiş kimi gül yarpaqlarına qarışan sarı saçları əylərək çiyinə düşürdü.*⁸⁴⁵

Mahru Xanım, Təbriz kədləri için örnək bir kərkəter olarək romanda yer almıştır. Əbülhəsənbəy, onun cəsəretinə, vatanseverliğinə və sabrına bükük bir hayranlık duymaktadır. Bu yüzden Mahru'nun dıx görünüşüylə ilgili “*Qız bir Şərq rəssamının tablo mündərcəsi olacaq qədər gözəldir. Üz kölgədə açılmış nəstərən gülünün yarpağı qədər incə və ağdır.*” gıbi olumlu təsvirlər yapılmıştır. Təsvirlərdə görölən “*Qaşlar o qədər kip, o qədər qara, o qədər də qövsidir ki, insan baxanda qərbli bir rəssamın Şərqə məxsus bir gözəl qaşını tərif etdiyini düşünür.*” ifadələrindən Mahru'nun güzelliğinin sadəcə Doğulu kədlərə has bir güzəllik olduğuş vurgulanmıştır.⁸⁴⁶

Təbrizli kədlərinin güzel və çəkici oldukları Təbrizli olmayan kədlərin təsvirləri üzərindən anlaşılmaktadır. Əbülhəsənbəy, kədlərini Təbrizli olarək tanıtan çingene kədlərinin yalan söylediklərini Təbrizli kədlərin güzəllikləriylə kıyaslayarək anlar. “*Həqiqətən bu kədlərin heç birisi təbrizliyə bənzəmirdi. Bunar qarabəniz,*

⁸⁴³ Ordubadi, DT1, s.309.

⁸⁴⁴ Ordubadi, DT1, s.14, 18, 30.

⁸⁴⁵ Ordubadi, DT1, s.271.

⁸⁴⁶ Ordubadi, DT1, s.335.

*qurumuş uzun əlli, uzunsov çöhrəli qadınlardı.”*⁸⁴⁷ diyerek Tebrizli kadınların güzelliğini ön plana çıkarır. Bu kadınların bu şekilde tasvir edilmesinin başka bir sebebi de romanda kötü karakter olarak yer almalarıdır.

Romanda kötü karakterlerin olumsuz özellikləri onların fiziki təsvirləri aracılığıyla okuyucuya aktarılmışdır. Miss Hanna’yı çingene kadınlar aracılığıyla elde etməyə çalışan Rəfizadə’nin təsviri buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Rəfizadə’nin kılık kiyafətinin uyumsuz olması, bıyıklarına kına yaktığı üçün bıyıklarının tüylərinin horoz kanadına bənzətilməsi onun ciddiyyə alınacaq bir insan olmadığını göstərmək içindir:

*Onun boğazına taxdığı ağ sümük yaxalıq həddindən artıq uca idi, yaxalıq qulaqlarının yarısına qədər qalxmışdı. Çox uzun olduğuna baxmayaraq, çənəsi yenə də yarısına qədər yaxalığının içərisinə girmişdi. Yaxalığın üstündən bağladığı qara atlas qalstuk bütün döşünü örtəcək qədər enli idi. Qara sürtüğünün yaxalığını təzəcə dəyişmişdi. Çünki sürtüğün bozarmış mahudu ilə şəvə kimi parlayan atlas yaxalıq bir-birinə uymurdu. Heç şübhə yoxdu ki, bığlarına da həna yaxmışdı. Lampanın işığı onun üzünə düşərkən bığlarının tükləri xoruz qanadı kimi parlayırdı.*⁸⁴⁸

Diğər bir kötü karakter olan Hacı Səməd Xan da romanda olumsuz bir şəkildə təsvir edilmişdir. Canının sıkkın olduğu zamanlarda yaxınlarındakı adamlarından hər hansı birinə səbəpsiz yere cəzalar verən Səməd Xan, “*Onun əlləri tirəyirdi, onun bığları qaplan bığları kimi şişlənirdi. Sanki canavar bir adamın üstünə hoppanmaq və qanını sormaq istəyirdi.*”⁸⁴⁹ ifadələriylə bir canavar olaraq təsvir edilmişdir:

Səməd Xan’ın yapmış olduğu işkəncə və öldürmüş olduğu inkılapçılardan dolayı onun bulunduğu Nizamüddövlə Bağrı da “*Burada kəsilməyə başları görməmək üçün qızılgül gənçələri üzünü açmaz, bülbül isə məzlumların iniltisini eşitməmək üçün bu bağın ətrafında dolanmazdı.*”⁸⁵⁰ ifadələri aracılığıyla olumsuz bir şəkildə təsvir edilmişdir. Çünki Səməd Xan bütün bu fəaliyyətlərini bu bağda keçekləşirmişdir.

Romanda Tebriz’də yaşayan etnik unsurlardan biri olan çingenələrin yaşam tərzlərini təsvirlər aracılığıyla öyrənmək mümkündür. Əbülhəsənbəy Şümşad Xanım’dan şübhələnərək onu təkip etməyə başlar. Şümşad Xanım’ın kaldığı yere gələn Əbülhəsənbəy, onun bir həyat kadını və çingene olduğunu öyrənmiş olur. Sadəcə o

⁸⁴⁷ Ordubadi, DT2, s.124.

⁸⁴⁸ Ordubadi, DT2, s.121.

⁸⁴⁹ Ordubadi, DT2, s.351.

⁸⁵⁰ Ordubadi, DT2, s.350.

değil, Rəfizadə'nin kardeşim diye tanıttığı Səlimə Xanım, Şuxşəng və Pərirux da öyledir. Onların yapmış olduğu ahlaksızlıklar *“Pərirux xanım bir nəfər silahlı sərxoşun qucağında oturmuşdu.”*, *“Şuxşəng xanım tacir qifayəsində olan bir nəfərin arxası üstündə uzanmışdı.”*⁸⁵¹ gibi tasvirlerle dile getirilmiştir.

Tebrizlilere has eğlence şekli olan *“məzhəkəcilik”*in nasıl yapıldığı, tasvirlerle anlatılmıştır. Məşədi Kazım ve Əbülhəsənbəy bu *“məzhəkəcilik”*in yaygın olarak yapıldığı mescide giderler. Burada yapılan *“məzhəkə”*lerin nasıl yapıldığına dair tasvir Əbülhəsənbəy tarafından yapılır:

Camaat durub biri-biri ilə salamlaşır və danışır, lakin səs eşidilmirdi. Söhbətlərin hamısı Məşədi Kazım ağa deyən kimi baş, qaş, əl və gözlə ifa olunurdu, bəzən qulağını və bığını tərpedənləri də görürdüm.

*Lakin bu hərəkətlərə gülməmək mümkün deyildi, çünki bu qədər oyunlarla məşğul olan camaatın arasında bir nəfər də olsa gülən adam görünmürdü. Hər kəsin simasında bir ciddilik, eyni zamanda bir məzhəkəcilik hiss edilirdi.*⁸⁵²

İnkılapçı bir tüccar olan Məşədi Kazım, inkılapçı olması sayəsində oldukça iyi paralar kazanmasına rağmen ne zaman maddi açıdan sıkıntıya girse suçu inkılapçı olmasında arar. İnkılaba yaptığı maddi yardımın kat kat fazlasını inkılap sayəsində kazanan Məşədi Kazım'ın bu tarz davranışlarını gören Əbülhəsənbəy, onun inkılaba katılmasını samimi bulmaz. Məşədi Kazım'ın para kaybettiği anlarda içine girmiş olduğu psikolojik durum *“Göz qapaqları bir-birindən güclə aralanırdı. Kirpikləri bir-birinə qanşib, bütün vücudu ölüşgəmiş və əndamı quru alma kimi büzüşmüşdü...”*⁸⁵³ tasviri aracılığıyla gözler önünə serilmiştir.

Əbülhəsənbəy, veliaht Məmmədhəsən Mirzə'yi ziyarət etmək için, onun kaldığı *“Şəmsülimarə”* adı verilen binaya gider. Bu yapının 19.yy'ın ortalarında inşa edildiğini ve sonradan tadilata uğradığını belirten Əbülhəsənbəy, binanın harabeye dönmüş halini *“Qolları qırılmış yüz şamlı çılçıraqlar, tavanda qanad-qanada ‘uçuşan pərilər’, qabartmaları qopan sütun başları”*⁸⁵⁴ şeklinde tasvir eder.

Burada yapılan tasvir hem Tebriz'in hem de İran'ın o anki durumunun tasviridir. *“Şəmsülimarə”* binası Tebriz'in en görkemli binalarından biridir ve Tebriz'i temsil

⁸⁵¹ Ordubadi, DT2, s.152-153.

⁸⁵² Ordubadi, DT2, s.397.

⁸⁵³ Ordubadi, DT2, s.108.

⁸⁵⁴ Ordubadi, DT2, s.658.

etməkdir. Onun eski azametini kaybetməsi Tebriz'in və İran'ın da eski azametini kaybetmiş olduğunun bir işaretdir.

3.3.1.3. Mektup Tekniği:

Romanda anlatılan olay 1907-1915 yıllarını kapsamaktadır. Mektup bu dönemde kullanılan önemli bir haberleşme araçlarından biridir. Bu nedenle roman kahramanları kendi aralarında haberleşmek için mektup yoluna başvurmuşlardır.

Romanda kahramanlar hislerini mektup aracılığıyla anlatmaktadır. Mirzə Fətulla Xan, Nina'ya qarşı hissettiklerini ona bir mektup yazarak ifade eder. *“Gözəl Nina! Hər gözəl qadına gözəl demək adətdir. Lakin sizin yüksək gözəlliyinizi gözəl sözü tamamilə ifadə edə bilmir.”*⁸⁵⁵ cümleleriyle başlayan mektubunda Nina'yı sevdiğini, bu sevgi yolunda hər türlü fedakarlığa hazır olduğunu dile getirir.

Əbülhəsənbəy, Təbriz'in Rus askerləri tərəfindən işğal edilməsindən sonra Tebriz'dən ayrılır. Hoy şəhri üzərindən Tiflis'e gitmək ister. Hoy şəhrinə vardıklarında buradan Nina'ya bir mektup göndərir:

*“Əziz yoldaşım Nina! Bu gün biz Xoy şəhərinə yetişdik. Şəhərin dar küçələrindən bizi musiqi dəstələri müşayiət etdi. Şəhərin valisi də sosial-demokratlarla bərabər bizi ziyafət binasına yola saldı. Küçələr kütlələrlə dolmuşdu. Üzüörtülü və açıq qadınların müxtəlif söhbətlərini eşidirdik...”*⁸⁵⁶

Əbülhəsənbəy, Culfa'da Miss Hanna'yla tanıştıqdan sonra onunla Tebriz'e dönmək üçün yola çıxar. Tebriz'e gəlmədən öncə Miss Hanna'yla Livarcən yaylasında gəzəl vaxt gəçirən Əbülhəsənbəy, Tebriz'e döndükdən sonra onu bir daha gərmə fərsatı bulamaz. Bunun üzərinə Miss Hanna'dan bir mektup alır. Miss Hanna, mektubunda *“...görmür ki, siz də məni axtarıb tapmaq fikrində deyilsiniz.”*⁸⁵⁷ diyərək kəndisini arayıp sormayan Əbülhəsənbəy'e sitemdə bulunur və onunla *“Məcidiülmülk Mexmanxanası”*nda gərməşmək ister.

Əbülhəsənbəy, Tebriz'e döndükdən sonra Səttar Xan'la gərməşmək ister. Səttar Xan'ın evi Çar casusları tərəfindən sürəkli gözləndiyi üçün kəndisiylə gərməşmək oldukça zor və təhlükəlidir. Səttar Xan'ın nüfuzu Tebriz'də gündən günə azalmaktadır. Halk

⁸⁵⁵ Ordubadi, DT1, s.93.

⁸⁵⁶ Ordubadi, DT1, s.158.

⁸⁵⁷ Ordubadi, DT1, s.254.

arasında onun meşrutiyete karşı bir hain olduğu şüphesi yayılmaya başlamıştır. Əbülhəsənbəy, bu şüpheyi ortadan kaldırmak və Səttar Xan'ı uyarmak üçün Təhminə Xanım vasitəsiylə ona bir məktup göndərir. Bu məktupta, Səttar Xan'a Azərbaycan'ın mərkəzəndən ayrılması və müstəkil bir dövlət olaraq yönetilməsi fikrinin ortaya atılmasının Çar siyasetinin işinə yarayacağını, çünkü bu fikrin Rus Konsolosu'ndan çıxdığını, Rusların amacının mərkəzdəki hakimiyyətini gücləndirmək olduğunu iletir.⁸⁵⁸ Bu məktup sayəsində Çalık Rusya'sının İran və Tebriz üzərindəki siyasəti də aktarılmış olur.

Səttar Xan'ın yazmış olduğu cavab məktubunda isə Səttar Xan, Azərbaycan'ın mərkəzəndən ayrılması fikrini dəstəkləmədiyini, bu fikrin Ruslara yardım etmək olduğunu dilə gətirir. Məktupta digər önəmli bir husus Səttar Xan'ın Almaniya'nın dəstəğini almaq istədiyini dilə gətirməsidir. Səttar Xan, Rusya'nın qarşısına Almaniya gəbi böyük və güclü bir dövləti çıxarmağın gərəkdiyini, Tebriz'in tək kurtuluşunun Almaniya və Rusya arasındakı rəqəbat olduğunu ifadə edir.⁸⁵⁹ Bu məktup, Səttar Xan'ın Osmanlı Dövləti və Almaniya'ya yaxınlıq duymasını göstərməsi bəkimindən önəmlidir.

Konsolos, Nina'nın Səməd Xan'ın yaxın adamlarından olan Mahmud Xan'la evlənməsini istər. Bu konuda Əbülhəsənbəy'dən onay almaya çalışır. Əbülhəsənbəy, bu duruma onay vermiş gəbi gözükse də onun Mahmud Xan'la ilgili başqa planları vardır. Mahmud Xan, həm Konsolos'tan həm də Əbülhəsənbəy'dən alınan onaya güvənərək Nina'ya bir məktup yazır. Məktupta Nina'nın bu duruma sessiz kalmasına sitem edir. Kendisinin Məragə şəhrinin önəmli zənginlərindən biri olduğunu dilə gətirən Mahmud Xan, *“Mən sizi istədiyim zaman küçənin birisində götürüb faytonuma qoyub aparacağam, lakin bu iş cənab generala qarşı bir hörmətsizlikdir.”* diyərək Nina'yı təhdit edir, bir daha Əbülhəsənbəy'lə görüşməməsi konusunda Nina'yı uyarır.⁸⁶⁰

İran'da inkılabı dəstəkləyənlərin oluşturduğu komitedə yer alanlar habərleşmələrini məktup üzərindən gərçəkləşdirməkdəirlər. Ağa Məhəmmədhüseyn ilə Əbülhəsənbəy arasındakı məktuplaşma bunun örnəkələrindən biridir. Culfa'da yaşayan Ağa Məhəmmədhüseyn məktubunda Tebriz'in Çar Kazakları tərəfindən işğal edilməsi üzərinə Əbülhəsənbəy'e Tebriz'dən ayrılıp Livarcan tərəflərinə gitmə təvsiyəsində

⁸⁵⁸ Ordubadi, DT1, s.246.

⁸⁵⁹ Ordubadi, DT1, s. 248.

⁸⁶⁰ Ordubadi, DT2, s. 228.

bulunur. Faaliyetlerine bir süre ara vermesi gerektiğini, Tebrizlilere güven duyulmayacağını, onların lazımı geldiğinde dostlarını satabileceklerini dile getirir.⁸⁶¹

3.3.1.4. Özetleme

Romanda geçen bazı siyasi olaylar özetleme yöntemiyle verilmiştir. Romanın ikinci cildinin “Çar Konsulunun Yeni Həyanəti” adlı bölümünde son günlerde İngiltere ve Rusya’nın İran’da yeni hadiseler yaratmak istedikleri ve Morqan Şoster’in kovulması için uğraştıkları dile getirilir. Morqan Şuster’in Rusya ve İngiltere’nin menfaatini düşünmeden hareket etmesi bu iki devleti rahatsız etmiştir. Süpəhdar ve Sərdar Əsəd arasında ise sadrazamlık konusunda bir mücadele vardır.⁸⁶²

Romanın üçüncü cildinin ilk bölümünde Əmir Həşmət’in inkılapçı nizamiye askerleri ve Çar Kazakları arasında geçen çatışmalarda olanlar kısaca anlatılmıştır. Əmir Həşmət’in Tebriz halkı için bir duyuru metni yayımladığından, bu metinde Çar hükümetinin müstemleke siyaseti yüzünden Çar askerleriyle karşı karşıya geldiklerinden, Çar askerlerinin de istemedikleri halde zorla muharebeye sürüldüklerinden bahsedilir.

Romanda Çar Konsolosu’nun nizamiyeyi terk-i silah etmek için vahşi, medeniyetsiz Tebrizlilerin medeni Avrupalıları öldürdüğü yalanını ortaya attığı, Əmir Həşmət’in askerlerinin ise hiçbir Avrupalıya zarar vermeden Çar askerleriyle savaştığı dile getirilir. Üç gün süren bu muharebede Əmir Həşmət, sadece Rus askerleriyle değil, Çar Konsolosu’nun muhtelif tabakalardan teşkil ettiği gönüllü ordusuyla da mücadele etmiştir.⁸⁶³

3.3.1.5. Geriye Dönüş:

Geriye dönüş tekniğinde kahramanı tüm yönleriyle tanıyabilmek için onun geçmiş yaşantısıyla ilgili zamanda geriye dönüşler yapılır. Bu dönüşler sayesinde romanda geçen olay ve karakterlerin bu olay içerisindeki önemi daha net ortaya çıkarılmış olur. Kahramanların ruhsal ve fiziksel durumlarının anlaşılmasında bu tekniğin önemli bir yeri vardır.

⁸⁶¹ Ordubadi, DT2, s. 34.

⁸⁶² Ordubadi, DT1, s. 340.

⁸⁶³ Ordubadi, DT2, s. 5-6.

Romanda Nina, Əbülhəsənbəy'e geçmişte ne kadar zor şartlar altında yaşadığını, ailesinin maddi sıkıntılar içinde bulunduğunu, babasının fakir bir işçi olduğunu ve bu sıkıntılara karşı gelmek için mücadele ettiğini bu yüzden babasının tutuklandığını anlatmıştır. Nina'nın Bolşevik harekete yakınlık duymasının ve bu hareketin içinde aktif bir rol oynamasının sebebi onun yaşadığı bu sıkıntılardan dolayıdır. Babası Riga'da dokuma fabrikalarında başlatılan grevlerin teşkilatçılarından. Yılın büyük bir kısmında babasının hasta bir şekilde evde yattığını belirten Nina, kendilerine yeni kıyafetler alamadıklarını, yiyecek sıcak yemeklerinin çoğu zaman olmadığını dile getirir.⁸⁶⁴

Romanda bu geriye dönüş tekniği kullanılarak Nina'nın neden Bolşeviklere katılması gerektiği Əbülhəsənbəy'in ağzından “- *Atanızın taleyindən ibrət alın*”⁸⁶⁵ ifadesiyle okuyucuya iletilmiştir.

Hüseynəli, oğlu Səfi'nin öldürülmesini anlatırken romanda geriye dönüş tekniği kullanılır. Hüseynəli oğlunun Tebriz'de Hüseynəli Xan döneminde Faytoncu İman adında birinin yerine öldürüldüğünü söyler. Faytoncu İman'ı öldürmesi gereken cellatlar para karşılığında Səfi'yi öldürmüş, onun cesedini Faytoncu İman diye Hüseynəli Xan'a sunmuşlardır.⁸⁶⁶ Bu yöntem sayesinde Hüseynəli'nin neden çoğu zaman hüznünlü görüldüğü açıklığa kavuşmuş olur.

İran sarayındaki yozlaşmanın ve ahlaksızlıkların anlatılmasında da geriye dönüş tekniğinden yararlanılmıştır. Tebriz'de Müzafərəddin Mirzə veliaht olarak bulunurken onun sarayında bahçıvanlık yapan Hüseynəli, Müzafərəddin Mirzə'nin haremi olan Ümmülxaqan'ın yaptığı ahlaksızlıkları gördüğünü anlatır.

Ümmülxaqan, Müzafərəddin Mirzə'nin seysis başı olan Behbud Xan'la karı koca gibi yaşamaktadır. Hüseynəli onların bahçede olduğunu fark etmediği için bahçenin kapısını kilitler ve uyumaya gider. Ümmülxaqan ve Behbud Xan, bahçeden çıkacak bir yol bulamazlar. Behbud Xan, Hüseynəli'nin uyuduğu yere gelerek ondan kilidi alır ve onu boğmaya kalkışır. Ümmülxaqan, Hüseynəli'nin güvenilir biri olduğunu söyleyerek Behbud Xan'ı engeller. Hüseynəli, o günden sonra kimseye hiçbir şey anlatmamıştır. Behbud Xan ve Ümmülxaqan arasındaki ilişkiyi herkesin bildiğini, Müzəffərəddin

⁸⁶⁴ Ordubadi, DT1, s. 120.

⁸⁶⁵ Ordubadi, DT1, s.121.

⁸⁶⁶ Ordubadi, DT1, s.287.

Mirzə'nin bu ilişkiye müsaade ettiğini, çünkü onun da başka türlü ahlaksızlıklar yaptığını dile getiren Hüseynəli, Ümmülxaqan'dan olan Məhəmmədəli'nin Behbud Xan'a çox benzədiğini ifadə eder.⁸⁶⁷

Mahru Xanım'ın Əbülhəsənbəy'e Sərdar Rəşid'le gerçekte kardeş olmadıklarını söyler. Sərdar Rəşid'le olan alakasını geriye dönüş tekniği ilə açıqlar. Mahru'nun babası Sərdar Rəşid'in babasının bahçıvanıdır. Mahru'nun annesine sarkıntılık edən Sərdar Rəşid'in babası, ondan ailesini kaçırmak isteyen Mahru'nun babasını öldürtür və annesiylə evlənir. Sonrasında Sərdar Rəşid'in babası və annesi ölünce Mahru kimsəsiz kalır. Sərdar Rəşid'in kendisine bir kardeş gibi sahip çıkacağını düşünen Mahru, zamanla Sərdar Rəşid'in kendisine karşı kötü emeller beslədiğinin farkına varır. Tebriz'e geldikten sonra Sərdar Rəşid'in birkaç defa yatağına geldiğini dile getiren Mahru, ondan kurtulmaq için bağırdığını, Sərdar Rəşid'in eski eşinin bu bağırtıyı duyup geldiğini və bu duruma hiçbir tepki vermediğini, çünkü bu kadının da ahlakının Sərdar Rəşid tərəfindən bozulduğunu anlatır. Sərdar Rəşid eski eşini Şahzadə Bağlı'ndakı Rus memurlara göndərməkdədir. Onun göğsündə asılı duran "İqabi-Səfid" nişanı bu yüzden ona verilmişdir.⁸⁶⁸

3.3.1.6. Montaj Tekniği:

Montaj tekniğinde anlatıcı başka bir yazara ya da hak kültürünə ait bir metne romandakı bağlama uyğun olaraq eser içerisinde yer ver. Yazar bunu yaparken yerləştireceği metin parçalarının romanın bütünlüğüne zarar vermeyecek şekilde olmasına dikkat etməlidir.

"Dumanlı Təbriz" romanında montaj tekniğine sıkça yer verilmişdir. Özellikle kahramanların dilindən söylenilən şiirler və manilər romanda birçok yerde kullanılmışdır. Romanın giriş bölümündə faytoncunun Səttar Xan için söylediği türkü buna örnek göstəriləbilir:

*Səttar xanım, İsmayıl xan oğluyam
Böyük inqilabın cavan oğluyam!
Saldım silaha canımdan keçdim.
İnqilab camının şərbətin içdim.*⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ Ordubadi, DT1, s.289.

⁸⁶⁸ Ordubadi, DT2, s.213.

⁸⁶⁹ Ordubadi, DT1, s.19.

Əbülhəsənbəy, Merend şəhrindən Tebriz'e giderken yolda rast geldiği kervanlarda inkılapla ilgili söylenen türküleri duyar. Bu türküler Muhammed Ali Şah'ın içinde bulunduğu durumla alay etmək için söylenmektedir:

*Al kömək ingilisdən.
Məmdəli, dinmə, get yat.
İstə kazak, urusdan
Məmdəli, dinmə, get yat.*⁸⁷⁰

Əbülhəsənbəy, Tebriz'e geldiğinde Hacı Əli adında inkılap yanlısı birisinin evine gider. Burada Hacı Ali'nin kızıyla karşılaşır. Kız güzelliğiyle Tebriz'de nam salmıştır. Əbülhəsənbəy, kızın güzelliğini anlatmak için Tebriz şairlerinden Sərraf'ın kız için yazdığı şiiri aktarır:

*Səməndə-nazə gel baş vermə, ey mən başına qurban,
Göz üstə qaşın oynatma, qara göz, qaşına qurban.
Mən əbri-tirəbəxtəm, sən baharü tazəvü tərsən,
Gərək mən ağlayam, sən ağlama, göz yaşına qurban.*⁸⁷¹

Romanda Fuzuli'ye ait beyitlere de yer verilmiştir. Hacı Han, verdiği bir ziyafette Fuzuli'nin mesnevisinde yer alan 11. Gazeli muhammes şiir şeklinde okur.

*Eyləsə min tənə gər eşqimdə mərdü zən mənə.
Eylə rüsvayəm ki, üsvalıqdadır məmən mənə
Kimsədən qorxmam, bəla gəlsə gəlirindən mənə.
Karügər peykanın etmişdir dəmirdən tən mənə,
Kəsrətü peykanın etmişdir dəmirdən tən mənə*⁸⁷²

Romanın bazı yerlerinde Farsça şiirlere de yer verilmiştir. Örneğin Əbülhəsənbəy'in Şükürpaşa Han'ın misafiri olarak gittiği ziyafette Han'ın okuduğu şiir bunlardan biridir.⁸⁷³

Meşrutiyet karşıtı bazı gruplar Tebriz'de İnkılap şurasının bulunduğu bölgelere saldırılarda bulunurlar. Səttar Xan'ın yardımcılarında biri olan Hacı İsmayıl, halkın desteğini almak için sokak bildirileri yazdırır. Bu bildirilerde bu saldırıları yapan grupların İslamiyet'ten çıkmış istibdatçılar olduğu, Hazreti Abbas ve Qaimi-ali Mühəmməd'in bayrağını kurşunladıkları, Kuran'ı yaktıkları dile getirilir.⁸⁷⁴

⁸⁷⁰ Ordubadi, DT1, s.25.

⁸⁷¹ Ordubadi, DT1, s.38.

⁸⁷² Ordubadi, DT1, s. 164.

⁸⁷³ Ordubadi, DT1, s. 164.

⁸⁷⁴ Ordubadi, DT1, s. 95.

Əbülhəsənbəy, böyle bir bildirinin yazılmasına qarşıdır. Çünkü ona görə halk bu tarz dinî hassasiyyət içeren bildirilərə artıq ehtimmiyyət vermemektedir. Nitekim, halk arasında bu bildiri yeterince etkili olmamıştır. Böyle bir bildiriye romanda yer verilmesinin sebebi inkılap hareketinde dinî söylemin gereksiz olduğunu, bu tarz içerikli söylemlerin bu hareketin başarıya ulaşmasına katkı sağlamayacağını vurgulamaktır.

Başka bir duyuruda ise inkılapçılar meşrutiyet hükümetinin hala güçlü olduğunu, meşrutiyet ordusunun düşmana galip gelip geleceğini, İngiliz ve Rus entrikalarına karşı ciddi bir mücadele içine girilmesi gerektiğini Tebriz halkına iletirler. Halkı meşrutiyet ordusuna meşrutiyet ordusuna yardıma çağırırlar.⁸⁷⁵

İnkılapçıların Tebriz halkını bilgilendirmek için hazırladıkları sokak bildirilerinden başka bir örnek ise Muhammed Ali Şah'la ilgili olan bildiridir. Bu ilanda Şah'ın İngiliz ve Ruslar aracılığıyla İran'a tekrar geldiği, yerli basının Çar hükümetinin baskısı sonucunda bu gerçeği gizlemeye çalıştığı dile getirilmiş, "*Məhəmmədalinin hərəkətinə dair aldığımız xəbərləri bu nömrəmizdə təbriz cəmaatına bildiririk.*"⁸⁷⁶ ifadesiyle Şah'ın asıl amacı Tebrizlilərə duyurulmuştur.

Romanın üçüncü cildi inkılapçıların Tebriz halkına ithafen yazmış oldukları bir duyuruyla başlar. "*Təbriz xalqı! Yoxsullar, işçi və kəndlilər, peşəkar, ziyalı və tərəqqipərvər ruhanilər!*"⁸⁷⁷ ifadeleriyle başlayan duyuruda Çar hükümetinin müstəmləkə siyasetindən bahsedilir. Bu siyasetin, inkılapçıları, Çar ordusuyla mücadeleye mecbur etdiyi, Çar askerlerinin Rus subayları və feodal ayanlar tərəfindən zorla savaştırıldığı, askerlərin Rus işçi və köylü sinəsinə aid olduğu və bu səbəblə Rus askerlərinə qarşı saygılı olunması gerektiği dile getirilir.

İnkılap hareketinə qarşı mücadele verən Tebriz Valisi Hacı Səməd Xan'ın uyarı amaçlı yazmış olduğu bir duyuruya da roman da yer verilmiştir. Səməd Xan Tebrizlilərin evlərində silah bulundurmasını yasaklar. Evlərində Çar hükümeti tərəfindən aranan kişiləri saklayanların, Çar himayesinde olan İranlılara saygısızlıq yapanların ailələriylə bərabər kurşuna dizileceğini bildirir.⁸⁷⁸

⁸⁷⁵ Ordubadi, DT1, s. 301.

⁸⁷⁶ Ordubadi, DT1, s. 322.

⁸⁷⁷ Ordubadi, DT2, s. 5.

⁸⁷⁸ Ordubadi, DT2, s. 43.

Romanda aşure günü dolayısıyla toplanan Tebrizlilerin Hz. Hüseyin ve On iki İmamlar için yaktığı ağıtlara yer verilmiştir:

*Ey şir, bu gün yətiş hərayə,
İmdad elə ali-Mustəfayə!*

*Harda qoydun həzrəti-Abbasımı,
Kimler öldürdü cənabi-Qasımı,
Harda qoydun Kərbala-sultanını.
Tökdülər harda Hüseynin qanını?*⁸⁷⁹

Əbülhəsənbəy, Missa Hanna'nın evinde Bahai bir misyoner olan Ağa Mir Əsədulla ilə Bahailik və İslamiyyət üzerine bir tartışmaya girir. Ağa Mir Əsədulla'nın amacı Əbülhəsənbəy'e Bahailik dinini tebliğ etməkdir. Bu yüzden eski dinlerin halka yeni bir medeniyet vermekte aciz kaldığını dile getirir. Əbülhəsənbəy isə Bahailik dininin diğer dinlerden pek farklı olmadığını ifade ederek bu din içindeki çelişkileri Bahailer için kutsal sayılan Kitab-ı Akdes ve Beyan'dan yapmış olduğu alıntılarla ortaya koyar: *Barəkəlla. 'Kitabi-əkdəsde" və "Bəyan"da yazır ki, 'Allah öz əmrini, öz nurunu məktəb şagirdi olmayan və mədrəsə görməyən bir zətin simasında əks etdirmişdir.*"⁸⁸⁰

Yine aynı tartışmada Kuran'dan da alıntı yapılmıştır: *Çünkü Məhəmmədin özü de kitabında yazır ki: 'Mən də sizin kimi bir bəşərəm'. Lakin Bab peyğəmbər olmakla da kifayətlənir.*"⁸⁸¹

Puşkin Rus dili ve edebiyatının oluşmasında ve gelişmesinde büyük katkılar sağlayan önemli bir şairdir. Əbülhəsənbəy ve Nina arasında geçen bir diyalogda Nina, Puşkin'den *"Hər şeyi sətirərdə yazmazlar.*"⁸⁸² şeklinde bir alıntı yapar.

Romanda Tebrizli erkekler kadınlarla cinsel ilişkiye girmek için Azərbaycan Türkçesinde "siğə", Türkiye Türkçesinde "muta nikahı" denilen belli bir ücrete karşılığında kısa süreli evlilikler yapmaktadırlar. Bu evliliklerin yararlarından bahseden Axund Molla Qurban, Cafer-i Sadık'tan uydurma bir alıntı yapmıştır.

Həzrət Sadiqdən rəvayətdir ki, cəddim Rəsulallah meraca getdiyi zaman yolu səkkizinci behiştədən düşür. Səkkizinci behiştin dərbani qapını açıb orada

⁸⁷⁹ Ordubadi, DT2, s.43.

⁸⁸⁰ Ordubadi, DT2, s.82.

⁸⁸¹ Ordubadi, DT2, s.84.

⁸⁸² Ordubadi, DT2, s.198.

olanlara müaciətlə: 'Ey səkkizinci behiştin mələikələri, pişivazə çıxın, dünya və axirətin ağası səkkizinci behiştə gəlir.' deyə səslənir.⁸⁸³

3.3.1.7. Diyalog:

Çoğu romanda diyalog yöntemine rastlanır. Bu yöntemde konuşma kahramanlar arasında gerçekleşir ve anlatıcı müdahil olmaz. “Dumanlı Təbriz” romanında tekil bakış açısı kullanıldığı için anlatıcı aynı zamanda romanın kahramanlarından biridir. Bu sebeple hem anlatıcıyla diğer kahramanlar arasında hem de anlatıcı dışındaki kahramanlar arasında diyaloglar bulunur. Hatta bu yöntem romanın geneline hâkim bir vaziyettedir. Bu diyaloglar aracılığıyla romanın ideolojisini, anlatıcının ve karakterlerin bakış açısını bulmak mümkündür.

Ateş, Azərbaycan Sovyet edebiyatında Müslüman Türk kimliğinin tahrip edilmesi için romanlarda devrimci bilinçten yoksun, cahil ve yobaz insanların eleştirildiğini dile getirir. Bunun sebebi Sovyet öncesi dönemde var olan adaletsiz düzenin cahil ve yobaz halk tarafından desteklenmesidir. Bu düzenden istifade edenler kadar bu düzene izin veren halk da suçludur.⁸⁸⁴

Romanda da bu anlayış doğrultusunda halk arasında geçen diyaloglara yer verilmiştir. Bu diyaloglara bakıldığında halkın cehaletinin, meşrutiyete karşı olan olumsuz tutumlarının ve dinî taassuplarının ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Örneğin Anlatıcı, Culfa'dan Tebriz'e gitmek için otomobil beklerken diğer yolcular arasında geçen konuşmaları aktarır. Yolculardan biri: “*İnqilab bizim nəyimizə gərəkdir? Məgər biz indiyə qədər azad deyildikmi? Ticarət dayanıb, alış-veriş, gediş-gəliş kəsilibdir.*” diyerek inkılapla ilgili şikâyetle bulunur. Bir başka yolcu ise “*Hərgah torpaq bizimdirsə, mən çox yaxşı tanıyıram. Bizdən heç bir şey çıxmaz.*” diyerek toprağı İngilizlere ve Ruslara vermenin daha doğru olacağını dile getirir. Diğer bir yolcu: “*Canım, inqilab harada idi? Hamısı dinsizlik...*” şeklinde ifade kullanarak inkılapçıları dinsiz olmakla suçlar. Bu ifadeleri başka bir yolcu “*Nəyimizə lazımdır məşrutə? Bir şey ki, Quranda yoxdur... Kimin nəyinə lazımdır?!*” diyerek destekler.⁸⁸⁵

⁸⁸³ Ordubadi, DT2, s.378.

⁸⁸⁴ Ateş, s. 168.

⁸⁸⁵ Ordubadi, DT1, s. 6.

Romanda Tebriz halkının ikiyüzlü, cahil ve yobaz bir halk olduğunu göstermek için şəhrin Çar Kazakları tərəfindən işğal edilməsi sonucunda halk arasında keçən diyaloglara yer verilmişdir. Əbülhəsənbəy, Səttar Xan'ın karargahından ayrılıp Lilava Mahallesi'ne giderken Çar himayesinde olanların kapılarının Çar bayraklarıyla süsləndiyini görür. İnkılapdan korkan, kendilerini Avusturya, Rusya və İngiltərə Konsolosluklarına saklayan insanları Çar ordusunu görünce bir kaplumbağa gibi başlarını dışarıya çıkardıklarından bahseder. Kimileri: *“Allah imperatorun qılıncını kəskin eləsin.”* diyerek Ruslara yaranmaya çalışırken kimileri ise *“Biz bu cür deməmişdik, bu cür məşrutə bizə lazım deyildi.”* diyerek məşrutiyeti və inkılapçıları eleştirir.⁸⁸⁶

Buna benzer başka bir diyalog Səttar Xan'ın evinin Çar askerləri tərəfindən yağmalanması sırasında görülməkdədir. Əbülhəsənbəy, arkadaşlarıyla Emrehiz Mahallesi'ne geldiklerinde Səttar Xan'ın evinin önünde bir grup insanın toplanmış olduğunu görür. Rus işğalından önce Səttar Xan'a və məşrutiyetə övgü dolu təzahüratlar yapan bu insanlar, şimdiyse tam tersi aralarında Səttar Xan və məşrutiyeti kötüleyen ifadələr kulanmaktadırlar. İçlerinden bir tanesi Səttar Xan için *“haramzada”* ifadəsini kullanarak *“Qaçıb Tehrana getməsəydi, elə özünü də tutub qoyacaq idilər bu şeylərin üstünə, gözəl qulaqburması verəcəkdilər.”* derken, bir başkası: *“Bunlar imperator kimi böyük bir padşah ilə zarafat eləyirdi.”* şeklinde məşrutiyetçilərlə alay eder. Bir digəri isə: *“Hərgah məşrutə islam dininə mütaqibdir, islam dininin özü məşrutə deyildirmi?”* diyerek məşrutiyetin İslam dininə muhalefət etmək olduğunu dile getirir.⁸⁸⁷

Culfa'daki telgraf müdürünün evində Əbülhəsənbəy və Nina arasında keçən diyalogda İran'daki siyasi idarəetimin yetersizliyi, toprak sahiplərinin və feodal bəylərin yapmış olduğu haksızlıqlar dile getirilmiş olur. Nina'nın *“Nə üçün hökumət bu yerlərdə mədəniyyət yaratmır?”*⁸⁸⁸ sorusu üzərinə Əbülhəsənbəy, bu yerlərin hökumətə değıl feodal bəylərə və toprak ağalarına ait olduğu, bu zənginlərin hökumətin zayıflığından istifadə edərək bu yerləri ele geçirdiyi, bu yüzden bu bölgələrdə mədəniyyət yaratmanın mümkün olmadığı şeklinde bir cevap verir.

⁸⁸⁶ Ordubadi, DT1, s. 150.

⁸⁸⁷ Ordubadi, DT2, s. 37.

⁸⁸⁸ Ordubadi, DT1, s. 12.

Əbülhəsənbəy'le Nina arasındakı başqa bir diyalogda Əbülhəsənbəy, inkılap hareketinin başlıca sebeplerindən birinin İran'daki toprak meselesi olduğunu dile getirir. Toprak sahiplerinin yüksek vergilər ve hukuksuzluklar yüzünden isyana kalkışan köylüləri engellemək için silahlı birliklər oluşturdıklarını ifade eden Əbülhəsənbəy, Nina'nın "*Bəs hökumət buna nə deyir?*" sorusu üzerine "*Hökumət bunların özüdür, çünki torpaq da, rəiyyət də bunların ixtiyarındadır.*" cavabını verir. Toprak meselesinin İran'da daha farklı sebeplerden kaynaklandığını belirten Əbülhəsənbəy, inkılap hareketinin bu meseleyi çözməsinə en büyük engellerden birinin din adamları olduğunu söyler. "*İranda ruhaninin özü də mülkəddərdir. Bunun üçün də mülkəddar və müctəhidlər hər bir torpaq hərəkatının boğulması işində birinci rol oynayır.*" şeklinde bir açıqlama yapan Əbülhəsənbəy'le Nina arasındakı bu diyalogdan halkın çektiği sıkıntıları İran'daki din adamlarının önemsemedikleri, sadece kendi çıkarlarını düşündükleri anlaşılmaktadır.⁸⁸⁹

Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'yla İran Culfası'na keçərkən yol kenarında bazı İranlı tacirlərin konuşmalarına şahit olur. Tacirlərdən biri "*Çar hökuməti olmasaydı bizim dərimizi çoxdan soymuşdular.*" derkən diğəri "*Ticarət yavaş-yavaş dirçəlir.*" der. Bir diğəri isə "*Baba, nə vətən? Baba, nə istiqbal? Bunlar bizə çörək verməz.*" ifadələrini kullanır.⁸⁹⁰ Romanda bu diyaloglara yer verilmesinin sebebi tüccar sınıfının sadece kendi sermayesini düşündüğünü; vatan, millet, bağımsızlık gibi kavramların onlar için ikinci planda olduğunu göstermektir.

3.3.1.8. İç Çözümleme

İç çözümleme yöntemi hâkim bakış açılı romanlarda anlatıcının kahramanların iç dünyalarını yansıtılması amacıyla kullanılmaktadır. "Dumanlı Təbriz" romanında anlatım birinci tekil şahıs anlatıcı tarafından yapılmış olsa dahi bazı bölümlerde üçüncü tekil şahıs anlatıcıya geçilmiştir. Dolayısıyla bu bölümlerde anlatıcı Əbulhəsənbəy olmadığı için karakterlərin gelişen olaylar esnasındaki duygu ve düşüncelerini aktarmak için bu yöntemə başvurulmuştur.

⁸⁸⁹ Ordubadi, DT1, s. 22.

⁸⁹⁰ Ordubadi, DT1, s. 190.

Rəfizadə, Miss Hanna'yı elde etmək ister. Bu yüzden Miss Hanna'nın Alman casusu olduğunu Amerikan Konsolosluğuna bildirməklə onu təhdit edir. Rəfizadə Aynı zamanda Təbriz'deki inkılapçıları da ifşa etmək istəməkdir. Bu yüzden Əbulhəsənbəy, Rəfizadə'yi ortadan kaldırmak üçün Miss Hanna aracılığıyla ona bir tuzak kurar. Miss Hanna ilə buluşan Rəfizadə, ona Əbulhəsənbəy və Nina arasındakı əlişkiden bəhseder. Romanda geçən *“Bu sözle Miss Hannanın halı dəyişdi, onun qəlbində Əbulhəsənbəy'ə qarşı bir dönüş yarandı.”*⁸⁹¹ ifadələriylə Miss Hanna'nın Əbulhəsənbəy'e qarşı hisləri iç çözümləmə yöntemiylə aktarılmış olur.

Rəfizadə'nin Miss Hanna'ya Nina'dan bəhsetməsi Miss Hanna'yı Nina'ya qarşı bir kışkançılığa sevk edir. Zihnində Nina'yla ilgili fərqli təsəvvürlər oluşturmaya başlar. Romanda Miss Hanna'nın bu düşüncələri *“O, Ninaya cürbəcür şəkillər verirdi. Nninanı gah gödəkboylu və uyğunsuz əndamlı bir qadın hesab edir, gah da qaba səsli, şişman vücutlu, topal bir qız kimi təsəvvür edirdi.”*⁸⁹² şəklində iç çözümləmə yöntemiylə aktarılır.

5.1.1.9. İç Monolog

“Dumanlı Təbriz” romanında təkil bəkiş açısı kullanıldığı için anlatıcı aynı zamanda romanın ana kahramanıdır. Çoğu zaman olaylar karşısında kendi hislerini ve yaşadığı çelişkilerini bu yöntemle okuyucuya aktarır.

Romanda Əbülhəsənbəy, Nina'ya qarşı hislərini aşıklamak konusunda bazı çekincələr yaşamaktadır. *“Bu gözəl kız kimdir? bu nə üçün və nə səbəblərlə mənimlə bu qədər sıx əlaqə yaratdı?”* diyerek kendi içində Nina'yla ilgili bir muhasebə yapar. Əbülhəsənbəy'in *“qız məni sevir, sevdiyi üçün də mən gedən yolu davam etdirmək mi istəyir?”* ifadəsindən Nina'nın kendisine olan sevgisinə inandığı anlaşılmaktadır. Bu sevginin gidişatıyla ilgili asıl problem Əbülhəsənbəy'in bir inkılapçı olduğu için gittiği yolun çetin və təhlükəli bir yol olmasıdır. *“Qızı nə üçün gələcək səadətindən məhrum edirəm?”* ifadəsiylə onu da bu belirsiz və təhlükəli yola sokmaktan çekindiği görülməkdir.⁸⁹³

⁸⁹¹ Ordubadi, DT2, s.589.

⁸⁹² Ordubadi, DT2, s.590.

⁸⁹³ Ordubadi, DT1, s.118.

Əbülhəsənbəy Nina'yı son zamanlarda üzüntülü olaraq görməkdədir. Nina, matem havasına bürünmüş bir şəkildə siyah elbisələr giyəməkdədir. Bu durumdan şübhələnən Əbülhəsənbəy, onun başqa bir sevgilisi olabileceğini düşünür. Nina'ya qarşı şüphe duymaya başlar. Bu şübhələrini *“Bəlkə onun sevgilisi vardır? Bəlkə, o mənə öz qəlbini deməyə utanır?”*⁸⁹⁴ diyərək iç monolog yöntemiylə dile getirir.

Bu şübhələr içində boğulan Əbülhəsənbəy, içində bulunduğu durumun bir kışkançlıq olduğunun farkına varır. Daha öncə Nina'nın erkeklerdeki kışkançlığın tedavi edilemez bir hastalık olduğu görüşünü hatırlayaraq ona hak verir. Çünkü aynı hastalığa kendisi de düşmüşdür. Bu düşüncələrini *“Bu qısqanmaqdan başqa bir şey deyildir. Mən ki bunun əleyhinə idim, mən bu barədə gənc qızla nə qədər mübahisə etmişdim.”*⁸⁹⁵ ifadələrini kullanarak iç monolog yöntemiylə açıqlar.

Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'e aşıqdır. Əbülhəsənbəy, isə inkılapçı harekətə faydası dokunabileceği için Miss Hanna'nın duygularından istifadə etməyə çalışır. Onun aşkına qarşılıq vermediği gibi ondan uzaklaşmaz. Bu durum Əbülhəsənbəy'də vicdani açıdan bir rahatsızlıq yaratmaya başlamışdır. Miss Hanna'ya qarşı yaptıklarını insafsızlıq olaraq görür. Yaşamış olduğu bu vicdan azabını *“Hər şeyi başlı-başına burax! İnkılab və məfkurən bunu tələb etsə belə, günhsız və sevgisinin əlində əsir olan bir qızın vəziyyətindən istifadə etmək insafsızlıqdır, rəhmsizlikdir.”*⁸⁹⁶ şeklinde iç monolog yöntemiylə aktarır.

Əbülhəsənbəy, Rus ordusunun Tebriz'deki isyanı bastırmasından dolayı həyal kırıklığına uğramışdır. Çar Konsolosu birçok inkılapçıyı idam ettirmə kararı almışdır. Bu konuda Əbülhəsənbəy'in elindən hiçbir şeyin gəlməməsi onu içindən çıkmaz bir həal sokmaqdadır. Bu psikiolojiylə Miss Hanna'nın yanına giden Əbülhəsənbəy: *“Elə dalğındım ki, qızın evinə nə üçün gəldiyimi də unutmuşdum.”*⁸⁹⁷ diyərək yaşamış olduğu hüsranın etkisini iç monolog yöntemiylə aktarır.

Miss Hanna, Rəfizadə'dən Nina və Əbülhəsənbəy arasındakı ilişkiyi öğrendiğinde böyük bir kışkançlıq yaşar. *“Mən ondan ötrü bütün varlığımı atdım,*

⁸⁹⁴ Ordubadi, DT1, s.140.

⁸⁹⁵ Ordubadi, DT1, s.143.

⁸⁹⁶ Ordubadi, DT1, s. 310.

⁸⁹⁷ Ordubadi, DT2, s. 16.

atamdan anamdan əl çəkdim, onun için bir neçə hökuməti satdım.”⁸⁹⁸ diyerek Əbülhəsənbəy’le arasındakı ilişkiyi iç monolog yöntemiyle sorgulamaya başlar. Bu sorgulama esnasında Əbülhəsənbəy’in kendisini aldattığı, Əbülhəsənbəy yüzünden kendisine casusluk gibi bir lekenin bulaştığı kanaatine varır.

Romanda Əbülhəsənbəy’in yapmış olduğu iç monologlar sadece kendisiyle ilgili değildir. Romandaki diğer karakterlerin iç dünyaları, düşünceleri, hayalleri bu yöntem sayesinde Əbülhəsənbəy tarafından dile getirilir.

Örneğin Əbulhəsənbəy, Hacı Səməd Xan’ın çar rejimi tarafından gözden düşürüldüğünü, onun büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını belirtir. Hacı Səməd Xan’ın Tebriz’deki valilik görevine son verilmek üzeridir. Əbulhəsənbəy ondaki bu hayal kırıklığını iç monolog yöntemiyle aktarır:

*Səməd xan hələ oturduğu yerdən qalxmamıştı, düşünürdü. Onun xəyalından çar hökumətinə göstərdiyi xidmətlər bir-bir gəlib keçirdi. Dar ağacları, insanları boğan qaranlıq zindanlar, inqilabçıların boğazına taqılan cırıq höynəklər və sairə onun gözüne görünürdü. Bu qədər xidmətlərinə qarşı çarın mərhəmətsizliyini düşünmək, dəyəsən, onu rahat buraxmırdı.*⁸⁹⁹

3.3.2. Anlatının Yerlemləri:

3.3.2.1.Zaman

Dumanlı Tebriz romanında olayların geçtiği zaman dilimi 1908 ile 1917 yılları arasına aittir. Romanda bununla ilgili kesin bir tarih verilmez. Roman Əbülhəsənbəy’in Tebriz’e gitmek için Culfa şəhri üzerinden geçmesiyle başlar. Burada kesin bir tarih verilmemiştir ancak İran’da 1906 yılında gerçekleşen meşrutiyet hareketinin başlangıcından hemen sonra olduğu anlaşılmaktadır. Əbülhəsənbəy’in Tebriz’e gelmesinden hemen sonra Rahim Han’ın Tebriz’e saldırması⁹⁰⁰ romanda olayların 1908 yılında başladığını gösterir.

⁸⁹⁸ Ordubadi, DT2, s. 589.

⁸⁹⁹ Ordubadi, DT2, s.273.

⁹⁰⁰ Ordubadi, DT1, s. 68.

Romanda olaylar anlatılırken net bir tarih verilmemiştir. Zaman dilimi politik yazışmalarda, mektuplarda ya da tarihî gerçekliğe dayanan olayların hangi tarihte gerçekleştiğinin bilinmesi sonucunda ortaya çıkar.

Örneğin Eynüddövlə ordusunun Tebriz'e saldırması sırasında Eynüddövlə'nin Rus konsolosluğuna yazdığı mektuba, “Şənbə, 21 şəhri-rəcəbəlmürəccəb” tarihi not edilmiştir.⁹⁰¹ Bu da 1908 yılının ağustos ayının ortalarına tekabül etmektedir. Bu çatışmaların 5 Temmuz'a kadar devam ettiğini Əbülhəsənbəy'in kendisi ifade eder.⁹⁰²

Roman belirli bir kronolojik sıraya göre ilerlemektedir. Örneğin romanda Tebriz'in Çar ordusu tarafından işgal edilmesi sonrasında Əbülhəsənbəy, Tebriz'den ayrılma kararı alır. Bu karar sonucunda Nina'ya 30 Nisan 1909 tarihli bir mektup yazar.⁹⁰³ Tebriz'den ayrıldıktan sonra Tiflis'e doğru hareket eden Əbülhəsənbəy'in 13 Temmuz tarihli Kaspî gazetesini okuduğu görülmektedir.⁹⁰⁴

Əbülhəsənbəy Culfa'da olduğu sırada, Rus işgal ordusunun komutanı Snarski'nin Tebriz'le ilgili yazılı emrin suretini okur. Bu emrin yazıldığı tarih 14 Temmuz 1909'dur.⁹⁰⁵

Səttar Xan'ın Osmanlı konsolosluğuna sığınması yine bu kronolojik sıraya uygundur.⁹⁰⁶ Romanda bu olayla ilgili belirli bir tarih verilmese de tarihî gerçeklik olarak bu olay 1909 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre de romanın hemen hemen ilk iki yüz sayfalık bölümü 1908 ve 1909 yılları arasını kapsamaktadır.

Əbülhəsənbəy'in Tebriz'e dönüş tarihî romanda belirtilmemiştir. Tebriz'e döndükten sonra Səttar Xan'la mektuplaşan Əbülhəsənbəy, Səttar Xan'ın mektubunda belirtmiş olduğu fikirlerin onun Osmanlı konsolosluğunda bulunmasından dolayı Almanların etkisiyle ortaya çıktığını belirtir.⁹⁰⁷ Tarihî gerçeklik açısından Səttar Han'ın 16 Temmuz 1909'a kadar Osmanlı Konsolosluğunda bulunması ve 9 Eylül 1909'da Erdebil'e vali olarak atanması göz önünde alındığında Əbülhəsənbəy'in Tebriz'e dönüş tarihi 1909 yılının mayıs ya da haziran ayıdır.

⁹⁰¹ Ordubadi, DT1, s. 109.

⁹⁰² Ordubadi, DT1, s. 122.

⁹⁰³ Ordubadi, DT1, s. 157.

⁹⁰⁴ Ordubadi, DT1, s. 166.

⁹⁰⁵ Ordubadi, DT1, s. 194.

⁹⁰⁶ Ordubadi, DT1, s. 193.

⁹⁰⁷ Ordubadi, DT1, s.248.

Romanın ikinci cildinin ortalarına doğru Nina, Əbülhəsənbəy'e Çar hökumətinin Muhammed Ali Şah'ı Təhran hökumətinə qarşı darbe yapması üçün dəstəklədiyini bildirir. Bu da tarix olaraq 1909 sonrasını yansıtmaktadır.

Romanda inkılapçılar Təbriz'in işgalinə qarşı bir toplantı yaparlar. Bu toplantıda xalqı işgale qarşı bilgiləndirmək adına duvarlara “*şəbname*” adında duyurular yapıştırılması qərarı alınır. Bu ilanların 28 Temmuz 1911 tarixinə qədər yetiştirilməsi gərkməkdədir.⁹⁰⁸ Həmin sonrasındə bu ilanlar duvarlara yapıştırılmışdır. Bu durumdən anlaşıldığı üzərə Səttar Xan'a yazılan məktuptən ilanların basılma tarixinə qədər iki ıllık bir zaman gəçmişdir.

Yinə başkə bir iləndə 25 Ağustos 1911 tarixi gözə çərpməkdədir. Bu ilanların yazım tarixinə bəkilədiğində ikinci cildin sonlarına doğru olaylar 1911 ılı içərisində gəçtiği anlaşılməkdədir.⁹⁰⁹

Bu tarixi ilərleyiş romanın üçüncü cildindəki tarixlərlə uyuşmaməkdədir. İkinci cildin 1911 ılındə bitməsinə rəğmən üçüncü cilt ikinci cildin devəmi olduğı halde üçüncü ciltte tarixlər açısından bir tutarsızlık görölür. İkinci cildin sonunda Məhrü'nün eşi Smirnov öldürölmüşdür. Üçüncü cildin başında onun təziyəsi verilməkdədir. Sərdar Rəşid, Əbülhəsənbəy'e təziyeyə katılması üçün bir məktup yazər. Məktubun tarixi “*5 məhərrəmül-həram 1328 hicri*” olaraq bəlrtilir. Bu da 1910 ılına qarşılık gəlməkdədir.

910

Romanın üçüncü cildində olayların 1910 ılındə başladığı anlaşılməkdədir. Yinə Sərdar Rəşid'in duvardə yazılı olan ilanında tarix olaraq “*6 məhərrəmül-həram 1910*” tarixi görölməkdədir.⁹¹¹

Eserdə Rusya Dışışləri Bəkanı Səzonov'un İngiltərə Ləndra Bükükelçisi Bəkədorf'a yazdığı məktuptən bəhsədlməkdədir. Bu məktubun yazılma tarixi 5 Mayıs 1914 olaraq verilmişdir,⁹¹² İran hökumətinin Rusya'nın Təhran bükükelçisinə yazmış olduğı məktuptə tarix isə 12 Temmuz 1914'tür. Sərdar Rəşid'in yazdırmış olduğı ilan tarixinin üzərə dört ıl gəçmiş olur.⁹¹³

⁹⁰⁸ Ordubadi, DT1, s.300.

⁹⁰⁹ Ordubadi, DT1, s.318.

⁹¹⁰ Ordubadi, DT2, s.9.

⁹¹¹ Ordubadi, DT2, s.43.

⁹¹² Ordubadi, DT2, s. 248.

⁹¹³ Ordubadi, DT2, s. 257.

Romanın dördüncü cildi “1914-cü ildə” şeklinde başlamaktadır. Osmanlı ordusunun Tebriz’e girme ihtimali vardır. Bu tarihlerde Əbülhəsənbəy, Culfa’ya gitme kararı alır. Zaman olarak 1914 yılı olduğu düşünülebilir.⁹¹⁴ Bu bölümde Osmanlı ordusunun Çar ordusunu Suvuçbulak’ta yenmesi ve bu sayede Tebriz’e girmesi konu olarak ele alınmıştır. Osmanlı ordusunun Tebriz’e giriş tarihi verilmemiştir. Ancak Tebriz’deki Osmanlı komutanı Hilmi Bey’e Əbülhəsənbəy’in yazdığı mektupta 20 Aralık 1914 tarihi göze çarpar.⁹¹⁵

Bu dönemden Şeyh Əbdüləzəl Müəyyəd olayına kadar bir yıllık bir süre geçmiştir. Şeyh Əbdüləzəl Müəyyəd olayı anlatılırken “15-ci ilin əvvəllərində İranda Rusiya dövlətinə qarşı alman-osmanlı təbliğatı...”⁹¹⁶ şeklinde başlanan ifadeyle Osmanlı ordusunun Tebriz’i terk etmesinden sonra gelişen olayların hepsi bir yıl içinde gerçekleştiği anlaşılır. Devamında Dışişleri Bakanı Sazanov’un Tahran büyükelçisine gönderdiği 18-20 Şubat 1915 tarihli telgrafta Tebriz’e gelecek olan veliahttan duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir.⁹¹⁷

Əbülhəsənbəy’in Rus Albay Berezovski ile buluşup Tütüncüoğlu ile ilgili konuşması ve Tütüncüoğlu’nun hapsedilmesini engellemesi 10 Nisan 1916 tarihine denk gelmektedir. Bu durum, Berezovski’nin Əbülhəsənbəy’e bununla ilgili yazmış olduğu emirdeki tarihten anlaşılmaktadır.⁹¹⁸

Knyagina Osipova’dan bahsedildiği bölümde yıl olarak bir yıl geriye gidilmiştir. Əbülhəsənbəy, İngiltere ve Rusya arasındaki ittifakın bozulmasını 1915 yılının Kasım ayından itibaren gelişen olaylarla anlatır.⁹¹⁹

Yıl olarak 1916 yılında olunduğu Əbülhəsənbəy’in Osipova’nın ailesine yazdığı mektuptan ve ailesinden gelen cevaptan anlaşılmaktadır.⁹²⁰

Romanın son bölümlerine doğru 1917 yılına gelindiği anlaşılmaktadır. Əbülhəsənbəy “17-ci ilin fevralında Nina yavaş yavaş həstəlikdən durmağa ve dışarı çıxmağa başlayırdı”⁹²¹ şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

⁹¹⁴ Ordubadi, DT2, s. 294.

⁹¹⁵ Ordubadi, DT2, s. 484.

⁹¹⁶ Ordubadi, DT2, s. 616.

⁹¹⁷ Ordubadi, DT2, s. 636.

⁹¹⁸ Ordubadi, DT2, s. 646.

⁹¹⁹ Ordubadi, DT2, s.678.

⁹²⁰ Ordubadi, DT2, s.684-692.

Roman Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'nin gerçəkleşmesiylə sonlanır. Son kısımda Ekim Devrimi'nden sonra inkılapçıların nasıl bir yol izleyeceklerine dair bilgiler verilmektedir.⁹²²

Kahramanlar başlarından geçen bir olayı ayrıntılı bir şekilde anlatırken gece ve gündüz kavramlarını kullanırlar. Bu kavramların yanında saat dilimleri de kullanılır. Örneğin Əbülhəsənbəy, Hacı Səməd Xan'ın evindən ayrılışını “*Gəcə saat 12-də ordan çıxdım.*”⁹²³ şeklinde ifade eder. Tütüncüoğlu çingene kızlarını takip ettiği anları anlatırken “*Gündüz 11 tamam qədər qapının ətrafında gəzib dolaşdım.*”⁹²⁴ ifadelerini kullanır.

Ezan vakitleri de romanda zaman ifadesi olarak kullanılmıştır. Tütüncüoğlu çingene kadınları ile arasında geçen olayları anlatırken hikâyesinin başlangıcında “*Səhər azanına bir az qalmış yuxudan ayıldım.*”⁹²⁵ cümlesini söyler.

Romanda Şümşad Xanım, Miss Hanna'ya bir davet mektubu gönderir. Bu mektupta Tebriz'de bahar cumalarında Tebrizlilerin Hekmevar Bağlarına gittiğinden ve orda kükü pişirdiklerinden bahsetmektedir. Miss Hanna'yı oraya davet eder. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya bahar aylarında gidilecek en güzel yerin Acı Çay kenarındaki bağların olduğunu ve oraya gideceklerini söyler.⁹²⁶ Buradan anlaşılacağı üzere “bahar ayları” ifadesiyle zaman, mevsim şeklinde aktarılmıştır.

Romanda bazı yerlerde “geriye dönüş tekniği” kullanılır. Bu tekniğin kullanımında tarihler kimi zaman net bir şekilde kimi zaman da yaklaşık olarak verilir. Örneğin Əbülhəsənbəy, Haqverdi adlı köylünün başlatmış olduğu isyanı anlatırken, “*1908-ci ilin dekabrında*” şeklinde net bir tarih belirtir.⁹²⁷ Səttar Xan ile ilgili bir anısını aktardığında ise “*bir neçə il əvvəl*” şeklinde ifade kullaanır.

Geçmişe dönük olayların anlatımında zaman olarak tarihî kişiliklerin yaşadığı dönem söylenmektedir. Örneğin Hüsyenəli, oğlunun öldürüldüğü zamanı anlatırken,

⁹²¹ Ordubadi, DT2, s.706.

⁹²² Ordubadi, DT2, s.706.

⁹²³ Ordubadi, DT2, s.182.

⁹²⁴ Ordubadi, DT2, s.183.

⁹²⁵ Ordubadi, DT2, s.183.

⁹²⁶ Ordubadi, DT2, s.170-171.

⁹²⁷ Ordubadi, DT1, s.200.

“Burada bir Əmir Nizam var idi...” veya “Məhəmmədəli Tehranda padşah iken...” şeklinde hikâyeye başlar.⁹²⁸

3.3.2.2. Mekân

Romanda olay birçok farklı yer ve şehirde geçer. Bunlardan en önemlisi Tebriz şehridir. Romanın esas konusu İran’daki meşrutiyet hareketi için Tebriz’de verilen mücadele olması eserdeki olayların büyük bir çoğunluğunun bu şehirde geçmesine sebep olmuştur.

Tebriz: Romanda Tebriz’le ilgili ilk bilgiler Əbülhəsənbəy’in Culfa’dan Tebriz’e giderken Tebriz’e yaklaşmasıyla verilmeye başlanır. Nina ile sohbeti kesip Tebriz’in görünüşünü izlemek isteyen Əbülhəsənbəy’in Tebriz’le ilgili “*Dumanlar altında uyumuş Təbriz’in gözəl təbiətini yaxından görmək daha maraqlı idi.*”⁹²⁹ sözleri dikkat çeker. Sonrasında Əbülhəsənbəy, Tebriz’in Ucan yaylasıyla Kızıldağ yaylası arasında kurulduğunu, bahçe ve bağlardan oluştuğunu ancak şehrin en büyük kusurunun mezarlıkların şehir içerisinde yer alması olduğunu dile getirir. Şehirle ilgili bazı mahalle isimlerini saymaktadır.⁹³⁰

Romanda olayların büyük bir çoğunluğu Tebriz’de geçmektedir. Romanın özellikle birinci ve ikinci cildinde açık mekânlara daha çok ağırlık verilmiştir. Bunun sebebi her iki ciltte meşrutiyet yanlısı mücahitlerin hem Şah’ın ordusuyla hem de Çar Kazaklarıyla yapmış oldukları çatışmalara yer verilmesidir. Tebriz’de bu çatışmaların olduğu bölgeler mahalle, cadde ve sokak belirtilerek romanda yer bulmuştur.

Örneğin Rus Konsolosu’nun Tahran ve Petersburg’a çekmiş olduğu telgrafta savaşın gidişatı ile ilgili bilgi verilmektedir. Bu bilgilere bakıldığında telgrafta Tebriz’e ait bazı mahalle ve yer isimleri geçer. Bunlar “*Acıçay, Qamışvan, Hökümad, Səbğazan, Qaraağaç, İbrahim məqbərəsi, Ayrançı məhəlləsi, Saman meydanı, İstanbul darvazası, Xıyaban, Maralan*”⁹³¹ bölgeleridir. Bu bölgelerde yoğun bir şekilde çatışmalar yaşanmaktadır.

⁹²⁸ Ordubadi, DT1, s.290.

⁹²⁹ Ordubadi, DT1, s.35.

⁹³⁰ Ordubadi, DT1, s.35

⁹³¹ Ordubadi, DT1, s.134-135

Rəhim Xan'ın Tebriz'e saldırısının anlatıldığı bölümde savaşın yapılacağı cephelerden bahsedilmiştir. Bu cepheler Tebriz'in Hıyaban ve Göymescid Mahallerindedir.⁹³²

Rəhim Xan'ın Rus Konsolosluğuna yazdığı mektupta savaşın hangi mahallelerde gerçekleşəcəğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu mektup sayesinde Rəhim Xan ile yapılan mücadelenin “*Sallaxana, Əmrəxiz, Şütürban, Ləklər, Seyid İbrahim, Saman Meydanı, Dəvəçi Bazarçası*” gibi mahallelerde gerçekleşəcəği, Səttar Xan'ın karargahının ise Emrehiz Mahallesi'nde olduğu anlaşılmaktadır. Səttar Xan'ın bazı mahallelere güvenmediğini belirten Əbülhəsənbəy, bu mahallelerin “*Qaraməlik və Surxab*” mahalleleri olduğunu belirtir.⁹³³

Əbülhəsənbəy Tebriz'e döndüğündə Tebriz'deki Acıçay üzerindeki köprüden geçer. Bu durum Əbülhəsənbəy'i üzüntüye sevk eder. Acıçay üzerinde çok büyük çatışmalar olmuştur. Zamanında inkılabın bayrağının dalgalandığı bu köprü üzerinde şimdi çarın üç renkli bayrağı sallanmaktadır.⁹³⁴

Əbülhəsənbəy ve diğer inkılapçıların oluşturduğu inkılap komitesi, Tebriz halkını bilgilendirmek için halkın yoğun olduğu yerlere duyurular asma kararı alır. Bu duyuruların asılacağı yerlerin listesi eserde yer verilmiştir. Kırk beş mahalle ve yer ismi bulunan bu listedeki bazı yer isimleri şunlardır: “*Sürxab, Rasta küçə, Leylabad, Dəvəçi qapısı, Şəşgilan, Rasta bazar, Gəcil ağzı*”⁹³⁵. Yine bu duyuruların asıldığı bu mahalleler açık mekâna örnek gösterilebilir.

Romanda Tebriz'de bulunan başka bir açık mekân örneği “*Dəvəçi qəbiristanı*”dır. Əbülhəsənbəy, Tebriz'in Rus ordusu tarafından işgal edilmesine ve birçok inkılapçı arkadaşının tutuklanmasına karşı oldukça üzüntülüdür. Bu sıkıntısını dağıtmak için arkadaşı Ələkbər'le Tebriz sokaklarında gezinir. Bu gezinme esnasında “*Dəvəçi qəbiristanı*” adlı bir kabristandan bahseder. Bu kabristanın cuma günleri çok kalabalık olduğunu fakat artık Rus askerlerinin burada kalabalık oluşturduğunu dile getirir. Rus askerleri din adamlarını kabristanın yanındaki su kanalına toplamaktadır.⁹³⁶

⁹³² Ordubadi, DT1, s.35

⁹³³ Ordubadi, DT1, s.94

⁹³⁴ Ordubadi, DT1, s.229

⁹³⁵ Ordubadi, DT1, s.299

⁹³⁶ Ordubadi, DT2, s.41-42

Romanda Tebriz'de bulunan bağlar diğər bir önəmli açıq mekân örneğidir. Bu bağlardan ilki “*Nizamüddövlə bağı*”dır. Tebriz'in en büyük və güzəl bağlarından biri olan bu yer, Tebriz valisi Hacı Səməd Xan'ın yaşadığı yerdır. Bütün devlet işlərini bu bağdaki konağında görməkdır. Hacı Səməd Xan, faytonunun bu bağa yaklaşırken hizmetçiləri, dilencilərə para dağıtır, insanlar Hacı Səməd Xan'ı görmək için burada sıraya girerlər.⁹³⁷

Əbülhəsənbəy, Hacı Səməd Xan'ın daveti üzərində “*Nizamüddövlə bağı*”nda Çar Konsolosu adına verilən ziyafetə katılır. Bu ziyafette Hacı Səməd Xan'la Əbülhəsənbəy arasında gəçən konuşma İran'ı gələcəkte nelerin beklədiğı açısından önəmlidir. Hacı Səməd Xan, Çar rejimini və Şah'ı destekləməsinin səbəbini İran'daki Fars kökenli aşiretlərin Şah'ı devirmək istemələri olduğunu söyler. Ona göre Fars halkı artık gözünü açmışdır. Artık Türk hükümdarlar tarafından yönetilmek istememəkdır. Cahil Tebrizlilər bunun farkında değildir. İran'daki kavgə inkılap-monarşi kavgası değil, Fars-Türk kavgasıdır. Bu səbəplə Məhəmmədli Şah'ın mutlaka İran'a gətirilməsi gərəkəməkdır.⁹³⁸

Romanda Tebrizlilərin bahar aylarında eğlenmək için gittikləri “*Həkməvar bağları*”dan bahsedilməkdır. Bahar aylarında Tebrizlilər buraya gider və burada kükü yemeğini pişirirler. Acı Çay kenarındaki bağlarda isə at yarışları yapılmaktadır.⁹³⁹

Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'yı Acı Çay kenarına götürür. Burada büyük küçük herkesin Acı Çay'ın kıyısında olduğunu, “*Əmir bağ, Çəşməli bağ, Daş qapılı bağ*” taraflarında yoğun bir kalabalığın bulunduğı dillə gətirən Əbülhəsənbəy, “*Çaharrah qəbiristanı, Üç dəyirmanlar, Yekə dükkənlər*” gibi yer isimlərindən bahseder.⁹⁴⁰

Eserdə roman inkılapçı kahramanların şüphəli gördükleri kişiləri takibi açıq mekân örneğı teşkil edən mahallə və sokaklarda gərçəkleşir. Əbülhəsənbəy, Şümşad Xanım'dan şüphələnir onu takip etməyə başlar. Bu takip sonucunda Çingene Mahallesi'nin “*İstanbul qapısı və iki kala*” adlı yerinə ulaşmışdır.⁹⁴¹

⁹³⁷ Ordubadi, DT2, s.75

⁹³⁸ Ordubadi, DT2, s. 142.

⁹³⁹ Ordubadi, DT2, s. 170.

⁹⁴⁰ Ordubadi, DT2, s. 175.

⁹⁴¹ Ordubadi, DT2, s. 151.

Sonbahar döneminde Tebriz sokaklarında gece vakti gezmenin tehlikeli olduğunu belirten Əbülhəsənbəy, bunun sebebinin yollara taş döşenmemesinden kaynaklandığını ifade eder. Tebriz sokaklarının Kafkas şehirlerindeki sokaklardan farklı olduğu yine Əbülhəsənbəy'in anlatımından anlaşılmaktadır. Kafkas şehirlerinde gece sokakta fener olmasa bile yollara evlerden ışık yansıyabilir. Çünkü evlerin pencereleri sokaklara bakacak şekilde yapılmıştır. Bu durum Tebriz ve diğer İran şehirleri için geçerli değildir. Çünkü evlerdeki kadınların namahrem erkeklere bakmaması için Tebriz'de pencereler sokağa bakmaz.⁹⁴²

Quluzadə adlı bir inkılapçı sahte inkılapçılardan birini takip eder. Bu takip esnasında bazı yer isimlerinden bahsedilir. Bunlar, “*Növbər qapısı, Səfi bazarçısı, Ləklər küçəsi, Qaraməlik məhəlləsi, Əmrəxiz məhəlləsi, Quruçay*” gibi bazı yer ve mahalle adlarıdır.⁹⁴³

Romanın üçüncü ve dördüncü ciltlerinde olayların geçtiği mekanlar daha çok kapalı mekanlardır. Çünkü şehrin yönetimi artık Şah ve onu destekleyen Çar rejiminin elindedir. Bu sebeple Bolşeviklerin kurmuş olduğu sosyal demokrat örgüt gizli şekilde faaliyet gösterir. Buluşma yerleri kimi zaman Məşədi Kazım Ağa'nın evi, kimi zaman Əbülhəsənbəy ya da Nina'nın evidir.

Tebriz'e ilk defa gelen Nina ilk olarak Ermeni Mahallesi'ndeki bir misafirhanede kalır. Daha sonra Əbülhəsənbəy'in isteği doğrultusunda önce Minasyan'ın evine sonrasında ise Məşədi Kazım Ağa'nın evlerinden birine yerleşir. Əbülhəsənbəy ve Nina'nın sık sık görüştüğü yer bu evdir. Bu evde birbirlerine olan sevgilerini ilan etmiş, inkılabın geleceğiyle ilgili kararları burada almışlardır.

Romanın kimi yerlerinde kapalı mekanlar tasvirlerle ön plana çıkar. Örneğin Əbülhəsənbəy, Tebriz'in varlıklı sermayedarlarından Abdulla Xan'ın evinde verilen ziyafete konuk olur. Romanda inkılapçıları destekleyen Abdulla Xan'ın evinin zengin görünümünün tasviri yapılır. Ziyafet esnasında geçen sohbetlerde Abdulla Xan'ın inkılabı kendi maddi çıkarları için desteklediği ortaya çıkar. Böylece inkılaba katılan varlıklı kişilerin asıl amaçlarının inkılap değil kendi mal varlıklarını korumak olduğu anlaşılmış olur.

⁹⁴² Ordubadi, DT2, s. 345.

⁹⁴³ Ordubadi, DT2, s. 698-699.

Tebriz'de diğər bir kapalı mekân unsuru olaraq Miss Hanna'nın evi göstərilə bilər. Əbülhəsənbəy, Amerikan Konsolosluğunda çalışan Miss Hanna'nın evinə ondan konsolosluqtakı bilgileri almaq üçün sığ sığ gider. Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'ə qarşı hislərini bu evdə dile getirir. Tebriz'de inkılapçıların Çar rejimi tərəfindən yakalanıp idam edilmələri üzərinə Əbülhəsənbəy duyğusal olaraq böyük bir çöküntü yaşar. O esnada ilk gittiği yer Miss Hanna'nın evidir. Aslında bu ev ona huzur verən bir yer değıldir. Ruhen böylesinə çökmüş bir durumda Miss Hanna'nın evinə gitmək Əbülhəsənbəy için bir nevi kaçış yolu gibidir.

Miss Hanna'nın eviylə ilgili diğər bir önəmli husus isə Əbülhəsənbəy və arkadaşlarının kendilerini ifşalamak isteyen Rəfizadə'yi burada tuzağa düşürmələridir. Miss Hanna'yı elde etmək və Əbülhəsənbəy'dən intikam almaq isteyen Rəfizadə, Miss Hanna'ya şantaj yaparak onunla beraber olmak istediğini söyler. Aynı zamanda Əbülhəsənbəy'in bir inkılapçı olduğıyla ilgili Çar Konsolosu'na yazmış olduğı bir yazıdan bahseder. Bunun üzərinə Əbülhəsənbəy, arkadaşlarıyla Rəfizadə'ye Miss Hanna'nın evində bir tuzak kurarlar və onu yakalarlar. Bu olay Tebriz'de gizli bir şekilde faaliyet gösteren inkılapçıların deşifre olmasını engellemiştir.

Romanda din adamlarının ikiyüzlölüklerini göstermek açısından “*Seyid İbrahim*” ziyaretgahı önəmli bir yer tutar. Cinsel ilişkiye girmek isteyen erkek ve kadınlar bu türbeye gelip türbedeki mollalar aracılığıyla muta nikahı kıydırmaktadırlar. Mollalar kıydıkları nikah başına belli bir ücret almaktadırlar. Bu nikah kıyma işleminde kadınların evli olup olmadığını umursamazlar. Bu işler çingene kadınlar tarafından ayarlanmaktadır. Ziyaretgahtaki din adamları çingene kadınlarıyla anlaşmışlar, bu kadınların getirdiği başka kadınlarla erkekleri nikahlamaktadırlar. Tütüncüoğlu bu yer için “*müqəddəs fahişəxana*”⁹⁴⁴ ifadesini kullanır.

Tebriz'in Çingene Mahallesi, halkın eğlence merkezlerinden biridir. Tebrizli erkekler buradaki evlerde içki alemleri yapmakta, afyon kullanmaktadırlar. Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu ile bu mahalleye girdiğinde kamança, tef, tar, darbuka ve ney seslerinin yükseldiğini dile getirir.⁹⁴⁵

⁹⁴⁴ Ordubadi, DT2, s. 183.

⁹⁴⁵ Ordubadi, DT2, s. 178.

Olayların geliştiği bir başka yer ise Sərdar Rəşid'in evidir. Tebriz'e gelen Osmanlı ordusu kurmayları için verilen ziyafet bu evde gerçekleşmiştir. Helmi Paşa, ziyafete davet edilen Əbülhəsənbəy'i burada tutuklayıp cezalandırmak ister. Eve hazırlıklı gelen Əbülhəsənbəy ve arkadaşları, ziyafet salonundaki askerleri terki silah ettirir.

Culfa: Culfa, İran Culfası ve Rus Culfası olarak ikiye bölünmüş bir şehirdir. Roman İran Culfası'nda başlar. Bu şehirde geçen olaylar her ne kadar daha çok kapalı mekânlarda gerçekleştirmiş olsa bile açık mekânlarda gerçekleşen olaylar da vardır.

Örneğin Rus Culfası'ndan İran Culfası'na geçen anlatıcının burada Tebriz'e gitmek için otomobil beklediği yer açık bir mekândır. Hava oldukça soğuk ve yağışlıdır. Bu yüzden Tebriz'e gidecek otomobil gelmez. Anlatıcı bu esnada Nina ve İraida'yla tanışır. Tebriz'e gitmek isteyen iki kız kardeş otomobilin gelmeyeceğini öğrenince kalacak yer için Əbülhəsənbəy'den yardım ister. Əbülhəsənbəy, bu kızlara yardım eder ve onları Posta Müdürü'nün evinde ağırlar.⁹⁴⁶

Posta Müdürü'nün evi ise kapalı mekâna örnek olarak gösterilebilir. Bu ev Doğu'ya tamamen yabancı olan ve burayı sadece masallardan öğrenen Nina ve İraida için oldukça ilgi çekicidir. Nina'nın Doğu'ya ve İran'a karşı olumsuz bakış açısı bu evde Əbülhəsənbəy'le yapmış olduğu konuşmalarda ortaya çıkar.⁹⁴⁷

Əbülhəsənbəy'in Tebriz'den Rus Culfası'na ikinci defa gelişinde olaylar kapalı mekânlarda geçer. Əbülhəsənbəy'in, burada konaklamak için yerleştiği Fransa Oteli bunlardan biridir. Anlatıcının kendisi gibi Bolşevik olan ve İran'daki gizli sosyal demokrat örgütün üyesi olan Şeyxov Nəsrulla, Baxşəli Ağa Şahtaxlı, Ağa Məhəmmədhüseyn Hacıyev ve Səttar Zeynalabdinov'la karşılaştığı yer bu oteldir. Onlarla şifreli bir şekilde haberleşen anlatıcı, yine bu otelde Miss Hanna'yla tanışır. Bir Rus askerinin Miss Hanna'ya tecavüz etmeye kalkıştığını gören anlatıcı, onu Rus askerinin elinden kurtarır ve beraber başka bir kapalı mekân olan Orient Oteli'ne yerleşirler.⁹⁴⁸

Romanın ilerleyen bölümlerinde bir daha Culfa'ya giden Əbülhəsənbəy yolda Kseniya ile tanışır. Burada yine Fransa Oteli'nde kalır. Bu bölümde Culfa'daki bazı yer

⁹⁴⁶ Ordubadi, DT1, s. 6.

⁹⁴⁷ Ordubadi, DT1, s. 13.

⁹⁴⁸ Ordubadi, DT1, ss. 168-172.

isimleri geçer. Qriqor ağa ile “*Istiqraz bankı*”nın meydanına doğru sohbet ederek ilerlerler. Culfa cephə hattında və harp mntıkası içində olduğu için her tarafa askerlər vardır.⁹⁴⁹

Yine bu şehirde kahramanların yaşadıkları evlər kapalı mekân olarak romanda yerini alır. Anlatıcı, arkadaşlarıyla buluşmak için Şeyxov’un evinə gider. Bu evdə İran’daki inkılap faaliyetleriyle ne yapmaları gerektiğine dair bir yol haritası çizerler. Anlatıcının tekrar Tebriz’e dönməsinə karar verilir. Anlatıcı Səttar Zeynalabdinov’un evinə öğlə yeməğine dəvətlidir. Miss Hanna’yla Zeynalabdinov’un evinə gider. Anlatıcıya Əbülhəsənbəy adına düzenlənmiş bir pasaport bu evdə verilir. Romanın bu bölümünə kadar ismi belli olmayan anlatıcının ismi bu bölümdən sonra Əbülhəsənbəy olaraq keçməyə başlar. Bu səbəplə Culfa şəhri anlatıcının Əbülhəsənbəy’e dönüştüğü şəhər olması bakımından önəmlidir.

Əbülhəsənbəy, Miss Hanna’yı da yanına alaraq Hacıyev Məhəmmədhüseyn’in evinə akşam yeməyinə gider. Burada İsgəndər Xan, Məhəmməd Müctəhidzadə və Molla Nəsrulla Salam ilə tanışrlar. Əbülhəsənbəy, Molla Nəsrulla Salam’ın sapıqlıqlarını yine burada öyrənir.⁹⁵⁰ Miss Hanna ilə İran Culfası’na keçən Əbülhəsənbəy, burada yine Posta Müdürü’nün evində konakrlarlar.⁹⁵¹

Culfa şəhri romanın ana karakteri olan Əbülhəsənbəy için oldukça önəmli bir şəhirdir. Öncəliklə Nina ilə bu şehirde tanışmışdır. Bu tanışma sayəsində Nina Bolşeviklərə katılmış, bu sayədə Əbülhəsənbəy və arkadaşları Rus Konsolosluğu’ndan önəmli bilgiler əldə etmişlərdir.

Miss Hanna ilə də yine bu şehirde tanışır. Onun Amerikan Konsolosluğu’nda çalışmasını firsət bilə Əbülhəsənbəy, ondan da birçok bilgi əldə etmiş, böylece Amerika’nın və Almaniya’nın yürüteceği politikalara karşı önəm alabilmişdir.

Kseniya’yla karşılaşması da yine bu şəhərə yaptığı yolculuk sayəsində olur. Rusya’dan gələn annəsi qarşılamak için Culfa’ya giden Kseniya’ya yardım ədən Əbülhəsənbəy, bu sayədə onun bir Bolşevik olduğunu öyrənən Kseniya’nın babası Albay Brezovski tərəfindən tutuklanmamışdır.

⁹⁴⁹ Ordubadi, DT2, s. 306.

⁹⁵⁰ Ordubadi, DT1, s. 186.

⁹⁵¹ Ordubadi, DT1, s. 189.

Hoy: Əbülhəsənbəy, Tiflis'e giderken ilk önce Hoy şəhrinə uğrar. Buradan Nina'ya məktup yazan Əbülhəsənbəy, şəhirlə ilgili bilgi verir. Şəhrin sokaklarında çalgılarla qarşılandıklarını, şəhrin valisinin kendilerine yemek verdiğini anlatır. Şəhirdəki kaleyə gittiğini və kalenin etrafının suyla çevrili olduğunu dile getiren Əbülhəsənbəy, Hoy şəhrinin oldukça güzel bir şəhir olduğundan bahseder. Bütün sokaklardan su akmasına rağmen şəhrin çox da təmiz olmadığından yəqinir. Urmiyə şəhrinə doğru giden yolun başlanğıcında geniş bir caddə bulunmaktadır. Şiven Mahallesi, kalenin kenarında yer alır. Bu mähəllədə tabakhanenin bulunması burada yaşamaya imkân vermemektedir.⁹⁵²

Ereblər Kəndi: Tebrizdən ayrılarak Reşt'e gitməyə çalışan Əbülhəsənbəy, Ereblər köyünə gəlir və köyün ağası ilə tanışır. Ağa onu evində misafir edər. Ağanın köy halkına verdiği cəzaları görür.⁹⁵³

Ereblər köyündən sonra bu köyə gələn Əbülhəsənbəy, gecəyi bir çaycı dükkənində keçirir. Burada Reşt'e gitməkdən vəzgeçər öncə Nahçıvan'a oradan da Culfa'ya gitməyə qərar verir.⁹⁵⁴

Şüca: Livarcən'a giderken öncə Şüca'ya uğrayan Əbülhəsənbəy və Miss Hanna, burada Ələkbər yoldaşın evində konaklar. Burada Haqverdi'nin çıxardığı isyanı Miss Hanna'ya anlatır.⁹⁵⁵

Livarcən: Culfa yəqinlərində bir şəhir olan Livarcən'a Əbülhəsənbəy Miss Hanna ilə gider. Burada şəhrin ağası Hacı Ağa tərəfindən konuk edirlər. Livarcən şəhrini gezen Əbülhəsənbəy, şəhirlə ilgili kəsə bir bilgi aktarır. Şəhrin sokaklarında dərvişlərin bulunduğunu, çayhanelər, yemek dükkənlərinin İran şəhirləri kimi olduğunu ifadə edər.⁹⁵⁶

Merend: Tebriz'e dönüş yolunda Əbülhəsənbəy, Ələkbər və Miss Hanna Merend şəhrinə uğrarlar. Əbülhəsənbəy, bu şəhrin etrafının askər çadırlarıyla kaplandığını dile getirir. Şəhrin sokaklarında piyade və süvari bölüklərinə rast gəlməkdəirlər. Buradaki posta müdürü Əhməd Xan'ın evində kalırlar.⁹⁵⁷ Şəhri

⁹⁵² Ordubadi, DT1, s. 159.

⁹⁵³ Ordubadi, DT1, s. 160.

⁹⁵⁴ Ordubadi, DT1, s. 167.

⁹⁵⁵ Ordubadi, DT1, s. 200.

⁹⁵⁶ Ordubadi, DT1, s. 210.

⁹⁵⁷ Ordubadi, DT1, s. 218.

gezerken bir Rus subayının yaşı bir bakkalı dövdüklerine şahit olurlar. Bu Rus subay sonradan tanışacakları Smirnov'dur.⁹⁵⁸

Nahçıvan: Tiflis'e giden Əbülhəsənbəy, Nahçıvan'dan da geçer ama burada konaklamaz. Seyahat ettiği tren sadece istasyonda bir süreliğine durmuş ve yolcuları indirmiştir.⁹⁵⁹

Payan: Bu köy fakir bir köydür. Köyde cüzzamlı hastalar çoktur. Tebriz hükümeti Tebriz sokaklarında bulunan bütün hastaları tedavi etmek yerine bu köye göndermektedir. Bu yüzden köyün ismi hastalıklar köyü olarak da geçer. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya bu köye yardım edilmesine teklif eder. Miss Hanna Amerikan Yardım Heyeti adına bu yardımı üstlenir. Əbülhəsənbəy'in amacı ise bu yardım üzerinden inkılapçıların silahlarını bu köye gizlemektir. Miss Hanna ile bu köye gelirler. Silahlar gizlice bu köye getirilir ve burada saklı tutulur.⁹⁶⁰

3.3.2.3. Kişiler

Romanın esas kahramanı Əbülhəsənbəy bir Bolşevik'tir. Nina onun sevgilisidir ve onun sayesinde Bolşevik olmuştur. Kafkasya'dan Tebriz'e gelen sosyal demokratlar ve Bolşeviklerden sürekli övgüyle bahsedilir. Onlar dürüst ve namuslu insanlardır. Özellikle Əbülhəsənbəy, sosyalist realizmin beklentilerine karşılayacak şekilde dürüst, yardımsever, her şeyden önce kendi ülkesini ve ideolojik davasını düşünen bir karakter olarak romanda yerini alır.

Əbülhəsənbəy: Əbülhəsənbəy, Tebriz'deki meşrutiyet hareketinde önemli bir rol oynamaktadır. O, Kafkasya'dan gelen sosyal demokratların oluşturduğu gizli örgütün içinde yer alır. Nina ile olan ilişkisi sayesinde Rusların ve meşrutiyet karşıtlarının kendilerine karşı tutunacağı tavrı önceden haber alıp buna göre bazı önlemleri yerine getirir.

Əbülhəsənbəy, romanın anlatıcısı konumundadır. Romanın başında anlatıcının ismi belli değildir. Əbülhəsənbəy adı gerçek ismi değil Culfa'da yaşayan ve inkılapçıların yakın dostu olan bir dükkân sahibinin kardeşinin adıdır. Kendini

⁹⁵⁸ Ordubadi, DT1, s. 224.

⁹⁵⁹ Ordubadi, DT1, s. 168.

⁹⁶⁰ Ordubadi, DT1, ss. 270-273.

Tebriz'de gizlemek için gerçek ismini kullanmamıştır. Romanın sonunda gerçek isminin Nusrət Hüsəynov olduğu anlaşılır.⁹⁶¹

Azerbaycanlı bir Bolşevik olan Əbülhəsənbəy, İran'da Settar Han ve Bağır Han önderliğinde gerçekleşen meşrutiyet hareketine destek olmak için Culfa şəhri üzerinden Tebriz'e gider. Romanın giriş kısmı onun Culfa şəhrinden Tebrize hareket etmesiyle başlar. Bu yolculuk esnasında Nina ve İraida adlı iki Letonyalı kardeşle karşılar ve onlara yardım eder. Böylece romanın ilk bölümlerinde onun yardımsever kişiliği ortaya çıkmış olur.

Əbülhəsənbəy'in yardımsever kişiliği romanın birçok yerinde kendini gösterir. Əbülhəsənbəy, ilerleyen bölümlerde aynı yardımı Amerikan Konsolosluğunda çalışmak için İran'a gelen Miss Hanna'ya⁹⁶² ve bir Rus komutanın kızı olan Kseniya Pavlovna'ya da göstermiştir.⁹⁶³

Əbülhəsənbəy'in bu kadınlara yardım etmesinin sebebi kadınların ona güvenmesidir. O, diğer İranlı ya da Doğulu erkeklerden farklı bir kişiliğe sahiptir. Kadınlara karşı kibar ve anlayışlıdır. Onlara karşı cinsiyetçi davranmaz. Romanın girişi kısmında Əbülhəsənbəy'in bu özelliği net bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Nina ve İraida Culfa'da mahsur kalmışlardır ve gidecek yerleri yoktur. Etraflarındaki İranlı erkekler onları gerek bakışlarıyla gerekse konuşmalarıyla rahatsız eder. Əbülhəsənbəy ise onlar kendisinden yardım isteyene kadar onlarla konuşmamıştır bile. Onun bu özelliğini romanın ilerleyen bölümlerinde Nina'nın kendisi dile getirir. Nina Doğulu erkeklerin birçoğunun kendilerini kadınlara karşı üstün olarak görmediğini fark etmiştir. Bu konudaki ilk tecrübesinin Əbülhəsənbəy olduğunu ifade eder.⁹⁶⁴ Əbülhəsənbəy'in kızlara verdiği bu güven duygusundan dolayı Nina onun yanına yaklaşıp ondan yardım ister.⁹⁶⁵

Nina ile henüz yeni tanışan Əbülhəsənbəy, onun çar casusu olabileceğini düşünür. Ona karşı biraz temkinlidir fakat bir yandan da ondan hoşlanmaya başlamıştır.

⁹⁶¹ Ordubadi, DT2, s. 718.

⁹⁶² Ordubadi, DT1, s. 172.

⁹⁶³ Ordubadi, DT2, s. 322.

⁹⁶⁴ Ordubadi, DT1, s.50.

⁹⁶⁵ Ordubadi, DT1, s.8.

Kendisini bir tüccar olarak tanıtır. Tebriz-Culfa yolunda ticaret kervanlarının talan edildiğini ve bütün mal varlığını kaybettiğini dile getirir.⁹⁶⁶

Əbülhəsənbəy'in siyasi ve tarihî konulara oldukça hâkimdir. Her ne kadar kendisini bir tüccar olarak tanıtmış olsa da. Meşrutiyet hareketiyle ilgili geniş bir bilgiye sahip olması, siyasi konular hakkında yorum yapabilmesi Nina'nın dikkatini çeker. Əbülhəsənbəy'in bir tüccar gibi davranmadığını, ilgi duyduğu konuların bir tüccardan çok farklı olduğunu söyler.⁹⁶⁷

Əbülhəsənbəy, etkileyici bir hitabete sahiptir. Konuşmalarıyla insanların ilgisini çekebilmektedir. Bunlardan biri de Nina'dır. Nina onun bu sohbetlerinden çok etkilendiğini ve onunla görüşmekten büyük zevk duyduğunu ifade eder.⁹⁶⁸

Əbülhəsənbəy, Nina'nın kendisine duyduğu hürmetin farkındadır. Əbülhəsənbəy için Nina'nın inkılaba kendisine olan sevgisin için değil gerçek bir inkılapçı gibi katılması önemlidir. Çünkü Əbülhəsənbəy için inkılap sevgiden daha önemlidir. O bir dava adamıdır. Onun için sevgisi davasından sonra gelmektedir. Bu konuda Nina'ya şu ifadeleri dile getirir: *"Bizim sevgimiz də inqilab hərəkətinə başlamış kütlələrin taleyindən asılıdır. İnsanı yalnız bir sevgi təmin edəməz. Biz öz sevgimizi inqilab hərəkətinin tələblərinə tabe tutmaya bilmərik."*⁹⁶⁹

Zaman içerisinde Nina'nın inkılaba inanmış birisi olarak mücadele etmesi Əbülhəsənbəy'i oldukça mutlu etmektedir. Əbülhəsənbəy için sevmeye layık kadın inkılaba bağlı olmalı ve büyük bir sorumlulukla hizmet etmelidir. Əbülhəsənbəy, her ne kadar Nina'ya karşı olan hislerini açığa çıkarmış olsa da Nina'yla iki sevgili gibi vakit geçirmekten kaçınır. Bunun sebebini yaşadıkları zorlu hayat mücadelesine bağlamaktadır. Çünkü onların hayatları inkılaba adanmıştır ve belirsiz bir gelecekleri mevcuttur.⁹⁷⁰

Nina'ya göre Əbülhəsənbəy, bir Bolşevik gibi demir bir iradeye sahiptir. Bu iradenin sadece Bolşeviklerde olabileceğine inanan Nina, babasıyla Əbülhəsənbəy'in bu konuda benzer özelliklere sahip olduğunu söyler.⁹⁷¹ Aynı ifadeyi Miss Hanna da

⁹⁶⁶ Ordubadi, DT1, s. 21.

⁹⁶⁷ Ordubadi, DT1, s. 21.

⁹⁶⁸ Ordubadi, DT1, s. 50.

⁹⁶⁹ Ordubadi, DT1, s. 54.

⁹⁷⁰ Ordubadi, DT1, s. 118.

⁹⁷¹ Ordubadi, DT1, s. 133.

kullanmıştır. Əbülhəsənbəy'in güven veren, iradesine sahip bir adam olduğunu düşünür.⁹⁷² Böylece romanda Əbülhəsənbəy'in Bolşeviklik yönü ortaya çıkarılmış olur. O davasına yürekten bağlı, tam bir Bolşevik ve inkılapçıdır. Tebriz'deki kurmuş oldukları gizli örgütün toplantısında bunu dile getirir. Rusların Tebriz'e girmesinden sonra inkılapçı diye kendini tanımlayan birçok insan Rusların himayesine geçmek istemiştir. Əbülhəsənbəy buna karşı gelen bir konuşma yapar. İnkılabın ölmediğini ve bu mücadelenin her ne olursa olsun devam edeceğini belirtir.⁹⁷³

Bu sebeple emperyalizm karşıtı bir tavır takınmaktadır. Ona göre bütün emperyalist devletler aynıdır. Onlar uluslararası kanunlara uymazlar, sadece kendi çıkarlarını düşünürler. Başka ülkelere ve bu ülkelerin milletlerine yapılan haksızlıklar bu devletlerin umurunda değildir.⁹⁷⁴

Ona göre Marks'ın yaşadığı dönemle şimdiki dönem büyük değişiklik geçirmiştir. Ancak bu doğrultuda sosyalistler de bu değişimi dikkatlerine alarak buna uygun bir önlem almışlardır. Kapitalistler yeni sömürge yöntemleri düşündükçe işçi sınıfı da bu yeni yöntemlere karşı yeni mücadele teknikleri düşünmektedir. Bu mücadelenin en önemli silahı Marks'ın savunmuş olduğu işçi sınıfının devrimi olacaktır. Dünyadaki işçi sınıfının, müstemleke halklarının ve bütün emekçilerin kapitalizmin pençesinden kurtulmasının tek yolu Marks'ın yoludur.⁹⁷⁵

Bu yönüyle de İran'da Batılıların açmış olduğu okulların kapatılması taraftarıdır. Çünkü bu okullar küçük yaştaki öğrencilere misyonerlik faaliyeti sunmakta, bununla beraber bu öğrencileri kendi emperyalist politikalarına hizmet edecek şekilde yetiştirmektedir. Bu yüzden bu okulların yerine İran hükümetinin kendisi yeni okullar açmalı, bu okullarda kendi millî medeniyetini aşıl原因an eğitimler vermelidir.⁹⁷⁶

Əbülhəsənbəy için milliyet, ırkın herhangi bir önemi yoktur. O, İran'ın istiklali için mücadele ettiğini düşünmektedir. Onun için İranlı olmak daha önemlidir. Bu yüzden de Tebriz'e gelen Osmanlı ordusuna yardımdan kaçınır. Sosyal demokratların kurmuş olduğu parti toplantısında buna kesinlikle karşı çıkar. Çünkü o, Osmanlı

⁹⁷² Ordubadi, DT1, s. 195.

⁹⁷³ Ordubadi, DT1, s. 149.

⁹⁷⁴ Ordubadi, DT1, s. 221.

⁹⁷⁵ Ordubadi, DT1, s. 296.

⁹⁷⁶ Ordubadi, DT1, s. 314.

Devleti'nin Rusya'dan hiçbir farkı olmayan emperyalist Almanya'nın bir kuklası olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesiyle Rus ordusunun Tebriz'e girmesi arasında herhangi bir fark yoktur.⁹⁷⁷

Bu düşünce içerisinde hareket eden Əbülhəsənbəy Tebriz'e giren Osmanlı ordusuna mesafeli yaklaşır. Osmanlı yanlısı olan Bülluriyə'ye Almanların çıkarları için değil, İran işçisi ve köylüsünün çıkarları için savaşılmaması gerektiğini söyler. Osmanlı ordusunun Tebriz'e girerek bütün Kafkasya'yı Ruslardan temizleyeceğini düşünmenin bir hayalperestlik olduğunu, Rusların daha güçlü bir kuvvetle tekrar Tebriz'i alacaklarını dile getirir.⁹⁷⁸ Osmanlı ordusunun Tebriz'deki Ermeni mahallesinde yapmak istediği yağmayı engeller. Ermenilerin de Tebrizli olduğunu onları müdafaatmeninin inkılapçıların sorumluluğunda olduğunu düşünür.⁹⁷⁹

Əbülhəsənbəy, olaylara karşı soğukkanlılıkla yaklaşır. Kötü bir durumla karşılaşacağını anladığı anda bunun üstesinden gelebilecek yöntemleri ihtiyatlı bir şekilde düşünür, heyecana kapılmadan mantık çerçevesi içinde çözmeye çalışır. Tebriz'e gelen Osmanlı ordusu kumandanı Helmi Paşa'yla olan konuşmalarında Paşa'nın kendisine hakaret etmesine rağmen o sakinliğini bozmaz ve onunla mantık çerçevesinde konuşur.⁹⁸⁰ Mahmud Han'la olan mücadelesinde de ihtiyatlı davranmış, Nina'ya göz koyan Mahmud Han'ı planlı bir şekilde ortadan kaldırmıştır.⁹⁸¹

Sərdar Rəşid'in Tebriz'deki Rus ordusunun komutanı Berezovski'ye onun inkılapçı olduğunu söylemesi üzerine Berezovski ile Əbülhəsənbəy'in arasındaki konuşmada Berezovski Əbülhəsənbəy'e onun akıllı ve becerikli bir adam olduğunu söyler, Əbülhəsənbəy'in kendi ailesine yardım etmesinden dolayı onu hapse attırmak istemez ve bu işin bir çaresini bulmasını ister. Bunun üzerine Əbülhəsənbəy, kendisinin her zorluğu yenebilecek biri olduğunu bu işin de üstesinden geleceğini dile getirir.⁹⁸²

Əbülhəsənbəy'in dine bakış açısı da yine Bolşeviklik çerçevesindendir. İran'daki meşrutiyet hareketinin dünyanın diğer yerlerindeki inkılapçı hareketlerle ilişki kuramamasının sebebini İran inkılabının dinî bir çerçevede yürütülmesinden

⁹⁷⁷ Ordubadi, DT2, s. 393.

⁹⁷⁸ Ordubadi, DT2, s. 474.

⁹⁷⁹ Ordubadi, DT2, s. 512.

⁹⁸⁰ Ordubadi, DT2, s. 508.

⁹⁸¹ Ordubadi, DT2, s. 246.

⁹⁸² Ordubadi, DT2, s. 664.

kaynaklandığını belirtir. İnkılabın başarılı olmasının şartı dinî merkezden uzaklaşılmasıdır. İnkılap bu dinî anlayıştan kurtulduğu sürece tam anlamıyla bir işçi sınıfının katılımı söz konusu olacaktır.⁹⁸³

Ona göre din, medeniyetin düşmanıdır. Dinî kurallarla medeni kurallar aynı yerde yaşayamazlar. Din insanların haksızlıklara karşı boyun eğmesini, insanların kaderlerinin ne ise onu yaşamalarını buyurur. Bu yüzden de din aşağı tabakadaki insanları, fabrikalarda çalışan işçileri avutmaya yarayan bir araçtır. Bu araç bu aşağı tabakadaki insanların medenileşmesinin önüne geçerek onların köle gibi yaşamasına sebebiyet verir.⁹⁸⁴

Dine karşı olan bu olumsuz yaklaşım, Bahai misyoner Ağa Mir Əsadulla ile olan sohbetinde de görülmektedir. Aslında Əbülhəsənbəy, dinî sohbetleri gereksiz ve zaman kaybı olarak düşünür. Bu yüzden de bu tarz tartışmalara girmek istemez fakat Miss Hanna'nın evinde verdiği yemekte misafir olarak yer alan Ağa Mir Əsadulla ile bu konuda tartışmak zorunda kalır. Onunla Bahailik üzerinde tartışan Əbülhəsənbəy, Bahailik dinin çelişkilerinden bahseder.⁹⁸⁵

Əbülhəsənbəy, Tebriz'deki Rus işgaline karşı tek mücadele yolunun silahlı direnişten geçtiğini düşünür. Partideki arkadaşlarıyla yaptığı toplantıda bu düşüncesini dile getirmektedir. Bu yönüyle o gözü kara bir Bolşevik ve inkılapçıdır. Onun için inkılap kendi hayatından daha önemlidir.⁹⁸⁶ Ancak onun savunduğu silahlı mücadele bir terör mücadelesi de değildir. Bu tarz mücadeleye karşı çıkmaktadır. Tebriz'de Çar yanlısı kişilerin ortadan kaldırılmasının Rusların işine yaracağını düşünür. Bu yüzden terörist bir faaliyeti desteklemez.⁹⁸⁷

Əbülhəsənbəy Nina'ya karşı zaman zaman kıskanç bir tutum sergileyebilmektedir. Nina'nın gizli bir inkılapçı dernek kurduğundan habersiz olan Əbülhəsənbəy, Nina'nın ona yeterince ilgi gösterememesinden, ondaki dalgınlıktan, yas elbiseleri giyip başkası için üzülyormuş gibi davranmasından dolayı anlam veremediği

⁹⁸³ Ordubadi, DT1, s.122.

⁹⁸⁴ Ordubadi, DT1, s.318.

⁹⁸⁵ Ordubadi, DT2, s.92.

⁹⁸⁶ Ordubadi, DT1, s.235.

⁹⁸⁷ Ordubadi, DT1, s.250.

bir kıskançlık oluşur. Bu kıskançlığa bir anlam verememektedir. Neden kıskandığını sürekli kendisine sormaktadır.⁹⁸⁸

Nina'ya olan sevgisiyle inandığı ve uğrunda birçok mücadelelerde bulunduğu inkılap arasında sürekli bir vicdan muhasebesi yapmaktadır. Nina'nın onu sevdiğini ve ondan bir yuva kurma beklentisi içinde olduğunu bilmektedir. Aynı düşüncelere kendisi de sahiptir ancak bir yandan da inkılap mücadelesi vardır. Əbülhəsənbəy kendisinin genç ve yakışıklı biri olduğunu, güzel bir hayat kurmak, sevgilisiyle mutlu ve mesut bir genç gibi yaşamak istediğini ancak bunun için uygun bir imkânın henüz oluşmadığını düşünmektedir. Bu uygun şartların sağlanması için inkılabın Tebriz'de galip gelmesi gerekir.⁹⁸⁹

Gözlem yönü kuvvetli olan Əbülhəsənbəy'in sezgileri de kuvvetlidir. Rəfizadə'nin eşi olarak tanıtılan Şümşad Hanım'ın Tebrizli olmadığını, onun kendisiyle tanışırken utangaç davranmasının aslında bir oyun olduğunu, daha sonra Miss Hanna'nın evine kahvaltı için gelen Şümşad Hanım'ın aslında amacının Miss Hanna'yı evine davet etmek olduğunu hissetmiştir.⁹⁹⁰

Ona göre Tebrizli kadınların başlarını açmaları İran'ı medeni anlamda ilerlemesi için önemlidir. Kadınların başlarını açmaları demek her türlü dinî baskıdan ve dinî tabudan uzaklaşmaları demektir. Başlı açık kadınlar İran'da medeni anlamdaki uyanışın bir timsalidir. Bu yüzden bu tarz kadınların sayısının artması gerekmektedir. Bu kadınlar sayesinde inkılapçı nesiller yetişecektir.⁹⁹¹ Ona göre örtülü kadın toplumsallaşmadığı için sevginin hakiki yollarını aramaktan ve erkekleri öğrenmekten mahrumdur. Kendi karakterine uygun bir eş bulma kabiliyetine sahip olmayan bu kadınların sevgileri tesadüfidir. Bu da gerçek bir sevgi değildir. Bu kadınların kocalarıyla bir yıldan fazla yaşamalarının sebebi Doğudaki evlilik kanunlarının kadını erkeğe mecbur etmesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁹²

Miss Hanna'nın ona karşı olan hislerine Əbülhəsənbəy net bir karşılık vermez. Çünkü onun kalbi Nina'ya aittir. Miss Hanna'nın inkılap mücadelesine fayda

⁹⁸⁸ Ordubadi, DT1, s.142.

⁹⁸⁹ Ordubadi, DT1, s.397.

⁹⁹⁰ Ordubadi, DT2, s.128.

⁹⁹¹ Ordubadi, DT1, s.265.

⁹⁹² Ordubadi, DT1, s.336.

sağlayacağını düşünür ve onu kendinden tamamen uzaklaştırmak istemez. Ancak bu durumdan da vicdani açıdan bir rahatsızlık duyar. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna inkılapçı olmadığı için ona gerçekleri söyleyemez. Çünkü Əbülhəsənbəy'e göre inkılapçı kadınlar toplumun kendilerine kadın erkek ilişkileriyle ilgili dayattığı ihtiraslardan, beklentilerden, kıskançlıklardan, bencillikten sıyrılmıştır. Onlar böyle bir durumda, karşı tarafı anlayışla karşılar ve aralarında hiçbir şey olmamış gibi inkılap mücadelesine devam ederler.⁹⁹³

Əbülhəsənbəy, çoğu zaman Miss Hanna'ya kötülük yaptığı, onun duygularıyla oynadığı fikrine kapılır. Miss Hanna'nın ona duyduğu sevgiyi Əbülhəsənbəy'in İnkılabın çıkarları için kullanması Əbülhəsənbəy'i sürekli rahatsız etmekte ve Nina'da olduğu gibi Miss Hanna ile ilgili de bir vicdan muhasebesi yapmaktadır. Zaman zaman inkılap için bile olsa saf ve temiz bir kızın sevgisinden istifade etmeyi vicdansızlık olarak görür.⁹⁹⁴

Əbülhəsənbəy'i en çok rahatsız eden şeylerden biri de Tebriz halkının fakirliğidir. İşçi ailelerinin evlerine gittiğinde ilk dikkat ettiği şey bu ailelerin yoksulluk içerisinde yaşamalarıdır. Həsənağa'nın annesi Təhminə Xanım'ın evine Kurban Bayramı sebebiyle misafir olan Əbülhəsənbəy'in dikkatini bu ailenin fakirliği çekmiştir. Bu evin gerçek bir İran işçisinin evi olduğunu belirten Əbülhəsənbəy için İran işçilerinin hepsi fakirlik içinde mücadele etmektedirler.⁹⁹⁵

Nina ile aralarında başlayan duygusal yakınlık Əbülhəsənbəy'in Tebriz'deki görevinden daha önemli değildir. Nitekim kendisi “*məqsəd o sevgidən daha böyük, daha mühümdür.*”⁹⁹⁶ diyerek bu yakınlığı ikinci plana itmektedir. Sevgi, aşk gibi kişisel beklentiler, bir milletin özgürlük davasından daha büyük olamaz. Eğer bu beklentiler davayla ters düşüyorsa kişi fedakârlık yapıp sevgisinden vazgeçmeli ve davasına devam etmelidir.⁹⁹⁷

Tebriz'deki inkılapçılar ile çar askerleri arasındaki çatışmada Əbülhəsənbəy de yer almıştır. Mahru Xanım'ın eşi olan Rus Albay Smirnov'u öldüren Əbülhəsənbəy bu

⁹⁹³ Ordubadi, DT1, s.256.

⁹⁹⁴ Ordubadi, DT1, s.310.

⁹⁹⁵ Ordubadi, DT1, s.97.

⁹⁹⁶ Ordubadi, DT1, s.52.

⁹⁹⁷ Ordubadi, DT1, s.54.

muharebe sonrası çar hükümetinin Tebriz'deki baskısı sonucunda birçok inkılapçının idam edilmesinde büyük bir vicdan azabı duymakta ve kendisini suçlu olarak görmektedir.⁹⁹⁸ Bu suçluluk duygusu içerisinde Miss Hanna'nın evinde intihara kalkışan Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'nın engellemesiyle bu hareketinden vaz geçer. O esnada Səttar Xan'ın mücadeleci ruhunu hatırlar ve yaptığından utanç duyar.⁹⁹⁹

Onun bu inkılap mücadelesinde yanında olan ona destek veren birçok arkadaşı vardır. Bunlardan bir tanesi de “Məşədi Kazım ağa”dır. Ancak o Məşədi Kazım ağa'ya pek güvenmez. Çünkü Məşədi Kazım ağa bir tüccardır. Kendi ticari kaygıları için inkılapta yer almaktadır. Məşədi Kazım ağa'nın nezdinde bütün tüccarları eleştirmektedir. Əbülhəsənbəy'e göre tüccarlar her şeyden önce kendi maddi çıkarlarını gözetmektedirler. Onlar kendi hükümetlerini kurana kadar inkılapçılara yardım ederler. Kendi hükümetini kurduktan sonra ise silahını inkılapçılara çevirirler.¹⁰⁰⁰

Nina: Romanın ana kahramanlarından biri de Nina'dır. Kardeşi İraida ile Culfa şehrinden Tebriz'e gitmek isterlerken Əbülhəsənbəy'le karşılaşır. Əbülhəsənbəy onlara yardımcı olur. Rusya'dan Tebriz'e Rus konsolosluğunda çalışmaya giden Nina, İran'a gelmekten memnun değildir. Bu konuda ablasına sitem eder: “- *İraida bu fəlakətin səbəbi sənsən. Mən İran'ı tərixdə də oxumak istəməzdim,- deyə bacısını tənqid edirdi.*”¹⁰⁰¹

Nina'nın Doğu'ya ve İran'a bakış açısı romanın başlarında olumsuz olarak gösterilmiştir. Əbülhəsənbəy'e Doğu'nun Binbir Gece Masallarındaki gibi görkemli olmadığını söyler. Rusya tarafındaki elektrik lambalarına bakarak İran'ın karanlıklar içinde olduğunu ve bunun da Doğu'nun ebedî karanlığının bir yansıması olduğunu dile getirir. Anlatıcıya göre bu, Nina'nın İran'a ve Doğu'ya karşı duymuş olduğu nefretin bir ifadesidir.¹⁰⁰²

Nina, romanın başlarında siyaset ve tarihten uzak bir karakter olarak tanıtılır. Gazete okuma gibi bir merakı yoktur. İrayda, Əbülhəsənbəy'e Nina'nın dedektiflik ve

⁹⁹⁸ Ordubadi, DT2, s.26.

⁹⁹⁹ Ordubadi, DT2, s.32.

¹⁰⁰⁰ Ordubadi, DT2, s.65.

¹⁰⁰¹ Ordubadi, DT1, s.7.

¹⁰⁰² Ordubadi, DT1, s.17.

macera romanları okumayı seven, edebî yönü ağır basan romanlardan hoşlanmayan birisi olduğunu söyler. Romanın başlarında Nina'nın bu apolitik özelliği gösterilir.

*-Bizim bu Nina çox qəribə bir qızıdır, -dedi. -Bu heç bir şeylə maraqlanmır. Nə tarix, nə siyasət, nə qəzet, incə ədəbiyyat onun qulağına girmir. Buna yalnız romanlar ver: o da nə cür roman? Qəhrəmanlardan, çalılıb-çarmaqdan, gizli təşkilatdan, vurub-yıxanlardan danışan romanlar.*¹⁰⁰³

Nina, kahraman kim olursa olsun, yaptıkları eylem doğru ya da yanlış olsun zayıf olan güçlü olana karşı bir eylemde bulunmuşsa zayıf olan, ölümden korkmayan kahraman ya da kahramanları sevdiğini belirtir. Bu yüzden Səttar Xan onun ilgisini çekmektedir. Bu yönüyle Nina gözü pek, cesur bir kadın profilini yansıtmaktadır. Əbülhəsənbəy ilk başta Nina'ya ve ablası İraida'ya güvenmemiş ve onların Rus casusu olduğunu düşünmüştür. Bununla beraber zamanla Ninan'ın mücadelecisi yönünden etkilenir, onun gibi bir kızın inkılapçıların tarafında yer almasının çok büyük bir kazanç olduğunu düşünür.¹⁰⁰⁴

Nina, Əbülhəsənbəy ile ilk tanışmalarında ondan şüphelenir. Əbülhəsənbəy'in bir tüccar gibi davranmadığını tüccarların tek dertlerinin zarar ve kâr olduğunu, Əbülhəsənbəy'in ise birçok tarihî ve siyasi konularda fikir sahibi olduğunu dile getirir. Nina'nın böyle düşünmesi onun zeki bir kadın olduğunun bir kanıtıdır. Aynı zamanda tüccarların çıkarıcı olduklarının farkındadır. Her ne kadar apolitik biriymiş gibi görünse de bu farkındalık Bolşeviklik için uygun bir durumdur.¹⁰⁰⁵

Nina Tebriz'e yaklaştıklarında Əbülhəsənbəy'den hoşlandığını belli etmiştir. Ona kendisini unutmamasını, Tebriz'de mutlaka buluşmaları gerektiğini söyler. Bunun dışında Nina Əbülhəsənbəy'in Səttar Xan'ın tarafında yer almasını ister. Çünkü ona göre kahramanlar sadece zayıf olan taraftan çıkar.¹⁰⁰⁶

Tebriz'de Rus Konsolosluğunda işe başlayan Nina sık sık Əbülhəsənbəy'le görüşmeye başlamıştır. Əbülhəsənbəy sayesinde Minasyan'ın evine taşınır. Əbülhəsənbəy, Səttar Han'a Nina'dan bahseder, ondan yararlanılması gerektiğini söyler. Bu nedenle onu inkılapçı olmaya ikna etmeye çalışır. Nina Əbülhəsənbəy'e âşık

¹⁰⁰³ Ordubadi, DT1, s.17.

¹⁰⁰⁴ Ordubadi, DT1, s.18.

¹⁰⁰⁵ Ordubadi, DT1, s.23.

¹⁰⁰⁶ Ordubadi, DT1, s.27.

olmuştur ve Əbülhəsənbəy'den aşkına tam anlamıyla bir karşılık göremediği için çok üzgündür. Əbülhəsənbəy ise kendisinin bir meşrutiyetçi, inkılapçı olduğunu ona söyleyememektedir. Əbülhəsənbəy için inkılap vazifesi sevgiden ve aşktan daha kutsaldır fakat kendisi de bu durumdan rahatsızdır. Nina'ya karşı ikiyüzlü davrandığını düşünür ve en sonunda Nina'ya kendisinin bir tüccar değil de bir inkılapçı olduğunu anlatır. Nina bu durumdan büyük bir mutluluk duymuştur ve Əbülhəsənbəy'e yardım etmeye karar verir.¹⁰⁰⁷ Nina siyasetten uzak bu kimliğinden Əbülhəsənbəy sayesinde kurtulur. O da Əbülhəsənbəy gibi Bolşevik olmuştur.

Nina, bundan sonra birçok konuda Əbülhəsənbəy ve arkadaşlarına yardımda bulunur. İlk görevi Əbülhəsənbəy'in arkadaşı Arşak ile sahte bir evlilik yapmaktır. Bu evlilik sayesinde Səttar Xan'a lazım olan fişek ve mermiler elde edilir.¹⁰⁰⁸

Nina'nın bu yardımlarının asıl sebebi Əbülhəsənbəy'e duyduğu sevgidir. Bolşevik olmakla ilgili net bir fikri olmadığı görülmektedir. Onun bilinçli bir Bolşevik olması belli bir süreç içerisinde gerçekleşir. Nina zamanla çevresinde gördüğü haksızlıkları, yanlışlıkları fark eder ve bunu dile getirmeye başlar. Bu durumu kendisi de Əbülhəsənbəy'e ifade etmiştir. Önceleri inkılabın içine tam manasıyla girmediğini, ne yaptıysa ona olan sevgisinden yaptığını fakat zamanla inkılabı hissettiğini, vicdani bir anlayışla inkılapta görev yaptığını söyler.¹⁰⁰⁹ Ona göre Bolşevikler romanlarda karşılaştığı fantastik kahramanlar gibidir.

Əbülhəsənbəy, Nina'nın inkılaba içten olan bağlılığını gördükçe mutlu olmakta ve onunla gurur duymaktadır. İki tane Nina olduğundan bahseder. Biri romanın başındaki gazete okumayan, siyasetten uzak olan Nina, diğeri ise varlığını inkılaba ve ezilmiş kitlelerin mutluluğuna kurban vermeye hazır olan Nina'dır.

Tebriz'deki çatışmalarda ölen Cavad ve Zeynep'in çocukları olan Məcid'e sahip çıkan Nina, onun bakımını üstlenir. Onu kendi oğlu olarak kabul eder. Əbülhəsənbəy ve Nina için Məcid ilk İran pioneridir.¹⁰¹⁰

Əbülhəsənbəy'e göre Nina'da diğer kadınlarda olan sevdiği erkeğe karşı ısrarcı bir merak yoktur. Bir şeyi ne olursa olsun öğrenmek, erkekteki gizli sırları elde etmek

¹⁰⁰⁷ Ordubadi, DT1, s.54.

¹⁰⁰⁸ Ordubadi, DT1, s.62.

¹⁰⁰⁹ Ordubadi, DT1, s.116.

¹⁰¹⁰ Ordubadi, DT1, s.117.

istemez. Bu yüzden Nina aslında Əbülhəsənbəy'in kim olduğunu, nereli olduğunu, ailesini bilmez. Ondan gün içinde ne yaptığını, kimlerle beraber olduğuyla ilgili bilgi istemez.¹⁰¹¹ Nina'nın bu özelliği Əbülhəsənbəy'i daha çok etkilemektedir.

Nina babasının 1905 Devrimi'ne katılan bir işçi olduğunu anlatır. Çarlık rejiminde ailesinin çok büyük sıkıntılar çektiğini, açlıkla baş ettiklerini dile getirir. Babası bu devrime katıldığı için Çar hükümeti tarafından vatan haini olarak görülür, hapse atılır ve bir daha kendisinden haber alınamaz. Bu yüzden Nina ve kardeşi İraida'ya Rusya'da iş verilmez. Onlar da çare olarak İran'a gelmeyi düşünmüşlerdir.¹⁰¹²

Bolşeviklik hakkında geniş bir bilgi edinmek için Əbülhəsənbəy'den Bolşeviklikle alakalı kitap alır ve okumaya başlar. Bu kitapları okudukça sınıf bilincini, sınıflar arasındaki mücadele yollarını öğrenmeye başlar. Bu doğrultuda gizli bir dernek kurar. Bu dernek üzerinden faaliyetlerde bulunur. Onun Əbülhəsənbəy'e olan sevgisi artık inkılap sevgisine dönüşmüştür.¹⁰¹³

Tebriz'de inkılapçılarla birlikte Setter Han hareketinin geri çekilmesi ve Rusların Tebriz'i işgal etmesi üzerine Nina karamsarlığa kapılır. Onu destekleyen ve inkılapçı mücadelesinden vazgeçmemesini sağlayan Əbülhəsənbəy'dir. Əbülhəsənbəy'in Tebriz'de faaliyet gösteren sosyal demokrat partiye üye olması Nina için büyük bir gurur kaynağıdır. Nina'nın ona olan sevgi hisleri daha da fazlalaşır.¹⁰¹⁴ Nina için artık inkılapçı olmak, Bolşevik olmak bir sevgi kriteri haline gelmiştir. Romanda Nina'nın böyle bir değişim geçirmesi Sovyet kadınları için de bir örnek teşkil etmektedir.

Nina'nın Əbülhəsənbəy'e duyduğu aşk maddi çıkarlardan uzak, dünyevi zaafların ötesinde, sadakat temeli üzerine kurulmuştur. O, Əbülhəsənbəy'den hiçbir maddi karşılık beklemez. Ablası İraida'nın Çar Konsolosu'nun yakın adamı olan Sərdar Rəşid ile olan ilişkisine de bu yüzden karşıdır. Ablası maddi bir beklenti için Sərdar Rəşid ile ilişki yaşamaktadır. Aynı şeyi Nina'ya da teklif eder. Onun genç ve güzel bir kız olduğunu, mevki bakımından daha yüksek ve varlıklı birisiyle beraber olmasını ister. Bu tarz bir ilişki anlayışı Nina'ya çok terstir. Bunu kesinlikle reddeder. Bu konuda

¹⁰¹¹ Ordubadi, DT1, s.117.

¹⁰¹² Ordubadi, DT1, s.121.

¹⁰¹³ Ordubadi, DT1, s.134.

¹⁰¹⁴ Ordubadi, DT1, s.155.

“O, bir cür qızıdır, mən də bir cür”¹⁰¹⁵ diyerek Əbülhəsənbəy’e kendisinin ablasından çok çok farklı bir karaktere sahip olduğunu ifade eder.

Əbülhəsənbəy’in gözündə Nina, sağlam düşüncəyə, doğru muhakəmə yeteneğine sahip bir kadındır. Kendisine karşı olan sevgisinde ise oldukça samimidir. Nina inatçı bir kadındır. Onun iradesini hiçbir kanun, hiçbir adet veya töre bozamaz. Hayatı anlamaya çalışan, sevgisini azar azar ortaya çıkaran, nasıl bir erkeği sevebileceğini seçmeye hâkim bir yapıya sahiptir.¹⁰¹⁶

Romanın başlarında İran’a ve Doğu’ya karşı önyargılı olan Nina artık değişmiştir. O, Əbülhəsənbəy aracılığıyla tanıştığı Bolşeviklik sayesinde İranlıların dostu olmuştur. Mahru Xanım’a kendisini “*çar kazaklarının qamçısı altında əzilən İranlıların dostu*”¹⁰¹⁷ olarak tanıtır. Nina için İran halkı mazlum bir millettir. Kendisini bir İranlı olarak görür. İranlı olmakla övünülmelidir çünkü emperyalist ülkelerin işgal ettikleri hiçbir ülkede İran’daki gibi bir isyan başlamamıştır. O da Əbülhəsənbəy gibi bu isyanın başarılı olmasının en önemli şartlarından birinin din adamlarının etkinliğinin ortadan kaldırılmasını savunur. Din adamları ortadan kaldırılmadıkça İran halkını inkılap fikrinin etrafına toplamak mümkün gözükmemektedir.¹⁰¹⁸

Nina için inkılap her şeyden daha önemlidir ki bu uğurda ablası İraida’nın bile öldürülmesini doğru bulmaktadır. İraida, Nina’nın ve Əbülhəsənbəy’in inkılapçı olduklarını, Bolşevikler için çalıştıklarını öğrenir. Bu konuyu Sərdar Rəşid’e bildirmek üzeredir. Amacı Əbülhəsənbəy’i ortadan kaldırmak, Nina’nın Mahmud Xan’la evlenmesini sağlamaktır. Bu sayede kız kardeşi de kendisi gibi varlıklı ve mevki sahibi birisiyle evlenmiş olacaktır. Əbülhəsənbəy ve Nina bu durumdan kurtulmak için fikir alışverişinde bulunurlar. Nina gerekirse ablası İraida’nın öldürülebileceğini ifade eder. Ona göre İraida sırf kendi şahsi çıkarı için Çar tarafına geçerek çoktan ölmüştür. Ablası yoksul İranlılardan yana olmak yerine kendi menfaatini düşünmüş ve inkılap karşıtı olanlardan yana tavır sergilemiştir. Nina’ya göre ablası kendini satmıştır. Bundan daha

¹⁰¹⁵ Ordubadi, DT1, s.245.

¹⁰¹⁶ Ordubadi, DT1, s.335

¹⁰¹⁷ Ordubadi, DT2, s.47

¹⁰¹⁸ Ordubadi, DT2, s.49

alçakça bir şey yapmaması için ortadan kaldırılması ablası için de daha hayırlı olacaktır.¹⁰¹⁹

Nina inkılap için büyük bir mücadele sarf etmektedir. Zaman zaman karşısına çıkan güçlüklerde umutsuzluğa kapılsa bile sevgilisi Əbülhəsənbəy'in desteğiyle bunları aşmasını bilen bir kadındır. Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesine başta Əbülhəsənbəy olmak üzere bütün inkılapçılar karşı çıkar. Bu yüzden Nina'nın yaşadığı ev Osmanlı askerleri tarafından baskına uğrar ve Nina karakola götürülmək istenir. Bu durumdan kurtulmayı başaran Nina'nın ümitsizliyə kapılmaması için Əbülhəsənbəy, inkılabın İran'dan bütün Asya'ya yayılmaya başladığını, bunun yarım bırakılmaması gerektiğini söyleyerek ona destek olmaya çalışır.¹⁰²⁰

Miss Hanna: Əbülhəsənbəy Rusların Tebriz'i işgal etmesi üzerine Tebriz'den ayrılarak Tiflis'e gitmeye karar verir. Yolculuğuna Culfa'da ara verir. Buranın en temiz oteli olan Fransa Oteli'ne yerleşir. Otelin yemek salonunda çar askerlerinin Amerikalı bir kadına tecavüz etmək istediklerini görür. Bunu engellemeye çalışır. Askerlerin komutanlarıyla konuşur ve kızı gizlice kendi odasına götürür. Kızın hayatını kurtaran Əbülhəsənbəy, kızın isminin Miss Hanna olduğunu öğrenir.¹⁰²¹

Miss Hanna Alman kökenli bir Amerikalıdır. İyi derecede Farsça konuşmaktadır. Farsçayı New York'ta Doğu Dilleri Fakültesinde öğrenmiştir. Amerika Hayır Cemiyeti aracılığıyla hastalara ve düşkünlere yardım etmək için Tebriz'e gitmektedir.¹⁰²²

Əbülhəsənbəy'in Miss Hanna'ya yaptığı yardım neticesinde Miss Hanna ona büyük bir minnet duymaya başlar. Ona karşı güveni tamdır. Kendisi hemen Tebriz'e gidebileceği halde Əbülhəsənbəy'le gitmek için onunla birkaç gün daha Culfa'da kalır. Bu süre zarfında Əbülhəsənbəy'le dostluk kurmaya başlarlar. Əbülhəsənbəy, onu arkadaşlarıyla da tanıştırır, bunu yaparken kendisinin ve arkadaşlarının inkılapçı olduğunu gizler ve bir tüccar olduğunu söyler.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Ordubadi, DT2, s.208.

¹⁰²⁰ Ordubadi, DT2, s.481.

¹⁰²¹ Ordubadi, DT1, s.172-173.

¹⁰²² Ordubadi, DT1, s.172-173.

¹⁰²³ Ordubadi, DT1, s.180.

Tebriz'e gitmek için yola çıkma hazırlıkları yaparken Azərbaycan'ı işgal eden Çar ordularının komutanı Snarski'nin emriyle Tebriz'e giriş ve çıxışların yasaklandığını öyrinirler. Bu nedenle yolculuklarını ertelerler. Tebriz'de işler duruluncaya kadar Livarcan yaylasına giderler.¹⁰²⁴

Miss Hanna Əbülhəsənbəy'den etkilenmeye başlamıştır. Onun bu kadar yardımsever olması, ona herkes tarafından sevilip hürmet gösterilmesi Miss Hanna'nın ona karşı olan hislerini ortaya çıkarmıştır. Əbülhəsənbəy'e duyduğu hürmeti başka kimseye karşı hissetmediğini dile getirir.¹⁰²⁵

Livarcan'a doğru giderken Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya seyahatiyle ilgili sorular sormaya başlar. Bu seyahatinin Amerika için bir önemi olup olmadığını öyrinmek istemektedir. Kız bu sorular karşısında Amerika'nın Rusya ve İngiltere gibi olmadığını, onun İran üzerinde bir müstemleke siyaseti sürdürmek istemediğini söyler. Her ne kadar Miss Hanna bunu iddia etse de konuşmalarından anlaşılan onun Alman ve Amerikan siyasetini Rusya ve İngiltere'ye karşı bir alternatif olarak gördüğü ve savunduğu anlaşılır.¹⁰²⁶

Miss Hanna'nın Farsçayı çok iyi bir şekilde konuşması, Farsçanın diğer ağızlarını da anlaması çevresindekilerin beğenisini kazandırmıştır. Livarcan köyünün ağası Hacı Han, onun Farsçayı bu kadar güzel konuşmasından, Doğulular hakkındaki güzel düşüncelerinden dolayı ona büyük bir hürmet besler.¹⁰²⁷

Tebriz'e giderken Merend şehrine uğrarlar. Şehirde gezerken Rus bir subayın orada bulunan bir bakkalı dövdüğünü gören Miss Hanna, bu durumdan rahatsızlık duyar. İran'ın tek ihtiyacı olan şeyin silahlı bir isyan olduğunu söyler. Çar ordusu savaşmadan İran'a girdiği halde sanki yıllarca savaşmış gibi İran halkına türlü eziyetler etmektedir. Bu olayları gördükten sonra Miss Hanna sömürge ülkelerine karşı bakış açısının değiştiğini ifade eder. O daha önce herhangi bir sömürge ülkesinde bulunmamıştır. Sömürge ülkeleriyle ilgili olan bilgileri hep gazetelerden okumuştur. Sömürge ülkelerindeki halklara karşı verilen cezaları çoğu zaman haklı bulduğunu, bu cezaların vahşi milletleri medenileştirmek için gerekli olduğuna inandığını dile getirir

¹⁰²⁴ Ordubadi, DT1, s.194.

¹⁰²⁵ Ordubadi, DT1, s.197.

¹⁰²⁶ Ordubadi, DT1, s.198-199.

¹⁰²⁷ Ordubadi, DT1, s.204.

fakat bu gördüklerinden sonra bu tarz kabalıkları hangi ülke yaparsa yapsın onun karşısında olacağını ifade eder. İnkılapçılara hak vermeye başlar. Əbülhəsənbəy isə onun bu sözlərinə pek güvənmez. Onun bir anda inkılap yanlısı olması pek samimi gözükməməkdir.¹⁰²⁸

Əbülhəsənbəy, hənüz Miss Hanna'nın inkılaba karşı düşüncələrini tam olaraq belirləyeməmişdir. O Rus və İngiliz işgalinə bir Amerikalı olduğu için karşıdır. İran'da İngiltərə və Rusya tərəfindən yürütülən sömürgeçiliğe karşı olmasına rağmen iş İran və Amerika arasındakı ilişkiyə gəlincə Miss Hanna kendisi də sömürgeci və kapitalist bir anlayış sərgiləməkdədir.¹⁰²⁹

Miss Hanna Amerikan konsolosluğundan əldə etdiyi bilgiləri Əbülhəsənbəy ilə paylaşmaqdadır. Bunu yapmasının amacını Əbülhəsənbəy'i samimi bir vatansever olaraq görməsinə bağlar. Aslında Miss Hanna'nın amacı Rusya'nın ihanetlərini ifşa etməkdir. Kendisi bir Amerikalı olduğu için Rusya'ya düşmandır. O yüzden də bu bilgiləri Əbülhəsənbəy'e ulaştırır. Bu durumun farkında olan Əbülhəsənbəy qızla irtibatını kəsmez çünkü onun sayəsində inkılap hərəketi fayda əldə etməkdədir.¹⁰³⁰

Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'le yaptığı tartışmalarda kapitalizmi savundur. Marks'ın işçi devrimi fikrini attığı dönem ilə şimdiki dönemin aynı olmadığını, kapitalizmin bir zaruret olduğunu, kapitalizmin gelişimine yardım edenlerin ilerici bir iş yaptıklarını belirtir. Bu sözleriyle Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'nın siyasi yüzünü tam olarak anlamıştır. İnkılapçıların İngiltərə və Rusya'ya karşı verdiği mücadelede onun yardımının sebebi Amerikan kapitalizmini hâkim kılmak istemesidir.¹⁰³¹

Miss Hanna dine önem vermektedir. Dinin medeniyetin temelini oluşturduğunu iddia eder. Onun bu iddiasının sebebi, kapitalist olmasından kaynaklanır. Çünkü Əbülhəsənbəy'e göre kapitalistlerin kendileri dinsiz fakat aşağı tabakaları kendilerine bağlamak için dini, bir ihtiyaç gibi bu tabakalara sunarlar. Miss Hanna da bu kapitalistlerden biridir.¹⁰³²

¹⁰²⁸ Ordubadi, DT1, s.224-225.

¹⁰²⁹ Ordubadi, DT1, s.256.

¹⁰³⁰ Ordubadi, DT1, s.281.

¹⁰³¹ Ordubadi, DT1, s.295.

¹⁰³² Ordubadi, DT1, s.316.

Amerikan konsolosluğunda görev yapan Rəfizadə, Miss Hanna'yı elde etmək için çingene kadınlarıyla ona karşı tuzak kurma peşindedir. Əbülhəsənbəy bu tuzağı fark etmiştir fakat Miss Hanna'nın bu tuzağa düşmeyeceği düşüncesindedir. Çünkü Əbülhəsənbəy'e göre Miss Hanna akıllı bir kızdır. O bu tarz bir tuzağın olacağını önceden sezebilecek hissiyata sahiptir. Zora düştüğü zaman kendini müdafa edebilecektir.¹⁰³³

Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'e aşıktır. Onun gözünde bütün İranlılar Əbülhəsənbəy gibi namuslu, medeni ve saygılıdır. Sadece Əbülhəsənbəy'e inandığını belirten Miss Hanna, onu sevdiğini ve ondan dolayı da İran'ı sevdiğini söyler. Rəfizadə'nin sözde karısı Şümşad Hanım'a Əbülhəsənbəy'den bahsetmiş. Onu sevdiğini söylemiş fakat Əbülhəsənbəy'in bu sevgiye tam manasıyla karşılık vermediğini dile getirmiştir.¹⁰³⁴

Miss Hanna Doğu'yu çok iyi bildiğini iddia etmektedir. Bu iddiası onun Doğu Dilleri Fakültesinde okuması, Farsçayı çok iyi bilmesi ve en önemlisi babasının da bir oryantalist olmasından kaynaklanır. Əbülhəsənbəy ise onun her ne kadar iyi derecede Farsça konuşsa da Doğu'yu sadece kitaplardan öğrendiğini, Doğu'da üç beş kişiyle tanışıp kitap yazan ve tam anlamıyla Doğu'yu bilmeyen birçok oryantalist gibi onun da Doğu'ya yabancı olduğunu belirtir. Miss Hanna bu tarz oryantalistlerin yansıması niteliğindedir. Doğu'yu tanınması için Doğu'da uzun süre kalınması gerektiğinin farkında değildir.¹⁰³⁵ Bu yüzden de Rəfizadə'nin tuzağına düşmüştür. Çingene kadınlar fal bakma bahanesiyle onu kandırıp evlerine çağırmış, o da iyi niyetle gitmiş fakat bunun bir tuzak olduğunu çok geç anlamıştır. Onu bu tuzaktan kurtaran yine Əbülhəsənbəy'dir.¹⁰³⁶

Miss Hanna bir Alman olduğu için Almanya'yı diğer bütün devletlerden üstün görmektedir. Əbülhəsənbəy, onun bir Alman casusu olduğunu anlamıştır. İran'ın Almanlarla iş birliği yapmasını savunması, sürekli olarak Almanya'nın menfaatlerini dile getirmesi Miss Hanna'nın bir Alman casusu olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁰³⁷

¹⁰³³ Ordubadi, DT2, s.125.

¹⁰³⁴ Ordubadi, DT2, s.132.

¹⁰³⁵ Ordubadi, DT2, s.148.

¹⁰³⁶ Ordubadi, DT2, s.237-238.

¹⁰³⁷ Ordubadi, DT2, s.284.

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Rusya ve Osmanlı Devleti'nin savaş durumunda olması Miss Hanna'yı zor duruma sokmaktadır. Onun bir Alman casusu olduğu bilinir. Rus konsolosluğu onu tutuklama kararı alır. Bu kararı Nina aracılığıyla önceden öğrenen Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya yardım etme konusunda kararsızdır. Miss Hanna'nın tutuklanması kendilerini de tehlikeye atacağı için onu kurtarmaya karar verir ve onun Tebriz'den ayrılmasına yardımcı olur.¹⁰³⁸

Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesiyle Miss Hanna da tekrar Tebriz'e gelir. Əbülhəsənbəy ile görüşmeye başlar. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'nın Osmanlılarla beraber hareket etmesine, İran'ın Almanların tarafında savaşa girmesini desteklemesine tepki göstermektedir. Miss Hanna yaptığı yanlışın farkındadır. Onu bu yanlış yola Alman Konsolosu sevk etmiştir. Alman Konsolosu ona İran inkılabına değer verdiğini söylemiş ve elde ettiği bütün bilgileri Əbülhəsənbəy ile paylaşması gerektiğini tembihlemiştir. Böylece Miss Hanna, farkında olmadan Alman Konsolosu'na hizmette bulunmuştur.¹⁰³⁹

Əbülhəsənbəy bu hikâyeyi duyduğunda ona üzülür. Miss Hanna inkılapçı değildir, onun Marks ve Engels hakkında bilgileri sıradan bir Avrupalı kızın bildiği kadardır. Onu casusluğa mecbur etmişlerdir ve başka bir çaresi yoktur. Miss Hanna için tek kurtuluş yolu olan Əbülhəsənbəy'den kendisini korumasını ve bu yoldan kurtarmasını ister. Osmanlı ordusu kumandanı Helmi Paşa'nın ona suikast düzenleyeceği ve bu konuda tedbir alması konusunda onu uyarır.¹⁰⁴⁰

Alman olmasıyla övünen, kendisini Almanyalı bir vatansever olarak gören Miss Hanna tuttuğu yolun yanlış olduğunu Osmanlı ordusunun Tebriz'i terk etmesiyle anlamış olur. İntihara kalkışan Miss Hanna, son anda Əbülhəsənbəy tarafından kurtarılır. Kendi mutluluklarını kurmak için bütün dünyanın mutluluğunu yok etmek isteyen Almanların onun da mutluluğunu çaldığını dile getirir. Kendisinin inkılapçılara yardım etmek için Alman casusu olduğunu söyler. Miss Hanna Əbülhəsənbəy'e olan sevgisinden inkılapçılara yardım etmek için Ruslarla alakalı tüm bilgileri Alman

¹⁰³⁸ Ordubadi, DT2, s.290-293.

¹⁰³⁹ Ordubadi, DT2, s.489.

¹⁰⁴⁰ Ordubadi, DT2, s.495.

Konsolosu'na iletmiştir. Əbülhəsənbəy ona bu konuda inanır. Onun tekrar Amerikan Konsoloslusunda çalışmasını sağlar.¹⁰⁴¹

Daha önce Miss Hanna'yı elde etmək isteyen və Əbülhəsənbəy tərəfindən engellenip Tebriz'dən uzaklaşdırılan Rəfizadə tekrar Tebriz'e gelir. Miss Hanna'yı təhdit etməyə başlar. Əbülhəsənbəy'le ilgili bilgileri Rus Konsolosluna verəcəyini söyler. Tek şərti onunla birlikdə olmasıdır. Bu durumu Əbülhəsənbəy'e bildiren Miss Hanna, Rəfizadə'ye tuzak kurulmasında yardımcı olur. O ana kadar Nina'nın varlığından xəbərdar olmayan Miss Hanna, Rəfizadə'nin Nina'dan bəhs etməsiylə həyal kırıklığına uğrar amma yənin də Əbülhəsənbəy'in zor duruma düşməsinə istəməz. Çünkü Əbülhəsənbəy'e karşı böyük bir minnət duymaktadır. Kurulan tuzak sonucunda Rəfizadə öldürölür.¹⁰⁴²

Romanın sonlarına doğru Miss Hanna, Nina ilə yüz yüze konuşma imkanı bulur. Əbülhəsənbəy'in Nina'yı sevdığını Nina'nın da aynı şəkildə Əbülhəsənbəy'e aşık olduğunu anlar. *“Mən Əbdülhəsənbəydən gördüyüm insaniyyəti heç bir şərqliyə görməmişəm.”* diyərək Əbülhəsənbəy'e olan hayranlığını ona da söyler.¹⁰⁴³ Onun için artık Tebriz'de yaşamaq mümkün değildir fakat o bu durumu kabullenəməz. Tebriz'dən ayrılmak istəməməktədir. Miss Hanna'nın babası onu alıp götürmək için Tebriz'e gelir. Əbülhəsənbəy'dən Miss Hanna'yı ikna etməsi için yardım istər. Əbülhəsənbəy onu ikna edər, Miss Hanna ilə vedalaşırlar və Miss Hanna Tebriz'dən ayrılır.¹⁰⁴⁴

Romanın geneline bəkilədiğində Miss Hanna karakteri həm Amerikan kapitalizmini həm də Alman Nazizm'ini simgələr. Onun Almanların üstün bir millət olduğuna inanması, Almaniya'nın mənfaatinin diğər ölkələrin mənfaatindən öndə gəldiğini düşünməsi, Amerikan kapitalizmini savunması bu səbəpledir. Əbülhəsənbəy kəndi ideoloji düşüncəsini Miss Hanna ilə yaptığı tartışmalar sonucunda ortaya koymuştur. Bu tartışmalarda kəzanan həp Əbülhəsənbəy'dir. Bu sayəde okuyucuya iki farklı düşünce sunulmuş olmaqla birlikdə komünist düşüncənin haklılığı, Bolşevik hərəketin doğruluğu ispatlanmış olur.

¹⁰⁴¹ Ordubadi, DT2, s.547-553.

¹⁰⁴² Ordubadi, DT2, s.583-594.

¹⁰⁴³ Ordubadi, DT2, s.707.

¹⁰⁴⁴ Ordubadi, DT2, s.714.

Rəfizadə:

Amerikan Konsolosluğunda çalışan Rəfizadə'nin amacı Miss Hanna'ya sahip olmaktır. Bu yüzden çingene kadınlarıyla anlaşmış, onları Miss Hanna'ya ailesi olarak tanıtmıştır. Amacı Miss Hanna'nın bu kadınlara güven duymasını sağlamaktır. Çingene olan Hüsni Xanım'ı Şümşad adıyla Miss Hanna'ya tanıtır.¹⁰⁴⁵

Bu durumdan şübhələnən Əbülhəsənbəy, Hüsni Xanım'ı takip edərək gerçəgi öyrənir. Rəfizadə, Mahmud Xan'la anlaşaraq Miss Hanna'yı Hüsni Xanım vasitəsiylə tuzağa düşürmək, fal bakma bahanesiylə çingenələrin yaşadığı eve getirip ona sahip olmaq istəməkdədir.¹⁰⁴⁶

Bunu öyrənən Əbülhəsənbəy, Həsənağa'yı Miss Hanna'yı takip etməsi üçün görevləndirir. Hiçbir şeydən habəri olmayan Miss Hanna, Şümşad Xanım olaraq bildiyi Hüsni Xanım'ın evinə gittiğinde Rəfizadə və Mahmud Xan'ın evdə onu beklediklərini görür. Tuzağı düştüyünü anlar. O sırada Həsənağa içeri girərək Miss Hanna'yı kurtarır. Rəfizadə və digərlərinin ellerini bağlar. Rəfizadə'nin bıyığını kesər. Rəfizadə, bıyığı kesildiyi üçün bir daha konsolosluğa gələmeyecek, Tebriz'də dahi barınamayacaqdır.¹⁰⁴⁷

Tebriz'dən kağan və yıllarca ortada görünməyən Rəfizadə təkrar Tebriz'e dönmüş, Amerikan Konsolosluğuna gitmiş, Frikson'a Miss Hanna'nın inkılapçılarla bərabər hərəkət etdiyini və onu mahv edəcəyini söylemişdir. Rus Konsolosluğuna casusluk etmək üçün dilekçe verir. Miss Hanna'ya bir məktup göndərir. Bu məktupta Rəfizadə, Miss Hanna'yla bərabər olmaq istədiyini, əksi təqdirdə Əbülhəsənbəy'in inkılapçı, Miss Hanna'nın isə Alman casusu olduğunu ifşa edəcəyini söyler.¹⁰⁴⁸

Miss Hanna durumu Əbülhəsənbəy'e bildirir. Əbülhəsənbəy, Rəfizadə'yi tuzağa düşürmək üçün Miss Hanna'dan Rəfizadə'nin təklifini qəbul etməsini istər. Bunun üzərinə Miss Hanna, Rəfizadə'yi evinə dəvət edər. Eve gələn Rəfizadə, Əbülhəsənbəy və Nina'nın yaptıklarıyla ilgili bir dilekçeyi konsolosluğa verəcəyini söyler. Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'in Nina adında bir sevgilisinin olduğunu Rəfizadə vasitəsiylə öyrənmiş olur.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁵ Ordubadi, DT2, s. 121.

¹⁰⁴⁶ Ordubadi, DT2, s. 153-155.

¹⁰⁴⁷ Ordubadi, DT2, s. 236-240.

¹⁰⁴⁸ Ordubadi, DT2, s. 582-585.

¹⁰⁴⁹ Ordubadi, DT2, s. 589.

Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'le önceden planladıkları şəkildə Rəfizadə'yi Ermenistan Mahallesi'ndeki bir eve götürür. Bu ev aslında Arşak'ın evidir. Eve girdikten bir süre sonra Əbülhəsənbəy və arkadaşları eve girip Rəfizadə'yi yakalarlar. Rəfizadə yaptıklarını itiraf eder. Əbülhəsənbəy'le ilgili bildiklerini Sərdar Rəşid'e ilettiğini dile getirir. Sərdar Rəşid onu Tebriz'e çağırıp hər şeyi Çar Konsolosu'na da anlatmasını istemiştir. Bunun üzerine inkılapçılar onun idamına karar verir.¹⁰⁵⁰

Mir Sadıq: Miss Hanna, Çar Konsolosluğu tərəfindən sahte bir inkılap komitəsi kurulacağını, bu komiteyə isə bilinmeyen bəzi insanların seçiləcəyini, bu sayədə gerçək demokrat təşkilatına ulaşılmağa çalışılacağını söylər. Bunun üzərinə Əbülhəsənbəy və arkadaşları, bu sahte inkılap təşkilatının kimlərdən oluştuğunu bulmağa çalışırlar. Bir süre sonra bu casus təşkilatının başında, Səttar Xan dönəmində inkılap qarşıtı faaliyyətlərdə bulunan İslamiyə Təşkilatının üyelerindən Ağa Mir Sadıq Əbaçı'nın olduğunu öğrenirlər. Mir Sadıq'ı yakalamak için evinə baskın yapma kararı alırlar.

Arşak Surenyans, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə, Tütüncüoğlu Əsəd və Quluzadə gecə Mir Sadıq'ın evinə gizlicə girir və Mir Sadıq'ı bekləməyə koyulurlar. Gecə saat iki sularında Mir Sadıq eve gelir. Onu yakalayıp sorguya çəkməyə başlarlar. Mir Sadıq, sorguda bu casus təşkilata mayıs ayında katıldığını, Nataşa adında bir Rus kızı vasitəsilə General Snarski ilə tanıştığını, Snarski tərəfindən kurulan bu təşkilatın amacının inkılapçıları bulmaq olduğunu anlatır. Bu casus təşkilatına katılanların listəsini və yaptığı casusluklar sayəsində kazandığı paraları inkılapçılara təslim edir. Mir Sadıq, birçok inkılapçıyı bu təşkilat aracılığıyla yakalatmış, onların öldürölmesine səbəp olmuştur. Bu yüzden Arşak: *“Öl, xain! Böyük bir xalqın taleyini çar jandarmına satanların cəzası budur!”*¹⁰⁵¹ diyərək onu öldürür.

Mahru Xanım: Mahru Xanım, Sərdar Rəşid'in kız kardeşidir. Romanda Mahru Xanım karakteri İraida'nın Nina'nın evini ziyarətə gəlməsiylə ortaya çıxar. Nina, Təhminə Xanım'ın kızlarının və gəlininin bir Avrupalı gibi giyinmesini sağlamışdır. Mahru Xanım onlarla tanıştığında Əbülhəsənbəy'in ilk diqqətini çəkən Mahru'nun onları hafif bir kışkançılıqla baştan ayağa süzmesidir. Mahru, kızların bu şəkildə giyinməsinə, Rusça öğrenmələrinə, Nina'nın Türkçə konuşmasına hayran kalmışdır.

¹⁰⁵⁰ Ordubadi, DT2, s. 594.

¹⁰⁵¹ Ordubadi, DT1, s. 705.

Nina onun Rus ordusunda albay olan Smirnov ile ilişkisi olduğunu Əbülhəsənbəy'e söyler. Əbülhəsənbəy, Mahru Xanım'ın bu ilişki sayəsində ileride inkılap için faydalı olabileceği düşüncesindedir.¹⁰⁵²

Smirnov ile evlenen Mahru Xanım, Smirnov'un evlendikten sonra değiştiğini, eskisi gibi kendisiyle ilgilenmediğini, Smirnov'un birçok sevgi hareketinin yapmacık olduğunu farkına eder. Son zamanlarda oldukça dalgın ve kederli olan Smirnov, Tebriz'de Nizamiyenin terki silah edileceği, bunun da zor kullanılarak yapılacağını, Tebriz'de kan döküleceğini, ölecek insanların Mahru'nun milletinden olacağını, bu olayın kendisiyle onun arasında bir kırgınlık yaratabileceğini söyler. Mahru Xanım Smirnov'un bu anlattıklarını düşünür. Kocası yüzünden binlerce Tebrizli öldürülecek, çar askerlerinin insafına bırakılacaktır. Bu sayede kocası generalliğe yükselecek, ikisi de mutlu bir hayat sürecektir ama bir yandan da kendi hemşerilerinin mutluluğu yok olacaktır. Mahru, vatanı ve kocası arasında bir kıyaslama yapar ve vatanı olan Tebriz'i seçer. Smirnov'un söylediklerini Əbülhəsənbəy'e anlatır.¹⁰⁵³

Mahru Xanım, sevdiği adam yerine vatanını seçmiştir. Kendi halkının istikbali onun mutluluğundan daha önemlidir. Əbülhəsənbəy'e "*Mən öz qəlbimi vermişim, bütün İran'ı xüsusən inqılabçı Təbrizi verməmişəm.*"¹⁰⁵⁴ diyerek ülkesine bağlılığını göstermiş olur.

Mahru'nun bu davranışı Əbülhəsənbəy'i tam anlamıyla şaşırtmıştır. Mahru'nun önceden bildirdiği bu olay neticesinde inkılapçılarla Rus ordusu arasında çatışma yaşanmış ve Smirnov, Əbülhəsənbəy'in attığı bomba sonucu ölmüştür. Mahru'nun inkılapçıların hayatını kendi kocasının hayatına tercih etmesi büyük bir kahramanlık, güçlü bir irade örneğidir. Əbülhəsənbəy, Doğulu bir kadından böyle bir davranışı hiç ummadığı için Mahru'nun yaptığı bu hareket onun Doğu kadınına bakışını tamamen değiştirmiştir. Mahru'yu Nina ve Miss Hanna ile kıyaslayan Əbülhəsənbəy, önceleri toplumsal hayatın içinde yer almasına izin verilmeyen Doğu kadınından Batılı kadınlarda olan irade, kuvvet ve özgür düşünce beklemenin mümkün olmadığını düşünürken, şimdi ise tam tersi bir fikirdedir. Toplumsal hayatta belli bir mevkiye sahip olamayan, evde de toplum hayatında olduğu gibi köle gibi yaşayan bir Doğulu olan

¹⁰⁵² Ordubadi, DT1, s. 251-252.

¹⁰⁵³ Ordubadi, DT1, ss. 352-356.

¹⁰⁵⁴ Ordubadi, DT1, s. 356.

Mahru'nun iradesi ve şəhsiyyəti ne olursa olsun yok olmamışdır. Doğuya ait masallarda anlatılan kadın tiplerindən tamamıyla farklı bir Doğu kadını olaraq Mahru Xanım, Əbülhəsənbəy'in gözündə gerçək bir kahramandır.¹⁰⁵⁵

Mahru Xanım Əbülhəsənbəy'e böyük bir saygı duymaktadır. Əbülhəsənbəy, Mahru'ya görə olaylar qarşısında soğukkanlı olmasını bilən və ağıllıca hərəkət edən birisidir. Bu yüzden onun söylədiklərinə düşünmədən inanır. Əbülhəsənbəy'i Sərdar Rəşid'in inkılapçılara qarşı kurduğu planlardan sürekli haberdar eder. İraida'nın Əbülhəsənbəy'i zəhirleyəcəği bilgisini de yine önceden Əbülhəsənbəy'e bildirmişdir.¹⁰⁵⁶

Mahru Xanım sürekli kederli görünmektedir. Hiçbir zaman gülmez. Yüzündeki mahzun ifade ona vakur bir görünüş kazandırmaktadır. Onda bu vakur duruş, ciddiyyət ve derin hüznün başkalarının ona qarşı hürmet beslemesini sağlamaktadır. Sərdar Rəşid'in öz kardeşi olmadığını Əbülhəsənbəy'e anlatan Mahru Xanım, onun yaptığı zalimliklərin farkındadır. Sərdar Rəşid ona sürekli sarkıntılık etməkte, ahlaksız tekliflərdə bulunmaktadır. Sırf onun bu baskısından kurtulmaq için Smirnov'la evlənmək zorunda kalmışdır. Bu hikəyesinin ardından Əbülhəsənbəy, Mahru'yu Sərdar Rəşid'in elindən kurtaracağına və onun özgür bir kadın gibi yaşaması için her türlü imkânı sağlayacağına söz verir.¹⁰⁵⁷

Mahru Xanım ile Tütüncüoğlu arasında bir yakınlık başlamışdır. İkisi de birbirlerinden hoşlanır. Tütüncüoğlu'nun inkılapçı olması Mahru Xanım'ın ona qarşı olan hislərini daha da artırmışdır. Sərdar Rəşid bu ilişkiyə qarşı çıkar ve Tütüncüoğlu'nu hapsedtirmək ister. Mahru, onun planlarını Əbülhəsənbəy'e iletir.¹⁰⁵⁸

Mahru Xanım bir inkılapçı değildir, inkılapla ilgili geniş bir bilgisi yoktur. Marksizm'dən habersizdir. Böyle olmasına rağmen yine de inkılaba qarşı bir sevgi beslemektedir. Əbülhəsənbəy, bunun səbəbinin inkılapçıların Azərbaycan'ı müdafaə etmək istemesindən, Azərbaycanlılar için özgürlük ümidi vermesindən kaynaklandığını belirtir. Kendisine vəzifə verilmesini seven Mahru Xanım, gizli və zor işləri yapmaq için doğmuş gibidir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Ordubadi, DT2, ss. 13-15.

¹⁰⁵⁶ Ordubadi, DT2, s. 204.

¹⁰⁵⁷ Ordubadi, DT2, s. 212.

¹⁰⁵⁸ Ordubadi, DT2, s. 431.

¹⁰⁵⁹ Ordubadi, DT2, s. 525.

Sərdar Rəşid Mahru'yu her gece rahatsız etmekte, ona tecavüz etməyə çalışmaktadır. Mahru onun yanında yaşadıklarından dolayı intihar etmek istemekte fakat Əbülhəsənbəy'in ona verdiyi nasihatler sayesinde bundan vazgeçmiştir. Əbülhəsənbəy onun bu halinden dolayı çok üzüntü duyar, onu hemen kurtarmak istese de bunu yapamaz. Çünkü Mahru'nun bir süre daha Sərdar Rəşid'in yanında kalıp kendisine bilgi getirmesi gerekmektedir.¹⁰⁶⁰

Sərdar Rəşid'in inkılapçılar tarafından öldürülmesiyle Mahru'nun özgür bir kadın olma hayali gerçekleşmeye başlar. Ancak Sərdar Rəşid'in akrabaları ona kalan mal varlığını almak için onu Sərdar Rəşid'in akrabası olan Mötəməduləyalə ile evlendirmek isterler. Mötəməduləyalə buna karşı çıkan Mahru'yu kaçırıp zorla evlenme planı kurar. Əbülhəsənbəy ve Tütüncüoğlu bir plan yaparak Mahru'yu onlardan önce kaçıır ve Tütüncüoğlu ile Mahru birbirlerine kavuşmuş olurlar.¹⁰⁶¹

Naib Vəli ve Zərəfşan Xanım: Sərdar Rəşid'in yakın akrabalarından olan Mötəməduləyalə, Mahru Xanım'la evlenmek ister. Bu isteği kabul etmeyen Mahru Xanım'ı kardeşi Zərəfşan aracılığıyla kaçırma planı yapar.

Gece Sərdar Rəşid'in taziyesi bittikten sonra Mahru Xanım, Nina'nın yanına gelmek için evden çıkacak, Zərəfşan Xanım, kapıya kadar ona eşlik edecek, Mahru'yu Mötəməduləyalə'nin hizmetçisi olan Naib Vəli'nin faytonuna binderecek, bu fayton doğruca Mahru'yu Mötəməduləyalə'ye götürecektir.

İşler bu plan doğrultusunda gerçekleşmez. Mahru Xanım evden çıktığında Tütüncüoğlu'nun kullandığı faytonu görür ve o faytona biner. Zərəfşan Xanım ise bu faytonu Naib Vəli'nin faytonu sanarak Mahru'yu yolcu eder. Mahru gittikten sonra eve dönerken başka bir faytonun daha beklediğini görerek şüphelenir. Bu fayton Naib Vəli'nin faytonudur. Zərəfşan Xanım, Mahru'yu başkalarının kaçırdığını düşünür. Naib Vəli, Mahru'yu kendilerinin götürdüğünü Mötəməduləyalə'nin onu Əminurriya'nın kardeşinin evinde beklediğini söyleyerek ondan faytona binmesini ister. Faytona binen Zərəfşan Xanım, faytonun bilinmedik bir yola gittiğini anlar. Naib Vəli, Zərəfşan Xanım'ı kaçırmıştır. Zərəfşan Xanım, Salar Nizam'la nişanlı olduğunu, kendisini bırakması gerektiğini Naib Vəli'ye söylese de Naib Vəli onu dinlemez ve dudaklarından

¹⁰⁶⁰ Ordubadi, DT2, s. 578.

¹⁰⁶¹ Ordubadi, DT2, ss. 670-674.

öper. Bunun üzerine Zərəfşan Xanım, Salar Nizam'ı sevmədiğini, Naib Veli'ye âşık olduğunu itiraf eder. Bۆyleliklə iki sevgili Mahru Xanım'ın sayəsində birbirlərinə kavuşmuş olur.¹⁰⁶²

Smirnov: Çar ordusunda albay rütbesində Abşeron alayının komutanıdır. Sərdar Rəşid'in kardeşi Mahru Xanım'la evlənərək Müslüman olmuşdur. Bu evlilik Sərdar Rəşid'in istəyiylə gerçəkləşmişdir.

Smirnov'un Müslüman olmaya karar vermesi səbəbiylə kendisinə Sərdar Rəşid'in evində bir sünnet töreni düzənlenir. Bu törendə Smirnov'la Əbülhəsənbəy yüz yüze ilk dəfə tanışmış olur.

Smirnov, Əbülhəsənbəy'e Doğu'yu və Tebriz'i övən ifadələr kullanmaya başlar. Avropa'nın birçok şəhərində ataşə yardımcılığı və ataşelik görevində bulunduğunu, Petersburg'da Çar'ın saray ordusunun komutanlığını yaptığını, birçok soylu aileylə muhatap olduğunu fakat hiçbirisinin Tebriz'də gördükleri kadar onu mutlu etmədiyini dile getirir. Smirnov, Doğu'nun koynuna bir canavar gibi girdiğini, Doğu'yu ezməyə geldiğini, “*vəhşilər mərhəmət sevməz, onlara kötək lazımdır*”¹⁰⁶³ emriylə hərəkət edip Doğu'da çox böyük kötülükler yaptığını, bir köpek yüzündən yaşlı bir Doğulunun kafasını kırdığını itiraf edir.

“*Artıq mən Şərqin düşməni deyil, dostuyam!*” diyən Smirnov sonrasında Mahru'yla olan ilişkisinin nasıl başladığını anlatır. Mahru Xanım'ı daha önce birkaç dəfə uzaktan gördüğünü, rəsmi gəçitlərdə, törenlərdə “*Şahzadə Bağ*” etrafında toplanan Tebrizli kadınlar içərisində uzun boyuyla Mahru'nun diqqət çəktiyini, kızın onu bir gölgə gibi takip ettiğini, ilk başlarda kızıdan korkup çekindiğini sonrasında Mahru'nun çarşafının açılması sonucunda onun yüzünü görünce kitaplarda okuduğu Şark güzəlinin gerçək olduğuna inandığını ifadə edir.¹⁰⁶⁴

Smirnov, Mahru Xanım'la birkaç kez məktuplaşmış və görüşmüşdür. Mahru Xanım'ın evlənmək için tək şartı Smirnov'un Müslüman olmasıdır. Smirnov, Mahru'ya duyduğu sevginin hər şeyin üstündə olduğunu dile getirərək bu şartı qəbul etmişdir. Müslümanlığa gəçişiylə ilgili yapılan dinî törendə Smirnov İslamiyyət'in kanunlarının hoşuna gittiği için İslam dinini bənimsədiyini dile getirir. Bir gəce İslamiyyət'le ilgili

¹⁰⁶² DT2, s. 673-678.

¹⁰⁶³ Ordubadi, DT1, s. 328.

¹⁰⁶⁴ Ordubadi, DT1, s. 330.

yazılmış eserler okuduktan sonra uyduğunu, rüyasında nurani bir kişinin gelip elini Smirnov'un göğsüne koyduğunu, uykudan uyandığında kendisini oldukça rahatlamış hissettiğini anlatan Smirnov, rüyayı gördüğü gün İmparator'un emriyle rütbesinin yükseltildiğini söyler. Bu olayı rüyasındaki bu nurani kişiye bağlar. Böylelikle İslam'ın hak ve mukaddes bir din olduğu kanaatine varır. Aleksandr Smirnov olan adı Müslüman olduktan sonra İsmayıl Veledd İsgəndər olur.¹⁰⁶⁵

Əbülhəsənbəy, Smirnov'un bu anlattıklarına inanmaz. Ona bu ifadelerin ezberletildiğini düşünür. Smirnov'un bir anda Doğu hayranı olması, Mahru Xanım gibi Doğulu bir kadının Smirnov gibi gayri müslim birisiyle evlenme talebi ona pek inandırıcı gelmemiştir. Bu işin arkasında Konsolos ve Sərdar Rəşid'in olduğu kanaatindedir.

Mahru Xanım'la evlenen Smirnov bir süre sonra eve geldiğinde oldukça üzgün ve kederlidir. Mahru'ya karşı gösterdiği sevginin yapay bir hal aldığını Mahru fark etmiştir. Smirnov, kendisindeki bu değişikliğin sebebini kendisinin üstlenmiş olduğu görevle alakalı olduğunu söyler. Tebriz'de gizli bir teşkilat vardır. Bu teşkilat, her gün duvarlara bildiriler asmakta, halkı isyana teşvik etmektedir. Emniyet Teşkilatı inkılapçıların elindedir. Bu yüzden bu teşkilatın silahlarına el koymak gerekmektedir. Bu görevi Smirnov'a vermişlerdir. Smirnov, bu görevi silah gücüyle yapmak zorunda olduğunu, Tebriz'de kan döküleceğini, birçok günahsız Tebrizlinin öleceğini dile getirir. Ölecek olan bu insanlar, Mahru'nun milletinden olduğu için Smirnov, Mahru'yla arasındaki sevgi ilişkisinin zayıflayabileceğinden korkmaktadır. Buna rağmen bu görevi yerine getirmek ister. Çünkü elde edeceği başarı ona rütbe kazandıracaktır.¹⁰⁶⁶

Tebriz'de inkılapçılar ve Çar ordusu arasında çatışma başlar. Abşeron Alayı Kumandanı Smirnov, beyaz atının üstünde askerlerine ileri emrini vererek hücumla kalkıştığı sırada Əbülhəsənbəy'in attığı bombayla hayatını kaybeder. Vücudu parçalandığı için cesedini bulmak oldukça zordur.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ Ordubadi, DT1, s. 333.

¹⁰⁶⁶ Ordubadi, DT1, s. 353.

¹⁰⁶⁷ Ordubadi, DT1, s. 373.

Çar Konsolosları: Romanda Tebriz’de Miller, Belyayev ve Orlov adında üç farklı kişinin konsolosluk görevinde bulunduğu görülmektedir. Bunların görev değişimiyle ilgili herhangi bilgi verilmemiştir.

Romanda bu konsolosların isimlerinden çok, sadece görevleri ön plandadır. Bu yüzden onlardan bahsedildiğinde isimleri değil genel olarak “Çar Konsolosu” ifadesi kullanılır. Çar rejimini İran’da ve Tebriz’de tatbik etmek için görevli olan konsoloslar bunun için farklı yöntemler kullanırlar.

Bunlardan bir tanesi Rus kızlarını Tebrizli yöneticiler, tüccarlar, mollalar, önemli din adamlarına yakınlaştırmak ya da onlarla evlendirmektir. Böylece onların her hareketini öğrenebileceklerdir. Örneğin Konsolos Miller, ahlaksızlığıyla meşhur olan Sonya vasıtasıyla Mirzə Kərim Ağa İmamcümə’nin neler yaptığını öğrenebilmiştir. Nina ve İraida, kendilerinin Tebriz’e gelme sebeplerinin Miller’in davet etmesi olduğunu söyleyince Əbülhəsənbəy, onların da bu amaç için yola çıktıklarını düşünür.¹⁰⁶⁸

Nitekim İraida’nın Sərdar Rəşid’le evlenmesinin bir sebebi de Konsolos’un ondan bunu talep etmesidir. Konsolos, Nina’ya da böyle bir talepte bulunmuş, onun Hacı Səməd Xan’ın yakın adamlarından Mahmud Xan’la evlenmesini tavsiye etmiştir. Konsolos bu sayede kendi kızını da Əbülhəsənbəy’le evlendirebilecektir.

Abşeron Alay Kumandanı Smirnov da Konsolos’un isteği üzerine Mahru Xanım’la evlendirilmiştir. Böylece Sərdar Rəşid’in her hareketi hem İraida hem de Smirnov sayesinde takip edilecektir.

Rusya İran’da gerçekleşen meşrutiyetin karşısında yer almıştır. Meşrutiyet karşıtı olan Məmmədli Şah’ı destekleyen Çar rejimi, Tebriz’deki isyanı bastırmak için Şah yönetimiyle iş birliği içindedir. Bu sebeple Səttar Xan ve Bağır Xan’ı ziyaret eden Konsolos Miller, onlara teslim bayrağı sunar. Səttar Xan bu bayrağı kabul etmezken Bağır Xan kabul etmiştir.

Konsolos, Tebriz’de Səttar Xan önderliğinde başlayan meşrutiyet hareketini engellemek için birçok entrikaya imza atar. Bunlardan bir tanesi Tebriz’deki Ermeni din

¹⁰⁶⁸ Ordubadi, DT1, s. 15.

adamlarını ve burjuvazisini Çar Nikolay'a sadakat bildirisi yayımlamaya ikna etmek, encümendeki üyelerle anlaşarak Səttar Xan'ı Şah'la barış yapmaya zorlamaktır.¹⁰⁶⁹

Konsolos'a göre Tebriz'deki isyan Tebriz halkının ahlakını bozmaktadır. Halkın zihninde müstemleke halklarına yakışmayan fikirler mevcuttur. Bu çürük fikirleri onların akıllarından silmek için Abşeron Alayının süngülerine ihtiyaç olduğunu düşünür. Konsolos, müstemleke halklarının merhametten anlamadığını, onların sadece baskı ve zorla kendilerine tabi olabileceklerini savunur. Çünkü bu halklar vahşi ve medeniyetsiz oldukları için onlara gösterilen merhameti korkaklık gibi algılamaktadır. Bu yüzden Doğu halklarına merhamet göstermenin Çar siyaseti içinde yer almadığını dile getirir.¹⁰⁷⁰

Konsolos'un bu düşüncesi aslında başta Çarlık Rusyası olmak üzere bütün emperyalist devletlerin Doğu'ya bakış açısının bir yansımasıdır. Bu devletler için Doğu halkları medeniyetten uzakta yaşayan barbarlardır ve bu barbarlara hükmedebilmek için zor kullanılmalıdır.

Romanın ikinci cildinin “*Rus Konsulunun Ziyafətində*” adlı bölümde konsolosun Belyayev olduğu anlaşılmaktadır. İsim değişmiş olsa bile Çar Konsolosu'nun zihniyeti değişmemiştir. Konsolos Belyayev'in vermiş olduğu ziyafette Hacı Səməd Xan da Tebriz valisi olarak iştirak eder.¹⁰⁷¹

Olqa: Çar Konsolosu'nun kızıdır. Konsolos, Əbülhəsənbəy'den Nina'yla olan ilişkisini bitirmesini ister. Amacı Mahmud Xan'ın Nina'yla evlenmesini sağlamaktır. Böylece kızı Olqa'yı Əbülhəsənbəy'le evlendirebilecektir.

Əbülhəsənbəy, Konsolos'un evine ziyarete gittiğinde Olqa ona yakınlaşmaya çalışır. Əbülhəsənbəy'le başbaşa kalan Olqa, babasının bütün planlarını ona anlatır. Əbülhəsənbəy ise Olqa'nın bu anlattıklarına karşı gelmez. Konsolos'un iradesi doğrultusunda her şeyin gerçekleşebileceğini söyler.¹⁰⁷²

Səttar Xan: Səttar Xan Tebriz'deki meşrutiyet hareketinin lideridir. Əbülhəsənbəy, Tebriz'e geldikten hemen sonra Səttar Xan'la görüşür. Bu ilk görüşmede Səttar Xan, Kafkasya'dan gelen sosyal demokratları övmeye başlar. İran meşrutiyet

¹⁰⁶⁹ Ordubadi, DT1, s. 146.

¹⁰⁷⁰ Ordubadi, DT1, s. 347.

¹⁰⁷¹ Ordubadi, DT1, s. 365.

¹⁰⁷² Ordubadi, DT2, s. 225.

hareketinin içinde birçok farklı gruptan insanların olduğunu, sosyal demokratların da bu hareketin içinde yer alması ve böylece onların tecrübelerinden yararlanılması gerektiğini söyler. Bu düşünceleri romanda Səttar Xan'ın sosyal demokratları ve Bolşevikleri desteklediği izlenimi yaratmaktadır.¹⁰⁷³

Səttar Xan, bir konu hakkında düşünüp o konuyla ilgili fikrini söylemeden önce ellerini başına sürüp bıyıklarını okşar. Başını hareket ederek söze başlar.¹⁰⁷⁴ Hiçbir zaman faytona binmez, bir yere gideceği zaman at üstünde gitmeyi tercih eder.¹⁰⁷⁵ O, diğer insanların tavsiyelerine önem veren ve kendini üstün görmeyen bir karaktere sahiptir.¹⁰⁷⁶

Əbülhəsənbəy, Səttar Xan'ın evine Nina ile gider. Səttar Xan'ın kadınlarıyla tanışır. Səttar Xan, İran'ın diğer ileri gelenleri gibi bir hareme sahip değildir. İki tane hanımı vardır. Bu hanımlar arasında herhangi bir rekabet yoktur. Birbirlerine “bacı” diye seslenmektedirler. Açık bir alna ve heybetli bir yüz ifadesine sahiptir. Duruşunda eski devirdeki kahramanlara has, her an insanı vurabilecek ya da öldürebilecek bir ifade mevcuttur. Çok yumuşak ve sakin bir dille konuşmaktadır. Her on beş dakikada bir ona cephelerden bilgiler verilmekte, bütün cepheleri şahsen idare etmektedir. Evi ise gösteriştən uzak, basit ve sıradan bir evdir.¹⁰⁷⁷

Səttar Xan da tıpkı Əbülhəsənbəy gibi tüccarlara güven duymaz. Onların her işi kendi çıkarlarına göre yaptığını düşünür. Əbülhəsənbəy'in, Tebriz'deki varlıklı insanların ambarlarının listesinin tutulması fikrini kabul eder. Çünkü o hiçbir zaman kendi fikirlerini hakikat diye insanlara dayatan bir karaktere sahip değildir.¹⁰⁷⁸

Çar ordusunun Tebriz'e girmesine herhangi bir silahlı direniş göstermenin faydasız olduğunu düşünür. Çünkü Çar ordusuyla oluşacak ihtilaf, inkılap karşıtlarının işine yarayacaktır. Kafkasya'dan gelen sosyal demokratlara verdiği veda yemeğinde bir kere daha Kafkasyalı inkılapçılardan övgüyle bahseder. İran'da başlayan inkılap

¹⁰⁷³ Ordubadi, DT1, s. 46.

¹⁰⁷⁴ Ordubadi, DT1, s. 56.

¹⁰⁷⁵ Ordubadi, DT1, s. 65.

¹⁰⁷⁶ Ordubadi, DT1, s. 66.

¹⁰⁷⁷ Ordubadi, DT1, s. 90-92.

¹⁰⁷⁸ Ordubadi, DT1, s. 105-106.

yolunun 1905 yılında Rusya'da başlayan inkılapçı hareketin devamı olduğunu söyler.¹⁰⁷⁹

Səttar Xan, Tebriz'deki Çar ordusunun baskıları sonucu Osmanlı Konsolosluğuna sığınmıştır. Əbülhəsənbəy'e göre bu durum yine de onun için tehlikelidir. Çünkü Osmanlıların İngilizlere ve Ruslara göre nüfuzu yoktur. Baskılar sonucunda onu İngilizlere teslim edebilirler.¹⁰⁸⁰

Səttar Xan Osmanlı konsolosluğundan ayrıldıktan sonra fikirlerinde bazı değişiklikler olmuştur. O, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasını ve bağımsız bir devlet olmasını savunmaktadır. Romanda bu fikrin Səttar Xan'a Osmanlılar tarafından aşılandığı, onun kendi fikri olamayacağı bilgisi verilir. Bu fikrin temelinde Almanlar yatmaktadır. Ancak bağımsız bir Azerbaycan kurulması Çar siyasetinin de işine gelmektedir. İran'dan ayrı bir Azerbaycan, Çar ordusunun emperyalist hedeflerine ulaşmasına katkı sağlayacaktır.¹⁰⁸¹

Bunun üzerine Əbülhəsənbəy, Səttar Xan'a bu fikrin yanlış bir fikir olduğuyla ilgili bir mektup yazar. Mektubun cevabında Səttar Xan, Ruslara karşı kurtuluş çaresinin Almanya ve Rusya arasındaki rekabet olabileceğini, Rusya'nın karşısına Almanya gibi bir büyük devletin çıkarılması gerektiğini ifade eder. İnkılapçılar bu fikrin Səttar Xan'a ait olmadığını, Osmanlı Konsolosluğunda olduğu için bu şekilde yazmak zorunda kaldığını düşünürler. Bu yüzden Səttar Xan'ın fikrini uygulamak yerine kendi fikirlerini uygulamayı tercih ederler.¹⁰⁸²

Romanda Səttar Xan olumlu özellikleriyle anlatılmış, Bolşevik ve inkılap yanlısıymış gibi tasvir edilmiştir. Əbülhəsənbəy ona büyük saygı duymakta ve onun kahramanlığını birçok konuda kendisine örnek olarak alır. Umudunu kaybettiği, manevi anlamda çöküntüye uğradığı zamanlarda Səttar Xan'ın yaptığı mücadeleleri ve amacına ulaşmada göstermiş olduğu inatçı karakterini hatırlar. Səttar Xan'ın "*Mən çətin və qorxulu günlərin Səttar xanıyam, qorxusuz günlərdə minlərcə Səttar xanlar tapmaq olar.*"¹⁰⁸³ sözü onun hafızasında yer etmiştir.

¹⁰⁷⁹ Ordubadi, DT1, s. 156.

¹⁰⁸⁰ Ordubadi, DT1, s.193.

¹⁰⁸¹ Ordubadi, DT1, s.242.

¹⁰⁸² Ordubadi, DT1, s.246-247-248-249.

¹⁰⁸³ Ordubadi, DT2, s.32.

Bağır Xan: Bağır Xan tarihî bir karakter olarak İran'daki meşrutiyet hareketinin Səttar Xan'dan sonraki en önemli simalarından biridir. Romanda da bu yönüyle ele alınmıştır. Tebrizliler onu Sâlâr-ı Millî olarak çağırılmaktadır. Onunla tanışan Əbülhəsənbəy, Bağır Xan'ın Səttar Xan'dan farklı bir karaktere sahip olduğunu belirtir. Onun her lafının sonunda “*biz hamısını bilirik*” demesini kendisini üstün görmesine yorumlar. Səttar Xan bir konu hakkında herkesin fikrini almaya çalışırken o, sadece kendi görüşlerini kabul ettirir.¹⁰⁸⁴

Bağır Xan ile ilgili başka bir olumsuz husus ise onun Rəhim Xan Tebriz'e saldırdığında çar bayrağını karargahına çekerek çar himayesini kabul etmesidir. Səttar Xan'ın çar bayrağını reddettiğini duyar duymaz o da bu yanlışından dönmüştür fakat Tebrizliler ve inkılapçılar nazarında bu hareket Bağır Xan'ın üzerinde bir kara leke gibidir.¹⁰⁸⁵

Romanda Bağır Xan ile ilgili çok geniş bir bilgi verilmez. Əbülhəsənbəy'in anlatımından onun Səttar Xan'la bazı sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır.

Arşak: Ermeni kökenli bir inkılapçı olan Arşak Sürenyans, Əbülhəsənbəy'in güvendiği bir arkadaşıdır. Əbülhəsənbəy, onu Tebriz inkılabının yorulmaz kahramanı ve inkılap karşıtlarının en büyük düşmanı olarak tanımlar.¹⁰⁸⁶

Arşak kendi anlatımına göre Türkiye'de doğmuştur. Kürtler, o daha küçük yaştaiken onun köyüne baskın yapmış, anne ve babasını öldürmüştür. Kimsesiz kalan Arşak'a babasının dostu Süleyman Efendi ve eşi Saliha Xanım sahip çıkmış ve onu yanlarına alıp büyütmişlerdir. Arşak, on yaşındayken Süleyman Efendi ve Saliha Xanım'ın hayatını kaybetmesi sonucu yaşadıkları köyden ayrılır ve İran'ın Xoy şehrine gelir. Burada Ohannes Ağa'nın yanında çalışmaya başlar. Birçok zanaatı öğrenen Arşak, Ohannes Ağa'nın kızı Varvara ile nişanlanır. Varvara abisinin kaza kurşunuyla hayatını kaybeder. Arşak, sevgilisinin acısına dayanamaz ve Xoy şehrini terk ederek Tebriz'e yerleşir ve burada bir yetimhane kurar.¹⁰⁸⁷

Arşak çok çalışkan, bilgili ve yiğit bir inkılapçıdır. Səttar Xan zor zamanlarında Arşak'ı yanında görmek ister. Muharebe sırasında herkes Arşak'la yan yana dövüşmek

¹⁰⁸⁴ Ordubadi, DT1, s.65.

¹⁰⁸⁵ Ordubadi, DT1, s.92.

¹⁰⁸⁶ Ordubadi, DT2, s.609.

¹⁰⁸⁷ Ordubadi, DT2, s.613.

istemektedir. Azərbaycan Türkçesi, Farsça, İngilizce, Rusça ve Fransızca'yı iyi bir şekilde konuşabilir. Yetimhanesinde her millettən kimsəsiz çocuklar vardır. Bu çocukları öz evladı gibi sevməkte və sahib çıkmaktadır. Çocuklar ona “baba” diye seslenir.¹⁰⁸⁸ Romanın sonunda anlatıldığına görə Nina, Əbülhəsənbəy'in Şeyh Hıyabani hərəkətinə katıldığı üçün öldürülməsi sonucu Arşak'ın yetimhanesinde çalışmaya başlamışdır.

Əbülhəsənbəy'in, Settar Han'ın və digər inkılapçıların Arşak'a güvənməsi, onu bir dost və qardaş olaraq görmələri romanda inkılapçılar və Bolşeviklər üçün ırkın, dinin və milliyətin hər hansı bir önəminin olmadığını, önəmli olanın o kişinin inkılaba və Bolşevikliyə ne qədər bağlı olduğunu yansıtmaktadır. Ermeni kəliməsi yaşanan tarixsel olaylardan dolayı bir çox Türkiyə Türkü və Azərbaycan Türkü üçün olumsuz çağırışlar yapmaktadır. Arşak karakteri bu çağırışları silmək üçün yaratılmış bir karakterdir.

Tütüncüoğlu: Əbülhəsənbəy'in ən yaxın arkadaşlarından biridir. Əbülhəsənbəy, onu hər kəsə qardaşı olaraq tanıtmaktadır. Roman boyunca Əbülhəsənbəy'in gerçəkləşirmiş olduğu bütün fəaliyyətlərdə onun sağ kolu kimi hərəkət edən Tütüncüoğlu, romanın birinci cildində romana daxil olur.

Əbülhəsənbəy: “*İki gündən bəri Tütüncüoğlunu görməmişdim.*” deyərək Tütüncüoğlu'nun evinə gədir. Annesi Nazlı Xanım, Sallax Süleyman'ın Tütüncüoğlu'nu aldatıp gətirdiyini, başına bir iş gəlməsindən qoruduğunu söyləyir və Əbülhəsənbəy'dən oğlunu bulmasını istəyir. Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu'nu aaramaya çıxar. Yolda Sərhəngzadə ilə qarşılaşır. Ondan Sallax Süleyman'ın yaxındakı bir evdə içki aləmində bulunduğunu öyrənən Əbülhəsənbəy, Sərhəngzadə ilə Sallax Süleyman'ın bulunduğu yere gədir. Sallax Süleyman və Tütüncüoğlu'nun ısrarlarıyla içeri girirlər. İçeride əylənənlərin hepsi mücahiddir. Bunlardan Məhəmmədəğa adlı bir gənc, dans edən qadınlardan birinin kəndi qarısı olduğunu fərk edər. Sallax Süleyman'la qavga etməyə başlar, ortalıq qarışır, hər kəs silahına davranmaya çalışırken Sərhəngzadə içəridəkiləri tərki silah edər. Tütüncüoğlu'nu buradan çıxarırlar.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁸ Ordubadi, DT2, s. 595.

¹⁰⁸⁹ Ordubadi, DT1, s. 112-114.

Əbülhəsənbəy'in Tütüncüoğlu için “*Tütüncüoğlu ən inanılmış yoldaşlardan birisi idi.*”¹⁰⁹⁰ , “*inqilabın ən inadkar bir qəhrəmanı*”¹⁰⁹¹ ifadələrini kullanmasından onun ne kadar güvenilir ve inkılaba bağlı bir karakter olduğu anlaşılmaktadır. Ona karşı duymuş olduğu bu güven sebebiyle Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu'na bazı görevler verir. Bunlardan bir tanesi Nina'nın kimlerin girip çıktığının tespit edilmesidir. Tütüncüoğlu, Nina'nın evine girenlerin kim olduklarını, nerelerde yaşadıklarını ve ne işle uğraştıklarını tespit edip bir liste şeklinde Əbülhəsənbəy'e verir.

Rəfizadə, Miss Hanna'yı elde edebilmek için çingene kadınlarıyla anlaşmıştır. Miss Hanna'ya bu kadınları ailesi olarak tanıştırır. Bu kadınlardan şüphelenen Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu'nu Miss Hanna'nın çevresinde dolanan bu kadınlarını takip etmesi için görevlendirir. Kadınlardan birini takip eden Tütüncüoğlu, bu kadınları Rəfizadə ile konuşurken görür ve onların bütün planlarını öğrenir. Bunun üzerine Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'yı Rəfizadə ve bu kadınların elinden kurtarma planları yapar.¹⁰⁹²

Romanın ikinci cildinin “*Süruri-Xəlvət Hüseynqulu Xan*” bölümüne kadar Tütüncüoğlu'nun adının ne olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Bu bölümde Mahru Xanım, Əbülhəsənbəy'e “*Rəşidülmülk Əsədi və sizi öldürmək istəyir.*”¹⁰⁹³ diyerek onu uyarır. Bu ifadəlerden Tütüncüoğlu'nun isminin Əsəd olduğu anlaşılmaktadır. Rəşidülmülk'ün Əbülhəsənbəy ve Tütüncüoğlu'nu öldürmək istemesinin sebebi Nina ve Mahru Xanım'dır. Rəşidülmülk (Sərdar Rəşid) Mahru Xanım'ı kışkırdığı için onun Tütüncüoğlu'yla bir yakınlık kurmasını istemez. Buna rağmen Mahru Xanım ve Tütüncüoğlu arasında bir yakınlaşma oluşur. Mahru Xanım, Əbülhəsənbəy'le konuştuğu sırada içeriye Tütüncüoğlu'nun girmesi onu mutlu etmiş aynı zamanda utandırmıştır.

Əbülhəsənbəy'e göre Mahru Xanım'ın Tütüncüoğlu'nu sevmesinin sebebi Tütüncüoğlu'nun kahraman bir inkılapçı olmasıdır. Səttar Xan'ın Tütüncüoğlu için “*Dalımda Tütüncüoğlu kimi iyirmi nəfər inanılmış və qəhrəman adam olsa böyük bir*

¹⁰⁹⁰ Ordubadi, DT1, s. 138.

¹⁰⁹¹ Ordubadi, DT1, s. 150.

¹⁰⁹² Ordubadi, DT2, s. 182-189.

¹⁰⁹³ Ordubadi, DT2, s. 341.

ordunun qabağından çəkilməmə”¹⁰⁹⁴ sözlerini aktaran Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu’nun Təbriz micahitləri içərisində eşsiz bir gənç olduğunu dile getirir. Tütüncüoğlu’nun oldukça yakışıklı bir gənç olduğunu ifadə edən Əbülhəsənbəy, onun soğukkanlı olmasının, bir işi etraflıca düşünərək yapmasının, halkın hayatını kendi hayatından daha dəyərli görməsinin onun ən olumlu özelliklərindən olduğunu bildirir.

Rəşidülmülk’ün emrine görə Kazım Davatgəroğlu və Sallax Süleyman’ın kendisini öldürməyi planladığını ögrenen Tütüncüoğlu, çingene kadınlardan biri olan Tacıqızı Züləyha’yı takip eder. Züləyha’nın Kazım Davatgəroğlu və Sallax Süleyman’la yapacağı içki meclisinin yerini ögrenir. Tütüncüoğlu, Həsənağa, Quluzadə və digər arkadaşlarını yanına alaraq Züləyha’nın söylədiyi eve giderlər. Züləyha onların da eğlenmək için gəldiyini düşünərək onları içəri alır. Burada Tacıqızı Züləyha’yı və Molla Qurban’ı esir alan Tütüncüoğlu və arkadaşları eve gələn Sallax Süleyman və Kazım Davatgəroğlu’nu yakalayıp bıyıqlarını keserlər. Çingene kadınlarının kiyafetlərini onlara giydirip onları ağaca bağlarlar.¹⁰⁹⁵

Tütüncüoğlu və Mahru Xanım arasındakı ilişkiyi kabullenemeyən Sərdar Rəşid, onu Çar ordusunda albay olan Berezovski’ye şikayət eder. Tütüncüoğlu’nun bir inkılapçı olduğunu və onun tutuklanması gerektiğini söyler. Bunun üzerine Berezovski, Tütüncüoğlu’nu tutuklatıp həpsə atdırır. Bu durumu ögrenen Əbülhəsənbəy, Berezovski’yle görüşür və bunun bir iftira olduğunu söyler, Sərdar Rəşid’in Maxru’yla ilgili kötü emellerini anlatır. Məşədi Kazım Ağa’nın kendisine hədiyyə olaraq verdiyi atı Berezovski’ye verir və Tütüncüoğlu’nu həpistən kurtarır.¹⁰⁹⁶

Bu olaydan sonra Tütüncüoğlu və Mahru Xanım daha sık görüşməyə başlar. Çar rejimi tərəfindən gözden düşdüyünü anlayan Sərdar Rəşid, Tebriz’dən Təhran’a qaçmaya çalışır. Təhran yolu üzərində inkılapçılar tərəfindən öldürülür. Bəyləliklə Tütüncüoğlu və Mahru Xanım arasında herhangi bir engel kalmamış gibi gözükse də Sərdar Rəşid’in akrabaları Mötəmədüləyalə, Hüseynqulu Xan və Həsəmi-Ləşgər Mahru Xanım’la evlənmək istərlər. Bunun üzerine Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu bunların hər üçünü də reddədən Mahru’yu qaçırmək üçün bir plan yaparlar. Zərəfşan Mahru Xanım’ı Mötəmədüləyalə qaçırmək üçün evdən dışarı çıxarırkən Mahru Xanım

¹⁰⁹⁴ Ordubadi, DT2, s. 343.

¹⁰⁹⁵ Ordubadi, DT2, s. 370-384.

¹⁰⁹⁶ Ordubadi, DT2, s. 642-646.

önceden Tütüncüoğlu'nun bulunduğu faytona biner. Tütüncüoğlu ve Mahru Xanım, birbirlerine kavuşmuş olur.¹⁰⁹⁷

Həsənağa: Romanda, inkılap için savaşıyan mücahitlerden biridir. Halı fabrikasında işçi olarak çalışan Həsənağa inkılaba destek verdiyi için işten çıkarılmıştır. Annesi Təhminə Hanım ile yoksulluk içerisinde yaşamaktadır. Əbülhəsənbəy onun samimi, konuşkan ve namuslu bir insan olduğunu belirtir fakat işsizdir. Annesi onun mücahit olmak istediğini fakat bu işin çok tehlikeli olduğunu söyleyince, Həsənağa mücahitliğin halı fabrikasında çalışmaktan daha güvenli olduğunu dile getirir. Gözü kara kahraman bir kişiliktir. Savaş esnasında çok faydalı işler yapmış ve yeteneğini herkese göstermiştir.¹⁰⁹⁸

Tebriz'in varlıklı ailelerinden Ağa Qasım'ın kızı Nazənin'e aşıktır. Kızın da onda gönlü olduğu için evlenmek ister. Əbülhəsənbəy'in bu evliliği tasvip etmemesine rağmen Həsənağa kızla evlenir fakat Ağa Qasım gelin olarak Nazənin'i değil onun üvey kardeşini göndermiştir. Birkaç gün sonra Nazənin kendisi kaçıp Həsənağa'ya gelir. Həsənağa, Əbülhəsənbəy'e büyük bir saygı duymaktadır. Onu kendi kardeşi olarak gördüğü için Nazənin'i Əbülhəsənbəy'le tanıştırdırken ondan yüzünü açmasını ister.¹⁰⁹⁹

Həsənağa, Əbülhəsənbəy'in güvendiği, ona birçok tehlikeli işi yapması için görev verdiyi bir karakterdir. Örneğin Payan köyüne inkılapçılar için gerekli olan silahların taşınma görevi ona aittir. O, bu silahları köyde muhafaza edilmesini sağlar.¹¹⁰⁰

Miss Hanna'yı çingene kadınlarının tuzağından kurtaran da yine Həsənağa'dır. Əbülhəsənbəy'in verdiyi talimatla Miss Hanna'yı takip etmiş, çingenelerin evine baskın yaparak Rəfizadə'yi ve diğerlerini etkisiz hale getirmiştir. Miss Hanna ondan kahraman bir genç olarak bahseder. Tebriz'de unutamayacağı hatıralardan birinin de Həsənağa'nın kahramanlığı olacağını söyler.¹¹⁰¹

Həsənağa romanda işçi sınıfını temsil eder. O inkılap için mücadele eden bir kahramandır. Əbülhəsənbəy gibi davasına gönülden bağlı bir mücahittir. Verilen emirleri inkılaba fayda sağlaması adına harfi harfine yerine getiren bir görev adamıdır.

¹⁰⁹⁷ Ordubadi, DT2, s. 673-674.

¹⁰⁹⁸ Ordubadi, DT1, s. 99.

¹⁰⁹⁹ Ordubadi, DT1, s. 99.

¹¹⁰⁰ Ordubadi, DT1, s. 260.

¹¹⁰¹ Ordubadi, DT2, s. 265.

Təhminə Xanım: Həsənağa'nın annesidir. Əbülhəsənbəy'in evində təmizlik işləri yapar. Oğlu Həsənağa gibi kendisi də Əbülhəsənbəy'e böyük bir dəğər verir. *"Allah onu bizə çox görməsin, bizim bir günümüz onsuz olmasın!"*¹¹⁰² diyərək onu kendi oğlundan ayırt etmez. Fakir bir kadındır. Kurban Bayramı'nda Əbülhəsənbəy və Nina'yı evinə dəvət etmiş. Hiçbir şey kesemediyindən onlara horoz kesip ikram etmişdir.

Nina gizli bir dərnek kurmuşdur. Bu dərneğin üyeleriylə Təhminə Xanım'ın evində buluşup toplantılar yapar. Nina bunu bir sır gibi hərkesten saklamaktadır. Fəkat Təhminə Xanım Əbülhəsənbəy'e bu sırrı söyler.¹¹⁰³

Əbülhəsənbəy, Təhminə Xanım'ı çox sevdiyi gibi ona böyük bir güvən də duyar. Onun Təhminə Xanım için kullandığı *"Təbriz aristokratiyasının və Təbriz ziyəlisinin səmimiyyətinə bu qadına inandığım qədər inansaydım, çar hökuməti ilə aparılan mübarizədə qalib çıxacağımıza inanardım."*¹¹⁰⁴ ifadələrindən Təhmine Xanım'ın Əbülhəsənbəy için ne kədər güvənilir və səmimi bir insan olduğu anlaşılmaktadır.

Zeynəb və Cavad Ağa: Nina'nın evində xizmətçilik yapan Zeynəb, Cavad Ağa'yla beş yıllık evlidir. Məcid adında bir çocukları vardır. Cavad Ağa məşrutiyət için səvəşən mücahitlərdəndir. Zeynəb onun çay dükkanlarına su taşıyaraq gəçimini sağladığını, Cavada Ağa'nın babası öldükten sonra gəçim sıkıntısı yaşadıklarını və evlərinin bir odasını Kafkasyalı bir inkılapçıya kirəladıklarını söyler. Bu Kafkasyalı inkılapçı, Cavad Ağa və onun gibi su taşıyan birkaç kişiyə bazı dərslər verməyə başlamışdır. Sonrasında Kafkasyalı inkılapçı Qaradağlılar tərəfindən öldürülmüş, Cavad Ağa isə inkılapçıların yanında səvəşə katılmışdır. Cavad Ağa, inkılapçı olduğu için kimse ne ona ne də Zeynəb'e iş vermez. Bu yüzden Zeynəb, Hacı Mehdi Küzəkünani'in evində çalışmaya başlamışdır.¹¹⁰⁵

Zeynəb, Əbülhəsənbəy'e Hacı Mehdi'nin evində başına gələnleri anlatır. Hacı Mehdi zəngin bir tüccardır. Təhmine Xanım vasitəsilə Zeynəb bir kap yemək için orada çalışmaya başlar. Bir kocası və oğlu olduğunu Hacı Mehdi və onun hanımından saklar. Hacı Mehdi'nin amacı isə Zəyneb'e səhip olmaqdır. Bulduğu hər firsəttə

¹¹⁰² Ordubadi, DT1, s. 245.

¹¹⁰³ Ordubadi, DT1, s. 139.

¹¹⁰⁴ Ordubadi, DT1, s. 231.

¹¹⁰⁵ Ordubadi, DT1, s. 73.

Zeynəb'i taciz etməyə çalışır. Zeynəb'in evli və çocuğu olduğunu öğrenince Hacı Mehdi onu evden kovar.¹¹⁰⁶

Şimdi ise Zeynəb, Əbülhəsənbəy və Nina'nın yanında çalışmaktan oldukça memnundur. Her gün cephede savaşıyan Cavad Ağa için cephəyə yemek götürür. Yine bir gün cephəyə yemek götürmüş və eve dönməmişdir. Nina, onun için oldukça telaşlanır. Əbülhəsənbəy, ise Zeynəb və Cavad Ağa'nın cephəde arkadaşlarıyla yemek yerken top güllesinin isabet etməsi sonucu öldüğünü söyler.¹¹⁰⁷

Zeynəb, Əbülhəsənbəy'i kardeşi gibi sevip saydığı için ondan hiçbir zamana çekinmez. Əbülhəsənbəy için Zeynəb, çok temiz, kibar bir ev kadınıdır. İnkılapçı değildir. Bu konuyla ilgili bilgisi de yoktur. Nina'nın Əbülhəsənbəy'e kızmasının onu eleştirmesinin bir sebebi de Zeynəb'deki bu bilgi noksanlığıdır. İnkılapçılar, Zeynəb gibi Tebrizli kadınlarla ilgilenmemişler ve onları inkılaba kazandırmaya çalışmamışlardır.

Məcid: Zeynəb və Cavad Ağa'nın küçük yaştaki oğullarıdır. Her ikisi öldükten sonra Məcid'e Nina sahip çıkarak annelik yapmaya başlar. Əbülhəsənbəy və Nina için Məcid, inkılabın yeni yetişecek neslidir. Bu sebeple Əbülhəsənbəy ona "*birinci İran pioneri*"¹¹⁰⁸ şeklinde hitap eder. Nina ise "*– İndi mənim bütün ümidim o uşağadır.*"¹¹⁰⁹ ifadelerini kullanır.

Romanın son bölümünde romanda geçen olayların Nüsrət Hüseynov'un günlüğüne ait olduğu Məcid tarafından dile getirilmiştir. Məcid'in Məcid Cavadoğlu adında bir öğretmen olduğu ve bu günlüğü başka bir insanla paylaştığı anlaşılmaktadır.¹¹¹⁰

Hacı Mehdi Küzəkünani: Tebriz burjuvazisi içerisinde yer alan bir tüccardır. Tebriz'deki meşrutiyetçilerden oluşan encümenin üyesidir. Tebriz'de Səttar Xan'ın ve meşrutiyetçilerin iktidarda olduğu dönemde kendisini inkılapçılardan yana göstermiştir. Amacı kendi ticaretinin zarar görmesini engellemektir. Nitekim Səttar Xan, Tebriz'den

¹¹⁰⁶ Ordubadi, DT1, s. 80.

¹¹⁰⁷ Ordubadi, DT1, s. 82.

¹¹⁰⁸ Ordubadi, DT1, s. 117.

¹¹⁰⁹ Ordubadi, DT1, s. 154.

¹¹¹⁰ Ordubadi, DT1, s. 718.

ayrıldıktan sonra şehre Çar ordusu girmiş, Hacı Mehdi, Hacı Səməd Xan tarafında yerini almıştır.

Bu yönüyle Hacı Mehdi iki yüzlü ve çıkarıcı bir karakter olarak romanda yer tutar. Şehir, Şah yönetimi tarafından kuşatma altındayken ortaya çıkan tahıl sıkıntısında, tahılın Səttar Xan tarafından fiyatlandırılmasına karşı çıkar. Səttar Xan'ı bu konuda ikna etmeye ve engellemeye çalışır. Şehir kuşatma altında olduğundan dolayı şehre tahıl girişi yapılamamaktadır. Bu sebeple şehirde tahıl ambarı sahipleri olduğundan yüksek fiyatlara tahılı satmaya başlamışlardır. Səttar Xan'ın tahıl fiyatlarına belirli bir sınır getirmesi en çok Hacı Mehdi gibi tüccarların çıkarına dokunmaktadır.

Səttar Xan'ın Tebriz'de gösterdiği direniş cephede savaşılan mücahitler sayesinde güçlenmektedir. Bu mücahitlerin maaşları ise Hacı Mehdi gibi zengin tüccarlar tarafından karşılanmaktadır. Encümente görev alan bu tüccarlar mücahitlere para vermemek için onların evlerine gönderilmesini isterler. Hacı Mehdi, “*Artıq adamları buraxmalıdır. Xalqın pulu ilə müftəxorları doyurmaq olmaz.*”¹¹¹ diyerek mücahitleri bir asalak olarak görür.

Hacı Mehdi'nin gerçek yüzünü Zeynəb ortaya çıkarmıştır. Zeynəb, Təhminə Xanım aracılığıyla Hacı Mehdi'nin evinde hizmetçilik yapmaya başladığını anlatır. Təhminə Xanım ondan evli ve çocuklu olduğunu gizlemesini istemiştir. Zeynəb, Hacı Mehdi'nin evine girdiğinde Hacı Mehdi'nin hanımı onu baştan ayağa kontrol eder. Çok istemese de onu mutfakta çalışması için kabul eder. Zeynəb'in görevi Hacı Mehdi'nin ambarından mutfığa pirinç getirmek ve yemeklik malzemeleri doğramaktır. Zeynəb, Hacı Mehdi'nin ambarında bütün mahalleye yetecek kadar pirincin olduğunu söyler. Buğday ve un o kadar fazladır ki ambarlara sığmamaktadır. Tebriz tahıl kıtlığı yaşarken inkılapçı olan Hacı Mehdi elindeki tahılı saklamaktadır.

Hacı Mehdi'nin sık sık mutfığa geldiğini ve kendisini süzdüğünü dile getiren Zeynəb, bir gün ambara tek başına giderken Hacı Mehdi'nin onu taciz ettiğini, kendisiyle evlenmek istediğini anlatır. Zeynəb, Hacı Mehdi'nin elinden kurtulmak için onun teklifini kabul etmiştir. Mutfakta çalışan Gülsüm ise Zeynəb'i uyarır. Hacı Mehdi'ye inanmaması gerektiğini, Hacı Mehdi'nin babasının da kendi annesine bu şekilde yaklaştığını, annesinin ömrünün bu mutfakta geçtiğini söyler.

¹¹¹ Ordubadi, DT1, s. 65.

Zeynəb isə həm kocasının həm də çocuğunun karnını doyurmaq üçün bu işə çalışmaya mecburdur. Bu yüzden Hacı Mehdi'yi bugün yarın diyerek oyalamaya çalışır. Bir gün Zəynəb, Məcid'i de Hacı Mehdi'nin evinə getirmək zorunda kalır. Burada Hacı Mehdi'nin hanımının xidmətçisi Şərəfnisə, Zeynəb'in evli və kocasının bir mücahit olduğunu Məcid sayəsində öyrənir. Hacı Mehdi'nin hanımı: “*Get, səni Səttar xan geyindirsin. Bizə mücahid arvadı lazım deyil.*”¹¹¹² diyərək Zeynəb'i kovar.

Məşədi Kazım Ağa: Tebrizli inkılap və məşrutiyet dəstəkçisi bir tüccardır. İnkılap Komitəsinin maddi ihtiyaclarının çoxunu Məşədi Kazım Ağa qarşılamaktadır. Əbülhəsənbəy, Səttar Zeynalabdinov'un təvsiyəsi üzərinə onun “*Rasta Küçə*”dəki evinə yerləşir. Məşədi Kazım Ağa, yaşlı bəhçıvanı Hüseynəli'yi onun xidmətinə verir.¹¹¹³

Məşədi Kazım Ağa, İran'da kadının özgür olmasından yanadır. Təhmində Xanım'ın qızları və gəlinlərinin başı açıq bir şəkildə Avropalı kimi geyinməsi onu olduqca duyğulandırır. Bu durum onun üçün böyük imkənsiz bir həyalin gerçəkləşməsi gibidir.¹¹¹⁴

Məşədi Kazım Ağa'nın inkılapçılara yardım etməsinin asıl səbəbi onun inkılap sayəsində böyük maddi qazanclar əldə etməsidir. Örneğin Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'dan əldə etdiyi məlumatlar vasitəsilə Məşədi Kazım Ağa'ya Amerikan ticarət müəssisələri ilə bir anlaşma imzalamasını, Amerikan mallarının hepsini satın almasını söylər. Çünkü Vashington'dan İran'la ticarətin sonlandırılması ilə ilgili bir əmir gəlmişdir. Əbülhəsənbəy, bu əmrin Tebriz'dəki konsolosluğa ulaşmadan Məşədi Kazım Ağa'nın bütün Amerikan mallarını satın alması sonucunda Məşədi Kazım'ın böyük bir qazanç əldə edəcəyini düşünür. Əbülhəsənbəy'in dediklərini yəpən Məşədi Kazım Ağa, üç ticarət müəssisə ilə bir anlaşma imzalamış, bütün Amerikan mallarını satın almışdır.¹¹¹⁵

Amerikalıların ticarəti sonlandırması üzərinə Məşədi Kazım Ağa'nın əlindəki Amerikan malları böyük bir kıymətə binər. Amerikalılarla iş yəpən tüccarlar Məşədi Kazım'ın əlindəki malları onu kandıraraq satın almaq istəməkdədir. Kimisi Vashington'dan yəni bir əmir gəldiyini və ticarətin yənidən başlayacağını, kimisi isə

¹¹¹² Ordubadi, DT1, s. 81.

¹¹¹³ Ordubadi, DT1, s. 231.

¹¹¹⁴ Ordubadi, DT1, s. 264-265.

¹¹¹⁵ Ordubadi, DT1, s. 284-286.

İngiliz ve Rus mallarının ülkeye sel gibi akıp geleceğini ve Amerikan mallarının değersizleşeceğini söyler. Məşədi Kazım Ağa tecrübeli bir tüccar olduğundan bunların hiçbirine itibar etmez. Əbülhəsənbəy'e "*Ticarət fırıldaqçılıqdır.*"¹¹¹⁶ diyerek ticarete para kazanmak için yalan ve hileye başvurmak gerektiğini, bu işin kuralının bu olduğunu anlatır. Kazancını inkılap yolunda sarf edeceğini vadeder.

Nitekim Məşədi Kazım Ağa bu söylediğini de gerçekleştirir. Bu ticaretten elde ettiği kazancın yarısını inkılapçılara verir. Əbülhəsənbəy, onun bu konularda diğer inkılapçı tüccarlardan farklı olduğunu, diğerlerinin mücahitlere maaş parası toplandığı zaman bahaneler üretilip encümeni bıraktıklarını, Məşədi Kazım'ın ise kazancının bir kısmını halkın özgürlüğü için harcadığını ifade eder.

Nina, Məşədi Kazım'ın neden bir inkılapçı olduğunu öğrenmek ister. Məşədi Kazım Ağa ise inkılaba katılma sebebinin yaptığı ticaretle alakalı olduğunu dile getirir. Məşədi Kazım, ticareti Rus ve İngiliz tüccarlardan daha iyi bilmektedir fakat İran'da kendisi gibi yerli sermayedarların ticaret yapması oldukça zordur. Çünkü yerli hükümetin kendine ait bir iktisat politikası yoktur. İktisadi sorumluluk tamamıyla yabancıların elinde olduğundan millî kaynakların hepsi yabancıların imtiyazına bırakılmıştır. Yabancıların İran'a bu kadar ilgi duymasının sebebinin İran'ın iktisadi vasıtalarını ve millî kaynaklarını ele geçirmek olduğunu ifade eden Məşədi Kazım Ağa, İran'ın kendi tüccarı ve kapitalistlerinin ise bu yağmayı izlemekle yetindiğini belirtir. İranlı kapitalistlerin bu kaynaklara daha kolay ulaşip üretim yapabileceklerini ancak yabancıların buna engel olduğunu söyleyen Məşədi Kazım Ağa, bu engelin sadece yabancılar değil İranlı yöneticiler tarafından da oluşturulduğunu aktarır. İran'da çürümeye başlayan feodalizm ve İran şahları, varlıklarını idame edebilmek, mevkilerini koruyabilmek için kurtuluşlarını yabancılarda görmektedir. Bundan dolayı da yabancılara çok fazla imtiyaz verilmiştir. Devletin yabancılarla yapmış olduğu antlaşmalar yüzünden yerli sermayedarların İran'da herhangi bir fabrika ya da müessese açması oldukça zordur.¹¹¹⁷

¹¹¹⁶ Ordubadi, DT1, s. 306.

¹¹¹⁷ Ordubadi, DT2, s. 64.

*“Qənd zavodu açtığ, bağladılar, çini qab qarxanası düzəlttik, qoymadılar.”*¹¹¹⁸

diyen Məşədi Kazım, ülkede hukuk ve adaletin olmadığını, başta Şah olmak üzere ona bağlı bütün yöneticilerin çıkarlarına göre kanunları yuguladıklarını, yabancıların elinden zorla kurtardıkları paralarını bu sefer de bu yöneticilere rüşvet olarak verdiklerini ifade eder. Bu siyasi ve ekonomik koşullar onu bir yandan yabancılara karşı mücadeleye bir yandan da Şah’a karşı isyana mecbur kılmıştır. Kendilerine iktisadi anlamda özgürlük veren bir siyasi iradeye ulaşınca kadar savaşmak gerektiğini düşünür.

Görüldüğü gibi Məşədi Kazım Ağa’nın inkılabı desteklemesinin tek sebebi kendi ticari kaygısıdır. Onun işçi ve köylü sınıfının hakimiyet mücadelesiyle, sosyalist fikirlerle bir alakası yoktur. Onun için önemli olan bu ticari kaygıyı giderecek bir hükümetin kurulmasıdır. Bu isteklerini yerine getirebilecek herhangi bir hükümet ya da idari sistem onun için makuldür.

Bu yüzden Əbülhəsənbəy, onun bu düşüncelerini *“yerli burjuanın daşdığı fikir”* olarak değerlendirir. Ona göre Məşədi Kazım Ağalar, kendi hükümetlerini kuruncaya kadar inkılaba rağbet gösterecek, hükümetlerini kurduktan sonra millî burjuvazi silahını silah arkadaşı olan inkılapçılara doğru çevirecektir.

İnkılabı bir kazanç kapısı olarak gören Məşədi Kazım Ağa, inkılap sayesinde para ve itibar kazandığında çok mutlu olur. Bütün varlığını inkılap için harcayabileceğini söyler. İnkılapçılardan dolayı herhangi bir zarara ya da zor bir duruma düştüğünde ise inkılabı ve inkılapçıları suçlamaya çalışır, Əbülhəsənbəy’e soğuk ve samimi yetsiz bir şekilde davranır.

Örneğin, Hacı Səməd Xan’ın verdiği emirle inkılaba rağbet besleyen bütün tüccarların işyerleri kapatılmış, depoları mühürlenmiştir. Məşədi Kazım Ağa da bu tüccarlardan biridir. Əbülhəsənbəy, eve geldiğinde Məşədi Kazım Ağa’yı oldukça düşünceli ve mutsuz bir şekilde görür. Məşədi Kazım onu görünce ayağa kalkarak ona gönülsüz bir selam verir ve hasta adamlar gibi yerine oturur. Əbülhəsənbəy, ona ne olup bittiğiyle ilgili sorular sorduğunda o, Hacı Səməd Xan’ın kendisini meşrutiyetçi tüccarlarla karıştırıp dükkanını kapattığını ve mallarına el koyduğunu söyler. Əbülhəsənbəy, Məşədi Kazım Ağa’nın bu ifadelerinden oldukça rahatsız olur. Çünkü Məşədi Kazım Ağa’nın zaten bir meşrutiyetçi olduğunu, meşrutiyete büyük yardımlarda

¹¹¹⁸ Ordubadi, DT2, s. 65.

bulunduğunu bu yüzden kendisinin meşrutiyetçilerle karıştırılması ifadesinin anlamsız olduğunu düşünür. Məşədi Kazım'ın “*məni də onlara qarışdırıblar*”¹¹¹⁹ ifadesini Hacı Səməd Xan'ın yanında söyleyebileceğini fakat kendisinin yanında bu ifadeleri kullanmanın doğru olmadığını dile getirir. Buna rağmen Məşədi Kazım Ağa, sanki Əbülhəsənbəy Hacı Səməd Xan'mış gibi onunla konuşurken inkılapçı olduğunu gizlemeye çalışmaktadır.

Məşədi Kazım meşrutiyet yüzünden bütün mal varlığını kaybettiğini ve büyük zararlar göreceğini düşünmektedir. Əbülhəsənbəy, onun meşrutiyetten önce az bir sermayeye sahip bir tüccarken meşrutiyet sayesinde zengin bir tüccar olduğunu, bu sayede milyonlar kazandığını fakat bütün bunları unuttuğunu, Məşədi Kazım gibi tüccarların er ya da geç inkılapçıları düşman karşısında yalnız bırakıp kaçacaklarını düşünür. Ona meşrutiyet yüzünden hiçbir zarar görmeyeceğini, inkılap sayesinde yine de milyonlar kazanacağını vadeder.¹¹²⁰

Məşədi Kazım Ağa'nın bu sorununu çözmek için Hacı Səməd Xan'ın yanına giden Əbülhəsənbəy, Hacı Səməd Xan'a oldukça pahalı bir saat hediye eder ve Məşədi Kazım'ın dükkanları üzerindeki mührün kaldırılmasını sağlar. Bu durumu öğrenen Məşədi Kazım, Əbülhəsənbəy'i bu sefer sevinçle karşılar. Əbülhəsənbəy, Çar Konsolosu'na yazdığı mektupla Məşədi Kazım Ağa'ya referans olur. Bu mektup sayesinde Məşədi Kazım, Rus ordusunun teçhizat işlerini yerine getirecektir. Böylece yine büyük paralar kazanabilecektir. Məşədi Kazım Ağa'nın gözleri sevinçten ve heyecandan iri iri açılmıştır. O hemen konsolosluğa gidip bu işleri halletmek ister.¹¹²¹

Hacı Səməd Xan: Romanda diğer önemli karakterlerden birdir. Tarihî bir kişilik olan Hacı Səməd Xan, İran'ın Çar yanlısı Azərbaycan valisidir. İnkılap karşıtıdır. Çar hükümeti onu inkılapçıların faaliyetlerini engellemesi için görevlendirmiştir. Kendisinin Azərbaycan üzerinde nüfuzu olduğu düşünülmüş, bu yüzden Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov tarafından tavsiye edilmiştir.¹¹²²

Çar Konsolosu'nun verdiği davete katılır. Bu davette Rusya ve İran dostluğunu ön plana çıkaran bir konuşma yapar. Bu dostluğu bozacak ihtilaflarla yıllardan beridir

¹¹¹⁹ Ordubadi, DT2, s. 109.

¹¹²⁰ Ordubadi, DT2, s. 110.

¹¹²¹ Ordubadi, DT2, s. 119.

¹¹²² Ordubadi, DT1, s. 363.

mücadele ettiğini, Çar'ın İran üzerinde hakimiyet kurması için uğraş verdiğini söyler. Bu davette Hacı Səməd Xan'la tanışan ve onun tercümanlığını yapan Əbülhəsənbəy, onun beğenisini ve güvenini kazanır.¹¹²³

Səməd Xan, zalim bir yöneticidir. Əbülhəsənbəy, Hacı Səməd Xan'ın halka yaptığı zalimlikleri kendi gözleriyle de görür. İnkılap yanlısı olan tüccarların dükkanını kapattırmış, onları zor durumda bırakmıştır. Onu ziyarete giden Əbülhəsənbəy, Settar Han döneminde söylenilen türküleri okuyan bir gence öldüresiye işkence yaptırdığını görünce çok üzülür.¹¹²⁴

Əbülhəsənbəy ona bir saat hediye eder. Hacı Səməd Xan saati incelerken Əbülhəsənbəy *“cəlladın gözü saatın üzərindəki qiymətli daşları görüncə daha da qızardı”* diye bir ifade kullanır. Hacı Səməd Xan'ı cellat olarak tanımlamıştır. Okuyucunun da gözünde Hacı Səməd Xan karakterinin zalim, gözü dönmüş bir cellat ve canavar olarak görülmesini sağlamış olur.¹¹²⁵

Hacı Səməd Xan tam bir çar yanlısıdır. Ona göre İran devletinin gücü ve etkisi yoktur. İran'ın bağımsız bir şekilde var olması artık mümkün değildir. Bu yüzden hazırda komşuları bulunan Rusya onlar için bulunmaz bir fırsattır. Rusya İran'a komşuluk elini uzatarak İran'da var olan karışıklığı düzeltmek istemektedir. İranlıların yararına olması için bu uzatılan el geri çevrilmemelidir. Ona göre halk cahildir ve Rusya'nın göstermiş olduğu bu dostluğu anlamamaktadır. İnkılapçıların duvarlara yazdığı duyurulardan rahatsızdır. Bu duyurular, onun Tebriz'le alakalı işlerini engellemekte halkı yanlış yönlendirmektedir.¹¹²⁶

Məhəmmədli Şah'ın tekrar İran'a gelmesini savunan Hacı Səməd Xan bunun sebebini İran'da Farsların yönetimi ele geçirmek istediğine bağlamaktadır. Ona göre yüzyıllardır Türk hükümdarlar tarafından yönetilen Farslar artık uyanmış İran'a artık Fars kökenli bir hükümdar getirmek istemektedirler. Bu yüzden Məhəmmədli Şah'ın tahta tekrar çıkması çok önemlidir. Onun tahta çıkması bu durumun gerçekleşmesini engelleyecektir. Aksi takdirde Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması gerekecektir. Əbülhəsənbəy İran'ın bölünmesinden yana olmadığı gibi onun için hangi milletin

¹¹²³ Ordubadi, DT1, s. 367.

¹¹²⁴ Ordubadi, DT2, s. 112.

¹¹²⁵ Ordubadi, DT2, s. 114.

¹¹²⁶ Ordubadi, DT2, s.141.

yönetimde olduğu da pek önemli değildir. Bu yüzden o Hacı Səməd Xan'ın halkları birbirine düşürməyə çalıştığını düşünür.¹¹²⁷

İnkılapçılar için Hacı Səməd Xan, kendi saadetini namussuzluk, şerefsizlik, korkaklık üzerine kuran, eli kanlı bir yöneticidir. İnkılapçı komitenin ona gönderdiği mektupta onun bu yönü üzerinde durulmuştur.¹¹²⁸ İnkılapçılara karşı büyük bir nefret besleyen Hacı Səməd Xan, onlara türlü işkenceler uygular. İran hükümetine karşı faaliyet yürüten inkılapçı Mirzə Həsən Xan Xəbirülmülk'ün başını kestirmiş, o ve diğer inkılapçıların derisini yüzdürüp içine saman doldurmuş ve Tahran'a göndermiştir.¹¹²⁹ Adamları Meraga ve Erdebil'de talanlar yapmış, buradaki köylüleri zor duruma sokmuştur.¹¹³⁰

Hacı Səməd Xan, kendi çıkarı için birçok günahsız, masum insanı inkılapçı diye tutuklatmış, bunların listesini çar ve İngiliz konsolosluklarına teslim etmiştir. Onun tek derdi kendi menfaati ve mevkisini korumaktır. Kendi mevkisini korumak onun için o kadar önemlidir ki bu durum ne zaman tehlikeye girse hastalanır.¹¹³¹

Hacı Səməd Xan'ın en önemli rakibi Sərdar Rəşid'tir. Kendisi Rusların ve İngilizlerin gözünde itibarını kaybetmektedir. Elinden Azərbaycan valiliği gideceği için endişelidir. Endişeli ve sinirli olduğu zamanlar sakinleşmek için insanları cezalandırarak hapse attırır. Zindandaki tutsakları karşısına geçirir, onları çıplak bir şekilde dövdürür, vücutlarının herhangi bir uzvunu kestirir. Yaşadığı yer olan Nizamüddövlə bağında kendine mahsus bir hapisanesi vardır. Sinirinden uyuyamadığı zamanlar bu özel hapisanedeki insanları cezalandırarak rahatlamaktadır. Tebrizliler bu yüzden "Nizamüddövlə bağı"na "Nizamüddövlə kasaphanesi" demektedir.¹¹³²

Əbülhəsənbəy, ondan bahsederken onun cellatlara özgü kana bulanmış gözlerinin kızardığını ve kan arzuladığını söyler. Uzun sakalındaki her bir tüy Əbülhəsənbəy'e 1911 yılında inkılapçıların asıldığı dar ağacında sallana ipleri

¹¹²⁷ Ordubadi, DT2, s. 143.

¹¹²⁸ Ordubadi, DT2, s. 268.

¹¹²⁹ Ordubadi, DT2, s. 273.

¹¹³⁰ Ordubadi, DT2, s. 295.

¹¹³¹ Ordubadi, DT2, s. 344.

¹¹³² Ordubadi, DT2, s. 350.

hatırlatmaktadır. Bu yüzden Hacı Səməd Xan'dan iğrenmekte ve ona baktıkça ondan tiksinti duymaktadır.¹¹³³

Halk üzerindeki hakimiyetini sağlamak için dini kullanma yolunu seçen Səməd Xan, dini siyasete alet olarak kullanan devlet adamlarına iyi bir örnek olarak romanda okuyucuya sunulmuştur. Tebrizlilerin dinî geleneklerini unuttuklarını için başka fikirlerin peşinde koştuklarını düşünür. Tebriz'de dinî tebligat güçlendirilirse Tebrizlilere inkılapçı fikirlerin yaşanamayacağına inanır. Bu yüzden bu amaca hizmet edecek bir örgüt kurmaya çalışır. Bu örgütteki insanlar halkı dinî akideleri uygulamak konusunda teşkilatlandıracaktır.¹¹³⁴

İngiliz ve Rusların gözünden düşen Hacı Səməd Xan yerini Sərdar Rəşid'e kaptırır. Rusya onun Tebriz'den gönderilmesini Tebriz'deki Rus Konsolosluğuna bildirir. Səməd Xan bunu görmezden gelir ve hala Çar'dan bir medet umar. En sonunda İngiliz ve Rus Konsoloslukları ona bir ültimatom verirler. Bunun üzerine Tebriz'i terk etmek zorunda kalır ve Tiflis'e geçer.¹¹³⁵

Görüldüğü gibi romanda Hacı Səməd Xan karakteri; kişiliksiz, haysiyetsiz, kendi mevki ve çıkarı için her şeyi yapabilecek, zalim, işkenceci bir tip olarak yansıtılmıştır. Sömürgeci emperyalist devletlerin uşaklığını yapan, kendi ülkesinin çıkarlarından çok, bu devletlerin çıkarlarını savunan müstemleke zihniyetinde olan yöneticidir. Əbülhəsənbəy, ondan iğrenmektedir. Çünkü o birçok inkılapçının katilidir. Suçsuz insanlara yaptığı işkenceleri gözleriyle görmüştür. Buna rağmen yine de onunla inkılabın çıkarları için yakın ilişki kurar.

Mahmud Xan: Tebriz Valisi Hacı Səməd Xan'ın amcasının oğlu ve sağ koludur. Hacı Səməd Xan tarafından şehrin asayışı için görevlendirilmiştir. En az Hacı Səməd Xan kadar acımasız ve zalim bir insandır. İnsanların evlerine zorla girip arama yapar. Konsoloslukta çalıştığına bakmaksızın Nina'nın da evine zorla girmiştir.¹¹³⁶

Mahmud Xan, Nina'yla evlenmek istemektedir. Konsolos da onun Nina'yla evlenmesini ister. Bu konuyla ilgili Əbülhəsənbəy'in de onayını almaya çalışır. Əbülhəsənbəy, Konsolos'un bu talebini olumlu karşılamış olsa bile o, Mahmud Xan'ı

¹¹³³ Ordubadi, DT2, s.350.

¹¹³⁴ Ordubadi, DT2, s.366.

¹¹³⁵ Ordubadi, DT2, s.405.

¹¹³⁶ Ordubadi, DT2, s. 71.

ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başlar. Mahmud Xan, Konsolos'tan almış olduğu destekle Nina'ya bir məktup göndərir. Məktubunda Nina'dan Əbülhəsənbəy'le bir daha görüşməməsini, Nina'nın Konsolos'un ailesindən biri olduğunu, kendisiyle evlənmənin böyük bir şərəf sayılacağını dile getirir.¹¹³⁷

Mahmud Xan, sadəcə Nina'ya göz dikməmişdir. O, aynı zamanda Miss Hanna ilə də bərabər olmaq istəməkdədir. Miss Hanna'yı Rəfizadə və Hüsni Xanım aracılığıyla kandırıp tuzağa düşürmək və ona sahib olmayı planlamaktadır. Hüsni Xanım'ı takip edən Əbülhəsənbəy, onun bir eve girdiğini Rəfizadə və Mahmud Xan'ın bu evdə bulunduğunu, bu konuyla ilgili konuştuklarını görür. Hüsni Xanım, bu esnada Nəbat Xanım adında suçsuz bir kızı kandırmış, bu eve getirmişdir. Mahmud Xan və Rəfizadə, Nəbat Xanım'a sahib olmaq istərlərkən Əbülhəsənbəy bir şəkildə Nəbat Xanım'ı onların elindən kurtarır.¹¹³⁸

Mahmud Xan, Əbülhəsənbəy'in peşinə adam takip onu takibə aldırılmışdır. Amacı Əbülhəsənbəy'i öldürüp Nina'ya sahib olabilməkdir. O bir yandan Miss Hanna'yı ele geçirmək için Hüsni Xanım'ı Şümşad Xanım adıyla Miss Hanna'nın evinə göndərməkdə bir yandan da Nina'yı ikna etmək için kız kardeşlərini və akrabalarını Nina'ya elçi yollamaktadır.¹¹³⁹

Əbülhəsənbəy, Mahmud Xan'la Müqtədir Xan'ın arasını açmaq için Tütüncüoğlu və Həsənağa'yı Mahmud Xan'ın adamlarıymış gibi göstərip Müqtədir Xan'ın evinə baskına göndərir. Tütüncüoğlu və Həsənağa Hacı Səməd Xan və Mahmud Xan'a ait sahte bir arama belgesiyle Müqtədir Xan'ın evini ararlar. Müqtədir Xan'ın üzərini aradıkları sırada yeğeni Nəbat Xanım'ın fotoğrafini bulmaları Müqtədir Xan'ın hanımını kızdırır. Müqtədir Xan'ın hanımı bu kızınlıqla Müqtədir Xan'ı öldürür. Hacı Səməd Xan, bu olaydan Mahmud Xan'ı sorumlu tutar. Onun şehirde başına buyruk hərəkət ettiğini düşünməkdədir.¹¹⁴⁰

Rəfizadə və çingene kadınlar aracılığıyla Miss Hanna'yı tuzağına düşürən Mahmud Xan, ondan istifadə etmək üzəreykən Həsənağa, Qulusultan'ın adamıymış gibi

¹¹³⁷ Ordubadi, DT2, s. 228.

¹¹³⁸ Ordubadi, DT2, s. 153-154-155.

¹¹³⁹ Ordubadi, DT2, s. 162.

¹¹⁴⁰ Ordubadi, DT2, s. 165-166-167.

onlara baskın yapar, Mahmud Xan'ın ve digərlerinin kollarını bağlar və Miss Hanna'yı kurtarır.

Mahmud Xan və Hacı Səməd Xan'ın digər bir yaxın adamı olan Qulusultan arasında bir rekabet söz konusudur. Əbülhəsənbəy, bu rekabetten yararlanaraq Mahmud Xan və Qulusultan'ı birbirinə düşürməyə çalışır. Bundan bir netice alamazsa Mahmud Xan'ı Tütüncüoğlu vasitəsiylə öldürtecektir. Tütüncüoğlu, Mahmud Xan'ı öldürmək üçün onu takibe başlar. “*Səfi bazarçası*” yakınlarında Mahmud Xan'ı öldürməyə niyetlənən Tütüncüoğlu bunda başarılı olamaz. Çünkü o esnada Mahmud Xan və Qulusultan birbirləriylə qarşılaşır. Her iki taraf da silahını çeker, Mahmud Xan'la Qulusultan birbirlərini öldürür.¹¹⁴¹

Nabat Xanım: Əbülhəsənbəy, Şümşad Xanım'dan şüphələnip onu gecə vakti takip etməyə başlar. Şümşad Xanım'ın Rəfizadə'ylə birlikdə bir eve girdiyini görür. Gizli evin bahçesine giren Əbülhəsənbəy, içəriyi gözleməyə başlar. Odaların birində Mahmud Xan'ı, Rəfizadə'yi və digər çingene kadınlarını görür. Onların bu evdə bir eğlence düzenlediklerini anlar. Odada hiç tanımadığı bir kız vardır. Bu kız buraya zorla getirilmiş gibidir. Bir yandan Rəfizadə bir yandan da Mahmud Xan bu kıza sarkıntılık yapıp kıza sahip olmaya çalışırlar. Aralarında çıkan kavganın sonucunda odadaki lamba kırılır. Ortaya çıkan karışıklıktan faydalanan kız kendini sokağa atar. Sokağın köşesinde Əbülhəsənbəy'i görüp ondan yardım istərkən bayılır. Əbülhəsənbəy, kızı evinə getirir.

Kızın isminin Nabat Xanım olduğunu öğrenən Əbülhəsənbəy, onun çingene kadınlarının yanına fal baktırma səbəbini öğrenməyə çalışır. Bununla ilgili danışmaq isteməyən Nabat Xanım, öncə kendisiylə ilgili bilgiler verir.

Nabat Xanım, Məhdi Xan'ın kızıdır. Babasıyla anne bir baba ayrı olan zengin bir amcası vardır. Babası onu kendisindən dokuz yaş kiçük amcasının oğluyla para yüzündən evləndirməyə çalışır. Bu evliliği ən çox amcası istəməkdədir. Çünkü amcası Müqtədir Xan, Nabat Xanım'dan hoşlanmaqdadır. İslamiyyət'te yeğenlə evlənmək yasak olduğu üçün amcası onu kendi oğluyla evləndirərək yakınında tutmayı hədəflər. Nabat Xanım, abilerinin bu evliliğe qarşı gəldiyini fakat Tebriz'i tərk etmək zorunda kaldıklarını söyləyincə Əbülhəsənbəy, ısrarla bunun səbəbini sorar. Nabat Xanım, abilerinin gerçək bir inkılapçı olduğunu, amcasının onları həpsəttirmək üçün onları Hacı

¹¹⁴¹ Ordubadi, DT2, s. 247.

Səməd Xan'a bildirdiğini, onların Kafkasyalı bir arkadaşları sayesinde Tebriz'den kaçtıklarını söyler.¹¹⁴²

Nabat Xanım, bahsettiği bu Kafkasyalının aslında Əbülhəsənbəy olduğunu anlayınca çox mutlu olur. Nabat Xanım daha önce cephədə savaşan abilerine yemek götürürken Əbülhəsənbəy'le tanıştığını, Əbülhəsənbəy'in kendisine inkılapçı olmayı teklif ettiğini hatırlar. Geldiği evin ise halasının evi olduğunu anlar. Məşədi Kazım Ağa'nın hanımı, Nabat Xanım'ın halasıdır. Bu sayede Əbülhəsənbəy, Nabat Xanım'ın ailesine onun bütün gece halasının evinde kaldığını söyler.¹¹⁴³

Nabat Xanım sonrasında kendisini bir inkılapçı gibi gösteren fakat aslında Sərdar Rəşid'in casusu olan Rzabala ile evlenir. Rzabala'nın bir casus olmasından şüphelenen Əbülhəsənbəy, Nabat Xanım'la görüşür. Nabat Xanım'ın Rzabala'dan şikâyet etmesi, onun cimri ve yalancı bir insan olduğunu söylemesi üzerine Əbülhəsənbəy, Rzabala'nın halkına ihanet eden bir hain olduğunu dile getirir ve bu konuda ondan yardım ister. Bu teklifi kabul eden Nabat Xanım, gece gizlice abisi Pərviz ve diğer inkılapçıları evine alır. Rzabala uyurken onun masasındaki ve sandığındaki bütün evrakları onlara teslim eder. Bu evraklar Rzabala'nın ihanetinin kanıtıdır.¹¹⁴⁴

Ertesi gün Nabat Xanım'la tekrar görüşən Əbülhəsənbəy, Nabat Xanım'a Rzabala'nın ortadan kaldırılmasıyla ilgili fikrini sorar. Nabat Xanım, onun yaşamasının hem halkın hem de kendisinin zararına olduğunu söyleyince Əbülhəsənbəy, Nabat Xanım'dan Rzabala'yı akşam toplantıya göndermesini ister. Nabat Xanım, Əbülhəsənbəy'in bu isteğini yerine getirir ve Rzabala inkılapçılar tarafından ölüm cezasına çarptırılır.

Nabat Xanım, ilk olarak talihsiz Tebrizli bir kız olarak romanda yer alır. Əbülhəsənbəy'le hayatının kesişmiş olması onun değişimini sağlar. Nitekim bu değişim Əbülhəsənbəy'in dikkatini çekmiş, onun çingenelerin elinden kurtardığı o Tebrizli kız değil artık Avrupalı elbisesi giymiş bir kadın olduğunu söyler. Nabat Xanım'ın Rzabala ile evlenmesinin sebebi de Rzabala'nın demokrat ve inkılapçı gibi görünmesidir. Nabat Xanım Əbülhəsənbəy vasıtasıyla inkılapçıların dürüst ve güvenilir insanlar olduğu kanaatine varmış bu yüzden de Rzabala'yla hayatını birleştirmiştir. Kocasını Rzabala'nın

¹¹⁴² Ordubadi, DT2, s. 160-161.

¹¹⁴³ Ordubadi, DT2, s. 162.

¹¹⁴⁴ Ordubadi, DT2, s. 422-429.

halkına ihanet etmesinden dolayı infaz kararını onaylar, kendi elleriyle Rzabala'yı inkılapçılara teslim eder.

Rzabala: Nabat Xanım'ın kocası, Sərdar Rəşid'in inkılapçılar içərisinə yerləştirdiyi casuslardandır. Kendisini inkılapçı gibi göstərərək inkılapçıların arasına sızmaya çalışmışdır. Ondan şüphələnən Əbülhəsənbəy, Nabat Xanım sayəsində Rzabala'ya ait evraklara ulaşır.

Bu evraklar içərisində yazılan məktuplardan onun 1907'nci yıllardan itibərən muhbirliklə uğraştığı anlaşılmaktadır. İnkılap karıştı bir teşkilat olan “İslamiyyə” teşkilatına yazdığı bir məktupta Səttar Xan və Bağır Xan'ın almış olduğu askeri önəmləri ihbar edir.¹¹⁴⁵

Rəhim Xan'a yazdığı başqa bir məktupta, evinin və bütün mülklərinin inkılapçıların yaşadığı mahallədə olması səbəbiylə onun ordusuna katılamadığı için üzüldüğünü, inkılapçıların tüccarların mallarını mücahitlərə verdiğini, vergi verməmək için demokratlara katılmək zorunda kaldığını dile getirmişdir. Eynüddövlə'ye yazdığı məktuplarda məşrutiyət için mücadələ verən mücahitlərin liderlərini isim isim listələdiyi ortaya çıkmışdır. Bu isimlər içərisində Səttar Xan'ın kurmayları da bulunmaqdadır.¹¹⁴⁶

Əbülhəsənbəy, bu belgələr içərisində Rzabala'nın Hacı Səməd Xan'la alakasını göstərən hərhangi bir evraka ulaşmadıklarını ifadə edir. Rzabala, yaptığı işin vatana hizmet etmək olduğunu düşünməkdədir. O, Hacı Səməd Xan, Rus yanlısı olduğu için ne Səməd Xan'la ne de Çar Konsolosu ilə görüşmüşdür. Onun alakalı olduğu kişi Sərdar Rəşid'dir. Sərdar Rəşid, ona göndərdiyi bir məktupta ondan övgüylə bahsetmiş, 1907-1911 yıllarına arasında yapmış olduğu faaliyetləri təkdır etmişdir. Bu faaliyetlərə devām etməsi gerektiğini ifadə etmişdir.¹¹⁴⁷

Rzabala'nın Sərdar Rəşid'e yazdığı məktupta isə kendisinin son zamanlarda yapmış olduğu ihanətləri açığa çıkarması bakımından önəmlidir. Bu məktupta Rzabala babası və dedesinin bütün hayatını İran hökumətinə hizmet etməklə geçirdiyini, son yıllardaki karışıklıklar və isyanlara rağmen kendisinin de bu hizmetə devām ettiğini, Hacı Səməd Xan döneminde hərhangi bir faaliyet gerçəkləştirmemesinin de belli səbəpləri olduğunu fakat Sərdar Rəşid'in iş başına geçməsiylə ona hizmet etməkdən

¹¹⁴⁵ Ordubadi, DT2, s. 426.

¹¹⁴⁶ Ordubadi, DT2, s. 427.

¹¹⁴⁷ Ordubadi, DT2, s. 429.

mutluluk duyacağını dile getirir. İran'daki demokratlara ait olan gizli bir örgütten ve Əbülhəsənbəy'in bu örgütün başında yer aldığından, Rus Konsolosluğunda çalışan bir Rus kızının da ona yardım ettiğindən bahseder. Mektup yarım kaldığı için henüz gönderilmemiştir.¹¹⁴⁸

Bu konuda hemen bir önlem alan Əbülhəsənbəy, Rzabala, Kavkan şəhərində iken Nabat Xanım'la görüşür. Nabat Xanım'a Rzabala'nın öldürülməsi gerektiğini söyler. Ondan, Rzabala Tebriz'e döner dönməz onu inkılapçıların toplantısına göndermesini ister. Hiçbir şeyden habersiz toplantıya giden Rzabala, toplantıda sadəcə Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu'nun olduğunu görünce təlaşlanmaya başlar. Əbülhəsənbəy, ondan yapmış olduğu ihanətləri itiraf etməsini ister. Rzabala ilk başta bu itirafdan qaçınır. Sonrasında isə Əbülhəsənbəy, onun Məmmədli Mirzə'ye yazdığı məktubu göstərir. Məmmədli daha vəliəhtkən yazılmış olan bu məktupta Rzabala, onun emriylə Demokrat Partisiyə katıldığını dile getirmişdir.¹¹⁴⁹

Rzabala'ya digər inkılap qarşıtı kişilərlə olan yazışmaları da göstərilir. Bütün bunların sonucunda Rzabala yapmış olduğu ihanətləri qəbul etmək zorunda qalır. Rzabala'nın Əbülhəsənbəy'e para təklif etməsi onu infaz edilmesini engəlləməz. İnkılapçıların kurmuş olduğu məhkəmə onun öldürülməsi qərarına varmışdır.¹¹⁵⁰

Müqtədir Xan: Nabat Xanım'ın amcasıdır. Babası Məhdi Xan'la anne bir baba ayrı qardaşlardır. Nabat Xanım, amcası Müqtədir Xan'ın kendisindən hoşlandığını, kendisine cinsəl təcizlərdə bulunduğunu anlatır. Müqtədir Xan, sırf bu amaçlarını yerinə qetirmək için Nabat Xanım'dan yaşca kiçük və engəlli olan oğluyla onu evləndirmək ister. Bu evliliqə qarşı çıxan abiləri Saləh Ağa və Pərviz'i inkılapçı oldukları için ihbar edər. Əbülhəsənbəy, Müqtədir Xan'ın evinə Tütüncüoğlu'nu və Həsənağa'yı Mahmud Xan'ın adamlarıymış qibi qöndərir. Mahmud Xan'a ait sahte bir evrakla evini və eşyalarını arattırır. Bu arama sırasında Müqtədir Xan, Pərviz və Saləh Ağa'nın neredə olduklarını bildiren Hacı Səməd Xan'a qöndereceqi bir yazıyı qösterir. Bu yazıyı ele qeçiren Tütüncüoğlu və Həsənağa, Nabat Xanım'ın abilərinin qurtulmalarını saqlamışdır. Müqtədir Xan'ın ceketinin iç cebindən Nabat Xanım'ın fotoqrafının

¹¹⁴⁸ Ordubadi, DT2, s. 430.

¹¹⁴⁹ Ordubadi, DT2, s. 438.

¹¹⁵⁰ Ordubadi, DT2, s. 441.

çıkması üzerine hanımı sinirlenir ve masadaki şamdanı onun kafasına vurur. Bunun üzerine Müqtədir Xan orada hayatını kaybeder.¹¹⁵¹

İraida: İraida, Nina'nın ablasıdır. Rusya'dan Tebriz'e gelme fikri ondan çıkmıştır. Kardeşi Nina ile Culfa'da Əbülhəsənbəy ile tanışrlar. Əbülhəsənbəy onları Culfa'nın posta müdürünün evinde ağırlar. Beraber Tebriz'e giderler.

İraida Nina'dan daha farklı bir karaktere sahiptir. Onun için güç ve mevki sahibi olmak önemlidir. Varlık içinde yaşamak istediği için evleneceği insanda güç ve mevkinin olmasına öncelik verir. Onun için kuru sevginin bir anlamı yoktur. Bu sebeple de konsoloslukta önemli bir mevkide olan Sərdar Rəşid'e yaklaşmıştır. Sərdar Rəşid, İraida yüzünden karısından ayrılmıştır. Sərdar Rəşid ile olan ilişkisi sayesinde İraida istediği gösterişli hayata ulaşmaya başlamıştır. Bu tarz bir karaktere sahip olan İraida kardeşi Nina'nın Əbülhəsənbəy'le yaklaşmasını istemez. Onun da kendisi gibi mevki sahibi birisiyle beraber olabileceğini düşünür ve ona bu konuda tavsiyelerde bulunur. Nina ise bunu reddeder.¹¹⁵²

Nina ile Əbülhəsənbəy arasındaki ilişkiyi bir türlü hazmedemeyen İraida, onları rahatsız etmek için sürekli olarak evlilik fikrini ortaya atmaktadır. Onun düşüncesine göre Əbülhəsənbəy'in evlenme gibi bir niyeti yoktur. Kardeşiyle gönül eğlendirmektedir. Əbülhəsənbəy'e evlilikle ilgili sorular sorarak Nina'ya bu konuda mesaj vermek ister.¹¹⁵³

İraida'nın Sərdar Rəşit ile yakınlığı Çar Konsolosu'nun isteği üzerine başlamıştır. Konsolos onu Sərdar Rəşid ile tanıştırmış ve onunla yakından ilgilenmesini istemiştir. Onun Azərbaycan valisi olabileceğini söyleyen Konsolos'un amacı İraida'yı kendi siyasetine alet etmektir. İraida'yı bir casus gibi kullanmak niyetindedir. Əbülhəsənbəy ve Nina her ne kadar İraida'nın bu durumundan rahatsızlık duymuş olsalar da yine İraida ile görüşme taraftarıdır. İraida sayesinde Sərdar Rəşid'in iç yüzünü öğrenebileceklerdir.¹¹⁵⁴

Əbülhəsənbəy İraida'daki karakter özelliklerinin birçok kadında mevcut olduğu düşüncesindedir. Onun gibi kadınlar herhangi bir erkeği sevebilirler fakat bu sevgi

¹¹⁵¹ Ordubadi, DT2, s. 166.

¹¹⁵² Ordubadi, DT1, s. 245.

¹¹⁵³ Ordubadi, DT1, s. 252.

¹¹⁵⁴ Ordubadi, DT1, s. 252.

onların kendi düşüncelerinden oluşan bir sevgi değildir. Onların manevi ihtiyaçlarından çok maddi ihtiyaçlarının sonucunda oluşan bir sevgidir. İraida gibi kadınların düşüncelerine göre kadının talep ve ihtiyaçlarını karşılayabilecek herhangi bir erkekle aile kurmak mümkündür.¹¹⁵⁵ Bu düşüncelere sahip olan İraida, Sərdar Rəşid ile evlenir ve dinini değiştirir.¹¹⁵⁶

İraida, Əbülhəsənbəy'in inkılapçı olduğunu öğrenmiştir. Kardeşi Nina'nın Əbülhəsənbəy'le olan ilişkisini yok etmek için Nina'da gözü olan Mahmud Xan'la iş birliği yapar. Əbülhəsənbəy'i zehirleyecek ve bu sayede Mahmud Xan Nina'yı elde edebilecektir. Mahru Xanım sayesinde bu planı öğrenen Əbülhəsənbəy, onun inkılapçılarla ilgili bilgileri Sərdar Rəşid'e yetiştirmemesi için gece gizlice Sərdar Rəşid'in evine girer. Əbülhəsənbəy'in kendisini öldüreceğini düşünen İraida, bunu böyle olmadığını Əbülhəsənbəy'in kendisini zorla Tesvic köyüne götürmek için geldiğini anlar. Sərdar Rəşid'e onu terk edip Rusya'ya gittiğine dair bir mektup bırakması istenir. Faytona binerken Əbülhəsənbəy ile ağlayarak vedalaşan İraida, yaptıklarından dolayı çok pişmandır. Bundan sonra namuslu bir hayat geçireceğine dair söz verir ve Əbülhəsənbəy'e Nina'ya iyi bakmasını, onu üzmemesini söyler.¹¹⁵⁷

Məşədi Kazım ve Tütüncüoğlu gözetiminde Tesvic köyüne giden İraida, biri Əbülhəsənbəy'e diğeri Nina'ya olmak üzere iki mektup gönderir. Bu mektuplarda Sərdar Rəşid'in ve Konsolos'un planlarından bahseder. Yaptığı işlerden pişmanlık duyduğunu dile getiren İraida, Nina'ya yazdığı mektupta ise Konsolos'a güvenmemesi gerektiğini söyler.¹¹⁵⁸

Əbülhəsənbəy'in sayesinde İraida, yaptığı hataların farkına varmıştır. Əbülhəsənbəy'in ona insancıl bir şekilde yaklaşması, onu öldürmek yerine onu kontrol altında tutması İraida'nın doğruları görmesini sağlamıştır. Bu sayede romanda okuyucuya inkılapçıların ya da Bolşeviklerin olaylara karşı insancıl bir tutum sergilediklerinde kendilerine karşı olan insanların dahi hürmet ve sevgisini kazandığı vurgulanmıştır.

¹¹⁵⁵ Ordubadi, DT1, s. 335.

¹¹⁵⁶ Ordubadi, DT2, s. 12.

¹¹⁵⁷ Ordubadi, DT2, s. 218-220.

¹¹⁵⁸ Ordubadi, DT2, s. 227.

Sərdar Rəşid: Hacı Səməd Xan'dan sonra Tebriz'e vali olarak atanan Sərdar Rəşid'in digər bir ismi Rəşidülmülk'tür. Romanda Sərdar Rəşid karakterine ilk olaraq ordusuyla Səttar Xan'ın isyanını bastırmak için Tebriz'e gelen Eynüddövlə'nin sulh heyetində rastlanılır. Sərdar Rəşid, Səttar Xan'a bu isyana son verdirdiği takdirde Azərbaycan ahalisine genel af çıkarılacağını vadedir.¹¹⁵⁹

Sərdar Rəşid, Çar Konsolosu'nun sağ eli gibi hareket etməyə və Nina'nın ablası İraida'yla yaşamaya başlamıştır. Bunu duyan Əbülhəsənbəy'in "*İraidanın elə alçaq bir adamla yaşamağa razı olması bir hiylədən xali deyildi.*"¹¹⁶⁰ ifadəsindən Sərdar Rəşid'in çıkarıcı ve alçaq bir adam olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İraida, Konsolos'un tavsiyesi üzerine Sərdar Rəşid ile yaşamayı kabul ettiğini, Sərdar Rəşid'in Konsolos'un yanında büyük bir hörmətə sahib olduğunu, kendisi için karısından ayrıldığını dile getirir.¹¹⁶¹

Sərdar Rəşid'in amacı Çar rejiminin gözüne girmək və bu sayədə mevki sahibi olabilməkdir. Bu amaç doğrultusunda sözde kardeşi olan Mahru Xanım'ın Kumandan Smirnov'la evlenmesini sağlamıştır. Kendisi isə İraida'ile evlenir. Nina için Sərdar Rəşid, Konsolos'un yakın adamı, Çar'ın önemli araçlarından biridir. Bu yüzden onunla yakın bir ilişki kurmaq gereklidir. Bu ilişkinin ileride Əbülhəsənbəy'e fayda sağlayabileceğini düşünür.¹¹⁶²

Bu yüzden Əbülhəsənbəy'i, Sərdar Rəşid'in evində yapılacak olan Smirnov'un sünnet töreninə katılmaya ikna eder. Burada Sərdar Rəşid'le yakinen tanışan Əbülhəsənbəy onun müstemləke zihniyyətini, Çar yanlısı fikirlerini öğrenmiş olur.

Sərdar Rəşid, İranlılar gibi Doğulu milletlerin mutlu bir geleceğe, ahlaka ve medeniyetə sahip olabilmelerinin tek yolunun Rus terbiyə və medeniyetindən geçtiğini, İran'ın millî istiklalinin Rusya'nın himayesinde gerçəkləşəbileceğini dile getirir. Bu yüzden Ruslarla evlenilmeli, kız alıp kız verilmelidir. Mahru Xanım'ın Smirnov'la, kendisinin isə İraida'yla evlenmesinin sebebinin bu olduğunu ifade eder.¹¹⁶³

Kendisinin Tebriz valisi olacağını hayal eden Sərdar Rəşid, Hacı Səməd Xan'ın Tebriz valisi olarak tayin edildiğini duyunca bundan oldukça mutsuz duyar.

¹¹⁵⁹ Ordubadi, DT1, s. 107.

¹¹⁶⁰ Ordubadi, DT1, s. 240.

¹¹⁶¹ Ordubadi, DT1, s. 244.

¹¹⁶² Ordubadi, DT1, s. 321.

¹¹⁶³ Ordubadi, DT1, s. 325.

Konsolos'un verdiği ziyafette onun bu hoşnutsuzluğunu g3ren 3b3lh3s3nb3y, Konsolosun S3rdar R3şid'le eskisi kadar ilgilenmediğini dile getirir. S3rdar R3şid vali yardımcısı olmuştur.¹¹⁶⁴ Ziyafete dahil olan yeni Vali Hacı S3m3d Xan'a g3sterilen ilgi S3rdar R3şid'i rahatsız etmiştir. O andan itibaren S3rdar R3şid i3in Hacı S3m3d Xan açılması gereken bir engel haline gelir. Onların bu rekabette en b3y3k silahları 3ar rejiminin g3z3ne hoş gelecek, rejime yaranacak icraatlar yapmaktır. Ziyafette Rusya ve İran ilişkilerinin 3nemini belirten ve 3ar'ın n3fuzunun İran i3inde daha etkili olması i3in m3cadele verdiğini ifade eden Hacı S3m3d Xan'a karşılık S3rdar R3şid'in de benzer bir konuşma yaptığı romanda dile getirilir.

S3rdar R3şid'in bir başka 3zelliği ise kendini dindar ve geleneklere bağlı bir insan olarak g3stermesidir. 3b3lh3s3nb3y'e Nina'yla dinî nikah yapması konusunda telkinlerde bulunur. Kendisinin İraida ile dinî nikah kıydığını, İraida'yı M3sl3man yaptırdığını 3b3lh3s3nb3y'in de Nina'yı M3sl3man yaptırması gerektiğini s3yler. Smirnov'un taziyesinde bulunan 3b3lh3s3nb3y'in Avrupalı gibi değil de bir İranlı gibi giyinmesi S3rdar R3şid'in hoşuna gider.¹¹⁶⁵

Esasında S3rdar R3şid'in muhafazakâr bir insan olmadığı Mahru Xanım'ın 3b3lh3s3nb3y'e anlattıklarında ortaya 3ıkar. S3rdar R3şid, herkese Mahru Xanım'la kardeş olduklarını s3ylese de aslında kardeş değillerdir. Mahru Xanım hen3z yedi yaşındayken S3rdar R3şid'in babası Mahru Xanım'ın babasını 3ld3r3p annesiyle zorla evlenmiştir. Annesi 3ld3kten sonra kimsesi kalmayan Mahru Xanım, S3rdar R3şid'in kendisine bir kardeş gibi sahip 3ıkacağını d3ř3nm3ř fakat işler Mahru Xanım'ın beklediği gibi ger3ekleşmemiştir. Mahru Xanım, S3rdar R3şid'le Tebriz'e geldikten sonra S3rdar R3şid'in kendisinden ahlaksız taleplerde bulunduğunu, geceleri yatağına gelmeye 3alıştığını, kendisinin buna tepki olarak bağırıp 3ağırmasına rağmen S3rdar R3şid'in hanımının bunu normal karşıladığını anlatır. S3rdar R3şid'in hanımını faytona bindirip Rus memurlarının hizmetine sunduğunu dile getiren Mahru Xanım, S3rdar R3şid'in kendisine her yaklaştığında yanında sakladığı zehri i3meye 3alıştığını, bu y3zden S3rdar R3şid'in onun namusuna dokunamadığını s3yler. S3rdar R3şid, Mahru'dan intikam almak i3in onu zorla konsoloslukta g3revli bir Rus subayıyla

¹¹⁶⁴ Ordubadi, DT1, s. 361-362.

¹¹⁶⁵ Ordubadi, DT2, s. 10-12.

evlendirmek istemiş, subayı eve davet etmiş, Mahru'yla bu subayı evde yalnız bırakmıştır. Subay, Mahru Xanım'a tecavüz etməyə kalkışmış fakat bunu gerçəkləşdirə bilməmiş, Mahru Xanım da həm bu subaydan həm də Sərdar Rəşid'dən kurtulmaq üçün Smirnov'la evlənməyi kendisinə bir çıxış yolu olaraq görmüşdür. Mahru Xanım, buna rəğmən Sərdar Rəşid'in ahlaksızlıklarına davam etdiğini, sadəcə kendisini deyil İraida'yı da ahlaksızlığa sevk etməyə çalıştığını, İraida'yı Rus subaylarıyla tanıştirdiyini dile getirir.¹¹⁶⁶

İraida, Nina'yı ziyarət etdiyi sırada inkılapçıların yazmış olduğu duyuruyu görür və onu gizlicə alır. Əbülhəsənbəy və arkadaşları, İraida'nın Sərdar Rəşid'e bildireceğini öyrəndikdən Sərdar Rəşid'in Tebriz'də olmadığı bir zamanda İraida'yı Tebriz'in dışında Tesvic köyünə götürürlər. İraida'ya, Sərdar Rəşid'in iç yüzünü anlatan bir məktup yazdırırlar. Ertesi gün heçbir şey olmamış kimi İraida'nın qaçtığını öyrənən Sərdar Rəşid'in evinə giden Əbülhəsənbəy, burada İraida'nın yazmış olduğu məktubu alır və Konsolos'a götürür. Konsolos, Sərdar Rəşid'in nüfuzunu itirməməsi üçün bu məktuptan kimə bəhs edilməməsi gerektiğini, çünki Sərdar Rəşid'i böyük bir vəzifə üçün hazırladıklarını, Hacı Səməd Xan'ın hasta olduğu üçün düzgün bir şəkildə çalışmadığını, memləketi idarə edəcək yətincedə adamın olmadığını dile getirir.¹¹⁶⁷

Sərdar Rəşid, İraida'nın yazmış olduğu məktuptan Konsolos vasitəsiylə habər dardır. Əbülhəsənbəy'e bu məktubu sorduğunda ondan məktubun yığıldığını, bu sırrın kimə tərəfindən bilinməyəcəyini öyrənir. Sərdar Rəşid, məktupta yazılanların iftira olduğunu, İraida'nın hər ne qədər Müslüman olmuş olsa da kalptən bir Müslüman olmadığını söyləyərək kendisini aklamaya çalışmaqdadır. Bir yandan da Mahmud Xan'ın Nina'yla evlənmə istəyini Əbülhəsənbəy'e qəbul etdirmə peşindədir. Əbülhəsənbəy'in Nina'dan vəzgeçməsi üçün onun da ablası İraida kimi gerçək bir Müslüman olamayacağını söylər. Başqa bir amacı isə Mahru Xanım'ı Əbülhəsənbəy'le evləndirməkdir. Əbülhəsənbəy'in qardaşı Tütüncüoğlu'nun Mahru Xanım'la bir-birlərini sevdiklərini söyləməsi üzərinə Sərdar Rəşid, istəmədən də olsa bu əlişkiye onay vermişdir.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁶ Ordubadi, DT2, s. 213.

¹¹⁶⁷ Ordubadi, DT2, s. 222.

¹¹⁶⁸ Ordubadi, DT2, s. 233-234.

Çar hökuməti Hacı Səməd Xan'ı destekliyormuş gibi görünse de kendi iç bürokratik yazışmalarında Səməd Xan'ın yerine Sərdar Rəşid'i getirmə niyyətindədir. Bu yazışmaları bir məktup aracılığıyla Səməd Xan'a göndərən inkılapçılar məktupta *“İranda sənin həyasızlığını davam etdirməyə yalnız sərdar Rəşid layiqdir.”*¹¹⁶⁹ ifadələriylə Sərdar Rəşid'i də Hacı Səməd Xan gibi ahlaksız bir insan olaraq görməkdədir. Romanda onun bütün yaptığı əyləmlər də bu ahlaksızlıq çərçəvəsində gerçəkləşmişdir.

Romanda ahlaksızlıq olaraq göstərilən başqa bir olay isə Sərdar Rəşid'in Süruri-Xəlvət Hüseynqulu Xan ilə birlikdə olmasıdır. Süruri-Xəlvət, gecələri Sərdar Rəşid'in evinə gəlir və burada qadın kiyafətləri geyərək onunla zaman keçirir. Məhbubə Xanım lakabıyla ona şarkılar çalır söylər.¹¹⁷⁰

Sərdar Rəşid, Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu'nu öldürməsi üçün Kazım Davatgər Oğlu və Sallax Süleyman'la anlaşır. Amacı Əbülhəsənbəy'in kendisiylə ilgili bildiyi sırların ortaya çıxmasını engəlləmək, Məhrə Xanım və Tütüncüoğlu arasındakı əlişkiyə son verməkdir. Bəylecə Süruri-Xəlvət'in Məhrə Xanım'la evlənməsini sağlayacaqdır.¹¹⁷¹ Məhrə Xanım, Sərdar Rəşid'in bu planını Əbülhəsənbəy'e bildirmiş, bu sayədə Sərdar Rəşid'in amacına ulaşmasına engel olmuşdur.

Sərdar Rəşid, bir yandan Əbülhəsənbəy'i etkisiz hale gətirməyə çalışırken bir yandan da Hacı Səməd Xan'la Təbriz'e vali olma konusunda mücadələ etməkdədir. Azərbaycan'dakı qarışıklığı dərinləştirərək bunun sorumluluğunu Hacı Səməd Xan'ın üzərinə atar. Bütün bunların sonucunda Sərdar Rəşid istədiyi Təbriz valiliğine ulaşmış olur.

Romanda Sərdar Rəşid'in Təbriz valisi olduğu bölüm *“Çarın Təzə Nökəri”* başlığı altında yer alır. Əbülhəsənbəy üçün Sərdar Rəşid, çar rejiminin Hacı Səməd Xan'dan sonrakı yeni xizmətçisidir. Vali olaraq atandıktan sonra hökumət binasında verilən ziyafətə *“Hökumət ziyafəti baqqal-çaqqal yeri deyildir.”*¹¹⁷² diyərək Əbülhəsənbəy'i dəvət etmez.

¹¹⁶⁹ Ordubadi, DT2, s. 270.

¹¹⁷⁰ Ordubadi, DT2, s. 335.

¹¹⁷¹ Ordubadi, DT2, s. 338-339.

¹¹⁷² Ordubadi, DT2, s. 407.

Bundan sonra Sərdar Rəşid'in Əbülhəsənbəy və Nina'ya olan tavrı böyük bir dəyişim göstərməyə başlamışdır. Sərdar Rəşid, Çar Konsolosu'nun düzenlemiş olduğu ziyafətə İran'ın Tebriz valisindən çox bir Çar valisi gibi katılır. İçəri girdiğinde kadınların elini sıkmaz. Bu duruma Nina'nın canı oldukça sıkılır. Zamanında Əbülhəsənbəy və Nina vasıtasıyla böyümək isteyen, her yerde onlarla olan tanışıklığıyla övünən Sərdar Rəşid'in bu davranışları Nina'yı kızdırmıştır.¹¹⁷³

Bu ziyafətte Sərdar Rəşid yapay bir samimiyet göstərək Əbülhəsənbəy'i hala koruyacaklarını fakat bu korumanın akrabalıq alakasıyla ilişkilendirilmemesi gerektiğini dile getirir. Tütüncüoğlu'nun Mahru Xanım'la ilgili düşüncələrindən vazgeçmesi gerektiğini, Mahru Xanım'la Tütüncüoğlu'nun soy bakımından birbirlerine denk olmadığını ifade eder. Əbülhəsənbəy isə onun bu istəğini geri çevirir. Bu konuda kendisinin herhangi bir şey yapamayacağını, Əsəd Tütüncüoğlu'nun mensup olduğu ailənin Mahru'nun mensup olduğu ailəyə kadar təmiz və asil bir ailə olduğunu dile getirən Əbülhəsənbəy'i Sərdar Rəşid, Tütüncüoğlu'nu həpsə atmaqla təhdit edir. Bunun üzərinə Əbülhəsənbəy, Tütüncüoğlu'nun aciz bir insan olmadığını, halkını seven bir İranlı olduğunu, kimsenin himayesinə ihtiyaç duymadıklarını söyler. Sərdar Rəşid isə kendisinin artıq böyük bir memləketin valisi olduğunu, basit bir Tebrizliyə akraba olmanın kendi izzəti şərəfinə yakişmayacağını bildirir. Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'ə *“Sizin səhviniz də orasındadır ki, Mahrunu özünüə bacı hesab edirsiniz. Halbuki biz hamam bacı-qardaşlığın tarixini çox gözəl bilirik.”*¹¹⁷⁴ diyərək üstü kapalı bir şəkildə Sərdar Rəşid'in Mahru Xanım'a və İraida'ya qarşı yaptığı ahlaksızlıqları hatırlatır. İraida'nın yazmış olduğu məktubun halə ellerində olduğunu, istərlərsə kendisini ifşa edəbilerəklerini söyler. Sərdar Rəşid isə Əbülhəsənbəy'in kim olduğunu anlar və ona qarşı konuşma üslubunu dəyişirmə yoluna gidərək Mahru'nun ağıldan nöksan bir qız olduğu için söylediklərinin çoğunun yalan olduğunu dile getirir.

Sərdar Rəşid, yaxlaşan Osmanlı-Rus savaşınnın farkındadır. Hem Ruslarla hem də Osmanlılarla iş birliğı yapma niyyətindədir. Osmanlı-Alman ittifakının Rusların İran üzərindəki siyasətinə təki ettiğini, bunu fürsət bilip Ruslara qarşı kendi isteklərini qəbul ettirebilerəklerini, Osmanlıların hem qomşuları hem də dın kardeşleri olduklarını,

¹¹⁷³ Ordubadi, DT2, s. 409.

¹¹⁷⁴ Ordubadi, DT2, s. 412.

onlara Rusya'dan gizli bir şekilde yardım edebileceklerini ifade eder. Əbülhəsənbəy'dən halkı bu konuda örgütlemesi için yardım ister.¹¹⁷⁵ Aslında onun tek amacı Əbülhəsənbəy'in ağzından Rusya karşıtı bir ifade bulmaktır. Onun vasıtasıyla halk içinde Osmanlı yanlısı olanları tespit edip cezalandırma niyetindedir.

Nitekim romanda Sərdar Rəşid'in halk arasında Osmanlı Devleti'nin menfaatine yönelik tebligat yaptığı, bu tebligata inanan ve Osmanlı taraftarı olduğunu dile getirenleri Çar Konsolosu'na bildirip hapse attırdığı dile getirilir. Bu sebeple halk, Hacı Səməd Xan'ı istemeye başlamıştır. Çünkü Səməd Xan'ın Çar yanlısı olduğu aşikâr olduğu için insanların buna göre konumlanması daha kolaydır. Sərdar Rəşid'in ise kimin tarafında olduğunu anlamak güçtür. Bu yüzden onun yanında nasıl bir tavır alınması gerektiğini kestirmek daha zordur. Romanda Sərdar Rəşid'in bir validen çok bir hafiye gibi hareket ettiğinden bahsedilmektedir. Tebriz'deki Alman taraftarlarıyla alakaya girmiş, aynı zamanda Rzabala'yla anlaşarak demokratların listesini ele geçirmeye çalışmıştır.¹¹⁷⁶

Sərdar Rəşid, Mahru Xanım ve İraida'yla ilgili gizli bilgilere sahip olduğu için Əbülhəsənbəy'i ortadan kaldırma fikrini kafasına koymuştur. Əbülhəsənbəy'i öldürüp Nina'yla evlenme hayalindedir. Mahru Xanım, Sərdar Rəşid'in sarhoş olduğu bir akşam onun masasındaki evrakları ele geçirip Əbülhəsənbəy'e verir. Bu evraklardan Sərdar Rəşid'in hem Ruslarla hem İngilizlerle hem de Osmanlı ve Almanlarla iş birliği yaptığı anlaşılmaktadır.¹¹⁷⁷

Tebriz'de siyasi koşullar değişmeye başlamıştır. İnkılapçılar duvarlara Sərdar Rəşid'in iç yüzünü anlatan bildiriler asarlar. Sərdar Rəşid siyasi anlamda oldukça zor durumdadır. Sıradan halk bile Sərdar Rəşid'le ilgili bildiriler yazıp duvarlara asmaktadır. Bu bildirilerde onun geçmişte bir berber çırağı olmasıyla alay eden dörtlükler yer almaktadır. Sərdar Rəşid'i yolda gören çocuklar bile onun berber çırağı olmasıyla dalga geçmeye başlamıştır. Çar Konsolosu da siyasi olarak nüfuzunu kaybettiği için ona yardım edememektedir. Osmanlı ordusunun Savuçbulak'ı ele geçirmesi, Sərdar Rəşid'in Osmanlı yanlısı hareketleri üzerine Konsolos, Hacı Səməd Xan'ı tekrar Tebriz'e getirme kararı alır. Sərdar Rəşid'in umudu ise Tahran'dadır.

¹¹⁷⁵ Ordubadi, DT2, s. 414.

¹¹⁷⁶ Ordubadi, DT2, s. 420.

¹¹⁷⁷ Ordubadi, DT2, s. 444.

Çünkü Təhran'daki hökumət için Hacı Səməd Xan'dan ziyadə Sərdar Rəşid daha faydalıdır.¹¹⁷⁸

Sərdar Rəşid, bu durumla ilgili hem Konsolos'a hem de Osmanlı yanlısı olan Hüseyn Fişəngçi'ye bir məktup yazar. Konsolos'a yazmış olduğu məktupta Hacı Səməd Xan'ın təkrar Tebriz'e gətirilməsinə itiraz etməkdədir. Fişəngçi'ye göndərilən məktup isə Konsolos onayıyla yazılmışdır. Tebriz'e yaxlaşan Osmanlı ordusuyla ilgili bilgi əlmək amacını təşir.¹¹⁷⁹

Hacı Səməd Xan'ın Tebriz'e gəlməsi kəsiniləşincə Sərdar Rəşid, Tebriz'dən ayrılır. Səməd Xan'ın Osmanlı ordusuna karşı kendi kuvvetlərini toplamak için Meragə'ya gitməsi üzərinə Konsolos, Sərdar Rəşid'e bir məktup yazaraq Tebriz'e dönmesini ıster.¹¹⁸⁰

Konsolos'un davəti üzərinə Sərdar Rəşid Tebriz'e gəlir. Hacı Səməd Xan'ın hazırlamış olduğu ordu isə Osmanlılara karşı büyük bir yenilgi yaşar. Osmanlı ordusunun Tebriz'e girməsi artıq çox yakındır. Konsolos Tebriz'i tərk etmə hazırlıklıları içərisindədir. Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'in Hacı Mirzəgə Büllurriyə'ye yazdığı məktubu əle gəçirir. Bu məktupta Sərdar Rəşid, “*Bütün dostlarla bərabər Təbriz xalqı xalifəyi-ruyi zəminin bayrağına baş əyməyə hazırlanır.*”¹¹⁸¹ diyərək Osmanlı ordusunun Çar ordusu və Hacı Səməd Xan'a karşı aldığı zaferi təbrik ɛder. Bir yandan Büllurriyə'nin gūvenini kəzənməyə digər yandan Osmanlı ordusunun durumunu, əskər və subay sayısını ɔğrənəməyə, Konsolos'a bilgi verməyə çalışır.

Sərdar Rəşid, Tebriz'e gələn Osmanlı ordusuyla iş birliğı içindədir. Osmanlı Ordusu Komutanı Helmi Paşa'nın Tebriz'də Rus və Ermeni təbaasının mallarının yağmalanmasına dair hazırlıklara yardımçı olur. Bunun üzərinə İnkılap Komitəsi ona bir məktup göndərir. Bu məktupta onun hiçbir zaman Tebriz halkının adına bir iş yapmaması, Tebriz halkıyla bu yağmacı birliklər arasında herhangi bir ələka kəurmaması, İran'a əit silahları bu yağmacı birliklərə təslim etməməsi, Ermeni və Rus

¹¹⁷⁸ Ordubadi, DT2, s. 446-449.

¹¹⁷⁹ Ordubadi, DT2, s. 451.

¹¹⁸⁰ Ordubadi, DT2, s. 454.

¹¹⁸¹ Ordubadi, DT2, s. 470.

tebaasına karşı yapılacak bu yağmaya hiçbir şəkildə yardım etmeməsi gerektiği dilə getirilir. Aksi takdirde idam edilməklə təhdit edilir.¹¹⁸²

Sərdar Rəşid, Osmanlı paşaları və subayları üçün verdiyi ziyafətə Əbülhəsənbəy'i də dəvət edir. Amacı burada onu tutuklatmaq və ortadan kaldırmaktır fakat bu sefer də başanlı olamaz. Əbülhəsənbəy və adamları Osmanlı paşalarını tərk-i silah edir.¹¹⁸³

Sərdar Rəşid'in Həlmi Bəy'in istəyiylə Erməni Mahallesi'nin yağmalanması emrini verdiğini ögrenən Əbülhəsənbəy, onunla bir görüşmə gerçəkləşdirir. Bu görüşmədə Hilmi Paşa'nın istəğini qəbul etmeməsi üçün ona gərəkən dəstəğin veriləcəğini söylər. Sərdar Rəşid'e Hilmi Paşa'ya göndərməsi üçün bir məktup yazdırır. Bu məktupta Sərdar Rəşid, Hilmi Paşa'dan Erməni Mahallesi'nin yağmalanması qərarını gərək almasını, şəhrin içindəki Osmanlı əskərini gərək çəkmesini aksi takdirdə Osmanlı əskərlərinin tutuklanacağını dilə getirir. Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'in kəndisiylə olan bu ələkənin Çar Konsolosu və İran hökuməti tərəfindən bilinməməsi gərəktiğini Sərdar Rəşid'dən tələp edir.¹¹⁸⁴

Təbriz'deki Osmanlı ordusu çəkilməyə başladıktan sonra Sərdar Rəşid Çar Konsolosu'na yazdığı məktupta Əbülhəsənbəy'dən övgüylə bəhsəder. Osmanlı ordusuna qarşı göstərmiş olduğu dirənişi ənlətir. Bunun səbəbi kəndisinin Osmanlı ordusuna yapmış olduğu yardımların Əbülhəsənbəy tərəfindən ifşə edilme kərkusudur. Əbülhəsənbəy də bunun fərkindədir.¹¹⁸⁵

Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'i bundan sonra kəndi əməci üçün kəllənməyə başlar. Alman Konsolosluğunda katiplik yapan Şəhzadə Əbülfət Mirzə'nin evinə Sərdar Rəşid'dən əldəkləri izən yazısıylə bəskın yaparlar. Burada əldə ettiyi bəlgələr sayəsində Sərdar Rəşid'in yerli həkkləri Rusların ələyhinə kışkırtmaq üçün Almanlardan yüklü miktarda para əldəğini ögrenirler. Sonrasında isə Sərdar Rəşid'in evini Həlmi Paşa adına aratıp buradaki önəmli bəlgələri ələ gəcirirler.¹¹⁸⁶

Sərdar Rəşid artıq Əbülhəsənbəy'in əlindədir. Sırlarının açığa çıkmaması üçün Əbülhəsənbəy'dən yardım tələp edir. Əbülhəsənbəy, ondan yapmış olduğu bütün

¹¹⁸² Ordubadi, DT2, s. 485.

¹¹⁸³ Ordubadi, DT2, s. 510.

¹¹⁸⁴ Ordubadi, DT2, s. 514.

¹¹⁸⁵ Ordubadi, DT2, s. 524.

¹¹⁸⁶ Ordubadi, DT2, s. 540.

faaliyyətləri anlatmasını ister. Sərdar Rəşid, Hacı Səməd Xan'ın Tebriz'e geldiğini öyrənir öyrənməz Çar Konsolosu'nun istəyi üzərinə Tebriz'dən çıktığını, bu sayədə kendisini Təhran hökumətinə sadıkmış gibi göstərebildiyini, kaçıran və Tebrizdə olan inkılapçıların bir kısmının listəsinin tutulduğunu və onları yok etmək üçün Çar casuslarını devreyə sokacağını anlatır. Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'e yardım edəcəyini fakat kendisinin də buna karşılık bazı şərtləri olduğunu söyler. Bu şərtləri yazılı olaraq bir kâğıda yazar və Sərdar Rəşid'e imzalattırır.¹¹⁸⁷

Buna rağmen Sərdar Rəşid, Əbülhəsənbəy'e verdiyi sözləri yerinə getirməz. Konsolos, ona təhkir edici bir məktup göndərir. Bu məktupta Çar və İngiliz hökumətləri aleyhinə fəaliyyət göstərənlərin bulunmasını istənməkdədir. Sərdar Rəşid kendi məkamını sağlama almaq və Konsolos'un isteklərini yerinə getirmək üçün hərəkətə keçər. Sərdar Rəşid'in evində Çar və İngiliz subaylarının iştirak etdiyi toplantılar düzənlenir. Bu toplantılarda İngilizlər bir casusluk təşkilatı kurma qərarı alırlar.¹¹⁸⁸

Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'in Rəfizadə'ye yazdığı məktubu ele geçirir. Məktupta Sərdar Rəşid, Əbülhəsənbəy'in inkılapçı olduğunu dilə getirmiş, Rəfizadə'dən Tebriz'e gəlip Çar Konsolosu'na Əbülhəsənbəy və arkadaşlarını ifşa etməsini istəmişdir.¹¹⁸⁹

Əbülhəsənbəy və inkılapçılar, Çar və İngiliz hökumətinin Sərdar Rəşid'le bərabər yaptıkları bütün gizli fəaliyyətləri bir şəkildə açığa çıxarırlar. Bu durumdan Sərdar Rəşid oldukça rahatsızdır. Çünkü Çar hökuməti karşısında kendi itibarı da zədələnməkdədir. İran hökuməti Sərdar Rəşid'in yerinə Vəliaht Məhəmmədhəsən Mirzə'yi təvəlləndirir. Vəliaht'ın Tebriz'e gəlməsiylə Sərdar Rəşid hökumət işlərini Vəliahd'a və onun yaverinə bırakıp təvəvəndən ayrılır. Tebriz'dən ayrılmayı planlayan Sərdar Rəşid, son bir hamle yapar və ilk öncə Tütüncüoğlu'nun inkılapçı olduğunu ifşa ettirərək onun həpsədilməsinə səbəp olur. Əbülhəsənbəy'in Tütüncüoğlu'nu həpistən kurtarması onun planlarını alt üst edər.¹¹⁹⁰

Bunun üzərinə Sərdar Rəşid Təhran'a kaçıp Tebriz'deki inkılapçıları Rus böyükəlcisinə bildirməyi düşünür. Əbülhəsənbəy və arkadaşları isə onun evini

¹¹⁸⁷ Ordubadi, DT2, s. 545-546.

¹¹⁸⁸ Ordubadi, DT2, s. 578.

¹¹⁸⁹ Ordubadi, DT2, s. 594.

¹¹⁹⁰ Ordubadi, DT2, s. 642-645.

gözetlemektedirler. Bunun farkında olan Sərdar Rəşid, çarşaf giyerek gizlice evden kaçar. Kaçmadan önce Albay Berezovski'ye bir mektup yazar. Bu mektupta Əbülhəsənbəy'in kim olduğu, Tebriz'de ne amaçla bulunduğu ve yapmış olduğu inkılapçı faaliyetlerin hepsini anlatır.¹¹⁹¹

Əbülhəsənbəy, Təhran'a doğru yola çıkan Sərdar Rəşid'i yakalama görevini Cümşüd və Fəraməz'e verir. Bir süre sonra Sərdar Rəşid'in Zencan şəhrinde telgrafhaneye girerken öldürüldüğü haberi bütün Tebriz'e yayılır. Cümşüd, Sərdar Rəşid'i öldürmüş ve cesedinin yanına bir not bırakmıştır: "*Çar növərlərinin və öz vətəninə satanların cəzası budur.*"¹¹⁹²

Əbülfət Mirzə: Alman Konsolosluğunda kâtip olarak görev yapar. Şah'ın hanedanına mensup bir şəhzadədir. Almaniya'nın İran'ı kendi yanında savaşa sokmak istemesi, İran hökumətinin Rusların Sadrazam Müstəfilməmalik'le anlaşmaya varması için Almanlarla yaxınlaşmaya başlaması inkılapçıları harekətə keçirmişdir.

Əbülhəsənbəy, konuyla ilgili daha net bilgi edinmək için Əbülfət Mirzə'nin evinin aranmasını ister. Başta Kazımzadə olmaq üzərə dörd inkılapçı Əbülfət Mirzə'nin evinə Sərdar Rəşid'in talebiylə geldiklərini göstərən sahte bir evrakla giderlər. Əbülfət Mirzə istedikləri bütün evrakları onlara verir. Bu aramalar sırasında Şəhzadə'nin özəl eşyalarına da el konulur. Bu eşyalar içərisində Təhran'daki bütün həyat kadınlarının və köçəklik yapan erəkərlərin fotoğrafları da vardır.¹¹⁹³

Çingene Kadınlar: Romanda Tacıqızı Züləyxa, Hüsni Xanım, Selime Xanım, Şuxşəng Xanım və Perirux Xanım çingenədirler. Bu kadınlar Tebriz'in çingene mahalləsində yaşarlar. Bu çingene kadınları romanda ahlaksız kadınlar olaraq tanıtılmışdır. Onlar para için cinsəl ilişkiyə girər, fal bakma bahanesiylə gənc kızları kandıraraq oturmaq aqəmlərinə götürürlər. Bu kadınlar para karşılığında ilişkiyə girdikləri gibi, para karşılığında başqa erəkərlərin başqa kadınlarla ilişkiyə girməsini də sağlamaqdadır. Bu işi bazı mollalarla iş birliğı içinde dinî nikah adı altında yapmaqtadırlar.¹¹⁹⁴

¹¹⁹¹ Ordubadi, DT2, s. 650.

¹¹⁹² Ordubadi, DT2, s. 661.

¹¹⁹³ Ordubadi, DT2, s. 534.

¹¹⁹⁴ Ordubadi, DT2, s. 187.

Bu kadınlar içerisinde ön plana çıkan karakter Hüsni Xanım'dır. Amerikan Konsolosluğunda tercümanlık görevinde bulunan Rəfizadə, Miss Hanna'yı elde etmək için kendisini yemeğe davet ettirir. Miss Hanna'ya ve Əbülhəsənbəy'e Hüsni Xanım'ı karısı gibi, digər çingene kadınlarını isə kardeşi gibi tanıtır. Hüsni Xanım gerçək ismi yerinə Şümşad ismini kullanır. Bu kadınların tavrı və dış görünüşlərindən dolayı Əbülhəsənbəy, şüpheye düşər. Fakat Miss Hanna'ya herhangi bir şey söylemez. Miss Hanna ise onları kendisine çok yakın bir dost olarak görmektedir.¹¹⁹⁵

Hüsni Xanım sık sık Miss Hanna'yı Şümşad Hanım adıyla ziyaret eder. Miss Hanna'nın Əbülhəsənbəy'i sevdiğini, Əbülhəsənbəy'in ise Miss Hanna'nın sevgisine karşılık vermediğini anlamıştır. Hüsni Hanım Miss Hanna'ya büyü yapmaktan bahseder. Kendisinin de Rəfizadə'yle bu şekilde evlendiği yalanını uydurur. Amacı Miss Hanna'yı büyü yapma ve fal bakma bahanesiyle kısa bir süre içinde kendi evine getirip Rəfizadə'nin ellerine teslim etmektir.¹¹⁹⁶

Əbülhəsənbəy bu kadınların Tebrizli olmadıklarından emindir. Bunların kim olduğunu öğrenmek için Hüsni Xanım'ı takip eder. Çingene mahallesine kadar giden Əbülhəsənbəy onun bir eve girdiğini o evde Mahmud Xan ve Rəfizadə'nin de olduğunu ve burada bir oturma aleminin düzenlendiğini anlar. Hüsni Xanım'ın gerçək isminin Şümşad olmadığını öğrenir. Diğer kadınların ise Rəfizadə'nin kardeşleri olmadığını anlamıştır. Hüsni Xanım, Miss Hanna'yı ikna edememesinin sebebini Əbülhəsənbəy'e bağlamaktadır.¹¹⁹⁷

Hüsni Xanım, en sonunda Miss Hanna'yı ikna edip fal bakmak içine evine getirir. Bunun bir tuzak olduğunu fark eden Miss Hanna için artık çok geçtir. Rəfizadə ve Mahmud Xan ondan istifade etmeye çalışmaktadırlar. Araya Əbülhəsənbəy'in Miss Hanna'yı ve çingene kadınlarını takip etmeleri için gönderdiği Həsənağa girer ve Miss Hanna'yı kurtarır. Çingene kadınların saçlarını keser ve onları Tebriz'den uzaklaştırır.¹¹⁹⁸

Diğer bir çingene kadın ise Tacıqızı Züləyxa'dır. Tütüncüoğlu, Sərdar Rəşid'in kendisini Kazım Davatgəroğlu ve Sallax Süleyman aracılığıyla öldürmek istediğini

¹¹⁹⁵ Ordubadi, DT2, s. 123.

¹¹⁹⁶ Ordubadi, DT2, s. 136.

¹¹⁹⁷ Ordubadi, DT2, s.153.

¹¹⁹⁸ Ordubadi, DT2, s.238

öğrenir. Tütüncüoğlu her ikisinin de Züləyxa'yla eğlenmek için bulu acağını bildiği için Tacıqızı Züləyxa'yı takip eder. Yolda Züləyxa'ya laf atarak onunla konuşmaya çalışır. Züləyxa ilk başta kendisinin namuslu bir kadın olduğunu, yabancı erkeklerle konuşmadığını söyleyerek Tütüncüoğlu'nu tersler. Kendisini Qaram likli  brahim olarak tanıtan Tütüncüoğlu, Z l yxa'dan kendisi ve arkadaşı için iki kız bulmasını ister. Z l yxa, onu, gece K ll p z Hacı   kurulla'nın evine davet eder. Kazım ve Süleyman'ın da geleceğini s leyince Tütüncüoğlu, onlarla dost olduğunu, bunun kendileri için bir sorun teşkil etmeyeceğini dile getirir.

Gece Tütüncüoğlu, Quluzad 'yi de yanına alarak Z l yxa'nın söylediği yere gider. Onları Z l yxa karşılar. Tütüncüoğlu ve Quluzad  içeri girer. H s nağa ve   fi ise dışarda beklerler. Z l yxa, onları bir odaya alır. Gelen misafirlere muta nikahı bu odada Molla Qurban tarafından kısılmaktadır. Z l yxa, elindeki kızları odaya çağırır. R fizad 'nin Miss Hanna'yı kandırmak için kullandığı Hüsni Xanım ve diğer kadınlar Xo u, S lim  ve Teyb  Xanım içeri girerler. Molla Qurban nikah parasını alır ve Hüsni Xanım ile T nc oğlu'yla, Z l yxa'yı ise Quluzad  ile nikahlar. Kazım ve Süleyman'ın gelmelerine yakın Tütüncüoğlu, içeridekileri esir alır. Quluzad , Molla Qurban'dan şarap kadehini eline almasını ister. Onun isteğini yerine getiren Molla Qurban'ın fotoğrafını çeker. Tütüncüoğlu ise önce Molla Qurban'ın bıyıklarını ve sakalını, sonra sırasıyla Tacıqızı Z l yxa ve diğer kızların saçlarını kırpar. Z l yxa, sandıkta sakladığı bütün değerli eşyalarını getirir. Quluzad , Tacıqızı'nın elbisesini Molla Qurban'a, Molla Qurban'inkini ise Tacıqızı'na giydirip fotoğrafını çeker. H s nağa ve arkadaşları da içeri girer ve hep birlikte Kazım ve Süleyman'ı beklemeye bağırlar. Bir saat sonra Kazım ve Süleyman gelir. Molla kapıyı a ar. Bahçe ve evin i i karanlıktır. Molla'yı takip eden Kazım ve Süleyman odaya girdiklerinde içerinin aydınlatılmasıyla karşılarında Tütüncüoğlu ve arkadaşlarını g r rl r. Tütüncüoğlu, onların bıyıklarını keser ve  ingene kadınlarının elbiselerini onlara giydirir.¹¹⁹⁹

 hm d Xan: Merend  hrinin posta müdürüdür.  b lh s nb y Culfa'dan Tebriz'e giderken bu şehirde  hm d Han'ın evinde dinlenir.  hm d Xan da meşrutiyet hareketini destekleyen bir inkılapçıdır.  hm d Xan, Merend  hrinin genelinin  ar yanlısı olduğunu inkılap döneminde de diğer şehirlerin meşrutiyetin yanında yer alırken

¹¹⁹⁹ Ordubadi, DT2, s. 370-384.

bu şəhrin tam tersi inkılap qarşıtlarını desteklediğini, Rusların uluslararası kanunları çiğneyerek bu bölgeleri işgal ettiğini dile getirir.¹²⁰⁰

Ksenya Pavlovna: Əbülhəsənbəy, Tebriz'den Culfa'ya giderken yolda Ksenya'yla tanışır. Ksenya'yla Qriqor Ağa'nın oteline yerləşirlər. Ksenya, Əbülhəsənbəy'e böyük bir güvən duyar. Başına gələn olayları anlatmaya başlar.

Ksenya, babasının albay olduğunu, Türkiyə cəphəsində görevlendirildiyini, annesini bırakıp başka bir kadınla yaşadığını, babasıyla ilgili doğru düzgün bir xəber almadığını söyler. Annesinin yaşadığı bu talihsizliğı kendisinin də yaşadığını dile getiren Ksenya, okul yıllarından Peratov adlı bir subayla görüştüklerini, Peratov'un Tebriz'e göndərildiyini, kendisini və annesini də Tebriz'e davət ettiğini anlatır. Ksenya, Tebriz'e Peratov'un evinə gittiğinde, qarşısında Peratov'un hanımı və bıraktığı bir notla qarşılaşmışdır. Peratov, bu notta birlikdə mutlu olamayacaklarını yazmışdır. Ksenya, yardım için Konsolos'a gitmiş, Konsolos ona iş bulabileceğini söylemişdir. Peratov'un daveti üzərinə Ksenya'nın annesi və kız kardeşi Moskova'dan hərəkət etmiş, Culfa'ya gələceklerdir fakat belirtilen tarixdə ulaşamadıkları için Ksenya endişələnmişdir.¹²⁰¹

Əbülhəsənbəy, Ksenya'yı sakinləşdirir və ona yardım edebileceğini söyler. Birlikdə tren istasyonuna giderlər. İstasyonda beklerken Əbülhəsənbəy, Ksenya'yı Nina və Miss Hanna'yla kıyaslamaya başlar. Ksenya, digərlerinden farklı olaraq sadəcə təsadüfi dakikalara inanan, yarının nə olacağını düşünməyən bir kızdır. İnsanlara gənçliyini və güzəlliyini kullanarak değıl sadə və samimi bir şəkildə yaşayır.

Bu sırada istasyona bir tren yaşayır. Ksenya'nın annesi Yelena Konstantinova və kardeşi Silva Pavlovna trendən inər. Ksenya, annesinə və kız kardeşinə kavuşmuşdur. Birlikdə otele giderlər. Yelena, Əbülhəsənbəy'e kocasından bahseder. Kocasıyla hiçbir şəkildə birləşemeyeceğini, onun kabul edilebilecek bir yaşam şəklinin olmadığını dile getirir.¹²⁰²

Ksenya və ailesi Əbülhəsənbəy'le Tebriz'e doğru yola çıkar. Tebriz'e vardıklarında Əbülhəsənbəy, onları Arşak'a emanet eder. Məşədi Kazım Ağa'dan onlar

¹²⁰⁰ Ordubadi, DT1, s. 222

¹²⁰¹ Ordubadi, DT2, s. 314.

¹²⁰² Ordubadi, DT2, s. 321.

için Ermenistan Mahallesi'nde kalacak bir yer ayarlamasını ister. Bütün masraflarını kendisinin karşılayacağını dile getirir.¹²⁰³

Bir süre sonra Arşak'ı ziyaret eden Əbülhəsənbəy, Yelena'nın kendisi için Arşak'a bıraktığı notu okur. Bu notta Yelena'nın kocası Berezovski'nin Tebriz'e geldiği, kocasıyla barıştığı, çocuklarıyla beraber kocasının yanına yerleştikleri yazılıdır.¹²⁰⁴

Bu durumdan şüphelenen Əbülhəsənbəy, onları görmek için Berezovski'nin evine gider. Onu karşılayan Ksenya'dır. Ksenya, kapıda annesinin babasıyla barıştığını ama kendisinin barışmadığını, babasının söylediklerine inanmaması konusunda onu uyarır. Əbülhəsənbəy, içeri girer ve Berezovski'yle tanışır. Evden ayrılırken Ksenya onunla Şəmsülimare Kapısı'nda buluşmak istediğini söyler.¹²⁰⁵

Əbülhəsənbəy'le buluşan Ksenya, ona babası Berezovski'nin Tebriz'e kendileri için değil Kafkasya Valisi tarafından verilen bir görev için geldiğini söyler. Bu görev Tebriz'de bir casusluk teşkilatı düzenlemektir. Bu teşkilat yerli halkın aleyhinedir. Ksenya, Tebriz'e birçok kadın casusun geldiğini, Əbülhəsənbəy'den bu konuda dikkatli olmasını ister.¹²⁰⁶

Ksenya karakteri Əbülhəsənbəy için önemli bir karakterdir. Çünkü onun Ksenya'ya yardım etmesi Əbülhəsənbəy'in ve diğer inkılapçıların hayatını kurtarmıştır. Bu yardım sayesinde Berezovski, Əbülhəsənbəy'in bir inkılapçı olduğunu görmezden gelmiştir.

Polkovnik (Albay) Berezovski: Berezovski, Tebriz'e gönderilen Çar ordusunda bir albaydır. Əbülhəsənbəy, onun eşiyle ve kızıyla Culfa'da tanışmış, onlara hem Culfa'da hem de Tebriz'de yardımcı olmuştur. Aslında kendisi eğitimsiz bir askerdir. Orduda sıradan bir asker olarak göreve başlamış daha sonra albaylığa kadar yükselmiştir. Rus İmparatorluğu içinde yer alan birçok farklı milletin kültürünü öğrenmiştir. Doğuluları ve onların adetlerini çok iyi bilmektedir. Əbülhəsənbəy'e ailesine yardım ettiği için büyük bir saygı ve minnet duyar.¹²⁰⁷

¹²⁰³ Ordubadi, DT2, s. 322.

¹²⁰⁴ Ordubadi, DT2, s. 597.

¹²⁰⁵ Ordubadi, DT2, s. 600.

¹²⁰⁶ Ordubadi, DT2, s. 613.

¹²⁰⁷ Ordubadi, DT2, s. 599

Əbülhəsənbəy, Berezovski'yi rüşvətçi biri olaraq görməkdir. Sərdar Rəşid Berezovski'ye Tütünçüoğlu ilə ilgili şikâyetdə bulunur. Onun həpsəndilmesini ister. Əbülhəsənbəy bu olayı ona gūzel bir at hədiyyə edərək çözmüşdür.¹²⁰⁸

Yinə Sərdar Rəşid, Əbülhəsənbəy'in bir inkılapçı olduğunu Berezovski'ye ihbar etmiş, onun həpsəndilmesi gerektiğiylə ilgili bir məktup yazmışdır. Berezovski, bunu bildiği halde Əbülhəsənbəy'in yaptığı yardımlardan dolayı onu həpsə atmaq istəməz. Bir yandan da onu və arkadaşlarını həpsə atdıraraq əldə edəcəği mükafatı düşünməkdir. Būyūk bir vicdan muhasəbəsinə girişən Berezovski, Əbülhəsənbəy'le yüz yüzə konuşmaya qərar verir. Əbülhəsənbəy kəndisinin bir inkılapçı olduğunu itiraf edər. Ondan bu sırrı saklamasını ister. Berezovski isə bu konuda endişəlidir. Əbülhəsənbəy'i həpsəttirməzsə bütūn kəriyeri təhlükəyə girecektir. Əbülhəsənbəy, bu sorunu çözeəcəği konusunda onu bir şəkildə ikna edər. Berezovski Əbülhəsənbəy'in aqıllı və hər işi bəcərəbilən bir insan olduğunu bildiği için bu olayın da üstəsindən gələcəğine inanmışdır.¹²⁰⁹

Sərdar Rəşid'in inkılapçılar tərəfindən öldürölmesindən sonra Berezovski için işlər iyicə sıkıntılı bir hal alır. Berezovski, Sərdar Rəşid'in ölümünü kəndi sorumluğu olaraq düşünməkdə və kəndisini Çar'a karşı hain olaraq görməkdir. Bu yüzdən, Tebriz'də qalmak istəməz. Sonrasında kəndi alayının Türkiyə'ye gəndərdildiyini öğrəndiyində būyūk bir mutluluk duyar. Türkiyə'də öldürölldüyü habəri Tebriz'e gəlir.¹²¹⁰

Əmir Həşmət: Tebriz'də nizamiyenin başına inkılapçılar tərəfindən mūdūr olaraq gətirilir. Kimsə onun inkılapçı olduğunu bilmez. Nizamiyeye aldığı əskərlərin həpsi inkılapçıdır. Bu sayədə Tebriz'deki inkılapçı partinin faaliyyətlərini daha rahat yapmalarını sağlar. İnkılapçıların əldə ettiği silahlar Nazmiyə binasında saklanır. Əmir Həşmət bu silahları daha sonra Çar əskərlərinə karşı yürütölən çatışmada kullanır. Onun sayəsində yapılan muhərebədə Tebriz'deki Avrupalıların və Rus halkının zarar görməsini engelleyip inkılapçıların tək düşmənlərinin Çar əskərləri olduğunu göstərmış

¹²⁰⁸ Ordubadi, DT2, s. 644

¹²⁰⁹ Ordubadi, DT2, s. 654.

¹²¹⁰ Ordubadi, DT2, s. 668.

olur.¹²¹¹ Muharebe sonrası Çar ordusu Tebriz'e tamamen hâkim olunca Əmir Həşmət ve kendisine bağlı olan Nizamiye birlikleri şəhirden gizlice kaçar.¹²¹²

Hacı Əliqulu Xan: İran sermayedarlarındandır ve meşrutiyet yanlısıdır. Ancak kendisi tam anlamıyla bir inkılapçı değildir. O meşrutiyet hareketine burjuva bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Toprak meselesinde, kendine ait topraklarını ve köylerini köylülere bağışlayabileceğini söyler ancak İran köylüsünün buna hazır olmadığını belirtir. Meşrutiyet hareketine katılan insanlar, meşrutiyete ne için ve ne amaçla katıldıklarını, kime karşı mücadele ettiklerini bilmemektedir. Ona göre inkılapçılar bu konuda eksik kalmıştır. İnkılapçıların toprak meselesini yeterince anlatamadıklarını zamanında bu konuyu ele alamadıklarını dile getirir. Çünkü meşrutiyet hareketinin içinde toprak ağaları da vardır. Bu neden köylülerin büyük bir kısmının bu harekete katılmadığı çünkü kendi düşmanını bu hareketin içinde gördüğünü ifade eder. Əbülhəsənbəy'e inkılapçıların burjuvaziyle ve kapitalistlerle beraber hareket edebileceğini çünkü kapitalistlerin de dine karşı olduklarını, dini sadece aşağı halk tabakasına iyi bir şeymiş gibi sunduklarını söyler. Kendisinin inkılaba yakınlık duymasının sebebi inkılabın onun menfaatine dokunmamasıdır. İnkılaba olan yakınlığı kendi çıkarlarından ileri gelmektedir. Romadaki diğer tüccar, sermayedar ve toprak ağaları gibi o da inkılabı kendi işlerine fayda sağladığı sürece desteklemektedir.¹²¹³

Hacı Xan: Livarcan'ın ağasıdır. Meşrutiyet hareketine destek vermiştir. Bu harekete destek vermesinin sebebi, Elindeki köylerin ve toprağın birçoğunu Çar'a bağlı olan Gencelilere kaptırmıştır. Bu yüzden de bu durumdan şikayetçidir. Ona göre İran'da köylü olmak da ağa olmak da artık çok zahmetlidir. Çünkü ortada herhangi bir devlet yoktur. Şah hükümeti onlara sahip çıkmamaktadır. Miss Hanna ona Amerikan vatandaşlığına geçmeyi teklif eder fakat o bunu kabul etmez. Kendisinin ne olursa olsun bir İranlı olduğunu bunun vicdanına ters olduğunu dile getirir. Toprağın ne olursa olsun köylülere ait olduğunu söyler. Köylü hakkını alabilmek için mücadele etmelidir. Kendi hakkını kendisi istemelidir. Hükümetin bu konuya çözüm getirmesi gerekmektedir.¹²¹⁴

¹²¹¹ Ordubadi, DT2, s. 6.

¹²¹² Ordubadi, DT2, s. 25.

¹²¹³ Ordubadi, DT1, s. 45.

¹²¹⁴ Ordubadi, DT1, s.216

Hacı Əli Ağa: Hacı Əli, aydın bir kişiliktir. Kızı Dilbər Hanım'ı Amerikan okullarından okutmuştur. Dilbər Hanım bu sayede iyi derecede İngilizce bilmektedir. Əbülhəsənbəy və Miss Hanna onları ziyarete giderler. Kızın İngilizce konuşması Miss Hanna'nın hoşuna gider. İranlıların kızlarını neden bu okullara göndermediğini sorduğunda Hacı Əli, bu okulların hem çok pahalı olduğunu hem de İranlıların kızlarının açık gezmelerini istemediğini dile getirir. Bunun yanında bu okullarda Hristiyanlığa ait din derslerinin okutulması Müslüman olan Türk kızlarının bu okullarda okumasını engellemektedir. Çünkü bu okullarda okuyan öğrenciler bu din derslerini görmek ve bu derslerden geçmek zorundadır.

Miss Hanna bu derslerden etkilenmeden geçilebileceğini söyler fakat Əbülhəsənbəy tam tersini düşünür. Bu dersler bu okullara giden çocukları ne olursa olsun etkileyebilir. Böylece de müstemlekeci siyasete uygun çocuklar yetişecektir.¹²¹⁵

Hacı Əli ve kızı Dilbər Hanım, misyonerlik faaliyetlerinin birer sonucu gibidir. Romanda bu karakterler üzerinden misyonerlik faaliyetlerinin İran'a nasıl yürütüldüğü anlatılır. Bu faaliyetlerin kötü sonuçları üzerinde durulmuş olur.

Hüseynəli: Hüseynəli, Məşədi Kazım Ağa'nın evinde çalışan, onun ev işlerini ve bahçe işlerini yapan bir karakter olarak romanda yer almaktadır. Şahın ailesinin yapmış oldukları haksızlıkları, düzenbazlıkları Əbülhəsənbəy ve Nina'ya anlatması bakımından önemli bir karakterdir. Şahın ailesinin yaptığı ahlaksızlar okuyucuya onun vasıtasıyla sunulmuştur.

Hüseynəli'nin oğlu Səfi haksız yere öldürülmüştür. Daha önce Tebriz'de Hüseynəli Xan adında zalim bir yöneticinin olduğunu anlatır. Hüseynəli Han, Faytoncu İman adında birinin başını kestirilmesini ister. İman'ın kardeşleri İman hapishaneden çıkarken cellatlara rüşvet verir ve İman'ı kaçıırırlar. Cellatlar onun yerine de o sırada oradan geçen Səfi'nin başını keserler. İman ortadan kaybolur. İman'ın kardeşleri Səfi'nin cesedine İman diye sahip çıkar ve onu gömerler. Hüseynəli derdini kimseye anlatamaz.¹²¹⁶

Daha önce Veliaht'ın bahçesinde çalışan Hüseynəli, Veliaht ve onun haremindeki eşi Ümmülxakan Xanım'ın yaptığı ahlaksızlıklara şahit olmuştur.

¹²¹⁵ Ordubadi, DT1, s.310

¹²¹⁶ Ordubadi, DT1, s.287.

Ümmülxakan Xanım veliahtı seyisi ile aldatmaktadır. Veliaht ise başka türlü ahlaksızlıklar peşindedir. Veliahtın oğlu Məhəmmədəli Mirzə aslında veliahttan değil seyistendir. Məhəmmədəli Mirzə veliahtın oğlu olmasına rağmen soygunlara katılır, kervanları soyar və rüşvet alır.¹²¹⁷

Hüseynəli dini bütün birisidir. Namazını hiçbir zaman kaçırmamıştır. Sekiz yaşından beri oruç tuttuğunu söyler. Bu yüzden İmam Hüseyn ziyaretine gitmek istemektedir. Hacı Saməd Xan'ın Tebrizlileri dindarlaşma faaliyetleri içerisinde İmam Hüseyn ziyaretine gideceklere 20 tümen para vereceğini duyunca bu parayı kendisinin de hakkettiğini düşünür.¹²¹⁸

Onun kişiliğinde saf bir dindarlık vardır. Tebriz'deki diğer samimi dindarların bir temsilidir. Hacı Saməd Xan'ın Tebrizliler için kurmuş olduğu bu tuzağın farkında değildir. O ve diğer dindar yaşlılar için önemli olan dinî akideleri yerine getirmektir.

Ələkbər: Ələkbər, Əbülhəsənbəy'in yakın arkadaşlarından biridir. Romanda çoğu zaman Əbülhəsənbəy'le beraber görülür fakat diyaloglarda pek yer almaz. Əbülhəsənbəy, Ələkbər'le ilgili bir şey anlattığından ondan “*Ələkbər yoldaş*” diye bahseder.

Romanda Əbülhəsənbəy, Ələkbər karakteriyle Tebriz'e giderken Dərədiz yakınlarındaki bir çaycı dükkanında karşılaşır.¹²¹⁹ Şüca köyünün inkılapçıların lideri olarak tanıtılan Ələkbər'le daha sonra Culfa'da təsadüf eder.¹²²⁰ Buradaki inkılap komitesinin kararıyla Ələkbər, Əbülhəsənbəy'le beraber Tebriz'e gider.¹²²¹ Əbülhəsənbəy'in Tebriz'e ikinci kez dönüşü sırasında ona eşlik eden Ələkbər, Şüca köyünde Əbülhəsənbəy ve Miss Hanna'yı ağırılar.¹²²²

Ələkbər, iyi derece de Rusça bilmesine rağmen, Tebriz'e giderken dikkat çekmemek için önlerini kesen Rus Kazaklarına bunu belli etmez. Onlarla Rusça bilmiyormuş gibi iletişim kurar ve geçiş için rüşvet verir. Zaman zaman Culfa'ya gider. Tebriz ve Culfa inkılapçıları arasındaki haberleşmeyi sağlamaktadır.¹²²³

¹²¹⁷ Ordubadi, DT1, s.289,

¹²¹⁸ Ordubadi, DT2, s. 354.

¹²¹⁹ Ordubadi, DT1, s. 18.

¹²²⁰ Ordubadi, DT1, s. 170.

¹²²¹ Ordubadi, DT1, s. 175.

¹²²² Ordubadi, DT1, s. 196.

¹²²³ Ordubadi, DT1, s. 253.

Əbülhəsənbəy, Rus konsolosuna Ələkbər'i kendisinin iş ortağı olarak tanıtır. Ələkbər digər Bolşeviklər gibi ülkesini düşünen bir vatanseverdir. Ona görə İran'ın düşmanı yine İran'ın kendisidir. İran ihanet eden yine kendi evladı olan İranlının kendisidir.¹²²⁴

Ələkbər, toprak ağalarına qarşı isyan başlatan Haqverdi'nin amcasının oğludur və sürekli takip edilmektedir. Romanda Gencililər ile Rus ajanı olan Hacı Hüseyn və Məşədi Tağı yüzünden Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'a giren Osmanlı ordusu Ələkbər'i Xoy şəhərində Bolşevik olduğu için idam etdiyinə dair bir dipnot verilmişdir.¹²²⁵

Dərviş Əhməd: Əbülhəsənbəy'in Payan köyündə qarşılaştığı yaşca böyük, çox yer gezmış, tecrübəli bir kişidir. Payan köyünün hökumət tərəfindən nasıl hastalıklı bir köy halinə getirildiyini anlatır.¹²²⁶

Frikson və Mirzə Ələkbər: Frikson, Amerikan konsolosluğunda başkatip olaraq görev yapmaktadır. Hem Çar Konsolosluğuna hem de Alman Konsolosluğuna para karşılığında bilgi sızdırır. Bunu öğrenən Əbülhəsənbəy, Çar Konsolosu'nun verdiği ziyafette Frikson və Mirzə Ələkbər ilə qarşılaşır.

Frikson'un, Əbülhəsənbəy'e Alman casusu Miss Hanna'nın evində tanışlıklarını söylemesi üzerine Əbülhəsənbəy: *"Bu bəs deyilmiş ki, hələ onun evində daha böyük xəyanət sahibləri və öz dövlətinin sirlərini ayda beş min manata satan casuslarla da tanış oldum."* diyərək Frikson'un Çar Konsolos'u için casusluk yaptığını bildiyini ima eder.¹²²⁷

Bunun üzerine Frikson, Əbülhəsənbəy'e daha sıcak davranmaya başlar. Frikson'un hanımı Sara Xanım, onu evlərinə davət eder. Frikson, Əbülhəsənbəy'i Sara Xanım'la başbaşa bırakıp Çar Konsolosluğunda çalışan Mirzə Ələkbər'in yanına gider. Bir süre sonra ikisi də Əbülhəsənbəy'in yanına gelir.

Mirzə Ələkbər, Əbülhəsənbəy'le daha önce yine Çar Konsolosu'nun ziyafətində tanışlıklarını söylərkən, Əbülhəsənbəy, kendisini yalnız ziyafetlərdə değil bazı vesikalar

¹²²⁴ Ordubadi, DT2, s. 50.

¹²²⁵ Ordubadi, DT1, s. 201.

¹²²⁶ Ordubadi, DT1, s. 273.

¹²²⁷ Ordubadi, DT2, s. 560.

aracılığıyla da tanıdığını söyler. Bu belgeler Mirzə Ələkbər'in Almanlar için casusluk yaptığını gösteren belgelerdir.¹²²⁸

İfşa olduğunu anlayan Mirzə Ələkbər, ertəsi gün Əbülhəsənbəy'le buluşarak ona her şeyi anlatır. Çar Konsolosluğunda işe başladığının ikinci yılında Konsolos'un kendisine Əbülfət Mirzə aracılığıyla Alman Konsolosluğundan bilgi sızdırması yönünde talepte bulunduğunu söyler. Aynı şeyi Əbülfət Mirzə, Mirzə Ələkbər'den talep eder. Ona Alman Konsolosluğu için çalışmayı teklif eder. Sonrasında benzer teklifi Frikson da yapmıştır. Görüldüğü gibi Frikson ve Mirzə Ələkbər, Əbülfət Mirzə çift taraflı casusluk yapmaktadırlar.¹²²⁹

Əbülhəsənbəy, Mirzə Ələkbər'in bu anlattıklarını rəsmiyetə bağlayaraq onun bundan sonra İnkılap Komitesi için çalışacağına dair ona bir evrak imzaladır. Bundan sonra Mirzə Ələkbər, elde etdiyi bütün bilgileri inkılapçılara iletəcəkdir. Daha sonra Frikson'un evinə giden Əbülhəsənbəy, Frikson'a Mirzə Ələkbər və Əbülfət Mirzə ilə olan ilişkisini bildiğini anlatır. Ondan Miss Hanna'nın Alman casusu olduğuylla ilgili gerekli vesikaları Təhran'a və Washington'a bildirmədən yox etməsini, Miss Hanna'yı gerekirse işə almasını və bundan sonra İnkılap Komitesi için çalışmasını ister. Bütün bunları bir kâğıda yazdıraraq ona imzaladır. Alman Konsolosluğunun Almaniya lehine təbliğat yapanlar üçün Frikson'a verdiyi kırk bin dolları İnkılap Komitesi üçün talep eder.¹²³⁰

Frikson bu tələbi yerinə getirmək üçün gittikten bir süre sonra hanımı Sara Xanım, Əbülhəsənbəy'in yanına gəlir. Əbülhəsənbəy, Frikson'un bu parayı vermək istemediyini, bu yüzden Sara Xanım'ı kendisini etkilemək üçün göndərdiyini anlamıştır. Sara Xanım, Əbülhəsənbəy'i etkileyəbilmək üçün elindən gələn hər şeyi yapmış olsa da başaramaz. Frikson parayı Əbülhəsənbəy'e vermək zorunda kalır.¹²³¹

Mirzə Ələkbər və Frikson bundan sonra inkılapçılar üçün çalışmaya başlamış, onlara elde ettikleri bilgileri düzenli bir şekilde iletmişlerdir. Örneğin Rəfizadə'nin geri geldiğini, onun Miss Hanna'yla ilgili planlarını, Əbülhəsənbəy'in inkılapçı olduğunu və

¹²²⁸ Ordubadi, DT2, s. 562.

¹²²⁹ Ordubadi, DT2, s. 566.

¹²³⁰ Ordubadi, DT2, s. 569.

¹²³¹ Ordubadi, DT2, s. 572.

bunu Çar Konsolosu'na bildirmek istediğini Frikson, Əbülhəsənbəy'e iletmişdir. Bu sayede Əbülhəsənbəy, Rəfizadə'ye qarşı öncesinden önlem almışdır.

Məhəmməd Müctəhidzadə və Nəsrulla Salam: Əbülhəsənbəy, Culfa'da Miss Hanna'yla akşam yemeği için Hacıyev Məmmədhüseyn'in evine gider. Eve girdiklerinde onların dışında misafir olarak davet edilen İsgəndər Xan, Məhəmməd Müctəhidzadə və Nəsrulla Salam ilə tanışdır. Bunlar, İran'dan Mekke'ye giden hacılardır.

*“Mən avam və köhnəpərəst mollalardan deyiləm.”*¹²³² diyen Nəsrulla Salam, kendisiyle tanışmaktan çəkinen Miss Hanna'ya elini uzatarak kendisini tanıtır. Əbülhəsənbəy için Nəsrulla Salam'ın kendisini geri kafalı bir molla olaraq görməməsi önəmli değildir. Çünkü ona görə molla yine molladır. Ne kadar modern gözüksələr də hepsi geri kafalıdır. Nəsrulla Salam kendisini Batılı düşüncələrə açıq fikirli biri olaraq göstərməkdədir. Kadınların açıq giyinməsi gerektiğini düşünür, yemək sırasında şarap içilməsinə qarşı çıkmaz. Kendisi isə konyak içər. Miss Hanna'yla medeni və költürlü bir insan gibi konuşur.

Nəsrulla Salam'ın nədən bu şəkildə davrandığını isə Məhəmməd Müctəhidzadə, Əbülhəsənbəy'e açıklar. Nəsrulla Salam'ın Miss Hanna'yla edepli bir şəkildə konuşmasının səbəbi onun kadınlara qarşı herhangi bir istək duymamasından kaynaklanmaktadır. *“Sanki qadınlar ona təbiətə biganədir.”*¹²³³ diyərək Nəsrulla Salam'ın eşcinsəl əğilimləri olduğunu ifadə edir. Kendisi evlidir fakat hanımının yüzünə dahi bakmamaktadır. Hizmetçilerinin genç erkeklerden oluşmasının səbəbi də budur. Mekke ziyarətinə giderkən bile bu erkek hizmetçilərdən bir tanesini kendi çirkin eməlləri için yanında götürməkdədir.

Müctəhidzadə, Nəsrulla Salam'ın bu tarz genç erkekleri kendi yanına aldığını, onlardan cinsəl anlamda istifadə ettiğini, böyüttüğünü və sonrasında da onları bıraktığını dillə gətirir. Bu genç erkekler gençliklərini Nəsrulla Salam gibi mollaların yanında geçirdikten sonra hökumət işlərinə tayin olmaqdadır. İran Valisi Hacı Səməd Xan da Nəsrulla Salam'ın babasının yanında böyümüş bu gençlərdən biridir.¹²³⁴

¹²³² Ordubadi, DT1, s. 184.

¹²³³ Ordubadi, DT1, s. 186.

¹²³⁴ Ordubadi, DT1, s. 187.

Əbülhəsənbəy, Müctəhidzadə'ye bununla mücadele etmesi ve bunu halka anlatması gerektiğini söyler. Müctəhidzadə ise bununla ilgili çok mücadeleler verdiğini, İran'daki bu ahlaksızlığı halka anlatmak için “*Səyahətnəməyi-İbrahimbəy*” gibi eserleri ortaya çıkardığını fakat halkın buna bir mizah mecmuası gibi baktığını dile getirir. Bu eserin telifini Hacı Zeynalabdin Marağalı ile kendisi yapmıştır. Mirzə Əliməhəmməd Xan Kaşanlı tarafından çıkarılan “*Pərvəriş*” gazetesinin yayımlanmasına yardım etmiş, bu gazeteye makaleler yazmıştır. Əliməhəmməd, veremden ölünce bu işler yarım kalmıştır.¹²³⁵

Nəsrulla Şeyxov ve Səttar Zeynalabdinov: Culfa'da İran İnkılap Komitesinin üyelerindendir. Romanda Şeyxov'un inkılaptan sonra Reşt şehrinde İran Komünist Partisinde mesul katiplik görevinde bulunduğu, Kiçik Xan'ın Reşt üzerine hücum ettiği sırada öldürüldüğü ifade edilmiştir.¹²³⁶

Əbülhəsənbəy, Culfa'ya daha önce hiç görmediği Şeyxov'u bulmaya gider. İran'a geçmek için İran pasaportu lazımdır. Şeyxov'un bu konuda kendisine yardımcı olacağını düşünmektedir. Əbülhəsənbəy, kaldığı otelin restoranında yemek yerken yan masada oturan dört tane adama gözü ilişir. Bu adamların Şeyxov Nəsrulla, Baxşəli Ağa Şahtatlı, Ağa Məhəmmədhüseyn ve Səttar Zeunalabdinov olduğunu anlar. Şeyxov'un inkılap hareketinde kullanmış olduğu takma adı “*Cümşüd*”dür. Şeyxov'a “*Cümşüd cənabları ilə görüşmək istərdim.*”¹²³⁷ yazılı bir not gönderir. Bu notu okuyan Şeyxov, onu evine davet eder.

Şeyxov'un evine giden Əbülhəsənbəy, burada birçok inkılapçıyla tanışır. Şeyxov'la otele giderek onu Miss Hanna'yla tanıştırır. Ertesi gün Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'yı Səttar Zeynalabdinov'un evine götürür. Zeynalabdinov'un inkılapa katkısının oldukça önemli olduğunu, maddi açıdan büyük yardımlarda bulunduğunu dile getiren Əbülhəsənbəy, Zeynalabdinov'un evinde Şeyxov ve diğer inkılapçılarla yemek yer. Miss Hanna, Zeynalabdinov'un hanımıyla birlikte başka bir odada yemek yerken Şeyxov, Əbülhəsənbəy için hazırlanmış olan pasaportu verir.¹²³⁸

¹²³⁵ Ordubadi, DT1, s. 189.

¹²³⁶ Ordubadi, DT1, s. 62.

¹²³⁷ Ordubadi, DT1, s. 170.

¹²³⁸ Ordubadi, DT1, s. 182.

Əbülhəsənbəy, Livarcan'dayken Səttar Zeynalabdinov'dan bir məktup alır. Məktupta Culfa'da İran inkılabı üçün çalışan herkesin həbsdə olduğu, Şeyxov və digər inkılapçıların tutulub Nahçıvan'a göndərildiyi yazılıdır. Tebriz'e gideceyi təqdirdə orada Məşədi Kazım Ağa'nın ev və eşya kimi hər türlü ihtiyacı qarşılayacağını dile getirir.¹²³⁹

Poçt-Telgraf Rəisi: Əbülhəsənbəy'i İran Culfası'nda qonaq edən Posta və Telgraf Dairesinin inkılapçı müdürüdür. Romanda adı keçməz, "Poçt-Telgraf Rəisi" olaraq bəhs edilir. Əbülhəsənbəy ona "Xan" şəklində hitap edir.¹²⁴⁰

Əbülhəsənbəy, ilk olaraq Nina və İraida ilə onun evinə gəlir. Poçt-Telgraf Rəisi onların evində misafir edir. Əbülhəsənbəy, ikinci dəfə İran Culfa'sına gittiğinde bu səfər Miss Hanna'yla onun evində misafir olur.¹²⁴¹

Əlixan Bəsirlimülk: Tebriz'in posta və telgraf müdürüdür. Təhran Posta və Telgraf Müdürü Nədimissoltan ilə qardaşdır. Əbülhəsənbəy, Məhəmmədəli Şah'ın Rusya və İngiltərə tərəfindən təkrar İran'a gətirilmək istəndiyini Nina'dan öyrənir. Bunun üzərinə digər inkılapçılarla Məşədi Kazım Ağa'nın evində bir toplantı yapar. Bu toplantı nəticəsində Təhran'dakı hökuməti bu mövzu haqqında bilgiləndirmək üçün Təhran'a bir telegram göndərirlər. Əlixan Bəsirlimülk, toplantıya daxil olur və bu telegramın bu şəkildə göndəriləcəyini, Rusların bütün telegramları tərcümə ettdiyini söylər. Hacı Əli Ağa, Əlixan Bəsirlimülk'le ilk dəfə qarşılaşan Əbülhəsənbəy'e onu İngiliz və Rus düşmanı, vətənsəver bir gənc olaraq tanıtır.¹²⁴²

Hacı Mirzəğa Bülluri və Kəblə Hüseyn Fışəngçi: Səttar Xan hərəketində İstanbul'a qaçmış, sonrasındə Alman və Osmanlı qarşı istihbaratı adına çalışmaya başlamış demokratlardır. Çar və İngiliz siyaseti əleyhinə çalışıb Tebriz'deki tərəftarlarıyla yazışmaqta, Demokrat Partisi üzələri arasında da kəndilərinə tərəftar bulmaya çalışmaktadırlar.¹²⁴³

1911 yılında Əmir Həşmət'in Ruslara qarşı çıkardığı isyandan sonra Hacı Mirzəğa Bülluri və Kəblə Hüseyn Fışəngçi, Həşmət'in birlikləriylə bərabər Osmanlı

¹²³⁹ Ordubadi, DT1, s. 212.

¹²⁴⁰ Ordubadi, DT1, s. 11.

¹²⁴¹ Ordubadi, DT1, s. 192.

¹²⁴² Ordubadi, DT1, s. 287.

¹²⁴³ Ordubadi, DT2, s. 298.

toprağına çekilmiş, Türkiye-Rusya ihtilafını fırsat bilerek Tebriz'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine yardımcı olmaya başlamışlardır. Enver Paşa, Rusların dikkatini İran cephesine celp etmek ve Sarıkamış'ta kendi vaziyetini kolaylaştırmak için Tebriz üzerine hücum edecek bir ordu teşkil eder. İstanbul'a kaçan İranlıların ilgisini bu orduya çekmek için Mirzağa Bülluri ve Hüseyin Fişengçi'yi kullanır. Her ikisi Kerkük ve Süleymaniye'den gönüllüler topladıklarını, yakında bu oluşturulan birliklerle Azerbaycan'a gireceklerini demokratlara bildirir.

Konuyla ilgili fikirlerini belirten ve demokratların desteğini isteyen mektuplar gönderirler. Bu mektupların birinde İttihat ve Terakki Partisinin ilk amacının Azerbaycan'ı Çar istilasından kurtarmak olduğunu, bu sebeple Tebriz'deki inkılapçıların İran'ın Osmanlı ve Almanya ittifakına dahil olması için çaba sarf etmeleri gerektiğini, halkı bu konuda yönlendirmelerini talep ederler. İran'ın kurtuluşunun Osmanlı-Alman ittifakına katılmakla gerçekleşeceğini, buna mâni olanların Osmanlı Devleti tarafından cezalandırılacağını belirtirler.¹²⁴⁴

Əbülhəsənbəy ve inkılapçılar İran'ın bu ittifaka dahil olmasına karşıdır. Çünkü onlar için Osmanlı-Alman ittifakının Çar ve İngiliz emperyalizminden bir farkı yoktur. Bu düşünce doğrultusunda Əbülhəsənbəy, İnkılap Komitesi adına bir cevap mektubu gönderir. Bu mektupta inkılapçılardan talep edilen şeylerin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı, Tebriz'deki inkılapçıların Çar rejimi ve Hacı Səməd Xan tarafından baskı altında olduğu yazılıdır. Mektup, Mirzağa Bülluri ve Hüseyin Fişengçi'yi oyalamak için yazılmıştır.¹²⁴⁵

Hacı Mirzağa Bülluri, bu mektupla inkılapçıların kendilerine destek olmak istemediklerini anlamıştır. Bunun üzerine başka bir mektup gönderir. Bu mektupta inkılapçıları üstü kapalı bir şekilde tehdit etmektedir. Əbülhəsənbəy, bu mektupla Osmanlı ordusu komutanı Helmi Paşa'nın Tebriz'de dar ağaçları kurduracağını işaretinin verildiğini anlamıştır.¹²⁴⁶

Osmanlı ordusunun Savuçbulak'ta Hacı Səməd Xan'ın ordusunu mağlup etmesi sonucunda Tebriz'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi kesinleşmiştir. Əbülhəsənbəy

¹²⁴⁴ Ordubadi, DT2, s. 392-393.

¹²⁴⁵ Ordubadi, DT2, s. 396.

¹²⁴⁶ Ordubadi, DT2, s. 417.

ve inkılapçılar olası bir yağmaya karşı tedbirlerini alır. Sərdar Rəşid isə Hacı Mirzağa Bülluri'ye yaranmaq üçün Osmanlı ordusunun galibiyetini öven bir məktup göndərir.¹²⁴⁷

Osmanlı ordusu Tebriz'e giriş yapar. Orduyla bərabər Hacı Mirzağa Bülluri və Kəblə Hüseyn Fışəngçi də Tebriz'e gəlir. Onları Əbülhəsənbəy qarşılar. Hacı Mirzağa Bülluri, Çar Konsolosu'nun və Rus təbaalarının Tebriz'dən kaçıdığını öyrənir. Əbülhəsənbəy'e Konsolos və ordusu əsir almadıkları üçün sitem edir. Əbülhəsənbəy isə Ruslara qarşı yapılacak hərhangi bir isyanın ilərdə Ruslar tərəfindən bir intikama dönüşəcəyini söyləyir. Osmanlı-Alman ittifaqına katılmanın güvənli olmadığını, arkasına sığındıkları Osmanlı ordusunun Çar hökumətiylə başa çıxamayacağını dilə getirərək onları bu işdən vaz keçirməyə çalışır.

Bülluri isə düşüncəsindən vazgeçməmə konusunda karardır. O İran'daki aşiretlərin və istiklal tərəftarı olan bütün İranlıların kendilərinə dəstək verəcəyinə inanmaqdadır. On gün içərisində kendilərinə dəstək üçün Tebriz'e əlli bin atlının yığılacağını iddia edir. Verdikləri bu mücadələnin sadəcə Tebriz'le ilgili değıl, bütün İran və Kafkasya'yla ilgili olduğunu söyləyir. Əbülhəsənbəy üçün Tebriz'e gələn bu ordu Tebriz haldını kurtarmaya değıl, onları soymaya və yağmalamaya gəlmişdir. Bu yüzdən Bülluri'ye ordunun böylə bir fəaliyyətdə bulunması durumunda bunu engəlləmək üçün hər türlü təbligatın yapılacağını bildirir. Bülluri, Əbülhəsənbəy'in kendilərinə dəstək olmayacağını anlamışdır.¹²⁴⁸

Tebriz haldı gələn Osmanlı ordusuna sıcaq davranmaz. Hacı Mirzağa Bülluri bunun səbəbini Əbülhəsənbəy'dən bildiyi üçün onu Helmi Paşa'nın yanına çağıraraq tutuklatmaq istəyir. Əbülhəsənbəy'in evinə əskər göndərir. Bu əskərlər Məşədi Kazım Ağa'nın atlarını çalmak istərkən çıkan kargaşada silahlarına davranırlar. Bu sırada inkılapçıların oluşturduğu silahlı muhafızlar evin bəhçəsinə girir və əskərlər tərki silah edilir. Bunun üzərinə Helmi Paşa, Əbülhəsənbəy'e bir məktup göndərir. Bu məktubu əslində Mirzağa Bülluri və Hüseyn Fışəngçi yazmışdır. Məktupta Əbülhəsənbəy'dən əskərləri tərki silah ədənlərin yakalayaraq əskəri məhkəməyə gətirməsi istənilir. Elinin altındakı silahlı qüvvətin dağıtılması, silahların orduya təslim edilməsi tələp edilir.

¹²⁴⁷ Ordubadi, DT2, s. 470.

¹²⁴⁸ Ordubadi, DT2, s. 474-475.

Bunlar yapılmadığı takdirde Əbülhəsənbəy'in askeri mahkemede yargılanıp idam edileceği dile getirilir.¹²⁴⁹

Əbülhəsənbəy, bu talebi yerine getirmeyeceğini bildiren bir cevap mektubu gönderir. Bunun üzerine Sərdar Rəşid, Helmi Paşa'nın da bulunacağı bir ziyafet düzenleyip Əbülhəsənbəy'i bu ziyafete davet eder. Bu ziyafet, Helmi Paşa ve Hacı Mirzağa Bülluri'nin Əbülhəsənbəy'e kurmuş oldukları bir tuzaktan ibarettir. Her ne olursa olsun ziyafete katılan Əbülhəsənbəy'i Helmi Paşa tahkir edici bir şekilde aşağılar. Onu tutuklayıp öldürmək istədiyi anlaşılmıştır. Bu duruma Kəblə Hüseyn Fişəngçi şaşırır və Əbülhəsənbəy'e qarşı yapılan bu hareketi qəbul etmez. Əbülhəsənbəy, Hüseyn Fişəngçi'nin kendisine qarşı kurulan tuzaktan habersiz olduğunu, onun alçak və adam satan biri olmadığını ifadə eder. Hacı Mirzağa Bülluri isə tam tersi bu durumdan herhangi bir məhəciyyət duymamaktadır.¹²⁵⁰

Rusların, Tebriz'e təkrar dönəcəğini ögrenen və İran'dan yeterli dəstəgi alamayan Helmi Paşa və Bülluri, çözüm yolu için Siqqətülislam'ın oğlu Küçük Siqqətülislam'a başvururlar. İnkılapçılar aralarındaki anlaşmazlıqları gıdermek isterler. Çünkü İnkılapçılar Rusların Tebriz'e doğru hareket ettiğini duyunca şehirde herhangi bir çatışma yaşanmaması için Osmanlı ordusunun Tebriz'in dışına çıkmasını talep etmiş, aksi takdirde İnkılap Komitesinin onları silah zoruyla çıkaracağını belirtmiştir. Küçük Siqqətülislam'ın evinde buluşan Hacı Mirzağa Bülluri, Helmi Paşa və Əbülhəsənbəy bir anlaşma yaparlar. Bu anlaşmaya göre Osmanlı ordusu Tebriz halkına zarar vermemek kaydıyla Tebriz'den rahatça çıxabilecektir.¹²⁵¹

Əbülhəsənbəy, Hacı Mirzağa Bülluri və Kəblə Hüseyn Fişəngçi'yi maceraperest olaraq tanımlar. Özellikle Kəblə Hüseyn Fişəngçi, avam bir insan olduğu için bu İttihat ve Terakki'nin kurmuş olduğu bu macera tuzağına farkında olmadan düşmüştür. Hacı Mirzağa Bülluri'nin bu boş maceraperestliğı yüzünden binlerce insan savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.

¹²⁴⁹ Ordubadi, DT2, s. 484.

¹²⁵⁰ Ordubadi, DT2, s. 507.

¹²⁵¹ Ordubadi, DT2, s. 518-522.

Helmi Paşa: Tebriz'e giren Osmanlı ordusunun kumandanıdır. Əbülhəsənbəy, Tebriz'e gelen bu orduyu başıbozuk olarak tanımlar. Helmi Paşa'nın kumandanlık yaptığı bu birliklerin Tebriz'i yağmalamak için geldiğini iddia eder. Helmi Bey ve İbrahim Fovzi Bey Savuçbulak'ta Hacı Səməd Xan'ın ordusunu yenmiş bu sayede Tebriz'i ele geçirebilmişlerdir.

Helmi Paşa'nın Hacı Mirzağa Bülluri'nin yönlendirmesiyle ilk yapmak istediği şey Tebriz'deki gizli bir silahlı örgüt haline gelen inkılapçıları tutuklatmak onları terk-i silah ettirmektir. Bu sebeple Əbülhəsənbəy'in evine asker göndermiş fakat bu askerler başarısız olup inkılapçılar tarafından terk-i silah edilince Əbülhəsənbəy'i askeri mahkemeye çıkarıp idam ettirmekle tehdit eder.¹²⁵²

Əbülhəsənbəy, Helmi Paşa'ya yazmış olduğu mektupta kendisini "necat ordusu" olarak tanımlayan ve Tebriz halkının kurtuluşu için Tebriz'e geldiklerini belirten Osmanlı ordusunun bir necat ordusundan çok yağmacı bir ordu gibi davrandığını, Savuçbulak, Miyandab ve Meraga şehirlerinde yapılan yağmaların bunun ispatı olduğunu dile getirir. Evlerine göndermiş oldukları dört Türk askerinin de bu yağma anlayışıyla hareket ettiğini, ordu nizamına karşı hareket eden askerlerin her kim olursa olsun bu şekilde cezalandırılacağını ifade eder. Helmi Paşa'nın Novça, Savuçbulak, Süleymaniye ve Kerküklü yağmacılardan oluşan ordunun arkasına sığınarak kimseyi idam edemeyeceğini belirtir.¹²⁵³

Helmi Paşa, kendisine engel teşkil eden Əbülhəsənbəy'i ortadan kaldırmak için Sərdar Rəşid ve Hacı Mirzağa Bülluri'yle anlaşarak ona Sərdar Rəşid'in evinde bir tuzak kurar. Sərdar Rəşid kendi evinde Helmi Paşa ve diğer Osmanlı subayları için vermiş olduğu ziyafete Əbülhəsənbəy'i de davet eder. Amaç burada Əbülhəsənbəy'i tutuklatıp idam ettirmektir. Əbülhəsənbəy, onların kurmuş olduğu tuzagın farkındadır ve öncesinden önlemini alır.

Öncesinden Mahru Xanım aracılığıyla Sərdar Rəşid'in evine el bombası koydurur. Həsənağa, hizmetçi olarak eve girecektir. Əbülhəsənbəy ve Tütüncüoğlu ziyafete geldiklerinde paltolarını evin hizmetçisi görünümündeki Həsənağa'ya teslim edeceklerdir. Həsənağa ise Mahru'nun önceden getirip sakladığı bombaları bu paltolara

¹²⁵² Ordubadi, DT2, s. 482.

¹²⁵³ Ordubadi, DT2, s. 484.

yerləştirecektir. Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu tutuklanıp götürülmək istəndiyində paltolarını giyip ziyafettekileri terk-i silah edeceklerdir.

Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu ziyafete katılırlar. Helmi Paşa, Əbülhəsənbəy'i aşığılamaya başlar. Ondan yazmış olduğu məktubun kaba bir şəkildə hesabını sorar. Askerlerine Əbülhəsənbəy və Tütüncüoğlu'nun tutuklanması və onlara yüz sopa vurulup askeri məhkəməyə sevk edilməsi əmrini verir. Bundan sonra olaylar Əbülhəsənbəy'in kurmuş olduğu plan doğrultusunda gəlir. Helmi Paşa və digər Osmanlı kurmayları inkılapçılar tərəfindən terk-i silah etdirilir. Əbülhəsənbəy, kendisine “*baqqal*” və “*bazar oğlu*” diye hakaret eden Helmi Paşa'ya böyle biri olmadığını söyler. Onlara “*Rica edirəm ki, bu gecəki hadisə haqqında heç bir yerdə danışmayasınız, haqqınızda qismən edepsizlik olduğunu da əfv edəsiniz.*”¹²⁵⁴ diyerek silahlarını geri verir.

Helmi Paşa, bu olaydan sonra Əbülhəsənbəy'e “*Möhtərəm əfəndim!*” şeklinde hitap etməyə başlamışdır. Əbülhəsənbəy'in istəyi üzerine Osmanlı askerlərinin haldan zorla aldığı atları inkılapçılara təslim edər. Tebriz halkına dokunmayacağı konusunda söz verir.

Buna rağmen Helmi Paşa, askərlərinə Ermeni Mahallesi'nin yağmalanması əmrini Sərdar Rəşid aracılığıyla verir. Bunu ögənən Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'dən əmri uygulamayacağını Helmi Bey'e bildirməsini istər. Bu istəyi yerinə gətirən Sərdar Rəşid'i Helmi Bey tutuklamak için yirmi askərlə onun yanına gittiğinde qarşılarında yüzə yaxın silahlı inkılapçıyı görür. Bunun üzerine Helmi Bey “*Əcəm də bizi aldatdı*”¹²⁵⁵ diyerek oradan ayrılır.

Rus ordusunun Tebriz'e geri döneceyi xəbərini alan Helmi Paşa, inkılapçılarla bir anlaşma etmək üçün Küçük Siqqətülislam'ın evində buluşur. Ruslara qarşı Tebriz halkından yardım tələbində bulunur. Əbülhəsənbəy isə Tebriz halkını atəşə atmayacaklarını, Osmanlı ordusunun şəhərin dışında kendilərini müdafaə etmələri gerektiğini söyler. Yardım istəyi geri çevrilən Helmi Paşa, Tebriz'dən ayrılmak için inkılapçılardan iki gün mühlet istər.¹²⁵⁶

¹²⁵⁴ Ordubadi, DT2, s. 510.

¹²⁵⁵ Ordubadi, DT2, s. 517.

¹²⁵⁶ Ordubadi, DT2, s. 522.

Helmi Paşa, ordusuyla Sofyan önlerinde Ruslarla karşı karşıya gelir. Savaşı Ruslar kazanır. Çar Kazakları kaçanları kılıçtan geçirir. Miyandab ve Savuçbulak taraflarına sığınan askerlere ise yerli halk saldırır. Çünkü öncesinde Helmi Paşa'nın kuvvetleri Osmanlı sınırından Tebriz'e kadar olan bu yerleri talan etmiştir. Halk bunun intikamını almış olur.¹²⁵⁷

Veliaht Məhəmməd Mirzə: Tahran hükümeti tarafından Sərdar Rəşid'in yerine Tebriz'e vali olarak gönderilmiştir. Hükümetin Veliaht'ı Tebriz'e göndermesinin amacı Azerbaycan'daki hakimiyetinin devam ettiğini göstermektir. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Veliaht'ın Tebriz'e gönderilmesine karşıdır. Konsolos, İran hükümetine en azından Sərdar Rəşid'in Veliaht'ın yaveri olarak atanmasını teklif etmiş, bu teklif hükümet tarafından kabul edilmemiş, yaver olarak Rus aleyhtarlığıyla tanınan Nizamülmülk tayin edilmiştir.¹²⁵⁸

Çar diplomatları Veliaht'ın Tebriz'e gelmesini engelleyemedikleri için Veliaht'ı kendi taraflarına çekmenin yollarını aramaya başlar. Tebriz'e gelen Veliaht'ı Çar Kazaklarından oluşan birlikler gösterişli bir şekilde karşılar. Tebriz halkının ise Veliaht'ın gelişine pek ilgisi yoktur. Halktan sadece dilenciler onu karşılamaya gelince Veliaht, bu itinasızlığın sebebini Ruslardan ve Şərdar Rəşid'den bilir. Dolayısıyla onlarla çok soğuk bir şekilde görüşür.¹²⁵⁹

Veliaht, Tebriz'e gelir gelmez Nizamülmülk'le beraber Azerbaycan şehirlerine para karşılığında yöneticiler atamaya başlar. Yerel yöneticilerin geneli Rusya'ya büyük bir sadakat besledikleri için bu atamalara Çar Konsolosu imkân vermemektedir. Her iki taraf da bu konuda geri adım atmak istemez. Romanda Çar hükümetinin kendi hizmetçilerini kaybetmek istemediği, Veliaht hükümetinin ise bu kazançlı işten vazgeçemediği ifade edilir. Nizamülmülk ve Veliaht arasında da bir ihtilaf ortaya çıkmıştır. Nizamülmülk hükümet işlerini kendi eline almış, Veliaht'ın bütün teşebbüslerine engel olmuş, bu sebeple Veliaht Tebriz'den ayrılmak istemiştir.¹²⁶⁰

Çar Konsolosu ve Nizamülmülk Veliaht'ın Tebriz'i terk etmesini engellemek için gizli bir plan yaparak onun kaldığı Şəmsülimare'ye Tebriz ayanlarından ve

¹²⁵⁷ Ordubadi, DT2, s. 542.

¹²⁵⁸ Ordubadi, DT2, s. 636-637.

¹²⁵⁹ Ordubadi, DT2, s. 641-642.

¹²⁶⁰ Ordubadi, DT2, s. 655.

mollalarından oluşan bir heyet gönderir. Heyetin amacı Veliaht'ı Tebriz'de kalması için ikna etməkdir. Konsolos'un talebiyle Əbülhəsənbəy və Məşədi Kazım Ağa da bu heyetin içində yer alır.

Veliaht'ı ziyarətə giden heyət içərisində Əbülhəsənbəy'in Veliaht'a hitabən yaptığı konuşma Veliaht'ın beğenisini toplar. Veliaht, Tebriz'i və Tebrizliləri çox sevdiğini, milletin saadeti için ne gerekiyorsa onu yapacağını dile getirir. Veliaht'ın Tebriz'den ayrılmak istemesinin esas sebebi eskisi gibi rüşvet kaynaklarının olmayışdır. Bunu farkında olan Əbülhəsənbəy, Veliaht'a beş bin tümen değerinde bir çek takdim eder.¹²⁶¹

Birkaç gün sonra Veliaht, Əbülhəsənbəy'i Şəmsülimarə'ye davət eder. Əbülhəsənbəy'e hanedanın ve kendisinin İran'a, Tebriz'e ve meşrutiyete ne kadar bağlı olduğunu dile getiren Veliaht'ın asıl korkusu Tebriz'deki gizli inkılap teşkilatıdır. Sərdar Rəşid'in bu teşkilat tərəfindən öldürülməsi onu endişeləndirmişdir. Kendisinin bir vatan haini olmadığını açıklamaya çalışır.¹²⁶²

Veliaht, Rusça öğrenmek istemiş, bunun üzerine Çar Konsolosu ona Yemelyanov adında bir öğretmen bulmuştur. Yemelyanov, bir çar casusudur. 1904-1905 yıllarında Bakü'deki inkılap hareketini engellemek için gönderilmiş Çar jandarmalarından Runiçin'in öğrencilerindendir. Yemelyanov, Veliaht'a Rusça öğretmek bahanesiyle sarayda bulunacak ve saraya kimlerin girip çıktığını Konsolos'a bildirecektir.

Bir süre sonra Yemelyanov, Veliaht tərəfindən saraya alınmaz. Konsolos, Veliaht'ı ele geçirmek için başka yollar deneməyə koyulur. Veliaht'ın vermiş olduğu bir ziyafette onun Rus Prenses Osipova ilə tanışmasını sağlar. Əbülhəsənbəy, bu durumdan şübhələnmişdir. Prenses Osipova'nın I. Dünya Savaşı davam edərkən Petersburg'dan çıxıp Tebriz'e gəlməsi ona pek inandırıcı gəlməz. Nina isə Prenses Osipova'nın tavrı və konuşmalarından hanedan ailesinə mənsub bir kadın olmadığını anlamışdır. Çar jandarmasının elində bu tarz kadın casusların varlığından haberdar olduğu için Nina, bu kadının Konsolos tərəfindən görevlendirilmiş bir casus olduğunu söyler. Bunun üzerine Əbülhəsənbəy və Nina Prenses Osipova'nın Petersburg'daki abisi Prens Osipov'a

¹²⁶¹ Ordubadi, DT2, s. 660-661.

¹²⁶² Ordubadi, DT2, s. 664.

Veliaht adına bir mektup gönderir. Mektupta Veliaht'ın Prenses Osipova'yla evlenmek için abisinden onay almak istediği yazılıdır.¹²⁶³

Veliaht'la Prenses Osipova iyice yakınlaşmıştır. Veliaht Çar Konsolos'undan aldığı paralarla Osipova'nın doğum günü sebebiyle büyük bir ziyafet düzenler. Ziyafet sırasında Veliaht'ın haremağası Veliaht'a Petersburg'dan gelen bir mektup takdim eder. Mektup Prens Osipov'dan gelmektedir. Prens Osipov, kardeşi Prenses Osipova'nın Petersburg'da olduğunu, Osipovlar ailesine mensup olan kadınların hiçbirinin Rusya dışındaki yabancı memleketlerde bulunmadığını, konuyla ilgili Konsolos'tan bu kadının kimliğinin belirlenmesi için talepte bulunduğunu yazar.¹²⁶⁴

Veliaht oldukça şaşkındır. Əbülhəsənbəy, Veliaht'a konuyu Konsolos'a açması yönünde tavsiyede bulunur. Durumu öğrenen Konsolos, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davranarak Veliaht'ı teselli eder.

Siqətülislam: Tebriz'de Şiilik mezhebine bağlı Şeyhlik itikadının en önemli temsilcilerinden biridir. Əbülhəsənbəy, Tebriz'e gelir gelmez onunla görüşmek ister. Çünkü Siqətülislam gibi bir din adamının inkılaba katılma sebebini merak etmektedir. Hacı Əli ile Siqətülislam'ın evine gider. Siqətülislam, Əbülhəsənbəy'e inkılapla ve inkılabın işleyişiyle ilgili görüşlerini aktarır.

Siqətülislam için Rusya ve İran arasında büyük farklılıklar vardır. Rus işçi ve köylüsü için yapılan siyasetin aynısını İran işçi ve köylüleri için yapmak doğru değildir. Bu yüzden Kafkasyalı sosyal demokratları eleştirir. Onların İran halkının şeraitini ve ruhunu bilmediğini, Rus köylüsüne söyledikleri sözlerin aynısını İran köylüsüne de söylediklerini, Doğu'nun toprak ağasıyla Batı'nın toprak ağasının farklı olduğunu dile getirir. İnkılabın, içinde doğduğu muhitin şartlarına göre şekillenmesi gerektiğinden, sosyal demokratların bu inkılabı kendi bildikleri gibi yönettikleri takdirde inkılabın ilerleyemeyeceğinden bahseder. Siqətülislam sosyal demokratlıkla dini barıştırmak istemektedir. İnkılabın din ile iş birliği içerisinde hareket etmesi gerektiğini savunur.¹²⁶⁵

Səttar Xan ve Bağır Xan'la anlaşmanın mümkün olmadığını dile getiren Siqətülislam, onların ayrı mahallelerde kendi teşkilatlarını kurmalarını eleştirir. Əbülhəsənbəy, bu eleştirinin asıl maksadının Kafkasyalı sosyal demokratlar olduğunu

¹²⁶³ Ordubadi, DT2, s. 684.

¹²⁶⁴ Ordubadi, DT2, s. 692.

¹²⁶⁵ Ordubadi, DT1, s. 41.

anlamıştır. Onun yanından ayrıldıktan sonra Siqətülislam'ın gerçek yüzünü Hacı Əli Davafüruş dile getirir.

Hacı Əli: *“Uzaqdan bunun adını eşidənlər bu kimi nüfuz sahibi müctəhidin inqilaba böyük bir fayda verəcəyini düşünür.”*¹²⁶⁶ diyerek Siqətülislam'ın Kafkasyalı sosyal demokratları istemeyişinin sebebinin onların inkılabı dinî tesirden çıkarmak istemesinden kaynaklandığını ifade eder. Onun inkılabı katılmasının gerçek sebebi, kendisine mezhep ve itikat bakımından düşman olan din adamlarının inkılap karşıtı olmalarıdır. Siqətülislam, düşmanlarıyla daha iyi mücadele edebilmek için inkılapçıların yanında yer almıştır.

Çar ordusuna karşı baş kaldıran inkılapçılardan intikam almak ve bütün İran'a bir ibret dersi vermek için Konsolos, içinde Siqətülislam'ın da bulunduğu inkılapçıları cezalandırmak istemektedir. Siqətülislam'a Çar ordusunun Tebriz'i büyük bir muharebe sonucu işgal ettiğine dair bir vesika imzalatmak isterler fakat Siqətülislam bu belgeyi imzalamaz.¹²⁶⁷

3.3.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Dumanlı Tebriz romanında 20. yüzyılın başlarındaki İran'ın özellikle Tebriz şehrinin toplumsal yapısına dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Romana göre İran halkı; işçiler, köylüler, şehirli burjuvalar (tüccarlar), din adamları, feodal beyler, bürokratlar şeklinde farklı sınıflardan oluşmaktadır.

Bunlardan işçi ve köylü sınıfı en çok sömürülen, ekonomik olarak en çok zarar gören sınıftır. Köylüler toprağa bağlı tarımla uğraşırlar ancak bu toprak köy ağalarına aittir. Köylülerin geneli bu sömürü sistemine seslerini çıkaramaz çünkü onlar için hükümetin onları sömürmesiyle köy ağalarının onları sömürmesi arasında fark yoktur. Köylülerin kendi haklarını arayacak kadar mücadele bilinci bulunmaz. Bu konuda kendisi de bir köy ağası olan Hacı Xan köylülerin toprak üzerindeki haklarını elde etmeleri için köylünün kendisinin mücadele etmesi gerektiğini belirtir.¹²⁶⁸

Buna rağmen yine de romanda Culfa yakınlarındaki köylülerin toprak ağalarına karşı çıkardıkları bir isyandan bahsedilir. Bu isyan, o yörenin toprak ağasının köylüleri

¹²⁶⁶ Ordubadi, DT1, s. 41.

¹²⁶⁷ Ordubadi, DT2, s. 40.

¹²⁶⁸ Ordubadi, DT1, s. 216.

sömüren, onları ezen politikalar yürütmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İsyanı başlatan okuma yazma bilmeyen Haqverdi adında bir köylüdür.¹²⁶⁹

Romanda bu isyandan bahsedilmesinin sebebi köylülerin isterlerse kendi haklarına ulaşmak için mücadele verebilecekleri vurgusudur. Yine de köylülerin çoğunluğunda böyle bir istek bulunmaz. Bunun sebebi onların din adamlarının sözleriyle hareket etmeleri ve din adamlarının sözünden çıkmamalarıdır.¹²⁷⁰

Din adamları, İran'da toplumsal anlamda en etkili sınıftır. Toplumdaki adli, ekonomik ve ailevi konularla ilgili sıkıntıların çözümünde din adamları önemli ölçüde söz hakkına sahiptir.¹²⁷¹ Bu nedenle ülkede hem ekonomik hem de siyasi anlamda bir güç elde etmişlerdir. Buna bağlı olarak İran'daki meşrutiyet hareketinin önderliğini de din adamları yapmıştır.¹²⁷²

Romanda din adamları ya da ruhanilerin büyük çoğunluğu inkılap hareketine karşıdırlar. Çünkü inkılap hareketi onların ekonomik olarak çıkarlarına uymamaktadır. Toplum içerisinde bu kadar etkili olan bir sınıfın meşrutiyetle beraber toplum üzerindeki güçlerini kaybedecek olması, onları inkılap karşıtı haline getirmiştir. Bu nedenle romanda din adamları sürekli eleştirilir. İnkılabın baş düşmanlarından biridir ve yok edilmelilerdir. Əbülhəsənbəy, Tebriz halkını siyasi yolundan saptıranların din adamları olduğunu belirtir. Ona göre din adamları ortadan kaldırılmadığı sürece halkı doğru bir fikrin etrafında toplamak mümkün değildir. Köylülerin de inkılaba katılmamalarının sebebi de yine din adamlarıdır. Çünkü İran'da en büyük toprak sahibi din adamlarıdır. Bu yüzden köylülerin toprakla ilgili haklarını aramalarının önlerine geçmektedirler.¹²⁷³

Romanın birçok yerinde din adamları, emperyalizm yanlısı, çar casusu, halk düşmanı, sapık eğilimleri olan, iki yüzlü bir sınıf olarak tanımlanır. Örneğin romanda Molla Nəsrulla Salam'ın eşcinsel eğilimleri olduğu söylenmiştir.¹²⁷⁴ Onlar iki yüzlüdür. Halka dindar olmaları, İslam'ın kurallarına uymaları konusunda tenkitlerde bulunurlar fakat kendileri bu kurala uymazlar. Çingene kadınlarının düzenledikleri içki

¹²⁶⁹ Ordubadi, DT1, s. 200-201.

¹²⁷⁰ Ordubadi, DT1, s. 22.

¹²⁷¹ Tombak, s. 362.

¹²⁷² Cezani, s. 167.

¹²⁷³ Ordubadi, DT2, s.49.

¹²⁷⁴ Ordubadi, DT1, s.186-187.

meclislerine katılırlar. Üstelik bu meclisten çıkar çıkmaz sokakta ezan sesini duyup salavat bile getirebilirler.¹²⁷⁵

İşçi sınıfı ise en fakir en yoksul sınıftır. İşçilerin çoğunluğu meşrutiyet hareketine katılarak Tebriz'deki inkılap yanlısı ordunun içerisinde aktif mücadele halindedirler. Şehrin en yoksul kesimi olan bu sınıf kendi haklarını savunmak için büyük bir çaba göstermektedir. Romanda adı geçen karakterlerden biri olan Cavad Ağa da bu işçilerdendir. O, halı fabrikasında çalışan bir işçiiken inkılabı katılmış ve bu uğurda hayatını kaybetmiştir.¹²⁷⁶

Toprak ağaları romanda zengin sınıfı içerisinde yer almaktadırlar. Bu ağaların kendilerine ait köyleri vardır. Bu yüzden bu toprak ağalarına “han” unvanı verilmiştir. Romanda kendisi de bir toprak ağası olan Hacı Xan'ın anlattıklarına bakıldığında hanların büyük çoğunluğu yöneticilerin yakınları, Şah'ın akrabalarıdır. Bu yüzden kendilerini ayrı bir hükümet ayrı bir devlet gibi görmektedirler Köylüler hükümetten çok, toprak ağalarının kanunlarına uymaktadır. Hanların bir kısmı Çar rejimini destekler gibi görünüp toprak ve köy ele geçirme derdindedir.¹²⁷⁷

Toprak ağaları köylülerin mahsulden elde ettikleri gelirin büyük bir kısmına el koyarlar. Bu yüzden köylüler açlıkla ve fakirlikle karşı karşıyadırlar. Daha önce de belirtildiği gibi Haqvərdi adındaki köylü buna karşı çıkarak isyan etmiştir.

Romanda toprak ağaları köylüye karşı acımasız, kendi çıkarlarını kollayan, zalim bir zümre olarak tanıtılmaktadır. Örneğin Erebler köyünün ağası Şükürpaşa Han'ın danasını öldüren köylüye yüz değnek cezası vermesi toprak ağalarının acımasızlığını gösterir.¹²⁷⁸

Toplumsal yapı içerisinde ele alınması gereken diğeri bir sınıf ise, tüccarlardır. Romanda tüccarlar kendi çıkarlarına göre hareket ederler. Onlar için para her şeyden önemlidir. Bu düşünceyle hareket ettikleri için siyasi olarak hangi taraf güçlüyse tüccarlar da güçlülerin tarafında yer alır. Bu yüzden onlar güvenilmezdirler. Örneğin Mir Manaf adlı tüccar, şaha olan husumetinden dolayı ilk başta meşrutiyet hareketini

¹²⁷⁵ Ordubadi, DT2, s.184.

¹²⁷⁶ Ordubadi, DT1, s. 82.

¹²⁷⁷ Ordubadi, DT1, s. 208.

¹²⁷⁸ Ordubadi, DT1, s. 166.

desteklemiş fakat bu hareket kendi ticari çıkarına ters gelmeye başlayınca meşrutiyet karşısı bir tutum sergilemiştir.¹²⁷⁹

Hacı Mehdi Kuzəkünani de Mir Manaf gibi kendi çıkarına göre hareket eden bir tacirdir. Tebriz’de inkılapçıların güçlü olduğu dönemde inkılapçılarla iş birliği yaparak kendi mallarını güvenceye almış, Ruslar şehri işgal edip buraya vali atadıktan sonra ise bu valiyle yakınlık kurmaya başlamıştır.¹²⁸⁰

Romanın tüccar sınıfı içinde yer alan en belirgin karakteri Məşədi Kazım Ağadır. Məşədi Kazım Ağa, inkılap yanlısıdır Əbülhəsənbəy’e ve Tebriz’deki inkılapçı komiteye para yardımı yapmaktadır. Ancak o bile anlatıcıya göre kendi çıkarını düşündüğü için inkılap yanında yer alır. Çünkü inkılaptan önce küçük bir tüccarken, inkılapçıların yardımıyla daha varlıklı hale gelmiştir. Nina’nın ona inkılaba neden destek verdiğiyle ilgili sorduğu soru üzerine o, kendisinin ticareti bir İngiliz ve Rus’tan daha iyi bildiğini fakat bu bilgiyi Şah yönetiminin ekonomi siyaseti olmadığı için uygulayamadığını, yerli hükümetin yabancılara çok fazla imtiyaz verdiğini, bu yüzden de kendi gibi tüccarların gelişemediğini bu nedenle de inkılabı desteklediğini ifade eder. Əbülhəsənbəy’e göre bu düşünce kapitalist burjuva düşüncesidir. Bu nedenle Məşədi Kazım Ağa gibi tüccarlar kendi ekonomik amaçlarına uygun bir hükümet bulduklarında silahlarını inkılapçılara doğrultacaklardır.¹²⁸¹

Romanda toprak ağalarından biri olan Hacı Əliqulu Han ile Əbülhəsənbəy arasında geçen konuşmalardan da anlaşıldığına göre Tebriz’deki bu tüccar ve sermayedar sınıfı burjuvazinin kendisini oluşturmaktadır. Burjuvaziyi inkılaba bağlayan şey Şah yönetiminden nefret etmesidir. Çünkü Şah yönetimi ve onun bürokratları burjuvazinin kendi sermayesini kullanmasına izin vermemektedir. Bu yüzden burjuvazinin amacı inkılap değil, sadece şah yönetimini yıkıp kendi amaçlarına uygun bir hükümeti iş başına getirmektir.¹²⁸²

¹²⁷⁹ Ordubadi, DT1, s. 23-24.

¹²⁸⁰ Ordubadi, DT2, s. 76.

¹²⁸¹ Ordubadi, DT2, s. 65.

¹²⁸² Ordubadi, DT1, s. 45.

Burjuvazide ahlaki anlamda bozukluk da vardır. Bunların bir kısmı aşırı kadın düşkünlüdür. Bir kısmının ise eşcinsel eğilimleri vardır. Varlıklı aileler para karşılığında fakir ailelerin erkek çocuklarını alıp onlara cinsel istismarda bulunmaktadır.¹²⁸³

Ülkedeki yönetici kesim romana göre en az toprak ağaları kadar zalim ve acımasızdır. Onlar her bir işi rüşvetle halletmekte, halka türlü fenalıklar ve sapıklıklar yapmaktadır. Əbülhəsənbəy Nina'ya Şah'ın babası ve kendisinde eşcinsel eğilimler olduğundan bahseder. Şahın babası Müzaffəreddin Şah'ın oğlunun düğününde oynayan Əli Han'ı haftalarca haremində sakladığı, oğlu Muhammedali Şah'ın da ülkenin başına geçtikten sonra bütün Azərbaycan'ı gezdiğini ve beğendiği genç erkekleri sarayına götürdüğünü anlatır.¹²⁸⁴

Tebriz'de çar tarafından atanan Vali Hacı Səməd Xan'ın yaptığı kötülükler şu şekilde aktarılır:

*Hacı Səməd xanın bu xəyanəti, özünün minlərlə inqilabçıları məhv etməsindən, zirzəmilərdə boğdurub küçələrə atdirmasından, buz bağlamış hovuzlara salıb dondurmasından, inqilabçıları kütləvi surətdə çar jandarminin əlinə tapşırıb Sibirə sürgün etdirməsindən daha qorxuludur.*¹²⁸⁵

Məşədi Kazım Ağa'nın yanında çalışan Hüseynəli'nin anlattıkları da İranlı yöneticilerin halkı önemsemediklerini, zengin ve varlıklı ailelere hizmet ettiklerini göstermektedir. Kanunlar rüşvet aracılığıyla hiçe sayılmaktadır. Tebriz'in o zamanki yöneticisi Əmir Nizam'ın adamları İman adındaki bir adamın başını kesmek için götürürken İman'ın kardeşleri bu adamlara rüşvet vermiş ve kardeşlerini kurtarmıştır. İman'ın yerine o esnada oradan geçen Hüseynəli'nin oğlunun başını kesmişlerdir.¹²⁸⁶

Romanda Tebriz halkı Əbülhəsənbəy tarafından çoğu zaman eleştirilir. Onların olaylara karşı ilgisizliği, inkılap hareketine karşı bilinçsizlikleri, güç kimdeyse onun tarafında olmaları anlatıcı tarafından dile getirilmiştir. Rusların Tebriz'i işgal etmesinden sonra meşrutiyet hareketini destekleyen, inkılapçıların peşinden giden halk bir anda Çar yanlısı kesilmiş ve inkılapçıları kötülemeye başlamıştır.¹²⁸⁷

¹²⁸³ Ordubadi, DT1, s. 88.

¹²⁸⁴ Ordubadi, DT1, s.88.

¹²⁸⁵ Ordubadi, DT2, s.334.

¹²⁸⁶ Ordubadi, DT1, s.288.

¹²⁸⁷ Ordubadi, DT1, s.150.

Halk Rus askerleri tarafından kendilerine yapılan aşağılamalara, eziyetlere, küfürlere ve darp edilmelere rağmen yine de onlara iyi görünmeye, onlar tarafından kabul görmeye çalışır. Romanda bir Rus subayının köpeğini ağaçla dövüp kovan bir bakkal o Rus subayı tarafından aşağılanır, darp edilir fakat ne bakkal ne de çevredekiler buna tepki gösterir. Buna karşın Rus subayından af dilemeye çalışırlar.¹²⁸⁸

Tebriz halkının ülkeyi işgal eden Çar kazaklarıyla olan yakınlıkları anlatıcıyı rahatsız etmektedir. Çünkü bu askerler inkılapçı kuvvetlerle çarpışmış, Tebriz'i işgal etmiş, Tebriz halkını aşağılamışlardır. Ancak halk bunları çoktan unutmuş, bu olaylar hiç yaşanmamış gibi davranmaktadır. Əbülhəsənbəy, Miss Hanna ile yolda giderken karpuz satıcılarıyla Rus askerleri arasında geçen şakalaşmaları görür. Askerler bedavaya karpuz almak için satıcıların şakalarına maruz kalırlar. Əbülhəsənbəy bundan rahatsızlık duymuştur.¹²⁸⁹

Çar yanlısı olan halk, Əbülhəsənbəy için değersizdir. Çünkü onlar, korkak ve dönektirler. Onlar kendi çıkarları için her şeyi yapacak insanlardır. Bu yüzden anlatıcı onları fareye benzetir.¹²⁹⁰

Halkın bu kadar ilgisiz, cahil ve bilinçsiz olmasına rağmen yine de meşrutiyyət hareketine katılmalarını Şah yönetiminin zalimliğinin ne derece yüksek olduğunun göstergesi olduğunu düşünen Əbülhəsənbəy, kadınların bu halkı yetiştirdiğini, Tebriz dolayısıyla da Doğu kadınının özgürlük nedir bilmediği için yetiştirdikleri insanların da bundan haberdar olmadığını belirtir. Doğu'da kadın hapis halinde gibi yaşamaktadır, özgür değildir.¹²⁹¹

Toplumda kadın, dinî kurallara göre yer edinmiştir. İslam dininin emrettiği kurallara uyup uymaması durumuna göre toplumda tanımlanır. Üstelik bu tanımlama kadın üzerinden değil onun hakkında dine göre söz hakkına sahip olan eşi ya da babası üzerinden yapılır. Əbülhəsənbəy, Tebriz'e geldikten sonra inkılap hareketinde yer alan Hacı Əli Davafuruş'la görüşmek ister. Onun yaşadığı evin adresini sorduğunda kızının

¹²⁸⁸ Ordubadi, DT1, s.224.

¹²⁸⁹ Ordubadi, DT1, s.268.

¹²⁹⁰ Ordubadi, DT1, s.302.

¹²⁹¹ Ordubadi, DT1, s.32.

başını kapatmadığı için halk arasında ona “kızını açık gezdiren Hacı Əli” denildiğini öğrenir.¹²⁹²

Erkeklerin yabancı kadınlara aşırı ilgi göstermesi, onlara olan düşkünlüğünün sebebi yine Doğulu kadınlara konulan toplumsal kuralların kadını ve erkeği birbirine yabancılaştırmasıdır. Bu konuyla ilgili Əbülhəsənbəy’in Nina’yla aralarında geçen konuşmada yaptığı tespit önemlidir. Ona göre Doğulu erkeğin kadın algısı kendi ailesindeki kadınlardan ibarettir. Çünkü Doğulu kadınların kendi aileleri dışında başka bir erkekle yakın ilişki kurmaları yasaktır ve hoş karşılanmaz. Hem Doğulu kadınlar hem de Doğulu erkekler için farklı bir kültürden erkek ve kadın olgusuyla karşılaşıldığında ona karşı ilgi artar.¹²⁹³

Doğulu erkekler için yapılan bu tespit, Doğulu kadınlar için de geçerlidir. Əbülhəsənbəy Serdar Reşit’in kardeşi Mahru Xanım’la ilgili düşüncelerini açıklarken buna değinir. Doğuda kadınların örtülü olması ve kadın erkek ilişkilerinin zayıf olmasından dolayı kadınların ilk yakınlığı erkeğe şüursuz bir sevgi duymaya başladığını ifade eder.¹²⁹⁴

Lenin, devrimden sonra kadınları sosyalizmin merkezine koyar. Ona göre sosyalizmin gerçekleşmesi için kadının tam olarak eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Bir devrimin başarısını kadınların iştirak derecesine bağlayan Lenin, kadınların geniş bir bölümünün katılımı olmadan sosyalist devrimin olamayacağını belirtir.¹²⁹⁵ Buna bağlı olarak da romanda Əbülhəsənbəy kadınların inkılapçılara doğrudan katılmaları gerektiğini Səttar Xan’a iletir.¹²⁹⁶

Romanda Əbülhəsənbəy tarafından kadınlara yönelik sergilenen olumlu yaklaşım çingene kadınları için gösterilmez. Çingene kadınlar Tebriz’de ahlaki anlamda en düşük seviyede olan kadınlardır. Onlar para karşılığı cinsel ilişkiye girer ve diğer kadınları kandırarak para karşılığı başka erkeklerle cinsel ilişkide bulunmalarına aracılık eder.¹²⁹⁷ Bu açıdan bakıldığında kadınlar eğer inkılap hareketine katılıyorsa değerlidir

¹²⁹² Ordubadi, DT1, s.34.

¹²⁹³ Ordubadi, DT1, s.14.

¹²⁹⁴ Ordubadi, DT1, s.336.

¹²⁹⁵ Marks, Engels, Lenin, Stalin, **Kadın ve Marksizm**, çev. Ö. Ufuk, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 212.

¹²⁹⁶ Ordubadi, DT1, s.58.

¹²⁹⁷ Ordubadi, DT2, s.374.

ve önemlidir. Bu yüzden de kadınların bilinçlenmesi ve toplum hayatında aktif bir şekilde rol almaları sağlanmalıdır.

3.3.2.4.1. Siyasal Düzey

Romadaki siyasi olaylar Bolşeviklik penceresinden değerlendirilmiştir. Roman anlatıcısının kendini inkılapçı ve Bolşevik olarak tanımlaması onun İran Meşrutiyet hareketine olan bakış açısını belirler. Bu nedenle İran'da 1906 yılında başlayan meşrutiyet hareketinin nasıl geliştiğinin bilinmesi gerekir.

İran'da meşrutiyet hareketi 19. yüzyılın ortalarında başlayan bir sürecin sonucudur. Bu dönemde Rusya'yla yapılan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları İran'ı ekonomik anlamda büyük sıkıntıya sokmuş, özellikle Rusya ve İngiltere'nin sık sık İran'ın içişlerine karışmasına sebep olmuştur. Nasıreddin Şah Avrupa ve Türkiye'ye yaptığı ziyaretler sonucunda İran'da bazı yenilikler yapmak istemiştir.¹²⁹⁸ Saray ve devlet Avrupa tarzına bürünmüş, yeni okullar açılmış, saraylıların kıyafetleri Avrupalılara benzemeye başlamıştır. Yargı sisteminde bazı reformlar yapılmaya başlanmış, şeriat mahkemelerinin güçlerini kısıtlama yoluna gidilmiştir. Bu yeniliklerle beraber Avrupalılara ve Ruslara ekonomik anlamda verilen imtiyazlar büyük çoğunluğu sermayedar olan din adamlarında hoşnutsuzluk yaratmıştır.¹²⁹⁹ Ayrıca ülkede yöneticilerin adaletsizlikleri, halka karşı zorbalıkları ve kanunsuzlukları, halkın yöneticilere karşı tepkisini artırmış, din adamlarının önderliğinde şaha karşı bir tepki oluşmaya başlamıştır.¹³⁰⁰

Nasıreddin Şah'tan sonra yerine geçen Muzaffereddin Şah dönemi de aynı sıkıntılarla devam etmiştir. Müzaffereddin Şah'ın aldığı borçlar karşılığında Rusya ve Avrupa devletlerine geniş imtiyazlar tanınması ve bu borçları müsrif bir şekilde kullanması özellikle İranlı tüccar ve esnafların tepkisine sebep olmuştur. Böylesine gergin bir ortamda birkaç tüccarın Tahran valisi Alau'd-Devle tarafından cezalandırılması sonucu halkta oluşan tepkiyle başlamıştır. Esnaf bunu büyük bir zulüm olarak görmüş ve ulemaya şikâyetle bulunarak din adamlarını yanlarına çekmeyi

¹²⁹⁸ Karacan, s. 22-23.

¹²⁹⁹ Cezani, s. 167.

¹³⁰⁰ Karacan, s. 23.

başarmıştır. Hemen ardından 1905 yılının Ekim ayında Kirman valisinin birkaç din adamını falakaya yatırmasıyla hükümete karşı kampanyanın ilk tohumları ekilmiştir.¹³⁰¹

Bu olaylar üzerine din adamları Tahran'ı terk ederek Kum şehrine göçmüşlerdir. Esnaf, buna tepki olarak kepenk kapatmış, sadrazam Aynu'd-Devle ise esnafı mallarına el konulmasıyla tehdit etmiştir. Bu tehdit karşısında öğrenci ve esnaflardan oluşan yaklaşık 12.000 kişi İngiliz büyükelçiliğine sığınarak oturma eylemine başvurmuşlardır. Din adamlarının baskıları ve halkın da direnmesi sonucunda Muzaffereddin Şah, 5 Ağustos 1906'da meşrutiyeti ilan etmiş, meclisin kurulmasına ve anayasanın yazılması için emir vermiştir.¹³⁰²

Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra ölen Muzaffereddin Şah'ın yerine veliahtlığı döneminde meşrutiyetçileri destekleyeceğine söz veren Muhammed Ali Şah tahta geçmiştir. Muhammed Ali Şah meşrutiyetçilere karşı verdiği sözleri unutmuş ve meclise darbe yapmaya kadar sert önlemlere başvurmuştur.¹³⁰³

Şah'ın bu tavırları bir anda ülkede iç savaşın patlak vermesine sebebiyet vermiştir. Meşrutiyet yanlıları ile Şah arasında Tahran ve Tebriz'de çatışmalar meydana gelmiş fakat bu defa ayrılıklar din adamları arasında da ortaya çıkmıştır. Yeni anayasanın İslam'a göre şekillenmesini bekleyen din adamları ve buna karşı çıkan liberaller arasında çatışmalar baş göstermiş, din adamlarının büyük bir kısmı Şah'ın yanında yer almıştır.¹³⁰⁴

Hükümet, meşrutiyetçilerin arasını bozmak ve din adamlarını saflarına çekmek için her türlü yolu denemiş, çıkarılan kanunların İslam'a uygun olup olmadığını denetleme adına din adamlarından oluşan bir kurulun oluşmasına yönelik "dine aykırı kanunların çıkarılması yasaktır" adı altında bir kanun çıkarmıştır. Bu sayede çıkarılacak kanunlar din adamlarının oluşturduğu heyet tarafından incelenecek ve ona göre yasalaşacaktır.¹³⁰⁵

Meşrutiyetin bu duruma gelmesine Tebriz şehrinde kurulan encümen karşı çıkmış, bunun üzerine Muhammed Ali Şah Tebriz'i kuşatmıştır. Tahran halkının bu

¹³⁰¹ Karacan, s. 169.

¹³⁰² Kılıç, s.257

¹³⁰³ Karacan, s.182

¹³⁰⁴ Karacan, s.183

¹³⁰⁵ Karacan, s.183

duruma tepkisi çok şiddetli olmuş, halk pazarı kapatmış ve gösterilerde bulunmuştur. Kuşatmanın başarısız olması Tebriz halkını daha da cesaretlendirmiş ve Tebriz encümeni şahın sözünde durmadığı için azledildiğine dair Tahran'a bir telgraf göndermiştir. Tebrizlilerin gösterdiği bu cesaret Reşt, Kazvin, İsfahan, Yezd, Şiraz, Meşhed, Hoy, Urumiye gibi şehirlere örnek teşkil etmiş ve onlar da hükümete karşı tavrı almışlardır.¹³⁰⁶

Bu sorunu tek başına çözemeyeceğini anlayan Muhammed Ali Şah, Rusya'dan yardım istemiştir. Rus komutan Liyakov'un liderliğinde 22 Haziran 1908 tarihinde meclis bombalanmış ve meşrutiyet idaresi Tebriz'in haricinde bütün İran'da son bulmuştur. Tebrizliler bu durumu tepki göstererek Geçici Azerbaycan Hükümeti adı altında bir meclis toplamış, Tebriz'i hükümete karşı mücadelenin merkezi haline getirmişlerdir.¹³⁰⁷

Hükümet birçok defa Tebriz'e saldırılarda bulunmuş Tebrizliler Settar Han ve Bağır Han liderliğinde bu saldırılara başarıyla karşılık vermiş, en sonunda Tebriz'in 29 Nisan 1909 Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda Tebriz halkı şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Ancak Settar Han Tebriz'deki Osmanlı Konsolosluğuna sığınmış ve Muhammed Ali Şah'ın tahta indirilmesine kadar orada kalmıştır.¹³⁰⁸

Buna rağmen Meşrutiyet ordusu Kazvin İsfahan'a doğru ilerlemiş ve Tahran'ı ele geçirmiştir. 16 Temmuz 1909 tarihinde Muhammed Ali Şah tahtı terk etmiş ve Rusya Büyükelçiliğine sığınmıştır. Böylece meşrutiyet ikinci defa tekrar ilan edilmiştir. Fakat Rus ordusu artık Tebriz'e yerleşmiştir.¹³⁰⁹

Bu dönemden sonra İran'da karışıklıklar devam etmiştir. Kurulan ikinci mecliste gruplaşmalar olmuş ve bu gruplar arasında çekişmeler baş göstermiştir. Settar Han ve Bağır Han Tahran'a gelmiş, burada bir kahraman gibi karşılanmışlardır. Sonrasında siyasi gruplaşmalardan dolayı çıkan çatışmalarda Settar Han yaralanmış ve bir süre sonra ise hayatını kaybetmiştir.¹³¹⁰

¹³⁰⁶ Karacan, s.185

¹³⁰⁷ Bolat, s. 53.

¹³⁰⁸ Bolat, s.56

¹³⁰⁹ Cezani, s 104

¹³¹⁰ Cezani, s. 105

Muhammed Ali Şah Rusya'nın da desteğini alarak tekrar İran'a gelmiş fakat tahtı ele geçiremeyip uzaklaşmıştır. Rusya, çıkan anlaşmazlıklar sonucu İran içlerine kadar ilerlemeye başlamıştır. Bunun üzerine meclis Ermeni fedailer grubunun lideri Yeprem Han tarafından saldırıya uğramış ve kapatılmıştır. Sonrasında Rusya ile meşrutiyet yanlıları arasında büyük bir mücadele başlamış, özellikle Tebriz'de çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmaları Tebrizli meşrutiyet yanlıları kaybetmiştir.¹³¹¹

“Dumanlı Təbriz” romanında bütün bu tarihî süreç içerisinde 1908 yılı sonrasında Rusya'daki Bolşevik İhtilali'ne kadar olan dönem ele alınmıştır. Bu dönem içerisinde Tebriz halkının ve inkılap yanlılarının verdiği mücadele anlatıcı Əbülhəsənbəy'in dilinden aktarılmıştır.

Sovyetler Birliğinin en önemli propaganda aracı Çarlık Rusyasının baskıcı ve acımasız bir yönetim şekli uygulayarak halka zulmetmesidir. Bu nedenle romanın hemen giriş kısmında Çar rejiminin baskıcı ve zalim olduğuna dair bir göndermede bulunulmuştur. Bu göndermeyle ülkedeki çar rejiminin ve onun askerlerinin ne kadar baskıcı, despot bir yönetim uyguladıkları okuyucuya verilmek istenmiştir: *Lakin çay yenə də dinmir, yenə də çar jandarmalarının göz ağartmasını unuda bilməyənr kimi görünürdü.*¹³¹²

Çar ne kadar zalimse askerleri de o kadar zalim ve ahlaksızdır. Çar askerlerinin ahlaksızlıklarını göstermek için Əbülhəsənbəy, Amerikan Konsolosluğunda çalışmak için gelen Miss Hanna karakterini Çar askerlerinin tecavüzünden kurtardığını aktarmıştır.¹³¹³

Əbülhəsənbəy, Çar yönetiminin zalimliğine, despotluğuna okuyucuyu inandırmak için Amerikalı olan Miss Hanna'nın bile Bolşevikliğe sempati duymasını sağlamıştır. Miss Hanna İran'a gelmeden önce emperyalist ülkelerin sömürgelerinde uyguladıkları baskıları doğru bulurken İran'da çar askerlerinin yaptıklarını gördükten sonra fikrinin değiştiğini ifade eder. Anlatıcının okuyucuya göstermek istediği şey

¹³¹¹ Cezani, s. 107

¹³¹² Ordubadi, DT1, s. 5.

¹³¹³ Ordubadi, DT1, s.170.

asında Sovyet rejiminin en büyük düşmanı olan kapitalizmin beşiği ABD’de halka Bolşevikliğin haklılığı anlatılırsa onların da Bolşevik olabileceğidir.¹³¹⁴

Əbülhəsənbəy’in Çar askerlerini kötölemesi ve onların halka karşı kötü ve ahlaksızca davranışlar sergilediğini anlatması, eskinin -Çarlık rejiminin- kötü, yeninin -Sovyet rejiminin- iyi ve güzel olduğu mesajını vermek istemesi bundan dolayıdır. Kendisi inkılapçıdır ve bir Bolşevik’tir. Dolayısıyla da zorda kalan bir kadını Çar askerlerinin elinden ahlaklı bir Bolşevik’in kurtarması gerekmektedir. Romanın birçok yerinde buna dair göndermeler mevcuttur.

İran meşrutiyet hareketine destek vermek için “Özgürlük aşkı sınır tanımaz.” anlayışıyla Rusya’dan Ali Mösyö, Hacı Ali Devafuruşi ve Resul Sadikyani gibi birçok sosyal demokrat Tebriz’e gelmiş ve burada sosyalist bir cemiyet kurmuşlardır. 1905 yılındaki Rus inkılabının başarısız olması onları İran’da yaşanan meşrutiyete sahip çıkmaya itmiştir. Özellikle Bakü’de kurulan sosyalist cemiyetler Tahran ve Tebriz’e patlayıcı maddeler göndererek meşrutiyete katkı sağlamışlardır.¹³¹⁵ Romanda da bu sosyal demokratların ismi geçmektedir. Öyle ki Əbülhəsənbəy, Tebriz’e gelmesinin sebebini Hacı Ali Devafuruşi’den aldığı mektuba bağlar.¹³¹⁶ Bu yüzden Səttar Xan onların bu katkısını düşünmüş, Rusya’dan gelen inkılapçıları övmüştür. Anlatıcının bunu okuyucuya aktarmasının sebebi Bolşevikliği ve komünist rejimi övmek ve rejimin her zaman özgürlük isteyen halkların yanında olduğunu vurgulamak istemesidir.¹³¹⁷

Burada şunu belirtmek yerinde olacaktır. Tolstoy, Dostoyevski, Çernişevski, Turgenyev gibi yazarlar erdemli olmayı yücelten, insan doğasının değişimine duyulan özlemi ifade eden eserler ortaya koymuşlardır. Bu erdem anlayışı, tarihî ve toplumu değiştirme isteği Bolşevikler tarafından bir sorumluluk olarak kabul edilmiştir.¹³¹⁸ Bu yüzden romanda da Bolşevikler yüksek karakterli, erdem sahibi kişiler olarak tanıtılır. Onlar için öncelik kendi davaları ve vazifeleridir. Diğer hayati konular ikinci plandır. Bu, kimi zaman anlatıcı tarafından kimi zaman başka karakterler aracılığıyla okuyucuya sunulur.

¹³¹⁴ Ordubadi, DT1, s.225.

¹³¹⁵ Karacan, s.104

¹³¹⁶ Ordubadi, DT1, s.169.

¹³¹⁷ Ordubadi, DT1, s.127.

¹³¹⁸ Alper Birdal, “Bolşevik Ütopya ve Sovyet Gerçekliği Üzerine Notlar”, <https://gelenek.org/bolsevik-utopya-ve-sovyet-gercekligi-uzerine-notlar/>, (25.11.2019).

Örneğin Nina ile Əbülhəsənbəy arasında geçen konuşmada Nina, Əbülhəsənbəy'e demir gibi bir iradeye sahip olduğunu, böyle bir iradenin sadece Bolşeviklerde olabileceğini söyler. Buna karşılık Əbülhəsənbəy “*Bolşevik nə aldanır, nə də təslim olur. Bolşevik öhdəsində olan fırqa vəzifəsini həyatının birinci planına keçirir. Qalan işlər isə ikinci dərəcədə qalır.*”¹³¹⁹ şeklinde bir Bolşeviklik övgüsü yapar.

Bolşeviklerin davalarını kendi çıkarlarından ki bu aşk dahi olsa daha önde tuttukları romanda anlatıcı tarafından dile getirilmiştir. Nina ile aralarında başlayan duygusal yakınlık Əbülhəsənbəy'in Tebriz'deki görevinden daha önemli değildir. Nitekim kendisi “*məqsəd o sevgidən daha böyük, daha mühümdür.*” diyerek bu yakınlığı ikinci plana itmektedir.¹³²⁰

Bolşevikler ne kadar iyi, sağlam karakterli, ahlaklı ve vazifeye bağlı kişiler ise, Çar askerleri ise tam tersidir. Bu da sosyalist realist üslup anlayışıyla paralellik arz eder. Sovyet rejiminin istediği gibi rejimden önce olan her şey kötüdür. Nitekim Çarlık rejiminin işçilere olan tutumu da bu yönüyle romanda ele alınmıştır.

Nina, babasının 1905 devrimine katılan bir işçi olduğunu anlatırken Çarlık rejiminde ailesinin çok büyük sıkıntılar çektiğini, açlıkla baş ettiklerini dile getirir. Babası bu devrime katıldığı için Çar hükümeti tarafından vatan haini olarak görülür, hapse atılır ve bir daha kendisinden haber alınamaz. Bu yüzden Nina ve kardeşi İraida'ya iş verilmez.¹³²¹

Romanda olayların geçtiği dönem itibariyle Avrupa'da Doğu'ya karşı bir ön yargı bulunmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi Avrupa'da ve Rusya'da 19. yy'ın ortalarında başlayan oryantalizm¹³²² anlayışıdır.

19. yüzyılın Avrupa düşünce sisteminde Batı'ya ters gelen her şey Doğu'da yer almaktadır. Bu düşünceyi merkezine koyan Avrupa, Doğu'ya bakarak kendini tanımlamıştır. Doğu çağdaşlığın tam karşıtıdır. Doğu'nun antik uygarlıklarına kendi

¹³¹⁹ Ordubadi, DT1, s.133.

¹³²⁰ Ordubadi, DT1, s.52.

¹³²¹ Ordubadi, DT1, s.121.

¹³²² Oryantalizm diğer adıyla Şarkiyatçılık hakkında en genel tanımı Edward Said yapmıştır. Said, hangi bilim dalına ait olursa olsun Doğu'yu öğreten, yazıya döken, araştıran kişinin şarkiyatçı olduğunu, yaptığı işin de şarkiyat olarak adlandırıldığını ifade eder. Oryantalizmin Doğu ve Batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayalı bir düşünce biçimi olduğu fikrinden hareketle Said Oryantalizmi, Doğu'yu tasvir eden, onunla ilgili kararlar veren, yöneten, onu iskân edip yeniden kurmaya çalışan ve onun amiri olmak isteyen Batı'nın bulduğu bir yol olarak tanımlar. <https://islammansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>, (25.03.2018).

evrensel tarihi içinde yer veren Avrupa düşüncesi, aynı topraklar üzerindeki İslam medeniyetini durağanlıkla suçlayıp tarih dışına itmiştir. Kendisini tarihî akışın nihai halkası olarak gören Batı, bu düşüncesini Doğu halklarına da dayatmaya çalışmıştır. Bu yüzden 18. yüzyılın sonlarına doğru Batı modern olmayan Doğu'ya karşı uygarlaştırıcı bir görev üstlenmiştir. Bu sayede Batı, Doğu'nun zenginliklerini elde edebilecektir.¹³²³

Nitekim romanda Rus Çarı'nın İran'ı işgal etmek için Avrupalılara sunmuş olduğu gerekçe de bu yöndedir. Çar, İranlılar ve Tebriz'deki meşrutiyetçilerin vahşi ve medeniyetsiz olduğuna dair bir propaganda yaparak Avrupalılar arasında bu fikri yaymaya çalışmaktadır. Əbülhəsənbəy, bu yapılanın şaşırılacak bir durum olmadığını çünkü Avrupalıların da medeniyet getiriyoruz diyerek Doğu ülkelerini işgal ettiklerini belirtir.¹³²⁴

Tebrizlileri ve onların nazarında bütün Doğuluların vahşi ve medeniyetsiz olarak tanımlanması aslında Avrupalıların zihninde oryantalizm sayesinde oluşan Doğu imajına bir göndermedir. Romanda Nina'nın Doğu'yla ilgili yorumları da bu anlayışın bir tezahürüdür. Əbülhəsənbəy, Nina'nın Doğu'yla ilgili söylediklerinden hareketle onun Doğu'ya karşı bir nefret beslediği düşüncesine kapılır. Romanda buna yer verilmesinin sebebi bu nefretin aslında bütün Avrupalıların ve Rusların bilinçaltına var olduğunu göstermektir.¹³²⁵

Aynı durum Miss Hanna için de geçerlidir. Miss Hanna, Nina ile arasında geçen diyalogda “*Mən Əbdülhəsənbəydən gördüyüm insaniyyəti heç bir şərqidən görməmişəm.*” diyerek Doğuluların insaniyetten uzak olduğunu ifade etmek istemiştir. Miss Hanna'ya göre Əbülhəsənbəy bu Doğulu imajından uzaktır.¹³²⁶

Marx, Doğu toplumlarını kapitalist Avrupalılara göre durağan ve değişmeyen, toplumsal ve ekonomik anlamda gelişme umudu olmayan topluluklar olarak tanımlar. Doğu'da özel mülkiyetin olmaması sınıf bilincinin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle bu toplumlarda sınıf savaşı görülmeyecektir ve tarih ilerlemeyecektir. Bunun olmasını engellemenin yolunun kapitalizmin müdahalesiyle olacağını belirten Marx, bu sayede

¹³²³ Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, “Oryantalizm ve Avrupa’da Müslüman-Doğu’ya Dair Oryantalistik Çalışmaların Gelişimi”, 2017, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=11397>, (25.06.2018), s. 141

¹³²⁴ Ordubadi, DT2, s.5-6.

¹³²⁵ Ordubadi, DT1, s.13.

¹³²⁶ Ordubadi, DT2, s.707.

kapitalist üretim sisteminin Doğu toplumlarında bir sınıf bilinci oluşturacağını ve bu toplumları devrime sürükleyeceğini iddia eder.¹³²⁷

Doğu değişmeyen ve gelişmeyen bir yapı olarak tanımlanıp tarih dışına itildiğinden dolayı oryantalist düşünce, Doğu toplumlarının gelişmeleri için Batı'ya dış müdahale fikrine zemin hazırlamıştır.¹³²⁸ Oryantalizmin Avrupalılarda ya da Batı'da oluşturduğu Doğu'ya müdahale etme ve Doğu'ya medeniyet götürme fikri Çar Konsolosu tarafından da dile getirilmiştir. Konsolos, Tebriz'in işgali haklı çıkarmak için buraya medeniyet getirdiklerini ve insanların kendilerine minnet duyması gerektiğini savunur.¹³²⁹

19. yüzyılın başlarından itibaren Romantizm akımının yayılmasıyla Avrupalı sanatçıların Doğu'ya karşı bakış açıları kısmen değişmeye başlamıştır. Kendi toplumlarında bulamadıkları huzuru Doğu'ya yaptıkları seyahatlerde arayan Avrupalılar, bu deneyimlerini romantik bir şekilde eserlerinde yansıtmışlardır. Doğu'yu Batı'nın vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olarak görmeye başlamışlardır.¹³³⁰

Bu anlayış roman kahramanı Nina tarafından da dile getirilir. Birçok Avrupalı ve Rus'un Doğu'yu bu romantik kitaplardan öğrendiğini fakat hakikatin böyle olmadığını, Doğu'yu tanımanın en iyi yolunun eski tarihini ve destanları öğrenmekten geçtiğini ifade eder. Əbülhəsənbəy burada Pierre Loti'den bahseder. Ona göre Pierre Loti Doğu'yu anlatırken pek de gerçekçi davranmamıştır. Pierre Loti, Doğu'yu gezmiş, burada yaşamış ve eserlerinde Doğu'da edindiği deneyimlerine yer vermiştir. Ancak eserlerinde gerçekçi bir Doğu tasviri yapmamıştır.¹³³¹ Dolayısıyla Avrupalılar için Doğu anlayışı Pierre Loti'nin gözünden görülen mistik bir hale gelmiştir.¹³³²

Romanda bahsedilen Doğu'yu “Binbir Gece Masalları”ndan tanımak ve buna göre yorumlamak ile ilgili Avrupalılarda oluşan anlayışı Edward Said'e göre, Doğu ile

¹³²⁷ Recep, Boztemur, “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı: Oryantalizm I**, 2002, s.143.

¹³²⁸ Aliyazıcıoğlu, s. 143-144

¹³²⁹ Ordubadi, DT2, s. 51.

¹³³⁰ Aliyazıcıoğlu, s. 152

¹³³¹ Loti'yle ilgili aynı eleştiriyi Tefik Fikret de yapmaktadır. Tefik Fikret, 1898 yılında Servet-i Fünûn dergisinin 401. sayısında “Ecnebler ve Türkçemiz” başlıklı makalesinde Pierre Loti'nin özellikle “Aziyade” adlı romanında Türk örf ve adetlerinin yanlış tanıttığını vurgular. Romanda anlatılanlarla gerçektekiler çok farklıdır. Zeynep Mennan, “Türkiye’de Olumsuz Pierre Loti Eleştirileri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2003, s.33.

¹³³² Ordubadi, DT1, s. 12.

tanışmakta tarihsel gerçeklikten ziyade metinler aracılığıyla kurulan gerçeklik Avrupalıların Doğu ile ilgili düşüncelerini şekillendirmiştir.¹³³³ Romanda Nina'nın "Binbir Gece Masalları"ndan hareketle Doğu'ya karşı olan ön yargısının, Miss Hanna'nın Doğu Dilleri Fakültesi okuması ve Farsçayı çok iyi konuşması sonucunda Doğuluları çok iyi tanıdığını iddia etmesinin sebebi budur.

Rusya, bir imparatorluk olarak tarih sahnesine çıktığından beri gerek İran'la gerekse Osmanlı Devleti'yle büyük bir mücadele içine girmiştir. Özellikle sömürgeci politikalar izlemeye başladıktan sonra Rusya için İran ve Orta Doğu, ekonomik ve kültürel anlamda sömürülebilecek bir coğrafya olarak görülmüştür.

Çarlık rejimi meşrutiyet hareketine tepki göstermiş ve özellikle bu harekete katılan inkılapçılara karşı Şah'ın yanında taraf olmuştur. Rusya'nın böyle bir tutumda bulunmasının en önemli sebebi İran'da meşrutiyet hareketini örgütleyen kişilerin bir kısmının Kafkasya ve Rusya kökenli olmasıdır.

Rusya'da 1905'te gerçekleşen devrim Rusya'daki otokratik yapıya zarar vermiş, Çar rejimi birçok alanda daha demokratik bir yönetim sürdürmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Romanda anlatıcı Rusya'da meydana gelen bu devrim hareketinin İran'a da tesir ettiğini dile getirir. Ona göre İran'daki meşrutiyet hareketi Rusya'daki 1905 devriminin kıvılcımıdır ve bu kıvılcımı bir yangına dönüştürmek gerekir.¹³³⁴

1905'te başlayan Rusya'daki kısmen özgürlükçü ortam kısa sürmüş Çar rejimi baskıcı tutumuna geri dönmüştür. Rusya'nın bu baskıcı yönetiminden kaçan birçok inkılapçı Kafkasya'ya ve İran'a gelmiş ve Çar rejimine karşı olan bu kişiler burada özgürlükçü fikirlerini yaymaya çalışmıştır.¹³³⁵ Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya İran'daki meşrutiyet hareketinin Rusya'daki inkılap hareketinden birçok şey öğrendiğini anlatır.¹³³⁶

Bu açıdan bakıldığında İran hem Çarlık için hem de Bolşevikler ve özgürlükçüler için önemli bir coğrafya haline gelmiştir. Romanda İran'da meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesinden sonraki süreçte Çarlık rejiminin etkisi, Rusya'nın siyasi ve

¹³³³ Aslı Çırakman, "Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi", **Doğu Batı: Oryantalizm I**, Sayı: 20, 2002, s. 185.

¹³³⁴ Ordubadi, DT1, s. 26.

¹³³⁵ Karacan, s. 103

¹³³⁶ Ordubadi, DT2, s. 26.

askeri anlamda inkılabı karşı kullandığı baskı sürekli vurgulanır. Əbülhəsənbəy, Rusya'nın Kafkasyalı inkılapçılarla ilgili niyyətini İnkılap Şurasında açıqlar. Tebriz'i işgal eden Rusların Kafkasya'dan gelen Bolşevikləri Tebriz'e tayin edilən hökumətdən isteyeceklerini söyler.¹³³⁷

Romanda Şah hökuməti birçox defa Tebriz'e saldırlarda bulunmuş Tebrizlilər Səttar Xan və Bağır Xan liderliyində bu saldırlara bəşəriylə karşıllıq vermiş, en sonunda Tebriz, Ruslar tərəfindən işgal edilməsi sonucunda Tebriz halkı şəhri teslim etmək zorunda kalmışdır. Səttar Xan isə Tebriz'deki Osmanlı Konsolosluğuna sığınmışdır. Əbülhəsənbəy Rus əskərlərinin Tebriz'e girməsini “*Qulağımız «ura» səsləri eşitdi. Bu səs, şahzadə bağına giren çar ordu hissələrinin səsi idi.*”¹³³⁸ diyərək okuyucuya aktarır.

Romanda Rusya'nın İran üzərindəki siyasetini göstərən başqa bir olay da iktidarı kaybedən Məhəmmədəli Şah'ın təkrrar iktidarı ele gəçirmək için Rusya tərəfindən dəstəklənməsidir. Nina, Əbülhəsənbəy'e Çar hökumətinin Məhəmmədəli Şah'ı təkrrar tahta çıxarmak istədiğindən bəhsəder. Bunun bir işə yaramayacağını bəlirtən Əbülhəsənbəy, Rusya'nın Şah'ın bəşəriylə olacağını farkında olduğunu, Çar hökumətinin amacının Təhran hökumətini kərkutub Rusya və İngilizlərin tələplərinə boyun eğməsini sağlamaq olduğunu bəlirtir.¹³³⁹

Romanda bəhsi gəçən diğər konulardan biri Azərbaycan'da var olan hanlık sistemi və bu hanlıqlar arasındakı çekişmədir. 19. yüzylın başlarında Kafkasya'dakı Osmanlı və İran otoritesinin zayıflaması sonucunda bu bölgədə bəğımsız hanlıqlar ortaya çıkmışdır. Bu hanlıqların kendi aralarında mücadələləri en çok Rusya'nın işinə yaramış və Kafkasya və Azərbaycan Rus işgalinə açıq bir halə gəlmişdir. İşgale karşı ortak tavrı bile sərğiləyeməyən hanlıqlardan Erivan Hanlığı, Rusya himayəsinə sıcaq bərkərkən, Karabağ və Şeki Hanlıqları Rusya'ya sadəkatlərinə açıqlamış, Gəncə və Şirvan Hanlıqları isə işgale karşı dirənmiş əncək Rus işgalindən kurtulamamışlardır.¹³⁴⁰

Romanda hanlar əski Azərbaycan Hanlıqları kədar güçlü olmasalar bile yinə də bəlli bir otoritəyə sahiptirlər. Kimisinin on ya da on bəş tane köyü vardır. Əbülhəsənbəy

¹³³⁷ Ordubadi, DT1, s. 148.

¹³³⁸ Ordubadi, DT1, s. 148.

¹³³⁹ Ordubadi, DT1, s. 278.

¹³⁴⁰ Ramin Sadıgov, “Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azərbaycan'da İşgalcilik Siyaseti”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, XV/59, Güz 2018, s. 52.

Tahran'a gitmek için Tebriz'den ayrılır ve yolda Erebler köyüne uğrar. Orada kaçakçılık yapan bir gençle arasında geçen bir diyalogda genç, Əbülhəsənbəy'e bu köyde kaçakçılık yapmak için Şüküpaşa Han'dan izin alınması gerektiğini belirtir,¹³⁴¹ Bu diyalogdan anlaşıldığına göre bu köyün sahibi kendisini han olarak nitelemiş ve kendi kural ve otoritesini halka uygulamaya başlamıştır. Buna göre de Şah yönetiminin ne kadar aciz ve çaresiz olduğu romanda ön plana çıkarılmış olur.

20. yüzyılın başlarında İran'ın aşiretler, toprak ağaları, üst düzey din adamları, tüccarlar ve kendi akrabaları tarafından yönetilmesine ses çıkarmayan Nasıreddin Şah yüzünden devlet bürokratik anlamda çökmüş bir durumdadır.¹³⁴² Bu durum Əbülhəsənbəy'in Livarcan köyünde Hacı Xan ile arasındaki konuşmada da geçer. Hacı Xan'ın anlattıkları Şah yönetiminin ve Çar rejiminin gerçek yüzünün okuyucuya gösterilmesi konusunda önemlidir. Bu toprak ağaları Çar rejiminin arkasına sığınıp başlarına buyruk hareket etmektedirler. Konuyla ilgili ise Şah kayıtsız kalmıştır.¹³⁴³

Şah yönetiminin ülkeyi aşiret reislerine, toprak ağalarına ve din adamlarına paylaştırarak yönetmesi savunma, maliye, adalet ve dışişleri bakanlıklarının kâğıt üzerinde var olmasına neden olmuş, bu bakanlıkların bölgede herhangi bir otorite kurmaları söz konusu olamamıştır.¹³⁴⁴ Əbülhəsənbəy, Nina'ya bu durumun meşrutiyet yönetiminin ve inkılapçıların işlerini zorlaştırmasına sebebiyet verdiğini söyler. Hükümetin zayıflığını fırsat bilen sermayedarlar ve toprak ağaları başına buyruk davranarak köylülerden ağır vergiler almışlar ancak köylüler buna ses çıkarmamıştır. Əbülhəsənbəy'e göre köylü bu konuda bilinçsizdir. Onlara göre Şah yönetimi de ağa yönetimi de aynıdır.¹³⁴⁵

Yine Əbülhəsənbəy'in anlattıklarına göre hanlara ve sermayedarlara bağlı atlı birlikler de bulunmaktadır.¹³⁴⁶ Bu birlikler Avrupa'daki modern silahlarla donatılmıştır. Bu nedenle bazı aşiretler merkezi hükümet karşısında daha güçlü hale gelmiştir.¹³⁴⁷ Konuyla ilgili anlatıcı şu ifadeleri kullanır:

¹³⁴¹ Ordubadi, DT1, s. 160-161.

¹³⁴² Osman Karacan, s.29

¹³⁴³ Ordubadi, DT1, s.208.

¹³⁴⁴ Karacan, s.29

¹³⁴⁵ Ordubadi, DT1, s.13.

¹³⁴⁶ Ordubadi, DT1, s.21.

¹³⁴⁷ Karacan, s.29

Buna bağılı olarak romanın ileriki bölümlerinde Əbülhəsənbəy, Hacı Han ile girdiğı diyalogda toprağın köylülere ait olduğunu belirtir. Konuyla ilgili Hacı Xan'ın tespitleri önemlidir. Hacı Han köylülerin kendi topraklarının olması için köylülerin bu konuyla ilgili mücadele etmesi gerektiğini ifade eder. Ona göre sorun hükümet sisteminden kaynaklanmaktadır. Hükümet tebaayı daha kolay idare edebilmek için toprağı, ağalara ve sermayedarlara vermiştir.¹³⁴⁸

Əbülhəsənbəy'in ise bu duruma bakış açısı Hacı Xan'dan daha farklıdır. Hacı Xan'ın tespitlerini kısmen doğru bulsa bile olayın aslının devlet yöneticilerinin hepsinin sermayedar ve toprak sahibi olmasından ibaret olduğunu düşünür. Bu yüzden toprak meselesi çözülemez. Çözülmesi için sistemin tamamen değişmesi gerekmektedir.¹³⁴⁹

Əbülhəsənbəy bu düşüncesiyle komünizmin toprak ve mülkiyet anlayışıyla ilgili bir vurgu yapmıştır. Çünkü Marx'a göre komünist toplumda özel mülkiyetin yeri yoktur. Onun yerine toplumsal mülkiyet vardır. Özel mülkiyetin varlığı toplumsal ve sınıfsal çatışmanın temelini oluşturur. Bu yüzden de buna dayalı bir üretim ilişkisinin değişmesi gerekir, Buna bağılı olarak devrimle beraber Rusya'da "Toprak Kararnamesi" çıkarılmış ve toprakta özel mülkiyet kaldırılmış, köylülerin karşılıksız bir şekilde toprak elde edilmesi sağlanmıştır.¹³⁵⁰

Marx ve Engels, Feodal toplumun yıkıntılarından doğan burjuva toplumunun, sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldırmadığını sadece eskilerinin yerine yeni sınıfları, yeni baskı koşullarını ve mücadele biçimlerini koyduğunu belirtir. Burjuvazinin gelişme aşamasında siyasi anlamda da bir ilerleme gerçekleşmiştir. Modern devlet ve dünya pazarının kurulmasından sonra burjuvazi bütün siyasi egemenliği ele geçirmiştir. Burjuvazinin bu iktidarı insanla feodalite arasındaki bağları koparıp kendi arasında "duygusuz bir nakit ödeme"den oluşan bir bağ kurmuştur.¹³⁵¹

Romanda komünizmin burjuvaziye olan bu bakış açısına paralel olan bir düşünce hakimdir. Örneğin Əliqulu Xan meşrutiyet hareketiyle ilgili bazı eleştiriler getirdikten sonra meşrutiyetçilerin kapitalistlerle beraber hareket etmesi gerektiğini

¹³⁴⁸ Ordubadi, DT1, s.216.

¹³⁴⁹ Ordubadi, DT1, s.216.

¹³⁵⁰ Menaf Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 66, No. 3, 2011, s. 313

¹³⁵¹ Karl Marx ve Friederich Engels, **Komünist Parti Manifestosu**, Yazılama Yayınevi, İstanbul, Ocak 2013, s. 12.

belirtir. Çünkü kapitalistler dinsizdir. Dine olan saygıları dinin aşağı tabakalar tarafından kullanılmasına kadardır. Bunun yanında çıkarları gereği monarşiye karşıdırlar. Çünkü İran'da burjuvazi Şah'ın ve rüşvetçi yakınlarının yüzünden kendi kapitallerini, ekonomik pazarlarını uygulayamamaktadır. Bu yüzden Əliqulu Xan'ın kendisi meşrutiyetçileri ve inkılapçıları sevmektedir çünkü meşrutiyetçilerin yanında durmak onun işine gelmektedir.¹³⁵²

Cemaleddin Afganî ve Şehzade Hacı Şeyh'ül-Reis gibi din adamları tarafından İran'da yayılan İslam Birliği (İttihad-ı İslam) fikri sayesinde Osmanlı Devleti ve İran arasındaki mezhepten kaynaklanan husumet 20. yüzyılın başlarında azalmaya başlamıştır. İki ülke yakınlaşmaya başlamıştır.¹³⁵³ Romanda bu yakınlaşmadan bahsedilmiş ve bundan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Əbülhəsənbəy, İran'daki bu İslam Birliği fikrinin meşrutiyetle ve yenileşmeyle bir alakasının olmadığını belirtir. Ona göre inkılap hareketi sınıf mücadelesine dayalı bir harekettir.¹³⁵⁴

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Tebriz'de duyulmuş ve bu haber inkılapçılara büyük bir moral aşılarmıştır. Ayrıca Rus "Novoye Vremya" gazetesinde Tebriz'e gelen Ermeni Fedailer grubuna karşı Settar Han'ın yakın davranmamasından dolayı Osmanlı Devleti'nin Settar Han'a memnuniyet bildiren bir mektup ve rozet gönderdiğine dair bir haber yayımlanmış, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Çarikof konuyla ilgili Hariciye Nezaretinden bilgi istemiştir.¹³⁵⁵

Romanda ise bu yakınlaşmanın doğuracağı hatalar üzerinde durulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı mücadelesi Settar Xan'ı ve bazı inkılapçıları Osmanlı tarafına tutmaya doğru itmiştir. Osmanlı Devleti'nin Tebriz'e girerek bütün Azerbaycan'ı kurtarma politikasının aslında bir Alman politikası olduğunu savunan Əbülhəsənbəy, bunun kabul edildiği takdirde Osmanlı'nın değil Almanların hakimiyetine girmiş olacaklarını ifade eder. Ona göre Osmanlı da bir Alman sömürgesidir. Çar sömürgesine girmekle Alman sömürgesine girmek arasında bir fark yoktur.¹³⁵⁶

¹³⁵² Ordubadi, DT1, s. 45.

¹³⁵³ Bolat, s. 56.

¹³⁵⁴ Ordubadi, DT1, s.222.

¹³⁵⁵ Bolat, s.56.

¹³⁵⁶ Ordubadi, DT2, s. 474.

Anlatıcının Settar Han ve Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşmaya konu olan bu bakış açısının kaynağı Marx'ın milliyetçilikle ilgili düşüncelerine dayanır. Marx, Komünist Manifesto'da işçilerin vatanı yoktur der.¹³⁵⁷ Dolayısıyla Əbülhəsənbəy için de vatan ve millet kavramları işçi sınıfının hakimiyetiyle belli bir anlam kazanmaktadır. Onun için Azərbaycan Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki yakınlık millî değil tamamıyla sınıf bilincine dayalı olmalıdır. Nitekim romanda Əbülhəsənbəy, Səttar Xan'ın Tahran'dan ayrı bağımsız bir Azərbaycan Devleti kurma fikrini kabul etmez. Bu fikri Osmanlılar aracılığıyla Almanların verdiğini, bunun da Rusların işine geleceğini ifade eder.¹³⁵⁸

Romanın yazıldığı dönem düşünüldüğünde Azərbaycan Türklerinin, Türkiye ile yakından ilgili olmaları Sovyetler Birliği açısından bir tehlikedir. Bu yüzden romanda Türkiye'yi kötüleyen ifadeler yer alır:

*Yaxın Şərqdə iki dövlət vardır: Türkiyə və İran. Bu hökumətlərin başında duranlar türklərdir, lakin hər ikisi milli tərəqqinin və uadəniyyətin düşmənidir. Birincisi yunanları, ərəbləri, boşnaqları, kürdləri, erməniləri, serbləri, bolqarları və başqalarını türkləşdirmək və türk adət və ənənəsinə tabe etmək istədiyini kimi, ikincisi də türk olduğuna baxmayaraq, türkləri farslaşdırmaq siyasətini daşıyır.*¹³⁵⁹

Sovyetler Birliği için bu tehlike sadece Azərbaycan için değil aynı zamanda bütün Türkistan coğrafyası için geçerlidir. Dolayısıyla anlatıcı okuyucuya buna yönelik bir göndermede bulunur. Bu nedenle romanda Osmanlı Devleti'nin Tebriz'e yardıma geldikleri düşüncesinin aslında bir emperyalist oyun olduğu fikri sunulmaktadır.

Lenin'e göre emperyalizm kapitalizmin gelişmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu gelişme sürecinde kapitalist tekellerin serbest rekabetin yerini aldığını belirten Lenin, üretim ve sermayenin yoğunlaşması sonucunda ekonomik yaşamda belirleyici olan tekellerin ortaya çıktığını belirtir. Banka sermayesiyle mali sermaye kaynaşarak bir mali oligarşi oluşturmuştur. Bu tekelci mali oligarşi dünyayı kendi arasında paylaşır ve bu sayede emperyalizm ortaya çıkmış olur.¹³⁶⁰

Emperyalizm bu paylaşımı yapıp hedefine ulaşmak için farklı yöntemler kullanmaktadır. Batılı emperyalistlerin kendilerine sömürge elde etmekteki önemli

¹³⁵⁷ Marx ve Engels, s. 28.

¹³⁵⁸ Ordubadi, DT2, s. 445.

¹³⁵⁹ Ordubadi, DT1, s. 178.

¹³⁶⁰ Lenin, **Emperyalizm**, Evrensel Basım Yayın. 2000, s. 81

yöntemleri sömürülecek bölgenin dinini, dilini, geleneğini, kültürünü iyi bilip kimi zaman bunları o halklara karşı kullanmak kimi zamanda bunlar üzerinden halkları birbirine düşürmektir. Daha önce de belirtildiği gibi oryantalist çalışmalar emperyalizmin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Romanda emperyalist devletlerin sömürge paylaşımı için birbirleriyle rekabet içinde oldukları Miss Hanna'nın ağzından dile getirilir. Amerika ve Almanya'nın diğer emperyalistlerden farklı bir politika izlediğine dair Əbülhəsənbəy'i ikna etmeye çalışan Miss Hanna aslında emperyalist devletlerin sömürge yarışını anlatmaktadır. Miss Hanna sömürge olarak işgal edilecek ülkenin öncelikle gelenekleri, dinî hususiyetlerinin öğrenildiğini ifade eder.¹³⁶¹

Sömürgeciliğin en önemli sembollerinden bir tanesi sömürge ülkelerinde kaynakların elde edilip nakliyatın kolayca yapılması için bu ülkelerde boydan boya demiryolu inşa edilmesidir. Bu yöntemi İngilizler Hindistan'da, Ruslar da Orta Asya'da kullanmışlar ve binlerce kilometrelik demiryolu inşa etmişlerdir.¹³⁶² Bu sömürgecilik anlayışının romandaki yansımaları Miss Hanna'nın anlatımında görmek mümkündür. Miss Hanna Almanya'nın İngiltere'nin hegemonyasını yıkmak için demir yoluna ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Bağdat demir yolu bu sebeple yapılmıştır. Amaç Almanya'nın Hindistan üzerinde hakimiyet kurmak için askerlerini kayıpsız o bölgeye gönderebilmektir.¹³⁶³

Miss Hanna'nın Doğu kültürünü iyi bilmesi, Farsçayı düzgün bir şekilde konuşması, toplantılarda ve davetlerde Doğulu bir kadın gibi hareket etmesi Əbülhəsənbəy'e göre bilinçli bir oyundur. Ona göre Miss Hanna emperyalist bir devlet olan Amerika tarafından sömürgecilik faaliyetleri için gönderilmiştir. Bu yüzden Doğu kültürünü, dilini ve geleneklerini iyi bilerek yetiştirilmiştir.¹³⁶⁴

Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'ya sömürgeciliğin uyguladığı siyaseti açıklamaya çalışmaktadır. İngiltere örneğini vererek onun izlediği politikaya değinir. İngiltere'nin sömürgecilik anlayışı işgal ettiği ülkelere göre değişmektedir. İngiltere işgal ettiği

¹³⁶¹ Ordubadi, DT1, s.198.

¹³⁶² Ali Demir, "Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotları Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo'daki Sömürge Dönemi", <https://dergipark.org.tr/download/article-file/84513>, (19.08.2018), s.123.

¹³⁶³ Ordubadi, DT1, s.199.

¹³⁶⁴ Ordubadi, DT1, s.204.

ülkelerde o ülke halkından bir yönetici tayin eder ve o ülkeyi “dost ülke” olarak adlandırarak bu yönetici vasıtasıyla bütün imtiyazları elinde tutar. Bu politika sadece İngiltere’nin değil bütün emperyalist devletlerin uyguladığı bir politikadır. Ona göre sömürge halkları bir yandan sömürgeci devletlerin bir yandan da bu devletlerin atadığı yöneticilerin zulmü altında ezilmektedir.¹³⁶⁵

Əbülhəsənbəy, Doğu ile ilgili ortaya konulan eserlerin kapitalizmin menfaati için yazıldığını düşünmektedir. Miss Hanna ise bunun kötü bir şey olmadığından, kapitalizmin gelişmesinin zaruriyetinden ve buna yardım edenlerin ise gelişmeye açık insanlar olduğundan bahseder. Miss Hanna, Marx’ın proleter hakimiyeti fikrini bugünkü dünyaya tatbik etmenin mümkün olmadığını savunur. Əbülhəsənbəy ise buna karşı çıkararak Marks’ın fikirlerine paralel olarak kapitalizmin geliştiğini fakat aynı zamanda işçi sınıfının da değiştiğini ve güçlendiğini belirtir.¹³⁶⁶

Əbülhəsənbəy, işçi sınıfının tek amacının devrim yapmak ve iktidarı ele geçirmek olduğunu söyler. İnsanın insan tarafından sömürülmesini engellemenin tek yolu işçi sınıfının iktidarı ele geçirmesidir.¹³⁶⁷ Onun bu fikri Lenin’in Marksist devlet konusundaki fikirleriyle uyushmaktadır. Lenin, işçi sınıfının devrimde atacağı ilk adımın proletaryayı egemen kılmak olduğunu belirtir. Proletarya, sermayeyi burjuvazinin elinden alarak tüm üretimi devletin elinde merkezileştirmelidir.¹³⁶⁸

3.3.2.4.2. Kültürel Düzey

Romanda kültürel anlamda en önemli hususlardan bir tanesi anlatıcının Tebriz sokaklarında inkılap hareketini destekleyen şarkıları okuyan kişilerle karşılaşmasıdır. Romanda buna sıkça yer verilmesinin sebebi, inkılap hareketinin şarkı ve türkölere konu olacak kadar etkili olduğunu vurgulamaktır.

¹³⁶⁵ Ordubadi, DT1, s.226.

¹³⁶⁶ Ordubadi, DT1, s.295.

¹³⁶⁷ Ordubadi, DT1, s.296.

¹³⁶⁸ Boztemur, s. 135-152.

Bu türkülerde dönemin yöneticileri eleştirilir. Özellikle Məhəmmədli Şah'a karşı olan tepkiler bu türkülerde göze çarpmaktadır:

Şüca Nizamın nüfuz dairəsindən ayrıldıqca bu kimi mahnıları tez-tez eşidirdik:

*Təbrizdə var inqilab,
Məmdəli dinmə, get yat,
Get özünə kömək tap,
Yorğanı sazla, ört yat.¹³⁶⁹*

Bu şarkılar inkılabın lideri Səttar Xan'ı övmək için de söylenmektedir. Əbülhəsənbəy ve yanındakileri Tebriz'e götüren faytoncunun söylediği türkü buna örnektir:

*Səttar xanam, İsmayıl xan oğluyam,
Böyük inqilabın cavan oğluyam!
Sarıldım silaha, canımdan keçdim,
İnqilab camının şərbətin içdim.¹³⁷⁰*

İran Türklerinin bütün kültürel iletişimleri tamamen müzik aracılığıyla gerçekleşir. Türkler, millî hassasiyetlerini geliştirmek ve zinde tutabilmek için millî konuları müziklerine konu etmiştir.¹³⁷¹ Romanda meşrutiyet hareketinin şarkılara konu olmasının sebebi budur.

İran müziği köklü bir geçmişe sahiptir. İran müzik dünyasına Türklerin büyük bir katkıları mevcuttur. Safiəddin Urmavî Abdulkadir Marağayî, Mir Muhsin Nevvab gibi ünlü müzisyenler bu coğrafyada yetişmişlerdir. İran Türklerinin kullandığı tar, kemençe gibi müzik aletleri bölgedeki diğer etnik gruplar tarafından da kullanılmaktadır.¹³⁷² Əbülhəsənbəy'in Miss Hanna'ya İran müziğiyle ilgili verdiği bilgilere bakıldığında bu durum romana da yansımıştır. Əbülhəsənbəy, İran müziğinin alt yapısının çok çeşitli olduğunu, bu müziğin gelişmesinde İran'a komşu bulunan milletlerin de katkıda bulunduğunu belirtir.¹³⁷³

Romanda Tebriz'in Abbasiler döneminden beri Azərbaycan'ın başkenti olduğu vurgulanarak bu şehirde yetişmiş önemli bilim insanları ve sanatçılara değinilmiş.

¹³⁶⁹ Ordubadi, DT1, s.25.

¹³⁷⁰ Ordubadi, DT1, s.19.

¹³⁷¹ Yavuz Selim Kafkasyalı, "İran Türklerinde Müziğin Ulusal İşlevi", http://www.turkishstudies.net/files/turkishstudies/902116163_41Kafkasyalı%C4%B1YavuzSelim-sos-821-831.pdf, (23.04.2020), s. 410

¹³⁷² Kafkasyalı, s. 403

¹³⁷³ Ordubadi, DT2, s.145.

Böylece Tebriz'in bilim ve kültür alanında ne kadar zengin bir tarihî altyapıya sahip olduğu belirtilmiş olur. Doğu kültürüne katkı sağlamış ve bu kültüre yön vermiş kişileri bünyesinde barındıran bir şehrin yine meşrutiyet hareketiyle tarihe yön verebileceği vurgusu yapılmak istenmiştir.¹³⁷⁴

O dönem için Tebriz'de yaşayan şairlerden olan Hacı Rıza Sərraf'ın, Hacı Əli'nin kızı için yazdığı şiirden örnek verilmiştir. Hacı Rıza Sərraf 1853 yılında Tebriz'de doğmuş, 1907 yılında yine bu şehirde vefat etmiştir. Eserleri Bakü ve Tebriz'de birçok defa neşredilmiştir.¹³⁷⁵

Hacı Rıza Sərraf'ın diğer bir önemli yanı İngiliz konsolosluğu önünde yapılan mitingde okunan “Dur, Vekt-i Seherdir!” (Kalk, Seher Vaktidir!) adlı şiirin müellifi olmasıdır. Sömürgeci güçlerin sömürülen halkları kasıtlı olarak geri bıraktıklarını anlatan bu şiir ülkeyi ayağa kaldırmıştır.¹³⁷⁶

Təbriz şairlərindən Sərraf onun haqqında qəzəllər də yazmışdı. Qız bu qəzəlləri toplayıb saxlamışdı. Sərrafın qəzəllərindən birisi budur:
Səməndə-nazə gəl baş vermə, ey mən başına qurban,
Göz üstə qaşın oynatma, qara göz, qaşına qurban.
Mən əbri-tirəbəxtəm, sən baharü tazəvü tərsən,
*Gərək mən ağlayam, sən ağlama, göz yaşına qurban.*¹³⁷⁷

Rus askerlerinin Tebriz'i işgal ettikten sonra Rusya tarafından şehrin valisi olarak görevlendirilen Hacı Səməd Xan'ın şehre girişi esnasında dervişlerin okuduğu methiye ve kasidelere romanda yer verilir.

Methiye, Türk, İran ve Arap edebiyatlarında “övgü şiiri” anlamına gelen genellikle din ve devlet büyüklerini övmek için kaside şeklinde yazılan, bir şiir türüdür. Dervişler Hacı Səməd Xan şehre girince bu methiyeleri okumuştur:

Gədəndə Xeybər üstünə əli vəliyyə-ləmyəzəl;
Hüseyndən çün alıb izni-karzar Abbas;
Xaliqi yektaşə bir məxluqi-yektadır Əli;
Mənəm ol şiir ki, nərəm səfi-meydanı yıxar;
Tiğimin zərbətinə sövləti-dərya durmaz;
Şücaət aləmində heydər-kərarə bənzərsən;
Ey kirdigarın əzəmi-əsması ya Əli;
*Bəşikdə əjdahanı öldürən şiiri-jəyanımsən...*¹³⁷⁸

¹³⁷⁴ Ordubadi, DT1, s. 32.

¹³⁷⁵ XIX. Əsr Azərbaycan Şəri Antologiyası, Şərq-Qərb, Bakı-2005, s. 360

¹³⁷⁶ Ali Kafkasyalı, “İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatları”, **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, Erzurum, 2004, s. 117

¹³⁷⁷ Ordubadi, DT1, s. 38.

Görüldüğü gibi şiir ve şarkılar romanda birer siyasi araç olarak gösterilmiştir. Önemli devlet adamları için şarkı söyleme geleneği şehirde hakimdir. Siyasi kişilikler için söylenen ve yazılan bu şiir ve şarkılar Tebriz’de önemli bir edebiyat geleneğinin olduğunu göstermektedir. Bu gelenek siyasi olaylarda kendini daha çok göstermiştir. Nitekim Romanda mersiye ve methiye geleneğine karşı inkılapçı hareketin ruhunu anlatacak edebî bir faaliyet olup olmadığını dair soruya Əbülhəsənbəy, bunun mümkün olduğunu, Şahı eleştiren şairlerin İran edebiyatında eskiden beri yer aldığını aktarır. Bu şairler şiirlerini açık bir şekilde değil, eleştirilerini kapalı bir dille anlatmışlardır. Əbülhəsənbəy, bu şairlerin dizelerinden örnekler vermiştir.¹³⁷⁹

Romanda İran’a ait başka bir gelenek, Hacı Mehdi Küzəkünani’nin, Səttar Xan’la tahıl ambarlarının durumuyla ilgili görüşlerini bildirdiği bölümdür. Bu bölümde Hacı Mehdi fikrini açıklar fakat Səttar Xan onun fikrine katılmaz ve kendi fikrini beyan eder. Bunun üzerine Hacı Mehdi bir söz söyleyemez. Əbülhəsənbəy, bunun sebebinin İran geleneklerinde büyük, lider kişilerin fikirlerinin karşısına başka bir fikir söylenemeyeceğine dair bir adetten kaynaklandığını belirtir. Bu gelenekten dolayı Hacı Mehdi, fikrini Səttar Xan’a değil Əbülhəsənbəy’e açıklamak zorunda kalmıştır.¹³⁸⁰

Buna benzer bir gelenek yemek yerken sofrada başında da görülür. Əbülhəsənbəy, soylu kişilerin bir araya geldiği toplantılarda yemek esnasında sofranın başında “sərsüfrə” diye adlandırılan meclisin en hürmetli kişinin oturduğunu belirtir. Bu kişi yemeğe başlamadan kimse yemeğe başlamaz. Yemekten kalktığında ise herkes kalkmalıdır.¹³⁸¹ Ayrıca Əbülhəsənbəy, yemek kültürü ile ilgili başka bir gelenekten de bahsetmektedir. Bu da İran’da akşam yemeğinin masada değil de halının üzerine serilen sofrada yenilmesidir. Bu gelenek hemen hemen bütün doğu toplumlarında vardır.¹³⁸²

Romanda Doğulu yöneticilerin ve feodallerin Cuma günü kimseyi cezalandırmak istememeleri “Cuma” gününün İslam dinindeki kutsiyetini hatırlatmaktadır. Cuma günü, Müslümanlar için kutsal ve önemli bir gündür. Çünkü Müslümanların kutsal kitabı Kuran’da cuma günü namaza çağrı yapıldığında

¹³⁷⁸ Ordubadi, DT2, s. 74.

¹³⁷⁹ Ordubadi, DT2, s. 76-77.

¹³⁸⁰ Ordubadi, DT1, s. 56.

¹³⁸¹ Ordubadi, DT2, s. 351-352.

¹³⁸² Ordubadi, DT2, s. 665.

Müslümanların işlerini güçlerini bırakıp camiye gitmeleri istenir. Yine İslam Peygamberi'nin Cuma gününün en hayırlı gün olduğuna dair hadisi vardır.

Romanda Həsənağa adlı fakir bir inkılapçı ile Nazənin adında varlıklı bir ailenin kızının evlilik törenleri anlatılmaktadır. Azerbaycan Türklerinde kız isteme (elçilik), nişanlanma ve düğün törenleri derin köklere sahiptir. Geleneklere göre, ilk olarak, kız isteme aşamasında kız evine elçiler (dünürçü) gider. Onlar kızın ailesine kendi aileleri ve çocukları hakkında bilgi verirler. Kız tarafının rızası alındıktan sonra nişan işlemlerine başlanır. Kıza yüzük, başörtüsü ve birkaç parça elbise alınır.¹³⁸³ Nitekim romanda da bu uygulamalara ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür. Həsənağa, Əbülhəsənbəy'in onayını almadan kız evine elçi göndermek istemez. Əbülhəsənbəy'in izni alındıktan sonra kız evine elçi gidilir.¹³⁸⁴

Azerbaycan Türklerinde düğün damat evinde yapılmaktadır. Düğün öncesi damat evindekiler kız evine gelini almaya giderler. Damat evine gelen misafirleri eğlendirmek için müzisyenler getirilir.¹³⁸⁵ Romanda da Həsənağa'nın düğününün bu geleneğe uygun bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir.¹³⁸⁶

Romanda Tebriz'e ait düğün adetlerinin bir kısmı yansıtılmıştır. Gelinin damat evine geldiğinde yere halı sarılıp geline yer açılması buna örnektir. Əbülhəsənbəy, bu halıya “dövr” dendiğini ifade eder. Gelinin babası Ağa Qasım az bir çeyiz¹³⁸⁷ vermiştir. Damadın yakınları buna tepki gösterirler.¹³⁸⁸

Romanda evlenmeyle ilgili tespit edilen başka bir uygulama zengin ve soylu bir aileye sahip kızların fakir aileden biriyle evlenmesinin İran'da hoş karşılanmadığıdır. Çünkü soylu aileler kızlarının fakir bir erkekle evlenmesine sadece kızın evlilik dışı bir

¹³⁸³ Nargiz Kulieva, “Azerbaycan'da Düğün Gelenekleri”, <http://irs-az.com/new/pdf/201210/1350983167797765960.pdf>, (24.05.2019), s.28-29

¹³⁸⁴ Ordubadi, DT1, s.100.

¹³⁸⁵ Kulieva, s. 30

¹³⁸⁶ Ordubadi, DT1, s.100.

¹³⁸⁷ Çeyiz geleneği Türklerde çok eskilerden beri var olan bir uygulamadır. Bahaeddin Ögel'e göre çeyiz, Eski Türklerde baba malından kızı düşen paydır. Ögel, Dede Korkut'un “Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek” adlı hikâyesindeki “ağlı olan ivermiş, kızı olan köçürmüş” sözünün kızın payının oğlan evine göçürülmesi anlamına geldiğini belirtir. Türklerde babanın kızına çeyiz yapmasının bir yükümlülük olduğunu ifade eden Ögel, Divanü Lügat'it Türk'te bir beyin, bir babaya kızını çeyizli olarak evlendirmesini emrettiğini ifade eder. Kızın çeyizinin yüksek tutulması ise bir onur meselesidir. Gülden Sağol Yüksekaya “Kalın ve Çeyiz” http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/gulden_sagol_yuksekkaya_kalin_ve_ceyiz.pdf, (24.05.2019), s. 401-402

¹³⁸⁸ Ordubadi, DT1, s. 101.

ilişkiden hamile kalması durumunda razı göstermektedir. Sərdar Rəşid, Mahru'nun Əsəd'le evlenmesine bu yüzden razı gelmez.¹³⁸⁹

Romanda İran'daki Azərbaycan Türklerinin “ana dili” problemi de ele alınmıştır. Günümüzde İran'daki nüfusun hemen hemen yüzde kırkını oluşturan Azərbaycan Türkleri kendi dillerinde eğitim hakkının yanında ana dillerini öğrenme konusunda bile sıkıntı yaşamaktadırlar. Farslar tarafından ırkçı muamelelere maruz kalan Türklere, hakaret sayılacak ifadeler kullanılmaktadır. Bu durumun sadece günümüz için geçerli olmadığı olayların geçtiği meşrutiyet döneminde ve öncesinde de var olduğu romanda vurgulanmıştır.

Miss Hanna Əbülhəsənbəy'e Tebrizlilerin Türk olmasına rağmen neden edebiyat dillerinin Farsça olduğunu sorar. Əbülhəsənbəy, Farsçanın şiir ve edebiyat dili olarak kabul gördüğünü ancak bu görüşün yanlış olduğunu belirtir. Farsçanın şiir ve edebiyat dili olması Farslar için geçerlidir. Çünkü Türkler bu edebiyat anlayışını benimseyememişlerdir. Ülkede Türk okullarının olmaması, Farslaşma siyasetinin güdülmesi, Türkçe yazan şairlerin saraya alınmaması ve eserlerinin basılmaması Türklerin Farsça yazmasına sebep olmuştur. Türk-Fars çekişmesi o kadar ileri gitmiştir ki Türk olan padişahın gözü önünde Türklere “eşek” yakıştırması yapılmıştır.¹³⁹⁰

Konuyla ilgili Əbülhəsənbəy, İran'daki Farsların Türklere karşı ırkçı tutumu ve asimilasyon politikasına en iyi örneği Arif adlı şairin eserinden bahsederek verir. Azərbaycan Türklerine “eşek” ifadesini yakıştıran bu şair Azərbaycan Türkçesinin konuşulmasına da karşıdır. Maalesef bu anlayış günümüzde bile hala İran'da hem siyasi hem de toplumsal anlamda hâkim bir durumdadır.¹³⁹¹

Anlatıcı her ne kadar bu asimile siyaseti için Şah yönetimini suçlasa da İran coğrafyasında Türkçenin resmi dil olarak kabul görmesini sağlayan yine Şah İsmaildir. Şah İsmail döneminde Türkçe bu coğrafyada önemli ölçüde gelişmiştir. 121 Nadir Şah döneminde ise Türkçe yazı dili haline getirilmiştir. 123 Ancak anlatıcının da eleştirdiği gibi Kaçar hanedanlığı son dönemlerinde Kaçar şahları Türk diline ve edebiyatına pek önem göstermemişler, onu hor görmüşlerdir.¹³⁹²

¹³⁸⁹ Ordubadi, DT2, s. 577.

¹³⁹⁰ Ordubadi, DT1, s. 178.

¹³⁹¹ Ordubadi, DT2, s. 79.

¹³⁹² Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, Bilgeoğuz, İstanbul, 2010, s. 126

Anlatıcı Əbülhəsənbəy, Miss Hanna ilə Şüca köyünə gelirler ve burada anlatıcının Ələkbər adında bir arkadaşının evinde konaklarlar. Bu konaklama sırasında ev sahipleri misafirlerin ayaklarını yıkamak ister, Miss Hanna her ne kadar kabul etmek istemese de anlatıcının bunun bir gelenek olduğunu ifade etmesiyle buna mecbur kalır.¹³⁹³

Daha sonra Livarcan köyünə giden Əbülhəsənbəy ve arkadaşları faytonlarının yanı başında köyün ağasının emriyle gelişlerini kutlamak için kurban kesildiğini aktarmaktadır. Kesilen kurbanın üstünden atlayıp geçmek gerektiğini ifade eden Əbülhəsənbəy, bunun Doğuya ait bir adet olduğunu belirtir.¹³⁹⁴

İslam'da başka bir dinden Müslümanlığa geçilmesine “ihtida” adı verilir. İhtidada tek şart, kelime-i şهادet getirmek, Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmektir. Bunun için herhangi bir törene veya dini bir kuruma ihtiyaç yoktur. Ancak en az iki kişinin yanında şهادet getirmek gelenek haline gelmiştir. İhtida yapan kişinin ismini değiştirmesi şart değildir.¹³⁹⁵ Bu işlem yine de bir tören içerisinde yapılabilir.¹³⁹⁶

Romanda Tebriz'e giren Rus ordularının komutanı Smirnov din değiştirip İslam dinine ihtida etmek ister. Smirnov'a din değiştirme merasimi yapılır. Molla, ona İslam'a dahil olmayı isteyip istemediğini sorar. Olumlu cevap veren Smirnov, Mollanın kelime-i şهادet getirmesini tekrarlayarak Müslüman olur. Smirnov'un babasının adının Aleksandr olduğunu öğrenen molla, ona “*İsmayıl vələd İsgəndər*” adını verir.¹³⁹⁷

İslam'da nikah işlemleri mezheplere göre ufak farklılıklar gösterse de genelde uygulama olarak aynıdır. Nikah için en az iki şahit gerekmektedir. Bununla beraber nikah esnasında erkeğin kadına verdiği ya da vermeyi taahhüt ettiği hediye, para veya mal mülke mehir adı verilir.¹³⁹⁸ Romanda Smirnov'un, din değiştirmesinden sonra Mahru Xanım'la evlenme işlemlerine başlanır. Azerbaycan Türklerinde bu dinî nikah

¹³⁹³ Ordubadi, DT1, s. 200.

¹³⁹⁴ Ordubadi, DT1, s. 201.

¹³⁹⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihida>, (22.05.2019).

¹³⁹⁶ <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/84>, (22.05.2019)

¹³⁹⁷ Ordubadi, DT1, s. 332.

¹³⁹⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nikah>, (22.05.2019)

uygulamasına “kəbin” adı verilmektedir. Smirnov, Mahru Xanım’a iki bin manat parayı ve bir cilt Kuran’ı mehir olarak vermeyi kabul eder.¹³⁹⁹

İran’da özellikle Muharrem ayında Peygamberin torunu Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbela’da katledilmesi üzerine taziyeler düzenlenir. Bu taziyelerde mersiye okumak bir gelenek haline gelmiştir.¹⁴⁰⁰

Romanda bu gelenekle ilgili örnekler sıkça görülmektedir. Romanın giriş kısmında Nina ve İrayda’nın mersiye okuyan kişileri görmesi ve şaşırması üzerine Əbülhəsənbəy bunun Şiilik mezhebine bağlı bir gelenek olduğunu ifade eder.¹⁴⁰¹ Yine romanda Muharrem ayında yapılan etkinliklerde mersiye okuyan mersiyehanlardan bahsedilmiş, bu mersiyelerde Kerbela hadiselerinden bahsedilmesi gerekirken bunun tam tersi bir durumun söz konusu olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁰²

Mersiye okuma geleneğinin yanında bu yas zamanlarında giyilen kıyafetlere de yer verilmiştir. Anlatıcı ve Nina yası ifade eden siyah renk kıyafetler giymişleridir. Burada Muharrem ayında Şii mezhebine mensup kişilerin Hz. Hüseyin’in yasını tuttuklarını göstermek için siyah renk elbiseler giydiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁰³

Siyah renk Türklerde birçok anlamı ifade etmesinin yanında, bütün Türk boyları için bir yas simgesi olmuştur. Hacıgökmen, Oğuzların matem alameti olarak kara renkli elbiseler giydiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰⁴ Romanda Əbülhəsənbəy, meşrutiyet mücadelesinde ölen bir arkadaşının hanımıyla karşılaşır. Kadının baştan ayağa siyah giyinmesinden onun yas tuttuğunu anlar.¹⁴⁰⁵

Tebrizlilerin bahar aylarında şehrin etrafındaki bağlara giderek orada zaman geçirdikleri Əbülhəsənbəy’in ifadelerinden anlaşılmaktadır. Əbülhəsənbəy, Miss

¹³⁹⁹ Ordubadi, DT1, ss. 332-334.

¹⁴⁰⁰ Kerbela hadisesi Peygamberin ölümünden sonra Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlık ve çatışmaların ulaştığı bir dönüm noktasıdır. Kerbela’da yaşanan bu olaylar, edebiyat ve başka sanat alanlarına da yansımıştır. Bu konuda yazılmış eserlere Arapça “kətl” kökünden türemiş “maktel” adı verilmiş, bu eserler için “Mersiye”, “Muharremiye” ve “Maktel-i Hüseyin” adı da kullanılmıştır. Bu makteller taziye meclislerinde halkın diline, anlayışına ve ruhuna uygun bir söyleyişle okunur. Bunları taziye törenlerinde mersiye okuyan kişilere “mersiyehan” adı verilir. Mahmut Sarıkaya, “İran’da Türkçenin Gizli Hazinesi: Taziye Geleneğine Bağlı Mersiye Edebiyatı”, Mayıs 2012, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/turkcenin_gizli_hazinesii.pdf, (19.03.2019), s. 304

¹⁴⁰¹ Ordubadi, DT1, s. 20.

¹⁴⁰² Ordubadi, DT2, s. 11.

¹⁴⁰³ Ordubadi, DT2, s. 9.

¹⁴⁰⁴ Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, <https://docplayer.biz.tr/332298-Turklerde-yas-adeti-temelleri-ve-sonuclari.html>, (31.07.2022), s. 399.

¹⁴⁰⁵ Ordubadi, DT1, s. 200.

Hanna'ya Tebriz'de bahar aylarında vakit geçirebilecek en güzel yerin “Acı Çay” taraflarında olduğunu, burada at yarışlarının düzenlendiğini söyler.¹⁴⁰⁶

Bu eğlenceler esnasında Əbülhəsənbəy və Miss Hanna, Məşədi Kazım Ağa'nın kahvaltılı sofrasına davet edilirler. Sofrada onları hem şarkı söyleyen hem de dans eden kadın kıyafetleri giymiş Mütrib Məcid Ağa karşılar. Əbülhəsənbəy “müdrüb”in Doğu'da eğlence meclislerinde açık kadınların bulunamayacağından dolayı kadın kıyafeti giyen genç erkeklere dendiğini Miss Hanna'ya açıklama gereği duyar. Doğu'da böyle bir geleneğin varlığı bu olaydan anlaşılmaktadır.¹⁴⁰⁷

Romanda Tebriz'de yaşayan çingene kültüründen de bahsedilmiştir. Çingeneler eğlenceler düzenler, fal bakarlar. Fal bakan çingenelerin okuduğu dualardan bir örnek romanda şu şekilde verilir:

*Təbriz üstü dumanlı, dağlar başı dumanlı, bir pul, iki pul, üç pul, gedən, itən, tapıl. Ağacda yaşıl alça, dibində qara xalça, kəsilsin zəhərli dil, dəyərli gözlərə mil. Badam ağacda qala, tökülsün qada-bala. Açılısın bəxti qızın, qurulsun taxtı qızın! Qızlar kamına çatsın, nabatı qəndə qatsın, su gəlib arxa dolsun, qara fikir puç olsun! Kərdidə mərzə, nanə, yaman göz odda yana! Baqqalda qara kişmiş, qara ürəklərə şiş!..*¹⁴⁰⁸

Romanda yeni doğan çocuklara ad verme ilgili bir uygulama yapılmıştır. Kız ve erkek çocuklarına verilecek adlar bir kâğıda yazılır ve anneler tarafından seçilir. Bu seçilen adlar o çocukların ismi olur. Böyle bir uygulama Türklerde yoktur. Roman kahramanları bu uygulamayı kendileri bulmuş ve bunu bir gelenek haline getirme niyetindedirler. Çünkü bu çocuklar inkılabın yeni nesilleridir. Bu anlayış Sovyet ideolojisinin eskiye dair her şeyi yok etme düşüncesinin bir tezahürüdür,¹⁴⁰⁹

Her ne kadar romanda İran'da çocuklara ad koyma ile ilgili bir gelenek olmadığı bilgisi verilmiş olsa bile, böyle bir geleneğin Türklerde çok eski tarihlerden beri var olduğu bilinmektedir. Bu ad verme geleneği günümüzde bile uygulanmaktadır. Türklerde kişi adlarının sihri gücü olduğuna dair bir inanış vardır. Kişi adları kutsal

¹⁴⁰⁶ Ordubadi, DT2, s. 170.

¹⁴⁰⁷ Ordubadi, DT2, s. 176.

¹⁴⁰⁸ Ordubadi, DT2, s. 236.

¹⁴⁰⁹ Ordubadi, DT2, s. 706.

olarak kabul edilir.¹⁴¹⁰ Kişi adları halkın manevi hazinesi, hayata bakışı, gelenekleri, mitolojik düşüncesine bağlı oluşur ve tarihî bir miras olarak nesilden nesle aktarılır.¹⁴¹¹ Nina bu çocukları İran'da inkılapçı hareketin yeni nesli olarak görmektedir. Dolayısıyla çocuklara verilen "Həyat", "Solmaz", "Qəhrəman", "Aslan" gibi adlar da buna uygun bir şekilde belirlenmiştir.¹⁴¹²

Romanın bir bölümünde Miss Hanna Əbülhəsənbəy ile Livarcan köyünün ağası Hacı Xan'ın misafiri olur. Çay sohbeti yapıldığında Hanna, ağanın kızlarının ve hanımlarının neden masaya oturmadığını merak eder. Aldığı cevap İran'da aile yapısının ve kadının toplum ve aile hayatındaki yerini gösterir:

*-Adətləri belədir, lakin mən bu adətin tərək olınmasına tərəfdaram. Hər şeyimiz mədənidir, libasımız, qiyafətimiz, ev yaşayımız hamısı avropalı həyatı şəklini almaqdadır. Lakin örtülülük məsələsi əvvəlki şəkildə qalır. Bu da bizim hələlik zahirən mədəni, daxildə isə ibtidan həyat keçirməkdə olduğumuzu göstərir. Bunu da deməliyəm ki, qızlar analarından, gəlinlər isə oğlalarından asılıdır.*¹⁴¹³

Atasözleri toplumun ortak duygusu ve düşüncesini yansıtır. Milletin ortak tecrübelerinin ürünüdür. Bu yüzden atasözleri edebî metinlerde anlatıma canlılık katar, metindeki söylem özelliklerinin daha net bir şekilde ortaya çıkmasında yardımcı olur. Bu çerçeveden bakıldığında romanda bazı atasözleri kullanılmıştır.¹⁴¹⁴

*Almanlarda gözəl bir məsəl vardır; qadınlar ağılından, kişilər isə gözündən tələyə düşür.*¹⁴¹⁵

*"Türklər deyirlər ki, qadının haralı isə sən də oralısan"*¹⁴¹⁶

*"Tökülmüş suyu yerinə qaytarmak olmaz,-dedim"*¹⁴¹⁷

*"Öz yıxılan ağlamaz,-deyirdi,-özüm sevib gəlmişəm."*¹⁴¹⁸

*"Başınızı ağrıtmay istəmirəm: at həmin ətdir, ancaq iş aşpazın sənətindədir."*¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁰ Varis Abdurrahman, "Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme", 2016, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/varis_abdurrahman_ad_koyma_gelenekleri_uzerine.pdf, (12.05.2019), s. 125.

¹⁴¹¹ Ajn. Bağirov, "Nahçıvan'da Çocuklara Ad Verme Adetleri", Aktaran: Lütfiye Velibeyli, Kış 97, <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3599-published.pdf>, (12.05.2019), s. 149.

¹⁴¹² Ordubadi, DT2, s.708.

¹⁴¹³ Ordubadi, DT1, s.205.

¹⁴¹⁴ Yusuf Can Tıraş ve Halil İbrahim Ertürk, "Dede Korkut Kitabında Geçen Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Anlamlıları", 2016, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/252676>, (22.03.2019), s.137.

¹⁴¹⁵ Ordubadi, DT1, s.63.

¹⁴¹⁶ Ordubadi, DT1, s.126.

¹⁴¹⁷ Ordubadi, DT1, s.278.

¹⁴¹⁸ Ordubadi, DT1, s.352.

Romanda birçok deyime de yer verilmiştir:

*Lakin çay yenə də dinmir, yenə də çar jandarmalarının göz ağartmasını unuda bilməyənər kimi görünürdü.*¹⁴²⁰

*Bu sözlərdən sonra onun dili qarnında bir qız olduğuna dair şübhəm daha da artmağa başladı.*¹⁴²¹

*“Çox sağ ol. Yoxsa mənim qanım qurumuşdu.”*¹⁴²²

*“Birtəhər başımızı çəkib oturmuşduk.”*¹⁴²³

*“Vay oğlumun evi yıxıldı.”*¹⁴²⁴

*“Teleqramda Məhəmmədəli şah Eynüddövləyə əmr edir ki, ‘Təbrizin daşını daş üstə qoymamalısan’.*¹⁴²⁵

*“Eynüddövlə, Sahib-divan bağında yerləşərək, hər gün sülh heyətini göndərüb boşboğazlıq edirdi.”*¹⁴²⁶

*“Ninaya bıçaq vursaydın qanı çıxmazdı.”*¹⁴²⁷

*Məktubu oxuyanda qanım başıma vurdu, kəsikəsilə qaldım.*¹⁴²⁸

*“Bəndə nə çarə edir? Bu məmləkətdir. Bunun idarəsini mənə tapşırıblar. Yuxarı baxıram bığdır, aşağı tərəfə nəzər salıram saqqaldır.”*¹⁴²⁹

*“Çar hökuməti üçün ən adi bir iş olan bu qəratə biz yana-yana baxır, lakin təəccüb etmirdik.”*¹⁴³⁰

*“Sən böyük bir şəhərin altını üstünə çevirməyi bacarmışsan.”*¹⁴³¹

¹⁴¹⁹ Ordubadi, DT2, s. 303.

¹⁴²⁰ Ordubadi, DT1, s. 5.

¹⁴²¹ Ordubadi, DT1, s. 18.

¹⁴²² Ordubadi, DT1, s. 62.

¹⁴²³ Ordubadi, DT1, s. 74.

¹⁴²⁴ Ordubadi, DT1, s. 101.

¹⁴²⁵ Ordubadi, DT1, s. 108.

¹⁴²⁶ Ordubadi, DT1, s. 108.

¹⁴²⁷ Ordubadi, DT2, s. 12.

¹⁴²⁸ Ordubadi, DT2, s. 169.

¹⁴²⁹ Ordubadi, DT2, s. 623.

¹⁴³⁰ Ordubadi, DT2, s. 37.

¹⁴³¹ Ordubadi, DT2, s. 227.

3.3.2.4.3. Ekonomik Düzey

Romandaki ekonomik düzey İran'da 1908-1915 yılları arasındaki geçen zaman aralığını kapsamaktadır. 19. yüzyılda İran ekonomisi büyük sıkıntılar yaşamaktadır. Alınan önlemlere rağmen ekonomi iflasın eşiğine gelmiştir. Bunun yanında Avrupalı devletlere ve Rusya'ya verilen imtiyazlar İran halkının yönetime karşı tavrı almasına sebep olmuştur.¹⁴³²

Tebriz'deki ekonomik durumun iyi olmadığını romanın ilk sayfalarından anlaşılmaktadır: *“Doğrudan da, faytonlar 40 tümənə getdiyi halda mən faytona əlli tümən pəşin vermişdim. Çünki Təbriz bahalıq olduğundan Novruz öz atları və özü üçün Cufadan hazırlıq götürəcəkdı”*.¹⁴³³

Romanda Tebriz halkının ekonomik olarak durumu çok kötüdür. Halkın büyük bir bölümü fakirlikle mücadele etmektedir. Anlatıcı, halı fabrikasında işçi olan Həsənağa'nın evine gider ve buradaki fakirliği evin içindeki eşyaların tasviriyle anlatır. Odada doğru düzgün bir halı yoktur, eşyaların hepsi eskidir. Fabrikada işçi olarak çalışan birinin ne kadar fakir olduğunu, ekonomik anlamda nasıl sıkıntılar çektiğini belirtmek istemiştir.¹⁴³⁴

Həsənağa, Əbülhəsənbəy'e Tebriz'de iş bulmanın oldukça zor olduğundan, bütün fabrikaların kapandığından dert yanar. Halkın büyük bir bölümü işsizdir. İnkılap için savaşılan askerlere ise iş verilmemektedir.¹⁴³⁵

İran'da din adamlarının özel bir durumu vardır. Bunlar toplumsal hayatın her alanında etkilidirler ve önemli ölçüde söz sahibidirler. Din adamlarının büyük çoğunluğu toprak sahibidir. Romandan anlaşıldığına göre onların meşrutiyete karşı olmalarının başka bir sebebi de onların toprak sahibi olmalarından kaynaklanır. Bu yüzden toprakla ilgili yapılan reformlara sürekli muhaliftirler.¹⁴³⁶

Köylülerin geçim kaynağı tarımdır. Toprak kendilerine ait olmadığı için ellerindeki mahsulün büyük bir kısmını toprak ağalarına vermek zorundadırlar. Bu

¹⁴³² Karacan, s. 38.

¹⁴³³ Ordubadi, DT1, s. 16.

¹⁴³⁴ Ordubadi, DT1, s. 97.

¹⁴³⁵ Ordubadi, DT1, s. 97.

¹⁴³⁶ Ordubadi, DT1, s. 22.

yüzden fakirdirler. Giyecek kıyafetleri bile yoktur. Əbülhəsənbəy, Payan köyünde halkın geçim kaynağının dilencilik olduğunu belirtir.¹⁴³⁷

Başka bir köy olan Ereblər köyünde ise halkın bir kısmı kaçakçılıkla geçimini sürdürmektedir. Əbülhəsənbəy, bu köyde karşılaştığı bir kaçakçıyla olan konuşmasında köyün geçim kaynağının kaçakçılık olduğunu öğrenir.¹⁴³⁸

Tüccarların işi ekonomik olarak daha zor ve sıkıntılıdır. İran'da yabancı sermayeye verilen imtiyazlar nedeniyle yerli sermaye yabancılar kadar iş sahasında aktif değildir. Çünkü hükümet yabancı sermayeyi yerliye tercih eder. Emperyalist ülkelere tanınan ekonomik imtiyazlar sayesinde yöneticiler daha çok para kazanmış, yerli sermaye küçülmüştür. Kendisi de bir tüccar olan Məşədi Kazım Ağa bundan şikayetçidir. Hangi işe eline atmış olsa hükümet tarafından bir engelle karşılaştığını söyler. Hükümet yabancılara tanıdığı imtiyazları yerli sermayedarlara tanımamaktadır.¹⁴³⁹

Tüccarların, özellikle küçük esnafın durumu o kadar kötüdür ki, Tebriz'de esnaf, iş yerine eşekleriyle gidip gelmektedir. Nakliye için de bu eşekler kullanılır. Əbülhəsənbəy, Tebriz'e girdiğinde sokaklarda faytona ya da arabaya rastlayamadığını belirtir¹⁴⁴⁰

Fakir halk genellikle zengin ailelerin evinde hizmetçilik yapmaktadır. Özellikle inkılapçı askerlerin eşlerine iş verilmez. İş bulan kadınlar ise ev sahibinin tacizine maruz kalmaktadır. İnkılapçı olan Cavad Ağa'nın eşi Zeynəb, Hacı Mehdi Ağa'nın evinde hizmetçi olarak çalışmaya başlar fakat Hacı Mehdi Ağa, Zeynəb'i sürekli taciz eder.¹⁴⁴¹

Romanda geçen bu ifadelere bakıldığında Tebriz'de halkın büyük bölümü yoksullukla mücadele etmektedir. Romanda özellikle meşrutiyet için mücadele veren işçilerin yaşadığı ekonomik zorluklar ön plana çıkarılmış, bunlara karşı olan din adamları ve bir kısım sermayedarların bolluk içerisinde yaşadıkları, yoksul halkı kendi hırslarına göre kullandıkları vurgulanmıştır.

¹⁴³⁷ Ordubadi, DT1, s. 272.

¹⁴³⁸ Ordubadi, DT1, s. 272.

¹⁴³⁹ Ordubadi, DT2, s.64-65.

¹⁴⁴⁰ Ordubadi, DT1, s.35.

¹⁴⁴¹ Ordubadi, DT1, s.74.

3.3.2.4.4. Dinsel Düzey

Romanda Dumanlı Tebriz romanı her ne kadar konu itibariyle 1906-1911 yılları arasındaki İran Meşrutiyet dönemini anlatmış olsa da Sovyetler Birliği döneminde yazılmış bir eserdir. Bu yüzden Sovyet rejiminin beklentisini karşılamak için Sovyet ideolojisini yansıtacak şekilde oluşturulmuştur.

Sovyet rejiminin temelini oluşturan komünist ideolojinin kuramcılarından olan Karl Marx, Hegel'in idealizminden uzaklaşarak materyalist bir dünya görüşünü savunur. Ona göre din, insanın kendini özgürleştirmesinde en büyük engeldir. Din gerçekliği örterek insanın kendine yabancılaşmasına sebep olur.¹⁴⁴² Dini insanlığın çocukluk dönemine ait bir yanılsama olarak gören Marx, dinin verdiği mutluluğun aldatıcı bir mutluluk olduğunu belirtir.¹⁴⁴³

Lenin ise dine karşı mücadele edilmesini savunur. Bunu yaparken dinin materyalist açıdan açıklanmasını ve bu şekilde kaynağının tespit edilmesini vurgular.¹⁴⁴⁴ Dini orta çağın bir kalıntısı olarak gören Lenin dine karşı yürütülecek mücadelenin öncüsünün proletarya ve onun partisi olduğunu vurgular.¹⁴⁴⁵

Bu düşünceler ışığında Sovyet rejiminin dine karşı tutumunun dini ortadan kaldırmak ve seküler bir toplum yaratmak olduğu aşikardır. Nitekim Bolşevik İhtilali'nden sonra parti yönetimi sadece İslam'a değil diğer dinlere yönelik mücadelelere başlamıştır.¹⁴⁴⁶ Din üzerine kurgulanan politikaları iki aşamada gerçekleştirmeye çalışan Sovyet rejimi ilk aşamada katı bir şekilde dinsizliği ele almış ikinci aşamada Müslüman halkın millî benliklerini yok etmeyi planlamıştır. Bu hedef doğrultusunda dinî kurumların gücü bastırılmak istenmiştir.¹⁴⁴⁷

Özellikle 1928 yılı sonrasında İslam inanç esaslarını yok etmek ve bu esasların uygulanmasını engellemek için birçok din adamı öldürülmüş, birçok din adamı

¹⁴⁴² Cevat Özyurt, "Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2014, s.210

¹⁴⁴³ Özyurt, s.215

¹⁴⁴⁴ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", 2003, <https://dergipark.org.tr/download/issue-file/3529>, (13.05.2019), s.15-16

¹⁴⁴⁵ Viladimir İliç Lenin, "Sosyalizm ve Din", 2012, <https://tr.pdfdrive.com/din-%C3%9Czerine-vladimir-%C4%B0lyi%C3%A7-lenin-e117481547.html>, (13.05.2019), s.36

¹⁴⁴⁶ Taştan, s.18.

¹⁴⁴⁷ Tombak, s.361

öldürülmüştür. Bununla beraber din eğitimi de yasaklanmış, dinî eğitim veren medreseler kapatılmıştır.¹⁴⁴⁸

1920 yılında Sovyetler Birliğine katılan Azerbaycan'da da rejimin dine karşı uyguladığı politika geçerli olmaya başlamıştır. Ateist eğitim temel alınarak, bilimsel ateizm aracılığıyla dinî şuur eleştirilmiş, bu doğrultuda insanın geleneksel dinden uzaklaştırılmasını sağlayacak dinî pratikler, ayin ve merasimler, dinî bayramlar yasaklanmıştır. Bu mücadelenin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacak eser ve araştırmalara yer verilerek dinî inanç ve ibadet ilkeleri yıkılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁴⁹

Bu bilgiler ışığında romanın birçok yerinde dini reddeden, din adamlarını itibarsızlaştıran, dinin istismar edildiğinde nasıl bir tehlikeyle karşılaşılacağına vurgular yapılan anlatımları görmek mümkündür. Roman kahramanı ve aynı zamanda anlatıcı durumundaki Əbulhəsənbəy Bolşevik yanlısı olduğu için romanda dinî eleştirilere sıkça dile getirmiştir.

Sovyet uzmanların yaptığı araştırmaya göre Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar; sağlam müminler, geleneksel müminler ve çekimser müminler olarak üç grupta toplanmıştır.¹⁴⁵⁰ Əbulhəsənbəy'e göre ise dindarlar ve geleneksel Müslümanlar tam anlamıyla inkılapçı değildir. Koşullardan dolayı zoraki inkılapçı olmuşlar ve inkılapçıların yöntemlerini her fırsatta eleştirmektedirler. Bunlardan biri olan Hafız Əfəndi, Əbülhəsənbəy'e kendisinin de meşrutiyet yanlısı olduğunu fakat meşrutiyetçilerin hükümete karşı savaşmaması gerektiğini söyler. Əbülhəsənbəy onun bu sözlerinden geleneksel bir dindar olduğunu aslında meşrutiyet yanlısı olmadığını sadece çıkarı gereği öyle davrandığını anlar.¹⁴⁵¹

Dindarlar ve din adamlarının inkılabı desteklemelerinin esas sebebi anlatıcıya göre kendi çıkarlarını korumak istemeleridir. Onlar çıkarlarına uyduğu sürece inkılapçıdır. Örneğin romanda geçen Siqətülislam karakteri tam de böyle bir kişiliktir. Hacı Əli, Əbülhəsənbəy'e Siqətülislam'ın inkılap hareketini desteklemesinin sebebinin Şah yanlılarının kendi dinî görüşüne aykırı olmasından kaynaklandığını söyler. Sınıf meselesi ve ekonomik sıkıntılar onun pek de umurunda değildir. Bu

¹⁴⁴⁸ Tombak, s. 363-364.

¹⁴⁴⁹ Taştan, s. 19.

¹⁴⁵⁰ Taştan, s. 7.

¹⁴⁵¹ Ordubadi, DT1, s. 20.

yüzden İran'a meşrutiyet hareketini desteklemeye gelen Kafkasyalı demokratları ve Bakülü işçileri istemez.¹⁴⁵²

Əbülhəsənbəy din konusunda her zaman eleştirel bir yaklaşıma sahiptir. Ona göre din gereksiz ve boş bir kavramdır. Emperyalizmle mücadele aracı din değildir, dinin bu konuda hiçbir yardımı olamaz. Tebriz'de Rus ordusuyla yapılan çatışma esnasında okunan ezan için söyledikleri bu anlayışını daha da belirginleştirir: “- *Azanını bitir! Müstəmləkə Şərqi boynunda imperialist zəncir-ləri qırmaq üçün sənin azanın deyil, üsyanın qəhqəhə vuran bombası lazımdır.*”¹⁴⁵³

Əbülhəsənbəy'e göre dine ayrılacak her bir dakika boşa geçirilmiş zaman dilimidir. Miss Hanna'nın evine gelen misafirlerle dinî sohbetler etmesi bir Bolşevik olarak anlatıcıyı rahatsız etmektedir.¹⁴⁵⁴

Miss Hanna ile yaptığı tartışmada dini, medeniyetin düşmanı olarak gören Əbülhəsənbəy, dinî kurallar ile medeni hayatın bir arada yaşamayacağını belirtir. Her milletin oluşturduğu medeniyetin temelini dine dayandıran Miss Hanna, Avrupa medeniyetinin yüksek bir medeniyet olmasını Hristiyanlık dinine bağlar. Əbülhəsənbəy, ise tam tersini ifade eder. Ona göre Hristiyan dünyasının medeni olan kısmı Hristiyan değildir. Hristiyanlığı terk ettikleri için medeni olmuşlar ancak bu bıraktıkları dini, bir istismar aracı olarak aşağı tabakalara uygulamışlardır. Böyle yaparak aşağı tabakaların medeni olmasını istememişlerdir. Çünkü aşağı tabaka dinsizleşirse medeni tabakanın emirlerine uymaz ve kendi özgürlüklerini kazanabilir.¹⁴⁵⁵

Ona göre İslam dini, uygulamaları ve ritüelleriyle halkı bilinçsizleştirmiş, haksızlıklara karşı tepki veremeyecek kadar uyuşturmuştur. Halkın büyük bir kısmı, Aşure Günü'nde idam edilen inkılapçılara üzölmek yerine kendilerine hiçbir faydası dokunmayacak İmam Hüseyin'in yasını tutar. Halkın yüzyıllar önce ölen dinî bir kişilik için ağlayıp dövünmesini, yas tutmasını eleştiren Əbülhəsənbəy, dinin Tebriz halkının bağımsızlığı yolundaki en önemli engellerden biri olduğı kanaatinde dir.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵² Ordubadi, DT1, s. 42.

¹⁴⁵³ Ordubadi, DT1, s. 373.

¹⁴⁵⁴ Ordubadi, DT2, s. 80.

¹⁴⁵⁵ Ordubadi, DT1, s. 318.

¹⁴⁵⁶ Ordubadi, DT2, s. 66.

Bu anlayış içerisinde olan Əbülhəsənbəy için inkılap din temelli olamaz ve hedefine ulaşmak için dinî unsurlardan faydalanamaz. Çünkü din adamları Tebrizlileri siyasi yolundan bağımsızlık yolundan uzaklaştırmış, emperyalistlerle iş birliği yapmışlardır. Tebriz'e gitmek için Culfa şehrinde konaklayan Əbülhəsənbəy Livarcan köyüne giderken Hacı Salman adında bir tüccarın Kuran okuduğunu görür. Bu adam birkaç gün önce Çar askerinden dayak yemiştir. Posta Müdürü, Hacı Salman'ın Rus casusu olduğunu söyler. Bunun gibi insanlarla her adımda karşılaşmanın mümkün olduğunu dile getirir.¹⁴⁵⁷

Nina, Tebrizlilerin sık sık taraf değiştirmesinin sebebini din adamlarında görür. Din adamları halkı meşrutiyet hareketine karşı olumsuz yönlendirmektedir. Bu yüzden Tebrizlilerin ihtiyacı olan şey din değildir. Din adamları ortadan kaldırılmadıkça İran halkını inkılap fikri etrafına toplamak mümkün gözükmemektedir. Din adamları aynı zamanda toprak ağası da oldukları için köylülerin meşrutiyet hareketine katılmalarını engeller.¹⁴⁵⁸

Əbülhəsənbəy'e göre din ve emperyalizm arasında sıkı bir ilişki vardır. Din her zaman emperyalizmin hizmetindedir. Emperyalistler kendi amaçlarına ulaşmak için dini kullanma yoluna gitmişlerdir. Romanda Əbülhəsənbəy'in elde ettiği bilgiye göre Rus ve İngiliz müstemlekeçileri kendi güç ve yetkilerine kimsenin karşı gelmemesi için İslam dinini ve dindarları kullanmaya çalışmaktadır. Emperyalizmin Tebrizliler üzerindeki yeni silahı dindir. Hacı Səməd Xan, Tebrizlilerin meşrutiyet hareketinden kopması için bu silahı kullanmak istemektedir,¹⁴⁵⁹

Hacı Səməd Xan, Tebriz halkının dine uzak kalmasından şikâyet etmiş, onların dinî akideleri yerine getirmemesinden yakınmıştır. Bütün bu isyan hareketlerinin sebebi dinden uzaklaşmak ve dinsizliktir. Bu şekilde devam ettiği takdirde halkın tamamıyla Müslümanlığı unutacağını belirten Səməd Xan, halkın tekrar dine yaklaşması için bir örgüt kurulmasını istemiş, Çar rejiminin de bu konuda onayını almıştır. Bu örgüte Tebriz ileri gelenleri de dahil olacak bu sayede halkın sempatisi kazanılacaktır. Halk inkılapçılık fikrinden uzaklaşmış olacaktır. Səməd Xan'ın derdi İslamiyet'in yok

¹⁴⁵⁷ Ordubadi, DT1, s. 196.

¹⁴⁵⁸ Ordubadi, DT2, s. 49.

¹⁴⁵⁹ Ordubadi, DT2, s. 334.

olması, halkın dinsizleşmesi değildir. Onun asıl derdi kendi otoritesini kaybetme korkusudur.¹⁴⁶⁰

Romanda emperyalizmin dini bir silah gibi kullanmasına başka bir örnek Şeyx Əbdüləzəl Müəyyəd adında sahte bir şeyhin ortaya çıkması ve kendini mehdi ilan etmesidir.¹⁴⁶¹ Tebriz halkının büyük bir çoğunluğu bu adama inanmış ve onu zamanın kurtarıcısı olarak görmeye başlamıştır. Ancak Əbülhəsənbəy ve arkadaşlarının gösterdikleri mücadele sonucunda bu adamın aslen bir İngiliz olduğu casusluk yapmak ve halkın İngiliz işgaline karşı direnmesini engellemek için İngiliz hükümeti tarafından yetiştirilip gönderildiği ortaya çıkmıştır. Anlatıcıya göre İngiliz hükümeti emperyalist amaçlarını dini kullanarak uygulamak istemiştir.¹⁴⁶²

İslam dininde din adamlarının Müslüman nüfus içinde toplumsal ve siyasi bir gücü bulunmaktadır. Mollalar Müslüman toplumu içinde hem din hem adalet hem de eğitim ve sağlık alanında önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle toplumda kanaat önderidirler.¹⁴⁶³ Özellikle İran'da hakimlik, gayrimenkul emlak alım satımında nezaret etmek, birçok aile merasimleri ve törenleri tamamıyla din adamlarının elindedir. Bu gibi işleri görmek İran'da din adamlarının toplumsal anlamda önemini artırmış, bu yüzden de ülkenin siyasi meselelerine müdahale etmelerini sağlamıştır. Bu yüzden din adamlarının halk içerisinde itibarsızlaştırılması gerekmektedir.¹⁴⁶⁴

Romanda bu amaca yönelik din adamlarıyla ilgili çeşitli bazı tespitler aktarılmıştır. Bunlardan bir tanesi Molla Nəsrulla Salam'dır. Anlatıcı Miss Hanna ile beraber Tebriz'e giderken yol üzerinde bu mollaya misafir olmuşlardır. Kendisinin ilerici bir din adamı olduğunu söyleyen Molla, her ne kadar bu şekilde gözükmeye çalışsa da aslında ilerici değildir ve aynı zamanda cinsel sapıklıkları da vardır. Romanda onlara eşlik eden Müctəhidzadə Məhəmməd Xan, Molla Nəsrulla Salam'ın eşcinsel eğilimleri olduğunu ifade etmiştir. Molla Nəsrulla'nın Mekke'ye hacca giderken yanında genç erkekleri de götürdüğünü ve onlardan hacda bile cinsel anlamda istifade etmeye çalıştığını anlatmıştır.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶⁰ Ordubadi, DT2, s. 366.

¹⁴⁶¹ Ordubadi, DT2, s. 600.

¹⁴⁶² Ordubadi, DT2, s. 633.

¹⁴⁶³ Tombak, s. 362

¹⁴⁶⁴ Cezani, s. 165

¹⁴⁶⁵ Ordubadi, DT1, s. 186-187.

Din adamlarının ahlaksızlıkları o kadar ileri düzeydedir ki erkeklerin para karşılığında kadınlarla cinsel ilişkiye girebilmeleri için onlara İslam’da “muta evliliği” olarak tabir edilen geçici evliliklere onay verirler. Üstelik kadının evli olup olmaması onlar için önemli değildir. Romanda bu cinsel ilişkiye girmek isteyen kişiler kutsal kabul edilen “Seyid İbrahim” kabristanında bir araya gelip orada nikah kıyıldıktan sonra yine orada kendilerine ayrılan bir bölümde cinsel ilişkiye girmektedirler. Bu yüzden Roman kahramanlarından Tütüncüoğlu herkes tarafından kutsal kabul edilen ve saygı gösterilen bu yere “fahişə-xana” ismini vermiştir.¹⁴⁶⁶

Romanda sadece İslam diniyle ilgili bir eleştiri yoktur. İran’da geniş bir kitlesi olan Bahailik dinine de birçok eleştiri getirilmiştir. Əbülhəsənbəy bu dinin tanınmış kişilerinden olan Ağa Mir Əsədulla ile Bahailik hakkında bir tartışmanın içine girer. Ağa Mir Əsədulla, Əbülhəsənbəy’e Bahailik dinini tebliğ etmek isterken Əbülhəsənbəy, bu dini çok iyi bildiğini ve Bahailik dininin kurucusu olan Bahauallah’ın emperyalistlerle iş birliği yaptığını ifade eder. Bahauallah’ın verdiği talimatlar sayesinde Filistin’in İngilizler tarafından ele geçirildiğini belirtir.¹⁴⁶⁷

Bu tartışmalar yapılırken Əbülhəsənbəy, Kuran’dan ve Bahailik dininin kutsal kitaplarından birçok alıntı yapmıştır. Bu alıntılar sonucunda Bahailik dininin kurucuları ve ileri gelenleriyle kutsal eserleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.¹⁴⁶⁸

Görüldüğü gibi anlatıcı ya da roman kahramanı olarak Əbülhəsənbəy, gerek İslam dinine gerekse başka bir din ya da mezhebe sürekli eleştirel gözle yaklaşmış ve bunları toplumun gelişmesine zararlı bir unsur olarak değerlendirmiştir. Əbülhəsənbəy’in bu düşüncesi Sovyet rejiminin daha önce belirtilen dine ve din adamlarına karşı olan görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Romanda din adamları inkılaba ve yeniliğe karşı olarak gösterilmiş, inkılap karşıtı yöneticilerin bir kuklası gibi hareket etmişlerdir.

Bu açıdan bakıldığında 1906 İran Meşrutiyet hareketi içerisinde din adamlarının konumuyla ilgili Bijan Cezani’nin tespitleri önemlidir. İran’daki meşrutiyet hareketi din adamlarının önderliğinde başlamıştır. Nasıreddin Şah’ın Avrupa seferinden sonra saraya ve devlet sistemini Batılı tarzda düzenlemesi, kılık kıyafet konusunda Avrupalılara

¹⁴⁶⁶ Ordubadi, DT2, s. 184.

¹⁴⁶⁷ Ordubadi, DT2, s.88.

¹⁴⁶⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahailik>, (12.08.2019)

benzemeye çalışması, şeriat mahkemelerinin gücünü azaltması, din adamlarının tepkisini çekmeye sebep olmuştur. Bununla beraber Avrupalı işçilerin ve sermayedarların geniş haklara sahip olması kendileri de sermayedar olan din adamlarını rahatsız etmeye başlamıştır. Konuyla ilgili Rusya'nın Tahran'daki büyükelçiliğinin diplomatı Somov, İran şehirlerinin birçoğundaki memnuniyetsizliğin ve hareketliliğin özellikle din adamları tarafından ortaya atıldığını Petersburg'a bildirir.¹⁴⁶⁹

Romanın genelinde meşrutiyeti destekleyen din adamlarının bunu yapma sebepleri kendi çıkarlarıdır. Her ne kadar yenilikçi gibi gözükseler de molla yine molladır. Ancak Kesrevi ise inkılabı gönülden destekleyen din adamlarından da bahseder. Özellikle Muhammet Tebatebayi ve Seyit Cemalettin Afgani gibi din adamları Avrupa ülkelerinin güçlü ve düzenli olmasını Avrupa'daki kanun ve meşrutiyetten kaynaklandığını düşünüyordu. Kesrevi'ye göre bu din adamları içtenlikle meşrutiyet ve kanunların hayata geçmesi için çaba göstermişleridir.¹⁴⁷⁰

Din adamlarının bu mücadeleleri Əbülhəsənbəy'e göre İran'daki meşrutiyet hareketinin dinî kaynaklı olmasına sebep olmuştur. Əbülhəsənbəy uluslararası inkılapçı teşkilatın İran'daki ilerlemeye ilgisiz kalmasını bu duruma bağlar.¹⁴⁷¹

Əbülhəsənbəy'in bu düşüncesi bir bakıma doğrudur. Çünkü İran'daki meşrutiyet hareketi din adamlarının önderliğinde başlamıştır. Meşrutiyetin kabul edilmesinden sonra din adamlarının meclisin yapısı ve anayasanın nasıl olması gerektiğiyle ilgili görüşleri de meşrutiyetin istenmesinin esas nedenini ortaya çıkarmaktadır. Din adamlarına göre kurulacak meclisin anayasası İslami temelli olmalı, bütün işler İslam'a göre çözümlenmelidir. Din adamları üzerinde etkin bir role sahip olan Şeyh Fazlullah Nuri, şah ve bakanların yetkilerinin sınırlandırılması gerektiğini düşünmüş fakat özgürlük ve yasama fikirlerinin İslam'a aykırı olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷²

Peygamberin torunu Hüseyin ve ailesinin katledildiği Kerbela olayları Şiilerin hayatlarına yön veren önemli bir olaydır. Şiiler tarihî olaylar karşısındaki duruşlarını Kerbela olayları ile ilişkilendirir. Peygamberin torunu Hüseyin'in inandığı dava için savaşması ve bu uğurda canını dahi hiçe sayması Şii toplumunda bir şahadet

¹⁴⁶⁹ Cezani, s.167

¹⁴⁷⁰ Cezani, s.169

¹⁴⁷¹ Ordubadi, DT1, s.221.

¹⁴⁷² Karacan, s. 179

felsefesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu nedenle Şiilerde kötülöklere karşı mücadele ruhu, hak ve adalet arama bilinci Kerbela olaylarına dayandırılmaktadır.¹⁴⁷³

Belirtmek gerekir ki, nüfusun %70'i Şiî olan Azerbaycan'da Şiî gelenek kendini büyük ölçüde merasimler yoluyla takdim etmekte, özellikle de Kerbela olayının her yıl Muharrem ayında temsil edilmesi ile ilgili geleneksel bir ritüel olan Muharremlik merasimlerinde dramatik bir tarzda ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁷⁴

Bu nedenle romanda bu mezheple ilgili bazı geleneklere yer verilmiştir. Bunlardan bir tanesi hicri muharrem ayında yapılan uygulamalardır. Muharrem ayı sadece Şii mezhebi için değil bütün İslam dünyası için önemli bir aydır. Bu ayda Şiiliğin gelişip kökleşmesi için önemli olaylar meydana gelmiştir. En önemlisi İslam Peygamberi'nin torunu Hüseyin ve ailesinden yetmiş kişinin Emeviler tarafından katledilmesidir. Bu yüzden muharrem ayının başlangıcından itibaren İran'da yas ve anma günleri yapılır. Aşura olarak isimlendirilen Hüseyin'i ve Kerbelâ'yı anma günü etkinlikleri resmi olarak 963 yılında başlamış ve günümüze kadar gelmiştir.¹⁴⁷⁵

Muharrem ayının ilk günü bütün cami ve ibadethanelerde matem ayının ilk günü olarak kabul edilir. Ay başlamadan önce İran'ın bütün şehirlerinde siyah bayraklar ve flamalar şehrin önemli yerlerine ve evlerin girişlerine asılır. Bugünden itibaren insanların toplu olarak bulunduğu alanlarda günün önemiyle ilgili mersiyeler okunur. Muharrem ayının dokuzuncu gününde Aşure Günü'nün arifesidir. "Tâsûâ-i Hüseyinî" olarak anılan bugünde Kerbelâ olayında şehit olan "Ebu'l-Fazl Abbas" hakkında mersiyeler okunur. Muharrem ayının onuncu günü ise "Âşûra" günü olarak adlandırılır. Bugün, Muhammet Peygamberin torunu Hüseyin'in öldürüldüğü gündür. Bugün yas etkinlikleri doruk noktasına ulaşır.

Romanda Aşure Günü yapılan etkinliklerden bahsedilmiştir. Bu etkinliklerde halkın yukarıda bahsedilen etkinliklerden birçoğunu yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁶ Öbülhəsənbəy için yapılan bu etkinliklerin hiçbir önemi yoktur. Çünkü bu etkinlikler bile hem emperyalistlerin çıkarı için kullanılmış hem de samimiyetsiz bir şekilde

¹⁴⁷³ Karacan, s.176

¹⁴⁷⁴ Taştan, s.20

¹⁴⁷⁵ Habip Demir, "Günümüz İran Şiiliğinde Kutsal Gün ve Geceler", <https://Dergipark.Org.Tr/Download/Article-File/490802>, (04.04.2019), s.165

¹⁴⁷⁶ Ordubadi, DT2, s.66.

gösteriş için yapılmıştır. Nitekim evlerde İmam Hüseyin taziyesi verilmesinin sebebi insanların evlerindeki zenginliğini göstermek istemesi, Rus Konsolosunun ağlayanlara eşlik etmeye çalışması bunun göstergesidir.¹⁴⁷⁷

3.3.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)

3.3.3.1. Anlatının Kaynağı

1921 yılında Sovyetler Birliği'nde kurulan "Proleter Yazarlar Birliği" 1932 yılından sonra Sovyetler Birliği'ndeki edebî faaliyetlerin idare edildiği ana mekanizma olarak görev yapmaya başlar. Bu birliğin yaptığı en önemli faaliyet yazarların partili olması ve ideolojik bazı sorumlulukların altına girmeleri gerektiğini kabul ettirmektir.¹⁴⁷⁸ Bütün edebî birlikler parti yönergesi ile tek bir çatı altında birleştirilmiştir. Yazarlar devlete ve partiye olan bağlılıklarını sosyalist realist üslûp anlayışında yazdıkları eserlerle göstermek zorundadırlar¹⁴⁷⁹.

Roman, konu olarak İran Meşrutiyetinden sonra Tebriz'de inkılap yanlılarının vermiş olduğu mücadeleyi ele almaktadır. Ordubadî, İran'da gerçekleşen meşrutiyetin bizzat içinde bulunmuş, meşrutiyetten sonra Tebriz'deki Settar Han hareketini yerinde gözlemlemiştir. Bu harekette yer alan kişilerle yakın arkadaşlıklar kurmuştur. Dolayısıyla bu konuyla ilgili geniş bir bilgiye sahiptir.

"Həyatım və Mühitim" adlı eserinde Ordubad şehrinden Culfa'ya kaçtığını, vaktinin çoğunu Culfa şehrinin İran tarafında geçirdiğini ve burada İran'daki meşrutiyet hareketine katılan birçok kişiyle münasebet kurduğunu, hatta sık sık Tebriz'e giderek bu hareketin içinde yer aldığını dile getirir. Dumanlı Tebriz romanıyla ilgili materyalleri bu dönemde topladığını belirtir.¹⁴⁸⁰

Romandaki anlatıya kaynaklık eden Tebriz'deki inkılap mücadelesi 1907 ve 1917 yılları arasını kapsamaktadır. İran'daki meşrutiyet hareketi her ne kadar Şah yönetimine karşı verilmiş olsa da romanda bu mücadele sadece bu yönüyle ele alınmaz. Ordubadî, bu mücadeleyi bir Bolşevik inkılap hareketi olarak ele almış ve romanda da

¹⁴⁷⁷ Ordubadi, DT2, s. 357.

¹⁴⁷⁸ Uygur, s. 3.

¹⁴⁷⁹ Baltabayev, s. 20.

¹⁴⁸⁰ Ordubadi, s. 51.

bu hareketin karşısına İran'daki emperyalist unsurları koymuştur. Bu mücadele romanın ana kahramanı Əbulhəsənbəy tarafından Bolşeviklik penceresinden değerlendirilerek okuyucuya aktarılmıştır. Buna bağlı olarak da roman Tebriz'deki inkılapçı Bolşeviklerle Çarlık Rusya'sı, Şah yönetimi, toprak ağaları, tüccarlar ve din adamları gibi emperyalist unsurlar arasındaki mücadeleye yer vermektedir.

Çarlık Rusya ile Olan Mücadele:

Rusya'nın sömürgeci politikalar izlemeye başlamasıyla beraber İran, bu politikaların uygulanmasında önemli bir coğrafya haline gelmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Rusya ve İran arasında Kafkasya üzerinde büyük bir mücadele başlamıştır. Nitekim bu mücadele Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarıyla Rusya'nın lehine sonuçlanmış, Kafkasya ve Azerbaycan Rusya'nın eline geçmiştir. Böylelikle Rusya bölge üzerinde önemli bir güç olduğunu kanıtlayarak İran'dan birçok imtiyaz elde etmiştir. 1907 yılından sonra İngiltere ve Rusya arasında İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi ise İngiltere'nin etki alanında olacak şekilde yapılan anlaşma sonucunda İran bu sömürge devletleri arasında paylaşılmıştır.

Başta Rusya olmak üzere birçok yabancı devletin İran üzerinde ekonomik imtiyazlar elde etmesi İranlı yerli tacirleri ve din adamlarını rahatsız edince İran'da şaha karşı meşrutiyet hareketi baş göstermiş, bu imtiyazları kaybetme korkusu taşıyan Rusya ise meşrutiyetçilere karşı şahı desteklemiştir.

Rusya'nın şah yanlısı bir politika sergilemesinin başka bir sebebi de Rusya'da 1905 devrimini gerçekleştiren birçok sosyal demokratın ve Bolşevik'in İran'a geçerek meşrutiyet hareketine destek vermesidir. Bolşevikler için İran'daki meşrutiyet hareketi 1905 devriminin devamı gibidir. İran'da elde edilecek bir başarı Rusya için de örnek teşkil edecektir.

Romanda bu konuya Əbulhəsənbəy ve Nina arasında geçen konuşmada değinilir. Əbulhəsənbəy *“Biz kütlələri İran Sosial-Demokrat fırqasının ətrafında toplamalı, rusların hiyləsini işfa etməli, siyasi macəraların qarşısını almalı, inqilabi hərəkətin güclənməsinə çalışmalıyıq.”* diyerek Rusya ile mücadelenin önemini

vurgular. Nina ise onun bu fikrine destek vererek İran Meşrutiyetinin Rusya'daki 1905 devriminin yavrusu olduğunu, Rusların bu yavruyu boğmaya çalıştığını dile getirir.¹⁴⁸¹

İran'dan Rusya'ya çalışmak için giden birçok işçi Rusya'daki muhalif kesimden etkilenmiş, Bolşeviklerin fikir ve düşüncelerini yaymak için tekrar İran'a gelmişlerdir. Gerçek adı Nusrət Hüseyinov olan Əbulhəsənbəy de aslen Tebrizli olup Bakü'de madenlerde makine işçisi olarak çalışan, orada çar baskısına şahit olan ve İran'daki meşrutiyet hareketine katkı sağlamak için tekrar Tebriz'e gelen bu Bolşeviklerden biridir. Olaylar Əbulhəsənbəy'in bu dünya görüşü çerçevesinde anlatıldığı için romanda; Çarlık rejiminin İran'ı işgal etme planları, İran'daki meşrutiyet hareketine karşı müdahalesi, Tebriz'deki inkılapçılara yapmış olduğu baskı, Şah yanlısı yerel yöneticilerle iş birliği içinde bulunarak onları inkılapçılara karşı desteklemesi sürekli olarak dile getirilir.

Romanın birinci cildinde inkılapçılar her ne kadar Şah yanlılarıyla mücadele ediyormuş gibi gözükseler de arka planda Çar Konsolosluğu vardır. İnkılap karşıtları konsolosluğun yönlendirmeleriyle hareket etmektedir. Anlatıcı Əbulhəsənbəy, Çar Konsolosluğunun bütün faaliyetlerini konsoloslukta çalışan Nina aracılığıyla öğrenmektedir.

Örneğin Tebriz'e büyük bir orduyla hücum etmeye gelen Şehzade Eynüddövlə inkılapçılarla barış görüşmeleri yapmadan önce Rus konsolosluğuna gider ve oradan bazı talimatlar alır.¹⁴⁸² Əbulhəsənbəy, Eynüddövlə'nin Tebriz'e saldırmayacağını düşünen Səttar Xan'ı Nina aracılığıyla elde ettiği Rus Konsolosluğundan Tahran'daki Rus Büyükelçiliğine ve Petersburg'a gönderilen telgrafla ikna etmiştir.

Rusya için Kafkasyalı inkılapçılar tehlikelidir. Onlar hem çarlık rejimine karşı mücadele etmişler hem de İran'da çarlık rejiminin çıkarlarına karşı olan meşrutiyet hareketinde örgütlü olarak yer almışlardır. Bu yüzden çar konsolosluğu birçok Kafkasyalı inkılapçının tutuklanması için harekete geçer.¹⁴⁸³

Romanın ikinci cildi Tebriz'in Rus ordusu tarafından işgal edilmesiyle başlar. Çar ordusu Tebriz'e zafer nidalarıyla girmiştir.¹⁴⁸⁴ Rusya ve Rus Konsolosluğu bundan

¹⁴⁸¹ Ordubadi, DT1, s. 175.

¹⁴⁸² Ordubadi, DT1, s. 106.

¹⁴⁸³ Ordubadi, DT1, s. 127.

¹⁴⁸⁴ Ordubadi, DT1, s. 148.

böyle inkılapçıların birebir karşı karşıya gelecekleri bir düşmandır. Öyle ki bir Bolşevik olarak Əbulhəsənbəy'in çarlık rejimiyle mücadelesi sadəcə siyasi olaraq değıl, insani anlamda da romanda konu edinir. Örneğın Əbulhəsənbəy, Miss Hanna'yı Rus askerlerinin mütecaviz ellerinden güc bela kurtarmıştır.¹⁴⁸⁵

Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra inkılapçı Bolşevikler ile çarlık yönetimi arasında büyük bir mücadele başlar. Bunlardan en önemlisi inkılapçılara ait olan silahların Ruslardan saklanmasıdır.¹⁴⁸⁶ Sonrasında ise inkılapçılar içerisinde yer alan Əmir Həşmət'in Tebriz'in emniyet müdürü olaraq görevlendirilmesidir.¹⁴⁸⁷

Rusların Məhəmmədli Şah'ı İran'a tekrar getirme düşüncesini, meşrutiyet ordusunun güçlü olduğunu, meşrutiyet fikrinin yenilmediğini halka anlatmak için Tebriz'in birçok mahallesine duvar duyuruları asan Əbülhəsənbəy ve arkadaşları, halkı inkılap karşıtlarına ve onlara destek olan Çar rejimine karşı birlik olmaya çağırılmışlardır.¹⁴⁸⁸

Rus yönetiminin Tebriz'deki Nizamiye Teşkilatını terk-i silah edeceğini öğrenen ve Rus askerlerinin Tebriz halkına karşı uyguladıkları eziyetleri, aşağılamaları gören Əbulhəsənbəy ve arkadaşları, Ruslara karşı silahlı bir isyana kalkışmışlardır. İnkılapçı olan Nizamiye Teşkilatının Reisi Əmir Həşmət ve adamları Çar ordusuna karşı önemli başarılar elde eder ancak Tebriz'e takviye Çar askerinin geleceğinin öğrenilmesi sonucu Tebriz'den ayrılmak zorunda kalırlar.¹⁴⁸⁹ Birçok inkılapçı idam edilir. Bu olaydan sonra romanda Ruslarla mücadeleye silahlı olarak değıl, gizli bir şekilde devam edilmesi kararı alınmıştır. Əbülhəsənbəy ve arkadaşları kurdukları gizli örgüt aracılığıyla Çar rejimine ve ona destek veren İranlı yöneticilere karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Çar rejimi ve ona bağılı olan Tebrizli yöneticilerin İran'ın işgaline yönelik gizli siyasetlerini ortaya çıkarmak, Tebriz halkına inkılabın hala devam ettiğini, bu hareketin sahipsiz kalmadığını göstermek için “intibahnamə” adında bildirileri sokak duvarlarına yapıştırmışlardır.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁵ Ordubadi, DT1, s. 175.

¹⁴⁸⁶ Ordubadi, DT1, s. 260.

¹⁴⁸⁷ Ordubadi, DT1, s. 274.

¹⁴⁸⁸ Ordubadi, DT1, s. 301.

¹⁴⁸⁹ Ordubadi, DT2, s. 25.

¹⁴⁹⁰ Ordubadi, DT2, s. 125.

Sevgilisi Nina sayesinde hem Rus Konsolosu'nun hem de Şah'ın tayin etmiş olduğu Tebriz valisinin güvenini kazanan Əbülhəsənbəy, Nina aracılığıyla öğrenmiş olduğu çar rejiminin İran üzerindeki gizli faaliyetlerini yine bu “intibahnamə”lər aracılığıyla Tebrizlilərə duyurmuşdur.

Romanın dördüncü cildinde çarlık rejiminin Ermenileri Taşnak örgütü içinde toplamak istemesi üzerine Əbülhəsənbəy'in inkılapçı arkadaşı Arşak, Taşnakçıların Tebriz'de faaliyet göstermesine ve örgütlerine adam toplamalarına izin vermez. Adranik Paşa'nın başında olduğu Ermeni gönüllülərdən oluşan bir ordu için Tebriz'deki Ermenilerin katılımını sağlamakla görevli Hayk adındaki Ermeni etkisiz hale getirilir. Böylece inkılapçılar Çar rejiminin ve konsolosunun bir oyununu daha boşa çıkarmışlardır.¹⁴⁹¹

Tahran hükümetinin Sərdar Rəşid yerine Veliaht Məmmədhəsən Mirzə'yi gönderməsi sonucunda Çar konsolosuna, Veliaht'a yakın olabilmek ve onu etkisi altına alabilmek için Çar soyundan geldiğini iddia ettikleri Knyagina Osipova ile Veliaht'ı tanıştırlar. Osipova, Veliaht'ın resmini Petrograd'ta gördüğünü ve ona aşık olup İran'a gelmek için Veliaht'a mektup yazdığını, Veliaht'ın izni doğrultusunda Tebriz'e geldiğini iddia etmektedir. Əbülhəsənbəy ve Nina bu durumdan şüphelenir, bu kadının gerçek bir prenses değil de bir çar casusu olduğunu düşünürler. Bu durumu ifşa etmek için Petrograd'ta bulunun Prens Osipova'ya veliahdın ağzıyla Prens Osipova'yla evlenmek istediğine dair bir mektup yazarlar.¹⁴⁹²

Petrograd'dan gelen cevapla her şey ortaya çıkmıştır. Prens Osipova, kız kardeşi Osipova'nın İran'da değil, Petrograd'da olduğunu yazmış, Tebriz'deki Osipova adındaki kadının kendilerinden olmadığını dile getirmiştir. Bunu öğrenen Veliaht büyük bir hayal kırıklığına uğradığı gibi çar konsolosuna da planının suya düşmesinden dolayı üzgündür.¹⁴⁹³

Bu defa konsolosluk, Tebriz'deki gizli inkılap komitesine karşılık sahte bir demokrat komite oluşturmak ister. Bu komite gerçek komite gibi Tebriz sokaklarına “intibahnamə”lər bırakmaktadır. Gerçek inkılapçılar bu işe kimlerin alet edildiğini

¹⁴⁹¹ Ordubadi, DT2, s. 330.

¹⁴⁹² Ordubadi, DT2, s. 684.

¹⁴⁹³ Ordubadi, DT2, s. 693.

öğrenirler. Çar Konsolosu'na casusluk yapan ve bu görevi üstlenen Ağa Mir Sadıq Əbaçı komite tarafından öldürülür.¹⁴⁹⁴ Konsolosun bu planı da başarısız olmuştur.

Romanın sonunda Rusya'da devrim gerçekleşmiş ve Tebriz'deki inkılapçılarla Rus askerleri bağımsızlık için beraber hareket etmeye başlamışlardır. Birlikte İran meşrutiyet hareketi için hayatını kaybedenlerin mezarlarını ziyaret ederler. Roman boyunca çar rejimine ve askerlerine karşı verilen mücadele çar yönetiminin devrilmesiyle artık sona ermiştir.¹⁴⁹⁵

Şah Yönetimi ve Yerel Yöneticilerle Olan Mücadele:

Romanda inkılapçıların Şah yönetimiyle olan mücadeleleri iki şekildedir. Bir tanesi doğrudan Tahran yönetimiyle diğeri ise Şah yönetiminin Rusya'yla ortak olarak belirleyip atadığı Tebrizli yerel yöneticilerle olan mücadeledir.

İran'da ilan edilen meşrutiyetten sonra Məhəmmədli Şah başkentte darbeyle yönetimi tekrar ele almıştır. Şah'ın yönetimi tekrar ele geçirmesini kabul etmeyen Tebriz ise Səttar Xan ve Bağır Xan önderliğinde Tebriz'de meşrutiyeti savunmuş, Şah yönetimine karşı isyan bayrağı açmıştır. Şah, bu isyanı kırmak için birçok defa Tebriz'e hücumlarda bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi Rəhim Xan tarafından gerçekleştirilen hücumlardır. Romanın birinci cildinde Rəhim Xan'ın Tebriz'e olan saldırılarından bahsedilir. Bu saldırıları Kafkasyalı inkılapçıların desteğiyle önleyen Səttar ve Bağır Xanlar, Rəhim Xan'ın geri çekilip kaçmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹⁶

Bunun üzerine Şehzade Eynüddövlə ordusuyla Tebriz önlerine gelir. Səttar Xan'la barış görüşmelerine girişen Şehzade'nin esas amacını Əbülhəsənbəy Nina'dan aldığı bilgilerle Səttar Xan'a iletir. Nina Eynüddövlə'nin Rus Konsolosluğuna göndermiş olduğu yazıyı Əbülhəsənbəy'e verir. Yazıda Eynüddövlə, Şahın Tebriz'deki isyancıları ortadan kaldırıp Azərbaycan'ın yönetimini ele geçirmesi için kendisini gönderdiğini söyler.¹⁴⁹⁷

Eynüddövlə'nin Tebriz'i bombalamasıyla inkılapçılar ve Şah ordusu arasındaki çatışma tekrar başlar. Bu çatışmada Kafkasyalı inkılapçılar çok etkindirler. Romanda Eynüddövlə'nin başarısız olmasının sebebi Kafkasya'dan gelen sosyal demokratlardır.

¹⁴⁹⁴ Ordubadi, DT2, s.703.

¹⁴⁹⁵ Ordubadi, DT2, s.716.

¹⁴⁹⁶ Ordubadi, DT1, s.92.

¹⁴⁹⁷ Ordubadi, DT1, s.109.

Eynüddövlə konuyla ilgili Rus Konsolosluğuna Rusya'dan gelen bu inkılapçıların Şah hükümetine karşı ihanette bulunduğunu ve buna göre de bu Kafkasyalıların listesinin oluşturulup teslim edilmesine dair bir plan yapılmasını talep eder.¹⁴⁹⁸

Romanın ikinci cildinde Şah ordusunun başarısız olması sonucunda Şah hükümetinin izniyle Tebriz'e Çar ordusu girer. Tebriz artık çar ordusunun ve konsolosunun yönetimi altındadır. Məhəmmədəli Şah, Çar rejiminin isteğine uygun olarak Tebriz'e yöneticiler tayin etmektedir. Rusya'nın istekleri doğrultusunda hareket eden, ülke çıkarlarından çok şahsi çıkarlarını ön planda tutan bu yöneticiler Çar rejiminin bir kuklası gibidir. Romanın özellikle üçüncü ve dördüncü cildinde Çar Konsolosluğunun bütün isteklerini düşünmeden yerine getiren bu yöneticilerle inkılapçılar arasında büyük bir mücadele baş gösterir.

Çar rejimini savunan, İran'ın Rusya himayesine girmesini isteyen Hacı Səməd Xan, bu yöneticilerden biridir. Rusya Dış İşleri Bakanı Sazanov'un tavsiyesi üzerine İran'ın Azerbaycan valisi olarak atanan Hacı Səməd Xan inkılapçılardan nefret etmektedir. İnkılap yanlısı tüccarların dükkanlarını kapattırır, inkılapçılara türlü işkenceler yapar. Əbülhəsənbəy onu bu yönüyle bir cellada benzetmektedir.¹⁴⁹⁹

Nina ile olan yakınlığı sebebiyle hem çar konsolosunun hem de Hacı Səməd Xan'ın gözüne girmeye başaran Əbülhəsənbəy, kendisini bir tüccar olarak tanıtır. Bu sayede onun inkılapçılara karşı olan bütün siyasetini öğrenmiş ve arkadaşlarının buna göre önlem almasını sağlamıştır. İnkılabı maddi olarak destek sağlayan tüccarlardan Məşədi Kazim Ağa'nın dükkanının kapatılmasını ve mallarının toplatılmasını bu yakınlığı sayesinde engellemiştir. Yine bu sayede inkılapçı arkadaşları için güvenlik belgesi alabilmiştir.¹⁵⁰⁰

Zaman içerisinde çar rejimin gözünden düşmeye başlayan Hacı Səməd Xan, bu durumu düzeltmek ve rejimin gözüne girebilmek için inkılapçıları ve masum İranlıları sebepsiz yere öldürmektedir. Onun bu hareketlerini durdurmak ve ona büyük bir darbe vurmak için Əbülhəsənbəy, İran İnkılap Komitesi adına ona bir mektup gönderir. Bu mektupta çar rejiminin ve İngiltere'nin Hacı Səməd Xan'ı istemediğinden, kendisinin Azerbaycan valiliğinden el çektirileceğinden bahsedilmektedir. Hacı Səməd Xan bu

¹⁴⁹⁸ Ordubadi, DT1, s.126.

¹⁴⁹⁹ Ordubadi, DT2, s.114.

¹⁵⁰⁰ Ordubadi, DT2, s.113.

mektupları ve sonrasında bununla ilgili “*intibahnamə*”leri aldıktan sonra sarsılmış ve idarecilik konusunda büyük bir darbe almıştır.¹⁵⁰¹

Hacı Səməd Xan, Tebriz’de inkılapçıların faaliyetlerini engellemek ve halkın onlara olan desteğini kırmak için şehirde dinî faaliyetlerin artmasını, halkın bu faaliyetlere iştirak etmesi için mescitlerde ve tekkelerde dinî etkinlikler yapılmasını istemektedir. İnkılapçılar ise “*intibahnamə*”lerle halkı bu duruma karşı aydınlatmaya çalışırlar. Bu mescitlerde, sokaklarda dualar okuyup halkın dinî duygularını sömürenlerin çar konsolosunun ve Səməd Xan’ın ajanları olduğunu halka bildirirler.¹⁵⁰²

Çar rejiminin gözünden düşen Hacı Səməd Xan’ın yerine yardımcısı Sərdar Rəşid getirilmiştir.¹⁵⁰³ İnkılapçıların bu seferki mücadeleleri Sərdar Rəşid’e karşıdır. İnkılapçılara göre Sərdar Rəşid, Hacı Səməd Xan’a göre daha tehlikelidir. Hacı Səməd Xan, kendisini İngiltere ve Rusya’nın temsilcisi gibi görerek bu devletlerin menfaatini düşünürken Sərdar Rəşid, sadece kendi çıkarını düşünerek hareket eder. Bu yüzden hem İngiltere ve Rusya ile hem de Almanya ve Osmanlı ile yakın ilişkiler kurma yoluna gider.¹⁵⁰⁴

Romanda Sərdar Rəşid, çar ordusunun Tebriz’e girmesiyle çar konsolosunun sağ kolu olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Nina’nın kız kardeşi İraida ile evli olan Sərdar Rəşid’in kız kardeşi Mahru Xanım ise çar ordusunda subay olan Smirnov ile evlidir. Çar Konsolosu’nun isteğiyle gerçekleşen bu evliliklerde amaç, nüfuzlu Tebrizlilerle yakın alaka kurmak ve onları Çar rejimi siyasetine göre kullanmaktır.

Roman boyunca Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid’in bütün planlarını Mahru Xanım sayesinde önceden öğrenir ve ona göre önlemlerini alır. Örneğin Sərdar Rəşid’in Tütüncüoğlu’nu hapse attırmak istediğini Əbülhəsənbəy Mahru Xanım’dan öğrenir.¹⁵⁰⁵

Sərdar Rəşid’in başka bir planı ise Tebriz’deki inkılapçıların kimler olduğunu öğrenmektir. Bu yüzden inkılapçılar arasında bir ajan gibi yer edinmiş olan Şeşgilanlı Rzabala’dan inkılapçıların listesini ister.¹⁵⁰⁶ Əbülhəsən bəy ve arkadaşları, Rzabala’dan şüphelenerek onu takibe alırlar. Bu takipte Mahru Xanım ve Rzabala’nın eşi Nabat

¹⁵⁰¹ Ordubadi, DT2, s. 274.

¹⁵⁰² Ordubadi, DT2, s. 391.

¹⁵⁰³ Ordubadi, DT2, s. 409.

¹⁵⁰⁴ Ordubadi, DT2, s. 444.

¹⁵⁰⁵ Ordubadi, DT2, s.340-342.

¹⁵⁰⁶ Ordubadi, DT2, s.419.

Xanım onlara yardım eder. Rzabala'yı ortadan kaldıran inkılapçılar, onun hazırlamış olduğu listenin Sərdar Rəşid'in eline geçmesini engellemiş olurlar.¹⁵⁰⁷

Mahru Xanım aracılığıyla Sərdar Rəşid'e ait olan birçok değerli vesikaları ele geçiren Əbülhəsənbəy, onun bir yandan Ruslar və İngilizlər bir yandan da Almanlar və Osmanlılarla ilişki içinde olduğunu öğrenir. Sərdar Rəşid'in Tebriz'e gelen Osmanlı ordusuyla iş birliyi içinde olduğunu anlayan inkılapçılar Tebriz halkına bu durumu “*müraciətnamə*” adını verdikleri duyurularla haber verirler.¹⁵⁰⁸

Əbülhəsənbəy'in sevgilisi Nina'ya göz koyan Sərdar Rəşid, Nina'yı elde etmək için Əbülhəsənbəy'i ortadan kaldırmak istemektedir. Bu sebeple Tebriz'e gelecek olan Osmanlı ordusunu büyük bir sabırsızlıkla bekler. Çünkü inkılapçılar Osmanlı Devleti'nin Tebriz ve İran üzerindeki siyasetine karşıdır. Sərdar Rəşid, Tebriz'e gelecek olan Osmanlı ordusu kumandanlarının Əbülhəsənbəy ve diğer inkılapçıları idam edeceklerini düşünmektedir.¹⁵⁰⁹

Osmanlı ordusunun Tebriz'e girmesiyle beraber inkılapçılar Osmanlılara karşı tavrı almaya başlamışlardır. Romanda Osmanlı ordusunun Tebriz'de yapmış oldukları yağmalardan bahsedilmektedir. Bu yağmaları engelleyen inkılapçılar, bazı Osmanlı subay ve askerlerini terk-i silah ettirmişlerdir. İnkılap Komitesi aldıkları karar doğrultusunda Sərdar Rəşid'e Osmanlı ordusuyla alakasını kesmediği müddetçe inkılapçılar tarafından idam edileceğine dair bir mektup gönderirler. Bunun üzerine Sərdar Rəşid'in de kışkırtmalarıyla Osmanlı ordusunun kumandanı Helmi Paşa, Əbülhəsənbəy'i bir ziyafette tutuklayıp idam ettirmek ister. Sərdar Rəşid'in evinde verilen ziyafette tutuklanıp öldürüleceğini Mahru Xanım'dan öğrenen Əbülhəsənbəy, arkadaşlarıyla bir plan yaparak ziyafete katılır. Əbülhəsənbəy'i tutuklamak isteyen Helmi Paşa inkılapçıların yapmış oldukları plan doğrultusunda başarısız olur ve tam tersi Əbülhəsənbəy tarafından terk-i silah ettirilir.¹⁵¹⁰

Bu olaydan sonra Tebriz'deki Ermeni Mahallesi'ni yağma etmek isteyen Osmanlı ordusuna karşı önlem alınması için Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'e bir mektup gönderir. Əbülhəsənbəy'den çekinen Sərdar Rəşid, Helmi Paşa'ya Osmanlı askerlerinin

¹⁵⁰⁷ Ordubadi, DT2, s.441.

¹⁵⁰⁸ Ordubadi, DT2, s.445-446.

¹⁵⁰⁹ Ordubadi, DT2, s.471

¹⁵¹⁰ Ordubadi, DT2, s.510

şehir içine girmesi ve Ermeni mahallesini yağma yapmaları sonucunda askerlerin tutuklanacağına dair bir mektup yazar. Bunun üzerine askerleriyle Sərdar Rəşid'i tutuklamaya evine giden Hilmi Bey, karşısında inkılapçıları bulur ve amacına ulaşmadan geri döner.¹⁵¹¹

Sərdar Rəşid'in Əbülhəsənbəy'in gerçek kimliğini bu olaylardan sonra net bir şekilde öğrenmesi inkılapçıların onunla ilgili bazı önlemler almasını gerektirmiştir. Sərdar Rəşid'in evine bir Osmanlı askeri kılığında girerek onu rehin alırlar. Çalışma odasındaki birçok önemli evraka el koyarlar. Bu evraklarda onun çift taraflı oynadığı hem Rus hem Alman konsoloslarıyla ilişki içinde olduğu görülür. Bu evrakları ona karşı bir koz gibi kullanarak her istediklerini yaptırmaya çalışırlar.¹⁵¹²

Tahran hükümetinin Tebriz'e veliaht Məmmədhəsən Mirzə ve yardımcısı Nizamülmülk'ü göndermesi sonucunda Sərdar Rəşid'in yetkileri elinden alınır. Buna rağmen Sərdar Rəşid çar rejimine hizmetten vazgeçmez ve Tebriz'de görevli Rus albayı olan Berezovski'ye Tütüncüoğlu'unun inkılapçı olduğunu, tutuklanıp işkence yapılırsa diğer inkılapçıların isimlerini de verebileceğine dair bir bilgi verir. Berezovski, Tütüncüoğlu'nu tutuklatıp hapse attırır. Berezovski'yle görüşen Əbülhəsənbəy, Sərdar Rəşid'in bunu Mahru Xanım'ı kışkandığı için yaptığını, Mahru Xanım'ın Sərdar Rəşid'in gerçek kardeşi olmadığını anlatır ve ona rüşvet olarak bir at armağan eder. Böylece Tütüncüoğlu'nun serbest kalmasını sağlar.¹⁵¹³

Bu olaylardan sonra Sərdar Rəşid artık Tebriz'de kalamayacağını anlar ve Tahran'a kaçmak ister, Tahran'a kaçmadan önce Albay Berezovski'ye Əbülhəsənbəy'in inkılapçı olduğunu anlatan bir mektup gönderir. Əbülhəsənbəy'in Tebriz'deki Çar rejimine karşı yapmış olduğu bütün faaliyetlerini anlatır.¹⁵¹⁴ Berezovski, Əbülhəsənbəy'in yaptığı iyilikleri düşünerek onun evine gider ve onunla yüz yüze konuşur. Bu konuşmanın sonunda Əbülhəsənbəy'i tutuklamaktan vazgeçer. Əbülhəsənbəy bu olayın ortaya çıkmaması için Berezovski'ye Sərdar Rəşid'in ortadan

¹⁵¹¹ Ordubadi, DT2, s.510

¹⁵¹² Ordubadi, DT2, s.544

¹⁵¹³ Ordubadi, DT2, s.646

¹⁵¹⁴ Ordubadi, DT2, s.649.

kaldırılacağına dair söz verir.¹⁵¹⁵ Bunun üzerine Sərdar Rəşid, Təhran'a varmadan Zəncan şəhərində öldürülür.¹⁵¹⁶

İnkılapçıların Sərdar Rəşid'i öldürmələri Tebriz'de çar konsolosluğu ve çar yanlıları tarafından büyük bir endişeye sebep olur. Bu gizli teşkilatın ne kadar tehlike bir örgüt olduğunu konsolos ve Tebriz yönetimi artık anlamıştır.

Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Faaliyetlerine Karşı Mücadele:

Romanda Tebriz'de Çar rejimi tehlikesinin dışında Almanya ve Osmanlı Devleti'nin yaklaşmasıyla beraber bu iki devletin İran'ı kendi saflarına çekmek istemeleri de bir tehlike olarak görülmüştür. Çünkü bu iki devlet İran'ı kendi saflarına çekerek çıkacak olan I. Dünya Savaşı'na İran'ı da dahil etmek istemektedirler. Bu yüzden de Səttar Xan'ın Osmanlı Konsolosluğuna sığınması onlar için büyük bir fırsat olmuştur. Bu sayede Səttar Xan'ı etkileyerek inkılapçıları da kendi yanlarına çekebilmeyi hedeflemektedir.

Nitekim Səttar Xan, Osmanlı Konsolosluğuna sığındıktan sonra, fikirleri değişmeye başlamıştır. İnkılapçılara gönderdiği mektupta Azərbaycan'ın bağımsız olması gerektiğini, Almanya ve Rusya arasındaki rekabetten yararlanarak Almanya'nın tarafında yer alınmasının onların kurtuluşu olacağını dile getirmiştir. İnkılapçılar bu fikre kesinlikle karşıdılar. Səttar Xan'ın ev hapsinde olması inkılapçıların ondan bağımsız ve bu fikirlerin tam tersi yönde hareket etmelerini sağlar.¹⁵¹⁷ Yapmış oldukları toplantı sonucunda Tebriz'deki Osmanlı ve Alman taraftarlarının Rusya ve İngiltere aleyhine vermiş oldukları tebligatlara karşı ciddi bir mücadeleye girme kararı alırlar. Onlara göre Osmanlı ve Almanların bütün teşebbüsleri Azerbaycanlıların zararınadır.¹⁵¹⁸

Konuyla ilgili Rusların Tebriz'i işgal etmesiyle Tebriz'den kaçıp Osmanlı Devleti'ne sığınan Hacı Mirzağa Bülluri ve Hüseyn Fişəngçi, Tebriz'deki inkılapçılara bir mektup yazarlar. Mektupta yakında Tebriz'e Osmanlı ordusuyla beraber gireceklerini, bu yüzden inkılapçıların Tebriz halkını Osmanlı-Alman ittifakına dahil olma konusunda hazırlamaları gerektiğini dile getirirler. İnkılapçılar bu durumu bir

¹⁵¹⁵ Ordubadi, DT2, s.654.

¹⁵¹⁶ Ordubadi, DT2, s.661.

¹⁵¹⁷ Ordubadi, DT1, s.249

¹⁵¹⁸ Ordubadi, DT2, s.369.

emperyalistten kaçıp başka bir emperyalistin eline düşmək olaraq dəğərləndirirlər və bu istəgi geri çeviren bir məktup yazarlar.¹⁵¹⁹

Osmanlı ordusu Tebriz'e girdikten sonra onlar bərabər hərəkət edən Hacı Mirzağa Bülluri, ordu kumandanı Həlmî və İbrahim Fovzi Paşalara Tebriz'deki gizli komitenin silahlarının ələ keçirilməsi, liderlərinin həpsə atılması konusunda təvsiyədə bulunur. Əbülhəsənbəy, Osmanlı kumandanlarının kendisini həpsə atdırmaq istediklərinin fərkindədir. Bulunduğu yere bərkəç Osmanlı askəri onu həpsə atmaq içün baskın yəpməyə çalışır fakat bəşarılı olamazlar. Evın ətrafında yüzdən fəzla silahlı sivil inkıləpçının olduğunu fərk edince geri çekilirler.¹⁵²⁰

Bu olay üzərinə Həlmî Paşa, Əbülhəsənbəy'e bir məktup göndərərək əllərinin altındaki silahları təslim etmələrini aksi təkdirde yərgılanıp idam edileceğini bildirir. Əbülhəsənbəy yazdığı cəvəpta, Osmanlı ordusunun Tebriz'e bir kurtarıcı gibi değil de bir yağmacı gibi geldiğini, öncəsində Saçvüçbulak, Miyaandab və Məragə şəhirlərində de yağma yəptiklərini, Tebriz'de buna müsaade etməyəcəklərini söyler.¹⁵²¹

Əbülhəsənbəy, Alman casusu olan və aynı zamanda Amerikan Konsolosluğunda çalışan Miss Hanna'dan Bülluri və Həlmî Paşa'nın Tebriz'deki planlarını, Bülluri'nin inkıləpçılarının listəsini Həlmî Paşa'ya vərdiğini, inkıləpçılarını həpsə atdırmaq istediklərini öğrenir.¹⁵²²

Sərdar Rəşid, Həlmî Paşa'nın istəgi üzərinə Əbülhəsənbəy'i evində ziyafətə dəvət edər. Amaçları Əbülhəsənbəy'i, bu dəvəttə tutuklayıp həpsə atdırmaqdır. Əbülhəsənbəy bunu bildiği halde bu ziyafətə katılır. Onu tutuklamak istəyən Həlmî Paşa bəşarısız olur və Əbülhəsənbəy və arkadaşları tərəfindən tərək silah ettirilir. Həlmî bəy, Əbülhəsənbəy və inkıləpçılarla baş edeməyəcəklərini anlamıştır.¹⁵²³

Tebriz'deki Ermeni mahalləsini yağmalamak istəyən İbrahim Fovzi və Həlmî Paşa karşılarında yinə inkıləpçılarını bulur. İnkıləpçılar onun bu istəğini Sərdar Rəşid'i kullanarak geri çevirir. Sərdar Rəşid'i tutuklamak istəyən Həlmî Paşa karşıısında inkıləpçılarını görünce bu işdən vəzğəçər.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁹ Ordubadi, DT2, s.393-394.

¹⁵²⁰ Ordubadi, DT2, s.478.

¹⁵²¹ Ordubadi, DT2, s.484.

¹⁵²² Ordubadi, DT2, s.498.

¹⁵²³ Ordubadi, DT2, s.510.

¹⁵²⁴ Ordubadi, DT2, s.517.

Beklediği desteği bir türlü bulamayan Helmi Paşa ve Hacı Mirzağa Bülluri çareyi Siqqətülislam'da bulmaya çalışırlar. Onun evinde inkılapçılar toplanıp onlardan tekrar destek isterler. Fakat Əbülhəsənbəy'in ve arkadaşlarının fikirleri değişmez. Osmanlı ordusunun şehri yağmalaya çalışmasının halkın gözünde Osmanlı ordusunu kurtarıcı değil de yağmacı bir ordu olarak görüldüğünü ifade ederler. Osmanlı askerleriyle Rus askerlerinin Tebriz'i savaş yerine çevirmelerine izin vermeyeceklerini, bu yüzden en kısa zamanda Tebriz'i terk etmeleri gerektiğini dile getirirler. Bunun üzerine Helmi Paşa, Tebriz halkının onları arkadan vurmaması şartıyla Tebriz'den ayrılacaklarını söyler.¹⁵²⁵

Osmanlı ordusunun Tebriz'den ayrılması ve çar ordusuna yenilesi sonucunda Əbülhəsənbəy Tebriz halkını büyük bir felaketten koruduklarını ifade etmiştir. Çünkü ona göre Osmanlının Almanya'ya güvenerek Rusya'ya karşı kalkıştığı bu hareket boş bir maceradan ibarettir. Bu maceradan Tebriz halkını uzak tutarak Almanların planlarını alt üst etmişlerdir.¹⁵²⁶

Sermayedarlar ve Tüccarlarla Mücadele:

Romanda tüccar ve sermayedarlar sadece kendi menfaatlerini düşünen çıkarıcı bir sınıf olarak tanıtılmıştır. Bu sınıf kendi ticari kaygıları için güç kimdeyse onun yer alırlar. Onlar için inkılabın geleceği, halkın yoksulluğu pek önemli değildir.

Örneğin Kuşatmak altında olan Tebriz'de inkılap karşıtlarıyla savaş durumu söz konusuyken tahıl ambarlarının sahipleri tahıl fiyatlarını yüksek tutmaktadırlar. Bu tahıl ambarlarının hepsi Tebriz burjuvazisinin ve sermayedarlarıdır. Yüksek fiyatlardan tahıl alamayan fakir halkta kıtlık baş göstermektedir. Səttar Xan ve inkılapçılar bu fiyatlara müdahale etmek istemektedirler. Ancak burjuvazi buna karşı gelmektedir. Bu konuda Hacı Mehdi Kuzəkünani, Səttar Xan'ı fiyatlara müdahale etmeme konusunda ikna etmeye çalışır. Hacı Mehdi, Səttar Xan'ın yanından ayrıldıktan sonra Səttar Xan, Əbülhəsənbəy'e “*İndi qafqazlı yoldaşlar bilsin ki, biz inqilabı nə kimi adamların içərisində aparırıq*”¹⁵²⁷ şeklinde bir şikâyetle bulunarak meşrutiyet hareketinin burjuva

¹⁵²⁵ Ordubadi, DT2, s.522.

¹⁵²⁶ Ordubadi, DT2, s.522.

¹⁵²⁷ Ordubadi, DT, s. 57.

sınıfıyla olan sıkıntısını ortaya koyar. Nitekim romanın ilerleyen bölümlerinde Hacı Mehdi Kuzəkünani, inkılap karşıtı olan Hacı Səməd Xan'ın saflarına katılmıştır.¹⁵²⁸

İnkılapçı meşrutiyetçilerle çar ordusu arasında gerçekleşen çatışma sonucu birçok Rus askeri yaralanmış ve ölmüştür. Bunun üzerine inkılapçılar yayımlamış oldukları bildirilerde halktan yaralı Rus askerlerine yardım etmelerini, ölü askerlerin cesetlerini saklamamalarını istemişlerdir. Çatışma sonucu takviye Rus askerlerinin şehre gelmesiyle beraber, düne kadar inkılap yanlısı olan tüccar ve din adamlarının oluşturduğu burjuvazi bunun tam tersini yaparak korkularından ölen Rus askerlerinin cesetlerini kuyulara atmışlar ya da saklamışlardır. Əbülhəsənbəy'e göre burjuvanın yapmış olduğu bu hareket büyük bir ihanettir. Çünkü Çar Konsolosu inkılapçıları vahşi insanlar olarak göstermekte, burjuvazi ise konsolosa yaranmak için bu tarz bir harekette bulunmaktadır.¹⁵²⁹

Romanda inkılapçılar, tüccarlarla ve sermayedarlarla çar konsolosluğu ve yerel yöneticilerle olduğu gibi örgütlü bir mücadeleye girişmemiştir. Onların bu iki yüzlü tutumuna sürekli vurgu yapılmaktadır.

Din Adamlarıyla Olan Mücadele:

Sosyalist bir toplumun inşasında verilen en önemli mücadelelerden birinin dinle mücadele olduğunu belirten Özdemir, Lenin için de din ile mücadelenin Marksizm'in temelini teşkil ettiğini ifade etmiştir. Bu yüzden Sovyetler Birliği'nde din karşıtı mücadele 1917 Ekim Devrimi'nden itibaren her dönemde kendini göstermiştir.¹⁵³⁰

Ordubadi de bu anlayış doğrultusunda, 1933-1948 yılları arasında yayımlamış olduğu Dumanlı Tebriz romanında dine karşı olan ve dini reddeden bir tutum yansıtmaya çalışmıştır. Bu sebeple romanın ana kahramanı ve anlatıcısı olan Əbülhəsənbəy'in din karşıtı düşüncelerini romanda sıkça görmek mümkündür.

Dini gereksiz ve boş bir kavram olarak düşünen Əbülhəsənbəy, dine ayrılacak bir dakikayı bile boşa geçirilmiş bir zaman dilimi olarak görür. Dini, medeniyetin düşmanı olarak niteler ve Tebriz halkının bağımsızlığını engelleyen en önemli unsurun

¹⁵²⁸ Ordubadi, DT2, s. 76.

¹⁵²⁹ Ordubadi, DT2, s. 7.

¹⁵³⁰ Burcu Özdemir, "Sovyetler Birliği'nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol", 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/769201>, (03.09.2019), s. 179-196

İslam dini olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre İslam dini halkı şuursuz bir hale getirmiştir.¹⁵³¹

Nina için de durum aynıdır. İnkılabın halk tarafından yeterince desteklenmemesinin sebebini din ve din adamlarında bulmaktadır. Din adamları Tebriz halkını inkılabı karşı olumsuz yönlendirmektedir. Bu yüzden inkılap fikrinin yayılması için din adamlarının ortadan kaldırılması gerektiğini savunur.¹⁵³²

Emperyalizmin dinle sıkı bir ilişkiye girdiğini düşünen Əbülhəsənbəy, emperyalistlerin amaçlarına ulaşmak için dini kullandıklarını savunur. Örneğin Hacı Səməd Xan Tebrizlilerin meşrutiyet hareketin kopması ve inkılabı yakınlık duymaması için çar konsolosunun onayını da alarak dinî bir örgüt kurmak istemiş, bu örgüt aracılığıyla halkın dinî akidelerini sıkça yerine getirerek inkılabı olan desteklerini çekeceğini düşünmüştür.¹⁵³³ İnkılapçılar onun bu niyetini halka “*intibahnamə*”lerle anlatma yoluna gitmişlerdir.¹⁵³⁴

İngilizler halkın dinî duygularını kullanarak halkı meşrutiyetten uzaklaştırmak için başka bir yol denerler. Şeyx Əbdüləzəl Müəyyəd adında sahte bir şeyhi Tebriz’e getirmek isterler. Bu durumla ilgi şifreli bir telgraf alan inkılapçılar, şeyhi Tebriz’e gelmeden önce Salah Müseyiboğlu tarafından takibe aldırırlar. Salah Müseyiboğlu bir şekilde bu sahte şeyhin bazı eşyalarını çalar ve bu eşyalar içinden şeyhin bir İngiliz misyoneri olduğuna, Londra’da casusluk okulunda yetiştiğine dair belgeleri ele geçirir. Bütün bu bilgileri öğrenen inkılapçılar hazırladıkları “*intibahnamə*”lerde onun casusluk, misyonerlik dönemindeki fotoğraflarına ve belgelere yer verirler. Şeyh, Tebriz’e geldikten sonra bu ilanları duvarlara asan inkılapçılar bu sayede halka şeyhin gerçek yüzünü göstermiş olurlar. İngiliz konsolosu çar konsolosuna bu durumu şikâyet etmiş, Rus mıntıkasında olan bu yerde inkılapçıların faaliyetlerine engel olamadıkları için çar konsolosuna rahatsızlığını dile getirmiştir.¹⁵³⁵

Romanda kahramanlar arası kadın erkek ilişkileri, Bolşeviklik ve inkılap mücadelesi üzerinden ele alınmıştır. Bu nedenle Əbülhəsənbəy ile Nina arasındaki

¹⁵³¹ Ordubadi, DT2, s. 66.

¹⁵³² Ordubadi, DT2, s. 49.

¹⁵³³ Ordubadi, DT2, s. 366.

¹⁵³⁴ Ordubadi, DT2, s. 391.

¹⁵³⁵ Ordubadi, DT2, s. 635.

ilişki, Mahru Xanım ve Tütüncüoğlu arasındaki ilişki inkılap mücadelesinin gerisindedir. Öyle ki bu kahramanların birbirlerine âşık olmaları onların inkılaba olan katkılarına ve Bolşevikliğe olan bağlılıklarına bağlıdır.

Örneğin Əbülhəsənbəy için inkılap mücadelesi sevgiden daha önemlidir. Nina'ya âşık olmasına rağmen Nina'nın onu sevmesinden çok onun inkılaba katılması ve iyi bir inkılapçı olması Əbülhəsənbəy'i daha çok mutlu etmektedir. “*Məqsəd o sevgidən daha böyük, daha mühümdür.*” diyerek inkılap mücadelesinin Nina ile arasındaki ilişkinin gidişatından daha mühim bir yerde olduğunu gösterir.¹⁵³⁶

Əbülhəsənbəy'e göre inkılapçı bir kadın gerçek sevgiyi hak eden kadındır. Çünkü inkılap sevgisinin sevgilerin en büyüğü olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden Nina ile ilişkilerinin geleceği de inkılap mücadelesine bağlıdır. İnkılap mücadelesinin nasıl biteceği, onları nerelere sürükleyeceği bilinmemektedir. Bu sebeple ilişkileri de tam bir netlik kazanamamaktadır.¹⁵³⁷

Romanın başlarında inkılap hareketiyle ilgilenmeyen, siyasetten hoşlanmayan Nina ise Əbülhəsənbəy sayesinde bir inkılapçı olmuştur. Nina da Əbülhəsənbəy gibi inkılapçı bir erkeğin gerçek anlamda sevgiyi hak ettiğini düşünmeye başlamıştır. Onun için Bolşevik olmak, inkılaba hizmet etmek bir sevgi kriteridir.¹⁵³⁸

Mahru Xanım, bir inkılapçı olmamasına rağmen inkılap mücadelesinin içinde yer almıştır. O, bir vatansever olduğu için, inkılap hareketinin ne olduğunu tam olarak bilmese bile yine de inkılapçıların iyi şeyler yaptığını düşünür ve onlara yardım eder. Bu düşüncesinden dolayı kocası Smirnov'dan elde ettiği bilgileri Əbülhəsənbəy'e iletir. Kocasının ve kendisinin hayatını tehlikeye attığını bilerek böyle bir işe kalkışması onun ülke sevgisini her türlü sevgiden üstün tuttuğunu gösterir.¹⁵³⁹

Romanın ilerleyen bölümlerinde Tütüncüoğlu'na karşı bir yakınlık duymaya başlar. Tütüncüoğlu'nun inkılapçı olması, Mahru Xanım'ın ona karşı olan hislerinin daha da yoğunlaşmasını sağlar. Görüldüğü gibi Mahru Xanım içinde inkılapçı olmak bir sevgi kriteri olmaya başlamıştır. O da vatan sevgisini diğer sevgilerden üstün tutmuştur.

¹⁵³⁶ Ordubadi, DT2, s. 52.

¹⁵³⁷ Ordubadi, DT1, s. 118.

¹⁵³⁸ Ordubadi, DT1, s.155.

¹⁵³⁹ Ordubadi, DT1, s.356.

3.3.3.2. Tarihse1 Çerçeve

Dumanlı Tebriz romanı Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî roman olma özelliğini taşıması bakımından önemli bir romandır. Roman tarihî bir gerçeklikten hareketle yazılmıştır. Bu tarihî gerçeklik daha önce de belirtildiği gibi İran'daki meşrutiyet hareketinden sonra Tebriz'de yaşanan meşrutiyet yanlısı mücadeledir. Dolayısıyla romanda geçen birçok siyasi olay ve karakter tarihî gerçeklikler üzerine kurulmuştur.

Romandaki Siyasi Olayların Tarihî Gerçekçilikle Uyumu:

Romanda Tebriz'deki meşrutiyet yanlılarına destek olmak için Kafkasya'dan gelen Əbülhəsənbəy'in de dahil olduğu inkılapçı sosyal demokratlardan bahsedilmektedir. Bu inkılapçıların Tebriz'de kurmuş olduğu gizli bir komite Tebriz'deki meşrutiyet hareketini örgütlemekte, Səttar Xan'ın yanında şah yönetimine karşı mücadele vermektedir.

Tarihî kaynaklara bakıldığında Tebriz'de 1907-1917 yılları arasında böyle bir örgütün varlığından bahsedildiği görülmektedir. Bijan Cezani, Tebriz'de Meşrutiyet Hareketinin başladığı yıllarda ilk gizli komitenin kurulduğundan ve bu komitenin şehrin mücadele yönteminde çok önemli bir rol üstlendiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁴⁰

Romanda Tebriz'deki direniş1 kırmak için Rəhim Xan'ın ordusuyla Tebriz'e geldiğinden ve Qaradağ atlıların ona yardım ettiğinden bahsedilmektedir. Rəhim xan ordusuyla Səttar xan ve Bağır xan'ın kuvvetlerine karşı saldırmış fakat “*bışmış plovunu belə qazanlarda qoyub*” kaçırmıştır.¹⁵⁴¹ Cezani'nin aktardığını göre de Rahim Han, Karadağ atlılarının yardımıyla şehre gelmiş ve yenilgiden sonra rezil bir şekilde kaçırmıştır.¹⁵⁴²

Rəhim xan'ın başarısız olmasından sonra Şehzade Eynüddövlə Erdebil'de oluşturduğu bir orduyla, Nəsrüddövlə ise Tahran'da 7000 kişilik başka bir orduyla Tebriz'e hareket eder.¹⁵⁴³ Tebriz'e gelen bu iki ordu Eynüddövlə komutasında Səttar

¹⁵⁴⁰ Cezani, s.137

¹⁵⁴¹ Ordubadi, DT1, s.92.

¹⁵⁴² Cezani, s. 145

¹⁵⁴³ Ordubadi, DT1, s.105.

Xan'ın bulunduğu bölgeye saldırır, uzun süren çatışmalardan sonra geri çekilmek zorunda kalır.¹⁵⁴⁴

Romanda geçen bu olay Cezani'nin aktarımında da görülmektedir. Ayn-üd Devle ve Sepehdar'ın Tebriz'e gelerek meşrutiyetçilerden teslim olmalarını istediğini belirten Cezani, meşrutiyetçilerin olumsuz karşılık vermeleri sonucunda Ayn-üd Devle ordusunun saldırıya geçtiğini ve Rahim Han gibi kaçmak zorunda kaldığını dile getirmiştir.¹⁵⁴⁵

Bolat, Tebriz müctehitlerinden Hacı Mirza Hasan, İmam-ı Cuma Mirza Abdulkerim, Mir Haşim ve birkaç ulemanın Muhammed Ali Şah'a bir telgraf göndererek meşrutiyetin ortadan kaldırılmasını istediğini ifade eder. Bunu duyan meşrutiyet taraftarları Mir Haşim'i yakalayarak öldürmüşlerdir.¹⁵⁴⁶

Romanda ise bu durum Nina'nın getirmiş olduğu telgraflardan anlaşılmıştır. Bu telgraflarda Mir Haşim İmamcümə, Mirzə Kərim ve Mirzə Möhsün'ün Rəhim Xan'ın Tebriz'e gelmesinden dolayı padişaha teşekkür ettiklerini dile getiren Əbülhəsənbəy, Mir Haşim'in öldürülmesinden bahsetmez.¹⁵⁴⁷

19. yüzyılın başında İran ile Rusya arasında özellikle Azerbaycan ve Kafkasya hakimiyetiyle ilgili yapılan savaşlarda İran, ağır bir yenilgi almış, imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmaları sonucunda İran maddi anlamda büyük bir zarara uğrarken Kafkasya ve Azerbaycan'ı Rusya'ya teslim etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemden sonra Rusya'nın İran üzerindeki baskısı artmış, İran'da bazı imtiyazlar elde etmiştir. Rusya'nın İran'da elde etmiş olduğu imtiyazlar, bir başka sömürgeci güç olan İngiltere'yi rahatsız etmiştir. 1907 yılına kadar İran coğrafyası bu iki sömürgeci devlet arasında nüfuz kurma mücadelesine sahne olmuş, bu sayede İran izlediği politikalarla bağımsızlığını korumasını bilmiştir. Ancak 1907 yılında Rusya ve İngiltere arasında yapılan gizli anlaşma kapsamında İran'ın bu iki devlet arasında paylaşılması kararına varılmıştır. Böylece İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi İngiltere'nin etki alanında olacak, arada tarafsız bir bölge oluşturulacaktır.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁴ Ordubadi, DT1, s.136.

¹⁵⁴⁵ Cezani, s.145

¹⁵⁴⁶ Bolat, s. 54

¹⁵⁴⁷ Ordubadi, DT1, s.69.

¹⁵⁴⁸ Özkan Gökcan, "Çarlık'tan Bolşevik Devrimi'ne Rusların Ortadoğu Politikası", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 65, Şubat 2018, s. 448-460

Romanda inkılapçı komitenin yapmış olduğu bir toplantıda Rusya ve İngiltere arasında yapılan bu antlaşmadan bahsedilir. İnkılapçılar bu anlaşmayı da göz önünde bulundurarak bir hareket planı belirlerler. Əbülhəsənbəy toplantıda yaptığı konuşmada 1907 yılında Rusya ve İngiltere arasında yapılan anlaşma gereği Rusya'nın İran'da Azərbaycan bölgəsində söz hakkına sahib olduğunu, buna bağlı olarak da Çar ordusunun İran'ı işgal etməye hazırlandığını dile getirir.¹⁵⁴⁹

Tebriz'deki meşrutiyet direnişini bahane eden Rusya bu anlaşmaya göre Tebriz'i işgal eder. Romanın ikinci Cildi “*Təbriz Çar Kazakları Əlində*” başlığıyla başlamıştır.¹⁵⁵⁰ Romanda bahsedilen bu olay gerçektir. 29 Nisan 1909 tarihinde Tebriz, Ruslar tarafından işgal edilmiştir.¹⁵⁵¹

Bu işgal yüzünden romanda birçok inkılapçı şəhri terk eder. Bunlardan biri de Əbülhəsənbəy'dir. Reşt şəhrine gitmek isteyen Əbülhəsənbəy, Şahtahtı köyünde Təhran'ın meşrutiyetçilər tarafından ele geçirildiğini ve Məhəmmədəli Şah'ın Rusya Büyükelçiliği'ne sığındığını Kəspî gazetesinden okur.¹⁵⁵² Bu olayın gerçekliği Cezani'nin eserinde de görülmektedir. Cezani, 16 Temmuz 1909 tarihinde Təhran'ın meşrutiyet ordusu tarafından ele geçirildiği ve Muhammet Ali Şah'ın Rusya Büyükelçiliği'ne sığındığını dile getirir.¹⁵⁵³

Rus ordusunun Tebriz'i işgal etmesinden sonra Səttar Han ve Bağır Han, Osmanlı Konsolosluğu'na sığınmış, Muhammed Ali Şah'ın tahtan indirilmesine kadar konsoloslukta kalmışlardır.¹⁵⁵⁴ Romanda bu durum inkılapçıların Səttar Xan'a yazdıkları mektupla dile getirilmiştir. Osmanlı Devleti ve Almaniya'nın İran üzerindeki siyasetleriyle ilgili düşüncelerini öğrenmek için Səttar Xan'a mektup yazan inkılapçılar, Səttar Xan'ın Osmanlı Konsolosluğunda oturduğu için konsolosluğun etkisi altında kalabileceğini düşünürler.¹⁵⁵⁵

Bu işgalden sonra inkılapçıların ilk yaptığı icraat Əmir Həşmət'in Tebriz Nizamiye Reisi olarak atanmasını sağlamak olduğu görülmektedir. Bu sayede

¹⁵⁴⁹ Ordubadi, DT1, s.148.

¹⁵⁵⁰ Ordubadi, DT1, s.148.

¹⁵⁵¹ Bolat, s.56

¹⁵⁵² Ordubadi, DT1, s. 167.

¹⁵⁵³ Cezani, s. 104

¹⁵⁵⁴ Bolat, s. 57

¹⁵⁵⁵ Ordubadi, DT1, s. 246.

meşrutiyet yanlısı mücahitler Tebriz nizamiyesinde silah altında hazır bulunabileceklerdir.¹⁵⁵⁶ Rusların Tebrizlilere yapmış olduğu kötü muameleye karşı Əmir Həşmət'in de katkısıyla inkılapçılar Ruslara karşı silahlı bir isyan başlatırlar. Bu isyan başarısız olur, Əmir Həşmət ve adamları Tebriz'i terk eder. Romanda geçen bu olaydan Sebîlürreşad dergisinde söz edilmektedir. Dergide, Tebriz kuva-yı askeriyyesi kumandanı Emir Haşmet'in Rusların yolsuzluklarını görmeye tahammül edemediğine ve bu yüzden Tebriz'den çıkarak denk geldiği Rus askerleriyle çatıştığına yer verilmiştir.¹⁵⁵⁷

Muhammet Ali Şah Rusya'nın desteğiyle Tahran'ı ele geçirip meşrutiyete son vermek istemiştir. Bu konuda harekete geçen şah, Tahran önlerinde yaptığı birçok savaşı kaybetmiş ve en sonunda tekrar Rusya'ya kaçmıştır.¹⁵⁵⁸ Bu olaya romanda Miss Hanna'nın Əbülhəsənbəy'le yaptığı konuşmada yer verilmiştir. Miss Hanna, Əbülhəsənbəy'e Məhəmmədəli Şah'ın tamamen yenildiğini ve Rusya'ya kaçtığını söyler.¹⁵⁵⁹

Rusya ve İngiltere'nin baskılarından kurtulmak isteyen İran, Amerika'ya yaklaşmak istemiş, bu sebeple Amerika'dan Morgan Shuster adlı bir ekonomisti ülkeye getirmiştir. Shuster, maliyede yapmış olduğu çalışmalarla İngiltere ve Rusya'nın tepkisini çekmiş, Rusya İran'a ultimatom vermiştir. Rusya'dan gelen bu ultimatom sonucunda Shuster, İran'dan kovulmuştur.¹⁵⁶⁰

Romanda bu olay öncelikle inkılapçıların yayımlamış olduğu duyurularda dile getirilmiştir. Bu duyurularda Rus ve İngiliz hükümetlerinin İran'ın ekonomik durumunu düzeltmek için getirilen Morqan Şoster'in İran'dan kovulmasını talep ettikleri belirtilir.¹⁵⁶¹ Romanda bu konu “*Çarın Ultimatumu*” başlığı altında tekrar ele alınmış, bu bölümde Rusya'nın İran'ın kuzeyini işgal etme tehdidinde bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁶² İkinci cildin son kısmı olan “*Döyüş Günləri*” başlıklı bölümde

¹⁵⁵⁶ Ordubadi, DT1, s. 273.

¹⁵⁵⁷ Sebîlürreşad Cilt 8 Sayı 183 – 208, 08 Mart 1912 – 29 Ağustos 1912 Proje Yürütücüsü. Ertuğrul Düzdağ, Sırâtımüstakîm- Sebîlürreşad Külliyyatı Neşri: 8kültür Yayınları Dizisi No. 218/8, Aralık 2016- Bağcılar / İstanbul, s. 156

¹⁵⁵⁸ Cezani, s.105

¹⁵⁵⁹ Ordubadi, DT1, s. 338.

¹⁵⁶⁰ Bijan Cezani, s. 239

¹⁵⁶¹ Ordubadi, DT1, s. 340.

¹⁵⁶² Ordubadi, DT1, s. 344.

Əbülhəsənbəy Morqan Şoster'in İran'dan kovulduğu haberinin Təbriz'de yayıldığını aktarır.¹⁵⁶³

Cezani, Tebriz'in 29 Nisan 1909 tarihindeki işgalinden sonra Rus ordusunun bu şehirde 1917 yılına kadar varlığını sürdürdüğünü, işgalden sonra Tebriz'e daha çok Rus askeri getirildiğinden bahseder. Aralık ayının yirmisinde Tebriz'in stratejik yerlerini ele geçiren Ruslar, hükümet ve meşrutiyet yanlısı mücahitlerle savaşıma başlamıştır. Cezani'nin Shuster'den aktardığına göre pazarlarda katliam başlamış, silahsız adamlar, kadınlar ve çocuklar bile öldürülmüştür. Aşure günü ve muharrem ayının onuna denk geline tarihte Rus bayrakları asılmış Tebriz'in devlet binasında ünlü din adamı Sika-ül İslam ve beş görevli memur idam edilmiştir.¹⁵⁶⁴

Romanda bu olaya üçüncü cildin hemen başında değinilmiştir. Çar Konsolosluğu tercümanlarından Mirzə Fətullah'ın her gördüğü Tebrizliyi tüfekte vurduğunu dile getiren Əbülhəsənbəy, ölenlerin hepsinin hiçbir siyasete karışmamış, silahsız insanlar olduğunu belirtir.¹⁵⁶⁵ Yine üçüncü cildin “*İki Matəm*” adlı bölümünde Siqətülislam, Şəmsülüləma, Ağaməhəmməd Qafqzlı, Əli Mösyö ve iki oğlunun çar askerleri tarafından idam edilişleri anlatılmaktadır.¹⁵⁶⁶

1907 yılında imzalanan antlaşma uyarınca Rusya ve İngiltere'nin İran'ı bölüşmelerine ve müttefik gibi hareket etmelerine rağmen Mehmet Kaya, Rusya ve İngiltere arasındaki nüfuz mücadelesinin I. Dünya Savaşı'na kadar devam ettiğini belirtir.¹⁵⁶⁷ Romanda İngiltere ve Rusya arasındaki bu mücadele üçüncü ciltte “*İngilis-Rus İxtilafi*” başlığı altında anlatılmıştır. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un İngiltere'nin Petersburg'daki büyükelçisine Azerbaycan'ın yönetimi ve İran petrollerinin paylaşımıyla alakalı verdiği muhtıradan bahsedilir.¹⁵⁶⁸

Romanın dördüncü cildinin “*Gözlənməyən Nəticə*” başlık bölümünde Andranik Paşa'ya bağlı bazı kişilerin Tebriz'deki Erməniler arasında gönüllü ordu oluşturmak için Tebriz'de “*Daşnak*”lar adına toplantılar düzenlendiğinden bahsedilmektedir.

¹⁵⁶³ Ordubadi, DT1, s. 368.

¹⁵⁶⁴ Cezani, s. 251

¹⁵⁶⁵ Ordubadi, DT2, s. 6.

¹⁵⁶⁶ Ordubadi, DT2, s. 67.

¹⁵⁶⁷ Mehmet Kaya, “İran Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1813-1923)”, <http://www.bingol.edu.tr/documents/%C4%B0ran%20ingiliz%20Rus.pdf>, (22.10.2019)

¹⁵⁶⁸ Ordubadi, DT2, s. 282.

Əbülhəsənbəy, yaptığı caniliklerle tanınan Andranik paşa'nın Təbriz'den gönüllü asker toplama işini çar rejiminin bir siyaseti olarak görür.¹⁵⁶⁹

Tarihte de Andranik Paşa olarak bilinen Andranik Ozanyan'ın Rus ordusu için hizmet ettiğini, Osmanlı Devleti'ne karşı çetecilik faaliyetlerine giriştiğini dile getiren Güven, Rus ordusunun gönüllü Ermeni asker toplama hareketinde Andranik Ozanyan'ın katkısının olduğunu belirtir.¹⁵⁷⁰

Əbülhəsənbəy, Nina'ya Rusların Tebriz'e girmesiyle Tebriz'den kaçan bazı inkılapçıların İstanbul'a gittiğini ve orada İttihat ve Terakki macerasına katıldıklarını anlatır. Bu inkılapçılar İran'ı da bu maceraya çekmek istemektedirler.

Əbülhəsənbəy'in Nina'ya anlatmış olduğu bu durum tarihî gerçeklikle de uyumludur. Karadeniz, İranlı meşrutiyetçilerin İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki birlikte çalışmak istediklerini ifade etmektedir. Devletabadî'den aktardığına göre bu meşrutiyetçilerle İttihat ve Terakki arasında anlaşma yapılmıştır.¹⁵⁷¹

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya ile ittifak olarak girmesi İran'ı Osmanlı Devleti için önemli bir coğrafya haline getirmiştir. Yönetimdeki İttihat ve Terakki Partisi Türkçülük düşüncesiyle İran'ı ittifak devletleri içine sokmaya çalışarak Türkistan coğrafyasına ulaşmayı hedeflemiştir. Rusya ve İngiltere'nin Türkiye'yi abluka altına almasını da engellemek için İran üzerine bir harekât gerçekleştiren Osmanlı Devleti 14 Ocak 1915 tarihinde Ömer Naci ve Ömer Fevzi Bey komutasındaki birlikler ile Tebriz'i ele geçirmiştir. Buradaki halkın Türk güçlerine destek vereceği düşünülmüş fakat halktan herhangi bir destek gelmemiştir. İran Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerini protesto etmiş, Ruslar ise Sarıkamış Muharebesinden sonra İran'ın kuzeyine doğru harekete geçerek Osmanlı ordusunun bu bölgelerden çekilmesine sebep olmuşlardır.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁹ Ordubadi, DT2, s. 324.

¹⁵⁷⁰ Melek Sarı Güven, "Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnelliğin Sorgulanması: "Kahraman" Andranik Ozanyan Örneği", Kış 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/383779>, (22.10.2019), s. 72-82.

¹⁵⁷¹ Yılmaz Karadeniz, "İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri (1906-1909)", Eylül 2009, <http://sbard.org/pdf/sbard/Sbard%20Master/014%20Master.pdf>, (22.10.2019), s. 4.

¹⁵⁷² Halit Baş, "Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri", December 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/908778>, (22.10.2019), s. 17-65.

Romanda ise bu olay ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Osmanlı ordusu Tebriz'e Helmi Paşa ve İbrahim Fovzi Paşa komutasında giriş yapar.¹⁵⁷³ Tebriz'de halka kötü muamele yapan Osmanlı ordusu karşılarında inkılapçıları bulur. İnkılapçılar Tebriz'de Osmanlı ordusunu istememektedir. Bu yüzden bu orduya karşı mücadeleye girişirler. Halktan ve inkılapçılardan yeteri kadar destek bulamayacağını anlayan Helmi Paşa ve ordusu Tebriz'den ayrılır.¹⁵⁷⁴ Ənver Paşa'nın Sarıkamış'taki ordusunu bozguna uğratan Ruslar, Tebriz üzerine hücumla kalkerlar. Sofyan-Tebriz arasında Helmi Paşa ve İbrahim Fovzi'ye bağlı Osmanlı ordusu Rus ordusuna karşı yenilir.¹⁵⁷⁵

Rusya'da Şubat 1917'de Petersburg'da başlayan ayaklanma sonucu Çar II. Nikola 2 Mart günü tahttan çekildiğini açıklamış, çar ve ailesi geçici ev hapsine alınmıştır.¹⁵⁷⁶ Aynı yılın Ekim ayında Bolşevikler ülke yönetimini ele geçirerek Ekim Devrimi'ni gerçekleştirmiş olurlar. Bolşeviklerin savaşı hemen bitireceklerine dair vaatlerde bulundukları için birçok asker Bolşeviklerin tarafına geçmiş, silahlarını bırakıp köylerine dönmüştür.¹⁵⁷⁷

Romanın dördüncü cildinin son bölümleri Rusya'da gerçekleşen bu olaylarla ilgilidir. “*Rədd Olsun Müharibə!*” adlı bölümde inkılapçıların yaptığı toplantıda Əbülhəsənbəy, II. Nikolay'ın tahttan indirildiği bilgisini arkadaşlarıyla paylaşır. Çar askerlerinin artık muharebe etmək istemediğini dile getirir.¹⁵⁷⁸ Romanın “*Oktyabr İnkılabı*” başlık son bölümde, Rusya'da Ekim Devrimi'nin gerçekleştiğinden ve inkılapçıların bundan sonraki həkāt planlarından bahsedilir.¹⁵⁷⁹

Romanda Geçen Tarihî Kişilikler:

Ələkbər: Romanda tarihî bir kişilik olarak ilk karşılaşılan karakter Şüca köyünün inkılapçılarından Ələkbər'dir. Culfa'dan Tebriz'e giden Əbülhəsənbəy, Dərədiz'deki çaycı dükkanında Ələkbər'le karşılaşır.¹⁵⁸⁰ Romanda geçen bu karakterden Ordubadî'nin kendi hayatını anlattığı Həyatım və Mühitim adlı eserinde de

¹⁵⁷³ Ordubadi, DT2, s. 472.

¹⁵⁷⁴ Ordubadi, DT2, s. 522.

¹⁵⁷⁵ Ordubadi, DT2, s. 542.

¹⁵⁷⁶ Murray Bookchin, **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri (Üçüncü Devrim/Cilt 3)**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 196

¹⁵⁷⁷ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 542

¹⁵⁷⁸ Ordubadi, DT2, s.710.

¹⁵⁷⁹ Ordubadi, DT2, s.716.

¹⁵⁸⁰ Ordubadi, DT1, s. 18.

bahsedilmektedir. Culfa'ya giden Ordubadi, burada Elekber Şücali adlı bir inkılapçıyla tanıştığını dile getirir.¹⁵⁸¹

Hacı Əli Davafüruş: Əbülhəsənbəy Təbriz'e gelir gelmez bazı inkılapçı liderle görüşmek istediğini, bunlardan ilkinin Hacı Əli davafüruş olduğunu dile getirir ve onun ziyarete gider.¹⁵⁸² Cezani'nin Kesrevi'den aktardığına göre Tebriz'deki encümenlerin savaşı kaybettiklerini düşünüp kaçmaya başladıkları anda Hacı Ali Devafuruş, meşrutiyetçi mücahitleri desteklemeye devam etmiştir.¹⁵⁸³

Siqətülislam: Tebriz'deki meşrutiyet direnişinin dinî simalarından olan Sikatülislam, Rus ordusu Şubat 1909'da şehre girdikten sonra idam edilmiştir.¹⁵⁸⁴ Romanda Əbülhəsənbəy'in Hacı Əli davafüruş'tan sonra görüştüğü ikinci kişi Siqətülislam'dır. Siqətülislam'ın inkılapla ilgili görüşlerini merak eden Əbülhəsənbəy, onun inkılaba olan yaklaşımını beğenmez.¹⁵⁸⁵ Romanın üçüncü cildinde ise Siqətülislam Ruslar tarafından idam edilir.¹⁵⁸⁶

Settar Han ve Bağır Han: İran Meşrutiyeti'nin ve Tebriz direnişinin en önemli simalarından olan Settar Han ve Bağır Han'la ilgili bilgiye birçok tarihî kaynaktan ulaşılmaktadır. Bolat, sürekli beraber hareket eden Settar ve Bağır Hanların kısa sürede Tebriz'de herkes tarafından sevilen bir sima haline geldiklerini belirtir. Edward Browne'dan aktardığına göre Settar ve Bağır Hanlar olmasaydı, Tebriz şah ordusu tarafından kısa sürede ele geçirilir, meşrutiyet mücadelesi büyük bir yara alabilirdi.¹⁵⁸⁷

Əbülhəsənbəy'in Siqətülislam'dan sonra görüştüğü üçüncü kişi Səttar Xan'dır. Səttar Xan ilk defa tanıştığı Əbülhəsənbəy'e Kafkasyalı sosyal demokratlardan övgüyle bahseder.¹⁵⁸⁸

Bolat, Settar Han'ın Tebriz'deki gergin ortamdan dolayı tahıl fiyatlarını artıran ve halkı zor durumda bırakan hububat satıcılarını fiyatlara düşürmek için zorladığını ifade eder.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸¹ Ordubadi, s.51

¹⁵⁸² Ordubadi, DT1, s.34.

¹⁵⁸³ Cezani, s.139

¹⁵⁸⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/tebriz> (24.11.2019)

¹⁵⁸⁵ Ordubadi, DT1, s.38.

¹⁵⁸⁶ Ordubadi, DT2, s.67.

¹⁵⁸⁷ Bolat, s.52

¹⁵⁸⁸ Ordubadi, DT1, s.46-47.

¹⁵⁸⁹ Bolat, s. 53

Əbülhəsənbəy'in Səttar Xan'la olan ikinci görüşmesində bu konu ele alınmışdır. Bu görüşmə esnasında orada bulunan Hacı Mehdi Kuzəkünani Səttar Xan'ın tahlil fiyatlarına müdahalesini engellemək için onu ikna etməyə çalışmaktadır.¹⁵⁹⁰

Əbülhəsənbəy'in digər bir görüşmesiysə Bağır Xan'ladır. Səttar Xan'la beraber Bağır Xan'ın yanına giden Əbülhəsənbəy Bağır Xan'ın Səttar Xan gibi başqa insanların fikrini almadığını, tartışılan konularla ilgili İran asilzadeleri gibi sürekli “*Biz hamısını biliriq.*” şeklinde cevaplar verdiğini ifade eder.¹⁵⁹¹

Şah'a bağlı ordular Tebriz'deki direnişi kırmak için yola çıkmışlar ve bu durum Tebriz halkında ve mücahitlerde büyük bir ümitsizlik yaratmıştır. Bunun üzerine Bağır Han ve birçok mücahit silahlarını bırakmış, evlerine beyaz bayrak asmışlardır. Rusya'nın Tebriz konsolosu Səttar Han'ın yanına gelmiş ve Səttar Han'a tehlikelerden korunabilmesi için evine Rus bayrağı asmasını önermiştir. Səttar Han ise bu teklifi şiddetle reddetmiştir.¹⁵⁹²

Bolat'ın bahsettiği bu olay romanın birinci cildinin “*Rəhim Xan*” bölümünde dile getirilmiştir. Rəhim Xan, ordusunun Sahibi-Divan Bağ'ına geldiği için birçok mücahidin ondan korktuğundan dolayı heyecanlarını yitirdiğini dile getiren Əbülhəsənbəy, Nina'dan Bağır Xan'ın Rus Konsolosu'nun teslim bayrağını kabul ettiğini öğrenir. Səttar Xan'ın evine giden ve bu haberi ona ileten Əbülhəsənbəy, Rus konsolosunun da oraya geldiğini, konsolosun aynı teklifi Səttar Xan'a da ilettiğini ve Səttar Xan'ın bunu reddettiğini ifade eder.¹⁵⁹³

Cezani, Rus ordusunun Tebriz'e girmesinden sonra General Snarski'nin Kafkasya devrimcilerinin teslim olmasını talep ettiğini belirtir. Bunun üzerine Kafkasyalı mücahitler gizli bir şekilde Kafkasya'ya doğru yola çıkmıştır. Səttar Han Kafkasyalı devrimciler için büyük bir ziyafet vermiştir.¹⁵⁹⁴

Romanda ise Əbülhəsənbəy, Rus ordusunun Tebriz'e girmesinden sonra Tiflis'e doğru hareket eder. Yola çıkmadan bir gün önce Səttar Xan Kafkasyalı inkılapçılara

¹⁵⁹⁰ Ordubadi, DT1, s.55.

¹⁵⁹¹ Ordubadi, DT1, s.66.

¹⁵⁹² Bolat, s. 54

¹⁵⁹³ Ordubadi, DT1, s. 68-69.

¹⁵⁹⁴ Cezani, s.154-155

büyük bir ziyafet verir. Bu ziyafette Səttar Xan, Bakü işçilerinin Tebriz mücadelesinde verdikleri yardımı hiçbir zaman unutamayacağını dile getirir.¹⁵⁹⁵

İnkılapçılar: Tiflis'e gitmek için yola çıkan Əbülhəsənbəy, məşrutiyet ordusunun Təhran'ı ele geçirdiğini duyunca tekrar Culfa üzerinden Təbriz'e dönməyə karar verir. Culfa'da kaldığı otelin restoranında Culfa inkılapçılarından olan Şeyxov, Nəsrulla, Baxşəli Ağa Şahtaxlı, Ağa Məhəmmədhüseyn Hacıyev, Nağı İsmayılov və Səttar Zeynəbdinov'la görüşür.¹⁵⁹⁶ Romanda geçen bu kişiler gerçək həyatda da Ordubadi'nin Culfa'ya yerləşdikdən sonra görüştüyü İranlı inkılapçılardır.¹⁵⁹⁷

Əbülhəsənbəy, Culfa'da posta müdürünün evinə misafir olur. Burada Rüstəm Xan'ın düşüncələrindən bəshəder. Rüstəm Xan'ın 1890'ıncı yıllarda İstanbul'da "Enter" adlı gazeteyi çıxaran Mirzə Əliqulu Xan Əxtər'in oğlu olduğu romanda kiçik bir dipnotla açıqlanmışdır.¹⁵⁹⁸ Rüstəm Xan tərîhi bir kişilik olmasa bile yazır Ordubadi'nin Culfa'da tanışmış olduğu İranlı inkılapçılardandır.

Ordubadi, aynı eserinde Rus ordusunun Tebriz'i işgal etməsindən sonra Hacı Əli Davafürüş, Abbas Əli Qəndfürüş gibi inkılapçıların asıldığını, İran'ın bir Rus müstəmləkəsi şəklini aldığını dile getirir.¹⁵⁹⁹ Ordubadi, bəhsettiyi bu inkılapçılara romanında da yer vermişdir. Culfa'dan Təbriz'e ikinci gelişinde Əbülhəsənbəy'in inkılapçılarla yapmış olduğu toplantıda bu inkılapçılar da yerlərini almış, fikirlərini dile getirmişdir.¹⁶⁰⁰

Sərdar Rəşid: Romanın ən önəmli karakterlərindən biri de Sərdar Rəşid, digər adıyla Rəşidülmülk'tür. Aynı zamanda tərîhi bir kişilik olan Sərdar Rəşid, romanda çar yanlısı, kurtuluşu və medeniyeti Ruslara bağlı olmaqta gören, məşrutiyet hərəketinə mühələfet edən bir yönetici olaraq anlatılır. Səməd Xan'dan sonra Tebriz'də valilik yapmışdır. Kötü bir karakterdir. Sərdar Rəşid adı tərîhi kaynaklarda Mehmet Emin Resülzadə'nin Terakki gazetesinə yazmış olduğu yazısında görülməkdədir. "Rəşidülmülklə Sipəhdar" başlıklı yazıda Sipəhdar'ın Rəşidülmülk'tən Tebriz'deki məşrutiyet mücadelesində mücahitlərdən yana olmasını ya da tarafsız kalmasını

¹⁵⁹⁵ Ordubadi, DT1, s. 156.

¹⁵⁹⁶ Ordubadi, DT1, s. 175.

¹⁵⁹⁷ Ordubadi, s. 51

¹⁵⁹⁸ Ordubadi, DT1, s. 192.

¹⁵⁹⁹ Ordubadi, s. 52

¹⁶⁰⁰ Ordubadi, DT1, s. 234.

istemesi üzerine Reşidülmülk'ün ona hakaret edici bir cevap yazmasından bahsedilmektedir.¹⁶⁰¹

Hacı Səməd Xan: Romanda diğər bir kötü karakter olarak Hacı Səməd Xan diqqəti çəkməkdir. Səməd Xan, Rusya'nın dıışışleri bakanı Sazanov'un tavsiyesi üzerine Azərbaycan'a vali olaraq atanır.¹⁶⁰² İnkılapçılara karşı büyük bir nefret besleyen Səməd Xan, onlara türlü işkencələr uygulamaktan zevk almaktadır.¹⁶⁰³ Nizaməttin Tebrizli, Rusların Tebriz'e girdikten sonra Hacı Samed Han Şücaüddəvlə'yi vali olaraq görevləndirdiğini belirtmekte, onun canavar ruhlu bir müçtehit olduğunu ve meşrutiyet yanlılarına karşı katı bir tutum sergilediğini ifade etmektedir.¹⁶⁰⁴ Nizaməttin Tebrizli'nin canavar olarak nitələndirdiği Samed Han, Əbülhəsənbəy tərəfindən də canavar olaraq tanımlanmışdır.¹⁶⁰⁵

Hacı Həsənağa: Romanın ikinci cildinin “*Silahlar*” başlıklı bölümünde Hoy şəhrindən gələn məktubu okuyan Əbülhəsənbəy, məktupta Hacı Həsənağa denən birisinin tacir başılığa gətirildiyindən və bu kişinin Rusya yanlısı olduğundan bəhseder.¹⁶⁰⁶ Ordubadî, Hacı Həsənağa ilə Hoy ziyarətində tanışmışdır. Hacı Həsənağa, Hoy'daki Rus Konsolosu'nun tavsiyelerini aktarır.¹⁶⁰⁷

Əbdürrəzzakbəy: Nina, Əbülhəsənbəy'e Dışışleri Bakanlığından Tebriz Konsolosluğına gələn bir telgraf göstərir. Telgrafta Əbdürrəzzakbəy adında birisinin Rusya'dan maaş aldığı və Təbriz'e gəlmək istədiğı, Şücaüddövlə ilə yaxınlaşmaq istədiğı yazılıdır. Əbülhəsənbəy, Əbdürrəzzakbəy'in Türkiyə'ye karşı kanlı oyunlar oynayan, yabancılar aracılığıyla vatanına ihanət edən bir hain olduğunu söyler.¹⁶⁰⁸ Əbülhəsənbəy'in hain olaraq belirttiğı bu kişi Ordubadî'nin Hoy şəhrində tanıştığı Ebdürrezzak Bey'le aynı kişidir. Ordubadî, Ebdürrezzak Bey'in Çarlık Rusya'sı için

¹⁶⁰¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, Təhsil, Bakı, 2014, s. 321

¹⁶⁰² Ordubadi, DT1, s. 363.

¹⁶⁰³ Ordubadi, DT2, s.114.

¹⁶⁰⁴ Nizaməttin Tebrizli, *Bugünkü Azərbaycan Davası Esas ve Sebepleri*, Gün Basımevi, İstanbul, 1946, s. 60

¹⁶⁰⁵ Ordubadi, DT2, s.351.

¹⁶⁰⁶ Ordubadi, DT1, s.258.

¹⁶⁰⁷ Ordubadi, s.66

¹⁶⁰⁸ Ordubadi, DT2, s.138.

çalıştığını, Bitlis'te bir Kürt ayaklanması çıkararak Rusların Anadolu'nun içlerine sokulmalarını kolaylaştırmaya hizmet ettiğini dile getirir.¹⁶⁰⁹

Konsosloslar: Romanda birçok defa Çar konsolosu veya konsolos ifadeleri geçmesine rağmen, konsolosun ismi pek fazla zikredilmemektedir. Birinci ciltte Nina, Arşak ile sahte bir evlilik yapıp Kafkasya'ya gittikten sonra ondan ayrılıp tekrar Tebriz'e döner ve konsolosun evine gider. Anlatıcı bunu “*Nina Qafqazdan qayıdıb Millerin evinə gəttikdə uşaqdan böyüyə qədər onun ailə həyatı ilə maraqlanırdı.*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁶¹⁰ Tebriz'de Miller Alexander Yakovlevich adında bir konsolosun 1910-1913 yılları arasında görev yaptığı kaynaklarda görülmektedir.¹⁶¹¹

İkinci cildin sonunda “*Rus Konsolunun Ziyafətində*” başlıklı bölümde Əbülhəsənbəy'in ziyafette ne olduğunu anlatırken çar konsolosunun ismini “Belyayev” olarak söylediği görülür.¹⁶¹² Kaynaklarda o dönemde Tebriz'de Belyayev adında bir konsolosun görev yaptığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Romanın üçüncü cildinde Səməd Xan'ın Konsolos'a yazdığı mektup, “*Azərbaycan valisi Hacı Şucaüddövlədən Təbriz general konsulu Orlov cənablarına*”¹⁶¹³ şeklinde başlar. Böylece romanın üçüncü cildinden itibaren Çar Konsolosu olarak tanıtılan kişinin Orlov olduğu anlaşılmaktadır. Romanda geçen Orlov adındaki bu diplomatın tam adının Arkadiy Aleksandrovich Orlov olduğu, 1913-1916 yılları arasında Tebriz'de konsolosluk görevinde bulunduğu bazı kaynaklarda geçmektedir.¹⁶¹⁴

Roman kahramanı olmadığı halde romanda ismi geçen bazı tarihî kişilikler de bulunmaktadır. Bunlar, dönemin Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Benkendorf, Rusya'nın Tahran Büyükelçisi Korostovtsev ve Etter, General Snarskiy'dir. Romanın çeşitli yerlerinde bu kişilerin isimleri geçmektedir.

¹⁶⁰⁹ Ordubadi, s. 70

¹⁶¹⁰ Ordubadi, DT1, s. 63.

¹⁶¹¹ Симуков А. Д. Труды о Монголии и для Монголии Том 3 (часть 2). // *Senri Ethnological Reports*, 75 syf. 312

¹⁶¹² Ordubadi, DT1, s. 365.

¹⁶¹³ Ordubadi, DT2, s. 277.

¹⁶¹⁴ <http://www.rusdiplomats.narod.ru/orlov-aa.html> (17.12.2019)

3.3.3.3. Simgesel Çözümleme

Yazar, eserinde iletmek istediği bazı verileri simgeler aracılığı ile işaret etmekte, böylelikle, niteliği değişmemekle birlikte, maskelenmiş fikirlerini okuyucuya aktarma olanağına, bir başka yoldan giderek ulaşmaya çalışmaktadır.¹⁶¹⁵

Eserde bu tarz simgelerin belirlenmesi ve çözümlenmesi, eserin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Yazarın okuyucuya anlatmak istediği ideoloji bu sayede netlik kazanmış olur.

Memmed Said Ordubadî de “Dumanlı Təbriz” romanında bazı simgelerle okuyucuya mesajlar vermek istemiştir. Örneğin romanın “Dumanlı Təbriz” olarak adlandırılması bu simgelerden biridir. Duman kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “sis” anlamına gelmektedir. Tebriz’in sisli olması Tebriz’i nelerin beklediğinin bilinmezliğini simgelemektedir.

Əbülhəsənbəy, Tebriz’e ilk gelişinde Tebriz’in yoğun bir sis tabakasının altında görünmeye başladığını söyler. “*Təbriz, dumanların kölgələri altında gizlənib sanki mühüm bir hadisənin xəbərini verməyə hazırlanırdı.*”¹⁶¹⁶ ifadesiyle Tebriz’de önemli olayların gerçekleşeceğini fakat bu olayların nasıl sonuçlanacağını bilinmediğini vurgulamak istemiştir.

Bu durum karakterlere de yansır. Əbülhəsənbəy’in Nina ile olan ilişkisini Tebriz’deki bu bilinmezlik etkiler. Kendi kaderini ön göremeyen Əbülhəsənbəy, Nina’yla olan ilişkisinde Nina’ya herhangi bir vaatte bulunamaz. Çünkü o bir Bolşevik’tir ve onun için Bolşeviklik ve inkılapçılık, Tebriz’deki bu mücadele daha önemlidir. Verdiği bu mücadelenin sonu belli olmadığı gibi kendi sonu da belli değildir. Bu durumu şu sözlerle ifade eder: “*Mən qızın taleyini öz məlum taleyimlə birləşdirməyə cürət etmirdim, onun məminləxoşbəxt ola biləcəyinə inanmırdım.*”¹⁶¹⁷

Əbülhəsənbəy, Tebriz’dən ilk ayrılışında “*Təbriz yenə də qara bir xülya kimi qaranlıq və müəmmalı dumanların qoynuna girmişdi.*”¹⁶¹⁸ diyerek şehri yine karanlık sisler içerisinde tasvir etmiştir. Bu karanlık sis, şehri işgal eden çar rejimi ve ona yardımcı olan meşrutiyet karşıtı yöneticilerdir.

¹⁶¹⁵ Beatrice Lenoir, **Sanat Yapıtı**, çev.A.Derman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s.175.

¹⁶¹⁶ Ordubadi, DT1, s.26.

¹⁶¹⁷ Ordubadi, DT1, s.198.

¹⁶¹⁸ Ordubadi, DT1, s.158.

Romanın başka bir bölümündə Əbülhəsənbəy, Miss Hanna'yı çingene kadınların elində kurtarır. Miss Hanna'ya Doğu'nun kitaplarda yazıldığı gibi olmadığını söyleyən Əbülhəsənbəy, Tebriz şəhrinin esrəngiz və içində nələr barındırdığının bilinmezliğini yine Tebriz'in sisli olmasıyla açıqlar: *“Təbriz olduqca dumanlı və əsrəngiz bir şəhərdir. Sən indi təsdiq edə bilərsən ki, Şərqi '«Min bir gecə» hekayələri həyatdan alınmış materiallar üzərində düzəldilmişdir, buradakı həyat fantaziyalarla yox, həqiqətlərlə doludur.”*¹⁶¹⁹

Romanda digər simgesel unsurlardan biri roman kahramanlarıdır. Romanın ana kahramanları belli bir ideolojiyi ya da kavramı simgelemektedir.

Əbülhəsənbəy: Romanın esas kahraman Əbülhəsənbəy Bolşevik Doğulu bir erkektir. Dolayısıyla Bolşevikliği simgelemektedir. Komünizme görə idealize edilmiş insan tipi Əbülhəsənbəy'de vücut bulmuşdur. Miss Hanna'nın *“Mən Əbülhəsənbəydən gördüyüm insaniyyəti heç bir şərqidən görməmişəm”*¹⁶²⁰ deməsi onun digər Doğulu erkeklerden fərqli bir karaktere sahib olduğunu göstərir. Kadınlara qarşı kibardır. Kadının özgür olmasını və toplumun hər alanında var olmasını savunur. Bu yüzden kadınlara yönəlik *“Qadın Azadlığı Cəmiyyəti”* adında bir dernek kurmağa çalışır.¹⁶²¹

Vatanseverdir, ülkesinin emperyalistlər tərəfindən işğal edilməsinə qarşı gelir və güclü bir iradəylə buna qarşı mücadele edir. Siyasi və tarixi konularda yapılan tartışmalarda etkileyici bir üslubu vardır. Bu alanlarda geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu için tartışmaların çoğunda karşı tarafa üstünlük kurar. *“Məqsəd o sevgidən daha böyük, daha mühümdür.”*¹⁶²² diyerek inkılap mücadelesini hər şeydən önce tutar. Bu tarz kişisel duygular və beklentilər bir milletin özgürlük mücadelesindən daha önəmli değildir.¹⁶²³

Ona görə ülke ve millet ayrımı yoktur, sınıf ayrımı vardır. En yakın dostlarından biri Ermeni Arşak'tır. Osmanlı ordusunun Tebriz'deki Ermeni Mahallesi'ni yağmalamasını engelleyerek bunu göstermiş olur.¹⁶²⁴ Zor durumlarla karşılaştığında soğukkanlılığını elden bırakmaz, bunları aşabilecek mantıklı çözümler üretmeye çalışır.

¹⁶¹⁹ Ordubadi, DT2, s.243.

¹⁶²⁰ Ordubadi, DT2, s. 707.

¹⁶²¹ Ordubadi, DT1, s. 276.

¹⁶²² Ordubadi, DT1, s. 52.

¹⁶²³ Ordubadi, DT1, s. 54.

¹⁶²⁴ Ordubadi, DT2, s. 512.

Dinden ve onun hurafelerinden uzak durur. Dine karşı mesafelidir çünkü inkılabın başarısını dinden uzaklaşmakta görür.¹⁶²⁵

Əbülhəsənbəy'in bütün bu özelliklere sahip olması onun Bolşevik olmasından, komünist dünya görüşünü savunmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Nina onu *“mədəni avropalı qədər mütərəqqi bir düşüncəyə malikdir”*¹⁶²⁶ sözüyle tanımlar. Bolşeviklik onu medeni bir Doğulu yapmıştır.

Nina: Batılı Bolşevik bir kadın olan Nina, komünizmin hedeflediği ideal Rus kadınını simgelemektedir. Romanın başlarında Nina'nın Bolşevikliğe ve komünizme pek bir ilgisi yoktur. Siyaset ve tarih ona göre uzak kavramlardır. Doğu'ya karşı önyargılı bir bakış açısına sahiptir. Burayı karanlık medeniyetten uzak bir yer olarak düşünür.¹⁶²⁷

Əbülhəsənbəy'e âşık olan Nina, Əbülhəsənbəy'in Bolşevik bir inkılapçı olduğunu öğrenince zamanla Bolşevikliğe ve inkılaba ilgi duymaya başlar. Əbülhəsənbəy aracılığıyla Bolşeviklikle ilgili kitaplar okuyarak sınıflar arasında örgütlü mücadele yollarını öğrenir. Böylece tam bir inkılapçı olmuştur. Əbülhəsənbəy'e olan aşkı, inkılap aşkına dönmüştür.¹⁶²⁸ Onun aşkında herhangi bir maddi çıkar ya da beklenti yoktur. Əbülhəsənbəy'i inkılapçı olduğu için daha çok sever.

Əbülhəsənbəy gibi sağlam bir iradeye, doğru bir muhakeme gücüne sahip olan Nina için de inkılap mücadelesi her şeyden önce gelir. İnkılapçıları ele vermek isteyen ablası İraida'nın öldürülmesi gerektiğine karşı çıkmaz.¹⁶²⁹

Romanın başlarında sevmediği Doğu ve İran artık onun için yeni bir vatan gibidir. İranlıları mazlum bir millet olarak görür. Onların özgürlüğe kavuşmasını ister. İranlılar onun için dost ve kardeş bir millettir.¹⁶³⁰

İsmayılova, “Dumanlı Təbriz” romanında esas form olarak Batılı kadının seçildiğini, Doğulu kadının modernliği ve ilmi, Batılı kadından öğrendiğini dile getirir. Doğulu bir çocuk olan Məcid'in de yine Batılı bir kadın tarafından eğitilmesinin Doğu medeniyetine ve Doğu tefekkürüne zıt bir durum olarak görüldüğünü ifade eden

¹⁶²⁵ Ordubadi, DT1, s. 221.

¹⁶²⁶ Ordubadi, DT2, s.707.

¹⁶²⁷ Ordubadi, DT1, s.17.

¹⁶²⁸ Ordubadi, DT1, s.134.

¹⁶²⁹ Ordubadi, DT2, s.208.

¹⁶³⁰ Ordubadi, DT2, s.49.

İsmayılova, eserin ilerleyen bölümlerinde bu Doğulu kadınların artık Rusça konuştuğunu, kendi millî kıyafetini bırakıp Avrupalı gibi giyindiğini belirtir.¹⁶³¹

İsmayılova'nın bu tespiti her ne kadar doğruluk payı olsa da bazı eksiklikler mevcuttur. Batılı kadın olarak tanımladığı Nina sadece Batılı bir kadın değil, aynı zamanda bir Bolşevik'tir. Dolayısıyla Nina romanda yapmış olduğu bütün bu faaliyetleri Batılı bir kadın olarak değil Bolşevik bir kadın olarak yapar. Miss Hanna da Batılıdır fakat onda Nina'daki gibi bir eğilim görülmez. Nina'nın Doğulu kadınlara verdiği eğitim ve bu kadınlara Rusça öğretmesi, küçük Məcid'le bir anne gibi ilgilenip onu yetiştirmesi Sovyet Rusya'nın bünyesinde barındırdığı Doğu toplumlarına bakışın bir tezahürüdür.

Ordubadi romanda gerek Əbülhəsənbəy gerekse Nina aracılığıyla Doğulu toplumların medeni olabilmesini onların Sovyet Rusya'ya dahil olmasıyla gerçekleşeceğini okuyucuya aktarmaya çalışır, Komünizmin ve Bolşeviklerin Doğu toplumlarının kurtarıcısı olduğunu vurgular. Nitekim romanın sonunda Əbülhəsənbəy'in inkılapçılarla Ekim Devrimi ile ilgili yapmış olduğu toplantıda “*Artıq, Azərbaycan kəndlisi Rusiyadan gələn istilacı və rus kəndlisinin qardaşlıq köməyini gözləməlidir.*”¹⁶³² şeklinde bir ifade kullanması, Rus askerlerinin silahlarını artık Azerbaycanlılar yerine gaspçılara ve istilacılar karşı çevirdiğini dile getirmesi, düne kadar İşgalci olarak görülen Rus askerlerinin Bolşeviklerin safına geçince onları düşman değil de kurtarıcı olarak görmesi yazarın bu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Miss Hanna: Miss Hanna karakteri romanda kapitalist Amerikan burjuvazisini simgelemektedir. Miss Hanna, Doğu Dilleri Fakültesinde eğitim görmüş iyi derecede Farsça bilen Alman kökenli bir Amerikalıdır. Babası bir oryantalist olduğu için Doğu'yla ilgili geniş bir bilgiye sahiptir. Tebriz'deki hastalara ve düşkünlere yardım için geldiğini söyleyen Miss Hanna'nın esas niyeti bu olmadığı sonrasında Əbülhəsənbəy ile yapmış olduğu konuşmalardan anlaşılmıştır. O, İran'daki Rus ve İngiltere siyasetinin yerine Alman ve Amerikan siyasetini alternatif olarak görülmesi

¹⁶³¹ Nərgiz İsmayılova, “Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsərində Şərq və Qərb”, <http://yarpaq.az/az/memmed-seid-ordubadinin-dumanli-tebriz-eserinde-serq-ve-qerb/> (12.12.2019)

¹⁶³² Ordubadi, DT2, s. 717.

için çalışmaktadır.¹⁶³³ Bu yönüyle sömürgeciliği ve kapitalizmi destekler.¹⁶³⁴ Amerikan kapitalizminin İran üzerinde etkili kılmak istemesidir.¹⁶³⁵

Amerikan konsolosluğundan elde ettiği bilgileri Əbülhəsənbəy'e iletmesinin sebebi inkılabı desteklemesi ya da Əbülhəsənbəy'i sevmesi değil, bir Amerikalı olarak Rusya'ya karşı duyduğu düşmanlıktır.¹⁶³⁶

Fala inanması, falcıların peşinden gitmesi, dinin medeniyetin temeli olacağını düşünmesi onun burjuva eğilimleri olan bir karakter özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Miss Hanna karakteri romanın ikinci cildinde ortaya çıkmış, varlığını üçüncü ve dördüncü cilde kadar devam ettirmiştir. İkinci cilt 1936 yılında üçüncü cilt ise 1938 yılında yayımlanmıştır. Bu yıllar Avrupa'da Nazi tehlikesinin ortaya çıktığı ve Almanya'nın ırkçı siyasetinin yükselişte olduğu yıllardır. Üstün Alman ırkının dünya hakimiyetini savunan Hitler'in Almanya'yı II. Dünya Savaşı'na hazırladığı bu yıllarda Ordubadi'nin romanında Alman kökenli bir Amerikalıya yer vermesi manidardır. Nitekim Hanna Alman olmakla övünmekte, Almanya'yı diğer bütün devletlerden üstün görmektedir. Ordubadi, yaşadığı dönemin Alman politikasını Hanna karakteri üzerinde yansıtmış olur.

Mahru Xanım: Eserde Mahru Xanım Doğulu İran kadınına simgelemektedir. Ordubadi, Bolşevik olmasa bile Doğulu bir kadının nasıl olması gerektiğini Mahru Xanım karakteri üzerinden okuyucuya iletmeye çalışmıştır.

Mahru Xanım gerçek bir vatanseverdir. Rus Albay Smirnov'la evli olmasına bakmayarak Smirnov'dan öğrendiği Rus ordusunun planlarını Əbülhəsənbəy'e önceden bildirmiş, bu sayede inkılapçılar gerekli önlemleri almıştır. Mahru Xanım kocası yerine vatanını ve halkını seçmiştir.¹⁶³⁷

Onun göstermiş olduğu kahramanca davranış ve güçlü irade Əbülhəsənbəy'in zihnindeki Doğulu kadın imajını yerle bir etmiştir. Əbülhəsənbəy, toplum tarafından baskılanmış Doğu kadınının bir köle gibi kullanıldığını kendi iradesiyle hareket

¹⁶³³ Ordubadi, DT1, s. 198-199.

¹⁶³⁴ Ordubadi, DT1, s. 256.

¹⁶³⁵ Ordubadi, DT1, s. 295.

¹⁶³⁶ Ordubadi, DT1, s. 281.

¹⁶³⁷ Ordubadi, DT1, ss. 352-356.

edemediğini düşünürken Mahru, Doğulu bir kadın olarak onun bu düşüncelerinin tam tersini yapmıştır.

Mahru Xanım, Sərdar Rəşid'den elde ettiği birçok bilgiyi, vesikayı Əbülhəsənbəy'e iletir. Bu yönüyle cesur bir kadındır. İnkılapçı değildir ve Marksizmle ilgili herhangi bir bilgisi yoktur. Buna rağmen inkılapçılara Azərbaycan'ı müdafaə ettikleri için büyük bir hürmet besler.

Mahru Xanım karakteri romanda klasik Doğu masallarında yer alan kadın tipinden çok farklı olan bir Doğulu kadın karakteri olarak göze çarpar. O başına gelen her türlü felaketi göğüslemiş ve bunların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Kendi sevgisinden ya da mutluluğundan önce ülkesinin ve milletin mutluluğunu düşünmüştür. Bu yönüyle toplumsal hayattan soyutlanan Doğulu Müslüman kadınına, bu hayattan kurtulmanın bir örneği olarak romanda okuyucuya sunulmuştur.

Settar Xan: Romanda Səttar Xan karakteri, özgürlüğü, mücadeleyi ve azmi simgelemektedir. Səttar xan romanda çok ön planda tutulan bir karakter değildir ancak Tebriz'deki savaşlarda göstermiş olduğu mücadeleye yer verilmiş, Əbülhəsənbəy'in saygısını kazanan ve kendisine örnek aldığı bir kişiliktir. Əbülhəsənbəy umudunu kaybettiği zor durumlarda Səttar Xan'ı hatırlayarak kendisini daha güçlü hissetmeye çalışır.¹⁶³⁸

Tebriz halkının özgürlüğü için bütün varlığıyla mücadele eden bir kişiliğe sahip olan Səttar Xan, çar konsolosunun teslim bayrağını kabul etmez. Elindeki az bir kuvvetle şahın ordusuna karşı direnmeye çalışır. Büyük bir mücadele azmi göstermiş olur.¹⁶³⁹

Arşak: Romanda Ermeni kökenli bir karakter olarak yer alan Arşak, İran meşrutiyet mücadelesinde inkılapçıların yanında yer alan Bolşevik Ermenileri simgelemektedir. Əbülhəsənbəy'in en güvendiği arkadaşlarından biri olan Arşak, Səttar Xan tarafından da sevilmektedir. Gözü pek, cesur olduğu için herkes Arşak'la yan yana savaşmak ister. Çalışkanlığı ve azmiyle örnek bir inkılapçıdır.

Bolşevikler için din ve milliyetin önemli olmadığı, kimliği ne olursa olsun kişinin komünizme bağlı oluşu ve bu davaya kazandırdığının ön planda olduğu Arşak

¹⁶³⁸ Ordubadi, DT2, s.32.

¹⁶³⁹ Ordubadi, DT1, s.69.

karakteri üzerinden yansıtılmıştır. Ermeniler ve Türkler arasında meydana gelen tarihî problemler yüzünden Azerbaycan Türkleri tarafından Ermeni kimliğinde oluşturulan olumsuz imaj bu karakter üzerinden tekrar yenilenerek olumlu bir hale dönüştürülmeye çalışılmıştır.

Məcid: Məcid karakteri İran'da yeni filizlenen inkılap ve Bolşevikliği simgelemektedir. Anne ve babasını dört yaşındayken Tebriz'deki savaşlarda kaybeden Məcid'i Nina yetiştirmeye başlar

1917 Ekim Devriminden sonra Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler yeni Sovyet toplumunun inşasında gençlere ve çocuklara büyük önem vermişlerdir. Bu yüzden çocukların Komünist ideolojiyle eğitilmesi için Pioner teşkilatları kurulmuştur.¹⁶⁴⁰ Bu teşkilatlarda yetişen çocuklara ise “pioner” ismi verilmiştir.

Nina'nın “– *İndi mənim bütün ümidim o uşağadır.*”¹⁶⁴¹ demesi, Əbülhəsənbəy'in onu İran'ın ilk “pioner”i olarak görmesi¹⁶⁴² Məcid'in gelecekteki İran'ın inkılapçı nesillerini simgelediğini gösterir.

Romana göre komünist ideolojiyi öğrenmek ve iyi bir Bolşevik olmak için Rusça öğrenilmesi gerekir. Bununla birlikte Bolşevikliğin ve komünizmin yayılması için de diğer milletlerin dilinin öğrenilmesi önemlidir. Romanda İran'ın ilk pioneri olarak gösterilen Məcid'in Rusça öğrenmesi ve konuşması, Nina'nın Bolşevik bir Rus olarak Farsça ve Türkçe öğrenmeye çalışması buna işaret etmektedir.

Məşədi Kazım: Romanda tüccar ve sermayedar kesimi simgeleyen Məşədi Kazım, inkılapçılara maddi olarak yardım eden bir tüccardır. Ordubadî, tüccarların yalancı olduklarını, çıkarlarına göre hareket ettiklerini, kendi maddi kaygılarından başka bir şey düşünmediklerini, güç kimdeyse onların yanında yer aldıklarını Məşədi Kazım karakteriyle okuyucuya aktarmak istemiştir.

Məşədi Kazım ticaretin dolandırıcılık olduğunu söyler. İyi bir tüccar olmak için dolandırıcılıkta da iyi olmak gerektiğini dile getirir. Onun inkılabı desteklemesi, inkılapçılara yardım etmesi kendi çıkarı içindir. Örneğin kendisi inkılap yüzünden maddi anlamda zarar gördüğünde Əbülhəsənbəy'le çok soğuk konuşur. Başına

¹⁶⁴⁰ Burcu Özdemir, Azerbaycan Pioner Teşkilatı ve Sovyet Toplumunun İnşası Sürecinde Çocuklar, 2018, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/498443>, (21.12.2020).

¹⁶⁴¹ Ordubadi, DT1, s.154.

¹⁶⁴² Ordubadi, DT1, s.158.

gelenlerin inkılap yüzünden olduğunu kasteder.¹⁶⁴³ İnkılap sayesinde para kazandığında ise çok sevinçlidir.

İnkılapçılar sayesinde kazanabileceğinden daha fazlasını kazanmıştır. İnkılabın katılmasının sebebi İran'da yabancı tüccarların ondan daha kolay iş yapabilmesine yönelik kanunların varlığıdır.

İran'ın I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ayaklar altında ezileceği, büyük devletlerin savaş alanına dönüşeceği, köylülerin bundan zarar göreceği onun umurunda değildir. Əbülhəsənbəy'e gör o tıpkı diğer tüccarlar gibi savaşın başlamasını şahsi çıkarları için alkışlamaktadır.¹⁶⁴⁴

İraida: Nina'nın ablası olan İraida romanda lümpen sınıfı simgelemektedir. Marx'ın lümpeni burjuvazinin kokuşmuş serüvencileri olarak tanımladığını belirten Kulak, Engels'in ise lümpen için sadece kendi çıkarını düşünen, belirli bir menfaat karşılığında hiç düşünmeden kendini satabilen bir sınıf tanımını yaptığını aktarır.¹⁶⁴⁵

Romandaki İraida karakteri de böyle bir karakterdir. Güç ve mevkinin önemli olduğunu düşünen İraida, zengin ve varlıklı bir kadın olmak ister. Kuru sevginin onun için hiçbir anlamı yoktur. Sırf bu yüzden Sərdar Rəşid ile evlenmiş ve dinini değiştirmiştir. Kardeşi Nina'nında zengin ve güçlü birisiyle evlenmesini isteyen İraida, Əbülhəsənbəy'i zehirlemek ve inkılapçılarla ilgili bilgileri Sərdar Rəşid'e vermeye çalışır. Əbülhəsənbəy onu Təbriz'den uzaklaştırır ve Tesvic köyünde göz hapsine alır.¹⁶⁴⁶ Tesvic'de geçirdiği süre zarfında yaptıklarına çok pişman olan İraida, Nina'ya bir mektup yazarak ondan af diler.¹⁶⁴⁷

Çingene Kadınları: Diğer bir lümpen sınıfı simgeleyen karakterler çingene kadınlardır. Marx'ın yapmış olduğu lümpen tanımında başıboş serseriler, yankesiciler, kadın satıcıları, hırsızlar ve şarlatanlar da yer almaktadır. Çingene kadınları da hayatlarını falcılıkla, dolandırıcılıkla ve kadın satıcılığıyla geçirmektedirler.¹⁶⁴⁸ Miss Hanna'yı elde etmeye çalışan Rəfizadə'ye bu konuda yardımcı olurlar. Miss Hanna'yı

¹⁶⁴³ Ordubadi, DT2, s.109.

¹⁶⁴⁴ Ordubadi, DT2, s.252.

¹⁶⁴⁵ Önder Kulak, Paramiliter Tehlike: Lümpen Proletaryanın Örgütlenmesi Sorunu, [https://www.academia.edu/34158831/Paramiliter Tehlike L%C3%BCmpen Proletaryan%C4%B1n_%C3%96rg%C3%BCtlenmesi_Sorunu](https://www.academia.edu/34158831/Paramiliter_Tehlike_L%C3%BCmpen_Proletaryan%C4%B1n_%C3%96rg%C3%BCtlenmesi_Sorunu), (21.12.2020).

¹⁶⁴⁶ Ordubadi, DT2, s. 218-220.

¹⁶⁴⁷ Ordubadi, DT2, s. 227.

¹⁶⁴⁸ Ordubadi, DT2, s. 187.

kandırıp Refizadə'nin ondan istifadə etmesini sağlamaya çalışırlar. Əbülhəsənbəy sayəsində bu amaçlarına ulaşamazlar.¹⁶⁴⁹

Çar Konsolosu: Romanda İran'da Miller, Belyayev və Orlov adında üç fərqli konsolosun görev yaptığı anlaşılmaktadır. Əbülhəsənbəy bu konsoloslardan bahsəderken onların isimlerini söylemeyi pek tercih etmez. Bunun sebebi konsoloslar değışse bile konsolosluğun çar rejimi siyaseti değışmemektedir. Bu sebeple romanda Çar Konsolosları Çar rejimini simgelemektedir.

Çar Konsolosları Çar rejimi neyi arzu ederse onu uygulamaktadırlar. Səttar Xan'a teslim bayrağını sunan Çar Konsolosudur.¹⁶⁵⁰ İnkılap karıştları Çar Konsolosu'nun yönləndirmesiyle hareket eder. Tebriz'e ordusuyla gelen Eynüddövlə inkılapçılarla görüşmeden önce çar konsolosuyla görüşür ve ondan bazı talimatlar alır.¹⁶⁵¹ Doğu'yu vahşî medeniyetsiz olarak gören çar rejimine uygun olarak Çar Konsolosu da Avrupalılar arasında vahşî ve medeniyetsiz Tebrizlilerin medeni Avrupalıları yok etməye hazırlandığına dair söylentiler yayar.¹⁶⁵²

Tebriz'deki inkılapçıların yakalanması ve idam edilmesiyle ilgili yine o sorumludur. Konsoloslukta oluşturmuş olduğu inkılapçıların listesini Səməd Xan'a gönderip idamlarının onaylanmasını ister.¹⁶⁵³

Konsolosların tek hedefleri inkılapçıları ve onların vermiş olduğu meşrutiyet mücadelesini yok etmektir. Bu yüzden inkılapçıların kurmuş oldukları gizli komiteye karşılık sahte bir komite kurmaya kalkışırlar.¹⁶⁵⁴

Konsoloslar inkılapçılara karşı yapmış oldukları her planda başarısızlığa uğrarlar. Romanın sonunda Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle konsolosluk kapısının önünde bekleyen Rus askerleri artık yoktur. Konsolosluk kapıları kapanmıştır.¹⁶⁵⁵ Çar Konsolosları da çar rejimi gibi yenilgiye uğramıştır.

¹⁶⁴⁹ Ordubadi, DT2, s. 238.

¹⁶⁵⁰ Ordubadi, DT1, s. 69.

¹⁶⁵¹ Ordubadi, DT1, s. 106.

¹⁶⁵² Ordubadi, DT2, s.5.

¹⁶⁵³ Ordubadi, DT2, s.51.

¹⁶⁵⁴ Ordubadi, DT2, s.703.

¹⁶⁵⁵ Ordubadi, DT2, s.711.

Hacı Səməd Xan ve Sərdar Rəşid: Tebriz'e vali olarak atanan bu yöneticiler Doğu toplumlarındaki müstemleke zihniyetini simgelemektedirler. Meşrutiyet karşıtıdır.

Hacı Səməd Xan, Rus yanlısıdır. İran'ın Çar hakimiyetine girmesini ister. Bunun aksini savunanlara karşı durmaksızın mücadele edeceğini söyler. Rusya ve İran arasındaki dostluğun sağlam olması için elinden ne gelirse yapacağını dile getirir.¹⁶⁵⁶ Ona göre halk cahil olduğu için Rusya'nın İran'a uzatmış olduğu dostluk elinin kıymetini bilmez.¹⁶⁵⁷ Buna karşı olan inkılapçılara karşı büyük bir nefret beslemektedir. Çar konsolosunun emriyle inkılapçıları öldürtür, onlara türlü işkenceler yapar.¹⁶⁵⁸ Sadece kendi mutluluğunu düşünen, iktidarını namussuzluk ve korkaklık üzerine kuran bir yöneticidir.¹⁶⁵⁹

Sərdar Rəşid de “*Bizim səadətli və bəxtiyar gələcəyimizi, tərbiyə və mədəniyyətimizi ancaq rus tərbiyəsi və rus mədəniyyəti verə biləcəkdir.*” tıpkı Hacı Səməd Xan gibi kurtuluşu Ruslarda arar. Bu düşünceyle kardeşi Mahru'yu Rus Albay Smirnov'la evlendirir. Kendisi de İraida ile evlenmiştir.¹⁶⁶⁰

Hacı Səməd Xan ve Sərdar Rəşid karakterleri söylemleriyle ve davranışlarıyla sömürgeci güçlerin hizmetinde bulunan müstemleke valileridirler. Kendi ülkesine ve milletine düşman, işgalcileri efendi olarak görüp onlara uşaklık eden, kurtuluşu da bu efendilerinde arayan müstemleke zihniyetli yöneticileri temsil etmektedirler.

Din Adamları: Ahlaksızlığın, gericiliğin, ikiyüzlülüğün simgesi olarak romanda yer alan din adamları hakkında bir görüşe romanda yer verilmez. Meşrutiyet yanlısı olmasına ve hatta bu yolda idam edilmesine rağmen Siqqətülislam bile romanda olumlu gösterilmez. Onun Kafkasyalı soysal demokratlar ve Səttar Xan'la uyuşmadığı dile getirilir. İnkılap karşıtlarının yanında yer almamasının sebebi kendi mezhep ve tarikatına düşman olanları o tarafta olmasıdır.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁶ Ordubadi, DT1, s.366.

¹⁶⁵⁷ Ordubadi, DT2, s.141.

¹⁶⁵⁸ Ordubadi, DT2, s.273.

¹⁶⁵⁹ Ordubadi, DT2, s.268.

¹⁶⁶⁰ Ordubadi, DT1, s.325.

¹⁶⁶¹ Ordubadi, DT1, s.42.

Din adamlarının bir kısmı ar casusu, bir kısmı toprak sahibi ve sermayedar oldukları için meşrutiyet hareketinin karşısında yer alırlar. Halkın meşrutiyete katılmasına engel olurlar. Onların yüzünden meşrutiyet yeterince taraftar bulamaz.¹⁶⁶²

Molla Nasrulla Salam gibi eşcinsel eğilimli olanları da vardır. Kadınların para karşılığında cinsel ilişkiye girmeleri için onların evli olup olmadığına bakmaksızın muta nikahı kıyarlar.¹⁶⁶³

¹⁶⁶² Ordubadi, DT2, s.49.

¹⁶⁶³ Ordubadi, DT2, s.184.

3.4. DÖYÜŞƏN ŞƏHƏR:

Memmed Said Ordubadî'nin dördüncü romanı olan “Döyüşən Şəhər” romanı, yazarın “Gizli Bakı”, “Döyüşən Şəhər”, “Dünya Dəyişir” adlı üçleme romanlarından ikincisidir. Roman, bu üçlemenin ikincisi olmasına rağmen “Gizli Bakı” romanından önce 1938 yılında yayımlanmıştır.

Romanın yazıldığı ve yayımlandığı dönem Sovyet rejiminin baskı ve sansür politikasını artırdığı, Sovyet yazarlarından rejime uygun ve rejimin propagandasını yapabilecek eserlerin oluşturulmasının istendiği bir dönemdir. Dolayısıyla Ordubadi, Bakü'deki bu mücadeleyi, Sovyet rejiminin bakış açısıyla yazmış Marksist-Sosyalist ideolojiye göre revize etmiştir.

Axundlu, “Döyüşən Şəhər” romanında olayların tahrif edilerek yansıtılmasını 1920-1930'lu yıllarda Azərbaycan'da inkılap hareketinin tarihî şahsiyetlerinin Sovyet yönetiminin sert kanunları Marksist ideolojinin yanlış metodoloji üzerinde değerlendirilmesinden kaynaklandığını dile getirir. Bu yüzden eserde Azərbaycan Millî Azatlık Hareketinden ve onun önemli şahsiyetlerinden bahsedilmediğini ifade eder. Azərbaycan halkının çar rejimine ve mutlakiyete karşı vermiş olduğu özgürlük mücadelesine Azərbaycanlı karakterlerin değil Rus, Ermeni ve Gürcü karakterlerin önderlik etmesini eleştirir.¹⁶⁶⁴

Roman 1917 ve 1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı sırasında Bakü'de Şaumyan liderliğindeki Bolşeviklerin bir yandan Türk-Alman ve İngiliz işgaline bir yandan burjuvazi ve emperyalizm yanlısı Menşevik, SR, Taşnaklardan oluşan muhalefete karşı olan mücadelesini anlatmaktadır.

Roman kahramanlarından olan Leyla ve Raya, Ermeni Millî Meclisi üyesi Doktor Araratyan'ın eşliğinde İran'ın Enzeli şehrinden Bakü'ye gemiyle gelirler. Leyla İngiltere Kralı'nın Yaveri Hindistan Delhi Veliahtı Bahadırxan'ın nişanlısı, Raya ise İngiliz Miralay Tiq-Conson'un nişanlısıdır.

Bakü'nün yönetimi Bolşeviklerin elindedir fakat Menşevik, SR, Taşnak grupları tarafın yoğun bir muhalefetle karşı karşıyalardır. Aynı zamanda Müsavat Partisi ile iş birliği içerisindeki Osmanlı Ordusu Bakü'ye doğru ilerlemektedir. Bu sebeple

¹⁶⁶⁴ Axundlu, s. 41-42.

Bolşevikler bir yandan muhalif grupların bir yandan da cephede Osmanlı ordusunun baskısı altındadır.

Menşevikler ve diğer muhalif grupların amacı İngilizlerin desteğini alarak hem Bolşevikleri devirmek hem de Osmanlı ordusuna karşı zafer elde etmektir. Araratyan'ın Leyla ve Raya'yı Bakü'ye getirmesinin amacı da budur. Oysa Leyla bir Osmanlı casusu, Raya ise bir Bolşevik'tir. Leyla'nın amacı Bakü'ye doğru hareket eden Osmanlı ordusuna istihbarat toplamak, Raya'nın amacı ise zor durumda kalan Bolşeviklere yardım etmektir.

Leyla, Menşevik lider Sadovski'nin kendisine yakınlaşmasını kullanarak ondan edindiği bilgileri Osmanlı karargahına iletir. Raya ise Leyla'nın bir Osmanlı casusu olduğunu anlar ve onu engellemeye çalışır. Leyla, Raya'nın Bolşevik yanlısı olduğunu anlayınca onu ev hapsine aldırır. Böylelikle Leyla, daha rahat hareket etmeye başlar. Bakü'de Müslüman burjuvazisinin en önemli ismi Hacı Zeynalabdin Tağıyev'le görüşerek onun desteğini almaya çalışır.

Menşevik, SR ve Taşnakların faaliyetleri sonucu İngiliz ordusunun Bakü'ye yardıma gelmesi mecliste kabul edilir. Bunun üzerine Bolşevikler hükümetten çekilirler. Böylece Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan Merkezi Kaspi Diktaturası adlı yeni bir hükümet kurulmuş olur. Bu hükümet vasıtasıyla Bakü'ye İngiliz ordusu gelir fakat bu ordu cephede ilerleyen Osmanlı ordusunu durduramaz. Bir süre sonra Bakü'den çekilmek zorunda kalırlar. Osmanlı ordusunun Bakü'ye girmesi an meselesidir.

Bu arada Raya ev hapsinden kurtulmuş, Bakü'deki Bolşeviklerin hem Osmanlı hem de İngilizlerin elinden kurtulması diğer Bolşeviklerle planlar yapar. İlk planı Leyla'yı ortadan kaldırmaktır. İngilizlerin şehirden çekildiği akşam Leyla'yı diğer Bolşeviklerle beraber kaçırır. Raya, İngilizler tarafından esir alınan 26 Bakü Komiseri'ni kurtarmak için nişanlısı Tiq-Consun'un gemisiyle Bakü'den ayrılır. Leyla'nın ise nereye götürüldüğü belli değildir.

Bakü'yü ele geçiren Osmanlı ordusunun subaylarından Nəcməddinbəy, kardeşi Leyla'nın akıbetini öğrenmek için kurulan komisyonda görev alır. Leyla ile Bakü'ye gelen, Leyla'nın kendisini manevi kardeşim diye tanıttığı fakat aslında sevgilisi olan Yusifidis'i sorguya çeker. Yusifidis, uzun süredir Leyla tarafından ev hapsinde

olduğunu ve Leyla'ya dair herhangi bir bilgisinin olmadığını anlatır. Nəcməddinbəy'e Leyla'yayla ilgili yazmış olduğu romanı verir.

Romanın "*Leylanın Romanı*" adıyla başlayan bölümünden sonra zaman olarak bir yıl öncesine dönüş yapılır. Bu bölümden itibaren Leyla'nın Osmanlı ordusuna casus olarak katılma ve Bakü'ye gelme macerası anlatılır.

Leyla, Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle ailesiyle birlikte Bağdat'tan kaçmaya çalışmış, yolda Çar Kazaklarının saldırısına uğramış, anne ve babasını bu saldırıda kaybetmiştir. Kendisi yaralı olarak esir alınmış, Çar Kazaklarının komutanı Savlayev ona sahip çıkmıştır. Sonrasında Savlayev'in yıllar önce kaybolan ve hiç görmediği amcası olduğunu öğrenmiş, bu sayede İngiliz diplomatların Osmanlı Devleti'yle ilgili planlarını öğrenebilmiştir. Bu planları Osmanlı karargahına bildirmek için Yusufidis'i de yanına alarak casusluk yapmaya başlar.

3.4.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.4.1.1. Anlatının Bakış Açısı

Romanın "*Qonaqlar*" başlıklı giriş bölümünde anlatıcı Bakü limanına yanaşan "Kursk" gemisindeki Leyla ve Raya'nın duyduğu mutluluktan, Bakü'nün gemi üzerindeki görünümünden bahsetmiş, sonrasında, onları getiren Doktor Araratyan'la aralarında geçen konuşmaları aktarmıştır. Leyla'nın Araratyan'a Bolşevikler'in kaba insanlar olarak anlatılmasına rağmen eşyalarını kontrol eden Bolşevik memurun onlara oldukça kibar davrandığını söylemesi üzerine Araratyan, memurun kendisini tanıdığı için böyle bir davranış sergilemek zorunda kaldığını söyler. Anlatıcı bu diyalogdan sonra "*Araratyanın bu sözündən sonra, Leyla sakit oldu, lakin Rayanın qane olmadığını, çöhresindəki narazı baxışlarla bildirirdi.*" ifadesine yer verir. Bu ifadeden hareketle romanda hâkim bakış açılı bir anlatımın kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁶⁵

Hâkim bakış açılı anlatımda anlatıcı roman karakterlerinin bütün duygularını, geçmişte neler yaptığını, gelecekle ilgili planlarını, iç dünyalarını bilir ve okuyucuya aktarır. Örneğin Raya gözetleme odasının tahta duvarında Bolşeviklere ait bir tebligat

¹⁶⁶⁵ Məmməd Səid Ordubadi, *Döyüşən Şəhər*, İkinci Nəşri, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1960, (DŞ), ss. 3-6.

görür. Araratyan bu tebligatın gereksiz ve saçma vaatler içerdiğini söyler. Anlatıcı, burada Raya'nın Bolşeviklerle ilgili düşüncelerine yer verir. Raya, Bolşeviklerin zor şartlar altında hem dış hem de iç düşmanlarla mücadele yürütmek zorunda kaldıklarını düşünmektedir.¹⁶⁶⁶

Bu yönüyle anlatıcı romandaki bütün olayların gözlemcisidir. Olayları görür, olaylar hakkında yorum yapar. Okuyucunun hem yazar hem de roman karakterleri ile iletişime geçmesini sağlar. Dolayısıyla Memmed Said Ordubadî ve okuyucu arasında bir köprü niteliğindedir. Okuyucu bu köprü vasıtasıyla yazarın ve romanın dünyasına giriş yapar. Yazar da yine bu köprü vasıtasıyla okuyucuya hem kendi hem de romanın ideolojisini ulaştırır. Bu nedenle anlatıcı yazardan bağımsız olarak düşünülmeli romanın karakterlerinden biri olarak kabul edilmelidir.

Roman, Sovyet rejiminin propaganda üslûbunu yansıtan sosyalist realist akıma uygun bir şekilde yazıldığı için anlatıcı, bir Bolşevik'tir ve olayları Bolşevizm çerçevesinden değerlendirir. Bolşeviklerin işlerini zorlaştıran, onlara muhalefet eden her oluşumu Bolşevik düşmanı olarak tanımlar. Bu yüzden Menşevik, SR ve Taşnak yöneticilerinin sıklıkla gittikleri Metropol Oteli için “*Bolşevik düşmanlarının ərkanihərbi və ayyaşların yurdu*”¹⁶⁶⁷ ifadesini kullanır. Bu otelde, onlara inanan aç işçilerin halini düşünmeden türlü yemekler yiyen bu liderleri eleştirir.¹⁶⁶⁸

Menşevik liderlerden biri olan Sadovski'nin Leyla'yı yüzünden öpmeye kalkışması ve Leyla'nın ona bir tokat atması üzerine anlatıcı Sadovski için “*menşevik rəhbərinin özünə məxsus bir şərəfsizlik*” ifadesini kullanır. Leyla'nın “*Siz hələ buna səlahiyyət qazanmamışsınız.*”¹⁶⁶⁹ sözlerinden bir umut ışığı arayan Sadovski'nin “*mənşəviklərə məxsus bir şərəfsizliklə*”¹⁶⁷⁰ Leyla'nın tokadını unuttuğunu dile getirir. Dolayısıyla Menşevikler ve onların liderleri anlatıcı için şeref yoksunu ve ahlaksızdır.

Anlatıcı, Bolşevik karşıtı olan Menşevik, Taşnak ve SR liderlerinin Bakü'nün savunması ve yönetiminin ele geçirilmesi ile ilgili yaptıkları toplantıda “*hər kəs olsun, bolşeviklər olmasın*” düşüncesi etrafında birleştiklerini, Bakü proletaryasını

¹⁶⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 6.

¹⁶⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 11.

¹⁶⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 17.

¹⁶⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 60.

¹⁶⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 61.

İngilizlere satma kararı aldıklarını dile getirir. Anlatıcı onlar için “*ağ yaxalıqlı və qara fikirli rəhbərlər*” tanımını yapar.¹⁶⁷¹ Çünkü anlatıcı için işçinin hakkını ve hakimiyetini savunan Bolşevikleri yönetimden uzaklaştırmak ve Bakü’yü kapitalist İngiliz, Alman ve Türklerin idaresine teslim etmek kötü bir zihniyetin tezahürüdür.

Bakü Komünü Şaumyan liderliğinde Bakü’nün geleceğiyle ilgili toplantı yaptığında toplantıya gelen muhalifler için anlatıcı “*xəyanətçilər*” ifadesini kullanır. Anlatıcının bu muhaliflerin salondaki oturma dağılımını sirayet edici bir hastalık olarak nitelendirmesi onlara duyduğu nefretin de boyutunu göstermektedir.¹⁶⁷²

Azerbaycan’ın bağımsızlığında önemli bir rol oynayan Müsavat Partisi de anlatıcı tarafından kötülenmiştir. Anlatıcı, Müsavat Partisi mensuplarını Bakü emekçilerini kan göllerinde boğan burjuvazinin uşakları olarak ifade eder.¹⁶⁷³

Taşnaklar ise anlatıcıya göre ikiyüzlü bir politika izlemektedir. Onların bu politikası sebebiyle cephedeki Ermeni taburlarının cepheyi bırakıp İngiliz ve Osmanlı taraftarı olarak ikiye ayrıldığı dile getirilmiştir.¹⁶⁷⁴ Taşnaklar tıpkı Müsavatçılar gibi burjuvazinin uşaklığını yapmaktadır. Onlar kendi haince maksatları için Ermeni işçilerini ve yoksullarını kurban etmiş, Türklerin Bakü’ye gireceklerini öğrenince de şehri terk edip kaçmışlardır.¹⁶⁷⁵

Anlatıcı, Bakü’yü Bolşeviklerden ve İngilizlerden kurtarmak için gelen Kafkas İslam Ordusu komutanları Mürsel ve Nuri Paşalar için de olumsuz bir bakış açısına sahiptir. Paşaların Bakü haritasını açıp Bakü proletaryasının kalbine hangi taraftan yara vurabileceklerini tartıştıklarını dile getirir.¹⁶⁷⁶ Paşaların Alman boyunduruğu altında hücum emri verdiğini ifade eder.¹⁶⁷⁷

Anlatıcıya göre Türk ordusu Bakü’ye girer girmez Bolşevikleri takibe alacak, şehirdeki millî ihtilafları körükleyecek, Türklerin ardı sıra Müsavatçıların inkılap karşıtı

¹⁶⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 153.

¹⁶⁷² Ordubadi, DŞ, s. 154.

¹⁶⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 125.

¹⁶⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 155.

¹⁶⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 309.

¹⁶⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 196.

¹⁶⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 285.

grupları, işçiler arasındaki kardeşliği bozmak için hazırlıklar yapmaya başlayacaklardır.¹⁶⁷⁸

Romanda Osmanlı Devleti, kimi zaman Türkiye ifadesi adı altında anlatıcı tarafından olumsuz bir şekilde sunulmuştur. Leyla ve ailesi Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesi sonucunda şehirde yaşayan diğer Türklerle şehri terk etmeye başlar. Leyla'nın ailesiyle beraber kırık bir arabaya binip çekildiğini dile getiren anlatıcı, herkesin tekerlekli bir nakliyat arabası bulacak kadar şansı olmadığını ifade eder. Yüz yıllarca Bağdat'ta yaşayan Osmanlıların tekerli nakliyatla değil, nakliyat vasıtası olarak hayvanlarla yetindiğini belirtir.¹⁶⁷⁹

Bu ifadelerden Osmanlı Devleti'nin Bağdat'a hiçbir katkıda bulunmadığı anlaşılmaktadır. Romanda anlatıcının bu tarz bir yaklaşımda bulunmasının temel sebebi Azerbaycan'daki Türkiye sevgisinin öne geçmektir. Ordubadî, anlatıcı aracılığıyla okuyucuya Türklerin yönetiminde olan şehirlerin veya bölgelerin geri kaldığını, Türkiye'nin bu bölgelere herhangi bir medeni katkı sağlayamayacağını iletmek istemiştir.

3.4.1.2. Tasvir

Roman Hazar Denizi'nin ve Bakü'nün tasviriyle başlamaktadır. Bu tasvirde dikkat çeken en önemli husus tasvirin Bakü'deki siyasi durumla bağlantılı olmasıdır. Bakü'de yönetim Bolşeviklerin elindedir. Bolşevikler Bakü Komünü adı altında Menşevik, SR, Taşnak ve Müsavat Partisi gibi muhalif gruplara karşı siyasi bir mücadele içerisinde. Bu mücadele askeri olarak aynı zamanda Bakü önlerine kadar gelen Türk ordusuna karşı da verilmektedir. Dolayısıyla tasvirdeki “*Küləklər, sahil bağındaki söyüd ağaçlarının sükutunu pozur və qızıl Bakının yaxın gələcəyindən dastanlar oxuyurdu.*” ve “*Cənubdan və şərqdən əsən bu qudurqan küləklər, qızıl Bakının başı üzərində birbirinə toxundukca Bakı mühiti də bir mübarizə sahəsinə dönməyə başlayırdı.*”¹⁶⁸⁰ ifadeleriyle Bakü şehrinin kendi geleceğini şekillendirecek önemli bir dönüm noktasında olduğu, bu sebeple Bolşevik Bakü'nün büyük bir mücadele sahnesine döndüğü anlatılmak istenmiştir.

¹⁶⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 311.

¹⁶⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 333.

¹⁶⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 3.

Romanın ana karakterlerinden olan Leyla ve Raya'nın fiziksel tasvirleri de Bakü ve Hazar Denizi'ne benzetme yapılarak romanda yer almıştır. Anlatıcı Raya'nın gözlerinin denizin suyu gibi mavi, Leyla'nın gözlerinin ise suyun üzerinde mazot kuleleri gibi siyah ve kumral olduğunu dile getirir.¹⁶⁸¹ Romanın ilerleyen bölümlerinde Raya'nın bir Bolşevik, Leyla'nın ise bir Osmanlı casusu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu iki karakter arasındaki siyasi karşıtlık romanın ilk sayfalarında yapılan bu benzetmeyle okuyucuya yansıtılmıştır. Bununla beraber yine romanın ilerleyen bölümlerinde Leyla'nın güzelliği *“türk çöhrəli, rum vücudlu, İran saçlı, hicaz gözlü, incə belli, mütənasib boylu, fitnəkar qaşlı, qara gözlü”*¹⁶⁸² ifadeleriyle tasvir edilmiştir.

Denizde Kursk gemisi üzerinde görülen Bakü manzarasının tasviri şehrin tarihi, toplumsal, siyasi ve dinî yapısını yansıtması bakımından önemlidir. Tasvirde geçen *“Zirzimalərində minlərcə vərəmli işçilər olan daş qalalar”* ifadesiyle işçi sınıfının içinde bulunduğu zorlu yaşam koşulları vurgulanmış, *“alman me'marlığına təqlid ilə tikilən burjua sarayları, işçilərin sümükləri üzərində qurulan binalar”*¹⁶⁸³ ifadesiyle de burjuvazinin sahip olduğu zenginliğin işçilerin hayatına mal olarak elde edildiği aktarılmıştır. Tasvirin devamında burjuvazinin pencerelerin arkasından ağzını güneye doğru açarak nefes almaya çalıştığı dile getirilir. Bu ifade romanın ilerleyen bölümlerinde Bakü burjuvazisinin Azərbaycan'ın güneyinde yerleşen İngiliz ordusundan necat beklemesine bir gönderme olarak romanda yer bulmuştur.

Bakü şehri Şirvanşahlar Devleti'ne bir dönem başkentlik yapmıştır. Azərbaycan'ın ve Bakü'nün tarihinde önemli bir yer tutan bu devlet, romanda *“Şirvan xanlığının sümükləri üzərində duran ve yumurta kimi ağaran qubbələr”*¹⁶⁸⁴ tasviriyle ilişkilendirilmiştir.

Diğer bir önemli tasvir de Bakü'deki cami ve kiliselerle ilgili yapılan tasvirlerdir. Roman, Marksist ideoloji ve Sovyet rejiminin dine olan karşıtlığı çerçevesinde yazıldığı için Şah Camisi'nde ezan okuyan müezzin baykuşa benzetilmiş,

¹⁶⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 4.

¹⁶⁸² Ordubadi, DŞ, s. 348.

¹⁶⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 4.

¹⁶⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 4.

Tazepir Camisi'nin minarelerindeki hilal ve kiliseler yıkılan çarlık rejiminin simgeleri olarak nitelendirilmiştir.¹⁶⁸⁵

Bakü önlerinde yapılan savaş sebebiyle şehirde kıtlık baş göstermiştir. Bu kıtlıktan en çok zarar gören kesim şehirdeki işçi ve yoksul kesimdir. Menşevik, SR ve Taşnak liderler ise Metropol Otelinde büyük bir ziyafet vermektedir. Ziyafette yenilen yemekler, liderlerin bu yemekleri yiyiş şekilleri tasvirler aracılığıyla aktarılmış, bu liderlerin kıtlık çeken halkı umursamadan yemek yedikleri vurgulanmıştır: *“Stol üzərinə qonmuş qanadlı heyvanların cəmdəyini, Slavinskinin simfoniyası təənnümləri ilə didməyə başlayan rəhbərlərin bir gözü Leyla, bir gözü də Raya və Esterdə idi.”*¹⁶⁸⁶

Romanda Menşevikler, Bolşeviklere karşı muhaliftir ve Bolşeviklerin en büyük düşmanlarından biridir. Burjuvazi ve Menşevikler ortak hareket ederek Bolşevikleri ortadan kaldırmak istemektedir. Dolayısıyla romandaki Menşevik taraftarlarının tasvirleri olumsuz bir şekilde yapılmıştır. Metropol Oteli'nin karşısında yığılan halk içerisindeki bir Menşevik taraftarı, Bolşevikler hakkında olumsuz şeyler konuşur. Bolşeviklerin burjuvazinin yaratmış olduğu sanat, medeniyet ve ticareti tamamen yok edeceğini, insanları eskiden olduğu gibi ağaçlarda yaşatacaklarını anlatır. Anlatıcı *“Bu sözləri danışan bədəncə çürümüş, fikri qədər süquta varmış, qiyafə və libas cəhətcə gülünç bir vəziyyət almış, ifadə və nitqə istəhzə obyektı olmuş bir menşevik təbliğatçısı idi.”*¹⁶⁸⁷ ifadelerini kullanarak bu Menşevik yanlısının tasvirini yapar.

Benzer bir tasvire romanın ilerleyen bölümlerinde yine yer verilmiştir. Bakü'yü işgal etmek için Kafkas Merkürü Köprüsü'ne çıkan küçük bir İngiliz askeri birliğini görmek isteyen halk köprüünün etrafına doluşur. Köprü etrafındaki halk içerisinde Menşevik yanlısı birisi *“Aırıq simalı qoca menşevik”* olarak tasvir edilir. Bu Menşevik'in eski ve sararmış bir ceketi vardır. Gözlüğünün bir camı beyaz, diğer camı karadır. Enfiye kokan eski bir mendile sahiptir. Bu mendilin kokusundan çevresindeki insanlar rahatsız olmaktadır.¹⁶⁸⁸

Romanda İngiliz askerleri için köprüünün üstüne kıymetli halılar serildiği, her tarafa güller ve çiçeklerin serpiştirildiğiyle ilgili bir tasvir yapılır. Kadınların ellerinde

¹⁶⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 4

¹⁶⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 16-17.

¹⁶⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 31.

¹⁶⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 213-214.

tuttuğu gül destelerinin beyaz ipek şeritlerinde İngilizleri öven yazıların bulunduğu dile getirilir. Anlatıcı bunu İngiliz emperyalistlerine karşı yapılan bir dalkavukluk olarak tanımlar. Şehirdeki müstemleke zihniyetinin ne durumda olduğunun göstermesi bakımından İngiliz askerlerinin karşılanması sırasında yapılan bu tasvirler önemlidir.¹⁶⁸⁹

Roman kahramanlarından Sadovski, Menşevik liderlerden biridir. Leyla ile Fabrik-Zavod bölgesine faytonla giderken Menşeviklere ait fikirleri anlatır, Bolşevikleri tenkit eder. Anlatıcı, faytonun Keşle köyünden geçmesi esnasında yaptığı “*Şiddətlə əsən şimal küləkləri, Sadovskinin ağzından çıxan fəlsəfi sözləri qəliz tozun boz qəfənlərinə bürüyüb Keşlə kəndinin batmış və buraxılmış qəbirlərinə dəfn edirdi.*”¹⁶⁹⁰ tasviriyle Sadovski’nin, dolayısıyla da Menşeviklerin fikirlerinin ölü fikirler olduğunu ve artık bu dünyada bu fikirlerin yaşama imkanının bulunmadığını söylemek istemektedir.

Romanın Bolşeviklere muhalif olan gruplara karşı bakış açısının yansıtıldığı bir diğer tasvir Erdehan savaş gemisinde toplanan Menşevik, SR ve Taşnak liderleriyle ilgili yapılmıştır. Romanda “*Eser, menşevik, daşnak rəhbərlərinin qara fikirləri qaranlığa qarışıb şəhərin üzərinə çökürdü.*”¹⁶⁹¹ tasviriyle Bolşevik karşıtı olan bu liderlerin fikirlerinin Bakü’yü karanlığa sürüklediği dile getirilmiştir. Tasvirin devamında şafak ışıklarının Hazar Denizi’nin ılık akşam sularında yüzerek bulutların yumuşak kadifesine bürünmesi, ayın Kardeşehir’in yüksek bacalarından bakarak Nargin Adası’na ışık saçması gibi ifadelerle kişileştirmelere yer verilmiştir.

Romanda yapılan bu kişileştirmelere başka bir örnek Kirmanşah şehrinde havanın soğuk oluşunun tasviridir. Tasvirde şehre özgü olan ayazın ağladığı, “*kiçik buz parçalarından ibarət olan göz yaşlarını, ağ kəfənə bürünmüş xaraba şəhərin köksünə tökürdü.*”¹⁶⁹² ifadesi kullanılarak şehrin ekonomik, siyasi, medeni ve manevi açıdan öldüğü, çar ordusunun tekmelerinden kurtulan şehrin İngilizlerin ayaklarının altında ezileceği dile getirilmiştir.

Romanda Bakü burjuvazisi de tasvirler aracılığıyla olumsuz bir şekilde eleştirilmiştir. Leyla ve Yusifidis, Merdakan’a Hacı Zeynalabdin Tağıyev ile görüşmeye giderken anlatıcı Merdakan’daki bağlardan bahseder. Burjuvazinin bu bağları kendileri

¹⁶⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 216.

¹⁶⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 39.

¹⁶⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 70.

¹⁶⁹² Ordubadi, DŞ, s. 364.

için cennete çevirdiğini fakat köyün taşlı ve topraklı sokaklarıyla ilgilenmediklerini, çünkü bu sokakların başka insanlar tarafından kullanıldığını dile getirir. Bu ifadelerle Burjuvazinin bencilliği vurgulamış olan anlatıcı bu sokakların kötü görünümünü ayrıntılı bir tasvirle dile getirir:

*Bağları özü için cənnətə çevirən Bakı burjuaziyası, kəçmiş daşlıq və qumluq küçələrin qeydinə qalmamışdı; çünki bu küçələrdən başqaları keçirdi. Faytonun və kəndli arabalarının çarxlarından qalxan toz dalğaları iyul günəşinin qarşısına qalın pərdə çəkmişdi. Budaqları daş divarlar üzərinə sallanmış ağacların yarpaqları da yüz yaşlı bir qocanın saçları qədər bozarmışdı.*¹⁶⁹³

Romanda karakterlerin psikolojik durumlarını yansıtan tasvirlere de yer verilmiştir. Romanın ana kahramanlarından olan Raya, Bolşevik olduğu anlaşılnca Leyla tarafından Ağabala Quliyev'in evinde ev hapsine alınır. Raya bu eve geldiği ilk gün nerede ve kimin evinde olduğunu bilmez. Ona verilen yemeği yemek istemez. Raya hem içinde bulunduğu durumla hem de Bakü'nün geleceğiyle ilgili endişelidir. Uzaklara bakarak Bakü gecesini seyreder. Bu sırada Raya'nın seyrettiği gecenin bir tasviri yapılır:

Yüksək binanın balkonundan Bakı mühitinə baxan Raya sanki gözü önündə geniş bir şəfəq tarlası görürdü. Dalğalara əyləncə kəsilən mayaklar, sevgilisini görmək istəyən və divar arxasından boylanıb baxan bir gəncin göz bəbəyi kimi parlayır yenə də gizlənirdi. Günəşin zühurunu xəbər verən dan ulduzu Narkin adasının başı üzərindən göründüyü zaman, kiçik ulduzlar da xülyapərəstlərin böyük arzu və ümidləri kimi sönüb gedirdi.

*Qaranlıqla ölüm-dirim mübarizəsi başlandığı zaman, Raya da şam süfrəsi başında oturub Bolşevik Bakısında gedən məfkurəvi və siyasi mübarizənin nə nəticə ilə qurtaracağını düşünürdü.*¹⁶⁹⁴

Bu tasvirler hem Raya'nın içinde bulunduğu endişeyi hem de bu endişeye karşı taşınmış olduğu umudu yansıtmaları bakımından önemlidir. Raya bir yandan kendini bu ev hapsinden kurtarmayı bir yandan da Bakü'yü işgalden kurtarmayı düşünmektedir. Raya'nın düşüncelerinde gece, Bakü'nün içinde bulunduğu o anki kötü günlerdir. Bolşevik Bakü emperyalistler tarafından tehdit altındadır. Bu kötü günlerden çıkmak için büyük bir mücadele vermektedir. Güneşin doğmasıyla beraber küçük yıldızların sönmesi hayalperestlerin arzu ve ümitlerinin sönmesine yol açmıştır.

¹⁶⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 122.

¹⁶⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 135.

Romanda Menşevikler hayalperest olarak nitelendirilir. Örneğin Sadovski İngiltere'nin Bakü'yü işgal etmesiyle kendisinin Bakü'nün valisi olacağını, İngiltere Kralı tarafından onurlandırılacağını hayal eder. Dolayısıyla doğan Bolşevik güneşi bu hayallerin suya düşmesine yol açacak ve Bakü şehri bu karanlık geceden aydınlığa çıkacaktır.

Buna benzer başka bir tasvir Ester için yapılmıştır. Ester'in annesi, babası Araratyan'ın yaptığı zalimliklere artık dayanamaz ve intihar eder. Küçük yaşta annesini kaybeden Ester ondan ayrı kalmanın hüznünü yaşar. Daha önce annesiyle sık sık Gerger Çayı'nın kenarına giden Ester, annesinin özlemiyle yine bu yere gider. Ester'in gittiği bu yerlerin *“Torpağın son beşiyi sayılan incə otlar, ana qucağında nazlanan körpə kimi baxdığı, ağ dumanlardan yarpağların çöhrəsinə şəbnəm düşüğü zaman, Esterin anasına həsrət qalmış gözlərindən şəbnəmlər axardı.”*¹⁶⁹⁵ şeklindeki tasviri Ester'in, annesine duyduğu özlemle birlikte verilmiştir.

Bakü'yü işgal ederek Bakü petrollerini ele geçirmeyi hayal eden General Denster-Vil'in General Lui'den Bakü'den çekilme emrini alması sonucunda yaşadığı hayal kırıklığı yapılan tasvir aracılığıyla yansıtılmıştır. Denster-Vil'in ağzındaki pipodan çıkan dumanın ona artık Karaşehir'deki fabrika bacalarından çıkan dumanlar kadar zevk vermediğini dile getiren anlatıcı, *“Sanki halqalanıb trubkadan qalxan tüstü, ingilis hərislərinin ağzı qədər genişlənir və generala istehzalı gülüşlər yağdırırdı”*¹⁶⁹⁶ diyerek generalin içinde bulunduğu ruhsal durumu somutlaştırmış olur.

Bakü şehri zor koşullar altındadır. Bir yandan Menşevik, SR ve Taşnaklar mevcut Bolşevik yönetimini devirmeye çalışmakta, bir yandan Alman emperyalizminin hizmetinde olan Osmanlı ordusu Bakü'ye doğru ilerlemekte, bir yandan da işçiler açlıkla ve burjuvaziyle mücadele etmektedir. Şaumyan cepheyle sürekli irtibat halindedir. Cepheden Şaumyan için iç açıcı haberler gelmez. Bu olayın hemen öncesinde yapılan tasvirlerde şehirdeki bu olumsuz durum yansıtılmıştır.

Bu tasvirlerde geçen *“Sahil boyunca yanan elektrik lampaları vərəmli bir xəstənin nəzərləri kimi solğun idi.”*¹⁶⁹⁷ ifadesiyle Bakü işçilerine bir göndermede bulunulmuştur. Çünkü Bakü'de işçilerin çoğu bodrum katlarda yaşadıkları için verem

¹⁶⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 241.

¹⁶⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 301.

¹⁶⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 187.

hastasıdır. Nargin Adası'nın önünden geçen yelkenliler kanadı kırılmış bir kelebeğe benzetilmiş, Karaşehir'deki bacalardan çıkan dumanların gecenin karanlığına karıştığı dile getirilmiştir.

Romandaki Osmanlı veya Türk karşıtlığının tasvirlerle de yansıdığı görülmektedir. Bakü önlerine kadar gelen Osmanlı ordusunun taarruz yapıp çekilmesinden sonra anlatıcı gece gökyüzünde hiçbir şeyin görünmediğini dile getirir. Ayın yüzünün *“Bakı proletariyatının köksünə taxmaq istəyən və nəticədə yüzlərcə türk kəndlisini qurban verib çəkilən”*¹⁶⁹⁸ Mürsel ve Nuri Paşaların vicdanı gibi karanlık olduğunu ifade eder.

Bu Türk karşıtlığı Bakü halkının Osmanlı ordusunun şehri ele geçirme ihtimaline karşı verdiği tepkinin tasvirinde de göze çarpar. Bakü Komününün Bolşevik, Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan ordusu Osmanlı ordusuna karşı geri çekilmekte, şehir, Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmek üzeredir. Halk arasında büyük bir korku ve telaş vardır. Halkın çoğu Bakü Limanı'na akın ederek Bakü'yü terk etmek ister. Limanda büyük bir kargaşa hakimdir. *“Şey itirənlərin, bilet axtaranların, yoldaşının dalınca yürüyənlərin qışqırdığından qulaq tutulurdu. Körpüdə minlərcə insanlar birligərini sıxışdırıb irəli keçməyə can atırdı.”*¹⁶⁹⁹ ifadeleriyle yaşanan bu kargaşanın tasviri yapılır.

Başka bir kaçış tasviri ise Leyla'nın ailesiyle beraber Bağdat'ı terk etmesinde görülür. Osmanlı Devleti hakimiyetinde olan Bağdat 1. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edilince şehirdeki Türk nüfus yayan ya da arabalarla kabileler halinde şehri terk etmeye başlar. Onların içinde bulundukları durum tasvirle aktarılmıştır:

*Günəş çoxdan İraqın qumlu təpələrində göyərən muğilan tikanları arxasında gizlənmişdi. Uzun zəncir həlqəsi kimi görünən adamlar sakit yeriyirdilər. Heç nır hənirti yoz idi. Milçək uça eşidilərdi. Adamlar yumşaq qumlar üzərində gedirdilər. Uşaqlar yatmış, böyüklər isə dəhşət və hə heyrat dənizinə düşüb boğulmuşdu. Eşidilən bir səs varsa, o da çaqqalların ulaşması idi.*¹⁷⁰⁰

Bu tasvirler romanının gerçekçiliğini yansıtmaları bakımından önemli bir yer tutar. Bu sayede okuyucunun zihninde savaşın insanlar üzerindeki etkisi daha somut bir

¹⁶⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 229-230.

¹⁶⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 229.

¹⁷⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 339.

biçimde şəkillənmiş olur. Bu amaç doğrultusunda Bakü önlerinde İngiliz ve Osmanlı ordusu arasındakı çarpışmalar kimi zaman roman kahramanlarının kimi zaman da anlatıcının ağzından yapılan təsvirlərlə aktarılır.

Örneğin cephedeki İngiliz ordusuna komuta edən Şəhzadə Bahadırxan, dürbünle Balçık Volkanı Cəphəsi'ne bəkar və cəphədə gördüklerini “*Düşmənin son çərkələrində güclü süvari dəstələri də irəliləməkdədir. Düşmənin qüvvəsi təxminən min nəfər qədərdir. Düşməni şiddətli top atəşindən də istifadə edir. Ətrafımızda qiyamət qopmuşdur.*”¹⁷⁰¹ şəklində təsvir yoluyla anlatır.

Romanın “Leylanın Romanı” adlı bölümü Bağdat şəhərinin geniş bir təsviriylə başlar. Bu təsvirlərdə “*Bağdad sanki öz tarixini təkrar etdirir, daha uzaqlara baxmaq üçün ayağa qalxırdı.*”¹⁷⁰² ifadəsiylə Bağdat şəhəri kişiləştirilmişdir. Təsvirin davamında Bağdat'ın Şair Ebu Nuvas'ın “*Bağdat Gecəsi*” adlı şiirini dinləmək üçün Vəliaht Sarayı'nı arzuladığı, Şair Ebu'l Atahiyyə'nin rubailərini dinləməyə hazırlandığı dilə gətirilir. Bağdat'ın yeni bir həyəcan içində olduğu fakat bu həyəcanın halifələr dönəmində Səlamə Xanım'ın okuduğu rubailərdəki edebî həyəcana bənzəmədiyi ifadə edilir.

Halifələr dönəmində sakince akan Dicle Nehri bu sükûtnu kəybetmişdir. “*Öz çöhrəsini Dəclənin güzgüsündə görməyə tələsən cənub ulduzları, Harunnərrəşidin, ‘qəsri-xuld’ sarayında yanan ənbərli şamları xatırlatmağa çalışsa da müvəfəq olmurdu.*”¹⁷⁰³ təsvirindəki ifadələrlə Bağdat'ın eski günlərindəki göstərişli günlərini aradığı bəlirtilmişdir. Davamında Bağdat'la ilgili “*Məşhur ərəb məzhəkəcilərinin yumor və satirası ilə gülən və əbulhəsən Biarın həcvləri ilə qəhqəhələr yağdıran Bağdad, bu gün dodağını dodağından ayırmaq istəmirdi.*”¹⁷⁰⁴ təsvirinin yapılması Bağdat'ın İngiliz işğalını istəmədiyini, eski neşəli günlərinə geri dönmək istədiyini göstərməkdədir.

Bu təsvirlərdə Arap edəbiyatının önəmli isimlərinə yer verilməsi, Bağdat'ın saraylarının eski ihtişamlarından bəhsənilməsi, gəçmişdə Bağdat'ın İslam dünyası üçün önəmli bir kùltür və sənət mərkəzi olduğunu, şimdi isə bu eski günlərindən çox uzaqta sıradan bir şəhər halinə gəldiyini vurğulamaq içindir. Burada aynı zamanda bir Osmanlı-

¹⁷⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 284.

¹⁷⁰² Ordubadi, DŞ, s. 331.

¹⁷⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 332.

¹⁷⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 333.

Türk karışıklığı da söz konusudur. Romanda Bağdat'ın bu eski günlerinden uzak olmasının sebebi şehri yüzyıllarca Türklerin hakimiyetinde olmasıdır. Çünkü Halife Müstənsirbillah döneminde Bağdat Üniversitesi olarak kullanılan binanın Osmanlılar döneminde ahır olarak kullanıldığı aktarılmıştır.¹⁷⁰⁵ Nitekim Bağdat'ın özlediği o eski günler Osmanlı Devleti öncesi Abbasi halifelerinin olduğu döneme aittir.

Romanda Leyla amcası Savlayev'le Kirmanşah'tan Hamedan'a otomobil ile gitmeye çalışırken yolda haydutlar tarafından baskına uğrarlar. Bu baskın sonrası Leyla yaralı ve baygın olarak Hamedan şehrinin zenginlerinden Əmiri-Əfhəm'in haremine getirilir. Leyla gözlerini açtığında kendisini “Binbir Gece Masalları” romanında karşılaştığı bir harem odasında görür. “*Onun yatdığı yorğan-döşək, bir çarpayıda deyil, ipək bir xalçanın üstündə açılmışdı.*”¹⁷⁰⁶ ifadesiyle bu harem odasının tasviri yapılmaya başlanır.

Evin duvarlarının yaldızlı boyalarla boyandığı, duvarlardaki nişlerde padişahların resimlerinin bulunduğu dile getirilir. Leyla'nın etrafa bakarken Feth Ali Şah'ın uzun sakalını, Nadir Şah'ın aç ve doymak bilmeyen gözlerini Nasireddin Şah'ın uzun ve sarkık bıyıklarını gördüğü aktarılır. Duvarlarda Behrām-ı Gûr'un avının olduğu, Hüsrev ve Şirin'in aşklarının yansıtıldığı, evin tavanında çıplak ve kanatlı kızların yer aldığı resimler vardır. Kadife döşekleri, ipek çarşafarla bağlanmış yorganları, nişlere koyulan nargileleri, ipek püsküllü perdeleri, kutsal kişilerin resimlerinin olduğu tabloları gören Leyla'nın oldukça şaşkın olduğu anlatılır.

Bu tasvir 20. yüzyılın başlarında İran'daki toplum yapısının hala Orta Çağ'dan kalma bir anlayışta olduğunun bir göstergesidir. Ülkede zengin toprak ağalarının evlerinde harem odaları vardır. Bu odalarda kadınlar köle gibi bu ağalara hizmet etmektedir. Əmiri-Əfhəm, Leyla'yı cariyelerinden bir yapmak istemektedir. Doğulu Müslüman kadınının insanlık dışı bir uygulamayla iç içe yaşadığı vurgulanmıştır. Kadınların sorgusuz sualsiz cariyeye olarak getirildiği bu evlerin tasvirinin yapılması okuyucunun zihninde bu olayı daha gerçekçi hale getirmiştir.

¹⁷⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 337.

¹⁷⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 369.

3.4.1.3. Mektup

Romanda öykü zamanı 1917 ve 1918 yılları arasında geçtiği için mektup önemli bir iletişim aracıdır. Dolayısıyla romanda bu tekniğe oldukça sık başvurulduğu görülmektedir.

Bu mektuplardan ilki Vahan'ın Ester'e yazmış olduğu mektuptur. Bu mektupta Vahan, Ester'in Taşnaklardan ayrılmasını ve kendisi gibi emekçi işçilerin yanında hareket etmesini ister. Vahan, şehirde kıtlık olduğu halde Nobel Şirketi'nin işçileri gibi gelen tahıllara el koymadığını söyleyerek Menşevik yanlısı olan bu işçileri eleştirir. Bu ifadelerden Vahan'ın Bolşevik yanlısı olduğu anlaşılmaktadır. Ester'in kendisine para göndermeyi teklif etmesinden şikayetçidir. Mektuptaki *“sən özün işləsəydin, uşaqılıqda keçirdiğimiz yoldaşlığın gənclikdə də davam etdirilməsinə icazə versəydin”*¹⁷⁰⁷ ifadelerinden Vahan ve Ester arasında bir aşk ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Vahan bu ilişkinin zarar görmemesi için Ester'den Taşnak olmadığını ve emekçilerin tarafında olduğunu göstermesini ister. Bu mektubu ele geçiren Leyla, Ester'in Bolşeviklerle yakın ilişkide olduğunu öğrenmiş olur.

Romanda İngiltere'ye bağlı Şehzade Bahadırxan'ın nişanlısı olarak yer alan Leyla, esasında bir Osmanlı casusudur. Bakü önlerine geren Osmanlı ordusunun kurmayları yakın temas halindedir. Menşevik komutanlardan Sadovski'yi etkisi altına alarak ona her istediğini yaptırmaktadır. İngiliz ordusu komutanlarından olan Miralay Nurəddin Savlayev'e göndermek için Sadovski'ye bir mektup yazdırır.

Mektupta Salvayev'e Bolşeviklere inanmamasını söyler. Ellerindeki askeri malzemelerin hepsini Bakü'ye getirmemeleri çünkü Bolşeviklerin bütün bu malzemelere el koyup kendisini terk-i silah edecekleri dile getirilir. Türklerle savaşmak için gemilerle Alyat limanına çıkmaları, burada savaş hattına daha yakın olabilecekleri ve herhangi bir olumsuzluk anında kuzeye daha rahat bir şekilde çekilebilecekleri ifade edilir.¹⁷⁰⁸

Leyla'nın amacının bu mektupla İngilizleri tuzağa düşürmek olduğu Doktor Yusifidis'e yazdırdığı mektupta ortaya çıkar. Osmanlı kurmaylarına gönderilen bu mektupta Leyla, Sadovski'ye yazdırdığı mektuptan bahsederek Sadovski'nin

¹⁷⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 57.

¹⁷⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 62-63.

mektubunu ele geçirdiğini ve mektupta Sadovski'nin Biçerexov komutasındaki İngiliz ordusuna Alyat İstasyonu'na çıkarma yapılması konusunda tavsiyede bulunduğunu dile getirir.

Mektupta aynı zamanda Bakü'deki siyasi ortamdan da bahsedilmiştir. Bolşevikler için “*nə qədər çalışqan, nə qədər çətinliklərə dözən, hətta aclığı nəzərə almayaraq mübarizə apara bir quvvə*”¹⁷⁰⁹ ifadeleri kullanılan mektupta, Menşeviklerin Bolşeviklere karşı galip gelmek üzere olduğu, 4 Mart tarihinde Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmalara “millî savaş” kimliği vererek Bakü burjuvazisi ve proletaryası arasında geçen hakimiyet mücadelesini perdelemeye çalıştıkları vurgulanmıştır. Yerli halkın Bolşeviklere karşı isyan etmelerinin sebebinin esir Türk askerlerinin camilerde Kuran'ı ellerine alarak “*Budur bizim programımız*” şeklinde propaganda yapmaları olduğu dile getirilir. Mektupta Bakü'deki “*İttihadi-İslam, Türk ədəmi-mərkəziyyət, əhrar, müsavat*” gibi partilerin tebligatlarının halkın aklını karıştırdığı, böylesine karışık bir ortamda Bolşeviklerin işleri yola koyabileceklerine karşı ümidin çok az olduğu aktarılır.

Mektupta Kiçikxan meselesine de değinilmiştir. İngilizler'in Kiçikxan'la barış yapamadıkları, Kiçikxan'ın Kesma'daki ana kuvvetlerine darbe vuramadıkları dile getirilir. Bunun dışında Bolşeviklerin petrolün millîleştirme politikasına karşı Ermeni ve Müslüman burjuvazisinin birlik olma kararı üzerine çalıştıkları aktarılır.¹⁷¹⁰

Romanda Taşnakların iki yüzlü olduğu vurgulanır. Onlar bir yandan İngilizlerle bir yandan da Bakü önlerine kadar gelen Türklerle yakınlık kurmaktadır. Nitekim Doktor Araratyan'a Erivan'dan gelen mektupta bu durum, gün yüzüne çıkar. A. Xatisov ve M. Arutyunyan tarafından gönderilen bu mektupta Bakü Ermenilerinin Bolşeviklerle beraber Türkiye ordusuna karşı savaşmalarının yanlış bir yöntem olduğu, bunun halihazırda Türkiye'de yaşayan Ermeniler için olumsuz sonuçlar doğuracağı, gerek Türkiye'deki hükümet gerekse Türk ordusu içerisinde birçok Ermeni'nin görev aldığı belirtilmiş, Araratyan'ın bu konu üzerinde etraflıca düşünüp konuyla ilgili hazırlıklar yapması tavsiye edilmiştir.¹⁷¹¹

¹⁷⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 67.

¹⁷¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 68.

¹⁷¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 103.

Raya, ziyafet sırasında Ayollo'ya gelen bir mektubu gizlice ele geçirir. Ayollo'nun ziyafet esnasında okumak istemediği bu mektup Bakü önlerindeki cepheden gelmektedir. Mektupta ordu içerisinde yapılan propagandanın işe yaradığından, bazı taburların Türklerin taarruzuna karşı savaşmadan geri çekildiğinden, bu yüzden altmış Bolşevik askerinin öldüğünden bahsedilmektedir. Askerler arasında Güney Kafkasya'daki savaşın millî bir savaş olduğuna dair düşüncelerin yayıldığı, bu sebeple birçok askerin savaşa iştirak etmek istemediği dile getirilmiştir. Mektubun devamında böyle giderse çok kısa zamanda Bolşeviklerin kansız bir şekilde yönetimden çekileceği, böylelikle İngilizlerin Bakü'ye gelmesi için bir imkân oluşacağı ifade edilmiştir.¹⁷¹²

Bu mektuptan anlaşılabacağı üzere romanda Menşevik, SR ve Taşnaklar Türklerle savaşan Bolşevik ordusu içerisinde yer almalarına rağmen orduyu sabote etmektedirler. Amaçları Bolşeviklerin Türklere karşı başarı kazanamayacağını göstermek, onların yönetimden çekilmesini sağlamak ve İngiliz ordusunun Bakü'ye gelmesinin önünü açmaktır.

Raya, Bolşevik yanlısı olduğu için Leyla tarafından ev hapsine götürülür. Ev hapsinden kurtulmak için kendisine hizmet eden Öminə aracılığıyla Ester'e bir mektup gönderir. Bu mektupta Ester'den hapisten kurtulma konusunda yardım isteyen Raya, Leyla'nın bir Osmanlı casusu olduğunu hem Bolşeviklere hem Menşeviklere hem de İngilizlerin aleyhine çalıştığını anlatır. Raya'nın göndermiş olduğu mektup sayesinde Ester, Raya'yı kurtarma planları yapmaya başlar.¹⁷¹³

Türk ordusunun Bakü'ye yaklaştığı haberini Avetisov, Doktor Araratyan'a yazdığı mektupta bildirir. Bu mektupta Biçeraxov'un ordusunun cepheyi terk etmeye başladığı, cephede sadece 400 kişilik bir ordunun kaldığı, Ermeni ordusunun ise savaşmak istemediği dile getirilir. Avetisov, Araratyan'ın Bakü Komiserleriyle görüşmesini ve barış için masaya oturmaları gerektiğini ifade eder. Avetisov, bu yenilginin suçlularının Biçeraxov ve Hamazasb olduğunu belirtir.¹⁷¹⁴

Hamazasb'ın Araratyan'a yazdığı mektupta ise suçlu Avetisov'dur. İki karakter arasındaki Ester'e duydukları aşktan kaynaklanan mücadele mektuplara da yansımıştır. Hamazasb'ın mektubunda Bolşeviklerin cepheyi terk etmek istemedikleri ve Rusya'dan

¹⁷¹² Ordubadi, DŞ, s. 107.

¹⁷¹³ Ordubadi, DŞ, s. 149.

¹⁷¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 169-170.

yardım gelene kadar Türklerin şehre girmesini engelleme fikrinde oldukları dile getirilir. Görüldüğü gibi bu mektupta da Hamzasb aracılığıyla Bolşeviklerin cesur ve korkusuz olduğu düşüncesi aktarılmış olur.¹⁷¹⁵

Hamzasb, Araratyan'a yazdığı mektupta Araratyan'ı ve ailesini her ne olursa olsun koruma sözü verirken, Ester'e yazdığı mektupta tam tersi bir ifade kullanır. Ordusuyla Bakü'ye geleceğini, Ester'e gerekirse silah yoluyla sahip olacağını, onu önce İran'a sonra da Fransa'ya götüreceğini aksi takdirde hem Avetisov'u, hem babasını, hem de kendisini mahvedeceğini söyler.¹⁷¹⁶

Ester, Vahan ve Əminə'nin çabalarıyla ev hapsinden kurtulan Raya, Leylaya "*Vicdansız Leyla!*"¹⁷¹⁷ hitabıyla başlayan bir mektup gönderir. Raya, mektubunda hem İngilizlerin hem de Merkezi Kaspi Diktatoryası'nın aleyhine çalıştığını itiraf eder. Leyla'yı tehdit eden Raya, onun Türklerin Bakü'ye girdiği günü göremeyeceğini, onu kendi elleriyle cezalandıracağını dile getirir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Leyla'ya bir mektup gönderir. Tağıyev'in Leyla'ya gönderdiği mektupta iki yüzlü bir politika sergilediği görülmektedir. Tağıyev, kendi zenginliğini kurtarmak için hem Türklere hem de İngilizlere yaranmaya çalışmaktadır. Leyla'ya eğer Türkler ilk önce Bakü'ye girerse Türk paşalar için, tam tersi İngilizler önce girerse İngilizler için bir ziyafet vermesini tembih eder.¹⁷¹⁸ İngiliz kumandanlara okunması için bir mektup gönderir. Mektubunda evinde birçok önemli kişiyi ağırladığını dile getiren Tağıyev, İngilizleri ağırlamaktan büyük bir şeref duyacağını ifade eder.¹⁷¹⁹

Genral Denster-Vil'in Doktor Araratyan'a yazmış olduğu mektupta İngilizlerin Bakü'nün Türklere karşı müdafaası, Erivan ve Culfa Ermenilerinin geleceğiyle ilgili düşüncelerini öğrenmek mümkündür. Mektuptan anlaşılabacağı üzere General Denster-Vil Bakü'nün müdafaası konusunda Bakü halkından özellikle Bakülü Ermenilerden destek beklemektedir. Bakü ahalisinin desteği olmadan İngilizlerin Bakü'yü müdafaa edemeyeceğini ifade eden Denster-Vil, halkın cepheye gidip savaşması gerektiğini dile

¹⁷¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 172.

¹⁷¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 174.

¹⁷¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 204.

¹⁷¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 206.

¹⁷¹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 207-208.

getirir. Erivan'daki silahların cepheye getirilmesi konusunda herhangi bir yardımda bulunamayacağını belirten Denster-Vil, Ermenistan'ın kurulmasının müttefiklerin savaşı kazanmasına bağlı olduğuna dikkat çeker.¹⁷²⁰

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucunda onların yerine gelen “Merkezi Kaspî Diktatoryası, Bolşeviklerin tutuklanması ve ellerindeki savaş teçhizatlarının el koyulması kararını alır. Bu konuyla ilgili tedirginlik duyan Ester, Vahan’a yazdığı mektupta “*Bakının həqiqi sahibi olan bolşeviklər iş başından gedəndən sonra, vəziyyət daha da xarablaşmışdır.*”¹⁷²¹ ifadelerini kullanarak ne İngilizlerin ne de Menşevik, SR ve Taşnak ordusunun Bakü’yü müdafa edemeyeceğini dile getirir.

Leyla ve Yusifidis’in Türkiye karşı istihbarat bürosuna yazdıkları mektupta 1. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin İran ve Irak’ta işgal ettikleri bölgelerde uyguladıkları sömürge politikası dile getirilir. Mektupta İngilizlerin Kazvin şehrindeki sokakların adlarını İngilizce adlarla değiştirerek şehri İngilizleştirmeye çalıştıklarından bahsedilir. Şehir halkının çoğunun tüccar olduğu, bu sebeple İngilizlere karşı millî bir hareketin kendi maddi gelirlerine zarar getireceğini düşündükleri, din ve mezhebi kendi şahsi çıkarları için kullandıkları dile getirilir.

Mektupta geçen bu ifadelerden romanın tüccarlara karşı olan bakış açısı da ortaya çıkmış olur. Tüccar sınıfının ülke çıkarlarından çok kendi çıkarını düşündüğü vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Halkın İngiliz ve Rusların lehine hareket etmesinin başlıca sebeplerinden birinin din adamları olduğu, din adamlarının “*İngilis və ruslar türklərdən yaxşıdır*”¹⁷²² şeklinde halk arasında tebligat yürüttüğü ifade edilir. Türkleri İran Azerbaycanı’na yaklaştırmamak için İran hükümetinin de İngiliz yanlısı bir tavır sergilendiğinden bahsedilir.

¹⁷²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 258-259.

¹⁷²¹ Ordubadi, DŞ, s. 267.

¹⁷²² Ordubadi, DŞ, s. 393.

3.4.1.4. Geriye Dönüş

Romanda geriye dönüş tekniğine sıkça başvurulduğu görülmektedir. Bu sayede roman kahramanlarının kişilik yapılarının ve dünya görüşlerinin nasıl şekillendiği, romanda gelişen olayların arka planında nelerin olduğu açığa çıkar. Örneğin, Raya'nın neden Bolşeviklere hizmet etmek istediği, onun Bolşevikliğe duymuş olduğu sempatinin sebebi geriye dönüş yöntemiyle aktarılmış olur.

Raya, İvanov'un hazırladığı suikast planlarını göstermek için Şaumyan'la görüşür. Raya, elindeki suikastla ilgili belgeleri Şaumyan'a gösterdikten sonra kendisini tanıtır. Bakü'ye geldiği tarihe kadar başından geçen olayları anlatır.

1. Dünya Savaşı başladığında Raya, Çornozubaov'un ordusuyla İran'a giden her iki kardeşine ulaşmak için Biçeraxov'un ordusunda stenograf olarak görev yapmaya başladığını söyler. Burada Vladimir adında bir subayla tanışmış ve onunla yakınlık kurmaya başlamıştır. Vladimir'in savaşıyla ilgili tuttuğu günlüğünü okumaya başlayan Raya, bu günlükte savaş sırasında yaralı bir Rus askerinin yaralı bir Türk askerine matarasından su verdiği sırada öldüğünü okur. Bu yaralı Rus askerinin kardeşi Vasili Naumov olduğunu öğrenir.

Vladimir'le evlenme kararı alan Raya, Kirmanşah'ta parasızlıktan dilencilik yapan birçok Rus askerine şahit olur. Yüzlerce asker ise tifoya yakalanmıştır. Bu hastalığa yakalanıp ölen askerlerden biri de Raya'nın diğer kardeşi Mixayıl'dır. Bütün bu olanlardan olumsuz bir şekilde etkilenen Raya, Vladimir'le yapmış olduğu sohbetlerin birinde Vladimir'in "*Nə qədər ki, kapitalizm var, nəgədər ki, xüsusi mülkiyyət var və hakimiyyət kapitalistlərin əlindədir, müharibə və müharibə dəhşətləri labuddən olacaqdır.*"¹⁷²³ ifadelerini kullanması üzerine onun Bolşevik olduğunu anlar ve Bolşeviklere hizmet etmeye karar verir. Vladimir'in yönlendirmesiyle Biçeraxov'un erkan-ı harbindeki bütün vesikaların bir kopyasını çıkarıp Vladimir'e vermeye başlar. Vladimir'in Bolşeviklere yardım ettiği anlaşılınca öldürüldüğünü dile getiren Raya, Miralay Tiq-Conson'un kendisinden hoşlandığı için ondan şüphelenmediklerini, onun sayesinde Bakü'ye gelebildiğini söyler.¹⁷²⁴

¹⁷²³ Ordubadi, DŞ, s. 99.

¹⁷²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 96-101.

Görüldüğü gibi Raya'nın Bolşevik olmasının sebebi savaşta tanık olduğu olaylar ve kardeşlerinin ölmesidir. Əminə'nin Bolşeviklere yakın olmasının sebebi de yine geriye dönüş yöntemiyle aktarılmıştır. Ağabala Guliyev'in evinde hapsedilen Raya'ya hizmet eden Əminə kendisi ve ailesinin başına gelenleri anlatmaya başlar.

Əminə'nin abisi Həybət, Musa Nağıyev'in petrol kuyularında çalışmaktadır. İşçilerin bütün isteklerini patrona abisi iletmekte ve hiç kimseden korkmamaktadır. Əminə, abisinin arkadaşı Qüdrət'ten hoşlanmış ve onunla nişanlanmıştır. Qüdrət'le nişanlandıktan üç gün sonra Əminə'ye görücü gelir. Gelenler Əminə'yi Bakü'nün zorbalarından Əlibala'yla nişanlamak istemektedir. Əminə'nin annesi Əminə'yi bu nişanı kabul etmeye zorlar. Olayı duyan abisi Həybət: *“Mən sağ ikən qoçu Əlibala, bacımı ala bilməz.”*¹⁷²⁵ diyerek bu duruma tepki gösterir. Həybət, Əlibala gibi insanların işçiye silah zoruyla Musa Nağıyev gibi alçaklara teslim olmaya zorladığını söyler. Musa Nağıyev'in, yanındaki zorbalar vasıtasıyla İranlı işçileri korkutarak çalışmaya mecbur etmesine karşı çıkan Həybət, Nağıyev'in isteği üzerine Qurban ve Əlibala tarafından öldürülür. Polisin hiçbir şey yapmaması üzerine Qüdrət, Əlibala'yı öldürerek arkadaşı Həybət'in intikamını alır.¹⁷²⁶

Geriye dönüş tekniği sadece roman kahramanlarının anlatımında yer almaz. Anlatıcının da bu tekniğe başvurarak kahramanların geçmişte yaşadıkları olayları aktardığı görülmektedir. Örneğin Vahan'ın çocukluğundan itibaren yaşadığı olayları düşünmesi anlatıcı tarafından aktarılır. Vahan'ın annesi Vahan küçük yaştaiken Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Vahan çalışmak için, Bakü'ye eniştesi Ayrapet ve ablası Şuşanik'in yanına gider. Ayrapet verem hastası olduğu için Musa Nağıyev'in müdürü tarafından işten kovulmuştur. Vahan bir süre iş bulamaz. Ayrapet öldükten sonra Ayrapet'in çırağı ve aynı zamanda Əminə'nin abisi olan Həybət onu çırak olarak yanına alır. Hem Ayrapet'in çocuklarını hem de Vahan'ı evinde misafir eder.¹⁷²⁷

Türk ordusunun Bakü'ye iyice yaklaştığı ve savaşı kazanmak üzere olduğu anlaşılınca Doktor Araratyan kızı Ester'i alarak İngiliz ordusunun karargahının bulunduğu İran'ın Enzeli şehrine gitmeye karar verir. Babasını limanda bekleyen Ester

¹⁷²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 143.

¹⁷²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 140-147.

¹⁷²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 151-152.

çocukluk yıllarını hatırlamaya başlar. Burada geriye dönüş yöntemiyle Ester'in Vahan'la tanışması, annesi Sofiya'nın babasının yüzünden intihar etmesi, babası Araratyan'ın zalim kişiliği, onun Kuzey Kafkasya'da Ermeniler ve Müslümanlar arasında yaratmak istediği çatışma aktarılır.¹⁷²⁸

Romanda dikkat çeken en önemli özellik romanın 34. bölümü olan “*Leylanın Romanı*”¹⁷²⁹ adlı bölümünden “*Bakıya Doğru*”¹⁷³⁰ adlı 44. bölümüne kadar olan bütün bölümlerin geriye dönüş yöntemiyle yazılmasıdır. “*Leylanın Romanı*” adlı bölümden itibaren Leyla'nın Bakü'ye gelmeden önceki bir yıllık yaşantısı ve Bakü'ye geliş sebebi anlatılır.

Leyla'nın İngilizlerin işgali sonucunda Bağdat'tan ailesiyle kaçıışı, ailesinin Hanegeyn şehri yakınlarında katledilişi, Biçeraxov'un ordusunda komuta kademesinde olan amcası Savlayev ile karşılaşması, Doktor Yusufidis ile tanışması ve yakınlaşması, beraber İngiliz ve Ruslara karşı Türkiye adına istihbarat yapmaları, Leylanın Bahadırıxan'la nişanlanıp bu sayede Yusufidis'le beraber Bakü'ye gitmeleri “*Bakıya Doğru*” adlı bölüme kadar aktarılır.

Leyla'nın bir Osmanlı casusu olmasının sebebi bu yöntem sayesinde nlaşılmıştır. Leyla amcası Savlayev'le beraber Hamedan'da konaklamaktadır. Akşam İngiliz Konsolosluğunun davetine giderler. Burada İngiliz ordusunun komutanlarıyla tanışan Leyla: “*Bunların hamısı Türkiyenin düşmanlarıdır.*”¹⁷³¹ diyerek bu insanların Türkiye'yi bir felakete sürükleyeceğini düşünür. Bu konuyla ilgili Türkiye'deki kumandanlıkla irtibata geçmeye karar verir.

Leyla'nın geçmiş yaşantısıyla ilgili yapılan geriye dönüşlerde Leyla'nın ailesiyle ilgili ikinci bir geriye dönüş yönteminin yapıldığı görülür. Leyla, Savlayev'e ailesinin Türkiye'ye nasıl geldiğini anlatır. Leyla, Çeçenistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Rusya'nın Müslüman Çeçenlere asimilasyon politikası uyguladığını dile getirir. Bunun sonucunda birçok Çeçen gibi Leyla'nın babası da henüz on yaşındayken ailesiyle Türkiye'ye göçer. Babası, kardeşini hasta olduğu Çeçenistan'da

¹⁷²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 231.

¹⁷²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 331.

¹⁷³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 398.

¹⁷³¹ Ordubadi, DŞ, s. 359.

bırakmak zorunda kalır. Çeçenistan’da kalan ve Leyla’nın amcası olan bu küçük kardeşin Savlayev olduğu ortaya çıkar.¹⁷³²

3.4.1.5. Montaj Tekniği

Bu teknik romana akıcılık ve canlılık katmak, okuyucuyu bilgilendirmek amacıyla kullanılan bir tekniktir. Buna bağlı olarak “Döyüşən Şəhər” romanında da bu teknikten yararlanıldığı görülmektedir.

Raya, Kursk Gemisi’yle Bakü’ye geldiğinde limanda köprünün üstündeki gözetleme odasında Bolşeviklere ait bir tebligat görür. Yarıyı yırtılmış olan bu tebligatta yazılanlar montaj tekniğiyle aktarılmıştır. “*Yoldaşlar!*”¹⁷³³ hitabıyla başlayan tebligatta şehirdeki erzak sıkıntısının devam ettiği, halkı bu duruma bir süre daha sabır göstermesi gerektiği, düşmanların şehirdeki açlıktan istifade edip fitneler üretebileceği dile getirilir. Böylece romanın başlarında Bakü’de erzak ve yiyecek temininde bir sıkıntının olduğu anlaşılır.

Doktor Araratyan köprü üstünde dolaşırken gazeteden bir yazıyı Raya’ya okur. Araratyan’ın okuduğu bu yazı romanda montaj tekniğiyle yer almıştır. Yazıda, Stalin’in radyo ile Şaumyan’a haber verin dediği, kendisinin güneyde olduğu, Hasavyurd-Petrovsk hattının onarılıp Bakü’ye her şeyin gönderileceği bilgisi vardır.¹⁷³⁴

Metropol Otelinin salonunda verilen ziyafette misafirlerin okuması için getirilen gazeteler arasında Bakü İşçisi gazetesini gören Raya, Bolşeviklere ait olan bu gazetede bir tebligatı okumaya başlar. “*Bakı proletariyatı ağır ərzaq böhranı keçirməkdədir; işçi acdır, aclıq ise çox pis bir məslətçidir.*”¹⁷³⁵ cümleleriyle başlayan bu yazıda herkesin çok iyi tanıdığı Ayollo ve Sadovski gibilerin peşinden giden Atabekov gibi sabık inkılapçıların yaşanan kıtlığı bahane eder işçiler arasında fitne çıkardıklarından bahsedilir. Sovyet hükümetinin tahıl elde etmek için elinden geleni esirgemediği, Kızıl Ordu’nun tahıl yollarını açmak için çarpıştığı bir dönemde

¹⁷³² Ordubadi, DŞ, s. 351-352-353-354.

¹⁷³³ Ordubadi, DŞ, s. 6.

¹⁷³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 7.

¹⁷³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 23.

Menşeviklerin hayasız bir şekilde halkı Sovyet hükümeti aleyhine kışkırttığı dile getirilir.¹⁷³⁶

Romanda “*telefonoqram*”¹⁷³⁷ denilen telefon vasıtasıyla bildirilen resmi yazışmalara da yer verilmiştir. Şaumyan, Bakü önlerinde devam eden savaşla ilgili bilgi almak için cephedeki ordunun kurmaylarıyla telefonla sık sık görüşmektedir. Petrov’un ordusunun komutanlarından Stepanov’un Şaumyan’a verilen “*telefonoqram*”ında ordunun üçte ikisinin yok olduğu, birkaç saat içerisinde şehrin mutlak surette teslim olacağı bilgisi verilmiştir. Avetisov’un “*telefonoqram*”ında ise şehrin koşulsuz şartsız Türklere teslim edilmesi gerektiği, kendisini barış görüşmeleri için görevlendirilmediği takdirde yüz binlerce insanın ölümünden Şaumyan’ın sorumlu olacağı dile getirilir.

Bu “*telefonoqram*”ı alan Şaumyan’ın Bakü işçilerine ithafen yazmış olduğu duyuru da romandan yerini almıştır. Bu bildiride işçilerin Sovyet hükümetinin bayrağı altında toplanması gerektiğinden, Bakü işçilerinin tek dostunun Sovyet ordusu olduğundan bahsedilmiştir.¹⁷³⁸

Romanda 1905 yılında Doktor Araratyan’ın, Karabağ’da ikinci bir Ermeni-Müslüman çatışmasının gerçekleşmesi için planlar yaptığı, evinde Ermeni liderlerle toplantılar düzenlediği dile getirilir. Bu toplantıların birinde Kafkasya valisine sunulmak üzere bir dilekçe yazılmıştır. Yazılan bu dilekçe Kafkasya’daki Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmaların kaynağına ışık tutması bakımından önemlidir.

Dilekçede, Ermeniler ve Müslümanlar arasında bir ittifakın oluşmasının engellendiği, her iki milletin yeniden çarpışmaya başladığı ifade edilmiş, çatışmaların hangi köylerde gerçekleştiği bilgisi verilmiştir. Halk arasında inkılapçılık fikrinin unutturularak milliyetçilik fikrinin uyandırıldığı için hükümetten Ermenilere asker desteği talep edilmiştir. Dilekçede geçen “*Biz sizin ve Qarabağ, general qubernatoru cənab Baranovskinin köməyi ilə, erməni revolusionerlərinin planlarını pozduq.*”¹⁷³⁹ ifadelerinden Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların hükümet tarafından planlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁷³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 24.

¹⁷³⁷ Telefonla verilen ve alınan resmi bilgiler; üzerinde bu tür bilgilerin yazılı olduğu bir form, <https://obastan.com/telefonoqram/38875/?l=az>, (21.02.2023)

¹⁷³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 188-189.

¹⁷³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 236.

General Denster-Vil komutasındaki İngiliz ordusuna ait çok küçük bir hisse deniz yolu ile Bakü'ye gönderilir. Bu geminin Hazar Denizi üzerinde hareket eden İngiltere bayraklı ilk gemi olması sebebiyle Denster-Vil'in hem Londra'ya hem de Bağdat'a gönderdiği telgraf romanda yer bulmuştur.¹⁷⁴⁰

Enzeli'ye giden Doktor Araratyan: “*Yaşasın müttəfiqlərimiz, yaşasın'-deyə qışqıran səslər, şəhərə yağan top güllələrinin səsinə örtürdü.*”¹⁷⁴¹ diyerek General Denster-Vil'i Bakü'ye daha çok İngiliz askeri gönderilmesi için ikna etmek ister. General ise Araratyan'a Bolşeviklerin yazmış olduğu bir duyuruyu gösterir. Bu duyuruda yazılanların Bakü işçilerinin büyük bir kısmı tarafından desteklendiğini söyler. Duyuruda yerli inkılap karşıtlarıyla İngiltere casuslarının inkılabı karşı mücadele sergilediği dile getirilir. Burjuvazi ve onun hizmetçilerinin İngiliz emperyalizmini destekleyerek Bakü'nün Rusya'dan ayrılmasına çalıştıkları ifade edilir.

Bolşevikler tarafından kaçırılan Leyla'nın akıbetini öğrenmek için Süvari Kumandanı Nəcməddinbəy, Leyla'nın eşyalarını araştırırken Savlayev'in Biçeraxov'a yazmış olduğu dilekçeyi bulur. Romanda yer alan bu dilekçede Savlayev, çar ordusundaki görevlerinden istifa ettiğini, Biçeraxov'un İngiliz ordusunun hizmetinde olması hasebiyle kendisine bağlı birliklerin de İngiltere hizmetinde olacağını ve bu sebeple maaşına zam yapılması gerektiğini talep eder. Kendisinin İran ve Irak'taki Baratov ordusuna büyük katkılar sağladığını dile getiren Savlayev, çar ordusunun zafer kazanması için kendi kardeşini ve hanımını dahi öldürdüğünü ifade eder. Bu yazılanları okuyan Nəcməddinbəy, Savlayev'in yıllar önce kaybolan öz amcası olduğunu anlar.¹⁷⁴²

Leyla ve ailesinin Bağdat'tan kaçışının anlatıldığı “*Leylanın Romanı*” adlı bölümde Bağdat'la ilgili tasvirler yapılmış, bu tasvirlerde Arap edebiyatının önemli şairlerinden Ebü'l-Atahiye'nin dizelerine yer verilmiştir:

“*Senin gözəlliğin olmasaydı,
Dünyada nə eşq və nə fitnə olardı.*”¹⁷⁴³

Leyla, Savlayev'e ailesinin kökeniyle ilgili bilgi verdikten sonra annesinin çocukken onu uyuttuğunda ona söylediği ninniye aktarır. Bu ninni Leyla'nın küçük

¹⁷⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 248.

¹⁷⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 250.

¹⁷⁴² Ordubadi, DŞ, s. 321-322.

¹⁷⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 332.

yaşta hasta diye Çeçenistan'da bırakmak zorunda kaldıkları amcasıyla alakalıdır. Savlayev bu ninninin sözlerini duyunca dehşete kapılır ve Leyla'ya babasının ismini sorar. Savlayev Leyla'nın babasının ismini öğrenince Leyla'nın amcası olduğunu anlar:

*Bunun yuxusu gəlsin.
Bunun Nurəddin əmisi gəlsin,
Çiçəkdən başmaq,
Güllərdən yaşmaq gətirsin.*¹⁷⁴⁴

Əmiri-Əfxəm'in haremindəki cariyələrindən olan Qəndnabat Xanım'ın doğum günü münasebetiylə haremə çalgı ekibinin okuduğu şarkının sözləri romanda Farsça olaraq yer almıştır. Bu sözlerin Hafız-ı Şirazi'ye ait bir şiirden alıntı olduğu romanda dipnot şeklinde belirtilmiştir. Bu dipnotta bu şiirin Azərbaycan Türkçesindeki tercümesi de yer alır:

*Gəl ki, arzuların binasının təməl, olduqca zəifdir.
Piyalə gətir ki, ömrün günləri hədə olur.
Gülüm xəndələrində əhdü vəfadən nişan yoxdur.
Ey miskin bülbul, ağla ki, fəryadın yeridir.* (hafiz).¹⁷⁴⁵

3.4.1.6. Diyalog Tekniği:

Romanda karakterler arasında geçen diyaloglar, romandaki özellikle toplumsal ve siyasi yapının somut bir şekilde anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Menşevik, SR ve Taşnak liderlerin İngiliz emperyalizme olan hayranlıkları, onlardaki müstemleke zihniyeti aralarında geçen diyaloglarda ortaya çıkar. Araratyan, İngiliz generalin kendisine “*Sən öləsən*” dediği için, onun dostluğuna inandığını dile getirirken, Ayollo ise: “*İngilis şərəfinə şübhə etməyin özü şərəfsizlikdir.*” ifadelerini kullanır.¹⁷⁴⁶

Bakü'de kıtlık baş gösterdiği için birçok yiyecek pahalıdır. Özellikle Bolşevik karşıtı olan kişiler, Bakü'deki halk arasında Bolşevikleri itibardan düşürecek konuşmalar yaparlar. Romanda bu durum “*Müxtəlif simalardan müxtəlif və cürbəcür əqidə nümayəndələrindən siyasi söhbətlər, eşitmək mümkün idi.*” ifadeleriyle anlatıldıktan sonra bu kişiler arasında geçen konuşmalar diyalog şeklinde romanda yer alır. Fındığın yirmi tanesinin bir manat olduğunu duyan Bolşeviklik karşıtı iki kişi arasında geçen diyalog, Bolşeviklere karşı halk arasında nasıl bir kara propagandanın

¹⁷⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 355.

¹⁷⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 373.

¹⁷⁴⁶ Ordubadi, DŞ, s. 14.

yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bunlardan biri: “*Bu da bolşeviklərin bizə və'd etdiyi cənnət!*” derken diğeri ise buna şükretmesi gerektiğini yakında bunu da bulamayacaklarını Rusya’daki halk gibi kedi ve köpek yemeğe başlayacaklarını söyler. Sohbet katılan üçüncü bir kişi ise onları Bolşevik düşmanı olarak tanımlar.¹⁷⁴⁷

Yine halk içerisinde farklı siyasi partileri destekleyen kişilerin Metropol Otelinin önünde toplandığı ve Bakü’deki siyasi durum hakkında konuştukları görülmektedir.

Müsavat Partisini destekleyen biri otelden çıkan Leyla, Raya ve Ester’i gördükten sonra Leyla için “*Bu qız ingilis deyildir, bu ingilis qızı olsa, mən bığlarımı qırxdıraram, onun üz-gözündən müsəlmanlıq yağır.*”¹⁷⁴⁸ diyerek Leyla’nın Müslüman olduğunu iddia eder. Müslüman bir kızın Hristiyan bir adamın koluna girip gezmesinin suçlusunun Bolşevikler olduğunu söyler. Bolşeviklerin, Müsavat gibi İslamiyet’i savunan bir partiyi dağıttıklarını, bu yüzden işlerin kötüleştiğini dile getirir. Başka birisi ise ona: “*Səsini kəs!*” diyerek karşılık verir. Bolşevik yanlısı olan bu kişi, Müsavatçıları zenginlerin kuyruğuna takılmakla suçlar. Üçüncü bir kişi ise Müsavat destekçisini haklı bularak bu kişinin adının Abasqulu Kazımzadə olduğunu söyler. Aralarında geçen diyalogda Abasqulu Kazımzadə’nin dolandırıcılık yüzünden Bakü’den kaçtığı, Türklerin Bakü’yü ele geçirme ihtimalini görünce tekrar Bakü’ye döndüğü anlaşılmaktadır.¹⁷⁴⁹

Bu diyaloglar aracılığıyla Bakü’de Müsavatçıların Türk ordusuna güvendiği ve Türk ordusuna güvenen bu kişilerin yalancı, hilekâr insanlar olduğu, Türk ordusunun Bakü’ye girmesiyle Abasqulu Kazımzadə gibi dolandırıcıların tekrar ortaya çıkacağı vurgulanmıştır.

Erdehan adlı savaş gemisinde seyahate çıkan Leyla, Raya ve Ester arasında gerçekleşen diyalogda Leyla’nın Osmanlı, Raya’nın ise Bolşevik yanlısı olduğu anlaşılır. Bu diyalogda Ester Bakü limanının bir at nalına benzediğini dile getirirken, Leyla, Ester’e itiraz ederek “*Bakı limanı, ətrafındakı ışıqlar, at nalına deyil, hilala bənzəyir ki, biz de onun içərisindəki altı kuşəli ulduzlarıq.*”¹⁷⁵⁰ ifadelerini kullanır. Raya

¹⁷⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 28.

¹⁷⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 32.

¹⁷⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 33.

¹⁷⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 73.

ise limanın ne aya ne de at nalına benzediğini, bir Bolşevik şəhri olduğu için Bakü'nün etrafındaki ışıkların orak ve çekici andırdığını söyler.

Ester ve babası Araratyan arasında geçen diyaloglardan Ester'in Hamazasb'ı sevmədiği, babasının sırf nüfuz elde edəbilmək için Ester'i Hamazasb ilə evləndirmək istədiyi, Ester'in babasıyla bu konuda böyük bir çatışma yaşadığı görülməkdir:

- *Əcəba, siz, gənc bir qızın arzuları aleyhinə çalışırkən, ona zəher içirtdiyinizi düşünmürsünüzmü?*

- *Qızı özbaşına buraxsan kəndirbaza, yaxud oyunbaza ərə gedər. Buna görə də, qızın xüsusi fikri əsas ola bilməz, ata və anası onun vəkilidir.*

- *Mənim heç vaxt buna razı qalmayacaq və Hamazasbın arzusunu yerinə yetirməyəcəyəm.*¹⁷⁵¹

Əminə, Raya'ya kendi başından keçənləri anlatırken abisi Heybət'in işçilər adına verdiyi mücadelelərdən bəhsəder. Həybət'in bu yüzden Musa Nağıyev'in adamları tərəfindən öldürüldüğünü söyler. Raya'nın Əminə'ye "*Mən də sənəin rəhmətlik qardaşın Heybət gedən yoldan gedirdim.*" deməsi üzərinə aralarında keçən diyalogda Heybət'in Bolşevik olduğu, bu yüzden Əminə'nin də Bolşevikləri sevdigi ve desteklediği anlaşılmaktadır.¹⁷⁵²

Leyla'nın Əmiri-Əfxəm'in adamları tərəfindən kaçırlıp haremde tutulması üzərinə Əmiri-Əfxəm'in evi Savlayev aracılığıyla Biçeraxov'un askerləri tərəfindən kuşatılır. Əmiri-Əfxəm isə tutuklanır. Bu olayların İran halkının gözündən dəyərləndirilməsi evin etrafındaki halk arasında keçən diyaloglarda görülmür.

Əmiri-Əfxəm'in tərəftarlarının "- *Çar kazakları axırda müsəlmanların evindən övrətini çəkib aparır. Camaat nəyə durub baxırsınız?*" diyərək dinî duyğularla insanları yönləndirməyə çalıştıkları, başka birisinin isə bu sözlərə karşılık "- *Qoy çəkib aparsınlar, hələ içərdə on iki imamın adına on iki arvadı vardır.*" diyərək Əmiri-Əfxəm'in insanlar ağıltan kırıldığı halde buğday ambarının kapısını sıkıca kapatıp kimseyə açmadığı ifade edər. Etrafta toplanan kalabalıktan başka bir kişi isə kendi hökumətlərinin nədən bu olaya müdahale etmediğini sorar. Diyaloglardan İran'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafsızlığı kağıl ettiyi anlaşılmaktadır.

- *Bəs bizim öz hökumətimiz harada qalıbdır?*

- *Çənəni boş qoyub yavaş-yavaş danışma.*

¹⁷⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 89.

¹⁷⁵² Ordubadi, DŞ, s. 147.

- *Necə yə'ni yava-yava danışma? Balam, biz hansı ölkədəyik, hərgah bura İran torpağıdır, bəs hanı İran hökuməti?*
- *Savadın varmı?*
- *Necə ki yoxdur? Əlbəttə vardır.*
- *Farsça bilirsən ki?*
- *Bəli, bilirəm!*
- *Ay əbləh, nə üçün uzun danışsən. Bizim hökumət dünya müharibəsi başladığı zaman, bir kərə demiş ki: "Ağa, ma bitərəfım!" (Ağa, biz bitərəfik!) İndi anladın ki?!¹⁷⁵³*

3.4.1.7. İç Çözümleme

Romanda karakterlerin iç dünyalarının aktarılması iç çözümlemeler sayesinde yapılmıştır. Bu aktarım, anlatıcı tarafından yapıldığı için romanın ideolojisine uygun bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Raya'nın, Bakü'deki erzak kıtlığıyla ilgili Bolşeviklerin yazmış olduğu tebligatı okuduktan sonra Bolşeviklerin gerçekten güç bir durumda olduğunu hem hariçteki hem de dahildeki düşmanlarla mücadele ettiklerini düşünmesi iç çözümleme yöntemiyle verilmiştir.¹⁷⁵⁴

Sadovski'nin Leyla'yla ilgili düşünceleri iç çözümleme tekniği aracılığıyla verilir. Sadovski, bir taraftan Leyla'nın 22 yaşında, güzel, ilgi çekici, bilgili ve terbiyeli bir kız olduğunu düşünürken bir taraftan da onun İngiliz kralının yaverlerinden biri olan Hindistan Şehzadesi Bahadırخان'ın kadını olduğunu düşünür.¹⁷⁵⁵

Sadovski'nin İngilizlerin Bakü'yü ele geçirmesinden sonra olacaklarla ilgili kurduğu hayaller iç çözümleme yöntemiyle romanda yer alır. Sadovski, Menşeviklerin yardımıyla İngiltere emperyalizmin Kuzey Kafkasya'yı işgal ettiğini, Kuzey Kafkasya, İran ve Irak'ın İngiliz sömürgesi haline geldiğini, kendisinin İngiltere'deki Lordlar Kamarası'nda Kuzey Kafkasya temsilcisi olarak yer aldığını, lord rütbesiyle krala takdim edildiğini hayal eder.¹⁷⁵⁶

Romanın ilerleyen bölümlerinde Bakü'ye gelecek olan İngiliz ordusunu bekleyen Sadovski'nin buna benzer bir hayali yine iç çözümleme yöntemiyle aktarılmıştır. Sadovski, binlerce İngiliz süvarisinin resmi geçide gelerek kendisini

¹⁷⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 383.

¹⁷⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 6.

¹⁷⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 37.

¹⁷⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 40.

selamladığını, rapor verdiğini, Britanya bayrağını gördüğü anda şapkasını çıkararak selam verdiğini hayal eder.¹⁷⁵⁷

Yapılan bu iç çözümleme Menşeviklerin gerçek niyetini göstermesi açısından önemlidir. Bu sayede Menşeviklerin amacının işçi sınıfının refahını sağlamak değil, emperyalizme ve burjuvaziye hizmet etmek olduğu anlaşılmış olur. Onlar Bakü'nün bağımsızlığını değil, İngiltere'nin bir sömürgesi olmasını savunmaktadırlar.

Benzer bir iç çözümleme Bahadırxan için de yapılmıştır. Bahadırxan cephede Türklerle savaşırken kendisini savaşı kazanmış bir şekilde hayal eder. Savaşın sonra Londra'ya gittiğinin, kralın elde edilen bu zafer üzerine kendisi için ziyafet verdiğinin ve adına kadeh kaldırdığının hayalini kurar:

*Şahzadə, Leyla xanımı qolundan tutub səfər üçün hazırlanmış hüsusi hərbi gəmiyə əyləşir. Dehli xalqı öz şahzadəsini və öz vəliəhdini sevgili hərəmini istiqbal edir, şahzadə sevgili hərəminin qolundan tutaraq Dehli sarayına daxil olur və bu sırada təbil və nəfirdən ibarət hind milli musiqisi çalınır. Şadlıq xəbəri Dehli şəhərinə yayılır.*¹⁷⁵⁸

Doktor Yusifidis, Leyla'nın görev icabı da olsa Sadovski'yle olan yakınlaşmasını kıskanmaya başlar. Romanda onun yaşadığı bu kıskançlık: “O öz vəzifəsini yüksək tutsa da Leylanı ağıllı, vüqarlı bir qız tanısa da qısqanclığın iti dırnaqları onun qəlbiini parçalayırdı.”¹⁷⁵⁹ ifadeleri kullanılarak iç çözümleme yöntemiyle aktarılmıştır

Romanda Leyla'nın, Bolşeviklerin aleyhine çalışmaktan mutluluk duyarken İngilizlerin aleyhine çalışmaktan ve özellikle Raya konusundaki başarısızlıktan dolayı korku duyduğu dile getirilir. “O, bir dəqiqə də özünü təhlükəsiz hiss etmirdi.”¹⁷⁶⁰ ifadesi kullanılarak Leyla'nın Raya tarafından ifşa edilme ve cezalandırılma korkusu iç çözümleme şeklinde yer almıştır.

Leyla'nın benzer düşünce ve hislerini yansıtan başka bir iç çözümlemenin de romanda yer aldığı görülmektedir. Leyla'nın zihnini meşgul eden iki mühim meselenin olduğu dile getirilir. Bunlardan bir tanesi kendisinin Türkiye casusu olduğunu son ana

¹⁷⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 215-216.

¹⁷⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 288.

¹⁷⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 120.

¹⁷⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 216.

kadar İngilizlere bildirmemek, digərinin isə Ester'i hapsedtirerek Raya ve onunla hareket eden Bolşevikləri ele geçirmektir.¹⁷⁶¹

İngilizlərin Bakü'ye beklenilenden az bir ordu gönderməsi Ayollo'yu böyük bir hayal kırıklığına uğratmışdır. Romanda Ayollo'nun yaşadığı bu hayal kırıklığı “*Küləklər Ayollonun saçlarını pozduğu kimi ordunun azlığı da onun ürəyindəki ümidləri darmadağın edirdi.*”¹⁷⁶² ifadələriylə dile getirilerek iç çözümlemə yapılmışdır.

Bakü'ye gələn İngiliz askərinin yetersiz olması üzərinə Araratyan, Enzeli'də karargâh kurmuş olan General Denster-Vil ilə görüşməyə gider. Kendisini generalin huzurundaymış gibi hissetməyə başlayan Araratyan'ın yaşadığı heyecan ve korku iç çözümlemə yapılarak dile getirilir. Araratyan, Denster-Vil'e söyleyeceklerini kafasından geçirir. Onunla karşılıklı konuşuyormuş gibi hayal kurar:

*İndi də Araratyan başqa şey düşünürdü. General ondan nə üçün gəldiyini soruşduqda, nə cavab verəcəkdir? Bəlkə də general ingilislərin Bakıda nə cürə qəbul edildiklərini soruşdu, onun sualına nə cavab verməli? Yaxud general Mərkəzi Kəspi diktaturası üzvlərinin nə fikirdə olduqlarını bilmək istədi, Araratyan bu suallara cavab hazırlamalı deyildirmi?!*¹⁷⁶³

Romanda Bakü'deki İngiliz ordusunu komuta etmək için Bakü'ye giden General Denster-Vil'in Nargin Adası'na yaxlaşırken Bakü'ylə ilgili düşüncələri anlatıcı tərəfindən aktarılmışdır. Denster-Vil'in Bibihyet'teki petrol kuyularını petrol kralı Deterding'e armağan etmək istemesinin iç çözümlemə şəklində verilməsi Denster-Vil və dolayısıyla İngilizlərin Bakü'ylə ilgili planlarını göz önünə sərməsi açıısından önəmlidir.¹⁷⁶⁴

Leyla, Bağdat'tan ailesiylə iltica edərkən yolda İngiliz ordusuna bağlı Rus Kazakları tərəfindən önəri kesilir. Ailesi öldürülür və kendisi yaralı bir şəkildə esir düşər. Kirmanşah'ta hastanədə təravi görməyə başlayan Leyla'nın düşüncələri “*Leyla gözlərini qapayıb düşünür, əsirlikdən qurtaracağı və Bağdada gedəcəyi haqqında cürbəcür fikirlər edirdi.*”¹⁷⁶⁵ şəklində romanda ifadə edilmişdir. Leyla Bağdat aqşamlarını hatırlayaraq Dicle Nehri'nin kənarındaki kayıkların ışıqlarını düşünür.

¹⁷⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 312.

¹⁷⁶² Ordubadi, DŞ, s. 218.

¹⁷⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 247-248.

¹⁷⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 278-279.

¹⁷⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 349.

Savlayev'e ailesinin öldürüldüğünü söyleyen Leyla bir daha eski mutlu günlerine dönemeyeceğini düşünerek ağlamaya başlar. Leyla'nın bu halini gören Savlayev, Leyla'nın ailesine askerleriyle baskın yaptığı günü hatırlar. Romanda "O, qıza heç nə söyləmədi, ancaq qızın başına gələn fəlakətin səbəbi özü olduğunu yaxın etdi və bədəni titrədi."¹⁷⁶⁶ ifadeleri kullanılarak Savlayev'in yaşamış olduğu vicdan azabı iç çözümleme yöntemiyle aktarılır.

İngiltere'nin Kirmanşah Konsolosluğunda General Denster-Vil'in şerefine verilen ziyafete Leyla ve amcası Savlayev de katılır. Ziyafette kadehini İngiltere ordusu adına kaldıran Denster-Vil, Almanlara ve Türklere karşı Bakü'yü ve onun bütün zenginliklerini savunacağına dair ant içer. Romanda o sırada Leyla'nın Osmanlıların düşmanlarıyla aynı masada oturduğundan dolayı kendi kendine bir nefret beslediği iç çözümleme yapılarak dile getirilir. Bu nefret aynı zamanda hem amcası Savlayev'e hem de Biçeraxov'a karşıdır. Ne olursa olsun Türklere bağlantı kurup edindiği bütün bilgileri Türklere bildirmeyi düşünür.¹⁷⁶⁷

3.4.1.8. İç Monolog

Romanda kahramanlarının olay, durum ya da kişiler hakkındaki görüş ve düşüncelerinin, hislerinin yansıtılması için kullanılan yöntemlerden bir tanesi de iç monolog yöntemidir.

Doktor Araratyan, İngiliz ordusunun Bakü'ye gelmesine öncülük ettiği için Bolşeviklere muhalif olan diğer siyasi grupların kendisine minnet duymaları gerektiğini düşünür. "Çünkü onlara bu şərəfi qazandıran yalnız mənəm."¹⁷⁶⁸ diyen Araratyan'ın düşünceleri iç monolog yöntemiyle verilmiştir. Araratyan'ın kendisini diğer liderlerden daha önde ve üstün gördüğü bu yöntemle ortaya çıkmış olur.

Sadovski, Leyla'nın Bakü'ye geldiği ilk günden beri ona yakın bir ilgi gösterir. Onunla zaman geçirmeye ve onu etkilemeye çalışır. Sadovski'nin neden bu şekilde bir yol izlediği iç monolog yöntemiyle okuyucuya aktarılır. Sadovski, Leyla vasıtasıyla İngiltere kralının yaveri olan Bahadırxan'la tanışabileceğini düşünerek "Mən

¹⁷⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 351.

¹⁷⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 361-362.

¹⁷⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 9.

istiqlalimin t  m  l daşını bu g  z  l qızla olan tanışlığımın n  tic  sində qoyacağam.”¹⁷⁶⁹ ifadelerini kullanır.

Vahan’ın Ester’e yazdığı mektubu okuduktan sonra Leyla: “...  z  n   qay  t m  zlum v   sad   g  st  ren bu qız bolşevikl  rl     lag  dardır...”¹⁷⁷⁰ diyerek hem Ester hem de Raya’yla ilgili düşüncelerini i  monolog yöntemiyle dile getirir. Raya’yı da Ester gibi şüpheli gördüğünü ancak Raya’nın stenografi kullanarak yazı yazdığı için onu tam olarak deşifre edemediğini ifade eder.

Leyla’yı öpmek isteyen Sadovski Leyla’nın tokadıyla karşılaşır. Buna rağmen Leyla’nın “*Siz h  l   buna s  lahiyy  t qazanmamışsınız.*”¹⁷⁷¹ sözlerinden umutlanan ve yediğı bu tokadı unutan Sadovski için anlatıcı, “*m  nş  vikl  r   m  xsus bir ş  r  fsizlikl  *” ifadelerini kullanır. Anlatıcının bu ifadesinin ardından Sadovski’nin yaptığı şeyden utanmadığını ve bunu ş  refsizlik olarak görmediğini yansıtan düşünceleri i  monolog şeklinde sunulur:

*Sadovski   z-  z  n  : “  c  ba, onun nazik barmaqlarından aldığım z  rb   m  nim     n bir s  ad  t deyilmi, -dedi. –   c  ba, bu sill   sevimli bir qızın inc   ş  ltağı deyilmi? Sevgi qarşısında duran hür bir k  s izz  ti-n  fs v   ş  r  f m  sl  sini   sas tuta bil  rmi?   lb  tt   yox,   lb  tt   yox!”*¹⁷⁷²

Raya, Leyla’nın Türk ordusunun kararg  hına göndermek istediğı mektupları ele geçirir. Bu mektup zarflarının i ine boş kağıtlar koyar. Hiçbir şeyin farkında olmayan Leyla içinde boş kağıtların olduğı mektupları Türk karargahına gönderir. Kararg  htan gelen cevapta Leyla’nın bu boş mektupları neden gönderdiğinin anlaşılmadığı, etrafında gizli ellerin dolaştığı yazılıdır. Bu mektubu okuyan Leyla sinirlenir ve ağılar. “*Bu he  k  sin i i deyil. M  nim başıma bu f  lak  ti a an Rayadır.*” diyen Leyla’nın Ester ve Raya hakkındaki düşünceleri i  monolog yöntemiyle dile getirilir. Leyla, Ester’in avam bir kız olduğunu, yalandan yüzüne güldüğünü, onun da bir Bolşevik olduğunu düşünür. Raya’nın Bolşeviklerin emri doğrultusunda hareket ettiğini ifade eden Leyla: “*Onu c  zalandıracağam. Işıqlı dünya   z  n   h  sr  t qoyacağam.*” ifadelerini kullanır.¹⁷⁷³

¹⁷⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 39.

¹⁷⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 57.

¹⁷⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 60.

¹⁷⁷² Ordubadi, DŞ, s. 61.

¹⁷⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 114.

Bakü'de Bolşeviklerin yönetimden çekilmesiyle Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümeti kurulur. Bu yeni yönetimin kurucularının ilk işi Leyla'yı ziyaret etmektir. Leyla, bu yöneticilerle fotoğraf çektirmek ister. Fotoğraf çektirirken hangi kıyafeti giyeceği konusunda Sadovski'ye: "*Çünkü onun fikri mənim şəxsi həyatımda da həlledici fikirlərdəndir.*" diyerek ondan yardım ister. Leyla Xanım'ın bu sözlerini duyan Sadovski büyük bir mutluluk duyar ve gelecekle ilgili hayaller kurmaya başlar. Onun bu mutluluğu ve hayalleri iç monolog yöntemiyle romanda yerini alır. Sadovski: "*Qız məni sevir. Qız özünü mənə təslim edir. Ölsəm də, məhv olsam da bunu şahzadə Bahadırxanın əlindən alacağam.*" diyerek kendisinin Bahadırxan'dan daha yüksek mevkide olduğunu düşünür. Çünkü kendisinin idare edeceği ülke dünyada yakıt konusunda ikinci sıradadır. "*Mən istəsəm bir gündə dünyanın böyük bir hissəsini qaranlıqda qoya bilərəm.*" ifadesini dile getiren Sadovski, bu yüzden İngilizlerin bile onun eline baktığını düşünür.¹⁷⁷⁴

Türklerin cephede savaşı kazandığını duyan ve yakında Bakü'ye gireceklerini öğrenen Ermeni burjuvazisi Bakü'yü terk etmek için limana akın eder. Limana giden köprü üzerinden onların telaşını gören Vahan'ın burjuvazi için kullandığı "*Siz daima öz mənfəətiniz üçün küylələrdən istifadə edərsə və yaman gündə isə düşmən qabağında qoyub qaçarsınız. Varlısınız, quduz canavarısınız.*"¹⁷⁷⁵ şeklindeki ifadeleri iç monolog şeklinde dile getirilir.

Enzeli'ye General Denster-Vil ile görüşmeye giden Araratyan, faytonda kendi kendine düşünür. "*Sən hələ bu nəcib milləti yaxşı tanımırsan,*"¹⁷⁷⁶ diyerek İngilizleri övmeye ve yüceltmeye başlar. İngiltere'nin azametini iyi bilmediğinden yakınır. Yakın zamanda Bakü'de çok sayıda İngiliz askerinin bulunacağını ümit eder. Onun İngilizlerle ilgili iç monolog yöntemiyle verilen bu düşünceleri, Araratyan'daki İngiliz hayranlığının da bir göstergesidir.

Əmiri-Əfhəm'in haremində baş harem olan Qəndnabat Xanım, haremdeki diğer kadınların kendisi için "yaşlı" ifadesini kullandığını duymuş ve buna çok üzülmüştür. Aynanın karşısına geçerek kendi güzelliğini övmeye başlar. "*Mən bu gözlərin mislini*

¹⁷⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 194.

¹⁷⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 230.

¹⁷⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 246.

xanımların heç birisində görmürəm,”¹⁷⁷⁷ diyerek kendisiyle diğer kadınları kıyaslama yapar. Əmiri-Əfhəm’in de kendisini çok beğendiğini, kendisini evinin ziyneti olarak gördüğünü söyler.

Qəndnabad Xanım’ın sözlərinin aktarıldığı bu iç monolog, Doğu kadınının içinde bulunduğu durumu göstərməsi açısından önemlidir. Doğulu Müslüman kadının kədrinin hərəmə kapatılmək və tək amacının kadın düşkünü bir erkeğin heveslərini gıdermek olduğu vurgulanmışdır.

3.4.2. Anlatı Yerlemleri

3.4.2.1. Zaman

1938 yılında yayımlanan “Döyüşən Şəhər” romanında olaylar herhangi bir zaman dilimi belirtilmeden başlar. Romanın birinci bölümü olan “Qonaqlar” adlı bölümdən “*Brilyant Sırğalar*” adlı bölüme kadar olan olayların geçtiği zamanla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. “*Brilyant Sırğalar*” adlı bölümde Leyla, Vahan’ın Ester’e yazdığı 10 Temmuz 1918 tarihli mektubu okur.¹⁷⁷⁸ Ancak yine aynı bölümde Leyla’nın Sadovski’ye yazdırıldığı mektubun tarihi 10 Haziran 1918’dir.¹⁷⁷⁹ Romanın “*Brilyant Sırğalar*” bölümünden bir bölüm sonra gelen “*Neft Sənayesi Milliləşir*”¹⁷⁸⁰ bölümünde petrol sanayisinin milliləştirilmesilə ilgili kanunun 2 Haziran’da çıktığı dile getirilmiştir. Yine bu bölümdən bir bölüm sonra gelen “*Yerevandan Məktub*”¹⁷⁸¹ adlı bölümde Leyla, Ester’in Vahan’a yazdığı 11 Haziran 1918 tarihli mektubu ele geçirir. Kendisi de Sadovski’ye aynı tarihli bir mektup yazar.

Bu açıdan bakıldığında “*Brilyant Sırğalar*” bölümündeki mektubun tarihinde bir hatanın söz konusu olduğu aşıkardır. Bu hata basımdan kaynaklanan bir hata değildir. Çünkü romanın farklı yayınevlerine ait basımlarında da aynı tarihin yer aldığı görülür.¹⁷⁸² Dolayısıyla romanın başında Leyla, Raya ve Ester’in Bakü’ye gelişleri yıl olarak kesinlik kazanmış olsa da ay ve gün olarak kesinlik kazanmamıştır. Buradan

¹⁷⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 371.

¹⁷⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 57.

¹⁷⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 63.

¹⁷⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 83.

¹⁷⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 102-103-104.

¹⁷⁸² Bkz. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=231671&pno=29>

hareketle romanda olayların başlangıç tarihinin haziran ayının ilk günleri olduğu söylenebilir. Kızların Bakü'ye gelişleri, Metropol Oteli'nde Menşevik, SR ve Taşnak liderlerle yemek yemeleri, Fabrik-Zavod bölgesine gitmeleri Leyla'nın Sadovski'ye yazdığını tarihten, 10 Haziran 1918 tarihinden, önceki günlerde gerçekleşmiştir.

Romanda bu tarihten itibaren “*Yerevandan Məktub*” adlı bölüme kadar geçen olaylar sadece bir gün içerisinde gerçekleşmiştir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi bu bölümde Leyla Sadovski'ye 11 Haziran tarihli bir mektup yazar.

Bu bir gün içerisinde Leyla, Raya ve Ester, diğer muhalif liderle Erdehan Gemisi'nde bir gezintiye çıkarlar. Bu gezinti sırasında Raya, Leyla'nın Türk ordusu karargahına göndereceği mektubu ele geçirir. Şaumyan'la görüşmesi ve elde ettiği belgeleri iletmesi yine bu bir günlük süreçte gerçekleşir. Doktor Araratyan'ın evinde petrol sanayisinin millileştirilmesiyle ilgili ziyafet adı altındaki toplantı da bu zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir.

Romanın 10. Bölümü olan “*Hacının Məktubu*”¹⁷⁸³ adlı bölümde Leyla'ya Hacı Zeynelabdin Tağıyev'den bir mektup gelir. Bu mektubun tarihi 15 Temmuz 1918'dir. Leyla, mektubu alır almaz Tağıyev'e 15 Temmuz tarihli bir mektup yazar. Böylece romanın 8. Bölümü olan “*Yerevandan Məktub*” bölümünden bu bölüme kadar bir aylık bir zaman diliminin geçtiği anlaşılır. Bu süre zarfında Bakü Sovyeti'nin toplantısında Şaumyan, kendisine ve Bolşeviklere yapılacak suikastı ifşa etmiş, bu yüzden İvanov ve Griçenko hapsedilmiştir.

Romanda “*Hacının Bağında*” adlı bölümde Leyla Xanım, Hacı Zeynelabdin Tağıyev'le görüşmek için Doktor Yusifidis'le beraber Tağıyev'in Merdekan'daki bağ evine gider. Burada Yusifidis'in Metropol Oteli'nin müdürüne yazdığı nottaki tarihin 25 Temmuz 1918 olduğu görülmektedir.¹⁷⁸⁴ “*Hacının Məktubu*” adlı bölümden bu bölüme kadar on günlük bir süre geçmiştir. Bu on gün içinde Leyla, Tağıyev'in Bakü'deki evine yerleşmiş, Yusifidis'le beraber Mərdəkan'a giderek Tağıyev'le bir görüşme gerçekleştirmiş. Doktor Yusifidis burada ev hapsine alınmıştır.

Romanın “*Raya Oğurlandı*” adlı bölümünde Raya, Leyla tarafından ev hapsine alınır. Raya'nın Leyla'nını isteğiyle nişanlısı Tiq-Conson'a yazdığı mektubun tarihi 13

¹⁷⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 113.

¹⁷⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 126.

Ağustos 1918 olmasına rağmen olay bu tarihte gerçekleşmez. Mektuba olayın geçtiği tarihten daha ileri bir tarih yazılmıştır.¹⁷⁸⁵ Leyla'nın bu mektuba ileri bir tarih yazdırmasının sebebi, İngiliz kuvvetleri Bakü'ye geldiğinde mektubu Raya'nın nişanlısı Tiq-Conson'a verecek olmasıdır.¹⁷⁸⁶

“*Sui-Qəsdlərin Vahid Cəbhəsi*” adlı bölümde Bakü Komününün 25-26 Ağustos 1918 tarihinde bir toplan gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. 26 Ağustos'ta yapılan toplantıda mecliste yapılan oylamayı Bolşevikler kaybederler. Bu oylama sonucunda İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi, bir koalisyon hükümetinin kurulması, meclisin merkezi hükümeti tanımasından imtina etmesi kararı çıkar.¹⁷⁸⁷

Romanın “*Biçeraxov Cəbhədən Çəkilir*” adlı bölümünde Avetisov'un Araratyan'a yazmış olduğu mektuptan tarihin 29 Temmuz 1918 olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁸ Romanda bu belirtilen tarihte Ermeni Millî Meclisinin üyelerinin Araratyan'ın evinde toplandığı görülmektedir. Mektuptan anlaşıldığını göre Türkler Bakü'ye yaklaşmaktadır. Biçerexov, ordusuyla beraber cepheden çekilmiştir. Hamzasb da yine bu tarihte hem Araratyan'a hem de Ester'e mektup göndermiştir.

“*Yeni Hökumətin Birinci İclası*” adlı bölüm “*İyul ayının otuz birində Hacizəynəlabdin Tağıyevin qapısında fəvqəladəlik vardı.*” cümlesiyle başlar. Merkezi Kaspi Diktatorya hükümetinin üyeleri Leyla'yı bu tarihte ziyarete gelirler. Romanda “*Mürsəl və Nuri paşa Bakı xəritəsini açıb, Bakı proletariyatının qəlbinə hansı tərəfdən yara vuracaqları haqqında mübahisə edir və hücum nöqtəsini təyin etməyə çalışırdılar.*”¹⁷⁸⁹ ifadelerinden Türk ordusunun bu tarihlerde Bakü için hücumla geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁹⁰ Leyla'nın gece saat dörde kadar hangi kıyafeti giyeceğini hükümet üyeleriyle tartıştığı dile getirilir. Dolayısıyla hükümet üyelerinin Leyla'nın yanında 31 Temmuz'dan 1 Ağustos'a kadar kaldığı anlaşılır.

¹⁷⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 132.

¹⁷⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 217.

¹⁷⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 166-167.

¹⁷⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 170.

¹⁷⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 196.

Leyla, Raya'dan 3 Ağustos, Tağıyev'den ise 4 Ağustos 1918 tarihli mektup alır. Leyla'nın bu mektupları aldığı gün Tağıyev'in evinde Leyla, Müsavatçılarla bir toplantı gerçekleştirir.¹⁷⁹¹ Bu tarihte İngiliz ordusu Bakü'ye gelmiştir.

Romanın “*Esterin Romani*”¹⁷⁹² adlı bölümünde yapılan geriye dönüş tekniğiyle Ester'in çocukluk yılları anlatılmıştır. Dolayısıyla bölüm başlığının hemen altında belirtilen 1906-1918 tarihlerinden bu çocukluk yıllarının bu tarihler arasını kapsadığı anlaşılmaktadır. İngiliz ordusunun Bakü'ye az sayıda asker göndermesi üzerine Araratyan kızı Ester'le beraber Enzeli'ye gitmeye karar verirler. Onların Bakü'den ayrıldıkları tarih 4 Ağustos 1918'dir. Çünkü Ester, şehirden ayrılmadan önce Vahan'a bu tarihli bir mektup yazar.¹⁷⁹³

Limandan ayrılırken Ester çocukluk yıllarını hatırlamaya başlar. Romanda geçen “1905-çi il iyun ayının 3-də doktor Araratyan öz ailəsilə görüşmək üçün Bakıdan Qarabağa yola düşmüşdü.”¹⁷⁹⁴ ifadelerinden bu andan itibaren öykü zamanının bu tarihe geçtiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ester'in 10 yaşında olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁹⁵ Araratyan ve ailesinin Karabağ'da ikinci bir Ermeni-Müslüman çatışması yaratmak için 21 Ağustos 1905 yılında ailesiyle yaylada yaşamaya başlar. O günün akşamında Araratyan evinde bazı Ermeni misafirleri ağırlar. Misafirlerle beraber Kafkasya Valisi Borontsov-Daşkov'a yazılan dilekçede şehirlerde şiddetli çarpışmaların gerçekleştiği, 16 Ağustos'tan 21 Ağustos'a kadar olan çarpışmalarda Vali'nin emirlerine göre hareket edildiği ifade edilmiştir.¹⁷⁹⁶ Ester'in annesi Sofiyə Xanım'ın ölüm tarihi ise Araratyan'ın hazırlamış olduğu 25 Ağustos 1905 tarihli protokolden anlaşılmaktadır.¹⁷⁹⁷

Romanın “*Generalın Yanında*” adlı bölümünde tekrar öykü zamanına dönüş yapılır. Araratyan ve kızı Ester'in Enzeli'ye geldikleri ve General Denster-Vil'le görüştükleri tarih 6 Ağustos 1918'dir. Çünkü Araratyan gemiden iner inmez faytona

¹⁷⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 202.

¹⁷⁹² Ordubadi, DŞ, s. 220.

¹⁷⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 227.

¹⁷⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 231.

¹⁷⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 232.

¹⁷⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 234-237.

¹⁷⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 240.

binerek Denster-Vil'in yanına gider. General, Araratyan'la görüşmeden birkaç dakika öncesinde Londra ve Bağdat'a bu tarihli bir telgraf göndermiştir.¹⁷⁹⁸

Araratyan ve bazı İngiliz subaylarının Enzeli'ye'den ayrılış tarihi 7 Ağustos 1918 tarihi olduğu General Denster-Vil'in Araratyan'a yazmış oldu mektuptan anlaşılmaktadır. Araratyan gemiye bindiği sırada General'in mektubunu alır ve okumaya başlar.¹⁷⁹⁹

Romanda “*Yeni Hökümətin Siması*”¹⁸⁰⁰ adlı bölüme gelindiğinde tarihin 8 Ağustos 1918 olduğu görülmektedir. Merkezi Kaspi Diktatoryası bu tarihte yapacağı toplantı için İngiltere'nin siyasi temsilcisi Tiq-Conson'a bir davetiye göndermiştir. Hükümet İngilizlerle birleşik bir toplantı gerçekleştirir. Tig-Conson, Bahadırxan, Leyla Xanım, Miralay Keyvor, Ester, Miralaya Sonders da bu toplantıya iştirak ederler.

Romanın “*Bolşevikler Xəstərxana Gedir*” adlı bölümünde General Petrov'un Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetine gönderdiği 16 Ağustos 1918 tarihli bir resmi yazıya yer verilmiştir. Bu yazıda Petrov, Alman emperyalizmine karşı mücadele vermek için İngiliz emperyalizmiyle birleşmeyeceğini, vatana hücum eden bütün emperyalistlere karşı savaşaacağını bildirir. Leyla, Petrov'un bu bildirisini Türkiye karşı istihbarat bürosuna iletirken Petrov'un bu tarihten itibaren cepheden çekilmeye başladığını ifade eder.¹⁸⁰¹

Romanda General Denster-Vil'in Bakü'ye geliş tarihi 18 Ağustos olduğu görülür. General, Bakü'ye yaklaştığında Londra'ya bu tarihli bir telgraf gönderir ve Bakü'ye çıkar çıkmaz cepheye gider. Akşam saat altı gibi hükümet üyeleriyle bir görüşme gerçekleştirir.¹⁸⁰²

“*Cəbhədə*” adlı bölümde ise olayların 15 Ağustos ve 28 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştiği görülmektedir. “*Aydın 15-də gecə saat birdən başlayaraq Palçıq-Vulkanı ətrafında sakitlik bərpa edilmişdi.*”¹⁸⁰³ cümlesiyle başlayan bölümde Bahadırxan'ın sabah sekizde kalkıp Leyla'ya mektup yazdığı dile getirilir. Mektubu yazdığı esnada sabah 10.30'da cephenin güneybatı tarafında “*düşmə*n” olarak tabir

¹⁷⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 248.

¹⁷⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 258.

¹⁸⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 263.

¹⁸⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 271.

¹⁸⁰² Ordubadi, DŞ, s. 278-281.

¹⁸⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 283.

edilen Türk ordusunun hareketliliğinden bahsedilir. On dakika sonra Türk ordusu dört taraftan taarruza başlamıştır. Türk ordusunun art arda hücumu sonucunda birinci siperini kaybeden Bahadırxan, geri çekilen askerlerini ikinci ve üçüncü siperlere yerleştirir. Sonrasında mektubunu yazmaya devam eder. Bu mektubun tarihi 26 Ağustos 1918'dir. Mektubunu bitirdikten sonra Türklerin yeni bir taarruzu sonucunda Bahadırxan öldürülür.

General Denster-Vil'in Londra'ya ve Bağdat'a gönderdiği telgrafta Bahadırxan'ın 26 Ağustos 1918'de saat 17.51'de öldürüldüğü bildirilir.¹⁸⁰⁴ Dolayısıyla cephede yaşanan bu olaylar 26 Ağustos tarihinde gerçekleşmiştir. Bu olaylardan iki gün sonra 28 Ağustos tarihinde Vahan ve Raya, Ester'e Leyla'nın her ne olursa olsun Türk ordusu Bakü'ye girmeden önce günahlarının cezasız kalmayacağıyla ilgili bir mektup yazarlar.¹⁸⁰⁵

Romanın “*Qəti Vuruşmalar*” adlı bölümünde Denster-Vil'in Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümeti üyelerine gönderdiği davet mektubundan zaman olarak 31 Ağustos 1918 tarihine gelindiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁰⁶ Bu davet mektubuyla Denster-Vil, hükümet üyelerini Bakü'deki cephedeki gidişatla ilgili toplantıya çağırarak onlara İngiliz ordusunun cepheden çekileceğini bildirir. Hükümet üyeleri ise generale bir itiraz mektubu yazarlar.

“*Sentyabrın 14-də Bakı*” başlıklı bölümde, başlıktan da anlaşılacağı üzere öykü zamanı 14 Eylül'dür. “*Qəti Vuruşmalar*” bölümünden bu bölüme kadar on dört gün geçmiştir. Romanda “*Sentyabrın 14-də türklər çoxdan beri davam edən Bakı məsələsinə son qoymaq istədilər.*”¹⁸⁰⁷ ifadelerinden Türk ordusunun Bakü'yü ele geçirmek için büyük bir mücadele verdiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümeti üyeleri 13 Eylül akşamı başladıkları toplantıyı sabah saat dörde kadar sürdürürler. 14 Eylül sabah saat dörtte Türk ordusu taarruza başlar. Konuyla ilgili romanda General Dugaçiyev'in 14 Eylül saat 11'deki telgrafına yer verilmiştir.

İngilizler Bakü'den gece saat 10'da çekilmeyi karar alırlar. Gemilerle birliklerini götürecek olan İngilizler, Bakü'nün Bolşevik yöneticileri olan “*26 Komissarlar*”ı da

¹⁸⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 292.

¹⁸⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 299.

¹⁸⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 302.

¹⁸⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 307.

yanlarında götüreceklerdir. “*Sentyabr ayının 14-də Bakı işçiləri belə bir çətin vəziyyət qarşısında idilər.*”¹⁸⁰⁸ ifadesine yer verilen romanda Raya, Vahan, Heydar, Pavluşa, Jenya, Məhəmməd, Əsqər, və Qulu bir araya gelerek bir toplantı yaparlar. Toplantıdan sonra Ester’in 14 Eylül tarihli mektubunu okurlar. Mektupta gece saat on ikide Bakü’de bir tane bile İngiliz askerinin kalmayacağı bilgisi yazılıdır. Leyla’nın, Bolşevikler tarafından kaçırılması, İngilizlerin “26 Komissarlar”ı esir alıp Bakü’den ayrılması bu tarihte gerçekleşmiştir.

Romanın “*Osmanlı Hafiyəsi*” adlı bölümünde Türk ordusunun Bakü’yü ele geçirdiği, Osmanlı Hafiyə Teşkilatının Leyla’yı aramaya başladığı görülmektedir. Hem Leyla’nın hem de Ester’in 14 Eylül tarihinde kaçırıldığı anlaşılr. Suvari Kumandı Nəjməddinbəy’in Leyla’nın eşyaları içerisindeki Savlayev’e ait mektubun tarihi 29 Mayıs 1918’dir. Leyla’nın Türkiye Karşı İstihbarat Dairesine yazmış olduğu mektubun tarihi ise 25 Temmuz 1918’dir.¹⁸⁰⁹

Romanda “*Leylanın Romanı*” adlı bölümden itibaren öykü zamanının yaklaşık bir yıl gerisine gidildiği görülmektedir. Çünkü bölüm başlığının hemen altına “1. Bağdat, mart 1917-çi il”¹⁸¹⁰ açıklaması yapılmıştır. Bu tarihten Leyla’nın Bakü’ye geliş tarihine kadar geçen zaman aralığında geçen olaylar romanda anlatılmaya başlanır. Dolayısıyla romanda yeni bir öykü zamanı oluşmuştur. Bu bölümde Leyla’nın ailesiyle Bağdat’tan kaçış süreci anlatılır. İngilizlerin Bağdat’ı işgal edeceği anlaşılnca Leyla, anne ve babasıyla Bağdat’tan kaçır. Şehriban taraflarında üzerinde Leyla’nın ailesi Rus Kazakları tarafından öldürölür. Ailesinin öldürölmesiyle ilgili net bir tarih verilmese de mart ayının ilk günleri olduğu bölümün başlığındaki tarihten anlaşılmaktadır.

“*İngiliz Missiyası*” adlı bölüme gelindiğinde Biçeraxov’un Savlayev’e göndermiş olduğu telgrafın tarihinden romanda 3 Şubat 1918 tarihine gelindiği görülmektedir.¹⁸¹¹ Dolayısıyla “*Leylanın Romanı*” adlı bölümden bu bölüme kadar yaklaşık bir yıllık bir zaman dilimi geçmiştir. Bu zaman diliminde İngilizler Bağdat’a girmiş, Leyla, Rus Kazaklarının saldırısından yaralı olarak kurtulmuş, Savlayev

¹⁸⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 311.

¹⁸⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 322-323.

¹⁸¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 331.

¹⁸¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 356.

tesadüfen Leyla'yı görmüş ve ona sahip çıkmış, onu yanına alarak Kirmanşah'a getirmiş, kendisinin Leyla'nın amcası olduğunu öğrenmiştir.

3 Şubat 1918 tarihinde Leyla amcası Savlayev'le Kirmanşah'taki İngiliz Konsoloslğunun davetine katılır. Burada İngiliz subaylarının Osmanlı Devleti aleyhine konuşmalarına şahit olan Leyla, Türkiye için casusluk yapmaya karar verir.¹⁸¹²

Leyla'nın amcası Savlayev'le Kirmanşah'tan Hamedan'a giderken arabalarının soyulması ve yaralanmalarının tarihinin 7 Mart olduğu görülür. Bu tarihte olay esnasında yer verilmemiş, olaydan çok sonra Biçeraxov'un olayın sorumlusu Əmiri-Əfxəm'den talep ettiği maddeler içerisinde dile getirilmiştir.¹⁸¹³

Romanın son bölümü olan “*Bakıya Doğru*” adlı bölümde Leyla'nın Raya, Ester ve Doktor Aratyan'la beraber Bakü'ye doğru hareket ettikleri tarih 27 Mayıs olarak belirtilir.¹⁸¹⁴ Dolayısıyla Leyla'nın Əmiri-Əfxəm'in adamları tarafından kaçırılmasının anlatıldığı “*Kirmanşahdan Həmədana*” adlı bölümden romanın son bölümü olan “*Bakıya Doğru*” adlı bölüme kadar yaklaşık üç aylık bir zaman dilimi geçmiştir.

Bu süreç içerisinde Leyla, Əmiri-Əfxəm tarafından hareme alınmış, burada Əmiri-Əfxəm'in haremindeki diğer kadınlar tarafından zehirlenmiş, Doktor Yusifidis'le tanışmış, onunla Osmanlı Karşı İstihbarat Dairesi için çalışma kararı almıştır. Bu yüzden Bahadırxan'la yakınlaşarak onunla nişanlanmış ve bu sayede Bakü'ye gidebilmiştir.

Romanda zamanla ilgili elde edilen bilgiler ışığında Leyla'nın Bakü'ye geliş tarihinin 27 Mayıs 1918 olduğu ve romandaki öykü zamanının bu tarihten itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber romanın birçok yerinde zamanla ilgili ifadeler de sıkça kullanılmıştır.

Ester'le Vahan'ın Stannislavski Sokağı'ndan Telefonu Sokağı'na *doğru* saat 11'de konuşa konuşa yürüdükleri dile getirilir.¹⁸¹⁵ Raya'nın Şaumyan'la konuşurken çok aceleci davrandığı, çünkü “*ikinin yarısında*”¹⁸¹⁶ Metropol Otelinde olmak zorunda

¹⁸¹² Ordubadi, DŞ, s. 358-361.

¹⁸¹³ Ordubadi, DŞ, s. 384.

¹⁸¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 399.

¹⁸¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 87.

¹⁸¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 94.

olduğu ifade edilir. Gece saat 12'de Əminə və Raya'nın akşam yemeği yediği, “*Rus ayının 26-dakı*”¹⁸¹⁷ toplantıda Bolşeviklerin kaybettiği aktarılmıştır.

3.4.2.2. Mekân

Bakü: Hazar Denizi üzerinde Bakü'ye doğru yaklaşan Kursk Gemisi'nden Bakü'nün tasviri yapılarak romana giriş yapılmıştır. Bu tasvirlerde Bakü'yle ilgili dikkat çeken en önemli özellik Bakü'nün bir petrol şehri olduğu vurgusunun yapılmasıdır. Diğer bir özellik ise Bakü için “*qızıl Bakı*”¹⁸¹⁸ ifadesinin kullanılmasıdır. “Qızıl” kelimesinin Azerbaycan Türkçesindeki birinci anlamı “altın”, ikinci anlamı ise “kırmızı” demektir.¹⁸¹⁹ Kırmızı renk Komünizmi ve aynı zamanda Bolşevikleri simgeleyen bir renk olduğu için bu ifadeyle Bakü'nün bir Bolşevik şehri olduğu ve Bolşeviklerin Bakü'ye büyük önem verdikleri vurgulanmıştır. Raya, Leyla ve Ester'in Doktor Araratyan eşliğinde bu gemiyle Bakü limanına çıkmalarıyla romanda olaylar gelişmeye başlar.

Bu olayların geçtiği en önemli kapalı mekân örneklerinden biri Metropol Otelidir. Bolşevik düşmanlarının erkân-ı harbi ve ayyaşların yurdu olarak tanımlanan Metropol Otelinin salonunda Raya ve Leyla için bir ziyafet düzenlenir.¹⁸²⁰ Bu ziyafete Menşevik, SR ve Taşnak liderler iştirak etmiştir. Bakü işçileri açlıkla mücadele ederken bu liderlerin verilen bu ziyafette türlü yemekler yedikleri dile getirilir. Toplantıya davet edilenler arasında İngilizlerin Bakü'ye yardıma gelmesi gerektiği konuşulur. Raya ve Leyla bu otelde kendilerine ayrılan odalarda kalmaya başlarlar.

“*Yenilik sevən və hər bir xırda iş böyük əhəmmiyyət verən Bakı xalqı, yuxarı küçələrdən sel kimi axaraq, ‘Metropol’ ətrafına gəlirdi.*”¹⁸²¹ ifadelerinin geçtiği romanda Metropol Otelinin etrafında toplanan halk arasında geçen diyaloglara yer verilir. Bakü şehrinin muhtelif partilerin ve çeşitli siyasi görüşlerin merkezi haline geldiği dile getirilen romanda Metropol Otelinin karşısında duran faytonların

¹⁸¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 199.

¹⁸¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 4.

¹⁸¹⁹ <https://obastan.com/q%C4%B1z%C4%B1l/25676/?l=az>, (04.03.2023)

¹⁸²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 12.

¹⁸²¹ Ordubadi, DŞ, s. 27.

çokluğundan yeni bir hadisenin meydana geleceği belirtilir. Bu sebeple halk burada toplanmıştır.

Menşevik ve SR liderleri kendi taraftarlarını göstermek için Leyla, Raya ve Ester'i "*Fabrik-Zavod Rayonu*"na götürmek isterler. Seyahatin başarılı geçmesi için işçilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölgelere kendi adamlarını gönderen bu liderlerin amacı buradaki Menşevik işçilerin kızlar geldiğinde Bolşevikler aleyhine itirazlarda bulunmalarını sağlamaktır. Seyahat faytonlar aracılığıyla yapılır. Bu seyahatte Leyla ve Sadovski bir faytonda, Raya ve İvanov ise ayrı faytonda yolculuk eder. Burada kahramanlar arasında geçen diyaloglar, özellikle Raya ve İvanov arasında Bolşeviklik ve Menşeviklik üzerine yapılan tartışmalar kapalı dar mekân diyebileceğimiz bu faytonlarda gerçekleşir. Fabrik-Zavod bölgesine gelindiğinde Bolşeviklerin, Nobel işçilerine Menşeviklik karşıtı miting düzenlediğini görülür. Bu mitingin düzenliği bölge açık mekân örneği olarak gösterilebilir.¹⁸²²

Romanın "*Ərdəhan Gəmisində*" başlıklı bölümünde geçen olaylar Erdehan adlı savaş gemisinde geçmektedir. Geminin güvertesinde kahramanlar arasındaki diyaloglara yer verilmesi bu geminin açık mekân olarak romanda yer aldığını göstermektedir. Menşevik, SR ve Taşnak liderler Leyla, Raya ve Ester'i bu gemide bir deniz turuna çıkarırlar. Bu gezi esnasında Leyla'nın ve Raya'nın romandaki gerçek kimlikleri de ön plana çıkmaya başlar. Leyla, Bakü Limanı'nı Türklerin bayrağında yer alan ay ve yıldıza benzetirken Raya, Sovyetler Birliği bayrağında yer alan ve aynı zamanda komünizmin simgesi olan orak ve çekiçe benzetmektedir. Raya, Leyla'nın Ester'den gizlice aldığı mektupla Sadovski'ye yazdırdığı mektubu gizlice ele geçirir.¹⁸²³

Raya ve Şaumyan arasında geçen diyaloglar Astoriya Oteli'nde gerçekleşmiştir. Raya, Şaumyan'la tanışarak Leyla'dan elde ettiği belgeleri Şaumyan'a iletir. Burada geçen diyaloglar aracılığıyla Raya'nın Bakü'ye gelme ve Bolşeviklere hizmet etme sebebi ortaya çıkmış olur.¹⁸²⁴ Dolayısıyla bu otel, romandaki kapalı mekânlardan biridir.

Romanda bir başka yer ismi ise Merdekan köyüdür. Bu köyde Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in bağ evi bulunmaktadır. Tağıyev'in daveti üzerine Leyla, Doktor Yusifidis'le beraber Tağıyev'in Mərdəkan'daki bağ evine gider. Burada Tağıyev'i Türk ordusu ve

¹⁸²² Ordubadi, DŞ, s. 52.

¹⁸²³ Ordubadi, DŞ, s. 74.

¹⁸²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 94.

Müsavat Partisine destek vermesi için ikna etmeye çalışır.¹⁸²⁵ Bahadırxan şerefine bir ziyafet verilen ev yine Tağıyev'in bu bağ evidir.¹⁸²⁶

Romanda kapalı mekân olarak başka bir örnek Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in Bakü'deki evidir. Metropol Oteli'nden Tağıyev'in evine taşınan Leyla, Raya'yı bu eve kahvaltıya davet eder. Kahvaltı esnasında Leyla, amcası Savlayev'in öldürüldüğü haberini bu evde alır. Akşam yemeğine kalan Raya'yı Ağabala Guliyev'e verdiği emir doğrultusunda ev hapsine aldırır.¹⁸²⁷

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucunda Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan muhalif grup yeni Merkezi Kaspi Diktatoryası adı altında yeni bir hükümet kurar. Romanda bu hükümetin ilk icraatının Leyla'yı ziyaret etmek olduğu dile getirilir. Bu ziyaret Leyla, Tağıyev'in evinde kaldığı için orada gerçekleşir. Leyla, hükümet üyelerini uzun süre burada oyalar. Fotoğraf çekirmek ister. Saatlerce fotoğrafta hangi elbiseyi giyeceğinin tartışması yaşanır. Leyla'nın amacı bu liderleri olabildiğince oyalamak ve onların fotoğraflarını çekip Türk ordusunun karargahına göndermektir. Görüşme sonucunda Leyla, Tağıyev'in evinden Türk ordusunun karargahına telefonla bilgilendirmelerde bulunur.¹⁸²⁸

Benzer bir toplantı Müsavat Partisi üyeleriyle yine Tağıyev'in evinde yapılır. Bu toplantıda parti üyelerinin bir kısmı İngilizleri karşılamak için Bakülü din adamlarını Mərdəkan'dan çağırmaı teklif ederken diğer bir kısmı ise Bakü'de bir isyan çıkarmayı teklif eder.¹⁸²⁹ Toplantıdan sonra Leyla, Raya'nın mektubunu alır. Raya, hapisten kurtulduğunu ve en kısa zamanda Leyla'nın cezalandırılacağını dile getirmektedir.¹⁸³⁰

"Əminənin Romanı"¹⁸³¹ adlı bölümde ise romanda kapalı mekân olarak Ağabala Guliyev'in evi söz konusudur. Raya kaçırılmış ve bu eve hapsedilmiştir. Burada kendisine hizmet etmekle görevli Əminə ile tanışır ve onunla arkadaş olur. Əminə, kendi başından geçenleri Raya'yla paylaşır. Abisi Həybət'in işçi hakları için verdiği mücadeleleri, abisinin öldürülmesini, nişanlısı Qüdrət'in Həybət'in intikamını aldığını

¹⁸²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 124-125.

¹⁸²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 274.

¹⁸²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 128-132.

¹⁸²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 190-201.

¹⁸²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 202.

¹⁸³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 205.

¹⁸³¹ Ordubadi, DŞ, s. 134.

anlatır. Əminə'nin Bolşeviklərə qarşı simpatiyə duyduğunu öyrənən Raya, Əminə'ye kendisinin de bir Bolşevik olduğunu söylər və birlikdə hərəkət etməyə qərar verirlər.

Bu qərar doğrultusunda Raya, Ester'ə bir məktub yazar. Bu məktubu Əminə'dən Ester'ə gətirməsini istər. Əminə'nin Ester'i bulmaq üçün “*Stanislavski Küçə*”yə gittiği, Doktor Araratyan'ın evinin burada olduğu dilə gətirilir. Nitekim Əminə, bu sokakta Ester'le qarşılaşır və Raya'nın məktubunu ona verir. Bərabər eyni, Ester'in odasına giderlər. Burada Ester, Raya'nın məktubunu oxur.¹⁸³² Ester məktubu okuduktan sonra Əminə'ylə bərabər “*Zavaqzal Küçəsi*”ndə Vahan'la buluşurlar.¹⁸³³ Hər iki sokak da romandakı açıq məkân nümunələrindəndir.

“*Sui-Qəsdlərin Vahid Cəbhəsi*” adlı bölümündə qapalı məkân Melik Elçiyən'in evi və Bakü Meclisidir. Bolşevik müəlifli və İngiliz yanlısı olan liderlər Bakü Meclisində yapılacak görüşmələrdən öncə Elçiyən'in evində toplanırlar. Burada Bolşeviklərə qarşı nasıl bir tavrı alacaklarını qərarlaşdırırlar.¹⁸³⁴ Sonrasında liderlər Bakü Meclisinə giderlər. Leyla, Raya və Ester'də mecliste yapılan görüşmələrə katılır. Şaumyan, Məşədibəy Əzizbəyov, Alyoşa Caparidze gibi liderlər konuşma yaparlar. Bolşeviklərin və Mənşeviklərin qərarnamələri oylamaya sunulur və Bolşeviklər qayıbedər. Bəyləce Bakü'ye İngiltərə müdaxiləsinin yolunu açan və onu Sovyet Rusya'dan koparan qərarname qəbul edilir.¹⁸³⁵

Olayların gəçtiği qapalı məkənlərdən biri də Doktor Araratyan'ın evidir. Ermeni Millî Meclisi bu evdə toplanır. Bolşeviklərin çəkilməsi sonucundan oluştan yeni hükümete nasıl iştirak edilməsi konusunda bir toplantı yapılır. Toplantı sonunda Araratyan odasında Avetisov'dan və Hamazasb'dan gələn məktupları oxur. Bu məktuplar cephədə Türklərin qələbiyyətinin kəsiniştiğine dair bilgi verməkdədir.¹⁸³⁶ Leyla, Bolşeviklər tərəfindən bu evdən qayıdırılır. Ester və Raya'nın tuzağına düşən Leyla, Araratyan'ın evinə gəlir. Türk ordusunun zaferi sonucu Bakü'ye girmələri kəsiniştənce Araratyan, Ester'i də yanına alaraq İngiliz gəmisiylə Bakü'yü tərək etmək istər. İngilizlər Leyla'nın da kendiləriylə bərabər gəlməsini istəməkdədir. Leyla'nın

¹⁸³² Ordubadi, DŞ, s. 148-149.

¹⁸³³ Ordubadi, DŞ, s. 151.

¹⁸³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 153.

¹⁸³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 166.

¹⁸³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 172.

planı ise şehri terk ediyor gibi gözüktüp Ester'i tutuklatmaktır. Bu yüzden Ester'le beraber limana gitme bahanesiyle Araratyan'ın evine gider. Evden ayrılırken daha önce Ester ve Raya'nın ayarlamış olduğu faytona biner.¹⁸³⁷

Romanda olayların geçtiği başka bir mekân ise “*Kafkas-Merküri Körpüsü*” açık geniş mekan örneği olarak gösterilebilir. Raya, Bakü'ye geldiği ilk gün gemiden iner inmez bu köprü üzerindeki Bolşeviklere ait bir tebligat görür. Araratyan, Bolşeviklere ait bir gazeteyi okur. Köprü üstünde farklı siyasi fikirlere sahip insanlar vardır.¹⁸³⁸ Bakü'ye gelen İngiliz ordusu Menşevik liderler tarafından bu köprü üzerinde karşılanır. Köprü'nün etrafı kalabalıklar tarafından doldurulur. Birçok Menşevik yanlısı insan İngilizlerin Bakü'ye girişlerini görmek için köprü'nün etrafında toplanır. Köprü'nün üstünde kıymetli halılarla döşendiği, üzerine güllerin ve çiçeklerin serpildiği dile getirilir.¹⁸³⁹

Cephe: Roman konu olarak Bakü'deki Bolşevik hükümetin bir yandan Türklere bir yandan İngilizlere bir yandan da kendilerine muhalif olan Menşevik, SR, Taşnak ve Müsavat gibi farklı siyasi gruplara karşı mücadeleyi ele almaktadır. Bu mücadele hem siyasi olarak hem de cephede Osmanlı-Türk ordusuna karşı silahlı olarak verilmektedir. Dolayısıyla romanda savaşın gerçekleştiği cepheler, önemli açık mekân unsurlarındandır.

Bu cephelerden bir tanesi Bileceri kasabasındaki cephedir. Romanın “*Cəbhə*”¹⁸⁴⁰ başlıklı bölümü bu cephede yaşananları ele alır. Taşnakların oluşturduğu ordunun komutanlarından olan Avetisov bu cephede görev almaktadır. Türklere karşı cephenin sağ kanadını savunan Avetisov'un, sol kanadı savunan Petrov yaptığı telefon görüşmesinde askerlerin söz dinlemediğini Türklere karşı müdafaa yapmanın anlamsız olduğunu dile getirir. Avetisov, Türk ordusunun baş kumandanıyla barış görüşmeleri yapılması taraftarıdır. Yanında bulunan subaylar Mikoyan bunu proletaryaya ihanet olarak düşünür. Konuyla ilgili Komiserler Meclisin telefonla arar ve gereken askeri yardımın yapılacağı sözünü alır.

¹⁸³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 317.

¹⁸³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 6-7.

¹⁸³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 215-217.

¹⁸⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 183.

Romanda dile getirilen başka bir cephe “*Palçık Vulkanı Cəbhəsi*”dir. Bahadırxan’ın görev yaptığı ve askerlerini komuta ettiği bu cephede Türk ordusunun taarruzu sonucunda Bahadırxan hayatını kaybeder. Baxadırhan ölmeden hemen önce Leyla’ya bu cepheden mektup göndermiştir.¹⁸⁴¹

Karabağ: “*Esterin Romanı*” adlı bölümde Ester’in çocukluk yıllarına dönüldüğü ve olayların Karabağ’da ev ve manastır gibi kapalı mekânlarda geçtiği anlaşılmaktadır. Araratyan’ın 1905 yılında ailesini yaylaya götürmek için Bakü’den Karabağ’a doğru yola çıktığı dile getirilir.¹⁸⁴² Araratyan Karabağ’a evine geldikten sonra burada Vali Baranovski için bir ziyafet düzenler. Toplantıya Taşnaksütyun Partisinin ileri gelenleri de katılır. Romanda ziyafetten iki gün sonra Araratyan’ın ailesinin Şuşa’dan Gerger Çayı kenarındaki Ermeni köylerine gönderildiği ifadesinden Araratyan’ın ve ailesinin yaşadıkları yerin Şuşa olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Vali Baronovski için verilen bu ziyafet Şuşa’da gerçekleşmiştir. Ermeni ve Müslüman köylülerin bir araya gelip toplantı yaptıkları yer ise Ağoğlan Manastırındır.¹⁸⁴³

Araratyan’ın Kafkas Valisi Borontsov-Daşkov’a yazdığı dilekçede Karabağ’da 1905-1906 yıllarında gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmalarının nerelerde gerçekleştiği görülür. Araratyan, Karabağ’da başlayan çatışmaların Cebayıl kazasına sirayet ettiğini, Livaneli, Veyselli, Kaçar, Karabulak, Çemenli, Ağbulak, Arış, Kışlak, Mezre, Efşar, Dudukçu, Naholu, Hermənçik, Dolanlar, Hoşecdəm ve diğer köylerde çatışmaların sürdüğünü dile getirir.¹⁸⁴⁴

Bu dilekçe Araratyan’ın yayladaki evinde yazılmıştır. Yine bu evde Sofiya Hanım, Araratyan’ın yapmış olduğu zalimce planlara artık dayanamadığı için intihar eder. Annesinin ölümünden sonra Ester’in sık sık gittiği ve Vahan’la karşılaştığı yer ise Gerger Çayı’nın kenarıdır.¹⁸⁴⁵

Enzeli: Günümüz İran’ının Gilan Eyaleti içinde yer alan Bender Enzeli şehri romanda İngiliz ordusunun karargahının bulunduğu şehir olarak yer alır. Leyla, Raya ve Ester gemiyle bu şehirden Bakü’ye gelmişlerdir.¹⁸⁴⁶ Araratyan, İngiliz ordusunun

¹⁸⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 291-294.

¹⁸⁴² Ordubadi, DŞ, s. 231.

¹⁸⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 232.

¹⁸⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 236.

¹⁸⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 239-240.

¹⁸⁴⁶ Ordubadi, DŞ, s. 398.

komutanı General Denster-Vil ile görüşmek için Ester'le bu şehre gelir. Burada Denster-Vil'den Bakü için Türklere karşı yardım talebinde bulunur.¹⁸⁴⁷ General Denster-vil'in daveti üzerine Araratyan ve Ester, Belçikalı Gümrük Müdürü Musya Konnion'un evinde verilen ziyafete katılırlar. Bu ziyafette İngiliz subayların Ester'in ilgisini çekebilmek için kendi soylarının öneminden bahsetmesi İngiliz toplum yapısını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸⁴⁸

Bağdat: Romanın "*Leylanın Romanı*" adlı bölümünden itibaren öykü zamanının bir yıl öncesine gidilir ve Leyla'nın Bakü'ye geliş macerası anlatılır. Bu maceranın başladığı ilk yer Bağdat'tır.

Leyla, babasının görevi sebebiyle ailesiyle beraber Bağdat'ta yaşamaktadır. 1. Dünya Savaşı sırasında yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin bir şehri olan Bağdat İngilizlerin eline geçer. Bağdat'ın kaybedilmesi sonucu Bağdat'ta yaşayan Türk nüfus, şehirden kaçmaya, göç etmeye başlar. Leyla ve ailesi de bunlardan biridir.

Bu kaçış esnasında romanda Bağdat'ın tarihî ve kültürel özellikleri tasvirlerle dile getirilir. Bu tasvirlerde Səlamə Xanım, Simra Xanım, Şəanin Xanım gibi Abbasi saraylarının cariyelerinden bahsedilir. Şair Ebu Nuvas, Şair Ebu'l Atahiye'nin bu saraylarda okuduğu şiirlere yer verilir. Darülkerar, Darüzzeheb, Gesruzzeheb, Gesrud-həzra, Darülgerar, Hemid-İbni-ebdülhemid, Bbüsse'ir, Ce'fer, Tac Firdovs, İsa İbülhetib, Mö'tesim, Babuttak, Mehdi ve Hülid Sarayları, Davudpaşa Bazarı, Mensur, Müseyib, Kerh, Resafe Camileri gibi Bağdat'ın önemli tarihî yapılarından bahsedilir. Bağdat'ın Basra, Küfe ve Şam Kapısı'ndan gelen göçmenlerin Samiriye yolundan gitmek için bir yerde toplandığı ifade edilir. Leyla bu yol üzerinde Rus Kazakları tarafından yaralı bir şekilde esir alınır. Ailesi ise Savlayev tarafından öldürülür.¹⁸⁴⁹

Hanegeyn: Leyla, Şehriban taraflarında ailesiyle beraber Rus Kazakları tarafından saldırıya uğradıktan sonra esir olarak Hanegeyn şehrine getirilir. Biçeraxov'un karargahının bulunduğu Gömrükhana Bağ'ında Rus Kazaklarının çadırlarının kurulduğu dile getirilir. Leyla'nın ailesinin öldürüldüğü bölge ve Gömrükhana Bağ'ı açık mekan örnekleridir. Şehriban taraflarında ele geçirilen Leyla'nın da içinde bulunduğu esirler bu çadırların arasındaki ahırda tutulmaktadır. Savlayev, Leylayla burada karşılaşır.

¹⁸⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 245-252.

¹⁸⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 253-258.

¹⁸⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 331-340.

Leyla'nın hastanede tedavi edilmesini sağlar. Savlayev bu hastanede sık sık Leyla'yı ziyaret eder. Onu kendi kızı gibi görmeye başlar.¹⁸⁵⁰

Kirmanşah: Baratov'un ordusu İngilizlerin talebiyle Irak'tan çıkmaya başlar. Dolayısıyla ordu Hanegeyn şehrinden ayrılır. Bu sebeple Hanegeyn şehrindeki hastane de Kirmanşah'a taşınır. Biçeraxov'un ordusu da Kirmanşah'a yerleşmiştir. Hastanenin Kirmanşah'a taşınmasıyla Leyla'da bu şehre gelmiş olur. Leyla'nın hastanede tedavisi devam ederken Baratov ordusuna ait bu hastanenin Kirmanşah'tan taşınması kararlaştırılır. Leyla'nın tedavisi tamamlanmadığı için onun başka bir yere gitmesi oldukça tehlikelidir. Savlayev, Leyla'yı Kirmanşah'ta kaldığı eve getirir. Leyla, bu evde Savlayev'le yediği akşam yemeğinde kendi hayatını anlatır. Savlayev'in Leyla'nın anlattıklarından hareketle onun yıllar önce Çeçenistan'da çocuk yaşta bırakılan amcası olduğu bu evde anlaşılır. Leyla'nın tedavi olduğu ve Savlayev'in yaşadığı ev kapalı mekân olarak romanda yer almıştır.¹⁸⁵¹

Kirmanşah'taki İngiliz Konsoloslğunun General Denster-vil'in Kirmanşah'a gelmesi münasebetiyle düzenlemiş olduğu ziyafete amcası Savlayev'le beraber katılan Leyla, burada başta General Denster-Vil olmak üzere birçok İngiliz diplomatla tanışır. Onların Osmanlı Devleti aleyhine olan düşüncelerini öğrenen Leyla bu ziyafette Osmanlı Devleti için hizmet etme kararı alır.¹⁸⁵²

Biçeraxov, ordusuyla Kirmanşah'ı İngilizlere bırakıp İran topraklarına geçme kararı alır. Bunun üzerine Savlayev, Leyla ile Kirmanşah'tan Hamedan'a doğru yola koyulur. Romanda Savlayev'in arabasının şehirden ayrılışı sırasında şehirle ilgili bazı bilgiler verildiği görülmektedir. Şehrin ekonomik, siyasi, medeni ve manevi açıdan çöktüğü dile getirilmiştir.

Behram Şah zamanından kalma saraydan ve kabristandan geçen araba Bisütun Dağı yanındaki kadim yazılı taşın yanında durur. Hamedan'dan Kirmanşah'a gelen deve kervanları kar yağışından dolayı onlara geceyi Şahabbas Kervansarayı'nda geçirmelerini tavsiye eder. Savlayev, Kenkaver'de kalmayı tercih etmez. Çünkü buradaki halk Rus Kazaklarını başıbozuk hareketlerinden dolayı şehirden kovmuştur. Bunun üzerine araba, yoluna devam eder. Kenkaver'i geriden bırakan araba havadaki

¹⁸⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 341-342.

¹⁸⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 354.

¹⁸⁵² Ordubadi, DŞ, s. 361.

yoğun kar yağışı sebebiyle artık hareket etmez. Şoför Safonov, yağmacılar tarafından öldürülmüştür. Yaşanılan çatışmada Savlayev yaralanır, Leyla ise kaçırılmıştır.¹⁸⁵³

Hamedan: Leyla arabalarının yağma edilmesi sonucu yağmacılar tarafından Hamedan'a getirilmiş, buranın meşhur zenginlerinden Əmiri-Əfhəm'in haremına dahil edilmiştir. Romanın "*Hərəmxana*"¹⁸⁵⁴ adlı bölümünde olaylar kapalı mekân olan Əmiri-Əfhəm'in evinde gerçekleşir. Əmiri-Əfhəm'in haremindəki kadınlar Leyla'yı kıskandıkları için onu zehirlerler. Leyla İngiliz bir doktor tarafından ölümdən kurtarılır.

Leyla'nın Yusifidis'le tanışması da yine bu şehirde olur. Leyla zehrin etkisinden tam olarak kurtulamadığı için Yusifidis tarafından tedavi edilir. Yusifidis, Leyla'ya Əmiri-Əfhəm'in elinden kurtulması için yardım eder. Bunun üzerine Biçeraxov'a bağlı Rus Kazakları Əmiri-Əfhəm'i tutuklayıp Biçeraxov'un karargahına götürürler. Savlayev arabayla gelip Leyla'yı bu evden kurtarır.¹⁸⁵⁵ Əmiri-Əfhəm ise Leyla'yı kaçırıp alıkoyduğu için hem İngilizlere hem de Biçeraxov'a ağır tazminatlar öder.

Hamedan'da amcasının evinde kalmaya başlayan Leyla, Yusifidis'le burada yakınlaşmaya başlar. Aralarındaki yakınlığı fırsat bilen Leyla, Yusifidis'i Osmanlı Devleti için beraber istihbarat çalışması yapma konusunda ikna eder.¹⁸⁵⁶

Kazvin: Leyla'nın Bahadırxan'la tanıştığı yer Kazvin şehridir. Biçeraxov, Kazvin şehrini işgal edince Leyla'da İngilizlerle beraber Kazvin şehrine gider. Bir müddet sonra İngilizler bu şehre yeni kuvvetler gönderirler. Bu kuvvetler içinde Genaral Bayron, Binbaşı Key ve Hindistan Şehzadesi Bahadırxan da vardır. Onlar için verilen ziyafette Savlayev ve Leyla da bulunurlar.¹⁸⁵⁷

3.4.2.3. Kişiler

Leyla: Romanın ana karakterlerinden biri olan Leyla 1918 yılında Doktor Araratyan'ın nezaretinde Kursk Gemisi'yle Bakü'ye gelir. Araratyan onu muhalif liderlerle tanıştıırken ondan "*Ələhəzrət ingilis kralının fəxri yavəri, hindistan, Dehli*

¹⁸⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 367.

¹⁸⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 368.

¹⁸⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 382.

¹⁸⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 390.

¹⁸⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 391.

*tac-taxtının vəliəhdi, həşəmətli şahzadə Bahadırxanın nişanlısıdır.*¹⁸⁵⁸ şeklinde bahseder.

Leyla, Bakü'ye geldikten sonra Metropol Oteli'nde kalmaya başlar. Burada Leyla ve Raya'nın Bakü'ye gelmeleri şerefine bir ziyafet verilir. Ziyafette Leyla'nın Bolşevik ve Türk karşıtı konuşmaları dikkat çeker. Petrol sanayisinin yüzde doksan beşinin yabancıların elinde olması sebebiyle Bolşeviklerin petrolü millileştirmesinin mümkün olmayacağını düşünen Leyla, Sadovski'nin Alman-Türk ordusunu Kuzey Kafkasya'dan atma fikrini destekler. İngiliz generalinin karargahını Bakü'ye taşımasıyla bu işin hallolabileceğini ifade eder.¹⁸⁵⁹

Leyla'nın güzelliğinden ve sahip olduğu statüden etkilenen Menşevik liderlerden Sadovski'nin Leyla ile yakınlık kurmaya çalıştığı görülmektedir. Leyla'nın fiziksel özellikleri Sadovski'nin gözünden “*Qız 22 yaşında, gözəl, məşquledici, kişilər qədər açıq, elmlı, tərbiyəli və cəmiyyət arasına çıxmış bir qızıdır.*”¹⁸⁶⁰ ifadeleriyle dile getirilmiştir.

Romanda Leyla'nın bir Osmanlı casusu olduğu romanın “*Brilyant Sırğalar*”¹⁸⁶¹ adlı bölümünde ortaya çıkar. Bu bölümde Leyla, Ester'den şüphelenerek onu takip etmeye başlar. Ester'in odasına gizlice girip masasının üstündeki mektubu alır. Mektup Ester'in Bolşevik sevgilisi Vahan'dan gelmiştir. Mektubu okuyan Leyla, Ester'in ve Raya'nın şüpheli insanlar olduğu kararına varır.¹⁸⁶²

Sadovski'nin kendisine olan ilgisini kullanarak Enzeli'de bulunan Biçeraxov ordusu karargâhına Sadovski'nin ağzından bir mektup yazar. Mektuba Biçeraxov'un Bolşeviklere güvenip Bakü'ye gelmemesini, Türklerle savaşmak için öncelikle Alyat şehrine çıkarma yapması gerektiğini yazdırır.¹⁸⁶³ Doktor Yusifidis'e Türk ordusunun karargâhına gönderilmek üzere yazdırdığı bir mektupta ise Biçeraxov ordusunun Alyat şehrine çıkarma yapacağı bilgisini verir.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 8.

¹⁸⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 18-19.

¹⁸⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 37.

¹⁸⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 56.

¹⁸⁶² Ordubadi, DŞ, s. 58.

¹⁸⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 63.

¹⁸⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 68.

Sadovski'nin kendisine karşı olan duygularını kullanan Leyla'nın, Yusifidis'in de hislerinden istifade ettiği görülmektedir. Yusifidis, Leyla'yı sevdiği için Leyla ile hareket etmeye karar vermiş ve bu yüzden Bakü'ye gelmiştir. Leyla'ya olan sevgisi Leyla'nın Sadovski'yle yakınlaşmasından ötürü kıskançlığa dönüşmeye başlamıştır. Leyla, Yusifidis'e Sadovski'yle olan bu yakınlığın vazife icabı olduğunu anlatmış olsa da Yusifidis'i ikna edememiştir. Yusifidis'in kıskançlığının kendisine ayak bağı olacağını düşünen Leyla, onu Merdekan'da ev hapsine aldırır.¹⁸⁶⁵

Romanda Leyla ve Raya arasında yaşanan ilk gerilimin Erdehan Gemisi'yle çıkılan gezide ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gezi esnasında Leyla, Bakü Limanı'nı ay ve yıldızla benzetirken Raya bu limanı orak ve çekice benzetmiştir. Raya'nın orak ve çekiç benzetmesi için Leyla'nın "...*hər kəs öz sevdiyi və öz düşündüyünü oxuyur.*"¹⁸⁶⁶ ifadelerini kullanması üzerine ikili arasında tartışma yaşanır. Raya, Leyla'nın kendisine bu benzetmeden dolayı Bolşevik imasında bulunmasına "...*hergah mən bununla da bir Bolşevik qız oldumsa bəs Leyla xanımların təşbihi nəyi ifadə edir?*" diyerek Leyla'ya tepki gösterir.

Bu gezinti sırasında Raya, Leyla'nın Sadovski ve Yusifidis'e yazdırdığı mektupları ele geçirir. Leyla mektupları kaybettiğini ve başkası tarafından çalındığını fark eder. Raya'dan şüphelenir fakat bunu ispatlayamaz. Bu konuda Yusifidis'le de tartışma yaşar. Yusifidis bütün bunların sebebinin Leyla'nın Sadovski'yle yakınlaşması olduğunu düşünür.¹⁸⁶⁷

Leyla, Ester'in nişanlısı Hamazasb'tan hoşlanmadığının, Avetisov'un Ester'e karşı ilgi duyduğunun bu sebeple Taşnak ordusu içindeki her iki subayın arasında bir gerginlik olduğunun farkındadır. Bu gerginliği artırmak için Ester'e Hamazasb'tan ayrılmasını ve Avetisov'la yakınlaşmasını tavsiye eder.¹⁸⁶⁸ Leyla'nın amacı Avetisov ve Hamazasb arasındaki gerginliği artırarak cephede Türk ordusuna karşı savaşan Taşnak ordusunda bir karışıklık yaratmaktır.

Ester'i takip etmeye başlayan Leyla, Ester'in odasında olmadığı bir anda onun odasına girer. Ester'in Vahan'a yazdığı ve Erivan'dan Doktor Araratyan'a gönderilmiş

¹⁸⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 126.

¹⁸⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 74.

¹⁸⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 77.

¹⁸⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 87.

mektupları alıp çantasına koyar. Raya ise bir şekilde bu mektupları ele geçirir. Leyla Erdehan Gemisi'nde olduğu gibi yine elde ettiği mektupları Raya'ya kaptırmıştır.¹⁸⁶⁹

Leyla, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'den bir mektup alır. Tapiyev Leyla'dan otelde kalmak yerine kendi evinde kalmasını ister. Bunun üzerine Leyla, Tağıyev'e bir cevap mektubu gönderir. Mektupta Leyla, Müsavat Partisi'nin müstakil bir hükümet kuramayacağından bahseder. Müsavatçıların Türkiye himayesinden çıktıkları anda İngiliz himayesine gireceklerini ifade eder. Türk ordusunun zafer kazanması için mücadele edilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁸⁷⁰

Leyla, bir süre sonra Tağıyev'in Bakü'deki evine yerleşir. Tağıyev, Merdekan'daki evinde Leyla'nın şerefine bir ziyafet düzenler. Leyla, Doktor Yusifidis'le beraber Merdekan'a doğru hareket ederler. Yolculuk esnasında Leyla ve Yusifidis arasında tartışma çıkar. Yusifidis Sadovski'nin Leyla'ya yakın davranmasından dolayı kıskançlık duymaktadır. Leyla bir şekilde Yusifidis'i ikna eder. Yusifidis'i sevdiğini, ondan aralarındaki sevgiyi anlatacak bir roman yazmasını ister.¹⁸⁷¹

Tağıyev'in bağ evine gelen Leyla, burada Tağıyev'i Türk ordusuna destek vermesi için ikna etmeye çalışır. Leyla, Bolşevikleri yenecek gücün Almanlarda olduğunu, İngilizlerin Bakü'ye gelmesinin Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki problemlerin tekrar ortaya çıkmasına sebep olacağını ifade eder. Tağıyev ise Leyla'nın bir İngiliz casusu olduğunu düşünmeye başlamıştır. Leyla burada Yusifidis'i ev hapsine aldırır.¹⁸⁷²

Leyla, Raya'nın Bolşevikler için çalıştığının, elindeki mektupları onun aldığı farkındadır. Raya'yı ortadan kaldırmak için onu Tağıyev'in evine kahvaltıya çağırır. Kahvaltı esnasında amcası Savlayev'in cephede öldürüldüğü haberini alan Leyla büyük bir üzüntü yaşar. Raya'dan akşam yemeğine de kalmasını rica eder. Beraber akşam yemeği yedikten sonra Leyla, Ağabala Guliyev'e Leyla'yı ev haspsine alması için emir verir.¹⁸⁷³

¹⁸⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 102-104.

¹⁸⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 116-117.

¹⁸⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 121.

¹⁸⁷² Ordubadi, DŞ, s. 124-125.

¹⁸⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 128-131.

Bakü'nün geleceğiyle ilgili toplanan Bakü Meclisinin oturumuna Leyla da katılır. Bu toplantıda Bolşevikler sayıca az oldukları için yapılan oylamayı kaybederler. Bu oylama sonucunda İngilizlerin Bakü'ye gelmesi kesinleşir. Leyla, Sadovski'yi İngilizlerin gelmemesi konusunda ikna etmeye çalışsa da başarılı olamaz.¹⁸⁷⁴

Leyla, Ester'in Bolşeviklere karşı sempati duyduğunun farkındadır. Buna rağmen Hamzasb'in Ester'e yazmış olduğu tehdit içerikli mektubu okuduktan sonra Ester'e yardım etmek ister. *“Türklər ya ingilislər gəlsə də sənin üçün heç bir qorxu yoxdur.”*¹⁸⁷⁵ diyerek Ester'i teskin etmeye çalışır.

Bolşeviklerin hükümetten çekilmesi sonucunda Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan yeni hükümet üyeleri, Leyla'yı ziyarete gelirler. Leyla, fotoğraf çektirirken hangi elbiseyi giymesi gerektiğini hükümet üyelerine sorar. Üyeler bu konuyu kendi aralarında uzun süre tartışır. Leyla'nın amacı Türklerin Bakü'ye hücumu sırasında hükümet üyelerini olabildiğince oyalamaktır. Akşam saat 11'de toplantıya katılmaları gereken hükümet üyeleri sabaha karşı Leyla'nın yanından ayrılırlar. Leyla, Türk ordusunun karargâhına açtığı telefonda Bakü Meclisinin son toplantısında Bolşeviklerin oylamayı kaybettiğini, işçilerin büyük bir kısmının Bolşeviklerin yanında olduğunu, Biçeraxov'un kuvvetlerini Kafkasya'nın kuzeyine çektiğini ve Bolşeviklerle alakasının kesildiğini, cephede Moskova Bolşevikleri tarafından gönderilen Petrov'un ordusunun cephede Bakü'yü müdafaa ettiğini dile getirir. Müslümanların İngilizlerden nefret ettiğini, Bolşevikler ve birkaç aydın dışında halkın büyük bir kesiminin Türkiye yanlısı olduğunu, Tağıyev'in Alman-Türk ordusunun galip geleceğine inanmadığını, Bolşeviklerin inadı yüzünden Türk ordusunun Bakü'ye girmesinin geciktiğini ifade eder.¹⁸⁷⁶

Romanda Leyla'nın bu tarz telefon görüşmelerini sıkça yaptığı görülmektedir. Başka bir telefon görüşmesinde ise Müsavat Partisi üyeleriyle yapılan toplantıyla ilgili bilgileri aktarır. Telefonda Müsavatçılarla ilgili pek ümidinin olmadığını dile getiren Leyla, onların güçlü bir hükümetin kucağına atlamaya çalıştığını, İngilizlerin Ermeni meselesinde Müsavatçıların ricalarını kabul etmesi sonucunda onların İngilizlerin tarafına geçebileceğini ifade eder. Müsavat Partisinin özellikle köylüler tarafından pek

¹⁸⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 159-160.

¹⁸⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 175.

¹⁸⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 190-201.

sevilmediğini, Bakülü toprak sahiplerinin ve zorbalarının bu parti etrafında toplandığını, bu yüzden Türklerin Müsavat hükümetini teşkil etme şiarı yerine İslamları Ermenilerden kurtarma şiarıyla Bakü'ye gelmeleri gerektiğini belirtir.¹⁸⁷⁷

Bir diğer yapılan telefon görüşmesinde ise Leyla, Bakü'deki siyasi durumdan ve cephedeki askeri koşullardan bahseder. Bolşeviklerin Bakü'yü terk ederken bütün harp gereçlerini de yanlarında götürdüklerini dile getirir. Miralay Keyvort, Yüzbaşı Stoks ve Bahadırıxan'ın cephedeki durumla ilgili Enzeli'deki İngiliz karargâhına gönderdikleri bilgileri Türkiye Karşı İstihbahrat Bürosuyla paylaşır.¹⁸⁷⁸

Leyla tarafından ev hapsinde tutulan Raya, Leyla'ya bir mektup gönderir. Raya, hapisten kurtulduğunu, en kısa zamanda Leylaya yaptıklarının bedelini ödeyeceğini, onun Bakü'deki Türk hâkimiyetini göremeyeceğini dile getirir. Mektubu alan Leyla oldukça sinirlenir. Ağabala Quliyev'i arayarak onu azarlar. Raya'nın kendisini tehdit ettiğini dile getirir.¹⁸⁷⁹ Leyla için korkutucu olan Bolşevikler değildir. O Bolşeviklere karşı Türklere hizmet etmekten büyük bir mutluluk duymaktadır. Onun için korkutucu olan İngilizlerdir. İngilizlerin onun bir Osmanlı casusu olduğunu öğrenmesinden çekinmektedir.

İngiliz ordusu Bakü'ye gelir. Orduyu karşılayanlar içinde Leyla da bulunmaktadır. Leyla'nın nişanlısı Bahadırıxan orduyla birlikte gelmiştir. Bahadırıxan Leyla'yla hemen evlenmek istemektedir. Leyla ise amcası Savlayev'in ölümünü, kardeşi olarak gördüğü Yusifidis'in henüz Bakü'de olmadığını ve Bahadırıxan'ın cephede savaşacak olmasını bahane ederek bu evliliğin daha sonra gerçekleşmesi konusunda Bahadırıxan'ı ikna eder.¹⁸⁸⁰ Romanda her ne kadar dile getirilmese de Leyla Türklerin galip geleceğinden emindir. Evliliği savaşın sonrasına ertelemesinin esas sebebi budur.

Leyla'nın Bahadırıxan'a gösterdiği sevgi gerçek değildir. O, istihbarat çalışması yapabilmek ve Türk ordusunun işini kolaylaştırabilmek için Bahadırıxan'ı bir araç olarak kullanmıştır. Cephede savaşan Bahadırıxan'a gönderdiği sevgi dolu mektubun onun gerçek hisleri olmadığı Bahadırıxan'ın ölüm haberini aldıktan sonra göstermiş

¹⁸⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 203.

¹⁸⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 270-271.

¹⁸⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 205.

¹⁸⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 277.

olduğu tepkiden anlaşılmaktadır. Haberi alan Leyla odasına kimsenin girmesine izin vermez. İlk fırsatta Türk ordusu karargâhını arar ve cepheyle ilgili edindiği bilgileri iletir.¹⁸⁸¹

Romanın “*Sentyabrın 14-də Bakı*” adlı bölümünde savaşı kaybeden İngiliz ordusu Bakü’den çekilme kararı alır. Beraberinde onları destekleyen Menşevik, SR ve Taşnak liderlerden Bakü’yü terk etmeye başlarlar. Araratyan da kızı Ester’le İngiliz gemisiyle Bakü’den kaçma hazırlıkları yapar. Leyla ise son ana kadar kendisinin bir Osmanlı casusu olduğunu belli etmek istemez. Ester’e Bakü’den ayrılacak olan İngiliz gemisine birlikte gitmeyi teklif eder. Teklifi kabul eden Ester, Leyla’yı evine davet eder. Leyla’nın amacı Ester’i yakalatmak ve Bakü’deki Bolşeviklerin yerini öğrenebilmektir. Ester ise Leyla’nın bir Osmanlı casusu olduğunu Raya aracılığıyla öğrenmiştir. Raya’yla Leyla’yı kaçırma planı yaparlar. Ester’in yanına gelen Leyla, Ester’in eşyalarını toplamasına yardımcı olur. Evden ayrılırken Ester’le Leyla aynı faytona biner fakat bu fayton Leyla’nın faytonu değildir. Faytonun sürücüleri Raya ve Həydər’dir. Onlar Leyla’yı bilinmeyen bir yere götürürler.¹⁸⁸²

Romanda Leyla’nın nereye götürüldüğü, akıbetinin ne olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi verilmez. “*Sentyabrın 14-də Bakı*” bölümünden sonra gelen “*Osmanlı Xəfiyyəsi*” bölümünde Nəcməddinbəy’in Leyla’yı arama faaliyetleri anlatılır. Nəcməddinbəy’in, Leyla’nın odasında bulduğu belgelerden Leyla’nın kardeşi olduğu öğrenir.

Romanın bu bölümünden sonraki bölümlerinde bir yıl öncesine gidilir. Mart 1917 tarihinden Leyla’nın Bakü’ye geliş tarihi olan 27 Mayıs 1918 tarihine kadar geçen sürede Leyla’nın başından geçen olaylar anlatılır. Bu olaylar Leyla’nın ailesiyle Bağdat’tan göç edışıyle başlar. 1. Dünya Savaşı sırasında Bağdat, Türklerin hakimiyetinden çıkıp İngilizlerin hakimiyeti altına girer. Bunun üzerine Bağdat’ta yaşayan Türkler şehri terk etmek zorunda kalırlar. Leyla ve ailesi de bunlardan biridir. Leyla, babası Əynəddinbəy ve annesi Safiyə Xanım’la Bağdat’tan çıkıp Musul’a

¹⁸⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 293.

¹⁸⁸² Ordubadi, DŞ, s. 313-317.

giderken Şehriban taraflarında Biçeraxov'a bağlı Rus Kazaklarının saldırısına uğrar. Babası ve Annesi ölür, kendisi ise yaralanarak esir düşer.¹⁸⁸³

Hanegeyn şehrindeki karargâha getirilen Leyla, burada diğer esirlerle beraber bir çadırda kalmaya başlar. Burada Rus Kazaklarının komutanı Savlayev'in dikkatini çeker. Savlayev onun yaralı olduğunu görünce tedavi edilmesi için hastaneye yatırılmasını sağlar. Savlayev, burada Leyla'nın sık sık ziyaretine gider.¹⁸⁸⁴

Hanegeyn şehrindeki hastanede bir süre tedavi göre Leyla, hastanenin Kirmanşah'a taşınması sebebiyle Kirmanşah'a gider. Burada tedavi olmaya devam eden Leyla, hastanenin Kirmanşah'tan da taşınması sonucunda Savlayev'in evine yerleşmek zorunda kalır. Leyla'nın Savlayev'e ailesinin kökeninin nereden geldiğini anlatmaya başlar.

Leyla'nın babası Əynəddinbəy, annesi ve babasıyla Çeçenistan'daki Çar rejiminin asimilasyonundan ve baskılarından kaçmak için yıllar önce küçük yaşta Türkiye'ye göçmüştür. Geride ise hasta olduğu için Nurəddin adındaki küçük kardeşini bırakmak zorunda kalmıştır. Əynəddinbəy, kardeşini bir daha görememiş olsa bile onun askeri görevlerde çalıştığı bilgisini edinmiştir. Leyla'nın bu ifadelerinden Savlayev'in Leyla'nın kayıp amcası olduğu anlaşılır. Leyla yıllar sonra amcası Nurəddin Savlayev'e kavuşmuştur.¹⁸⁸⁵

Amcası Savlayev sayesinde Leyla, Kirmanşah'taki İngiltere Konsolosluğunda verilen ziyafete katılır. Bu ziyafette General Denster-Vil'in Türklerin aleyhine konuşması Leyla'yı rahatsız eder. Amcası Savlayev'e ve Biçeraxov'a büyük bir kin beslemeye başlar. Her ne olursa olsun Türklerle bir şekilde alakaya girmesi ve onları bilgilendirmesi gerektiğini düşünür.¹⁸⁸⁶ Leyla'nın Osmanlı Devleti için casusluk yapma fikri buradaki ziyafette ilk defa ortaya çıkmış olur.

Leyla amcası Savlayev'le Hamedan'a giderlerken yolda yağmacılar tarafından baskına uğrarlar. Bu baskında Savlayev yaralanır. Leyla ise yaralı ve baygın bir şekilde yağmacılar tarafından kaçırlır.¹⁸⁸⁷ Gözlerini Hamedan'ın en zengin mülk ve toprak

¹⁸⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 339.

¹⁸⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 341-343.

¹⁸⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 355.

¹⁸⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 362.

¹⁸⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 367.

sahibi olan Əmiri-Əfhəm'in haremində açar. Əmiri-Əfhəm, Leyla'yı on üçüncü karısı etmək istəməkdədir. Əmiri-Əfhəm'in haremindəki digər qadınlar Leyla'yı kışkırdıqları üçün onu zəhirlərlər. Bu olay üzərinə Leyla təcavüz üçün Doktor Yusifidis'ə gətirilir. Leyla, müayinə zamanı Yusifidis'ə başından keçənləri anlatır və ondan yardım istəyir. Yusifidis: *“Siz mənim arxadaşlığımdan heç bir zaman çəkinməyəcəksiniz və lazımı vaxtında mənə yardım göstərəcəksiniz.”*¹⁸⁸⁸ şərtiylə yardım etməyi qəbul edir.

Yusifidis sayəsində Leyla, Əmiri-Əfhəm'in elindən qurtulur. Bığəraxov'a bağlı birliklər Əmiri-Əfhəm'in evini ablukaya alır, Savlayev isə Leyla'yı oradan çıxarır. Leyla amcasının evindəyken Yusifidis'tən bir məktub alır. Yusifidis məktubunda Əmiri-Əfhəm'in əmri doğrultusunda evindən alınıp bir ambara həbsdildiyini, Əmiri-Əfhəm'in adamları tərəfindən dövləceğini dilə gətirir və Leyla'dan kendisini qurtarması barəsində yardım istəyir. Leyla vəziyyəti amcası Savlayev'ə bildirir. Savlayev bir müddət sonra Yusifidis'le evə gəlir.¹⁸⁸⁹

Bu olay Leyla'yla Yusifidis'in yaxınlaşmasını sağlar. Yusifidis, boş zamanlarını Leyla'yla keçirir. Kimi zaman axşam yeməyi və kahvaltılarını Savlayev'in evində yapar. Burada Leyla'yla uzun söhbətlər edir. Bir müddət sonra bu söhbətlərin mövzusu sevgi və aşqla əlaqəli olmağa başlayır. Yusifidis, Leyla'ya aşiq olmuşdur. Leyla isə Yusifidis'in Rum olmasından dolayı bu aşqın hər hansı bir gələcəyinin olmadığını düşünür. Yusifidis'in kendisinə iyice bağlandığını gören Leyla ona İngilizlərin əleyhinə çalışma təklifində bulunur. Leyla'nın məqsədi İngilizlərin Bakü'yə olan səfərini maneəçilik və bu sayədə Türklərin Bakü'yü ələ keçirməsini asanlaşdırmaqdır. Yusifidis bu təklifi qəbul edir. Leyla isə ona yeddi maddəlik bir şərt qoyar. Yusifidis bütün bu şərtləri qəbul edir.¹⁸⁹⁰

Bığəraxov, Kazvin şəhərini işğal etdikdən sonra Leyla İngilizlərlə bərabər Kazvin şəhərinə keçir. Burada İngiliz ordusuna dəstək üçün göndərilən yeni qüvvələrdə yer alan subaylar üçün bir ziyafət verilir. Verilən bu ziyafətdə Leyla, Hindistan Şəhzadəsi Bahadırxan'la tanışır. Bahadırxan, Leyla'nın bir Türk qızı olması səbəbiylə ona yaxın ilgi göstərir. Leyla'ya evinə qədər eşlik edir. Leyla ziyafətdə əldə etdiyi məlumatları,

¹⁸⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 382.

¹⁸⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 386.

¹⁸⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 387-390.

İngilizlerin Türklere karşı olan planlarını, İran'daki siyasi durumu Yusifidis'le birlikte Türkiye'deki Karşı İstihbarat Bürosuna bir mektupla bildirir.¹⁸⁹¹

Bahadırıxan'la Leyla'nın sık sık görüşmeye başlaması Yusifidis'te kıskançlık duygularının ortaya çıkmasına sebep olur. Leyla ise: "*Mənə inan, nə mən Bahadırıxan'a qismət olacağam, nə də Hindistan mələkəliyi mənə!*"¹⁸⁹² diyerek Yusifidis'i ikna etmeye çalışır. Leyla'nın söylediklerine ikna olan Yusifidis, Leyla'nın isteğiyle Türk ordusu karargâhına Kiçikxan'la ilgili bir mektup yazar.

Bakü, Menşeviklerin muhalefetine rağmen Bolşeviklerin yönetimi altındadır. İngilizlerin yakın bir zamanda Bakü'ye gitmesi mümkün değildir. Bahadırıxan, Leyla ve Tiq-Conson'un sevgilisi Raya'nın Hamedan'dan ayrılıp yazı Muratbey Deresi'nde geçirmesini istemektedir. Leyla ise bunu kabule etmek istemez. Çünkü Türklerin Bakü'ye karşı taarruz vakti yaklaşmaktadır. Onun niyeti Bakü'ye gidip Türklerin işini kolaylaştırmaktır. Ermeni Millî Meclisinin başkanı Doktor Araratyan Tiq-Conson ve Bahadırıxan'a Leyla ve Raya'yı Bakü'ye götürme teklifinde bulunur. Bunun üzerine Leyla 27 Mayıs tarihinde Araratyan eşliğinde Bakü'ye doğru gemiyle Enzeli'den yola çıkar.¹⁸⁹³

Görüldüğü gibi romanda Leyla karakteri amacına ulaşmak için insanları kullanan bir kişilik olarak yansıtılmıştır. Onun tek amacı Türk ordusunun Bakü'de zafer kazanmasını sağlamaktır. Bakü'ye gelebilmek ve Türklere istihbarat çalışmaları yapmak için Yusifidis ve Bahadırıxan'ı kullanmıştır. Bakü'ye geldikten sonra ise Sadovski'yi kullanır. Onların kendisine karşı olan duygularını istismar eder. Yeri geldiğinde ise onlardan kurtulmasını bilmiştir. Yusifidis'i kendisine ayak bağı oluyor diye ev hapsine aldırır. Bahadırıxan'ı cepheye göndererek cephede ölmesine sebep olur.

Esasında ise olayın tam tersi olduğu romanın son bölümünde Yusifidis'le ilgili verilen bilgiler sayesinde ortaya çıkar. Leyla'nın kendisi Yusifidis tarafından kullanılmıştır. Çünkü Yusifidis, Hamedan'a gelmeden önce Almanya'da Osmanlı ateşiliği yapmış, 1. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'a çağrılarak Karşı İstihbarat Bürosu için Hamedan'a gönderilmiştir. Yusifidis, Leyla sayesinde Osmanlı casusluğu

¹⁸⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 392.

¹⁸⁹² Ordubadi, DŞ, s. 396.

¹⁸⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 398-399.

yapmaya başlamamıştır. Leyla'yla tanışmadan önce de casusluk görevindedir. Leyla onun için bu işleri yapması gereken bir fırsattır.

Bu açıdan bakıldığında Leyla, her ne kadar olumsuz bir karakter olarak romanda yansıtılmış olsa da romanın mağdur karakteridir. Romanın son bölümlerinde Leyla'nın başından geçen olayların anlatılması onun bu mağduriyetini gösterme açısından önemlidir. Böylece ailesi İngilizler yüzünden katledilen Leyla'nın neden bir Osmanlı casusu olduğu, İngilizlere ve Bolşeviklere karşı mücadelesinin sebebi daha iyi anlaşılmış olur.

Yusifidis: Leyla ile Bakü'ye gelen Yusifidis, romanda muhalif liderlere Araratyan tarafından *“Bu cənab, möhtərəm xanımların xüsusi doktorudur. Olduqça möhtərəm və ziyalı bir zətdir.”*¹⁸⁹⁴ şeklinde tanıtılır.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Yusifidis'in Leyla ve Sadovski arasındaki yakınlıktan dolayı kıskançlık yaşamamasından sıradan bir doktor olmadığı anlaşılmaktadır. Leyla'nın gün içerisinde sürekli hasta olduğunu söyleyerek Yusifidis'le görüşmeyi ertelemesi ve Sadovski'ye zaman ayırması Yusifidis'te kıskançlığa sebep olmuş, Leyla'yı Sadovski'ye âşık olmakla suçlamıştır. Leyla ise Yusifidis'e sevip sevmeme konusunda kimseye hesap vermeyeceğini, Yusifidis'in kendi vazifesiyle ilgilenmesi gerektiğini söyler.¹⁸⁹⁵

Leyla Bakü'ye bir görev için geldiğini, sevgi işleriyle ilgilenmediğini söylese de Yusifidis'i ikna edemez. Yusifidis Leyla'ya bu ifadeleri en baştan söylemiş olsaydı, onunla bu vazifeye dahil olmayabileceğini dile getirir. Yusifidis'in artık gidecek bir yeri yoktur. Leyla yüzünden hem İngilizlere hem de Bolşeviklere karşı hainlik etmiştir. Leyla'nın Sadovski'nin vaatlerine kanıp kendisini ele vermesinden korkmaktadır. Leyla: *“İkimizdə gələcəyin gələbəsini tə'min üçün çalışmalıyıq, sevgi hər şeydən sonradır.”*¹⁸⁹⁶ diyerek Yusifidis'e mukaddes bir vazifeye sahip olduğunu, onu hiç kimsenin sevgisinin yıkamayacağını söyler.

Leyla, Yusifidis'e gelecekle ilgili vaatlerde bulunmuş olsa bile Yusifidis'in kendisine hükmetmesini istemez. Bu konuda Yusifidis'e tehditvari bir uyarı verir. Bunun üzerine kendisinin bir Yunan olmasına rağmen Yusifidis, bir Türk kızının

¹⁸⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 8.

¹⁸⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 64.

¹⁸⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 65.

yabancılarla olan şüpheli alakasına soğukkanlı bir şekilde bakamayacağını dile getirir. Kendisi Türk olmadığı için Leyla'nın ona Sadovski kadar değer vermediğini düşünür.¹⁸⁹⁷

Leyla ise sakın bir şekilde Yusifidis'i ikna etmeye çalışır. Aralarındaki sevgi meselesinin ileri bir zamana ertelenmesi gerektiğini, şu anda yapmaları gereken bir görevlerinin olduğunu, onu bir Yunanlı dahi olsa sevebileceğini söyleyerek ona Osmanlı Karşı İstihbarat Bürosuna bir mektup yazdırır.¹⁸⁹⁸

Bu konuşmalardan ve mektuptan anlaşılacağı üzere Leyla ve Yusifidis Bakü'ye Osmanlı Devleti için istihbarat çalışmaları yapmak için gelmişlerdir. Yusifidis'i Leyla'nın ikna ederek Bakü'ye getirdiği, Yusifidis'in ise Leyla'ya duyduğu sevgi yüzünden bu görevi üstlendiği anlaşılmaktadır.

Leyla, Osmanlı ordusunun karargahına göndereceği mektubun kaybolduğunu Yusifidis'e bildirince Yusifidis oldukça sinirlenir. Onun açığa çıkma korkusu yine baş göstermiştir. Yusifidis bu konuda Leyla'dan dahi şüphelenmektedir. Leyla'nın Sadovski'yle yakınlaşmasının böyle bir olaya sebebiyet verdiğini düşünür.¹⁸⁹⁹

Leyla'ya olan kıskançlığını sürekli olarak dile getiren Yusifidis, Leyla'nın Sadovski ile olan yakınlığından dolayı şehvetperest bir kadın gibi hareket ettiğini söyler. Namuslu bir kadın gibi davranmasını ister. Leyla ise kendisinin Sadovskiyle olan yakınlaşmasını vazifesi gereği olduğunu söyleyerek Menşevikler'in yaratmış olduğu imkân sayesinde Bolşeviklere karşı mücadele edebildiklerini ifade eder.¹⁹⁰⁰

Yusifidis, ısrarla bunu kabul etmek istemez. Ona göre, Sadovski'nin Leyla'dan elde ettiği istifade kendilerinin Menşeviklerden elde ettikleri istifadeden daha kıymetlidir. Leyla'nın Sadovski'yle geçirdiği her günün kendi ömrünü kısalttığını dile getirir. Leyla ise onun bu soğukkanlı bir şekilde ikna etmeye çalışır. Yusifidis'in hiçbir şekilde kıskançlık göstermemesi gerektiğini, işlerin gidişine mâni olmamasını, Türk ordusunun yakında zafer kazanacağını ve Bolşevik hükümetinin yıkılacağını söyler. "*Mən sizi sevirəm!*"¹⁹⁰¹ diyen Leyla, Yusifidis'ten Bakü'ye gelene kadar yaşadıkları

¹⁸⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 66.

¹⁸⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 67.

¹⁸⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 77.

¹⁹⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 120.

¹⁹⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 121.

olayları anlatan bir roman yazmasını ister. Bu romanın onların sevgisini barındıran bir hatıra olacağını belirtir. Yusifidis ise bu romanı iki ayda yazıp bitirebileceğini söyler.

Tağıyev'in Merdekan'daki evine giden Leyla ve Yusifidis, burada Leyla'nın emriyle ev hapsine alınır. Leyla'nın ifadesiyle Yusifidis, bir süre Ağabala Quliyev'in yayla evinde istirahat edecektir. Leyla, Yusifidis'in kıskançlıklarının onların Bakü'deki vazifesine engel olacağını düşünerek bu kararı almıştır.¹⁹⁰²

Osmanlı ordusu Bakü'yü ele geçirdikten sonra Osmanlı Hafiye Teşkilatı Leyla'nın ortadan kaybolmasını araştırmaya başlar. Soruşturmayı yürüten Süvari Kumandanı Nəcməddinbəy, Yusifidis'i de sorguya çeker. Yusifidis, Leyla'nın başına neler geldiğinden habersizdir. Nəcməddinbəy, Leyla'nın habersiz bir şekilde kaybolmasında Yusifidis'in bir parmağı olduğunu düşünmektedir. Yusifidis ise Leyla ile ilgili bütün bildiklerini yazdığı romanda dile getirdiğini ifade eder ve romanı Nəcməddinbəy'e verir. Nəcməddinbəy romanı okumadan Yusifidis'i tutuklamak ister fakat bunu başaramaz. Çünkü Yusifidis, Osmanlı Karşı İstihbarat Teşkilatı tarafından kendisine verilen 11 Numaralı belgeyi göstermiştir.¹⁹⁰³

Romanın bundan sonraki bölümleri Leyla'nın Bakü'ye gelmeden önce başından geçen olaylarla ilgilidir. Dolayısıyla öykü zamanından bir yıl öncesine gidilir.

Leyla, Hamedan'da Əmiri-Əfxəm'in haremde zehirlenmiş, tedavi için gittiği Doktor Yusifidis'e kendisini tanıtmış ve ondan haremden kurtulmak için yardım istemiştir. Yusifidis, Leyla'nın bu isteğini kabul etmiş, Leyla'nın amcası Savlayev'e Leyla'nın yerini bildirerek onun kurtulmasını sağlamıştır.¹⁹⁰⁴

Yusifidis'in yaptığı bu iyilik onun başına iş açmış, Yusifidis Əmiri-Əfxəm'in adamları tarafından alıkonulmuştur. Leyla'ya gönderdiği mektupta yardım isteyen Yusifidis, Savlayev tarafından kurtarılmış, bu sayede Savlayev'le de tanışma imkânı yakalamıştır.

Boş vakitlerinin çoğunu Savlayev'in evinde Leyla ile geçiren Yusifidis'in Leyla ile olan arkadaşlık münasebeti sonradan sevgiye dönüşmeye başlar. Leyla kendisinin Müslüman Yusifidis'in ise bir Rum olmasından dolayı, Yusifidis'le aralarında oluşan bu sevgiye dayalı muhabbetin bir geleceği olmadığını düşünmektedir. Yusifidis ise

¹⁹⁰² Ordubadi, DŞ, s. 126.

¹⁹⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 330.

¹⁹⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 381-382.

kendisini bir Rum genci olarak değil bir Türk olarak gördüğünü ifade eder. Yusifidis'in kendisine âşık olduğunu anlayan Leyla, onun bu hislerini kendi arzuları için bir fırsat olarak görür ve ondan bir fedakârlık yapmasını ister. Leyla, Yusifidis'in sevgisinin gerçek olduğuna onun bu fedakarlığı kabul ettiği zaman inanacağını dile getirir. Yusifidis ise buna hazır olduğunu belirtir. Bunun üzerine Leyla, ondan Türklerin, Bakü'yü ele geçirmesini kolaylaştırmak için İngilizler aleyhine çalışmasını talep eder.

Bu konuda Yuisifidis'in vazifesi Türklerle iletişime geçmektir. Bunun üzerine Leyla, Yusifidis'e bazı şartlar sunar. Bu şartlar içerisinde Yusifidis, Leyla'nın sevgisinin samimiyetine inanacaktır. Bu sevginin neticesi, görevlerinde başarıya ulaştıklarında sonuçlanacak, zafer gününe kadar bu sevgi gizli kalacak, aralarındaki ilişki şimdiki gibi olacaktır. Yusifidis hiçbir zaman kıskanmayacak ve Leyla'nın özgürce hareket etmesine engel olmayacak, Leyla'dan hesap sormayacaktır.¹⁹⁰⁵

Bütün bu şartları kabul etmesine rağmen Yusifidis, Leyla'nın Bahadırşan'la yaklaşmasını kıskanmaya başlar. Bahadırşan'la kurduğu ilişkinin kendilerine herhangi bir fayda getirmeyeceğini söyler. Leyla'nın Bahadırşan'la nişanlanmasının vazife icabı değil gerçek bir sevginin sonucu olduğunu düşünür. Leyla ise "*Mənə inan, nə mən Bahadırşana qismət olacağam, nə də Hindistan mələkəliyi mənə!*"¹⁹⁰⁶ diyerek Yusifidis'i ikna eder.

Romanın son bölümünde Yusifidis'in Nəcməddinbəy'e göstermiş olduğu belgenin ne işe yaradığı açıklığa kavuşur. Bu bölümde Yusifidis'in esas isminin Əlisaus Yusifidis olduğu, İstanbul Büyükkada'da doğduğu, Məktəb-i Sultaniyə'de eğitim aldığı, tıp fakültesini bitirdikten sonra Almanya'da Osmanlı Ataşeliğinde görev yaptığı ifade edilmiştir. Dünya Muharebesi sırasında İstanbul'a çağırılmış, Karşı İstihbarat Bürosu tarafından Hamedan'a görevlendirilmiştir. Dolayısıyla Yusifidis, Leyla ile tanışmadan önce de istihbarat görevinde bulunmaktadır. Leyla, onun için bu görevi gerçekleştirmesinde önemli bir fırsat olmuştur.¹⁹⁰⁷

Bahadırşan: İngiliz Kralının Fahri Yaveri ve Hindistan Delhi Krallığının Veliahdı olan Bahadırşan, Leyla'nın nişanlısıdır. Leyla, Bakü'ye gelebilmek ve Menşeviklerden faydalanmak için Bahadırşan'la nişanlanmıştır.

¹⁹⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 389-390.

¹⁹⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 395.

¹⁹⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 399.

Bahadırxan, Balçık Volkanı Cephesinde görevlendirilmek için Bakü'ye gelir. Tağıyev'in evine Bahadırxan'ın gelişi şerefine bir ziyafet verilir. Ziyafetten sonra Leyla ve Bahadırxan arasında geçen diyaloglarda Leyla'nın Bahadırxan'ın cepheye gitmesini istemediği görülür. Leyla, savaşın çok ağır sonuçları olduğunu, birbirini seven insanları ayırabildiğini, bu sebeple endişe duyduğunu dile getirir. Bahadırxan ise Leyla'yı teskin etmeye çalışır. Bu savaşın kendi tacını koruyacağını, savaştan galip çıktığı takdirde Londra'da kralın elini öpüp Hindistan'da krallığı devralacağını söyler. Bahadırxan, Hindistan'da büyük hükümdarların veliahtlarının İngiltere kralının ailesinden sayıldığını, kralın ailesiyle beraber Londra'da eğitim aldığını, sonrasında kralın yaveri olarak orduda hizmette bulunduğunu, bu hizmette elde edilecek başarıya göre Hindistan'a kral olarak görevlendirildiğini ifade eder.¹⁹⁰⁸

Bahadırxan'ın babası Ökbərşah, yaşlandığı için İngiltere kralından tahtı oğlu Bahadırxan'a devretme konusunda izin istemiş, kral ise Bahadırxan'ın Bakü seferinden sonra tahta çıkabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Bahadırxan, Bakü'de elde edeceği başarı neticesinde en kısa zaman da Hindistan'a gidecek ve burada tahta çıkacaktır. Bu yüzden Leyla ile aralarındaki nişanlılığı en erken bir şekilde sonuçlandırmak ister.

Leyla ise Bahadırxan'ın bu konuda acele etmemesini, çünkü amcası Nurəddin'i yakın zamanda kaybettiğini, kardeşi olarak gördüğü Yusifidis'in ise Bakü'de olmadığını söyler. Bunun üzerine Bahadırxan, Leyla'nın elini öper ve cepheye doğru yola koyulur. Leyla'nın amacı Bahadırxan'ı oyalamaktır. Onun, Bahadırxan'a karşı herhangi bir sevgi hissi yoktur. Bahadırxan'ın cepheye ne zaman ve hangi teçhizatlarla gittiğini o ayrılır almaz Türkiye Karşı İstihbarat Bürosuna haber verir.¹⁹⁰⁹

Bahadırxan, cepheye gider gitmez Leyla'ya mektup yazmaya başlar. Cephenin şu an için sakin olduğunu, bütün gece Leyla'yı düşündüğünü söyler. Cephedeki durumla ilgili bilgiler verir. Mektubu yazmayı tam olarak bitiremeden Yüzbaşı Sparro içeri girerek cephenin güneybatı tarafında Türk ordusunda büyük bir hareketlilik olduğunu bildirir. Türk ordusu dört taraftan hücumla geçmiştir. Bahadırxan, generalle telefonda

¹⁹⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 275.

¹⁹⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 276.

konusarak bu hücumu top ve tüfek atışlarıyla engellediklerini ona iletmiş olsa da bu durum pek uzun sürmez. Türkler tekrar İngiliz mevkilerine saldırmaya başlarlar.¹⁹¹⁰

Bahadırıxan, bu savaşın onun geleceğini tayin edeceğinin farkındadır. Bu sebeple elinden geldiği kadar bu hücumu engellemeye çalışır. Büyük kayıplar vererek bunda da başarı elde eder ancak Türk ordusu İngilizlerin birinci mevkiye yer alan siperlerini ele geçirmiştir. Bahadırıxan durumu generale bildirdikten sonra Leyla'ya göndermek istediği yarım kalan mektubu tamamlar. Mektupta cephedeki durumla ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra “*Nə olur-olsun, qəlbim sənindir.*”¹⁹¹¹ diyerek mektubunu sonlandırır.

Mektubu gönderdikten sonra Bahadırıxan, generale sık sık cepheyle ilgili bilgiler vermektedir. Düşman olarak tanımladığı Türk ordusunun birinci mevkiyi ele geçirdikten sonra toplarını yerleştirmeye başladığını, cephenin kuzey tarafının tehlike altında olduğunu iletir. Cephedeki durum Bahadırıxan açısından oldukça ağırdır. Türk ordusu bütün kuvvetiyle Balçık Volkanı tarafında toplanmış, cephenin kuzey tarafına doğru hücumla kalkmıştır. İngiliz mevkileri yoğun ateş altındadır. Bahadırıxan, generalden kendisine destek birlik gönderilmesini ister. Şehzade Bahadırıxan ve Miralay Keyvort siperlerdeki askerlere Türk hücumuna karşı dayanmaları için emriler vermektedir.¹⁹¹²

Cephedeki birçok mevki Türklerin eline geçer. Bahadırıxan ve ona bağlı kuvvetler geri çekilmek zorunda kalır. Yoğun ateş altında, saklandığı siperde Bahadırıxan yorgun bir şekilde hayal kurmaya başlar. Bu hayallerinde Bahadırıxan'ın savaşta elde ettiği başarı sonrasında Londra'da kral tarafından veliahtlığı kabul edilmiş, kendisine ait savaş gemisiyle Leyla ile Delhi'ye gitmiş, halk onları sevgiyle karşılamıştır. Sultanın onu sarayda karşılamış ve gümüş bir kutunun içinde sakladığı tacını onun başına koymuştur. Bu esnada Miralay Keyvort Bahadırıxan'a bilgi vermek için onun yanına geldiğinde Bahadırıxan'ın öldürüldüğünü fark eder.¹⁹¹³

Romanın ilerleyen bölümlerinde Leyla'nın bir yıl önce başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Bu anlatılanlardan Leyla'nın Bahadırıxan'la Kazvin şehrinde bir

¹⁹¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 284.

¹⁹¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 285.

¹⁹¹² Ordubadi, DŞ, s. 287.

¹⁹¹³ Ordubadi, DŞ, s. 290.

ziyafette tanışır. Bahadırxan, Leyla'nın bir Türk kızı olduğunu öğrenince onunla daha yakından ilgilenmek ister. Bu durumu fark eden General Denster-Vil, Bahadırxan'ı Savlayev'le tanıştırır. Bu sayede Bahadırxan, Leyla ile de tanışmış olur.¹⁹¹⁴

Ziyafet sırasında Bahadırxan, Leyla'yla tanışmaktan çok mutlu olduğunu, beraber Kafkasya'ya gidebileceklerini söyler. Ziyafetten sonra Bahadırxan, arabasıyla Leyla'yı evine bırakır. Leyla, Yusifidis'le Bahadırxan'ı tanıştırır. Bu yakınlaşma Leyla için oldukça avantajlıdır çünkü Bahadırxan, Leyla'nın Bakü'ye gitmesinde ve orada rahat bir şekilde vazifesini yapmasında çok önemli bir fırsattır.¹⁹¹⁵

Bahadırxan'ın Leyla'ya karşı hisleri gerçek bir sevgiye dayanmaktadır. Leyla'ya yazdığı mektupta bu sevginin izlerini görmek mümkündür. Nitekim cephede vurulup öldükten sonra Keyvort, Bahadırxan'ın elinde Leyla'ya ait bir mektup bulur. Bu mektupta Leyla'nın kana bulanmış bir fotoğrafı vardır. Bahadırxan ölmeden önce son kez Leyla'nın fotoğrafını öpmüştür.

Romanın son bölümünde Yusifidis'le olduğu gibi Bahadırxan'la ilgili de bilgi verilmiştir. Onun Hindistan'da Delhi şehrinde doğduğundan, İngiltere'de tahsil gördüğünden, kralın sarayında eğitim aldığından bahsedilmiştir. Sevdiği kız yüzünden Bakü'ye gelmiş ve cephede bu kız yüzünden hayatını kaybetmiştir.¹⁹¹⁶

Bu açıdan bakıldığında Yusifidis'le ortak olan noktalarının Leyla olduğu görülmektedir. Her iki karakter de Leyla'ya âşık olmuştur. Leyla bu aşkı kullanarak her iki karakteri de kandırmış ve Bakü'ye getirmiştir. Bunlardan Yusifidis, Leyla tarafından ev hapsinde tutulmuş, Bahadırxan ise cephede vurularak öldürülmüştür.

Nurəddin Savlayev: Biçeraxov ordusunda albay rütbesiyle Biçeraxov'un yaveri olarak göreve yapan Savlayev, Müslüman bir Çeçen'dir. Aynı zamanda Leyla'nın amcasıdır.

Leyla ailesiyle Bağdat'tan göçtüklerinde yolda Savlayev'e bağlı Rus Kazak birliklerinin baskınına uğrarlar. Savlayev, Leyla'nın annesi ve babasını öldürür. Leyla ise yaralı bir şekilde esir alınır.¹⁹¹⁷

¹⁹¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 391.

¹⁹¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 392.

¹⁹¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 399.

¹⁹¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 339-340.

Savlayev, elde ettiği esirleri kontrol ederken, Leyla ile karşılaşır. Askerlerinin Leyla'ya kötü muamele yapmasından rahatsızlık duyan Savlayev, onları engeller. Leyla'nın yaralı olduğunu fark eder ve bir doktor çağırır. Leyla'nın yarası oldukça ağırdır. Biçeraxov'un emriyle Leyla hastaneye yatar. Savlayev, uzun süre hastanede tedavi olan Leyla'yı sık sık ziyarete gelmeye başlar. Leyla'yla yakınlaşmak istemektedir. Leyla ise Savlayev'e karşı büyük bir nefret beslemektedir. Savlayev, onun saçlarını okşayıp yarasını kontrol ettikçe Leyla, vücudunda bir yılanın gezdiğini düşünür. Bir süre sonra Leyla, Savlayev'den korkmamaya başlar. Leyla, Savlayev'in Müslüman olduğunu öğrenince neden Osmanlılar gibi Müslümanlarla savaştığını sorar. Savlayev, kendisinin çok iyi bir Müslüman olduğunu, Müslümanları kardeşi olarak gördüğünü fakat din işlerinin başka savaş işlerinin başka olduğunu ifade eder.¹⁹¹⁸

Savlayev'in kendisinin çok iyi bir Müslüman olduğunu söylemesi, Osmanlılarını sevdiğini dile getirmesi, Leyla'nın güvenini kazanmak içindir. Leyla'ya öz kızı gibi bakacağını söyler.¹⁹¹⁹

Leyla, Kirmanşah'taki hastanede kalmaya başlar fakat bu hastanenin Hamedan'a taşınması kararı alınır. Leyla'nın henüz iyileşmeden yola çıkması mümkün değildir. Bunun üzerine Savlayev, Leyla'ya bir süre kendi evinde kalmayı sonrasında onu Bağdat'a götürmeyi teklif eder. Savlayev, bu teklifi yapmadan önce Leyla'ya tek istediği şeyin hasta bir kıza yardım etmek olduğunu, hiçbir art niyet taşımadığını söyleyerek onu ikna etmeye çalışır.¹⁹²⁰

Leyla, Savlayev'in bu teklifini kabul eder ve Savlayev'in evinde kalmaya başlar. Birlikte akşam yemeği yedikleri sırada Savlayev, Leyla'ya kendisini baba evindeymiş gibi hissetmesini, burada rahat bir şekilde yaşayabileceğini söyler. Leyla'yı en kısa zamanda Bağdat'a göndereceğini ve ailesine kavuşmasına yardımcı olacağını dile getiren Savlayev, Leyla'nın ailesinin Rus Kazaklarının saldırısı sonucu öldüğünü öğrenince onları kendisinin öldürdüğünü anlar.¹⁹²¹

¹⁹¹⁸ Ordubadi, Dş, s. 342-343.

¹⁹¹⁹ Ordubadi, Dş, s. 344.

¹⁹²⁰ Ordubadi, Dş, s. 348.

¹⁹²¹ Ordubadi, Dş, s. 350.

Savlayev: “*Müharibə də daima müharibə edən iki tərəfin xalq kütlələrinin fəlakət və bədbəxtliyi əsasına quruludur.*”¹⁹²² diyerek savaş içerisinde masum insanların öldürülmesi olağan bir durum olarak görür. Ona göre savaşın kuralı budur. Böylece savaşta yapmış olduğu canilikleri harbi vazife olarak görür. Örneğin Leyla, Savlayev’e ailesinin Çeçenistan’dan kaçıp geldiğini, babasının Nurəddin adında bir kardeşini orada bıraktığını anlatınca Savlayev’in Leyla’nın öz amcası olduğu anlaşılır. Savlayev, Şehriban taraflarında kılıçtan geçirerek öldürdüğü kişilerin abisi ve yengesi olduğunu anlayınca kendi kendine “*Nə edəsən, hərbi vəzifədir!*”¹⁹²³ diyerek bu durumu normalleştirmeye çalışır.

Bu tavır, onun çıkarıcı bir kişiliğe sahip olduğunu da göstermektedir. Olayların ve koşulların gelişimine göre çıkarı nasılsa ona göre tavır alır. Nəcməddinbəy’in Leyla’nın eşyaları arasında bulduğu Savlayev’in Biçeraxov’a yazmış olduğu mektupta, Savlayev’in çar ordusuna bağlı olduğu fakat çar ordusunun savaştan geri çekilmesi üzerine İngilizlerle anlaşma yapan Biçeraxov’a bağlı orduya katıldığı anlaşılmaktadır. Mektupta İngilizlere hizmet etmenin çar ordusuna hizmet etmekten daha çok zorluklar barındırdığını ve bu sebeple kendisine daha fazla maaş verilmesi gerektiğini dile getirir.¹⁹²⁴

Görüldüğü gibi Savlayev, güç kimdeyse onun yanında yer almayı tercih eden bir askerdir. İngilizlerin hizmetine girmesinin sebebi de budur. Leyla’ya da bu yönde tavsiyelerde bulunur. İngilizlerin şahsi menfaatleri olmadığı sürece kimseye yardım etmeyeceğini söyleyen Leyla’ya bu tarz fikirlere sahip olmanın tehlikeli olacağını, söyler. Akıllı, bilinçli ve idrakli insanların daima güçlülerden yana olması ve onlardan istifade etmesi gerektiğini dile getiren Savlayev için artık o büyük Rusya yoktur. “*Böyük Rusiya sayəsində çörək yeyən bizim kimilər, özünə yeni bir səadət qurmaq üçün vasitə axtarır.*”¹⁹²⁵ diyen Savlayev, bu saadeti elde etmenin yolunun İngiltere’nin yanında yer almaktan geçtiğini belirtir.

Biçeraxov, İngilizlerle yapmış olduğu anlaşma sonucu ordusuyla Kirmanşah’ı boşaltıp Hamedan’a geçmeye başlayınca Savlayev de Leyla ile Hamedan’a gitme kararı

¹⁹²² Ordubadi, DŞ, s. 350.

¹⁹²³ Ordubadi, DŞ, s. 355.

¹⁹²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 322.

¹⁹²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 357.

alırlar. Hava oldukça kötüdür. Yoğun kar yağışı altında Savlayev'in arabası Bisutun Dağı taraflarında ilerlerken, Hamedan'dan Kirmanşah'a giden deve kervanlarıyla karşılaşır. Kervandakiler, Savlayev'e yola devam etmemelerini, Şahabbas Kervansarayında geceyi geçirmelerini tavsiye etmiş olsalar da Savlayev civardaki Kürt aşiretlerinden korktuğu için bu tavsiyeye uymaz ve yola devam etme kararı alır. Yoğun kar yağışı ve soğuk hava arabanın ilerlemesini engellemektedir. Şoför Safonov, geceyi Kenkaver'de geçirme fikrini öne sürse de Savlayev bu fikri de kabul etmez. Çünkü yerli halk Rus Kazak birliklerinin Kenkaver'deki evleri yağma ve talan etmesinden dolayı onlardan nefret etmektedir. Savlayev, burada kalarak halkın tepkisini çekmek istemez. Araç artık yola devam edemeyecek durumdadır. Bu sırada araca bir saldırı gerçekleşir. Açılan ateş sonucu arabanın şoförü öldürülmüştür. Bunun üzerine Savlayev ve yanındaki iki Rus Kazak'ı araçlarına saldıran yağmacılarla silahlı çatışmaya girerler. Bu çatışmada Savlayev yaralanmıştır. Ertesi gün Hamedan'a giden bir İngiliz otomobilindekiler tarafından kurtarılır. Leyla ise yaralı bir şekilde yağmacılar tarafından kaçırılmıştır.¹⁹²⁶

Leyla'nın Əmiri-Əfxəm tarafından alıkonulduğunu Yusifidis sayesinde öğrenen Savlayev, Rus Kazaklarıyla Əmiri-Əfxəm'in evini kuşatır ve Leyla'yı kurtarır.¹⁹²⁷ Leyla'ya yardım ettiği için Yusifidis'i hapsedirip cezalandırmaya kalkışan Əmiri-Əfxəm'i Biçeraxov'a bildirir ve Yusifidis'in de kurtarılmasını sağlar.¹⁹²⁸

Savlayev, Alyat taraflarında Türklerle yapılan çatışmada öldürülür. Onun ölümünün sorumlularından biri esasında Leyla'dır. Çünkü Leyla, Biçeraxov ordusunun karargahına gönderilmesi için Sadovski'ye yazdığı mektupta Biçeraxov'un Bakü'ye değil, öncelikle Alyat Limanı'na çıkarma yapmasını söyler. Türklere göndermiş olduğu mektupta ise Biçeraxov'un Alyat Limanı'na çıkarma yapacağı bilgisini verir. Dolayısıyla Alyat Limanı'na çıkarma yapan Biçeraxov, bir anda yoğun bir Türk saldırısına maruz kalır. Biçeraxov'un verdiği emirle Savlayev ve ona bağlı birlikler Kür Çayı köprüsünü geçerek Türklerin durumuyla ilgili keşif yapmaya çıkarlar. Bir süre sonra köprü'nün Türkler tarafından ele geçirildiğini gören Savlayev, Türklerle tekrar çatışmak zorunda kalır. Savlayev'in hizmetçisi Andrey'in anlattıklarına göre

¹⁹²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 365-366-367.

¹⁹²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 382.

¹⁹²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 386.

kahramanca savaşmalarına rağmen arkalarından gelen bir Türk süvari subayı Savlayev'i öldürür.¹⁹²⁹

Savlayev'i öldüren bu süvari subayının kim olduğu romanın ilerleyen bölümlerinde ortaya çıkar. Leyla'nın kaybolmasını araştıran Osmanlı Süvari Subayı Nəcməddinbəy, Leyla'nın odasındaki eşyaları arasında Savlayev'e ait bir fotoğraf ve mektuba denk gelir. Nəcməddinbəy fotoğrafa baktığında Kür Çayı üzerindeki köprüyü ele geçirmek için yapılan muharebede öldürdüğü Rus Kazağı subayı hatırlar. Savlayev'in Biçeraxov'a yazdığı mektubu okuyunca öldürdüğü subayın amcası Savlayev olduğunu anlar.¹⁹³⁰

Nəcməddinbəy: Leyla'nın abisi olan Nəcməddinbəy, Osmanlı ordusunda süvari kumandanı olarak görev yapmaktadır. Osmanlı ordusunun Bakü'yü ele geçirmesi sonucunda kayıp durumdaki Leyla'nın akıbetini araştırmak için Osmanlı Hafiyə Təşkilatı tarafından bir komisyon kurulur. Bu komisyonda Nəcməddinbəy de yer alır. Leyla'nın eşyalarını gözden geçiren Nəcməddinbəy, Savlayev'e ait bir fotoğraf ve mektup bulur. Mektubu okuduğunda Kür Çayı üzerindeki köprüde geçen muharebede öldürdüğü subayın amcası Savlayev olduğunu, amcasının ise Nəcməddinbəy'in babası ve annesini öldürdüğünü öğrenir. Nəcməddinbəy, İstanbul'da harp okulunda okurken Çeçenistan'da kalan akrabalarından birinin albay rütbesiyle görev yaptığını duymuştur. Kafkasya'nın Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra amcasıyla karşılaşma ümidindedir fakat bilmeden amcasını öldürmesi onda büyük bir üzüntüye sebep olur.¹⁹³¹

Leyla'nın hatıratında Türkiye Karşı İstihbarat Təşkilatına göndermiş olduğu mektubun karalamasını gören Nəcməddinbəy, bu mektupta Leyla'nın Yusifidis'ten bahsettiğini görür. Yusifidis'in olumsuz davranışlarından dolayı Ağabala Quliyev'in evinde hapsedildiğini öğrene Nəcməddinbəy, öncelikle Ağabala Quliyev'i sorguya çeker. Ağabala Quliyev'den sonra Leyla'yı Doktor Araratyan'ın evine götüren faytoncuyu sorguya alan Nəcməddinbəy, Leyla'nın Araratyan'ın evine bu faytoncuyla gittiğini fakat bu faytoncuyla dönmediğini öğrenir. Sonrasında Ağabala Quliyev'in iki adamını da sorguya çeker.

¹⁹²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 129-130.

¹⁹³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 321.

¹⁹³¹ Ordubadi, DŞ, s. 322.

Quliyev'in bu iki adamının Leyla, Araratyan'ın evinin bulunduğu sokakta beklemeleri için görevlendirildiğini fakat onlar sokak Ermeni Mahallesi'nde olduğu için Leyla'yı beklemeden çekip gittiklerini öğrenince Nəcməddinbəy bu iki adamı hapse attırır.¹⁹³²

Ağabala Quliyev'in evinden getirilen Yusifidis de Nəcməddinbəy tarafından soruya çekilir. Bu sorgulamada Yusifidis'in kendinden emin tavırları Nəcməddinbəy'i iyice şüphelendirir. Onun Leyla'nın kaybolması konusunda parmağı olduğunu düşünen Nəcməddinbəy, komisyona Yusifidis'in de tutuklanması için görüş bildirir. Bunun üzerine Yusifidis, Nəcməddinbəy'e Osmanlı Karşı İstihbarat Teşkilatının kendisine verdiği görev kağıdını göstererek bu tutuklamanın mümkün olamayacağını söyler.¹⁹³³

Ağabala Quliyev: Müsavat Partisi üyelerinden olan Ağabala Quliyev, Bakü'nün meşhur "qoçu"larındanandır.¹⁹³⁴ Leyla, bütün pis işlerini ona yaptırmaktadır. Yusifidis Leyla'nın isteğiyle Ağabala Quliyev'in bağ evine hapsedilir. Raya, onun adamları tarafından kaçırılıp yine onun evlerinden birinde hapis hayatı yaşamaya mecbur kalır.

Nəcməddinbəy, Leyla'nın nerede olduğunu araştırırken Quliyev'i de sorguya çeker. Ona Yusifidis'in nerede olduğunu sorar. Quliyev ise Yusifidis'in hala bağ evinde hapiste olduğunu, Leyla'dan kendisine onunla ilgili herhangi bir emir gelmediği için Yusifidis'in serbest bırakılmadığını dile getirir.

Leyla'yla Ester'i kaçırma planı yaptıklarını anlatan Quliyev, Ester'in Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in evine gelmek istememesi üzerine Leyla'nın Araratyan'ın evine gitmeye karar verdiğini, Leyla'yı kendi faytoncusuyla gönderdiğini ifade eder. Quliyev, Leyla gittikten sonra iki adamını Araratyan'ın evine göndermiştir. Leyla ve Ester evden çıkıp faytona bindikleri anda bu iki adam da faytona binecek Ester'in bağırıp çağırmasını engelleyecektir.¹⁹³⁵

Qoçu: Ağabala Quliyev'in adamlarından biridir. Raya'nın hapsedildiği evde Raya'yı gözetlemekle görevlidir. Romanda "qoçu" olarak tanıtılır. Herhangi bir isim belirtilmez.

¹⁹³² Ordubadi, DŞ, s. 328.

¹⁹³³ Ordubadi, DŞ, s. 330.

¹⁹³⁴ Qoçu, Azərbaycan Türkçesinde zorbalık yapan, yasadışı işlerle uğraşan kişiler için kullanılan bir kelimedir.

¹⁹³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 324.

Raya, akşam yemeğini yediği sırada Qoçu, Raya'ya sözleriyle sarkıntılık etməyə başlar. Əminə onun bu şəkildə konuşmasını engelleməyə çalışır. Əminə'nin Qoçu'yla tartıştığını görə Raya Qoçu'ya: “*Sən bu qızdan nə istəyirsən?*” diye sorduğunda Qoçu, belindəki tabancayı göstərərək “*Kişi arvaddan nə istəyəbilər?*” şəklində cavap verir. Bunun üzerine Raya, Qoçu'yu sakitləşdirmək üçün hər şeyin bir usulünün və kaidesinin olduğunu, eğer kendisinden hoşlanmışsa bunu düzgün bir dille ifade etmesi gerektiğini söyler.¹⁹³⁶

Raya'nın amacı Qoçu'yu kandırıp hapisten kurtulmaktır. Bu sebeple Qoçu'ya birlikte olabilmeleri için bu evden dışarı çıkmaları gerektiğini söyler. Qoçu ise bunun hiçbir zaman mümkün olmayacağını ne olacaksa evin için olmasını ister. Raya'nın yumuşadığını gören Qoçu'ya Əminə, Raya'nın kendisinden korktuğunu, belindəki tabancayı bırakırsa her şeyin onun istediği gibi gerçekleşeceğini ifade eder. Bun üzerine Qoçu, belindəki tabancayı çıkarıp bir kenara koyar. Raya'yı yanına çağırən Qoçu, onun saçlarını okşamak isterken Əminə tabancayı alarak Qoçu'nun başına dayar. Bunun üzerine Qoçu şaka yapmak istediğini söylese de fayda etmez. Raya ve Əminə, Qoçu'nun ellerini ve ayaklarını bağlayıp evden kaçarlar.¹⁹³⁷

Raya, Qoçu'ya hangi partiye mənsub olduğunu sorduğunda Qoçu, Müsavat Partisindən olduğunu söyler. Romanda Qoçu'nun Müsavat Partisine mənsub olduğunun dile getirilməsi Müsavatçıların ahlaksız, zorba, kaba, cahil, insanlıktan uzak insanlar olduğunu göstərməkdir.

Faytonçu: Nəcməddinbəy, Leyla ilə ilgili soruşturmasını yaparken, Ağabala Quliyev'den Leyla'yı Araratyan'ın evine götürən faytoncuyu getirmesini ister. Faytoncu Leyla'yla ilgili bildiklerini anlatmaya başlar. Ağabala Quliyev'in kendisine akşam saat dokuzda faytonu getirip Tağıyev'in evinin önünde beklemesi ve bir grup kadını yukarı mahalleye götürməsi için emir verdiğini söyler. Bir Rus kızının getirilip faytona bindirildiğini ve onu istenilen yere götürdüğünü ifade eder. Bahsettiği Rus kızı Raya'dır.¹⁹³⁸

Ayın on dördünde Ağabala Quliyev'in yine ondan faytonu Tağıyev'in evinin önüne getirmesini istediğini anlatır. Quliyev, kendisini yukarı çıkarıp bir kız göstermiş

¹⁹³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 179.

¹⁹³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 180-182.

¹⁹³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 375.

ve bu kızın her istediğinin yerine getirilmesini buyurmuştur. Faytoncu sonrasında hanım kızın faytona binip kendisine Stanislavski Sokağı'na sürmesini emrettiğini, bir Ermeni'nin evinin önünde faytonu durdurup beklettiğini dile getirir. Yarım saat sonra kapıda bekleyen bir Ermeni genci gelip kendisine hanımın başka faytonla gideceğini, burada artık beklemesine gerek kalmadığını söylemiştir. Faytoncu bunun üzerine oradan ayrıldığını ve Ağabala'ya konuyla ilgili her şeyi bildirdiğini ifade eder.¹⁹³⁹

Əliabas və Rəcəbəli: Ağabala Quliyev'in Leyla'nın Ester'i kaçırmada ona yardım etmesi için görevlendirdiği iki adamdır. Əliabas Kəbləməhərrəm, hırsızlıkla geçimini sağlayan eğitimsiz bir adamdır. Rəcəbəli'nin lakabı ise yankesici anlamına gelen "cibgir"dir. O da yankesicilik yaparak para kazanır.

Nəcməddinbəy'in Leyla'yla ilgili sorularını cevaplayan Əliabas, Ağabala Quliyev'in kendilerinden Tağıyev'in evinden bir Ermeni kızını faytona bindirip yukarı mahalleye götürmelerini istediğini anlatır. Tağıyev'in evine gittiklerinde orada güzel bir kızla karşılaşmışlardır. Bu kız, onlardan "*Stanislavski Küçə*" ile "*Nijni Priyutski Küçə*"nin köşesinde beklemelerini, orada bir Ermeni evine gideceğini, evden Ermeni bir kızla çıktığında onlardan faytona binip Ermeni kızı esir almalarını ister. Əliabas və Rəcəbəli, kızın bu isteğini yerine getirməzler. Əliabas, oranın bir Ermeni mahallesi olduğu için korktuklarını ve bu yüzden oraya gitmediklerini söyler. Nəcməddinbəy ise bu cevaba çok sinirlenir ve onları cezalandırır.¹⁹⁴⁰

Eynəddinbəy və Səfiyə Xanım: Savlayev'in abisi, Leyla və Nəcməddinbəy'in babası olarak romanda yer alan Eynəddinbəy Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi sonucunda karısı Səfiyə Xanım və kızı Leyla ile Bağdat'ı terk etmək zorunda kalır. Bağdat'tan kaçan Türk kafilesiyle Samiriye yolu üzerinden Musul'a gitmeye çalışırlar fakat yollarını kaybederler. Şehriban taraflarında Rus Kazaklarının saldırısına uğrarlar. Eynəddinbəy və Səfiyə Xanım bu saldırıda Savlayev tarafından öldürülürler.¹⁹⁴¹

Leyla, Savlayev'e ailesiyle ilgili bilgi verirken babası Eynəddinbəy'in çocukken anne ve babasıyla Çeçenistan'dan Türkiye göçtüğünü anlatır. Leyla'nın dedesi oldukça zengin bir adam olduğu için Eynəddinbəy'in Dersaadet civarında, Kadiköy'de,

¹⁹³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 326.

¹⁹⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 327-328.

¹⁹⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 340.

Erenköy’de köşkleri, bağ ve bahçeleri vardır. Eğitimli birisi olduğu için önemli görevlerde bulunmuştur. İstanbul’da kendisi gibi Çeçen kökenli olan Səfiyə Xanım’la evlenir. Leyla, babası Eynəddinbəy’in on yıldır Bağdat’ta görev yaptığını dile getirir.¹⁹⁴²

Eynəddinbəy, başlarına gelen bu felaketin sorumlusunun yine kendileri olduğunu düşünür. Bağdat’ta hem Abbasiler hem de Osmanlılar dönemindeki şatafatın eleştirilmesi üzerine Abbasilerin en azından halkı ihsanlarla memnun ettiğini, “*Biz isə bunu da bacarmadık.*”¹⁹⁴³ diyerek Osmanlıların ahaliye hiçbir şey vermediğini ifade eder. Türkler bugüne kadar kendilerini hep “efendi” olarak görmüştür. Dolayısıyla Eynəddinbəy, kendilerini Bağdat’tan ne İngilizlerin ne Rusların kovduğunu, onları yüzyıllardan beri yapmış oldukları zulümlerin neticesinde yerli halkın kalbinde biriken nefretin kovduğunu belirtir.

Eynəddinbəy, Halife Müstənsır tarafından kurulan Bağdat Üniversitesinin harabe olmuş halini göstererek vaktiyle burada Arap dünyasının meşhur alimlerinin toplandığını, bu alimlerin eğittikleri binlerce alimin dünyaya yayıldığını anlatır. “*Təəssüf olsun ki, bu universitet bizim vaxtımızda tövləyə çevrilmişdir.*”¹⁹⁴⁴ diyerek Osmanlılar zamanında bu üniversitenin bir ahıra dönüştüğünü dile getirir.

Mühərrir: Romanda Leyla ve ailesinin Bağdat’tan kaçarken yanlarında iki yaşlı insan ve bir de “*Mühərrir*”¹⁹⁴⁵ vardır. Mühərrir’in kim oldu ve adı romanda dile getirilmemiştir. Bağdat’ı terk ettikleri sırada Leyla’ya Bağdat’ta bulunan tarihî yapılar hakkında bilgiler verir.

Yaşlılardan biri Halife Rəşid’in veliahdı Emin’in sarayının harabelerini görünce Çin Denizi’nden Sind Nehri’ne kadar bütün Müslüman ülkelerin servetini sefahat ve israfa harcayan binalardan birinin bu saray olduğunu söyler. Bunun üzerine Mühərrir, Abbasilerin saltanatının sefahat yüzünden mahvolduğu gibi kendilerinin felaketinin de aynı sefahat ve aynı tembellikten kaynaklandığını dile getirir. Osmanlıların temellerini halifelerden kalan savurganlık ve taşkınlık kalıntıları üzerinde kurduklarını ifade eden Mühərrir, burada her paşanın en az bir halife kadar gösterişe sahip olduğunu, merkezi

¹⁹⁴² Ordubadi, DŞ, s. 354.

¹⁹⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 336.

¹⁹⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 337.

¹⁹⁴⁵ Türkiye Türkçesinde “muharrir, yazar, gazeteci” anlamında kullanılmaktadır. <https://obastan.com/m%C3%BCh%C9%99rrir/1012972/?l=az>, (09.03.2023)

hükümetin bu israfla mücadele edemediğini, çünkü hükümetin de kendisi için harem, eğlenceler düzenlendiğini belirtir.¹⁹⁴⁶

Əynəddinbəy və Mühərrir karakterleri Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu tahribatı anlatıkları için önemli karakterlerdir. Bu sayede okuyucuya Osmanlılar ve dolayısıyla da Türkler kötülenmiş olur. Osmanlıların veya Türkiye Türklerinin dünyaya herhangi bir katkıları olmadığı, Bağdat gibi dünyanın merkezi olabilecek bir şehrin Türkler yüzünden yok olduğu bu karakterler aracılığıyla vurgulanır.

Əmiri-Əfhəm: Hamedan'ın tanınmış zenginlerinden ve toprak ağalarından biridir. Leyla, amcasıyla Hamedan'a doğru giderken yolda yağmacıların saldırısına uğrar. Bu saldırıda Leyla, yaralı ve baygın bir şekilde yağmacılar tarafından bilinmeyen bir yere götürülür.

Leyla uyandığında karşısında Əmiri-Əfhəm'i görünce şaşkın bir şekilde "Ax, aman allahım, mən nəradəyəm!"¹⁹⁴⁷ diye sorar. Əmiri-Əfhəm, Leyla'ya kendi evinde olduğunu, kendisinin ölümden döndüğünü, bundan bütün bu mal mülkün Leyla'nın kendisine ait olduğunu söyler. Əmiri-Əfhəm, Leyla'yı haremine on üçüncü hanımı olarak dahil etmiştir.

Əmiri-Əfhəm, diğer hanımlarına Leyla'nın geldiğini, yaşça küçük olduğu için herkesin ona hürmet etmesi gerektiğini söyler. Leyla'nın güzelliğini duyan harem kadınları onu kıskandıkları için zehirlerler.¹⁹⁴⁸

General Denster-Vil İran'daki tahıl sıkıntısından dolayı sık sık Əmiri-Əfhəm'in ziyaretine gitmektedir. Tahıl sadece toprak ağalarının ve zenginlerin elinde olduğu için Dentser-Vil, Əmiri-Əfhəm'in elindeki tahılların bir kısmını elde etmeye çalışmaktadır. Əmiri-Əfhəm, Denster-Vil bütün iltifatlarına rağmen elindeki tahılı belirlediği fiyattan aşağısına vermeye yanaşmaz. Denster-Vil'e Leyla bilinmeyen bir hastalığa yakalandığını söyler ve ondan kendi doktorunun Leyla'yı muayene etmesini ister.¹⁹⁴⁹

Leyla'yı muayene eden Dentser-Vil'in doktoro Burnıskıl, Əmiri-Əfhəm'e Leyla'nın Əmiri-Əfhəm'in kendi hekimi tarafından zehirlendiğini söyler. Bunun üzerine Hekim Mirzəloğman Əmiri-Əfhəm tarafından beş yüz çubukla cezalandırılır.

¹⁹⁴⁶ Ordubadi, DŞ, s. 334.

¹⁹⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 369.

¹⁹⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 376.

¹⁹⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 377-378.

Mirzəloğman, Əmiri-Əfhəm'e Leyla'nın zehirlenmesini Qəndnabat Xanım'ın istediğini söyler.¹⁹⁵⁰

Əmiri-Əfhəm, Leyla'yı haremindəki entrikalardan korumak üçün Hamedan'dan çıxarır Muradbey Deresi'ndeki yaylasına götürməyə qərar verir. Leyla isə son çarə olaraq Yusifidis'tən yardım istər. Yusifidis'in yardımıyla Savlayev, Əmiri-Əfhəm'in evini asqerləriylə kuşatır və Leylayı oradan çıxarır. Əmiri-Əfhəm isə tutuklanaraq Bığəraxov'un karargahına götürülür.¹⁹⁵¹

Bığəraxov, Əmiri-Əfhəm'in yaptıklarına karşılık onlardan bazı taleplərdə bulunur. Əmiri-Əfhəm, yağma yapılan otomobilin zararına karşılık 25 bin tümen, Otomobildən çalınan hükümete ait eşyalar üçün yüz bin tümen, iki asqerin öldürölmesi hesabına asqerlərin ailələrinə 50 bin tümen, Şoför Safonav'un ailəsinə 25 bin tümen, Leyla'nın kaçırlması və zehirlənmesi səbəbiylə 100 bin tümen, Savlayev'in yaralanması səbəbiylə 200 bin tümen verəcəkdir. İngilizlər isə bu antlaşmada aracı olukları üçün Əmiri-Əfhəm'dən İngiliz tabiliği şartıyla istedikləri tahıl dəstəğini almış olurlar.¹⁹⁵²

Əmiri-Əfhəm, Yusifidis'in Leyla'ya yardım etməsindən dolayı Yusifidis'i cəzalandırmaq istər və onu ambarına kapatır. Yusifidis'in Leyla'dan yardım istəməsi üzərinə Savlayev, Yusifidis'i Əmiri-Əfhəm'in elindən kurtarır. Əmiri-Əfhəm'in Yusifidis'i alıkoymasından dolayı Bığəraxov, Əmiri-Əfhəm'e iki maddədən oluşən bir şartname sunar. Əmiri-Əfhəm, daha önce yapılan antlaşmaya aykırı hərəkət edip Bığəraxov'un himayəsində olan bir doktoru həpsəttirdiği üçün 25 bin tümen kendisine, 5 bin tümen isə Yusifidis'e ödəmək zorundadır.¹⁹⁵³

Harem Kadınları: Əmiri-Əfhəm'in haremindəki hanımlarıdır. Romanda Əmiri-Əfhəm'in on iki tanə hanımının olduğu dilə getirilir. Bu kadınlar arasında büyük bir çekişmə söz konusudur. Birbirləriylə anlaşımadıkları üçün birbirlərinə küs bir şəkildə yaşarlar. Leyla'nın gəlmesi onların barışmasına və anlaşmasına səbəp olmuştur. Çünkü Leyla'nın həpsindən güzel olduğunu düşünürlər, bu yüzden onu kışkanmaya başlarlar.

¹⁹⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 379.

¹⁹⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 382.

¹⁹⁵² Ordubadi, DŞ, s. 384-385.

¹⁹⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 386-287.

Bu kadınlardan Qəndnabat Xanım, Əmiri-Əfhəm'in baş haremidir. Əmiri-Əfhəm'in en yaşlı hanımıdır. 44 yaşında olan Qəndnabat Xanım, 30 yıldır bu haremdə yaşamaktadır. Əmiri-Əfhəm'in onunla evlendikten sonra hər yıl hareme başqa kadınları getirməsi Qəndnabat Xanım'ın kalbinde dərin yaralar açmışdır. Yaşlandığı üçün artık kendisini çekici ve güzel olarak görmez. İlk zamanlar iki haftada bir Qəndnabad Xanım'ın yanına giden Əmiri-Əfhəm, artık ayda bir dəfə də olsun onun yanına gitmemektedir. Romanda bunun səbəbi “*Qəndnabat xanım Əmiri-Əfhəmə başqa qadınlar verdiyi nəş'əni verə bilmirdi.*”¹⁹⁵⁴ ifadələriylə dile getirilir.

Qəndnabat Xanım, doğum günü səbəbiylə bir əyləncə təşkil edir. Haremdəki digər hanımlar da bu əyləncəyə iştirak edir. Xoşavaz Xanım kamança, Sərbülənd Xanım tar, Şərarə Xanım isə def çalır türkü oxur.¹⁹⁵⁵

Müsiqçilər gittikdən sonra Əmiri-Əfhəm, hanımlara Leyla'dan bəhs edir. Digər hanımlar Leyla'nın Əmiri-Əfhəm'in oğlu Səidüdəvlə üçün gətirildiyini düşünməkdədir. Qəndnabat Xanım isə Leyla'nın Əmiri-Əfhəm üçün gətirildiyini bu yəzəndən bütün hanımları buraya topladığını söyləyir.¹⁹⁵⁶

Əmiri-Əfhəm'in ikinci hanımı Gülpirəhən Xanım: “*Biz Əmiri-Əfhəmə nə edə bilərik?*”¹⁹⁵⁷ deyərək əllərindən bir şey gəlməyəcəyini söyləyir. Üçüncü hanımı Nəcmüsəhər, Əmiri-Əfhəm'in Leyla'yla evləndiyi təqdirdə kendini zəhirləyəcəyini söyləyərək buna təkpi göstərir. Nəcmüsəhər'in bu sözüne karşılıq Əmiri-Əfhəm'in dördüncü hanımı Simübər Xanım Nəcmüsəhər Xanım'a Leyla'yı zəhirləmənin daha uyğun olacağını söyləyir. Beşinci hanımı Püstədəhən Xanım, Əmiri-Əfhəm'in kim olduğu bəlli olmayan bir qızdan ötürü onları cəzalandırmayacağını dile gətirir. Onların bu görüşlərinə Əmiri-Əfhəm'in digər hanımları Tacsər, Zibarux, Ruhrəvan, Sərəfraz, Səmənbu, Dürsədəf və Qönçələb Xanımlar da katılırlar. Bunun üzərinə Qəndnabad Xanım, Mirzəloğman'ı çağıraraq ona Leyla'yı zəhirləmə əmrini verir.

Mirzəloğman: Əmiri-Əfhəm'in həkimidir. Qəndnabad Xanım'ın istəyi üzərinə Leyla'yı zəhirləyir. Leyla'nın həstələndiyini düşünen Əmiri-Əfhəm onu tədavi ettirmək üçün Biçəraxov'un doktoru Burnıskıl'a gətürür. Burnıskıl, Əmiri-Əfhəm'e Leyla'nın

¹⁹⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 372.

¹⁹⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 373.

¹⁹⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 375.

¹⁹⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 376.

Mirzəloğman tərəfindən zehirləndiyin söyləyince Əmiri-Əfhəm, Mirzəloğman'u beş yüz çubukla cəzalandırır. Cəzayı duyan Mirzəloğman, hər şeyi itiraf edir.¹⁹⁵⁸

Burniskıl: Biçeraxov'un doktoru olan Burniskıl, Əmiri-Əfhəm'in haremində zehirlənən Leyla'yı tədavi etmək üçün Əmiri-Əfhəm'in evinə gəlir. Leyla'yı görür görmez onun Kirmanşah'ta Mister Konion'un evindəki ziyafətə iştirak etdiyini hatırlar. Leyla'yı tədavi edərək onu ölümdən qurtarır.

Burniskıl, içine düşdüğü durumu hiç sorgulamadan ayrılmak isteyince Leyla ona başına gələnleri anlatır və ondan yardım ister. Burniskıl isə Leyla'ya yardım edemeyeceğini söyler. Çünkü Leyla bir İngiliz değildir. Burniskıl, kendilerinin şu anda başka bir müstakil ülkədə olduklarını, müstakil olan bu ülkenin iç işlərinə qarışamayacaklarını, bu məsələnin İran'ın iç işləriylə alakalı olduğunu dilə gətirir. Əmiri-Əfhəm'e Leyla'nın həkim Mirzəloğman tərəfindən zehirləndiyini söyləyərək oradan ayrılır.¹⁹⁵⁹

Konion: İngiltərə'nin Kirmanşah konsolosudur. General Denster-Vil və İngiliz diplomatlarının Kirmanşah'a gəlmələri münasebətiylə bir ziyafət dənərlər. Bu ziyafətə Salvayevə və Leyla'nın katılması üçün onlara bir “*telefonoqram*” göndərir. Ziyafətdə Leyla, birçok İngiliz subay və diplomatla tanışma imkânı bulur. Bu ziyafətdə İngilizlərin Türklər aleyhinə konuşmaları sonucu Leyla, Türk ordusu için çalışma kararı alır.¹⁹⁶⁰

Kuzmiç: Leyla'nın Kirmanşah'ta tədavi gördüğü hastanenin müdürüdür. Hastane Kirmanşah'tan Hamedan'a taşınacaqdır fakat Leyla'nın götürülməsi mümkün değildir. Savlayev'e Leyla ilə ilgili nasıl bir planı olduğunu sorar. Savlayev'e Leyla'nın ailesinin yanına Bağdat'a gitməsi konusunda tavsiyədə bulunur.¹⁹⁶¹

Sünders: İngiliz ordusunda albay rütbesiylə görev yapan Sünders, Leyla'yı Bakü'dən ayrılacaq olan İngiliz gəmilərinə götürmək üçün onun yanına gider. Sünders, akşam saat 11'de İngiliz gəmilərinin hərəkət edəcəğini, bu yüzden saat 10'da hususi aracını göndərərək Leyla'yı limana götüreceğini söyler. Leyla isə araba göndərməyə gerek olmadığını, faytonla gələcəğini, köprüdən gəçəbilmesi için vesikaya ihtiyaç duyacağını bildirir. Bunun üzərində Sünders ona İngiliz dostlarının Bakü'dən kaçaabilmesi için

¹⁹⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 377-378-379.

¹⁹⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 377-378.

¹⁹⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 358-359.

¹⁹⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 347.

düzenlenen vesikalardan birisini verir. Sonrasında General Denster-Vil'in Leyla'ya yazmış olduğu mektubu iletir.¹⁹⁶²

Raya: Romanın diğer önemli karakterlerinden biri de Raya karakteridir. Roman Raya ve Leyla'nın Kursk Gemisi'yle Bakü'ye gelmeleriyle başlar. Araratyan onu Tiq-Conson'un nişanlısı şeklinde tanıtır. Romanda Raya'nın, Bakü'ye geldiği anda Bolşeviklere ait bir tebligat metnini okuması, Araratyan'ın Bolşeviklerle ilgili okuduğu gazete haberini onaylaması, Metropol Oteli'nde verilen ziyafette Bolşeviklere ait olan “*Bakı İşçisi*” adlı gazeteyi okumak istemesi onun Bolşevik yanlısı olduğunun bir göstergesidir.

Raya, Bakü'ye geldikten sonra burada Leyla'yla birlikte Metropol Otelinde kalmaya başlar. Otelde verilen ziyafette Menşevik liderlerden olan İvanov'un Raya'ya karşı özel bir ilgi gösterdiği görülür. İvanov verilen ziyafette Raya'ya iltifatlarda bulunur. Raya ise bu iltifatları ciddiye almaz.¹⁹⁶³

Fabrik-Zavod bölgesine Raya ve İvanov aynı faytonda giderler. Bu yolculuk esnasında İvanov, Raya'ya ona karşı olan hislerinden bahseder. Raya'ya duyduğu sevgiyi vermiş oldukları inkılâp mücadelesine benzetir. Raya ise uzun bir tarihe sahip olmayan ve ani bir şekilde gelişen inkılâba sadece hadise denilebileceğini söyler. İvanov'un sevgisinin tedrici olarak inkişaf ettikten sonra inkılâp şeklini alabileceğini, inkişaf kanunlarını geçemeyen, temeli uzun bir zaman dilimine yayılmayan bir inkılâbı yaşatmanın çok çetin olacağını ifade eder. Bir inkılâbı daha sağlam kılmak, onu hadise şeklinden çıkarıp galip bir inkılâp şekline sokabilmek için müşterek hareket edilebilmesi gerektiğini savunan Raya, İvanov'a bu sebepten dolayı Bolşeviklerle birlikte hareket edilmesinin daha doğru olacağını dile getiri.¹⁹⁶⁴

Raya'nın bu Bolşevik yanlısı tutumu, kadınların toplum hayatındaki konumlarıyla ilgili düşüncelerinde de ön plana çıkar. Bolşeviklerin kadınlara ve kadın haklarına karşı tutumları Raya üzerinden aktarılmış olur.

İvanov, kadınların siyaset yapmasının doğru olmadığını düşünür. İvanov'a göre kadınlar erkeklerle eşit haklara sahiptir, bununla birlikte kadınlar erkekler için sevilip değer görülecek, el üstünde tutulması gereken varlıklardır. Raya ise bu fikrin

¹⁹⁶² Ordubadi, DŞ, s. 313.

¹⁹⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 20.

¹⁹⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 45-46.

aleyhindedir. Raya'ya göre, kadınların tam bir hukuka sahip olmasının ne onların sevip sevilme imkânına sahip olmasıyla ne erkeklerin onlar için yaşamasıyla ne de erkeklerin onları altınlara ve ipeklere bürümesiyle mümkündür. O, kadınların emeğin her aşamasında erkeklerle beraber yer alması gerektiğini düşünür. Bu sayede kadınlar iktisadi açıdan erkeklere bağlı kalmayacaktır.¹⁹⁶⁵

Erdehan Gemisi'yle yapılan gezinti sırasında Raya, Leyla'nın el çantasında iki tane mektup görür. Bu mektupları gizlice alıp İvanov'un çantasında saklar. Leyla'nın, İvanov'dan şüphelense bile onun çantasını aramaya cesaret edemeyeceğini düşünür. Burada Raya, Leyla'nın Bakü Limanı'nı hilal ve yıldız benzetmesine karşı çıkar. Ona göre Bakü, Bolşevik şehridir ve bu sebeple liman orak ve çekici andırmaktadır. Raya'nın bu düşüncesi onun Bolşevik yanlısı olduğunun bir başka göstergesidir. Leyla onun, Raya'nın bu ifadelerinden onun Bolşeviklere hizmet ettiğini düşünmeye başlar.¹⁹⁶⁶

Raya, İvanov'un çantasında sakladığı mektupları okur. Bu mektupları okuduğu sırada İvanov'un çantasında başka önemli belgeleri de ele geçirir. Bu belgelerden bir tanesi Bolşevik lider Şaumyan'ın hapsedilmesi ve Bakü'de askeri yönetimin ilan edilmesiyle ilgilidir. Raya elde ettiği bu belgelerden İvanov ve Griçenko'nun büyük bir suikast hazırlığı içinde olduklarını anlar ve bu durumu Şaumyan'a bildirme kararı alır.¹⁹⁶⁷

Raya, Astoriya Otelinde kalan Şaumyan'la görüşmeye gider. İvanov'dan elde ettiği belgeleri Şaumyan'a verir. Burada Şaumyan'a kendisinin kim olduğunu, ne amaçla Bakü'ye geldiğini, neden Bolşeviklere katılmak istediğini anlatmaya başlar.

Raya, I. Dünya Savaşı başladığı sırada Biçeraxov'un ordsunun yeni teşkil edildiğini, kendisinin o zamanlar Kuzey Kafkasya'da olduğunu, kardeşlerinin ise Çernozubov'un ordusuyla İran'a gittiğini ve onlardan haber alamadığını dile getirir. Kardeşlerinden haber almak için Biçeraxov'un ordusunda stenograf olarak görev alır. Orduyla Kirmanşah'a gider. Burada İngiliz diplomatlarla tanışır. Ordunun Kirmanşah'tan Hamedan'a geçmesiyle Raya'da Hamedan şehrine geçer. Hamedan'da

¹⁹⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 47.

¹⁹⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 73-74.

¹⁹⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 81.

Baratov ordusundan Biçeraxov ordusuna geçen Vladimir Klimov adlı bir iletişim subayıyla tanışır.¹⁹⁶⁸

Onunla sık sık görüşen Raya, Vladimir'in hatıra defterini okur. Bu defterde yazılanlardan savaşın dehşetini, insanların savaş esnasında değersizleştiğini, binlerce insanın bir anda mahvolduğunu görür ve bu savaşa sebep olanlardan nefret etmeye başlar.

Vladimir, defterinde Türklerin Gutçı Gediği'nde Rusları sıkıştırdığını burada yapılan çatışmada bir Türk diğer Rus iki askerin yaralandığını, Vasili Naumov adındaki yaralı Rus askerinin yaralı Türk askerine matarasıyla su verirken her ikisinin de öldüğünü yazmıştır. Vasili Naumov Raya'nın kardeşidir. Bu olayı hiçbir zaman unutmayacağını dile getiren Raya, Vladimir'in evlenme teklifini kabul eder.¹⁹⁶⁹

Vladimir'le Kirmanşah'ta gezintiye çıkan Raya, burada eski bir kervansarayda tifoya yakalanmış yüzlerce askerin bulunduğunu görür. Bu askerlerin içinde kardeşi Mixayil'e denk gelir. Onu görür görmez ağlamaya başlar ve üzüntüsünden bayılır. Uyandığında kardeşi çoktan ölmüştür. Bu durum Raya'nın üzerinde büyük bir etki yaratır.

Vladimir savaşın getirdiği felaketleri sonlandırmak için savaşa son verilmesi gerektiğini, bunun yolunun da emperyalistlerin hâkimiyetini devirerek emekçilerin hâkimiyetinin kurulması gerektiğini söyler. Bolşeviklerin Rusya'da yaptıklarının bu amaç doğrultusunda olduğunu dile getiren Vladimir, Raya'yı emekçilerin yanında savaşmaya davet eder. Bu daveti kabul eden Raya, Vladimir'e Biçeraxov'un karargâhındaki yazışmaların suretini çıkarıp vermeye başlar.¹⁹⁷⁰

Biçeraxov'un Kazvin'i işgal etmesiyle Kazvine gittiklerini dile getiren Raya, burada Kiçikxan'a yardım ettiklerini, Kazvin-Enzeli telefon hattını ele geçirdiklerini, istedikleri zaman Enzeli'deki İnkılâp Komitesiyle haberleştiklerini ifade eder. Biçeraxov karargâhının bütün yazışmalarını telefon vasıtasıyla Enzeli'ye bildirmektedirler. Biçeraxov'un yaveri Savlayev'in emriyle telefon idaresinin müdürü tutuklama emri verir. Vladimir'in bu durumu öncesinde müdüre haber verdiği için hapse atılır ve kurşunlanarak öldürülür. Raya hem Savlayev'in hem de İngiliz miralay

¹⁹⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 96.

¹⁹⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 97-98.

¹⁹⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 98-99.

Tiq-Conson'un kendisini sevip ona inandıkları için kimsenin kendisinden şüphelenmediğini ve Tiq-Conson sayesinde Bakü'ye geldiğini söyler.¹⁹⁷¹

Bu anlatılanlardan sonra Raya'nın bir Bolşevik olduğu ve Bakü'ye Bolşeviklere hizmet etmek için geldiği net olarak anlaşılmış olur. Raya'nın İvanov'la alakası da bu yüzdendir. O, İvanov'un kendisine yakınlaşmasını sağlamış, bu sayede Şaumyan'a düzenlenecek suikastı öğrenebilmiştir. Böylece İvanov, Şaumyan'ın emriyle tutuklanmıştır.¹⁹⁷²

Raya, Leyla'nın da bir casus olduğunu anlar. Leyla'nın odasında onun yokluğunu fırsat bilerek Leyla'nın gizlice aldığı mektupları ele geçirir. Bu mektuplardan bir tanesi Doktor Araratyan'a Erivan'dan gelen bir mektuptur. Mektup Bakü Ermenilerinin Bolşeviklerin yanında yer almaması ve Türk ordusuna karşı savaşmaması gerektiği yazılıdır. Çünkü hem Türk hükümetin de hem de Türk ordusunda görev alan birçok Ermeni vardır. Raya, Leyla'nın mektupların ele geçirildiğini fark etmemesi için bu mektupların yerine boş mektuplar koyar.¹⁹⁷³

Raya'nın bu hareketi onun cesur ve zeki bir kız olduğunu göstermektedir. Leyla gibi bir kadını alt edebilmiş, ona hissettirmeden mektupları ele geçirmiştir. Buna rağmen Leyla'nın tuzağına düşer.

Leyla, Tağıyev'in evinde yaşamaya başlamıştır. Raya'yı burada kahvaltı yapmaya davet eder. Kahvaltı sırasında amcası Savlayev'in öldürüldüğünü duyan Leyla büyük bir üzüntü yaşar. Raya ise bu olaya pek üzülmez. Yine de Leyla'yı teselli etmeye çalışır. Bu olayı fırsat bilen Leyla çok yalnız olduğunu söyleyerek Raya'nın gitmesine izin vermez. Raya geceyi Leyla'nın yanında geçirmeye karar verir. Leyla'nın her an onu takip ettiğini anlayan Raya, Şaumyan'a yazdığı mektupları yırtıp atar. Akşam yemeğinden sonra Leyla, iki kişiyle odaya girerek mektupları masanın üzerine bırakmasını ister. Raya'nın mektupları yırtıp pencereden sokağa attığını söylemesi üzerine Leyla, Raya'yı ev hapsine aldirmaya karar verir. Raya, Leyla'nın isteğiyle Tiq-Conson'a Kuzey Kafkasya'ya gideceğini bildiren ileri tarihli bir mektup yazar. Mektubu alan Leyla, Raya'yı kalacağı yere yanındaki iki adamla beraber gönderir.¹⁹⁷⁴

¹⁹⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 101.

¹⁹⁷² Ordubadi, DŞ, s. 106.

¹⁹⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 103-104.

¹⁹⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 128-134.

Raya, Ağabala Quliyev'in evinde hapis hayatı yaşamaya başlamıştır. Burada kendisine hizmet eden Əminə adında bir kızla tanışır. Əminə'nin Bolşeviklerle alakasının olduğunu anlayan Raya, kendisinin de Bolşevik olduğunu söyleyerek onunla arkadaş olur. Bu evden kurtulmak için Əminə'den yardım isteyen Raya, Ester'e Leyla'yla ilgili gerçekleri anlatan bir mektup yazar ve Əminə aracılığıyla Ester'e ulaştırır. Ester, Vahan'la görüşür ve beraber Raya'nın hapisten kurtulmasıyla ilgili plan yaparlar. Ester, Raya'ya bir cevap mektubu yazarak en kısa sürede onu oradan kurtaracaklarını söyler.¹⁹⁷⁵

Raya'nın hapis tutulduğu evde ona gözcülük yapan Ağabala Quliyev'in adamı Raya'ya silah zoruyla tecavüz etmeye kalkışır. Raya bu adamın tecavüz girişimini onu ikna etmeye çalışarak durdurmak ister. Ona görünüşüyle ilgili iltifatlarla bulunur. Boylu poslu yakışıklı bir delikanlı olduğunu, kendisinden herhangi bir şey istediğinde bunu güzel bir dille söylemesi gerektiğini, kendisini azat ederse dışarıda da görüşebileceklerini dile getirir. Quliyev'in adamı Raya'nın hiçbir zaman azat olamayacağını ne olacaksa bu evde olması gerektiğini dile getirir. Bu sırada Raya'yı kurtarmaya gelen Vahan ve Heydər'in sinyal seslerini duyan Əminə, Quliyev'in adamına Raya'nın silahtan korktuğunu söyleyince Quliyev'in adamı silahı bırakarak Raya'nın saçlarını okşamaya çalışır. Bu sırada Əminə, silahı alır ve adamın kafasına dayar. Adamın ellerini ve kollarını bağlayarak evden çıkarlar. Dışarıda onları Vahan ve Heydər'in getirdiği faytonlar beklemektedir.¹⁹⁷⁶

Görüldüğü gibi Raya, içine düştüğü bu zor durumdan yine aklı sayesinde kurtulmuştur. Əminə'ye karşı kurduğu yakınlık, onun samimi insanlara karşı olan tavrını da göstermiş olur. Əminə'nin de Bolşeviklere sempati beslemesi Raya'nın onu bir kardeş gibi görmesini sağlamıştır.

Hapis hayatından kurtulan Raya, Leyla'ya bir mektup gönderir. "*Vicdansız Leyla!*"¹⁹⁷⁷ şeklinde başlayan bu mektupta Raya, hapishaneden kaçtığı gün Bolşeviklerin vasıtasıyla kendisini cezalandırabileceğini fakat bunu yapmadığını dile getiren Raya, İngilizler ve Merkezi Kaspî Diktatoryası aleyhine çalıştığını itiraf eder. Kendisini ifşa etmemek için Leyla'yı cezalandırmadığını ancak Leyla'nın yıllardan beri

¹⁹⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 152.

¹⁹⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 178-182.

¹⁹⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 204-205.

gerçekleştirmek istediği arzulara ulaşamayacağını, Türklerin Bakü’de kuracakları hükümeti göremeyeceğini, Leyla’yı kendi elleriyle cezalandıracağını bildirir.

Bakü önlerinde Türklere karşı savaşı kaybeden İngilizler, Bakü’den çekilme hazırlığı yapmaktadırlar. Türklerin şehre girmesi an meselesidir. Raya, diğer Bolşevik arkadaşlarıyla Vahan’ın evine gider. Burada Ester’in kendisine yazdığı mektubu okur. Ester, gece saat 12’ye kadar İngilizlerin şehri terk edeceğini, şehirdeki Bolşeviklerin listesinin tutulduğunu, 26 Komiser’in ailelerini büyük bir tehlikenin beklediğini dile getirir. Araratyan, Ester’i Keyvort’la beraber İran’a göndermek istemektedir. Ester, Raya’nın söylediklerine uyarak akşam saat 10’da hazır bir şekilde Raya ve arkadaşlarını bekleyecektir. Mektubu okuyan Raya: “*Yoldaşlar, vaxtdır!*”¹⁹⁷⁸ diyerek birçok Bolşevik’in Türk paşalarının elinden kurtarılması gerektiğini söyler. Akşam sekizde şehirde olmak için yola çıkarlar.

Romanda Leyla’yı Ester’in evinden alıp kaçıran kişilerin Raya ve Heydər olduğu görülür. Leyla, Ester’le beraber faytona biner. Bir süre sonra faytonun farklı bir güzergâha doğru gittiğini gören Leyla faytoncuya: “*Sən mənə xara aparırsan?*” sorusuna karşılık faytoncunun: “*həbsxanaya*” cevabını alır. Bunun üzerine Leyla faytoncuya geri dönmesini söyler. Fayton aniden durur. Arkalarından gelen başka bir fayton yanlarına yanaşır, bu faytondan inen iki kişi kızlara silah doğrultarak yola devam edilmesini ister. Bu silahı doğrultanlardan biri Raya’dır.¹⁹⁷⁹

Raya, Ester’i Vahan’ın evine götürür. Burada Vahan’ın annesi Şuşanik, Ester ve Vahan’ı bir arada görünce çok mutlu olur. “*İndi bir Vahan, bir də Ester var! Yaşayın uşaqlığın zəngin xatirələri ilə, gençliyi idraklı və şüurlu bir surətdə yaşadın!*”¹⁹⁸⁰ diyen Raya, Ester ve Vahan’ın birbirlerine kavuşmalarını sağlamıştır. Raya, 26 Komiser’in akıbetini öğrenebilmek için Tiq-Conson’un yanına gider. Tiq-Conson’a Türkiye casusları tarafından alıkonulduğunu anlatır. 26 Komiser’in götürüldüğü yere gitmek üzere Tiq-Conson’la Bakü’den ayrılır.¹⁹⁸¹

Raya’nın her şeye rağmen 26 Komiser’in hayatını kurtarmak için Tiq-Conson’un yanına gitmesi onun fedakârlığının anlaşılması bakımından önemlidir. Bu fedakârlık

¹⁹⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 312.

¹⁹⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 317.

¹⁹⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 317.

¹⁹⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 319.

Bolşeviklerin dava arkadaşlarını hiçbir koşulda yalnız bırakmayacaklarının, onlar için her türlü tehlikeyi göze alacaklarının göstergesidir.

Vladimir Klimov: Vladimir, romanın öykü zamanında var olan bir karakter değildir. Onunla ilgili bilgilere Raya'nın Şaumyan'a anlattığı anılarından ulaşmak mümkündür. Baratov'un ordusunda görev yapan Vladimir, buradan ayrıldıktan Biçeraxov ordusuna katılmış ve Raya'ile tanışmıştır. Aslen Doğuludur. Sibirya'da doğmuş, Vladivostok şehrinde büyümüştür. 1. Dünya Savaşının ilk yıllarında Sibirya'daki 33. Süvari Alayında İletişim Subayı olarak görev yapmış ve savaştan önce Kafkasya'ya gelmiştir.¹⁹⁸²

Vladimir'in alayı da Sibirya alaylarıyla birlikte Tebriz şehrine gönderilmiş, Həlilpaşa ile Çornozubov arasında Urmiye ve Salmas yolları üzerinde gerçekleşen çatışmalarda Vladimir iletişim subayı olarak görev yapar. Çornozubov'un ordusu Baratov'un ordusuyla birleşince Vladimir, Bağdat yakınlarına kadar gelmiştir. Baratov'un ordusu Bağdat'tan çekilmeye başlayınca Vladimir, Biçeraxov'un ordusuna katılır. Vladimir, iletişim subayı olduğu için ordu karargahına sık sık gelir ve burada Raya'yı görür. Akşam verilen ziyafette Raya ile tanışma fırsatı bulur. Raya onunla sık sık görüşmeye başlar. Raya, Vladimir'in bir günlük yazdığını fark eder. Bu günlükte savaşın dehşetli yüzünü görür. Vladimir, günlüğünde Salmas şehrine hücum ettiklerini fakat Türkleri şehirden çıkaramadıklarını yazar. Türkler hücumla kalkınca Rusların Guçti Gediği'ne kadar kaçtığını ve Türklerin onları takip ettiğini, kendisinin telefon hatlarını gözden geçirdiği sırada, yaralı bir Rus askerinin yaralı Türk askerine su vererek yardım etmeye çalıştığını ifade eden Vladimir, bu manzaradan oldukça etkilendiğini yazar. Bu yaralı Rus askeri Raya'nın kardeşi Vasili Naumov'dur. Raya, Vladimir'in günlüğünde yazdıkları sayesinde uzun süredir aradığı kardeşinin bu savaşta öldüğünü öğrenmiş olur.¹⁹⁸³

Vladimir'le savaştan sonra evlenme kararı aldıklarını dile getiren Raya, Vladimir'in bazı sırlar sakladığının farkına varır. Akşamları Raya'nın evine giden Vladimir, onun gün içerisinde yaptığı yazışmaları öğrenmeye çalışmaktadır. Raya, Vladimir'le şehirde gezerken eski bir kervansaraydan geçerler. Raya burada yüzlerce

¹⁹⁸² Ordubadi, DŞ, s. 96.

¹⁹⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 97-98.

tifoya yakalanmış Rus askerinin olduğunu görür. Bu askerler içinde onun diğer erkek kardeşi de vardır. Raya kardeşini görür görmez, ağlamaya başlar ve bayılır. Ayıldığında kardeşi artık yoktur. Çünkü ölmüştür. Bunun üzerine Raya, kardeşlerinin başına gelenleri günlerce düşünür. En sonunda Vladimir ona, bu savaşın sonlandırılması gerektiğini söyler.

Vladimir, kapitalizm ve özel mülkiyet oldukça bu savaşın devam edeceğini, buna son vermek için emperyalistlerin hakimiyetinin devrilmesi gerektiğini söyler. Bu sayede bu emperyalist savaş vatandaş savaşına dönüşecek, elde edilecek zaferle emekçilerin hakimiyeti kurulacaktır. Emekçilerin hakimiyeti kurulduktan sonra özel mülkiyete son verilecek ve savaş için hiçbir zemin ve sebep kalmayacaktır. “*Bolşeviklerin rehberi büyük Lenin bize bu yolu gösterir.*”¹⁹⁸⁴ diyen Vladimir, Raya’yı da Bolşevik olmaya davet eder. Bolşeviklere hizmet etmeyi kabul eden Raya’ya Biçeraxov’un karargahında bütün belgelerin kopyasını çıkarmasını ister.

Vladimir ve Raya, Biçeraxov’un İngilizlerle yapmış olduğu mukavelenin gizli maddesini suretini Çelyabin’e göndermişlerdir. O madde, İngilizlerin Kafkaslarda Bolşeviklere karşı mücadele verecek olan Biçeraxov’a destek verecekleriyle ilgilidir. Biçeraxov’un Kazvin şehrini ele geçirmesiyle Kazvin’e gelen Vladimir ve Raya, burada Kiçikxan’a yardım ederler. Kazvin-Enzeli arasındaki telefon hattını ele geçirirler. Bu sayede İngilizlerin ve Biçeraxov’un bütün işlerini telefon vasıtasıyla Enzeli’ye bildirebilmektedirler. Savlayev, telefon müdürünün hapsedilmesi emrini verir. Vladimir, müdüre bu emri haber eder ve saklanmasını ister. Vladimir’in telefon müdürüne haber verdiği öğrenilir ve hapsedilir. Kazvin’de kurşunlanarak idam edilir.¹⁹⁸⁵

Raya’nın Bolşevik olmasını ve Bolşevikler için faaliyet göstermesini sağlayan Vladimir, bu bakımdan önemli bir karakterdir. Raya, onun sayesinde Bakü’ye gelme kararı almıştır.

Tiq-Conson: İngiliz bir diplomat olan Tiq-Conson, Raya’nın nişanlısı olarak romanda yer alır. Raya, Tiq-Conson’un kendisine beslediği sevgi sayesinde Kazvin’de tutuklanmamış, Bakü’ye kadar gelebilmiştir. Bu ilişki sayesinde Bakü’de dikkat çekmeden Bolşevikler lehine çalışmalar yapabilmektedir.

¹⁹⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 99.

¹⁹⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 101.

İvanov, Raya'nın Tiq-Conson'u sevmediğinin farkındadır. Onun, Tiq-Conson'a yazmış olduğu mektubu okumuştur. Mektupta Raya Tiq-Conson'a evlenseler de bu evliliğin uzun süre devam etmeyeceğini, çünkü kendisinin İngiltere'ye gitmek istemediğini söyler.¹⁹⁸⁶ Aslında bu durum Raya için bir bahanedir. Çünkü Raya'nın İngiltere'ye gitmek istemeyişinin esas sebebi onun Kafkasya'da kalıp Bolşeviklerle birlikte mücadele etmek istemesidir.

Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetinin daveti sonucunda Bakü'ye gelen İngiliz ordusunun içerisinde diplomat olarak Tiq-Conson da vardır. Kursk Gemisi'nden iner inmez onu Leyla karşılar. Leyla, Tiq-Conson'a Raya'yı hapsedtirirken yazdırdığı mektubu verir. Mektupta Raya, aralarındaki ilişkinin bitmesi gerektiğini, Bakü'den ayrılıp Kuzey Kafkasya'ya gideceğini yazmaktadır. Böylece Tiq-Conson, Raya'nın Bakü'de olmadığına inanmış olur.¹⁹⁸⁷

Hükümet, İngilizlerle beraber birleşik bir oturum yapmak ister. Tiq-Conson, bu oturumda ayrıntılı bir deklarasyona yer verilmemesi sadece Bakü'nün müdafaasıyla ilgili müzakerelerin yapılması gerektiği emrini vermiştir. Hükümet üyelerinin toplantıyı gereksiz bir şekilde uzatmalarından rahatsız olan Tiq-Conson'un tavırlarından hükümet üyelerini pek ciddiye almadığı görülmektedir.¹⁹⁸⁸

Raya, Leyla'yı kaçırmış ve onu hapsedtirmiştir. Tiq-Conson'un yanına gitmek için Vahan ve Ester'e veda eder. Amacı İngilizler tarafından tutuklanan 26 Komiser'in yanında bulunmaktır. İngilizler gemilerle Bakü'yü terketmek üzeredir. Tiq-Conson, gemide hareket etmeyi beklerken bir anda Raya'yı karşısında görür. Raya'nın Kuzey Kafkasya'dan döndüğünü düşünür. Raya ise Leyla'nın yaptıklarını Tiq-Conson'a anlatır.¹⁹⁸⁹

Ester: Ermeni Millî Meclisinin başkanı olan Doktor Araratyan'ın kızı olan Ester, Raya ve Leyla'yla birlikte Bakü'ye gelir. Menşevik, SR ve Taşnak liderler tarafından karşılandıktan sonra Metropol Oteli'ndeki ziyafete katılan Ester, nişanlısı Hamazasb'ın isteği üzerine masadan bir gül alıp onun yakasına takar.¹⁹⁹⁰ Ester'in gülü

¹⁹⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 79.

¹⁹⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 217.

¹⁹⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 263-264.

¹⁹⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 319.

¹⁹⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 21.

kendi isteğiyle değil de Hamazasb'ın isteğiyle takması Ester'in Hamazasb'a olan duygularının yeterince derin olmadığını gösterir. Taşnak ordusunun kumandanı Avetisov'un bu olaya sinirlenip masadan kalkmasından Hamazasb ve Avetisov arasında Ester'le ilgili bir gerginliğin olduğu anlaşılmaktadır.

Hamazasb ve Avetisov'un Ester'e karşı duydukları sevgi karşılıksızdır. Ester, her iki askerden de hoşlanmaz. Örneğin Hamazasb, cepheye giderken Ester'le vedalaşır. Bu vedalaşma sırasında Ester'den gelecekle ilgili güzel bir söz duymak ister. Ester'in onu sevdiğinden ve onunla gelecekte bir yuva kuracağından emin olmak niyetindedir. Ester ise Hamazab'ın bu isteğini “*Hər şey gələcəkdən asılıdır.*”¹⁹⁹¹ diyerek karşılıksız bırakır. Nitekim Avetisov'la aralarından geçen konuşmada Ester, Hamazasb'ı sevmediğini, onunla evlenmeyi düşünmediğini söyler.

Ester'in Hamazasb'la nişanlanmasının tek sebebinin babası Araratyan olduğu bu konuşmada ortaya çıkmaktadır. Araratyan, Hamazasb sayesinde kendisini Ermeni Millî Meclisinin üyesi olarak seçtirmiş, mükafat olarak da Ester'i Hamazasb'la nişanlamıştır. Ester ise: “*Hərgah atam Hamazasba mükafat vermək istəyirsə, başqa bir şey tapsın; mənə mükafat olaraq bir nəfərə bağışlaya bilməz.*”¹⁹⁹² diyerek babasının bu tavrına karşı çıkar.

Ester için sevebileceği ya da evelenebileceği insanın sahip olduğu makam ve mevkinin hiçbir önemi yoktur. Bu yüzden Avetisov'un Ester'i etkilemek için kendi mevkisini ön plana çıkarmasını, kendisinin Hamazasb'dan rütbe olarak üstün olmasını önemsemez. Onun için önemli olan Bakü'nün Türk ve Alman kuvvetlerine karşı müdafaasıdır. Avetisov'un davetlerini reddetmesinin sebebi Hamazasb ve Avetisov arasında bir ihtilaf yaratmamaktır. Çünkü bu ikili arasında çıkacak herhangi bir ihtilaf Bakü'nün menfaatine zarar verecektir. Ester hem Avetisov'un hem de Hamazasb'ın Bakü'yü müdafa eden ordunun başında yer aldığını, bir kızıdan dolayı aralarında çıkacak çekişmenin ordunun savunma gücüne zarar verebileceğini, bunun her iki asker için de utanç verici bir durum olabileceğini dile getirir.

¹⁹⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 25.

¹⁹⁹² Ordubadi, DŞ, s. 50.

Avetisov ve Hamazasb'ın kendilerini Ester'e beğendirmek için “*Mən sizin millətinizin, sizin partiyanızın fəxr etdiyi bir zabitəm*”¹⁹⁹³ ifadesini kullanmaları Ester için herhangi bir anlam ifade etmez. Çünkü Ester, Taşnak değildir. Taşnakların Ermeniler için ölüm ve felaketten başka bir şey getirmediğini düşünür. Ermenistan'ın Ermeni halkının mezarına döndüğünü, Taşnak kelimesinin Ermeni halkının felaketi demek olduğunu, Avetisov ve Hamazasb'ı kastederek Taşnak Partisinin silahlı liderlerinin bir Ermeni kızına silah gücüyle sahiplenmek istediklerini ifade eder. Ester'e göre millet bu gibi şahsi işlerle uğraşan kişilerle değil halkın bağımsızlığını ve menfaatinin düşünen kişilerle gurur duymaktadır.

Bu düşüncesiyle Ester'de vatanseverlik duygusunun ön planda olduğu görülmektedir. Bağlı olduğu ülkeye ve içinde yaşadığı topluma bir minnet duyar. Cepheden çekilen Menşevik ve Taşnak ordusunu eleştirir. Avetisov'un “*Rusya hər kimin olursa-olsun, nəzərə almazdım, sizi də götürüb bu qiyl-qal dünyasından kənara çəkildirdim*.”¹⁹⁹⁴ sözlerini ülkeyi düşmana karşı bırakıp kaçmak olarak nitelendirir. Böyle bir zamanda cepheyi terk etmeyi, silah bırakıp kaçmayı korkaklık olarak değerlendirir.

Leyla, Ester'den şüphelenmeye ve onu takip etmeye başlar. Ester'in odasına girerek onun masasının üzerindeki eşyalarını yoklar. Burada Vahan'ın Ester'e yazmış olduğu mektubu bulur. Mektubu okuduğunda Vahan ve Ester'in birbirlerini sevdiğini, Vahan'ın bir Bolşevik olduğunu, dolayısıyla Ester'in de Bolşeviklerle yakın ilişkide olduğunu anlar. Mektupta Ester'in, çok zor şartlar altında yaşadığı için Vahan'a para yardımı teklifinde bulunduğu ve Vahan'ın bunu kabul etmediği görülmektedir.¹⁹⁹⁵

Ester, Vahan'la olan buluşmasında kendisinin iki celladın arasında kaldığını, babasının kendisini onlardan birine satmaya çalıştığını dile getiri. Vahan ise Ester'i teskin etmeye çalışır. Ester'in hem Hamazasb'ı hem de Avetisov'u aynı anda reddetmesinin yanlış olacağını, böyle yaparsa Araratyan'ın aralarındaki ilişkiden şüpheleneceğini söyler. Bu sebeple Ester, önce Hamazasb'ı reddetmelidir. Çünkü bu konuda Avetisov da Ester'e yardımcı olacaktır. Vahan'a göre sonrasında Avetisov'u reddetmek daha kolay bir hal alacaktır. Ester, boynundaki inci kolyeyi göstererek

¹⁹⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 51.

¹⁹⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 52.

¹⁹⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 56-57.

babasının isteği üzerine bu kolyeyi takmak zorunda olduğunu, çünkü babasının nüfuz elde etmek için kendisini her gün birilerine beğendirmeye çalıştığını söyler. Ester kendisine layık görülen bu hayattan bıkmıştır. Onun tek istediği Vahan'la yaşamaktır. Taşnaklardan nefret ettiği için Avetisov ve Hamazasb gibilerini görmeye tahammülü olmadığını dile getiren Ester, Bolşevikleri sevdiğini, onların yoksuları kurtaracağını ifade eder.¹⁹⁹⁶

Tagiyanasov'un Moskova'dan aldığı mektubu değerlendirmek için Araratyan'ın evinde Avetisov ve Hamazasb'ın da katıldığı bir ziyafet verilir. Bu ziyafette Ester, Hamazasb'la ilgilenmez. Hamazasb ise bu duruma oldukça sinirlenir ve ortamı terk etmek ister. Ester'in bu tavırlarından hoşnut olmayan Araratyan, Ester'in odasına giderek Ester'i onun nasihatlerini dinelemediği için azarlar. Ester'den Hamazasb'a karşı daha samimi davranmasını ister. Ester ise: "*Mən həç vaxt buna razı olmayacaq və Hamazasbın arzusunu yerinə yetirməyəcəyəm.*"¹⁹⁹⁷ diyerek babasının isteğine karşı çıkar. Babasının kendi geleceğini mahvettiğini, ömrünün sonuna kadar babasından nefret edeceğini dile getirir. Araratyan, kızının saadetine değil ilerde elde edeceği nüfuzu düşünmektedir. Bu durumun farkında olan Ester, "*Yardımsız bir qızın, namusu hesabına yüksələn nüfuzu öldürmək lazımdır!*"¹⁹⁹⁸ diyerek babasına tepkisini gösterir. Babasını intihar etmekle tehdit eder.

Leyla tarafından ev hapsinde tutulan Raya, Əminə aracılığıyla Ester'den yardım ister. Raya'nın göndermiş olduğu mektup sayesinde Ester, Leyla'nın bir Osmanlı casusu olduğunu öğrenir. Raya'yı kurtarmak için Vahan'la buluşur ve bir plan yaparlar. Bu plan doğrultusunda Ester, Raya'ya en kısa zamanda onu kurtaracaklarına dair bir mektup gönderir.¹⁹⁹⁹

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucunda Ermeni Millî Meclisi faaliyetlerine yeniden başlar. Araratyan'ın evinde toplanan meclis, Bolşeviklerden sonra kurulacak yeni hükümete ne şekilde katılacaklarıyla ilgili müzakerede bulunur. Romanda Ester'in bu toplantıyı dikkatle takip ettiği dile getirilir. Çünkü toplantıda Bolşeviklerin sessiz kalmalarından bahsedildikçe Ester, sevgilisi Vahan'ın bedbaht

¹⁹⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 85-86.

¹⁹⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 89.

¹⁹⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 90.

¹⁹⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 149-152.

olacağından korkar. Ester, Bolşeviklerle kendisini özdeşleştirmiş gibidir. Bolşevik hükümetinin sessiz kalmasını kendi talihsizliği olarak görmektedir. Toplantıdan sonra Ester, Hamazasb'dan gelen tehdit içerikli mektubu okur. Hamazasb, yakında Bakü'de olacağını, bu işi silah zoruyla da olsa bitireceğini, istediklerini alamadığı takdirde hem Ester'i hem Araratyan'ı hem de Avetisov'u mahvedeceğini dile getirir. Başka bir mektup ise Avetisov tarafından gönderilmiştir. Bu mektupta ise Avetisov Ester'e olan sevgisini dile getirmiş, ona Paris'te hayat vadetmiştir. Ester'e teselli vermek isteyen Leyla, Ester'in masasının üzerinde Vahan'dan gönderilmiş başka bir mektup bulur. Bu mektupta Vahan, Ester'i sevdiğini, Ester'in babasının peşinden gitmemesi, Bolşeviklere katılması gerektiğini dile getirir.²⁰⁰⁰

İngilizlerin Bakü'ye az sayıda asker göndermesi Araratyan'ı hayal kırıklığına uğratar. Daha fazla asker talebinde bulunmak için Enzeli'ye gitmek için hazırlık yapmaya başlar. Ester'i yanında götürme kararı alması üzerine Ester, Vahan'a gelişen olaylarla ilgili bir mektup gönderir. Ester, babasının kendisinden Hamazasb ve Avetisov'un adını bir daha ağzına almamasını istediğini dile getirir. Ester'e göre babası Ester'i İngiliz subaylarıyla tanıştırmaya niyetindedir. Vahan'a babasının ve Menşeviklerin Bolşeviklere karşı yaptıkları planlarla ilgili uyarıda bulunur.²⁰⁰¹

Ester, Enzeli'ye doğru yola çıkarken Vahan'ı düşünmeye başlar. Onunla tanıştığı çocukluk yıllarını geçirdiği Karabağ'daki günlerine geri döner. Ester, babasının Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışma çıkarmak için uğraştığını, çıkan çatışmalarda birçok Ermeni ve Müslümanın hayatını kaybettiğini, bunların sorumlusunun babası olduğu için annesi Sofiya Xanım'ın buna dayanamayarak intihar ettiğini hatırlar. Vahan'la ilk olarak Gerger Çayı'nın kenarında tanıştığı günleri düşünür. Ester, annesini özlediği için daha önce annesiyle gezdiği Gerger Çayı'na gitmiş, burada Vahan'la karşılaşmıştır. Annesini özlediği için ağlayan Ester'i Vahan teselli etmiştir. O sırada Vahan, Ester'i bu düşüncelerden uyandırır. Ester'i yolcu etmek için Heydər'le beraber gelmiştir.²⁰⁰²

Ester, babası Araratyan'la Enzeli şehrine gelir. General Denster-Vil onları Enzeli Gümrük Müdürü Musyo Konnyon'un evinde teşkil edilen ziyafete davet eder. Ester bu

²⁰⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 169-177.

²⁰⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 227-228.

²⁰⁰² Ordubadi, DŞ, s. 231-245.

davete gitmek istemez. Çünkü babasının onu İngiliz subaylarıyla tanıştırmak isteyeceğinin farkındadır. Buna rağmen ziyafete katılır. Burada Ester, Miralay Keyvort'la ve Şehzade Bahadırxan'la tanışır. Keyvort, Ester'e türlü iltifatlarla bulunarak onu etkilemekle uğraşır. Ziyafette birçok İngiliz subayı Ester'le tanışıp yakınlaşmak ister.²⁰⁰³

Romanda Ester'in Bolşeviklere karşı beslediği güzel duyguların temelinde Vahan'a duymuş olduğu sevginin yer aldığı, kalbinden her zaman "*Bolşevikler yaxşı və xalqın qəydinəqalıcı adamlar olmasaydı, Vahan onlara qoşulmazdı.*"²⁰⁰⁴ ifadelerini geçirdiği dile getirilir.

Bolşeviklerin hapsedilmesi ve onlara ait levazımata el konulmasıyla ilgili çıkarılan kararı Vahan'a bildirmek için bir mektup yazar. Mektubunda Bakü'nün gerçek sahibinin Bolşevikler olduğunu, onların yönetimden çekilmesinden sonra işlerin daha da kötüye gittiğini ifade eder. Babasının zoruyla İngiliz subaylarıyla tanıştığını dile getiren Ester, İngilizlerin hilekâr bir dille kendisini etkilemeye çalıştığını fakat hiçbir zaman onlara inanmayacağını belirtir. İngilizlerin yapmış oldukları ahlaksızlıklardan bahseder.

Mektubu yazdığı sırada Araratyan içeri girer ve Ester'in yazdıklarını okur. Ester'in yazdıklarına sinirlenen Araratyan, Ester'den Vahan'ın adresini istese de Ester onun bu isteğine karşılık vermez. Araratyan Ester'i Miralay Keyvort'la yaşamayı kabul etmediği takdirde bir Taşnaklar vasıtasıyla mahvetmekle tehdit eder. Ester ise Vahan'ı ve Vahan'ın mensubu olduğu Bolşevikleri sevdiğini söyler. Araratyan buna daha çok sinirlenir ve Ester'i odasına kilitler.²⁰⁰⁵

Ester'in Vahan'a göndermiş olduğu başka bir mektuptan, Türklerin yakın zamanda Bakü'yü ele geçirecekleri, bu yüzden İngilizlerin Bakü'yü terk etmeye hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ester, Keyvort'un sık sık evlerine uğramasından İngilizlerin planlarını öğrenebilmiştir. Bu konuda Vahan'ı ve diğer Bolşevikleri uyarmak ister. Leyla'nın hem Vahan'ı hem de Raya'yı bulup onları mahvetmek istediğinden bahseder. Leyla'yla ilgili önlem alınması gerektiğini belirtir. Mektuptan anlaşıldığına göre Araratyan, Ester'i Keyvort'la Londra'ya göndermek istemektedir.

²⁰⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 246-262.

²⁰⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 266.

²⁰⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 268-269.

Babası Araratyan'ın İran'a göçmeye karar verdiğini, yanında kendisini de götüreceğini dile getiren Ester, Vahan'dan yardım ister.²⁰⁰⁶

İngilizler savaşı kaybetmiş ve Bakü'yü terk etmeye başlamışlardır. Başta Araratyan olmak üzere Menşevik ve Taşnak liderler Bakü'den İngiliz gemisiyle ayrılmaya hazırlanırlar. Ester, Raya'ya yazdığı mektupta İngilizlerin akşam saat onda bütün cepheleri terk edeceğini, gece 12'ye kadar ise Bakü'den ayrılacaklarını dile getirir. Babasının kendisini İran'a götürmek istediğini ifade eden Ester, Raya'yla anlaştığı gibi hareket ederek saat 10'da Raya ve arkadaşlarını bekleyeceğini söyler.

Bu nedenle hemen yola çıkmak isteyen Araratyan'a nazaran Ester, yavaş bir şekilde hareket edip evden olabildiğince geç çıkmaya çalışmaktadır. Leyla ise Ester'in tutuklatacak Raya ve diğer Bolşeviklerin yerini öğrenme peşindedir. Bu yüzden Ester'e limanda kendilerini bekleyen gemiyle beraber gitmeyi teklif eder. Onu Tağıyev'in evine çağırır. Ester, Leyla'nın bu teklifini kabul etmez. Onun amacı Leyla'yı kendi evine getirmektir. Miralay Keyvort Araratyan'ın evine gelerek Ester ve Araratyan'ı götürmek ister. Ester ise yavaş hareketlerle zaman geçirmeye çalışır. Keyvort'un gelişini fırsat bilen Ester, Leyla'yı arayarak yanına gelmesini, buradan beraber limana gitmeyi teklif eder.²⁰⁰⁷

Leyla, faytonla Ester'in yanına gelir. Ester'in eşyalarını toplamasına yardım eder. Araratyan ve hizmetiçi bir faytona, Leyla ve Ester ise başka bir faytona biner. Leyla, bindikleri faytonun kendi faytonu olduğunu ve Ester'i bu faytonla kaçıracağını düşünmektedir. Oysaki fayton Raya, Vahan ve Heydər'in Leyla'yı kaçırıp cezalandırmak için getirdikleri faytondur. Raya, Leyla'yı sonun da ele geçirmiştir. Raya, Vahan ve Heydər Ester'i de yanlarına alarak Vahan'ın annesi Şuşanik Xala'nın yanına giderler. Şuşanik Xala, Ester'i görünce çok mutlu olur. Raya, Ester ve Vahan'ı ele ele tutuşturarak onlara mutlu bir ömür sürmelerini diler.²⁰⁰⁸ Böylece Ester, sevgilisi Vahan'a kavuşmuş olur. Ester için artık ne Hamazasab ne Avetisov ne Araratyan ne de Keyvort vardır. Artık sadece kendisi ve sevgilisi Vahan vardır.

²⁰⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 298.

²⁰⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 312-315.

²⁰⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 316-317.

Doktor Araratyan: Ester'in babası ve Ermeni Millî Meclisinin başkanı Araratyan'ın romanda İngiliz ordusunun Bakü'ye gelmesi için aracılık yaptığı görülmektedir. Romanda onun İngilizleri Bakü'ye davet edilmesi işinde ilk sırada rol oynadığı dile getirilir.²⁰⁰⁹ Nitekim Leyla ve Raya'ya nezaret ederek onları Bakü'ye getirmesinin sebebi de budur. Leyla'nın ve Raya'nın Bakü'ye gelmesini sağlayarak Menşevik, SR ve Taşnak liderlerin Bolşeviklere karşı yapmış oldukları mücadeleyi gösterme arzusundadır. Bu sayede İngilizlerin gözüne girmeyi planlamaktadır.

Araratyan, siyasi menfaatlerini her şeyden önde tutan bir kişiliğe sahiptir. Ermeni Millî Meclisinde başkanlık yapabilmek için kızının Hamazasb'la nişanlandırmıştır. Ester, Hamazasb'la evlenmek istemez, ondan nefret eder fakat Araratyan: “*Sən mənim nüfuzumu öldürməyə və onu məhv etməyə çalışırsan.*”²⁰¹⁰ diyerek Ester'in Hamazasb'la evlenmesinin kendi nüfuzu için daha doğru bir yol olacağını düşünür.

Bu açıdan bakıldığında Araratyan, kendi siyasi nüfuzuna kızının mutluluğundan daha çok önem vermektedir. Araratyan için kızı Ester, onun siyasi anlamda başarı kazanmasında bir anahtar görevindedir. Bu sebeple Ester'in sadece Hamazasb'la yaklaşması yeterli değildir. Ester'in Cephe Kumandanı Avetisov'un ilgisine de karşılık vermesini ister. Avetisov, bu sayede Araratyan'ı Millî Meclise başkan seçilmesine yardımcı olacaktır.

Araratyan için siyasi olarak herhangi bir ahlak anlayışı yoktur. O, siyasi geleceği için hangi taraf uygunsa o tarafta olmayı tercih eder. Bunu yaparken de en önemli kozu kızı Ester'dir. Hamazasb ve Avetisov'un Ester'e yakın davranmasına müsaade eder ancak cephede işlerin değişmesi Türklerin İngilizlerden önce Bakü'ye girme ihtimalinin artması onun da fikirlerini değiştirir. İngiliz ordusunun Bakü'ye gelmesi onun için daha önemlidir. Ona göre Bakü'yü Bolşeviklerden ve Türklerden kurtaracak tek ordu İngilizlere aittir. Bu sebeple Bakü'ye gelecek olan İngiliz ordusunun iyi bir şekilde karşılanmasını ve misafir edilmesini ister.²⁰¹¹

Araratyan'ın İngilizlerle ilgili düşünceleri Enzeli'de General Denster-Vil'le görüşmesi sırasında daha net bir şekilde ortaya çıkar. İngilizler için “*Sən hələ bu nəcib*

²⁰⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 15.

²⁰¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 89.

²⁰¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 208.

milləti tanıırsan, sən hələ İngiltərə əzəmətini yaxşı bilmirsən.”²⁰¹² ifadelerini kullanan Araratyan, Denster-Vil’e söyleyeceklerini önceden kafasında tasarlar. Kafasındakileri general karşısındaymiş gibi kendi kendine konuşmaya başlar. İngiliz kültürüne girebilmek için Sovyet Rusya’sının bütün tekliflerini reddettiklerini, Ermeni milletinin istiklal kazanmak için elli yıldan beri Büyük Britanya’nın merhametine sığındığını fakat İngiliz hükümetinin Ermenilere bağımsızlık vaadi vermelerine rağmen onları zor günde düşman karşısında bırakıp çekildiğini söyler. Türkiye Ermenileri İngiltere himayesine sığınarak ölüm kalım savaşı vermişler fakat İngilizler herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Araratyan, ne olursa olsun yine eski dostları İngiltere himayesine girmeyi kabul ettiklerini buna rağmen eski dostlarının Bakü’ye az sayıda asker göndererek kendilerini gülünç duruma soktuklarını söylemeyi düşünür.²⁰¹³

Bu ifadelerden Araratyan’ın diğer Menşevikler gibi İngiliz hayranı olduğu ortaya çıkmış olur.

Hamazasb’ın Araratyan’a gönderdiği mektupta, Araratyan’la ilgili söyledikleri onun kişiliğinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Hamazasb, Araratyan’a karşı: “*Sənin kimi adi bir doktorun Britaniya missiyası ilə tanış olmasına mən səbəb oldum.*”²⁰¹⁴ ifadelerini kullanarak onun hem Ester’i hem de kendisini kullandığını, bundan sonra ne Avetisov’dan ne de kendisinden istifade edemeyeceğini dile getirir. Araratyan için ne Avetisov’un ne de Hamazasb’ın hiçbir önemi kalmamıştır. Ester’dan bir daha onlarla görüşmemesini ister.

Araratyan Bakü’ye gelen İngiliz ordusunun yetersiz olması üzerine kendinin güç bir durumda olduğunu düşünür. Onun hem Hamedan’a hem de Enzeli’ye giderek İngilizleri Bakü’ye davet etmek için yapmış olduğu müzakereler karşılıksız kalmıştır. Bu sebeple Taşnak ve Menşeviklerin tepkilerine maruz kalır. İran’a tekrar gitme ve ikinci defa General Denster-Vil’le görüşme kararı alır. Ester’i de yanına alarak tekrar Enzeli’ye doğru yola çıkar. Bakü Limanı’na vardıkları sırada kızı Ester’in çocukluk hatıraları Araratyan’ın kirli geçmişini gün yüzüne çıkarır.

Araratyan, 1905 yılında Bakü’den ailesinin yanına Karabağ’a gelir. Burada kendi gibi düşünen Ermenilerle evinde bir toplantı gerçekleştirir. Araratyan, Vali

²⁰¹² Ordubadi, DŞ, s. 246.

²⁰¹³ Ordubadi, DŞ, s. 247.

²⁰¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 222.

Baranovski'den aldığı emirler doğrultusunda Karabağ, Garyakin ve Cebrayıl'da olaylar çıkarmayı başarmıştır.²⁰¹⁵

Araratyan'ın amacı Karabağ'da ikinci bir Ermeni-Müslüman çatışması çıkarmaktır. Bu yüzden evinde bir toplantı düzenlenmesi için hazırlık yapılmasını ister. Karısı Sofiya Xanım, onun girişmiş olduğu bu işlerden rahatsızdır. Sofiya Xanım, Ester'den on beş büyük olan Hamazasb'ın Ester'le ilgilenmesine ve Araratyan'ın buna izin vermesine karşı çıkar. Araratyan ise Hamazasb sayesinde Taşnaksütyun Partisine birçok Ermeni gencinin katıldığını bu yüzden Hamazasb'a ihtiyaçları olduğunu dile getirir. Sofiya Xanım'ın itirazlarını görmezden gelen ona şiddet uygulayarak onu susturur.²⁰¹⁶

Araratyan, toplantıya gelen diğer Ermeni lidere Kafkas Valisi Vorontsov-Daşkov'a verilmek üzere yazmış olduğu dilekçeyi okur. Bu dilekçede yazılanlardan Araratyan'ın diğer Ermeni liderlerle Müslümanlara karşı yapmış olduğu faaliyetleri öğrenmek mümkündür.

Dilekçede Araratyan, Çar rejimine karşı oluşturulmak istenen Ermeni ve Müslüman ittifakının kurulmasını engellediklerini, Karabağ'da Ermeni-Müslüman çatışmalarının başladığını dile getirir. Bütün yapılan faaliyetlerin valinin emirleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini belirten Araratyan, halk arasında milliyetçilik ruhunu uyandırıp inkılap hareketinin sönmesi için validen yardım ister.²⁰¹⁷

Araratyan'ın Karabağ'da çıkarmış olduğu bu çatışmalarda masum insanların öldürülmesine karısı Sofiya Xanım artık dayanamaz ve intihar eder. Sofiya Xanım, son nefesinde Araratyan'ın bir katil olduğunu dile getirir. Çünkü o, Müslüman çobanlarının öldürülmesine mâni olan fakir bir Ermeni çobanını öldürmüştür. Sofiya Xanım'ın gömülmesini beklemeyen Araratyan, köyden ayrılır. Bir gün sonra köye döndüğünde karısının nereye gömüldüğünü dahi sormaz.²⁰¹⁸

Enzeli'ye ulaşan Araratyan, General Denster-Vil'le görüşür. Generalin gözünü boyamak için Bakü halkının, müttefikleri karşılamak için “*Yaşasın müttəfiqlərimiz,*

²⁰¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 232.

²⁰¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 235.

²⁰¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 236-237.

²⁰¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 238-239.

yaşasın!"²⁰¹⁹ diyerek köprüye gittiklerini, bu yüzden generalin de Bakü'de olması gerektiğini söyler. General Denster-Vil ise Araratyan'ın bu sözlerine inanmaz. Çünkü generalin elinde Bolşeviklerin İngilizlere karşı yazmış olduğu bir bildiri vardır. Araratyan, generali sakinleştirmek için Menşevik, SR ve Taşnak liderlerin generale vermiş oldukları vaatlerin hepsinin yerine getirileceğini dile getirir.

Görüşme sonrasında Denster-Vil, Araratyan ve kız Ester'i Enzeli Gümrük Müdürü Musyo Konnyon'un evinde teşkil edilecek ziyafete davet eder. Ziyafette birçok İngiliz subayının Ester'e yaklaşması Araratyan'ı mutlu etmiştir. Özellikle Miralay Keyvort'un Ester'le çok yakından ilgilenmesi Araratyan için önemli bir fırsattır. O, bu sefer, Ester'in ileride Keyvort'la bir gelecek kurmasını ister.

Ester'in Vahan'a yazdığı mektubu okuyan Araratyan, kızının Bolşeviklere rağbet beslediğini ve bir Bolşevik'e âşık olduğunu öğrenince Ester'den Vahan'ın adresini öğrenmeye çalışır. Araratyan: *"İngilislər nə olursa olsun sən miralay Keyvortla yaşamalısən. Belə olmazsa sən bir daşnak gedəsi vasitəsilə məhv etdirəcəyəm."*²⁰²⁰ diyerek Ester'i tehdit eder. Ester'in Araratyan'a söyledikleri Araratyan'ın iki yüzlü ve ahlaksız kişiliğini ortaya çıkarması bakımından önemlidir:

Hazırda bir əlin ingilislərin, o biri əlin türklərin ətəyində olduğu halda dişlərində də müsəvatın quyruğundan tutmusən. Halbuki, bir necə ay əvvəl müsəvatçılar və siz minlərcə erməni və türk kəndlisini qanına boyadınız. Çəkil gözümdən əli qanlı həyasız! Sən mənim atam deyilsən, sən mənim namusumu satmağa çalışan həyasız, vicdansız bir tacirsən, ver məni öldürsünlər.²⁰²¹

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Araratyan, hain, gaddar, karısı ve kızı tarafından katil olarak görülen, kendi şahsi çıkarı nasıl gerektiriyorsa o şekilde davranan, heves ve arzuları için masum insanların ölmesine göz yuman bir karakter olarak romanda yer almıştır.

²⁰¹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 250.

²⁰²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 269.

²⁰²¹ Ordubadi, DŞ, s. 269.

Sofiyə Xanım: Ester'in çocuk yaşta kaybettiği annesidir. Ester henüz on yaşındayken Sofiyə Xanım, kocası Araratyan'ın zalimliklerine dayanamamış, kendini zehirleyerek intihar etmiştir. Ölmeden önce son nefesinde Ester'den ne olursa olsun Hamazasb gibi kişilerden uzak durmasını vasiyet eder.²⁰²²

Araratyan'ın Hamazasb aracılığıyla Vahan'ın babasını öldürttüğünü Sofiyə Xanım'ın Araratyan'la olan diyalogundan öğrenmek mümkündür. Ermeni ve Müslümanları birbirine düşürüp kırdırdığı için kocası Araratyan'dan nefret eder.

Vahan: Ester'in çocukluk arkadaşı, aynı zamanda sevgilisi olan Vahan, Karabağlı Ermeni kökenli bir işçidir. Romanda Vahan, karakter olarak ilk defa Ester'e göndermiş olduğu mektupla ortaya çıkar. Bu mektupta Vahan, Ester'in para yardımını kabul etmez. Ne kadar yoksul bir işçi olursa olsun başkasının yardımına ihtiyaç duymayacağını, açlıktan çırpınmasına rağmen teslim olmayacağını dile getirir. Ester'in Taşnaklardan uzaklaşması gerektiğini, bu durumun görüşmelerine engel olacağını ifade eder. Çünkü mektuptan anlaşılacağı üzere Vahan, onurlu ve gururlu bir Bolşevik'tir. Ester'in de Bolşeviklerin safında yer almasını ister.²⁰²³

Ester, Vahan'a babasının yüzünden Hamazasb ve Avetisov gibi iki celladın arasında kaldığını, babasının her gün kendisini bunlardan birisine satmaya çalıştığını söylediğinde Vahan, buna karşı çıkar. Ester'in önce Hamazasb'dan daha sonra ise Avetisov'dan uzaklaşmasını tavsiye eder. Yakın zamana kadar işlerini düzeltereceğini, Ester'i de alıp yeni bir ev kuracağını dile getiren Vahan, Taşnakların ömrünün artık çok az kaldığını, teşkilatlarının çürümeye başladığını, Bolşeviklerin ise sağlam bir teşkilat haline geldiğini, Bolşeviklerin etrafında geniş kitlelerin toplanmaya başladığını ifade eder. Vahan, Bakü'deki savaştan Bolşeviklerin galip çıkacağına emindir.²⁰²⁴

Ester, Əminə aracılığıyla Raya'dan aldığı mektupta Raya'nın kaçırıldığını öğrenince Raya'ya yardım etmek için Əminə'yi de yanına alarak Vahan'la buluşur. Vahan, Əminə'yi görünce onun Heybət'in kardeşi olduğunu hatırlar. Heybət, Vahan'ın ustasıdır. Vahan'ın zor günlerinde Heybət, ona sahip çıkmış, birçok kez evinde ağırlamıştır. Vahan, Ester ve Əminə, "*Zavağzal Küçəsi*"ndeki kum tepenin üstünde

²⁰²² Ordubadi, DŞ, s. 239.

²⁰²³ Ordubadi, DŞ, s. 57.

²⁰²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 85.

oturup düşünmeye başlarlar. Bu esnada Vahan o ana kadar yaşamış olduğu başından geçen olayları hatırlamaya başlar.

Vahan henüz küçük bir çocukken, babasını²⁰²⁵ 1906 yılında Taşnakların saldırısı sonucu kaybetmiştir. Bakü’de yaşayan ablası ve eniştesinin yanına çalışmaya giden Vahan, burada aylarca iş bulamaz. Eniştesi Ayrapet verem hastası olduğu için herhangi bir işte çalışamaz. Bu yüzden Musa Nağıyev’in müdürü tarafından evinden çıkartılır. Sabunçu’da Hacı Qılman’ın harabe bir evinde kalmaya başlarlar. Yiyecek ekmek bile bulamayacak durumdadırlar. Ayrepet’in ölmesi sonucunda Ayrepet’in karısı ve çocukları ortada kalırlar. Onlara Əminə’nin abisi Heybət yardım eder. Çünkü Heybət, Ayrapet’in çırağıdır. Vahan’a petrol kuyularında bir iş bulur. Evinde misafir eder. Onun maaşını Ayrapet’in çocuklarının bakımı için kullanır. Heybət, Ayrepet’ten ne öğrendiyse aynısını Vahan’a da öğreteceğini söylemiştir. Vahan’da Ayrapet ve Heybət’in yolundan gitmeye ant içer. Şimdi ise Vahan, Heybət’in kardeşi Heydər’e ustalık yapmaktadır.²⁰²⁶Buradan anlaşılacağı üzere, Vahan’ın Bolşevik olmasını sağlayan, ona bu fikri aşılayan Heybət’tir.

Raya’nın hapisten kurtulması için Ester, Vahan ve Əminə planlarını yaparlar ve Ester, Raya’ya bir mektup gönderir. Bu plan doğrultusunda Vahan, Heydər’le beraber Raya’yı kurtarırlar.²⁰²⁷

Ester, Vahan’a bir mektup gönderir. Mektupta İngilizler Bakü’ye yeterli sayıda asker göndermediği için babası Araratyan’ın çok zor durumda olduğunu, “*Mərkəzi Kaspi Diktaturası*”nın babasını sıkıştırdıklarını, bu yüzden babasının İngilizlerle tekrar görüşmek için İran’a gideceğini ve kendisini de yanında götüreceğini dile getirir. İngilizlerle görüşükten sonra Bolşeviklerin hapsedileceği bilgisini vererek Vahan’ı uyarmaya çalışır. Vahan mektubu okuduktan sonra şehre gitmeye ve Ester’i görmeye karar verir. Heydər’le beraber şehre giden Vahan, Türklerin korkusundan şehirden kaçmaya çalışan Ermeni burjuvazisini görür. Vahan için onlar birer maymundur. Kendi

²⁰²⁵ Romanın bu bölümünde “*Vahanın anasını 6-cı ildə daşnaklar öldürmüşdü.*” ifadesi geçmektedir. Oysaki romanın ilerleyen bölümlerinde Ester’in çocukluk yıllarına yer verilirken Vahan’ın babasının Taşnaklar tarafından öldürüldüğü dile getirilmiştir. Nitekim Vahan, Ester’i kaçırıp annesinin evine getirir. Vahan’ın annesi Şuşanik Xala Ester’i görünce çok mutlu olur. Burada yazardan kaynaklanan kurgusal bir hata olduğu görülmektedir. Çünkü romanın diğer basımlarında da aynı hata mevcuttur. Bkz. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=231671&pno=71>, (27.03.2023).

²⁰²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 152.

²⁰²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 182.

menfaatleri için halkı sömürür, halkın bu zor gününde ise halkı düşmanın önünde bırakıp kaçarlar. Onlar kuduz birer canavar gibidir.²⁰²⁸

Vahan'ın kaçan Ermeniler hakkında bu ifadeleri sosyalizmin burjuvaziye bakış açısını yansıtması bakımından önemlidir. Marksist ideolojiye göre burjuvazi proletaryanın en büyük düşmanıdır. Bu sebeple romanda burjuvazi Bolşevik olan Vahan'ın ağzıyla kuduz bir canavar olarak nitelendirilmiştir.

Vahan'ın geçmişiyle ilgili bilgileri limanda Enzeli'ye gitmek için bekleyen Ester'in çocukluk yıllarını hatırlaması sonucunda elde etmek mümkündür. Ester, 1905 yılında babasının Karabağ'da Ermeni-Müslüman çatışmasının çıkmasına sebep olduğunu hatırlar. Araratyan, fakir bir Ermeni çobanını, Müslüman çobanları Taşnakların saldırısından koruduğu için öldürtmüştür. Ester'in annesi Sofiya Hanım, babasının bu zalimliklerine dayanamamış ve bu yüzden intihar etmiştir. Ester, küçük yaşta annesini kaybetmenin üzüntüsünden annesiyle dolaştığı Gerger Çayı'nın kenarına gider ve burada çobanlık yapan Vahan'la karşılaşır. Vahan, Ester'in annesini yeni kaybettiğini öğrenir ve onu teselli etmeye çalışır. Beraber yemek yerler. Vahan babasının Taşnaklar tarafından nasıl öldürüldüğünü Ester'e anlatır. Bazı silahlı Ermeniler, babasından Müslüman çobanların geçeceği istikameti sorar. Vahan'ın babası Arustam, Müslüman çobanların öldürüleceğini tahmin ederek bu silahlı Ermenilere yanlış bilgi verir. Ertesi babasını bu Ermeniler öldürürler. Bu anlatımdan, Vahan'ın Ermeniler tarafından öldürülen babasının Araratyan'ın öldürttüğü ve Sofiya Hanım'ın son nefesinde dile getirdiği o fakir Ermeni çobanı olduğu anlaşılmaktadır.²⁰²⁹

Vahan ve Raya, Ester'den bir mektup alırlar. Bu mektupta Ester, İngilizlerin Bakü'den tamamen çekileceklerini, 26 Komiser'i de yanlarında götüreceklerini dile getirir. İngilizlerin çekilmesiyle babası Araratyan'ın da kendisini alıp İran'a kaçacağından, kendisini Miralay Keyvort'la yakınlaşmaya zorladığından bahseder. Ester Bakü'de kalmak istese bile Türklerden ve Leyla'dan korkmaktadır. Leyla Ester'in Bolşevikler için çalıştığının farkındadır. Türkler geldikten sonra Ester'i rahat bırakmayacaktır. Bu yüzden Ester, Vahan ve Raya'dan yardım ister. Raya ve Vahan ise Ester'e bir cevap mektubu yazarlar. Bu mektupta Ester'e yardım edeceklerine, onun

²⁰²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 230.

²⁰²⁹ Ordubadi, DŞ, ss. 241-243.

İngiliz miralayına satılmasına ve İran'a gitmesine engel olacaklarına dair söz verirler.²⁰³⁰

Raya, Vahan, Heydər, Pavluşa, Jenya, Məhəmməd, Əsgər və Qulu toplantıdan sonra Vahan'ın evinde bir araya gelirler. Ester, başka bir mektup göndermiştir. Bu mektubu okumaya başlarlar. Mektubunda Ester, İngilizlerin Bakü'den ayrılacakları saati kesin olarak bildirir ve 26 Komiser'in ailelerinin de hayatlarının tehlikede olduğunu dile getirir. Bunun üzerine evde bulunanlar diğer Bolşevikleri kurtarmak için şehre doğru yola çıkarlar.²⁰³¹

Romanda Leyla'nın kaçırılmasına Vahan'ın da iştirak ettiği görülür. Leyla hapsedilirken Ester de babası Araratyan'dan ve Keyvort'tan kurtulmuştur. Raya, Vahan ve Heydər, Vahan'ın annesi Şuşanik Xala'nın yanına giderler. Şuşanik Xala, Ester'i sorar. O sırada Ester ve Əminə de içeri dahil olurlar. Raya, Ester ve Vahan'ı ele ele tutuşturarak onlara bir ömür boyu mutlu olmalarını diler. Böylece Vahan, çocukluğundan beri sevdiği fakat Araratyan yüzünden bir türlü kavuşamadığı Ester'e kavuşmuş olur.²⁰³²

Şuşanik: Şuşanik karakteri hem Vahan'ın ablası hem de annesi olarak romanda yer almıştır. Vahan, eniştesi aynı zamandan ablasının kocası olan Ayrapet'in yanına Bakü'ye gider. Ayrapet, verem hastası bir işçidir. Bir süre sonra Ayrapet ölür. Romanda Ayrapet'in işçi arkadaşlarının gelip Ayrapet'i gömdükleri fakat karısı Şuşanik ve çocuklarına kimsenin yardım etmediği dile getirilir. Şuşanik, Vahan'ı Heybət'le tanıştırırken “*Şuşanik işçini qardaşı Vahanla tanış edərək:*”²⁰³³ ifadesi kullanılır. Bu ifadelerden Şuşanik'le Vahan'ın kardeş olduğu anlaşılmaktadır.

Romanın ilerleyen bölümlerinde ise Vahan, Raya ve Heydər Ester'i Araratyan'ın elinde kurtarmak için kaçırlar. Eve girdiklerinde romanda “*Vahan'ın anası Şuşanik xala onları qarşılayıb soruşdu*”²⁰³⁴ ifadeleri geçer. Bu ifadeden ise Şuşanik'in Vahan'ın annesi olduğu görülür. Dolayısıyla romanda Şuşanik karakteriyle ilgili kurgusal bir problem söz konusu olduğu göze çarpmaktadır.

²⁰³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 298-299.

²⁰³¹ Ordubadi, DŞ, s. 312.

²⁰³² Ordubadi, DŞ, s. 317.

²⁰³³ Ordubadi, DŞ, s. 152.

²⁰³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 317.

Avetisov: Türk ordusuna karşı Bakü'nün savunmasında cephe kumandanı ve erkan-ı harp miralayı olarak görev yapan Avetisov, Taşnaksütyun Partisi üyesidir. Doktor Araratyan'ın kızı ve Hamazasb'ın nişanlısı Ester'e aşıktır. Bu sebeple Tabur Kumandanı Hamazasb'la aralarında bir çekişme söz konusudur. Örneğin Metropol Oteli'ndeki ziyafete sonradan dahil olan Hamazasb'ın Ester'e: “*O güldən birisini çıxarıb öz əlinlə yaxama sanc!*”²⁰³⁵ demesi Avetisov'u kıskandırmak içindir. Nitekim Ester'in gülü Hamazasb'ın yakasına takması Avetisov'un kıskanmasına ve sinirlenip masadan kalkmasına sebep olmuştur.

Ester'le birlikte Fabrik-Zavod bölgesine aynı faytonda giden Avetisov, Hamazasb'ı kötüleyerek Ester'e olan sevgisini dile getirir. Avetisov, Ester'in Hamazasb'dan korktuğu için onunla hala nişanlı kaldığını düşünmektedir. Avetisov'a göre Hamazasb tembel ve değersiz bir subay, küçük bir tabur komutanıdır. Onu Taşnak olmamakla suçlar. Kendisini ise önemli bir komutan olarak görür. Ermeni milletinin gurur duyduğu bir askerdir. Eğer isterse Ester'in babası Araratyan'ı Ermeni Millî Meclisi'nin başkanı olarak seçtirebileceğini söyler.²⁰³⁶

Ester, Avetisov'un Taşnak olmasını, babasına saygın bir nüfuz kazandırmasını önemsemez. Avetisov'u cepheden çekilmekle suçlar. Türk-Alman ordusu her gün yeni mevkileri ele geçirmektedir. Ermeni taburları ise savaşmaktan çekinmekte, Avetisov'u kastederek Ermeni liderlerinin ise bir kızın sevgisi için kavga ettiklerini dile getirir.²⁰³⁷

Ester'in Avetisov'a yapmış olduğu bu eleştiride büyük bir haklılık payı vardır. Çünkü Avetisov için cephede verilen savaş, ülke savunması, halkın çektiği sıkıntılar önemli değildir. O, her şeyi geride bırakmak, Ester'i de yanına alıp Fransa'ya gitmek ister.²⁰³⁸

Romanda cepheyle ilgili askeri bilgileri Avetisov'un Araratyan'a göndermiş olduğu mektuplardan öğrenmek mümkündür. Bu mektupların birinde Avetisov, Türk ordusunun Bakü'ye doğru ilerlediğini, Biçeraxov'un cepheyi terk ettiğini, cephede sadece iki yüz askerin kaldığını, Ermeni taburlarının elbisesiz oldukları için muharebeye iştirak etmekten kaçındıklarını anlatır. Türk ordusunun büyük bir kuvvetle Bakü'ye

²⁰³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 21.

²⁰³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 49.

²⁰³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 51.

²⁰³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 52.

yaklaştığını, bu nedenle beyaz bayrak açıp Türklerle barış müzakereleri yapılması gerektiğini söyler.²⁰³⁹

Avetisov cepheden Ester'e de mektup göndermiştir. Mektupta Ester'e duyduğu sevgiyi dile getiren Avetisov, Hamazasb'ı kötüler. Ester'e: “*Ester sən mənim sən. Mənim dodaqlarım sənənin dodaqlarından başqasına dəysə cəhənnəm odu ilə kabab olsun.*” şeklinde hitap ederek ondan da kendisi için ant içmesini ister. Ona ölünceye kadar Paris'te yaşamayı vadeder.²⁰⁴⁰

Avetisov, cephede Petrov'la yapmış olduğu telefon görüşmesinde cepheden çekilmek istediğini söyler. Petrov ise buna karşı gelmektedir. Her ne pahasına olursan olsun cephede Türklere karşı mücadele edilmesini ister. Avetisov ise askerin isteksizliğini bahane etmektedir. Yapılan telefon görüşmesinden sonra yanındaki subaylara Türklerle müzakere yapılması emrini verir. Mikoyan bu emre karşı gelir ve müzakere fikrinin Komiserler Meclisine bildirilmesini söyler. Avetisov yanındaki subayları silahla tehdit etse bile fayda etmez. Mikoyan, Komiserler Meclisine telefon açarak Avetisov'un Petrov'un emirlerine uymadığını ve Türklerle barış müzakeresi yapmak istediğini söyler. Şaumyan yeni kuvvetler gelene kadar cepheyi savunmalarını emreder. Bunun üzerine böylesine zor bir durumda Avetisov'un yaptığı ilk iş Ester'i aramaktır. Ester'e gönderdiği mektubu okuyup okumadığını sorar. Onu görmek için sabırsızlandığını dile getirir. Sonrasında ise Araratyan'la görüşür. Türklerin birkaç saat içinde Bakü'ye girebileceğini, korkmaması gerektiğini, onlar şehirden ayrılınca kadar şehri müdafa edebileceğini iletir.²⁰⁴¹

Bu yapılan telefon görüşmesinden sonra Hamazasb, Ester'le görüşmek için Avetisov'un odasına girer. Ester'le yapmak istediği telefon görüşmesini Avetisov engeller. Hamazasb, bunun hesabını soracağını söyler ve odadan ayrılır.²⁰⁴²

Bu olay Avetisov ve Hamazasb arasındaki çekişmenin cephe içerisinde de gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bakü böylesine zor durumdayken iki komutan, Ester yüzünden tartışmaktadır. Avetisov, cephe kumandanı olmasına rağmen

²⁰³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 170.

²⁰⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 175-176.

²⁰⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 184-185.

²⁰⁴² Ordubadi, DŞ, s. 186.

ne Mikoyan'a ne de Hamazasb'a söz geçirememektedir. Bu da onun ne kadar başarısız bir asker olduğunun göstergesidir.

Avetisov'un Araratyan'a gönderdiği başka bir mektupta Avetisov, kendisinin Taşnaksütyun Partisi için ne kadar önemli işler yaptığından bahseder. Bu işlerin en önemlisi Bolşevikleri Güney Kafkasya'daki siyaset sahnesinden silmektir. Bu yüzden Araratyan'dan Hamazasb gibi insanları kendisine tercih etmemesini, ondan korkmamasını, onunla evlendirerek Ester'in hayatını mahvetmemesini ister. 1906 yılında Araratyan'ın en zor gününde, bütün Taşnakların ondan nefret ettiği bir zamanda ona ilk yardım edenin Hamazasb değil kendisi olduğunu dile getiren Avetisov, onun nüfuzunu artırmak için General Qaloşçarov'u yeniden Karabağ'a getirmek için Tiflis'e gittiğini, Borontsov-Daşkov'un hanımıyla görüştüğünü, Tiflis'teki Müslüman vekilleri Qaloşçarov'un Karabağ'a gönderilmesi için ikna ettiğini hatırlatır. Borontsov-Daşkov'un yardımcısı Malaman'ın soruşturma için Karabağ'a gelmesini, Vali Alftan ve Miralay Muavini Vevron'un Karabağ'dan gönderilmesini kendisinin sağladığını ifade eder. Yaptıkları bu iyiliklerin karşılığında Ester'le beraber hayat kurmasına onay vermesini ister.²⁰⁴³

Mikoyan: Avetisov'un emir subaylarından biri olan Mikoyan, Avetisov'un cepheden geri çekilip Türklerle barış yapmasına karşı çıkar. Avetisov, Petrov'un her ne koşulda olursa olsun cephede Türklere karşı müdafaa yapılması emrine rağmen askerlerin isteksizliğini bahane ederek Türklerle barış yapma fikrindedir. Mikoyan ise *"Biz heç vaxt Türkiyə ordusunun mərhəmətinə əl uzatmayacağıq."*²⁰⁴⁴ diyerek Avetisov'a karşı gelir. Avetisov'un onu tehdit etmesine karşılık Mikoyan, teslim olmaktansa ölmenin daha şerefli olacağını söyler. Sonrasında Komiserler Meclisini arayıp cephedeki durumu ve Avetisov'un kendilerini Türklerle barış yapma konusunda tehdit ettiğini anlatır. Bunun üzerine Şaumyan, Mikoyan'a şehirdeki bütün kuvvetlerin seferber edileceğini, yeni kuvvetler gelene kadar cepheyi savunmaları gerektiğini emreder.

²⁰⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 224.

²⁰⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 184.

Hamazasb: Cephede tabur kumandanı olarak görev yapan Hamazasb, Ester’le nişanlıdır. Ester sebebiyle Avetisov’la aralarında nefrete dayalı bir çekişme vardır. Hamazasb, Ester’i çocukluğundan beri sever. Ester’le aralarında 15 yaş olmasına rağmen Hamazasb, Ester henüz on yaşındayken Ester’i karısı olarak görmeye başlamıştır. Nitekim Ester’in annesi Sofiya Xanım’ın Hamazasb’tan nefret etmesinin sebeplerinden biri de Ester’in küçük yaşta olmasına Hamazasb’ın Ester’le evlenmek istemesidir. Bunun böyle olmasının tek müsebbibi Doktor Araratyan’dır. Çünkü o her zaman “*Mənim iki övladım vardır, birisi Ester, birisi də Hamazasb*”²⁰⁴⁵ diyerek Hamazasb’ın Ester’le olan ilişkisini onaylar. Araratyan’ın Hamazasb’a sahip çıkıp onu kızıyla evlendirmek istemesinin sebebi Hamazasb’ın Araratyan’a nüfuz kazandırabilmesidir. Araratyan, Hamazasb sayesinde Ermeni Millî Meclisine üye olarak seçilebilmiştir.

Sofiya Xanım’a göre Hamazasb, eli kanlı bir katildir. Kocasını Araratyan ve Hamazasb, hem Ermenilerin hem de Müslümanların ölümüne sebep olmuşlardır. Bu sebeple kızına Hamazasb gibi insanlardan uzak durmasını, onları düşman olarak görmesini vasiyet eder.²⁰⁴⁶

Hamazasb her ne kadar Ester’i sevip onunla evlenmek istese de Ester, ona karşı aynı duyguları paylaşmaz. Metropol Oteli’nde verilen ziyafetten sonra Hamazasb cepheye dönmeden önce Ester’le vedalaşır. Bu vedalaşma sırasında Ester’den gelecekle ilgili ümit verici sözler duymak ister fakat bunu duyamaz.²⁰⁴⁷ Çünkü Ester Hamazasb’ı sevmemektedir. Avetisov’a Hamazasb’ı sevmediğini ve onunla evlenmeyi düşünmediğini söyler.²⁰⁴⁸

Ester’e göre Hamazasb; ayyaş, doymak bilmeyen, şeref yoksunu ve kaba bir insandır. Ester’in gözünün önünde bir Ermeni askerini dövüp ona küfürler etmiştir. Onu, Ermeni halkının düşmanı olarak görür. Bu yüzden ondan nefret eder.²⁰⁴⁹

Hamazasb, Araratyan’a gönderdiği mektupta cephedeki durumla ilgili bilgi verir. Cephede büyük bir cesaret gösterdiklerini fakat ordunun içerisinde iş birliğinin

²⁰⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 235.

²⁰⁴⁶ Ordubadi, DŞ, s. 239.

²⁰⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 25.

²⁰⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 50.

²⁰⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 89.

olmaması sebebiyle zafere ulaşamadıklarını, Bolşevik kuvvetleri ve Petrov'un planlarına karşı geldiklerini dile getirir. Bolşevikler cepheyi terk etmemeyi ve Rusya'dan destek gelene kadar Türkleri Bakü'ye sokmamayı talep etmiş fakat bu talep kabul edilmemiştir. Yapılan toplantı sonucunda cepheyi savunmanın mümkün olmadığı kararına varılmıştır. Hamzasb, bu mağlubiyetin Avetisov'un beceriksizliğinden kaynaklandığını dile getirerek Türklerle barış görüşmelerinin yapılması gerektiğini ifade eder. Araratyan'ın, her ne olursa olsun korkmaması gerektiğini, kendisinin ve taburunun Bakü'ye dahil olduktan sonra onu müdafaa edeceğini belirtir.²⁰⁵⁰

Ester'e gönderdiği mektupta ise ona tehditler savurur. Çünkü Ester, öncesinde evlerinde yapılan ziyafette Hamzasb'la ilgilenmemiş, Avetisov'a yakın davranmıştır. Bu yüzden Hamzasb, bu işi silah gücüyle halletmeye karar verdiğini dile getirir. Kendisine ait taburuyla yakında Bakü'ye geleceğini, Ester'in hazırlanması gerektiğini, istediklerini alamazsa hem Ester'i hem Araratyan'ı hem de Avetisov'u mahvedeceğini söyler. Ester'i önce İran'a sonra da Fransa'ya götüreceğini ifade eder.²⁰⁵¹

Hamzasb, Doktor Araratyan'ın kendisini kullandığını, Ester'in kendisiyle evlenme gibi bir niyetinin olmadığını anlamıştır. Bu yüzden Araratyan'a bir mektup gönderir. Mektupta Hamzasb, Araratyan'a "*Doktor!*" şeklinde hitap eder. Romanda Hamzasb'ın Araratyan'a mektup yazarken her zaman kullandığı "*Möhtərəm doktor!*", "*Mənim atam əvəzi doktor!*"²⁰⁵² ifadelerini kullanmamasının Araratyan'ı sinirlendirdiğinden söz edilir. Dolayısıyla Hamzasb için Araratyan artık sıradan biridir. Bu mektup aracılığıyla Hamzasb'ın geçmişiyle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür.

Hamzasb, mektupta anlattıklarına göre Araratyan'la tanışmadan önce Taşnakların niyetlerinin ne olduğunu bildiği için onlara katılmak istememiştir. Hiçbir zaman Müslümanlarla yüz göz olmak gibi bir amacı yoktur. Çünkü Müslüman bir ailede büyümüştür. Kendisi Müslümanlar tarafından büyütülmüş, onların sayesinde insan içine çıkabilmiştir. Müslüman kadınlar ona oğlum diye hitap etmiş, hastalandığında bir anne ve bir kız kardeş gibi başında beklemişlerdir. Müslüman köylerine gittiğinde köyün delikanlıları onun için kurbanlar kesmiş, onların yasına ağlamış, düğünlerinde

²⁰⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 171-172.

²⁰⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 174.

²⁰⁵² Ordubadi, DŞ, s. 221.

oynamıştır. Aynı şekilde Ermeniler tarafından da sevilip sayılmış, namuslu bir insan olarak kendi emeğiyle yaşamıştır.

Araratyan'la tanışıp Taşnaklara katıldıktan sonra her şeyini kaybettiğini ifade eden Hamazasb, Araratyan yüzünden elini kana buladığını, her iki milletin dostluk ve rahatlığını bozmaya çalıştığını dile getirir. Aile şefkati gördüğü Azerbaycan kadınlarının evlerini yağmaladığını, daha önce onun için sofralar kuran kızları bir parça ekmeğe muhtaç ettiğini, hastalandığında başında bekleyen insanların başını kestğini, onun için kurban kesen köylülerin sürülerini yağmaladığını, oğullarını kestğini, köylerini ateşe verdiğini söyler. Taşnaklar yüzünden iki milletin birbirlerini mahvetmesine, birbirlerine silah çekmelerine sebep olduğunu, bu yüzden her iki milletin de nefretini kazandığını belirtir.

Hamazasb Ermeni işçi ve köylülerinin hem kendisini hem de Taşnakları sevmediğinin artık farkındadır. Artık elinde hiçbir şey kalmamıştır. Ester'le olan muhabbetinin kesilmesini de Araratyan'ın iki yüzlü davranmasına bağlar. Ermeni Millî Meclisi kurulduğu zaman Hamazasb silah zoruyla Araratyan'ı bu meclise üye olarak seçirmiştir. Araratyan gibi basit bir doktorun Britanyalı diplomatlarla tanışmasına kendisi vesile olmuştur. Hamazasb, Araratyan'ın Ester'i nüfuz elde etmek için kullandığını, onu önce kendisine vadettiğini fakat kendisiyle işi bitince şimdi de Avetisov'a hediye olarak vermeye çalıştığını anlamıştır.²⁰⁵³

Keyvort: Ester, babası Doktor Araratyan'la Enzeli'de Gümrük Müdürü Konnion'un evinde bir ziyafete katılır. Bu ziyafette Araratyan ve Ester'le tanışan Miralay Keyvort, Ester'le yakınlaşmaya çalışır. Ona iltifatlarda bulunup onu etkilemek ister. Bu yüzden Ermeni edebiyatıyla ve sanatıyla yakından ilgilendiğini söyler.²⁰⁵⁴

Ziyafette Ester'le daha fazla konuşma imkânı bulamayan Keyvort, Bakü'ye dönüş yolunda Doktor Araratyan ve Ester'e gemide eşlik eder. Romanda Keyvort'un kendisini Ester'e sevdirmek ve onu kandırmak için Ermenilerle ilgili konuşmaya başlar. Bakü'ye Ermeni halkını kurtarmak için gittiklerini, bu konuda Kral'ın General'e özel olarak yazılı bir emir gönderdiğini, bu yüzden asıl amaçlarının Ermenileri bağımsızlıklarına kavuşturmak olduğunu dile getirir. Sonrasında aile kökenlerinden

²⁰⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 222-223.

²⁰⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 254.

bahseder. Ailesinin İngiltere’de oldukça tanınmış bir aile olduğunu, köklerinin 18. yy’a kadar dayandığını, aslen Londralı olduklarını, büyük dedesi Banks’ın kralın müşaviri olarak görev yaptığını ve doğa bilimleriyle ilgili binlerce cilt kitabının kütüphanelerde halen yer aldığını anlatır.²⁰⁵⁵

Bakü’de mecliste birleşik oturuma katılan Keyvort, bütün vaktini cepheyi gezmekle geçirdiğini, durumun hiç de ümit verici olmadığını, siperlerin ve geri çekilmek için kullanılacak yolların durumunun oldukça kötü olduğunu belirtir. Askerlerin yerleştirildiği mevkihlerin savaş için elverişli olmadığını ve ne pahasına olursa olsun bu mevkihlerin daha ilerisine kadar gidilmesi gerektiğini, bunun da ancak yerli ordunun tekrar düzenlenmesiyle mümkün olacağını ifade eder. Keyvort, cepheyi gezdiği sırada askerlerin askeri teçhizatları gereksiz bir şekilde kullandıklarını, düşman hedeflerini gözetmeden gelişi güzel ateş açtıklarını aktarır. Onun bu ifadelerinden yerli ordunun ne kadar deneyimsiz ve acemi olduğu ortaya çıkar.²⁰⁵⁶

Keyvort, Ester’le birlikte Londra’da yaşamak istemektedir. Onun bu isteği Araratyan tarafından da kabul görür. Araratyan, Keyvort’un Ester’e olan ilgisini gördükten sonra Ester’in ne Hamazasb’la ne de Vahan’la görüşmesini ister. Türk ordusunun cephede galibiyet elde etmesi üzerine İngilizler Bakü’yü terk etme kararı alırlar. Bunun üzerine Bakü’deki İngiliz yanlıları da İngiliz gemileriyle Bakü’den kaçmaya çalışırlar. Araratyan da bunlardan biridir. İngilizlerin verdiği izin sayesinde Ester’le beraber İngiliz gemisiyle Bakü’den ayrılmak için hazırlık yapmaktadır. Ester ise Bakü’de kalmak istemektedir. Araratyan’ın tüm acelesine rağmen Ester oldukça ağır hareketlerle yolculuk hazırlıkları yapar. Babasına sakin olmasını, Keyvort’un kendileriyle lazımcıca ilgileneceğini söyleyerek onu oyalamaya çalışır. Keyvort, Araratyan’ın evine geldiğinde Ester’in hazırlandığını görünce çok sevinir. Ester’in kendisiyle beraber İran’a geleceğini oradan da İngiltere’ye geçeceklerini düşünür. Keyvort, Ester’e limana giden köprüyü geçmek için gerekli olan izin belgelerini vererek oradan ayrılır.²⁰⁵⁷

²⁰⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 260-261.

²⁰⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 264.

²⁰⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 314-315.

Stoks, Kuper, Anneta ve Buniskin: Enzeli'deki ziyafette Ester'le tanışıp yakınlaşmaya çalışan İngiliz subaylarıdır. Bu subayların ortak özellikleri Ester'i etkilemek için aile kökenlerinden bahsetmeleri ve bununla övünmeleridir.

Yüzbaşı Stoks, büyük dedesi Addison'dan bahsederek onun İngiltere'nin tanınmış yazarlarından biri olduğunu dile getirir. Dedesinin Latince şiirler yazdığı şiirlerle kralın sevgisini kazandığını, Fransa ve İtalya'ya seyahatlerde bulunduğunu ve 1702'de bir seyahatname yazdığını anlatır. Dedesi İrlanda'da baş kâtip olarak görev yapmış, oradan döndükten sonra edebiyatla ilgilenmiş ve bazı dergiler yayımlamıştır.²⁰⁵⁸

Stoks'tan sonra Ester'in yanına Yüzbaşı Kuper gelir. Dedesi Adlor'un İngiltere'nin 12. yy'da yetiştirdiği meşhur bir bilim adamı olduğunu söyleyen Kuper, dedesinin matematikle ilgili birçok Arapça eseri İngilizceye çevirdiğini dile getirir. Kuper, kendi ailesiyle ilgili uzunca bir şekilde bilgi vermeye devam ederken Anneta, Ester'le tanışmak için ister. Kendisinin İngiltere'yi eserleriyle ışıklandıran ve tarihe unutulmaz bir iz bırakan Volter-Skott ailesinin ne genç, şair ruhlu bir üyesi olarak tanıtır. Dedesinin İskoçyalı bir şair ve hikâye yazarı olduğunu dile getirir. Anneta'nın ardından Binbaşı Buniskin Ester'le tanışma fırsatı bulur. Kendisini ünlü Sibtorp'un torunu olarak tanıtan Buniskin, dedesinin İngiltere'nin en meşhur doğa bilimcilerinden birisi olduğunu, botanikle ilgili kitaplarının yüksek okullarda okutulduğunu anlatır.²⁰⁵⁹

Əminə:

Ağabala Quliyev'in evinde hizmetçilik yapan Əminə, Raya'nın bu evde hapsedilmesi sonucunda Raya'ya hizmet etmekle görevlidir. Raya bu evde Əminə ile yakınlaşmaya çalışır. Beraber çay içmeyi teklif eder. Əminə ise çekingen davranmaktadır. Ağası dediği Ağabala Quliyev'in buna izin vermeyeceğini söyler. Bunun üzerine Raya, Ağabala Quliyev'e bir mektup yazar. Mektupta Əminə ile gün içerisinde zaman geçirdiği için çok rahat ve huzurlu olduğunu fakat gece yalnız kaldığı için hapis hayatı yaşadığını hissettiğini söyler. Bu yüzden geceleri Əminə'nin yanında

²⁰⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 255.

²⁰⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 256-257.

kalması için Ağabala'dan izin ister. Ağabala'nın izin vermesi üzerine Əminə geceleri də Raya'nın yanında kalmaya başlar.²⁰⁶⁰

Raya, Əminə'nin ayda beş manat kazandığını öyrəndəndə bu qədər az bir maaşla yaşamanın mümkün olub olmadığını sorar. Əminə isə: *“Bu da olmasa neylərəm? Ailəmiz dağılmışdır.”*²⁰⁶¹ şəklində cavab verir və bunun səbəbini anlatmaya başlar.

Əminə, ailəsində böyükdən küçüğe hər kəsin petrol işində çalışdığını, babasının bu iş yüzündən sakit qaldığını və evdə yataq bir şəkildə yaşadığını anlatır. Qardaşlarının üçü də petrol işində çalışan Əminə'nin böyük abisi Heybət'in Ramana'da, Musa Nağıyev'in petrol kuyularında çalışdığını, işçilərin bütün tələblərini işverənlərə abisinin qorxusuzca tələtdığını söylər.

Əminə, annesinin qarşı çıxmasına rəğmən abisinin arkadaş Qüdrət'e aşiq olmuş və onunla nişanlanmışdır fəkat nişanlılıqları bir aydan fəzla sürməz. Nişanlandıqlarından üç gün sonra Əminə'ye görücü gəlir. Annesi bu görücləri qəbul etmişdir ancaq Əminə'nin gələn kişilərin görücü olduqlarından xəbəri yoxdur. Annesi Əminə'ye gələn kişilərin Qoçu Qurban'ın qız qardaşının oğlu Əlibala için gəldiklərini, Əlibala'nın Bakü'də parmaqla göstərilən birisi olduğunu, bütün patronların ona hürmət bəslədiyini söylər. Əminə, annesinə cavab verəz, ağlayaraq babasının yanına gider. Hər nə qədər babası annesinə ikna etməyə çalışsa da annesi: *“Qızımı, zəhlərəm, boğaram, amma Qüdrətə vermərəm, acın birisinə ələ gətməkdənsə qənrə gətmək yaxşıdır.”*²⁰⁶² diyərək Əminə'yi Əlibala'yla evləndirmək istər. Bunun üzərinə görüclər Əminə'ye nişan yüzüğü gətirir. Əminə, bu yüzüğü geri çevirmək istər. O sırada abisi Heybət gəlir, *“Mən sağ ikən qoçu Əlibala, bacımı ələ bilməz.”*²⁰⁶³ diyərək Əminə'nin Əlibala'yla nişanlanmasına mənəi olur.

Əminə, abisi Heybət'in qrevlərdə sözcülük yaptığı və işçiləri Musa Nağıyev'e qarşı örgütlədiğı için Qoçu Qurban və Əlibala tərəfindən öldürüldüğünü fəkat katillərin tutuklanıp həpsə atılmadığını dilə gətirir. Bunun üzərinə Heybət'in ən qayın arkadaş

²⁰⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 137.

²⁰⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 140.

²⁰⁶² Ordubadi, DŞ, s. 143.

²⁰⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 143.

olan Qüdrət, Heybət'in intikamını almak için Əlibala'yı bıçaqlayaraq öldürür. Qüdrət ise Sibirya'ya sürülür.²⁰⁶⁴

Bütün bu olanları ağlayarak anlatan Əminə, Raya'nın da abisi Heybət'in yolundan gittiğini öğrenince Raya'nın Bolşevik olduğunu anlar. Əminə, Bolşevikləri sevdiğini, abisinin de Bolşevik olduğunu söyler ve Raya ile daha yakın arkadaş olurlar. Bunun üzerine Əminə, Raya'ya haptisten kurtulması için yardım etməye başlar. Raya'nın yardım istemek için yazmış olduğu mektubu Ester'e götürür. Ester, Əminə'yi Vahan'la tanışdırır. Vahan, Əminə'yi görür görmez onun Heybət'in kız kardeşi olduğunu anlar. Vahan, Heybet'in çırağıdır. Heybet, ustası Ayrapet'in kayını olan Vahan'a sahip çıkmış, onu birçok kez evinde ağırlamış ve ona yanında iş bulmuştur. Heybət öldükten sonra ise Heybət ve Əminə'nin kardeşi Heydər'e, Vahan sahip çıkmış ve onu çirak olarak işe aldırılmıştır. Əminə, Ester ve Vahan, Raya'yı kurtarmak için plan yapmaya başlarlar.²⁰⁶⁵

Raya'nın hapsedildiği evde bekçilik yapan Ağabala Quliyev'in adamı, Raya'ya sarkıntılık yapmaya kalkar. Əminə, ise bu zorba adamı engellemeye çalışır. Adam, elinde silahıyla Əminə'yi tehdit eder. Əminə ve adamın tartıştığını gören Raya, adamın niyetini anlar, adama bu işlerin silah zoruyla değil güzellikle halledilmesi gerektiğini söyleyerek onu yumuşatmaya çalışır. Əminə, Raya'nın planını anlar ve Raya'nın silahtan korktuğunu, silahı bırakırsa her şeyin adamın istediği gibi olacağını söyler. Adam silahı bırakıp Raya'ya yaklaşmaya çalışırken Əminə silahı alır ve adama doğrultur. Adamın ellerini bağlayarak onu esir alır. Raya'nın önceden hazırlanmış valizini alarak evden çıkar. Kapının önünde birinde Vahan diğerinde Heydər'in olduğu iki fayton beklemektedir.²⁰⁶⁶

Əminə ve Heydər, Qüdrət ve Balaqardaş'tan mektup alırlar. Bu mektupta Qüdrət, Astrahan'da Bolşeviklerle beraber 11. Ordunun hizmetinde olduğunu yazmaktadır. Qüdrət'ten güzel haberler alan Əminə, çok mutlu olur. Herkes Əminə'yi tebrik eder.²⁰⁶⁷

²⁰⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 147.

²⁰⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 148-152.

²⁰⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 178-182.

²⁰⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 296.

Romanda Əminə, Azərbaycan Türkü fakat Bolşeviktir. Bolşeviklərə yardımcı olur. Onların zafer kazanması için çabalar. Leyla da bir Türk kızdır. O ise tam tersi Bolşeviklərə düşmandır. Bu iki Türk kadın karakterlerden birisi Bolşevik olduğu için olumlu, diğeri ise Bolşevik düşmanı olduğu için olumsuz bir biçimde romanda yer alır. Bu durumu, Raya, Leyla'ya gönderdiği mektupta şöyle açıklar. Raya, Leyla'yı bütün vaktini işçi sınıfına karşı ihanetle geçiren namussuz, vicdansız bir Türk kızı olarak gördüğünü söyler. Bunu söylerken Türk kızlarının namus ve azametinden hiçbir zaman şüphe etmediğini belirtir. Çünkü hapsedildiği o evde işçi sınıfıyla ilgilenen namuslu bir Azerbaycanlı kızla tanışmıştır. Bu kız Əminə'dir.²⁰⁶⁸

Dolayısıyla Əminə karakteri üzerinden romanda Türk kimliğinin önemsiz olduğu vurgulanmıştır. Önemli olanın kişinin Türk ya da Ermeni olması değil proletaryanın çıkarlarını koruyup ona hizmet etmesidir. Əminə de böyle bir karakterdir. Azerbaycan Türkü olmasına rağmen Leyla'nın değil Raya'nın tarafındadır. Çünkü Raya Bolşevik'tir.

Heydər: Əminə'nin kardeşi olan Heydər, Vahan'ın yanında çırak olarak çalışmaktadır. Əminə, ailesinin başına gelenleri Raya'ya anlattıktan sonra Raya, Əminə'ye küçük kardeşi Heydər'in ne iş yaptığını sorar. Heydər, abisi Heybət öldükten sonra doğru düzgün bir iş bulamamıştır. Abisinin dik başlılığı yüzünden kimse ona iş vermek istememiştir. Sonunda abisi Heybət'in çırağı Vahan, ona yardımcı olur ve yanında çalışmasını sağlar. Heydər'e abisinden dolayı bütün işçiler büyük bir saygı göstermektedirler. Əminə işçilerin "*Heydər də Heybət'in yerini tutacaqdır.*"²⁰⁶⁹ dediğini aktarır. Çünkü, işçilerin hakları konusunda herkesten önce tepki veren, konuşan, mücadeleye ilk giden hep Heydər'dir.

Heydər'in abisi gibi olmasının en önemli sebebi Vahan'ın yanında çalışmasıdır. Vahan, kendisinin de Ayrapet ve Heybət'in yolundan gittiğini, Heybət'in kendisine öğrettiklerini Heydər'e öğreteceğini söyler.²⁰⁷⁰

Romanda birçok önemli olayda Heydər'in yer aldığı görülmektedir. Raya'nın Ağabala Quliyev'in evindeki hapis hayatından kurtulmasında Əminə'ye Vahan'la

²⁰⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 205.

²⁰⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 147.

²⁰⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 152.

beraber Heydər de yardım eder.²⁰⁷¹ Vahan'ın Ester'le buluşmaq için şəhre gitməsi üzərinə o da şəhirdəki qarışıqlıqları düşünərək Vahan'ın yanında olmaq ister.²⁰⁷² Leyla'nın kaçırlması olayında da Heydər, Vahan və Raya'ya yardım eder.²⁰⁷³

Heybət: Əminə'nin abisidir. Romanda öykü zamanı içərisində yer almaz. Onunla ilgili bilgileri Əminə'nin Raya'ya anlattığı anılarından əldə etmək mümkündür. Əminə, Heybət'in Ramana'da Musa Nağıyev'in petrol kuyularında çalışdığını söylər. Heybət, oldukça açık sözlü bir kişidir. İşçilərin bütün taleplerini patronlara iletir.

Heybət, çoğu zaman arkadaşısı Qüdrət'i misafir olaraq evində ağırlar. Əminə və Qüdrət arasında bir yakınlık başlar fakat Əminə, annesinin zoruyla Qüdrət'in olduğu yerdə bulunmaz. Bu durumu fark edən Heybət, kardeşine Qüdrət'ten kaçırmaması gerektiğini söyleyərək onu içəri davət eder. Heybət, kardeşi Əminə və Qüdrət'in birbirlərini sevdiklərini anlamıştır. Buna mâni olmanın anlamsız olduğunu düşünür. İki sevgilinin el ele tutuşmasını sağlar.²⁰⁷⁴

Əminə'nin annesinin Əminə'yi Əlibala ilə evləndirməyə çalışmasına Heybət: *“Nə qədər ki mənim nəfəsim gəlir, sənin başından bir tük də əskik olmaz.”*²⁰⁷⁵ diyərək qarşı çıxar. Annesi, Heybət'ten çekindiği için Əminə'ye Əlibala'yla nişanlanma konusunda bir daha ısrar edemez.

Musa Nağıyev, grev yapan İranlı işçiləri adamları aracılığıyla korkutaraq, onları işlərinə dönməsinə zorlamaktadır. Bu durumu fark edən Heybət, İranlı işçilərə Nağıyev'in onların çaresiz və sahipsiz olmalarından istifadə ettiğini, bugün patronun teklifini kabul ettiklərində bir hafta sonra daha kötü koşulları içeren tekliflər yapılacağını söylər. Onların Nağıyev'in zorba adamlarının silahlarından korkmamaları gerektiğini, greve devam etmelerini, bütün Rus və Ermeni işçilərin onların arkalarında olduğunu dile getirir. Musa Nağıyev, Heybət və diğər işçiləri ikna etməyə çalışsa başarılı olamaz. Heybət işçilərin taleplerini Nağıyev'e tkrar iletir.²⁰⁷⁶

²⁰⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 188.

²⁰⁷² Ordubadi, DŞ, s. 229.

²⁰⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 317.

²⁰⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 141.

²⁰⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 143.

²⁰⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 144.

Əminə'nin anlattıklarına görə Heybət, bu hadisədən on gün sonra bir axşam eve gəlməz. Ertesi gün Heybət'in işə də gitmediyi anlaşılr. Bir süre sonra Heybət'in cəsedı eve getirilir. Musa Nağıyev'in emriylə Qurban və Əlibala, Heybət'i öldürmüşlərdir.²⁰⁷⁷

Heybət'le ilgili başkə bir başkə bilgiyi romanda Vahan'dan duymək mümkündür. Heybət, Vahan'ın eniştesi olan Ayrəpet'in çırağıdır. Ayrəpet öldükten sonra Heybət, Vahan'a sahip çıkmış, ona iş bulmuş və yanına almışır. Vahan, birçok şeyi Heybət'ten öğrenmişir.²⁰⁷⁸

Bu ifadəlerden anlaşılaçağı üzər Heybət, "Gizli Bakı" romanındaki genç Heybət karakteridir. Ayrepet ise yine aynı romanda genç Heybət'in ustasıdır.

Qüdrət: Heybət'in arkadaşı və Əminə'nin nişanlısıdır. O da arkadaşı Heybət gibi cesur və korkusuz bir insandır. İşçiler tarafından çok sevilmekektedir. Qüdrət'in tatil günlerinde abisi Heybət'in davetiylə evlerine geldiğini bildiren Əminə, son zamanlarda Qüdrət'in kendisine ilgi duymaya başladığını, kendisinin de Qüdrət'e karşı ilgisinin olduğunu dile getirir.

Aralarındaki bu yaklaşmayı fark eden Heybət, annelerinin karşı çıkmasına rağmen Əminə'nin Qüdrət'le olan ilişkisini destekler. Qüdrət oldukça fakir bir insandır. Annelerinin bu ilişkiye çıkmasının sebebi budur. Heybət və Əminə'nin babası ise Qüdrət'i oğlu gibi görmeye başlamışır. Qüdrət və Əminə nişanlanır fakat bu nişanlılık pek uzun sürmez. Əminə'ye görücü gelir. Əminə'nin annesi onun Qüdrət'le olan nişanını bozup Əlibala ile nişanlanması için ona baskı yapar. Bu durumu engelleyen yine Heybət olur. Bunun üzerine Qüdrət bir daha Əminə'nin evine gəlməz.²⁰⁷⁹

Heybət'in öldürölmesi üzerine diğər işçiler, Qüdrət'in polise şikâyetle bulunmasını isterler. Qüdrət ise şikâyetle bulunmaz. İşçi oldukları için polisin bu şikâyeti göz ardı edeceğini düşünür. Əlibala, hem Qüdrət'e hem de Əminə'nin kardeşlerini bir daha Nağıyev'in kuyularında çalışma imkanı vermez. Onlar Ermeni işçiler sayesinde Mantaşev'in petrol kuyularında çalışmaya başlar. Qüdrət, bu olaylardan sonra hükümetin işçileri umursamadığını, Heybət'in katillerini koruduğunu

²⁰⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 145.

²⁰⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 152.

²⁰⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 140-143.

düşünür. Bu yüzden Heybət'in katillerini kendisinin yargılayacağını söyler. Evden ayrılırken Əminə'yle vedalaşarak bugünün görüştükleri son gün olduğunu söyler.²⁰⁸⁰

Nağıyev'in adamlarıyla işçilər arasında çatışma çıkmış, Nağıyev'in adamlarının işçilərə *"Heybəti yerinə göndərdik. Sizi də göndərəcəyik."* deməsi üzerine Qüdrət, Əlibala ilə kavgaya tutuşur. Kendisine silah çeken Əlibala'yı kalbinden bıcaqlar. Arkadaşı Balaqardaş ise Əlibala'nın kardeşi Qafar və amcasının oğlu Canbaxış'ı öldürür. Bunun üzerine Qüdrət və Balaqardaş Sibirya'ya gönderilir.²⁰⁸¹

Romanın ilerleyen bölümlerde Qüdrət'in Heydər'e bir məktup göndərdiği görülməkdir. Bu məktupta Qüdrət, hala həyatda olduğunu və Astrahan'da Bolşeviklərlə bərabər çalışdığını dila getirir. Qüdrət, 11. Ordu'da görev yaptığını, Bakü'dən gələn Bolşeviklərlə sık sık görüştüyünü, Əlicabbar İsmayilov'dan təhsil aldığını ifadə edir. Qüdrət "Hümmət" Təşkilatına kadyolmuşdur. Bu təşkilatın "Hümmət" adlı qəzetəsinin burada da çıxarıldığından bəhseder. Balaqardaş'ın kendisine göndərmiş olduğu məktubu da yollar.²⁰⁸²

Balaqardaş: Heybət və Qüdrət'in arkadaşı olan Balaqardaş, Musa Nağıyev'in adamları və işçilər arasındakı kavgada Əlibala'nın kardeşi Qafar və amcasının oğlu Canbaxış'ı öldürür. Bunun sonucunda Sibirya'ya gönderilir.²⁰⁸³

Qüdrət, Heydər'e kendi məktubuylə bərabər Balaqardaş'ın kendisine göndərdiği məktubu da göndərir. Bu məktupta Balaqardaş, Bugünkü adı Volgograd olan Çariçin şəhərində bulunduğunu, Bakü'ye gəlmək istədiyini fakat Bakü'ye İngilizlərin gəldiyini duyunca bundan vazgeçtiğini ifadə edir. Burada 10. Ordu'nun siyasi şöbəsində xizmətə başladığını dila getiren Balaqardaş, partiye kaydolduğunu söyler.²⁰⁸⁴

Sadovski: Romanda Mənşevik liderlərdən biri olaraq yer alan Sadovski, Leyla və Raya'yı Bakü'ye gəldiklərində qarşılayan grupta ön sıradadır. Gələn misafirlərə İngilizləri övən bir hoş gəldin konuşması yapan Sadovski'nin ilk iş olaraq Leyla'yla yaxınlıq kurmaya başladığı görülməkdir.

²⁰⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 145.

²⁰⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 146-147.

²⁰⁸² Ordubadi, DŞ, s. 296.

²⁰⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 147.

²⁰⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 297.

Metropol Otelinde verilen ziyafette Sadovski oldukça heyecanlıdır. Ziyafete herkesten önce gelmiş, kızların uykudan uyanıp uyanmadıklarını kontrol etmek için odalarına anahtar deliğinden bakmaya çalışmıştır. Kızlarla, özellikle Leyla'yla yakınlaşmak ve onu etkilemek için can atmaktadır.²⁰⁸⁵

Romanda Sadovski için “*özünə məxsus iftiracı dilini açaraq*”²⁰⁸⁶ ifadesinin kullanıldığı görülür. Ziyafet sırasında Leyla'ya Bolşeviklerin dünyayı ışıklandıran petrol sanayisine millileştirme politikası aracılığıyla büyük bir darbe vuracaklarını söyler. Romana göre o, Bakü'ye gelen bu yeni misafirleri yalanlarıyla aldatmaya çalışmaktadır.

Fabrik-Zavod bölgesine giderken Sadovski, Leyla'yla aynı faytonda yolculuk yapar. Yolculuk esnasında Sadovski, Leyla'nın güzelliğini düşünmeye başlar. Leyla hem çok güzel bir kadın hem de Bahadırxan'ın nişanlısı olması sebebiyle Sadovski için güzel bir istikbalin anahtarı gibidir. İngiliz taraftarı olması sebebiyle kendisini terbiyeli, kültürlü, medeni ve ilimli bir insan olarak göstermeye çalışmaktadır.²⁰⁸⁷

Sadovski, Leyla vasıtasıyla İngiltere kralının yaverlerinden Şehzade Bahadırxan'la tanışacağını hayalini kurar. Bu hayalinde İngilizler, Menşeviklerin yardımıyla, Güney Kafkasya'yı işgal etmiş; Güney Kafkasya, İran ve Irak'la birlikte İngiltere sömürgesi olmuştur. Sadovski ise Güney Kafkasya temsilcisi olarak Londra'ya Lordlar Kamarasına gitmiştir. Buckingham Sarayı'nda İngiltere kralının verdiği ziyafet davet edilmiş, burada krala takdim edilmiştir.²⁰⁸⁸

Sadovski'nin kurduğu bu hayallerin Menşeviklerin siyasi amaçlarını göstermesi bakımından önemlidir. Sadovski, İngiltere'nin emperyalist politikasına hizmet etmeye, Bakü petrolünü sömürmesine yardım etmeye hazırdır. Onun tek amacı İngiliz nüfuzunu kullanarak siyasi itibar kazanmaktır. Bütün amaçlarının İngilizler vasıtasıyla kültürlü ve medeni bir hükümet kurmak olduğunu dile getirir. Ona göre Bolşevikler bağımsızlığın İngiltere bayrağının gölgesinin altında elde edilebileceğini anlamamış ve Rusya'yı çok ağır bir vaziyete düşürmüşlerdir.

²⁰⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 13.

²⁰⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 18.

²⁰⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 37.

²⁰⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 40.

Romanda Sadovski aracılığıyla Bolşeviklerin de siyasi görüşlerini anlamak mümkündür. Leyla'nın Bolşeviklerle uzlaşmanın mümkün olup olmadığını sorması üzerine Sadovski, Leyla'ya Bolşeviklerin bakış açısını anlatmaya başlar. Sadovski'ye göre Bolşevikler anlaşması mümkün olmayan insanlardır. Menşevikler dünyayı tedrici olarak sosyalizme kavuşturmak isterken Bolşevikler buna itiraz ederek işçi sınıfının silahlı eylemini savunmaktadır. Bolşevikler, burjuvazinin adaletine inanmadıkları için onların işçi sınıfına hiçbir şey vermeyeceğini düşünürler. Bu yüzden proletarya silah gücüyle hâkimiyeti ele geçirmelidir. Özel mülkiyete karşı olan Bolşeviklerin “*Fabrik-zavod işçilərin, torpaqlar isə kəndliləridir!*”²⁰⁸⁹ şiarıyla hareket ettiklerini dile getiren Sadovski, Bolşevik felsefesine göre emeğiyle yaşayan insanların her şeye sahip olabileceğini, emekçi olmayanların ise istismarcı olarak nitelendirildiklerini ifade eder. Petrol kuyularının sahipleri o kuyularda çalışanlardır. Bu kuyuları açtırmak için milyonlar harcayan zenginler bu paraları işçilerin kanını sömürerek elde etmiştir.

Sadovski, Leyla ile olan alakasını daha ileri bir seviyeye taşımak arzusundadır. Elinde gül desteleriyle Leyla'nın odasına girer. Leyla, Sadovski'nin kendisine karşı ilgisinin bir arkadaşlıktan çok sevgiye dönüştüğünün farkındadır. Sadovski'ye kendisinin Bahadırxan'la nişanlı olduğunu ve onunla bir aile kurmayı planladığını hatırlatarak arkadaşlıklarını devam ettirmeleri gerektiğini belirtir. Sadovski, Leyla'nın söylediklerini umursamaz küçük bir kese içerisinde getirdiği 20 karatlık elmas küpeleri Leyla'ya hediye eder. Bu küpeleri Leyla'nın kulaklarına takmaya çalışırken Leyla'yı yüzünden öpmeye yeltenir fakat Leyla, onun dudaklarını elinin tersiyle iterek “*Siz hələ buna səlahiyyət qazanmamışsınız.*”²⁰⁹⁰ ifadelerini kullanır. Leyla'nın bu sözlerini duyan Sadovski, mahcup olmak yerine ileride bu salahiyeti kazanacağını düşünerek bu sözlerden umutlanır. Romanda onun bu tavrı “*mənşevik rəhbərlərinin özünə məxsus şəərəfsizlik*” olarak nitelendirilir.

Leyla, bir şekilde Sadovski'nin gönlünü alarak ondan Biçeraxov'un ordusunda görev yapan Miralay Nurəddin Savlayev'e gönderilmek üzere bir mektup yazmasını

²⁰⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 41.

²⁰⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 60.

ister. Mektup Sadovski'nin ağzından yazılmıştır fakat cümleler Leyla'ya aittir. Bu mektup sayesinde Leyla, Biçeraxov'un ordusunu tuzağa düşürmeye çalışır.²⁰⁹¹

Bakü Meclisinin Bakü'nün geleceğinin tayin edildiği toplantısına Menşevikleri temsilen Sadovski de katılır. Romanda bu oturumun amacının, Bakü'yü Sovyetler Birliği'nden ayırmak ve onu İngilizlere hediye etmek olduğu dile getirilmiştir. Bu oturumda Sadovski, Bolşeviklere karşı duyduğu düşmanlığı Leyla'ya göstermeye çalışır. Leyla'ya: *“Siz indi işçilər arasında bizim nüfuz və hörmətimizi və bolşeviklərin nə qədər zəif olduğunu görəcəksiniz.”*²⁰⁹² şeklinde hitap eden Sadovski, Leyla'ya Bolşeviklerin meclisteki sayısının az olduğunu, onların yapılacak oylamayı kazanamayacağını söyler.

Yapılan oylamayı Menşeviklerin kazanması ve Bakü'ye bir İngiliz müdahalesi kararının kesinleşmesi üzerine, büyük bir zafer kazandığını düşünen Sadovski, Leyla'nın Bakü'ye İngilizler geleceği için bir daha görüşemeyeceklerini söylemesi üzerine hayal kırıklığına uğrar. Leyla, İngilizlerin gelmesiyle Bahadırxan'ın da geleceğini, kendisinin çok kıskanç olduğunu söyler. Bunu duyan Sadovski, bu defa da mecliste bu kararın alınmasına pişmanlık duymaya başlar. Leyla'ya her şey için artık geç olduğunu, iş iştenden geçtiğini, iki saat önce söylediklerinin aleyhine hareket ederse kendisinin hain ilan edilebileceğini söyler.²⁰⁹³

Sadovski'nin bu tavrı onun kaypak kişiliğinin bir göstergesidir. O, sahip olduğu ideallerden bir kadın için vazgeçebilecek karaktere sahip bir insandır. Onun için halkın çıkarlarından çok kendi çıkarları daha ön plandadır. Onun bu özelliğini romanın diğer bölümlerinde de görmek mümkündür.

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucu Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan yeni bir hükümet kurulur. Bu hükümetin üyeleri içerisinde Sadovski de yer alır. Hükümet üyelerinin ilk işi Leyla'yı ziyaret etmek olur. Bu esnada Bakü önlerinde Türk ordusuna karşı büyük bir savaş verilmektedir. Ordu perişan bir halde, erzaka ve mühimmata ihtiyaç duymaktadır. Sadovski ve diğer üyeler ise Leyla ile Leyla'nın fotoğraf çektirirken hangi kıyafeti giymesi gerektiğini saatlerce tartışırlar. Leyla'nın *“Xüsusən mənim əlaqə saxladığım Sadovski cənabları, bu barədə öz fikrini*

²⁰⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 62.

²⁰⁹² Ordubadi, DŞ, s. 154.

²⁰⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 159.

söyləməlidir. Çünki onun fikri mənim şəxsi həyatımda da həllədicə fikirlərdəndir.”²⁰⁹⁴ sözleri üzerine Sadovski tekrar hayaller kurmaya başlar. Leyla’nın kendisini sevdiğini, kendisini ona teslim ettiğini, Leyla’yı Bahadırxan’ın elinden alması gerektiğini düşünür. Bahadırxan her ne kadar Hindistan şehzadesi olsa da kendisi ondan daha yüksek mevkidedir. O, artık dünyada yakıt sahasında ikinci sırada olan bir ülkenin yöneticisi konumundadır. Bu yüzden İngilizler Bahadırxan’ın değil onun eline bakmaktadır.

Sadovski, kendisini iyi bir siyasetçi olarak görmektedir. Siyasetin bir sanat olduğunu, her sanat dalının bir ustası olduğu gibi siyasette de usta olmak gerektiğini, kendisinin bir siyaset ustası olduğunu ve bu ustalığı kendi kendine elde ettiğini düşünür. Onun bu şekilde düşünmesine sebep olan şey Bakü’ye gelecek İngiliz askerlerinin erzak ihtiyacının nasıl giderileceğini düşünmesi ve bununla ilgili “*Evdar xanımlara yardım*” adlı kitabı bulmasıdır. Bu kitabı, topladığı aşçılara vererek onların gelecek olan İngiliz ordusu kurmaylarına onların ağız tadına uygun yemekler hazırlamalarını ister. Bu esnada ise İvan Kalesnikov Gemisi’inde toplanan Bolşevik liderler Bakü’nün müdafaasıyla ilgili tedbirler almaktadır.²⁰⁹⁵

Leyla’nın Bakü’ye gelen İngiliz kurmay heyetini karşılarken Sadovski’yle ilgili söyledikleri Sadovski’deki siyasi hırsı ve İngiliz hayranlığını göstermesi bakımından önemlidir. Leyla’nın ondan, İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesi işinde en önemli rolü oynayan ve Güney Kafkasya halkı için yeni bir hayat kuran saygın bir kişilik olarak bahsetmesi Sadovski’nin gururlanmasına sebep olur.²⁰⁹⁶

Yeni kurulan hükümet, Bakü’ye gelen İngiliz temsilcilerinin de katıldığı birleşik bir oturum yapar. Oturum, Sadovski’nin yapmış olduğu açılış konuşmasıyla başlar. Bu konuşmayla Sadovski hem kendisinin hem de Menşeviklerin siyasi bakış açısını yansıtmış olur. Konuşmada Sadovski, yeni hükümetin amacının halkın ihtiyaçlarını Sovyet Rusya’sının isteklerine göre belirlemek olmayacağını belirtir. Amaçlarının kendi kuvvetleri Batı ve İtalya cephelerindeki müttefik kuvvetleriyle birleştirmek olduğunu dile getirir.²⁰⁹⁷

²⁰⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 194.

²⁰⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 211.

²⁰⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 217.

²⁰⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 264.

İvan-İvaniç:

Lakabı “Ziyafət Kralı” olan İvan İvaniç, Metropol Oteli’nde Bakü’ye gelecek olan İngiliz ordusunun subayları için hazırlanacak ziyafette Sadovski tarafından görevlendirilen bir aşçıdır. Sadovski, İvan İvaniç ve onun yanında çalışan elemanlarını otelin salonunda toplayarak onlarla bir toplantı gerçekleştirir.²⁰⁹⁸

İvanov: Romanda Menşevik liderlerden biri olan İvanov, Leyla ve Raya’yı Bakü’de karşılayan grubun içinde yer alır. Araratyan, onları Menşevik ve SR liderleriyle tanıştırdıktan İvanov, Raya’ya yakınlaşmaya çalışır.²⁰⁹⁹

İvanov, diğer Menşevikler gibi Bolşeviklere karşıdır. “*Özləri bacarmır, bizləri də hökumətin idarəsinə buraxmırlar.*”²¹⁰⁰ diyerek Bolşeviklerin devleti doğru bir şekilde yönetemediklerini düşünür. Kendisini hükümeti yönetmeye aday birisi olarak görür. Ona göre bunu işçiler, Bolşeviklerden talep etmektedirler.

İvanov da Sadovski gibi kendisini önemli bir kişilik olarak görür. Onda da İngiliz hayranlığı mevcuttur. Kendisinin fevkalade hislere, harikulade düşünceye ve idrake, insanlık tarihinde görülmemiş bir kalp kuvvetine sahip olduğunu dile getirir. Büyük Britanya’nın himayesiyle ondaki bu özellikler daha çok ortaya çıkma imkânı bulacaktır.²¹⁰¹

Fabrik-Zavod bölgesine yapılan gezintide İvanov, Raya ile aynı faytonda yer alır. İvanov, Raya’yı etkilemek için kendisinin orduda içindeki nüfuzundan bahseder. Kendisini övmeye çalışır. İhtişamlı istikbalin yolunu sadece kendisi ve partisinin açabileceğini ifade eder. Bolşeviklerden kurtulmak için İngilizlerin kendi partileriyle iş birliği içinde olmalarının gerekliliğini anlatır. Raya’ya iltifatlarla bulunarak onun güzelliğini ve ona karşı hissettiği sevgiyi dile getirir.

İvanov, kendisinde korku namına hiçbir şeyin olmadığını, kahramanlığın bütünüyle kendi bünyesinde toplandığını, kendisini ne yıldırımların ne de kasırgaların yıldırayabileceğini, dehşetli top ateşlerini eğlence olarak gördüğünü anlatır.²¹⁰² Bu ifadeler, İvanov’un narsist bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

²⁰⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 209-211.

²⁰⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 9.

²¹⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 19.

²¹⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 21.

²¹⁰² Ordubadi, DŞ, s. 44.

İvanov'un Raya'ya duyduğu sevgiyi kalbinde gerçekleşen bir inkılaba benzetmesi üzerine Raya, bir değişimin inkılap olabilmesi için geniş bir tarihî arka plana sahip olması gerektiğini ifade eder. Sözü buradan Bakü'deki inkılap hareketine getiri. Bakü'deki bu değişimin inkılap olabilmesi için Menşeviklerin Bolşeviklerle müşterek hareket etmesi gerektiğini vurgular. Raya'nın bu sözlerinden İvanov rahatsızlık duyarak konuyu siyasetten uzaklaştırarak Menşeviklerin kadınlarla ilgili görüşlerine getirir. Kadınların insanüstü bir varlık olarak görülmesini, erkeklerin sadece kadınlar için yaşaması gerektiğini savunur. Bu sebeple kadınların siyasetle uğraşmasına karşıdır. Çünkü siyaset, kadınların ince ruhlarını kaldıramayacağı bir ağırlığa sahiptir.²¹⁰³

İvanov'un bu bakış açısı aynı zamanda Menşeviklerin kadının toplumdaki yerine olan yaklaşımlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Erdehan Gemisi'yle deniz seyahati yapıldığı sırada İvanov, Raya'ya yine şairane iltifatlarda bulunur. Raya ise bu şairane ifadeleri kullanmanın gereksiz olduğunu düşünür. Raya, gerçekliği dekadan bir şekilde tasvir edilmesine karşıdır. İvanov'a iyi bir şair olmak istiyorsa yüzünü herkesin bildiği bir aya benzetmek yerine onu daha bedii bir kelimeyle ifade etmesini söyler. İvanov ise yine aynı şairane duygularla hislerini açıklamaya çalışır. Raya'nın kendisini bir muammaya sürüklediğini dile getiren İvanov, ondan bu muammanın çözülmesi için icazet ister. Raya ise kendisinin Tiq-Conson'a söz verdiğini, bu sebeple bu icazeti veremeyeceğini söyler.²¹⁰⁴

İvanov'un Raya'ya karşı olan duygularından Raya istifade etmeye başlar. İvanov bunun farkında değildir. O da Sadovski gibi Raya'nın elinde bir oyuncak haline gelmiştir. Raya, İvanov'a Leyla ile ilgili sorular sorarak kıskançlık numaraları yapmaya çalışır. İvanov ise sadece Raya'yı sevdiğini, dünyada sadece Raya'nın sesini duymak için yaşadığını, onun mavi gözlerinden başka bir göz görmediğini söyler. Raya, İvanov'dan Araratyan'ın evindeki ziyafette kesinlikle Leyla ile konuşmamasını ister ve onu ziyafete gönderir. İvanov ise çantasını Raya'nın odasında bırakır ve ziyafete gider.²¹⁰⁵

²¹⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 46-47.

²¹⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 71-72.

²¹⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 80.

Raya, İvanov'un çantasını kurcaladıktan sonra bazı önemli evraklara ulaşır. Bu evrakların birisi işçi ve cephecilerin temsilcilerini Kaspi Savaş Gemisi'nde düzenlenecek olan toplantıya çağıran bir davetiye, diğeri ise Bulvar'da yapılacak miting için onlardan silahlı kuvvetin talep edildiği bir dilekçedir. Üçüncü evrak ise Şaumyan'ın acil bir şekilde hapsedilmesiyle ilgili verilen emirdir. Bir başka evrakta ise şehirde askeri yönetim ilan edilmesi yazılıdır. Raya, İvanov'un Şaumyan'a suikast yapma hazırlığında olduğunu anlamıştır. İvanov, Bakü Komünü'nü yıkmak için yapılan hazırlıkta önemli bir rol oynamaktadır.²¹⁰⁶

Raya'nın bu belgeleri Şaumyan'a ulaştırması sonucunda İvanov tutuklanır ve hapse atılır.²¹⁰⁷ Romanın ilerleyen bölümlerinde ise Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi ve Bakü'ye İngiliz askerlerinin gelmesi sonucunda İvanov'un serbest kaldığı görülmektedir.²¹⁰⁸

Ayollo: Romanda Leyla ve Raya'yı karşılayan Menşevik, SR ve Taşnak liderlerden oluşan grubun içinde Ayollo da bulunmaktadır. O da diğer liderler gibi kızların Bakü'ye gelişinden büyük bir heyecan duymaktadır. Çünkü, Leyla ve Raya'nın gelmesi demek İngilizlerin de yakın zamanda Bakü'ye yardıma gelmesi demektir.

Ayollo da kendi istikbalinin İngilizlerin himayesinde mutluluğa ulaşacağını düşünür. Bu sebeple tam anlamıyla bir İngiliz hayranıdır. *“İngilis şərəfinə şübhə etməyin özü şərəfsizlikdir.”*²¹⁰⁹ diyerek İngilizler hakkında olumsuz konuşulmasını kabul etmez. İngilizlerin desteğini alabilmek için kendilerinin Bolşeviklerden daha kültürlü ve halk arasında daha itibarlı olduklarını göstermek ister.

Ayollo, Bolşeviklerden nefret etmektedir. Bu sebeple Bolşeviklerin Bakü'deki yönetimden gitmesi için çıkan fırsatların değerlendirilmesi taraftarıdır. Bakü'deki kıtlık yüzünden işçilerin açlık içinde zor şartlar altında olması, Türk ordusunun Bakü önlerine kadar gelmesi, İngilizlerin Enzeli'de Bakü için hazır bir şekilde beklemeleri Ayollo için Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi konusunda önemli bir fırsattır. Bu sebeple mecliste

²¹⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 81.

²¹⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 106.

²¹⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 225.

²¹⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 14.

yapılan oturumda çıkan İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi kararını destekler. Bu kararın uygulanmaması halinde Bolşeviklerin iktidardan çekilmeyeceğini düşünür.²¹¹⁰

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucunda Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan yeni bir hükümet kurulur. Ayollo da kurulan bu yeni hükümetin üyelerinden biridir. Hükümet üyeleriyle ilk iş olarak Tağıyev'in evinde kalan Leyla'yı ziyaret ederler. Burada sabaha kadar Leyla'nın fotoğraf çekimi için hangi elbiseyi giymesi gerektiğini tartışırlar.²¹¹¹

Ayollo, Bakü'ye yüz binlerce İngiliz askerinin geleceğini ümit ederken, İngilizlerin az sayıda asker göndermesi onu hayal kırıklığına uğratmıştır. Köprüden geçen askerleri izleyen Ayollo, içinde bulunduğu hayal kırıklığıyla Bakü Meclisinde Şaumyan'ın Sovyet hükümetinin göndereceği yardımlardan bahsettiği anı hatırlar. *“Eybi yoxdur, nə olur-olsun, təki bolşeviklər olmasın! Bizə de bu lazım idi.”*²¹¹² diyerek içindeki Bolşevik nefretini bir kez daha ortaya çıkarır.

General Denster-Vil, Merkezi Kaspî Diktatoryası hükümetinin daveti üzerine Bakü'ye gelir. Cephe hattını gezen general, cephedeki eksikliklerden bahseder. Yerli hükümetin İngiliz ordusuna destek olmamasından şikayetçidir. General, Bakü ordusunun oldukça zayıf olduğunu dile getirir. Ayollo ise generale, Bakü'ye çok az ve yetersiz bir kuvvet gönderildiğinden yakınır. General, Ayollo'nun bu sözlerine sinirli bir şekilde: *“Mən Bakıya nə qədər qüvvə gətirəcəyim haqqında heç bir kəsə müəyyən və'd verməmişəm!”*²¹¹³ diyerek cevap verir. Ziyafete davet edilen liderleri ziyafeti beklemeden istirahat ettiği gemiden gönderir. Ayollo gemiden ayrılırken cepheden gelen ordu komutanlarının arabalarının generalin bulunduğu gemiye yanaştığını görür. O esnada Şaumyan'ın mecliste İngilizlerle ilgili söylediği sözleri tekrar hatırlar. Şaumyan, Bakü Meclisinin dağılması neticesinde muhaliflere İngiliz kapitalizmi, İngiliz şefleri ve İngiliz arabalarından başka bir şey elde edemeyeceklerini söylemiştir.

General Dentser-Vil'in Avrupa Oteli'nde hükümet üyeleriyle yapmış olduğu toplantıya Ayolla da katılır. General toplantıda, İngiliz ordusunun Bakü'den çekilme kararını liderlere açıklar. Liderlerin konuyla ilgili fikirlerini dinlemeden toplantıdan

²¹¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 160.

²¹¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 190-198.

²¹¹² Ordubadi, DŞ, s. 219.

²¹¹³ Ordubadi, DŞ, s. 281.

ayrılan generale bir itiraz mektubu yazılması kararlaştırılır. Bu itiraz mektubu Ayollo ve Sadovski tarafından okunur.²¹¹⁴

Melik Elçiyen: Leyla ve Raya için Metropol Oteli'nde verilen ziyafette bulunan Elçiyen, Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucu kurulan Merkezi Kaspî Diktatoryası hükümetinin üyelerinden biridir. Hükümet üyelerinin ilk icraat olarak Leyla'yı ziyaret etmelerine o da iştirak eder.²¹¹⁵

Bakü'ye gelen İngiliz ordusunun misafir edilmesiyle ilgili yapılan görev dağılımında Elçiyen, şehrin düzenlenmesi, misafirlerin gösterişli bir şekilde karşılanmasıyla ilgili resmi usullerin uygulanmasıyla görevlidir.²¹¹⁶

İngilizlerin Bakü'ye az bir kuvvet göndermesi, cephede ise Türk ordusunun ilerleyişi Araratyan'ı endişelendirir. O, Enzeli'ye gidip General Denster-Vil ile görüşme kararı alır. Hükümet üyelerine bildirmeden Bakü'den ayrılmaya çalışırken Elçiyen'in de dahil olduğu diğer liderler onun kaçtığını düşünerek Araratyan'ın evine giderler. Elçiyen, Araratyan'ın habersiz bir şekilde kaçmasını eleştirir. Kaçılması gereken bunu kendilerine de bildirmeleri gerektiğini, birlikte plan yapıp şehri terk edebileceklerini söyler.²¹¹⁷

Bu ifadeleriyle Elçiyen'in korkak bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Araratyan'a kızmasının sebebi onun kaçması değil, kaçtığını kendisine haber vermemesidir. Bu sayede belki o da kaçabilecektir.

Elçiyen da diğer Bolşevik muhalifi liderler gibi emperyalist İngiltere ve Fransa yanlısıdır. İngilizlerle yapılan birleşmiş oturumda İngiliz ve Fransız devletleriyle yakın ilişki kurulması gerektiğini, çünkü içinde bulundukları bu kötü durumdan kurtulmanın tek yolunun bu olduğunu dile getirir.²¹¹⁸

Velonts: Merkezi Kaspî Diktatoryası hükümetinin üyelerinden biridir. Diğer hükümet üleriyle ilk icraat olarak Leyla'yı ziyarete gider. Burada Leyla'nın fotoğraf çektirirken hangi kıyafeti giymesi gerektiğiyle ilgili yapılan tartışmada yer alır.²¹¹⁹ Bakü'ye gelecek olan İngiliz ordusunun askeri levazımının yerleştirilmesi için

²¹¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 305.

²¹¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 191.

²¹¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 209.

²¹¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 226.

²¹¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 265.

²¹¹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 190-200.

hazırlanmış binaların kontrolüyle görevlidir.²¹²⁰ General Denster-Vil'in hükümet üyeleriyle Avrupa Oteli'nde gerçekleştirdiği toplantıya katılan Velonts, bu toplantıda konuşulanların tarihî bir değeri olduğunu düşünür.²¹²¹

Saço-Saakyan: Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetinin bir başka üyesidir. Leyla'ya olan ziyarette o da iştirak etmiştir.²¹²²

Bağratuni: Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetinin savunma bakanıdır. General Denster-Vil, hükümet üyeleriyle Avrupa Oteli'nde yaptığı toplantıda İngiliz askerini Bakü'den çekme kararı aldığını bildirir. Bunun üzerine Bağratuni, Denster-Vil'e yerli birliklerin İngilizlerin yerine geçemeyeceğini, çünkü bu birliklerin geliş güzel hareket ettiğini, Bolşeviklerin yönetimden çekilmesinden sonra askeri birliklerde bir düzensizliğin oluştuğunu söyler. Generalin çekilme konusunda acele karar vermemesini rica eder.²¹²³

Hükümet üyelerinin toplantı yaptığı sırada Türk ordusu Bakü önlerinde hücumla kalkışır. Cephedeki topların gürültüsü mecliste yapılan oturumda duyulmaktadır. Bağratuni, Baş Kumandan Dugaçiyev'den aldığı Türklerin cepheye birçok mevkiyi ele geçirdiği, İngiliz birliklerinin geri çekildiğiyle ilgili “*telefonogram*” alır. Bağratuni, elde ettiği bilgileri hükümet üyeleriyle paylaşmak istediği onların kaçmak için hazırlık yaptığını görür.²¹²⁴

General Dugaçiyev: Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetinin cephedeki birliklerinin baş kumandanıdır. Romanda Dugaçiyev için “*Bir əli bolşevik, digər əli isə menşevik və daşnak ətəyində*”²¹²⁵ ifadeleri kullanılır. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Dugaçiyev kendi çıkarını kollayan, fırsatçı bir komutandır. Metropol Oteli'nde verilen ziyafette Araratyan, Dugaçiyev'i Trabzon'a kadar ilerleyen çar ordusunun meşhur ve cesur kumandanı olarak takdim eder.²¹²⁶

Bağratuni'ye bir “*telefonogram*” gönderir. Bu “*telefonogram*”da Türk ordusunun sabah saat dörtte Volçı-Vorotda'ki birliklere karşı şiddetli bir hücumla kalkıştığını, bu

²¹²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 209.

²¹²¹ Ordubadi, DŞ, s. 304.

²¹²² Ordubadi, DŞ, s. 191.

²¹²³ Ordubadi, DŞ, s. 304.

²¹²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 308.

²¹²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 12.

²¹²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 16.

hücum sonucunda Volçı-Vorot'u alarak cepheyi yarmayı başardıklarını, bütün önemli tepelerin Türklerin eline geçtiğini bildirir. Türk ordusunun mevkileriyle şehrin arasındaki mesafe dört kilometreye kadar düşmüştür. Kuzey Stafford Alayı'nın çekilmesi sonucunda savaş hattının merkezi Türklerin eline geçmiştir.²¹²⁷

Şaumyan: Bakü Bolşeviklerinin lideri, aynı zamanda Bakü Komünü'nün yöneticisidir. Raya, İvanov'un çantasından bazı önemli evrakları ele geçirir. Bu belgeler Bakü'deki Bolşevik yönetimine karşı yapılacak olan suikastlarla alakalıdır. Bu belgelerin biri Şaumyan'ın acilen hapsedilmesiyle alakalıdır. Bunun üzerine Raya, öncelikle Bakü Meclisinin toplantısına katılır. Hitabet kürsüsünde Şaumyan konuşmaktadır. Bu konuşmada Şaumyan, Menşevikler ve Müsavatçılar arasındaki iş birliğini eleştirir.²¹²⁸

Şaumyan, Bakü'de Astoriya Oteli'nde kalmaktadır. Raya onunla görüşmek için otele gider. Raya, Şaumyan'a elde ettiği belgeleri verir ve başından geçenleri anlatır. Şaumyan, Raya'nın yapmış olduğu bu hizmetin takdire şayan olduğunu söyler.²¹²⁹

Elde ettiği belgeler vasıtasıyla İvanov'u tutuklatan Şaumyan, Mecliste yapmış olduğu oturuma bu belgelerle katılır. Konuşmasına Sovyet hükümetine karşı düzenlenecek olan bu suikastla ilgili bilgi vererek başlar. Bu suikastın maksadının kendisini hapse attırmak, şimdiki hükümeti yıkıp SR, Menşevik ve Taşnaklardan oluşan bir hükümet kurmak olduğunu söyler. Yeni hükümetin başına da şu anda hapiste olan İvanov'un getirileceğini belirtir. Menşeviklerin tepki göstermesini umursamayan Şaumyan, konuşmasına devam eder. 12 Temmuz tarihinde Bulvar'da bir miting düzenleneceğinden, bu mitinge cephecilerle beraber Erdehan Gemisi'nde olanların da davet edildiğinden, Erdehan Gemisi'nin Bulvar'ın karşısında duracağından ve yeni hükümete silahlı destek sağlayacağından bahseder. Bu suikastta sadece Şaumyan hapsedilecek, diğer hükümet üyeleri görevlerine devam edeceklerdir.²¹³⁰

Şaumyan ayrıntılı bir şekilde anlattığı suikastla ilgili belgeleri mecliste paylaşır. Bunlar Raya'nın Şaumyan'a vermiş olduğu belgelerdir. Bu belgelerden bir tanesi

²¹²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 308.

²¹²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 94.

²¹²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 100.

²¹³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 109.

Bulvar’da düzenlenecek olan miting için davetiyedir. Diğeri ise Şaumyan’ın tutuklanmasıyla ilgili yazılı bir emirdir.²¹³¹

Şaumyan bu emir yazısını imzalayanların ismini söylemez. Çünkü bu kişiler kurulacak yeni hükümetin üyelerini henüz tayin etmemişlerdir. Şaumyan çantasından başka evraklar da çıkarır. Bu evraklar Kafkas Kızıl Orudusu ve Cepheciler Komitesi Başkanına verilen yazılı emirler, Bakü halkına dağıtılacak olan bildirilerdir. Bunlardan en önemlisi suikastçıların İngiliz Konsolosuna yazmış olduğu mektuptur. Şaumyan, bu mektuptan suikastçıların İngiliz emperyalizmine büyük bir muhabbet beslediklerinin, İngiliz himayesine girip Azerbaycan işçi ve köylüsünü satmak istediklerinin anlaşıldığını ifade eder.²¹³²

Bakü’yü Sovyetler Birliği’nden ayırma, İngiltere’nin himayesine sokma ve Sovyetler Birliği’ndeki sanayi müesseselerinin yakıttan mahrum etme kararını almak için 25 Temmuz tarihinde Bakü Meclisi toplanır. Şaumyan mecliste bir konuşma yapar. Bu konuşmada İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesiyle ilgili meselenin toplantı gündeminden çıkarılması gerektiğini ifade eder. Sovyet hükümetinin kendilerine 80 top, 260 makinalı tüfek, 10 bin tüfek, 200 bin mermi ve elbise gibi birçok askeri teçhizat göndereceğini, Rusya’nın bugüne kadar kendilerinden hiçbir şey esirgemediğini, yabancılarla alaka kurmaktansa yine Sovyet Rusya’sından yardım istenmesi gerektiğini belirtir.²¹³³

Rusya’dan yardım gelene kadar, kendi proleter kuvvetlerini ve donanmayı seferberliğe almayı teklif eden Şaumyan, merkezi hükümetler alakayı kesmemek için İngilizlerin davet edilmesi meselesinin görüşülmesini gündemden çıkarma fikrini bir daha dile getirir. Sovyet Rusya hükümetinin yardımının ve cepheyi müdafaa meselesinin müzakere edilmesini ister. Şaumyan’ın bu konuşması büyük bir alkış alır.²¹³⁴

Romanda Şaumyan’ın yapmış olduğu konuşmada Menşevik, Taşnak ve SR’lerin merkezi hükümete karşı olan ihanetlerinden, Bakü proletaryasını satmak istediklerinden

²¹³¹ Ordubadi, DŞ, s. 110.

²¹³² Ordubadi, DŞ, s. 111.

²¹³³ Ordubadi, DŞ, s. 158.

²¹³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 159.

tüm gerçekleriyle bahsettiği ve salondaki Bolşeviklerin alkışlarıyla konuşmasını bitirdiği dile getirilir.²¹³⁵

Yapılan oylamayı Bolşevikler kaybeder. Menşevik, SR ve Taşnakların teklifleri kabul edilir. Şaumyan oturma başkanı olarak muhaliflere bu oylama sonucunda onların sadece Rusya'daki merkezi hükümeti değil, Bolşevikleri de kaybettiklerini söyler. Sovyetler hükümetinin üyesi olarak bu ihanete itiraz ettiğini ifade eder. Bu alınan kara sonucunda ileride karşılaşılabilecek bütün sorumluluklardan feragat ettiğini hem kendisinin hem de partisinin hiçbir mesuliyeti kabul etmeyeceğini bildirir. Şaumyan İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesini bütün işçi sınıfı ve inkılapçı Rusya için bir ihanet olarak görür. Taşnakların bu karara oy vermelerini eleştirir. Çünkü onlar daha önce yapmış oldukları konferansta Sovyet Rusya hükümetini tanıyacaklarını kabul etmişlerdir. Bu kararnameyi kabul edenlerin ihanet cephesi oluşturduklarını ifade eden Şaumyan, bundan sonra bu gruplarla bütün alakalarını keseceklerini ve halk komiserliğinden çekileceklerini beyan eder.²¹³⁶

Şaumyan, kendisinin de dahil olduğu Komiserler Meclisi'nin cepheyle ilgili mütareke ve sulh müzakerelerine hiçbir şekilde imkân verilmemesi kararını Avetisov'a telefonla bildirir. Cepheden kötü haberlerin gelmesi sonucu Ermeni Milli Meclisinin temsilcileri Komiserler Meclisinin toplandığı salona girerek aldıkları teslim olmak kararını iletirler. Bu esnada Sağ SR, Sağ Taşnak ve Menşeviklerin karışıklıktan istifade ederek İngilizleri Bakü'ye davet etmek için bir temsilci ve gemi gönderdiği haberi gelir. Bunun üzerine Şaumyan, Bakü işçilerine hitaben bir bildiri yazar. Bu bildiriye Bakü proletaryasının sadece Rusya'dan gelecek Sovyet ordusundan dost yardımı alabileceğini, Almanya, Türkiye ve İngiltere emperyalistlerine karşı Bakü'yü sadece bu Sovyet ordusunun müdafaa edebileceğini, işçilerin Merkezi hükümetin gönderdiği General Petrov'un bayrağı altında toplanması gerektiğini dile getirir.²¹³⁷

İngilizlerin Bakü'ye gelmesi sonucunda Bakü'de Merkezi Kaspi Diktatoryası adı altında yeni bir hükümet kurulur. Bu hükümet Şaumyan'a suikast planı yapan İvanov'un serbest kalmasını sağlar. Cephede Türklere karşı savaşı kaybeden İngilizler, Bakü'den ayrılırken Şaumyan'ında içinde bulunduğu 26 Komiser'i tutuklayarak

²¹³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 160.

²¹³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 167-168.

²¹³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 188-189-190.

“*Türkmən*” adlı gemiyle yanlarında götürür. Onların öldürülme işi Tiq-Conson’a verilmiştir.²¹³⁸

Görüldüğü gibi Şaumyan, romanda vatansever, halkın ve proletaryanın çıkarları için hareket bir yönetici olarak yer almıştır. Menşevik ve Taşnak liderlerden farklı olarak ülkesinin çıkarları onun için her şeyden önce gelir. Bu yüzden cephedeki durum ne olursa olsun asla ordunun geri çekilmesine onay vermez.

Məşədibəy Əzizbəyov: Bakü Komünü’nün hükümet üyelerinden bir olan Məşədibəy, mecliste yapılan oturumda konuşma yapmak için kürsüye yaklaştığında Leyla, Sadovski’ye Məşədibəy’in Müslüman olup olmadığını sorar. Sadovski ise: “*Xeyr! Bunlarda din və məzhəb yoxdur. Özü azərbaycanlı olsa da dinsiz bolşevikdir.*”²¹³⁹ cevabını verir.

Sadovski’nin bu cevabı, Bolşeviklerin dine bakış açısını da yansıtmıştır. Bolşevikler için din ve milliyet önemli değildir. Bu sebeple Məşədibəy’in Müslüman Azerbaycanlı kimliğinden çok Bolşevik olması daha önemlidir.

Məşədibəy, konuşmasında muhaliflerin İngilizlerden istediği askeri yardıma değinir. İngilizlerin yeterli bir askeri güce sahip olmadığını, böyle olsaydı kendileri davet etmeden İngilizlerin Bakü’yü işgal edeceklerini dile getirir. İngilizlerin Reşt şehrinde sadece bin kişilik bir ordusunun olduğunu dile getiren Məşədibəy, bu ordunun da sadece kandırılıp getirilen Arap ve Hintlilerden oluştuğunu ifade eder. İngilizler gelip Türkleri yenmiş olsa bile onları Bakü’den çıkarmanın çok zor olacağını belirtir.²¹⁴⁰

General Petrov: Moskova’daki Bolşevik yönetim tarafından Bakü’ye cephede yardım için gönderilen Bolşevik ordusunun komutanıdır. Leyla’nın Türkiye Karşı İstihbarat Bürosuna vermiş olduğu bilgide Petrov, Bakü’deki hükümetin değişmesi sonucunda cepheyi terk ederek Rusya’ya doğru çekilmeye başlamış, İngilizler ise onu Türkiye’ye karşı savaşması için ikna etmeye çalışmıştır. Petrov: “*Mən İngiltərə imperializmilə birləşib, Almanya imperializminə qarşı müharibə etmərəm.*”²¹⁴¹ diyerek İngilizlerle birlikte hareket etmeyi kabul etmemiştir.

²¹³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 310.

²¹³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 160.

²¹⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 161.

²¹⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 271.

O da tıpkı Şaumyan gibi Bolşeviklik yolunda hiçbir menfaat gözetmez. Onun için kurtuluş yolu ne İngilizler ne de Türklere. Tek kurtuluş yolu Sovyet Rusya'dır. Bu sebeple Türklere teslim olmak, İngilizlerle iş birliği yapmamak için cepheyi terk eder.

Petrov'un cepheyi terk etmesinin başka bir sebebi de ortak bir savunma oluşturdıkları Menşevik ve Taşnak komutanların onun planına ve emirlerine uymamasıdır. Örneğin cephe hattında Avetisov, Petrov'la yaptığı telefon görüşmesinde Petrov'dan her ne olursa olsun savaşıma devam etmesi emrini almış olmasına rağmen Türklere barış görüşmelerinin başlatılmasını ister.²¹⁴²

Alyoşa Caparidze: Bolşevik yönetimin 26 Komiser'inden biridir. Meclisteki oturumun başkanı olarak görev yapan Caparidze, konuşmasında Taşnak Partisini eleştirir. Miraqyan ve Eliçiyen'in önceki oturumlarda konuştuklarıyla bu oturumda konuştukları arasında büyük farklar olduğunu söyler. Menşeviklerin daha önce Almanya ve Türkiye'ye Alman-Türk ordusunun Bakü'ye gelmesi için başvurduğunu dile getirir. Rosenblyum ve Nəccarov'un Sovyet hükümetinin bilinçli düşmanları olduğunu belirten Caparidze, Bakü'nün kurtuluşunun tek yolunun vahit bir cephe oluşturmaktan geçtiğini dile getirir. Caparidze, İngilizlerin Bakü'ye gelmesinin, Bakü Sovyeti'nin dağılmasına sebep olacağını, böylelikle Bakü'de İngiliz emperyalizmi, arabaları ve efendileri dışında hiçbir şeyin olmayacağını, Rusya ile alakalarının kesileceğini ifade eder. "*Mən sizə deyirəm: İngilisləri çağırmayın!*"²¹⁴³ diyerek meclisi uyarır.

Menşevik ve Taşnakların ikili siyasetini göstermesi bakımından önemli bir karakterdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev: Bakü'nün siyasi ve iktisadi açıdan en nüfuzlu kişilerinden olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, kendisine vermiş olduğu "*millət babası*" unvanıyla Leyla'ya bir mektup gönderir. Mektubunda Leyla'ya "*Əziz və möhtərəm qızım, Leyla!*"²¹⁴⁴ şeklinde hitap eden Tağıyev, kendi evi dururken otelde kaldığı, kendisiyle bugüne kadar hala tanışmadığı için Leyla'ya sitem eder. Leyla'yı Bakü'deki evinde kalmaya davet eder. Leyla ise Tağıyev'e yazmış olduğu cevap mektubunda ona

²¹⁴² Ordubadi, DŞ, s. 183-184.

²¹⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 163.

²¹⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 114.

“*Hacı babam!*”²¹⁴⁵ diye hitap ederek dikkat çekmemek için Müslümanlarla çok az görüştüğünü ifade eder.

Leyla’nın gönderdiği mektuptan anlaşıldığına göre Tağıyev’in Müsavat Partisine güveni yoktur. Onların tek başlarına iktidar olup bir hükümet kuracaklarına inanmaz. Leyla ise onu Müsavat Partisi konusunda ikna etmeye çalışmaktadır. Leyla, Bolşeviklerle mücadele için Müsavatçıların halk arasındaki nüfuzundan faydalanılması gerektiğini, Müsavat Partisinin arkasında Türkiye’nin olduğunu, bu yüzden Türk ordusunun galibiyeti için çalışılması gerektiğini iletir.²¹⁴⁶

Leyla, Yusifidis’le Tağıyev’in Merdekan’daki bağ evine gider. Burada Tağıyev’le yaptığı sohbette Türklerin galip geleceği konusunda onu ikna etmeye çalışır. Kuzey Kafkasya meselesinin Berlin ve İstanbul arasında halledildiğini söyler. Tağıyev’in tek yapması gereken Türklerin galip gelmesine yardım etmektir. Tağıyev ise Bolşeviklere karşı olan her gücün arkasında olduğunu belirtir. Leyla’nın Müsavat Partisine umut bağlamasının bu partiyi tam olarak tanımamasından kaynaklandığını düşünür.²¹⁴⁷

Tağıyev’e göre Müsavatçılar güvenilir insanlar değildir. Müsavat Partisinin Azerbaycan’ı güçlendirmek için büyük ve kuvvetli bir devletle iş birliği yapması gerektiğini düşünür. Almanya’nın galip geleceğine inanmadığı için Osmanlı himayesinin Azerbaycan için yeterli olmadığını savunur.

Romanda Tağıyev, Bolşevik düşmanı bir kişilik olarak yer almıştır. Bolşevikler, Müslümanların dinine ve zenginlerin varlıklarına dokunmasa, özel mülkiyeti kabul etse, topraklara ve bankalara el koymasa, bütün Müslümanların Bolşevik olmasını tavsiye edebileceğini ifade eder. Oysaki Bolşevikler bütün bu belirtilen meseleleri gerçekleştirdikleri için Bolşeviklerin karşısında kim varsa onun desteklenmesi gerektiğini vurgular. Bolşevikleri mahvetmek için İngiliz ve Fransızlardan yardım alınması gerektiğini iddia eder. Almanların kuvvetli olmadığını dile getirir.²¹⁴⁸

Aslında Tağıyev’in tek düşündüğü şey sahip olduğu zenginliğidir. Servetini Bolşeviklerden korumak için kuvvetli bir devletin himayesinde olmak istemektedir. Bu

²¹⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 115.

²¹⁴⁶ Ordubadi, DŞ, s. 116.

²¹⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 123.

²¹⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 124.

sebeple onun hem Türklere hem de İngilizlere yaranmaya çalıştığı görülür. Leyla'ya gönderdiği mektupta ondan Bakü'ye Türkler gelirse, paşaların şerefine bir ziyafet vermesini ister. Türk subayları için yiyecekler hazırlattığını dile getirir. İngilizlerin Türklere evvel şehre girmesi durumunda ise Şehzade Bahadırhan ve general için bir ziyafet vermesini, onları evine davet edip evi güzel bir şekilde gezdirmesini, Tağıyev'in kendisini lazımınca iyi bir şekilde onlara takdim etmesini tembih eder. Tağıyev, her iki duruma da hazırlıklı olmak için kendine göre önlemler almıştır. Leyla'ya bir vagon dolusu iç çamaşırı için kumaş gönderdiğini Türkler gelirse Türklere, İngilizler gelirse İngilizlere vermesini söyler. İngilizlerin gelmesi durumunda onlara kendi adına okunması için bir mektup gönderir.²¹⁴⁹

Bu mektupta İngilizlere kendisinin çok önemli ve nüfuzlu bir insan olduğunu göstermek için kendisinin Buhara Emiri ve İçişleri Bakanı Fon-Val ile yemek yediğini, III. Aleksandr ile kahvaltı yaptığını, Kafkasya Valisi Borontsov-Daşkov için verilen ziyafette onun huzurunda bulunduğunu ifade eder. İngilizler gibi kültürlü ve necip bir milletle tanışmış olmayı büyük bir mutluluk olarak gördüğünü dile getirir.²¹⁵⁰

Musa Nağıyev: Bakü'de petrol zenginlerinden bir olan Musa Nağıyev, sahibi olduğu petrol kuyularında çalışan işçileri emeklerinin karşılığını alamadıkları için grev yapmaya kalkıştıklarında yanındaki zorba adamlarıyla onları zorla çalışmaya mecbur eden bir patrondur.

İranlı işçiler sahipsiz oldukları için adamları onları tehdit ederek çalışmaya zorlar. Heybət ise İranlı işçilerin zorla çalıştırılmasına engel olmaya çalışır. Nağıyev, gün geçtikçe yoksullaştığını, varını yoğunu petrol kuyularına yatırdığını söyleyerek Azerbaycanlı ve İranlı işçilerin Ermeni ve Rusların peşinden gitmesinden yakınır. Bütün teklifleri kabul ettiğini söylese de işçiler ona inanmaz. Heybət, işçilerin tekliflerini ona tek tek sayar. Hastaların hastaneye götürülmesi için araç tahsis edilmesi teklifini duyan Nağıyev: "*Mən özüm köhnə faytona minirəm ki, 20 qəpik əvəzinə 15 qəpik verim. İşçini faytonda xəstəxanaya göndərməyə pulum yoxdur!*"²¹⁵¹ diyerek kendini acındırmaya çalışır. Heybət'in haklarını arama konusunda işçileri örgütlemesinden ve açık

²¹⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 206.

²¹⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 208.

²¹⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 145.

sözlülüğünden, rahatsız olan Musa Nağıyev, yanındaki adamlarına Heybət'in öldürülmesi emrini vermiştir.

Nağıyev, Tağıyev gibi kendi zenginliğini düşünen, bunun için işçilerin emeğini çalan, hırsız ve yalancı bir karakterdir. İşçileri kandırmak için söylediği yalanlara kimse inanmaz. Onun için sahibi olduğu zenginlik işçinin hayatından daha önemlidir.

Taqiyanasov: Bakü'nün petrol sanayicilerindendir. Petrol sanayisinin Bolşevikler tarafından millîleştirilmesi kanunlaştırılmasından sonra Bakü'de bu konuyla ilgili birçok söylenti ortaya atılır. Petrol sanayicileri bu konuyu uzatmak ve bunun hayata geçirilmesini engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktadırlar. Moskova'da bu meselenin kabul edilmediğini etrafa yaymaya başlarlar. Diğer bir taraftan petrol tesislerindeki gerekli malzemeleri çalarak Bolşeviklerin petrol işini idare etmesini zorlaştırmaya çalışırlar. Romanda ihanet olarak belirtilen bütün bu yapılanlara Taqiyanasov'un öncülük ettiği dile getirilir.²¹⁵²

Araratyan'ın evinde bu meseleyle ilgili verilen ziyafette Taqiyanasov, Bolşeviklerin petrol sanayisini millîleştirerek çok önemli bir kültürü yok etmek istemiş olsalar bile Moskova'da medeni, becerikli ve bu işi bilen insanların olduğunu, Yüksek Halk Meclisinde bulunan bazı önemli kişilerin petrolün millîleştirilmesine karşı geldiklerini ifade eder. Konuyla ilgili Moskova'dan gönderilmiş esası olmayan bir mektubu ziyafettekilere takdim eder.²¹⁵³

Ermeni İnkılapçılar: Romanda 1905 yılında gerçekleşen inkılabın taraftarı oldukları diler getirilen üç Ermeni, Ağ-oğlan Manastırı'nda Müslümanların ileri gelenleriyle bir toplantı gerçekleştirir.

Bu toplantıda Ermeni inkılapçılardan birincisi, bütün Kafkas halklarının çar boyunduruğu altında ezildiğini, çar hükümetinin büyük bir fil gibi bütün halkları ve emekçileri ayaklarının altında ezdiğini, iki halkın kardeşçe birbirine yardım etmesi sağlanırsa bu filin hortumunun kesilip mahvedilebileceğini söyler.

İkinci inkılapçı ise yaptıkları işi kazanda yemek pişirmeye benzeterek uzun süredir Kafkasya'da bu kazanda yemek pişirmeye çalıştıklarını, artık hazır olduğunu,

²¹⁵² Ordubadi, DŞ, s. 83.

²¹⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 91.

kazanı ocağa koyup kaynatmak için bir sacayağın ihtiyaç olduğunu dile getirir. Sacayaklarından biri Gürcüler, diğeri Ermeniler, üçüncüsü ise Müslümanlardır.

Üçüncü inkılapçı ise Üçkilsə'de, Şuşa'da şehir kabristanında silah topladıklarını, bu silahların Müslümanlarla birlikte ortak düşmana karşı kullanılması gerektiğini ifade eder.²¹⁵⁴

Mollaəbdürrəhim Qasımzadə ve Tapdıq Talibxanov: Ağ-oğlan Manastırı'nda Ermeni inkılapçılar tarafından düzenlenen toplantıya katılan Müslüman cemaatinin ileri gelenlerindendir. Vali Baranovski ile görüşükten sonra toplantıya katılmışlardır. Ermeni inkılapçılar, Müslüman cemaate çar rejimine karşı ortak hareket edilmesi teklifini sunar. Topladıkları silahları Müslümanlarla beraber çar rejimine karşı kullanmak isterler. Bunun üzerine Qasımzadə, Ermenilerin bu isteğine karşı çıkar. Müslümanların Ermenilerin askeri olmadığını, onların silahına ihtiyaçları olmadığını, kendilerinin silah bulabileceklerini söyler. Talibxanov ise biz Ermeni inkılapçılara, kendilerinin Ermenilerden silah alıp yönetime karşı isyan edecek kadar ahmak olduğunu dile getirir. Din ve şariatın buna izin vermediğini ifade eder.²¹⁵⁵

Romanda Qasımzadə için Araratyan'ın rolünü üstlendiği dile getirilir. 1905-1906 Ermeni-Müslüman olaylarında Vali Baranovski'nin yönlendirmesiyle Ermenileri Müslümanlara karşı kışkırtan Araratyan gibi Qasımzadə ve Talibxanov'un da valinin telkinleriyle Müslümanları kışkırtmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

General Denster-Vil: Enzeli'deki İngiliz ordusunun komutanıdır. Araratyan, Bakü'ye gönderilen İngiliz ordusunun beklediklerinden az bir sayıda olduğunu görünce Enzeli'ye gitmeye ve Denster-Vil'le görüşmeye karar verir. Araratyan'ın amacı Denster-Vil'i Bakü'ye daha çok asker ve teçhizat gönderme konusunda ikna etmektir.

Araratyan, kızı Ester'le Denster-Vil'in yanına geldiklerinde Denster-Vil odasında Londra ve Bağdat'a bir telgraf göndermektedir. Generalin gönderdiği telgrafta Hazar Denizi'nde ilk defa bir İngiliz bayrağının dalgalandığı yazılıdır. General, İngiltere tarihinde ilk defa gerçekleşen bu olayla bir yandan övünmekte, bir yandan Bakü'deki petrol kaynaklarını düşünmektedir. Kendisini Bakü petrolünün sahibi olarak hayal eden

²¹⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 232-233.

²¹⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 234.

Denster-Vil, Bakü'den elde edecekleri petrolle Londra ve Manchester sanayisinin yakıt ihtiyacını karşılamayı hayal etmektedir.²¹⁵⁶

İngilizlerin sadece kendi çıkarlarını düşünerek Bakü'ye yardım etmeye gittikleri, amaçlarının Bakü'deki petrol kaynaklarını sömürmek olduğu, bu sayede İngiltere'nin yakıt ihtiyacını karşılamayı planladıkları Denster-Vil'in bu düşünceleri aracılığıyla ortaya çıkar.

Araratyan, Denster-Vil'e Bakü'ye daha büyük bir askeri birliğin gönderilmesi gerektiğini, az sayıda askerin gelmesiyle Bolşeviklerin işçiler arasında kendilerine karşı daha çok tebligat yaptıklarını dile getirir. Denster-Vil'i ikna etmek için Bakü halkının gelen İngiliz ordusu için haddinden fazla sevindiği, işçilerin işlerini bırakıp köprüye gittiklerini, burada “*Yaşasın müttəfiqlərimiz, yaşasın!*”²¹⁵⁷ diye İngiliz askerlerini karşıladıklarını söyler.

Denster-Vil, Araratyan'ın kendisini kandırmaya çalıştığının farkındadır. Elindeki Bolşeviklerin işçiler arasında dağıtmış olduğu ve işçilerin büyük bir kısmının desteklediği bir duyuruyu Araratyan'a okuması için verir. “*Rədd olsun ingilis imperializmi!*”²¹⁵⁸ sloganıyla biten bildiride İngilizlerin emperyalist amaçlarından ve bunlara yardım eden burjuvaziden bahsedilmektedir.

Denster-Vil, Bakü'nün müdafaasının sadece İngilizlerden beklemenin doğru olmadığını düşünmektedir. Ona göre yerli kuvvetler de bu müdafaaya mümkün olduğunca düzenli bir şekilde iştirak etmelidir. Türklerin cephede on bine yakın askeri mevcuttur. Dolayısıyla Bakü'ye gelen İngiliz birlikleri Bakü'deki yerli askeri birliklerle birleştiğinde Türkleri yenebilecek bir güce sahip olacaktır. General, hükümetin artık Merkezi Kaspî Diktatoryasının elinde olduğunu, bu sebeple Bakü'deki Bolşevik tebligatının daha kolay bir şekilde engellenebileceğini fakat hükümetin bunu beceremediğini ifade eder.

Bolşeviklerin Bakü'de hala özgür bir şekilde dolaşmasına şaşırıldığını dile getiren Denster-Vil, Bolşeviklerin bu kadar serbest bırakılmasının oldukça tehlikeli olduğunu çünkü onların bir yere kök salıp çok çabuk yayılabildiklerini belirtir. General, Bolşeviklerin koalisyon hükümetine dahil olmak istemedikleri için bütün imkanlardan

²¹⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 248-249.

²¹⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 250.

²¹⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 251.

mahrum edilmeleri gerektiğini savunur. Çünkü onların savundukları fikirler işçi ve köylülerin yararına olacak şeylerdir. Bu sebeple Bolşeviklerin işçi ve köylülerin desteğini alması müttefikler arasındaki dostluğa zarar verebilir. Bu konuşmadan sonra Denster-Vil, Araratyan ve Ester'i Gümrük Müdürü Konnion'un evinde düzenlenecek olan ziyafete davet eder.²¹⁵⁹

Enzeli'den ayrılan Araratyan'a Denster-Vil, yaveri Miralay Sonders aracılığıyla bir mektup iletir. Mektupta, Denster-Vil, üç önemli konuya değinmektedir. Bunlardan birincisi Bakü'nün müdafaası, ikincisi Erivan'daki Ermenilerin durumu, üçüncüsü ise Culfa Ermenilerinin durumudur.

Bakü'nün müdafaasıyla ilgili Denster-Vil, Araratyan'a daha önce söylediklerine benzer şeyler dile getirmektedir. Türkleri yenmenin tek yolunun Bakü halkının İngilizlere bu konuda yardım etmesi olduğunu belirten General, Bakü halkı ve hükümetin İngilizlerin alacağı bütün kararları hayata geçirmesi gerektiğini ifade eder. Halk, İngilizlerle beraber cephede Türklere karşı hücum etmeli ve Türklerle yüz yüze savaşmalıdır. Bu konuda halkın önemli çoğunluğunu oluşturan Ermeni milletine önemli bir görev düşmektedir. Cephedeki ordunun teşkilatındaki yetersizliklerin mevcut askeri kuvvet ve yeteneğin boşa çıkmasına sebep olduğunu iddia eden Denster-Vil, bu eksiklikleri gidermek için Bakü'ye subaylar görevlendireceğini söyler. İngiliz ordusunun Bağdat'tan Bakü'ye kadar dağınık bir şekilde konumlandığını, demiryolu olmadığı için merkezden yardım almanın oldukça zor olduğunu, cephede zafer elde edilmesi için Bakü ordusunun da yardımına ihtiyaç duyulduğunu dile getirir. Yerli ordunun sonuna kadar savaşma gibi bir niyeti yoksa bunun önceden kendisine bildirilmesini isteyen Denster-Vil, bu durumda askerlerini Bakü'den çekmek için zaman kazanmış olacaktır.

Erivan ve Culfa Ermenileriyle ilgili umut verici açıklamalarda bulunmayan Denster-Vil, Erivan'dan elde edilecek savaş teçhizatlarının müttefiklerin istifadesi için kabul edilmemesi meselesi konusunda herhangi bir şey yapamayacağını söyler. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin İngilizlerin hareket mntıkasına uzak olduğunu, bu nedenle onlara yardım edemeyeceklerini ifade eden General, müttefiklerin herhangi

²¹⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 249-252.

birinin galip gelmesinin kesin olduğunu, bunun sonucunda da Ermenistan'ın kurulabileceğini vurgular.²¹⁶⁰

Denster-Vil'in bu mektubundan İngilizlerin Bakü'ye ve Ermenilere yardım konusunda istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. Onların amacı kendi askerlerinin yerine Bakü askerini Türklere karşı cephede kullanmak, İngiliz askerlerinin mümkün olduğunca az zaiyat vermesini sağlamaktır.

Bakü'de İngilizlerin başarısızlığı ve hükümetin beceriksizliği Denster-Vil'in Bakü'ye gelmesine sebep olur. Karargahını Enzeli'den Bakü'ye taşıma kararı alan Denster-Vil, esasında bu hareketin savaşın kazanılması konusunda herhangi bir etkide bulunmayacağını farkındadır fakat Bağdat'tan ve Londra'dan aldığı telgraflar ona Bakü'ye geçmesini ve orduyu kumanda etmesini emretmiştir.

Prezident Kryuker gemisiyle Bakü'ye doğru hareket eden General, Bakü'ye yaklaşınca şehirdeki petrol kuyularının fotoğrafını çeker ve bu fotoğrafın üç kopya halinde birini sömürge bakanına, birini maliye bakanına, diğerini ise petrol kralı Deterding'e gönderilmesini ister. Sonrasında Londra'ya 18 Ağustos tarihli bir telgraf gönderir. Bu telgrafta İngiltere bayrağı altındaki gemisinin petrol kuyularının yanından geçerek mazot şehrine yanaşmakta olduğunu dile getiren Denster-Vil, Nargin Adası yakınlarında demirleyen ve 26 Komiser'in tutuklu bulunduğu on üç gemiden de bahseder. Gemisinin büyük bir galibiyete doğru ilerlediğini belirtir. Romanda General'in bu galibiyet ifadesine kendisinin bile inanmadığı dile getirilir.²¹⁶¹

Bakü'ye gösterişli bir şekilde çıkan Denster-Vil'i Miralay Keyvort, Leyla, Tiq-Conson, ve hükümet üyeleri karşılar. General, ilk iş olarak cepheyi ziyaret etmeye gider. Hükümet üyeleriyle görüşen General, hükümet tarafından gereken yardım verilmediğini, yerli ordunun savaş kabiliyetinin yetersiz olduğunu, bu şekilde Türkleri Bakü'den uzaklaştıramayacaklarını dile getirir. Generalin bu sözleri üzerine Ayollo, General'in Bakü'nün müdafaası konusunda cepheye yeterli sayıda bir kuvvet göndermediğinden yakınır. Ayollo'nun bu ifadeleri generali rahatsız eder. Bakü'ye gönderilecek asker sayısı konusunda kimseye herhangi bir vaatte bulunmadığını ifade eden General: *“Biz, Bakıya siz düşündüyünüz qüvvəni gətirə bilməyəcəyik, siz gərək*

²¹⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 259-260.

²¹⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 278-279.

*özünüz də çalışsınız!”*²¹⁶² diyerek hükümet üyelerinin bütün ümitlerini boşa çıkarmış olur.

Cephede İngilizlerin mağlup olduğunu anlayan Leyla, onların bir sonraki hamlelerinin ne olacağını öğrenmek için Denster-Vil’le görüşmeye gider. General oldukça düşüncelidir. Keyvort’un cepheyle ilgili verdiği bilgileri dinleyen General, artık Türklerin Bakü’de ele geçirdiğini kabul etmiştir. Başta Bahadırıxan olmak üzere birçok subayın öldüğünü öğrenen Denster-Vil, Londra ve Bağdat’a Bahadırıxan’ın ölümüyle ilgili bir telgraf gönderir. Leyla’nın Türk ordusunun karargahına verdiği bilgilendirmede Denster-Vil’in Bakü’den çekilme planı yaptığı dile getirilmiştir.²¹⁶³

31 Ağustos tarihinde başlayan ve İngilizlerin kesin olarak mağlup edilmesiyle biten muharibe sonucunda İngilizler büyük kayıplar verir. Bu esnada Bakü müdafaasını yerinde görmek için General Liyu’in, Bağdat’tan Bakü’ye gelir gelmez, Denster Vil’le beraber cepheyi gezer. Cephede İngilizler adına olumlu bir durumun olmadığını anlayan General Liyu’in, Denster-Vil’e bugünden itibaren İngiliz birliklerinin Bakü’den çekilmesi için hazırlıklar yapılmasını emreder. Verilen emir, Denster-Vil’in Bakü petrolleriyle ilgili kurduğu hayallerin yok olmasına sebep olur. Bu hayal kırıklığını üzerinde atarak “*Mərkezi Kaspi Diktatura*” hükümeti üyelerini Avrupa Oteli’nde toplantı yapmaya davet eder.²¹⁶⁴

Toplantıda, General Liyu’in ile cepheyi gezdiklerini, Bakü’nün müdafaasının artık ümitsiz bir hal aldığını, savaşa devam etmenin mümkün olmadığını dile getiren Denster-Vil, Türklerin kesin bir zafer kazandıklarını, bundan sonra kendi askerlerinin kanının dökülmesine izin vermeyeceğini ve bu geceden itibaren birliklerini Bakü’den çekeceğini ifade eder. Onlara Türklerle barış görüşmelerine başlamaları konusunda tavsiyelerde bulunur. Savunma Bakanı Bağratuni, General’den bu konuda çok fazla acele etmemesini rica etse de General: “*Mən gedirəm, siz yaxşı fikirləşin.*”²¹⁶⁵ diyerek umursamaz bir vaziyette toplantıdan ayrılır.

İngilizlerin Bakü’den çekilmesi artık kesinleşmiştir. General Denster-Vil, İngiliz askerlerinin İran’a doğru çekilmeleri için Abo ve Kursk Gemileri’ne hazırlık

²¹⁶² Ordubadi, DŞ, s. 281.

²¹⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 291-292-293.

²¹⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 302.

²¹⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 304.

emrini verir.²¹⁶⁶ Bakü'den ayrılma hazırlıklarını yaparken Leyla'ya Miralay Sünders aracılığıyla bir mektup gönderir. Mektupta Leyla'nın da kendileriyle gelebilecekleri, bununla ilgili bütün hazırlıkların yapıldığı yazılıdır.²¹⁶⁷

Leyla, Denster-Vil'le ilk olarak Kirmanşah'ta Miralay Konion'un evindeki ziyafette tanışır. Bu ziyafette bir konuşma yapan Denster-Vil, bir taraftan Almanlar, bir taraftan Osmanlılar, diğer bir taraftan ise kızıkların elinde parçalanan eski Rusya'ya yardıma gittiklerini söyler. Almanların Berlin-Bağdat demir yolu vasıtasıyla Küçük Asya'nın ve Hindistan'ın içlerine sokulmaya çalıştığını, Rus silahıyla iş birliği yapan İngiliz silahının Almanların bu planını darmadağın ettiğini ifade eder. Bunun üzerine Almanlar Berlin-Batum-Bakü-Bağdat üzerinden bir taraftan Hazar Denizi'ne ve Bakü petrollerine diğer bir taraftan ise Türkistan pamuğuna ulaşma planını uygulamaya sokmuştur. Denster-Vil, Almanların bu planı sayesinde Buhara'ya ve Afganistan'a, oradan da Hindistan'a girmek istediklerini vurgular.²¹⁶⁸

Bolşeviklerin imzalamış olduğu Brest-Litovsk Antlaşması'nın Almanya ve Türkiye'ye Bakü'nün kapılarını açtığını, bu antlaşmanın bozulması için mücadele edilmesi gerektiğini dile getiren General, hakiki Rusların ve millî istiklali İngiliz himayesinde gören Taşnak ve diğerlerinin İngilizlerin yolunu gözlediklerini ifade eder. Almanların, murdar ellerini Bakü petrolünün namusuna uzatmak istediğini, bunu yapmak için Türk ordusunu kullandıklarını, Türkler vahşi ellerini petrol kuyularına uzatmadan önce kendilerinin Bakü'ye yetişmesi gerektiğini söyler. Kafkasya'nın hadde hesaba gelmeyen servetini, Orta Asya ve Aşağı Volga'nın zenginliklerini Almanlara ve Türklere karşı müdafaa için ant içme teklifinde bulunur. Elindeki kadehi bu yeminin arkasında duran kahramanlar için kaldırır.²¹⁶⁹

General Liyu'in: İngilizlerin Bakü Cephesi'nde 31 Ağustos'ta başlayan muharebeyi kaybetmeleri üzerine General Liyu'in cephedeki durumu yakından görmek için Bağdat'tan Bakü'ye gelir. General Denster-Vil'le cepheyi gezen General Liyu'in, Bakü'nün müdafaa edilmesinin faydasız olduğunu, İngiliz birliklerinin en kısa zamanda Bakü'den çekilmesi gerektiğini dile getirir. Muharebeye devam etmenin İngiliz

²¹⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 309.

²¹⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 313.

²¹⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 360.

²¹⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 361.

askerlerini boşu boşuna ölmesi anlamına gelmesi demek olduğunu belirten General Liyu'in, Türkleri şehrin içine çekip orada onlara bir darbe vurmanın da mümkün olmadığını çünkü Bakü halkının buna imkân vermeyeceğini ifade eder. Çünkü halkın kendilerine arkadan saldırmasından çekinmektedir. Bu sebeple Türklerle olan savaşın sona ermesi taraftarıdır. Luyu'in müttefiklerin kesin bir şekilde galip geleceğine, bütün işin Almanya Cephesi'inde halledileceğine, bu nedenle Bakü'de başka bir cephe açmanın gereksiz olduğuna inanmaktadır. Bu düşünce doğrultusunda Denster-Vil'e "*Mərkəzi Kaspi Diktatura*" hükümeti üyelerine İngiliz birliklerinin Bakü'den çekileceğini bildirmesini söyler.²¹⁷⁰

Biçeraxov: Çar ordusuna bağlı Rus Kazaklarından oluşan birliğin komutanıdır. Leyla'nın amcası Savlayev, Biçeraxov'un yaveri olarak görev yapar. Rusya'da ihtilal olunca İngilizlerle anlaşarak birliklerini İngilizlerin himayesine aldırıştır. Biçeraxov, bir yandan da Bakü'nün savunması için Bolşeviklere de yardım etmek istemektedir.

Leyla'nın Savlayev'e göndermek istediği mektupta geçen "*Onlar sizin ingilislərlə əlaqədə olduğunuzu gözəlcəsinə bilir.*"²¹⁷¹ ifadesiyle Bolşeviklerin Biçeraxov'un İngilizler için çalıştığının farkında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Raya'nın Şaumyan'la yaptığı görüşmede anlattıklarından Biçeraxov'un İngilizlerle bir anlaşma yaptığı, bu anlaşma doğrultusunda Baratov'un ordusundan bazı subayları Biçeraxov'un kendi ordusuna kabul ettiği görülmektedir.²¹⁷²

Romanda Biçeraxov'un Osmanlılara karşı savaşmasının sebebinin Bakü'yü müdafa etmekten çok, İngilizlerin çıkarını korumak olduğu dile getirilmiş. Onun bir elinin İngilizlerin eteğinde diğer elinin ise Kuzey'deki Bolşevik karşıtı generallerin eteğinde olduğu ifade edilmiş, bu sebeple Bakü Komününü ve proleter hakimiyetini müdafa etmenin mümkün olmadığı aktarılmıştır. Çünkü gerekli şartlar oluştuğunda Biçeraxov'un silahını Bolşeviklere doğru çevirebilecektir.²¹⁷³

Dolayısıyla Bakü'deki Bolşevik yönetimi Biçeraxov ve ordusuna karşı ihtiyatlı yaklaşmaya çalışmıştır. Nitekim Avetisov, Araratyan'a göndermiş olduğu mektupta

²¹⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 300-301.

²¹⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 62.

²¹⁷² Ordubadi, DŞ, s. 99.

²¹⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 155.

Bıçeraxov'un cepheden çekildiğini, askerlerini Sumgayıt İstasyonu'nda toplayıp kuzeye doğru hareket etmeye hazırlandığını dile getirir.²¹⁷⁴

Romanda “*Leylanın Romanı*” bölümünden sonraki bölümlerde Bıçeraxov ve ordusunun Bakü Cephesi'ne gelmeden önceki konumuyla ilgili bilgi almak mümkündür.

Bıçeraxov'un ordusunun ilk olarak Şehriban şehrinde yerleşmiş olduğu görülmektedir. Çünkü Savlayev, Leyla'nın ve ailesinin olduğu Türk kafilesine bu şehrin yakınlarında saldırmıştır.²¹⁷⁵ Nitekim Raya'nın Şaumyan'a anlattıkları da bu yöndedir.²¹⁷⁶

Sonrasında Bıçeraxov'un karargahının Hanegeyn şehrinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Gömrükhana Bağ'ına yerleşen karargâh, Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesi sebebiyle ilan edilen bayrama katılmıştır. Bıçeraxov'un Savlayev'e verdiği emir sayesinde yaralı olarak esir düşen Leyla, burada hastaneye götürülüp tedavi edilmiştir.²¹⁷⁷

Raya, İngilizlerin Bıçeraxov'un Bağdat'a girmesine müsaade etmediğini bu yüzden ordunun Kirmanşah'a yerleştiğini, İngiliz diplomatların Kirmanşah'a gelip Bıçeraxov'la tanıştığını dile getirir. Bıçeraxov'un Salvayev'e göndermiş olduğu “*telefonogram*” da bunu doğrulamaktadır. Bu “*telefonogram*”da Bıçeraxov, Savlayev'e gelecek olan İngiliz diplomatlarının güvenliğinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması emrini vermiştir. İngilizler için verilen ziyafete Bıçeraxov'da katılmış, General Denster-Vil ile Leyla'nın tercümanlığı vasıtasıyla bazı meseleler hakkında müzakerede bulunmuştur.²¹⁷⁸

Raya, Bıçeraxov'un ordusuyla beraber Kirmanşah'ta iki aya yakın kaldığını sonrasında Hamedan'a geçtiğini, burada İngilizlerle bir mukavele imzaladığını ifade eder. İngilizlerin teklifi üzerine Baratov ordusundan birçok subayın Bıçeraxov ordusuna katıldığını belirtir. Nitekim romanda Leyla'nın bir yıl önce başından geçenler anlatıldığında Raya'nın bahsetmiş olduğu bu olaya yer verildiği görülmektedir.

²¹⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 169.

²¹⁷⁵ Ordubadi, DŞ, s. 340.

²¹⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 96.

²¹⁷⁷ Ordubadi, DŞ, s. 341-342.

²¹⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 356-362.

Biçeraxov'un Kirmanşah'tan Hamedan'a geçmek istediği zaman Kirmanşah'ta kalmış olan Baratov ordusuna ait birçok subayın Biçeraxov'un ordusuna katılmak için sıraya girdiği dile getirilir.²¹⁷⁹

Biçeraxov, Hamedan'da Leyla'nın ve Yusifidis'in Əmiri-Əfhəm'in elinden kurtarılmasında önemli bir rol oynar. Leyla ve Yusifidis'i alıkoymasından dolayı Əmiri-Əfhəm'i tutuklatıp karargahına kadar getirten Biçeraxov, onu yüklü bir tazminat ödemekle cezalandırır.²¹⁸⁰

Romanda Biçeraxov'un Hamedan'dan Kazvin şehrine hücum ettiği, Kiçikxan'ın hakimiyetinde olan bu şehrin hiçbir direniş göstermeden Biçeraxov'a teslim olduğu ifade edilmiştir. Biçeraxov, Kazvin'e yerleşince Leyla da Kazvin' gitmiş, burada Bahadırxan'la tanışmıştır.²¹⁸¹

Kiçikxan: Romanda Kiçikxan'ın kim olduğuyla ilgili ayrıntılı bir bilgi verilmemiştir. İlk olarak Raya, Şaumyan'a Bakü'ye geliş macerasının anlatırken Kiçikxan'dan bahseder. Raya, Kiçikxan'ın Kazvin'i işgal ederek İngilizlerin Bakü seferine mâni olabileceğini düşündüklerini fakat Kiçikxan'ın bunu başaramadığını, Biçeraxov'un tek bir kurşun atmadan Kazvin'i ele geçirdiğini dile getirir. Raya ve Vladimir, Kazvin'de Kiçikxan'a Məncil Cephəsinə sağlamlaştırması konusunda yardım ettiklerini ifade eder.²¹⁸²

Kiçikxan'la ilgili başka bir bilgi ise Leyla ve Yusifidis'in Türkiye Karşı İstihbarat Bürosuna göndermiş olduğu mektupta yer almaktadır. Mektupta, Kiçikxan'ın Kazvin gibi bir şehri çok ucuz bir şekilde İngilizlere verdiği, oysaki Kazvin halkının ona büyük bir sevgi beslediği, Kiçikxan'ın tedbirsiz ve siyasi anlamda yetersiz birisi olmasına rağmen İranlıların onu kahraman olarak gördüğü yazılıdır. Onun Kazvin şehriyle ilgili itinasızlığı Kazvin'deki itibarının yitirilmesine sebep olmuştur. General Denster-Vil, Miralay Stoks'u beyaz bayrakla Kiçikxan'ın yanına aralarındaki meseleyi barış yoluyla çözmek için göndermiştir. Mektupta General'in esas amacının Kiçikxan'ın kuvvetlerini öğrenmek olduğu dile getirilir.²¹⁸³

²¹⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 363.

²¹⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 384-386.

²¹⁸¹ Ordubadi, DŞ, s. 391.

²¹⁸² Ordubadi, DŞ, s. 100-101.

²¹⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 394.

Leyla, Türk ordusunun karargahına göndermiş olduğu başka bir mektupta ise Kiçikxan'ın İngilizlerin sulh teklifini reddettiğini, bundan dolayı İngilizlerin Kazvin'den Hazar Denizi'ne kadar olan bütün yolları savaşıarak ele geçirmeleri gerektiğini ifade eder. Mencil Cephesi'ne saldıracak olan Biçeraxov'un Kiçikxan'ın herhangi muvaffakiyet kazanacağını düşünmediğini belirtir. Nitekim Biçeraxov'un düşünceleri gerçekleşmiş ve Kiçikxan mağlup olmuştur. Mencil ve Reşt Biçeraxov ve İngilizlerin hakimiyetine geçmiştir.²¹⁸⁴

Baratov: Çar ordusunun bir generalidir. Rusya'da inkılabın başlaması sonucu Baratov'un, ordusuyla beraber Bağdat önlerinden Kirmanşah'a doğru çekildiğini ve birçok subayın Biçeraxov'un ordusuna katıldığını dile getirilir. Baratov, İngilizlerden aldığı para karşılığında Kirmanşah'tan ayrılıp ordusuyla birlikte Hamedan şehrine geçmiştir.²¹⁸⁵

Romanda Baratov'un ordusunu Irak'tan çıkarmaya çalıştığı fakat nakliyat sıkıntısı çektiği için bunu hızlı bir şekilde yapamadığı ifade edilir. Mali açıdan büyük bir sıkıntı yaşayan Baratov, İngilizlerin merhametine sığınmıştır. Baratov, daha önce İran-Rusya sınırından Xanəqeyn şehrine kadar olan bütün köyleri yağmaladığı için İran'a doğru geri çekilmekten korkmaktadır. Bu yağmalama sonucunda İran'da tahıl sıkıntısının yaşandığı ve kıtlığın baş gösterdiği ifade edilmiştir. Baratov açısından başka bir sıkıntılı durum ise ordusunun Bolşevikleşmeye başlamasıdır. Askerler her gün mitingler düzenlemekte ve kendisinden taleplerde bulunmaktadır. Baratov ise bu talepleri karşılamak yerine İngilizlerin isteklerini yerine getirmekle meşguldür.²¹⁸⁶

İngilizler Rus ordusundaki inkılapçıların kendi ordularına da tesir edeceğini düşündükleri için mümkün olduğunca çabuk bir şekilde Baratov'un Irak'tan ayrılmasını istemektedirler. Baratov ise elindeki silahları ve ordusunu Rusya'ya göndermek yerine; bu silahları İngilizlere satmak, ordusunu dağıtmak düşüncesidir fakat İngilizlerin bunu kabul etmemesi üzerine mecburen ordusunu İran sınırının diğer tarafına taşıma kararı alır. Ordu oldukça yoksul olduğu için nakliyat için araç sıkıntısı çekilmekte bu yüzden askerlerin bir kısmı ülkelerine dönmek için büyük fedakarlıklar göstermektedir. Xanəqeyn şehrinden Kasr-ı Şirin, Mahdəşt ve Kirmanşah'a kadar geçen yollarda

²¹⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 397-398.

²¹⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 96-98.

²¹⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 344.

Baratov'un ordusuna ait hasta, aç ve yorgun askerlere den gelinmektedir. Askerlerin bir kısmı Baratov'la beraber Hamedan taraflarına geçerken bir kısmı ise aç ve yoksul bir şekilde Kirmanşah'ta kalmış ve dilencilik yapmaya başlamıştır.²¹⁸⁷

Menşevik ve İşçi: İngiliz askerlerinin Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye geleceğini duyan halk, Kafkas-Merküri Köprüsü'nün etrafında toplanır. Romanda köprü etrafında toplananlar içerisinde Menşevik yanlılarının da bulunduğu, halk arasında propaganda yapmaya çalıştıkları dile getirilir. Bu kişilerden biri de ismi belirtilmeyen yaşlı bir Menşevik'tir.

Romanda öncelikler bu Menşevik'in olumsuz bir tasviri yapılır. Rengi solmuş eski bir frak giymiştir. Enfiye kokusu sinmiş eski bir mendille ve bir camı beyaz bir camı siyah olan bir gözlüğü vardır. Menşevik'in yanında duran bir kadın onun mendilindeki enfiye kokusundan rahatsız olup ondan uzaklaşır. Diğer yanında duran başka bir işçiyle konuşmaya başlar. Ona "sen" diye hitap edince bu işçi de ona "sen" şeklinde hitap eder. Bunun üzerine bu Menşevik: *"Bolşeviklər sizi tərbiyəsiz öyrətdilər, Böyük kiçik saymırsınız."*²¹⁸⁸ diyerek kendisine bu şekilde hitap edilmesine tepki gösterir. Bolşevik işçiye Nargin Adası'nı göstererek oradaki nokta şeklindeki karartıları görüp görmediğini sorar. İşçinin hiçbir şey görmediğini söylemesi üzerine işçiye, yüzünün güneye dönmüş olsa bile gözlerinin Moskova'ya baktığını söyleyerek işçinin Bolşevik olduğunu ima etmeye çalışır.

Bu ifadelere aldırış etmeyen işçi, Nargin Adası'na doğru tekrar bakar ve yine bir şey göremez. Bunun üzerine yaşlı Menşevik, Nargin'in arkasında sol tarafta büyük vapurların ilerlediğini, bir saatten sonra onların içerisinde kültürlü, temiz ve savaşçı insanların Bakü sokaklarını dolduracağını, sağ taraftaki büyük kara noktadan ise yüzlerce tank ve silahlı otomobillerin sahile çıkacağını dile getirir. İşçi ise Menşevik'in gördüğü şeylerin gözlüğünden kaynaklandığını, çünkü gözlüğün camını sildiği mendilindeki enfiyenin cama bulaştığını bu sebeple onun her şeyi lekeli ve karartılı bir şekilde gördüğünü söyler. *"Yalnız siz yox, ümumiyyətlə menşeviklərin gözlükləri ləkəlidir. Onlar dünyayı həqiqi halında görə bilmirlər."*²¹⁸⁹ diyerek Menşeviklerin

²¹⁸⁷ Ordubadi, DŞ, s. 345.

²¹⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 214.

²¹⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 215.

hayalperest ve gerçeklikten uzak olduğunu, fikirlerine bu lekeli gözlükleri takarak bugünkü gibi gülünç duruma düştüklerini ifade eder.

Bu ifadelerden işçinin Bolşevik yanlısı olduğu anlaşılmaktadır. Menşevikle ilgili yapılan olumsuz tasvir de romanın ideolojik yapısının bir sonucudur. Bolşeviklere karşı olan her fikir yanlıştır ve kötüdür. Dolayısıyla bu fikirleri taşıyan insanlar olumsuz bir şekilde tasvir edilmiştir. Yaşlı Menşevik de bunlardan biridir.

Abbasqulu Kazımzadə: Metropol Otelı önünde toplanan halk içerisinde Bolşevikleri eleştiren Müsavat Partisi taraftarlarından biridir. Otelin önünde Sadovski'nin koluna girip fayton bekleyen Leyla'yı gördüğünde onun İngiliz kızı değil, bir Müslüman kızı olduğunu söyler. *“Millətınə, istiqlaliyətınə xain çıxanlar, bizim partiyamızı bu hala qoymasaydı, bu gün cavan bir müsəlman qızı bir xaçpərəstin qoluna girə bilməzdi.”*²¹⁹⁰ diyerek Müsavat gibi namuslu ve İslamiyet'in kalesi olan bir partinin Bolşevikler yüzünden dağıtıldığını söyler. Bu yüzden de Müslüman genç bir kız hem açık gezmekte hem de bir Hristiyan'ın kolunda gezmektedir. Onun bu sözlerine yine orada toplananlardan biri: *“Siz də milyoncuların quyruğunda getdiniz, xalqı öz arxanıza salmaq istədiniz. Hər kəs danışsa da siz danışmayın.”*²¹⁹¹ diyerek tepki gösterir. Orada bulunanlar arasında bu kişinin Abbasqulu Kazımzadə olduğu, dolandırıcılık yaptığı için Bakü'den kaçtığı fakat Türk ordusunun Bakü'ye yaklaşması sonucunda onun geri döndüğü ifade edilir.

Müsavatçı Şairler: Metropol Otelı'nin önünde toplanan halkın arasında Müsavat Partisi yanlısı iki şair de bulunmaktadır. Bunlardan birincisi otelin önünde bekleyen kızların güzelliğine herhangi bir benzetme bulamadığını söyler. Kızların güzelliğinin bütün imgelerin üstünde bir fevkaladelige sahip olduğunu ifade eder. Kendisini *“məmləkətin şairi”* olarak gören ikinci şair ise kızlar için bir beyit okur. Okuduğu beyit çok sıradan bir beyittir. Buna rağmen birinci şair onu tebrik eder. Çok mükemmel ve edebî bir şiir olduğunu söyler. Sonrasında Müsavat Partisi için yazdığı şiiri ikinci şaire okur.

²¹⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 32.

²¹⁹¹ Ordubadi, DŞ, s. 33.

Çok sıradan bir şekilde yazılan bu şiiri duyan birinci şair, “*Milli şairimizsən də!*”²¹⁹² diyerek ötekini över. İkinci şair bu şiiri yazıp Məhəmmədəmin’e okuduğunu ve ikisinin de ağladığını anlatır. Sonrasında kızlar için o an yazdığı beyitleri okumaya devam eder. Bu şiirler de çok basit ve sıradan şiirlerdir. Birincisi bunları da över. Şiirlerin yüksek bir estetikle yazıldığını vurgular. Bolşeviklerin şiire de edebiyata da zarar verdiklerini, kendi hükümetleri olsaydı bu beyitler üzerine edebiyat mecmualarında sayfalar dolusu eleştiriler yazılacağını dile getirir. İkinci şair ise kendisini bu asrın Hafız-ı Şirazi’si olarak görmektedir. Şeyh Sadi ve Hafız’ın döneminde yaşamış olsaydı onlardan daha iyi bir şair olacağını ifade eder.²¹⁹³

Romanda bu şairlere yer verilmesinin sebebi Müsavatçıların sanat anlayışlarının ne kadar basit ve ilkel olduğunu göstermektir. Onlar bu tarz basit şiirler yazarak birbirlerini övmekte, kendilerini şair olmadıkları halde büyük ve önemli bir şair olarak görmektedir.

3.4.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

1938 yılında yayımlanan Döyüşən Şəhər romanında olaylar 1917-1918 yılları arasında gerçekleşmiştir. Romanın “*Leylanın Romanı*” adlı bölümüne kadar olaylar Bakü’de gerçekleşir. Bu bölümden sonra ise olayların Irak ve İran’daki muhtelif şehirlerde geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla bu şehirlerin 1917 ve 1918 yıllarındaki toplum yapısına ait unsurlar romanın yayımlandığı döneme hâkim olan Sovyet ideolojisine uygun olarak romanda yer almıştır.

Romanda Bakü, özellikle petrol üretiminin ön planda olduğu bir sanayi şehri olarak yansıtılmıştır. Bu yüzden şehirde Ermeni, Rus gibi farklı etnik kimliklerden oluşan işçi sınıfının yoğun olarak yaşadığı görülmektedir. Örneğin Vahan, Karabağ’dan Bakü’ye çalışmak için gelmiş bir Ermeni’dir. Vahan’ın yanında çırak olarak çalışan Heydər ise bir Azerbaycanlıdır.

İşçi sınıfı zor koşullar altında çalışmakta, emeğinin karşılığını alamadığı için açlık sınırındadır. Şehirde savaştan dolayı tahıl sıkıntısının yaşanması işçi sınıfını kıtlıkla karşı karşıya bırakmıştır. Nitekim romanda Menşevik, SR ve Taşnak liderlerin

²¹⁹² Ordubadi, DŞ, s. 35.

²¹⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 36.

Metropol Otelinde ziyafet düzenleyip türlü yemeklerin tadına varırken haklarını savunduklarını iddia ettikleri işçi sınıfının açlıkla mücadele ettiği dile getirilmiştir.²¹⁹⁴

Heybət'in Musa Nağıyev'e işçiler adına ilettiği taleplere bakıldığında işçilerin çalışma şartlarındaki zorlukların neler olduğu ortaya çıkar. İşçilerin elbise dolapları ve lavaboları yoktur. Hasta işçileri hastaneye götürecek nakliyat araçları bulunmamaktadır. İşçilerin yıl içerisindeki izin günleri ve izin alma süreleri yoktur. Bunların dışında Əminə'nin Raya'ya anlattıklarına bakıldığında işverenlerin haklarını aramak için grev yapan işçilere baskı kurdukları, onları ölümle tehdit ettiği görülmektedir. Özellikle İranlı işçiler buna sıkça maruz kalmaktadır. Nitekim Əminə'nin abisi Heybət, işçi haklarını savunduğu için Nağıyev'in adamları tarafından öldürülmüştür.²¹⁹⁵

İşçi sınıfının en büyük düşmanı ise burjuvazidir. Tembel olarak nitelendirilen burjuva sınıfı da işçi sınıfı gibi farklı etnik kimliklerden oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında şehirde Ermeni burjuvazisi ve Müslüman burjuvazisinin varlığı romanda dile getirilmiştir. Moskova'daki Bolşevik hükümetin petrol sanayisinin millîleştirilmesiyle ilgili çıkardığı yasadan en çok Ermeni petrol burjuvazisinin rahatsız olduğu ifade edilir. Bu yüzden Ermeni burjuvazisi, Ermeni Millî Meclisi adı altında Doktor Araratyan'ın evinde toplanıp bu kararla ilgili fikir alışverişi yapar.²¹⁹⁶

Burjuva sınıfı, ahlaksız ve iki yüzlüdür. Örneğin burjuvaziye mensup olarak yansıtılan Araratyan, Ermeni Millî Meclisi ve Taşnaklar arasında nüfuz elde etmek için kızını kullanmaktadır. Bu yüzden Ester'i Hamazasb'la nişanlamıştır. Avetisov'un Ester'e olan ilgisine sesini çıkarmaz. Çünkü Avetisov'un Araratyan'ı Ermeni Millî Meclisinin lideri seçtirebilme imkânı vardır. Cephede işlerin kötü gitmesi sonucunda Ester'in İngiliz Miralayı Keyvort'la yaşamasını ister. Araratyan, bir yandan İngilizlerden yardım isterken diğer yandan Türklerle de anlaşma yoluna gider.

Aynı durum Bakü'deki Müslüman burjuvazisinin temsilcilerinden olan Zeynalabdin Tağıyev için de geçerlidir. Tağıyev, tavrını cephedeki savaşın gidişatına göre belirlemektedir. Leyla'ya gönderdiği mektupta ondan savaşı Türklerin kazanması

²¹⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 17.

²¹⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 144-145.

²¹⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 83.

durumunda Türk paşalar için, İngilizlerin kazanması durumunda ise İngiliz komutanlar için bir ziyafet vermesini ister.²¹⁹⁷

Romana göre burjuvazi hem işçi sınıfına hem de Bakü'ye büyük bir ihanet içerisindedir. Çünkü burjuvazi sadece kendini çıkarını düşünmekte, buna göre hareket etmektedir. Leyla ve Yusifidis, Tağıyev'i ziyaret için Merdekan köyüne gittiklerinde fayton, köyün tozlu yollarından geçer. Romanda burjuvazinin köyün bağlarını kendisi için cennete çevirdiği fakat tozlu ve taşlı yollarla çevrili olan sokakları umursamadığı dile getirilir.²¹⁹⁸

Aynı durum Ermeni burjuvazisi için de geçerlidir. Onların da kendi menfaatlerine göre hareket ettiği ifade edilir. Vahan, Ester'i bulmak için Bakü Limanı'na gittiğinde Türk ordusunun Bakü'ye yaklaştığını duyan Ermeni zenginlerinin Bakü'den kaçmak için limana akın ettiğini görür. Onlara "*Məl'unlar!*"²¹⁹⁹ şeklinde hitap eden Vahan, burjuvazinin kendi menfaati için kitleleri kullandığı, zor günlerde ise onları düşmanın önünde bırakıp kaçtığını dile getirir. Onları kuduz bir canavar olarak görür.

Ermeni ve Müslüman burjuvazisinin Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmaları körüklemiş olsalar bile çıkarları için birbirlerini korudukları görülmektedir. Leyla vermiş olduğu istihbarat amaçlı bilgilerde mart ayında gerçekleşen Ermeni ve Müslüman çatışmaları esnasında Ermeni burjuvazisinin Azerbaycan burjuvazisini koruduğunu, Türklerin Bakü'ye girmesi durumunda Tağıyev'in Ermeni burjuvazisinin korunmasını istediğini bildirir.²²⁰⁰

Romanda kadının toplum içerisindeki konumu siyasi açıdan değerlendirilmiştir. Örneğin Menşevik olan İvanov, kadınların üstün bir varlık olduğunu, erkekler tarafından değer verilip sevmeleri ve el üstünde tutulmaları gerektiğini, erkeklerin sadece kadınlar için yaşamaları gerektiğini savunur. Kadınlar özel ve hassas varlıklar olduğu için siyaset gibi onların ruhlarına ağır gelecek şeylerden uzak durmalıdır.²²⁰¹

Bolşevik olan Raya'nın kadınların toplum içerisindeki yeriyle ilgili düşünceleri Bolşeviklerin düşüncelerini yansıtmaktadır. Raya, Menşeviklerin kadınlara tam

²¹⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 206.

²¹⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 122.

²¹⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 230.

²²⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 294.

²²⁰¹ Ordubadi, DŞ, s. 46.

anlamıyla bir yaşama imkânı vermediğini düşünür. Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması için ekonomik açıdan erkeklere bağlı olmaması gerektiğini savunur. Kadını sevmek, onu el üstünde tutmak, altın ve ipeklere boğmaktan çok öncelikle kadının bu ekonomik durumunun düzeltilmesi gerekmektedir. Bu sebeple kadın, erkekler gibi emeğin her aşamasında yer almalıdır. İvanov'un bahsettiği sevip sevilme hukuki bir eşitlik sayılmış olsaydı Raya'ya göre bütün kadın düşkünleri hukuki eşitliğin en önemli temsilcileri olurlardı.²²⁰²

Leyla'nın Hamedan'da Əmiri-Əfhem'in haremde yaşadıkları ise Müslüman Doğu toplumlarında kadının konumunu yansıtmaları bakımından önemlidir. Leyla Əmiri-Əfhem'in adamları tarafından kaçırılmış ve Əmiri-Əfhem'in haremine getirilmiştir. Leyla uyandıktan yanında Əmiri-Əfhem'i görünce şaşırır. Neler olup bittiğini anlayamaz. Əmiri-Əfhem bu evdeki her şeyin artık Leyla'ya ait olduğunu söyler. Çünkü Leyla'yı on üçüncü hanımı olarak seçmiştir. Bu seçimden Leyla'nın haberi yoktur. Əmiri-Əfhem, Leyla'nın isteğini, arzusunu sormadan onu kaçırarak kendisine hanım yapmıştır.

Buradan anlaşıldığı üzere aile hayatını kurma konusunda kadın ve erkeğin birlikteliğinde Müslüman Doğu toplumlarında kadının söz hakkı yoktur. Bu durum Menşeviklerin kadına karşı bakış açısına da benzemektedir. İvanov'un kadını üstün bir varlık olarak gördüğü için onu toplum hayatından soyutlaması, onları erkekler tarafından sadece sevmeye ve sevilmeye layık bir varlık olarak görmesiyle Əmiri-Əfhem'in haremdeki kadınlara ve Leyla'ya bakış açısı hemen hemen aynıdır. O da haremdeki kadınlarını el üstünde tutar, onları altın ve ipeklere boğar. Leyla'ya: "*İndi isə bütün var-dövlət və bu otağlar xanımın ixtiyarındadır.*"²²⁰³ ifadelerini kullanır. Bu durum İvanov ve Əmiri-Əfhem'i kadın konusunda aynı noktada birleştirmiş olur.

Romanda Əmiri-Əfhem'in harem hayatı yaşayan hanımlarının diyaloglarına yer verilmesi Müslüman Doğu kadınının düşünce dünyasının aktarılmasını sağlar. Əmiri-Əfhem'in en büyük hanımı Qəndnabad Xanım'ı en çok üzen şey Əmiri-Əfhem'in artık onunla ilgilenmemesi ve onu eskisi gibi ziyaret etmemesidir. Əmiri-Əfhem, Qəndnabad Xanım'la evlendikten sonra onun üstüne on bir kadınla daha evlenmiştir. Qəndnabad

²²⁰² Ordubadi, DŞ, s. 47.

²²⁰³ Ordubadi, DŞ, s. 369.

Xanım hem bu konuda hem de artık yaşlandığı için eskisi gibi güzel olmadığı konusunda dertlidir. Haremdeki diğer kadınlar birbirlerini kıskandıkları için kavgalıdır ve birbiriyle konuşmaz. Əmiri-Əfhem'in hareme yeni kadın getirme konusunda tek yapabildikleri birbirlerini kıskanmak ve kavga etmektir. Nitekim Leyla'nın on üçüncü hanım olarak harem dahil olduğunu öğrendiklerinde onu zehirləme yolunu seçmişlerdir.²²⁰⁴

Görüldüğü gibi kadın, Müslüman toplumlarında eve ya da hareme kapatılan, sadece erkeğin şehvetini tatmin etmek yetiştirilen bir varlık olarak romanda yerini almıştır. Müslüman erkekler, kadınları onlara sormadan rahatça alıp kullanabilecekleri bir eşya gibi görür. Bu bakış açısı, Metropol Otel'i'nin bekleyen Müsavatçılar için de geçerlidir. Leyla, Raya ve Ester'i gören Müsavatçılardan biri kızları zorla fayton bindirip Maştağa'ya götürmeyi hayal eder. Yine başka bir Müsavatçı olan Ağabala Quliyev'in adamı da Raya'yla zorla ilişkiye girmek ister.

Bakü toplumunun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların Türkiye taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Leyla, Türkiye Karşı İstihbarat Bürosuna yapmış olduğu bilgilendirmede İngilizlerin Bakü'ye getirilmesini Müslümanların nefretle karşıladığını, Bolşevik Müslümanlar ve birkaç aydın dışında bütün Müslümanların Türkiye'nin himayesine girmek istediğini dile getirir. Ermeni ve Müslümanlar arasında düşmanlık olduğu ve bu düşmanlığı Menşeviklerin körüklediği Leyla'nın bilgilendirilmesinden anlaşılmaktadır.²²⁰⁵

Bakü halkının İngilizlere karşı olumsuz bakış açısı General Liyu'in tarafından da dile getirilmiştir. Cepheyi gezen General Liyu'in, Denster-Vil'e şehre çekilip Türkleri püskürtebileceklerini ancak yerli halkın kendilerini arkadan vurabileceğini söyler. Halk desteğini göremeyen İngilizler, bu yüzden Bakü'den ayrılma kararı alırlar.²²⁰⁶

Romanda “*Leylanın Romanı*” bölümünden itibaren 1917 yılına gidilir ve Leyla'nın başından geçen olaylara yer verilir. Leyla'nın Bağdat'tan çıkıp Hanegeyn, Kirmanşah, Hamedan ve Bakü'de biten macerasında bu şehirlerdeki toplum yapısına ait bazı özellikler romanda ön plana çıkmaktadır.

²²⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 376.

²²⁰⁵ Ordubadi, DŞ, s. 200.

²²⁰⁶ Ordubadi, DŞ, s. 301.

Leyla, ailesiyle birlikte Bağdat'tan göç etmek zorundadır. Bağdat, I. Dünya Savaşı sebebiyle İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Leyla'yla beraber aynı arabada yolculuk yapanlar, yerli halkın “*Osmanlılar gedir, Bağdaddan bəla kəsilir.*”²²⁰⁷ diyerek Osmanlı Devleti'nin Bağdat'tan çekilmesine sevindiğini görürler. Bu ifadelerden Bağdat halkının Bakü halkından farklı olarak Türklere ve Türkiye'ye karşı olumsuz duygular beslediği anlaşılmaktadır.

Leyla, Kirmanşah'ta hastanede tedavi görmektedir. Romanda Kirmanşah halkının Baratov'un ordusu tarafından yağmaya uğradığı, sebeple köylülerde erzak sıkıntısının baş gösterdiği dile getirilir. Baratov ordusundan kalan Rus askerlerinin Kirmanşah pazarında savaşta elde ettikleri ganimetleri satmaya çalıştığı fakat kıtlık ve pahalılıktan dolayı İran köylülerinin buna rağbet etmediği belirtilir. Kirmanşah halkı, açlıkla ve kıtlıkla yüz yüze kalmış durumdadır.²²⁰⁸

Romandaki İngiliz karakterlerin diyaloglarına bakıldığını İngiliz toplumuna ait bazı özellikleri belirlemek mümkündür. Bunlardan ilki İngilizlerin kendi aile kökenlerinin nereden geldiklerini sürekli olarak abartılı bir şekilde anlatmaları ve bununla övünmeleridir. Enzeli'deki ziyafette Ester'le tanışan bütün İngiliz subaylar, ailelerinin kökenlerinden bahsetmişler, büyük dedelerinin İngiltere tarihinde yer edecek işler yapmalarıyla övünmüşlerdir. İkincisi ise İngilizlerin sadece İngilizlere önem ve değer vermesidir. İngiliz olmayan diğer milletler onların çıkarına uymuyorsa onlar için değersizdir. Örneğin General-Denster-Vil'in doktoru Burniskıl, bir İngiliz olmadığı için Leyla'ya Əmiri-Əfhem'in elinden kurtulması konusunda yardımda bulunmaz.

3.4.2.4.1. Siyasal Düzey

Romanda “*Leylanın Romanı*” adlı bölümden önceki bölümlerde 1918 yılında haziran ve eylül ayları arasında Bakü'de gerçekleşen siyasi olaylara; bu bölümden sonraki bölümlerde ise I. Dünya Savaşı sırasında Irak ve İran topraklarında cereyan eden siyasi olaylara yer verilmiştir.

1918 yılının yaz aylarında Azerbaycan'da iki başlı bir yönetim hakimdir. Ülkenin doğu bölgesi (Bakı Quberniyası), Bakü'de faaliyet gösteren “Halk Komiserleri

²²⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 336.

²²⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 346.

Meclisinin”; batı bölümü ise (Yelizavetpol Quberniyası) Gence’de faaliyet gösteren Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti hökümetinin hakimiyeti altındadır.²²⁰⁹

Romanda olaylar Bakü’de cereyan ettiği için siyasi olaylar bu şehirde gerçekleşir. Bakü’de Şaumyan liderliğinde Bolşevik bir hökümet bulunmaktadır. Bu hökümet bir yandan Bakü’ye doğru ilerleyen Alman-Türk ordusuna karşı bir yandan da kendisine muhalif olan Menşevik, SR, Taşnak gruplarına karşı da mücadele vermektedir.

Bolşevik hökümetinin amacı Bakü’nün Sovyet Rusya’yla alakasını kesmemek ve Rusya’ya bağlı kalmasını sağlamaktır. Menşevik, SR ve Taşnak grubunun amacı ise İngiliz hakimiyetinde bir hökümet oluşturmak, Bakü’yü ve Kuzey Kafkasya’yı İngiltere’nin bir sömürgesi haline getirmektir. Raya ve Leyla’yı Bakü’ye davet etmelerinin de sebebi budur. Muhalif grup, Hindistan Şehzadesi ve İngiltere Kralı’nın Yaveri Bahadırxan’ın nişanlısı Leyla ve İngiliz Diplomat Tig-Conson’un sevgilisi Raya’ya Bakü’deki nüfuzlarını göstermek ve İngiliz desteğini almak niyetindedir.

Bu açıdan bakıldığında romandaki siyasi olayların daha çok Bolşevik-Menşevik çatışması üzerinden okuyucuya aktarıldığı, Bolşeviklerin Bakü’nün refahını, huzurunu ve işçilerin hakimiyetini isteyen bir kurtarıcı; Menşeviklerin ise Bakü burjuvazisinin istekleri doğrultusunda hareket eden, siyasi hırslarının peşinde koşan ve Bakü’yü emperyalizmin kucağına iten hainler olarak yansıtıldığı görülmektedir.

Nitekim romanın hemen ilk bölümünde Leyla, kendisine Bolşeviklerin kaba insanlar olarak anlatıldığını oysa eşyalarını kontrol eden Bolşevik memurun oldukça kibar davrandığını dile getirir. Taşnak ve Bolşevik düşmanı olarak romanda yer alan Araratyan ise memurun kendisini tanıdığı için böyle davrandığını ifade eder.²²¹⁰

Bu ifadelerden romanda Bolşeviklerin kibar ve düzgün insanlar olduğu fakat Menşevikler tarafından kaba, nezaketsiz ve kötü insanlar olarak lanse edildiği anlaşılmaktadır.

Menşevik, SR ve Taşnakların olumsuz yansıtılması liderler üzerinden yapılır. Bakü’de insanlar açlık ve sefaletle boğuşurken, cephede askerler zor koşullarda bir avuç fındıkla yetinirken bu liderler verdikleri ziyafetlerde türlü yemeklerle karınlarını

²²⁰⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarixi İnstitutu, Yeddi Cilddə, V Cild, **Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci illər**, Elm, Bakı, 2008, s. 261.

²²¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 5-6.

doymaktadırlar. Onlar, halkı ve işçileri düşünmek yerine sadece şahsi menfaatlerini düşünürler.

Örneğin Taşnak birliklerinin komutanlarından Avetisov ve Hamzasb cephede düşmana karşı birlik olmak yerine Ester'e olan hisleri sebebiyle birbirlerinden nefret ederler. Nitekim Ester, Avetisov'a kendisi yüzünden Hamzasb'la aralarındaki çekişmenin cephedeki ordunun savunma gücünü zayıflattığını söyler. Bunun her iki asker için büyük bir ayıp olduğunu ifade eder.²²¹¹

Menşevik liderlerden Sadovski, İngiliz hayranıdır. Kendisini İngiltere'nin Kuzey Kafkasya valisi olarak hayal eder. Bu hayallerin gerçekleşmesi için emperyalizmle iş birliği halindedir. Şehir Türklerin eline geçmek üzereyken, işçiler arasında açlık ve sefalet baş göstermişken Sadovski ve İvanov için en önemli mesele Leyla ve Raya'nın kalbini kazanmaktır.

Bu liderler idraksız ve kadın düşkünü yöneticiler olarak romanda yansıtılmıştır. İvanov sırf bu zaafı yüzünden Şaumyan'a yapılacak olan suikastla ilgili belgelerin Raya'nın eline geçmesine sebep olur. Bunun sonucunda Şaumyan tarafından tutuklanıp hapse gönderilir. Menşevik liderlerin kadınlara olan zafiyetleri o kadar fazladır ki Tağıyev'in evinde saatlerce Leyla'nın fotoğraf çektirirken giymesi gereken kıyafetin ne olacağına dair tartışırlar. Akşam saat 9'dan sabah 6'ya kadar süren bu tartışma yüzünden akşam 11'deki oturumu gerçekleştiremezler.²²¹²

Bolşeviklerin mücadele verdiği diğer bir grup ise Müsavat Partisi taraftarlarıdır. Mecliste yer almayan Müsavat Partisinin taraftarları Bakü'nün Müslüman burjuvazisi ve zorbalarından oluşmaktadır. Romanda Müsavat yanlıları sanattan yoksun, kaba, cahil, çıkarıcı, hırsız ve dolandırıcı olarak yansıtılmıştır.

Örneğin bir dolandırıcı olan Abbasqulu Kazımzadə Müsavat yanlısıdır. Raya'ya tecavüz etmeye kalkışan Ağabala Quliyev'in adamı da Müsavat Partisi üyesidir. Metropol Oteli önünde bekleyen şairler de Müsavat taraftarlarındandır. Bu şairlerin yazdığı şiirler sanatsal açıdan oldukça kötü şiirlerdir. Buna rağmen Müsavat yanlısı "Şəlalə" dergisinde bu şiirler hakkında eleştiriler yazılır. Azerbaycan Demokratik

²²¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 50.

²²¹² Ordubadi, DŞ, s. 190-198.

Cumhuriyeti'nin liderlerinden Mehmet Emin Resulzade bu şairlerin heykelini dikmeyi bile vadetmiştir.²²¹³

Raya'nın okuduğu Bolşeviklerin çıkardığı “*Bakı İşçisi*” adlı gazetedeki yazıda Sovyet hükümetinin Müsavatçılar tarafından hazırlanmış “*Diki Diviziya*”yı²²¹⁴ engellediği, bu sayede şehirde kan dökülmesinin önün geçtiği, Azerbaycan'ın yeniden hanların ve beylerin eline düşmekten kurtardığı dile getirilmiştir. Fitneci olarak tanımlanan Müsavat Partisi yanlılarının açıklıkla boğuşan halkı Sovyet hükümeti aleyhine kışkırttıkları, Ermeni ve Rus halkları arasında düşmanlık tohumları serpmeye başladıkları, karşı devrimci olan Ağabala Quliyev ve Abdullayev gibilerin Genceli haydutları Bakü'ye karşı topladıkları ifade edilir.²²¹⁵

Müsavat Partisi mensupları için Bakü emekçilerini kan göllerinde boğan ve tilki gibi Merdekan Bağları'nda saklanan caniler, burjuvazinin uşakları tabirleri kullanılmıştır.²²¹⁶

Müsavat Partisiyle ilgili bu olumsuz bakış açısı Leyla'nın Tağıyev'e yazmış olduğu mektupta da görülmektedir. Mektubunda Leyla, Müsavat Partisinin ülkeyi yönetecek güç ve kabiliyette olmadığı için Türkiye'nin himayesi olmadan istikrarlı bir hükümet teşkil edemeyeceğini belirtir.²²¹⁷

Leyla, Müsavat Partisi mensuplarıyla yapmış olduğu görüşmede elde etmiş olduğu izlenimleri Türk ordusunun karargahına iletir. Bu izlenimlerden Müsavatçıların bir kısmının İngiliz yanlısı olduğu, İngilizlerin Müsavatçıların Ermeni meselesi konusundaki taleplerini kabul etmeleri durumunda onların İngilizlerin tarafında yer alabilecekleri anlaşılmaktadır. Müsavat Partisine çok fazla güvenilmemesi gerektiğini dile getiren Leyla, partinin halk arasında itibar kazanmak için kendisini Türkiye yanlısı gibi göstermeye çalıştığını, buna rağmen yine de halkın partiye çok fazla itibar

²²¹³ Ordubadi, DŞ, s. 35.

²²¹⁴ Romanda geçen “*Diki diviziya*” ifadesi Bakü'de konuşlanmış olan “*Vəhşi diviziya*” olarak da adlandırılan Müsavat Partisi yanlısı Tatar süvari birlikleri için kullanılmıştır. Şaumyan liderliğindeki Bolşeviklerin oluşturduğu Kızıl Ordu ve Ermeni silahlı birlikleri 30-31 Mart ve 1 Nisan 1918 tarihinde Bakü'nün yönetimini ele geçirmek için “*Vəhşi diviziya*”ya saldırır. Bu saldırı, bir anda Müslüman ahaliye karşı bir kıyımaya dönüşür. Azərbaycan Tarixi, s. 250.

²²¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 24.

²²¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 125.

²²¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 115.

etmediğini, çünkü partinin halkın partisi olmak yerine belli bir grubun, bir avuç aydının, beylerin ve hanların partisi olduğunu aktarır.

Köylülerle parti arasında derin bir uçurum söz konusudur. Bunun sebebi toprak sahiplerinin, zenginlerin ve halkı istismar eden grupların hepsinin partinin lider kadrolarında yer almasıdır. Leyla'nın bildirdiklerinden Bakü'de Müsavat Partisi dışında Müslüman halkı temsil eden İttihad-ı İslam adında başka bir partinin de bulunduğu, bu partinin özellikle zengin ve varlıklı köylüler arasında önemli bir nüfuza sahip olduğu görülmektedir. Bütün din adamları ve Osmanlı edebî mekteplerinden geçen aydınlar bu partinin tesiri altındadır.²²¹⁸

Bolşevikler oldukça zor durumdadır. Bir yandan harici düşmanla savaşırken diğer yandan ise dahili düşmanlarla mücadele etmektedirler. Harici düşman olarak görülen Türk-Alman ordusu ve İngiliz emperyalizminin Bakü'yü ele geçirmesi an meselesidir. Bakü önlerinde Türklere karşı büyük bir mücadele verilmektedir. Diğer bir taraftan ise İngilizlerin muhalif grupların da desteğini alarak Bakü'yü işgal etmeleri muhtemeldir. Diğer bir sıkıntılı durum ise şehirde tahıl sıkıntısı sebebiyle kıtlık ve açlığın baş göstermesidir. Bütün bu zor koşullara rağmen romanda Bolşeviklerin büyük bir direniş sergiledikleri vurgulanmaktadır.

Şehirdeki tahıl sorununu çözmek için Stalin'in Hasabyurd ve Petrovsk arasındaki hattın düzeltileceğine, en kısa zamanda Bakü'ye gerekli erzak yardımının yapılacağına dair Şaumyan'ı bilgilendirdiği bir haber metnini Araratyan yalanlar. Bütün Rustov-Bakü demiryolu hattının çar generallerinin elinde olduğunu söyleyerek bu tarz haberleri Bolşeviklerin halkı kandırmak için uydurduğunu iddia eder. Araratyan'ın ifadelerinden Bakü'deki bu zor durumun sorumlusu Bolşeviklerin kötü yönetimidir. Onların bu kötü yönetimi yüzünden Hamedan ve Enzeli'ye gidip İngilizleri davet etmişlerdir.²²¹⁹

Gazete haberlerine bakıldığında ise durum tam tersi gözükmektedir. Bakü'deki açlığın sebebi Menşeviklerdir. Onların hem Türklerle hem de İngilizlerle iş birliği içinde olmaları Bakü'deki Bolşevik yönetiminin mücadele gücünü zayıflatmaktadır. Bakü'ye gelen erzaklara Menşevik işçiler el koymakta bu yüzden bu erzakların

²²¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 203-204.

²²¹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 7.

dağıtılmasında sıkıntı yaşanmaktadır. Romanda Menşevik tarafında yer alan işçiler Nobel Gardaşları Müesseselerinde çalışan işçilerdir.

Yusifidis, Türk ordusu karargahına yazdığı mektupta, Bolşeviklerin bu azimli yönünden bahsetmiş, onların oldukça çalışkan, zorlukların üstesinden gelebilen, açıklıkla karşı karşıya kalmış olsalar bile mücadeleye devam eden bir güç olarak tanımlar. Böyle olmalarına rağmen Menşeviklerin, Bolşeviklere karşı yürüttüğü siyasetin galip gelmek üzere olduğunu, Bakü’de farklı siyasi görüşteki partilerin halkın zihnini bulandırdığını, bu yüzden Bolşeviklerin bu karışık durumu düzeltmeleri imkanının çok az olduğunu aktarır.²²²⁰

Nitekim Yusifidis’in bahsetmiş olduğu bu durum mecliste yapılan oturumda kendini göstermiş olur. Bakü’nün Sovyetler Birliği tarafında mı yer alacağını yoksa İngiltere’nin himayesine mi gireceğini belirleyecek olan bu oturumda yapılan oylamayı Bolşevikler kaybeder. Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan muhalif bloğun oylarıyla Bakü’ye İngiltere’nin askeri yardım yapmasının yolu açılmış olur. Bolşevik liderler Şaumyan ve Caparidze İngiltere’nin askeri yardımına karşı mecliste bulunanları uyarır fakat ikna edemezler.

Şaumyan, İngilizler yerine Sovyet Rusya’ya güvenilmesi gerektiğini, Sovyet hükümetinin Bakü’ye askeri anlamda büyük bir destek sağlayacağını söyler. Caparidze ise *“İngilizləri Bakıya gətirməklə, siz üzərində oturduğunuz budağı kəsəcəksiniz.”*²²²¹ diyerek Rusya’yla olan alakanın kesileceğini, Sovyet hükümetinin mahvolacağını vurgular.

İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesini büyük bir ihanet olarak gören Şaumyan, Bolşeviklerin, Sol SR ve Sol Taşnakların bu ihanetin bir parçası olmayacaklarını, bunun sorumluluğunu almak istemediklerini bu yüzden yönetimden ve halk komiserliğinden çekildiklerini beyan eder.²²²²

Böylece Bakü’de Bolşevikler yönetimden çekilme kararı alır. Bunun üzerine Menşevik, SR ve Taşnakların oluşturduğu muhalif grup Merkezi Kaspî Diktatoryası adı altında yeni bir hükümet kurar. Yeni kurulan hükümetin almış olduğu karar

²²²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 67.

²²²¹ Ordubadi, DŞ, s. 163.

²²²² Ordubadi, DŞ, s. 168.

doğrultusunda İngiliz askeri Bakü'ye gelir fakat gelen asker sayısı ve getirilen teçhizatlar cephede savaşın kazanılmasını sağlayacak seviyede değildir.²²²³

Cephede de meclisteki ayrışmaya benzer bir durum söz konusudur. Bolşevik askerler Türklere karşı sonucu ne olursa olsun savaşmaktan yanadır. Bolşevik General Petrov, Avetisov'a bu yönde emir verir. Avetisov ise bu emre uymak istemez ve Türklerle barış görüşmelerinin yapılmasını talep eder. Onun bu talebine Bolşevik yanlısı subaylar karşı gelir.²²²⁴

Bolşeviklerin bu kararlı tutumuna karşılık Menşevik ve Taşnakların cephedeki askerler üzerinde olumsuz bir tebligat yapması, Türklerin ilerlemesine sebep olmuştur. Bununla birlikte İngiliz birliklerinin de cepheye dahil olması Bolşevik General Petrov'un cepheden çekilmesine yol açmıştır. Çünkü Petrov ne Almanlarla ne de İngilizlerle bir iş birliği içine girmek istemez. Petrov'a göre iki taraf da emperyalisttir. Bunun sonucunda Bolşevik ordusu Astrahan'a doğru çekilme kararı alır.

Bakü'nün müdafaası artık başıbozuk, isteksiz Bakü ordusu ve İngilizlerin elindedir. Cephenin sol kanadına oldukça zayıf durumda olan yüz kişilik Kuzey Stafford alayı yerleştirilmiştir. Balçık Volkanı tarafındaki cepheyi ise bu alayın "D" bölüğü müdafa eder. Bu bölüğün kumandanı Yüzbaşı Sparro harp bilgisi zayıf metanetsiz bir komutandır.²²²⁵

Sadovski, Leyla'yla yapmış olduğu fayton yolculuğu esnasında ona Menşevikler ve Bolşevikler arasındaki anlayış farkını anlatır. Sadovski, Menşeviklerin dünyaya sosyalizmi aşama aşama getirmek istediğini, Bolşeviklerin ise sosyalizmin işçi sınıfının silahlı direnişi sonucunda getirilmesini savunduğunu dile getirir. Bolşevikler burjuvazinin adaletine inanmadıkları için onların işçi sınıfına hiçbir katkıda bulunmayacağını, bu yüzden işçi sınıfının hakimiyeti silah zoruyla ele geçirmesi gerektiğini savunurlar. Sadovski, Bolşeviklerin "*Fabrik-zavod işçilərin, torpaqlar işə kəndliləridir!*" şiarıyla hareket ettiklerini ifade eder.²²²⁶

Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki diğer bir önemli siyasi anlaşmazlık, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart

²²²³ Ordubadi, DŞ, s. 218.

²²²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 184.

²²²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 271.

²²²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 41.

1918 tarihinde imzalanmış olan Brest-Litovsk Antlaşması'yla ilgilidir.²²²⁷ Rusya için oldukça büyük toprak kayıplarına sebep olan bu antlaşmadan kurtulmak için Menşevikler, İngilizlerden yardım istemektedir. Bu konuda İvanov, kendisinin özel olarak bu antlaşmanın aleyhine çalıştığını dile getirir.²²²⁸

Bolşevikler için diğer bir tehlikeli grup Taşnaksütyun Partisidir. Bu partinin liderleri Ermeni halkı adına Menşevik ve SR'lerle birlikte hareket etmekte, Bakü'nün Sovyet Rusya'dan ayrılmasına ve İngiliz işgaline göz yummaktadır.

Romanda Ermenilerin hakları ve özgürlüğü için mücadele ettiklerini iddia eden Taşnakların esasında Ermenilere en fazla zararı veren bir örgüt olduğu bir Ermeni olan Ester'in ağzından dile getirilir. Taşnakların Ermenilere ölümden, felaketten, harabelikten başka bir şey vermediğini ifade eden Ester, Taşnaklar yüzünden Ermenistan'ın Ermeni halkının mezarı haline geldiğini, partinin silahlı liderlerinin şahsi menfaatleri için hareket ettiğini belirtir.²²²⁹

Romanda Taşnakların iki yüzlü bir politika sergilediğine vurgu yapılmaktadır. Örneğin Araratyan'a Erivan'dan gelen mektupta Bakü Ermenilerinin Bolşeviklerle birlikte Türk ordusuna karşı savaşmalarının doğru bir hareket olmadığı dile getirilir. Türkiye'de birçok Ermeni'nin yaşadığı, Türk hükümeti içerisinde Ermenilerin de yer aldığı, Ermeni bakanların bulunduğu, Türk ordusunda Ermeni subayların görev yaptığı ifade edilerek Araratyan'dan Bakü'deki Ermenileri bu mesele üzerinde hazırlaması istenmiştir.²²³⁰

Dolayısıyla romanda Taşnakların yapmış olduğu tebligatlar neticesinde cephede Türklere karşı savaşan ordunun bazı birliklerinin savaşmaya isteksiz olduğu ifade edilir. Taşnak ve Müsavat liderleri Bolşeviklere karşı birleşerek Bakü'nün Osmanlılar tarafından alınmasına yardımcı olmaktadır.²²³¹ Türklere teslim olma taraftarı olan ve bununla ilgili kararı Komiserler Meclisine ileten Taşnak liderler, şehre gelen İngiliz askerlerini “*Yaşasın İngilizlər!*”²²³² diye karşılarlar. Romanda bu durum Taşnakların bir

²²²⁷ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/brest-litovsk-baris-antlasmasi/>, (25.04.2023)

²²²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 44.

²²²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 51.

²²³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 103.

²²³¹ Ordubadi, DŞ, s. 155.

²²³² Ordubadi, DŞ, s. 213.

asır boyunca İngilizlerin vaatleriyle Ermeni halkını kandırdıkları ve onların yok olmasına sebep oldukları şeklinde eleştirilir.²²³³

Taşnakların Ermenileri kandırdığına dair en iyi örnek Hamazasb'dır. Hamazasb, Araratyan aracılığıyla Taşnaklara katılmadan önce Müslümanlar tarafından sevilen, saygı gösterilen bir gençtir. Araratyan'a yazmış olduğu mektupta kendisini yoldan çıkaranların Taşnaklar olduğunu dile getirir. Müslüman bir ailede büyüyen Hamazasb, Taşnaklara katıldıktan sonra Müslümanları katletmeye başlamıştır.²²³⁴

İngiliz General Denster-Vil'in Araratyan'a yazmış olduğu mektupta ise İngilizlerin Ermeni meselesine bakış açısını görmek mümkündür. Denster-Vil Araratyan'a Erivan ve Culfa Ermenilerine yardım meselesiyle ilgili umut vadeci bir açıklama yapmaz. Erivan'da ele geçirilen savaş teçhizatlarının kullanılması konusunda herhangi bir yardımda bulunamayacağını dile getirir. Culfa Ermenilerinin yaşadığı mıntıkanın İngilizlerin harekât hattına uzak olduğunu belirtir.²²³⁵

Araratyan'ın ifadelerinden ise Ermenilerin İngilizlere güvenerek bağımsızlık kazanma arzusuyla hem Türkiye'de hem de Kafkasya'da ölüm kalım savaşı verdikleri, Türkiye'de verdikleri mücadelede İngiltere'den yardım istemelerine rağmen bu talebin cevapsız kaldığı ve bunun sonucunda Ermenilerin İngiliz siyasetinin kurbanı olduğu anlaşılmaktadır.²²³⁶

Görüldüğü gibi İngilizler, Ermenileri kendi amaçlarına uygun bir şekilde kullanmakta, onlara kuru ve boş vaatler sunmaktadır. Denster-Vil, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının İngiliz yardımıyla değil müttefiklerin savaşı kazanmasıyla olabileceğini söyleyerek Araratyan'dan müttefiklere yardım talebinde bulunur.

Savaşta Ermeniler İngiliz ordusuna yardım edecektir fakat Ermenistan'ın bağımsızlığı ise İngiliz yardımıyla olmayacaktır. İngilizlerin amacı Ermenistan'ı bu hedef doğrultusunda savaşa çekebilmektir. Bu sayede Denster-Vil hayalini kurduğu Bakü petrolünü İngiltere'nin kullanmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla İngilizlerin tek amacı Bakü petrolünü Türklere ve Almanlara kaptırmamaktır.

²²³³ Ordubadi, DŞ, s. 216.

²²³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 221-222.

²²³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 259.

²²³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 247.

İngilizlerin bu sömürgeci siyaseti romanın birçok yerinde görülmektedir. General Denster-Vil, Araratyan'a İngiltere'nin verdiği direktiflerin doğrudan uygulanması gerektiğini iletir. Nitekim Bakü'ye gelen İngiliz diplomatlar ve subaylar, Merkezi Kaspi Diktatoryası hükümetinin gerçekleştirmiş olduğu oturuma katıldıklarında, salonda bulunan hükümet üyelerine onların efendileriymiş gibi davranırlar. Ayağa kalkan hükümet üyeleri Tig-Conson izin vermeden yerlerine oturamazlar. Hükümet üyelerinin yapmış oldukları konuşmaları Tig-Conson çok fazla ciddiye almaz.²²³⁷

Aynı tavrı General Denster-Vil'de de görmek mümkündür. Bakü'ye gelen ve cepheyi gezen Denster-Vil, kendisini ziyaret eden hükümet üyeleriyle yaptığı görüşmede cephedeki durumun umut verici olmadığını dile getirir. Ayollo'nun Bakü'ye yeterli sayıda İngiliz askerinin gönderilmediği söylemesi General tarafından hoş karşılanmaz. Bu konuda kimseye herhangi bir vaatte bulunmadığını ifade eden General, cephedeki subaylar için kurulmuş ziyafet sofrasına hükümet üyelerini davet etmeden onları istirahat ettiği gemiden yolcu eder.²²³⁸

Romanda İngilizlerin Bakü'deki Bolşevik yönetimin liderleri olan 26 Komiser'i tutuklayıp Menşeviklerin kontrolü altında olan Zakaspi Bölgesi'ne götüreceklerine, burada Menşevikler tarafından yargılanacaklarına değinilmiştir.²²³⁹ Nitekim İngilizler Bakü'den çekilirken 26 Komiser'i Türkmen adlı gemiyle Krasnovodski'ye götürür. General Denster-Vil'in "*Bakıdan heç bir şey apara bilmədim. Lakin hər şeydən qiymətli olan Bolşevik rəhbərlərini aparıram...*"²²⁴⁰ ifadelerini kullanması 26 Komiser'in İngilizler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bağdat'tan gelen General Liyu'in, cephe bölgesini gezdikten sonra General Denster-Vil'e Bakü'den çekilme talimatını verir. Bu karara karşı bir itiraz mektubu alan Denster-Vil, Londra ve Bağdat'la yaptığı görüşmeler sonucunda Bakü'den çekilmeyi erteler. Romanda İngilizlerin Almanya-Fransa cephesindeki değişiklikler ve Bulgaristan'ın Türkiye-Almanya ittifakından çıkması sebebiyle Bakü'nün Türklere teslim edilmesini erteledikleri dile getirilmiştir. Bulgaristan'ın ittifaktan ayrılmış olması

²²³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 263-264.

²²³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 281-282.

²²³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 293.

²²⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 319.

ve müttefiklerle barış yapması İstanbul'a giden kara yolunu açılmasına sebep olacak, bu sayede müttefikler İstanbul'a girebilecektir. İngilizlerin Bakü'den çekilmelerini ertelemelerinin sebebi Türklerin I. Dünya Savaşı'nı kaybedeceklerine inanmalarıdır fakat İngilizlerin bu beklentileri gerçekleşmeyince 14 Eylül 1918 tarihinde Bakü'den kesin olarak çekilirler.²²⁴¹

Romanda yer alan siyasi olaylardan biri de Bakü'deki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmalardır. Nobel işçilerine hitap eden bir Bolşevik'in ifadelerinden bu çatışmaların 1-3 Nisan tarihlerinde başladığı anlaşılmaktadır. Bu hadiselerin olduğu döneme kadar Bakü'de Sovyet hükümetinin sadece adının olduğunu dile getiren bu Bolşevik, o dönem hükümetin burjuvazi tarafından yönetildiğini, burjuvaziyle Bolşevikler arasındaki mücadelede Bolşeviklerin galip geldiğini, bunun üzerine burjuvazinin bu mücadeleyi Ermeni-Müslüman çatışması olarak lanse ettiğini söyler. Burjuvazi ve onun hizmetçileri, Sovyet hükümetinin Ermenilerin tarafında yer aldığına dair iddialar ortaya atmışlardır. Bu iddiaların birer iftira olduğunu dile getiren Bolşevik hatip, Ermeni burjuvazisinden tanınmış kişilerin hapse atıldığını, onlara ait olan "*Bakü*" gazetesinin kapandığını ve yine Ermeni burjuvazisinin hükümet teşkilatı olan Ermeni Millî Meclisinin lağvedildiğini ifade eder. Bu olayların millî bir muharebe değil de kapitalistlere ve burjuvaziye karşı yapılan bir muharebe olduğunu vurgular.²²⁴²

Konuşmasında Bakü'deki açlık ve kıtlığın sebebinin Menşevikler olduğunu iddia eden Bolşevik hatip, Menşeviklerin Müsavat ordusunu silahlandırıp onların Bakü'ye giden tahıl yollarını zapt etmelerine sebep olduklarını, bu sayede Bolşevikleri işçilerin karşısından zor duruma sokmak istediklerini söyler.²²⁴³

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Müsavat Partisi ve Menşevikler iş birliği içerisinde hareket etmektedirler. Bolşevik karşıtı olan bu iki grubun amacı Bolşevikleri iktidardan indirmektir. Bununla beraber Bakü'deki Ermeni-Müslüman çatışmalarının aslında Bolşevik-burjuvazi çatışması olduğu, bu çatışmanın etnik ve din temelli bir içerik taşımadığı romanda ön plana çıkarılmıştır.

Romanda Ermeni ve Müslümanlar arasında 1905 yılında Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşanan çatışmalara da değinilmiştir. Bu çatışmaların zemininin Çar rejimi

²²⁴¹ Ordubadi, DŞ, ss. 307-309.

²²⁴² Ordubadi, DŞ, s. 53.

²²⁴³ Ordubadi, DŞ, s. 54.

ile Ermeni ve Müslüman burjuvazisi tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Dönemin Valisi Baranovski bir yandan Araratyan'la bir yandan da Müslüman ileri gelenlerle görüşmüş, onlara verdikleri emirler sonucunda hem Araratyan hem de Mollaəbdürrəhim Qasımzadə, Tapdıq Talıbhənov, Həsənəlibəy Əsgərxanov gibi Müslüman ileri gelenler bu çatışmaları körüklemişlerdir.

Örneğin Ağ-oğlan Manastırı'nda Ermeni inkılapçılar tarafından yapılan toplantıda, Ermeni inkılapçılar Müslüman ve Ermenilerin çar rejimine karşı ortak hareket etmeleri gerektiğini, her iki tarafın da Çar rejimi tarafından ezildiğini dile getirirler. Ermeni inkılapçıların bu teklifine Mollaəbdürrəhim Qasımzadə ve Tapdıq Talıbhənov Müslümanların Ermenilere ihtiyacı olmadığını söyleyerek karşı çıkarlar.²²⁴⁴

Araratyan'ın Kafkasya Valisi Boritosov-Daşkov'a yazmış olduğu dilekçede Karabağ Valisi Baranovski'nin yardımı ile Ermeni inkılapçıların Ermeniler ve Müslüman arasında kurulması planlanan ittifakın bozulduğu dile getirilir. Bu sayede ittifak için çağrılan Müslüman köylülerin Ermenilerle savaştığı ifade edilir. Karabağ'da Ermeni-Müslüman çatışması başlamıştır.²²⁴⁵

Çaylak ve Şahbaz, Marx'ın işçi sınıfının mücadelesinin ulusal yönünü kabul ettiğini fakat bunun birtakım ulusal mahiyetler arz etmediğini aktarır. Marx'ın düşündüğü millî ya da ulusal anlayış vatanperverlik anlamındaki romantik ulusalcılıktan çok, teritoryal bir örgütlenme anlamındaki bir ulusallıktır. Çaylak ve Şahbaz Marx'ın nihai hedefinin enternasyonal bir mücadele inşa etmek olduğunu bildirir.²²⁴⁶

Zarplı ise Stalin'in millet ve milliyetçiliği burjuvazinin kullandığı bir araç olarak gördüğünü aktarır. Lenin'e göre Marksizm ile milliyetçiliğin kaynaşmasının mümkün olmadığını belirten Zarplı, Lenin'in milliyetçiliğin yerine milletlerin bir arada yaşayabileceği enternasyonal bir siyasi oluşumu hedeflediğini ifade eder. Milletler tarihî rolleriyle saygı duyulması gereken yapılardır fakat milliyetçiliğin bir ideoloji olarak yaygın bir biçimde kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu düşünce enternasyonalizm anlayışına ters düşmektedir. Leninizm, milliyetçilik kavramının işçi

²²⁴⁴ Ordubadi, DŞ, ss. 232-234.

²²⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 236.

²²⁴⁶ Adem Çaylak ve Yunus Şahbaz, Erken Dönem Marksizm'in Milliyetçilik Ve Ulusal Sorun Yaklaşımına Eleştirel Analiz, <https://www.acarindex.com/pdfs/115506>, (26.04.2023)

sınıfının hareketini zayıflatmak için burjuvazi tarafından kullanılabileceğini öngörür. Bu sebeple enternasyonalizmin karşısında millî kimliğin zayıflaması gerekmektedir.²²⁴⁷

Bu açıdan bakıldığında Marksist-Leninist ideolojide insanın etnik ve dinî kimliğinden çok, onun üretim içerisinde verdiği emeğin gücü daha önemlidir. Dolayısıyla hangi etnik kimlikten ve dinden olursa olsun insanları birleştiren yegâne şey onların işçi sınıfının içinde yer almaları, işçi sınıfının hakimiyetinde çaba sarfetmiş olmalarıdır.

Örneğin, romanda Vladimir'in savaş sırasında gördüğü yaralı Rus askerinin sürünerek yaralı bir Türk askerine su vermesi bu fikrin romandaki tezahürüdür. Savaşta birbirlerini öldürmeye çalışan bu askerler, ölmeden önce millî kimliklerinden sıyrılmış, birbirlerine yardım etmeye çalışmış ve bu esnada hayatlarını kaybetmişlerdir. Biri Diyarbakırlı Hasan Nuri, diğeri ise Kuzey Kafkasyalı Vasili Naumov olan bu iki askerin ölmelerinin sebebi emperyalist ülkeler ve onların savundukları kapitalizmdir.

Bu sebeple Vladimir, dünya üzerinde kapitalizm ve özel mülkiyet olduğu sürece bu acımasız savaşların devam edeceğini dile getirir. Bu savaşlara son vermek için emperyalistlerin hakimiyetinin devrilmesi ve emekçilerin hakimiyetinin kurulması gerektiğini ifade eden Vladimir, emekçilerin hakimiyeti kurulduktan sonra özel mülkiyetin ortadan kaldırılacağını böylelikle savaş için hiçbir zemin ve sebebin oluşmayacağını iddia eder.²²⁴⁸

Vladimir'in romanda dile getirdiği bu ifadeler Marx'ın komünizm idealine uyum göstermektedir. Zarplı, Marx'ın komünizm idealinin özel mülkiyetin evrensel bir mülkiyet anlayışına evrilmesine dayandığını dile getirir. Marx, özel mülkiyetin kamusal mülkiyete dönüşerek ortadan kaldırılması sonucunda ezilen ve sömürülen işçi sınıfının özgürleşeceğini düşünmektedir. Birbirleriyle çıkar çatışması içinde bulunan kapitalist devletlere karşı mücadele etmenin tek yolu uluslararası boyutta iş birliği içerisine girecek bir işçi sınıfının var olmasını sağlamaktır. Birbirleriyle ulus devlet şemsiyesi

²²⁴⁷ Çağdaş Zarplı, **Sosyalist Teoride Milliyetçilik Tartışmaları: Birikim Dergisi Çevresi Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya, Temmuz 2016, s. 14, 23-24-25.

²²⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 99.

altında düşman olan kapitalistlerin evrensel bir işçi sınıfı hareketi sonucunda yenilgiye uğrayacağını aktarır.²²⁴⁹

Dolayısıyla romanda milliyetçiliği çağrıştıracak unsurların olumsuz yansıtıldığı, bu unsurların burjuvazi tarafından kullanıldığı dile getirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında romanda Osmanlı ya da Türkiye karşıtlığı ön plana çıkmaktadır.

Örneğin Fabrik-Zavod bölgesinde konuşma yapan Bolşevik, Bakü önlerine kadar gelen Türk ordusunu çeteciler olarak tanımlar.²²⁵⁰ Raya, Türk ordusunu Kafkas Müslümanlarını müdafaa bahanesiyle Alman emperyalizmine hizmet etmekle suçlar.²²⁵¹ Şaumyan'ın Bakü işçileri için yazmış olduğu bildiri metninde de Türkiye emperyalist bir ülke olarak dile getirilir.²²⁵² Romanın başka bir bölümünde Türk askerinin şehit olan askerleri gömdükten sonra onların ceplerini soyduklarından bahsedilir.²²⁵³

Osmanlıların Bağdat'a yıllarca hâkim olmasına rağmen şehre hiçbir şey kazandırmadıklarına, Abbasi halifelerinden kalan sefahati devam ettirdiklerine, buradaki Osmanlı paşalarının Abbasi halifeleri gibi kendilerine saraylar yaptırıp bu sarayın haremalarında genç kızları ve oğlanları köle olarak kullandıklarına değinilir. Bağdat halkının Osmanlıyı sevmediğini çünkü Osmanlı yönetiminin halka medeni imkanların hiçbirini sağlamadığı, Türklerin yerli halkla bütünleşmek yerine onların efendisiymiş gibi hareket ettiği, halka yüzyıllarca zulmettiği vurgulanır.²²⁵⁴

Romanda "*Leylanın Romanı*" adlı bölümden itibaren olaylar Mart 1917 tarihinde başlar. Bu dönem I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirdiği ve Irak Cephesi'nde taarruza başladıkları dönemi kapsamaktadır. Leyla ailesiyle Bağdat'tan kaçmaya çalışır. Şehriban bölgesinde Rus Kazaklarının saldırısına uğrarlar. Bu durum Rus askerlerinin İngilizlerle iş birliği içinde olduğunu gösterir.

Romanda İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesinin Almanların Bağdat-Berlin meselesini çözümsüz koyduğu, Almanların İngiliz sömürgelerine yaklaşmasını engellediği dile getirilir.²²⁵⁵

²²⁴⁹ Zarplı, s. 15.

²²⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 55.

²²⁵¹ Ordubadi, DŞ, s. 74.

²²⁵² Ordubadi, DŞ, s. 189.

²²⁵³ Ordubadi, DŞ, s. 230.

²²⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 334-337.

²²⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 341.

Çar ordusu ve generalleri romanda olumsuz şekilde yansıtılmıştır. Örneğin Baratov'a bağlı ordunun İran-Rusya sınırından İran ve eski Osmanlı sınırı olan Xanegeyn şehrine kadar olan bütün köyleri yağmaladığından bahsedilmiştir. Bu yağmalama sonucunda İran'da tahıl sıkıntısı baş göstermiştir. Rusya'da inkılabın gerçekleşmesiyle Baratov'un ordusunda da askerler arasında Bolşevik fikirler yayılmaya başlamış, kimi askerler bu soygunlara karşı gelmiş, Rusya'ya dönüp Bolşevik ordusuna katılmak istemişlerdir.²²⁵⁶

Çar rejiminin asimilasyon politikası ve bu politikayı uygulamak için izlemiş olduğu baskıcı tutumu Leyla'nın ailesinin kökeniyle ilgili anlattıklarında görmek mümkündür.

Leyla ailesinin Çeçenistan'dan Türkiye'ye göçmesinin sebebinin Rusların Çeçenistan'ı işgal etmesinden kaynaklandığını söyler. İşgalci Rus Çarı'nın amacı Çeçenleri Ruslaştırmak ya da onları göçe zorlamaktır. Çeçenistan İmamı Şeyxqunta halkın Hristiyanlaşmasını engellemek için fanatik bir tarikat kurar ve bu tarikat aracılığıyla çar rejimi aleyhine tebligat yaymaya başlar. Kısa zamanda Kuzey Kafkasya birçok farklı tarikatın beşiği haline gelir. Bunu önlemeye çalışan Rusya hükümeti Şeyxqunta ve kardeşi Mavsur'u hapse attırır. Buna karşı koyan Çeçenler, Rus ordusu tarafından katledilir. Hristiyanlığı kabul edenlere toprak verilir. Kabul etmeyenler ise topraksız kalır.²²⁵⁷

Leyla, Rusya'nın bu uygulamasının bu olaylardan çok daha önce başladığını, Çar hükümetinin Çeçenistan'a Rus Kazaklarını yerleştirmeye başladığını bir süre sonra Rus Kazaklarıyla Çeçenler arasında toprak sorunlarının ortaya çıktığını dile getirir. Bu sorunların çözümü için kurulan komisyon, Çeçen köylüleri daha dar bir alana hapsetmiş, verimli toprakları Rus Kazaklarına vermiştir. Bunun üzerine Çeçenlerin büyük bir kısmı Türkiye'ye göçmeye başlamıştır. Kalan Çeçenler ise 1876 yılında patlak veren Türkiye-Rusya savaşı sebebiyle Rus ordusu tarafından katliama uğramıştır.²²⁵⁸

²²⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 344-345.

²²⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 352.

²²⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 353-354.

1. Dünya Savaşı sırasında Almanya ve İngiltere'nin Doğu politikasının nasıl şekillendiğini General Denster-Vil'in Kirmanşah'taki ziyafette yapmış olduğu konuşmadan öğrenmek mümkündür.

Dentser-Vil, Almanların siyasetinin "B" harfi üzerinde kurulduğunu dile getirir. Bu harf Berlin ve Bağdat şehirlerinin ilk harfidir. Almanya, Berlin ve Bağdat arasındaki demiryoluyla Küçük Asya'nın oradan da Hindistan'ın içlerine sokulmak istemektedir. Mart 1917'de Türkiye ordusuna vurdukları ölümcül darbe ile Berlin-Bağdat kelimelerinden oluşan Almanların bu siyasetinden Bağdat'ın koparıldığını belirten General, Bağdat'ın artık İngilizlerin elinde olduğunu ifade eder. Almanya'nın politikası yine de "B" harfi üzerine devam etmiştir. Bu sefer Almanya stratejisini Berlin-Batum-Bakü-Buhara kelimeleri üzerinden geliştirmiştir. Almanya'nın hedefi bir taraftan Hazar Denizi'ne ve Bakü petrolüne diğer taraftan ise Türkistan pamuğuna ve Sovyetlere sahip olmaktır. Türkistan ve Buhara'yı elde ettikten sonra Afganistan'ı ele geçirecek ve oradan da Hindistan'a girmeye çalışacaklardır.²²⁵⁹

Kendilerinin ise eski Rusya'nın malı olan Sovyetleri Almanlara yedirmemek için var güçleriyle mücadele edeceklerine değinen Denster-Vil yanındaki Rus general ve subaylara, Rusya'da her ne kadar inkılap hareketi devam etmiş, Brest-Litovks Antlaşması Rusya'nın kapılarını Almanya ve Türkiye'ye açmış olsa bile birlikte el ele vererek bu kapıların kapatılması ve bu antlaşmanın bozulması gerektiğini vurgular. *"Türk orduları Bakıya girmədən və öz vəhşi əllərini neft mədənlərinin döşlərinə qoymadan əvvəl, biz özümüzü Bakıya yetirməliyik."*²²⁶⁰ diyen Denster-Vil, Kafkasya, Orta Asya ve Aşağı Volga'nın zenginliklerini Almanlara ve Türklere karşı müdafa etmek için ant içer.

Denster-Vil'in bu ifadelerinden İngilizlerin Türkleri vahşi olarak gördüğü ve asıl amaçlarının Bakü'ye, Kafkasya'ya ve Rusya'ya yardım etmekten çok, buralardaki zenginlikleri Almanlarla paylaşmamak olduğu anlaşılmaktadır. İngilizler hem sömürgelerinin güvence altına almak istemekte hem de Bakü'deki petrol kuyularına sahip olmak istemektedirler.

²²⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 360.

²²⁶⁰ Ordubadi, DŞ, s. 361.

İngilizler bu amaç doğrultusunda Çar generali olan Biçeraxov'la bir anlaşma imzalarlar. Biçeraxov'a bağlı birlikler Kirmanşah'ı boşaltacak ve onun yerini İngilizlerin Bağdat Garnizonundan küçük bir birlik alacaktır. Biçeraxov, İran topraklarını İran hükümetine değil, İngilizlere teslim edecektir.²²⁶¹

Çar ordusunun boşalttığı topraklara yerleşen İngilizlerin en büyük sorunu tahıl ve erzak sıkıntısıyla karşı karşıya kalmaktır. Bunun sebebi Baratov tarafından yağmaya uğrayan halkın yiyecek erzağı dahi kalmamıştır. Tahıl sadece toprak ağalarının ve varlıklı köylülerin elinde vardır. İngilizler tahıl sorununu çözmek için “*açlara yardım komitəsi*”²²⁶² adı altında sahte bir dernek kurarlar. Bu dernek vasıtasıyla tahılı ellerinde tutmaya çalışırlar. İran hükümeti ise İngilizlerin bu hilesini engellemeye çalışmakta, İngilizler adına tahıl toplayan insanları cezalandırmaktadır.²²⁶³

İran hükümetinin 1. Dünya Savaşı sırasında tarafsız olduğuna dair bilgileri Hamedan'da Əmiri-Əfhəm'in evinin önünde bekleyen halk arasındaki konuşmalardan edinmek mümkündür.

Leyla'yı alıkoyan Əmiri-Əfhəm'in evi Rus Kazakları tarafından kuşatılır ve Əmiri-Əfhəm sorgulanmak Biçeraxov'un karargahına götürülür. Buranın İran toprağı olduğunu söyleyen halktan birisi İran hükümetinin nerede olduğunu sorar. Başka biri ise İran'ın 1. Dünya Savaşında tarafsızlık ilan ettiğini dile getirir.²²⁶⁴

Burada İngilizlerin işgal ve sömürge siyasetlerinin başka bir yönü ortaya çıkar. Əmiri-Əfhəm'in Biçeraxov'un karargahında sorguya çekilmesinden sonra General Denster-Vil, Əmiri-Əfhəm'i İngiliz arabasına bindirip evine götürür. General'in çıktığını gören halk salavat getirerek “*Zindəbad, padşah İngilisan (Yaşasın İngiliz Padişahı)*” diye bağırmaya başlar. Halkın arasından arabasıyla yavaşça ilerleyen General, bir süre sonra arabasından ayağa kalkarak “*Salamun aleyküm ahaliyi Həmədan (Salam-aleyküm, Həmədan ahalisi)*” diyerek selam verir. Halk ise “*Dövləti ingilisan hamiyi-həqiqiyi-müsəlmananənd! (İngilis dövləti müsəlmanların həqiqi hamisidir.)*” şeklinde General'e karşılık verir.²²⁶⁵

²²⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 363.

²²⁶² Ordubadi, DŞ, s. 363.

²²⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 376-377.

²²⁶⁴ Ordubadi, DŞ, s. 383.

²²⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 384.

Bu ifadelerden İngiltere'nin halkın desteğini almak için işgal ettiği Müslüman topraklarında İslam dinini kullanarak halkın desteğini almaya çalıştığı ve bu bölgeleri bu dinî hassasiyet üzerinden sömürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Leyla'nın Türkiye Karşı İstihbarat Bürosuna bildirdiklerine göre İngilizler işgal ettiği yerlerde asimile politikasını da uygulamaya çalışmışlardır. Kazvin şehrinde bazı sokaklara “*Stafford, Mançester*”²²⁶⁶ gibi İngilizce isimler verirler. Çoğunluğunu tacirlerin oluşturduğu şehir halkı, kendi çıkarlarına düşündüğü için İngilizlerin bu hareketine karşı gelmez. Burada yine İngiliz siyaseti ön plana çıkar. Leyla, İranlıları bir harekete tabi kılabilmek için iki vasıta gerektiğini ifade eder. Bunlardan birincisi silahlı güç, ikincisi ise şahsi menfaat. Çar hükümeti birincisini, İngiliz kralı ise ikincisini uygulamaktadır.²²⁶⁷

Dolayısıyla İngilizlerin işgal ettikleri yerlerde hakimiyetlerini devam ettirmek için bölge insanının şahsi menfaatine uygun politikalar uyguladıkları anlaşılmaktadır. Bu sayede kendi siyasi emellerini yerel halktan herhangi bir tepki almadan kolay bir şekilde uygulayabilmişlerdir.

Romanda İngilizlerin Irak ve İran'daki hareketini engellemeye çalışan askeri güçlerden biri olarak Kiçikxan gösterilmiştir. İngilizler Kiçikxan'a bağlı birliklerin Kazvin'i ele geçireceğinden şüphelenmiş fakat bu şüpheler gerçekleşmemiştir. Kazvin halkı Kiçikxan'a büyük bir yakınlık duymuş olsa bile Kiçikxan, Kazvin şehrini ele geçirmeye cesaret edemez.²²⁶⁸ İngilizler, Türklerden önce Bakü'ye girebilmek için Kiçikxan meselesini bir an önce halletmek istemektedirler. Bu sebeple Kiçikxan'la barış görüşmeleri yaparlar fakat bu görüşmeler herhangi bir sonuç vermez. Bunun sonucunda İngilizler Kazvin'den Hazar Denizi'ne kadar olan bütün yolları savaşıarak ele geçirmek zorunda kalacaklardır. Kiçikxan'ı ortadan kaldırmak için Mencil Cephesi'ne saldıran Biçeraxov, Kiçikxan'ı mağlup eder, Mencil ve Reşt İngilizlerin hakimiyetine geçmiş olur. Buna rağmen Kiçikxan sorunu çözülmez. Kiçikxan, Reşt'e saldırmak için fırsat kollamaktadır. Bu durum İngilizlerin Bakü'ye gitmesini geciktirmektedir.²²⁶⁹

²²⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 392.

²²⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 393.

²²⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 394.

²²⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 397-398.

3.4.2.4.2. Kültürel Düzey

Uygur, Sovyetler Birliği'nde toplumun sosyalist bir anlayışa göre inşa edilmesi için sanat ve edebiyatın etkin bir oynadığını aktarır. Bu anlayışı yerine getirmek için Sovyet Yazarlar Birliği tarafından yazarlara dikte edilen sosyalist realizm kuramına göre sanat ve edebiyat ürünleri gerçeği yansıtmalı, gerçeğin kendisi olmalıdır. Bu gerçeklik ise sosyalist ideoloji ile şekillenmelidir.²²⁷⁰

Romanda, bu anlayışın karakterler üzerinden dile getirildiği görülmektedir. Öncelikle Metropol Oteli'nin önünde bekleyen halk içerisindeki Müsavat Partili şairlerin Leyla ve Raya için yazmış oldukları şiirlere yer verilir:

*Gördüm incə bir qız küçənin başında,
Sanki tərsə dönmüş, bir cüt ay qaşında!*²²⁷¹

Bu dizelerde kaşlar ters dönmüş aya benzetilmiştir. Romanın hemen ilerleyen bölümlerinde İvanov, Raya'nın saçlarını ve çehresini aya benzetmeye çalışır. Raya İvanov'un yapmış olduğu bu benzetmenin doğru olmadığını düşünür. Raya'ya göre şiirde güzeli aya, ayı da güzele benzetmek insanın fikrindeki belirsizliğin ve bir şeyi kesin ifadelerle nitelendirme konusundaki yetersizliğin bir göstergesidir. Çünkü ay yine aydır ve güzel bir kızın yüzü de sadece bir yüzdür. Şair, güzelliği herkesin bildiği aya benzetmek yerine daha edebî bir ifade kullanmalıdır.²²⁷²

Romanda Bolşevik olan Raya'nın bu benzetmelerle ilgili yapmış olduğu değerlendirme bir yandan Bolşeviklerin sanat anlayışını bir yandan da Müsavat yanlısı şairlerin şiirlerindeki edebî yoksunluğu ortaya çıkarmaktadır. Zira onlar da Raya'nın güzelliğini çok sıradan bir şekilde aya benzetmişlerdir.

Raya, İvanov'a şiirin hayatı okumaktan yorulanlar için olduğunu söyler. Kendilerinin henüz genç olduğunu, remiz usullerine ve dekadantizme²²⁷³ bağlı kalmadan hayatı orijinal ve gerçekçi bir bakış açısıyla okuyabileceklerini söyler. Çünkü şiir insanın gerçeği şüphe etmesine sebep olur. Bazı şairlerin basit bir hayatı veya

²²⁷⁰ Uygur, s. 5.

²²⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 34.

²²⁷² Ordubadi, DŞ, s. 71.

²²⁷³ Dekadantizm, sanatta gerçeği aramak için akılcılığı ve pozitivizmi reddeden, gizem, imge endişe, sezgi, düş, çılgınlık, yalnızlık, öznellik gibi kavramlara yönelerek gerçeğe duyu ve sezgilerle ulaşmaya çalışan Fransa'da ortaya çıkmış bir akımdır. Bkz. Aslı Bayar, **Avrupa'da ve İtalya'da Dekadantizm**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı İtalyan Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, 2007, s. 20.

normal bir vaziyeti ele almak yerine göklerde uçmayı ya da yerlerde sürünmeyi tercih ettiğini, bu tarz şairlerin gerçek bir şair olmadığını dile getiren Raya, gökte uçmak ya da yerlerde sürünmek yerine kitlelere katılarak toplumsal hayata iştirak edilmesinin daha doğru olduğunu savunur. Çünkü toplumsal yapıdan doğan sanatsal duyguların tümünün şiirdir.²²⁷⁴

Raya'nın şiirlerilgili bu görüşleri sosyalist realizm anlayışının gerçekliğe bakış açısının romandaki yansımasıdır. Plehanov'un sanat ve edebiyatın gerçeğe dayalı toplumsal gelişme hedefleri belirlemeli ilkesiyle örtüşmektedir.²²⁷⁵ Buna bağlı olarak Raya, bir şair ya da yazarın sınıfsal bilinci ne kadar sağlamlaşırsa sanatsal duygularının da o kadar sağlamlaşıp yükseleceğini ifade eder. Sanatsal duygunun sınıf duygusunun bir mahsulü olduğunu ileri süren Raya, insanın sanata dair zevklerinin o insanın sınıf düşüncesinin gelişmesiyle paralel olarak ilerleyebileceğini vurgular.²²⁷⁶

Düğün, Sovyetler Birliği'nde 1930'lu yılların sonuna doğru eğitim ve kültür politikalarında Ruslaştırma siyasetine yönelik bir kaymanın başladığını dile getirir. Ruslaştırma sürecinin öncelikle dil ve eğitim alanında göstermiş olduğunu ifade eden Düğün, Sovyet Halk Komiserliği ve Komünist Partinin 1938'de Rusçanın bütün bölgelerde ve özerk cumhuriyetlerde birinci sınıftan itibaren zorunlu öğretilmesi yönünde karar aldığını belirtir. Çarlık döneminin asimilasyon politikalarının bir benzeri Sovyet döneminde Bolşevikler tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Rus dili eğitim ve şehir hayatında baskınlığını artırmış, kentleşmenin ve medenileşmenin bir şartı haline gelmiştir. Bunun sonucunda Rusça, Çarlık döneminde olmadığı kadar yayılmış ve bütün Sovyetler Birliği'nde hâkim dil konumuna gelmiştir.²²⁷⁷

Rusçayı parlatma gayretlerinin bir sonucu olarak 1939 yılında "Pravda Vostoka" gazetesinde Mayakovski'nin eski bir şiirine yer verildiğini dile getiren Uzman, onun bu şiirini aktarır:

*Eğer olsaydım
Yaşlı bir zenci,
Erinmeden okurdum
Ben Rus'un dilini,*

²²⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 71.

²²⁷⁵ Uygur, s. 6.

²²⁷⁶ Ordubadi, DŞ, s. 75.

²²⁷⁷ Turgay Düğün, Sovyetler Birliği Kolonyal Bir İmparatorluk Mıydı?, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1797521>, (01.05.2023), s. 1523-1524-1525.

*Hevesle okurdum, çünkü
Lenin bu dilde konuştu.*²²⁷⁸

Mayakovski'nin zenci dahi olsa Lenin'den dolayı Rusça öğrenme isteği Romanda Leyla ile Sadovski arasında geçen diyaloglarda göz önüne çarpar. Leyla, Sadovski'ye bildiği diller içerisinde Rusçanın da olduğunu dile getirir. Rusça öğrenmesinin sebebini “*Bu Oktyabr inqilabını yaratmış böyük bir xalqın dilidir.*”²²⁷⁹ şeklinde ifade eder.

Leylanın Ruslar için kullandığı “*böyük bir xalq*” ifadesi Çarlık Rusyası döneminde ortaya çıkan “büyük Rus” anlayışının Sovyetler Birliği dönemindeki tezahürüdür. Düğen, devrimin ilk yıllarında bu “büyük Rus” anlayışıyla mücadele edildiğini fakat sonrasında bu anlayışa hizmet eden bir politikanın benimsendiğini belirtir.²²⁸⁰

Çakmaklı, “kadeh kaldırma” geleneğinin Greklerde ve sonrasında Romalılarda şarkı ve şiir performansları ya da birlikte edilen dualarda ve içkilerde katılımcıları birbirine bağlayan bir samimiyet göstergesi olduğunu dile getirir.²²⁸¹

Romanda bu geleneğe yer verildiği görülmektedir. Araratyan'ın evinde verilen ziyafette misafirler Leyla, Ester, Raya ve Tagiyanasov'un adına kadeh kaldırırılar.²²⁸² General Denster-Vil, Kirmanşah'ta verilen ziyafette yine kadeh kaldırarak Osmanlı ve Almanya'ya karşı Kafkasya'yı koruyacaklarına dair misafirleri ant içmeye davet eder.²²⁸³

Parvana Bayram, Azerbaycan'da evlilik merasimlerinde oğlan evinin evlenilecek kızın annesine, halasına veya annesine haber gönderilerek ağızlarının arandığını, kız evinin uygun görmesi durumunda oğlan evinin ileri gelen aile üyeleri kız

²²⁷⁸ Mehmet Uzman, Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790401>, (01.05.2023), s. 53.

²²⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 38.

²²⁸⁰ Düğen, s. 1523.

²²⁸¹ Ömür Dünya Çakmaklı, Roma Dönemi Cam Kaplarında Temenni Yazıtları, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/360791>, (09.05.2023), s. 143.

²²⁸² Ordubadi, DŞ, s. 91.

²²⁸³ Ordubadi, DŞ, s. 361.

evine bir yüzük ve ipek başörtüsüyle kız istemeye gittiklerini, bu geleneğe “elçi gitmek, elçi göndermek” dendiğini ifade eder.²²⁸⁴

Bu geleneğe romanda da yer verildiği görülmektedir. Əminə, Raya'ya Qoçu Qurban'ın kız kardeşinin oğlu Əlibala için kendisine elçi geldiğini ve yanlarında bir yüzük getirdiklerini anlatır. Əminə, bu yüzüğü reddetmiş olsa da annesi onun bu teklifi geri çevirmesine tepki gösterir. Annesi Əminə'yi Əlibala ile zorla evlendirmek istemektedir. Bu duruma Əminə'nin abisi Heybət karşı çıkar.²²⁸⁵

Heybət'le ilgili romanda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, onun Əminə ve Qüdrət arasındaki ilişkiye karşı olan tavrıdır. Qüdrət, Heybət'in yakın bir arkadaşı olduğu için sık sık Heybət'in evine gelir. Bu gelip gitmeler sonucunda Əminə ile birbirlerini sevmeye başlarlar fakat ne Əminə ne de Qüdrət bu sevgiyi ifade edemezler. Əminə utancından evlerine gelen Qüdrət'le aynı odada bile bulunmak istemez. Bunu fark eden Heybət, kız kardeşi Əminə'yi odada oturması ve Qüdrət'ten kaçmaması konusunda teşvik eder. Əminə'nin ve Qüdrət'in ele ele tutuşmasını sağlar.²²⁸⁶

Heybət'in sergilemiş olduğu bu davranış Müslüman Doğu toplumlarında karşılaşılması pek mümkün olmayan bir davranış şeklidir. Kadın ve erkek ilişkileri konusunda oldukça muhafazakâr bir yapıya sahip olan Müslüman toplumlarında kadının evlilik öncesi ailesi dışında bir erkekle el ele tutuşması, hele ki buna kadının ailesinden birisinin müsaade etmesi Müslüman Türk geleneklerinde hoş karşılanan bir durum değildir.

Romanda Heybət'in bu şekilde bir tutum sergilemesinin sebebi Sovyetler Birliği'nde yeni bir Sovyet toplumu ve bu topluma bağlı birey oluşturma çabasından kaynaklanmaktadır. Ateş, Sovyetler Birliği'nde yeni bir kimlik oluşturmak için sosyalizmin ilkelerine uygun eserler yazıldığını, Sovyet yazarlarının yeni düzenin temsilcisi yeni insanı oluşturmak için eskinin tüm değerlerinin yıkılmasını, eski olan her şeyin mahkûm edilmesini savunduğunu aktarır. Sovyet kimliği oluşturulurken eski

²²⁸⁴ Parvana Bayram, “Azerbaycan'ın Aksu, Şamahı ve İsmayilli Bölgelerinde Evlilik Merasimleri”, **Turkish Studies**, 16(4), Ağustos 2021, s. 1410.

²²⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 142-143.

²²⁸⁶ Ordubadi, DŞ, s. 140-141.

düzene ait dinî ve kültürel değerlerin tahrip edilmek istendiğini, bu anlayışın Azerbaycan’da yayımlanan eserlerde de yer aldığını ifade eder.²²⁸⁷

Dolayısıyla Heybət eskiye ait bir geleneği ortadan kaldırmıştır. Azerbaycan insanının yeni Sovyet kimliği çerçevesinde eski kültürel kimliğini ve bu kimliğe ait geleneklerini terk etmesi gerektiği Heybət aracılığıyla vurgulanmış olur.

Romanda dönemin İngiliz toplumuna ait giyim tarzına da yer verilmiştir. Bakü’ye gelen İngiliz ordusunu karşılamak için Leyla’nın İngiliz gençlerine mahsus tuğla renkli, güllü bir elbise ve kısa tabanlı sarı bir ayakkabı giydiği ifade edilir. Leyla bu elbisenin gençliğe yeni adım atmış İngiliz kızlarına ait olduğunu dile getirir.²²⁸⁸

Mert, masalların dinleme becerisini geliştirmede son derece etkili bir tür olduğunu, çocukların masalları bıkmadan ve dikkatli bir şekilde dinlediğini ifade eder.²²⁸⁹ Romanda Vahan ve Ester’in nasıl tanıştıklarının anlatıldığı bölümde henüz çocuk yaşta olan Vahan, Ester’in annesini kaybettiğini öğrenince onu evine davet eder. Annesinin Ester’e “*Tülkü Nağılı*”nı anlatabileceğini önceki gün kendisine “*Keçəlin Nağılı*”nı anlattığını söyler.²²⁹⁰ Bu masallardan “*Tülkü Nağılı*” adlı masal, 1914 yılında Mirza Hüseyin Hesenzade tarafından yayımlanmış olan “Üç Hikâye” adlı kitapta yer almıştır.²²⁹¹

Romanda Enzeli’de verilen ziyafette Ester’le tanışmaya çalışan İngiliz subaylar, kendi aile kökenleriyle ilgili bilgi verirken bazı eser isimlerinden bahsederler. Bunlardan biri Öklid’in “Elementler” adlı eseridir. Yüzbaşı Kuper, büyük dedesinin “*Ukldın Məbadi*”²²⁹² adlı eserini Arapçadan İngilizceye tercüme ettiğini anlatır.

Romanda Hindistan şehzadesi olarak yer alan Bahadırıxan, Hindistan’daki devlet geleneğiyle ilgili bazı bilgilere değinmektedir. Leyla’yla hemen evlenmek isteyen Bahadırıxan, Hindistan’da veliahtların evlenecekleri kızların hükümdar soyundan olmaları gerektiğini fakat kendisinin bu çürük geleneği bozmak istediğini dile getirir.

²²⁸⁷ Ateş, s. 118.

²²⁸⁸ Ordubadi, DŞ, s. 212.

²²⁸⁹ Esra Lüle Mert, Anadili Eğitimi- Öğretimi Sürecinde Çocuk Yazını Ürünlerinden Yararlanma ve Masal Türüne Yönelik Bazı Belirlemeler, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/114554>, (10.05.2023), s. 5.

²²⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 242.

²²⁹¹ Şureddin Memmedli, Gürcistan Türklerinin Edebî Geleneklerinde Hikâye Türünün Evrimi, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/668002>, (10.05.2023), s. 175.

²²⁹² Ordubadi, DŞ, s. 257.

Leyla'ya Bakü'de evlenip Londra'ya gitmeyi ve Kral'ın icazetiyle Hindistan'a dönmeyi teklif eder.²²⁹³

Bahadırxan'ın savaş sırasında kurduğu hayallerden Hindistan'da kral olabilmek için İngiltere Kralı'nın onayının alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Bakü'de Kral'ın yaveri olarak savaşta göstermiş olacağı başarı sonrası Londra'ya gitmeyi, burada Kral tarafından adına verilen ziyafette onun veliahtlığına ait altın suyu ile yazılmış fermanın kendisine takdim edilmesini hayal eder. Hayalinde Bahadırxan, Leyla ile Delhi'ye gider. Davul ve borazandan oluşan Hint millî marşıyla Delhi Sarayı'na dahil olurlar. Bahadırxan, on dört kapılı sarayın birinci kapısına girer. Sıra halinde bekleyen nöbetçiler ellerini dizlerine koyarak başlarına eyer. Şehzade, elinde altın asa tutan ve başlarında cevahirle kaplı taç bulunduran hizmetçilerin oturduğu salondan geçerek geniş ve büyük kapılı bir yere dahil olur. Üçüncü kapının karşısından geçerken harem dairesinden ellerinde güllerle gelen ipekten elbiseli kızlar Şehzade ve haremi Leyla'yı salamlar, ellerindeki gülleri onun ayağının altına döker. O esnada kızlar Leyla'nın etrafını sararak onu harem dairesine götürürler. Şehzade ise üçüncü kapının karşısında duran altın taç ve altın kemer hizmetçilerinin yanında durarak Sultan'ın iznini bekler. Sultan dışarı çıkar, şehzadeye sarılıp onu öper. Şehzade, yere uzanıp yüzünü babasının ayaklarına sürmeye çalışırken babası Şehzade'yi kaldırır ve vezirin gümüş tepside sakladığı tacı Şehzade'nin başına takar.²²⁹⁴

Romanda Leyla'nın ailesiyle Bağdat'tan kaçtığı sırada Bağdat'taki Abbasi saraylarından ve bu saraylarda halifelerin gösterişli eğlencelerinden bahsedilir. Bunlardan biri Halife Harun Reşid'in genç veliahdı Emin'in oğlanlara kadın kıyafeti giydirip onları oynatmasıdır. Emin'in gönlünü hoş tutmak isteyen şairlerin devamının Osmanlı şairleri olduğu dile getirilir. Emin'in bu sapıklıklarına ses çıkarmayan tam aksine onu öven şairler gibi Osmanlı şairleri de Osmanlı saraylarındaki eğlencelere, zevk ve sefa düşkünlüklerine ses çıkarmamıştır.²²⁹⁵

Osmanlı şairlerine yapılan bu eleştiri aynı zamanda Doğu edebiyatına yapılan bir eleştiridir. Müslüman Doğu edebiyatı halkın sıkıntılarını, dertlerini ve acılarını yeterince dile getirememiş ve geniş kitlelere ulaşamamıştır. Nitekim romanda Əmiri-Əfxəm'in

²²⁹³ Ordubadi, DŞ, s. 276.

²²⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 288-289.

²²⁹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 335.

hareminde Qəndnabat Xanım'ın isteği üzerine düzenlenen eglencede okunan şarkıların dizelerine yer verilmiş, bu dizeler Qəndnabat Xanım'ın eğlenmesine değil daha çok üzülmesine ve ağlamasına sebep olmuştur. Anlatıcı bu durumu bedbinlikler içerisinde boğulan Doğu edebiyatının kendi nüfuzunu sadece haremelerin hava girmeyen salonlarına ve bu salonlarda yaşayan bedbaht kadınlara kadar yetirebilmiştir şeklinde açıklar.²²⁹⁶

Əmiri-Əfxəm'in hareminde geçen olaylarda harem hayatındaki bazı geleneklerin, uyulması gereken ritüellerin neler olduğunu öğrenmek mümkündür. Qəndnabat Xanım'ın düzenlemiş olduğu eglenceye Əmiri-Əfxəm'in dahil olmasıyla, eglencede bulunan harem kadınlarının başlarını önlerine eğerek ayağa kalktığı görülmektedir. Kadınlar Əmiri-Əfxəm'in emriyle otururlar, hiçbiri tek kelime dahi etmez. Romanda bu durumun harelere ait kanuni bir adet olduğu dile getirilir. Əmiri-Əfxəm'in bulunduğu odada kadınlar bir aradayken konuşmaya hakları yoktur. Her kadın kendi odasında kendi sırası geldiğinde sadece o zaman konuşma hakkına sahiptir. Hepsinin aynı anda bulunduğu ortamda Əmiri-Əfxəm'in sorularına sadece baş harem cevap verebilir. Nitekim Əmiri-Əfxəm'in baş haremi Qəndnabat Xanım bu sessizliği bozar ve Əmiri-Əfxəm'e hayır duaları okur.²²⁹⁷

Romanda dönemin önemli bir haber organı olan gazete ve dergilerden de bahsedilmiştir. Bu yayın organlarından biri Bolşeviklere ait olan Bakü İşçisi adlı gazetedir. Metropol Oteli'ndeki ziyafette Raya bu gazeteyi okumak isterken İvanov, bu gazetenin okumaya degecek bir gazete olmadığını, amaçlarının kendilerine sadece iftira atmak olduğunu söyler. Raya'ya Kaspi gazetesini okumasını tavsiye eder.²²⁹⁸ Romanın ilerleyen sayfalarında Bakü'deki yaşlı insanların bütün gazetelere Kaspi dediklerini belirten bir dipnot yer almaktadır.²²⁹⁹

Diğer bir gazete ise Ermeni burjuvazisine ait olan Bakü gazetesidir. Nobel işçilerine hitaben konuşan Bolşevik konuşmacı, Bakü'de nisan ayında gerçekleşen

²²⁹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 373.

²²⁹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 374-375.

²²⁹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 22.

²²⁹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 181.

çatışmalarda Bolşevik hükümetin Ermenilerin tarafını tutmadığını ispatlamak için bu gazetenin hükümet tarafından kapatılmasını örnek gösterir.²³⁰⁰

Romanda adı geçen başka bir gazete ise Himmet gazetesidir. 1904 yılında Bakü’de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulan ilk siyasi partinin Himmet Partisi olduğunu belirten Babayev, Himmet gazetesinin bu partinin yayın organı olduğunu dile getirir. Partinin amacı Müslüman halka doğrudan Bolşevik propagandası yapmaktır. Bu propaganda için de Himmet gazetesi kullanılmıştır.²³⁰¹

Romanda ise bu gazeteyle ilgili bilgiye Qüdrət’in Heydər’e göndermiş olduğu mektuptan ulaşılmaktadır. Qüdrət, mektubunda Himmət teşkilatının Bakü’de neşredilen gazetesi Himmet’in Astrahan’da da çıkarılacağından söz eder.²³⁰²

Romanda adı geçen dergilerden biri Şelale dergisidir. Bu derginin 1913-1914 yılları arasında Bakü’de milliyetçi bir anlayışla yayımlandığını dile getiren Karakaş, dergide Türkiye’de eser vermiş edebiyatçıların önemli bir kesiminin yazılarına yer verildiğini ifade eder.²³⁰³

Metropol Oteli önündeki Müsavat yanlısı şairler birbirlerini överken bu dergiden bahsederler. Şairlerden biri diğerinin çok meşhur bir şair olduğunu, bunun “Şelalə” dergisi okuyucuları tarafından da kabul gördüğünü, “Əhmədkamal”ın onun şiirlerine yüzlerce kadeh kaldırdığını söyler.²³⁰⁴

“Əhmədkamal” ismine dipnotla açıklama getirilen romanda “Əhmədkamal”ın Jontürk olduğu ve inkılap karşıtı Füyuzat dergisinde yazarlık yaptığı ifade edilir. Derginin 1906-1907 yılları arasında Bakü’de 32 sayı olarak çıkarıldığını ifade eden Ziyayeva, Ali Bey Hüseyinzade’nin derginin naşiri Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in ise maddi destekçisi olduğunu belirtir.²³⁰⁵

²³⁰⁰ Ordubadi, DŞ, s. 53.

²³⁰¹ Celal Babayev, **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Siyasal Muhalefet**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2003, s. 7-8.

²³⁰² Ordubadi, DŞ, s. 296.

²³⁰³ Elmas Karakaş, “Bakü’de Yayımlanmış Milliyetçi Bir Dergi Olarak Şelale Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, 3. Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Kongresi Kongre Kitabı, Editör: Ramazan Gafarlı, Bakü Azerbaycan, 01.10.2020, ss. 291-293.

²³⁰⁴ Ordubadi, DŞ, s. 34.

²³⁰⁵ Zemine Ziyayeva, Füyûzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan’da Türkçe Meselesi, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/991564>, (14.05.2023), s. 189.

Pirizade, Azərbaycan basın tarixinin ən önəmli isimlerinden biri olaraq bilinen Füyuzat dergisinin, millet ve hürriyyət üçün yaptıklarının kendisindən sonra dahi böyük bir edebî okulun ortaya çıxmasını sağladığını dile getirir.²³⁰⁶

Romanda derginin inkılap qarşıtı olaraq yansıtılmasının sebebi Ali Bey Hüseynzade'nin düşüncələrindən de anlaşılacağı üzere derginin Türkçü ve milliyetçi bir çizgide yer alması, Azərbaycan'da yapılması gereken dəğişimin bu Türkçü çizgi içerisinde gerçəkleşməsi gerektiğini savunmasıdır.

Romanda geçən bazı deyimlər şunlardır:

*“Sözü gərək başda, ürəkdə bişirib danışasan, lakin siz sözünüzü mə'dənizdən çıxarırsınız.”*²³⁰⁷

*“İngilis dilinin qol-qabırqası ezilsə də, bolşevikləri dünya nəzərində hörmətdən salmaq üçün qəbul edilmiş tənqidlərin bir hərfinə belə xələl yetirilmirdi.”*²³⁰⁸

*“Yusifidis özünü tikan üstündə oturmuş kimi hiss etdi.”*²³⁰⁹

*“Mən hara baxsam sizi görürəm, qəlbim sizin üçün çırpınır, mənə inanın, mən sizə bəslədiyim sevgiyə sadıqəm.”*²³¹⁰

*“Mənşeviklərlə eserlər göz vurub danışdırlar.”*²³¹¹

*“Raya mənim bütün zəhmətlərimi puça çıxardı.”*²³¹²

*“...qışqanclığın iti dırnağı onun qəlbini parçalayırdı.”*²³¹³

*“Günü-günə satmaq yaramaz!”*²³¹⁴

*“Canın mənim əlimdədir.”*²³¹⁵

²³⁰⁶ Füyuzat etrafında toplanan devrin önəmli fikir və sanat adamlarının Azərbaycan'daki milli bilincin uyandırılması sürecini başlattıklarını, derginin Türkleşmək, İslamlaşmaq və modernləşmək kavramları üzərinə ideolojilərini kurduklarını vurğulayan Pirizade, Ali Bey Hüseynzade'nin mevcut düzənin inkılap yoluyla değıl, tekâmül yoluyla değıştirilmesini savunduğunu aktarır. Füyuzat etrafında toplanan devrin önəmli fikir və sanat adamlarının Azərbaycan'daki milli bilincin uyandırılması sürecini başlattıklarını, derginin Türkleşmək, İslamlaşmaq və modernləşmək kavramları üzərinə ideolojilərini kurduklarını vurğulayan Pirizade, Ali Bey Hüseynzade'nin mevcut düzənin inkılap yoluyla değıl, tekâmül yoluyla değıştirilmesini savunduğunu bildirir. Nijat Pirizade, **On Dokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Azərbaycan Basını: Öncüller, Ardıllar və Önəmli Dönüm Noktaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Erzurum, 2019, s. 48-50.

²³⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 28.

²³⁰⁸ Ordubadi, DŞ, s. 39.

²³⁰⁹ Ordubadi, DŞ, s. 64.

²³¹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 79.

²³¹¹ Ordubadi, DŞ, s. 109.

²³¹² Ordubadi, DŞ, s. 114.

²³¹³ Ordubadi, DŞ, s. 120.

²³¹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 170.

*“Mən heç vaxt müsəlmanlarla **üz-qöz olmaq** istəmirdim.”*²³¹⁶

*“Tiflisdə müsəlman vəkilərinin **gözünə torpaq atıb Qaloşçarovun Qarabağa** tə'yin edilməsi üçün onlardan razılıq kağızı aldım.”*²³¹⁷

*“Sizin bu danışdıqlarınız ingilizlərin **qulağına çatsa** onlar sizin hökumətinizi təsdiq etməzlər.”*²³¹⁸

*“Onu görmək üçün **ürəyim nanə yarpağı kimi əsir.**”*²³¹⁹

*“Mən səndən tələb edirəm ki, Hamzasb mənim evimdən **ayağını çəksin.**”*²³²⁰

*“Bir evdə **iki hava ilə tənəffüs edilməz.**”*²³²¹

*“Bu həyasız necə gündən bəri mənim **baş-beynimi aparır.**”*²³²²

*“Çünkü hər kəs **ağzını bir tərəfə tutub** gedir.”*²³²³

*“Biz Bakını **son damla qanımıza qədər müdafiə edəcəyik.**”*²³²⁴

*“Maşındakıların hamısı **can qeydinə qalmışdı.**”*²³²⁵

*“Naharın soyudu, -dedi,- **dərdin mənim canıma düşsün, dur!**”*²³²⁶

*“O mənim və sizin **durnağınız bərabərində də ola bilməz.**”*²³²⁷

Romanda keçən bazı atasözleri isə şunlardır:

*“Özü yığılan **ağlamaz.**”*²³²⁸

*“Qızı öz başına **buraxsan kəndirbada, yaxud oyunbaza ərə gedər.**”*²³²⁹

*“İngilislər deyərlər ki, iki şey dünyada nə qədər köhnə olsa o qədər qiymətli olar: bir şərab, ikincisi isə **familiyadır.**”*²³³⁰

Romanda bazı argo kelimelere de yer verilmişdir:

²³¹⁵ Ordubadi, DŞ, s. 178.

²³¹⁶ Ordubadi, DŞ, s. 221.

²³¹⁷ Ordubadi, DŞ, s. 224.

²³¹⁸ Ordubadi, DŞ, s. 226.

²³¹⁹ Ordubadi, DŞ, s. 228.

²³²⁰ Ordubadi, DŞ, s. 235.

²³²¹ Ordubadi, DŞ, s. 252.

²³²² Ordubadi, DŞ, s. 266.

²³²³ Ordubadi, DŞ, s. 304.

²³²⁴ Ordubadi, DŞ, s. 304.

²³²⁵ Ordubadi, DŞ, s. 367.

²³²⁶ Ordubadi, DŞ, s. 370.

²³²⁷ Ordubadi, DŞ, s. 376.

²³²⁸ Ordubadi, DŞ, s. 29.

²³²⁹ Ordubadi, DŞ, s. 89.

²³³⁰ Ordubadi, DŞ, s. 255.

“Görmürsən bu lut köpək oğlunun qızı nə gözqırır?”²³³¹

“Qoy yerinə qancığın birisi!”²³³²

“Tufu, sənin zatına lə'nət!”²³³³

“Pezəvənk oğlu, işin adı yoxmu?”²³³⁴

Romanda Bolşeviklerin yayımlamış olduğu bazı bildirilerde Bolşeviklere ait sloganlara yer verildiği görülmektedir:

Rədd olsun ingilis imperializmi!

Rədd olsun onların nökərləri!

Rədd olsun burjuvaziya əksinqilabı!

Yaşasın xalq komissarlığı!

Yaşasın müstəqil Rusiya!

Yaşasın sosialist inqilabı!²³³⁵

3.4.2.4.3. Ekonomik Düzey

Romanda Bakü şəhərində ekonomik anlamda en önemli sıkıntının erzak ve tahıl kıtlığı olduğu görülmektedir. Şehirdeki Bolşevik yönetim bir yandan kendilerine muhalif olan ve burjuvaziyle ortak hareket eden Menşevik, SR, Taşnak, Müsavat gibi siyasi oluşumlarla mücadele ederken diğer yandan ise Bakü önlerine kadar gelen Türk ordusuna karşı bir mücadele vermektedir. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu ekonomik tahribat ve Rusya'daki Bolşevik yönetimin içinde bulunduğu iç savaş da Bakü'deki bu kıtlık sürecine sebebiyet vermiştir.

Romanda bu konunun Raya'nın okumuş olduğu bildiride dile getirildiği anlaşılmaktadır. Raya'nın, Bakü'ye geldiği ilk gün limandaki köprüde Bolşevikler tarafından yazılmış bir bildiri dikkatini çekere. Bildiride erzak buhranının devam ettiği dile getirilerek halktan sabırlı olunması istenir. Açlığın fitneci düşmanlar için iyi bir fırsat olduğu, düşmanların bununla ilgili ajitasyonlarına inanılmaması gerektiği ifade edilir.²³³⁶

²³³¹ Ordubadi, DŞ, s. 180.

²³³² Ordubadi, DŞ, s. 182.

²³³³ Ordubadi, DŞ, s. 269.

²³³⁴ Ordubadi, DŞ, s. 327.

²³³⁵ Ordubadi, DŞ, s. 251.

²³³⁶ Ordubadi, DŞ, s. 6.

Araratyan'ın okuduğu gazete haberinde de bu konuya değinilmiş, Stalin'in Hasabyurd-Petrovsk hattını düzeltereceği, Bakü için her şeyin muntazam bir şekilde gönderilmesini sağlayacağından bahsedilmiştir. Haberde Stalin'in her ne olursa olsun Bakü'nün tahıl ihtiyacının karşılanacağına dair söz verdiği görülmektedir.²³³⁷

Bakü'deki bu tahıl sıkıntısının vurgunculuk yapan satıcılar için büyük bir fırsat olduğu anlaşılmaktadır. Romanda sokaklarda ve köprünün karşısında bekleyen satıcılardan bahsedilmektedir. İran'dan gelen satıcıları bekleyen bu Bakülü satıcıların amacının onlardan ucuz yolla kuru üzüm ve pirinç alıp fahiş fiyatlarla satmak olduğu görülmektedir. Nitekim romanda bu satıcılar için “vurguncu” anlamına gelen “*möhtəkir*”²³³⁸ ifadesi kullanılmıştır.

Bu erzak ve yiyecek sıkıntısı Bakü'de pahalılığın artmasına sebebiyet vermiştir. Böylece Bakü halkı içerisinde farklı ekonomik tabakalara ait sınıflar oluşmuştur. Bu sebeple romanda Bakü şehri için “*Bakı bahalıdır, Bakı ziddiyyətlər şəhəridir.*”²³³⁹ tanımı yapılır.

Bu sıkıntının sadece Bakü'de olmadığı I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz işgali altında olan Irak ve İran topraklarında da tahıl sıkıntısının yaşandığı görülmektedir. Savaş sırasında Baratov'a bağlı ordunun İran ve Irak'ta şehirleri ve köyleri yağmalamaları özellikle İran köylüsünün mahsulünün yok olmasına sebep olmuştur. Kirmanşah'taki pazarda Çar askerleri yoksulluktan ellerinde ne varsa satmaya çalışmakta fakat bunları alacak kimseyi bulamamaktadır. İran köylüsü kıtlıktan ve pahalılıktan dolayı dağılmış, bu sebeple pazarda askerlerin sattığı eşyaları alacak kimse kalmamıştır.²³⁴⁰

Bu bölgelerde Çar ordusunun yerine İngiliz ordusu geçmiş fakat tahıl sıkıntısı İngilizler için de önemli bir sorun haline gelmiştir. Ordunun ihtiyacını karşılayacak tahıl ve erzak tedariki yetersizdir. Çünkü, birçok defa yağmaya uğrayan ülkede yerli halkın değil satmak için, karnını doyurmak için bile tahılı yoktur. Tahılın sadece toprak ağalarının ve vurguncu tüccarların elinde olduğu dile getirilir.²³⁴¹

²³³⁷ Ordubadi, DŞ, s. 7.

²³³⁸ Ordubadi, DŞ, s. 11.

²³³⁹ Ordubadi, DŞ, s. 28.

²³⁴⁰ Ordubadi, DŞ, s. 346.

²³⁴¹ Ordubadi, DŞ, s. 376.

Bunlardan biri de Əmiri-Əfxəm'dir. Hamedan'ın zengin toprak ağalarından biri olan Əmiri-Əfxəm, bu kıtlık döneminde tahılı depolayarak oldukça yüksek bir fiyattan İngilizlere satmaya çalışmaktadır. General Denster-Vil Əmiri-Əfxəm'in elindeki tahılı uygun bir fiyata alabilmek için birçok kez Əmiri-Əfxəm'in evine gider.²³⁴²

Ateş, Sovyet döneminde Türk ve Müslüman kimliğinin tahrip edilmesi için sosyalist realizm anlayışıyla yazılan eserlerde eski düzende yer alan beylerin ve hanların zalim Çar rejimiyle iş birliği yapan, "köhne düzen"in varlığını sürdürmeye çalışan karakterler olarak yer aldığını ifade eder. Bu ağalar, beyler ve hanlar sahip oldukları zenginlikleri kullanarak çıkar elde etmeye çalışır.²³⁴³

Əmiri-Əfxəm de bu karakterlerden biri olarak romanda yerini almıştır. Zengin bir toprak ağasıdır. Tahıl kıtlığının yaşandığı ve halkın yiyecek yemek bile bulamadığı bir dönemde zenginliğine zenginlik katmak için tahıl depolamakta, vurgunculuk yapmaktadır. Dolayısıyla bu karakter üzerinden Marksizm'in özel mülkiyet karşıtı tutumuna da bir vurgu yapılmıştır. Buna bağlı olarak romanda İran'da zenginler, toprak ağaları ve sermayedarlar İngiliz yanlısı olarak yansıtılmıştır. İngilizlerin Kazvin şehrinde sokak adlarını değiştirerek uygulamış oldukları asimilasyon politikasına şehir halkının karşı çıkmadığı görülmektedir. Romanda bunun sebebinin halkın çoğunluğunun tacirlerden oluşmasından kaynaklandığı dile getirilir.²³⁴⁴

Romanda Bakü şehrinin ekonomisinin daha çok petrole dayalı olduğu ön plana çıkmaktadır. Petrol üreticileri Azerbaycan Türklerinden, Ermenilerden ve yabancı şirketlerden oluşmaktadır. Rusya'da Bolşeviklerin yönetime geçmesiyle Moskova'da petrol sanayisinin millileştirilmesiyle ilgili bir yasanın kabul edildiği, bu yasaya özellikle Menşeviklerin karşı çıktığı dile getirilir. Petrol sanayisinin yüzde doksan beşinin yabancılara ait olduğunu ve Batılı kapitalistlerin buna izin vermeyeceğini ifade eden Leyla, bu konuda Bolşeviklerin muvaffak olamayacağını düşünür.²³⁴⁵

Qafarov, 28 Mayıs 1918 tarihinde Rusya'da Lenin'in önerisiyle petrol sanayisinin millileştirilmesi kararının kabul edildiğini, Stalin'in Şaumyan'a konuyla

²³⁴² Ordubadi, DŞ, s. 377.

²³⁴³ Ateş, s. 122.

²³⁴⁴ Ordubadi, DŞ, s. 393.

²³⁴⁵ Ordubadi, DŞ, s. 18.

ilgili çekmiş olduğu telgrafla Bakü Halk Komiserleri Meclisinin 2-5 Haziran 1918 tarihinde Bakü'deki petrol sanayisinin millileştirilmesi kararını aldıklarını aktarır.²³⁴⁶

Romanda bu yasanın 2 Haziran'da çıkarıldığı ve petrol sanayicilerinin bu yasayı kulak ardı etmeye çalıştıkları, bu yasanın hayata geçirilmesiyle ilgili bazı zorluklar çıkarttıkları ifade edilir. Petrol sanayicilerinin “*neft burjuvazisi*”²³⁴⁷ olarak nitelendirildiği romanda bu burjuvazinin temsilcilerinden olan Tagiyanosov'un liderliğinde Ermeni petrol sanayicilerinin Araratyan'ın evinde bir toplantı gerçekleştirdikleri dile getirilir.

Bakü'nün bir petrol şehri olmasının İngilizlerin dikkatini çektiği, buradan elde edilen petrolü Türklere ve Almanlara kaptırmak istemedikleri romanda birçok kez ifade edilmiştir. Örneğin İngiliz General Denster-Vil, Bakü petrolünün Batum'dan Londra ve Manchester'a sevk edilmesinin, burada İngiltere sanayisinin yakıt ihtiyacının karşılanmasının hayalini kurar.²³⁴⁸

Nitekim Denster-Vil, Kirmanşah'taki ziyafette Kafkasya'daki zenginliklere ve özellikle Bakü petrollerine vurgu yapmış, bu bölgeye İngilizlerin hâkim olması gerektiğini dile getirmiştir. Almanların Bakü petrollerine sahip olmak için Türk ordusunu kullandığına, Türk ordusu Bakü'ye girmeden evvel İngilizlerin Bakü'ye ele geçirerek petrol madenlerini Türklerden korumaları gerektiğine değinir.²³⁴⁹

Romanda Azerbaycan'ın para birimi “manat”, İran'ın para birimi ise “tümen” olarak ifade edilmiştir. Örneğin Əmiri-Əfxəm Leyla'yı kaçırmamasından ve Yusifidis'i alı koymasından dolayı tümen olarak tazminat ödemek zorunda kalmıştır.²³⁵⁰

3.4.2.4.4. Dinsel Düzey

Saraç, Sovyet Rusya'da en köklü siyasi ve sosyal düzenlemenin din alanında gerçekleştirildiğini dile getirir. Dinin siyasi ve iktisadi alanı daraltacağını ifade eden Saraç, Sovyet iktidarının hakimiyet alanını genişletmek için kiliseye karşı mücadele başlattığını vurgular. Bu amaç doğrultusunda Sovyetler Birliği toplumu dinî

²³⁴⁶ Vasif Qafarov, Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74017>, (22.05.2023), s. 148.

²³⁴⁷ Ordubadi, DŞ, s. 83.

²³⁴⁸ Ordubadi, DŞ, s. 248-249.

²³⁴⁹ Ordubadi, DŞ, s. 361.

²³⁵⁰ Ordubadi, DŞ, s. 384-385.

inançlarından uzaklaştırmayı, toplumu pozivist-materyalist bir dünya görüşüyle şekillendirmeyi hedeflemiştir.²³⁵¹

Ateş, Sovyet yönetiminin Marksist-Leninist ideolojinin temel değerleriyle yetişmiş bir Sovyet insanı yetiştirme gayesinin olduğunu, bu gayeye ulaşmak için sanat ve edebiyatın kullanıldığını belirtir.²³⁵² Dolayısıyla Marksist ideolojide önemli bir yeri olan din karşıtlığının Azerbaycan edebiyatında da yer aldığına değinen Ateş, Sovyet yazarlarının, eserlerinde din karşıtı propaganda metinlerine yer verdiğini, açık bir İslam eleştirisinde bulunduklarını ifade eder.²³⁵³

Romanda bu din eleştirisine zaman zaman yer verildiği görülmektedir. Azerbaycan toplumu genel olarak İslam inancına mensuptur. Dolayısıyla romanda bu inanca ait uygulamalar aşağılanmıştır. Örneğin Leyla, Raya ve Ester'in Kursk Gemisi'yle Bakü'ye yaklaştıkları esnada Bakü tasviri yapılmış bu tasvir içerisinde Şah Camisi'nde ezan okuyan müezzinin baykuş gibi uluduğu dile getirilir. Tazepir Camisi'ndeki hilalin ve kiliselerin Çarlık rejiminin dehşetli günlerini hatırlattığı ifade edilir.²³⁵⁴

Bu aşağılama sadece dinî ritüellerle sınırlı kalmamıştır. Romanda İslam dininin Peygamber'den sonra en üst temsili olan halifelik makamı Abbasi halifeleri ve Harun Reşid üzerinden eleştirilir. Halifelerin zevk ve sefa düşkünü olduğu, halktan aldıkları vergilerle kendilerine büyük saraylar yaptırdıkları ve bu saraylarda hayatlarını sapıkça zevklerle geçirdikleri ifade edilir.

“*Leylanın Romanı*” adlı bölümde Bağdat'ı anlatılırken Halife Harun Reşid'in on yedi yaşında olan Veliaht Emin için yaptırdığı saraydan bahsedilir. Bu sarayın devletin gelirinin üçte biri harcanarak inşa edildiği dile getirilir. Sarayda haremde hizmet etmesi için yüzlerce genç erkeğin hadım edildiği, bunların kısmının Veliaht'ın şarap meclisini kurmak için görevlendirildiği, Veliaht'ın onları kadın elbisesi giydirerek oynatıp onlara şarkı söylettirdiği belirtilir.²³⁵⁵

²³⁵¹ Hanife Saraç, “Kutsalı Topyekûn Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği'nin Din Politikası”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 23, Bahar 2019, s. 74.

²³⁵² Ateş, s. 117.

²³⁵³ Ateş, s. 269.

²³⁵⁴ Ordubadi, DŞ, s. 4.

²³⁵⁵ Ordubadi, DŞ, s. 334.

Din çürük bir yapı olarak ele alınmıştır. Örneğin Müslüman bir Türk kızı olan Leyla, Hristiyan bir Rum olan Yusufidis'in kendisine duyduğu sevgiyle ilgili düşüncelerini açıklarken sevginin din ve mezhep tanımadığını, dinin ve mezhebin esasının çürük olduğunu dile getirir.²³⁵⁶

Romanda İslam dininin siyasi amaç için kullanıldığı, halkın dinî duygularının özellikle Türk ordusu ve Müsavat Partisi tarafından istismar edildiği vurgulanmıştır. Leyla, Türk ordusu karargahına gönderdiği mektupta esir Türk subaylarının yerli halkı Bolşeviklere karşı kışkırtmak için Şah Camisi önünde ezan okuduklarını, Kuran'ı ellerinde tutarak “*Budur bizim programımız*”²³⁵⁷ ifadelerini kullandıklarını, bu sayede halkın Türkiye'ye rağbet beslediğini belirtir.

Bununla birlikte Leyla, Müsavat Partisi üyeleriyle yapmış olduğu toplantı sonrasında cepheye Türk ordusu karargahına telefonla bağlanarak bazı bilgilendirmelerde bulunur. Bu telefon görüşmelerinde Türklerin Bakü halkından destek alması için İslam dinini kullanması gerektiğini dile getirir. Bakü'ye gelecek Türk ordusunun Müsavat hükümetini teşkil etmek şiarı yerine “*İslamları ermanılardan qorumaq*”²³⁵⁸ fikriyle hareket etmesinin kendileri için daha elverişli olacağını vurgular.

Dinin sadece Türk ordusu ve Müsavat Partisi tarafından değil, burjuvazi tarafından da bir istismar aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Romanda burjuvazinin en önemli temsilcilerinden olan Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in, Bahadırخان için verilen ziyafette yapmış olduğu konuşmada dini kendi servetine bir kalkan olarak kullandığı, dini korumak adı altında yaptıklarının aslında kendi servetini müdafaa etmek olduğu dile getirilir.²³⁵⁹

Ateş, Sovyet edebiyatında yozlaşmış din adamlarına yer verilerek okuyucunun zihnindeki Müslüman algısının tahrip edilmeye çalışıldığını belirtir.²³⁶⁰ Romanda bu anlayış doğrultusunda Kazvin şehrindeki din adamlarının İngiliz ve Rus yanlısı olduğu dile getirilmektedir. Kazvin'de İngilizlerin uygulamış olduğu asimilasyon politikasına halk tarafından tepki gösterilmemesinin sebebi din adamlarının İngiliz ve Rus yanlısı

²³⁵⁶ Ordubadi, DŞ, s. 65.

²³⁵⁷ Ordubadi, DŞ, s. 67.

²³⁵⁸ Ordubadi, DŞ, s. 203.

²³⁵⁹ Ordubadi, DŞ, s. 274-275.

²³⁶⁰ Ateş, s. 153.

olmasına bağlıdır. Bu durum İran halkı üzerinde din adamlarının etkin bir şekilde söz sahibi olduğunu gösterir.²³⁶¹

İslam dininin bir istismar aracı olarak kullanılması İngilizler tarafından da gerçekleştirilmiştir. İngilizler İran’da hakimiyet kurabilmek için kendilerini Müslümanların koruyucusu olarak sunmuşlardır. General Denster-Vil, Əmiri-Əfxəm’in evine arabasıyla giderken yolun kenarında toplanan halk ona “*İngilis dövləti müsəlmanların həqiqi hamisidir.*”²³⁶² şeklinde tezahüratta bulunur.

Leyla ve Yusifidis, Tağıyev’i ziyaret etmek için Merdekan’a gittikleri sırada bir kabristanın yanından geçerler. O sırada kabristanda Müslüman bir kadının defin işlemleri gerçekleştirilmektedir. Defin merasiminde molla’nın ölüye hitaben bir konuşma gerçekleştirdiğine, bu konuşmada “*Ey allahın bəndəsi və allah bəndəsinin qızı, bu gün sənin dünyada son günündür və axirətə köçdüğünün əvvəlinci günüdür.*”²³⁶³ ifadeleri kullanılır. Bu konuşma aracılığıyla İslam dinindeki ahiret inancına romanda yer verilmiştir.

Cuma günü Müslümanlar için önemli bir gündür. Kuran’da bugüne has bir sure ve bu surede cuma günü için bütün Müslümanların işlerini bırakıp ibadet etmesine dair bir ayet bulunmaktadır. Bazı hadislerde Peygamber’in cuma günü için “en hayırlı gün” ifadesini kullandığı görülmektedir.²³⁶⁴

Bu sebeple Müslümanlar, birçok önemli dinî ritüeli bugün içerisinde gerçekleştirmeyi tercih eder. Kabir ziyareti bunlardan biridir. Müslümanlar özellikle cuma günü bu kabir ziyaretlerini gerçekleştirir, bu ziyaret esnasında cuma gününün hayrı için yardımlarda bulunur. Romanda dilencilerin cuma akşamları kabristana ve cami önlerine gittiğinin dile getirilmesinin sebebi de budur.²³⁶⁵

Romanda İslam dininin Rus asimilasyonuna karşı bir kalkan olarak kullanıldığı dile getirilir. Rus işgali altındaki Müslüman Çeçenlerin Hristiyanlaşması ve Ruslaşmasını engellemek için Çeçenistan’da Şeyxqunta önderliğinde aşırı fanatik bir tarikatın kurulduğu, bu tarikatın Rus Çarlığı aleyhine siyasi faaliyetlerde bulunduğu

²³⁶¹ Ordubadi, DŞ, s. 393.

²³⁶² Ordubadi, DŞ, s. 384.

²³⁶³ Ordubadi, DŞ, s. 119.

²³⁶⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuma>, (09.06.2023).

²³⁶⁵ Ordubadi, DŞ, s. 346.

ifade edilir. Böylece bütün Kuzey Kafkasya'nın tarikatlar yuvasına döndüğü, Ruslaştırma siyasetiyle mücadele etmek için halkın dine ve dinin muhtelif tarikatlarına yönlendirildiği belirtilir.²³⁶⁶

3.4.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)

3.4.3.1. Anlatının Kaynağı

Memmed Said Ordubadî'nin “Döyüşən Şəhər” adlı romanında anlatı iki ana olay üzerine kurulmuştur. Bunlardan ilki I. Dünya Savaşı sırasında Bakü'deki Bolşevik yönetimin hem siyasi hem de askeri anlamda vermiş olduğu mücadeledir. Siyasi alandaki mücadelenin Menşevik, SR, Taşnak gibi siyasi gruplara karşı, askeri alandaki mücadelenin ise Bakü önlerine kadar ilerleyen Osmanlı-Türk ordusuna karşı yapıldığı görülmektedir.

Siyasi Alanda Verilen Mücadele: Bakü'de yönetim Şaumyan önderliğindeki Bolşeviklerin elindedir. Müsavat Partisini destekleyen Osmanlı ordusu Bakü'ye doğru ilerlemektedir. Bu sebeple şehirde ekonomik ve siyasi anlamda bir kriz yaşanmaktadır. Ekonomik olarak bir yandan işsizlik, bir yandan da tahıl sıkıntısı Bolşeviklere muhalefet eden Menşevik, SR ve Taşnak grupları için yönetimi ele geçirme adına bir fırsat doğurmuştur. İran'da konuşlanmış olan İngiliz kuvvetlerinden yardım almak ve onların desteğiyle Bolşevikleri devirmeyi planlamaktadırlar.

Bu amaç doğrultusunda Ermeni Millî Meclisi üyesi Doktor Araratyan, İran Enzeli'deki İngiliz komutan General Denster-Vil'le görüşmüş, Bakü'ye İngiliz diplomat Tiğ-Conson'un nişanlısı Raya ve İngiltere Kralı'nın fahri yaveri Hindistan Şehzadesi Bahadırhan'ın nişanlısı Leyla ile dönüş yapar. Menşevik, SR ve Taşnakların planı Leyla ve Raya'ya kendilerini tanıtmak, kendilerine Bakü halkının büyük bir rağbet beslediğini göstermek, Bolşevikleri itibarsızlaştırmak gayesiyle İngilizlerin gözünde olumlu bir imaj sergilemektir. Bu sayede İngilizler Bakü'ye askeri destek sağlayacak, bir yandan cephede Türklere karşı bir galibiyet kazanılacak bir yandan da Bolşevikler Bakü'den kovulmuş olacaktır.

²³⁶⁶ Ordubadi, DŞ, s. 352.

Bakü’de Bolşevikler için zorlu bir süreç söz konusudur. Bir yandan Menşeviklerin yönetimi ele geçirmek için çevirdikleri siyasi entrikalar, bir yandan I. Dünya Savaşı’nın getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar, bir yandan da cephede Türk ordusunun ilerleyişi Bolşevikler için içinden çıkılması güç bir duruma yol açmıştır. Nitekim Raya’nın Bolşeviklerin ne kadar ağır bir vaziyette yaşadığını, harici düşmanla beraber dahili düşmanla da mücadele ettiklerini düşünmesi bu durumun bir göstergesidir.²³⁶⁷

Menşevikler, Bolşevik yönetimi devirmek için Bolşevik lider Şaumyan’a suikast planları yaparlar. Bu planlar Raya sayesinde amacına ulaşamaz. Raya, İvanov’la kurduğu yakınlık sonucunda Şaumyan’ı öncesinden haberdar etmiş, Bolşevikleri bu tehlikeden kurtarmıştır. Bunun sonucunda İvanov, Şaumyan’ın emriyle tutuklanmıştır.

Menşevikler amaçlarına ulaşmak için İngilizlerle sıkı bir ilişki içerisinde. Menşevik liderler Türklerle girilen savaşta İngilizlerin yardımını talep etmekte, İngiliz askerlerinin Bakü’ye gelmesinde bir sakınca görmemektedir. Bununla ilgili hazırlamış oldukları kararnamenin mecliste çoğunluk oluşturarak kabul edilmesini sağlarlar.

Bolşevikler için bu kararname, Bakü’nün ve Azerbaycan’ın İngilizlere verilmesi demektir. Bolşevik liderlerden Caparidze, “*Siz Bakı Sovetinin dağılmasına nail olmaqla, İngiltərə kapitali, ingilis tə’limatçıları və ingilis avtomaşınlarından başka bir şey görə bilməyəcəksiniz.*”²³⁶⁸ diyerek Menşevikleri uyarmış olsa da Menşevik, SR ve Taşnak liderler geri adım atmazlar. Bu çıkan karar sonucunda Bolşevikler yönetimden çekilir, Menşevik, SR ve Taşnaklardan oluşan “*Mərkəzi Kəspi Diktaturası*” adı altında yeni bir hükümet kurulur.

Yeni hükümet İngilizlerin güvenini kazanmak ve daha çok desteğini almak adına Bolşeviklerin Bakü’deki faaliyetlerini engelleme yoluna gider. Bunun içinde ilk yapılan iş başta Şaumyan olmak üzere “26 Bakü Komiseri” adı verilen Bolşevik liderleri tutuklamak olur. Türk ordusunun cephede elde ettiği başarı sonucunda Bakü’den çekilen İngilizler, Bolşevik liderleri Türkmen Gemisi’yle Krasnovodski’ye götürüp orada Tiq-Conson tarafından ortadan kaldırılması kararını alırlar.

²³⁶⁷ Ordubadi, DŞ, s. 6.

²³⁶⁸ Ordubadi, DŞ, s. 163.

Bolşeviklerin vermiş oldukları mücadele Raya ve Leyla arasında da ön plana çıkmaktadır. Leyla bir Osmanlı casusudur. Bakü'ye geliş amacı Türk ordusunun Bakü'yü ele geçirmesine yardımcı olmaktır. Bu amaç doğrultusunda Menşevik lider Sadovski'yle yakınlaşarak ondan elde ettiği bilgileri Türk karargahına iletir. Onun önündeki en büyük engel ise Raya'dır.

Bolşevik yanlısı Raya, Çar ordusunda kendisini gizlice Bolşeviklere yardım etmiş, bir şekilde İngiliz diplomat Tiq-Conson'un güvenini kazanmış ve onunla nişanlanmıştır. Bu sayede Bakü'ye kolaylıkla gelebilmiştir. Raya, Leyla'nın Türk karargahına göndereceği mektuplara ulaşır ve bunları gizlice ele geçirir. Bir süre sonra Raya'nın Bolşevikler için çalıştığını anlayan Leyla, Müsavat yanlısı olan Ağabala Quliyev'in adamları aracılığıyla Raya'yı ev hapsine aldırır.

Ağabala Quliyev'in evinde zorla tutulan Raya, burada hizmetçilik yapan Əminə ile tanışır. Əminə'nin de Bolşeviklere karşı ilgi duyduğunu farkederek Raya, Leyla konusunda Ester'i bilgilendirir ve Ester'den yardım ister. Əminə ve Ester'in yardımıyla kurtulan Raya, Bakülü Bolşeviklerle bir araya gelir. Şehre girmesi kesinleşen Türk ordusuna karşı Bakü'de mücadele veren Bolşevikleri korumakla ilgili planlar yapar. Bu planlardan bir tanesi de Leyla'yı kaçırıp ortadan kaldırmaktır. Ester'in de Bolşevikler için çalıştığını anlayan Leyla, İngilizlerin şehri terk ettiği sırada Ester'i kaçırıp hapsettirmek ister fakat bunda başarılı olamaz. Raya, Vahan ve Ester'le kurmuş olduğu planla Leyla'yı kaçıtır ve bilinmeyen bir yere götürürler. Türk ordusu Bakü'ye girmiş ve yönetimi ele geçirmiştir. Leyla'nın nerede olduğuyla ilgili bir soruşturma başlatılır.

Romanda Bolşeviklerin vermiş olduğu bir diğer mücadele ise Bakü burjuvazisidir. Müslüman ve Ermenilerden oluşan burjuvazinin Müslüman ayağını Hacı Zeynelabdin Tağıyev, Ermeni ayağını ise Doktor Araratyan temsil etmektedir.

Tağıyev, Bakü'de Bolşeviklerin yönetime gelmesiyle Merdekan'daki bağ evine yerleşmiştir. Leyla, Tağıyev'in daveti üzerine Merdekan'a giderek onunla bir görüşme gerçekleştirir. Bu görüşmede Leyla, Tağıyev'den Müsavat Partisini ve Bolşeviklere karşı savaşan Türk ordusunu desteklemesini talep eder. Tağıyev ise Bolşeviklere karşı kim olursa olsun destekleyeceğini dile getirmesine rağmen Türk ordusunu ve Müsavat Partisinin yanında olmaktan imtina eder. Bunun sebebi onun halkın ve proletaryanın

çıkarlarını korumaktan çok kendi mal varlığını güvence altına almak istemesidir. Bu sebeple Tağıyev için İngilizleri desteklemek daha elverişli gibi gözükmektedir.²³⁶⁹

Romanda Leyla'nın Müsavat Partisinin liderleriyle de bir toplantı yaptığı görülmektedir. Müsavatçılar da tıpkı burjuvazi gibi kendi çıkarları peşinde koşmaktadır. Bakü'deki yönetimi ele geçirmek için bir yandan Türklerin bir yandan da İngilizlerin tarafında yer almak istedikleri dile getirilmiştir.²³⁷⁰

Doktor Araratyan ise uzun yıllardan beri Kafkasya'da Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların baş müsebbibi olarak romanda yerini almıştır. Bolşevik yönetim tarafından kapatılan Ermeni Millî Meclisinin bir üyesidir. Ermeni burjuvazisi sık sık onun evinde toplanır ve Bolşeviklere karşı mücadele politikası burada belirlenir. Azerbaycan'da 1905-1906 yıllarında gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmaları onun önderliğinde gerçekleşmiş, Çar rejimine karşı Müslümanlarla birlikte hareket etmek isteyen inkılap yanlısı Ermenilerin bu amaçlarına ulaşmasına engel olmuştur.

Cephede Verilen Mücadele: Bolşeviklerin siyasi alanda verdikleri mücadelenin yanı sıra askeri alanda da göstermiş oldukları mücadele de romanda yer bulmuştur. Romana göre Almanya güdümündeki Osmanlı ordusu Bakü önlerine kadar gelmiştir. Bu ordunun ilerleyişini engellemek için açılan cephede büyük sıkıntılar mevcuttur. Bunlardan bir tanesi asker ve teçhizat sıkıntısı. Cephede savaştacak asker sayısı yetersizdir. Bu yetersizliğin farkında olan Bolşevik yönetim, şehir halkının cepheye destekte bulunmasını ister. Teçhizat konusunda ise Moskova'daki yönetimin yardımda bulunacağını teminatını almışlardır. Şaumyan, bu konuda Rusya'daki hükümetin Astrahan'dan seksen top, yüz altmış makineli tüfek, on bin tüfek, iki yüz bin fişek göndereceğini dile getirir.²³⁷¹

Diğer önemli problemlerden biri de Bakü'deki siyasi çatışma ortamının cepheye de yansımış olmasıdır. Cephede Menşevik ve Taşnak yanlısı askerler ile Bolşevik askerler arasında bir uyumsuzluk ve anlaşmazlık söz konusudur. Özellikle Taşnak birliklerinde bir isteksizlik mevcuttur. Menşevik ve Taşnak komutanlar Bolşevik yönetimin emirlerini uygulamaktan kaçınmaktadır. Bu sayede cephede yaşanılacak

²³⁶⁹ Ordubadi, DŞ, s. 124.

²³⁷⁰ Ordubadi, DŞ, s. 203.

²³⁷¹ Ordubadi, DŞ, s. 158.

yenilginin faturası Bolşeviklere kesilecek böylece Bolşevikler yönetimden çekilmek zorunda kalacaklardır.

Örneğin Taşnak komutanlardan Avetisov, Bolşevik komutan Petrov'un müdafaa için Bileceri taraflarının uygun olduğunu söylemesine aldırış etmez. Petrov, her ne koşulda olursa olsun ordunun teslim olmasına razı değildir. Avetisov ise Türklerle barış anlaşması yapmak istemektedir. Emrindeki subaylara bu konuda emir vermesine rağmen subaylar bu emri kabul etmezler. Durumu Bolşevik Komiserlere bildirirler. Bakü Komiserleri şehirdeki bütün kuvvetlerin seferberlik adı altında cepheye gönderileceğini Türklerin Bakü'yü hiçbir zaman alamayacaklarını, yeni kuvvetler gelene kadar cephedeki durumun korunması gerektiğini iletirler.²³⁷²

Bolşevik yönetimin bu emrine karşılık Ermeni Millî Meclisi Türk ordusuna karşı teslim olma kararı alır. Menşevik Sağ SR ve Sağ Taşnaklar ise bu karışıklıklardan istifade ederek İngilizleri Bakü'ye davet etmek için onlara bir temsilci gönderir. Bütün bu gelişmeler sonucunda Şaumyan Bakü halkına yazılı bir açıklama yapar. Bu açıklamada Bakü proletaryasına gerçek anlamda tek yardımın Rusya'dan gelen Sovyet ordusundan gelebileceğini, General Petrov'un bayrağı altında toplanılması gerektiğini dile getirir.²³⁷³

Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi üzerine Menşevik, SR ve Taşnaklar amaçlarına ulaşmış olurlar. Kurdukları hükümetin yapmış olduğu ilk faaliyet İngilizleri Bakü'ye davet etmektir.

Romanın bu bölümünden sonra olaylar Bolşeviklerin mücadelesinden çok Menşeviklerin Bakü proletaryasına karşı sergilemiş oldukları ihanetler çerçevesinde ele alınır. Menşevik yöneticilerin emperyalist bir devlet olan İngiltere'ye olan hayranlıkları, işçi sınıfının değil de kendi çıkarlarını düşünerek kararlar almaları ve bu kararlara göre hareket etmeleri ön planda tutulur.

İngiliz komutanların sömürgeci tutumları, yeni hükümetin yöneticilerine karşı takındıkları küçümseyici tavırlar gözler önüne serilir. Bolşeviklerin yönetimde olmadığı bir Bakü'de emperyalist ve işçi düşmanı burjuvazinin hâkim olduğu politikaların yürütüleceği ve büyük karışıklıkların ortaya çıkacağı vurgulanmıştır.

²³⁷² Ordubadi, DŞ, s. 184-185.

²³⁷³ Ordubadi, DŞ, s. 188-189.

Diğer bir ana olay ise “*Leylanın Romanı*” bölümünden itibaren Leyla’nın Bağdat’tan başlayıp Bakü’ye kadar uzanan macerasından oluşmaktadır. Bu bölümlerde Leyla’nın başından geçen olaylar anlatılırken aynı zamanda I. Dünya Savaşı sırasında Irak ve İran’da gelişen siyasi olaylar dile getirilmiştir. Yine bu olaylarda İngiliz ve Almanların Kafkasya, Orta Asya ve Hindistan üzerindeki sömürgeci emperyalist hedefleri vurgulanır.²³⁷⁴

Leyla’nın Əmiri-Əfhəm tarafından kaçırılması, haremde alıkonulması Doğu toplumunda kadının maruz kaldığı toplumsal hayattan dışlanmanın ve ayrımcılığın dile getirilmesi açısından önemlidir. Bolşeviklerin kadın-erkek eşitliğine dayanan toplum hayatını savunan argümanlarını güçlendirmek ve örneklemek için Leyla’nın içine düştüğü bu durum bir facia şeklinde aktarılmıştır. Buradaki amaç Bolşevik olmayan yönetimlerde kadının toplumda eşit bir bireyden çok bir meta olarak yer alacağını göstermektir.

3.4.3.2. Tarihsel Çerçeve

Romanda olaylar 1917 ve 1918 yılları arasında gerçekleştiği için bu zaman aralığında Azerbaycan, Irak ve İran’da gerçekleşen birçok tarihî olaya yer verilmiştir. Romanın kurgusu da bu olaylar etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla romanda sadece siyasi olaylar değil karakterler de tarihî gerçeklikten hareketle oluşturulmuştur.

Romandaki Siyasi Olayların Tarihî Gerçekçilikle Uyum:

Roman, Leyla ve Raya’nın Doktor Araratyan eşliğinde 27 Mayıs 1918 tarihinde Bakü’ye gelmeleriyle başlar. Rusya’da Ekim Devrimi olarak bilinen 1917 Bolşevik İhtilali gerçekleşmiş, Çar rejimi yıkılmış, Moskova’da Lenin önderliğinde bir Sovyet hükümeti kurulmuştur. Bakü’de ise Şaumyan’ın liderlik ettiği Bolşevikler, Bakü Komünü adı altında yönetimi ele geçirmiştir.

Bolşeviklerin iktidarda olmasını istemeyen Menşevik, SR ve Taşnak yanlıları İngilizlerin desteğini alarak Bolşevikleri hükümetten düşürmek ve yönetimi ele geçirmeye çalışmaktadır. Bununla beraber romana göre Bolşevik, Menşevik ve Taşnak askerlerden oluşan Bakü Komünü’ne bağlı ordu, Almanya güdümündeki Bakü önlerine

²³⁷⁴ Ordubadi, DŞ, s. 361.

kadar gelen ve Məsavət Partisi tərəfindən desteklenen Türkl ordusuna karşı mücadele vermektedir.

Romanda geçen bu durumun Azərbaycan tarixindən esinlenərək kurgulandığı anlaşılmaktadır. Çünkü tarihî kaynaklarda Ekim Devrimi'nden sonra Çarlık Rusyasının Kafkasya bölgəsindəki hakimiyyətini kaybetməsi sonucunda Bakü'de Bolşeviklər və Menşeviklər arasında bir iktidar mücadelesinin başladığı, bu iktidar mücadelesini Məsavət Partisinin desteğini de alarak Bolşeviklərin kazandığı görülmektedir:

Məsavət'in dəstəyini alan bolşeviklər Xəzər ticarət donanması, bir sıra həmkarlar ittifaqı və şəhər qarnizonu nümayəndələrini öz tərəflərinə cəmkə bildilər və Sovetin 1917-ci il 2 noyabr tarixli iclasında onu Bakı şəhərinin ali hakimiyyət orqanı elan edən qərar qəbul edilməsin nail oldular. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin M.V.Basin, N.P.Vatsek, P.A.Caparidze, İ.T.Fioletov, S.G.Şaumyan və b. ibarət yeni tərkibi seçildi. İcraiyyə Komitəsinin sədri S. Şaumyan oldu.²³⁷⁵

Bakü'de iktidarı ele geçiren Bolşeviklər bir süre sonra Məsavət Partisi'nin nüfuzunun gidərək artmasını engellərək için Taşnaklarla iş birliğı içine girərək, şəhirdəki Müslüman əhaliyə karşı bir katliama kalkışirlar. Bu katliama Menşevik və SR grupları da Bakü'deki Sovyet yönetimi müdafa etme bahanesiyle destek olurlar. 30 Mart-1 Nisan 1918 tarixləri arasında yapılan bu katliamlarda Bakü'de yaklaşık 12 bine yakın Azərbaycanlı, devrim karşıtı olduğu iddia edilərək öldürölür.²³⁷⁶

Bütün bu olayların sonucunda Kafkasya'da özellikle Azərbaycan'da iki farklı hükümet kurulur. Bunlardan biri Məsavət Partisi liderləri tərəfindən kurulan Gence merkezli Azərbaycan Halk Cumhuriyeti, diğeri ise Bakü'nün hakimiyyətini ele geçiren Bolşevik Bakü Sovyeti ya da Bakü Komünüdür.

Bakü'nün Bolşeviklər tərəfindən işgaline son vermək için Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Osmanlı Devleti ile bir dostluk antlaşması imzalar. Bu antlaşmaya göre Osmanlı gerek gördüğü takdirde Azərbaycan'ın güvenliğini sağlamak için askeri yardımda bulunabilecektir. Bu antlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti, Azərbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nu Azərbaycan'a gönderir. Gence'ye yerleşen Türkl ordusu burada Azərbaycanlı gönüllülerin desteğini de alarak Bakü'ye doğru harekete geçer.²³⁷⁷

²³⁷⁵ **Azərbaycan Tarixi**, s. 238.

²³⁷⁶ **Azərbaycan Tarixi**, s. 248-249.

²³⁷⁷ **Azərbaycan Tarixi**, s. 267.

Romanda geçen “*Mürsəl və Nuru paşa Bakı xəritəsini açıb, Bakı proletariyatının qəlbinə hansı tərəfdən yara vuracaqları haqqında mübahisə edir və hücum nöqtəsini təyin etməyə çalışırdılar.*”²³⁷⁸ ifadəsiylə bu durumdan söz edildiği görölür. Nitekim romanın “*Leylanın Romanı*” adlı bölümünə kadar gerek Bolşeviklərin gerekse Bolşeviklərdən sonra Menşevik, SR və Taşnakların istəğiylə Bakü’ye gələn İngilizlərin Türk ordusuna karşı verdiği mücadeleye yer verilmiştir.

Romanda 4 Ağustos 1918 tarixində Miralay Stoks komutasındaki İngiliz birliklərinin Kursk Gəmisilə Bakü’ye çıktıkları dillə gətirilir. Mərkəzi Kəspi Diktatoriyası üçün bu birliklər Türk ordusuna karşı mücadeledə yetersizdir.²³⁷⁹ Bu yüzdən Doktor Araratyan, Enzeli’də General Denster-Vil ilə görüşərək daha fazla askeri birliğin göndərilməsini tələp edir. General isə Araratyan’ın bu tələbini pek olumlu qarşılamamakla birlikdə yerli birliklərin də Türklərə karşı mücadele etməsi gerektiğini ifadə edir. Bakü’dəki durumu yakından takip edəbilmək üçün 18 Ağustos’ta Bakü’ye gəlir.²³⁸⁰

Romanda geçen bu olayı Görüryılmaz, Enzeli limanından yola çıkan Stock komutasındaki İngiliz birliklərinin öncü qüvvələrinin 4 Ağustos tarixində Bakü’ye ulaştıkları, bu durumun Bakü’dəki Rus və Ermenilərin mərəllərini yüksəltdiği, İngiliz askeri birliğin son bölümünün isə 17 Ağustos tarixində General Dunsterville komutasında Bakü’ye çıktığı və cəphədəki bütün askeri yönetimin Dunsterville’nin kontrolünə geçtiği şəklinde aktarmıştır.²³⁸¹

Romanda 31 Ağustos tarixində İngilizlər və Türk ordusu arasında şiddətli çarpışmaların gerekleştiğine və bu çarpışmaların nəticəsində Türklərin kesin bir zəfər əldə ettiğine yer verilmiştir. Bunun üzərinə General Denster-Vil, Mərkəzi Kəspi Diktatoriyası hökuməti yöneticiləriylə gerekleşirmiş olduğı toplantıda Bakü’yü savınmanın mümkün olmadığını, İngiliz askərinin boş yere kanının dökölmesine müsaadə etməyeceğini və bu tarixdən itibərən birliklərini Bakü’dən geri çekeceğini dillə gətirir.

²³⁷⁸ Ordubadi, DŞ, s. 196.

²³⁷⁹ Ordubadi, DŞ, s. 217-219.

²³⁸⁰ Ordubadi, DŞ, s. 278.

²³⁸¹ Dr. Mehmet Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu və Ermenilər (1918)**, 2. Baskı, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 248.

Kendisini bu karardan vaz geçirmek isteyen hükümet yetkililerin söylediklerine pek önemsemeyen General Denster-Vil, toplantıdan ayrılır. Bunun üzerine hükümet yetkilileri General'e bir mektup gönderirler. Mektupta oldukça yumuşak bir üslûpla, Merkezi Hazar Hükümeti'nin İngilizlere güvenerek Bolşeviklerin asker ve teçhizat yardımını reddettiğini, bunun sonucunda Bolşeviklerle alakalarının kesildiğini, General'in Türklere teslim olma fikrinin Bakü'yü tehlikeye sokacağı için bu durumu uhdelерinden atacaklarını belirtirler.²³⁸²

Görürýılmaz ise General Dunsterville'nin hükümet üyeleriyle bir toplantı gerçekleştiğinden, bu toplantıda yeryüzündeki hiçbir kuvvetin Bakü'yü Türklere karşı koruyamayacağından, bu sebeple en kısa zamanda Türklerle barış görüşmeleri yapılması gerektiğinden bahseder. Buna karşılık Merkezi Hazar Yönetimi'nin General'e bir mektup gönderdiğini dile getiren Görürýılmaz, mektupta Bakü'nün Türklere teslim edilmesi hakkındaki her türlü fikrin reddedildiğini, bu durumun General'in adına bir utanç kaynağı olarak görüldüğünün yazılı olduğunu aktarır. Görürýılmaz, İngilizlerin bu mektubu bir tehdit olarak gördüğünü, Dunsterville'nin ne kara yoluyla ne de deniz yoluyla Bakü'den ayıramadığını, zira Merkezi Hazar Yönetimine bağlı donanmanın buna izin vermeyeceğini, General'in hükümetle savaşmayı göze alamadığını, bu sebeple de şehirden ayıramadığını aktarır.²³⁸³

Görüldüğü gibi hükümet üyeleri romanda gösterildiği gibi General'e karşı yumuşak bir üslûp kullanmamış, tam tersi kendisini tehdit etmiş, şehri hiçbir şekilde teslim etmek istememiştir. Romanda General'in hükümet üyelerini umursamaz ve küçümseyici tavrı tarihî gerçeklikle uyuşmamaktadır.

Yine romanda General'in Bakü'den ayrılmamasının sebebi Bulgaristan'ın Almanya-Türkiye ittifakından çıkmasıdır. Bu yüzden İngiliz hükümetinin Bakü'den çekilme fikrini erteleme kararı aldığı dile getirilir.²³⁸⁴ Oysaki bunun gerçek sebebi General Dunsterville'nin Merkezi Hazar Yönetimi tarafından tehdit edilmesidir.

Romanda General Dugaçiyev'in Bağratuni'ye bir “*telefonogram*” gönderdiği, bu “*telefonogram*”da Türk ordusunun 14 Eylül sabahı saat dörtte Volçı-Vorotda'ki birliklere karşı şiddetli bir hücumla kalkıştığı, cepheyi yarmayı başardıkları, bütün

²³⁸² Ordubadi, DŞ, s. 303-306.

²³⁸³ Görürýılmaz, s. 257-258.

²³⁸⁴ Ordubadi, DŞ, s. 307.

önemli mevzilerin Türklerin eline geçtiği dile getirilir.²³⁸⁵ Türklerin Bakü'yü ele geçirmeleri kesinleşmiştir. Bunun sonucunda İngiliz birlikleri gemilerle Bakü'den çekilmeye başlarlar.

Görüryılmaz, Voliçivorat Dağı'nda bulunan düşman askeri birliklerine karşı Türk ordusu tarafından yoğun bir topçu ateşi açıldığını, buradaki askerin geri püskürtüldüğünü ifade eder. General Dunsterville, Türk taarruzuna karşı direnmenin herhangi bir sonuç getirmeyeceğini düşünerek İngiliz birliklerine akşam saat 20.00 sularında çekilme emri vermiştir. Saat 22.00'da bütün İngiliz birlikleri Bakü'den ayrılmak için gemilere binmiş vaziyettedir.²³⁸⁶

Romanın birçok yerinde Bakü önlerine kadar gelen Türk ordusunun Alman emperyalizmine hizmet ettiği, Almanların Kafkasya'daki çıkarlarını korumak için hareket ettiği vurgulanmaktadır. Oysaki Görüryılmaz'ın aktardıklarına bakıldığında bu durumun romanda vurgulandığı gibi olmadığı anlaşılmaktadır.

Görüryılmaz, Türk ordusunun Kafkasya'da başlatmış olduğu bu harekate Almanların karşı olduğunu, Bakü'de mevcut bir Osmanlı-Türk hakimiyetini istemediklerini ve bu hareketin sonuçsuz kalması için birçok engellemelerde bulunduklarını ifade eder. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için yapılan bu hareketin Almanya ve Osmanlı Devleti arasında büyük bir krize sebebiyet verdiğini belirtir.²³⁸⁷ Nitekim bu krizin çözülmesi için bu ordunun adının Kafkas İslam Ordusu olarak adlandırılmasının uygun görüldüğünü dile getirir.²³⁸⁸

Romanda, 26 Temmuz 2018 tarihinde Bakü Komünü mecliste bir oturum gerçekleştirir. Bu oturumda Bakü'ye İngilizlerin yardım edip etmemesi konusunda bir oylama yapılmış ve bu oylamayı Bolşevikler kaybetmiştir. Bunun sonucunda Menşevik, SR ve Taşnakların talebi doğrultusunda Bakü'ye İngilizlerin askeri yardımı kesinleşmiş olur. Bu karara itiraz eden Halk Komiserleri Bakü yönetiminden çekildiklerini ilan ederler. Bunun üzerine Bakü'de yönetim Merkezi Hazar Hükümeti adı altında Menşevik, SR ve Taşnakların eline geçmiş olur.²³⁸⁹

²³⁸⁵ Ordubadi, DŞ, s. 308.

²³⁸⁶ Görüryılmaz, s. 276-281.

²³⁸⁷ Görüryılmaz, s. 120.

²³⁸⁸ Görüryılmaz, s. 132.

²³⁸⁹ Ordubadi, DŞ, s. 168.

Azerbaycan tarihine bakıldığında romanda anlatılan bu olayın tarihî gerçekliğe uygunluk gösterdiği anlaşılmaktadır. 25 Temmuz'da meclis toplanmış, yapılan oylamada Bakü'ye İngiliz birliklerinin davet edilmesi kabul edilmiştir. Böylelikle 31 Temmuz tarihinde Bolşeviklerin bu oylamadan çıkan karara itiraz ederek yönetimden çekildiği, bunun üzerine “*Sentrokaspi Diktaturası*” adı altında yeni bir hükümetin kurulduğu görülmektedir.

Kafkasya'da ve Bakü'de Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan çatışmalara romanda Ermeni-Müslüman çatışması adı altında yer verilmiştir. Bu çatışmalardan ilki 1-3 Nisan 1918 tarihinde Bakü'de gerçekleşen çatışmalardır. Romanda bu çatışmaların Ermeni ve Müslümanlar arasında değil, burjuvazi ve Bolşevikler arasında gerçekleştiği, Bolşeviklerin galip gelmesinden dolayı Burjuvazi tarafından bu çatışmaların etnik temelli olduğu ve Sovyet hükümetinin Ermenilerin yanında hareket ettiği yalanının ortaya atıldığı dile getirilmiştir.²³⁹⁰

Oysaki tarihî kaynaklara bakıldığında olayların bu şekilde gerçekleşmediği, Bolşeviklerin Bakü'de yönetimi tam anlamıyla ele geçirmek için Şaumyan önderliğinde Taşnaklarla iş birliği yaparak şehirdeki Türk ve Müslüman ahaliye katliamlar yaptığı görülmektedir. Bu olaylardan bir yıl sonra Ermeniler Bakü'de gerçekleştirdikleri bu katliamları gizleyerek Bolşevikler ve Müslümanlar arasındaki iktidar mücadelesi, Bolşevikler ise inkılap karşıtı gruplarla yapılmış bir çatışma olarak yansıtmıştır.²³⁹¹

Romanda dile getirilen diğer bir çatışma ise 1905 yılındaki Ermeni-Müslüman çatışmalarıdır. Ester, babası Araratyan ile Enzeli'ye hareket etmek için limanda beklerken Vahan'la ilk karşılaştığı çocukluk yıllarını hatırlar. Ester'in hatıraları içinde babasının da önyak olduğu 1905 yılında Azerbaycan coğrafyasında gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmaları da vardır. Romanda bu çatışmaların Çar rejimi tarafından her iki tarafın kışkırtılmasıyla ortaya çıktığı, her iki tarafın burjuvazisinin bu çatışmaları körüklediği, dönemin Ermeni inkılapçılarının ise Ermeni ve Müslümanların birlik içerisinde hareket etmesini istedikleri vurgulanmıştır.²³⁹²

Yine tarihî kaynaklara bakıldığında olayların Ermeniler tarafından başlatıldığı, Ermenilerin Müslümanlara karşı bir katliama giriştikleri görülmektedir. Konuyla ilgili

²³⁹⁰ Ordubadi, DŞ, s. 53.

²³⁹¹ Azərbaycan Tarixi, s. 249-251.

²³⁹² Ordubadi, DŞ, ss. 232-236.

en önemli kaynaklardan bir tanesi Memmed Said Ordubadi'nin "Qanlı Sənələr" adlı eseridir. Bu eserde Ordubadi, 1905-1906 yılları arasında Bakü'de ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde gerçekleşen çatışmaların kaynağının Ermeniler olduğunu, Ermeni çetelerin Müslüman köylerine baskınlar düzenlediğini ve ahaliyi katlettiğini dile getirir. Buna rağmen Müslüman ahalinin ileri gelenlerinin itidalli davrandıklarını, olayları soğukkanlılıkla değerlendirmeye çalıştıklarını belirtir.²³⁹³

Romanda geçen diğer önemli tarihî olaylardan bir tanesi de I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Bağdat'ı işgal etmesidir. Romanın "*Leylanın Romanı*" adlı bölümü Mart 1917 tarihiyle başlar. Bu bölümde İngilizler Bağdat'ı ele geçirmiş, Osmanlı ordusu Bağdat'tan çekilmiştir. Leyla ve ailesi şehirde yaşayan diğer Türklerle beraber Bağdat'tan ayrılmak zorundadırlar. Romanda İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirmesinin yerli halk tarafından olumlu karşılandığı, yerli halkın Türklere karşı büyük bir husumet duyduğundan bahsedilir.²³⁹⁴

Şahin, I. Dünya Savaşı sırasında Irak Cephesi'nde Halil Paşa'nın emri altındaki 6. orduyu asker ve ateş gücü bakımında oldukça zayıf olması sebebiyle Bağdat'tan çekme kararı aldığını, 11 Mart 1917 tarihinde ise İngilizlerin şehri işgal ettiğini dile getirir. Bağdat'a giren İngiliz birlikleri halk tarafından sevinçle karşılanmış, Türklerin baskısından kurtulan halk, bu tarihî günü bir bayram olarak kabul etmiştir.²³⁹⁵

Romanda Geçen Tarihî Kişilikler:

Romanda 1917 ve 1918 yılları arasında gerçekleşen birçok tarihî olay ele alındığı için bu zaman aralığında yaşamış tarihî kişilere de yer verilmiştir. Bu tarihî kişiler tarihî gerçeklikten kopuk ideolojik bir bakış açısıyla yansıtılmıştır.

Şaumyan: Romanda Bakü'deki Bolşevik yönetimin lideri olarak yer alan Şaumyan, cesur, dürüst, adil ve vatansever bir kişilik olarak yansıtılmıştır. Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesine her ne pahasına olursa olsun karşıdır. Türk ordusunu Almanların ve emperyalistlerin iş birlikçisi olarak görür. Sadece Türk ordusuna değil Menşevik ve Taşnaklar tarafından yardım istenilen İngilizlere de

²³⁹³ Hacıyev, s. 13.

²³⁹⁴ Ordubadi, DŞ, s. 331-340.

²³⁹⁵ Emine Şahin, "Bir Zafer, Bir Mağlubiyet: Osmanlı Irak'ının Elden Çıkış Sürecinde Kutü'l-Amare Zaferi ve Bağdat'ın İşgali", Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa, (Ed. Burcu Kurt), Gaye Kitabevi, Bursa, 2019, s. 504.

karşıdır. Rusya'daki merkezi Bolşevik hükümetinden yardım istenilmesi gerektiğini savunur. Bakü prolet²³⁹⁶aryasına yazmış olduğu bildiride Bakü'nün kurtuluşunun sadece Sovyet ordusu aracılığıyla sağlanacağını dile getirir.

Tarihte ise Şaumyan, Bakü'de Bolşevik hakimiyetinin sağlanması için Taşnakların Azerbaycan Türklerine karşı yapmış olduğu katliamın sorumlularından biridir. Görüryılmaz, Şaumyan'ın Bakü Sovyeti'nin başına Lenin tarafından gönderildiğini, Bakü'deki Türklere karşı baskı ve tehdit politikasını uyguladığını, amacının Bakü ve çevresini Türklere temizlemek olduğunu ifade eder. Şaumyan'ın Azerbaycan'da komünist hakimiyetini elde edebilmek için Taşnaklarla anlaşarak bölgede etnik temizliğe başladığını dile getiren Görüryılmaz'ın Nesiman Yakuplu'dan aktardığına göre yapılan katliamlardan sonra Şaumyan, Lenin'e göndermiş olduğu telgrafta Bakü'nün Türklere tamamen temizlendiğini vurgular.

Araratyan: Romanda Ermeni Millî Meclisi'nin bir üyesi olarak yer alan Doktor Araratyan, Bolşeviklere karşı büyük bir nefret beslemekte, onlara muhalif olan Menşevik, SR ve Taşnaklarla birlikte hareket etmektedir. İngiliz kuvvetlerini Bakü'ye davet etmek için birçok Enzeli'ye gitmiş, burada General Denster-Vil ile görüşmüştür.

Tarihî açıdan hakkında çok fazla malumat bulunmayan Araratyan'la ilgili Görüryılmaz, Bakü yönetiminin Ermeni asıllı Hekim Araratyan başkanlığında bir heyeti İngiliz General Dunsterville'den yardım istemek için görevlendirildiğini dile getirmiştir.²³⁹⁷

Biçeraxov: Rus Kazaklarından oluşan birliğin komutanıdır. Çar rejimi yanlısı olmasına rağmen Bolşeviklere yardım etmek için Bakü'deki cepheye gelir. Romanda Biçeraxov'un amacının Bolşeviklere yardım etmekten çok Bakü'deki İngiliz çıkarlarını korumak olduğu dile getirilmiştir. Çünkü Biçeraxov'un İngiliz General Denster-Vil ile bir anlaşma yapmış olduğunu Raya, Şaumyan'a iletmiştir.

Görüryılmaz, Rus Kazak'ı Albay Biçerakov'un Bolşeviklerden nefret ettiği için General Dunsterville ile anlaşma yaptığını, bu yüzden Bakü'ye geldiğini dile getirir.²³⁹⁸

Avetisov: Romanda Türk ordusuna karşı açılan cephenin kumandanı olarak yer alan Avetisov, Menşevik, SR ve Taşnak yanlısı bir askerdir. Cephede Menşevik ve

²³⁹⁶ Görüryılmaz, s. 112-113.

²³⁹⁷ Görüryılmaz, s. 247.

²³⁹⁸ Görüryılmaz, s. 134.

Taşnakların çıkarları için hareket eder. Bolşevik komutan General Petrov'un emirlerine itaat etmez. Amacı Bolşeviklerin cephede başarısız olması ve bunun sonucunda İngilizlerin Bakü'ye yardıma gelmelerini sağlamaktır. Bu sebeple Bolşeviklerin aksine Türk ordusuna karşı direnmek yerine onlara teslim olma taraftarıdır.

Görüryılmaz, Biçerakov'un Türklere karşı Kürdemir'de mağlup olması sonucunda cephe komutanlığını Ermeni asıllı Avetisov'a bırakmak zorunda kaldığını aktarır.²³⁹⁹ Kafkas İslam Ordusu'nun taarruzları sonucunda Avetisov'un Bakü'deki Hristiyan nüfuzu korumak adına Bakü Sovyeti'ne Türk ordusuyla barış şartlarının görüşülmesini teklif ettiğini dile getirir.²⁴⁰⁰

Hamazasb: Romanda Bakü Cephesi'nde tabur kumandanı olarak görev yapan Hamazasb, eli kanlı bir katildir. Hem Ermenilerin hem de Müslümanların katline sebep olmuştur. Doktor Araratyan'la tanışıp Taşnaklara katıldıktan sonra Azerbaycanlılara büyük eziyetler yapmış, onların evlerini yağmalamış, köylerini ateşe vermiştir.

Hamazasb'ın romanda yansıtılan bu kişiliği tarihî gerçekliklerde de örtüşmektedir. Azerbaycan tarihine bakıldığında Hamazasb'ın Şaumyan tarafından Ermeni çetelerin liderliği için görevlendirildiği, Azerbaycan'ın Kuba şehrindeki Türk katliamlarına liderlik ettiği anlaşılmaktadır. Hamazasb'ın liderlik ettiği Taşnak çeteleri Kuba ve çevresinde katliamlar yaparak bölgede köyleri yağmalamıştır.²⁴⁰¹

Petrov: Moskova'daki Sovyet yönetimi tarafından Bakü'deki cepheye gönderilen General Petrov, burada Bolşevik ordusunun komutanlığını yapar. Bakü'de Bolşeviklerin yönetimden çekilmesi sonucunda o da ordusuyla beraber cepheyi terk eder. Türklere karşı İngilizlerle beraber savaşmayı kabul etmez. Ona göre Alman emperyalizmine karşı İngiliz emperyalizmiyle birlikte hareket etmek doğru değildir.

Görüryılmaz, Petrov'un Lenin tarafından Bakü'ye gönderildiğini, Şaumyan tarafından Bakü Askeri Komiserliğine getirildiğini dile getirir. Petrov göreve gelir gelmez Bakü ve çevresinde yaşayan Rus asıllı işçilere bir bildiri yayımlamış, onları silah altına girmeye davet etmiştir. Görüryılmaz'ın Süleymanov'dan aktardığına göre

²³⁹⁹ Görüryılmaz, s. 153.

²⁴⁰⁰ Görüryılmaz, s. 227.

²⁴⁰¹ Azərbaycan Tarixi, s. 251.

Petrov da Ermeniler gibi yağma ve talanlar yapmış, Voronej bölgesindeki halk Lenin'e Petrov'la ilgili birçok defa şikâyetle bulunmuştur.²⁴⁰²

Denster-Vil: Romanda İngilizlerin Enzeli'deki birliklerinin komutanı olarak yer alır. Doktor Araratyan, Türk ordusunun Bakü önlerine kadar gelmesi sebebiyle Enzeli'ye gider Denster-Vil'den askeri yardım ister. Denster-Vil, önce Albay Stoks komutasında küçük bir İngiliz birliğini Bakü'ye gönderir. Cephede işlerin yolunda gitmemesi üzerine karargahını Enzeli'den Bakü'ye taşır.

Görüryılmaz, Hekim Araratyan başkanlığında bir heyetin General Dunstervill ile Enzeli'de bir görüşme gerçekleştirdiğini, bunun üzerine General'in öncelikle Stock komutasındaki öncü birliği Bakü'ye gönderdiğini, sonrasında ise kendisinin kalan kuvvetlerle cepheye dahil olduğunu aktarır.²⁴⁰³

Sadovski: Romanda Menşeviklerin önemli liderlerinden biri olan Sadovski, kadın düşkünü, kendi menfaatlerinin peşinden koşan, sadece makam ve mevki elde etmeyi düşünen, burjuvazi ve İngiliz emperyalizmiyle ortak hareket eden, Bolşevik düşmanı bir karakter olarak yansıtılmış. General Danster-Vil'den çekinen, onun Bakü'den çekilme kararına tam anlamıyla tepki gösteremeyen bir yöneticidir.

Görüryılmaz'ın aktardığına göre Sadovski, Dunstervill'in çekilme kararına büyük bir tepki göstermiş, Kriuger Gemisi'nde dinlenen Dunstervill ile görüşerek, Bakü'den çekilme fikrinin kendilerine karşı bir ihanet olduğunu dile getirmiştir. Sadovski, askeri birliklerin tekrar cephedeki savunma hatlarına gönderilmesini istemiş aksi takdirde bu ihanete karşı sert bir tedbir alınacağını belirtmiştir.²⁴⁰⁴

Hacı Zeynalabdin Tağıyev: Romanda Azerbaycan burjuvazisinin önemli temsilcilerinden biri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Leyla'yı Merdekan'daki bağ evine davet etmiş ve onunla burada bir görüşme gerçekleştirmiştir. Leyla, Tağıyev'i Türk ordusuna ve Müsavat Partisine destek vermesi konusunda ikna etmeye çalışmış fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Osmanlı savaşı kazanabileceğini düşünmez. Tağıyev için önemli olan sahip olduğu zenginliği koruyabilmektir. Bu sebeple Bakü'yü Osmanlı ya da İngilizlerden ilk kim ele geçirirse onun yanında yer almayı uygun görmektedir.

²⁴⁰² Görüryılmaz, s. 213.

²⁴⁰³ Görüryılmaz, s. 248.

²⁴⁰⁴ Görüryılmaz, s. 281.

Dolayısıyla hem Osmanlı paşalarına hem de İngiliz komutanlarına yaranmaya çalışmaktadır.

Azerbaycan'ın önemli tarihî şahsiyetlerinden olan Hacı Zeynelabdin Tağıyev'le ilgili yapılan araştırmalarda romanda ön plana çıkarılan onun bu menfaatçi kişiliğinin aksine Azerbaycan'ın ekonomi, eğitim ve kültür sahasına katkı sağlayan bir yardımsever olduğu görülmektedir. Azerbaycan'daki ilk Müslüman kız okulu onun tarafından açılmıştır. Azerbaycanlı öğrencilerin yurt dışında okumalarını sağlamak için onlara burslar vermiş, modern bir Azerbaycan toplumun yaratılmasında öncülük etmiştir.²⁴⁰⁵

3.4.3.3. Simgesel Çözümleme

Boztilki'nin Ahmet Cevizci'den aktardığına göre simge ya da sembol, bir düşünceyi belirten gözle görülür ve anlamı bilinir bir işarettir. Bu işaretler toplumsal uzlaşa sonucunda ortaya çıkmıştır.²⁴⁰⁶

Döyüşən Şəhər romanında da belli bir düşünceyi ya da ideolojiyi yansıtan simgeleri görmek mümkündür. Örneğin, Erdehan Gemisi'ndeki gezinti esnasında Osmanlı casusu Leyla, Bakü'nün denizden görünümünü ay ve yıldıza benzetmiştir.

Ay ve yıldız Türklüğün en önemli simgelerinden bir tanesidir. Dönemin Osmanlı Devleti'nin bayrağında, günümüz Türkiye ve Azerbaycan bayraklarında ay ve yıldız bulunmaktadır. Raya bir Bolşevik'tir. O da Bolşeviklerin menfaati için çalışmaktadır. Raya ise Bakü'yü Bolşeviklerin simgesi olan orak ve çekice benzetmektedir.²⁴⁰⁷ Romanda birbirine zıt iki karakter üzerinden iki zıt fikir simgeler üzerinden yansıtılmıştır.

Bakü farklı fikirlerin mücadele içerisinde olduğu bir şehirdir. Şehirde Bolşevikler, Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar arasında bir iktidar mücadelesi vardır. Anlatıcının Bakü için zıddiyetler şehri tanımlamasının sebebi de bundan kaynaklanmaktadır. Siyasi mücadelenin yanında cephede Osmanlı-Türk ordusuna karşı

²⁴⁰⁵ Hüseyin Hilmi Aladağ, Devr-i Hamîdîde Azerbaycan'ın İnşasında Cömert Bir İş adamı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/772135>, (14.01.2023), s. 72.-74.

²⁴⁰⁶ Zeliha Boztilki, **Yaşar Kemal'in Romanlarında Semboller**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2021, s. 37.

²⁴⁰⁷ Ordubadi, DŞ, s. 73-74.

askeri bir mücadele de vardır. Şehirde Bolşevikler askeri olarak Türklerle, siyasi olarak diğer muhalif örgütlerle mücadele etmektedir. Bu sebeple romanın ismi “Döyüşən Şəhər”dir. Bu dövüş Bolşeviklerin Bakü proletaryası için verdiği bir kavgadır.

Romanda yer alan karakterler de birer simgesel unsur olarak romanın ideolojik yapısını yansıtmaktadır. Romanın iyi karakterleri Bolşevik yanlısırken kötü karakterler Bolşeviklik karşıtıdır.

Raya: Cesur Bolşevik kadını simgelemektedir. Raya Çar ordusuna katılan kardeşlerini bulmak için Biçeraxov’un ordusuna gönüllü olarak katılır. Kardeşlerinin sebepsiz yere savaşta ölmesi onu çok etkiler. Savaşın acı ve vahşi yönünü gören Raya, Vladimir sayesinde Bolşevik olur. Vladimir’le beraber Bolşeviklere istihbarat yapar. Vladimir’in öldürülmesinden sonra Raya, Alman ve İngiliz emperyalistlerinin Bakü’deki faaliyetlerini engellemek ve Bakülü Bolşeviklere yardım etmek için Bakü’ye gider. Raya’nın İvanov’la yapmış olduğu sohbetlerde kadınların erkeklerle eşit olması ve bu eşitliğin emeğin her alanında yer alması gerektiğini savunması Bolşevikliğin ve sosyalizmin kadınlarla ilgili düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Raya’nın korkusuz bir şekilde Leyla ile mücadele etmesi, Leyla tarafından ev hapsine alınmasına rağmen buradan kurtulması ve Ester’i kurtarıp Leyla’yı hapsetmesi, 26 Bakü Komiseri’ni kurtarmak için Tiq-Conson’la beraber İngiliz gemisine binmesi onun mücadelecisi ve fedakâr bir Bolşevik kadını olduğunun göstergesidir.

Leyla: Romanda Osmanlı Türk kadını simgelemektedir. Leyla aslen Çeçen olan bir Türk’tür. Babasının Bağdat’taki görevi sebebiyle Bağdat’ta bulunmuş, Bağdat’ın İngilizler tarafından işgal edilmesi sonucunda Bağdat’tan kaçarken Rus Kazakları tarafından esir alınmıştır. Burada amcası Savlayev’le karşılaşır ve hayatı değişir. İngiliz Konsoloslukundaki yemekte İngiliz General’in Osmanlı aleyhine söyledikleri onu Osmanlılar için çalışmaya sevk eder. Hamedan’da tanıştığı Yusifidis’i kandırarak Böylece Bakü’ye gider. Buradaki amacı Türk ordusunun Bakü’yü ele geçirmesini sağlamaktır. Menşeviklerden aldığı bilgileri Türk ordusunun karargahına gönderir. Bolşeviklere düşmandır. Bolşeviklerin faaliyetlerini engellemeye çalışır. Bu yüzden Raya’yı ev hapsine aldirmiştir. Aynı şeyi Ester için de planlamış fakat Raya buna engel olmuştur.

Romanda Alman-Türk emperyalizmine hizmet etmesi onun felaketine sebep olmuştur. Bu hizmetinden ve yaptıklarından dolayı Raya ona “vicdansız” şeklinde hitap eder. Raya ve arkadaşları tarafından kaçırılan Leyla’nın nereye götürüldüğü bilinmemektedir.

Əminə: Romanda Azərbaycanlı Bolşevik Türk kadınıni simgeler. Fakir bir aileye sahip olan Əminə hizmetçilik yapmaktadır. Kardeşleri Bakü’nün petrol kuyularında işçi olarak çalışır. Abisi Heybət, işçilerin hakları için mücadele ettiği için öldürülmüştür. Raya ile tanıştıktan sonra Bolşevik olmaya karar verir. Raya’nın hapisten kurtulması için yardım eder. Leyla da bir Türk kızıdır fakat Raya’ya göre namussuz ve vicdansızdır. Raya, Leyla’nın böyle olmasına rağmen Türk kadınlarının namusundan ve azametinden hiçbir şekilde şüphe etmediğini Raya’ya yazdığı mektupta dile getirir. Bunun sebebini hapisanede tanıştığı Əminə’ye bağlamaktadır.

Leyla ve Əminə iki Türk kadını olmasına rağmen biri Bolşeviklerden nefret ederken diğeri Bolşevikler için çalışmaktadır. Bu sebeple Əminə sadık, namuslu ve güçlü bir kadinken Leyla ise tam tersi vicdansız ve namussuzdur.

Ester ve Vahan: Bolşevik Ermenileri simgelemektedirler. Ester, Ermeni Millî Meclisi üyesi ve Bolşevik düşmanı olan Doktor Araratyan’ın kızıdır. Vahan ise Bakü’de işçi olarak çalışan Karabağlı bir Ermeni’dir. İki genç birbirlerine aşiktir fakat Ester’in babası Araratyan bu aşka karşıdır çünkü Vahan fakir bir işçidir ve Bolşevik’tir. Ester için Vahan’ın fakir bir işçi olması önemli değildir. Onun için önemli olan Vahan’ın yaşadığı ülkeye ve içinde yaşadığı halka bağlılığıdır. Bu sebeple Hamzasb ve Avetisov’dan nefret eder. Onlar yapmış oldukları katliamlara hem Ermeni halkına hem de Müslümanlara büyük zararlar vermiştir. Bu sebeple Ester ne Hamzasb’la ne de Avetisov’la evlenmek ister. Vahan’a duyduğu sevgi, onun vatanseverliği, işçi sınıfı için mücadele etmesi, onun paraya tamah etmemesi Ester’i Bolşevik yapmıştır. Vahan ise küçük yaşlarda Karabağ’dan Bakü’ye gelmiş, burada yokluk içinde yaşamıştır. Eniştesi Ayrepet öldükten sonra eniştesinin çırağı Heybət ona sahip çıkmış ve yanına almıştır. Vahan, Heybət sayesinde Bolşevik olmuştur.

Romanda bu Azerbaycanlı ve Ermeni karakterler üzerinden her iki milletin sınıf bilincini taşıyarak sosyalizm içerisinde kardeş olabileceği vurgulanmak istenmiştir. Millî ve dinî aidiyetten çok proletaryaya aitlik bu iki milleti kardeş yapmaktadır.

Araratyan: Ermeni burjuvazisini simgelemektedir. Doktor Araratyan Ermeni Millî Meclisi üyesidir ve bir Bolşevik düşmanıdır. Bolşevikleri iktidardan düşürmek için Menşeviklerle birlikte hareket eder. Bakü'ye askeri yardım yapma konusunda İngiliz General Denster-Vil'le görüşmüştür. 1905 yılında gerçekleşen Ermeni-Müslüman çatışmalarının mimarıdır. Hamzasb'ın Taşnak çetelerine katılmasını sağlamıştır. Kızı Ester'i kendi siyasi ikbali için önce Hamzasb ve Avetisov'a sonrasında İngiliz subaylara peşkeş çekebilecek kadar ahlaktan yoksun bir insandır. Bu yönüyle burjuva ahlaksızlığını temsil etmiş olur.

Hacı Zeynelabdin Tağıyev: Müslüman burjuvazisini simgelemektedir. Kendisine Müslümanların babası lakabını takmıştır fakat o da Araratyan gibi kendi çıkarlarının peşinden gider. Zenginliğini korumak için güç kimdeyse onun tarafındadır. Bolşeviklerin verdiği mücadeleyi beğenir ama Bolşeviklerin din ve servet düşmanı olduğunu düşündüğü için onlardan nefret eder.

Bahadırxan: Bahadırxan İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'ın veliaht şehzadesi, İngiltere Kralı'nın fahri yaveridir. İngiltere'de tahsil almış, Kral'ın sarayında eğitim görmüştür.

Babası Ökbərşah'ın tahtını oğlu Bahadırxan'a devretmek için İngiltere Kralı'ndan izin istemesi, Kral'ın onu Bakü'deki cepheye gönderip burada elde edeceği başarıya göre tahtı devralmasına onay vermesi, Bahadırxan'ın İngiltere Kralı'nın gözüne girebilmek, Hindistan tacını alabilmek için cephede bütün gayretiyle savaşması ve bu uğurda ölmesi İngiltere'nin emperyalist politikaları doğrultusunda uyguladığı asimilasyon sonucunda ortaya çıkan insan tipine bir örnektir.

Savlayev: Biçeraxov'a bağlı orduda görev yapan komutanlardan biridir. Leyla'nın amcasıdır. Ailesi Çar rejiminin baskı ve asimilasyon politikası yüzünden Türkiye'ye kaçmış, kendisi Çeçenistan'da kalmıştır. Sonrasında Albay olarak Çar ordusuna katılmıştır. Bu orduda birçok kez kendi gibi Müslüman olan Türklere karşı savaşmış, nihayetinde abisi ve yengesini öldürmüştür. Buna rağmen ordudaki görevine devam etmiş, Osmanlı ordusunda süvari komutanı olan yeğeni Nəjməddin Bey tarafından öldürülmüştür.

Çar rejimi ve emperyalizm bir ailenin yıkımına sebep olmuştur. Savlayev farkında olmadan abisi ve yengesini, yeğeni ise kendisini öldürmüştür. Bu yönüyle Çar rejiminin asimile ettiği insan tipini simgeler.

Əmiri-Əfhəm: Müslüman Doğu'nun feodal toprak ağası ve zengin insan tipini simgelemektedir. İran'ın Hamedan şehrinin zenginlerindendir. Ülkede tahıl kıtlığı olmasına ve bu sebeple insanların açlık çekmesine rağmen tahıl stoğu yapıp bu tahılları değerinden yüksek bir fiyata satmaya çalışmaktadır. Kendine ait bir haremi vardır. Bu haremden on iki tane hanımı bulanmaktadır. Zorla Leyla'yı kaçırıp bu haremine onu dahil etmeye çalışmıştır.

Qəndənat Xanım: Əmiri-Əfhəm'in baş haremidir. Müslüman Doğulu kadın tipini simgeler. Əmiri-Əfhəm'in onunla evlendikten sonra her yıl başka bir kadınla evlenip haremine getirmesi, ona eskisi kadar ilgi göstermemesi onu derin bir üzüntüye sokar. Onun tek düşündüğü şey yıllar içinde kaybolan güzelliği ve Əmiri-Əfhəm'in onunla yeterince ilgilenmemesidir. Feodal toprak ağalarının elinde sıkışan İran kadınının içinde bulunduğu durumu yansıtmaktadır.

General Denster-Vil: İngiliz Emperyalizmini ve milliyetçiliğini simgeler. General Denster-Vil'in Bakü'ye asker yollamasının tek sebebi şehirdeki petrol kuyularıdır. Bu kuyulardan çıkan petrolün İngiltere'ye gitmesinin hayalini kurar. Bakü'deki Merkezi Hazar Hükümeti üyelerini küçük görür. Onların fikirlerini önemsemez. İngiltere ve İngilizlerin çıkarı için hareket eder.

Romanın genelinde İngilizlerin oldukça milliyetçi bir tavır sergilediği görülmektedir. Örneğin Burnıskıl, Əmiri-Əfhəm tarafından alıkonulan Leyla'ya Leyla İngiliz olmadığı için yardım etmez.

3.5. GİZLİ BAKI

Memmed Said Ordubadî'nin "Gizli Bakı" adlı romanı 1940 yılında yayımlanmıştır. Axundlu, Ordubadî'nin Tebriz'deki meşrutiyet mücadelesiyle aynı dönemde Bakü'de gerçekleşen devrim hareketini aksettirmek, o dönemin özgürlük mücadelesini "Gizli Bakı", "Döyüşən Şəhər", "Dünya Dəyişir" adlı üçleme tarzındaki romanlarıyla anlatmak istediğini dile getirmiş. Ancak bu üçleme romanların ilki olan ve 1927 yılından itibaren yazılmaya başlanan "Gizli Bakı" romanı "Döyüşən Şəhər" romanından sonra yayımlanmıştır.²⁴⁰⁸

Bununla ilgili Ordubadî'nin Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Mircafer Bağirov'a göndermiş olduğu mektuptan romanın yayımlanmasının Sovyetler Birliği Basında Devlet Sırlarını Koruma Genel Müdürlüğü²⁴⁰⁹ tarafından onaylanmadığı ve burada bekletildiği anlaşılmaktadır.

Mektubunda eserin 1933 yılında Azərneşr Yayınevine verildiğini, 1935 yılına kadar eserin bekletildiğini, sonrasında "Glavlit"e gönderildiğini ifade eden Ordubadî, Şaumyan Enstitüsü işçilerinden Rahim Hüseynov'un Bağirov'a yazmış olduğu dilekçe sebebiyle eserin tekrar bekletildiğini dile getirir. "*Hərgah əsərimdə nöqsanlar varsa, baş fırqə orqanları mənə öz səhvimi göstərməli və islahında mənə kömək verməlidir.*" ifadelerini kullanan Ordubadî'nin eserin akıbetiyle ilgili herhangi bir bilgi edinemediği ve konuyla ilgili Bağirov'dan bilgi almak istediği görülmektedir.²⁴¹⁰

Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesiyle çar rejimi yıkılmış, ülkede Lenin önderliğinde Sovyetler Birliği adı altında Komünist bir yönetim oluşturulmuştur. Lenin'in ölümünden sonra yerine geçen Stalin'le beraber Rusya'da rejimin baskıcı yüzü ortaya çıkmış, toplum Sovyet rejiminin isteği doğrultusunda şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Sovyet idaresindeki diğer Türk topluluklarında olduğu gibi özellikle 1930 yıllardan sonra Azerbaycan'da da bu baskıcı tutum öne çıkar. Erol ve Atay, sanatsal ve kültürel çalışmaların bu dönemde takibe uğradığını; edebiyatın partinin ve rejimin güdümüne alındığını, kültür ve sanat adamlarının bir anlamda rejime uygun insan

²⁴⁰⁸ Axundlu, s. 41.

²⁴⁰⁹ Rusça kısaltması "Glavlit" olan kurumun amacı, kitap, gazete, dergi gibi yayın organlarında devlet sırlarını tehlikeye atabilecek bilgilerin yer almasını önlemektir.

²⁴¹⁰ Arxivindeki Məktublar, s. 6-7.

yetiştirilmesine hizmet etmekle görevlendirildiğini, inkılâp öncesi dönemin karalandığını, yeni düzene ve lidere övgüler yağdıran bir propaganda edebiyatı yaratıldığını dile getirir.²⁴¹¹

Dolayısıyla Ordubadi de ihtilal sonrası bütün eserlerini bu anlayış içerisinde yazmıştır. “Gizli Bakı” romanı da bu eserlerden bir tanesidir. Romanda Bolşeviklikten övgüyle söz edilmiş, millî ve dinî unsurlar kötülenmiş, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Alimerdan Topçubaşı gibi Azerbaycan’ın önemli tarihî şahsiyetleri burjuva sınıfını temsil ettikleri için karalanmıştır.

Roman, 1897 yılıyla 1905 yılları arasında Bakü’deki işçi ve Bolşevik hareketlerini konu almaktadır. İşçilerin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik açıdan zor şartlar ve bu şartların ortadan kaldırılması için Bakü burjuvazisi ve Çar yönetimine karşı verilen mücadele, Bakü’deki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar komünizm çerçevesinden okuyucuya sunulmuştur.

Roman, fabrikada demirci ustası olarak çalışan Pavluşa’nın diğer işçilerle bir araya gelerek sessizce konuşmasından dolayı makine ustası Çelman ile tartışmasıyla başlar. Çelman, Pavluşa’yı işçileri patrona karşı örgütlemekle suçlamaktadır.

Ayrapet, Əsgər ve Məmməd’le buluşan Pavluşa, onlara sosyalizm ve işçi haklarından bahseder. İşçiler zor şartlar altında çalıştıklarını buna rağmen yiyecek ekmek dahi alamadıklarını anlatarak Bakü’deki işçilerin örgütlenmesi gerektiğini söyler. Birlikte Bakü’deki ilk sosyal demokrat örgütü kurmuş olurlar.

Tiflis’teki sosyal demokratlardan Bakü’ye gizli bir şekilde çok sayıda sosyalizmle ilgili yasaklı yayınlar gönderilir. Bu yayınları ulu orta okumak oldukça tehlikelidir. Bu sebeple Pavluşa, Ayrapet, Əsgər ve Məmməd bu yayınları okumak için eski bir işçi olan yaşlı Sergey Vasiliç’in evine gitmeye karar verirler. Yolda Sergey Vasiliç ve kızı Jenya’yla karşılaşırlar.

Birlikte Sergey’in evine giderler. Burada da sosyal demokrat örgütlerin kurulması gerektiği, bu sayede işçilerin dayanışma içinde olabileceği konusunda konuşurlar.

²⁴¹¹ Ali Erol ve Ayşe Atay, “Resul Rıza’nın Şiirlerinde ‘Ezop Dili’”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406940>, (01.08.2022), s. 120.

Burada Jenya'yla yakınlaşmaya başlayan Pavluşa işçiler arasında yapmış olduğu faaliyetlerden dolayı başka bir fabrikaya gönderilir. Bunun üzerine Pavluşa Sergey Vasiliç'in evine taşınır. Burada Jenya'yla daha çok zaman geçirmeye başlar. Bir süre sonra aralarında bir sevgi başlar.

Jenya, Pavluşa sayesinde sosyalizmi daha iyi öğrenir ve Bolşeviklere katılır. Oldukça aktif bir şekilde mücadeleye başlar. Tiflis'e giderek Bakü'ye yasaklı yayınların getirilmesini sağlar. Lado Ketsxoveli'nin Bakü'de yürütmüş olduğu gizli matbuat faaliyetlerinde ona yardımcı olur. Arkadaşlarıyla birçok işçi yürüyüşü ve grev düzenler. Bu yürüyüşlerde Çar jandarma ve polisine karşı büyük bir direniş gösterir.

Bu faaliyetlerinin yanı sıra Jenya, işçileri örgütlemek konusunda da oldukça aktiftir. Burjuvazi evlerinde çalışan hizmetçi kadınlarla yakınlaşır. Onların sayesinde Bakü'deki Müslüman burjuvazisinin lideri, Bakü'nün zenginlerinden Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in evinde hizmetçi olarak çalışmaya başlar. Bu evde Çar rejiminin yöneticileriyle yapılan toplantılarda burjuvazinin proletaryaya karşı olan düşmanlığını, işçi sınıfını yok etmeye çalışmasını, bunu yaparken de milliyetçilik ve din gibi her türlü enstrümanı sömürdüğünü görür. Burjuvazi ve Çar rejiminin işçilere ve Bolşeviklere karşı yürüteceği faaliyetleri öğrenerek arkadaşlarını bilgilendirir.

1905 yılında Bakü'de ve Azerbaycan'da Ermeniler ve Türkler arasında çatışmalar başlar. Bu çatışmaların başlamasında her iki tarafından burjuvazisi oldukça önemli bir rol oynar. Her ne kadar bu çatışmaların sebebi din ve milliyet temelli gözüксе de her iki taraf için amaç Bakü ekonomisini ele geçirmek, işçiler arasındaki dayanışmayı ortadan kaldırmaktır.

Çar rejiminin ve Burjuvazinin bu tuzağını Tağıyev'in evinde yapılan toplantılarda öğrenen Jenya, Bolşeviklerin bu konuda bir önlem alması için arkadaşlarını uyarır.

Bu arada Pavluşa ile aralarındaki sevgi bağı zedelenmiştir. Pavluşa onun burjuva evinde hizmetçi olarak çalışmasını istemez. Çünkü Jenya'nın burjuvazinin ahlaksız yaşam tarzına özeneceğini düşünür. Pavluşa'nın bu şekilde düşünmesine yön veren kişi Vasya'dır.

Jenya'nın artık burjuvazi saflarına katılan bir hain olduğunu düşünen Vasya, Pavluşa'dan Jenya'yla görüşmesine son vermesini ister. Pavluşa, Vasya'nın telkinleri

sonucu Jenya'yla bir daha görüşmeme kararı alır. Jenya ise ne Pavluşa'ya ne de Vasya'ya aldırış eder. Onun amacı Tağıyev'in evinde çalışmaya devam ederek Bolşeviklere istihbarat sağlamaktır.

Pavluşa'ya Jenya konusunda baskı yapan Vasya, Bakü'deki Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Menşevik liderlerden Şendrikovların kız kardeşinin hayatını kurtarır. Onu evine getirip onunla ilgilenir. Bir süre sonra kızıdan etkilenmeye ve sürekli zaman geçirmeye başlar. Onun Menşeviklerin kısılcına düştüğünü fark eden Pavluşa ve Əsgər, Vasya'yı uyarır fakat Vasya bu kızla görüşmeye devam eder.

Vasya'nın gerçek yüzünü gören Pavluşa Jenya'ya yapmış olduğu hatanın farkına varır. Ülkede 1905 Ekim Manifestosu ilan edilmiştir. Daha rahat ve özgürlükçü bir ortam vardır. Pavluşa, Jenya'ya yazdığı mektupta ondan af diler ve tekrar bir araya gelmek ister.

3.5.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.5.1.1. Anlatının Bakış Açısı:

Romanda hâkim bakış açısı kullanılmıştır. Olaylar, kahramanların duygu ve düşünceleri, onlarla ilgili kişilik özellikleri, dönemin siyasi konuları ve toplumsal özellikleri hâkim bakış açılı anlatıcı tarafından okuyucuya sunulur.

Roman, Sovyet rejiminin belirlediği ölçütler içinde yazıldığı için romanda anlatıcı, rejime karşı olan veya rejimin istemediği insan tipini aşağılayan ifadeler kullanmıştır.

Örneğin romanda Nobel Şirketine ait fabrikada demircilik yapan Pavluşa'nın fabrikadaki işçileri örgütlemeye çalışması üzerine atölyenin makine ustası Çelman onu sert bir şekilde uyarır ve işten kovmakla tehdit eder. Pavluşa'nın onun bu uyarısına aldırış etmemesi ve kendisini savunup işine devam etmesi Çelman'ı şaşırtır, bir yandan da ürkütür. Anlatıcı onun bu durumunu “*Çelman qəfildən daş dəymiş bir köpək kimi acıqlanmışdı.*”²⁴¹² diyerek açıklar.

²⁴¹² Məmməd Səid Ordubadi, **Gizli Bakı**, Dördüncü Nəşri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972, (GB), s. 4.

Çelman imalathane müdürünün emrine göre hareket etmektedir. İşçilerin nasıl çalıştıklarını, kimlerle ve ne konuda sohbet ettiklerini not edip müdürə rapor etmektedir. Aynı şeyi Pavluşa için de yapar. Onun dik başlı olduğunu, işçilerin onu çok sevdiğini, Ayrapet, Əsgər, Məmməd və Vasya'nın onun etrafında toplanıp gizlice konuştuğunu, bu iş grubunun dağıtılması gerektiğini yazar.²⁴¹³

Görüldüğü gibi Çelman burjuvaya hizmet eden, Burjuvanın çıkarını korumak için işçilerin birleşmesini istemeyen, onların ortak hareket etmesini ve haklarını aramasını engelleyen birisidir. Anlatıcının onun için “köpek” ifadesini kullanmasının sebebi de bu yüzdendir.

Benzer ifadeler, Bolşeviklerin Lado Ketsxoveli önderliğinde gizli bir gazete çıkarmak için faaliyet gösterdikleri matbaanın Çar jandarmaları tarafından basılması esnasında da kullanılmıştır. Anlatıcı “*Jandarmalar, aç köpək sümük üzərində çalışan kimi Simonun otağını alt-üst etməyə başladılar.*”²⁴¹⁴ diyerek Çar yanlısı olan jandarmaları köpeğe benzetmiştir.

Anlatıcı işçi ve Bolşevik düşmanı olarak gördüğü Çar hükümetini temsili eden polis ve jandarmaları vahşi bir hayvan olarak tanımlar. Onlar sahibinin emriyle hareket eden, sahibini korumaya çalışan bir bekçi köpeği gibidir. Bu sebeple onları “*Qorodovoy, Jandarmalar yenə də öz duracağında gəzinir və gəlib-gedənləri it kimi qorxudurdular.*”²⁴¹⁵, “*Qorodovoy köpek kimi arxası üstə düşüb yalvarırdı.*”²⁴¹⁶ gibi ifadelerle aşağılar.

Anlatıcı, Bolşevik hareketine engel olmaya çalışan kişi ve kurumları kötülediği gibi Çar hükümetini de kötüler. Anlatıcıya göre Çar hükümeti burjuvanın çıkarlarını koruduğu için haindir. Hükümet işçiler arasında birliği engellemek için Ermeni ve Müslümanlar arasında huzursuzluk çıkararak çatışma çıkarmaya çalışmaktadır. Anlatıcı, “*1905-ci il fevral ayının altısında çar hökumətinin çoxdan bəri hazırladığı xəyanət şaiyələr şəklindən çıxıb, bir həqiqət şəklində girdi.*”²⁴¹⁷ ifadesiyle Çar hükümetiyle ilgili yorumunu dile getirmiş olur.

²⁴¹³ Ordubadi, GB, s. 3.

²⁴¹⁴ Ordubadi, GB, s. 37.

²⁴¹⁵ Ordubadi, GB, s. 93.

²⁴¹⁶ Ordubadi, GB, s. 96.

²⁴¹⁷ Ordubadi, GB, s. 234.

Bakı'daki Burjuva sınıfını temsil ettiği ve Çar hükümeti ile iş birliği içinde olduğu için Hacı Zeynalabdin Tağıyev, anlatıcı tarafından olumsuz bir kişilik olarak tanıtılır. Anlatıcı, Tağıyev için “*Bütün ömrü boyu halqın boynunda gedən, halqın qanını sorub damarlarına dolduran, yeri gəldikdə halqı çar hökümətinə ucuzcasına satan və eyni zamanda özünə ‘millətin babası’ damğasını yapıştıran Hacı*”²⁴¹⁸ ifadelerini kullanarak onunla ilgili olumsuz fikirlerini okuyucuya aktarmış olur.

Hâkim bakış açılı anlatıda anlatıcı roman kahramanlarıyla ilgili her şeyi bildiği için onların yaptığı eylemlerin ne amaçla yapıldığına dair açıklamalarda bulunabilir. Bu sebeple bu bakış açısının diğer bir adı tanrısal bakış açısıdır.

Romanda Jenya, bir gencin kendisini takip ettiğini fark eder. Onun Çar casusu olduğundan şüphelenir. Hem gencin ne yapmak istediğini öğrenmek hem de onu kendi siyasi amaçlarına yönelik kullanmak için bir şekilde gençle tanışır. Genç, adının Konstantin İvanoviç olduğunu söyler. Anlatıcı burada “*Gənc oğlan əsil ad və familyasını söyləməmişdi.*”²⁴¹⁹ diyerek gencin yalan söylediğini ifade eder. Böylelikle anlatıcının tanrısal özelliği ortaya çıkmış olur.

Anlatıcı, romanda kahramanların düşüncelerinin doğru ya da yanlışlığıyla ilgili görüşünü de belirtmektedir. Jenya'nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde bir hizmetçi olarak çalışması Pavluşa için Bolşevikliğe aykırı bir durumdur. Pavluşa bu yüzden Jenya'ya tepki gösterir ve onunla olan ilişkisini kesmek ister. Anlatıcı ise “*Jenya göz yaşını sildi, Pavluşa isə öz yanlış fikrində davam edirdi.*”²⁴²⁰ şeklinde bir ifade kullanarak Tağıyev'in Bakü burjuvazisi üzerinde bir nüfuzunun olduğunu, bütün meselelerin onun evinde halledildiğini, hükümetin bazı ihanetleri yerine getirmek için Hacı'nın nüfuzundan yararlandığını, Pavluşa'nın ise kıskançlıktan dolayı bunu fark edemeyip bu olaya bilinçli bir şekilde yaklaşmadığını dile getirir. Anlatıcı bu sayede Pavluşa'nın neden bu şekilde davranmış olduğunu da okuyucuya açıklamış olur.

Benzer bir tutumu Jenya için de gösterir. Jenya, Bakü'deki Ermeni-Müslüman çatışmasında hükümetin Müslümanların tarafında ve Müslümanların dostu olduğunu düşünmektedir. Çünkü Jenya'ya göre Ermeniler Kafkasya'da medeni bir millettir. Onlardan hükümete karşı isyan beklemek mümkündür. Bu yüzden hükümet Ermenileri

²⁴¹⁸ Ordubadi, GB, s. 254,

²⁴¹⁹ Ordubadi, GB, s. 43.

²⁴²⁰ Ordubadi, GB, s. 159.

Müslümanlar aracılığıyla yok etmək istemektedir. Anlatıcı Jenya'nın neden böyle düşündüğünü “*Jenya bilmirdi ki, çar hökuməti millətlərin qardaşlığını pozmaq üçün erməni və müsəlman burjuaziyası arasında olan rəqabətdən də istifadə edir.*”²⁴²¹ ifadesiyle açıklar. Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmanın esas sebebinin Ermeni ve Müslüman işçilerin Bolşeviklerin rehberliğinde kardeşlik ve dayanışma içinde olmaları sonucunda çar hükümetinin duyduğu rahatsızlık olduğunu ifade eden anlatıcı, Jenya'nın çar hükümetini tanıdığını fakat onun hainliğinin ve riyakarlığının iç yüzünü tam olarak bilmediğini belirtir.

Görüldüğü gibi romanda anlatıcı da Jenya, Pavluşa, Vaysa, Əsgər, Məmməd və Ayrapet gibi Bolşevik'tir. Olaylar ve karakterler anlatıcı tarafından Bolşeviklik çerçevesinden değerlendirilir. Bu nedenle olayların içindedir, yorumunu yapar, kahramanlar hakkında fikrini söyler. Bu yönüyle anlatıcı da roman kahramanlarından biridir.

3.5.1.2. Tasvir:

Tasvir yöntemi özellikle roman, hikâye ve masal gibi yazı türlerinde olayların ve kahramanların okuyucunun zihninde canlanması, somutlaşması, bu sayede anlatılanların daha gerçekçi bir şekilde sunulmasını sağlar. Böylece okuyucu hem romandaki kahramanlarla hem de olaylar la bütünleşmiş bir şekilde romana dahil olur.

Bu açıdan bakıldığında “Gizli Bakı” romanında tasvirler oldukça önemli bir yer tutar. Tasvirlerin çoğu anlatıcı tarafından yapılmıştır. Bu sebeple tasvirler Bolşeviklik penceresinden bakılarak yapılmış ve subjektif bir anlam kazanmıştır.

Roman konu olarak işçilerin burjuvaziye ve çar yönetimine karşı olan hak mücadelesini ele aldığı için işçilerin yaptıkları işlerin zorluğu, sarfettikleri emek ve çalışma koşulları tasvirlerle anlatılmıştır.

Örneğin Pavluşa fabrikada çalışan bir demircidir. Anlatıcı romanın hemen ilk sayfasının ikinci paragrafında “*Pavluşa maşanı götürüb kürəni qurdalayırkən...*”²⁴²² ifadesiyle Pavluşa'nın demircilik mesleğine vurgu yapar. Sonrasında Çelman'ın Pavluşa'nın yanına gelip onu tehdit etmesine rağmen Pavluşa'nın bir yandan Çelman'a

²⁴²¹ Ordubadi, GB, s. 252.

²⁴²² Ordubadi, GB, s. 3.

cevap verip bir yandan da işini yapmasını anlatıcı, *“Qıpqırmızı dəmiri kürədən ağır maşa ilə götürüb zindanın üstünə qoydu, ağır çəkiqlə vura-vura dedi.”*²⁴²³ ifadələriylə təsvir edir. Bu sayədə Pavluşa'nın fiziki olaraq güclü bir kahraman olduğunu Çelman'ın isə onun bu fiziki üstünlüyündən çekindiğini okuyucuya iletmiş olur. Böylə romanın ana kahramanlarından biri olan Pavluşa'nın güclü Bolşevik işçisi olduğu mesajı okuyucuya verilir. Öncəsində Çelman'ın Pavluşa'yla ilgili tutmuş olduğu notlarında *“Özü çox dikbaş və söz götürməyən bir adamdır; dili çox acıdır.”*²⁴²⁴ ifadəsini kullanması bu təsvirle bir bütünlük oluşturun.

Pavluşa, Çelman'ın təhditlərinə boyun eğmədən, dik bir duruş sergileyərək ona cavab verir və çalışmaya davam edir. Anlatıcı, Pavluşa'nın yaptığı işin zorluğunu göstərmək üçün Pavluşa'nın çalışma əsnasındakı təsvirini yapar: *“Pavluşa barmağı ilə alınının tərini sildi; tər damlaları qırmızı dəmirin üstünə tökülüb buxar oldu; sonra çox soyuqqanlıqla dəmiri yenə kürəyə qoydu, öküz dili kimi qıpqırmızı qızarmış ikinci dəmiri götürdü, döyüb düzəltməyə başladı.”*²⁴²⁵

Təsvirdə diqqət çəkən başqa bir xüsusiyyət Pavluşa'nın alınının tərini silməsi və tər damlalarının qırmızı demirin üstünə dökülüb buxar olmasıdır. Anlatıcı bu ifadələrlə tər damlalarının işçilərin əməyi olduğunu, bu tər damlalarının buxar olmasının isə işçilərin eməklərinin Çelman kimi kişilərin əlində yox edildiyini vurğulamaktadır.

Romanda dönmənin çalışma şərtlərinin işçilərin üçün olduqca ağır olduğu vurğusu yapılmaktadır. Bu ağır şərtlər altında çalışan işçilərin həm yaşadıkları yerlər həm də sağlıqları kötürdür. Bu durumun okuyucunun zihnində somutlaşması üçün təsvirlərdən yararlanıldığı görülməkdədir.

Örneğin işçilərin ağır şərtlər altında sağlıqsız bir şəkildə çalışdırılması onların verem kimi birçok fərqli xəstəlikə yəqalanmasına səbəp olmuşdur. Roman kahramanlarından biri olan Ayrəpət verem xəstəsidir. Anlatıcı üçün işçilər birer kahramandır. Sarfetmiş oldukları böyük eməklərə karşılık kazandıkları sadəcə amansız xəstəliklərdir. Bu səbəpə onların vermiş olduğu hak mücadələsi destansıdır. Romanda Bakı şəhərinin bir işçi şəhəri olduğu və bu destansı mücadələ anlatıcının *“Günəşin qırmızı üzünə qara pərdələr çəkən tüstü görünmürdü. Yüksəkliklərə, mavi göylərə doğru*

²⁴²³ Ordubadi, GB, s. 4.

²⁴²⁴ Ordubadi, GB, s. 3.

²⁴²⁵ Ordubadi, GB, s. 4.

boylanan bacalar Qara şəhərin zirzəmilərində vərəmləyən fəhlələrin dastanını oxuyurdu.”²⁴²⁶ ifadələriylə təsvir edilmişdir.

Romanda sadəcə anlatıcı deyil roman kahramanları da təsvirlər yapar. Örneğin Pavluşa, Ayrapet və Əsgər, savundukları işçi hareketini genişlətməklə ilgili nələr yapabileceklərin danışmaq üçün çoxunlukla işçilərin gittiği bir meyhanədə toplanırlar. Burada Pavluşa Əsgər’ə bəkarək meyhanəyə gələn işçilərin dış görünümünün təsvirini yapar. Pavluşa, “*Buradakıların da hamısı bir-birinə oxşayır. Hamının əynində göy bez köynək var. Kürəkləri də tərdən və hisdən qapqara qaralmışdır.*” diyərek meyhanəyə gələn bu işçilərlə kendiləri arasında hiçbir fərk olmadığını göstərməyi amaçlar. Pavluşa dönəmin ağır çalışma koşullarının işçilərin fiziksel görünümələrini olumsuz yöndə etkilədiğini “*Stolların dalında oturanlara yaxşı baxın, həmin stəkanları qarmalayan barmaqları da nəzərdən keçirin. O barmaqların hamısı bir-birinə oxşayan kələ-kötür barmaqlardır.*” şəklindəki təsvirle ifadə edir. Arkadaşlarına fabrika və madenlərdə çalışan bu işçilərin bütün hakərtlərə katlandığını dilə gətirir.²⁴²⁷

Bu təsvirlərdən işçilərin nə kədar zor koşullarda çalıştığını, bu çalışmalarına rağmen eməklerinin karşılıklarını alamadıklarını, üstünə üstlük toplum tərəfindən dış görünüşləri və giyim kuşamları bakımından hor görüldüklerini anlamak mümkündür.

İşçilərin yıllarca kötü koşullar altında çalışması sonucu uğramış oldukları bu deformasyon bənzər bir şəkildə Jenya’nın babası Sergey Vasiliç’in təsviriylə aktarılır. Pavluşa və arkadaşları gizli bir şəkildə basılmış Bolşevikliklə ilgili yayınları okumak üçün Məmməd’in önerisiylə Sergey’in evinə gitmək istər. Yolda təsadüf eseri Sergey və kızı Jenya ilə karşılaşır. Anlatıcı “*Onun qırışmış alnının dərin çizgiləri Bakı fəhlələri həyatının uzun bir dövrünü ifadə edirdi.*” diyərek Segey’in təsvirini yapmaya başlar: “*Dəri ilə damarlardan ibarət olan kələ-kötür əlləri onun ağır bir istismar pəncəsində boğulduğunu, fəhlə jəyatının ən çətin yollarından keçib, gənc ikən qocaldığını, paltarındaki şabalıt rənkli ləkələr isə onun mazut fəhləsi olduğunu göstərirdi.*”²⁴²⁸

Romanda işçilərin yoksulluğunu, onların yoğun bir şəkildə çalışmaktan dolayı yorgun hallerini göstərmək üçün işçilər, “*Paltarları, sifətləri, əllərindəki çantaları mazut rənginə boyanmış fəhlələr yorğun addımlarla işdən qayıdırdılar.*” ifadəsiylə təsvir

²⁴²⁶ Ordubadi, GB, s. 9.

²⁴²⁷ Ordubadi, GB, s. 11.

²⁴²⁸ Ordubadi, GB, s. 21.

edilir. Devamında işçilerin gösterdikləri bu böyük eməgin istismar edildiği, “Kükürdlü su axan palçıqlı küçələrdə səslənən ayaqların ahəngi, topladığı qüvvəsini istisimarin sərəncamına vermək üçün növbədə məhrumiyyət ordusunun marşı kimi səslənirdi.” təsviriylə aktarılır. Bu istismarın sonucunda işçilərin eməklerinin karşılığının bir yavan ekmək olduğunu aktaran anlatıcı, işçilərin yaşadıkları yerlərin durumunun ne kadar kötü olduğunu, yoksulluk və açlıktan dolayı işçi çocuklarının çəlimsizliğini yinə təsvirlərlə açıqlar:

Son qüvvəsini satıb gələnələr, qüvvəsini bir qarın çörəyə satmaq üçün gedənlərlə salamlayıb keçirdilər. Alçaq daxmalardan görünən sözləyən sısqə işıqlar, qırıq şüşəli pəncərələrdə saralıb sənən gözləri xatırladan beşlik lampalar, mazut gölməçəli sınıq hasarlar, qara, hisli divarlar, qapıların qarşısında durub ailə başçısını gözləyən qadınlar, bir dəri, bir sümükdən ibarət olan arıq, sısqə fəhlə uşaqları gözə çarpdıkca mübarizənin nə üçün başladığını çox asan bir surətdə təsəvvür etmək olardı.²⁴²⁹

Bu təsvirle ilgili başqa bir husus işçilərin haklı bir mücadele verdiklərini vurğulamaktır. Təsvirin sonundakı “...sısqə fəhlə uşaqları gözə çarpdıkca mübarizənin nə üçün başladığını çox asan bir surətdə təsəvvür etmək olardı.” ifadəsiylə anlatıcı işçilərin hak arayışlarının əsas dayanağının çocuklarının da kendiləri gibi kötü koşullarda yaşamaları olduğunu bildirir.

İşçilərin yaşadıkları yerlərin “daxma” (kulübe) olduğunu belirten anlatıcı, bu kulübelerin dış görünüşünün təsvirini yaptıktan sonra emektar bir işçi olan yaşlı Sergey Vasiliç’in evinin içinin təsvirini yapar. Bu təsvirdə ön plana çıxan ən əhəmiyyətli husus 18 yaşından 58 yaşına kadar işçi olaraq çalışan Sergey’in bütün bu eməklərinə karşılıq əldə etdiyi tek şeyin içərisində doğru dürüst eşya bulunmayan bu yoxsul ev və bir tavuk kümesi olduğudur:

Qapı açıldı. Pavluşa ilə yoldaşları, ətrafına köhnə dəmir vərəqləri ilə hasar çəkilmiş kiçik bir həyətdə girdilər. Həyətdə iki-üç günəbaxan gözə çarpırdı. Onların yarpaqları Sabunçu mühitində saralın solan, yarım ac fəhlə balalarının üzləri kimi sarı idi. Bir tərəfdə nazik çör-çöpdən düzülmüş bir toyuq hini də nəzərə çarpırdı ki, burada qırx illik bir fəhlə zəhmətinin vücudə gətirdiyi təsərrüfat yerləşirdi.²⁴³⁰

²⁴²⁹ Ordubadi, GB, s. 27.

²⁴³⁰ Ordubadi, GB, s. 27.

Bu yoksul işçi evinde üzerinde eski bir muşambadan yapılmış masa örtüsü olan bir masanın olduğu ve oturmak için sandalyelerin bulunmadığı, sadece üç tane bardağa sahip olduğu tasvirlerle dile getirilmiştir.²⁴³¹

Sergey ömrü boyunca zor şartlar altında çalışmıştır. Bu çalışmasının sonucunda elde edebildiği tek şey, içinde birkaç bardağın ve bir masanın bulunduğu yoksul bir evdir. Buna karşılık romana göre hiçbir emek sarfetmeyen, sadece işçilerin emeğini sömüren Hacı Zeynalabdin Tağıyev ise Sergey'in kulübeye benzeyen evinin aksine Doğu saraylarını andıran zengin ve gösterişli bir evde yaşamaktadır. Bu iki zıt durumu göstermek için romanda Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinin de tasviri yapılmıştır.

Evin salonunu Şark salonu şeklinde düzenleyen Sona Hanım "Bağdad Dünyası" adlı kitaptan esinlenerek aynalı odaya ipek perdeler, rengarenk kandiller astırır. Bir tarafta Yusuf ve Züleyha resimleri, diğer tarafta ise Bağdat saraylarının fiskiyeli havuzlarında yüzen çıplak kadınlar ve onlar selvi ağaçlarının arkasından izleyen insanların resimleri bulunmaktadır.²⁴³²

Jenya kendisini takip eden gençle tanışır. Genç, ona istasyona kadar eşlik etmiştir. İstasyonda Jenya'yı bekleyen Pavluşa gencin Jenya'yla selamlaşmasını görünce Jenya'yı kıskanmaya başlar. Jenya'ya ya göre bu genç bir Çar ajanıdır. Bu yüzden gence daha çok yaklaşmak ister. Pavluşa ise kıskandığından dolayı onun gençle herhangi bir münasebet kurmasına karşı çıkar. Ortada gergin bir durum söz konusudur. Pavluşa sinirinden elindeki kâğıdı dişiyile ditmektedir. Jenya ise Pavluşa'nın bu davranışlarından rahatsızlık duymaktadır. Jenya ve Pavluşa arasındaki bu olumsuzluk, Jenya'nın peşindeki casusla ilgili belirsizlik Jenya'nın vagonda giderken pencereden dışarıya bakarak gördüklerinin tasvirine de yansımıştır. Jenya'nın pencereden dışarı baktığı, şiddetli rüzgârın devam ettiği, Keşle'nin alçak çatılarının önünde kum tepelerinin olduğu, evlerin küçük pencerelerinden görünen ışıkların kör olmaya başlayan bir gözbebeğine benzediği tasvir yoluyla aktarılır.²⁴³³

Jenya ve Pavluşa eve giderken çevredeki petrol kuyularından çıkarılan mazotun tasviri yapılır. Jenya'nın yüzlerce kovadan dökülen mazot şelalesinin doğal bir şelaleye benzettiği, bu esnada çıkan sesin ona ormandaki bir dağdan akan kaynakların

²⁴³¹ Orduabdi, GB, s. 28.

²⁴³² Ordubadi, GB, s. 207.

²⁴³³ Ordubadi, GB, s. 48

uğultusunu hatırlattığı dile getirilir. Petrol kuyularının işleyişi “*Elektrik çarxının boynuna dolaşan qayışın qəzəbli hərəkəti, haqq-hesaba gəlməyən buruqların arxasından eşidilən maşın gurultuları*” şeklindeki tasvirlerle aktarılır. Bu gürültüler arasında işçilerin çıkardıkları sesler “*dinlənilməz daxili fəryadlar*” olarak tanımlanır.²⁴³⁴

Bu sayede Bakü'nün petrol sanayisi bakımından oldukça gelişmiş bir şehir olduğu, şehirde yerli ve yabancı olmak üzere birçok petrol şirketinin fabrikalarının bulunduğu, Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen binlerce işçinin bu fabrikalarda zor koşullar altında çalıştığı vurgulanmıştır.

Romanda Bakü işçileri burjuvaziye ve çar hükümetine karşı bir gösteri düzenler. Anlatıcı, işçilerin Parapet meydanında toplandığı sırada Ermeni burjuvasının kiliseden çıkmalarını iki dünyanın birbirine karışması olarak dile getirir. Anlatıcının bu iki dünya için “*O dünyanın biri- kilsəyə, Allaha yalvarmağa gələnlər, yoxsulları burjuaziyanın mərhəmətinə tapşırırlar, o biri isə, Allaha, kilsəyə, dinə nifrət bəsləyənlər idi.*” ifadelerini kullanması Bolşevik işçilerin dine bakış açılarının yansımasıdır. İşçilerin bu yürüyüşü ve gösterisi “*Birdən bayraq göründü. Onun ətrafında iki mindən artıq fəhlə var idi. Qırmızı bayraq daşıyan dəstələr dəniz kimi dalğalanırdı.*” şeklinde tasvir edilirken bu gösteri esnasında dinin insanları köleleştirdiği, Bolşevikliğin ise halkı özgürleştirdiği “*Bu vaxt bir-birinə zidd olan iki səs eşidilirdi: biri kütlələri mövhumata, köləliyə dəvət edən kilsə zənginin səsi idi, o biri isə ‘Yaşasın əməkçilərin azadlıq bayramı!’ deyə yüksələn gurultulu səslər idi.*” ifadeleriyle okuyucuya aktarılır.²⁴³⁵

Burjuvazi ve işçiler arasındaki bu zıtlık ve çatışma yine işçilerin gösteri amaçlı yürüyüşlerinin tasviriyle yapılmıştır. Meydanda toplanan işçilerin arasında bulunan Jenya'nın sesi işitilir. Anlatıcı bu sesin burjuva evlerinde büyük bir şaşkınlığa sebep olduğunu “*Bu səs bomba kimi bakı burjaziyasının geniş şüəli pəncərələrini cingildətdi. Gözləri hədəqəsindən çıxmış, acıqlanmış, həm də qorxuya düşmüş burjuylar...*”²⁴³⁶ ifadesiyle dile getirir. Burjuvazinin, işçilerin göstermiş olduğu dayanışmaya karşı hisleri “*..üç-dörd mərtəbəli evlərdə yaşayan ‘nəcib’ ailələrə vəlvələ saldı. Bütün pəncərələr örtüldü, pərdələri salındı.*” ifadeleriyle aktarılır. İşçilerin atmış olduğu sloganların burjuva üzerinde yarattığı korku “*salondakı pianoların səslərinə də qorxulu bir ahəng*

²⁴³⁴ Ordubadi, GB, s. 50.

²⁴³⁵ Ordubadi, GB, s. 66.

²⁴³⁶ Ordubadi, GB, s. 95.

verdi. *Pianoların üzərində nazlanan barmaqlar titrəməyə, həssaslığını itirməyə başladı.*”²⁴³⁷ tasviriyle okuyucuya sunulur.

Bu tasvirlerden burjuvanın hayat koşullarını öğrenmək de mümkündür. Anlatıcı burjuvanın eğılenceye ve keyfe düşkün olduğunu dile getirmək için “*Əyləncəyə, keyfə baxmağa öyrənmiş dövlətlilər küçədə qopan qiyamətə dəhşətlə baxırdılar.*” ifadələrini kullanır. Burjuvazinin yaşamış olduğu şaşkınlık dile getirilirken onların yaşadıkları evin konforu “*vannada çimənlər-vannada, ağ qətişələrə bürünənlər- qətişələrdə, bəzənənlər-tuvalet otaqlarında donub qalmışdılar.*” şeklinde tasvirlerle aktarılmıştır. Sergey’in kendisinin ve evinin tasvirindeki yoksulluğun aksine burjuvazinin zenginliğı bu sayede gözler önüne serilmiştir.

İşçiler haklarını almak için grev yapma kararı alır. Bu karar doğrultusunda İşçiler petrol madenlerinin etrafında toplanarak maaşlarının artırılmasını ister. Böylece Bakü’de petrol madenlerindeki petrol üretimi durma noktasına gelir. İşçilerin bu kararlı direnişii sonucunda Bakü’deki burjuvanın zenginleşmesini sağlayan petrol tesislerinin durumu anlatıcının tasviriyle dile getirilir:

*Bakının neft həyatı söndü! Burjaziyanın sandığına qızıl tökmək üçün yerin tərkindən mazut çəkən dolçalar dayanmışdı. Buruqların təpəsində fırlanan kəlləçarxların cırıltısı eşidilmirdi. Çarxların boğazına dolaşan qayıqlar dincini alırdı. İnadlı motorlar və elektrik maşınları fəhlə sinifinə təslim olmuşdu. Buruqlar xaraba məscidlərin minarələri kimi məhzun –məhzun baxır və üzərinə qonan bayquşlarla dərdləşirdi.*²⁴³⁸

Cengiz ve Şimşek, Sovyetler Birliğı döneminde “tarih”in bir parti bilimi haline geldiğini, eğitimi Marksist dünya görüşü ile dönüştürmək için geniş tedbirler alındığını ifade eder. Özellikle Stalin döneminde tarih eğitiminin tamamen parti ideolojisine dönüştüğünü vurgulayan Cengiz ve Şimşek, eski tarihî bilgilerin yok edilmesi, yeni bilgilerin oluşturulup bunların genç kuşaklara aktarılması için üniversitelerde bu işi yapacak bilim insanların görevlendirildiğini ifade eder. Bu anlayış doğrultusunda hazırlanan ders kitaplarında Türklerle ilgili birçok olumsuz ifadelerin kullanıldığını belirten Cengiz ve Şimşek, R. Viper’in hazırlamış olduğu tarih dersi kitabında Hunların,

²⁴³⁷ Ordubadi, GB, s. 97.

²⁴³⁸ Ordubadi, GB, s. 108.

“çirkin görüntülü”, “kaba giysili” ve “açgözlü” olarak tanımlandığını, Selçuklu Türkleri için “barbar” ifadesinin kullanıldığını aktarmıştır.²⁴³⁹

Dolayısıyla romanda Loda Ketsxoveli’nin öldürülmesiyle ilgili okunan mektupta Tiflis şehriyle ilgili yapılan tasvirde Hunlar dehşet saçan, Selçuklular ise istilacı bir millet olarak dile getirilir:

*Qanlar, qurbanlar verən tarixin bütün faciələrini qucağında gəzdirən, min beş yüz il müddətində bir çox feodalların əlinə keçən, Xəzər atlılarının dırnaq səsini dinləyən, hunların dəhşətini zəhnində yerləşdirən, Bizansın xaçları gölgəsində gələn silahlarına başını verən, İran şahlarının axınları qarşısında milli varlığını məzarkara gömən, monqolların mal quyruğundan qayrılmış qamçılarına qabırğalarını açan, ərəb komandanının 24 saatlıq ultimatumuna təslim olan, səlcuq türklərinin istila günlərini görən əski Tiflis heç bir zaman günəşi bu gün olduğu kimi heyrətli, həyəcanlı görməmişdi.*²⁴⁴⁰

Tiflis’le ilgili tasvirin devamında Bolşeviklerin tutuklanıp həbsdə cürütülmesini “*Metex həbsxanasında çürüyən dustaqlar da dəmir şəbəkəli pəncərələrin açılmasını, rütubətli havanın dəyişməsinə arzu edirdilər.*” ifadələriylə dile getirən anlatıcı, Çar hökumətinin baskısını, halka uyguladığı zulmü isə “*Taboris və Siminda dağlarının odlu qəlbindən çıxan isti sular da çarlar, soltanlar və padişahlar sarayına göndərilən gürcü qızlarının isti göz yaşları kimi çoxurdu.*” təsviriylə vurğular.²⁴⁴¹

Romanda Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in hanımı Sona Xanım, zəngin burjuva qadınlarını simgeleməsi baxımından önəmli yer tutur. Burjuva həyatının eməgi küçümseyən, kişisel zövklərini emekdən daha önəmli gören anlayışı Sona xanım karakterində həyat bulmuşdur. Bu səbəplə Marks və Engels’in proletaryanın düşmanı Gorki’nin isə parazit olaraq gördüğü burjuvazinin açıq bir şəkildə okuyucunun zihnində bu şəkildə canlanması üçün romanda Sona Xanım’la ilgili təsvirlər bu açıdan önəmlidir.

General Nakaşidze üçün verilən ziyafətte Sona Xanım salona yanında qadınlardan olunan on səkkiz kişilik xidmətçi qrupu ilə iştirak edir. Xidmətçilərin hepsi eyni dəgərə sahib, eyni rəng və model elbisələr geymişdir. Siyahı ipek elbisəli xidmətçilərin arasında

²⁴³⁹ Nigâr Maharramova Cengiz və Ahmet Şimşək, Sovyetlər Birliğı Döneminde Rusya’da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı, https://www.academia.edu/35533312/Sovyetler_Birli%C4%9Fi_D%C3%B6neminde_Rusya_da_Okutulan_Tarih_Ders_Kitaplar%C4%B1nda_T%C3%BCrk_%C4%B0maj%C4%B1, (14.08.2022), ss. 42-48.

²⁴⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 122.

²⁴⁴¹ Ordubadi, GB, s. 123.

Sona Xanım koyu kırmızı ipekle dikilmiş, yıldızlarla süslenmiş elbisesiyle parıldayaraq misafirlərə yaxlaşır.²⁴⁴²

Hacı Zeynalabdin Tağıyev'le evli olan Sona Xanım, hiçbir emək sarfetmədən zənginliyə və lükse kavuşmuşdur. Onun emək sarfetmədən sahib olduğu bu zənginlik və lüks təsvir aracılığıyla okuyucuya aktarılır:

*Xanım saçlarını dalına töküb, alnına yaşıl bir lent bağladı. Birliyənt düzülmüş badam şəkilli çıqqasını yaşıl lentin üstündən taxdı. İncə və əlvan ipəkdən güllər və çiçəklər tikilmiş yaşıl ipək donu geydi, qabaqdan ipək qaytanlarla bağladı. Ağ ipəkdən tikilmiş can köynəyinin bağlarını, topuklarındakı qızıl düymələrlə düymələdi. Topuklarını bəzəyən xalxalların qızıldan düzəlməmiş zəngləri xanım yeridikcə zərif-zərif səslənirdi; altına qızıl nal vurulmuş, almazlarla bəzənmiş bir çəkmə geydi.*²⁴⁴³

Romanda təsvirlərin bir önəmli özelliği de 19. yy'ın sonu və 20. yy'ın başlarındakı Bakü şəhərində ulaşımın ne şəkildə yapıldığını göstərməsidir. Jenya'nın kendisini takip eden çar casusu gənclə tanışma öncesində romanda “*Ağşəhərə, Qaraşəhərə gedən faytonlar, fabrik-zavod müdirlərini daşıyan təkətli arabalar, konkalar sürətlə keçib gedirdi.*” şəklində sokak və cadde təsvirinin yapılması dönmənin ən önəmli ulaşım aracının “konka” denilən atlı tramvayların və faytonların olduğunu göstərir. “*Mədən dairəsindən şəhərə işləmək üçün gələn ağ çalmalı fəhlə qadınlar iş istəmək üçün qapıları döyürdülər.*” ifadəsindən işçi qadınların iş bulmaq üçün kapı kapı dolaştığı anlaşılmaktadır. Yine bu cadde və sokak təsvirində “*Ev xanımları, küçədə adam getməsinə baxmayaraq, ayaq altı xalçalarını balkondan aşağı silkələyirdilər.*” ifadəsindən isə Bakı'dakı insanların günlük yaşam şəklini öyrənmək mümkündür.²⁴⁴⁴

Cadde və sokak təsvirlərindən Bakü'də yaşayan insanların hangi sosial tabakaya ait olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin Pavluşa və arkadaşları Sergey'in evinə gitmək üçün atlı tramvaya binməyə qərar verirlər. Durağa geldiklərində durakta bekleyen insanların təsvirlərinə yer verilir. Bu təsvirlərdə Şəhər Duma'sında çalışan yaşlı bir Rus “*Ağ yaxası olduqca çirklənmiş, həsir papağının yanları sökülmüş...*” şəklində təsvir edilir. Bu yaşlı Rus'un söhbət etdiyi Azərbaycanlı isə “*qara çuxalı, qısa mahud papaqlı,*

²⁴⁴² Ordubadi, GB, s. 140.

²⁴⁴³ Ordubadi, GB, s. 208.

²⁴⁴⁴ Ordubadi, GB, s. 42.

həddindən artıq iri qarınlı bir azərbaycanlı ilə danışdı.” ifadeleriyle tasvirde yerini alır.²⁴⁴⁵

Bu tasvirlerde en dikkat çeken husus, dönemin şehir halkının ulaşımında yaşamış olduğu büyük sıkıntıdır. Sovyet rejimi öncesi Bakü’nün yaşamış olduğu bu sıkıntı tasvirlerle okuyucuya aktarılır. Bakü’de insanların bir yerden bir yere gidebilmesi için atlı tramvaylar en çok tercih edilen ulaşım aracıdır fakat bu araçların insanlara eziyet edencesine düzensiz bir şekilde hizmet vermesi tasvirlerde göze çarpar.²⁴⁴⁶

3.5.1.3. Mektup Tekniği

Romanda Romanda olayların geçtiği zaman dilimi 20. yy’ın başları olduğu için mektup türü önemli bir iletişim aracı olarak göze çarpmaktadır. Roman kahramanları birbirleriyle haberleşmek, birbirlerine karşı besledikleri duyguları paylaşmak, siyasi ve toplumsal olaylarla ilgili bilgi alışverişinde bulunmak için mektup türünü kullanmışlardır.

Mektup türü romanın ideolojisini yansıtması bakımından de önemlidir. Roman Sovyet Rejimine kaynaklık eden Marksist-Leninist ideolojiyi savunan temeller üzerine yazılmıştır. Dolayısıyla tasvirlerde olduğu gibi mektuplarda da bu siyasi görüşün yansımaları görmek mümkündür.

Örneğin Lenin, Rusya’da bütün köylülerin serfler gibi yaşadığını, bu sebeple Rus işçilerin ve yoksul köylülerin ittifak kurarak bir yandan burjuvaya bir yandan da derebeylere ve toprak ağalarına karşı mücadele etmeleri gerektiğini vurgular.²⁴⁴⁷

Romanda ise Lenin’in bu görüşüne uygun olarak Onbaşı Pavlov ve ailesine yer verilmiştir. Pavlov fakir bir köylüdür. Karısı ve çocuğunu köyde bırakmak zorunda kalmıştır. Yoksul köylü sınıfının toprak ağalarının istismarına uğraması, onların içinde bulunduğu zor koşullar karısı Zina’nın Pavlov’a gönderdiği mektupta dile getirilir. Ağanın evinde hizmetçilik yapan Zina mektubunda ağanın oğlu tarafından rahatsız edildiğini, bu durumu ağanın hanımına söylediğini fakat ağanın ailesinin kendisini

²⁴⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 18.

²⁴⁴⁶ Ordubadi, GB, s. 19.

²⁴⁴⁷ V.İ. Lenin, **Kır Yoksullarına**, Birinci Baskı, İnter Yayınları, Ankara, Aralık 1993, (KY), s. 63-64.

oğlunu eğlendirmek için bu evde tuttuğunu, bunu kabul etmediği için evden atıldığını anlatır.²⁴⁴⁸

Romanda bu mektubun devamında Jenya, diğer Bolşevik işçilerle beraber gerçekleştirmiş olduğu toplantıda verilen mücadelenin işçileri istismardan kurtarmak, köylüləri isə *“həris mülkədarların zülmündən azad etmək”*²⁴⁴⁹ olduğunu ifade ederek, Lenin’in yoksul köylülərin burjuvaya qarşı işçilərlə ittifaq halində olması gerektiği görüşünü savunmuş olur.

Çarlık Rusya’sının farklı bölgelerinde olan inkılapçılar inkılap hareketini yönləndirmək, gelişen olaylardan birbirlerini haberdar etmək için mektuplaşma yoluna başvurmuşlardır. Önemli inkılapçılardan biri olan və Bakü’deki Bolşevik hareketinə rehberlik edən Lado Ketsxoveli’nin Tiflis’in Meteh Hapishanesi’nde öldürölmesi haberi mektup vasıtasıyla Bakü’daki Bolşeviklərə bildirilmişdir:

*Çar jandarmeriyası bu fürsəti 1903-cü il avqustun 17-də əldə edə bildi. Günəş quruba doğru çəkilişkən Metex həbsxanası pəncərəsindən görünən əllər tütün fabriki fəhlələri ilə danışırkən, çar jandarminin təyin etdiyi güllə açıldı. Bütün həyatını fəhlə sinfinin azaldığı yolunda sərf edən və həbsxanada olduğu vaxt yenə də işindən ayrılmayan dustaq arxası üstə yerə yıxıldı. O, Bakı fəhlələrinin yorulmaz Lado Ketsxovelisi idi!*²⁴⁵⁰

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, gəlininin kız kardeşi Sona Xanım’a olan duyğularını mektup yazaraq ifadə edir. Altmış iki yaşında olan Tağıyev’in *“qızım”* olaraq hitap etdiyi on sekiz yaşındaki Sona Xanım’a duyğularını mektupla dile getirməsi zəngin burjuvanın əhləki yapısının göstərilməsi açısından önəmlidir. Mektupta Tağıyev’in *“Sona xanım! Sənə əvvəlcə belə məktub yazmaq mümkün deyildi, çünki sən hələ uşaqlıq dövründən gəclik dövrünə keçməmişdin. İndi isə on səkkiz yaşındasan.”*²⁴⁵¹ şəklində bir ifadə kullanması onun Sona Xanım’a daha çocuk yaşdaykən ilgi duyduğunu göstərməkdədir. Tağıyev’in bu pedofilik karakteri üzərindən burjuvazinin çarpık ilişkiler yaşayan bir sınıf olduğu vurgusu yapılmışdır.

Sona Xanım cavap olaraq yazdığı mektupta Tağıyev’i *“Biz, bir-birimizi tay deyilik. Siz hər halda gedib öz tayınızı tapıb evləniniz! Mən başqasına*

²⁴⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 78.

²⁴⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 80.

²⁴⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 123.

²⁴⁵¹ Ordubadi, GB, s. 194.

nişanlanmışam.”²⁴⁵² diyerek reddeder. Ancak Hacı Zeynalabdin Tağıyev’e yazılan bu mektubu Tağıyev’in isteğiyle Mixaylovski, Tağıyev’e değil Sona Xanım’ın nişanlısına gönderir. Böylece Sona Xanım’ın nişanlısından ayrılmasının ve Hacı Zeynalabdin Tağıyev’le evlenmesinin yolu açılmış olur.

Romanda Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Bolşevik hareketinin ve işçilerin en büyük düşmanı olarak gösterilmektedir. O, çar hükümetinin emriyle hareket etmekte, kendi zenginliğini korumak için işçilerin vermiş olduğu mücadeleye acımasız bir şekilde engel olmaktadır. Onun bu acımasızlığı polis müdürüne yazmış olduğu mektupta ön plana çıkar. Bu mektupta grev yapan işçilerin fabrikaya ait evlerden sokağa atılmasına *“yerdən göyə qədər razıyam”*²⁴⁵³ diyen Tağıyev, sokağa atılan işçilerin camilerin avlusuna yerleştiğini ve onları bu camilerden de atmak için gerekeni yapacağını dile getirir.

Petersburg’a giden Bakü valisi Nakaşidze, Hacı Zeynalabdin Tağıyev’e Peterburq’dan gönderdiği mektupta *“Sizin imperator hökumətinə olan səmimi dostluq hissləriniz bərəsində daxiliyə naziri cənabları ilə xüsusi olaraq danışmağa vaxt tapdım.”*²⁴⁵⁴ ifadelerini kullanır. Bu ifadelerden Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in Çar hükümetinin hizmetinde olduğu, kendi çıkarlarını korumak için Çar siyasetine uygun bir şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bakü’de meydana gelen Ermeniler ver Müslümanlar arasındaki katliamların asıl sebebinin Çar hükümeti olduğu, Çar rejiminin bu iki halk arasında bir çatışma başlatmak için Hacı Zeynalabdin Tağıyev’i kullandığı Rusya dışişleri bakanının Tağıyev’e yazdığı *“Cənab Hacı, öz millətinin rahatlığını təmin etmək üçün, hərbi və mülki məmurlardan hər cür kömək almaq səlahiyyətinə malikdir.”*²⁴⁵⁵ ifadelerini içeren mektupta ortaya çıkar.

²⁴⁵² Ordubadi, GB, s. 196.

²⁴⁵³ Ordubadi, GB, s. 207.

²⁴⁵⁴ Ordubadi, GB, s. 215.

²⁴⁵⁵ Ordubadi, GB, s. 220.

3.5.1.4. Geriye Dönüş

“Gizli Bakı” romanında geriye dönüş yöntemi romanın ideolojisine uygun olarak kullanılmıştır. Jenya’nın babası yaşlı Sergey Vasiliç’in kendisini ziyarete gelen Pavluşa ve arkadaşlarına geçmiş yaşantısı ile ilgili bilgiler vermesi geriye dönüş yöntemiyle yapılır. Sergey Vasiliç 1867 yılında Bakü’ye geldiğini, o dönemler petrolün kuyulardan elle çıkarıldığını, petrol sahiplerinin işçilere kötü muamele ettiklerini, ne zaman isterlerse o zaman maaş verdiklerini, Maaşlar yüzünden çıkan ihtilaflarda İranlı işçileri arayan soran pek olmadığı için onların kuyularda öldürüldüğünü dile getirir.²⁴⁵⁶

Romanda işçi sınıfının ve Bolşevik hareketin en büyük düşmanı Çar hükümeti ve Burjuva sınıfıdır. Bu sebeple Burjuva sınıfı roman boyunca sürekli kötülenmiştir. Burjuvanın ahlaksız, riyakâr, çıkarıcı bir sınıf olduğu sık sık vurgulanır. Bu yapılırken geriye dönüş yönteminden de yararlanılmıştır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in karısı Sona Xanım’ın karakter özellikleri, Tağıyev’in sapkın duyguları geriye dönüş yöntemiyle okuyucuya sunulur.

Mixaylovski Jenya’ya Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in eski karısının çoktandır öldüğünü, kendisine yeni bir eş aradığını, oğlunun baldızı olan Sona Xanım’ı beğendiğini fakat yaşı küçük olduğu için ona tam olarak açıklamadığını anlatır. O dönem Sona Xanım’ın yaşının küçük olduğunu, Tağıyev’in onu kızım diye sevdiğini zaman zaman dizleri üstüne oturtup onu okşadığını söyler. Tağıyev, Sona Xanım on sekiz yaşına geldiğinde ona Mixaylovski aracılığıyla mektup yazarak hislerini açıklar ve onunla evlenmek ister. Mixaylovski, Tağıyev’in talimatıyla başkasıyla nişanlı olan Sona Xanım’ı entrikayla nişanlısından ayırdığını geriye dönüş yöntemiyle ifade eder.²⁴⁵⁷

Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in evinde çalışan Jenya’yı görmek için gelen Pavluşa onu ipek güzel bir elbisenin içinde görünce Jenya’nın burjuva tarafından nasıl kandırıldığını düşünüp “*Vaxtilə bu qız hər gecə öz köynəyini, səhər təmiz geymək üçün axşamdan yuyub qurudurdu və ütüləyirdi; geymək üçün ikinci bir köynəyi də yox idi.*”²⁴⁵⁸ diyerek onunla geçirdiği günleri hatırlar.

²⁴⁵⁶ Ordubadi, GB, s. 28-29.

²⁴⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 187-196.

²⁴⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 152.

3.5.1.5. Montaj Tekniği

Romanda montaj tekniği, olayların akışına uygun olarak alıntılar şeklinde uygulanmıştır. Bu alıntılar kimi zaman roman hikâyelerden, kimi zaman şiir ya da halk türkülerinden kimi zaman ise haberleşme aracı olan ilan ve telgraflardan yapılmıştır.

Örneğin romanda işçilerin ve Bolşeviklerin 1 Mayıs günü yapacakları gösteriyle ilgili Bakı şehrinde talanların ve katliamların yapılacağına dair çar hükümeti bir söylenti çıkarır. Bu söylentinin halk arasında yayılması üzerine şehrin varlıklı aileleri şehri birkaç gün öncesinden terk etmeye başlarlar. Hacı Zeynalabdin Tağıyev de bunlardan biridir. O da ailesiyle beraber Merdekan köyüne gider. Onun Bakı'dan ayrılışıyla ilgili halk şairlerinden Maştağalı Ağababa'nın yazdığı şiire romanda yer verilmiştir:

*DövlətlİYəm, var dövlətim bihesab,
Eyləmirəm heç bir şeydən ictinab,
Onda ki, bu şəhərə düşər inqilab,
Mən qaçaram Mərdəkana, nə vecimə?*²⁴⁵⁹

Şiirde Tağıyev'in hesap edilemez derece zengin olduğu, utanç ya da üzüntü duymadığı, inkılabın olacağını anladığında hiçbir şeyi umursamadan Merdekan'a kaçtığı anlatılmak istenmiştir. Romanda böyle bir anlatıma yer verilmesinin sebebi; Azerbaycan, Sovyetler Birliği tarafından işgal edilip ülkede Sosyalist rejim kurulduğunda Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in bütün mal varlığına el konulması ve onun Merdekan köyündeki bağ evine yerleştirilmesidir. Romanda alıntılanan bu şiir yoluyla bu olaya bir gönderme yapılmıştır.

Bakü'de ufak çapta başlayan iş bırakma eylemleri zamanla bütün şehre yayılmış, şehirdeki petrol sanayisi durma noktasına gelmiştir. Petrol sanayicileri mağduriyetlerini bildirmek için Tiflis'e bir telgraf gönderirler. Bu telgraf sadece sanayicilerin mağduriyetiyle ilgili değildir. İşçilerin verdikleri zararlarla da alakalıdır. Petrol sanayicileri şurasının başkanı olan Tağıyanosov telgrafında işçilerin bu eylemine son vermek için Bakü valisinin talebine dayanarak “*işlərin qorxulu vəziyyətini nəzərə alaraq, istənilən qüvvənin tezliklə göndərilməsinə binagüzarlıq edəsiniz.*”²⁴⁶⁰ ifadeleriyle askeri kuvvetin acilen gönderilmesini ister.

²⁴⁵⁹ Ordubadi, GB, s. 107.

²⁴⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 108.

Romanda Binbir Gece Masalları'ndan da alıntı yapıldığı görülmektedir. Mixaylovski, kadim Doğu yaşamına özenen Sona Xanım'a "*Bağdad Dünyası*" adlı bir kitaptan söz eder. Bu kitaptaki "*Mavi Gözlü Zərgə*" adlı hikâyenin kadınların erkeklerini nasıl aldatabileceğine dair yardımcı olacağını dile getirir. Bu konuya oldukça meraklı olan Sona Xanım, kitabı ertesi güne getirmesini ister. Ardından "*Min bir gecə*" kitabından "*Zəni-Həmtami (Hamamçının arvadı)*" adındaki hikâyeyi "*Hekayə belə başlayır: hamamçının arvadı çox gözəl idi. Yaşadığı məhəllədə ondan gözəl qadın yox idi.*"²⁴⁶¹ diyerek Mixaylovski'ye anlatır. Hikâyede birbirini seven hamamcının karısıyla ve şehzadenin cinsel ilişkiye girebilmek için hamamcıyı nasıl kandırdıkları anlatılmaktadır.

Bakü'de işçilerin genel greve gitmesi üzerine yerli Bakü burjuvası Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde toplanarak işçilere karşı birleşik cephe oluşturmak isterler. Bu cepheye destek sağlanması için Bakü Valisi'ne bir dilekçe gönderirler. Romanda bu dilekçeye yer verilmiştir. Bu dilekçede yabancı müessese sahipleri işçilere taviz verildiği için eleştirilmiş, işçilerin onların tavizleri sonucunda daha çok talepte bulunduğundan yakınılmış, bunun önüne geçilmezse yerli müessese sahiplerinin büyük zarara uğrayacaklarından söz edilmiştir. Burjuvanın sınıfının çıkarları için kendi içerisinde bile çatışma yaşadığı birbirlerini yok etmeye çalıştığı bu dilekçe sayesinde okuyucuya aktarılmıştır.

*Sizə məlumdur ki, yerli fabrik-zavod və mədən sahibləri əcnəbi sənaye sahibləri ilə müqayisə edilə bilməz. Onların bir çoxu böyük sərmayəyə malik olan şirkətlərdir ki, dünyanın bir çox yerində fabrik, zavod, mədən və müəssisələri vardır. Onlar üçün güzəştə getmək, yaxud bir ölkədəki müəssisəni tamamilə ləğv etmək o qədər də ağır deyildir.*²⁴⁶²

Bakü Valisi Nakaşidze'nin Peterburg'dan Bakü'ye geleceğini ve kendisine önemli bir mektup getireceğini öğrenen Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Məmməd Bəy'i arar, "*Hafiz'in kitabı*"nı getirip konuyla ilgili fal bakmasını ister. Məmməd Bəy kitabı getirir ve kitabın üzerine elini koyarak fallı ilgili Farsça bir dua okur. Bu Farsça duanın Türkçesi romanda dipnot olarak verilmiştir.

*Ey Hafizi Şirazi!
Bər mən nəzər əndazi!*

²⁴⁶¹ Ordubadi, GB, s. 177.

²⁴⁶² Ordubadi, GB, s. 179.

*Ma talibi-yek falim,
 Tu kaşifi-hər razi!
 Rast beku, bəhəqqi
 Şah–Nəbat xanimi Şirazi
 (Ey Şirazlı hafiz
 Mənə nəzər salasan
 Biz bir fal istəyirik
 Sən hər sirri açansan
 Şirazlı şah Nəbat xanıma
 And verirəm, düzünü deyəsən!)*²⁴⁶³

Romanda okunulan bu duaya baxıldığında “Hafiz’in kitabı”ndan kastedilənin Hafız-ı Şirazi’nin Hafız Divanı adlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Məmməd bəy Farsça yazılan kitaptan rastgele bir yer seçip çıxan ilk dizeleri okur. Türkçə tərcüməsini də yapar. Bu dizələr Hafız-ı Şirazi’nin Hafız Divanı’na aittir.²⁴⁶⁴

*Gəl, gəl ki, padişahın zəfər və qalibiyyət bayrağı yetişdi,
 Fəthin, şadlığın müjdə xəbərləri günəşə və aya qədər uçaldı,
 Bəxtin üzü qalibiyyət çöhrəsinin niqabını açdı.
 Ədlin kəmalı, yardım diləyənlərin köməyinə gəldi,
 İndi dövrən çox yaxşı dövr redir, çünki ay gəlmişdir,
 Dünya öz məramına yetişəcəkdir, çünki şah gəlir.*²⁴⁶⁵

Romanda xalqı bilgiləndirmək, xalqdan bəzi tələp və istəklərdə bulunmaq üçün ilanlara yer verilmişdir. Bu ilanlardan ilki Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in Sona Xanım üçün eve xidmətçi alımıyla ilgili gazetesində verdiği ilandır. Bu ilan sayəsində Jenya, eve xidmətçi olaraq girebilmişdir: “Qarderob saxlamaq üçün savadlı bir rus qızı lazımdır. Yaşı iyirmidən yuxarı olmamalıdır. Ailəsinin Bakıda olmaması və özünün təmiz, tərbiyəli olması qulluğa qəbul olunmaq şərtlərinin birincisidir.”²⁴⁶⁶

Başka bir nümunə isə Bakü Emniyyət Müdürlüyünün inkılapçılara katılanların sayısını azaltmaq və Bakü şəhərindəki işsizləri təmizləmək üçün verdiği ilandır: “İşsizlər öz xahişləri ilə Bakını tərk edib öz vətənlərinə gətməlidirlər. Öz rizası ilə gətməyənlər inzibət tərqi ilə göndəriləcəkdir.”²⁴⁶⁷

²⁴⁶³ Ordubadi, GB, s. 216.

²⁴⁶⁴ Hafız-ı Şirazi, Hafız Divanı, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İkinci Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Eylül 2013, s. 251

²⁴⁶⁵ Ordubadi, GB, s. 217

²⁴⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 126.

²⁴⁶⁷ Ordubadi, GB, s. 292.

3.5.1.6. Diyalog Tekniği

Romanda diyalog tekniğine sıkça yer verilmiştir. Anlatıcının kahramanlar arasındaki diyaloglara müdahale etmediği görülmektedir. Toplum içerisindeki yozlaşma, kahramanlar arasındaki fikir ayrılıkları, burjuva sınıfının işçi sınıfına karşı olan tavrı, halkın inkılaba ve inkılapçılara olan bakış açısı bu diyaloglarla daha anlaşılır hale gelmiştir.

Örneğin Pavluşa ve arkadaşları atlı tramvayla Sergey'in evine giderken yolcular arasında geçen diyaloglardan insanların Hacı Zeynalabdin Tağıyev'e olan bakış açıları ortaya çıkar. Bu diyaloglardan anlaşıldığına göre halk arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in zenginliğinin onun Allah tarafından mübarek bir kişi seçilmesinden kaynaklandığına inanılmaktadır. Halk onun rüyasında Halife Ali'yi gördüğüne, Halife'nin ona bir altın verdiğine, uyandığında bu altını elinde bulan Tağıyev'in altını hazinesine kattıktan sonra zenginleştiğine inanmaktadır.

- *Sən anlamırsan eşşəyin birisi. Nəsrəddin şah hacıya kağız göndərir.*
- *Elədir! Hacı yuxuda qırmızıgöz Murtaza Əlini görüb. Həzrət Əlinin özü hacıya bir qızıl əta buyurmuşdur. Hacı yuxudan dıksınərək qalxıb görüb ki, əlində bir şey vardır. O saatda lampanı yandırır, baxıb görüb ki, əlindəki pul cənab Əlinin verdiyi qızıl puldur. Pulun bir tərəfində "Zərb filbəldətül Kufə", o biri tərəfində isə "Əmirəlmöminin Əliyyə vəliyullah" sözləri yazılmış imiş.*
- *Hacı həmin qızılı salıbdır öz xəzinəsinə, indi dövləti başlayıb daşmağa. Ha xərcəsin, qurtarmayacaq ki!*²⁴⁶⁸

Yine yolculuk esnasında geçen başka bir diyalogda ise toplumda adaletin sadece zenginlerden ve güçlülerden yana olduğunu, işçilerin kuyularda öldürüldüğünü ve suçluların ceza almamak için rüşvet verdiklerini, toplumun hak ve adalet açısından yozlaştığını görmek mümkündür. Yolculuk esnasında bir yolcunun "*Bir palazqulaq yüzlik ona, bir palazqulaq yüzlik də pristavın ovcuna basdıq, qurtardı.*"²⁴⁶⁹ ifadelerinden dört İranlının kuyuda ölmesiyle ilgili olayda hâkime, memura ve İran Konsolosu'na rüşvet verdiği anlaşılmaktadır.

Romanda Bolşevik kadının korkusuz olması gerektiği, erkeklerden bağımsız hareket edebileceği Jenya ve Pavluşa arasındaki diyaloglarla okuyucuya aktarılmıştır. Pavluşa, Jenya'nın matbaada çalışmasından ve yasaklı yayınları dağıtmasından endişe

²⁴⁶⁸ Ordubadi, GB, s. 25.

²⁴⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 26.

duyar. Jandarmaların ve polislerin onu artık tanıdığını, bu yüzden bu faaliyeti yapmamasını ister. Bunun üzerine Jenya Pavluşa'ya dostluklarının bozulmaması için işlerine karışmamasını söyler:

-Mən sənın mətbəədə işləməyini və dairələrə ədəbiyyat aparmağını heç məsləhət görmürəm.

-Bunun səbəbini göstərə bilməzmişən?

-Səbəbi odur ki, jandarmalar və polis nəfərləri səni artıq tanıyırlar. Qorxuram ki, səni tutalar....

- Qorxan adam çar hökuməti ilə mübarizə apara bilərmi?

-Yox, mən özümdən qorxmuram. Qorxum ancaq səndəndir.

-Məndən qorxma, mənim də özümə görə aqlım, özümü müdafiə etməyə tədbirim var. Mən də sənə məsləhət görürəm ki, dostluğumuzun pozulmaması üçün mənim işlərimə qarışma.²⁴⁷⁰

Çar rejiminin sadəcə Bakü'də değil tüm Kafkasya'da Bolşevik rehberlerini hapsetmeye ve sürgüne göndermeye başlamasından sonra Bakü Bolşeviklerinin rehberi olan ve Tiflis'te tutuklu bulunan Lado Ketsxoveli'nin öldürülmesi haberi Pavluşa, Jenya ve arkadaşları arasında geçen diyalogda ortaya çıkar.

Sergey Vasiliç'in Pavluşa'ya Tiflis'teki gelişmeleri sorduğunda Jenya, "*Lakin zalım çar jandarmaları Lado yoldaşa dustaqxananı da çox gördülər.*"²⁴⁷¹ diyerek Lado'nun Çar rejimi tarafından öldürüldüğünü ima eder.

Romanda Burjuva sınıfının işçi sınıfına karşı bakış açısının aşağılayıcı ve küçümseyici olduğu sürekli vurgulanmıştır. Zengin bir burjuva olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in eşi Sona xanım'ın kendisi için ev hizmetçisi seçerken Jenya ile girdiği diyalogda sanki kendisine köle alıyormuş gibi davrandığı görülür. Burjuva sınıfının yoksul işçi sınıfını köle olarak gördüğü Sona xanım ve Jenya arasındaki diyaloglarda kendisini gösterir:

Xanım suallarını kəsmədi:

- Bədənində yaran-zadın yoxdur ki?

- Yoxdur!

- Xəstə olmusanmı?

- Yox, olmamışam.

- Dişlərinin hamısı yerindədirmi?

- Bəli, yerindədir.

- Ərə gedib boşanmışan ki?

- Yox,ərə getməmişəm.²⁴⁷²

²⁴⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 38.

²⁴⁷¹ Ordubadi, GB, s. 121.

²⁴⁷² Ordubadi, GB, s. 131.

Sona xanım'ın işçilərə qarşı olan bu tavrı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Mixaylovski ilə kurmuş olduğu diyalogda da görülür. İşçilərin grev yapması üzərinə Sona xanım, “- *Ayaqlanırlar! Mərdarlar!*” ifadəsini kullanır. Tağıyev'in fabrikasında işçilərin greve başladığını ögrenen Sona xanım onlara “- *Alçaqlar*” şəklində hitap eder.²⁴⁷³

Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilə Mənşevik lider Lev Şendrikov arasında geçən diyalogda inkılapçıların fərqli kollara ayrıldıklarını və aralarındakı fikir ayrılıqlarını görmək mümkündür. Lev Şendrikov, Tağıyev'le para qarşılığında iş birliğı yaparak işçilərin arasına nifak sokmaktadır. Mənşeviklərin burjuvaziylə anlaşılarək işçilərə və Bolşeviklərə ihanət ettiğini göstərməsi bakımından bu diyalog önəmlidir.

Hacı soruşdu:

- Tətilin başında duran kimlərdir? Hansı firqələrdir?

- Bolşeviklər, mənşeviklər, daşnaqlar və hiçokistlərdir.

- Daşnaqlar bizə söz vermişlər. Tətildə axıra qədər iştirak edə bilməyəcəklər.

- Elədir, Hacı. Onlar təmiz adamlardır, onları bolşeviklərlə müqayisə etmək olmaz. onlar öz adamlarını qandırmağı bacarırlar.

- Eslər nə fikirdədirlər?

- Onlar azdırlar. Əhəmiyyətləri yoxdur.

- Bu tətilin tələbləri nədir?

*- Tələblərin surətini yazıb gətirmişəm.*²⁴⁷⁴

Montin tutuklanıp məhkəməyə çıxarılırkən məhkəmə önündə bekleyen insanların aralarında konuşmalardan Bolşevikləri və Montin'i destekledikləri və ona övgülər düzdükleri “- *Kaş bizim əlli nəfərimizi Sibirə göndərəydilər, amma ona bir şey etməyədilər!* - *Amma hayıf oğlana, misli-bərabəri olmayan bir oğlandır!*”²⁴⁷⁵ şəklindəki diyaloglardan anlaşılmaktadır.

Məhkəmə sonrası Montin'in sərbəst bırakılması üzərinə Bolşevik qarşısı olanlar isə məhkəmədən çıxarkən çar hökumətini eleştirir. Aralarında geçən diyalogda “*Haramzadənin birisi dünyanı vurub bir-birinə; padşahın pristavını bihörmət edib, nəçə dəfə dustaqdan qaçıbdır, buyurun görək belə adamı azad buraxmağın nə mənası*

²⁴⁷³ Ordubadi, GB, s. 172.

²⁴⁷⁴ Ordubadi, GB, s. 173.

²⁴⁷⁵ Ordubadi, GB, s. 224.

vardır?”²⁴⁷⁶ ifadelerinden Montin gibi bir adamın salıverilmesinin büyük bir yanlışlık olduğu dile getirilir.

3.5.1.7. İç Çözümleme

Hâkim bakış açılı üçüncü tekil kişi anlatıcının olduğu romanlarda iç çözümleme yöntemi romanda en çok başvurulan yöntemlerden bir tanesidir. Anlatıcı hâkim bakış açısına sahip olduğu için romanda karakterlerin düşünce dünyalarını bilir ve bunu okuyucuya aktarmış olur. Dolayısıyla “Gizli Bakı” romanında da bu yöntemin sıkça uygulandığı görülmektedir.

Pavluşa, Sergey’in evine yerleşmiş ve bir süre sonra Jenya’yla yakınlaşmaya başlamıştır. Çoğu zaman gece geç saatlere kadar beraber zaman geçirirler. Yine bu gecelerin birinde Jenya başını Pavluşa’nın omzuna koyar ve Pavluşa’nın kitap okumasını dinler. Pavluşa’ya omuzunun ağrıyıp ağrımadığını soran Jenya’ya “*Ürəyimin döyüntüsü çiyimin yorğunluğunu unutturdu.*” diyerek karşılık veren Pavluşa, Jenya’nın “*Bu nə sözdür? Mən anlamadım, nəcə yə’ni ürəyimin döyüntüsü?*” sözleri üzerine Jenya’ya karşı olan hislerini, onunla ilgili bir gelecek kurma planının sorgulamaya başlar. Bu sorgulama anlatıcı tarafından “*Pavluşanın gözünə yuxu getmirdi. Jenyanın ona “bu nə sözdür?” deməsinə müəyyən bir məna verə bilmirdi. Fikrində bir qarşıqlıq əmələ gəlmişdi.*” ifadeleriyle iç çözümleme şeklinde aktarılır. Anlatıcı Pavluşa’nın Jenya ile bir aile hayatı kurmayı hayal ettiğini fakat yaşadıkları muhitin buna imkân verip veremeyeceği konusunda tereddütte kaldığını belirtir.²⁴⁷⁷

Yapmış olduğu Bolşevik faaliyetlerden dolayı Jenya’yı Çar casusu olan bir genç takip eder. Gencin casus olduğunu anlayan Jenya bir şekilde onunla tanışmayı başarır ve ona yakınlaşarak onu kullanmaya çalışır. Genç casus Jenya’dan hoşlanmış, ona karşı sevgi beslemeye başlamıştır fakat görevi ve sevgisi arasında bir seçim yapmak zorundadır. Onun bu düşüncelerini “*O sevir, lakin özünü o sevgidən çəkindirirdi, çünki onun vəzifəsi ilə sevgisi bir yerdə yaşaya bilməzdi.*”²⁴⁷⁸ şeklinde iç çözümleme yöntemiyle açıklayan anlatıcı “*Gənc, qızı tutdursunmu? Jandarmaların əlinə versinmi?*

²⁴⁷⁶ Ordubadi, GB, s. 228.

²⁴⁷⁷ Ordubadi, GB, s. 32.

²⁴⁷⁸ Ordubadi, GB, s. 53.

Onun sürgünlərdə, dustaqxanalarda çürüməsinə imkan yaratsınmı?”²⁴⁷⁹ diyerek genç casusun Jenya’yı yakalatıp yakalatmamak konusunda kararsız kaldığını anlatır.

Pavluşa, Jenya’yı kışkırdığı için Jenya’nın genç casusla görüşmesini ve onunla Batum’a gitmesini istemez fakat Jenya’nın Batum’dan başarıyla dönmesi sonucu ona karşı olan alakası tamamen değişir. Onun sağlam bir işçi ve sevgilisine sadık bir kız olduğuna inanmış olur. Yine onunla gelecek hayalleri kurmaya başlar. Jenya’yı jandarmaların yakaladığını, sürgüne gönderdiklerini, onu görmek için hükümetten izin istediğini ve kendisinin de yakalandığını hayal eder. Onun bu düşünceleri iç çözümleme yöntemiyle aktarılır.²⁴⁸⁰

Jenya, Pavluşa’nın kitaplarının arasında “*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmaq lazımdır*” yazılı bir not bulur. Jenya, bu yazıyı okuduktan sonra Pavluşa’ya karşı büyük bir kıskançlık duyar. Pavluşa ile kurmak istediği aile birliğini bozmaya çalışan Katya’nın kim olduğunu öğrenmek ister. “*Qısqanclıq nişanəsini Jenyanın bütün varlığından oxumaq mümkün idi.*” diyen anlatıcı, daha önce yüzünü görmediği, adını bile işitmediği Katya’ya karşı Jenya’nın içinde bir kin doğduğunu iç çözümleme şeklinde aktarır.²⁴⁸¹

Pavluşa, Jenya’nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in evinde hizmetçi olarak çalışmasına karşıdır. Jenya ise Pavluşa’nın bütün itirazlarına rağmen evde hizmetçi olarak çalışacağını söyler. Bunun üzerine Pavluşa Jenya’ya “*Elə isə biz bir daha görüşməyəcəyik.*”²⁴⁸² diyerek Jenya’dan ayrılır. Sonrasında Pavluşa’nın bu sözlerinden duyduğu pişmanlık romanda geçen “*Bütün fikirləri Jenya ilə, onunla keçiridiyi günləri xatırlamaqla məşğuldu. Neçə gündən bəri idi ki, Jenyanı görmək istəyirdi.*”²⁴⁸³ ifadeleriyle iç çözümle şeklinde aktarılır.

²⁴⁷⁹ Ordubadi, GB, s. 54.

²⁴⁸⁰ Ordubadi, GB, s. 64.

²⁴⁸¹ Ordubadi, GB, s. 70.

²⁴⁸² Ordubadi, GB, s. 137.

²⁴⁸³ Ordubadi, GB, s. 150.

3.5.1.8. İç Monolog:

Romanda kahramanların olaylar ve durumlara karşı bakış açılarının daha iyi bir şekilde anlaşılmasında iç monolog yöntemi oldukça faydalı bir yöntemdir. Bu amaçtan hareketle “Gizli Bakı” romanında kahramanların olaylara karşı iç dünyalarında vermiş olduğu tepkiler iç monologlar arayıcılığıyla okuyucuya aktarılmıştır.

Örneğin Jenya ile günden güne yakınlaşan ve ona karşı bir sevgi beslemeye başlayan Pavluşa ilişkilerinin geleceği hakkında düşünmeye başlar. “*Mənə bir yoldaş lazım deyilmi? Lazımdır!.. lakin Jenya da mənim düşündüyüm kimi düşünürmü? Bunu Jenyanın özündən soruşmaq mümkün olacaqmı?*”²⁴⁸⁴ diye kendi kendine düşünen Pavluşanın, iç monolog yöntemiyle Jenya’yla evlenme fikrini gözden geçirdiği görülmektedir.

Pavluşa fakir bir demir işçisidir. Çalıştığı fabrikadan kovulduktan sonra Sergey Vasiliç’in evine yerleşir. Pavluşa, “*Görəsən bütün Bakıda Sergey Vasiliç kimi də fəqir və yoxsul bir adam var mı? Bəli vardır! Həmin yoxsul da mənəm!*”²⁴⁸⁵ diyerek hiçbir şeyinin olmadığını, bu kaldığı fakir ve yoksul evin kendi varlığıyla daha da yoksullaştığını düşünür. Onun bu düşünceleri iç monolog aracılığıyla aktarılır.

Jenya peşindeki çar casusu gençle tanışmış ve kendisini Batum’a götürmesi için genci ikna etmiştir. Bu sayede yasaklanmış yayın organlarını Bakı ve Batumi arasında götürüp getirebilecektir. Yola çıkmadan önce Jenya, bu genç casusu alt edeceğinden emindir. “*Bu gənc də, bunun kimi yüzləri də çar polisinin xain məqsədi yolunda istifadə edilən bir alətdir.*”²⁴⁸⁶ diyerek bu genç gibi birçok gencin çar rejimi tarafından kullanıldığını iç monolog yöntemiyle dile getirir.

Jenya’yı Batum’a götüren genç casus, kalacakları otelin odasına yerleştikten sonra Jenya’nın bavulunda yasaklı yayınları bulmak umuduyla bavulu gizlice aramaya başlar. Bavulun içinde istediği yayınları bulamayan genç casus “*Bütün zəhmətlərim hədəmə getdi. Hökumətin pulunu xərcələdim. Qız inqilabçı deyilmiş. O məni aldadırmış.*

²⁴⁸⁴ Ordubadi, GB, s. 32.

²⁴⁸⁵ Ordubadi. GB, s. 35.

²⁴⁸⁶ Ordubadi, GB, s. 54.

Batumiyə gəzməyə getmək istədiyi üçün mənə yaxınlaşmış.”²⁴⁸⁷ diyerek yaşadığı hayal kırıklığını iç monolog yöntemiyle dile getirir.

Pavluşa'nın kitaplarının arasında “*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmaq lazımdır.*” yazılı bir kâğıt bulduktan sonra Jenya, Pavluşa'nın kendisine ihanet ettiğini düşünür ve onunla yapmak istediği evlilik fikrindən vaz geçme kararını “*Onun mənə sevgi elan etməklə bərabər başqa birisini sevməsi nə qədər ağır bir təhqirdir! Mən bir daha onu bağışlamayacam.*”²⁴⁸⁸ iç monolog yöntemi aracılığıyla dile getirir.

Jenya'nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde çalışmaya devam etmesi üzerine onunla bir daha görüşmək istemeyen Pavluşa, bir süre sonra bu kararından pişmanlık duymaya başlar. Jenya'yla geçirdiği günleri düşünür. Bir yandan kalbinin sesini dinleyip Jenya'yı görmek isterken diğer yandan “*İndi o mənim üçün yad bir adam deyimi? O, mənim sözümə baxmadı, gedib milyonçu evinə girdi. Daha nə dostluq, nə sevgi?!*”²⁴⁸⁹ diyerek iradesine hâkim olmak ister. Pavluşa'nın kalbiyle iradesi arasındaki bu çatışma iç monolog yöntemiyle aktarılır.

Pavluşa, Jenya'nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde hizmetçi olarak çalışmasını onun Burjuva sınıfına dahil olmak istediğine yorar. Ona göre Bolşevikler var olan muhite uyum sağlamak yerine o muhiti değiştirmek ister. Jenya'nın ise var olan muhitle barışmak istediğini, bu muhite tabi olmaya çalıştığını düşünür. “*Burjuaziyanın tənbəlcəsinə yaşayışı, Jenyanın iliyinə qədər təsir eləmişdir. O, burjuaziya həyatının iyrənc incəliklərini öyrənmiş, nazik ipəklərə bürünmüş, ətirlər içərisində çimməyi sevmişdir.*”²⁴⁹⁰ diyerek Jenya'nın Bolşeviklik davasından ayrıldığını dile getirir.

Jenya, Pavluşa ile en son buluştukları yere Pavluşa'nın onu görmək için geleceği umuduyla gider. Buraya giderken yolda “*Kainat dünən gördüyüm kimidir. O mənim fikrim qədər dəyişməzdir.*”²⁴⁹¹ diyerek kendi kendine konuşur. Buluştukları yere geldikten sonra Pavluşa'yı beklemeye başlar. Burada Jenya'nın Pavluşa ile aralarındaki ilişkinin bir muammaya dönüşmesinden dolayı duyduğu rahatsızlık “*Biz nə vaxta qədər*

²⁴⁸⁷ Ordubadi, GB, s. 56.

²⁴⁸⁸ Ordubadi, GB, s. 71.

²⁴⁸⁹ Ordubadi, GB, s. 150.

²⁴⁹⁰ Ordubadi, GB, s. 151.

²⁴⁹¹ Ordubadi, GB, s. 162.

*bu kimi yerlərdə görüşəcəyik? Biz nə vaxta qədər tapmaca şəklində qalacağıq?”*²⁴⁹² sözləriylə iç monolog şəklində aktarılır.

Pavluşa'nın buluşmaya gəlməməsi üzərinə Jenya, ailə kurmaq üçün sadəcə sevginin yeterli olmadığını aynı zamanda insanların da aynı seviyede olması gerektiği kanaatine varır. Jenya, “*Mən öz yolumla gedəcəm. O məndən ayrılıb getsə də, mən öz hərəkətlərimin mündəricəsi içərisində saxlanan həqiqətlər haqqında ona bir söz belə deməyəcəm.*”²⁴⁹³ diyerek kendi bildiği yoldan gitmek istemediğini, Vasya'nın yanlış fikirlerini Pavluşa'nın parti intizamı diye kabul ettiğini iç monolog yöntemiyle dile getirir.

Jenya'nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde çalışmasına başında beri tepki gösteren ve bu konuda Pavluşa'yı etkisi altına alan Vasya, dönüş yolunda Jenya'yı Tağıyev'in evine kadar takip eder. Jenya kapıyı çalıp eve girer. Vasya ise sokağın köşesinde durup kendi kendine konuşmaya başlar. Vasya'nın Jenya ile ilgili düşünceleri iç monolog yöntemiyle aktarılmıştır:

*Get! Sən başdan-ayağa şübhə içindəsən! Sənin sevgin də, baxışın da, işin də, sözlərin də, gözlərin də bir şübhədir. Sən ən yaxşı bir bolşeviki bizim əlimizdən alıb özünlə bərabər çirkəbə salmaq üçün hazırlanırsan, lakin mən bununla mübarizə edəcəm. Sən onu bilməlisən ki, hazırda milyonçu evində işlətdiyin ətirlər, bir az əvvəl azaldığı yolunda mübarizə apardığın Bakı proletariyatının qanı və təridir!*²⁴⁹⁴

3.5.2. Anlatı Yerlemləri

3.5.2.1. Zaman

“Gizli Bakı” romanı 1927 yılında yazılmaya başlanmış ve 1940 yılında yayımlanmıştır. Ancak romanda geçen olayların zaman dilimi 1897 ile 1905 yılları arasını kapsamaktadır.

Romanın “Zavodda” adlı ilk bölümünde makine teknisyeni olarak görev yapan Çelman Pavluşa'ya, “*Sən bu ilin hansı il olduğunu bilirsənmi?*” şeklinde bir soru sorur sorar. Pavluşa ise “*-Çox gözəl bilirəm- 1897-ci ildir.*” diyerek cevap verir.²⁴⁹⁵ Bu

²⁴⁹² Ordubadi, GB, s. 163.

²⁴⁹³ Ordubadi, GB, s. 163.

²⁴⁹⁴ Ordubadi, GB, s. 165.

²⁴⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 4.

diyalogdan romanda olayların başlangıç zamanının 1897 yılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıl içerisinde Bakü'deki Bolşevik işçiler gizli bir örgüt kurmaya ve bu konuda Tiflisli Bolşeviklerden yardım almaya karar verirler. Bunun üzerine romanda 1901 yılında Tiflis'teki komitesinin Bakü'de gizli bir gazete çıkarılması için Lado Ketsxoveli'yi Bakü'ye gönderdiği görülmektedir.²⁴⁹⁶ Aradan geçen bu dört yıllık süre zarfında Pavluşa çalıştığı fabrikadan kovulmuş ve Sergey'in yanına yerleşmiştir. Pavluşa ve Jenya arasında duygusal bir yakınlık başlamıştır.

“*Borba Gəzeti*’ *Çıxdı*” adlı bölümde Bakü işçileri için önemli bir yer tutan gizli bir toplantı düzenlenir. Bu toplantıya Bakülü Bolşeviklerin gizli yayın organlarının basımında liderlik yapan Lado Ketsxoveli de katılmıştır. Toplantının konuşmacısı “*Yoldaşlar! 1901-ci ilin sentyabr ayı Bakı proletariatının nailiyyət ayı hesab olunur.*”²⁴⁹⁷ diyerek toplantının açılışını yapar. Bu tarih, Bakü'deki Bolşevik işçilerin ilk defa “*Borba*” adlı gazeteyi çıkarması bakımından önemlidir.

Romanda, “*May Nümayişi*”²⁴⁹⁸ başlıklı bölümde 1902 yılına gelindiği görülmektedir. Mayıs ayında düzenlenmesi gereken İşçi Bayramı gösterileri 21 Nisan Pazar günü yapılır. Orduda onbaşı olarak görev yapan Pavlov Vladimir'in hanımından aldığı mektubun tarihi ise 25 Temmuz 1902'dir.²⁴⁹⁹ Pavlov, Jenya ile tanıştığında bu mektubu ona okur. Dolayısıyla Jenya'nın Pavlov'la tanışması bu tarihten sonrasına tekabül eder.

Romanın “*Çarşafılı Qadın Aradan Çıxdı*”²⁵⁰⁰ adlı bölümünde Bakü'deki Bolşevik hareketinin liderlerinden olan Lado Ketsxoveli tutuklanır. Romanda onun tutuklanma tarihi Eylül 1902 olarak belirtilmiştir.

Bu bölümden sonra “*İki Mart Nümayişi*”²⁵⁰¹ başlıklı bölüm gelmektedir. Bu bölüm “*1903-cü ilin yazı heç kəsin gözləmədiği bir ruh yüksəkliyi ilə gəldi.*” cümlesiyle başlar. Dolayısıyla Lado Ketsxoveli'nin tutuklanmasından bu bölüme kadar bir yıla yakın bir süre geçmiştir. Bu bölümde mart ayının ikisinde işçiler büyük bir gösteri düzenler. Nisan ayının on sekizinde gazete işçileri de greve başlar. Aynı yılın 27 Nisan

²⁴⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 36.

²⁴⁹⁷ Ordubadi, GB, s. 38.

²⁴⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 63.

²⁴⁹⁹ Ordubadi, GB, s. 78.

²⁵⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 88.

²⁵⁰¹ Ordubadi, GB, s. 91.

tarihinde ise büyük bir “Bir Mayıs” gösterisi yapılır.²⁵⁰² Nisan ayının yirmi dokuzunda başlayan küçük grevler temmuz ayının ikisinden sonra işçiler arasında genel bir greve dönüşmeye başlar. 2 Temmuz günü “*Maşınqayıran Zavodu*”nun, 5 Temmuz günü demir yolu işçilerinin greve yapmaya başladığı, bunun üzerine “*Neft Sənayiciləri Şurası*”nın ayın altısında toplandığı romanda ifade edilir.²⁵⁰³ Hükümetin ise bu grevlere karşı tedbir olarak greve katılan işçilerin işten çıkarılacağı hususunda 13 Temmuz tarihli bir duyuru yayımlar.²⁵⁰⁴

Romanda Bolşevik hareketinin liderlerinden olan Montin’in 11 Ağustos tarihinde tutuklandığı, Ağustos’un 23’ünde Jenya’nın Tiflis’ten gelen Bolşeviklerle görüştüğü ve Lado Ketsxoveli’nin öldürüldüğünü öğrendiği dile getirilir. Jenya’nın arkadaşlarına Tiflisli Bolşeviklerin getirdiği mektubu okuduğu ve bu mektupta Lado Ketsxoveli’nin 17 Ağustos 1903 tarihinde Çar askerleri tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır.

“*Hacının Evində Ziyafət*” başlıklı bölüme kadar olayların 1903 yılında geliştiği görülmektedir. Bu bölümde “1904-cü ilin noyabrında Tiflisdə Qafqaz komitələrinin Bolşevik konfransı çağrıldı.”²⁵⁰⁵ ifadesiyle romanda zaman olarak 1904 yılına geçildiği anlaşılmaktadır.

Bu zaman dilimine kadar geçen sürede Jenya, Hacı Zeynelabdin Tağıyev’in evinde çalışmaya başlamıştır. Bakü’nün zengin burjuvalarının Tağıyev’in evinde toplanıp işçiler aleyhine aldıkları kararları Jenya gizlice not almaktadır.

Romanın “*Zidd Fikirlər Məngənəsində*”²⁵⁰⁶ adlı bölümünde ise 1904 yılının sonlarına doğru gelindiği anlatıcı tarafından dile getirilmektedir. Bu bölümde Jenya ile Pavluşa arasında derin fikir ayrılıklarının olduğu göze çarpmaktadır. Pavluşa Jenya’nın Tağıyev’in evinde hizmetçi olarak çalışmasına karşıdır. Bunu Bolşevikliğe aykırı bir hareket olarak görür. Bu bölümden “*Silahlı Üsyan Hazırlığı*” başlıklı bölüme kadar olayların 1904 yılında geçtiği anlaşılmaktadır. Jenya, gimnazyumya girebilmek için Mixaylovski aracılığıyla Teknikler Mektebinde sınavlara hazırlanmaya başlar. Bu sırada

²⁵⁰² Ordubadi, GB, s. 102.

²⁵⁰³ Ordubadi, GB, s. 107-108.

²⁵⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 118.

²⁵⁰⁵ Ordubadi, GB, s. 135.

²⁵⁰⁶ Ordubadi, GB, s. 149.

Mixaylovski, Jenya'ya olan hislerini belli eder. Jenya ise bu durumu fırsat bilerek hem buradaki öğrencileri örgütler hem de Hacı Zeynelabdin Tağıyev ve hanımı Sona Xanım'la ilgili sırları Mixaylovski'den öğrenmeye çalışır.

“*Silahlı Üsyan Hazırlığı*”²⁵⁰⁷ adlı bölümde ise yıl 1905'tir. Kafkasya Müttefik Komitesinin bu yılın şubat ayında Çar rejimine karşı silahlı bir hücum yapılması gerektiğini ileri sürdüğü dile getirilir. Bu bölümden romanın son bölümüne kadar olaylar 1905 yılı içerisinde geçer. Bakü Valisi Nakaşidze'nin Tağıyev'e Dış İşleri Bakanından getirdiği mektubun tarihi 14 Ocak 1905 olarak verilmiştir.

Bakü'deki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların başlangıcı yine aynı yıl içerisinde şubat ayının altısında gerçekleştiği görülmektedir. Bu çatışmalar sırasında Vasya, Susanna ile karşılaşır.²⁵⁰⁸ Romanda çatışmaların en şiddetli geçtiği günün 7 Şubat tarihi olduğu, bu çatışmalardan sonra Bakü Valisi Nakaşidze'nin öldürüldüğü, 1905 yılının mayıs grevlerinin daha öncekilerden farklı olduğu, Bolşeviklerin Kafkasya'da milliyetçi partilerle, Taşnaklar ve Fedaralist Partilerle mücadele ettiği ifade edilir.²⁵⁰⁹

Çar hükümetinin kışkırtması sonucu Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların Ağustos 1905 yılında yeniden başladığı görülür. Bu çatışmaların 6 Eylül'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 6 Ekim tarihinde ise Montin'in hapishaneden çıktığı ve Bakü'ye geldiği ifade edilir. Romanın son bölümünde Montin öldürülür.²⁵¹⁰ Onun ölümüyle ilgili herhangi bir tarih verilmemiştir. Dolayısıyla romanda anlatının zamanı 1905 yılında biter.

Romanda saat, gün, hafta vb. zamanla ilgili ifadelere de sıkça yer verilmiştir. Örneğin Jenya'nın Bolşevikler için sahte kimlik kartı ve bildiriler hazırlayan bir grupla beraber çalıştığı süre “*gündüz saat ikiden gecə saat on iki tamam qədər*”²⁵¹¹ şeklinde ifade edilmiştir.

²⁵⁰⁷ Ordubadi, GB, s. 196.

²⁵⁰⁸ Ordubadi, GB, s. 234-236.

²⁵⁰⁹ Ordubadi, GB, s. 273.

²⁵¹⁰ Ordubadi, GB, s. 291-292-293-294.

²⁵¹¹ Ordubadi, GB, s. 90.

Bakü şəhrinin valisi Nakaşidze'nin Hacı Zeynalabdin Tağıyev'i telefonla arama zamanı “*Səhər saat doqquzda qubernator Hacını telefona çağırdı*”²⁵¹² ifadesiyle romanda yer almıştır.

Jenya, Tağıyev'in evinden çıkıp kendi evine gittiği sırada yolda Vasya ve Susanna'yı görür. Jenya'nın Vasya'yı gördüğü gün romanda “*Bazar günü idi.*”²⁵¹³ şeklinde geçer.

3.5.2.2. Mekân:

Bakü: Romanda olayların büyük bir bölümünün geçtiği şehir Bakü'dür. Şehirde petrol sanayisi oldukça gelişmiş olduğu için Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen binlerce işçi Bakü'deki fabrikalarda çalışmaktadır. Dolayısıyla roman, “*Zavodda*” (Fabrikada) başlıklı bölümle başlar.

Vəzirova, romanda patronlar ve işçiler arasındaki zıtlıkların çıkış noktasını göstermek için olayların bir fabrikada başlatıldığını dile getirir. Romanın sonraki bölümlerinde kızılaşacak olan mücadelenin ve münakaşaların esasının fabrikadaki tartışmayla verildiğini belirtir.²⁵¹⁴

Roman, bir işçi mücadelesini anlatır. İşçilerin dayanışma içerisinde burjuvaziye ve rejime karşı baş kaldırışlarını hikâye eder. Bu sebeple o dönem için işçi sınıfının emeğinin sömürüldüğü, patronlar tarafından baskı ve zulme uğradıkları en önemli yerlerden biri fabrikalardır. Bu fabrikalar aynı zamanda işçilerin bir araya gelip örgütlenebileceği yegâne yerlerdir.

Nitekim, romanın bu giriş bölümünde makine ustası olan Çelman'ın Pavluşa'ya uygulamaya çalıştığı yıldırma faaliyetinin kapalı bir mekan olan Nobel Şirketine ait bir fabrikanın atölyesinde geçtiği görülür. Aralarında geçen tartışma esnasında işçilerin birleşerek Pavluşa'ya destek olmaları da yine bu atölyede gerçekleşir.

Pavluşa ve Çelman arasındaki çatışmanın geçtiği fabrika atölyesinden sonra romanda diğer bir kapalı mekân ise işçilerin yoğun olarak gittiği bir meyhanedir. Pavluşa, Əsgər və Ayrapet işçiler arasındaki dayanışmayı artırmak ve örgütlenme çalışmalarını konuşmak için en güvenilir yer olarak bu meyhaneyi seçmişlerdir.

²⁵¹² Ordubadi, GB, s. 217.

²⁵¹³ Ordubadi, GB, s. 267.

²⁵¹⁴ Vəzirova, s. 80.

Pavluşa, buraya gelen işçilər için “Onlar mühitin bütün ağırlığını öz üzərlərində daşıyır, əsrin bütün həqarətinə dözürlər. Burada oturanlar bizim yoldaşlarımızdır.”²⁵¹⁵ ifadəsini kullanır. Meyhane, işçiləri için Pavluşa’nın dile getirdiği bu hakaretden bir kaçma yeridir.

Pavluşa, Əsgər və Ayrapet, Kardeşir bölgesinde çalışmaktadırlar. Çelman, onların çalıştığı fabrikanın Kardeşir içinde birinci sırada yer aldığını dile getirir.²⁵¹⁶ Bu ifade, Bakü’de Kardeşir bölgesinde fabrikaların yoğun olarak bulunduğunu göstermektedir.

Pavluşa ve Əsgər arasında geçen konuşmalarda Pavluşa’nın “Ağşəhərdə, Balaxanıda, Sabunçuda, Bayılda, Bibiheybətə olan fəhlələr içərisindən də özümüə dostlar, həmfikirlər tapaq.”²⁵¹⁷ ifadəsindən Kardeşir dışında Bakü’deki bu semtlerde de işçilerin yoğun olarak bulundukları anlaşılmaktadır.

Romanın ana karakterlerinden biri olan Jenya, anne ve babasıyla beraber Sabunçu bölgesinde yaşamaktadır. Məmməd, Pavluşa ve arkadaşlarını yasaklı yayınları okumak için Sabunçu bölgesindeki Sergey Vasilic’in evine götürmek ister. Açık geniş mekân olan Telefonni Sokağı’nda atlı tramvaya binmek için beklerler. Bu sokakta Bakülüler arasında geçen diyaloglara yer verilmiştir. Pavluşa ve Jenya’nın ilk karşılaşmaları yer burasıdır.²⁵¹⁸

Pavluşa ve arkadaşları atlı tramvayla tren istasyonuna giderler. Balahani-Sabunçu istikametine giden trene binip Sergey’in evine gelirler. Sergey’in evi olayların geçtiği kapalı mekanlar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü bir süre sonra burada yaşamaya başlayan Pavluşa, arkadaşlarıyla bu evde sık sık bir araya gelir. Pavluşa ve Jenya arasındaki yakınlaşma da bu evde başlar. Bu ev, işçilerin yaşam koşullarını aktarılması bakımından önemlidir. 58 yaşında olan ve 18 yaşından beri işçi olarak çalışan Sergey ve ailesi fakir ve yoksuldur. Sahip olduğu tek şey kulübeye benzeyen, içinde sandalyesiz bir masa ve sadece üç tane bardak bulunan bu evdir.²⁵¹⁹

²⁵¹⁵ Ordubadi, GB, s. 11.

²⁵¹⁶ Ordubadi, GB, s. 4.

²⁵¹⁷ Ordubadi, GB, s. 12.

²⁵¹⁸ Ordubadi, GB, s. 17.

²⁵¹⁹ Orduabdi, GB, s. 28.

Jenya, Tiflis'teki Bolşevik Komitesi tarafından Bakü'ye gönderilen Lado Koetsxoveli tarafından kurulmuş matbaada çalışmaya başlamıştır. Romandaki kapalı mekânlar içerisinde bulunan bu matbaa oldukça önemlidir. Çünkü Bolşeviklere ait gazete ve edebiyat ürünlerinin basımı burada gerçekleşir. Romanda bu matbaanın Boronsovski Sokağı'nda bulunduğu dile getirilir. Bu sokağın romanın yazıldığı dönemdeki ismi “*A. Əzizbəyov*” olarak dipnot şeklinde verilmiştir.²⁵²⁰ Bu matbaada Jenya ilk defa Çar polisleriyle karşı karşıya gelir. Matbaaya baskın yapan polisleri hizmetçi kadın kılığına girerek atlatmayı başarır.

Bakü'deki birçok Bolşevik'in kimlik kartı olmadığı için Bolşevikler küçük bir grup oluşturarak bildiriler ve sahte pasaport hazırlamaya başlarlar. Romanda bu işlemlerin yapıldığı yer olarak kapalı bir mekân seçilmiştir. Bu yer, “*Verxni kladbişşenski küçesi*”nde bir Azerbaycanlının evidir. Bu sokağın romanın yazıldığı dönemdeki adının “*Park Sokağı*” olduğu dipnot olarak verilmiştir. Jenya bu evde bir aydan fazla kalır ve diğer Bolşeviklere yardım eder. Jandarmanın evle ilgili bilgileri alıp eve baskın yapması sonucunda çarşafli bir kadın kılığına girerek tutuklanmaktan kurtulur.²⁵²¹

Romanda Zeynelabdin Tağıyev'in evi olayların büyük bir kısmının geçtiği önemli bir kapalı mekân örneğidir. Bu evde bir araya gelen burjuvazinin önde gelen simaları ve Çar rejimi yöneticileri, Bolşeviklere ve işçilere karşı düşmanca ve zalimce kararlar alır ve uygulama planı yapar. Jenya, Tağıyev'in eşi Sona Xanım'ın hizmetçisi olarak bu evde çalıştığı için bütün bu planları öğrenme fırsatını yakalar.

Örneğin, Bakü Valisi Nakaşidze ilk defa Tağıyev'in evine gelmiş ve Bakülü zenginlerle bir ziyafet gerçekleştirilmiştir. Romanda bu ziyafet için “*Bu gecə Hacının evinde düzələcək ziyafət Qafqaz xalqlarının həyatında qanlı rol oynamaq üçün hazırlanmış sui-qəsdin əsasını qoyacaq idi.*”²⁵²² ifadeleri kullanılır. Bu ziyafette yerli fabrika ve şirket sahipleri yabancı şirketlerden şikayetçi olurlar. Nakaşidze onlara bu konuda yardım etme sözü verir. Yine Nakaşidze'nin Petersburg'a gitmesi münasebetiyle Tağıyev'in onun adına verdiği başka bir ziyafette Ermeni ve Müslümanlar arasında bir çatışma çıkarılması fikri ziyafete katılan herkes tarafından

²⁵²⁰ Orduabdi, GB, s. 40.

²⁵²¹ Ordubadi, GB, s. 89-90.

²⁵²² Ordubadi, GB, s. 137.

desteklenir. Nakaşidze, hükümetin bu konuda Müslümanların yanında yer alacağını teminatını verir.²⁵²³

Ayrıca bu ev burjuvazinin, ahlaksızlığını, iki yüzlülüğünü, işçiler değil kendilerinin, çocuklarının bile karnını doyuramazken onların sırtından elde edilen zenginliğin nasıl müsrifçe harcandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Örneğin Sona Xanım, her gün farklı kıyafetler giyer. Evinde kendisi için onlarca hizmetçi çalıştırır. Sofradan artan tepsiler dolusu yemekler kimseye verilmeden çöpe atılır. Evini Şark sarayları gibi düzenlemeye çalışır. Halife Harun Reşid'in hanımı Zübeyde gibi giyinmeye onun sarayındaki yaşam tarzını uygulamak ister. Bu konuda Mixaylovski'den dersler alır.

Romanda diğer bir kapalı mekân unsuru da Teknikler Mektebidir. Jenya, Mixaylovski'nin yardımıyla gimnazyum sınavlarına hazırlanmak için Mixaylovski'nin müdürlüğünü yaptığı Teknikler Mektebine gitmeye başlar. Burada Mixaylovski'nin ofisinde ders çalışma bahanesiyle öğrenciler arasında Bolşevikliği yaymaya çalışır. Bu arada bir yandan da Mixaylovski'nin kendisine karşı beslediği sevgi hislerini kullanarak ondan Sona xanım ve Tağıyev'le ilgili bilgilere ulaşır.²⁵²⁴

Jenya'nın, peşindeki genç casusla tanışma fırsatı bulduğu yer Telefonu Sokağı'dır. Jenya, bu sokaktan geçerken bir işçi silahla öldürülür. İşçinin feryadından korkan Jenya bir anda bayılır. O sırada genç casus ona yardım eder. Bu sokağın romanın yazıldığı dönemdeki adı “28 Aprel”²⁵²⁵ olarak dipnot şeklinde verilmiştir. Kısa bir süre sonra kendine gelen Jenya ile genç casus, Torgovı Sokağın'daki bir kafede otururlar. Bu sokağın romanın yazıldığı dönemdeki ismi ise Nizamî Sokağı olarak romanda dile getirilmiştir.²⁵²⁶

Romanda işçiler tarafından düzenlenen eylemler, gösteriler, yürüyüşler, toplantılar cadde, sokak ve şehir dışındaki kırsal alanlar gibi açık geniş mekânlarda gerçekleştirilmiştir. Bu yerler romanda cadde ve sokak isimleriyle ayrıntılı bir şekilde yer bulur.

²⁵²³ Ordubadi, GB, s. 202-206.

²⁵²⁴ Ordubadi, GB, s. 180.

²⁵²⁵ Orduabdi, GB, s. 42.

²⁵²⁶ Ordubadi, GB, s. 43

Örneğin, Lado Ketsxoveli, “Bir Mayıs” için bir gösteri düzenlenmesini ister. Bu gösterinin inkılapçı güçlerin ilk imtihanı olacağını dile getirir. Bunun için bir toplantı yapılması gerektiğini belirtir. Toplantının yapılacağı yer konusunda jandarmaları yanıltmak için sürekli Balahanı-Sabunçu dairesinde hareket eden Pavluşa ve Jenya bu konuda başarılı olmuş, toplantı Keşle Düzlüğü’nde gerçekleşmiştir.²⁵²⁷

Bakü’deki Ermeni ve Müslümanlar arasında yaşanan çatışmaların geçtiği sokak ve caddelere isimlerine de verilmiştir. Bolşevik Komitesinin kararı ile Əsgər və Vasya, şehirdeki çatışmanın işçi bölgelerine sirayet etmesini engellemek için Balahanı-Sabunçu bölgesine atlı tramvayla ile gitmeye çalışırlar. Boronsov Sokağı’nda tramvayın sürücüsü silahla vurulur. Ona atılan bu kurşun şehrin diğer sokaklarında yeni çatışmalara sebebiyet verir. En şiddetli çatışmalar Çadrovi Sokağı’ndan yaşanmaktadır. Bu sırada tramvayda baygın bir kız gören Vasya onu kurtarır ve kendi evine götürür. Bu kızın daha sonra Menşevik liderler İlya ve Lev Şendrikov’un kız kardeşi Susanna olduğu ortaya çıkar.²⁵²⁸

Romanda Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların en şiddetlisinin Suraxanski və Krasnovodski Sokakları ile Ermeni Kilisesi etrafında cereyan ettiği dile getirilmektedir. Buradaki çatışmalar, şehrin diğer bölgelerine göre oldukça tehlikelidir.²⁵²⁹ Çatışmaların devam ettiği 8 Şubat günü öldürme ve talan olayları daha da artmış; Qubernski, Suraxanski və Sisianovski Sokaklarında talan edilmemiş ev ve iş yeri kalmamıştır. Bu sokaklara ve Bulvar tarafına Dağıstan Alayı yerleştirilmiştir.²⁵³⁰

Jenya, Pavluşa’dan aldığı mektubu okuduktan sonra onunla görüşmek arzusuyla tren istasyonuna doğru gitmeye başlar. Aziyatski və Tatarski Sokaklarının birleştiği yere geldiğinde bir silah sesi duyar. Burası işçi hareketi liderlerinden Montin’in öldürüldüğü yerdir. Diz çöküp onun başını dizleri üstüne alır ve ağlamaya başlar.²⁵³¹

İşçilerin yapmış olduğu toplantı, miting ve yürüyüşlerin nerelerde gerçekleştiğini belirtmek için Bakü’deki birçok cadde ve sokak ismi romanda yer almıştır. Bunlardan ilki Parapet Meydanı’dır. Romanın yazıldığı dönemde Karl Marks Bahçesi²⁵³² olarak

²⁵²⁷ Ordubadi, GB, s. 63.

²⁵²⁸ Ordubadi, GB, ss. 235-236,242.

²⁵²⁹ Ordubadi, GB, s. 247.

²⁵³⁰ Ordubadi, GB, s. 257.

²⁵³¹ Ordubadi, GB, s. 294.

²⁵³² Ordubadi, GB, s. 64.

adlandırılan bu meydanda 21 Nisan 1902 tarihinde Bolşevikler ilk “Bir Mayıs” gösterisini gerçekleştirmişlerdir. Bu gösterisi sırasında kullanılan kırmızı bayrak ise Tatarski Sokağı’ndaki Ruxadze’nin dükkanında saklanmıştır. Bu sokağın sonraki dönemdeki isminin Krupskaya Sokağı²⁵³³ olduğu yine dipnot olarak belirtilmiştir. Bu yürüyüşte işçilerin bir kısmı romandaki adı Nikolayevski Sokağı olan sonradan Komünist Sokağı olarak değiştirilen sokakta Bakü polisiyle karşı karşıya gelirler.²⁵³⁴

Jenya, Əsgər, Vasya ve Ayrapet Bibiheybet Dağı’nda²⁵³⁵ düzenlenen toplantıya katılırlar. Bu toplantıya orduda asker olarak yer alan Vladimir Pavlov ile inkılap hareketine yakınlık gösteren diğer askerler de katılmıştır.

2 Mart 1903 tarihinde Bakü işçileri Bolşevikler önderliğinde başka bir gösteri düzenler. Bu gösteri Malakan Bağları etrafında gerçekleştirilir. Bu yerin romanın yazıldığı dönemdeki ismi 9 Yanvar Bağları olarak değiştirilmiştir.²⁵³⁶ Əsgər ve Məmməd Mariniski Sokağı’nda yarım saat evvel kendilerine hakaret eden polislerle karşılaşır. Arkadaşlarıyla beraber bu polisi çubuklarla döverler. Bu sokağın sonraki adı Karganov Sokağı olarak değiştirilmiştir.²⁵³⁷ Gösteri sonrası polisler gösteriye katılan işçileri sokak sokak arar, bulabildiklerini tutuklar. Gubernator Bağları’nda²⁵³⁸ kucağındaki bebeğine ninni söyleyen bir hizmetçisi polislerin arasında rahatça gezebilmektedir. Bu kişinin Jenya olduğu sonradan anlaşılır.

Bu gösteriden sonra aynı yılın 27 Nisan’ında “Bir Mayıs” gösterisi yapan işçiler. Parapet Meydanı’nda toplanırlar. Nikolayevski Sokağı’ndan hareket eden güçlü bir işçi topluluğu da bu meydana dahil olur. Bu sırada Petrov Meydanı’nda da büyük bir gösteri düzenlenir. Bakü’nün birçok sokağında gösteriler yapılmaya başlanmıştır. Bunlar, Telefonu, Stanislavski, Balaxanski, Kaspi Sokaklarıdır.²⁵³⁹

Bolşeviklerin *Volçiyə Vorota*’da düzenleyecekleri mitinge Əsgər de katılacaktır. Jenya bu mitinge ayakta kalması eski olduğu için katılmak istemez. Əsgər, Karantinin

²⁵³³ Ordubadi, GB, s. 66.

²⁵³⁴ Ordubadi, GB, s. 67.

²⁵³⁵ Ordubadi, GB, s. 79.

²⁵³⁶ Ordubadi, GB, s. 94.

²⁵³⁷ Ordubadi, GB, s. 96.

²⁵³⁸ Ordubadi, GB, s. 97.

²⁵³⁹ Ordubadi, GB, s. 103-104.

Sokağı'nda Jenya'yla buluşur ve ona yeni bir ayakkabı hediye eder. Bu sayede Jenya bu mitinge katılır.²⁵⁴⁰

Bakü'deki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmaların sona erdirilmesi için Pyotr Montin, 7 Aralık 1905 tarihinde Bakü'nün Bayıl-Bibiheybet bölgesinde üç bin kişilik bir miting düzenler. Montin, bu mitingde hükümetin bu çatışmaya son vermemesi durumunda polis idaresine ve valiliğe saldırıda bulunacağını dile getirir.²⁵⁴¹

Romanda Bakü Valisi Nakaşidze, bombalı bir suikasta kurban gider. Bu olayın Metropol Otelinin önünde gerçekleştiği, olay esnasında Parapet'in çevresinde ve Olginski Sokağı'nda müthiş bir gürültü koptuğu ifade edilir.²⁵⁴²

Vali Nakaşidze'nin cenazesine yoğun bir katılımın olduğu dile getirilmiştir. Cenazeye katılanların bir ucu romanın yazıldığı dönemdeki adı Fioletov, romandaki adıyla Baryatinski Sokağı'nda, diğer bir ucu ise Kafkas Merkuri Köprüsü'ndedir. Tağıyev'in evinin bulunduğu Korçakovski Sokağı'ndan geçmek mümkün değildir.²⁵⁴³

Bu cadde ve sokak isimlerine bakıldığında hem Çarlık Rusyası hem de Sovyetler Birliği döneminde uygulanan asimilasyon politikasını izleri görülmektedir. Cadde ve sokak isimlerinin çoğunluğu Rusçadır. Bu da Çarlık dönemiyle başlayan Ruslaştırma anlayışının Sovyet dönemiyle gömlek değiştirip devam ettiği anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi romanda kapalı mekâna ait unsurlar daha çok Bolşevikler tarafından gizli faaliyetlerin yapıldığı yerlerdir. Bu mekanlar genelde matbaalar ya da evlerdir. Bolşeviklerin Çar rejimine ve burjuvaziye karşı olan mücadelesinde yapmış oldukları eylem ve gösterilerde açık mekânlar tercih edilmiştir.

Batum: Romanda olayların geçtiği diğer bir şehir Batum'dur. Jenya Batum'dan Bolşeviklere ait bazı yayın organları almak ve Bakü'den bu yayın organlarını götürmek için peşindeki casus genci kullanır. Onun aracılığıyla Batum'a bir tren yolculuğu yaparlar. Dolayısıyla tren, romandaki kapalı dar mekân unsurlarından biridir. Tren Batum'a yaklaştığı sırada Karadeniz sahilleri görülür. Anlatıcı "*Suyun qəlbindən qalxan*

²⁵⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 109-110.

²⁵⁴¹ Ordubadi, GB, s. 254.

²⁵⁴² Ordubadi, GB, s. 270.

²⁵⁴³ Ordubadi, GB, s. 279.

*günəşin ilk şüaları otların, yasəmənlərin şəhli saçlarını qurudurdu.”*²⁵⁴⁴ diyerek Karadeniz’in manzarasının tasvirini yapar.

Trenden indikten sonra genç casus, Jenya’yı Yalta Oteli’ne götürür. Burada diğer bir kapalı mekân unsuru olan bir odaya yerleşirler. Genç casus Jenya’nın lavaboya gitmesini fırsat bilerek onun bavulunu karıştırıp yasaklı yayınları bulmak ister fakat bunda başarısız olur. Jandarmalar odayı ararlar, onlar da bir şey bulamaz. Genç casusla beraber jandarma idaresine götürülen Jenya, burada sorguya çekildikten sonra serbest bırakılır.²⁵⁴⁵

Burada işçilerin yürüyüşüne katılan Jenya, Batum yakınlarındaki Bartshane köyüne gider. Buradaki Bolşeviklere Bakü’den getirdiği yasaklı edebiyat ürünlerini verir. Otel müdürünün hanımının dikkatini çekmemek için otele döner.²⁵⁴⁶

3.5.2.3. Kişiler

Pavluşa: Romanın ana karakterlerinden biri olan Pavluşa, Nobel Şirketi’nin Karaşehir’deki fabrikasının imalathanesinde demirci olarak çalışmaktadır. Roman Ayrapet, Əsgər, Məmməd ve Vasya’nın Pavluşa’nın başına yığılıp Tiflis’ten gelen Kvali gazetesini nerede okuyabilecekleri konusunda fikir alışverişinde bulunmalarıyla başlar. Fabrikada makine teknisyeni olan Çelman işçilerin Pavluşa’nın etrafında toplandığını görerek Pavluşa’nın onları örgütlediği konusunda fabrika müdürüne bir rapor yazar. Raporuna Pavluşa’nın dik başlı, haksızlığı kabul etmeyen, açık sözlü birisi olduğunu, işçilerin onu çok sevdiğini, işçiler tarafından bir sözünün iki edilmediğini yazar.²⁵⁴⁷

Çelman’ın, Pavluşa’ya “*Sən bura gəlməmişdən qabaq onlar qoyun kimi başını aşağı salıb otlayırdılar.*”²⁵⁴⁸ diyerek Pavluşa’nın diğer işçilerin haklarını arama konusunda onları bilinçlendirdiğini iddia eder. Nitekim Pavluşa’nın konuşmalarından da bunun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

²⁵⁴⁴ Ordubadi, GB, s. 55.

²⁵⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 56-57-58.

²⁵⁴⁶ Ordubadi, GB, s. 61.

²⁵⁴⁷ Ordubadi, GB, s. 3.

²⁵⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 5.

Pavluşa, eskiden koyun gibi başını aşağıya indiren işçilerin şimdi çalışma şartlarından ve yaşam koşullarından şikâyet etmelerinin çok da şaşılacak bir durum olmadığını, artık bu duruma Çelman'ın koyun olarak tanımladığı işçilerin bile katlanamadığını dile getirir.

Aynı düşünceleri fabrika müdürüyle de paylaşan Pavluşa, işçilerin bütün şikayetlerinin sebebinin fabrika yönetimi olduğunu, işçilerin yatacak evlerinin, yüzlerini yıkayacak sularının olmadığını, günde on saat çalışılmasına rağmen karınlarını doyuramadıklarını ifade eder.²⁵⁴⁹

Pavluşa ve müdür arasında geçen bu tartışmaya Ayrapet, Əsgər, Məmməd de katılır. İşçilerin büyük bir kısmı Pavluşa'yı destekler. Müdür ve Çelman'ı destekleyen işçiler ile Pavluşa'yı ve Əsgər'i destekleyenler arasında bir kargaşa oluşur. Müdür ve Çelman, Pavluşa ve arkadaşlarını işten kovulmakla tehdit ederler.²⁵⁵⁰

Görüldüğü gibi Pavluşa romanın başlarında lider ruhlu bir karakter olarak sunulmuştur. İşçilerin sosyal haklarını savunan ve onları bilinçlendirmeye ve örgütlemeye çalışan, haklarını aramaları için onları cesaretlerin bir kişiliktir.

Ayrapet, Əsgər ve Məmməd'i bu konuyla ilgili daha çok bilgilendirip Bakı'daki işçiler arasında örgütlenmeyi sağlamak için onlarla bir meyhaneye gider. Burada Pavluşa *“Biz fəhlələri bir yerə yığmalıyıq, dərdimizi bir-birimizə başqa bir usulla deməliyik. Biz fəhlələrin dilini və zihnini dəyişdirməyə çalışmalıyıq, onu sahibkara qarşı qoymalıyıq.”*²⁵⁵¹ diyerek Tiflis'teki işçilerin Kvali ve Moambe aracılığıyla açıktan açığa Marksizm propagandası yaptıklarını, Bakülü işçilerin bu konuda oldukça geride kaldığını, mücadele için lazım olan silahların artık belirlendiğini, işçilerin tek tek değil birlik içinde hareket ettiklerinde patronlara karşı başarı kazanabileceğini dile getirir.

Onları kendisi gibi düşünen arkadaşlarının yanına götürür ve burada bir toplantı düzenlenir. Bu toplantıda Pavluşa, işçilerin çok zor şartlar altında çalıştığından bahseder. Bu durumu düzeltmek için Tiflis'teki sosyal demokrat derneklerin gittiği yoldan gidilmesini önerir. Bakü'de de işçiler arasında böyle bir derneğin kurulması gerektiğini, bu konuda Tiflis'ten yardım alınabileceğini ifade eder. Böylece Pavluşa'nın

²⁵⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 6.

²⁵⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 8.

²⁵⁵¹ Ordubadi, GB, s. 12.

aracılığıyla toplantıya katılanlar arasında Bakü'deki ilk sosyal demokrat örgüt kurulmuş olur.²⁵⁵²

Pavluşa, Ayrapet, Əsgər və Məmməd Pavluşa'daki yasaklı olan yayın organlarını okumak için Məmməd'in tavsiyesiyle Sergey Vasiliç'in evine gitmeye karar verirler. Yolda giderlerken tesadüfen Sergey Vasiliç ve kızı Jenya ile karşılaşırlar. Sergey ve Jenya ile tanışan Jenya'nın temiz, akıllı ve terbiyeli bir kız olması Pavluşa'nın dikkatini çeker.²⁵⁵³

Beraber Sergey'in evine giderler. Pavluşa daha önce toplantıda belirttiği fikirleri burada da dile getirir. Dini ve millî hareketin işçi hareketine karşı büyük bir engel teşkil ettiğini, bunu önlemek için işçiler arasında sosyal demokrat örgütlerin teşkil edilmesini, bu konuda diğer milletlere göre daha bilinçsiz olan Azerbaycanlılar ve İranlıların bu derneklere katılımının sağlanması gerektiğini belirtir.²⁵⁵⁴

Pavluşa ve fabrika müdürü arasındaki ihtilafın gittikçe derinleşmesi ve Pavluşa ve arkadaşlarının meyhaneye gittikleri haberinin Çelman'ın kulağına gitmesi üzerine Çelman, Pavluşa ve arkadaşlarının fabrikaya sarhoş olarak geldiklerini iddia ederek onların Emek Mukavelesi kapsamında kovulmasına sebep olur. Pavluşa ise Balahanı'daki Nobel Müesseselerine gönderilir. Bunun üzerine Pavluşa, Sergey Vasiliç'in evine yerleşir. Burada Jenya ile daha çok yakınlaşmaya başlayan Pavluşa, Jenya'ya siyasi konularda bilgilendirmeye çalışır.²⁵⁵⁵

Bir gece Jenya başını Pavluşa'nın omzuna koyar ve Pavluşa'nın okuduğu kitabı dinlemeye başlar. Bu sırada Pavluşa'ya “*Çiynin ağrımadımı*” diye sorar. Pavluşa'nın bu soruya “*Ürəyimin döyüntüsü çiynimin yorğunluğunu unutdurdu.*” şeklinde cevap vermesi üzerine Jenya, “*Bu nə sözdür? Mən anlamadım, nəcə yə'ni ürəyimin döyüntüsü?*” şeklinde karşılık verir. Jenya'nın bu sorusu üzerine Pavluşa, Jenya ile bir aile kurma hayalinin ne kadar gerçekçi olabileceğini düşünmeye başlar.

O, içinde yaşadıkları bu muhitin ve siyasi ortamın buna izin verip vermeyeceği konusunda endişelidir.²⁵⁵⁶ Nitekim ondaki bu tereddütleri ve endişeleri Jenya da fark

²⁵⁵² Ordubadi, GB, s. 13-14-15.

²⁵⁵³ Ordubadi, GB, s. 22.

²⁵⁵⁴ Ordubadi, GB, s. 29.

²⁵⁵⁵ Ordubadi, GB, s. 30.

²⁵⁵⁶ Ordubadi, GB, s. 32.

etmiştir. Jenya, Pavluşa'nın kalbinin şüpheler, tereddütler, kesinleşmemiş sevgiler, bir muamma haline gelmiş gelecek arzularıyla dolu olduğunu söyler.²⁵⁵⁷ Pavluşa ise kendisini Bakü'nün en yoksul insanı olarak görmektedir. Sergey Vasiliç gibi fakir bir işçinin himayesinde yaşamak onun için yoksulluğun en önemli göstergesidir. Kendine ait hiçbir şeyinin olmadığını, Sergey'in bu yoksul evinin kendi varlığıyla daha da yoksullaştığını düşünür.²⁵⁵⁸

Romanda Pavluşa'nın bu idealist ve anlayışlı tavrı bir anda değişmeye başlar. Bunun sebebi onun Jenya'ya duyduğu sevgidir. Bu sevgi onda hem kıskançlık hem de Jenya'yı koruma güdüsüne sebep olur. Jenya'nın daha dikkatli olmasını ister. Jenya'nın matbaada çalışmasını ve Bakü'daki bazı bölgelere gizli yayınlar dağıtmasını istemez. Jenya ise *"Məndən qorxma, mənim də özümə görə ağılım, özümü müdafiə etməyə tədbirim vardır."*²⁵⁵⁹ diyerek kendisini görevden ancak siyasi teşkilatın alabileceğini belirtir. Pavluşa ise ısrarla Jenya'ya yaptığı işin çok tehlikeli olduğunu söyler.

Jenya, kendisini güzel giyimli genç bir adamın takip ettiğini, bu adamın bir casus olabileceğini Pavluşa'ya anlatır. Pavluşa ise bu adamın güzel kızlarla gezmek isteyen sarhoşlardan biri olduğunu söyler. Jenya, bu adamın kim olduğunu öğrenmek istediğini, bu işi aydınlığa kavuşturacağını dile getirince Pavluşa, onun bu düşüncesine karşı çıkar. Jenya'yı bu adamla gezmek istemekle itham eder. Pavluşa, her ne kadar kendisi bunu kabul etmese de aslında Jenya'yı kıskanmıştır. O, Jenya'nın zengin ve güzel giyimli bu genç adam tarafından kandırılacağını düşünür. Jenya ise bu adamın bir casus olduğunu ve bunu ortaya çıkaracağını iddia eder. Pavluşa, Jenya'nın bu ısrarlı tavrına *"Fikrini başına topla, sən bir təşkilat işçisisən, sənin casusları öyrənmək nəyinə lazımdır?"*²⁵⁶⁰ diyerek karşılık verir.

Jenya'nın bir şekilde bu genç casusla tanışması ve onunla yaklaşması Pavluşa'da büyük bir kıskançlığa sebep olur. Jenya'ya bu adamın casus olmadığını, sadece kendisinden hoşlanan zengin bir genç olduğunu söyler. Pavluşa'nın *"Bəlkə də o səni sevir, sən də onu sevirsən...Bələ isə bunu məndən gizlətməyin nə mə'nası*

²⁵⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 34.

²⁵⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 35.

²⁵⁵⁹ Ordubadi, GB, s. 39.

²⁵⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 42.

vardır?”²⁵⁶¹ sözləri Jenya'da büyük bir öfke uyandırır. Pavluşa'yı eski kafalı, medeniyetsiz biri gibi davranmakla suçlar.

Jenya'nın peşindeki bu genç adamın casus olduğunu ortaya çıkarması, bu genç casusu kullanarak Batum'a gitmesi, buradan gizli yayınları Bakü'ye getirmesi Pavluşa'nın Jenya'yla olan alakasının değişmesine sebep olur. Pavluşa onu sağlam bir işçi ve sevgilisine sadık bir insan olduğuna karar verir. Beraber “Bir Mayıs” gösterisine katılırlar.²⁵⁶²

Pavluşa'nın eve gelmediği bir gün Jenya, Pavluşa'nın kitaplarına göz gezdirmeye başlar. Eski bir kitabın sayfalarının arasında küçük bir kâğıtta “*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmaq lazımdır*”²⁵⁶³ yazılı bir not bulur. Bu notu okuyan Jenya, Pavluşa'nın Katya adında bir kızdən hoşlandığını düşünerek Pavluşa'ya hiçbir açıklama yapmadan onunla bütün alakasını keser. Pavluşa bu duruma bir anlam veremez. Jenya'nın ona soğuk davranmasıyla ilgili Jenya'dan bir açıklama alamayan Pavluşa evi terk etmek zorunda kalır.²⁵⁶⁴

Jenya'nın teşkilatın emirlerine göre hareket etmesine rağmen Pavluşa onun hizmetçi kadınlarla görüşmesini doğru bulmaz. Pavluşa'daki kıskançlık onun doğru bir şekilde düşünmesini engellemiştir. Jenya'nın hizmetçilerle görüşürse onlar gibi burjuvanın oyuncağı olacağını düşünür. Bu konuda Sergey Vasiliç'i ve Jenya'nın annesini uyarır. Jenya, annesine “*Pavluşa'nın çürük tərbiyəsinə möhtac deyiləm*.”²⁵⁶⁵ diyerek Pavluşa'nın bu düşüncelerinin yersiz olduğunu belirtir. Əsgər ise Pavluşa'yı kıskançlık yaptığı için eleştirir.

Pavluşa bütün çabalarına rağmen Jenya'nın kendisinden neden küstüğünü bir türlü öğrenemez. Jenya Pavluşa'nın bu konuyla ilgili sorularını cevapsız bırakır. Uzun bir süre Pavluşa ile küs olan Jenya sonunda Katya'nın kim olduğunu öğrenir. Ortada bir yanlış anlaşılma olduğunu anlayan Jenya, Pavluşa ile tekrar yakınlaşır. Pavluşa, Jenya'daki bu ani değişime bir anlam veremez. Çünkü Pavluşa'nın olanlardan haberi yoktur.²⁵⁶⁶

²⁵⁶¹ Ordubadi, GB, s. 49.

²⁵⁶² Ordubadi, GB, s. 64.

²⁵⁶³ Ordubadi, GB, s. 70.

²⁵⁶⁴ Ordubadi, GB, s. 73.

²⁵⁶⁵ Ordubadi, GB, s. 75.

²⁵⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 88.

Pavluşa, arkadaşlarıyla beraber 2 Mart 1903 tarihinde Malakan Bağ ı etrafında düzenlenen gösteriye katılır. Bu gösteride onların olduğu gruba Jenya'nın dahil olmak istemeyişini gören Əsgər, bunda suçlunun Pavluşa olduğunu söyler. Ayrapet ise Pavluşa'nın kadınlarla ilgili çürük fikirlere sahip olduğunu dile getirir. Çünkü Pavluşa kadınların olağan dış ı bir ruha sahip olduğunu düşünmektedir.²⁵⁶⁷

Pavluşa'nın kadınlar konusundan ilkel bir düşünce yapısına sahip olduğu görölmektedir. Özellik bu ilkel düşünce Jenya'yı kıskanmasıyla daha çok gün yüzüne çıkar.

Jenya'nın Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde Sona xanım'ın hizmetçisi olarak çalışması Pavluşa'yı rahatsız etmektedir. Pavluşa'ya göre Jenya'nın bu evde çalışmak için giydiği ipek giysiler onu inkılapçı bir kız olmaktan çıkarmaktadır. Bu iş yüzünden Jenya'nın partiden uzaklaştığını düşünür. Bu konuda Jenya ile tartışma yaş ar. Jenya'nın bu iş i bırakmasını istese de bunu Jenya'ya kabul ettiremez.²⁵⁶⁸

Esasında Pavluşa'yı rahatsız eden esas şey Jenya'nın bu evde çalışarak burjuva sınıfına dahil olmak istediğini sanmasıdır. Bu evin Jenya'yı zehirleyeceğini düşünür. Bir yandan da Jenya'yı bu evde çalışma konusunda haklı görmektedir. Çünkü ekonomik şartlar Jenya'yı buna zorlamaktadır. Bu zıt fikirler içerisinde yine Jenya'nın gittiği yolun doğru bir yol olmadığına inanır. Jenya'nın bu yola devam etmesi durumunda onunla bir daha görüşmeme kararı alır.²⁵⁶⁹

Jenya'yla bu konu hakkında girdiği diyalogdan Pavluşa için kadın ve erkek ilişkilerinde sadece sevginin değil akide birliğinin de olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Jenya'dan Tağıyev'in evinde çalışmayı bırakmasını ister. Çünkü ona göre Jenya'nın bu evde çalışmaya devam etmesi burjuvaya dahil olmak istediği anlamı taş ımaktadır. Jenya'nın onun bu isteğini geri çevirmesi üzerine Jenya'ya onunla bir daha görüşmeyeceğini söyler.²⁵⁷⁰

Jenya ve Pavluşa arasındaki iliş ki konusunda Vasya da Pavluşa'ya baskı yapmaktadır. O, Pavluşa'yı Jenya'ya söz geçiremediği için eleştirir. Jenya'nın burjuva evinde çalışmasının inkılapçılığa aykırı olduğunu, buna rağmen Pavluşa'nın Jenya ile

²⁵⁶⁷ Ordubadi, GB, s. 99.

²⁵⁶⁸ Ordubadi, GB, s. 136.

²⁵⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 151.

²⁵⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 159.

görüşmeye devam etmesinin yoldan çıkmak olduğunu dile getirir.²⁵⁷¹ Əsgər, Vasya'nın Jenya hakkındaki bu sözlerini eleştirir. Onun bu eleştirisine Vasya, sinirli bir şekilde tepki gösterir. Bunun üzerine Əsgər'in Vasya'ya kullandığı “*Sakin ol, mən sənin üçün Pavluşa-zad deyiləm!*”²⁵⁷² ifadesi Pavluşa'nın romanın boyunca geçirdiği değişimin de bir göstergesidir. Çünkü romanın başlarında Çelman'la ve müdürle korkusuzca açık bir şekilde konuşan, işçileri örgütleyen, Jenya'ya Bolşeviklik konusunda akıl veren bilgili Pavluşa, kıskançlık krizlerine giren, Vasya'nın hakaretlerine ses çıkaramayan bir karaktere dönüşmüştür.

Nitekim Jenya, Vasya ile girdiği tartışmada Pavluşa'ya “*Vasya ne uydurucu, demagog bir adamdırsa, sən də bir o qədər tez inanan avam, iradəsiz, şəxsi həyatına başqalarının fikrində asılı olan bir bolşeviksən.*”²⁵⁷³ diyerek Pavluşa'nın iradesinin Vasya'ya bağlı olduğunu ifade eder. Bu ifadelerden Pavluşa'nın özellikle Jenya konusunda Vasya'nın etkisinde kaldığı, kendi adına karar veremediği anlaşılmaktadır.

Pavluşa iyi bir konuşmacı ve hazırcevap bir insandır. Nitekim parti toplantısında Menşeviklere karşı yapmış olduğu konuşmayla bunu gösterir. Toplantıda Menşevik lider İlya Şendrikov'un amacının işçileri patronların merhametine bırakmak olduğunu dile getiren Pavluşa, bunun irticai bir düşünce olduğunu, siyasi mücadele olmadan iktisadi durumu iyileştirmenin mümkün olamayacağını ifade eder. Menşeviklerin işçileri aldattığını, burjuvazi ile barışıklarını perdelemek için bu tarz bir yolu önerdiklerini belirtir.²⁵⁷⁴

Əsgər'e göre Pavluşa kıskançlığından dolayı Jenya'nın hayatını mahvetmek üzeredir. Onun bütün uyarılarına rağmen Pavluşa yine de Jenya'nın Tağıyev'in evinde çalışmasını kabul edemez. Onu partiye ve inkılaba karşı gelmekle suçlar.

Bir süre sonra Vasya'nın Menşeviklerin lideri Şendrikovların kız kardeşi Susanna zaman geçirdiğini fark eden Əsgər ve Pavluşa, onu uyarmak isterler. Pavluşa, bu konuda da çekimser davranır. Çünkü ona göre nasıl ki Vasya inkılap karşıtı Susanna ile görüşüyorsa o da Jenya ile görüşüyordur.²⁵⁷⁵ Bu sebeple Əsgər'le Vasya'nın Susanna

²⁵⁷¹ Ordubadi, GB, s. 161.

²⁵⁷² Ordubadi, GB, s. 162.

²⁵⁷³ Ordubadi, GB, s. 233.

²⁵⁷⁴ Ordubadi, GB, s. 167-168.

²⁵⁷⁵ Ordubadi, GB, s. 263.

ile ilgili tartışmalarında söze karışmaq istemez. Vasya'nın Əsgər'e "...*sənə bu sözlərin hamısını Pavluşa öyrədibdir.*"²⁵⁷⁶ deməsi və bu tartışmanın çıxış səbəbinin Pavluşa'nın kendi günahını təmizləmək olduğunu söyləməsi üzərinə Pavluşa, Vasya'ya qarşı ilk dəfə Jenya'yı savunmaya başlar. Vasya'ya "*Mən sənə haqsız sözlərinə boyun əydim; Jenya barəsində dediyin yaraşmayan sözlərə e'tiraz etmədim, günahsız qızı sənə üzündən necə dəfə təhqir etdim.*"²⁵⁷⁷ diyərək onun Jenya ilə barışmasına mənə olduğunu söylər.

Romanın son bölümündə Pavluşa Jenya'ya bir məktup göndərir. Bu məktupta hatalı olduğunu dilə gətirən Pavluşa, Vasya ilə ilgili düşüncələrində Jenya'ya katıldığını ifadə edir. Aradaki küslüğün ortadan kalkmasını, bərabər bir yerdə çalışmayı, kəndlərinə kalacaq bir bulabılecəklərini söylər.²⁵⁷⁸

Romanın geneline bəkilədiğində Pavluşa kəkləri inandığı Bolşeviklik uğruna sevgisini və sevdiklərini fəda edibilecək bir kişiliğə sahiptir. Romanın başlarında işçi arkadaşlarını bilinçləndirməsi, onları örgütləməsi onun lider ruhlu bir kəklər olduğunu göstərir. Jenya ilə tanıştıktan sonra bu özəlliklərinin yerini anlayışsız, kışkanç, inatçı, gərçəkleri görmək istemeyən və çəvrəsindəkilər tərəfindən kolay manipülə edibilən bir kəklər alır. Buna rağmen ən sonunda Jenya'yla ilgili doğruları görməyə başlamış və ona yaptıklarından dolayı pişmanlık duymuştur.

Jenya: Romanın diğər bir ana kəkləri Jenya'dır. Pavluşa, Ayrapet, Əsgər və Məmməd, əllərindəki gizli yayın orqanlarını okumak içən Sergey Vasiliç'in evinə giderkən yolda Sergey Vasiliç və kızı Jenya ilə qarşılaşırlar.²⁵⁷⁹

Əsgər'in Pavluşa'ya "*Madam ki Sergey Vasiliç onu öz doğma qızı olaraq tanıyır və evinə gələndə onu qolları arasına alıb öpür, biz də onu 'Sergey Vasiliç'in qızıdır' deyə hörmətli bir yoldaş kimi müdafiə etməliyik...*"²⁵⁸⁰ şəklində söylədiğı bu sözlər Jenya'nın, Sergey Vasiliç'in gərçək kızı olmadığını göstərməktədir.

²⁵⁷⁶ Ordubadi, GB, s. 265.

²⁵⁷⁷ Ordubadi, GB, s. 265.

²⁵⁷⁸ Ordubadi, GB, s. 293.

²⁵⁷⁹ Ordubadi, GB, s. 21-22.

²⁵⁸⁰ Ordubadi, GB, s. 261.

Jenya gimnazyuma alınmadığı için oldukça üzgündür. Pavluşa'nın Jenya ile ilgili ilk dikkatini çeken şey Jenya'nın medeni, akıllı ve terbiyeli bir kız olarak görünmesidir.

Pavluşa'nın haksızlıklara karşı mücadele edilmesi gerektiğini söylediğinde Jenya'nın büyük bir mutluluk duyması, Sergey'in Jenya'nın da gizli kitapları okumaya meraklı olduğunu söylemesi, Jenya'nın Bolşevik inkılapçılara yakın olduğunu göstermektedir.²⁵⁸¹

Pavluşa'nın Sergey'in evine yerleşmesiyle Jenya ve Pavluşa arasındaki yakınlık iyice artar. Bütün boş zamanlarını beraber geçirirler. Bu boş zamanlarında siyasi konularda fikir alışverişi yaparlar. Pavluşa, Jenya'ya siyasi meselelerde yardım ederken Jenya ise edebî anlamda Pavluşa'ya yardımcı olmaktadır. Puşkin, Lermontov, Çexov, Turgenev gibi Rus yazarları okurlar.²⁵⁸²

Tiflis Bolşeviklerinin isteğiyle Bakü'de gizli bir gazete çıkarılması için Lado Ketsxoveli Bakü'ye gönderilir. Bakü'de kurulan bu gizli matbaada çalışmaya başlayan Jenya, günlerinin büyük bir kısmını Kıyas'ın evinde hektograf öğrenmek geçirir. Jenya, Çar polisi ve jandarmasıyla ilk karşılaşması burada olur. Bu gizli matbaaya baskın yapan polisin elinden temizlikçi kız kılığına girerek kurtulur.²⁵⁸³

Jenya, korkusuz bir karakter olarak göze çarpar. O, fikri davası için her türlü zorluğu cesaretle göze alabilecek, sağlam ve güçlü bir iradeye sahiptir. Çar rejiminden ve polisinden hiçbir şekilde korkmaz. Pavluşa'nın onu bu konuda uyarmasına karşın onun "*Məndən qorxma, mənim də özümə görə ağlım, özümü müdafiə etməyə təbirim vardır.*"²⁵⁸⁴ şeklinde karşılık vermesi Jenya'nın bağımsız ve özgür bir kişilik yapısına sahip olduğunu gösterir. Roman boyunca onun bu özelliğinin açık bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Pavluşa ile de yaşadığı çatışmanın temelinde de bu yatmaktadır.

Bu yönüyle Jenya, hırslı bir kadındır. İdeolojik davasında amacına ulaşmak için elinden geleni yapar, her türlü tehlikeyi göze alır. Pavluşa'nın kafasında yarattığı genç kız imajına göre güzel bir genç kız çabuk aldanabilir. Zengin giyimli erkeklerin

²⁵⁸¹ Ordubadi, GB, s. 28.

²⁵⁸² Ordubadi, GB, s. 31.

²⁵⁸³ Ordubadi, GB, s. 36-37.

²⁵⁸⁴ Ordubadi, GB, s. 38.

tuzağına hemen düşebilir. Çar rejiminin hilelerine aldanıp birçok sırrı açığa çıkarabilir.²⁵⁸⁵ Bu imajdan hareketle Pavluşa, Jenya'nın da bu kızlardan biri olabileceğini düşünür. Oysaki Jenya, Pavluşa'nın oluşturduğu bu önyargıyı yıkan bir karakter olarak hareket etmektedir. Peşindeki genç casusla yaşadıkları buna örnek gösterilebilir.

Pavluşa'ya peşinde zengin giyimli genç bir adamın olduğunu, bu adamın bir Çar casusu olabileceğini söylediğinde Pavluşa, onunla aynı fikirde değildir. Bu adamın güzel kızları tuzağına düşüren bir sarhoş olduğunu dile getirir. Jenya'yı dikkatli olması için uyarır.

Jenya ise bunun tam tersini düşünmektedir. Bu gençle tanışır, Kendisini sıradan bir kız olarak gösterir. Aslında iki taraf da birbirlerini çok iyi tanıyorlardır. Jenya bu genç adının bir Çar casusu olduğundan emindir. Bununla birlikte Pavluşa, Jenya'nın bu genç ile tanışıp gezmesinden dolayı büyük bir kıskançlık duymaya başlar.

Lado, Bakü'dan yasaklı olan kitap, dergi, gazete vb. yayınları Batumi'ye ve Batumi'den de Bakü'ya ulaştırılması gerektiğini dile getirir. Saygın ve becerikli birisini bu görevi üstlenmesini ister. Jenya, bu göreve talip olur.²⁵⁸⁶

Peşindeki genç casusu evlenme vaadiyle kendisini Batum'a götürmesini ister. Genç casus bu yayınları ele geçirip Jenya'yı suçüstü yakalatmak için bunu kabul eder. Trende bir tüccar kılığına giren Vasya ile bavullarını değiştiren Jenya, Batum'da genç casusla gittikleri otelde jandarmalar tarafından aranılır. Jenya'nın bavulunda ve odasında hiçbir şey bulamayan jandarmalar her ikisini de sorguya götürürler. Bu sorgu sonrasında serbest bırakılan Jenya, Batum'da işçi gösterilerine katılır. Bartshane köyüne gidip Vasya ile görüşür. Burada diğer işçilerle Marsilya'dan gemiyle gelen yasaklı yayınların kaçakçılar aracılığıyla elde edilmesini kararlaştırırlar. Jenya kaldığı otele geri döner ve bu yayınların gitmesi gereken yerlere ulaştığını öğrenir. Böylece görevini başarıyla tamamlamış olur.²⁵⁸⁷

Bu yaşananlara bakıldığında Jenya, Pavluşa'nın düşündüğünden çok farklı bir kız olarak romanda yerini almış olur. Pavluşa'nın iddia ettiği burjuvazinin hilelerine kolayca inanabilecek bir kişiliğe sahip olmadığı ortaya çıkar.

²⁵⁸⁵ Ordubadi, GB, s. 41.

²⁵⁸⁶ Ordubadi, GB, s. 51-52.

²⁵⁸⁷ Ordubadi, GB, s. 52-62.

Jenya Batum'dan döndükten sonra Pavluşa'nın ona olan alakası tamamıyla değişir. Pavluşa onun sağlam bir işçi ve sevgilisine sadık bir kız olduğuna inanmaya başlamış, Jenya'yı kıskanmayı bırakmıştır.²⁵⁸⁸

Birlikte Bakü'de işçilerin ilk defa gerçekleştirmiş olacakları “Bir Mayıs” gösterisine katılırlar. Bu gösteride Pavluşa, Jenya'nın tutuklandığını düşünür, her yerde onu arar fakat bulamaz. Jenya polislerden kaçmak için çarşafli bir kadın kılığına girmiştir.²⁵⁸⁹

Pavluşa'nın evde olmadığı bir sırada Jenya, Pavluşa'nın kitaplarına göz gezdirirken eski bir kitabın arasında “*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmaq lazımdır.*”²⁵⁹⁰ yazılı bir kâğıt parçası bulur. Bu cümlede geçen “*Jenya*”nın kendisi olduğunu düşünerek büyük bir hayal kırıklığına uğrar. Aynı kitapta Vasya'nın Lermantov'dan alıntı yaparak yazdığı şiirin yazılı olduğu başka bir kâğıt parçası bulur. İki kâğıt parçasının da Vasya tarafından yazılmış olduğunu anlar. “*O nə kişidir ki, öz ixtiyarını Vasya'nın əlinə tapşırılmışdır.*”²⁵⁹¹ diyerek Pavluşa'nın böyle bir şeyin yazılmasına göz yummasını kabullenemez.

O günden sonra Jenya, Pavluşa'ya oldukça mesafeli davranır. Pavluşa, Jenya'nın nedne böyle davrandığını öğrenmeye çalışsa da bunda başarılı olamaz. Bunun üzerine Pavluşa evden ayrılmak zorunda kalır.²⁵⁹²

Mayıs 1902 tarihindeki gösteriden sonra Jenya, Bakü polisinin dikkatini daha çok çekmeye başlar. Bu sebeple o, anne ve babasının yanında kalamamaktadır. Lado'nun direktifleri doğrultusunda hizmetçilik yapan kadınlarla zaman geçirmeye başlar. Kendini polislere tamamen unutturmak için arkadaşlarıyla çok az görüşür. Jenya'nın bu davranışları Pavluşa'yı oldukça rahatsız eder. Çünkü Pavluşa'ya göre hizmetçiler burjuvanın her türlü isteğini karşılayarak bu sınıfa dahil olmak isteyen ve sınıf bilinci olmayan bir gruptur. Jenya'nın da onlar gibi olacağını düşünür. Bu sebeple Sergey Vasiliç'i ziyarete giden Pavluşa, Jenya'nın hizmetçi kadınlarla gezmesinin doğru olmadığını, Jenya'nın bu yoldan döndürülmesi gerektiğini dile getirir. Jenya ise

²⁵⁸⁸ Ordubadi, GB, s. 64.

²⁵⁸⁹ Ordubadi, GB, s. 69.

²⁵⁹⁰ Ordubadi, GB, s. 70.

²⁵⁹¹ Ordubadi, GB, s. 71.

²⁵⁹² Ordubadi, GB, s. 73.

Pavluşa'nın bu düşünceleri eskimiş fikirler olarak nitelendirir. Onun bağımsız karakteri burada da ortaya çıkar. Annesine “*Əvvələn, mən özümü idarə etməyi bacarıram.*”²⁵⁹³ diyerek Pavluşa'nın çürümüş terbiyesine muhtaç olmadığını ifade eder.

Jenya yine de hizmetçi kadınlarla buluşmaya devam eder. Bu kadınlardan biri olan Serafima'nın amcasının oğlu Onbaşı Pavlov Vladimir ile tanışır. İlk başta Vladimir'in bir casus olduğunu düşünen Jenya, Vladimir'in fakir bir köylü olduğunu, karısını ve çocuğunu köyde bırakıp orduya götürüldüğünü, karısının ağanın evinde hizmetçilik yaptığını, ağanın oğlu tarafından istismara uğradığını, buna karşı geldiği için evden atıldığını öğrenir. Bunun üzerine Jenya yapılan ilk toplantıda sosyalizm fikrini, işçi hareketini köylüler ve askerler arasında yayma fikrini dile getirir.²⁵⁹⁴

Bu fikirden hareketle Jenya, Rus Kazakları arasında küçük duyurular dağıtılmasını teklif eder. Pavluşa ve diğerleri bunun imkânsız bir şey olduğunu söyleseler de Jenya “*O mənim öz işimdir.*”²⁵⁹⁵ şeklinde karşılık verir. Gizli matbaada küçük ilanlar hazırlanırken Jenya, burada Katya ile de tanışmış olur. Katya bu ilanları Jenya'ya verirken Jenya'nın ona karşı sinirli ve ters bir şekilde davranması herkesin dikkatini çeker.

Jenya, findık satıcısı kılığına girerek Kazak kıışlasının önüne gider. Burada findıkları bu el ilanlarına koyan Jenya, findıkları diğer satıcılardan daha ucuza satarak ilanların Kazakların eline geçmesini sağlar. Ucuza sattığı için diğer satıcılar Jenya'daki findıkları ve ilanları satın alır ve kıışlanın önünde satmaya devam ederler. Bir süre sonra Jenya'dan findıkları satın alan satıcılar tutuklanır. Bu siyasi ilanlar Kazakların arasında çoktan yayılmıştır.²⁵⁹⁶

Jenya'nın iştirak ettiği siyasi derneğin lideri değiştirilir. Daha önce gizli matbaada karşılaştığı ve Pavluşa'yı elinden aldığını düşündüğü Katya, derneğin lideri olur. Katya başa geçtikten sonra Jenya her toplantıda Katya'ya derneğin siyasi amacıyla alakası olmayan “*Yoldaşların ailə həyatında pozğunçuluq törədən bir partiya üzvu haqqında nə demək olar?*”, “*Gündə birisini sevən qadın haqqında nə deyər*

²⁵⁹³ Ordubadi, GB, s. 74-75.

²⁵⁹⁴ Ordubadi, GB, s. 78-80.

²⁵⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 83.

²⁵⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 84.

*bilərsiniz?”*²⁵⁹⁷ gibi sorular sorar. Jenya’nın aklında sürekli Pavluşa’nın kitabında yazılı olan not vardır. Çoğu zaman Katya’nın yüzüne ters ters bakarak kendisiyle kıyaslama yoluna gider.

Siyasi toplantılardan birinde Katya, “*Bizdə belə bir şuar vardır: (Jenyadan uzaqlaşmaq.) Katyanı saxlamaq.*”²⁵⁹⁸ diyerek Jenya’nın “*Yujni Raboçi*”, Katya’nın ise “*İskra*” gazetelerinin gizli adları olduğunu açıklar. Bunun üzerine Jenya, Pavluşa’nın kitabının arasında bulduğu ve iki yıldan beri sakladığı “*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmaq lazımdır.*”²⁵⁹⁹ yazısının anlamını öğrenmiş olur. Bu yazıdan dolayı iki yıl boyunca Pavluşa’yla küs kalmış, aynı zamanda Katya’yı da tahkir etmiştir. Yaptıklarından büyük pişmanlık duyan Jenya, eve gittiğinde Pavluşa ve arkadaşlarını evde bulur. Jenya’nın geldiğini gören Pavluşa, gitmek istediğinde Jenya ona oturmasını söyler. Pavluşa’ya çay getirir ve aralarında hiçbir ihtilafın olmadığını, Katya’yı görmeye gideceğini dile getirir.

Jenya’nın bu olaylarla ilgili tavırlarına bakıldığında onun da Pavluşa gibi kıskançlık gibi insanı zaaflarının olduğu anlaşılmaktadır. Pavluşa’ya olan sevgisinden dolayı yaşadığı kıskançlık, onun roman boyunca sergilemiş olduğu akılcı kişiliğine aykırıdır.

Jenya, Katya’nın isteğiyle kimliği olmayan Bolşeviklere yeni kimlik çıkaran bir gruba katılır. Bu grupla bir aydan fazla “*Verxni kladbişşenski küçə*”de bir Azerbaycanlının evinde eski kimlikleri yenilemeye başlarlar. Birgün bu ev jandarma baskınına uğrar. Jenya yine çarşafı bir kadın kılığına girer, jandarmalar onu Müslüman bir kadın zanneder ve Jenya bu sayede kurtulur.²⁶⁰⁰

Jenya, arkadaşlarıyla Malakan Bağ’ındaki gösterilere katılır. Bu gösteride aktif bir rol oynayan Jenya, başında olduğu sekiz kişilik inkılapçı kadın grubuyla iki binden fazla işçinin yer aldığı yürüyüşte en öndedir. Onun bu kahramanca hareketi Pavluşa tarafından hayranlıkla karşılanır. Jenya bu kahramanlığını sadece burada göstermez. Gösteri esnasında polisler Pavluşa, Ayrapet ve Məmməd’i yakalamaya çalışırlar. Olaya vali yardımcısının da dahil olduğunu gören Jenya, kaldırımdan söktüğü taşı atarak vali

²⁵⁹⁷ Ordubadi, GB, s. 85.

²⁵⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 87.

²⁵⁹⁹ Ordubadi, GB, s. 70.

²⁶⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 89-90.

yardımcısını yaralar. Pavluşa ve arkadaşları Jenya'nın kahramanlığı sayesinde polislerden kurtulmuş olur.²⁶⁰¹

Gösteri sırasında Jenya'dan haber alamayan Pavluşa, Jenya için endişelenmeye başlar. Gösteri sonrasında Pavluşa, Vasya, Ayrapet ve Əsgər Vasya'nın evinde toplanırlar. Jenya'nın nerede olabileceğini düşünürler. Bu esnada Jenya, kucağında eski elbiselerden yapmış olduğu bir kundakla içeri girer. Jenya, polislerden kurtulmak için kucağında bebeği olan bir hizmetçi kılığına girmiştir.²⁶⁰²

Romanda Jenya ve Vasya arasında bir anlaşmazlığın, bir gerilimin olduğu görülmektedir. Örneğin Vasya, Jenya'ya bu gösteriden sonra Jenya'nın Bakü'dan ayrılması gerektiğini tavsiye eder. Jenya, "*Elə isə o fikir qoy öz cibində qalsın.*"²⁶⁰³ diyerek bu kararın Bakü Komitesi tarafından verilmesi gerektiğini söyler.

Jenya ile Vasya arasındaki bu gerilimin sebebi Pavluşa'nın Vasya'nın sözüyle hareket etmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim başka bir gösteride Vasya, gösteri sırasında polislerle çıkan çatışmanın çok ciddi olduğunu görür ve Jenya'dan bu olaylara karışmamasını ister. Bunun üzerine Jenya Vasya'ya, "*Bu cür tövsiyələri Pavluşaya ver.*"²⁶⁰⁴ şeklinde bir karşılık verir.

Buna rağmen bu olaylar sırasında Jenya, Bakü Emniyet Müdürü Qoqoberidze ve yanındaki polislerin ellerinde silahlarla Vasya'yı öldürmek üzere olduklarını fark eder. Yanında taşıdığı taşlardan biriyle Qoqoberidze'yi başından yaralar. Məmməd ve Əsgər hemen yetişir ve diğer polislerin kılıçlarını elinden alır. Jenya'nın "*Vurun, yoldaşlar!*"²⁶⁰⁵ diye bağırması üzerine göstericiler polislere karşı hücum ederler. Jenya, Pavluşa'nın hayatını kurtardığı gibi Vasya'nın da hayatını kurtarmış, korkusuz bir Bolşevik olduğunu herkese göstermiştir.

Bu olaylar, Jenya'nın gözü kara bir kadın olduğunu göstermektedir. Qoqoberidze'yi başından yaralaması ve bunu korkusuz bir şekilde gerçekleştirmesi arkadaşları için her şeyi göze alabileceğinin bir göstergesidir. Arkadaşları da bunun farkındadır. Jenya'nın inandığı doğrular için mücadele etmesi, Bolşevikliğe her şeyi

²⁶⁰¹ Ordubadi, GB, s. 96.

²⁶⁰² Ordubadi, GB, s. 100.

²⁶⁰³ Ordubadi, GB, s. 101.

²⁶⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 104.

²⁶⁰⁵ Ordubadi, GB, s. 105.

göze alarak korkusuzca hizmet etmesi arkadaşlarında Jenya'ya karşı bir hayranlık ve sevgi uyandırmıştır.

Volçiye Vorota'da düzenlenecek olan mitinge ayakkabıları çok eski olduğu için gitmek istemeyen Jenya'ya Əsgər tərəfindən bir çift ayakkabı hədiyyə edilməsinin səbəbi də budur.

Ayakkabıyı babasından aldığı borç parayla aldığını söyleyen Əsgər, aslında bu hədiyyəyi arkadaşları arasında toplanan parayla almıştır. Bu sayədə mitinge katılan Jenya və Vasya arasında yenidən bir gərginlik ortaya çıxar. Miting esnasında Rus Kazaklarının kullandıkları trompet sesindən korkan Vasya, mitingdən ayrılmayı təklif edir. Jenya isə Vasya'ya, *“Hər kəs bu səsi sən kimi düşünsə, çəkilib getsə, daha burada kim qalar?”*²⁶⁰⁶ diyərək Vasya'ya təkpi göstərir. Vasya isə *“Sən kimi, Pavluşa kimi həqiqi inqilabçılar!”* şəklində alaylı bir cəvab verir. Bunun üzərinə Jenya bu sözlərin kendisi için hiçbir kıymətinin olmadığını, bu sözlərdən sadəcə Pavluşa'nın etkilənəcəğini söyler. Pavluşa'nın hiçbir söz söyleməməsi üzərinə Jenya, Pavluşa'nın da Vasya'ya katıldığını düşünür. Vasya, Jenya'nın xidmətçi qadınlarla gəzməsinin Bolşeviklikə aykırı olduğunu düşünməkdədir. Bu səbəplə də Jenya davaya ihanət etdiyini və lekeləndiyini düşünür.

Jenya, bu düşüncələrə aldırış etmədən General Əlixanov'un evində çalışan Serafima'nın yanında gecələr. Əlixanov'un qarısı Zərrintaç Xanım Jenya'yı sevmiş və Serafima'nın yanında kalmasına izn vermişdir. Jenya kendisini “Klavdiya” olaraq tanıtır. İşçiləri Bəkan Yardımcısı Fon-Val'ın Bakü'ya gəlməsi üzərinə Əlixanov, evində onun şərəfinə bir ziyafət dženlər. Bu ziyafəttə Zərrintaç Xanım'ın istəyi üzərinə Jenya da Serafima'nın yanında xidmət edir. Ziyafət sonrası evi təmizləyən Jenya, General Fon-Val'ın oturduğu yerdə bir kâğıt parçası bulur. Bu kâğıt parçasında grev yapan işçilərin tələplərinin mutlaka rəddedilməsi, işverənlərin onlara təvəz verməməsi gərəkliyi yazılıdır.²⁶⁰⁷

Böyləcə Jenya ilk istihbarat çalışmasına bu şəkildə başlamış olur. Sonrasında Zərrintaç Xanım'ın aracılığıyla Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in evində Sona Xanım'ın

²⁶⁰⁶ Ordubadi, GB, s. 111.

²⁶⁰⁷ Ordubadi, GB, ss. 113-117.

hizmetçisi olarak çalışmaya başlamıştır. Burada da sahte adı olan Klavdiya ismini kullanır.

Jenya'nın bu evde çalışmasına Pavluşa karşı gelmektedir. Jenya'nın çalışmak için giydiği elbiseler Pavluşa'ya göre onu inkılapçılıktan çıkarmaktadır. Jenya için proleter olmanın kıyafetle, baş örtüsüyle bir alakası yoktur. “*Çılpaq olsan da, qiymətli paltar keysən də, proletarsan.*”²⁶⁰⁸ diyerek Pavluşa'nın çok yersiz düşüncelerle hareket ettiğini dile getirir. Jenya'nın babası aylardan beri aç ve hasta bir şekilde yatmaktadır. Bu yüzden Jenya bu işte çalışmaya mecbur olduğunu ifade eder. Pavluşa'nın “*Elə isə biz bir daha görüşməyəcəyik. Mən əqidəmi sevgiyə sata bilmərəm.*”²⁶⁰⁹ sözləri üzerine Jenya ağlamaya başlar. Əsqər, onu teselli eder.

Bakü Valisi Nakaşidze'nin Tağıyev'in evine düzenleyeceği ziyaret dolayısıyla Tağıyev'in evinde bir ziyafet düzenlenir. Bu ziyafete Nakaşidze ile beraber Bakü zenginleri, petrol şirketlerinin sahipleri, yabancı petrol şirketlerinin temsilcileri, küçük ve büyük sanayiciler, Bakü mafyasının önemli isimleri davetlidir.²⁶¹⁰

Ziyafette Tağıyev, işçi hareketlerinin önüne geçilmesi, hükümetin bu konudaki önlemleri artırması gerektiğinden, işverenlerin yapılan grevler neticesinde büyük zararlara uğradığından, işçilerin artık silahlı bir şekilde gösteriler düzenlediğinden bahseder. Vali Yardımcısını başından yaralayan kızın hala bulunamamasından yakınır. Tağıyev'in bu kız için “*O ki bir bismillah olub göyə çəkilmədi?*”²⁶¹¹ dediği sırada Jenya, odada Mixaylovski'nin boş fincanını götürüp getirmektedir. Tağıyev o kızın Jenya olduğunun farkında değildir.

General Əlixanov, Bolşeviklerin küçümsenmeyecek insanlar olduğunu ifade eder. Onların kurmuş olduğu gizli teşkilatın ve matbaanın hala ortaya çıkarılamadığından bahseder. Bu matbaayı bulmanın bu ziyafete gelen insanların sorumluluğunda olduğunu vurgular. Bakü'deki gizli teşkilatın oldukça etkin olduğunu ifade eden Əlixanov, Vali Nakaşidze'den Bakü'ye daha fazla Rus Kazaklarının getirilmesini ister.²⁶¹² Yerli petrol şirketlerinin sahipleri, yabancı petrol şirketlerinden

²⁶⁰⁸ Ordubadi, GB, s. 136.

²⁶⁰⁹ Ordubadi, GB, s. 137.

²⁶¹⁰ Ordubadi, GB, s. 137.

²⁶¹¹ Ordubadi, GB, s. 142.

²⁶¹² Ordubadi, GB, s. 143-144.

yakınırlar. Onların Bakü'daki petrol sanayisini ele geçirmeye çalışmakla ve işçilerle iş birliği yapmakla suçlarlar. Jenya ise bu toplantıdan edindiği bilgileri arkadaşlarına ulaştıracağı için oldukça mutludur.²⁶¹³

Pavluşa, Jenya ile uzun zamandır görüşmemektedir. Yüreği Jenya'yı görmek isterken aklı bunu engellemeye çalışır. Yine de Jenya'yı Tağıyev'in evinden çıktıktan sonra takip eder. Takip sırasında kendi içinde Jenya'ya karşı çelişkili fikirler taşımaktadır. Jenya'nın Yujni'nin yanına gittiğini fark eder. Pavluşa'ya göre Jenya, Yujni'den Bolşeviklerin sırlarını alıp zenginlere verebilir. Jenya'yı gözlemekten vazgeçer. Ona tekrar geri dönmekten korkmuştur. Bu sırada Jenya, Pavluşa'nın kendisini izlediğinin farkına varır ve Pavluşa'nın yanına gelerek kendisini takip etmesini söyler. Pavluşa, hipnotize olmuş gibi Jenya'yı takip eder. Jenya'yla beraber Bayıl Yokuşu tarafında denize karşı küçük bir tepede otururlar. Jenya, Pavluşa'ya Parti Komitesinin değil Vasya'nın idaresi altında hareket ettiğini söyler. Aralarındaki ihtilafın sebebinin bu olduğunu dile getirir.²⁶¹⁴

Pavluşa için Jenya okunamayan bir kitap gibidir. “*Səni oxumaq işində sanki mən tamamilə savadsızam.*”²⁶¹⁵ diyerek Jenya'nın kendisine olan davranışlarına bir türlü anlam verememektedir. Jenya ve Pavluşa birçok defa küsmüştür fakat Pavluşa'ya göre şu anki durum kendi davalarıyla alakalıdır. Pavluşa için iki insanın birbirinin sevmesinin en temel şartı akide birliğidir. Jenya'nın bu tavırları onların akide birliklerine zarar vermektedir.

Jenya ise Pavluşa'nın bu eleştirilerini kabul etmez. Burjuva sınıfına dahil olmak gibi bir gayesinin olmadığını söyler. “*Məni Bolşevik düşməni eləmək olmaz!*”²⁶¹⁶ diyerek Pavluşa'nın bu konuya şahsi açıdan yaklaştığını, Bibiheybet işçilerinin Menşeviklerin tuzağına düştüğünü, Şendrikovların grevleri içerdən kırmaya çalıştığını asıl üzerinde durulması gereken şeyin bunlar olduğunu dile getirir.

Her şeye rağmen Jenya, Pavluşa'ya “*Əziz yoldaş, gəl tarixi təkrar etdirməkdənsə, bir gələcək qurmağa çalışaq.*”²⁶¹⁷ diyerek Pavluşa ile anlaşmaya çalışır.

²⁶¹³ Ordubadi, GB, s. 148.

²⁶¹⁴ Ordubadi, GB, s. 155.

²⁶¹⁵ Ordubadi, GB, s. 156.

²⁶¹⁶ Ordubadi, GB, s. 157.

²⁶¹⁷ Ordubadi, GB, s. 158.

Pavluşa ise düşüncesinde ısrarlıdır. Jenya'nın burjuva evinde çalışmasının hem partiye hem de Pavluşa'nın kendisine zarar verdiğini düşünür. Jenya oraya sadece çalışmak için gittiğini, buna mecbur olduğunu söylese de Pavluşa'yı ikna edemez. Pavluşa'nın bu kati kararına çok üzülür. Onunla ertesi gün tekrar buluşmak istediğini dile getirir fakat Pavluşa herhangi bir cevap vermeden onun yanından ayrılır.²⁶¹⁸

Sonraki gün Jenya, Pavluşa'nın geleceğini umut ederek aynı yere tekrar gider fakat Pavluşa gelmez. *“Bu müəmmalı vəziyyət nə vaxt bitəcəkdir?”*²⁶¹⁹ diyerek Pavluşa ile aralarındaki ilişkiyi düşünmeye başlar. Aralarındaki sevginin sebepsiz olmadığını, Pavluşa'nın ayrılmak istese de bunu beceremediğini, ayrılmaları için hiçbir sebep olmadığını düşünür. İnsanların birbirini sevmesi için aynı seviyede olması gerektiğini artık anlamıştır. Jenya, yine de kendi bildiği yolda gitme kararı alır. Burjuva evinde çalışmanın onun namusunu lekelemediğini düşünür. O bu evde belli bir vazife için çalışmaktadır ve bu vazifeyi yerine getirdikten sonra hem Vasya'yı hem de hem de Pavluşa'yı mağlup edeceği kanaatindedir.

Jenya, Tağıyev'in evinde Mixaylovski ile tanışma fırsatı bulur. Kendisini Teknikler Mektebinin müdürü olarak tanıtan Mixaylovski, Jenya'yı gimnazyuma giriş için hazırlayabileceğini söyler. Jenya, Sona Xanım'ın izniyle Mixaylovski'nin çalıştığı okula gelebileceğini belirtir. Jenya'nın amacı Teknikler Mektebi ve gimnazyumdaki öğrencilere ulaşmak ve onları örgütlemektir.²⁶²⁰

Jenya, bu amacına ulaşır. Sona Xanım'ın verdiği izinle Teknikler Mektebinde gimnazyum sınavlarına hazırlanmaya başlar. Mixaylovski ise ilk günden itibaren Jenya'ya olan sevgisini ilan etmiş, onu cemiyet hayatına girebilecek aydın bir kız haline getireceğine dair ona vaatlerde bulunmuştur. Jenya ise okuldaki öğrencilere ulaşabilmeye ve onları örgütlemeye çalışmaktadır. Mixaylovski aracılığıyla gimnazyumun müdürü Kutilevski ile tanışır ve böylelikle okulun içine girmeye muvaffak olur.

Burada ilk olarak Vasilyev adında bir öğretmenle tanışır. Vasilyev'den binden fazla öğrenci barındıran bu okulda herhangi bir sosyal demokrat örgütün var olmadığı bilgisini alır. Her iki okul müdürünün Jandarma İdaresine yakın olması Jenya'nın bu

²⁶¹⁸ Ordubadi, GB, s. 159.

²⁶¹⁹ Ordubadi, GB, s. 163.

²⁶²⁰ Ordubadi, GB, s. 172.

okullarda hedeflediği işleri yapmasına engel olmaktadır. Aynı zamanda hem Mixaylovski hem de Kutilevski Jenya'dan hoşlanmaktadır. Bu sebeple Jenya'ya birbirlerini kötölemektedirler. Jenya ise yapmak istediklerini gerçekleştirmek için onları elinde tutmaya çalışır.²⁶²¹

Mixaylovski'nin kendisine karşı hislerini kullanan Jenya, Hacı Zeynalabdin Tağıyev ve Sona Xanım arasındaki evliliğin gerçek yüzünü Mixaylovski'den öğrenmeyi başarır.²⁶²²

Jenya, öğrenciler arasında siyasi bir örgüt kurmak için Kutilevski'nin evini kullanır. Burada ders çalışmak bahanesiyle öğrencileri toplayarak inkılapla ilgili beraber yazılar okurlar. Kutilevski'nin bunlardan haberi yoktur. O, Jenya'yı Mixaylovski'den kıskanmaktadır. *“Ailə qurmaq istədiyim namuslu bir qızın onun kimi namussuz və haramzada bir adamla oturub durmasına nə cür baxa bilərəm?”*²⁶²³ diyerek Jenya'ya Mixaylovski ile görüşmemesini ister. Jenya ise Sona Xanım'ın kendisini Mixaylovski'ye emanet ettiğini, bu yüzden onunla görüşmek zorunda olduğunu söyleyerek Kutilevski'yi ikna etmeye çalışır.

Bir yandan Kutilevski'yi inandırmaya çalışan Jenya bir yandan Mixaylovski'yi elinde tutmaya bir yandan da Pavluşa'nın tepkilerine göğüs germeye çalışmaktadır. Pavluşa hala Jenya'ya karşı tepkilidir. Onun davasından vazgeçtiğini ve burjuvaziye dahil olduğunu düşünür. Onunla görüşmekten utandığını dile getirir. Jenya ise teşkilattan ve davadan vaz geçmediğini, tam tersi teşkilatın her şeyden haberi olduğunu söyler. Kutilevski ve Mixaylovski gibi adamlarla görüşmenin normal olduğunu, onları yıkmak için onların içine girilmesi gerektiğini ifade etse de Pavluşa'yı ikna edemez. Pavluşa ile tekrar buluşmak istese de Pavluşa bunu kabul etmez.²⁶²⁴

Pavluşa, Əsqər, Məmməd, Vasya ve Ayrapet, teşkilatın toplantısına katıldıktan sonra Sergey Vasiliç'in evine giderler. Evdeyken o esna da Jenya gelir. Jenya, Pavluşa ve Vasya dışındaki herkesin elini sıkır. Sergey Vasiliç'in Jenya'nın Vasya ve Pavluşa ile aralarındaki ihtilafı bildiği için Ayrapet'ten onları barıştırmasını, gerekirse suçlu kimse parti teşkilatına bildirmesini ister. Jenya buna razı olduğunu söyleyince Vasya,

²⁶²¹ Ordubadi, GB, s. 180-181.

²⁶²² Ordubadi, GB, ss. 185-196.

²⁶²³ Ordubadi, GB, s. 212.

²⁶²⁴ Ordubadi, GB, s. 214.

“*Onda sən qazanmazsan, yazıq olarsan.*”²⁶²⁵ şeklinde karşılık verir. Pavluşa ise Jenya’yı inatçı olmakla suçlar. Jenya, kendindeki bu inatçılığın bir temeli olduğunu, belli bir amaca hizmet ettiğini, Vasya gibi boş bir inada sahip olmadığını, Vasya’nın tek amacının iş yapmak değil de çok yersiz sözler üretmek olduğunu, Bolşeviklikten hiçbir zaman ayrılmadığını, kendilerinin teşkilat adına karar veremeyeceklerini, teşkilatın kendisini çok iyi bildiğini ifade eder.²⁶²⁶

Ermeni-Müslüman çatışmasında Jenya, hükümetin Müslümanları desteklediğini düşünür. Jenya’ya göre Ermeniler medeni ve becerikli bir millettir. Sürekli, hükümete karşı isyanlar çıkarmaktadırlar. Bu yüzden de hükümet Müslümanlar aracılığıyla Ermenileri yok etmek istemektedir. Oysa işin gerçeği Jenya’nın Kumandan Kuzminski’nin yaptığı telefon görüşmesini gizlice dinlemesiyle ortaya çıkar.

Kuzminski, daha Tağıyev’e askerlerin Müslümanların hareketine yardımcı olduğu sözlerinin tam tersini Lalayev’e söylemektedir. Ermenilerin hareketine askerlerin kolaylık sağlayacağını dile getiren Kuzminski’nin bu sözlerini duyan Jenya, hükümetin bu çatışmayı körüklediğini, Ermeni ve Müslüman burjuvasının kendi çıkarları için her iki halkın emekçilerinin ölmesine göz yumduğunu anlar.²⁶²⁷

Jenya’nın burjuvayla ilgili görüşleri romanın ideolojisini yansıtması açısından önemlidir. Jenya’ya göre burjuva ailelerinin hayatları komik ve sıkıcıdır. Onların yeme, içme, uyuma, giyinme, oturma, gezme ve konuşma gibi bütün faaliyetlerinin gülünç olduğunu düşünür. Orada her şeyin bir resmiyetinin ve ölçüsünün var olduğunu, hayatın muayyen bir çerçeve içerisinde kurulduğunu, bu durumunda burjuva ailesinde bir esarete yol açtığını, burjuvanın sadece ne yiyeceğine ne giyeceğine ve nasıl süsleneceğine odaklandığını dile getirir. Burjuva kadınları toplumsal vazifeleri yerine getirmede becerikli olmadıkları için zamanlarını delilik derecesine varacak şeylerle geçirmektedirler. Bu duruma da en iyi örnek olarak Sona Xanım’ı gösterir. Sona Xanım’ın Tağıyev’in parasını harcamak için saçma ve komik işlerle uğraştığını, Harunərrəşid devrinin hayatını kendi evinde uygulamaya çalıştığını, evini onun sarayına benzetmeye çalıştığını ifade eder.²⁶²⁸

²⁶²⁵ Ordubadi, GB, s. 231.

²⁶²⁶ Ordubadi, GB, ss. 231-234.

²⁶²⁷ Ordubadi, GB, s. 253.

²⁶²⁸ Ordubadi, GB, s. 268.

Jenya, Pavluşa'dan bir mektup alır. Bu mektup Pavluşa'nın hem özür hem de barışma mektubudur. Pavluşa, Vasya'nın telkinlerini dikkate aldığı için hatalı olduğunu yazar. Beraber bir işe girip çalışmayı ister. Koba ve Montin'in Tammerfors'ki Bolşevik konferansına gideceğini, Jenya'nın onları görmek istediği takdirde istasyona gelebileceğini, bir saatlik de olsa mutlaka görüşmeleri gerektiğini dile getirir. Jenya mektubu okuduktan sonra Pavluşa ile geçirdiği güzel günleri hatırlar.²⁶²⁹

Hem Pavluşa'yla hem de diğer arkadaşlarıyla görüşmek Jenya'da bir bayram havası yaratmıştır. Elbiselerini giyinip sokağa çıkar. İstasyona yaklaşırken bir silah sesi duyar. Sokağın ortasına yıkılmış bir adamın olduğunu fark eder. Yakınlaştıkça bu adamın Montin olduğunu anlar. Diz çöküp Montin'in başını dizlerinin üstüne alır. Göz yaşları Montin'in alnındaki kurşun yarasına dökülmektedir. “*Çarizm öz işini gördü. Montin yoldaşı bizdən aldı!*”²⁶³⁰ diyerek bu ölümün sebebinin Çarlık rejimi olduğunu belirtir.

Romanda Jenya karakteri inatçı ve hırslı kişiliğiyle ön plana çıkar. Bolşevik hareketine katkı sağlamak için korkusuz bir şekilde birçok eylemde yer alır. Bu nedenle cesur bir kadındır. İçine düştüğü zor durumlardan zekâsı sayesinde kolaylıkla sıyrılabilmiştir. Çar casusunu alt etmiş, işçi gösterilerinde en önde yer almış, birçok defa kılık değiştirerek polislere yakalanmaktan kurtulmuş, Rus Kazaklarının arasında duyurular dağıtmış, okulda öğrencileri örgütlemiş ve en önemlisi Tağıyev'in evine hizmetçi kılığında girmeyi başarmıştır. Bu yönüyle ideal bir işçi ve Bolşevik kadını olarak romanda yerini almıştır.

Əsgər: Romanın Azərbaycanlı karakterlerinden olan Əsgər karakteri, Pavluşa'nın çalıştığı fabrikadaki iş arkadaşlarından biridir. O da Pavluşa gibi işçilerin haklarının elde edilmesi için mücadele verilmesi taraftarıdır.

Çelman, fabrika müdürüne Əsgər için “*Budur, üzünə deyirəm, çox gözəl dəmirçidir. Sadə yumşaq bir müsəlman idi, indi isə evi yıxılıbdır.*”²⁶³¹ sözleriyle Əsgər'in Pavluşa'nın etkisinde kalarak iyice değiştiğini dile getirir. Əsgər, Pavluşa'nın Çelman'la ve fabrika müdürüyle olan tartışmasında Pavluşa'yı destekler. Çelman'ın bir

²⁶²⁹ Ordubadi, GB, s. 293.

²⁶³⁰ Ordubadi, GB, s. 294.

²⁶³¹ Ordubadi, GB, s. 7.

hafiye gibi davrandığını, kimsenin kendilerini öğretmediğini, bu çatının altındaki herkesin aynı zorlukları, aynı açlığı çektiğini söyler.

Əsgər, Pavluşa ve Ayrapet'le vermek istedikləri mücadelenin nasıl olması gerektiğini konuşmak için bir meyhaneye giderler. Pavluşa, Əsgər'e bu meyhaneye gelen işçileri göstererek onların elbiselerinin ne kadar eski ve parmaklarının yamru yumru olduğundan, madenlerin ve fabrikaların işleriyle beslenmiş saçların dağınıklığından bahseder. Əsgər, ilk başta Pavluşa'nın bu söylediklerine pek bir anlam veremese de sonrasında Ayrapet'in araya girmesiyle söylenmek istenen şeyi anlar. Pavluşa verdikleri mücadelenin beş on kişiyle kalmaması gerektiğini, daha çok işçinin katılımının sağlanmasını dile getirir. Tiflis'te çıkarılan gazetelerin işçiler arasında Marksizm tebligattı yaptığını belirten Pavluşa, Bakü'daki işçilerin bu konuda oldukça geride kaldıklarını, işçileri tek bir merkezde toplamak gerektiğini vurgular. Əsgər, Pavluşa'nın bu sözlerine destek verir. Pavluşa onları kendi gibi düşünen diğer arkadaşlarının yanına götürür. Burada Bakü'daki ilk sosyal demokrat derneğini kürarlar.²⁶³²

Pavluşa'daki yasaklı yayınları okumak için Əsgər, Ayrapet ve Məmməd Sergey Vasiliç'in evine gitmek isterler. Yolda təsadüfən Sergey Vasiliç ve Jenya ile qarşılaşırlar. Atlı tramvayla Sergey'in evinə giderlərken Rus bir memur Sergey'e vurmak ister. Əsgər, "*Otur yerində, qoca köpək!*"²⁶³³ diyerek bu memurun kolundan tutarak onu engeller. Bu olay Əsgər'in cesur kişiliğine de bir örnekdir.

Çelman'ın casusları Pavluşa ve arkadaşlarının meyhaneye gittiğini Çelman'a bildirince Əsgər ve diğərleri işə sarhoş gelme bahanesiylə fabrikadan kovulur. Onlara demiryolu imalathanesinde iş bulunur.²⁶³⁴

Jenya'nın hizmetçi kızlarla görüşmesine tepki gösteren ve bu konuda Jenya'nın annesini ve babasını uyaran Pavluşa'yı Əsgər, eleştirir. Jenya ile Pavluşa arasındaki küslüğün sebebini Pavluşa'nın Jenya'yı kıskanmasına bağlar. Bu konuda Pavluşa'ya "*Jenya səni sevməklə, səni adam bilib, səninlə yoldaşlıq etməklə o səni satın alma qulun olmur ki...*"²⁶³⁵ diyerek Pavluşa'nın henüz tam bir inkılapçı olmadığını dile getirir.

²⁶³² Ordubadi, GB, ss. 12-15.

²⁶³³ Ordubadi, GB, s. 23.

²⁶³⁴ Ordubadi, GB, s. 31.

²⁶³⁵ Ordubadi, GB, s. 76.

Əsgər'in Pavluşa'ya söylemiş olduğu bu ifadeler onun Müslüman bir Doğulu olarak kadına bakış açısının da bir göstergesi niteliğindedir. Genel olarak Müslüman Doğu toplumlarında kadın erkek ilişkilerinde ve özellikle evliliklerde, kadın erkekten bağımsız bir varlık olarak değerlendirilmez. Erkek, kadının üzerine söz sahibidir. Əsgər, Bolşevik olduğu için bunun tam tersi bir takınmış olur. Bu sayede Bolşeviklerin kadının toplum içerisindeki konumuyla ilgili fikirleri okuyucuya aktarılmıştır.

Əsgər de diğer arkadaşları gibi gösteri ve yürüyüşlere katılır. Bunlardan ilki Bakü'de ilk defa düzenlenecek olan "Bir Mayıs" gösterileridir. Lado Ketsxoveli'nin liderliğinde toplanan "Bir Mayıs" Komitesinde Əsgər de yer almıştır. Bu komitenin aldığı karar doğrultusunda gösteriler 21 Nisan'da yapılacaktır.²⁶³⁶

Diğer bir gösteride Əsgər ve Məmməd kendilerine hakaret eden bir polis memurunu döverler. Əsgər bu gösteri sırasında da Pavluşa'ya Jenya yüzünden tepki gösterir. Jenya'nın yürüyüş esnasında başka gruplarla hareket etmesinin sebebini Əsgər, Pavluşa'nın Jenya'ya karşı olan davranışlarında bulur. "*Çünkü sən nə onun yaxasını buraxırsan, nə də adam kimi yoldaşlıq edirsən.*"²⁶³⁷ diyerek Pavluşa'nın Jenya'yla sürekli küs olduğunu söyler.

Əsgər'in Jenya'yı bu kadar kollayıp gözetmesinin sebebi Sergey Vasiliç'e duyduğu saygı ve sevgidir. Kendisinin küçük yaştan beri Jenya'nın babası Sergey Vasiliç'in elinin altında büyüdüğünü, ölünceye kadar onun tek kızı olan Jenya'yı müdafa edeceğini dile getirir.²⁶³⁸ Bundan dolayı da Jenya'ya Volçiye Vorota'da düzenlenecek gösteriye katılabilmesi için yeni bir ayakkabı hediye eder.²⁶³⁹

Jenya konusunda aynı tepkiyi Vasya'ya da gösterir. Pavluşa'nın Jenya ile görüşmesini eleştiren, onu korkaklık ve yalancılıkla suçlayan Vasya'nın Jenya ile ilgili konuşma hakkının olmadığını söyler. "*Hərgah xəstə olmasan, sən də oturub öz-özünə fikir edərsən ki, mən başqasının ailə həyatına nə üçün qarışırım?*" diyerek Vasya'nın hastalıklı bir kişiliğe sahip olduğunu ifade eder.²⁶⁴⁰

²⁶³⁶ Ordubadi, GB, s. 64-65.

²⁶³⁷ Ordubadi, GB, s. 98.

²⁶³⁸ Ordubadi, GB, s. 261.

²⁶³⁹ Ordubadi, GB, s. 109-110.

²⁶⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 162.

Əsgər, Vasya'ya sadəcə Jenya konusunda təkpi göstərməz. Onun siyasi anlamda fikirlərinə də qarşıdır. Vasya, Ermeni-Müslüman çatışmasıyla ilgili Bolşeviklərin halkı uyarmak üçün bildiri dağıtmasına qarşıdır. Bunu halkı gereksiz yere şübhələndirmək olaraq görür. Əsgər, Vasya'nın bu görüşünü “*Vasya bə'zən elə axmaq-axmaq danışır ki, adam bunun normal bir adam olduğundan şübhələnir.*”²⁶⁴¹ diyərək Vasya'yı ahmak olaraq nitələndirir.

Vasya'nın Şendrikovların kardeşi Susanna ilə bərabər olmasına da təkpi göstərən Əsgər, onu Mənşeviklərlə bərabər hərəkət etməklə suçlar. Arkadaşları Susanna'dan vazgəçməyən Vasya ilə bir daha konuşmama kararı alır.²⁶⁴² Buna rağmen Əsgər, toplantı sonrası gecəyi Vasya'nın evində gəçirmək üçün Vasya'nın yanına gider. Burada Vasya ilə Susanna haqqında konuşurlar. Vasya, Susanna'nın Marksizmi və sosializmi bildiyini, bu yüzden onun Bolşevik olduğunu iddia edər. Əsgər isə Bolşevikliğin sadəcə bu kavramları bilməkdən ibarət olmadığını, Bolşevikliğin yanındakı kişiləri iyi tanımaq olduğunu söyler. Vasya'nın Susanna'yı Jenya'dan daha üstün görməsini də qəbul etməz. Jenya'nın namuslu bir qız və samimi bir Bolşevik olduğunu dilə gətirir.²⁶⁴³

Susanna ilə tanışan Əsgər, Susanna'nın Mənşeviklər haqqındakı düşüncələrini dinlədikdən sonra Vasya'yı təkraq uyarır. Susanna'nın onu etkiləmək üçün Mənşeviklər tərəfindən gəndərildiyini söyler. Vasya isə bunu qəbul etməz. Bunun üzərinə Əsgər, kahvaltı yapmadan Vasya'nın və Susanna'nın yanından ayrılır.²⁶⁴⁴

Romanda Əsgər'in Mənşeviklərə qarşı yaptığı çıxış onun Bolşeviklik konusunda yetkin bir kişiliğe sahip olduğunu göstərməkdədir. Mənşeviklər işçilərin yapmış olduğu grevlərin devam ediləsi gərəkdiyini söylerkən Bolşeviklər, aylardır sürən bu grevlərin artıq sonlandırılmasını, aksi takdirde uzayan grevlərin burjuvanın elində koz olaraq görüneceğini savunurlar. Mənşevik liderlər İlya və Lev Şendrikov kardeşlər Bolşevikləri sağcı olmaqla suçlarlar. Taşnaklarla bərabər silahlı bir isyan çıkarmak istərlər. Bunun üzərinə Əsgər, Mənşeviklərin burjuvanın çıkarına göre hərəkət ettiğini

²⁶⁴¹ Ordubadi, GB, s. 230.

²⁶⁴² Ordubadi, GB, ss. 264-267.

²⁶⁴³ Ordubadi, GB, s. 284-285.

²⁶⁴⁴ Ordubadi, GB, s. 288-289-290.

savunan bir konuşama yapar. Onun bu çıxışı toplantıda bulunanları etkiler ve cesaretlendirir.²⁶⁴⁵

Əsgər'in Menşeviklerle ilgili düşüncələrinə Susanna ilə girdiyi diyaloglarda da görmək mümkündür. Menşeviklərə görə təşkilat kitle için değil kitle təşkilat içindir. Kitlenin siyasi səviyyəsi və sınıf bilinci olgunlaşdıqca kitle zamanla Menşeviklərdən uzaqlaşacaqdır.²⁶⁴⁶

Romanın başlarında meyhanədə Pavluşa'nın sosializmlə, Bolşevikliklə, işçi haklarıyla ilgili anlattıklarına bir anlam vereməyən Əsgər, artıq tam bir Bolşeviktir. Menşeviklərlə siyasi tartışmalar yapabilmektedir. Pavluşa aracılığıyla katıldığı sosial demokrat dernek onun yaşadığı bu dəğişim romanda bu şəkilde yansıtılmış olur.

Məmməd: Nobel Şirkətinin fabrikasında işçi olaraq çalışan Məmməd, Pavluşa, Əsgər və Ayrəpet'le yaxın arkadaşdır. O da Əsgər gibi Azərbaycanlıdır. Bakü'nün Maştağa bölgəsindəndir.

Pavluşa, Əsgər, Ayrəpet və Məmməd, Pavluşa'daki yasaklı yayınları okumak için uyğun bir yer düşünürkən Məmməd'in aklına Sabunçu'daki Sergey Vasiliç'in evi gəlir. Arkadaşlarına oraya gitməyi təklif edir və bu təklif qəbul edilir. Yolda giderlərken təsadüfən Sergey Vasiliç və kızı Jənya ilə qarşılaşırlar. Məmməd onları digərleriyle tanışdır.²⁶⁴⁷ Bəyləce Pavluşa və Jənya'nın bir-birləriylə ilk qarşılaşması Məmməd sayəsində qərçəkşmişdir.

Bərabər Sergey'in evinə giderlər. Evə geldiklərində kapının önündə Məmməd'in Sergey'in evi və Segey'le ilgili Pavluşa və Əsgər'e söylədikləri işçi sınıfının yaşadıklarının kisa bir özəti gibidir. Məmməd, bu kapının 18 yaşından 59 yaşına kadar bütün varlığını petrol burjuvazisinin sömürüsünə adayan bir işçinin kapısı olduğunu dilə getirir. Bu ev və bu evdə yaşayan ailənin durumunun bütün işçilərin gələcək yıllarının bir aynası olduğunu ifadə edir.²⁶⁴⁸

²⁶⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 198-199.

²⁶⁴⁶ Ordubadi, GB, s. 288.

²⁶⁴⁷ Ordubadi, GB, s. 17. 21.

²⁶⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 27.

Jenya'yla Montin'in tanışmasına da yine Məmməd aracılıq eder. Jenya, mart ayında yapılacak göstəriyə hazırlıq için Məmməd'in çalıştığı “Əlibəyov kəndir fabriki”ne gider. Burada Məmməd onu Montin'le tanışdırır.²⁶⁴⁹

Məmməd de Jenya konusunda Pavluşa'yı eleştirmektedir. Pavluşa'nın gereksiz yere kıskançlıq yaptığını söyler. Vasya'ya ise Jenya'yla ilgili düşüncelerinden dolayı tepki gösterir. Vasya'nın Jenya'yla ilgili olan yaklaşımlarını ağaların işçilere olan yaklaşımlarına benzetir. Jenya'nın bir hizmetçi olarak çalışmasının Vasya'nın bir işçi olarak çalışmasından hiçbir farkı yoktur. Vasya'nın bu tarz davranışlarından dolayı parti teşkilatı tarafından uyarılacağını düşünür.²⁶⁵⁰

Ayrapet: Pavluşa'nın diğer bir çalışma arkadaşı olan Ayrapet, Bakülü bir Ermeni'dir. Varvara'yla evlidir. Pavluşa'nın Çelman'la olan tartışmasında Pavluşa'nın yanında yer alır. Çelman, fabrika müdürüne Əsgər ve Məmməd gibi Ayrapet'in de Pavluşa'dan etkilendiğini ve söz dinlemediğini söyler.²⁶⁵¹

Ayrapet, Pavluşa ve Əsgər'le meyhaneye gittiklerinde verem hastası olduğu için içki içmez. Meyhanede Pavluşa'nın anlattıklarını ilk anlayan odur. Bunun sebebi onun Ermeni olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü romanın birçok yerinde özellikle Ermeni işçilerin sınıf bilinci konusunda Müslümanlardan daha ileride olduğu vurgusu yapılmaktadır. Dolayısıyla meyhanede Pavluşa'nın işçilerin içinde bulunduğu durumla ilgili anlattıklarını Əsgər'den önce Ayrapet anlar. Bu yüzden Pavluşa'ya “*Mübarizə yolları təyin edilmədikçə, kimin kime qarşı qoyulduğu aydın olmadıkça, o səbəblərlə mübarizə aparmaq barəsində danışmaq olmaz.*”²⁶⁵² diyerek öncelikle mücadele yollarının belirlenmesi gerektiğine vurgu yapar.

Pavluşa'nın işçiler arasında bir birlik kurma ve başka işçileri de bu birliğe dahil etme fikrini destekler. Pavluşa ve Əsgər'le beraber diğer Bolşevik işçilerin yanına giderek oradaki toplantıda siyasi bir teşkilat kurarlar.²⁶⁵³

Pavluşa'nın kadın ruhundan anlamadığını düşünen Ayrapet, onun kadınlarla ilgili fikirlerini çürük olarak nitelendirir. Ayrapet'e göre kadınlar ne kadar ince ve nazik

²⁶⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 91-92.

²⁶⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 112-113.

²⁶⁵¹ Ordubadi, GB, s. 7.

²⁶⁵² Ordubadi, GB, s. 11.

²⁶⁵³ Ordubadi, GB, s. 14-15.

olurlarsa olsunlar, zor koşullara tahammül etmeyi ve soğukkanlı olmayı becerebilmektedir. Onlar da şeref ve izzeti nefsin daha yüksek olduğunu dile getiren Ayrapet, onların inandıkları yoldan kolay kolay vaz geçmediklerini vurgular. Jenya'nın gösterilerde yapmış olduklarının bunun göstergesi olduğunu söyler.²⁶⁵⁴

Ayrapet de diğerleri gibi Vasya'ya karşı Jenya'yı savunur. Vasya'ya “*Sən heç bilirsənmi o nəcə yaşayır? Sən bilirsənmi o ayaqyalın olduğu üçün iclasa gəlməkdən utanır?*”²⁶⁵⁵ diyerek Jenya'ya Sergey Vasiliç'in hatırı için bir ayakkabı aldıklarını, Sergey'in sofrasından yediklerini, onun kanatları altında büyüdüklerini ifade eder. Bu sebeple Ayrapet, Jenya ile arasındaki küslüğün Vasya'yı ilgilendirmediğini vurgular. Vasya'yı Menşeviklere ve Taşnaklara inanmakla suçlar. Şuurlu bir adamın onlara inanmasının mümkün olmadığını söyler.²⁶⁵⁶

Ayrapet'in romanda karakter olarak en önemli işlevinin Taşnaklarla ilgili düşüncelerini bir Ermeni olarak dile getirmesinde ortaya çıkar. Silahlı bir isyan çıkarılmasını isteyen Taşnakları burjuvaziye sırtlarını dayamakla suçlayan Ayrapet, Taşnak ve Hınçakların Türkiye'deki Ermeni Meselesinden hareketle Ermenistan'ı kurmak istediklerini, Ermeni proletaryasının kurtuluşunun Ermenistan'ın istiklaliyle sağlanacağı fikrini Ermeni işçileri arasında yaydıklarını, bunun da Ermeni işçi ve köylülerinin çekmiş olduğu sıkıntıları unutup bu mefkure ile meşgul olmasına yol açtığını dile getirir. Ayrapet, Taşnak ve Hınçakların Türkiye'de göstermiş olduğu faaliyetler sonucunda orada yaşayan Ermenilerin başına büyük felaketler getirdiklerini, aynı felaketi Kafkasya'daki Ermenilerin de başına getirmeye hazırlandıklarını ifade eder. Taşnakların yapmak istedikleri isyanın proletaryanın idealleri uğruna yapılan bir isyan olacağını şüpheyle karşılayan Ayrapet, Taşnakların Ermeni burjuvazisinin elinde bir alet olduğunu düşünür. Ermeni işçileri olarak Lenin'in yolunda gitmeye kararlı olduklarını vurgular.²⁶⁵⁷

Ayrapet karakteri, Döyüşen Şəhər romanında da geçmiştir. Vahan, Karabağ'tan Bakü'ye nasıl geldiğini anlatırken ablasının kocası Ayrapet'in yanında çalışmak için Bakü'ye geldiğini fakat Ayrapet'in verem hastası olduğunu söyler.

²⁶⁵⁴ Ordubadi, GB, s. 99.

²⁶⁵⁵ Ordubadi, GB, s. 111.

²⁶⁵⁶ Ordubadi, GB, s. 229.

²⁶⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 200-202.

Heybət: Ayrapet'in çırağı olan Heybət, Pavluşa və Əsgər'in fabrika müdürüylə olan tartışmasında Əsgər'in üzerine yürüyən Gülbala və Qurban'ın önüne geçerek onları durdurur. *“Hər kəsin əlindən nə gəlir, Əsgərə eləməsə, itdən də pisdir! Yaltaqlar!”*²⁶⁵⁸ diyerek Əsgər'i korumaya çalışır. Heybət'in bu çıxışını digər işçilər təqdir edirlər.

Döyüşən Şəhər romanında Nağıyev'in adamları tərəfindən öldürülən Əmine'nin abisi Heybət'le “Gizli Bakı” romanındaki Heybət aynı karakterlerdir. “Gizli Bakı” daha önceki bir tarixi anladığı içün Heybət burada daha gənc yaşdadır.

Sergey Vasiliç ve Anna: Sergey Vasiliç, 1867 yılında Bakü'ye gələn və o dövəndən beri petrol kuyularında çalışan 58 yaşında yaşlı bir işçidir. Məmməd, onu 18 yaşından beri petrol burjuvazisinin sömürüsünə maruz kalan bir işçi olaraq tanımlar.²⁶⁵⁹

Məmməd, arkadaşlarına yasaklı yayınları okumak içün Sergey'in evini təvsiyə edir. Həp bərabər Sergey'in evinə doğru yola koyulurlar. Yolda təsadüfən Sergey və kızı Jənya ilə qarşılaşırlar. Burada Məmməd, Sergey'i arkadaşlarına tanışdırır. Sergey'in evinə giderlər. Karısı Anna və kızı Jənya ilə yaşayan Sergey, evində sadəcə üç tane bardak bulunduracaq kadar fakir bir işçidir. Karısı Anna, petrol madəni müdürlərinin evlərində çamaşırcılıq yapmaktadı.

Petrol işçilərinin yıllarca yaşamış olduqları sömürülər, baskılar və zorlamalar Sergey Vasiliç'in ağzında dilə getirilmişdir. Sergey, Bakü'ye gəldiğini, o dövənlərdə petrolü dərən kuyulardan el yordamıyla çıkardıklarını, yerli petrol sahiplərinin işçiləri kuyunun başında imtihan ettiklərini, on saat boyunca kuyudan dinlənmədən kovalarla petrol çəkən işçiləri işə aldıklarını, canları nə zaman istərsə o zaman işçilərə maaş verdiklərini anlatır. Petrol şirkətlərinin yerli işçi yerinə İranlı və Rus işçiləri çalıştırmayı tərcih ettiklərini dilə gətirən Sergey, bunun səbəbinin bu yabanc işçilərin işdən kovulma və öldürülmə kərkusu olduğunu söyler.²⁶⁶⁰

Sergey, təcübəli bir işçi olaraq işçi sınıfının intizamı səvdiğini, sosial dəmkərat bir teşkilatın oluşumunu duyduqlarında bunu bütün varlıqlarıyla kabul edəcəklərini ancak yine də bu konuda dikkətli olunması gərəktiğini çünkü kapitalistləri işçi içərisindən də düşmanlar yaratabileceğini vurgular.²⁶⁶¹

²⁶⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 8.

²⁶⁵⁹ Ordubadi, GB, s. 27.

²⁶⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 28-29.

²⁶⁶¹ Ordubadi, GB, s. 30.

Sergey Vasiliç, kızı Jenya'ya hizmetçi kızlarla görüşme konusunda destek çıkar. Pavluşa ve Jenya'nın annesi Anna, Jenya'nın hizmetçilerle gezmesinin onu yoldan çıkaracağını, ahlakının bozulacağını, burjuvazinin etkisi altına gireceğini düşünürken Sergey Vasiliç, "*İkiniz də səhv edirsiniz.*"²⁶⁶² diyerek kızının arkadaşına ihtiyacı olduğunu, kızlarla gezmesi gerektiğini, zengin kızlarla Jenya'nın hiçbir işinin olmayacağını dile getirir.

Romanda Sergey Vasiliç, bütün işçilerin saygı duyduğu bir karakter olarak sunulmaktadır. Pavluşa, Məmməd, Əsgər, Ayrapet ve Vasya, Sergey'in evinde çoğu zaman Sergey'in evinde toplanmaktadırlar. Ayrapet ile Vasya arasındaki diyalogdan Sergey'in sofrasında ne varsa onlarla paylaştığı, fakir bir işçi olsa bile kızı Jenya'ya çok iyi baktığı anlaşılmaktadır.²⁶⁶³

Lado Ketsxoveli: Romanda, 1901 yılında Tiflis komitesi Bakü'de gizli bir matbaa kurması ve bir parti komitesi oluşturması için Lado'yu Bakü'ye göndermiştir.²⁶⁶⁴

İşçiler arasında yapılan gizli toplantıda Lado'nun yapılan çalışmalarla ilgili bilgi vermek için içeri girmesi sonucunda işçilerin onu alkışlayarak karşılamaları, onun işçiler ve Bolşevikler arasında büyük bir itibara sahip olduğunu göstermektedir. Bu toplantıda Lado, Tiflis'teki parti teşkilatının Bakü'ye büyük önem verdiğinden, "Bridzola (Borba)" adlı gazetenin ilk sayısını çıkardıklarından, bundan sonra sadece Bakü işçilerinin değil, bütün bir Güney Kafkasya'nın belki de bütün bir Rusya'nın matbaa faaliyetini temin edeceklerinden bahseder.²⁶⁶⁵

Lado'nun Bakü'deki Bolşeviklerin lideri konumunda olduğu görülmektedir. Parti içindeki görev dağılımını belirler. Örneğin Marsel'den Batumi'ye gelen gizli yayınları Bakü'ye getirme ve Bakü'dekileri Batum'a gönderme görevini Jenya'ya verir.²⁶⁶⁶ Jenya'nın orduda onbaşı olarak görev yapan Vladimir ile ne şekilde ilgilenmesi konusunda ona yönlendirmelerde bulunur. Bu sayede Jenya, yazılan duyuruların askerler arasında yayılmasını sağlar.²⁶⁶⁷

²⁶⁶² Ordubadi, GB, s. 75.

²⁶⁶³ Ordubadi, GB, s. 111.

²⁶⁶⁴ Ordubadi, GB, s. 36.

²⁶⁶⁵ Ordubadi, GB, s. 38.

²⁶⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 52.

²⁶⁶⁷ Ordubadi, GB, s. 79-80.

Lado, 2 Eylül 1902 yılında tutuklanır. Öncelikle Bakü'deki hapishaneye götürülür. Onun kurmuş olduğu matbaa geçici olarak kapatılır.²⁶⁶⁸ Sonrasında Tiflis'teki Meteh Hapishanesi'ne gönderilen Lado burada 17 Ağustos 1903 tarihinde Çar askerlerinin açtığı ateş sonucunda hayatını kaybeder.²⁶⁶⁹

Jenya Tiflis'ten gelen mektupta Lado'nun öldürüldüğünü okuduğunda Pavluşa, Əsgər, Ayrapet, Məmməd, Vasya ve Sergey Vasiliç ağlamaktadır. Mektupta bütün tutsakların avluya çıkarıldıklarında Lado'nun yaşadığı odanın penceresine doğru “*Yaşasın Lado*”²⁶⁷⁰ diyerek onu selamladığı anlatılmaktadır. Hapishane çalışanları bunu bir türlü engelleyememişlerdir. Yüzbaşı Runiçin'in jandarma idaresine Lado'yla ilgili verdiği malumata göre Lado; Tiflis, Kutaisi ve Bakü bölgelerinde dağıtılan bütün duyuruların ve yasaklı yayınların neşredicisi, gizli matbuatın başlıca kurucularındandır. Lado, orduyu açıktan açığa itaatsizliğe ve isyana davet eden duyuruları gizli matbaasında bastırmıştır.

Görüldüğü Lado Ketsxoveli karakteri romanda bütün Bolşeviklerin saygı duyduğu, değer verdiği ve Bolşevik hareketine önemli hizmetler sunan bir karakter olarak yerini almıştır.

Montin: Asıl adı Pyotr Vasileviç Montin'dir. 1882 yılında Tiflis'te Ağbulak köyünde dünyaya gelmiştir.²⁶⁷¹ Jenya, mart ayında yapılacak gösterilerle ilgili hazırlıklar hakkında arkadaşlarından bilgi almak için “*Əlibeyov'un kəndir fabriki*”ne gider. Burada Məmməd, Jenya'yı Montin'le tanıştırır. Montin'in Tiflisli olduğunu söyler. Montin ise proletaryanın en önemli özelliğinin içinde bulunan koşulların zorluğu arttıkça mücadeleyi daha ciddi surette ele alması olduğunun dile getirir. Montin, Lado ve diğer işçilerin tutuklandığını duymalarına rağmen Tiflis'te hiçbir zaman umutsuzluğa kapılmadıklarını, Bakü'deki işçilerin daha güçlü bir şekilde mücadeleye devam edeceklerini bildiği için Bakü'ye geldiğini söyler.²⁶⁷²

Çar yönetimi işçiler arasındaki dayanışmayı bozmak için bu dayanışmanın oluşmasını sağlayan işçi liderlerini tutuklamaya başlar. Tutuklanan bu liderler içerisinde

²⁶⁶⁸ Ordubadi, GB, s. 88-89.

²⁶⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 124.

²⁶⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 124.

²⁶⁷¹ Ordubadi, GB, s. 226.

²⁶⁷² Ordubadi, GB, s. 92.

Montin de bulunmaktadır. Romana göre Montin, faal ve değerli bir işçi lideridir.²⁶⁷³ Nitekim anlatıcı onun mahkemeye çıkarıldığı günü Bakü işçileri için en heyecanlı ve ıstıraplı günlerden biri olarak ifade eder.

Romanda işçiler arasında geçen onunla ilgili övgü dolu konuşmalara yer verilir. Kimi onun eşsiz bir insan olduğunu söyler, kimisi ise Montin yerine kendilerinin Sibirya'ya sürülmesini ister. Askerler tarafından hapisneden mahkemeye getirilen Montin'i gören Azerbaycanlı kadınlar “-Bax! Bax! İradəsinə bax! Elə bil məhkəməyə yox, toya kef məclisinə gedir.”, “-Buna Montin deyərlər! Dəyirmanın boğazına salsan, diri çıxar.”²⁶⁷⁴ diyerek Montin'e olan hayranlıklarını dil getirir.

Mahkemede Montin'in on yedi yaşında Tiflis'te demiryolu imalathanesinde çalıştığı, buradaki inkılapçı işçiler sayesinde inkılap için çalışmaya başladığı, yasaklı yayınları evinde sakladığı, Lenin tarafından gönderilen “iskraçılar”la toplantılar yaptığı, polisten kaçanları evinde barındırdığı anlatılır. Tiflis şehrinin Olginski köyünde bulunan Menqrel Alayı'nın askerleriyle her gün sohbet ederek onları hükümete karşı ayaklandığından, halka zararlı nutuklar çektiğinden bahsedilir.

Mahkemede verilen bilgilere göre Montin 13 Nisan 1902 tarihinde hükümet tarafından tutuklanmış, üç ay gibi bir süre Meteh Kalesi'nde kalmış ve serbest bırakılmıştır. Sonrasında artık Tiflis'te kalamayacağı için Bakü'ye gelmiştir. Burada Əlibeyov'un fabrikasında işe girdikten sonra inkılapçılarla tanışmış ve onların gizli işlerine iştirak etmiştir. Mahkeme onun Bakü'da 1903 yılında Bakü'de gerçekleşen temmuz grevlerinin sorumlularından biri olduğunu, Montin'in para karşılığında iş birliği teklifi yapan hükümetin memurunu tokatladığını, bunun üzerine tekrar tutuklanan Montin'in Lənkəran ve Şamaxı'daki hapishanelerden kaçmaya çalıştığını iddia eder ve ağır bir şekilde cezalandırılmasını talep eder. Mahkeme yine de Montin'i serbest bırakır. Mahkemede bulunan izleyicilerin kendi aralarındaki konuşmalardan bu karar tepkili oldukları anlaşılmaktadır.²⁶⁷⁵

Bakü'deki Ermeni-Müslüman çatışmasında Montin'in çatışmayı engellemek için etkin bir şekilde rol oynadığı görülmektedir. Bir grup Bolşevik'i yanına alarak şehrin sokaklarını gezer, polisler ve polis müdürlerine çatışmaları engellemeleri için baskıda

²⁶⁷³ Ordubadi, GB, s. 120.

²⁶⁷⁴ Ordubadi, GB, s. 225.

²⁶⁷⁵ Ordubadi, GB, ss. 226-227-228.

bulunur.²⁶⁷⁶ Bayıl-Bibiheybet bölgesinde üç bin kişilik bir miting düzenleyen Montin, çatışmaların önlenmemesi durumunda polis ve hükümet idaresine doğru harekete geçeceklerini dile getirir.²⁶⁷⁷

Montin'in yapmış olduğu bu faaliyetlerden rahatsız olan hükümet Montini tutuklamak ister fakat bir türlü onu bulamaz. Çünkü Montin, ismini “Çupatov” olarak değiştirmiştir. Keşle bölgesinin emniyet müdürünün Bakü kazasının emniyet müdürüne yazmış olduğu raporda Çupatov'un işçiler arasında büyük bir nüfuza sahip olduğundan, işçi mücadelesini Ağşəhər ve Karaşehrişçileri arasında genişlettiğinden bahseder.²⁶⁷⁸

Vali Amilaxvari'nin emri üzerine Bakü polisi her yerde Montini aramaktadır. Vali onun yakalanması için büyük bir mükafat verir. Onu tutuklamak isteyen bir polis memurunu Montin ölümle tehdit eder. Böylece yine yakalanmaktan kurtulmuş olur ancak Montin sokak ortasında kafasından silahla vurularak öldürülür. Roman Jenya'nın Montinin ölü bedenini sokağın ortasında bulmasıyla ve “Çarizm öz işini gördü, Montin yoldaşı bizdən aldı!”²⁶⁷⁹ sözleriyle son bulur.

Serafima: Zərrintaç Xanım'ın yanında hizmetçi olarak çalışan Serafima, Jenya'nın hizmetçi olarak çalışan arkadaşlarından biridir. Jenya'yı amcasının oğlu Onbaşı Vladimir Pavlov'la tanıştırmıştır.²⁶⁸⁰ Bu sayede Jenya ordu içerisinde Bolşevik hareketin propagandasının yapabildiği.

Jenya çoğu zaman geceleme için General Əlixanov'un evinde kalan Serafima'nın yanına gider. Burada hem Serafima'ya ev işlerinde yardımcı olur hem de Əlixanov'un yapmış olduğu toplantılarda konuşulanlar hakkında bilgi edinir.²⁶⁸¹

Jenya, Serafima'nın yanında geceleme ve ona yardım etmesi sonucunda Zərrintaç Xanım'ın sevgisini kazanmış, onun yönlendirmesi sonucu Tağıyev'in evinde çalışmak için yazılı ilana başvurur. Serafima da bu konuda Jenya'yı cesaretlendirmiş, başvuruya gidebilmesi için kendi elbiselerinden Jenya'ya vermiştir.²⁶⁸²

²⁶⁷⁶ Ordubadi, GB, s. 234.

²⁶⁷⁷ Ordubadi, GB, s. 254.

²⁶⁷⁸ Ordubadi, GB, s. 272.

²⁶⁷⁹ Ordubadi, GB, s. 294.

²⁶⁸⁰ Ordubadi, GB, s. 76.

²⁶⁸¹ Ordubadi, GB, s. 117.

²⁶⁸² Ordubadi, GB, s. 127.

Vladimir Pavlov: Serafima'nın amcasının oğlu olan Vladimir, Rus ordusunda onbaşı olarak görev yapmaktadır. Serafima onu Jenya ile tanıştırır. Vladimir, Jenya'ya fakir bir köylü olduğunu, kardeşinin Yoroslava grevlerinde öldürüldüğünü, kardeşinin ailesinin sorumluluğunun kendi üzerinde olduğunu, babasının da ihtiyaç sahibi olduğunu anlatır.

Vladimir askere alındıktan sonra karısı Zina, zengin ailelerin evlerinde çalışmaya başlamıştır. Vladimir karısından gelen mektubu Jenya'ya okur. Mektupta Zina, evinde kaldığı ağanın oğlunun kendisine sarkıntılık yapmasından dolayı evden atıldığını anlatır. Zina oğlanı ağaya ve annesine şikâyet etmiş olmasına rağmen yine de evden atılmıştır. Bu yüzden Piyanibor köyüne gitmeye karar veren Zina, burada halasının kızının yanında kalacağını, Piyanibor'a gitmek için fazla olan yastığı ve ayakkabıyı sattığını dile getirir.²⁶⁸³

Jenya, hükümetin topladığı askerlerin yoksul ailelerinin durumlarını hiçbir zaman dikkate almadığını, inkılap hareketinin amacının bu zulme son vermek ve binlerce Volodya'yı Zinalarına kavuşturmak olduğunu söyler. Bu ifadeleri Jenya'dan hiç beklemeyen Vladimir, kışlalarına duyurular bırakıldığını, bu duyurulara ilgi duyduğunu ifade eder. Vladimir, kendi gibi düşünen arkadaşlarını Jenya ile tanıştırır. Onlar daha sonra "*Bibihəybət dağı*"ndaki toplantıya katılır. Vladimir bu toplantıya gelen askerlerin sıkıntılarını dinler, askerleri ikna etmek için konuşma yapar.²⁶⁸⁴

Katya: Jenya'nın iştirak ettiği siyasi derneğin liderinin değiştirilmesi üzerine yerine Sibirya'dan gelen Katya getirilmiştir. Jenya, Katya ile Pavluşa'dan duyuruları almak için gittiği gizli matbaada tanışır. Onun Pavluşa'nın kitabında bulduğu kâğıtta "*Jenyadan əl çəkib Katya ilə olmak lazımdır.*" yazılı nottaki Katya olduğunu düşünür. Pavluşa'nın kendisini bırakıp Katya'ya âşık olduğunu düşünerek Jenya'ya büyük bir kin duymaktadır.

Katya derneğe atandığından beri Jenya, her toplantıda Katya'ya bu konuyla ilgili göndermeler yapan sorular sorar. Katya, olayın farkında olmadığı için Jenya'nın sorularını itidalli bir şekilde cevaplar. Jenya ise Katya'ya laf dokundurarak karşılık

²⁶⁸³ Ordubadi, GB, s. 77-78.

²⁶⁸⁴ Ordubadi, GB, s. 79-80.

vermektedir. Dernekteki başka bir toplantıda Katya'nın "*Jenya*" adının "*Yujni raboçi*", "*Katya*" adının ise "*İskra*" gazetesinin gizli adı olduğunu açıklaması üzerine Jenya, içine düştüğü yanlışın farkına varır. Pavluşa'ya eskisi gibi yakın davranmaya başlar. Katya ile konuşmaya gideceğini söyler. Lado'nun tutuklanmasından sonra matbaa kapatılmıştır. Bu durumdan etkilenen Jenya, Katya'dan kendisine bir görev verilmesini ister. Bunun üzerine Katya, Jenya'yı kimliği olmayan Bolşeviklere sahte kimlik çıkaran bir eve gönderir.²⁶⁸⁵

Parti Temsilcisi: Rus Sosyal Demokrat Partisi Merkezi Komitesi temsilcisidir. Bakü'deki Sosyal Demokrat Partisinin toplantısı için Bakü'ye geldiğinde kaldığı otelde kendisini Nobel Kardeşleri Petrol Şirketinin temsilcilerinin ziyarete geldiğini, partinin aralık grevlerini iki hafta kadar uzatmaları şartıyla partiye otuz bin manat vermeyi teklif ettiklerini dile getirir. Temsilci, bunu kabul etmediğini, aynı kişilerin iki gün sonra tekrar geldiklerini ve bu sefer elli bin manat telif ettiklerini anlatır. Kendisinin parti temsilci olduğunun bu kişilere kim tarafından bildirdiğinin sorgulanması gerektiğini ifade eder.²⁶⁸⁶

Parti temsilcisinin bu ifadeleri toplantının gidişatı için önemlidir. Çünkü toplantıda Menşevikler işçi grevlerinin uzatılmasından ve silahlı bir isyan çıkarılmasından yanadır. Tağıyev'den para alan Menşevik liderler Şendrikovlar, Bolşevikleri itibarsızlaştırmak, Burjuvazi ve hükümetin çıkarlarını korumak için bu fikri savunurlar. Parti temsilcisi, Nobel Kardeşleri Petrol Şirketi temsilcilerinin bu tekliflerini anlatarak Menşeviklerin ve burjuvazinin amaçlarının aynı olduğunu göstermiş olur.

Simon: Lado'nun kurmuş olduğu gizli matbaada Jenya'yla birlikte çalışan Simon, jandarmanın baskını sırasında soğukkanlı davranarak matbaanın sahibi olduğunu, içeride kanuna aykırı hiçbir şeyin olmadığını söyler.²⁶⁸⁷ Jenya'nın duyuruları Rus Kazakları arasında yaymak istemesine karşı çıkan Pavluşa'ya "*Bu onun öz işidir.*"²⁶⁸⁸ diyerek Jenya'yı destekler.

²⁶⁸⁵ Ordubadi, GB, s. 83-84-85-86.

²⁶⁸⁶ Ordubadi, GB, s. 199.

²⁶⁸⁷ Ordubadi, GB, s. 36-37.

²⁶⁸⁸ Ordubadi, GB, s. 83.

Cəbi ve Nağıyev: Tağıyev'in fabrikasında çalışan bu iki işçi, diğer işçilerin taleplerini iletmek için Tağıyev'in evine gelir. Tağıyev onlara “*oğlanlarım*” diye hitap ederek işçilerin ne istediğini sorar. Nağıyev, çalışmanın mümkün olmadığını, işçilerin yaşaması için yapılmış kışlaların çok kötü koşullara sahip olduğunu, küçük bir yerde altmış tane işçinin kaldığını, temizliğe dikkat edilmediğini, işçilerin hastalıklardan kırıldığını söyler.

Fabrikada bu kadar çok işçi olmasına rağmen bir tane sağlık görevlisi vardır, doktor yoktur. Hasta işçilerin doktora gidecek parasının olmadığını söyleyen Nağıyev, bu yüzden işçilerin vakitsiz yere öldüğünü, beş kişilik bir ailenin küçücük bir odada yaşadığını, işçilerin çocukları için herhangi bir okulun olmadığını dile getirir.

Fabrikanın atık suları sokaklara yayıldığı için hastalıklar türemekte, işçi çocuklarının ölümüne sebep olmaktadır. Tağıyev'in fabrikada açtığı dükkandaki yiyecekler, dışarıya göre yarı katı daha pahalıdır. Maaşlar azdır, birçok işçi gelecek ayın maaşını şimdiden tüketmektedir. Fabrikadaki çalışma saatleri diğer fabrikalara bir saat fazla olmasına rağmen maaşlar diğerlerine göre daha azdır. İşçilerin iktisadi vaziyetlerinin iyileştirilmesini ifade eden Nağıyev, işçilerin yirmi dört maddeden oluşan talepnameini Tağıyev'e verir. Tağıyev'in bu taleplere cevap vermediği takdirde işçilerin iş bırakmaya gideceğini vurgular.²⁶⁸⁹

İşçi temsilcilerinin bu anlattıklarına karşılık kendisi olmazsa Müslümanları bir yıl içinde yok edebileceklerini söyleyen Tağıyev, sağ kaldığı müddetçe Müslümanların kılına zarar gelmemesi için mücadele edeceğini dile getirir. Fabrikayı açmasının sebebinin Müslümanların yabancıların emri altında çalışmasını engellemek olduğunu, sahip olduğu her şeyin kendisine değil, Müslüman millete ait olduğunu vurgular. Tağıyev'i dikkatle dinleyen işçiler, onun bu anlattıklarının işçilerin içinde bulunduğu koşulları değiştirmedikçe, bu yüzden talepnameye yarına kadar cevap verilmediği takdirde fabrikada greve gidileceğini söyleyerek evden ayrılırlar.²⁶⁹⁰

Cəbi ve Nağıyev'in Tağıyev'le geçen diyalogları işçilerin yaşam koşullarının zorluğunun gösterilmesi açısından önemlidir. Bu diyaloglar sayesinde Tağıyev'in işçileri nasıl istismar ettiği, millî ve dinî konuları kendi çıkarı için ne şekilde kullandığı,

²⁶⁸⁹ Ordubadi, GB, s. 274-275.

²⁶⁹⁰ Ordubadi, GB, s. 276-277.

Bakü'nün en zenginlik içinde yaşarken işçilerinin hastalıktan ve açlıktan öldüğü ortaya çıkmış olur.

Vasya: Pavluşa, Məmməd, Əsgər, Ayrapet ile aynı fabrikada çalışan Vasya karakteri romanda ilk olarak Çelman'ın Pavluşa'yla ilgili tuttuğu notta görülmektedir. Çelman, yazdığı notta Pavluşa, Məmməd, Əsgər, Ayrapet ve Vasya'nın kahvaltıdan sonra toplandığını ve aralarında şüpheli bir şekilde fısıldaştıklarını dile getirir.²⁶⁹¹

Vasya karakteri ikinci olarak Jenya'nın Batum şehrine yasaklı yayınları götürmesinde ortaya çıkar. Jenya bavulunda sakladığı bu yayınları Batum'a götürmek ve Avrupa'dan gelen bazı yayınların Bakü'ye gelmesini sağlamakla görevlidir. Trende Rus bir tüccar kılığına giren Vasya, kendi bavuluyla Jenya'nın bavulunu değiştirir. Çakva istasyonunda inen Vasya, Batum'a köylü arabasıyla gelip yayınları gerekli yerlere teslim eder.²⁶⁹²

Romanın ilerleyen bölümlerinde Vasya karakteri Jenya'yla yaşadığı çatışmada ortaya çıkmaya başlar. Bunlardan ilki, Jenya'nın gösteri sırasında vali yardımcısını yaralaması üzerine Vasya'nın Jenya'ya şehri terk etmesi gerektiğini söylemesidir. Jenya bu kararın Bakü Komitesi tarafından verilip verilmediğini sorduğunda Vasya'nın hayır cevabı üzerine, Jenya'nın *“Elə isə o fikir qoy öz cibində qalsın.”*²⁶⁹³ şeklinde bir karşılık vermesi iki karakter arasında bir gerginliğin var olduğunun bir işaretidir.

Vasya ve Jenya arasındaki anlaşmazlığın esas sebebinin Jenya'nın hizmetçi kızlarla oturup kalkmasından kaynaklandığı Vasya ve Ayrapet arasındaki diyalogdan anlaşılmaktadır. Vasya, Jenya'nın hizmetçi kızlarla sürekli beraber olmasını Bolşevikliğe aykırı bulmaktadır. Bu sebeple Ayrapet'e Jenya'ya hediye olarak alınan ayakkabı konusunda tepki gösterir.²⁶⁹⁴

Vasya, Jenya konusunda Pavluşa'ya da baskı yapmaktadır. Pavluşa'dan Jenya'yla bir daha görüşmeme sözünü almıştır. Buna rağmen Pavluşa'nın Jenya'yla görüşmeye devam etmesi üzerine Vasya, Pavluşa'yı yalancılık ve korkaklıkla itham eder.

²⁶⁹¹ Ordubadi, GB, s. 3.

²⁶⁹² Ordubadi, GB, s. 61.

²⁶⁹³ Ordubadi, GB, s. 101.

²⁶⁹⁴ Ordubadi, GB, s. 112-113.

Jenya, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in evinde çalıştığı için Vasya'ya göre akidesinden ayrılmıştır. Bu yüzden Pavluşa'nın Jenya'yı sevmeye devam etmesi demek, ileride Pavluşa'nın da Jenya gibi Bolşeviklik davasından ayrılması demektir. Pavluşa'ya *"Necə də ki, hər ikiniz yolunuzu azdınız. Sizdə sevgidən başqa heç bir şey qalmamışdır. Hüsusiylə sən indi gülünc bir haldasan. Nə balıqsan nə ət."*²⁶⁹⁵ diyen Vasya çok geçmeden Jenya'nın bu sevgiye de değer vermeyeceğini ifade eder.

Əsgər ise Vasya'nın Pavluşa'ya karşı ithamları ve Jenya konusundaki düşünceleri sebebiyle Vasya'yı hastalıklı olarak tanımlar. Vasya'nın *"axmaq-axmaq"* konuşmalarına Pavluşa'nın ses çıkarmamasının Vasya'ya başkasının aile meselelerine karışma hakkı vermeyeceğini dile getiren Əsgər, Pavluşa'nın yerinde başkası olsaydı Vasya'nın bu şekilde konuşmaya cesaret edemeyeceğini söyler.²⁶⁹⁶

Əsgər'in bu sözleri Vasya'nın insanların zayıf yönlerini bulup bu yönleri istismar eden ve bu sayede onlar üzerine bir hakimiyet kurmaya çalışan bir karakter olduğunu göstermektedir. Pavluşa, Jenya'yı sevmektedir. Bu sevgisinden dolayı çoğu zaman kıskançlık duymaktadır. Vasya ise Pavluşa'nın bu hassasiyetinin farkında olduğu için Pavluşa'nın bu kıskançlığından yararlanmakta ve Jenya konusunda Pavluşa'ya telkinlerde bulunarak Pavluşa'yı etkisi altına almaya çalışmaktadır. Aynı davranışı diğerlerine karşı sergileyemez.

Vasya ile ilgili diğer bir önemli konu onun Menşeviklerle ilgili tutarsızlığıdır. Menşevikler ve Bolşeviklerin bir arada gerçekleştirdiği toplantılarda Menşevik liderlerden İlya Şendrikov'un işçi mücadelesinin sadece iktisadi bir amaca yönelik olması, siyasi bir hüviyet taşımaması gerektiği fikirlerine ilk karşı gelenlerden biri Vasya'dır. Vasya, Menşeviklerin burjuvazi ve hükümet ile mücadele etmek yerine sadece onların koşullarını iyileştirmeye yönelik bir mücadele verilmesi düşüncesine karşı çıkarak Çar rejiminin yaşadığı sürece bu iyileştirmenin mümkün olmayacağını savunur. Bunun içinde silahlı bir isyan olması gerektiğini söyler.²⁶⁹⁷

Aynı Vasya, Menşeviklerin Bakü'deki Ermeni-Müslüman çatışmasıyla ilgili fikirlerini destekler. Bolşeviklerin halkı bu konuda uyarmak gerektiği fikrine Menşevikler karşı gelmektedir. Menşeviklere göre böyle bir olayın olma ihtimali

²⁶⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 161.

²⁶⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 162.

²⁶⁹⁷ Ordubadi, GB, s. 170.

yoktur. Bu yüzden işçileri ve halkı uyarmak onları galeyana getirecektir. Vasya da bu fikri destekler. Ayrapet, “*Mən çox təəccüb edirəm ki, Vasya menşeviklərə inandığı kimi, daşnaklara da inanır. Şuurlu adam onlara inanırmı?*”²⁶⁹⁸, Əsgər isə ““*Vasya bə’zən elə axmaq-axmaq danışır ki, adam bunun normal bir adam olduğundan şübhələnir.*”²⁶⁹⁹ diyerek Vasya’yı hem şüursuz hem de aptal olarak nitelendirirler.

Vasya’nın bu tutarsız tavrı Susanna ile tanışmasından sonra daha çok ön plana çıkar. Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında Vasya ve Əsgər Balahanı-Sabunçu bölgesine gitmek isterler fakat başaramazlar. “*Boronsov küçəsi*”nden atlı tramvayla geçtikleri sırada tramvay sürücüsü öldürülür. İnsanlar tramvaydan sağa sola kaçışırken tramvayda genç bir kızın baygın bir şekilde yardıma ihtiyacı olduğunu gören Vasya, kızı kurtarır ve evine götürür.²⁷⁰⁰ Burada kendine gelen kızın Menşevik liderler İlya ve Lev Şendrikov’un kardeşi Susanna olduğu anlaşılır. Susanna Bakü’de yaşanan çatışmalar nedeniyle evine gidemez ve Vasya’nın misafiri olur. Bu süre zarfında Vasya’yla yakınlaşan Susanna kendisinin kardeşlerinden farklı olarak Bolşevikliğe yatkın olduğunu söyler.²⁷⁰¹

Susanna’yla birlikte olmaya başladıktan sonra Pavluşa ve Əsgər, uzun bir üsre Vasya’yı göremedikleri için merak ederler ve onu bulmak için Sabunçu’ya giderler. İstasyonda beklerlerken Vasya’nın trenden indiğini görürler. Şendrikovların evine doğru yönelen Vasya’ya seslenip onu durdururlar. Əsgər, Vasya’nın Bolşeviklerin yanında Bolşevik gibi Şendrikovların evinde ise bir Menşevik gibi konuştuğunu söyleyerek onu ikiyüzlülükle itham eder. Pavluşa ise Vasya’nın Jenya’yla ilgili söylediklerini hatırlatarak onun yüzünden suçsuz bir kızı tahkir ettiğini dile getirir. Pavluşa, Susanna’nın Menşevikler tarafından kasıtlı olarak gönderildiğini, kızın amacının Bolşeviklerin arasına sızmak olduğunu ifade eder. Jenya ile görüşmeye devam ettiği için Pavluşa’ya hakaretler yağdıran Vasya, Susanna ile olan birlikteliğinin şahsi bir durum olduğunu söyler. Susanna ile görüşmeye devam edeceğini dile getirir.²⁷⁰²

²⁶⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 229.

²⁶⁹⁹ Ordubadi, GB, s. 230.

²⁷⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 235-237.

²⁷⁰¹ Ordubadi, GB, s. 246.

²⁷⁰² Ordubadi, GB, s. 267.

Vasya'ya karşı en büyük eleştiri ise Jenya'dan gelir. Vasya'nın onu suçlayıcı ifadelerinin farkında olan Jenya, Vasya'nın parti terbiyesi ve kurallarını benimsemekten aciz bir insan olduğunu, hayattaki her şeyi tahrif ettiğini, partili olma işini de tahrif edip kendi düşüncesine göre şekillendirdiğini dile getirir. Jenya'ya göre Vasya, kendisiyle düşüncelerini yüzüne karşı söylemek yerine başkalarının yanında gizlice söylemektedir.

Jenya, Vasya'nın gerçek yüzünün Şubat 1904 tarihinden itibaren ortaya çıktığını ifade eder. Bu tarihlerde Kafkas Bolşevik Teşkilatının oluşturulmasında, Menşeviklerin aleyhine mücadele edilmesinde ve onlardan tamamen ayrılma politikasında Vasya'nın hiçbir şey yapmadığını dile getirir. Jenya, Menşeviklerin merkez komitesi üyelerinden Glebova'nın Bakü'de olduğunu ve Menşeviklerin Bolşeviklere karşı inatçı bir mücadele sürdürdüklerini, "*Sən Vasya, belə bir gündə nə işdəsən? Hansı bir müəssisəyə getdin? Hansı fabrikin fəhlələri arasında izahat kampaniyası apardın?*"²⁷⁰³ diyerek Vasya'nın tam bir Bolşevik olamadığını ve onun Bolşeviklerden ayrılmak için son adımlarını atmaya başladığını vurgular.

Jenya'nın bu ifadeleri Vasya'nın nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Vasya'nın Bolşevikliği sadece laftadır. Pratikte ise verilen mücadeleye herhangi bir katkısı yoktur. Vasya'nın kendisi de bu durumun farkındadır. Kendi açığını kapatmak için başkalarının yanlışlarını bulup bunları eleştirerek kendisinin sağlam bir Bolşevik olduğunu göstermeye çalışır. Nitekim Susanna ile yaşaması gerçek yüzünü ortaya çıkmıştır.

Susanna: Bakü'deki Ermeni-Müsəlman çatışmaları sırasında Əsgər ve Vasya atlı tramvayla gittikleri sırada tramvay sürücüsü vurulur. Tramvaydaki yolcular sağa sola kaçışırken Vasya tramvayın içinde baygın bir halde genç bir kızın olduğunu fark eder. Kızı tramvaydan kurtaran Vasya, onu evine götürür. Vasya'nın evinde kendine gelen bu kız adının Susanna olduğunu söyler. Susanna Menşevik liderler Lev ve İlya Şendrikov'un kardeşidir.²⁷⁰⁴

Susanna, Bakü'deki çatışmalar sebebiyle bir süre Vasya'nın yanında kalır. Burada Vasya ile Bakü'deki işçi hareketiyle ilgili fikir alışverişinde bulunur.

²⁷⁰³ Ordubadi, GB, s. 233.

²⁷⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 242.

Susanna'nın düşüncelerinin Bolşevikliğe yakın olduğunu fark eden Vasya bir an için ondan şüphelenmeye başlar.

Aslında Susanna Vasya ile girdiği diyalogların arasında işçilerin çalışması için öncelikle elverişli imkanların yaratılması gerektiği, işçinin kendisinin bu imkanları oluşturabileceği gibi Menşevikler ait fikirleri dile getirmiştir. Susanna, işçilerin zor koşullarda mücadele etmesinin bir sebebini de işçiler arasındaki iki başlılıktan kaynaklandığını, Bolşevik ve Menşeviklerin birleşmeyi beceremediği için işçilerin burjuvaziyle olan mücadelelerinde tereddüde düştüklerini, bunun tek suçlusunun Bolşevik ve Menşevik liderler olduğunu ifade eder.²⁷⁰⁵

Vasya, Balahanı-Sabunçu bölgesine giderek Susanna'nın ailesiyle görüşür. Onlara Susanna'nın durumuyla ilgili bilgiler verir. Susanna'nın annesi Sara, Susanna'ya gönderdiği bir mektupta olaylar durulana kadar Vasya'nın yanında kalmasını tavsiye eder.²⁷⁰⁶

Vasya Bakü'da yaşanan çatışmalarla ilgili hükümeti suçlar. Hükümetin insanları birbirine kırdırdığını iddia eder. Bu hadiselerin olacağını önceden tahmin edemedikleri konusunda yakınıdır. Onun bu yakınmasına karşılık Susanna suçun işçilerde olmadığını, işçilerin sayıca az olduklarını, işçiler arasında hala Burjuvazinin iç yüzünün anlaşılmadığını söyler. Kendisinin Şendrikovların kardeşi olmasaydı Bolşeviklere katılabileceğini, “*Siyasi, intibahdan məhrum olan bir məfkurənin gələcəyi yoxdur.*”²⁷⁰⁷ diyerek Menşeviklerin yolunun saadet yolu olmadığını, Menşevik siyasetinin kuru bir siyaset olduğunu dile getirir.

Vasya'nın ziyaretine giden Əsgər, Susanna ile tanışma fırsatı bulur. Susanna, Əsgər ile girdiği diyalogda kardeşleri Lev ve İlya'nın belirsiz bir yolda ilerlediğini, onların Bakü'deki işçi hareketini Batı Avrupa'daki işçi hareketine dahil etmeye çalışmalarının gerçekçi bir mücadele yöntemi olmadığını dile getirir. Sınıf bilincine henüz ulaşamayan işçiler Menşeviklerin tesirine girmiştir. Susanna, Menşevik teşkilatının proletaryanın ihtiyaç ve taleplerine uygun bir teşkilat olmadığını, daha çok

²⁷⁰⁵ Ordubadi, GB, s. 246.

²⁷⁰⁶ Ordubadi, GB, s. 256.

²⁷⁰⁷ Ordubadi, GB, s. 259.

kendi liderlerinin şahsi iradesine göre kitleleri uygun hale getiren bir teşkilat olduğunu ifade eder.²⁷⁰⁸

Susanna'nın Menşevikler hakkında bu söyledikleri Əsgər için yeterli değildir. Ona göre Susanna gibi zengin ve güzel bir kızın Vasya gibi yoksul ve çirkin bir adamı sevmesi mümkün değildir. Susanna'nın Vasya'nın yanına başka gizli eller tarafından gönderilebileceğini düşünür. Vasya ise bunu kabul etmez. Susanna'nın böyle bir karakterde olmadığını söyler.²⁷⁰⁹

Romanda Susanna'nın gerçekten Menşevikler tarafından gönderilip gönderilmediği konusunda net bir bilgi yoktur. Vasya'nın Susanna tarafından Menşeviklerin tarafına geçip geçmediği de belirsizdir. Susanna ve Vasya arasındaki ilişkinin nasıl sonuçlanacağı romanda tıpkı Pavluşa ve Jenya arasındaki ilişki gibi kesinleştirilmemiştir.

Şendrikovlar: Lev Şendrikov ve İlya Şendrikov kardeşler, Bakü'deki Menşevik hareketinin liderleridir. Romanda Menşeviklerin Şendrikovlar aracılığıyla Burjuvaziye ve Çar rejimine gizlice hizmet ettikleri görülmektedir.

İlya Şendrikov, işçilerin hükümete karşı olan tavrının doğru olmadığını, hükümeti ele geçirmenin bir hayal olduğunu, bu hayal için işçilerin sürgünlere uğrayıp hapisanelere atıldığını iddia eder. İşçiler için öncelikli hedef siyaset yapmak değil iktisadi vaziyeti iyileştirmektir. Bu sebeple hükümetle ve burjuvaziyle düşman olmak işçilerin iktisadi durumunu düzeltmek için gereken kuvvetin iki ayrı cepheye bölünmesi demektir.

Buradan hareketle İlya Şendrikov, siyasi meselelerle iktisadi meselelerin birbirine karıştırılmaması gerektiğini iddia eder. Böyle bir hareketin işçi sınıfına ihanet etmek ve Çar jandarmasının elini güçlendirmek olduğunu iddia eder.²⁷¹⁰

İlya Şendrikov'un amacı işçilerin hükümete ve burjuvaziye karşı ayaklanmasının önüne geçmek, yapılan grevlerle burjuvazinin kayıplarını engellemek, işçiler arasındaki dayanışmayı ve birliği yok etmektir. Nitekim kardeşi Lev Şendrikov'un Hacı Zeynelabdin Tağıyev'le görüşmesi, Tağıyev'in ondan bazı taleplerde bulunması ve ona

²⁷⁰⁸ Ordubadi, GB, s. 289.

²⁷⁰⁹ Ordubadi, GB, s. 290.

²⁷¹⁰ Ordubadi, GB, s. 166-167.

para yardımı yapması Şendrikovların ve dolayısıyla Menşeviklerin burjuvazinin hesabına çalıştığının ispatıdır.

Lev Şendrikov, Tağıyev'e Bakü'deki grevlerin gidişatıyla ilgili bilgi verir. Grevlere hangi işçi gruplarının katıldığını, işçilerin taleplerini iletir. Bu talepleri kabul etmeyen Tağıyev, Lev Şendrikov'dan Bolşeviklere karşı mücadele etmek için işçiler arasında daha çok çalışmasını ve kendisine daha fazla taraftar bulmasını ister. Özellikle avam işçiler nazarında Bolşeviklerin itibarlarını lekelemelerini, onları kötü insanlar olarak göstermelerini talep eder. Bu konuda ne kadar para ihtiyacı olursa karşılanacağını vadeden Tağıyev, Vali Nakaşidze'nin Menşeviklerin arkasında olduğunu dile getirir.²⁷¹¹

Görüldüğü gibi Şendrikovlar, Bolşeviklerin hükümete ve Burjuvaziye karşı olan mücadelesini kırmak için Çar rejimi tarafından işçilerin arasına gönderilmişler. Tağıyev'in taleplerine uyarak uzun süre devam eden grevlerin sonlandırılmasını isteyen Bolşeviklerin bu fikirlerine karşı çıkarlar. Bunun işçilere karşı bir ihanet olduğunu dile getirerek Bolşevikleri itibardan düşürmeye çalışırlar. Hükümetin Bakü'de bir Ermeni-Müslüman çatışmasına zemin hazırladığını bildikleri için bu çatışmanın hemen hayata geçirilmesi için mücadele ederler. Bu yüzden gösterilerin silahlı bir isyan şeklinde yapılmasında ısrarcıdırlar.²⁷¹²

Hacı Zeynelabdin Tağıyev: Romanda Bakü burjuvazisinin zengin bir milyoneri olarak gösterilen Tağıyev'le ilgili anlatıcı "*fəhlə hərakatının ən qəddar bir düşməni, eyni zamanda həddindən artıq qorxaq olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev*"²⁷¹³ şeklinde bahseder. Yine romanın başka bir bölümünde ise onunla ilgili "*Bütün ömrü boyu halqın boynunda gedən, halqın qanını sorub damarlarına dolduran, yeri gəldikdə halqı çar hökumətinə ucuzcasına satan və eyni zamanda özünə 'millətin babası' damğasını yapıştıran Hacı*"²⁷¹⁴ ifadeleri kullanılır.

Tağıyev, Bakü'nün en zengin iş adamlarından. Aynı zamanda Bakü burjuvazisi arasında sözü geçen bir kişiliktir. Bu sebeple Bakü Valisi Nakaşidze, Çar rejiminin işçiler üzerindeki baskısını Tağıyev aracılığıyla kurmak için onunla sık sık görüşür.

²⁷¹¹ Ordubadi, GB, s. 174-175.

²⁷¹² Ordubadi, GB, s. 198.

²⁷¹³ Ordubadi, GB, s. 107.

²⁷¹⁴ Ordubadi, GB, s. 254,

Bu görüşmelerden ilki Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in evinde Bakü Valisi Nakaşidze için verdiği ziyafette gerçekleşir. Bu ziyafette Bakü'nün milyonerleri, yerli ve yabancı petrol şirketlerinin temsilcileri, büyük sanayi işletmecileri, Tağıyev'in sırtını dayamış olduğu Bakü mafyası davet edilmiştir. Ziyafette Tağıyev, Bakü'deki grevlerden bahseder. İşçilerin yoksulluğunun asıl sebebinin bu grevler olduğunu dile getiren Tağıyev, Bolşevikler yüzünden fabrikasındaki işçilerin ahlakının bozulduğunu, işçilerin kendi iktisadi taleplerinden çok siyasi taleplerde bulunduğunu ifade eder. Vali Nakaşidze ve General Əlixanov'dan Bakü'ya özel bir önem göstermelerini isteyen Tağıyev, işçilerin silahlı bir şekilde gösteriler düzenlediğini, bu sebeple Bakü'da askeri gücün artırılmasını gerektiğini vurgular.²⁷¹⁵

Hacı Zeynelabdin Tağıyev, işçilerin mücadelesini engellemek için sadece hükümetle ortak hareket etmez. Menşeviklerle de anlaşmıştır. Grevlerin Bakü'nün geneline yayılması ve Tağıyev'in fabrikasındaki işçilerin de grev yapması Tağıyev'i hiddetlendirir. Bu grevleri engellemek ve Bolşeviklerin işçiler arasındaki itibarını azaltmak için Menşevik liderlerden olan Lev Şendrikov'la görüşür. Ona bu konuda faaliyet göstermesi için para yardımı yapar.²⁷¹⁶

Bakü burjuvazisi işçi hareketlerinin önüne geçmek için sık sık Tağıyev'in evinde toplanır. Yine bu toplantıların birinde Bakü'deki genel grevlerin başlaması üzerine yerli burjuvazi Bakü Valisi'ne bir dilekçe yazmaya karar verir. Bu dilekçede yerli müesseselerin yabancı müesseselerle mücadele edemediği, yabancıların büyük bir sermayeye sahip oldukları, bu nedenle işçilerle iş birliği yaparak onların taleplerinin büyük bir kısmını karşılayabildikleri dile getirilir. Hükümetten bu konuda maddi yardım talebinde bulunurlar.²⁷¹⁷

Tağıyev kendini sadece Bakü burjuvazisinin değil, aynı zamanda Bakü Müslümanlarının da lideri olarak görmektedir. Bunu yaparken Müslümanların hassasiyetlerini istismar etmesini bilir. Örneğin, Bakü Valisi, Petersburg'a gitmeden önce Bakülü zenginler ve "qoçu"²⁷¹⁸ denilen zorbalarla görüşüp vedalaşmak ister.

²⁷¹⁵ Ordubadi, GB, s. 142.

²⁷¹⁶ Ordubadi, GB, s. 170-175.

²⁷¹⁷ Ordubadi, GB, s. 179.

²⁷¹⁸ Bu zorba adamlar, zengin burjuvanın hizmetinde onların yanında yer alırlar. Burjuvazi özellikle işçilere karşı yapmak istediği yasadışı eylemleri bu adamlar aracılığıyla gerçekleştirir.

Tağıyev'in evinde bir veda yemeği verilir. Tağıyev normalde içki içtiği halde bu yemekte içmez. Çünkü davetliler arasında yer alan Hacı Aslan'ın yanında Tağıyev içki içmemektedir.²⁷¹⁹

Tağıyev'in kendini yerli burjuvazi ve Müslümanlar arasında kendini bu şekilde konumlandırması hükümetle daha yakın ilişkiler kurmasına yardımcı olmaktadır. Vali Nakaşidze, Petersburg'dan dönüşte İçişleri Bakanlığından Tağıyev'e özel bir mektup getirdiğini bildirir. Bunun üzerine Tağıyev, evinde Nakaşidze adına bir davet verir. Bu davete yine Bakü burjuvazisinin tanınmış isimleri katılmıştır. Nakaşidze, Bakü'deki grevlerin hükümeti çok yıprattığını, bunun için ayrı önlemler alınması gerektiğini, yerli halk ile münasebeti dolayısıyla Tağıyev'in de yardımına ihtiyaç duyulduğunu dile getirir. İçişleri Bakanı tarafından yazılan mektubu Tağıyev'e takdim eder. Mektupta hükümetin Tağıyev'in nüfuzu altında yaşayan Müslümanların iktisadi gelişimini destekleyeceği, onları her zaman müdafaa edeceği vurgulanmıştır.

Mektubun okunmasından sonra hükümetin Taşnakların silahlanmasına engel olacağını ve Müslümanları Taşnaklara karşı savunacağını düşünen Tağıyev, *"Biz öz xalqımızın rus üsuli-idarəsi və rus mədəniyyəti və daha açığı, rus mənafeyinin tələbləri üzərində yaşamasını başqa üsuli-idarələrdə yaşamasından əlverişli bilirik."*²⁷²⁰ diyerek Çar rejiminin yanında olduğunu açıkça ifade eder.

Tağıyev'in hükümetin yanında olması ve onun desteğini istemesinin esas sebebi Bakü'deki Ermeni burjuvazisinin önünü kesmek yerli burjuvaziyi dolayısıyla kendi sermayesini Bakü'de hâkim güç kılmaktır. Tağıyev, Ermeni burjuvazisinin Tiflis'te Gürcü burjuvazisini ortadan kaldırıp ülkede hükümrانlık sürdüğünü, aynı şeyi Bakü'de da Taşnaklar aracılığıyla gerçekleştirmek istediklerini dile getirir. Bu sebeple Ermeni-Müslüman çatışmasında Müslümanların silahlanıp Ermenilere karşı saldırılarda bulunmasını destekler. Buna en büyük engel Bolşeviklerdir. Bu konuda da hükümetten sık sık yardım talebinde bulunur. Çar rejimi ise Tağıyev'e yardımda bulunacağını vadetmiştir. Hükümet aynı vaatleri Ermeni burjuvazisine de vermiştir ancak Tağıyev'in

²⁷¹⁹ Ordubadi, GB, s. 202.

²⁷²⁰ Ordubadi, GB, s. 222.

bundan haberi yoktur. Rejimin amacı iki halkı birbirine düşürmek ve işçi direnişini bölmektir.²⁷²¹

Bu çatışmalar sürecinde birçok Müslüman'ın Ermenileri koruduğunu öğrenen Tağıyev, bu duruma çok büyük tepki gösterir. Onun Müslümanlar hakkında söyledikleri Tağıyev'in kendi halkıyla ilgili gerçek düşüncelerini de ortaya çıkarmıştır. Fabrikasında grev yapan işçileri ikna etmek için kendisini milletin babası olarak tanımlayan, bütün işinin gücünün Müslüman milletini korumak, onların saadetini sağlamak olduğunu söyleyen Tağıyev, "*Bunlar öz dinlərini atıb, bolşeviklərin sözünü tuturlar, dostlarını, düşmənlərini tanıyırlar. Bunlarda yeganə bir fikir, müstəgil bir aqidə axtarmaq-cahillik və axmaqlıqdır.*"²⁷²² diyerek Müslümanlar cahil ve ahmak olduğunu ifade eder. Müslümanların Ermenilere yardım etmesi, aynı şekilde Ermenilerin de Müslümanlara yardım etmesi Tağıyev'in planlarını alt üst etmiştir.

Tağıyev bu iki yüzlülüğü fabrikasında çalışan işçilerin taleplerini iletmek için gelen işçi temsilcilerine karşı da gösterir. Tağıyev onlara uzunca bir konuşma yapar. Bu konuşmada, Vali Nakaşidze'nin Müslümanların yolu için öldüğünden, bunun önemini bilmeyen bir insanda millî ahlak ve millî namusun olmayacağından, Nakaşidze'nin ölümünden sonra Müslümanların artık rahat bir hayat süremeyeceğinden, kendisinin buna çok üzüldüğünden bahseder.

Kendisini Müslüman milletin taraftarı olarak görür ve bu yüzden diğer milletlerin onu yerinden etmeye çalıştığını söyler. Çünkü kendisi yok edilirse Müslümanlar da kolaylıkla yok edilebilecektir. Ömrü yettince Müslümanları korumaya devam edeceğini, bütün varlığını onların yolunda harcayacağını dile getirir. Fabrika Müslümanların yabancılara boyun eğmesini engellemek için açtığını, bu mal ve mülkün kendisinin değil Müslümanlara ait olduğunu, Müslümanların kendilerine ait bir fabrikaları olmasıyla övünmesi gerektiğini, Bolşeviklerin sözlerine kanmamalarını, Rus Bolşeviklerinin dinsiz olduğunu, yabancılara karşı birlik olunması gerektiğini ifade eder. Temsilciler gittikten sonra ise fabrikasındaki işçileri "*Bunlar hamam adamlardır ki, vaxtı ilə öküz kimi başlarını aşağı salıb işləyirdilər.*"²⁷²³ diyerek öküzə benzetir.

²⁷²¹ Ordubadi, GB, s. 222-223.

²⁷²² Ordubadi, GB, s. 248.

²⁷²³ Ordubadi, GB, s. 277.

Tağıyev hem iki yüzlü hem de kurnaz bir adamdır. İranlı işçilerin dinî ve millî hassasiyetlerini sömürmenin daha kolay olacağını düşündüğü için onlara fabrikasında daha çok yer vermiştir. Bunun sebebi onlarda henüz sınıf bilincinin olmamasıdır.

Fabrikada “İmam Hüseyin” taziyesi verdirerek İranlı işçilerin Bolşeviklerin toplantılarına katılmasına engel olmayı amaçlar. Bazı İranlı işçilerin maaşlarına gizli bir şekilde zam yaparak onların grev yapmasını engellemeyi planlar. Fabrikada işçilerin okul olarak kullanılmasını istediği büyük salonun mescit yapılmasını ister. Burada günde üç defa ezan okutulmasını emreder. Hacızadə’ye para vererek namaz kılan işçilere Fatiha suresini öğretmesini isteyeceğini dile getirir.²⁷²⁴ Bu sayede Tağıyev, işçilerin dinî konularla meşgul etmeyi, kendisinin dindar bir kişi olduğunu göstererek onların kendisine karşı grev yapmasını engellemeyi amaçlamaktadır.

Mixaylovski ve Jenya arasındaki konuşmalardan Hacı Zeynelabdin Tağıyev ve Sona Xanım arasındaki evliliğin nasıl gerçekleştiği ortaya çıkar. Mihaylovski’nin anlattıklarından Tağıyev’in eşinin uzun zaman önce öldüğü, Sona Xanım’ın ablasının Tağıyev’in oğluyla evli olduğu, Sona Xanım’ın küçük yaştan itibaren ablasının yanına gelip derslere hazırlandığı görülmektedir. Bu süre zarfında Tağıyev, kızıdan hoşlanmış ve onu sevmeye başlamıştır. Sona Xanım’ın nişanlı olması, Tağıyev’in oğlu ve gelininin tepkileri onun sevgisine mâni olmamış, Tağıyev Sona Xanım’ı nasıl kandırabileceğinin planlarını yapmıştır.²⁷²⁵

Tağıyev, bu planlarında Mixaylovski’yi kullanmış, ondan Sona Xanım’a evlilik konusunda telkinler vermesini istemiştir. Mihaylovski, Sona Xanım’dan nişanlısıyla arasındaki ilişki hakkında sorular sormuş, nişanlısının Sona Xanım’ı Tağıyev’den kıskandığını öğrenmiştir. Tağıyev, Sona Xanım’ın bütün okul masraflarıyla ilgilenmekte, ona yüksek miktarda harçlık vermektedir. Sona Xanım, Tağıyev’in zaman zaman kendisini yanına çağırdığını onu kucağına oturtup sık sık öptüğünü de anlatmıştır. Tağıyev’in bu şekilde bir davranış göstermesi onun pedofilik bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.²⁷²⁶

Mixaylovski’nin anlatımından Sona Xanım, Tağıyev’in kendisi için yazmış olduğu aşk mektuplarını umursamamış, aralarında büyük bir yaş farkının olduğunu bu

²⁷²⁴ Ordubadi, GB, s. 279.

²⁷²⁵ Ordubadi, GB, s. 186.

²⁷²⁶ Ordubadi, GB, s. 189-192.

yaştaki birinin bu tarz aşk mektupları yazmasının delilik olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Mixaylovski, Sona Xanım'a uygun bir dille Tağıyev'e reddeden bir mektup yazdırır fakat bu mektubu Tağıyev'e değil de Sona Xanım'ın nişanlısına gönderir. Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in Mixaylovski ile kurdukları bu entrika işe yarar ve Sona Xanım nişanlısından ayrılmış olur.²⁷²⁷

Sona Xanım: Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in eşidir. Sona Xanım'ın ablası Tağıyev'in gelinidir. Bu sebeple küçük yaştan beri Tağıyev'in evine girip çıkmaktadır. Ablasını sık sık ziyaret eden Sona Xanım'a âşık olan Tağıyev onunla evlilik planları kurar. Bu evliliğe iki önemli engel vardır. Birincisi Sona Xanım'ın ablası, ikincisi ise Sona Xanım'ın Dağıstanlı nişanlısıdır. Tağıyev, Mixaylovski ile kurduğu entrikalar sonucunda Sona Xanım'la nişanlısını ayırmayı başarır ve Sona Xanım'la evlenir.

Sona Xanım karakteri sürekli olarak eleştirilen ve düşman olarak görülen burjuva kadınının yansıması olarak romanda yerini alır. O, Tağıyev ile evlenerek hiçbir mücadele ve emek sarfetmeden büyük bir zenginliğe kavuşmuştur. Bir burjuva kadını olarak işçi sınıfını aşağılık olarak görür.

Örneğin kendi himayesinde çalışan hizmetçiler onun izni olmadan konuşamaz, evin dışarı çıkamaz. Nitekim onun bu özelliği Jenya'nın hizmetçi olarak işe alım sürecinde ortaya çıkar.

Sona Xanım yanına bir hizmetçi değil de bir köle alıyor gibidir. Jenya'nın çenesini tutup dişlerini kontrol eder, onu soyundurup vücudunda herhangi bir yara izinin olup olmadığını yoklar.²⁷²⁸

Sona Xanım'ın sergilediği bu aşağılayıcı tutumu Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in fabrikasında grev kararı alan işçiler üzerinde de görmek mümkündür. Tağıyev'e gelen telefon sonucunda işçilerin greve başladığını duyan Sona Xanım onlara “*Ayaqyalınlar! Murdarlar! Alçaqlar!*”²⁷²⁹ şeklinde hakaret eder.

Sona Xanım'ın bu kendisini üstten gören tavırları sadece işçilere ve yanındaki hizmetçilere değildir. O, bu tavrını evine gelen misafirlere de sergiler. Vali Nakaşidze için verilen ziyafette Vali Nakaşidze, General ƏliXanov ve diğer misafirleri bilerek uzun bir süre bekletir. Misafirlerini bekletmeyi seven Sona Xanım, içeriye yanındaki on

²⁷²⁷ Ordubadi, GB, s. 196.

²⁷²⁸ Ordubadi, GB, s. 128-132.

²⁷²⁹ Ordubadi, GB, s. 172.

sekiz tane hizmetçisiyle beraber kırmızı ipekten dikilmiş yıldız işlemeli elbisesiyle girer. Generaller ellerindeki gül destelerini Sona Xanım'ın elini öperek ona takdim ederler.²⁷³⁰

Sona Xanım'ın bu şekilde davranmasının sebebi kendisinin Doğu saraylarındaki sultanlara ya da melikelere benzetmesidir. Binbir Gece adlı romanı okuyarak Bağdat saraylarını öğrenmeye çalışır. Kafes olarak nitelendirdiği evini Doğu romanlarında okuduğu bu saraylara benzetmek ister. Mixaylovski, Bağdat Dünyası adlı eserden bahseder. Bu eserde okuduğu bir hikâyede “*Dəlileyi-möhtalə*” adlı Bağdatlı bir kadının, bir tüccarın karısını doktora götürme yalanıyla zengin Bağdatlı bir erkekle görüştüldüğünü, “*Mavi gözlü Zərgə*” adlı hikâyenin ise kadınların erkeklerini aldatmasına yardımcı olabilecek bir hikâye olduğunu dile getirir.

Bunun üzerine Sona Xanım, Binbir Gece adlı kitaptaki “*Zəni-həmtamī*” adlı hikâyeyi anlatır. Bu hikâyede kocası hamamcı olan bir kadın bir şehzadeyle aşk yaşar, kadın kocasını kandırarak şehzadeyle ilişkiye girer. Sona Xanım bu hikâyeyi anlattıktan sonra “*Nə mən Zübeydə xatundan əskiyəm, nə də hacı Harunərrəşiddən kasıbdır.*” diyerek Bağdat Dünyası adlı kitabı Mixaylovski'den mutlaka getirmesini ister.²⁷³¹

Sona Xanım'ın kocalarını aldatan kadınların hikâyelerini duyduktan sonra bu kitabı ısrarla istemesi ve kendisinin de buna benzer bir hikâyeyi okuyup Mixayloski'ye anlatması onun ahlaki açıdan zayıf bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Romanda Sona Xanım'ın, Hacı Zeynelabdin Tağıyev'i aldatmak istediği açıkça dile getirilmese de buna meyilli bir karaktere sahip olduğu, örtülü bir şekilde vurgulanmıştır.

Sona Xanım'ın Zübeydə Xatun'a benzeme isteği delilik derecesinde bir tutkuya dönüşmüştür. Mixaylovski'den Zübeydə Xatun gibi elbiseler giyinme, onun gibi bakma, gülme, yürüme, eğlenme ve küsme üzerine dersler almaya başlar. İki hizmetçi kızın yüzlerini boyatıp onları Habeşli esirlere benzetir. Bunlar, elleri göğüslerinde, ipek halının üzerinde uzanan ve nargile çeken Sona Xanım'ın başında bekleyeceklerdir. Sol tarafında duran kızlar ut çalarak onu eğlendirirken, diğer iki kız da onu yelpazeyle serinletir. Erkek kılığına girmiş kızlar ise Sona Xanım'a masaj yapmaktadır. Bütün bunlar olurken bir yandan Sona Xanım'a gelen telefonda Tağıyev'in fabrikasında

²⁷³⁰ Ordubadi, GB, s. 140.

²⁷³¹ Ordubadi, GB, s. 175-176-177-178.

çalışan işçiler grev yaptığı için kaldıkları fabrikaya ait konutların suyunun kesildiği ve işçilerin susuzluktan kıvrandıkları bilgisi gelir. Sona Xanım bunu umursamadan bu amaçsız ve şımarık isteğini gerçekleştirmeye devam eder.²⁷³²

Sona Xanım'ın yaşam şekline bakıldığında kendini toplumun üstünde konumlandığı, içinde yaşadığı toplumun sorunlarını önemsemediği, sadece kendi zevk ve ihtiyaçlarına göre hareket ettiği, ahlaki olarak çöküntü içerisinde olduğu görülür. O, zeki ve becerikli bir kadın değildir. Mixaylovski, onun öğrencilik yıllarında çok başarısız olduğunu, imtihanlarda yeterli derecede başarı gösteremediğini, tek meşguliyetinin nişanlısına mektup yazmak ve onunla evlilik hayalleri kurmak olduğunu dile getirir.²⁷³³

Sona Xanım'la ilgili en önemli tespiti Jenya yapar. Sona Xanım'ın hayatla ilgili bütün kanunları orta asırlardaki sarayların kanunlarından öğrendiğini, bu zengin ve ihtişamlı evde yaşamaktan sıkıldığını, burjuva kadınında düşünce körlüğü olduğundan dolayı bu sıradan hayattan kurtulmak için ileriye doğru gidecek yolları göremediğini, bu yüzden de yeniliği Harun Reşit döneminin yaşam şeklinde aradığını dile getirir. Kocasının parasını bu yolda harcadığını, kendisini bir oyuncığa çevirdiğini buna rağmen yine bu tekdüzelikten kurtulamadığını söyler.²⁷³⁴

Mixaylovski: Romanda Teknikler Mektebinin müdürü olarak yer alan Mixaylovski, Tağıyev'e ve özellikle Sona Xanım'a en yakın insanlardan biridir. Tağıyev, onu Nakaşidze'ye "*İmperatorun həqiqi tərəfdarlarındandır.*"²⁷³⁵ şeklinde tanıtır.

Mixaylovski, Tağıyev'in evinde Sona Xanım'la görüşmek için beklerken Jenya ile tanışma fırsatı bulur. Jenya'yı beğenmiş ve ondan hoşlanmıştır. Jenya'nın gimnazyuma girebilmesi için ona yardımcı olabileceğini, gerekirse Sona Xanım'dan bu konuda onun adına izin alabileceğini söyler. Bu teklifi kabul eden Jenya, Mixaylovski sayesinde hem Teknikler Mektebindeki hem de gimnazyumdaki öğrencilere ulaşabilecek ve onlar arasında Bolşeviklik propagandası yapabilecektir.

²⁷³² Ordubadi, GB, s. 209.

²⁷³³ Ordubadi, GB, s. 189.

²⁷³⁴ Ordubadi, GB, s. 268-269.

²⁷³⁵ Ordubadi, GB, s. 138

Jenya, hemen hemen her gün Mixaylovski'nin okuldaki odasında gimnazyum sınavlarına hazırlanır. Burada Mixaylovski, Jenya'yı sınava hazırlamak yerine zamanın büyük bir kısmını Jenya'ya olan aşkını dile getirmek ve onu etkilemekle geçirir. Mixaylovski için Jenya konusunda kendisine en büyük rakip gimnazyumun müdürü Kutilevski'dir. Çünkü Kutilevski de Jenya'ya aşıktır.

Mixaylovski, Jenya'ya olan zafiyetinden dolayı, Sona Xanım ve Hacı Zeynelabdin Tağıyev arasındaki evliliğin nasıl gerçekleştiğini anlatır. Böylelikle hem Sona Xanım'ın hem de Tağıyev'in karakter özellikleri bu anlatımla ortaya çıkmış olur. Mixaylovski'nin Tağıyev'le kurmuş oldukları entrikalar sonucunda Sona Xanım, nişanlısından ayrılmış ve Tağıyev'le evlenmeye razı olmuştur. Mixaylovski'nin bu konuda göstermiş olduğu çabaları onu Tağıyev'in yanında önemli bir mevkiye getirmiştir.²⁷³⁶

Sona Xanım'ın okuduğu Binbir Gece adlı kitaptan kocasını aldatan bir kadının hikâyesini Mixaylovski'ye anlatması, Mixaylovski'nin ona kocasını aldatmak isteyen kadınlar için yol gösterici bir kitap olduğunu iddia ettiği Bağdat Dünyası adlı kitabı tavsiye etmesi ve Zübeydə Xatun'a benzemek isteyen Sona Xanım'a özel dersler vermesi Sona Xanım ve Tağıyev arasındaki aile mahremiyetinin Mixaylovski için geçerli olmadığını gösterir.

Jenya'ya kendisini valinin sağ kolu olarak tanıtan Mixaylovski, Tağıyev'in yanında bir sözünün iki edilmediğini, Bakü'deki makam ve mevki sahipleri arasında validen sonra gelen kişilerden biri olduğunu dile getirir. Onun böyle bir mevkiye sahip olmasının sebebi kendisinin bir Çar ajanı olmasına dayanmaktadır. Çünkü romanda anlatıcı Mixaylovski için “*çar casusu*”, “*çar xəfiyyəsi*”²⁷³⁷ ifadelerini kullanır. Her ne kadar romanda buna dair net herhangi bir ifade bulunmasa da Mixaylovski'nin, Tağıyev'in hareketlerini takip etmek için Çar rejimi tarafından görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

²⁷³⁶ Ordubadi, GB, s. 185.

²⁷³⁷ Ordubadi, GB, s. 183.

Kutilevski: Bakü'deki gimnazyumun müdürü olarak romanda yer alır. Jenya'ya âşık olduğu için Mixaylovski ile arasında bir çekişme mevcuttur. Mixayloski, Jenya'ya onu kötülemek için onun sosyal demokratlarla yakınlığı bulunduğunu, murdar ve vicdanı lekeli birisi olduğunu söyler.²⁷³⁸

Aynı ifadeleri Kutilevski de Mixaylovski için kullanır. Jenya'dan onunla bir daha görüşmemesini ister. Jenya ile bir aile kurmak istediğini, bu yüzden böylesine namuslu bir kızın Mixaylovski gibi ahlaksız adamlarla görüşmemesi gerektiğini dile getirir.²⁷³⁹

Gubernatör Nakaşidze: Romanda Çar hükümetinin Bakü valisi olarak yer alan Nakaşidze, Bakü'deki birçok siyasi olayın merkezindeki bir karakterdir. Tağıyev'in evinde Nakaşidze adına bir ziyafet verilir. Romanda verilen bu ziyafet için *“Bu gecə hacının evində düzələcək ziyafət Qafqz xalqlarının həyatında qanlı rol oynamak üçün hazırlanmış sui-qəsdin əsasını qoyacaq idi.”*²⁷⁴⁰ ifadesi kullanılmıştır. Nakaşidze, Tağıyev'in evini ilk defa ziyaret edecek ve İçişleri Bakanı'nın emirlerinin yerine getirilmesini isteyecektir.

General Əlixanov'un hükümetin Bakü'ye karşı dikkati artırdığı, Bolşeviklerin mahvedilmesine büyük önem verdiği, bu yüzden şehre daha çok asker sevkıyatı yapıldığı sözlerinin üzerine Nakaşidze, İçişleri Bakan Yardımcısı Fon-Val'in konuyla ilgili hususi bir mektup gönderdiğini, şehirdeki asayişin sağlanması ve iş sermayedarların menfaatlerinin korunması için bu sermayedarların da katkı sağlaması gerektiğini dile getirir.²⁷⁴¹

Nakaşidze, Peterburg'a içişleri bakanıyla görüşmeye gitmeden önce Tağıyev'in evinde Bakü'nün zengin ve sözü geçen kişileriyle görüşmek ister. Bu görüşmede Nakaşidze, Bakü'deki Müslüman halktan övgüyle söz eder. Onların millî azametine karşı gelecek düşman kuvvetlerinin her biriyle mücadele edeceğinin sözünü verir. Müslüman halkının Bolşevikler ve Taşnaklar tarafından tehdit altında olduğunu, Müslümanların buna hazırlıklı olması gerektiğini, bu konuda hükümetin Müslümanlara her türlü imkânı sağlayacağını dile getirerek onları Ermenilere karşı kışkırtır.

²⁷³⁸ Ordubadi, GB, s. 181.

²⁷³⁹ Ordubadi, GB, s. 212.

²⁷⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 138.

²⁷⁴¹ Ordubadi, GB, s. 144.

Bolşeviklerin ise bütün milletler için büyük bir tehlike oluşturduğunu, onların iş yeri sahiplerine zarar verdiklerini, işçileri dilenci durumuna düşürdüklerini, bu sebeple Menşeviklerle iş birliği içinde olunması gerektiğini ifade eder. Menşeviklerin Bakü'daki grevlerin uzaması için uğraştıklarını belirten Nakaşidze, bu sayede işçilerin kendi başlarına hareket ederek iş yeri sahipleriyle anlaşmaya varacaklarını ve Bolşeviklerden ayrılacaklarını vurgular.²⁷⁴²

Romanda Nakaşidze'nin Tağıyev'in evinden ayrılmak için acele ettiği, çünkü Müslümanlarla yapmış olduğu bu konuşmanın aynısını Ermeni zenginleri ve ileri gelenleriyle de yapacağı dile getirilir.

Böylelikle Nakaşidze'nin iki yüzlü bir devlet adamı olduğu ortaya çıkmış olur. O, Çar rejiminin halkları birbirine kırdırmak için kurmuş olduğu komplonun uygulayıcısı konumundadır. Müslümanları Ermenilere, Ermenileri de Müslümanlara karşı kışkırtarak rejimin önündeki engellerin kalkmasını, farklı milletlerden ve dinlerden olan insanların oluşturduğu Bolşevik yapının dağılmasını hedeflemektedir. Bu düşünce doğrultusunda Petersburg'dan döner dönmez Tağıyev'e işçileri bakanı adına yazılmış bir mektup getirir. Mektupta hükümetin Müslümanları müdafaa edeceği, onların iktisadi anlamda gelişimini engelleyecek her türlü oluşumun karşısında durulacağı, bu konuda Müslümanların da yardımına ihtiyaç duyulduğu ifade edilir. Vali Nakaşidze aynı mektubu Ermeni burjuvazisine de getirmiştir.²⁷⁴³

Nakaşidze bombalı bir saldırı sonucunda öldürülür.²⁷⁴⁴ Bu saldırının kim tarafından gerçekleştirildiği romanda belirtilmemiştir. Cenazesine başta Hacı Zeynelabdin Tağıyev olmak üzere Bakü'nün ileri gelen Müslümanları ve Ermenileri katılır.

Amilaxvari: Romanda “*Bakü general gubernatoru Amilaxvari onun tutulması için büyük mükafat tə'yin etmişdi.*”²⁷⁴⁵ ifadesi geçmektedir. Bu ifadelerden Bakü Valisi General Nakaşidze'nin ölümünden sonra onun yerine Amilaxvari'nin getirildiği anlaşılmaktadır. Amilaxvari, Montin'in tutuklanması için büyük bir mükafat belirlemiştir.

²⁷⁴² Ordubadi, GB, s. 205-206.

²⁷⁴³ Ordubadi, GB, s. 224.

²⁷⁴⁴ Ordubadi, GB, s. 270.

²⁷⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 292.

Əlixanov: Romanda geçen “*Məs’ud bey Avarski (Əlixanov)*”²⁷⁴⁶ ifadesinden Əlixanov’un tam isminin “*Məs’ud Avarski*” olduğu anlaşılmaktadır. Rus ordusunda general olarak görev yapan Əlixanov, Çar rejiminin ve burjuvazinin Bakü’deki işçi hareketlerini engellemek için yaptığı birçok toplantıda Vali Nakaşidze’nin yanında yer alır. Bakü’deki grevler sebebiyle İçişleri Bakan Yardımcısı Fon-Val, Bakü’ye gelir. Bu sebeple Əlixanov’un evinde bir toplantı düzenlenir. Bu toplantıya polis ve jandarma idaresinin müdürleri, fabrika müfettişi Kiselyov, petrol sanayicileri ve burjuvazinin önde gelen isimleri katılır.²⁷⁴⁷

Başka bir toplantı ise Tağıyev’in evinde Nakaşidze adına düzenlenen ziyafet sonrasında gerçekleşir. Bu ziyafete başta Nakaşidze olmak üzere Əlixanov, Bakü yerli ve yabancı petrol sanayicileri, küçük sanayi işletmecileri katılmıştır. Toplantıda Əlixanov’un “*Bakü qarnizonu arasına ininqilab mikroplarının girməsi...*”²⁷⁴⁸ ifadesini kullanması onun inkılap hareketini ve inkılapçıları mikroba benzettiğini göstermektedir.

Bakü’nün bir Bolşevik yuvası olduğunu belirten Əlixanov, Bolşeviklerin avam insanlar olmadığını, Bolşevik liderleri ortadan kaldırmakla bu işin çözülemeyeceğini, bu işin sadece hükümetin meselesi olmadığını, toplantıya katılan yerli ve yabancı sanayicilerin de meselesi olduğunu ve onların da hükümetle iş birliği içinde hareket etmesi gerektiğini dile getirir. Əlixanov, Bakü’de gizli bir komitenin var olduğunu, bu komitenin emriyle kırk bine yakın işçinin grev yaptığını, bu konuda Bakü’deki yerel yönetimin çaresiz kaldığını vurgular. Konuyla ilgili hükümete bir rapor gönderdiğini dile getiren Əlixanov, bu rapor doğrultusunda hükümetin Bakü’ye olan dikkatinin daha çok arttığını, buradaki Bolşeviklerin yok edilmesi için 6. Nişancı Alayının, On Altıncı Mingrel Alayı’nın bir kısmının ve yüz kişilik bir Kazak taburunun, Bakü’ya gönderildiğini ifade eder.²⁷⁴⁹

Əlixanov da tıpkı Nakaşidze gibi, Bolşeviklere karşı nefret besleyen ve onları yok etmeye çalışan, Bakü’deki işçi hareketini engellemek için burjuvaziyle iş birliği içinde olan, Çar rejiminin adamlarından biri olarak romanda yerini almıştır.

²⁷⁴⁶ Ordubadi, GB, s. 140.

²⁷⁴⁷ Ordubadi, GB, s. 113-114.

²⁷⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 142.

²⁷⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 143-144.

Zərrintaç Xanım: Zərrintaç Xanım, General Əlixanov'un hanımıdır. Jenya'nın arkadaşlık etdiyi Serafima, General Əlixanov'un evinde hizmetçilik yapmaktadır. Jenya zaman zaman geceleme için bu evde kalır və Serafima'ya ev işlərində yardımcı olur. Zərrintaç xanım Jenya'yı sever və onun evdə kalmasına müsaadə eder. Bu sayədə Jenya, Əlixanov'un evində İçişleri Bakan Yardımcısı Fon-Val için verilen ziyafette Serafima'ya yardımcı olmak için görevlendirilmiş, Fon-Val'ın toplantıda not aldığı kağıtları okuyabilmiştir.²⁷⁵⁰

Jenya'nın Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in evinde Sona Xanım'ın hizmetçisi olarak çalışmasına yardımcı olmuştur. “*Kaspi*” gazetesinde verilen ilanı Jenya'ya göstererek onu bu konuda teşvik etmiş, gerekirse işe alınması konusunda yardımcı olabileceğini söylemiştir.²⁷⁵¹

Əlimərdan Topçibaşev: Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in en yakın adamlarından biridir. Tağıyev, onu tanıtırken “*Şəhərimizin birinci ziyalılarından. Özü də iqtidarlı bir dava vəkildir.*”²⁷⁵² ifadələrini kullanır. Toplantılarda Tağıyev'in konuşmalarını Rusçaya tercüme etməkə görevlidir.

Tağıyev'in Nakaşidze adına evinde verdiği ziyafette Əlimərdan Topçibaşev, Tağıyev'in konuşmalarını Rusçaya tercüme etmiş, bununla beraber Bakü'de Taşnakların silahlanması və Ermeni-Müslüman çatışmasıyla ilgili fikirlerini de dile getirmişdir.

Topçibaşev, Bakülü aydınların medeni olmasının temelini Rus medeniyetine dayandığını dile getirir. Bu sebeple “*Biz rus mədəniyyətinin xalqımıza nə kimi səviyyələr və mədəni səlahiyyətlər verdiğini gözəlcəsinə bilirik.*”²⁷⁵³ diyerek Çar rejiminin aleyhinə hərəkət edən bütün unsurlara qarşı düşman olunması gerektiğini vurgular. Müslüman halkı için Rus medeniyeti, Rus menfaati və talepləri üzərinə kurulmuş bir yönetimin daha elverişli olduğunu savundur. Kafkas Müslümanlarının liderlərinə qarşı itaətkâr olduğunu, başıbozukluğu və isyankarlığı bilmediklərini, bunun səbəbinin İslam dininin Müslümanları padişaha itaətə davət etməsi olduğunu iddia eder.

²⁷⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 117.

²⁷⁵¹ Ordubadi, GB, s. 126.

²⁷⁵² Ordubadi, GB, s. 138.

²⁷⁵³ Ordubadi, GB, s. 222.

Vali Nakaşidze'yi Bakülü aristokrat ve aydınların sosyalistler ve Bolşeviklerle mücadelede aciz kalmayacağını ikna etmeye çalışır. Bu mücadelede en önemli engelin Taşnaklar olduğunu dile getiren Əlimərdan Topçibaşev, Ermeni burjuvazisinin Tiflis'te Gürcü burjuvazisini yok ettiği gibi Bakü'de Müslüman burjuvazisini yok etmeye çalıştığını ifade eder.

Əlimərdan Topçibaşev'e göre hükümetin izin vermesi durumunda Müslüman halkı kendi burjuvazisini ve tüccarlarını müdafa edebilecektir. Müslüman işçilerin genelinin Ermeni işçiler gibi siyasete karışmadığına ancak Bolşeviklerin Müslümanları kendi saflarına çekme konusunda ciddi bir çaba sarfettiklerine değinir. 1898 yılına kadar inkılap, grev, siyaset bilmeyen Müslümanların, Bolşeviklerin ortaya çıkmasıyla bu harekete katılmaya başladığını vurgulayan Topçibaşev'in amacı Ermeni-Müslüman çatışmasında hükümetin desteğini almaktır. Çar rejimi için Müslümanların itaatkâr, Ermenilerin ise güvenilmez ve isyankâr bir halk olduğunu dile getirerek hükümeti Müslümanlara silah ve asker yardımına ikna etmeyi planlamaktadır.²⁷⁵⁴

Hacı Aslan: Romanda “*Məşhur Bakı qoçusu hacı Aslan bundan razı qalmadı.*”²⁷⁵⁵ ifadesindeki “qoçu” kelimesinin Türkiye Türkçesinde “*kabadayı*”²⁷⁵⁶ anlamı taşıdığı düşünüldüğünde Hacı Aslan'ın Bakü'nün kabadayılarından olduğu halkı korkutarak onlara eziyet eden, kan dökmekten çekinmeyen bir karakter olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Zeynelabdin Tağıyev, Bakü'de söz sahibi olmak, halk arasında itibar kazanmak için sırtını Hacı Aslan gibi “qoçu”lara dayamaktadır. Bu sebeple Nakaşidze için verilen ziyafete o da davet edilmiştir.

Tağıyev her ne kadar Hacı Aslan'ı Nakaşidze'ye şehrin necip, tanınmış ve nüfuzlu insanlarından biri olarak tanıtmış olsa da esasında o, kaba saba davranışlar sergileyen, ulu orta konuşan cahil bir insandır. Nitekim ziyafette herkes onun Nakaşidze'ye karşı uygunsuz davranışlar sergilemesinden endişe duymaktadır. Hacı Aslan kendisine söz hakkı verilmeden herkesten evvel Nakaşidze'yle kendisini överek konuşmaya başlar. “*Mən olmasam buradakıları fəhlələr cüca kimi yeyərlər.*”²⁷⁵⁷ diyen Hacı Aslan, Vali'nin her emrine hazır olduğunu ifade ederek valiye dalkavukluk yapar.

²⁷⁵⁴ Ordubadi, GB, s. 223-224.

²⁷⁵⁵ Ordubadi, GB, s. 138.

²⁷⁵⁶ <https://obastan.com/qo%C3%A7u/1012490/?l=az>

²⁷⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 139.

Bu dalkavukluğu sadece Vali'ye değil, “*Hacı Aslan sənin nökarindir!*” diyerek Əlixanov’a, “*Nə qulluq olsa nökarinə buyura bilərsən!*”²⁷⁵⁸ diyerek de Tağıyev’in eşı Sona Xanım’a yapar.

Hacı Aslan’ın bu dalkavuk karakteri Nakaşidze’nin Petersburg’a gitmesi üzerine düzənlenen başka bir ziyafette de ortaya çıkar. Bu ziyafette Tağıyev, hükümetin kendilerinden destek istediğinden bahseder. Bunun üzerine Hacı Aslan, “ordumuz” olarak tanımladığı Rus ordusunun Çin’de Japonlarla mücadele ettiğini, onlara yardımcı olmaları gerektiğini söyler. “*Bu türbəti-Kərbəlaya and olsun ki, qubernator ağa buyurursa, mən sabahın özündə dəstəmi götürüb düz Çin məmləkətinə gedim, onda yaponlar da bilər ki, imperator adamsız deyil.*”²⁷⁵⁹ diyen Hacı Aslan, kendisinin Rusların gerçək kardeşı olduğunu ifade eder.

Musa Nağıyev: Vali Nakaşidze, İçişleri Bakanı’nın buyruklarını uygulamak için Tağıyev’in evine ziyarete gelir. Vali için verilen ziyafete Musa Nağıyev de katılmıştır. Tağıyev onu Nakaşidze’ye imparatora olan sadakatiyle tanınmış şəhrin məşhur milyonərləri olaraq tanıtır. Nağıyev, əsasında Tağıyev’dən nəfret etməkdədir. Çünkü romanda Tağıyev’in Əsadullayev’i şəhrin birinci milyonəri olaraq tanıtməsi üzərinə Musa Nağıyev’in Tağıyev’e olan öncəki nəfretinin bir kat daha arttığı dila getirilir.²⁷⁶⁰

Ziyafet sonrası yapılan toplantıda Musa Nağıyev, Bakü’daki işçi grevleriyle ilgili şikāyette bulunur. Kendisinin elində hiçbir şeyin kalmadığını eğer işçilərin talepləri yerinə getirirlərsə “...ayağıımızda tumanımız da qalmaz.”²⁷⁶¹ diyerek çalışma saatlərinin azaltılmasını ve maaşların artırılmasını hiçbir zaman kabul etməyeceğini vurgular. Bu konuda yabancı petrol şirkətlərini suçlar. Özellikle Nobel Kardeşləri Şirkətinin işçilərini kendi üzərlərinə kışkırttığını dila getiren Nağıyev, onların işçilərə vermiş olduğu təvizlərin işçiləri daha çox cəsərtləndirdiğini ifade eder. Yabancı petrol şirkətlərinin böyle yapmaktaki amaçlarının yerli şirkətləri iflasa sürükleyerek şəhirdəki bütün petrol sanayisini sahiplənmək olduğunu iddia eder.

Yabancı şirkətlər işçilər yaralandığında ya da sakatlandığında onlara təzminat və maaş ödəməyi, işçiyi hastalandığında hastanəyə faytonla götürməyi, işçinin çocuklarına

²⁷⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 140.

²⁷⁵⁹ Ordubadi, GB, s. 203.

²⁷⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 138.

²⁷⁶¹ Ordubadi, GB, s. 145.

mama vermeyi kabul etmiştir. Musa Nağıyev, buna büyük bir tepki gösterir. “*Biz fəhlənin arvadına borcluyuq? Qoy arvadı doğmasın, cəhənnəmə doğmasın! Onun öz nədir ki, balası da nə olsun?!²⁷⁶²*” diyerek ne kadar işçiye karşı acımasız bir insan olduğunu göstermiş olur. Musa Nağıyev bu yönüyle zengin burjuva sınıfının da açgözlülüğünü gözler önüne sermiştir. Kendisinin şehrin birinci milyoneri olarak tanıtılmamasına kızan Nağıyev, “*Mən on manat ayırıb başımdaki börkümün yanlarını qaytudara bilmirəm.*” diyerek neredeyse dilencilik yapacağını söyler. Bu yalanlarla Nakaşidze’ye karşı kendisini acındırma peşindedir.

Şəmsi Əsədullayev: Romanda Əsədullayev, Tağıyev tarafından Bakü şəhrinin birinci milyoneri olarak tanıtılır. Bakü’daki yerlilere ait petrol sanayisinin büyük bir hissesi ona aittir.²⁷⁶³

Nakaşidze için verilen ziyafette Musa Nağıyev’in yabancı petrol şirketleri için söylediklerine hak verir. “*Təzə binalar tikməyə, paltar şkafları düzəltməyə, mədənlərdə əlüzyuyan qoymaya bir qəpik də pulumuz yoxdur!*”²⁷⁶⁴ diyerek bu gidişle petrol kuyularını kapatmak zorunda kalacaklarını söyler. Milyoner olmasına rağmen o da Musa Nağıyev gibi açgözlüdür.

Yabancı Şirketlerin Temsilcileri: Tağıyev’in Nakaşidze için vermiş olduğu ziyafete katılan yabancı petrol şirketlerinin temsilcileri, bu şirketlerin işçi mücadelesine karşı bakış açısını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Musa Nağıyev ve Şəmsi Əsədullayev, bu şirketlerin işçilerin birçok talebini yerine getirerek onlara tavizler vermelerinden şikayetçidir. Hükümetten bu tavizlerin önüne geçmesini isterler. Yerli petrol sanayicilerinin bu şirketlerle rekabet edemediğinden yakınırırlar. “*Nobel qardaşları*”nın temsilcisi ise şirketin yıllık kazancının yüzde beşiyle işçilerin taleplerini karşılayabileceklerini dile getirir. Büyük menfaatler elde etmek için küçük tavizler vermek gerektiğini savunur. Böylelikle işçiler büyük taleplerini unutacaktır. Kendilerini mali açıdan en az zarara sokabilecek talepleri kabul ettiklerini, yerli şirketlerin yabancılarla rekabet edebilecek sermayeye sahip olmadığını,

²⁷⁶² Ordubadi, GB, s. 146.

²⁷⁶³ Ordubadi, GB, s. 138.

²⁷⁶⁴ Ordubadi, GB, s. 146.

bu yüzden bu şirketlerin yabancı şirketlerin vermiş olduğu kararları rakip olarak değerlendirmemeleri gerektiğini belirtir.²⁷⁶⁵

Kuzminski: Bakü'deki Salyan Alayı'nın kumandanıdır. Ermeni-Müslüman çatışmalarında General Fadeyev'in emriyle alayın bir kısmını Tağıyev'in evini koruması için görevlendirmiştir.²⁷⁶⁶

Kuzminski, çatışmaların devam ettiği 7 Şubat günü Tağıyev'in evine gelerek çatışmaların gidişatı hakkında Tağıyev'e bilgi verir. Çatışmalarda Müslümanların Ermenilerin büyük bir çoğunluğunu yok etme fırsatları varken bunu yapmadıklarını, bunun sebebinin birçok Müslüman kadınının Ermenileri evlerine alıp onları korumaya çalışması olduğunu ifade eder. Ermeni bölgelerindeki Müslüman dükkanları hepsi talan edilmiş, bazı Ermeni dükkanlarını talan eden Müslümanları engellemeye çalışan komiserleri Rus Kazağı askerleri ikna etmiş ve bu komiserler hatalarından vazgeçmişlerdir.

Kuzminski, Müslümanların Ermenilere karşı tam bir zafer kazanamamalarının sebebini Müslümanların cahilliğine bağlamaktadır. Müslümanları ve Ermenileri evlerinde saklayan kişilerin isimlerinin tespit edilip gerekli yerlere bildirildiğini dile getiren Kuzminski, petrol bölgelerinde ve fabrikalarda çalışmaların durdurulduğu, Ermenilere ait petrol kuyularının silahlı gruplar tarafından korunduğunu belirtir.²⁷⁶⁷

Kuzminski'nin anlatımından hükümetin bu çatışmalarda her iki tarafı da kışkırttığını görmek mümkündür. Kuzminski, Müslümanlara karşı ateş açan Ermenilerin evlerini sokaklara yerleştirdiği askerler vasıtasıyla silahlı ablukaya aldıklarını, sokaklardaki Müslümanların hareketlerine ise herhangi bir engel çıkarmadıklarını dile getirir. Aynı ifadeleri Ermeni burjuvazisinin önderlerinden Lalayev'e karşı da kullanır. Bazı Ermenilerin Müslümanları korumasından yakınıyor. Müslümanların Ermenileri korumak bahanesiyle evlerine alıp öldürdüklerini anlatır. Müslümanları korumaya çalışan Ermenileri intizama sokmasını ister.²⁷⁶⁸

²⁷⁶⁵ Ordubadi, GB, s. 147-148.

²⁷⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 246.

²⁷⁶⁷ Ordubadi, GB, s. 250-251.

²⁷⁶⁸ Ordubadi, GB, s. 253.

Kiselyov: Bakü'deki fabrikaları teftiş etmekle görevli olan Kiselyov, Əlixanov'un evinde düzenlenen toplantıda General Fon-Val'a 1903 yılının grevleriyle ilgili bilgiler verir. Bakü'deki jandarma idaresine konuyla ilgili raporların içeriğini Fon-Val'e anlatır.

Bu raporda işçilerin maaş artışı ve üretim miktarına göre emek hakkı verilmesi gibi taleplerle Makine Fabrikasında greve başladığı, sonrasında taleplerini değiştirerek fabrika müdürünün değiştirilmesini istedikleri yazılıdır. Sonrasında diğer fabrikalarda da işçiler grev yapmaya başlamıştır. Tağıyev'in fabrikasında da işçiler grev yapmak istemiş fakat Tağıyev fabrikaya gelerek İranlı işçileri utandırmış ve grevin yapılmasını engellemiştir. Buna rağmen propagandacılar fabrikaya girmeyi başarmış ve grev kararı aldırılmışlardır.

Kiselyov bu grevler süresince işçilerin herhangi bir taşkınlık yapmadığını, Hatisov Fabrikasının işçilere taviz vererek grev günlerindeki maaşlarının yarısını ödediğini, buna bakarak da diğer fabrika sahiplerinin de maaşları artırma yoluna gittiğini dile getirir. Kiselyov, bu grev zamanı ne kadar aciz kaldığı, elinin kolunun bağlı olduğuyla ilgili Harkov bölgesi fabrika müfettişine gönderdiği gizli telgrafları okur.

Bu telgrafta Bakü'de bütün fabrika ve petrol kuyularında beklenilmeyen bir grevin başladığını, sabahtan akşama kadar işçilerle, sonrasında ise valiyle görüşmeler yaptığını ifade eden Kiselyov, yapılan grevleri tarih tarih belirtmiştir. Kiselyov, temmuz grevlerinin oldukça mürekkep bir yapıda olduğunu, bu grevlerdeki taleplerin birbirinden ayrılamayacağını, ilk başlarda grevlerin sakin bir şekilde gerçekleştiğini fakat son günlerde grev yapılmayan fabrikaları işçilerin tehditle greve zorladığını dile getirir.²⁷⁶⁹

Çelman: Nobel Şirkentinin Karasehir'deki fabrikasının imalathanesinde makine teknisyeni olarak çalışan Çelman, işçilerle ilgili rapor tutar.²⁷⁷⁰ Çelman, Pavlaşa'yı işçileri örgütlediği için işten çıkarmakla tehdit eder. Çelman'a göre Pavlaşa bu fabrikaya gelmeden önce hiç kimse müdürün yanına şikâyetle gitmezken şimdi ise onun öğrettiği işçiler sürekli şikâyetle gitmektedir. İşçilerin çalışma saatleri ve maaşlarla ilgili

²⁷⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 114-115-116.

²⁷⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 3.

baş kaldırmasının sebebinin Pavluşa olduğunu düşünür. Bu yüzden Pavluşa'yı fabrika müdürüne şikâyet eder.²⁷⁷¹

Romanda “*Çelman, qəfildən daş dəymiş bir köpək kimi acıqlanmışdı.*”²⁷⁷² ifadesi kullanılarak Çelman bir köpeğe benzetilmiştir. Bunun sebebi Çelman'ın da fabrikada çalışan bir işçi olmasına rağmen işçilerin değil, sahibine itaat eden bir köpek gibi fabrika sahiplerinin hakkını savunmasıdır. Nitekim kendisi de “*Maaş aldığım üçün sahibkarın mənfəətini gözləyirəm.*”²⁷⁷³ diyerek bu durumu ispatlamış olur.

Çelman, Pavluşa ve müdürle girdiği diyaloglarda işçileri başına önüne eğmesi gereken bir koyun gibi görür. Əsgər, Çelman'ın işçilere kötü davrandığını, onlarla bir teknisyen gibi konuşmadığını, işçilere karşı bir hafiye gibi hareket ettiğini söyler.²⁷⁷⁴ Çelman, Əsgər'in de belirttiği gibi işçilere “*Sizin dilinizi kəsəcəyəm! Siz yaramaz adamlarsınız, çörək sizə haramdır.*”²⁷⁷⁵ diyerek onları aşığılar.

Fabrika Müdürü: Pavluşa'nın çalıştığı fabrikanın müdürüdür. Pavluşa ve Çelman'ın tartışması esnasında imalathaneye gelir. Müdür, başta Pavluşa olmak üzere hak arayan bütün işçileri tehdit eder. Herkesin sözleşmede yazdığı gibi on saat çalışma mecburiyeti olduğunu söyler. Müesseselerin merkezden gelen emir doğrultusunda zarar ettikleri için çalışma saatlerini artırmak ve işçilerin maaşlarını düşürmek istediğini fakat buna işçileri düşünerek kendisinin itiraz ettiğini dile getirir. Pavluşa'ya kabiliyetli bir işçi olduğunu ancak karakterinin bu kabiliyetinin öne çıkmasını engellediğini, bu şekilde hareket ettiği takdirde işten kovulacağını söyler. İmalathanedeki işçilere ihtiyatlı olmaları gerektiğini, Əsgər ve Pavluşa'nın fikirlerinin onlara zarar verebileceğini, bu fikirlerin zararlı fikirler olduğunu belirtir.²⁷⁷⁶

Casus Genç: Hükümet tarafından Jenya'yı takip etmesi ve onu suçüstü yakalaması için görevlendirilmiştir. Jenya'yı gizli bir şekilde takip etmeye başlar. Takip edildiğinin farkına varan Jenya, “*Telefonnu küçə*”den geçerken bir işçinin silahla öldürülmesi üzerine çıkan feryattan korkarak bayılma numarası yapar. Bu esnada genç casus ona yardım eder. Böylece Jenya'ya kendisini Konstantin İvanoviç olarak tanıtan

²⁷⁷¹ Ordubadi, GB, s. 5.

²⁷⁷² Ordubadi, GB, s. 4.

²⁷⁷³ Ordubadi, GB, s. 8.

²⁷⁷⁴ Ordubadi, GB, s. 7.

²⁷⁷⁵ Ordubadi, GB, s. 7.

²⁷⁷⁶ Ordubadi, GB, s. 6-7.

bu genç casus Jenya ile tanışmış olur. Romanda anlatıcı bu ismin onun gerçek ismi olmadığını dile getirir.²⁷⁷⁷

Bir süre sonra Jenya'yla yakınlaşan casus genç onunla evlenmek istediğini dile getirir. Jenya ise onun bu isteğinin gerçek olmadığını farkındadır. Onu kullanarak Batum'a gitmek ve oradaki gizli yayınları Bakü'ye getirmeyi hedeflemektedir. Nitekim casus genç Jenya'yı Batumi'ye götürmeye karar verir. Casus gencin amacı ise Jenya'nın Bakü'den Batum'a götürmek istediği yasaklı yayınları ele geçirip Jenya'yı yakalamaktır.

Batum'a geldikten sonra yerleştikleri otel odasında Jenya'nın lavaboya gitmesini fırsat bilen genç adam, onun bavulunu karıştırır fakat herhangi bir şey bulamaz. Bunun üzerine şaşkına uğrayan genç casus, başarısız olduğunun ve hükümet tarafından cezalandırılacağını farkındadır. Hızlıca odadan çıkar ve jandarmalarla beraber tekrar gelir. Odanın her tarafını arayan jandarmalar herhangi bir şey elde edemez, Jenya ve casus genci sorgulamak için götürürler. Bu sorgulamadan sonra Jenya serbest kalır fakat casus gençle ilgili herhangi bir haber alınamaz.²⁷⁷⁸

Otel Müdürünün Hanımı: Jenya ve casus gencin Batum'da kaldığı otelin müdürünün hanımıdır. Jandarma'nın otele girip Jenya ve casus genci götürmesi üzerine meraklanır ve Jenya'ya genç adamın akıbetiyle ilgili sorular sorar. Jenya'ya Batum'da polisin Haçaturov Fabrikasının işçilerinin birçoğunu tutuklaması üzerine şehirdeki fabrika ve müesseselerin bütün işçilerinin gösteri düzenleneceğinden bahseder. Jenya bu sayede Batum'daki bu gösterilere katılır. Şehirdeki diğer Bolşeviklerle tanışma fırsatı bulur.²⁷⁷⁹

Məmməd Bəy: Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in önemli işlerin arifesinde görüşlerine güvendiği bir falcıdır. Nakaşidze'nin İçişleri Bakanı'ndan kendisi için bir mektup getirdiğini öğrenen Tağıyev, bu mektupla ilgili fal bakması için Məmməd Bəy'i çağırır. Məmməd Bəy, Hafız-ı Şirazî'nin Hafız Divanı adlı kitabına elini koyarak bir dua okur. Bu duadan sonra kitaptan rastgele bir sayfa açarak bu sayfadaki şiirde anlatılanlara göre mektubun içeriğiyle ilgili Tağıyev'e bilgi verir. "*Elə bil ki, rəhmətlik*

²⁷⁷⁷ Ordubadi, GB, s. 42-43.

²⁷⁷⁸ Ordubadi, GB, s. 54-55-56-57.

²⁷⁷⁹ Ordubadi, GB, s. 59-60.

bu saat hacının kabinetində oturub Hacı ilə bərabər cənab gubernatorun Peterburqdan gəlməsini gözləyir.”²⁷⁸⁰ diyerek Tağıyev’in gönlünü fərah tutmasını ister.

Savcı (İttihamçı): Montin’in yargılandığı məhkəmədə Montin’in Çar rejimine görə işləmiş olduğu suçları sıralayan savcı, Montin’in bir polis memurunu tokatlaması üzərinə ən ağır bir şəkildə yargılanmasını ister.²⁷⁸¹

Hanifə Xanım: Sona Xanım’ın yardımcısı olan Hanifə Xanım, Sona Xanım üçün xidmətçi adaylarının seçimində yer alır. Jenya’yı beğənmiş və Sona Xanım’a təvsiyə etmişdir.²⁷⁸²

Gülbala: Pavluşa’nın çalışmış olduğu fabrikada işçidir. Əsgər’in fabrika müdürü və Çelman’la yaşamış olduğu tartışmada Qurban’la bərabər müdür və Çelman’ı dəstəklər. Əsgər’in üzərinə yürüyən Gülbala, “Allah xozeyinlərə ömür versin. Sənə deyirəm ki, düz get yerində otur! Bizim başımızı müdirin yanında aşağı eləmə”²⁷⁸³ diyerek Əsgər’i təhdit edərler.

Hacı Salman: Bakü’dəki atlı tramvay şirkətinin bir üzvü olaraq çalışan Hacı Salman, kondüktörün kendi akrabalarını ucretsiz bindirməsinə engel olmaqla vəzifəlidir. Halkın normaldən fazla tramvaya bindiyini gördüğündə onların etəğindən, kalçasından, kulağından tutaraq onları aşağı atar. Maşağalı köylülərdən birini atmaq istərkən köylünün tekme atmasıyla yerə yıxılan Hacı Salman, sinirlənərək tramvaydakı hərəkəyə hakərət etməyə başlar. Onları indirməyə çalışsa da tramvay sürücüsü Mazan onu dinləməz və tramvayı sürməyə dəvəm edər. Bunun üzərinə Mazan’a da hakərətlər yağdırır. Tramvaya tırmanıp Mazan’ı dövmək istəsə də başaırlı olaımaz və yinə yerə düşər. Mazan isə “Gəl özün sür.”²⁷⁸⁴ diyerek tramvayı bırakıp gider.

Hacı Salman karkteri Bakü’də Sovyet rejimindən önceki ulaşım sisteminin ne kadar ilkel və düzensiz olduğunu göstərməsi bakımından önəmlidir. Nitekim tramvaydakı halk bu konuda şəhir meclisini suçlar.

²⁷⁸⁰ Ordubadi, GB, s. 216-217.

²⁷⁸¹ Ordubadi, GB, s. 226-227-228.

²⁷⁸² Ordubadi, GB, s. 129.

²⁷⁸³ Ordubadi, GB, s. 8.

²⁷⁸⁴ Ordubadi, GB, s. 20.

3.5.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

Başaran, Marx'ın modern burjuva toplumunun sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldıramadığını iddia ettiğini dile getirir. Marx'a göre gelişmiş kapitalist bir toplumda burjuvazi ve proletarya olmak üzere sadece iki sınıf vardır. Marx'ın kapitalist toplumu esas olarak proletarya ve kapitalistler arasındaki sınıf çatışması üzerine tahlil ettiğini ifade eden Başaran, bu toplumdaki en önemli meselelerin mübadele ve kapitalistler arasındaki ücret pazarlığı olduğunu belirtir.²⁷⁸⁵

Dolayısıyla 1940 yılında yayımlanan “Gizli Bakı” romanı, zaman dilimi olarak 1897 ve 1905 yıllarını kapsadığından dönemin kapitalist toplumundaki iki düşman sınıfın proletarya ve burjuvazi arasındaki mücadeleyi konu edinmiştir. Romanda olayların büyük bir çoğunluğunun geçtiği Bakü şehrinde başta işçi sınıfı ve burjuva sınıfı olmak üzere toplumun farklı sınıflarına da yer verildiği görülmektedir.

Bakü şehri petrol sanayisinin oldukça gelişmiş olduğu bir şehir olarak romanda yer alır. Bu sebeple şehre Rusya'nın birçok bölgesinden farklı etnik kimliklere ait insanlar çalışmak için gelmiştir. Örneğin romanın ana kahramanı Jenya ve Pavluşa bir Rus'tur. Onların arkadaşları Ayrapet, Ermeni; Əsgər ve Məmməd ise Azerbaycanlıdır. Bunun dışında bu işçiler arasında İran'dan gelen işçilerin sayısı da oldukça fazladır. Nitekim Pavluşa'nın çalıştığı fabrikanın makine teknisyeni olan Çelman, Pavluşa'yla girmiş olduğu tartışmada “*Görürsən ki, Kazandan başlamış həştərxana kimi bütün Volqaboyunun əhalisi Volqa ilə axıb Bakıya gəlir.*”²⁷⁸⁶ diyerek birçok Rus ve Tatar'ın iş için gelip ayaklarına kapandığını ifade eder.

Yine romanda Bakü'nün bir sanayi ve işçi şehri olduğu Pavluşa'nın arkadaşlarıyla yapmış olduğu konuşmalardan anlaşılmaktadır. Pavluşa, “*Bakı şəhəri Qafqazda fəhlə mərkəzidir.*”²⁷⁸⁷ diyerek Bakü işçilerinin; çiftliği elinden alınan köylülere, İran hanlarının zulmünden kaçan İranlılardan, hükümdarların sömürsünü kabul etmeyen Ermenilerden, prens ve toprak sahiplerinin elinden kaçıp gelen Tatar ve Ruslardan oluştuğunu ifade eder.

²⁷⁸⁵ Anıl Başaran, Sınıf Kavramının Kökeni ve Politik Ekonomik Bir Mukayese, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/331791>, (14.07.2022), s. 229.

²⁷⁸⁶ Ordubadi, GB, s. 5.

²⁷⁸⁷ Ordubadi, GB, s. 29.

Dolayısıyla Bakü’de işçi nüfusu oldukça fazladır. İşçi sınıfının yoğunluklu olarak yaşadığı bölgeler Bakü’nün Karaşehir, Akşehir, Balahani, Sabunçu, Bayıl, Bibiheybet bölgeleridir. Pavluşa, başlattıkları işçi hareketine bu bölgelerde yaşayan ve çalışan işçilerin katılımının sağlanmasını ister.²⁷⁸⁸

İşçi sınıfının içinde bulunduğu iş ve hayat koşulları oldukça zordur. Pavluşa, çalıştığı fabrikanın müdürüne işçilerin kalacak yerlerinin, yüzlerini yıkayacak suyun bulunmadığından, hastalandıklarında kimsenin ilgilenmediğinden bahseder. İşçilerin on saat çalışmasına rağmen karşılığında karınlarını bile doyuramamalarından, yöneticilerin onlara hakaretler etmelerinden şikayetçidir.²⁷⁸⁹

Bu kötü çalışma koşulları Tağıyev’in evine gelen işçi temsilcileri Cəbi ve Nağıyev’in ağzından da dile getirilmiştir. Nağıyev bu talepleri iletirken işçilerin fabrikadaki olumsuz çalışma koşullarından bahseder.

İşçilerin kalmaları için yapılan “qazarma” denilen kışlalarda altmışa yakın işçinin yaşadığını, temizliğe dikkat edilmediğini, beş altı kişilik ailelerin bir göz odada yaşamaya çalıştıklarını, işçilerin hastalıklardan kırıldığını, bu kadar işçinin sağlığıyla ilgilenecek bir doktorun bile bulunmadığını ifade eder. İşçiler doktora gidecek paraları olmadığı için vakitsiz ölmektedirler. Fabrikanın atık suları sokağa aktığı için hastalıklar türemektedir. Bu da işçi çocuklarının ölümüne sebebiyet vermektedir. Nağıyev, işçilerin maaşlarını zamanında alamadıklarından, çalışma saatlerinin fazla olmasına rağmen alınan maaşların yetersizliğinden şikayetçi olduklarını iletir.

İşçiler genel olarak bodrum katı yerlerde yaşadıkları için verem gibi birçok farklı hastalığa yakalanmaktadırlar. Örneğin Ayrapet karakteri verem hastasıdır. Jenya’nın babası Sergey Vasiliç yıllarca ağır çalışma koşulları altında çalışmış, sarfettiği emeklerin karşılığını alamamış ve sonunda hastalıktan yatağa düşmüştür.

İşçi sınıfı burjuvazi tarafından sevilmez, dışlanır ve hakarete uğrar. Onların hak mücadelesine burjuvaziyle beraber Çar rejimi de karşı çıkar. Dolayısıyla hem rejimin hem de burjuvazinin emri altında hareket eden polis ve jandarma onları her gördüğü yerde aşağılar.

²⁷⁸⁸ Ordubadi, GB, s. 12.

²⁷⁸⁹ Ordubadi, GB, s. 6-7.

Örneğin Sergey, bindikleri atlı tramvayda yer olmadığı için yolcular tarafından “*Cındırlı, çirkli fəhlənin birisi, redd ol! Cəhənnəm ol!*”²⁷⁹⁰ denilerek tramvaydan atılmak istenir. Tramvaydaki yolculardan biri “- *Bu heyvanları tərbiyə etmək mümkün olmayacaqdır...*”²⁷⁹¹ diyerek Pavluşa ve arkadaşlarına küfrederek.

Polis memurları Bakü sokaklarını dolaşan işçileri suçsuz yere kovar ve aşağılarlar. Məmməd və Əsgər sokaktan keçerken polis tarafından “*Üstbaşları cındır çobanlar!*”²⁷⁹² denilerek uzaklaştırılır. Pavluşa, Jenya’yı görmek umuduyla Hacı Zeynelabdin Tağıyev’in evinin yakınlarında dolanırken başka bir polis memuru onu oradan suçsuz yere kovar.²⁷⁹³

İşçi sınıfının Bakü toplumu içerisinde sürekli aşağılanan, hakarete uğrayan, değersizleştirilen bir sınıf olduğunu Sergey Vasiliç’in sözlerinden de görmek mümkündür. Sergey, “*İndilik bu dünyada bizdən də murdar şey yoxdur.*”²⁷⁹⁴ diyerek aristokrat burjuvazinin işçilere bir köpeğe acıdığı kadar acımadığını ifade eder.

Romanın başlarında işçiler arasındaki sınıf bilincinin tam anlamıyla oluşmadığı görülür. Pavluşa, bu bilincin ve dayanışmanın oluşması için arkadaşlarını örgütlemeye çalışır. Bakü işçisi bu konuda oldukça geridir. Özellikle Azerbaycanlı ve İranlı işçiler sınıf bilinci, işçi hakları ve dayanışması, Marksizm gibi kavramlara yabancılardır. Pavluşa, onların Rus ve Ermeni işçilere göre daha geride olduğunu, patronların onları kendi saflarına daha kolay bir şekilde çekebildiğini ifade eder.²⁷⁹⁵ İranlı işçiler bu konuda en mağdur olan işçi grubudur. Sergey, maaş konusunda patronlara sıkıntı çıkaran İranlı işçilerin kimseleri olmadığı için patronlar tarafından petrol kuyularında öldürüldüğünü anlatır.

Bolşeviklerin çabaları sonucu yapılan gösteri ve yürüyüşler sayesinde romanda sınıf bilinci açısından en geride olduğu ifade edilen Azerbaycanlı işçilerin de yavaş yavaş işçi hareketine katıldığı görülmektedir. Sosyal Demokrat İttifakının 27 Nisan’da düzenlemiş olduğu “Bir Mayıs” yürüyüşünde Azerbaycan Türkçesinde bildiriler

²⁷⁹⁰ Ordubadi, GB, s. 22.

²⁷⁹¹ Ordubadi, GB, s. 23.

²⁷⁹² Ordubadi, GB, s. 93.

²⁷⁹³ Ordubadi, GB, s. 151.

²⁷⁹⁴ Ordubadi, GB, s. 24.

²⁷⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 13.

yayımlanmıştır.²⁷⁹⁶ Nitekim Hacı Zeynelabdin Tağıyev, fabrikasında çalışmak için hususi olarak İranlı işçileri tercih ettiğini, onların sosyalistleri ve Bolşevikleri tanımadıklarını, grevlere katılmadıklarını dile getirir. Tağıyev'in dile getirdiği bu durum Bolşeviklerin sosyal demokratlardan ayrılmasıyla değişmiş, Bolşevikler bu işçileri etkilemiştir. Dolayısıyla İranlı işçiler de yavaş yavaş grevlere katılmaya, taleplerde bulunmaya başlamışlardır.²⁷⁹⁷

Burjuva sınıfı ise romanda işçi sınıfının karşıtı, en büyük düşmanı olarak yerini almıştır. Bakü burjuvazisinin işçi hareketine karşı koyabilmek için Çar rejimi ve onun polisiyle ortak hareket ettiği, onun emirlerine uyduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak zengin burjuvazi işçilerin taleplerini Petersburg'dan gelen emre göre reddeder. Romanda bu emirle birlikte burjuvazinin Çar polisinin kucağına atladığı dile getirilir.²⁷⁹⁸

Burjuvazi yoksul işçileri sevmez. Onları bir insan gibi görmediği gibi onları sürekli aşağılar ve hakaretlerde bulunur. Romanda bunun ilk örneğini Bakü'de atlı tramvay hizmetini sağlayan Hacı Salman karakterinde görmek mümkündür. Hacı Salman tramvaya binmek isteyen köylüleri aşağı atmak isterken kendisi düşer. Bunun üzerine sinirlenerek *“Biz Bakı varlıları, sizin kimi vəhşilər üçün mədəniyyət yaradırıq, siz heyvanlar, bu heyvanların qeydinə qalmırsınız.”*²⁷⁹⁹ ifadelerini kullanır.

Bu bakış açısı Sona Xanım'da da göze çarpmaktadır. Sona Xanım, evde hizmetçilik yapmak için başvuruya gelen kızların seçiminde onlara köle alıyormuş gibi davranır. Jenya'nın çenesini sıkıca tutarak dişlerini, kontrol eder. Elbiselerini çıkarttırıp vücudunda yara olup olmadığına bakar.²⁸⁰⁰ Kocasını Tağıyev'in fabrikasında grev yapan işçilere *“Ayaqyalınlar! Murdarlar! Alçaqlar!”*²⁸⁰¹ şeklinde hitap eder. Kendisini Halife Harunərrəşid'in hanımı Zübəydə Xatun gibi görür ve evini onun sarayına benzetmeye çalışır. Zübəydə Xatun gibi olmak için Mixaylovski'den dersler alır. O, bütün bunları yaparken kocasının fabrikasında çalışan işçilerin yaşadığı evlerin suları ceza olsun diye

²⁷⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 102.

²⁷⁹⁷ Ordubadi, GB, s. 141.

²⁷⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 118.

²⁷⁹⁹ Ordubadi, GB, s. 20.

²⁸⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 131-137.

²⁸⁰¹ Ordubadi, GB, s. 172.

kesilir. İşçiler susuz kalmışlardır. O ise bunu umursamaz. Anlamsız zevklerini uygulamaya devam eder.²⁸⁰²

İşçi sınıfı için Burjuvazi her zaman kendi çıkarını düşünerek işçileri sömüren bir sınıf olarak varlığını devam ettirir. Burjuvazinin medeni ve medeniyetsiz olması arasında herhangi bir fark yoktur. Her iki durumda da işçiler bir şekilde istismara uğramaktadır.

Pavluşa, Lado'nun *“Kapitalistlər mədəniləşdikcə onların fəhlə sinfini istismar üçün düzəltdiyi sistemlər də mükəmməlləşir, daha açıq, hərisləşir.”*²⁸⁰³ ifadelerini aktarır. Medeni olanların işçiyi bıçakla, medeni olmayanların ise işçiyi dişleriyle parçaladığını ifade eden Pavluşa, yabancı petrol şirketlerinin yerli petrol şirketleriyle girmiş olduğu rekabetten dolayı işçilerin bazı taleplerini kabul ettiklerini, böylece işçileri kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarını vurgular.

Pavluşa'nın vurgulamış olduğu bu durum Tağıyev'in evinde gerçekleştirilen toplantıda yerli ve yabancı petrol şirketleri tarafından da dile getirilir. Yerli sanayiciler yabancı şirketlerin işçilerin taleplerini büyük ölçüde karşıladıklarını, onlara tazminat ödemeyi, hastaneye götürmeyi, işçi çocuklarının beslenme ihtiyacını gidermeyi kabul etmelerini eleştirirler. Yabancı şirketlerin temsilcileri ise bütün bu tavizleri daha büyük menfaatler elde etmek için verdiklerini söylerler.²⁸⁰⁴ Yerli burjuvazi işçi hareketlerinin genişlemesini engellemek için Bakülü kabadayılardan yararlanırken, yabancı şirketlerin böyle bir imkanları yoktur. Bu sebeple bu tavizleri vermeye mecburdurlar.

Yerli şirketlerin yabancı şirketlerle ilgili bu eleştirilerinin temelinde piyasaya hâkim olma isteği yatmaktadır. Bu da burjuvazi içindeki çıkar çatışmasının bir yansımasıdır. Burjuvazi kendi çıkarı için her türlü yolu mübah görmektedir. Bunun için kimi zaman yabancı şirketlerin yaptığı gibi işçilere tavizler verir, kimi zaman Çar rejimiyle beraber hareket ederek onların mücadelelerini engellemeye çalışır. Kimi zaman ise işçileri sömürü aracı olarak kullandığı dinî ve millî kimliğini reddetme veya ona aykırı hareket etme yoluna gider.

²⁸⁰² Ordubadi, GB, s. 209.

²⁸⁰³ Ordubadi, GB, s. 32.

²⁸⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 147-148.

Örneğin kendini Müslümanların lideri olarak gören Tağıyev, içki içtiği halde toplantılarda bunu saklama ihtiyacı duyar. Hacı Aslan, Müslüman halkın imparatorun en büyük destekçisi olduğunu söyleyerek Nakaşidze'nin beğenisini almaya çalışır.²⁸⁰⁵

Bu çıkar çatışması sadece şirketler ya da zenginler arasında değildir. Bakü'de etnik olarak iki önemli halk olan Ermeni ve Müslümanlar arasında da yaşanmaktadır. Tağıyev, Ermeni Burjuvazisinin Bakü piyasasına hâkim olmaması için şehirde Ermeniler ve Müslümanlar arasında bir çatışmanın olmasını destekler. Bu sayede Müslümanlar Ermenileri ve Ermeni burjuvazisini ortadan kaldıracak, böylece Bakü, Müslüman burjuvazisinin tamamen kontrolü altına girecektir.

Aynı beklentilere Ermeni burjuvazisi de sahiptir. Onlar da bu çatışmalar aracılığıyla şehirdeki Müslüman nüfusu yok edip ticari anlamda üstünlük kurmak peşindedirler. Her iki tarafın burjuvazisi için insanların yaralanması, ölmesi ve acı çekmesi önemli değildir. Önemli olan kendi çıkarlarıdır. Burjuvazinin vicdani anlamda geri olduğu bu çatışmalarda ortaya çıkmıştır.²⁸⁰⁶

Burjuvazinin diğer bir amacı ise bu çatışmalar sayesinde Rus, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan işçiler arasındaki dayanışmayı kırmaktır. Bu sayede işçiler patronlara karşı birlik içinde hareket edemeyeceklerdir. Burjuvazi, dinî duyguları sömürerek bu birliği kırmaya çalışır. Tağıyev, fabrikasındaki İranlı işçilerin Bolşeviklere katılmaması için fabrikaya mescit yaptırır. Molla Zaman'a para vererek mescitte günde üç vakit ezan okumasını ister. Hacızadə'den namaz kılan işçiler için Kuran'dan sure öğretmesini talep eder.²⁸⁰⁷

Burjuvazi vicdanen geri olduğu gibi ahlaken de geridir. Bu sebeple Əsgər, Jenya'dan Tağıyev'in evinde çalışırken dikkatli olmasını ister. Zengin evlerinde çalışan kızların çok çabuk kandırıldığından ve istismar edildiğinden bahseder.²⁸⁰⁸

Burjuvanın ahlaksızlığına başka bir örnek olarak Sona Xanım'ı göstermek mümkündür. Sona Xanım, eşini aldatan kadınlarla ilgili hikâyeleri okumaya ilgi duyar. Mixaylovski'den bu tarz hikâyeleri içeren kitaplar getirmesini ister.²⁸⁰⁹ Diğer bir

²⁸⁰⁵ Ordubadi, GB, s. 203-204.

²⁸⁰⁶ Ordubadi, GB, s. 223.

²⁸⁰⁷ Ordubadi, GB, s. 279.

²⁸⁰⁸ Ordubadi, GB, s. 165.

²⁸⁰⁹ Ordubadi, GB, s. 177.

ahlaksızlık göstergesi ise Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in gelininin kız kardeşi olan Sona Xanım ile evlenmek istemesi, küçük yaşta olmasına rağmen onu taciz edici hareketlerde bulunmasıdır.²⁸¹⁰

Toplumsal yapı içerisinde diğer bir unsur yönetici kesimdir. Romanda bu kesimi temsilen bakan yardımcısı, vali, generaller, askerler, jandarma ve polisler yer almaktadır. Bu kesim belli bir hiyerarşik yapı içerisinde Çar rejimine hizmet etmekte, işçi hareketlerini ve buna yön veren Bolşevikleri engellemek için burjuvaziyle iş birliği içinde hareket ederler.

Vali Nakaşidze Bakü'deki grevlerin önüne geçmek ve Bolşevikleri yok etmek için Bakü burjuvazisinden yardım ister. Tağıyev'le yakın ilişki içindedir. Onun evinde birçok kez toplantı düzenler. Bu toplantılarda Müslümanlara her konuda yardım edileceğinin sözlerini verir. Hükümetin emri doğrultusunda Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışma çıkmasını amaçlar. Bu çatışmalarda her iki tarafın da yanındaymış gibi hareket eder. Böylece şehirdeki Ermeni ve Müslümanları birbirlerine karşı kıskırtır. Çatışmaların büyümesine sebep olur.

General Əlixanov da yine Çar rejimine hizmet eden bir komutandır. İşçileri Bakan Yardımcısı Fon-Val, Bakü'ye geldiğinde onun evinde toplantı düzenler. İnkılap hareketini ve inkılapçıları mikrop olarak görür. Bu harekete engel olmak için o da Nakaşidze gibi burjuvaziden yardım ister.²⁸¹¹

Bunların dışında jandarma ve polisler Bolşeviklerin ve işçi sınıfının fiziksel olarak en çok temas halinde olduğu kesim olarak ön plana çıkar. Jandarma ve polisler işçilere sürekli hakaret ederler ve onları aşağılarlar. Bu sebeple romanda bu kesim için sıkça “köpek” ifadesi kullanılır. Jenya'nın çalıştığı gizli matbaayı basan jandarma ve polisler için “*qudurmuş köpək kimi otağa soxuldular.*”²⁸¹² ifadesi kullanılır. Pavluşa, “*Sən çar polisinin namussuzluğunu bilmirsən...*”²⁸¹³ diyerek Jenya'yı uyarır. Gösteri ve yürüyüş yapan işçileri dağıtmak için “*Dağılın!*” diye bağırان bir polis için “*öküz kimi böyürdü*”²⁸¹⁴ şeklinde bir ifadeye yer verilir.

²⁸¹⁰ Ordubadi, GB, s. 191.

²⁸¹¹ Ordubadi, GB, s. 143-144.

²⁸¹² Ordubadi, GB, s. 36.

²⁸¹³ Ordubadi, GB, s. 39.

²⁸¹⁴ Ordubadi, GB, s. 67.

Bakü’de her ne kadar birçok farklı etnik kimliğe sahip işçiler yaşıyor olsa da romanda Ermeni kimliği diğer kimliklere göre daha çok ön planda görülmektedir. Bunun sebebi Ermeni nüfusunun Müslüman nüfus dışında ikinci önemli nüfusa sahip olmasıdır. Şehirdeki Ermeni-Müslüman çatışmasının temeli de bu iki sınıfın burjuvazisinin hakimiyet mücadelesine dayanmaktadır. Ermeni burjuvazisi de tıpkı Müslüman burjuvazisi gibi yoksul Ermenileri kendi çıkarları için kullanır. Yine din bu konudaki en önemli silahlardan biridir. 21 Nisan’da gerçekleştirilen “Bir Mayıs” yürüyüşünden önce Ermeni halkının kiliseye gelişi ve kilisedeki ibadetleri anlatılmıştır. Romanda Ermeni burjuvazisinin kiliseye gelerek Ermeni yoksullarının sadakatini kazanmaya çalıştıklarından bahsedilir.²⁸¹⁵

Ermeni işçileri ise Müslüman işçilere göre siyasi bilinç açısından daha ileridedir. Bu yüzden sosyal demokratlar içerisinde Ermeni işçilerin sayısı oldukça fazladır. Jenya, Ermenilerin Kafkasya’da medeni ve becerikli bir halk olduğunu düşünür. Onların hükümete karşı isyan çıkarması daha olasıdır.²⁸¹⁶

Romanda geçen diğer bir sınıf köylü sınıfıdır. Köylü sınıfı yoksul ve çaresiz olarak romanda yer almıştır. Vladimir Pavlov, bu sınıfa mensup olan bir askerdir. Jenya ile Serafima aracılığıyla tanışan Pavlov, köyde karısı ve çocuğunu bırakıp askere alınmıştır. Kardeşi, Yoroslav grevlerinde öldürülmüş, bu yüzden kardeşinin ailesine de bakmak zorunda kalmıştır. Askere alındığı için karısı Zina, köyün ağasının evinde çalışmak mecburiyetinde kalmıştır. Zina, ağanın oğlu tarafından cinsel istismara uğrar. Bu durumu kabul etmeyince evden kovulur. Karınlarını doyurabilmek için ellerindeki fazladan yastığı ve ayakkabıyı satar.²⁸¹⁷

Romanda Pavluşa, Ayrapet, Məmməd ve Əsgər, Sabunçu’ya gitmek için atlı tramvay durağına gittiklerinde burada şehirdeki muhtelif tabaka ve sınıflara ait insanların diyaloglarına yer verilmiştir.

Örneğin şehir meclisinde çalışan bir Rus, yanındaki bir Azerbaycanlıya, Rusya ve Polonya’da işçilere uyarı maksatlı cezalar verildiğini, birçoğunun sürgün edildiğini anlatır. Bakü’de işçilere karşı herhangi bir önlem alınmamasından yakınır.

²⁸¹⁵ Ordubadi, GB, s. 65.

²⁸¹⁶ Ordubadi, GB, s. 252.

²⁸¹⁷ Ordubadi, GB, s. 77-78.

Konuşmalarından bir işveren olduğu anlaşılan Azerbaycanlı, yanında çalışan işçinin maaşına zam istemesinden şikayetçidir.²⁸¹⁸

Pavluşa ve arkadaşları atlı tramvayda yolculuk ederken yolcular arasındaki konuşmalara da şahitlik eder. Yolculardan biri mahkemedeki işlerini rüşvet vererek hallettiğini anlatır. Petrol kuyusunda ölen dört İranlı işçiyle ilgili açılan davada hâkime, emniyet amirine ve İran konsolosuna verdiği rüşvetle mahkemeden kurtulmuştur.²⁸¹⁹ Bu anlatımdan hareketle Bakü'deki adalet sisteminin ve halkın yozlaştığı, parası olanın suç işlemiş olsa bile rüşvet sayesinde cezalandırılmadığı anlaşılmaktadır.

3.5.2.4.1. Siyasal Düzey

Roman, 1897-1905 yılları arasındaki işçi hareketlerini, işçilerin burjuvazi ve Çar yönetimine karşı verdiği konu edindiği için, bu yıllar arasında gelişen siyasi olaylara da yer verilmiştir.

Rusya'da 19. yy'ın sonlarına doğru sanayileşmenin ciddi bir şekilde hızlanması ve imparatorluğun kilit bölgelerinde kapitalizmin yayılması, işçi sınıfının sayısının 1,3 milyondan 2,1 milyona çıkmasına sebep olmuş, böylece ülke de özellikle işçi sınıfı arasında Marksizm ilgi odağı haline gelmeye başlamıştır.²⁸²⁰

1870'li yıllarda Petersburg'da ilk işçi dernekleri ortaya çıkmış, işçiler arasındaki devrimci propaganda 1885 yılında Moskova yakınlarındaki bir dokuma fabrikasında 8000 işçinin başlattığı grevle kendini göstermiştir. Marx'ın düşünceleri Rus proleter çevresine girmeye başlamıştır.²⁸²¹

Bundan böyle Rus şehirlerinde grevler eksik olmayacağına göre Rus sosyal demokratları işçi sınıfını kavrayan örgütlü bir kitle hareketi yaratabilmek için Sosyal Demokrat Partiyi kurma kararı alırlar. 13 Mart 1898 tarihinde yapılan ilk illegal kongresini Minsk'te gerçekleştirir. Bu kongrede Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDİP) adını alan bu yeni partiye birçok Marksist katılır, V. İ. Lenin partinin yayın organının baş propagandacısı olarak görev yapmaya başlar.²⁸²²

²⁸¹⁸ Ordubadi, GB, s. 18.

²⁸¹⁹ Ordubadi, GB, s. 26.

²⁸²⁰ Bookchin, s. 133-134.

²⁸²¹ Marcel Liebman, **Rus Devrimi Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı**, çev. Semih Tiryakioğlu, Ayrıntı, İstanbul, Mayıs 2017, s. 57.

²⁸²² Bookchin, s. 75-76.

1903 yılında RSDİP ikinci kongresini Londra’da gerçekleştirmiştir. Bu kongrede elli yedi temsilci hazır bulunmaktadır. Toplantı, delegelerin dayanışma duygularından çok, siyasal programın hazırlanması, tüzüğün yapılması ve yönetim organlarının seçimiyle ilgili şiddetli tartışmalarla geçer. RSDİP’in bu gerçek kongresi aynı zamanda onun birliğine de son veren bir kongre haline gelmiştir.²⁸²³

Kongrede en önemli ayrılık Lenin ve Martov arasında ortaya çıkar. Lenin, partinin programını kabul eden, parti örgütlerinden birine şahsen katılan kişileri parti üyesi olarak kabul edilmesinden yanayken Martov ise partiye girmemiş olsa bile merkez teşkilatının çevresinde bulunan, onun yönetilişini ve yönetimini kabul eden kimselerin de üye olmasını savunur. Bu ayrılık parti yönetim organlarının seçimine de yansımıştır. Seçim esnasında Martov taraftarlarının bir kısmının toplantıdan ayrılması sonucunda çoğunluk Lenin’den yana olmuş, merkezi komiteye Leninciler seçilmiştir. Böylece parti içinde çoğunluğu elde eden Lenin taraftarlarına Bolşevik (çoğunluklular), azınlık halinde bulunan Martov taraftarlarına da Menşevik (azınlıklular) adı verilmiştir. Martov, bu seçimi kabul etmemiş, Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki bağ kopmuştur.²⁸²⁴

1917’de Bolşevikler ordunun da kendilerini desteklemesi ülke yönetimini ele geçirirler. 15 Ekim’de Lenin’in önderliğinde bir Sovyetler Kongresi teşkil edilmiş, bu kongrede bir beyanname yayınlanarak siyasi iktidarın işçi, asker ve köylü vekillerden kurulan sovyetlere geçtiği ilan edilmiştir.²⁸²⁵

Azerbaycan’da ise bu süreç, 1900 yılında Rusya’dan Bakü’ye gelen A.S.Yenukidze, V.Z.Ketsxoveli və A.Q.Eyzenbet gibi bir grup sosyal demokratın teşkilat kurma çalışmalarıyla başlamış olur. 1901 yılında RSDİP’in Bakü Komitesi (BK) oluşturulur. RSDİP’in ikinci kurultayında gerçekleşen Bolşevik ve Menşevik ayrışması kendini Bakü Komitesinde de gösterir. Öncesinde Bolşeviklerin çoğunluk teşkil ettiği BK’de 1904 yılından sonra Menşevikler yönetimi ele geçirmiştir. RSDİP’in

²⁸²³ Liebman, s. 62-63.

²⁸²⁴ Liebman, s. 70-71.

²⁸²⁵ Ülker Gürkan, S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/632375>, (23.12.2022), s. 161.

Bolşevikçi Kafkas İttifak Komitesi tarafından büyük Bolşevik grup tarafından BK yeniden teşkil edilmiştir.²⁸²⁶

Buna bağlı olarak romandaki siyasi olaylar Bakülü işçilerin Bolşevik hareketine dahil olarak hükümete ve burjuvaziye karşı vermiş oldukları mücadeleler etrafında şekillenmektedir.

Bu siyasi olaylardan bir tanesi işçiler arasındaki örgütlenme çalışmasıdır. Pavluşa, çalıştığı fabrikadaki arkadaşlarına Bakülü işçilerin çalışma koşullarının ne kadar kötü olduğundan, emeklerinin karşılıklarını alamadıklarından, patronların sömürsünün günden güne arttığından bahseder. Tiflisli işçiler arasında açık açık Marksizm propagandası yapılırken Bakü bu konuda oldukça geridedir. Bu sebeple birlik olma çağrısı yapar. Arkadaşlarını ikna eden Pavluşa, onları tanınmış inkılapçıların da bulunduğu bir toplantıya götürür. Bu toplantıda Tiflis'teki sosyal demokrat derneğe benzer bir dernek kurma kararı alırlar. Bu dernek Tiflis'teki derneklere danışacak ve onlarla yakın ilişkiye girecektir.²⁸²⁷

Marx, işçi sınıfının vatanının olmadığını söyler. Çünkü proletarya öncelikle siyasal egemenliğini ele geçirmeli ve kendisini ulusal bir sınıf haline getirmelidir.²⁸²⁸ Nitekim Pavluşa Çelman'la girmiş olduğu tartışmada işçilerin Tatar, kendisinin Ortodoks olmasının hiçbir öneminin olmadığını dile getirir. Fabrikada çalışanların hangi dinde olması ve hangi dilde konuşması önemli değildir. Önemli olan işçilerin aynı zor hayat ve çalışma koşulları altında mücadele vermesidir. Bu yüzden hepsi birdir ve kardeşir.

Benzer ifadeleri fabrika müdürüne karşı Əsgər de kullanır. “*Bu damın altında işləyənlərin hamısı bir cürə soyulup-döyülür, çətinlik çəkir, aclıq çəkir. Hamısı bir cür bədbəxtədir, hamısının halı birdir!*”²⁸²⁹ diyerek işçiler için milliyet ve din ne olursa olsun yaşanan sıkıntıların bir olduğunu vurgular.

Dolayısıyla romanda Bolşevik hareketin önündeki en önemli engel burjuvazinin dinî ve millî unsurları bir silah olarak Bolşeviklere karşı kullanmasıdır. Pavluşa, Sergey Vasiliç'in evinde gerçekleştirilen toplantıda bu konuya değinmiş, patronların din ve

²⁸²⁶ Azərbaycan Tarixi, s. 85-86.

²⁸²⁷ Ordubadi, GB, s. 15.

²⁸²⁸ Marx ve Engels, s. 28.

²⁸²⁹ Ordubadi, GB, s. 7-8.

mezhep ihtilafları yaratarak işçiler arasındaki birliği bozmaya çalıştığından, dinî ve millî hareketin işçi hareketine büyük bir engel teşkil ettiğinden bahsetmiştir.²⁸³⁰

Azerbaycan'da 20. yy. başlarında Rusya'dan sürgün edilen birçok inkılapçı Bakü'ye gelir ve burada sosyal demokrat bir teşkilat kurmaya çalışırlar.²⁸³¹

Bakü'deki sosyal demokratlar, Lado Ketsxoveli liderliğinde gerçekleştirdikleri toplantıda 21 Nisan 1902 tarihinde “Bir Mayıs” yürüyüşü yapma kararı alırlar. Bu yürüyüş, Bakü emekçilerinin güçlerini göstermesi adına ilk büyük imtihanları olarak görülür. Gösteride “*Səkkiz saatlıq iş günü!*”, “*Rədd olsun mütləqiyyət! Yaşasın azalıq!*”²⁸³² gibi sloganlar atılır. Bu grev Bolşevikler için kendilerini Çar rejimine ve Burjuvaziye karşı göstermeleri açısından önemlidir.

İşçiler tarafından yapılan başka bir gösteri ve yürüyüş 2 Mart 1903 tarihinde gerçekleştirilir. Bu gösteri, mayıs ayında gerçekleştirilecek gösterinin de bir hazırlığı niteliğindedir. Romanda işçi sınıfının en önemli düşmanı olarak yansıtılan burjuvazinin bu yürüyüşle beraber büyük bir korkuya düştüğü “*Gözləri hədəqəsindən çıxmış, acıqlanmış, həm də qorxuya düşmüş burjuylar...*”²⁸³³ ifadeleriyle dile getirilmiştir.

Bu gösteri, işçi sınıfının gözlerinin açılmasına sebep olmuştur. Sınıf bilincinin idrakinde olmayan işçilerde bile greve gitme anlayışının oluşması grev komitesinin işlerini de kolaylaştırmıştır. Bu konuda en geri kalmış işçiler dahi grev yapmaktan korkmamaya başlamıştır. Atlı tramvay sürücüleri bu gösteriden aldıkları cesaretle Paskalya Bayramı arifesinde greve gitmişler, iş günlerinin azalmasını talep etmişlerdir. Tütün fabrikası işçileri de grev kararı almış, bunun üzerine patronlar işçilerin taleplerini yerine getirmek zorunda kalmışlardır.²⁸³⁴

“1 Mayıs İşçi Bayramı”nı sahiplenme düşüncesi geniş kitlelere yayılmaya başlayınca grev komitesi 27 Nisan 1903 tarihinde büyük bir gösteri düzenleme kararı alır. Göstericilere sempati duyan halk ve öğrenciler bu gösteriye katılırlar. Gubernator Bağ’na gitmek isteyen göstericileri Çar askerleri, kılıçlarıyla durdurmaya çalışır.²⁸³⁵

²⁸³⁰ Ordubadi, GB, s. 29.

²⁸³¹ Azərbaycan Tarixi, s. 85.

²⁸³² Ordubadi, GB, s. 66-67.

²⁸³³ Ordubadi, GB, s. 95.

²⁸³⁴ Ordubadi, GB, s. 101-102.

²⁸³⁵ Ordubadi, GB, s. 103.

Bakü’de gerçekleştirilen bu yürüyüş, Rusya’da ve Kafkasya’da başlamış olan inkılap hareketiyle aynı tarihe denk gelmiştir. Hükümetin bunu engellemek için şehirde katliam hazırlığı yaptığını düşünen grev komiteleri “Bir Mayıs” yürüyüşünü şehrin dışında bir yerde yapma kararı alır. O gün için bütün işçileri genel grev yapmaya davet eder.²⁸³⁶

29 Nisan’da başlayan küçük çaplı grevler 2 Temmuz’dan itibaren genel grev şeklini alır. 2 Temmuz’da grevler ilk olarak makine üreticisi fabrikalarda başlar. Bu grev kısa zamanda bütün fabrikalara özellikle Bibiheybet madenlerine kadar yayılır. 5 Temmuz’da demiryolu işçileri de grev yapar. Bakü Valisi, demiryolundaki grevi Kafkasya Genel Valisi’ne bildirir. Bunun üzerine işçileri asker zoruyla çalıştırma kararı alınır. Bakü’deki petrol sanayisi durma noktasına kadar gelmiştir.²⁸³⁷

Kiselyov, yazmış olduğu raporda 1903 yılında gerçekleştirilen grevlerden ve işçilerin taleplerinden etraflıca söz etmiştir. İlk grevin haziran ayında Hatisov Fabrikası’nda yapıldığını, 2 Temmuz’da Eyzenşimidt Fabrikası’nda, Makine Üretim Fabrikası’nda, demiryolu deposunda, Nobel Fabrikası’nda işçilerin iş bıraktığını kaydeder. 7 Temmuz’da Tağıyev ve Mirzəbəyov’un fabrikalarında da iş bırakma eylemi başladığını belirtir.²⁸³⁸

Bu grevler sonucunda şehirde elektriğin ve suyun kesilmesi hükümeti grev yapan işçilere karşı sert önlemler almaya itmiştir. Grev yapan işçilere ordu müdahale etmeye başlar. Polisler sokaktaki işçi gruplarını kamçılarla döverek ayırmaya çalışmış fakat bir sonuç elde edememiştir. Çar asherleri su işçilerini kılıç ve kamçı zoruyla çalıştırmak isterler.²⁸³⁹

Temmuz grevlerinin işçiler için en önemli kazanımlarından bir tanesi işçiler arasındaki dayanışmanın sağlanmasıdır. Birçok işçi başka işyerlerinde çalışan işçilerin haklarını savunmak için grev yapmıştır. Diğer bir kazanım ise sınıf bilinci açısından en geride olan binlerce hamal, sokak temizlikçisinin grevlere katılmış olmasıdır.²⁸⁴⁰

²⁸³⁶ Ordubadi, GB, s. 106.

²⁸³⁷ Ordubadi, GB, s. 107-108.

²⁸³⁸ Ordubadi, GB, s. 114-115.

²⁸³⁹ Ordubadi, GB, s. 117.

²⁸⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 120.

Romanda Kasım 1904 tarihinde Tiflis'te Kafkas Komitelerinin Bolşevik Konferansı düzenlendiği dile getirilir. Bu konferansta III. Parti Kurultayının toplanması için geniş bir tebligat yapılması kararı alınır. Konferansa katılan Bakü temsilcisi Tiflis'ten döndükten sonra konferansta alınan kararları yapılan toplantıda aktarır.²⁸⁴¹

Vali Nakaşidze, Petersburg'a gitmeden önce Tağıyev'in evinde Bakü burjuvazisinin önde gelenleriyle bir toplantı düzenler. Bu toplantıda Hacı Aslan Rusya ve Japonya arasındaki savaştan bahseder.²⁸⁴² 1904-1905 yılları arasında Rusya ve Japonya arasındaki savaş 1905 yılında Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır.²⁸⁴³

Romanda "Kanlı Pazar" hadisesinden de bahsedilmiştir.²⁸⁴⁴ Tağıyev, Petersburg'da gerçekleşen "Kanlı Pazar" olayının Bakü'ye tesir etmesinden endişe duymaktadır.²⁸⁴⁵

Liebman, Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki anlaşmazlıkların sadece örgütlenme sorunlarıyla ilgili olmadığını, işçi sınıfına düşen rolü anlayış tarzlarının birbirinden ayrı olduğunu belirtir. Menşevikler, Batı Avrupa'daki evrim şemasının Rusya'da da ortaya çıkacağını düşünmektedirler. Liebman, Menşeviklerin Rusya'daki endüstriyel gelişimin burjuvazinin egemenliğine yol açacağını, bunun da parlamenter rejimin kurulmasıyla sonuçlanacağını iddia ettiklerini ifade eder. Proletaryanın rolü böyle bir durumda burjuvaziye yardımcı olmaktır. Fransa ve İngiltere'deki rejime benzeyen bir rejim oluşturulduktan sonra işçiler sınıf güçlerini örgütleyerek iktidarı burjuvazinin elinden alacaktır.²⁸⁴⁶

RSDİP içinde iki farklı grup olarak ortaya çıkan Bolşevikler ve Menşevikler zaman içerisinde aradaki anlaşmazlıkları kaldırıp birleşmek isteseler de parti içinde hasmane bir iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadelenin galibi Lenin ve Bolşevikler olduğu için SSCB'nin temelleri Bolşeviklik temelleri üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla romanda Menşevikler hükümet ve burjuvaziyle beraber Bolşeviklere karşı

²⁸⁴¹ Ordubadi, GB, s. 135.

²⁸⁴² Ordubadi, GB, s. 203.

²⁸⁴³ Hosking, s. 455.

²⁸⁴⁴ 9 Ocak 1905 tarihinde Petersburg işçileri Çar II. Nikolay'a bir dilekçe sunmak için Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçer. Kafiye geçirmeme emri alan asker ve süvarilerin açtığı ateş sonucu binlerce işçi hayatını kaybeder. Bookchin, s. 120.

²⁸⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 215.

²⁸⁴⁶ Liebman, s. 76.

ortak hareket eden, Bolşeviklerin işçiler arasındaki saygınlığına zarar vermeye çalışan, zaman zaman burjuvaziden ve hükümetten para yardımı alan bir grup olarak tanıtılır.

Romanda Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki ilk karşıtlık, çıkarılan gazeteyle ilgilidir. Bolşevik Tiflis Komitesi, Tiflis Menşeviklerinin çıkardıkları “Kvali” gazetesinin işçisi sınıfına siyasi mücadele düşüncesini vermediğini düşünür, bu yüzden Bakü’de gizli bir gazete çıkarması için Lado Ketsxoveli’yi Bakü’ye gönderirler.²⁸⁴⁷

Bu ifadeler, Menşeviklerin işçi hareketine karşı bakış açılarını yansıtmaları bakımından önemlidir. Çünkü Menşevikler romanın ilerleyen bölümlerinde de görülebileceği gibi işçilerin Çar rejimine ve burjuvaziye karşı yıkıcı bir siyaset üretmelerini kabul etmezler. Onlara göre işçiler herhangi bir siyasi faaliyet içerisinde bulunmadan sadece iktisadi durumlarını iyileştirmek için mücadele etmelidir. Menşevik lider İlya Şendrikov, “*Silahsız, aciz və elmsiz fəhlənin hökuməti ələ almaq uğrunda mübarizəsi xam bir xəyal deyilmidir?*”²⁸⁴⁸ diyerek bu düşüncenin düşmanın vaktinden evvel hazırlanmasına sebebiyet vereceğini ileri sürer. Siyasi meseleyle iktisadi meseleyi karıştırmanın işçi sınıfına ihanet ve Çar jandarmasına fırsat vermek olduğunu dile getirir.

İlya’nın bu sözlerine Bolşevik olan Pavluşa karşı çıkar. Menşevikler böyle düşünerek işçileri patronların merhametine sığınmaya ve onlara yalvarmaya davet ettiklerini, yapılan grevler ve elde edilen kazanımlardan sonra sadece iktisadi taleplerde bulunmanın gericilik olduğunu, siyasi mücadele olmadan iktisadi durumun iyileşebileceğini düşünmenin işçileri aldatmak olduğunu iddia eder.²⁸⁴⁹

Diğer bir Menşevik lider Lev Şendrikov’un Tağıyev’le aralarında geçen konuşmada Tağıyev’in ve hükümetin emirleri doğrultusunda hareket ettiği, buna karşılık Tağıyev’den belli miktarda para yardımı aldığı görülmektedir. Tağıyev, Lev Şendrikov’dan işçiler arasında daha çok taraftar toplamasını, Bolşevikleri petrol kuyularının olduğu yerlerden kovmalarını, onları itibarsızlaştırmalarını ister. Bu konuda Vali’nin de kendisine güveninin tam olduğunu dile getirir.²⁸⁵⁰

²⁸⁴⁷ Ordubadi, GB, s. 36.

²⁸⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 166.

²⁸⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 168.

²⁸⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 175.

Tağıyev'in bu isteklerini yerine getirmeye çalışan İlya ve Lev Şendrikov, uzun süre devam eden grevlerin işçi hareketine artık zarar verebileceğini düşünen ve sonlandırılmasını isteyen Bolşviklere karşı çıkarlar. Amaçları Bolşevik liderlerin Bolşevik işçiler tarafından tenkit edilmesi ve itibardan düşürülmesidir. Hükümetin Bakü'de etnik bir çatışma yaratmak istediği bildikleri halde Taşnaklarla beraber hareket ederek silahlı eylem yapılmasını talep ederler.

Bu konuda Əsgər, hükümetin Bakü'de Ermeni ve Müslümanlar arasında bir çatışma zemini hazırladığını, böylesine bir zamanda işçileri silahlandırmanın hükümetin bu planına hizmet etmek olduğunu ifade ederek Taşnakların ve Menşeviklerin bu fikrinin Çar polisinin fikrinden farklı olmadığını ifade eder.²⁸⁵¹

Romanda Menşeviklerin fikirlerine karşı diğer bir eleştiri İlya ve Lev Şendr'kov'un kardeşi Susanna'dan gelir. Susanna, Vasya'nın evinde bir süre mahsur kalmıştır. Bu süre zarfında Vasya ile yakınlaşmış, Vasya'nın bir Bolşevik olduğunu anlamış ve kendisinin de aslında Bolşeviklere yakın olduğunu göstermek için kardeşlerinin izledikleri yolun doğru olmadığını dile getirmiştir. Siyasi intibahı mahrum olan bir mefkurenin geleceği olamayacağını ifade eden Susanna, bu sözleriyle romanın başından beri Menşeviklerin savunmuş olduğu siyasetten uzak olma düşüncesini eleştirmiş olur.²⁸⁵²

Susanna, Menşevik teşkilatının tutmuş olduğu yolun, hükümet ve burjuvaziyle girmiş olduğu alakanın Menşeviklikten çok Zubatovculuğa yakın olduğunu belirtir. Menşevik kıyafeti giymiş Şendrikovculuk akımının Bakü işçilerinin önemli bir hissesini etkisi altına aldığını, sınıf bilinci olmayan işçilerin Şendrikov teşkilatına meylettğini ifade eder.²⁸⁵³

Bolşevikler için Bakü'deki işçi hareketinin önündeki en önemli engel Çar rejimidir. Lado, “Çar höküməti bütün varlığı ilə fəhlə hərəkətini boğmağa çalışır və sınıanmış jandarm və polislərini Bakıya cəlb etmişdir.”²⁸⁵⁴ diyerek hükümetin bu harekete karşı bütün imkanlarını seferber ettiğini belirtir.

²⁸⁵¹ Ordubadi, GB, s. 198.

²⁸⁵² Ordubadi, GB, s. 259.

²⁸⁵³ Ordubadi, GB, s. 288.

²⁸⁵⁴ Ordubadi, GB, s. 38.

Rejim bunu sadece kolluk güçleriyle yapmaz. Çar rejiminin Bakü'deki bu grev ve gösterileri engellemek, işçiler arasındaki dayanışmayı ortadan kaldırmak için farklı etnik ve dinî kimliğe sahip olan işçiler arasında bu etnik ve dinî kimlik üzerinden çatışma yaratmaya çalışır. Bu çatışmalar zaman zaman katliamlara kadar gider.

Nitekim romanda Kişinev Pogromu'ndan²⁸⁵⁵ bahsedilmiş, hükümetin Bakü'de de buna benzer bir olaya kalkışacağından duyulan tedirginlik dile getirilmiştir.²⁸⁵⁶

Nitekim romanda, rejimin işçiler arasındaki sınıf bilincini zedelemek için Kafkasya'yı farklı milletlerin içinde yer aldığı bir savaş meydanına çevirmek için planlar yaptığına yer verilir. Bu doğrultuda Bakü Valisi General Nakaşidze, Petersburg'a çağırılmıştır.²⁸⁵⁷ Nakaşidze, Peterburg'a gitmeden önce Bakü burjuvazisiyle Tağıyev'in evinde bir toplantı gerçekleştirir. Bu toplantıda yerli burjuvazi hükümete her konuda destek olacaklarını dile getirirler. Nakaşidze ise Bakülü Müslümanları överek imparatorun geçmişte olduğu gibi şimdi de Müslümanlara destek olacağını, Kafkasya'da küçük milletlerin büyük milletlere karşı göstermiş olduğu edepsizliklere hiçbir zaman müsamaha gösterilmeyeceğini söyler. Bakü'de barış içinde yaşayan Müslümanları büyük bir korkunun beklediğini, Bolşeviklerin ve Taşnakların silahlı bir isyan çıkarmak istediklerini, Müslüman halkın büyük bir zarar göreceğini ifade eder. Hükümetin bu konuda Müslümanları yalnız bırakmayacağını, Müslümanların da buna hazırlıklı olup kendilerini savunması gerektiğini belirtir.²⁸⁵⁸

Nakaşidze'nin "küçük millet"ten kastı Ermenilerdir. Bu ifadelerle Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmak ve silahlandırmak istemektedir. Romanda Nakaşidze'nin aynı konuşmayı Ermeni burjuvazisine de yaptığı dile getirilir. Buradaki amaç iki halkı karşı karşıya getirerek işçi dayanışmasını yok etmektir.

Bolşevikler, Bakü Komitesinin aldığı karar doğrultusunda Çar rejiminin bu amacına ulaşmasını engellemek için toplantı düzenlerler. Toplantıda Ermenice ve

²⁸⁵⁵ Rusçada "pogrom" olarak adlandırılan bu olaylar, daha çok Yahudilere karşı uygulanmıştır. 6 Nisan 1903 yılında gerçekleştirilen Kişinev pogromunda birçok Yahudi hayatını kaybetmiş, iş yerleri ve evleri yağmalanmıştır. Özdemir'in Liebman'dan aktardığına göre Çar polisi İçişleri Bakanlığının talimatıyla olaylara müdahil olmamıştır. Burcu Özdemir, Çarlık Rusyası'nda Yahudi Siyaseti ve Pogrom Hareketleri, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/726974>, (21.12.2022), s. 91-92.

²⁸⁵⁶ Ordubadi, GB, s. 106.

²⁸⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 197.

²⁸⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 206.

Azerbaycan Türkçesinde duyurular yayımlanmasına ve hükümetin bu planının ifşa edilmesine karar verilir.²⁸⁵⁹

6 Şubat 1905 yılında Bakü’de Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalar başlar. Olaylar sırasında Tağıyev’i bilgilendirmeye gelen Salyan Alayı Kumandanı Kuzminski, Müslümanlara ateş açan Ermenilerin evlerini ablukaya aldıklarını, çatışmalara katılan Müslümanlara ise herhangi bir engelde bulunmadıklarını dile getirir. Kuzminski, Ermenileri koruyan Müslümanların olduğunu, Tağıyev’den bunu engellemesini ister. Benzer ifadeleri Ermeni burjuvazisinin lidere Lalayev’e dile getiren Kuzminski, hükümetin ikili oyununun bir göstergesi niteliğindedir.²⁸⁶⁰

Hükümetin Rusya’daki inkılap hareketini engellemek için başvurduğu diğer bir yöntem ise Zubatovculuktur.²⁸⁶¹ Romanda jandarma miralayı Bakü’deki grevlerle ilgili malumat verirken, şehirdeki süpürgeci ve boyacıların bile iş bıraktığını, Zubatov teşkilatının nüfuzunu yitirdiğini, grevleri içerden yıkmak grevlere katılmaya çalıştıklarını fakat işçilerin onlara izin vermediğini ifade eder.²⁸⁶²

Çar hükümeti Bakü işçilerinin arasına nifak sokmak ve genel grevleri ortadan kaldırmak için tekrar bir Ermeni-Müslüman çatışması yaratmak ister. Bolşevikler ise ağustos ayında grev hazırlıklarına başlar ve bütün güçlerini buna seferber eder. Hükümet grevlerde faaliyet gösteren işçileri tutuklar, başka şehirlerdeki hapisanelere gönderir. Buna rağmen Bolşevikler faaliyetlerine ara vermezler, her gün toplantılar düzenleyerek hükümetin ikinci bir Ermeni-Müslüman çatışması yaratma planıyla ilgili geniş işçi kitlelerini bilgilendirirler.²⁸⁶³

Romanda hükümetin bu planı 20 Ağustos 1905 tarihinde uygulamaya başladığı ifade edilir. Bunun için Labinski ve 82. Dağıstan Alayı Komutanı Dubravin’e emirler verildiği, bu emirlerin içerisinde sadece Ermeni-Müslüman çatışmaları değil,

²⁸⁵⁹ Ordubadi, GB, s. 229.

²⁸⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 253.

²⁸⁶¹ Eski bir inkılap yanlısı olan, sonrasında bunu bırakıp hükümet için ajanlık yapan Sergey Vasilyeviç Zubatov, Moskova Gizli Polis Dairesinde başkanlık görevinde bulunmuş, Zubatovculuk olarak tanımlanan polis sosyalizminin örgütleyicini ve akıl hocalığını yapmıştır. İşçileri inkılap hareketinden uzaklaştırmak için jandarma ve polis himayesinde sahte işçi örgütleri kurmuştur. V. İ. Lenin, **Ne Yapmalı: Hareketimizin Acil Sorunları**, Yar Yayınları, İstanbul, Haziran 2022, s. 270.

²⁸⁶² Ordubadi, GB, s. 117.

²⁸⁶³ Ordubadi, GB, s. 283.

Bolşeviklere karşı suikast girişimlerinin de olduğu dile getirilir. Nitekim Bolşevik liderlerden Montin suikast sonucunda öldürülür.

Bu askeri birlikler, birkaç gün öncesinden belirlenen bazı evleri top ateşine tutacak ve içinde yaşayan insanları öldüreceklerdir. Aynı zamanda Bakü Komitesine yakın olan kişileri tutuklayıp onları mahvedeceklerdir. Bu doğrultuda polis tarafından görevlendirilen provokatörler bu evlerden orduya silah sıkıldı diyerek evlerin topa tutulmasına sebep olur. Aynı zamanda Ermeni ve Müslümanlar birbirlerini yağmalamaya, bununla beraber uzun süren grevler yüzünden çok zor duruma düşen işçiler ise Bakü'yü bırakıp memleketlerine dönmeye başlar. Bütün baskılara rağmen işçiler direnmeye devam ederler ancak şehirdeki bu talanlar işçilerin yaşadığı bölgelere de sirayet eder. Yüzlerce petrol rezervi ateşe verilir, 8500'e yakın Rus işçisi aileleriyle beraber Bakü'yü terk eder.²⁸⁶⁴

Bakü Komitesi ise hükümetin bu planını yazmış oldukları duyurular aracılığıyla işçilere bildirmeye çalışır. Ağustos olayları neticesinde 95 kişi öldürülmüş, 109 kişi yaralanmış, 95 yerde talanlar olmuş, 31 yerde ise yangınlar baş göstermiştir. Balahani-Sabunçu bölgesindeki kuyuların dörtte üçü yakılmış ve mahvedilmiş, bütün imalathanelerin makine, araç ve gereçleri parçalanmıştır.²⁸⁶⁵

Romanın son bölümünde Pavluşa'nın Jenya'ya yazmış olduğu mektupta hükümetin bir manifesto yayımladığı anlaşılmaktadır.²⁸⁶⁶ Bu manifesto Çar hükümetinin 18 Ekim 1905 tarihinde yayımlamış olduğu "Ekim Manifestosu"dur. Liberal nitelikte bir belge olan bu manifesto; ifade, toplantı ve dernek kurma özgürlüklerinin tanınacağını, çıkarılan kanunları onaylayacak bir Devlet Dumasının varlığının kabul edileceğini taahhüt etmektedir.²⁸⁶⁷

Görüldüğü gibi Çar rejimi Bakü'deki işçi hareketini engellemek, Bolşevikliğin işçiler arasında yayılmasının önüne geçmek için kimi zaman jandarma ve polisi, kimi zaman Menşevikliği, kimi zaman ise Zubotovculuğu ve Burjuvaziyi kullanmaya çalışmıştır. Burjuvaziyi kullanarak etnik çatışmalar yaratmak istemiş, farklı etnik kimliğe sahip işçiler arasındaki dayanışmayı yok etmeye çalışmıştır.

²⁸⁶⁴ Ordubadi, GB, s. 291.

²⁸⁶⁵ Ordubadi, GB, s. 292.

²⁸⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 293.

²⁸⁶⁷ Bookchin, s. 133-134.

3.5.2.4.2. Kültürel Düzey

Romanda Pavluşa ve arkadaşları girişecekleri mücadelenin planını yapmak için bir meyhaneye gitmeyi tercih ederler. Çünkü meyhanede fabrikadaki gibi dikkat çekeceklerini düşünmezler. Burada işçilerin bir yandan alkol alıp hayatın zorluklarıyla ilgili şikâyetle bulundukları, diğer yandan ise şarkı söyleyip kadeh kaldırdıkları görülür. İçki içerken kadeh kaldırma kültürünün romanda da yer aldığı anlaşılr.²⁸⁶⁸

Romanda dönemin siyasi ve kültür hayatının bir parçası olan birçok gazete ismine de yer verilmiştir. Bunlardan ilki Tiflisli sosyal demokratların çıkarmış olduğu “Kvali” ve “Moambe”²⁸⁶⁹ gazeteleridir. Pavluşa ve arkadaşları Tiflis’ten gelen Bolşeviklerle görüşmek ve yasaklı yayımları okumak için “Kaspi” gazetesinin matbaasında çalışan Kozerenko’yla görüşmeye gider. Atlı tramvay bekleyen yolcular arasında geçen diyaloglardan Kaspi gazetesinin önemli bir haber alma aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu diyaloglarda yolculardan biri Polonya’daki işçi hareketlerinden bahseder. Hükümetin büyük önlemler aldığını söyler. Diğer yolcu ise bununla ilgili Kaspi gazetesinde herhangi bir haberin yazılı olup olmadığını sorar.²⁸⁷⁰

Diğer bir gazete Tiflis Menşeviklerinin çıkarmış olduğu “Kvali” gazetesidir. Tiflis Komitesi bu gazetenin işçilere siyasi mücadele fikri aşılayamadığını düşünür ve Lado Ketsxoveli’yi gizli matbaa kurması Bakü’ye gönderir.²⁸⁷¹ Lado kurmuş olduğu matbaada “Brdzola (Borba)”²⁸⁷² adlı gazeteyi çıkarır. Bu gazete sadece Bakü işçileri için değil bütün Kafkasya işçileri için çıkarılmıştır.

Romanda Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi için önemli bir yer tutan “İskra” gazetesinin de adı geçmektedir. Lado, ihtiyaç duyulan önemli edebiyat ürünlerinin dışarıdan getirildiğini, bunların içinde kendileri için en gerekli olan İskra gazetesinin de olduğunu dile getirir.²⁸⁷³ Katya, yapılan bir toplantıda Bolşevikler arasında Yujnı Raboçi gazetesinin gizli adının “Jenya”, İskra gazetesinin gizli adının ise Katya olduğunu açıklar.²⁸⁷⁴

²⁸⁶⁸ Ordubadi, GB, s. 10.

²⁸⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 12.

²⁸⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 18.

²⁸⁷¹ Ordubadi, GB, s. 35.

²⁸⁷² Ordubadi, GB, s. 38.

²⁸⁷³ Ordubadi, GB, s. 51.

²⁸⁷⁴ Ordubadi, GB, s. 87.

Romanda dönemin eğitim sistemiyle ilgili bilgi almak da mümkündür. Bakü'deki eğitim kurumlarından bir tanesi *gimnazyum*dur. Balahanı Mektebini bitiren Jenya, gimnazyuma başvurmuş fakat işçi kızı olduğu için kabul edilmemiştir.²⁸⁷⁵ Bu durum, eğitim sisteminden sadece burjuvazinin yararlandığını göstermektedir. Diğer bir eğitim kurumu ise Teknikler Mektebidir. Mixaylovski, bu kurumun müdürüdür. Jenya, Mixaylovski'nin bu okuldaki ofisinde gimnazyuma girmek için hazırlık yapar. Jenya'nın amacı artık gimnazyuma girmek değil, buradaki öğrencileri örgütlemektir.²⁸⁷⁶

Bununla beraber Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in açmış olduğu kız okulu da eğitim kurumları içerisinde. Romanda bu okul için olumsuz ifadeler kullanılır. Nakaşidze'nin cenazesinde Hacı Aslan'ın adamları cenazeye katılan bu okulun kızlarını görünce kendi aralarında okulun amacının kızları evlendirmek olduğunu, okul müdiresinin odasında Aşurbəyovların, kızlar için gece konakladıklarını konuşurlar.²⁸⁷⁷

Romanda bazı yazar ve eser isimlerine de yer verilmiştir. Casus genç ve Jenya arasında geçen diyaloglarda genç adam, Jenya'ya okuması için yabancı gazeteleri tedarik edebileceğini söyler. Jenya ise gazete okumaya karşı herhangi bir ilgisinin olmadığını, daha çok roman ve hikâyelerden hoşlandığını ifade eder. Bunun üzerine casus genç, kendisinde “*İlk Görüş*”, “*Mahtablı Gecələrdə Busə*”, “*Birinci Öpüşlər*”, “*Xırçın Qız*”, “*Sarı Saçlar*”, “*Şanlı İntihar*” gibi romanların olduğunu dile getirir.²⁸⁷⁸

Mixaylovski ve Sona Xanım arasında geçen diyaloglarda “*Min Bir Gecə*”, “*Bağdad Dünyası*” adlı eserlerin adı geçer. Sona Xanım, “*Min Bir Gecə*” adlı romanı okuduğunu bu romanda “*Zəni-həmtamı*” adlı hikâyeyi beğendiğini dile getirir. Mixaylovski ise “*Bağdad Dünyası*” adlı kitaptan “*Seyidə Şəmsə*” adlı masaldan bahseder.²⁸⁷⁹

Mixaylovski, Jenya'ya Sona Xanım ve Tağıyev arasındaki ilişkiyle ilgili sırları anlattığında Tağıyev'in Sona Xanım'a evlenmeden önce “kızım” diye hitap ettiğini aktarır. Yaşlı insanların genç kızlara “kızım” diye seslenebileceğini, bu tarz bir hitabın Doğululara ait bir sevgi göstergesi olduğunu belirtir.²⁸⁸⁰

²⁸⁷⁵ Ordubadi, GB, s. 22.

²⁸⁷⁶ Ordubadi, GB, s. 180.

²⁸⁷⁷ Ordubadi, GB, s. 280.

²⁸⁷⁸ Ordubadi, GB, s. 45.

²⁸⁷⁹ Ordubadi, GB, s. 175-176-177.

²⁸⁸⁰ Ordubadi, GB, s. 193.

Roman, işçilerin rejime ve burjuvaziye karşı verdiği mücadeleyi Bolşevik bakış açısıyla anlattığı için romanda geçen en önemli bayram “*May Bayramı*” adıyla anılan İşçi Bayramı’dır. İşçiler bu bayramı yürüyüş ve gösteri yaparak kutlarlar. Lado için bu bayramda yapılan yürüyüş, işçilerin burjuvaziye karşı bir güç gösterisidir. Bu sebeple bu bayrama büyük bir önem verir.²⁸⁸¹

27 Nisan tarihinde yapılan “1 Mayıs İşçi Bayramı” yürüyüşünde atılan sloganlar da dikkat çekicidir. “*Sekkiz saatlıq iş günü!*”, “*Rədd olsun mutlaqiyyət! Yaşasın azadlıq!*”, “*Rədd olsun çar!*” gibi sloganlar kullanılır.²⁸⁸²

Yürüyüşten sonra Jenya’nın polislerden kurtulmak için Müslüman kadınlar gibi giyinmesinden dönemin Müslüman kadınlarının giyim tarzlarının nasıl olduğu anlaşılmaktadır. Jenya’nın “*Özümlə çarşaf, bir də müsəlman qadınları geyən başmaq götürmüşdüm.*”²⁸⁸³ ifadelerini kullanması Müslüman kadınların sokakta çarşaf ve “başmaq” denilen terlikleri giydiğini göstermektedir.

Lado’nun öldürülmesiyle ilgili mektubun okunması sırasında yapılan tasvirlerde Gürcülerin giyimleriyle ilgili bilgi almak mümkündür. Bu tasvirde anlatılan Gürcülerin kepenek, yün çuha, başlık ve koyun derisinden yapılmış papaklar giydiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸⁴

Sona Xanım, kendisini Zübeydə Xatun’a benzetmek için Mixaylovski’den onun gibi giyinme, bakma, gülme gibi dersler almaya başlar. Bu derslere bakıldığında Orta Çağ İslam dünyasında saray kadınlarının giyimleriyle ilgili bilgi edinmek mümkündür.

Sona Xanım, başına yeşil bir şerit bağlar. Elmasla süslenmiş badem şekilli tacını yeşil şeridin üstüne takar. İnce ve elvan ipekten dikilmiş gül ve çiçek desenli yeşil bir elbise giyer ve önünü ipek bir bağla kapatır. Beyaz ipekten dikilmiş iç elbisesinin bağlarını topuklarındaki altın düğmelerle düğmeler. Topuklarında zümrüt halhallar vardır. Çizmesi elmaslarla bezenmiştir.²⁸⁸⁵

Ölen kişinin ardından yas için bir simge haline gelen siyah renk geleneğine de romanda yer verildiği görülmektedir. Vali Nakaşidze’nin ölümü üzerine bütün

²⁸⁸¹ Ordubadi, GB, s. 63.

²⁸⁸² Ordubadi, GB, s. 66-67-68.

²⁸⁸³ Ordubadi, GB, s. 69.

²⁸⁸⁴ Ordubadi, GB, s. 123.

²⁸⁸⁵ Ordubadi, GB, s. 208.

Müslüman burjuvazisinde yas ilan edilir. Tağıyev ve Sona Xanım bütün aile üyelerinin ve hizmetçilerinin kollarına siyah bantlar bağlarlar.²⁸⁸⁶ Cenaze töreninde ise Hacı Aslan'ın adamlarının başlarında siyah papak vardır.

Kutilevski, Jenya'ya Mixaylovski ile samimi olduğu için tepki gösterir. Bu tepkisini dile getirirken “*Geçən gün mən onun sizə ‘sən’ dediyini eşitdim.*”²⁸⁸⁷ ifadesini kullanır. Mixaylovski'nin Jenya'ya “sen” diye hitap etmesinden ve Jenya'nın buna tepki göstermesinden dolayı Kutilevski hayal kırıklığı yaşar. Bu durum dönemin toplum anlayışında “sen” ve “siz” hitaplarının samimiyet ve saygı göstergesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Romanda falcılık ve fal bakma geleneğine de yer verilmiştir. Tağıyev, Nakaşidze'nin kendisine Petersburg'daki İçişleri Bakanlığından getireceği mektupla ve haberlerle ilgili Məmməd Bəy'den fal bakmasını ister. Məmməd Bəy “*Hafiz*” adlı kitaptan herhangi bir yeri açar, açtığı yerde geçen dizelerde geçen anlama göre Nakaşidze'ni söyleyecekleriyle ilgili bir yorum yapar.²⁸⁸⁸

Nakaşidze'nin Petersburg'dan dönüşü şerefine Tağıyev'in evinde bir ziyafet düzenlenir. Bu ziyafette bazı yemek isimlerine yer verilmiştir. Nakaşidze, sofradaki mezelerin neyden yapıldığını sorar. Tağıyev, bu yemeğin kuzunun beyni ile ciğerinden yapıldığını, limon içinde bir gün saklatılıp sonrasında yağda kızartıldığını anlatır. Berlin'de tedavi olurken Profesör Şeldinberg'in bu yemeği tavsiye ettiğini söyler. Ziyafette misafirler, koruk suyu içinde bekletilmiş civciv yüreği, Şeki sumasına bandırılmış sülün göğsü, Azerbaycan'ın geleneksel yemeklerinden olan “*kuşvara*” ve “*xemraşı*” yerler.²⁸⁸⁹

Doğu erkeğinin kadınları zor durumlarda koruyup kollamaya çalıştığı, Doğu'da böyle bir geleneğe sahip olduğu Vasya'nın Susanna'yı kurtardığı bölümde ortaya çıkar. Ermeni-Müslüman çatışmasının yaşandığı günlerde sokakta devrilen bir atlı tramvayın içinde baygın bir halde mahsur kalan Susanna'yı Vasya kurtarmak ister. Əsgər ise Vasya'yı engellemeye çalışır. İçerideki kızın bir Ermeni kızı olduğunu, eğer kurtarırsa ertesi gün kendilerinin kızı kaçırmakla suçlanacağını söyler. Vasya bunu

²⁸⁸⁶ Ordubadi, GB, s. 272.

²⁸⁸⁷ Ordubadi, GB, s. 212.

²⁸⁸⁸ Ordubadi, GB, s. 216.

²⁸⁸⁹ Ordubadi, GB, s. 219-220.

kabul etmez. Bir kızı bu şəkildə bırakıp gitmenin Doğulu bir erkeğe yakışmayacağını dile getirir.²⁸⁹⁰

Tağıyev'in fabrika müdürü Məmməd'le yapmış olduğu telefon görüşmesində bazı argo ifadələrin istifadəsi görülür. Bu ifadələri istifadəsinin ilk səbəbi Tağıyev'in fabrikada çıxan greve olan təkisiyədir. İkinci səbəp isə müdürün Tağıyev'in söylediklərini sürekli olaraq yanlış anlamasıdır. Bu ifadələr şunlardır:

“O naseyid köpək oğlunu fabrikin həyatına girməyə qoyasan!”

“O haramzada oğlunu qapıda görən kimi vurub öldürsün.”

*“Getdiyim Məkkəyə and olsun, biləm ki, o **bic haramzadanı** miting eləməyə buraxmışınız, sizsiz mənəm!”*

“Vay sizin yediyiniz çörək sizin haramınız olsun!”

*“Pah! Sizin kar eviniz yıxılsın...”*²⁸⁹¹

Romanda keçən bazı deyimlər isə şunlardır:

*“Elədir, Ayrapet, -dedi, -ancaq **bağrım çatlayır**. Əsəbiləşmişəm. Dünən Çelmanla dəyişəndən bəri **qanım yaman qaralıb**...”*²⁸⁹²

*“**Ürəyimin döyüntüsü** çiyimin yorğunluğunu unutdurdu.”*²⁸⁹³

*“Bizdə **itə atmaq üçün bir daş da qalmamışdır**.”*²⁸⁹⁴

*“**Mən Əli bərkünü Vəli başına, Vəli bərkünü Əli başına** qoya qoya dolanıram.”*²⁸⁹⁵

*“Amma bilmir ki, **içimiz özümüzü yandırır, bayırımız özgəni**;”, “**Ölülər elə bilir ki, dirilər həmişə halva yeyir**.”*²⁸⁹⁶

*“**Dalımızda dağ kimi cənab qubernator və cənab general durmuşlar**.”*²⁸⁹⁷

*“**Çox da ağzını dağıtma!**”*²⁸⁹⁸

*“**Bununla sanki mənim qulağıma güllə vuruldu**.”*²⁸⁹⁹

*“**Vallah sizin yerinizə mən xəcalət çəkərəm!**”*²⁹⁰⁰

²⁸⁹⁰ Ordubadi, GB, s. 236.

²⁸⁹¹ Ordubadi, GB, s. 238-239.

²⁸⁹² Ordubadi, GB, s. 9.

²⁸⁹³ Ordubadi, GB, s. 32.

²⁸⁹⁴ Ordubadi, GB, s. 144.

²⁸⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 145.

²⁸⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 145.

²⁸⁹⁷ Ordubadi, GB, s. 145.

²⁸⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 169.

²⁸⁹⁹ Ordubadi, GB, s. 212.

*“O öz gözündə tiri çəkmir, özgə gözündə qıl axtarır.”*²⁹⁰¹

*“Bu sözdə Əsgərin cini başına vurdu.”*²⁹⁰²

*“Məndən qəmişini çək! Dadaş canı, yaxamdan əl götür!”*²⁹⁰³

*“Ürəyindəki yoldaşlıq məhəbbəti qaynadı.”*²⁹⁰⁴

3.5.2.4.3. Ekonomik Düzey

Romanın ekonomik düzeyini incelemeden önce ilk olarak 1897-1905 yılları arasında Azerbaycan’daki ekonomik gelişmelerden bahsetmek faydalı olacaktır.

Bakü şehri sadece Azerbaycan ve Kafkasya’nın değil, Rus İmparatorluğu’nun da en büyük şehirlerinden bir tanesidir. Şehir, Azerbaycan’daki toptan ticaretin en önemli merkezi olması yanında Rusya’nın birçok ticaret ve sanayi merkezi ile irtibat halindeydi. Şehirde birçok büyük sanayi müesseseleri vardır.²⁹⁰⁵

Azerbaycan’ın sanayi üretimi üç tür büyük kapitalist işletme tarafından temsil ediliyordu. Bunlardan birincisi şahısların sahip olduğu işletmeler, ikincisi ticaret evleri, üçüncüsü ise anonim şirketlerdir. Bakü’de Tağıyev’in büyük bir tekstil fabrikası, yüzlerce gemisi ile Bakü denizcilik sektörüne hizmet veren bir tersane faaliyet göstermekte, Bakü müteşebbislerinin petrol taşıyan yüzlerce gemisi Hazar Denizi ve Volga Nehri’nde bulunmaktadır.²⁹⁰⁶

1873 yılında Hacı Zeynalabdin Tağıyev tarafından kurulan küçük petrol şirketi, petrol üretimi, kuyu açma, petrol işleme ve ulaşım araçlarını birleştiren büyük bir kapitalist işletmeye dönüşür. Tağıyev, işletmelerini kısa sürede çağın gereklerine uyarlayarak büyük başarılar elde etmeyi başarmıştır. Aynı yolu izleyen diğer Azerbaycanlı girişimcilerden biri olan Şemsi Esadullayev, 20. yy’ın başında kendi işletmelerine dayalı bir anonim şirket kurmuştur.²⁹⁰⁷

Bakü işçileri, Azerbaycan’daki işçi nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. 1900’de Bakü işçilerinin yüzde 33,8’i Azerbaycan Türkü, yüzde

²⁹⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 239.

²⁹⁰¹ Ordubadi, GB, s. 260.

²⁹⁰² Ordubadi, GB, s. 263.

²⁹⁰³ Ordubadi, GB, s. 269.

²⁹⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 293.

²⁹⁰⁵ Azərbaycan Tarixi, s. 72.

²⁹⁰⁶ Azərbaycan Tarixi, s. 15.

²⁹⁰⁷ Azərbaycan Tarixi, s. 62.

25,3'ü Ermeni ve yüzde 19,5'i Rus'tur. Sanayinin diğer alanlarında Azerbaycanlı işçiler sayısal olarak üstündür. Petrol rafinerisinde, mekanik atölyelerde, demiryolu taşımacılığında vb. daha çok Rus işçiler ağırlıktadır.²⁹⁰⁸

Buna bağlı olarak romanda Azerbaycan'ın özellikle petrol alanında en önemli sanayi merkezi Bakü şehridir. Bu yüzden Rusya'nın farklı kesimlerinden, İran'dan birçok insan bu şehre işçi olarak çalışmaya gelmiştir. Bu sebeple roman kahramanları farklı etnik kimliklere sahiptir.

Bakü'nün bir sanayi şehri olduğu düşünüldüğünde romanda Bakü'de varlık gösteren birçok sanayi ve petrol şirketlerine yer verilmiştir. Örneğin, Pavluşa ve arkadaşları Nobel Kardeşleri Şirketinin Karaşehir'deki fabrikasında çalışmaktadır.²⁹⁰⁹ Pavluşa, Ayrapet, Əsgər ve Məmməd, yasaklı yayınları okumak için Sergey Vasiliç'in evine gittiklerinde Sergey, Jenya'dan Mantaşev'den Brakin'i ve Molot'dan da Nəsir'i çağırmasını ister.²⁹¹⁰ Dolayısıyla Mantaşev ve Molot Bakü'deki diğer petrol şirketlerindendir.

Petrol şirketlerinin fabrikaları dışındaki sanayi kuruluşlarından biri Əlibəyov'un iplik fabrikasıdır. Jenya, 2 Mart 1903 tarihinde yapılacak gösteri ve yürüyüş hazırlıkları için bu fabrikaya gider. Burada Məmməd, Jenya'yı Montin'le tanıştırır.²⁹¹¹

1905 yılında mayıs ayında gerçekleşen grevler sonucunda Bakü burjuvazisine büyük bir darbe vurulmuştur. Romanda birçok fabrikada ve müessesede grevlerin yapıldığı dile getirilir. Xatısov'un, Şibayev'in, Levinson'un fabrikalarında; Kaspi, Mantaşev, Votan, Aramazd, Mirzoyev, Krasilnikov, Ter-Akopov, Saruhanov şirket ve müesseselerinin işçileri iş bırakmıştır.

Ağustos 1905 tarihinde başlayan ikinci Ermeni-Müslüman çatışmaları neticesinde şehirdeki birçok petrol şirketinin petrol kuyularının zarar gördüğünden bahsedilir. Bu şirketler; Kafkas Balahanı, Tel-Akopov, Oleum, Vlabişin ve Rotşild şirketleridir.²⁹¹²

²⁹⁰⁸ Azərbaycan Tarixi, s. 78.

²⁹⁰⁹ Ordubadi, GB, s. 4.

²⁹¹⁰ Ordubadi, GB, s. 28.

²⁹¹¹ Ordubadi, GB, s. 91.

²⁹¹² Ordubadi, GB, s. 292.

Romanda yabancı şirketlerle yerli şirket ve fabrika sahipleri arasında büyük bir rekabetin olduğu göze çarpmaktadır. Yerli şirket ve fabrika sahipleri, yabancı şirketlerin işçilere çok fazla taviz verdiklerini, aynı tavizleri kendi işçilerinin de istediklerini ve sermayelerinin yabancılar kadar yeterli olmamasından dolayı işçilerin bu beklentilerini karşılayamadıklarını dile getirirler. İşçiler bu yüzden greve gitmekte ve yerli fabrika sahipler ekonomik açıdan büyük zararlar görmektedir.

Örneğin Nobel Kardeşleri Şirketi, grev yapan işçileri ikna etmek için bayram akşamları erken paydos yapılacağını, iş gezisine çıkan işçilere fazladan yevmiye verileceğini, işçilerin kıyafetleri özel dolaplar koyulacağını, işçiler sigorta edileceğini kararlaştırır.²⁹¹³

Tağıyev'in evinde yapılan toplantıda Musa Nağıyev ve Şəmsi Əsədullayev bu konudaki şikayetleri Vali Nakaşidze'ye iletir. Özellikle toplantıda bulunan Nobel Kardeşleri Şirketinin temsilcilerini hedef göstererek onların işçilerle anlaşmaya varmasına itiraz ederler. Bu kararları kabul etmeyeceklerini dile getirirler. Şirket temsilcisi ise yerli şirketlerin petrol ürünlerini yabancı pazarlara ihraç etmede oldukça geride olduklarını, sadece yerli pazara hâkim olmaya çalıştıklarını, buna bağlı olarak da büyük sermayelere sahip olan yabancı şirketlerle yerli şirketlerin rekabet edemeyeceğini ifade eder. Yerli şirketlere işlerini kendi imkân daireleri içerisinde yürütmelerini tavsiye eder.²⁹¹⁴

Yerli sanayiciler işçilerle hiçbir şekilde anlaşma yoluna gitmeyi kabul etmezler. Bu konuda hükümetten yardım alabileceklerini düşünerek Bakü Valisi Nakaşidze'ye bir dilekçe yazarlar. Bu dilekçede yabancı şirketlerin büyük sermayelere sahip olması onların işçilerle müşterek bir anlaşma yapmasına engel olmamaktadır. Çünkü uğrayacakları zarar bu sermayenin yanında hiçbir şeydir. Fakat bu durum yerli şirketler için geçerli değildir. Yerli şirketler mayıs ve temmuz grevlerinin verdiği zararın altından hala kalkamamışlardır. Bu sebeple hükümetten işçi grevlerine karşı askeri destek isterler.²⁹¹⁵

Romandaki birçok siyasi ve toplumsal olayların temelinde ekonomik sebepler yatmaktadır. İşçiler maddi anlamda emeklerinin karşılığını alamamakta, maaşları

²⁹¹³ Ordubadi, GB, s. 119.

²⁹¹⁴ Ordubadi, GB, s. 147-148.

²⁹¹⁵ Ordubadi, GB, s. 179.

onların sadece hayatta kalmalarını sağlamaya yetmektedir. Bu durumu düzeltmenin yolu da grev yapmaktan geçmektedir. Yerli ve yabancı şirketler arasında büyük bir rekabet vardır. Yerli şirketler yabancı şirketler gibi büyük sermayelere sahip olmadıkları için işçilerin taleplerini karşılayamamaktadırlar. Bu da onlara daha çok grev ve daha çok zarar olarak geri dönmektedir.

Şehirdeki Ermeni-Müslüman çatışmasının temelinde bile ekonomik sebepler yatmaktadır. Ermeni ve Müslüman burjuvazisi Bakü piyasasını ele geçirmek için iki halk arasında etnik bir çatışmanın çıkmasına yol açmışlardır. Her iki taraftan biri yok edildiğinde piyasa diğer tarafın eline geçecek ve pazarın hâkimi olacaktır.

3.5.2.4.4. Dinsel Düzey

Daha önce de dile getirildiği gibi romanda Bakü şehri bir sanayi merkezi olduğu için birçok farklı etnik kimlikten ve dinden insanı bünyesinde barındırır. İşçilerin büyük çoğunluğu Azerbaycanlı ve İranlılardan oluşmaktadır. Dolayısıyla işçi nüfusunun önemli bir kısmı Müslüman'dır. Geriye kalan Ermeni ve Rus işçiler ise Hristiyan-Ortodoks inancına mensuptur.

Roman kahramanlarından Pavluşa'nın Ortodoks bir Hristiyan olduğu Çelman'la girmiş olduğu tartışmadan anlaşılmaktadır. Ayrapet Ermeni, Məmməd və Əsgər ise Müslüman'dır. Adı geçen bu karakterler işçi sınıfını temsil ederler. Dolayısıyla romanın ideolojisine uygun olarak aralarında dinî ve etnik açıdan herhangi bir çatışma yoktur. Onlar için önemli olan işçi olmalarıdır. Nitekim Pavluşa'nın Çelman'a *“Burada işləyənlər hansı dildə danışsalar da, hansı dindən olsalar da, yaşayış ağırlığını daşımaqda birdirlər, qardaşdırlar.”*²⁹¹⁶ şeklinde yaptığı konuşmada bu anlayış kendini gösterir.

Romanda farklı dinlere mensup karakterlerin bulunması o dinlere ait gelenek ve kurallara da yer verilmesine sebep olmuştur. Örneğin arkadaşları meyhaneye gitmeye karar verdiklerinde Məmməd, bunu istemez. Kendisi Maşağalıdır ve Maşağılaların kendisini meyhanede görmesi halinde onların diline düşmekten çekinir. *“Dağılmışın yarısı molla, yarısı da seyiddir.”*²⁹¹⁷ ifadesini kullanır. Bu ifadeden “molla” ve “seyit”

²⁹¹⁶ Ordubadi, GB, s. 5.

²⁹¹⁷ Ordubadi, GB, s. 9.

kelimeleri İslam dinine ait terimlerdir. Molla, bazı İslam toplumlarında din bilginlerine verilen bir unvandır.²⁹¹⁸ Seyit ise Muhammed Peygamber'in soyundan gelenler için kullanılan bir kavramdır.²⁹¹⁹

Marx, dinin insanlar tarafından çıkarıldığını, insanın kendine, topluma ve gerçekliğe yabancılaşmasına sebep olduğunu, bu sebeple de ortadan kaldırılması gerektiğini söyler.²⁹²⁰ Lenin ise dinin insanları uyutmak için kullanılan bir afyon olduğunu dile getirir. Lenin'e göre din sermaye kölelerinin insancıl düşlerinin ve yaşam isteklerinin içinde boğulduğu bir çeşit ruhsal içkidir.²⁹²¹

Buna bağlı olarak Sovyetler Birliği'nin din politikası Marx ve Lenin'in dine bakış açılarına göre şekillenmiştir. Bu da Sovyet romancılığında dine karşı olumsuz bir tutum sergilenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla "Gizli Bakı" romanında da dine karşı olumsuz bir tutum sergilenir.

Pavluşa, Əsgər ve Ayrapet meyhaneye girdiklerinde Belousov, Pavluşa'ya meyhanede ayık oturma'nın kiliseye sarhoş girmekten daha günah olduğunu söyler. Pavluşa ise "*Məyxanaya ayıq gəlib, sərxoş çıxanlarla, kilsəyə ağıllı girib, axmaq çıxanların təfəvütü nədir?*"²⁹²² cavabını vererek dinin insanları aptallaştırdığını söylemek ister.

Azerbaycan'da Müslüman nüfusun büyük bir kesimi Şii mezhebine dahildir.²⁹²³ Bu sebeple romanda bu mezhep için kutsal sayılan bazı kavramlara da yer verilmiştir. Şii mezhebine göre Peygamber'in vefatından sonra devlet başkanlığının Hz. Ali ve onun soyundan gelen belli kimselere intikal etmesi gerekir.²⁹²⁴

Dolayısıyla Hz. Ali ve onun soyundan gelenler bu mezhep için önemli bir yer tutar. Pavluşa, Sergey, Jenya, Əsgər, Məmməd ve Ayrapet atlı tramvayla yolculuk ederken yolcular arasındaki konuşmalara şahit olurlar. Yolculardan biri Tağıyev'den bahseder. Onun bu zengin olmasının sebebini Hz. Ali'ye bağlar. Tağıyev'e rüyasında Hz. Ali'nin bir altın verdiğini, uyandığında elinde bir tarafında "*Zərb filbəltəldətul*

²⁹¹⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/molla>, (27.12.2022)

²⁹¹⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyid>, (27.12.2022)

²⁹²⁰ Özyurt, s.215

²⁹²¹ V. İ. Lenin, SD, S. 7.

²⁹²² Ordubadi, GB, s. 13.

²⁹²³ Taştan, s.20

²⁹²⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>, (27.12.2022)

Kufə” diğər tarafında isə “*Əmirəlmöminin Əliyyəni vəliyullah*” yazılı bir altın olduğunu anlatır. Tağıyev bu altını hazinesinə koymuş və bu şəkildə zəngin olmuşdur. Başka bir yolcu da bunu təsdiqləmək üçün ninesindən duyduğu hikâyeyi anlatır. Ninesi, Tağıyev’in evinə ekmək pişirməyə gittiğinde Tağıyev’in ilk eşinin bu altını mutfığa gələnlərə göstərmiş, bir anda mutfığa günəş doğmuşdur.²⁹²⁵

Bu konuşmadan anlaşılacağı üzere Tağıyev, dinî dəyərləri istifadə edərək Müslümanlar arasında bir itibar qazanmışdır. Bu sayədə Tağıyev, mal varlığının xalq tərəfindən sorğulanmasını engəlləmiş, kəndinə bir çeşit kutsiyyət sağlamışdır. Bunu istifadə edərək kəndisini Bakü Müslümanlarının lideri olaraq konumlandırır. Fabriyasında grev yapan işçilərin göndərdiyi təmsilçilərə də hər şeyi Müslümanlar üçün yaptığını söyləyir.²⁹²⁶ Bu da burjuvazinin xalqın üzərində hakimiyyət aracı olaraq dini kullandığını göstərməkdədir.

Diğər bir yolcu isə iki molla arasında gəçən tartışmayı anlatır. Usta Xeyrullah’ın cənazəsində Molla Hadı Molla Əli’yə imamın dışkımasının təmiz olub olmadığını sorar. Molla Əli’nin cavap verəməməsi üzərinə Molla Hadı, imamın dışkımasının olmadığını, onun yediklərinin tər olaraq bədənindən çıktığını söyləyir. Burada imamdən kasıt Hz. Ali’dır.²⁹²⁷ Yolcu bu anlatımla Molla Hadı’yı övməkdədir. İnsanların anlatılan bu hurafələrə inanması Pavluşa’nın meyhanədə kilisəyə gidenlərin ağıllı girip ahmaq çıktıklarına dair sözləriylə paralellik göstərir. Burada önəmli olan İslamiyyət ya da Hristiyanlıq deyildir. Önəmli olan dinin insanın ağıllı melekələrini köreltmişinə vurğu etməkdir.

Zəngin bir burjuva olan Tağıyev’in dini istifadə edərək işçi hərəketini engəlləməyə çalışmasının başqa bir nümunəsi fabriyasındakı işçilərin grev etməsini engəlləmək və onların dinî duyğularını sömürmək üçün kullandığı yəntəmdə daha nət bir şəkildə gürölür.

Tağıyev, Mirza Kamyab’ı çağırıp ona fabrikada İmam Hüseynin taziyesi verdirtir.²⁹²⁸ İşçilərin çocuklar üçün okul olaraq kullandırılmasını istedikləri böyük salonu

²⁹²⁵ Ordubadi, GB, s. 25.

²⁹²⁶ Ordubadi, GB, s. 276.

²⁹²⁷ Ordubadi, GB, s. 25.

²⁹²⁸ İslamiyyət’te Peyğambər’in ölümündən sonra halifəlik üçün mücadələlər başlamış. Bu mücadələlər Dört Halifə dönməndən sonrasına da intikal etmişdir. Peyğambər’in torunu və Hz. Ali’nin oğlu olan Hz. Hüseyn, Yezid’lə girdiyi iktidar mücadələsi sonucunda Kerbelə’da öldürülmüşdür. Şii

camii haline getirir. Molla Zaman'a para vererek günde üç defa camide ezan okumasını²⁹²⁹, Hacızadâ'den ise haftada iki kere işçilere Hamd suresini²⁹³⁰ öğretmesini ister.²⁹³¹

20. yy başlarında Bakü'de Azerbaycan Türklerinden sonra önemli bir nüfusa sahip olan Ermenilerle ilgili dinî bilgiler Marksist bakış açısıyla ele alınmıştır. Romanda kiliseye giden Ermeniler yoksul ve burjuva olarak iki gruba ayrılmıştır. Burjuva Ermeniler kiliseye yoksulların kendilerine sadık kalmalarına ant içirmek için gelmektedirler. Onların amacı bu yoksul Ermenileri son kuvvetlerine kadar sömürmektir. Yoksul Ermeniler ise kocasının ilgisini çekmek için gelen gelinlerden, ahiret saadetini kazanmak için keşişin tükürüğünden medet uman kadınlardan, çocuğu olmayıp da olmasını isteyenlerden, hastasına şifa arayanlardan oluşmaktadır.

Romanda Hristiyanlıkta günah çıkarma anlamına gelen endüljans²⁹³² inancına da yer verilmiştir. Kiliseye giden Ermeniler içinde keşişe anlatmak için günahlarını ezberleyenlerin olduğu dile getirilir.²⁹³³

mezhebi onun bu ölümünü her yıl muharrem ayında anmakta taziyeler vermektedir. Romanda bahsedilen İmam Hüseyin taziyesi budur. Demir, s. 65.

²⁹²⁹ Sünni mezheplerinden farklı olarak yine Şiiilik mezhebinde öğlen ve ikindi, akşam ve yatsı namazları birleştirilerek kılındığı için namaz vakitleri sabah, öğlen ve akşam olarak üç vakittir. Binali Koçoğlu, **Abdest ve Namaz'da Caferi Mezhebi ile Hanefi Mezhebi Arasındaki Farklılıklar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, 2015, s. 31-32.

²⁹³⁰ Hamd Suresi, Kuran'da ilk sure olarak bilinen Fatıha Suresi'nin diğeri adıdır. Halk arasında "Suretü'l hamd" tamlamasının kısaltılmışı olarak Elham şeklinde adlandırılmaktadır. Müslümanlar tarafından namazda okunması gereken surelerden biridir. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatiha-suresi>, (01.01.2023)

²⁹³¹ Ordubadi, GB, s. 279.

²⁹³² Endüljans, insanın işlediği günahdan dolayı çekmesi gereken cezanın belirli şartlar karşılığında kilise tarafından affedilmesidir. Kişi bu günahları, günah çıkarma odasında papaza anlatır. Buna karşılık papaz, günahların affedilmesi için yapılması gereken şeyleri bu kişiye söyler. <https://islamansiklopedisi.org.tr/enduljans>, (01.01.2023)

²⁹³³ Ordubadi, GB, s. 65.

3.5.3. Açıklama Aşaması (Aşkın Çözümleme)

3.5.3.1. Anlatının Kaynağı

Romanda 1897 ve 1905 yılları arasında Bakülü Bolşevik işçilerin bir yandan Çar rejimiyle bir yandan da Bakü burjuvazisiyle olan mücadelesi ele alınmıştır. Bununla beraber romanın ana kahramanlarından olan Pavluşa ve Jenya arasındaki aşk ilişkisi bu mücadele içerisinde dile getirilmiştir. Dolayısıyla romanda iki ana olay göze çarpmaktadır. Bunlardan Bakülü Bolşeviklerin vermiş olduğu mücadele romanda daha çok ön planda tutulmuştur. Pavluşa ve Jenya arasındaki aşk ise ikinci planda kalmıştır.

Bakülü işçilerin ilk mücadele eylemi Pavluşa'nın arkadaşları Məhmət, Əsgər ve Ayrapet'i ikna ederek onları kendisi gibi düşünen arkadaşlarının yanına götürmesidir. Burada yapılan toplantıda Pavluşa, işçilerin içinde bulunduğu zor çalışma koşullarından, işçiler arasındaki açlık ve sefaletten bahseder. İşçilerin buna karşı gelebilmesi ve dayanışma içerisinde olabilmesi için Bakü'deki ilk sosyal demokrat komitesinin kurulmasına karar verilir.²⁹³⁴

Komite kurulduktan sonra yardım almak için Tiflis'teki komiteye müracaat ederler. İşçiler arasında dayanışmanın artırılması ve onların Leninist bakış açısıyla bilgilendirilmesi için Tiflis'ten gönderilen Lado Ketsxoveli tarafından Bakü'de gizli bir matbaa kurulur. Bu matbaa aracılığıyla Bakü'deki ilk Bolşevik gazetesi olan “*Borba*” gazetesi çıkarılır.²⁹³⁵

Çar Rejimi ve Burjuvaziye Karşı Mücadele: Romanda Çar rejimi ya da hükümet, Bolşevikler ve işçiler üzerine büyük bir baskı uygulamaya çalışır. Rejimin bu baskıcı yönü romanın başlarından itibaren kendini gösterir.

Pavluşa, işçilere yapılan haksızlıkları arkadaşlarıyla bir araya gelip konuşmak için dikkat çekmeyecek bir yer olarak meyhaneye gitmeye karar verir. Burada polisin ve jandarmanın dikkatini çekmeyeceklerdir.²⁹³⁶ Rejimin baskısından dolayı ellerindeki

²⁹³⁴ Ordubadi, GB, s. 14.

²⁹³⁵ Ordubadi, GB, s. 38.

²⁹³⁶ Ordubadi, GB, s. 9.

yasaklı yayınları okumak için gizli ve güvenilir bir yer ararlar. Məmməd'in önerisiyle Sergey Vasiliç'in evine giderler.²⁹³⁷

Ülkede işçilerin özgürce hareket edebilmelerinin, istediklerini yazıp okuyabilmelerinin rejim tarafından engellendiği görülmektedir. Bu sebeple rejimin istemediği yayınlar yasaklıdır ve bunlar hep gizli bir şekilde elde edilir.

Örneğin rejim, Jenya için genç bir casusu görevlendirmiştir. Bu casusun görevi Jenya'yı takip etmek ve ondaki bu yasaklı yayınları ele geçirmektir. Jenya ise kendisine verilen görev sonucunda Bakü'deki yasaklı yayınları Batum'a götürmek ve Batum'dakileri de Bakü'ye getirmek için bu casustan istifade eder.²⁹³⁸

Çar rejimi, işçi hareketini engellemek için sadece baskı ve sansür politikasını uygulamaz. Rejimin en güçlü dayanağı kendine bağlı olan kolluk güçleridir. Rejim, Bolşeviklerin önderlik ettiği birçok işçi yürüyüşü ve grevi bu kolluk güçleriyle önlemeye çalışır.

Batum'daki gösterilerde Çar askerleri sokaklarda yürüyüş yapan işçileri dağıtmak için üzerlerine yayılım ateşi açar. İşçiler ise askerlere taş ve sopalarla karşılık verir. Birçok işçi bu ateş sonucunda hayatını kaybeder.²⁹³⁹

21 Nisan 1902'deki "Bir Mayıs" yürüyüşünde işçilerin karşısında yine Çar polisi vardır. Yürüyüş sırasında slogan atan işçileri polis güçleri dağıtmaya çalışır. Gösteri sonunda yine birçok işçi tutuklanmıştır.²⁹⁴⁰

2 Mart 1903 yılındaki gösterilerde hükümet işçilerin karşısına Rus Kazaklarından oluşan askerleri çıkarmıştır. Kazak askerler atlarını işçilerin üzerine sürmüş olsa da onları dağıtamamıştır.²⁹⁴¹ Aynı yıl içerisinde 27 Nisan tarihinde yapılan yürüyüşte Kazak subaylarının "Tutun! Vurun! Qaytarın!"²⁹⁴² emirlerine karşılık işçiler sağlam bir irade göstermiş, kızıl bayrak taşıyan işçiler aldıkları onlarca kılıç darbesinin sonunda bayrağı indirmişlerdir.

İşçilerin haklarını arama konusundaki mücadelelerinde grevler önemli bir yer tutar. İşçiler çalıştıkları fabrikalarda iş bırakma eylemi yaparak fabrika sahiplerinden

²⁹³⁷ Ordubadi, GB, s. 17.

²⁹³⁸ Ordubadi, GB, s. 55.

²⁹³⁹ Ordubadi, GB, s. 60.

²⁹⁴⁰ Ordubadi, GB, s. 68.

²⁹⁴¹ Ordubadi, GB, s. 95.

²⁹⁴² Ordubadi, GB, s. 103.

haklarını talep ederler. Bu grevler Bakü'nün sanayi hayatını derinden etkileyen grevlerdir. İşçilerin bu grevlerine son verebilmek için Bakü burjuvazisi içinde yer alan yerli ve yabancı sanayiciler hükümetten yardım talebinde bulunurlar. Dolayısıyla petrol sanayicileri Çar polisi ve jandarmasıyla ortak hareket edip, grevlerin askerler tarafından sonlandırılması için uğraşırlar.²⁹⁴³

Burjuvazi, hükümetin emirleri doğrultusunda işçilere taviz vermeyi kabul etmez. İş yerlerine greve devam eden işçilerin işten çıkarılacağına dair bildiriler asılır. Asker ve polisin baskısı altında olan işçiler grevlerine ve gösterilerine devam ederler. Bu nedenle ilk tavizi Nobel Kardeşleri Şirketi vermek zorunda kalır.²⁹⁴⁴

Rejimin temsilcilerinden olan Bakü Valisi Nakaşidze, Bakü'deki Bolşevikleri yok etmek ve işçiler arasındaki dayanışmayı ortadan kaldırmak için burjuvazinin de yardımıyla şehirde Ermeniler ve Müslümanlar arasında bir çatışma çıkarır. Hükümet hem Ermeni burjuvazisinin hem de Müslüman burjuvazisinin desteklemiş gibi görünerek iki tarafı da birbirine karşı kışkırtır. Her iki tarafın zengin burjuvazisi hükümetin bu oyununa gelerek çatışmaların yayılmasını sebep olur.

Hükümetin bu politikasına karşılık Bolşevikler, farklı etnik kimliklerden oluşan işçiler arasındaki dayanışmanın artırılmasını sağlar. Ermeni ve Azerbaycan Türkçesinde bildiriler hazırlayarak rejimin bu planını ifşa etmeye çalışırlar.²⁹⁴⁵ Montin, yanına aldığı Bolşeviklerle sokakları gezerek polislere çatışmalara müdahale etmeleri için baskıda bulunur. Hükümete çatışmaları engellemediği takdirde emniyet müdürlüğüne saldırıda bulunacağına dair tehditlerde bulunur.²⁹⁴⁶

Bolşevik hareketin mücadele ettiği başka bir unsur da Menşeviklerdir. Romanda Menşeviklerin Bolşeviklerin işçiler arasındaki etkinliğini kaldırmak için hükümet ve burjuvaziyle ortak hareket ettikleri, zaman zaman Burjuvaziden para yardımı alarak hükümetin emirlerini uyguladıkları görülmektedir.

²⁹⁴³ Ordubadi, GB, s. 109.

²⁹⁴⁴ Ordubadi, GB, s. 118-119.

²⁹⁴⁵ Ordubadi, GB, s. 229.

²⁹⁴⁶ Ordubadi, GB, s. 234.

Pavluşa ve Jenya Arasındaki Aşk: Romanda ikinci planda bulunan Pavluşa ve Jenya arasındaki ilişki romanın duygusal yönünü okuyucuya yansıtmak için kurgulanmıştır. Bu iki karakter arasındaki gönül ilişkisi bile romanın ideolojisi gereği Bolşeviklik düşüncesi etrafında şekillenir.

Bolşevikler için rejimin baskısına, yapılan haksızlıklara karşı mücadele esastır. Nitekim Pavluşa'nın, Jenya'yla ilk karşılaştığı anda Jenya'ya yapılan haksızlıkla ilgili *“Yaşamaq və bu bu vəziyyətdən çıxmaq üçün mübarizə aparmaq lazımdır.”*²⁹⁴⁷ ifadelerini kullanması sonucunda romanda Jenya'nın bu sözlerden dolayı gözlerinin güldüğü ve mutluluk duyduğunun dile getirilmesi ikili arasındaki yakınlığın bir başlangıcı olarak görülmektedir. Sonrasında Sergey Vasileç'in evine yerleşen Pavluşa, Jenya ile daha çok yaklaşır. Bu yaklaşmanın temelinde yine siyasi meseleler yatmaktadır. Pavluşa, Jenya'ya siyasi konularda yardımcı olur. Onu kendi siyasi ideolojisi doğrultusunda bilinçlendirmeye çalışır.

İkili arasındaki çatışma da yine bu siyasi mücadeleden kaynaklanmaktadır. Pavluşa, içinde bulundukları bu mücadele ortamında Jenya'nın etkin bir şekilde görev almasını istemez. Onun hayatından endişe duyar, aynı zamanda Jenya'yı kıskanmaya başlar. Jenya ise bağımsız bir Bolşevik kadını olarak birçok zorlu görevin içinde yer alır. Rejim tarafından görevlendirilen bir casusla Batum'a kadar gider. Birçok yürüyüşte en önde bulunur. Ancak ikili arasındaki ilişkiyi etkileyen en büyük etken Jenya'nın Tağıyev'in evinde Sona Xanım'ın hizmetçisi olarak çalışmasıdır.

Pavluşa, bu duruma siyasi açıdan yaklaşır. Jenya'nın bu evde çalışarak burjuvaziye dahil olmak istediğini düşünen Pavluşa, Jenya'nın giydiği ipek hizmetçi kıyafetlerinin onu inkılapçı olmaktan uzaklaştırdığını düşünür. Pavluşa'nın bütün ısrarlarına rağmen Jenya bu işten ayrılmaz. Jenya'nın bu işe maddi anlamda ihtiyacı vardır. Aynı zamanda bu evde yapılan toplantılarda alınan kararlarla ilgili istihbarat çalışması yapmaktadır. Bunu anlamak istemeyen Pavluşa, kadın ve erkek ilişkilerinden sadece sevginin değil akide birliğinin de olması gerektiğine inandığı için Jenya'yla görüşmeme kararı alır.²⁹⁴⁸

²⁹⁴⁷ Ordubadi, GB, s. 22.

²⁹⁴⁸ Ordubadi, GB, s. 159.

Romanın son bölümünde Pavluşa yaptığı yanlışın farkına varır. Jenya'ya bir mektup göndererek onunla yine eski günlerdeki gibi beraber olmak istediğini bildirir. Jenya bu mektuptan büyük bir mutluluk duyar.²⁹⁴⁹

3.5.3.2. Tarihsel Çerçeve

“Gizli Bakı” romanında 1897 ve “1905 Ekim Manifestosu”na kadar Bakü’de gelişen olaylar romanın tarihsel çerçevesini oluşturur. Sekiz yıllık bir zaman dilimi içerisinde romanda birçok tarihî olay ve karakter yazarın kurgu dünyasına göre şekillenmiş, Sovyet ideolojisinin beklentisine uygun olarak okuyucuya sunulmuştur.

Romanın geneline bakıldığında işçi sınıfının toplumsal ve ekonomik açıdan oldukça kötü koşullar altında yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum gerek roman karakterleri gerekse anlatıcı tarafından birçok defa dile getirilmiştir. Pavluşa, işçilerin açlıktan ve işsiz kalma korkusundan dolayı ağır çalışma şartlarına ve hakaretlere boyun eğmek zorunda kaldıklarını anlatır.²⁹⁵⁰ Sergey Vasiliç, hakkını arayan petrol işçilerinin kuyu sahipleri tarafından öldürüldüğünü söyler.²⁹⁵¹ Cəbi ve Nağıyev, altmışa yakın işçinin aynı yerde yaşadığı için temizliğe dikkat edilmediğini, bu yüzden işçilerin hastalıklarla mücadele ettiğini, bu sağlıksız koşullarda işçi çocuklarının hayatlarını kaybettiklerini ifade eder.²⁹⁵²

Romanda bu anlatılanlara tarihî olarak bakıldığında Rusya’da 20. yy başlarında işçilerin barınma şartlarının oldukça kötü olduğu anlaşılmaktadır. İşçilerin kaldığı kışlalarda yirmişer otuzar işçinin üst üste yattığı, ufacık odalarda birkaç ailenin barındığı görülmektedir. Liebman, birçok işçinin çalıştığı atelyelerde aileleriyle beraber yaşadığı, üzerine tahta konulan makinelerde kadınların doğum yaptığını, işçi mahallelerinde kanalizasyonun dahi olmadığını, çalışma saatlerinin ise günde 18 saate kadar çıktığını dile getirir.²⁹⁵³

Bookchin, çalışma saatlerinde ustabaşların işçilere çok kötü davrandığını, havadan sudan sebeplerle onları cezalandırdığını ifade eder.²⁹⁵⁴ Nitekim romanda

²⁹⁴⁹ Ordubadi, GB, s. 293.

²⁹⁵⁰ Ordubadi, GB, s. 14.

²⁹⁵¹ Ordubadi, GB, s. 28.

²⁹⁵² Ordubadi, GB, s. 274-275.

²⁹⁵³ Liebman, s. 31.

²⁹⁵⁴ Bookchin, s. 54.

Əsgər, ustabaşı olan Celman'ın işçilərə kötü davrandığını, onları aşağıladığını dile getirir.²⁹⁵⁵

Romanda işçilerin yapmış olduğu grev ve yürüyüslərə tarihî gerçəkliyə uyğun bir şəkildə yer verilmişdir. Romanda Bakü'deki ilk işçi yürüyüşü olan “1 Mayıs” gösterileri 21 Nisan 1902 tarihinde gerçəkləşdirilir. Gösteride “*Rədd olsun mütləqiyyət! Yaşasın azalıq!*”²⁹⁵⁶ sloganları atılır. Digər bir yürüyüş isə 2 Mart 1903²⁹⁵⁷ ve 27 Nisan 1903²⁹⁵⁸ tarixlerinde yapılır.

Azərbaycan tarixinə baxıldığında RSDİP'nin Bakü Komitesinin de iştirak etdiyi beş bin kişilik 1 Mayıs yürüyüşünün yapıldığı, yürüyüşə katılanların “*Rədd olsun mütləqiyyət! Yaşasın sosializm!*” sloganı attıkları görülməkdədir. Bir yıl sonra 2 Mart 1903 tarihinde büyük bir siyasi gösteri düzenlenmiş, bu gösteride polislerle yaşanan çatışmalarda yaralananlar olmuştur. Aynı yılın 27 Nisan tarihinde “1 Mayıs” için düzenlenen gösterilere on binden fazla insan katılmıştır.²⁹⁵⁹

Romanda 1903 yılındaki grevlerin 2 Temmuz'da başladığı, bu grevlerin zamanla bütün fabrikalara özellikle Bibiheybet bölgesine kadar yayıldığı dile getirilir. Grevler 5 Temmuz'da demiryolu işçilerine sirayet eder.²⁹⁶⁰ Kiselyov, yazmış olduğu raporda ise Bakü'deki ilk grevin Haziran 1903 tarihinde “*Xatisov*”un fabrikasında başladığını ifade eder.²⁹⁶¹

Romanda bahsedilen bu grevler kurgu değil, Azərbaycan'da tarihinde yerini almış grevlerdir. Kaynaklarda 1903 yılında yapılan en büyük grevin 1 Temmuz'da Hatisov'un fabrikasında başladığı, grevlerin Kara Şehir, Ak Şehir, Bibiheybet ve Balahani-Sabunçu bölgelerine yayılarak genel bir grev haline geldiği, elektrik santrallerinin ve demiryolu ulaşımının durduğu ifade edilir.²⁹⁶² Bakü sanayicileri 12 Temmuz'da işçilerin işlerinin başına geçmedikleri takdirde işten kovulacaklarına dair

²⁹⁵⁵ Ordubadi, GB, s. 7.

²⁹⁵⁶ Ordubadi, GB, s. 66-67.

²⁹⁵⁷ Ordubadi, GB, s. 95.

²⁹⁵⁸ Ordubadi, GB, s. 103.

²⁹⁵⁹ Azərbaycan Tarixi, s. 92.

²⁹⁶⁰ Ordubadi, GB, s. 108.

²⁹⁶¹ Ordubadi, GB, s. 114.

²⁹⁶² Azərbaycan Tarixi, s. 92.

bir ilan yayımlar.²⁹⁶³ Romanda ise bu ilanının hükümet tarafından 13 Temmuz'da şehrin duvarlarına ve petrol madenlerine asıldığından bahsedilir.²⁹⁶⁴

1904 yılında Japonya ve Rusya arasında başlayan ve 200 bine yakın insanın hayatını kaybettiği Rus-Japon savaşı 1905 yılına kadar sürmüştür. Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş için açılan fona Bakü burjuvazisinin yardımı bulunduğu görülür.²⁹⁶⁵ Romanda Hacı Aslan, Vali Nakaşidze'ye Rus-Japon savaşını kastederek imparatora ellerinden gelen bütün yardımı sergileyeceklerini söyler.²⁹⁶⁶

Bakü'de 6 Şubat 1905 tarihinde Meşedi Ağarıza Babayev'in Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesi sonucunda başlayan ayaklanmalar kısa bir süre sonra Güney Kafkasya'ya yayılmaya başlamıştır. Ağarıza Babayev'in öldürülmesi Azerbaycan Türklerinde bir hareketlenmeye sebep olmuştur. Ermeni Lalayev yaklaşık otuz kişiden bir çete oluşturmuş, bu çete Türkleri hedef alarak onlara ateş etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Bakü'nün tanınmış kişilerinden Ağakerim ise kendi grubunu toplamış ve Lalayev'in evini sararak herkesi öldürmüştür. 7 Şubat'ta Ermeni silahlı gruplara karşılık Azerbaycan Türkleri de silahlanmış ve çatışmalar şiddetlenmiştir. Bu çatışmalar esnasında hem Türklere hem de Ermenilere ait birçok dükkân yağmalanmıştır. 8 Şubat'ta Ermeni teröristler Mirza Aramyans'ın dükkânına saldırmış, Türkler Aramyans'a yardım etmiştir. Surahanski ve Voronsovski sokaklarındaki Türklere ait evler yakılmış ve yağmalanmıştır. Buna rağmen Azerbaycan Türkü üç kadın olaylar esnasında elli Ermeni'yi evlerinde saklamıştır. Bu olaylar dört gün boyunca sürmüş her iki taraftan da birçok kişi hayatını kaybetmiştir.²⁹⁶⁷

20 Ağustos 1905 tarihinde hükümetin de desteğiyle iki millet arasındaki çatışmalar tekrar başlar. Üç gün boyunca süren çatışmalarda Ermeni komitacılar tarafından birçok Azerbaycan Türkü hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar sonucunda petrol sanayisi büyük zarar görmüştür. Balahanı-Sabuncu bölgesinde petrol kuyularının dörtte üçü yanmış, Bibi-Heybet bölgesinde ise 600 petrol kuyusundan geriye 120 adet kalmış,

²⁹⁶³ Azərbaycan Tarixi, s. 93.

²⁹⁶⁴ Ordubadi, GB, s. 118.

²⁹⁶⁵ Azərbaycan Tarixi, s. 94-95.

²⁹⁶⁶ Ordubadi, GB, s. 203.

²⁹⁶⁷ [Burçin Hafize Tarcan](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1235156), Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1235156>, (11.01.2023), s. 134-135.

68 rafineri fabrikasının 24'ü durdurulmuş, Bakü Valisi Anderi Fadeyev'in emriyle işsiz kalan insanlar sürgün edilmiştir.²⁹⁶⁸

Ermeniler ve Türkler arasındaki bu çatışmalar "*Ermeni-Müslüman qırğını*" adıyla romanda yerini almıştır. Çatışmaların temelini hükümet ve Vali Nakaşidze'nin kışkırtmaları oluşturur. Vali, işleri bakanlığından aldığı emirler doğrultusunda hem Ermenileri hem de Müslümanları kışkırtarak olayların büyümesini ve Bakü'deki işçi dayanışmasının bozulmasını amaçlamaktadır. Bir yandan Müslüman burjuvazisinin lideri olan Tağıyev'e bir yandan da Ermeni burjuvazisinin lideri Lalayev'e hükümetin desteğini sunar.

Romanda çatışmaların, bahsi geçen tarihî verilere uygun olarak 6 Şubat 1905 tarihinde Rəzi Babayev'in bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle başladığı görülmektedir.²⁹⁶⁹ Olaylar esnasında Müslüman kadınların Ermenileri evlerinde sakladığından bahsedilmektedir.²⁹⁷⁰ Suraxanski ve Voronovski sokağındaki Aslanovlara ait olan ev, soyguncular tarafından talan edilmiştir.²⁹⁷¹

Romanda Çar hükümetinin ikinci bir Ermeni-Müslüman çatışmasına zemin hazırlamak için çalışmalara başladığı dile getirilir. Amaç, Bakü'deki grevlerin önüne geçmek ve işçileri millî duygularla zehirlemektir.²⁹⁷² Bu amaç doğrultusunda 20 Ağustos 1905 tarihinde Ermeni-Müslüman çatışmaları ikinci kez başlar. Bu olaylar sonucunda romanda tarihî kaynaklarda belirtildiği gibi Balaxanı-Sabunçu ve Ramana'daki petrol kuyularının dörtte üçü yandığı, Bibihəybət'teki 600 kuyudan geriye sadece 120'si ayakta kalabildiği ifade edilmektedir. İşsiz insanlar hükümet tarafından Bakü'den sürülmüştür.²⁹⁷³

Bakü'deki bu çatışmaların romana Sovyet rejiminin bakış açısıyla yansıtıldığı görülmektedir. Romanda bütün bu olayların müsebbibinin Çar rejimi ve burjuvazi olduğu okuyucuya sunulmuştur. Her iki tarafın sınıf bilincinden yoksun olan insanları birbirlerini öldürmüş, bu olaya Bolşevikler mâni olmaya çalışmışlardır. Oysa Memmed Said Ordubadi'nin 1911 yılında yayımlanmış olduğu, sonrasında Sovyet sansürüne

²⁹⁶⁸ Tarcan, s. 136.

²⁹⁶⁹ Ordubadi, GB, s. 234.

²⁹⁷⁰ Ordubadi, GB, s. 250.

²⁹⁷¹ Ordubadi, GB, s. 257.

²⁹⁷² Ordubadi, GB, s. 283.

²⁹⁷³ Ordubadi, GB, s. 291-292.

uğrayan ve 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla tekrar neşredilen “Qanlı Sənələr” adlı eseri çatışmaların “Gizli Bakı” romanında anlatılanlardan daha farklı seyrettiğini gözler önüne sermektedir.

Dolayısıyla romanda anlatılanın aksine Ordubadi bu eserinde, 2 Şubat 1905'te Ağarza adlı bir Müslüman'ın Ermeni komitacılar tarafından öldürüldüğünü, bu olayın Müslümanlara oldukça tesir ettiğini ancak Müslüman liderlerin intikam almak için herhangi bir harekette bulunmadığını ifade eder. Ardından 6 Şubat'ta Ermeni bir askerin Müslüman bir tutukluyu öldürmesi olayların fitilini ateşlemiştir. Ordubadi, Ermenilerin karışıklıklar çıkarmak istemelerine karşılık Müslümanların hemen karşılık vermediklerini fakat Babayev adında bir Müslüman'ın öldürülmesi haberini aldıktan sonra Müslümanların da açıktan açığa silahlı karşılık verdiklerini belirtir.²⁹⁷⁴

“Qanlı Sənələr” adlı eserde romanda bahsi geçen 20 Ağustos 1905 tarihli ikinci Ermeni-Müslüman çatışmalarıyla ilgili bilgilere de ulaşmak mümkündür. Ordubadi, bu çatışmaların da Ermeniler tarafından başlatıldığını, Ermeni kilisesinden çıkan gençlerin Ermeni dükkân sahiplerine elleriyle işaret vererek onları karışıklığa teşvik ettiklerini ifade eder. Bunun üzerine dükkân sahipleri sokakta gezen ve hiçbir şeyden haberi olmayan masum Müslümanlara bir anda ateş açmayan başlamıştır. Şubat ayındaki olayların intikamını almak isteyen Ermenilerin sadece Müslümanlara değil Ruslara ve Gürcülere de saldırıda bulunduklarını dile getiren Ordubadi, Müslümanların hazırlıksız yakalandığı için Ermenilere karşılık veremediğini ifade eder.²⁹⁷⁵

Romanda Geçen Tarihî Kişilikler:

“Gizli Bakı” romanında dönemin bilinen tarihî kişiliklerine de yer verilmiştir. Ordubadi, bu tarihî kişilikleri tarihî olaylarda olduğu gibi Sovyet ideolojisinin bakış açısıyla ele almış, sosyalist realizmin beklentileri doğrultusunda yansıtmıştır. Dolayısıyla Azerbaycan tarihinde hem toplumsal hem ekonomik hem de kültürel açıdan hizmetleriyle önemli bir yer tutan birçok şahsiyet romanda kötülenmiş veya karalanmıştır.

²⁹⁷⁴ Ordubadi, s. 159-160.

²⁹⁷⁵ Ordubadi, s. 207-208.

Hacı Zeynelabdin Tağıyev: Romanda aynı adla geçen Tağıyev, tarihî açıdan bakıldığında 1823 ya da 1838 yılında Bakü'nün İçerişehir beldesinde yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.²⁹⁷⁶

Tağıyev, sadece petrol sanayisinde değil dokumacılık, balıkçılık, tütün, bankacılık gibi ticaret kollarında zamanla önemli bir mevki edinmiştir. Ekonominin petrol dışı sektörlerinin gelişmesine öncülük eden Tağıyev, Azerbaycan ekonomisinin hemen hemen her alanına ilgi göstermiş, büyük yatırımlar yapmıştır. Romanda dile getirilenin aksine Tağıyev, sadece kapitalist bakış açısıyla hareket ederek kendi kârını düşünen bir iş adamı değildir. Kendisi için çalışan insanların hayat şartlarını önemsemiş, tekstil fabrikasını bir üretim-konut birleşimi olarak tasarlanmasını istemiştir.²⁹⁷⁷

Tağıyev'in faaliyetleri sadece ekonomi alanında sınırlı değildir. Bütün imkanlarını Azerbaycan'ın aydın kadrolarını oluşturmaya seferber ettiği görülmektedir. Silahlı çetelerin ve bazı din adamlarının tehditlerine rağmen 1901 yılında ilk Müslüman kız okulunu açmayı başarmıştır. Bu okul Tağıyev'in Azerbaycan'daki eğitim desteğinin doruk noktası olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan'daki eğitilmiş zümrenin neredeyse tamamı Tağıyev'in vermiş olduğu burslar sayesinde oluşmuştur. Burs verdiği öğrencilere imzalattığı sözleşmede Türk kızlarıyla evlenme şartı getirmiştir. Bu öğrencilerin evlenecek eğitilmiş Türk kızı olmadığı şikâyeti üzerine Bakü'deki kız okulunu açmayı kararlaştırmıştır. Bu okul dışında Bakü'deki birçok okulun açılmasını maddi anlamda desteklemiştir. Bir teknik okul, bir Rus-Müslüman kız okulu, bir ticaret lisesi ve Tiflis'te bir Müslüman okulu yaptırmıştır.²⁹⁷⁸

Görüldüğü gibi Tağıyev'in eğitim faaliyetlerinin en önemli amacı münevver bir Azerbaycan toplumu oluşturmaktır. Öğrencilere burs vermesi ve onlara Türk kızlarıyla evlenme şartı sunmasının temelinde bu amaç yatmaktadır. Avrupa'da, Rusya'da modern bir eğitim alacak olan bu öğrenciler Azerbaycan'a dönecek, burada yine modern eğitim almış Türk kızlarıyla evlenerek modern bir toplumun inşasına öncülük edeceklerdir. İlk Müslüman kız okulunun açılmasının sebebini bu mantık üzerinde aramak gerekir.

²⁹⁷⁶ <http://azhistorymuseum.gov.az/az/about/2>, (14.01.2023)

²⁹⁷⁷ Aladağ, s. 72.

²⁹⁷⁸ Aladağ, s. 73-74.

Romanda ise bu kız okulu daha farklı bir amaçla açılmış gibi yansıtılmıştır. Nakaşidze'nin cenaze töreninde Hacı Aslan'ın adamları törene katılan kız okulunun öğrencileri için “*Gel səni götürüm qaçım, bizim ellərə, ellərə...*”, “*O yanda duran arvadı görürsən ki, cəmi işlər onun əlindədir. And içibdir! Bunların hamısını gərək ərə versin.*”²⁹⁷⁹ gibi alçaltıcı ifadeler kullanır. Aralarında bu kızların Aşurbəyovlar için muhafaza edildiğini, müdirenin odasında gece konaklanabildiğini konuşurlar.

Tağıyev, Bakü'deki birçok altyapı projesinin planlanmasına katılmış, şehirde bir tramvay yolu yapımı çalışması başlatmış, ilk tiyatro binasını kendi arazisi üzerine yaptırmıştır. Kaspi gazetesini satın almış, aralarında Ahmet Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşoğlu, Ali Hüseynzade, Haşim Veziroğlu gibi önemli fikir adamlarının da bulunduğu Hayat gazetesini çıkarmıştır.²⁹⁸⁰

Azerbaycan'ın ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimine böylesine önemli katkılar sunan bir şahsiyetin romanda “*fəhlə hərəkatının ən qəddar bir düşməni, halqın qanını sorub damarlarına dolduran, yeri gəldikdə halqı Çar hökumətinə ucuzcasına satan*” bir karakter olarak yer alması yazarın Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmalarla ilgili rejim odaklı yaklaşımına benzer bir tutumdan kaynaklanmaktadır. Sovyet rejimi için kendisinden önce rejime muhalif olmuş ya da rejimin beklentilerine uygun hareket etmemiş bütün kurumları ve şahısları düşman olarak görmüş, edebî eserlerde onları karalama kampanyası gütmüştür. Bu kampanyaya Ordubadî de öncülük etmiş, romanda Tağıyev halk düşmanı, işçi düşmanı, pedofili bir kişilik olarak gösterilmiştir.

Romanda Tağıyev'in hanımı olan Sona Xanım karakteri de tıpkı Tağıyev karakteri gibi okuyucuya olumsuz bir kişilik olarak sunulmuştur. Tarihî gerçeklik açısından bakıldığında Sona Hanım Rus ordusunda tümgeneral rütbesinde görev yapan B. Ərəblinski'nin kızıdır.²⁹⁸¹ Sona Hanım'la ilgili yapılmış fazla bir araştırma yoktur fakat Sona Xanım'ın babası tarafından Rus hükümeti nezdinde imtiyazlı bir konuma

²⁹⁷⁹ Ordubadi, s. 280.

²⁹⁸⁰ Aladağ, s. 78.

²⁹⁸¹ <http://azhistorymuseum.gov.az/az/about/2>, (14.01.2023).

sahip olduğu aşıkardır. Sadece prens, han, bey ve emir kızlarının kabul edildiği Smolni Enstitüsüne Sona Hanım babası aracılığıyla kızlarını kabul edilmiştir.²⁹⁸²

Romanda ise Sona Xanım'ın ailesi orta halli bir burjuva ailesi olarak yansıtılır. Tağıyev, Sona Xanım'la evlenmek için babasına maddi olarak yardımda bulunmuştur. Sona Xanım ise işçileri aşağılayan, hizmetçilerine köle muamelesi yapan, kocasını aldatmaya meyilli bir kadın olarak romanda yer alır.

Şendrikovlar: Romanda Bakü'deki Menşevik hareketin liderleri olarak sunulan İlya ve Lev Şendrikov kardeşlerin, Azerbaycan tarihi açısından incelendiğinde Bolşeviklere karşı geldikleri, işçileri sadece iktisadi mücadeleye davet ettikleri görülmektedir.

1904 yılında Bakü Komitesinin Bolşeviklerin eline geçmesinden sonra Şendrikovlar ve Bolşevikler arasında büyük bir mücadele başlamıştır. Şendrikovlar, Bolşevikleri işçilerin iktisadi ihtiyaçlarına önem vermemekle suçlar. Onlara göre Bolşevikler bütün güçlerini siyasi meselelere yöneltmektedir. Şendrikovların Bolşeviklerle olan diğer bir mücadelesi de grevlerde işçilerin temsiliyle ilgilidir. Her iki grup, yapılan grevlerde işçiler adına söz sahibi olmak istemekte, grev sonunda elde edecek kazanımları kendilerine mal etmeyi amaçlamaktadır.

Aralık 1904 tarihindeki grevlerde Bolşevik Bakü Komitesinin sunmuş olduğu taleplerin 27 Aralık'ta işverenler tarafından kabul edilmesine rağmen Menşevik Şendrikovlar grevlerin devam edilmesi yönünde karar alır. Böylece Bolşeviklerin 27 Aralık'ta sunmuş olduğu taleplere ek talepler eklerler. Bu taleplerin de kabul edilmesi sonucunda Rusya işçi tarihindeki ilk kollektiv mukavele imzalanmış olur. Bu mukavele işçilerin önemli kazanımlar elde etmesini sağlamıştır ancak sonrasında Sovyet tarihçiliği bu başarıyı sadece Bolşeviklere mal etmiştir. 1906 yılında Şendrikovların petrol sanayicileriyle ve polisle temas halinde oldukları, aralarındaki rüşvet ağı ortaya çıkmıştır.²⁹⁸³

Romanda ise Şendrikovlar, bu tarihî verilere uygun bir şekilde yansıtılmıştır. Lev Şendrikov'un Tağıyev'le görüşmesine, Bolşeviklere karşı mücadele etmeleri için

²⁹⁸² Manaf Süleymanov, **Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim**, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2018, s. 152.

²⁹⁸³ Azərbaycan Tarixi, s. 97-98.

Tağıyev'den para desteği almalarına, aylardır süren grevleri bitirmek isteyen Bolşeviklere karşı grevlere devam edilmesini savunmalarına yer verilmiştir.

Gubernatör Nakaşidze: Romanda Bakü valisi olarak yer alan Nakaşidze, Bolşeviklere karşı düşmanca tavrı ve Ermeni-Müslüman çatışmalarında her iki tarafa karşı kışkırtıcı tutumuyla ön plana çıkar. Tağıyev'in evinde yapmış olduğu toplantılarda Müslüman Burjuvazisinden Bolşeviklere karşı yardım isterken onlara Ermenilere karşı hükümetin desteğini vadederek, Ermeni Lalayev'in evinde yapmış olduğu toplantıda aynı vaatleri onlara sunar. Nakaşidze'nin bu iki yüzlü tavrı aynı zamanda Çar rejiminin de Kafkas politikasını yansıtmaktadır.

Kafkasya'daki Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalarla ilgili yapılan araştırmalara bakıldığında Nakaşidze'nin bu ikili tutumuyla ilgili net bir bilgi yoktur. Nazim Mustafa, Nakaşidze gibi birçok Rus memurunun Ermenileri desteklemediği için Taşnaksütyun Partisi tarafından öldürüldüğünü dile getirir. Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine karşı giriştikleri katliamı örtbas etmek için olaylarla ilgili Rus yöneticileri suçladığını belirtir.²⁹⁸⁴ Çakmak ise Nakaşidze'nin Türklerle Ermeniler arasında Türkler aleyhine oluşan dengesizliği gidermeye çalıştığını bu yüzden Ermeniler tarafından öldürüldüğünü ifade eder.²⁹⁸⁵ Özçelik, Çar rejiminin, Güney Kafkasya'daki devrim hareketini önlemek ve karışıklığın devamını sağlamak amacıyla Ermeni saldırılarını teşvik ettiğini vurgular.²⁹⁸⁶

Romanda Nakaşidze, bir bombalama eylemi sonucu öldürülür. Bu eylemin kim ya da kimler tarafından gerçekleştirildiği dile getirilmemiştir. Oysaki eylemin Ermeni Taşnaksütyun Partisi tarafından üstlenildiği görülmektedir. Ordubadi'nin romanda bunu ifade etmemesi yine Sovyet rejiminin Ermeni yanlısı politikasıyla alakalıdır.

Əlimərdan Topçibaşev: Romanda Tağıyev'in en yakın adamlarından biri olan Əlimərdan Topçibaşev, Tağıyev'in Nakaşidze ile toplantılarında Tağıyev'e tercümanlık yapar. Topçibaşev romanda Rus emperyalizmini öven görüşleriyle ön plana çıkmıştır. Rus medeniyeti sayesinde Bakülü aydınların medenileştiğini, Rus menfaati üzerine

²⁹⁸⁴ Nazim Mustafa, Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26215>, (15.01.2023), s. 4.

²⁹⁸⁵ Mehmet Ali Çakmak, 19. Yüzyıldan I. Dünya Savaşına Kadar Kafkasya'da Türkler ve Ermeniler, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1470309>, (15.01.2023), s. 162.

²⁹⁸⁶ İsmail Özçelik, Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/368102>, (15.01.2023), s.

kurulmuş bir yönetimin Müslümanlar için daha uygun olduğunu iddia eder. Bolşevikler ve Taşnaklarla mücadele edilmesi gerektiğini savunur.

Ali Merdan Topçubaşı ise Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel tarihinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Zeynalabdin Tağıyev'in satın aldığı Kaspi gazetesinin 1898 yılından 1907 yılına kadar redaktörlüğünü yapmış²⁹⁸⁷, Tağıyev'in maddi destek verdiği 1905-1906 yılları arasında faaliyet gösteren Hayat gazetesinin ise imtiyaz sahipliğini üstlenmiştir.²⁹⁸⁸

Topçubaşı'nın 1918'de İstanbul'da kaleme aldığı "Azerbaycan'ın Teşekkülü" adlı eserinde romandakinin aksine Çarlık Rusya'sını Ruslaştırma ve baskı politikası izlediği için eleştirdiği görülmektedir.

Rusların Güney Kafkasya'daki bütün milletlere karşı keyfi bir idare uyguladığını, Kafkasya'nın bölgeye gönderilen Rus idareciler için rüşvet kaynağı olduğunu, bu tarz yöneticilerin bölgeye huzur yerine yıkım getirdiğini dile getirmiştir. Eserde Rusların nihai amacının Kafkasya'nın yerli halkını Ruslaştırmak olduğunu ifade eden Topçubaşı, Azerbaycan Türklerinin Müslüman olması sebebiyle diğer milletlere göre daha fazla baskı ve zulme uğradığını belirtir. Azerbaycan Türklerinin millî benliklerini geliştirmek amacıyla yapmak istedikleri her teşebbüsün Ruslar tarafından daha başlangıçta yok edildiğini vurgular. Eserinde Bolşeviklere de değinen Topçubaşı, Bolşeviklerin Ermeni Taşnaksütyun Partisi ile ittifak kurarak Bakü'yü nasıl işgal ettiklerini anlatır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesinin önemini dile getirir.²⁹⁸⁹

Tarihî gerçekler ışığında Ali Merdan Topçubaşı'nın romandaki Əlimərdan Topçibaşev karakterinin aksine Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunan, Rus yönetiminin uygulamış olduğu asimilasyon politikasını eleştiren bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin fevkalade yetkili elçisi olarak 1919 yılında İstanbul'da görevlendirilmiş, burada temaslarda bulunmuş, 1920 yılında

²⁹⁸⁷ Pirizade, s. 37-38.

²⁹⁸⁸ İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 2/2, 2013, s. 149.

²⁹⁸⁹ Oktay Bozan, Ali Merdan Topçubaşı'nın "Azerbaycan'ın Teşekkülü" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/18.pdf>, (16.01.2023), s. 451-452-453-454.

Azerbaycan adına Paris Barış Konferansı'na katılmıştır. Burada Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için İtilaf Devletleri ile birçok görüşme gerçekleştirmiştir.²⁹⁹⁰

Lado Ketsxoveli: Tiflis Bolşevikleri tarafından Bakü'ye gizli bir matbaa kurması için gönderilen Ketsxoveli, Bakü'de kurmuş olduğu bu matbaa sayesinde "Bridzola (Borba)" gazetesini çıkarmış, Bakülü Bolşeviklerin örgütlenmesinde öncülük etmiştir. Romanda Bakülü Bolşeviklerin lideri olarak gösterilen Ketsxoveli, 2 Eylül 1902 yılında tutuklanır, "Metex dustaqxanası"da 17 Ağustos 1903 tarihinde Çar askerleri tarafından öldürülür.²⁹⁹¹

Tarihî açıdan bakıldığında Lado'nun gizli matbaa işleriyle ilgilendiği, bu sayede Stalin'in inkılapla tanışmasını sağladığı görülmektedir.²⁹⁹² 1900 yılında Bakü'ye gelen Lado, burada "Bridzola" adlı gazeteyi çıkarmış, 1902 yılında ise tutuklanmıştır.²⁹⁹³

Romanda geçen diğer tarihî karakterler Musa Nağıyev ve Şəmsi Əsədullayev karakterleridir. Musa Nağıyev, 1914 yılında "Bakı Tacir Bankı"nın kurucularındandır. Kendi anonim şirketini kurmuş olan Şəmsi Esadullayev ise Bakü'deki petrol gelirlerinin yüzde altmışını elinde tutan Azerbaycan'ın yerli petrol sanayicilerinden biridir.²⁹⁹⁴

3.5.3.3. Simgesel Çözümleme

Romanda komünizm propagandası bazı simgeler aracılığıyla yapılmıştır. Romandaki bu simgelerin çözümlenmesi romanın ideolojik yapısının daha iyi bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bu aşamada öncelikle romanın ismine bakmak gerekmektedir. Roman 1897-1905 yılları arasında Bolşeviklerin Çar rejimine ve Bakü burjuvazisine karşı vermiş oldukları mücadeleyi anlatır. Bu mücadele esnasında Bolşevikler, karşılarında rejimin şiddet ve baskısını görürler. Bu sebeple yapılan bütün faaliyetler gizli bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu faaliyetlerin en önemlisi komünist yayınların yayımlanması

²⁹⁹⁰ Fatma Uygur, Bolşevik İhtilali Sürecinde Fransa'nın Kafkasya Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı'nın Diplomatik Mücadelesi, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/8-fatma-uygur.pdf>, (16.01.2023), s. 210-211.

²⁹⁹¹ Ordubadi, GB, s. 124.

²⁹⁹² Donald Rayfield, **Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him**, Random House Trade Paperbacks, New York, 2005, s. 13.

²⁹⁹³ Sarah Davies and James Harris, **Stalin: A New History**, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 37-38.

²⁹⁹⁴ Azərbaycan Tarixi, s. 62-63.

ve okunmasıdır. Çar rejiminin sansür politikası bu yayınların basılmasına, dağıtılmasına ve okunmasını izin vermez. Bunları yapan kişiler hemen tutuklanır.

Pavluşa ve arkadaşları bu konuları konuşmak ve bu yayınları okumak için kendilerine gizli bir yer ararlar. Rejimin dikkatini çekmemeleri gerekmektedir. Bu yüzden Bakü’de Lado Ketsxoveli önderliğinde gizli bir matbaa kurulur. Jenya, Tağıyev’in evinde kimliğini gizleyerek çalışır. Hem Teknikler Mektebi hem de gimnazyumda öğrencileri gizli bir şekilde örgütler. Pavluşa ile aralarındaki ilişki bile adı konmamış bir gizlilikte seyreder. Her şeyin gizlilikte yürütüldüğü Bakü şehri de Rusya’nın farklı yerlerinden gelen işçilerin ve sosyal demokratların gizli bir toplanma alanı gibidir. Bu sebeple romanın ismi “Gizli Bakı”dır.

Romanda diğer bir önemli simge kızıl bayraktır. İşçilerin 21 Nisan 1902 tarihinde “Bir Mayıs” yürüyüşü yapmak için Ermeni Kilisesi’nin önünde açılan kızıl bayrağın altında toplandıkları dile getirilir.²⁹⁹⁵ Yine romanın başka bir bölümünde kızıl bayrağın açılmasıyla birlikte işçiler toplanmaya ve slogan atmaya başlarlar. Bayraktarlar ellerindeki kızıl bayrakları on iki on üç kılıç yarası alınca bırakmak zorunda kalırlar.²⁹⁹⁶

Kızıl bayrak sosyalizmin simgesidir. Daha önce 1871’deki Paris İsyanı’nda Paris Komünü’nün simgesi olarak kullanılan kızıl bayrak, Rus Bolşevikleri tarafından da benimsenmiştir.²⁹⁹⁷ Dolayısıyla romanda işçilerin kızıl bayrak altında toplanmaları sosyalizmin işçiler arasındaki birleştirici özelliğini yansıtmaktadır.

Romanda siyah renk yas simgesi olarak kullanılmıştır. Vali Nakaşidze’nin cenazesinde Sona Xanım ve Tağıyev hem kendilerinin hem aile üyelerinin hem de evdeki hizmetçilerin kollarına Nakaşidze’ye duyulan matemin bir ifadesi olarak siyah bant takarlar.²⁹⁹⁸ Siyah renk ciddiyeti simgeler. Birçok ülke ve kültür için matem, korku, ölüm ve üzüntünün simgesidir.²⁹⁹⁹

²⁹⁹⁵ Ordubadi, GB, s. 66.

²⁹⁹⁶ Ordubadi, GB, s. 124.

²⁹⁹⁷ Volkan Yaraşır, “Geçmişteki gelecek:1871 Paris Komünü”, **SAV Katkı**, Özel Sayı, Mayıs 2021, s. 40.

²⁹⁹⁸ Ordubadi, GB, s. 272.

²⁹⁹⁹ Özge Mazlum, Rengin Kültürel Çağrışımları, <https://akademiye.org/tr/wp-content/uploads/2021/04/RENGIN-KULTUREL-CAGRISIMLARI.pdf#page=132>, s. 130.

“Gizli Bakı” romanında yer alan simgesel unsurlardan biri de romanın kahramanlarıdır. Roman sosyalist ideoloji doğrultusunda yazıldığı için roman kahramanları da sosyalizme ait kavramları simgelemektedir.

Jenya: Jenya, romanda hedefleri doğrultusunda yılmadan ilerleyen, önüne çıkan engelleri korkusuzca aşabilen Bolşevik kadını simgeler. Jenya’nın en önemli özelliği korkusuz olmasıdır.

Lado’nun kurmuş olduğu gizli matbaada çalıştığı sırada polis baskını gerçekleşir. Jenya soğukkanlı bir şekilde orada çalışan sıradan bir hizmetçi gibi davranarak baskından kurtulur. Lado’nun verdiği Batum’a gizli edebiyat yayınlarını götürme görevini gönüllü kabul eder. Bu görev için peşine takılan casusu kullanması, onunla Batum’a kadar yolculuk yapması onun korkusuzluğunun ve cesaretinin göstergesidir.

Jenya bütün gösteri ve yürüyüşlerde ön plandadır. İlk sloganı o atar. Gösteri esnasında polisle çatışmaktan çekinmez. Bu çatışma sırasında vali yardımcısına kaldırımdan söktüğü taşı atar ve vali yardımcısının yaralanmasına sebep olur.³⁰⁰⁰ Volçiye Vorota’daki mitingde Çar Kazaklarından korkup mitingden ayrılmayı teklif eden Vasya’ya “*Hər kəs bu səsi sənə kimi düşünsə, çəkilib getsə, daha burada kim qalar?*”³⁰⁰¹ diyerek Vasya’ya tepki gösterir.

Jenya, örgütçüdür. İşçileri, öğrencileri ve askerleri örgütleyerek onlara sınıf bilinci kazandırmayı hedefler. Onbaşı Vladimir Pavlov’la bu amaçla tanışır. Hazırlanmış olan Bolşevik bildirilerin Çar Kazakları arasında dağıtılmasını sağlar. Teknikler Mektebi ve Gimnazyumdaki öğrencileri örgütlemeye çalışır. Onlarla gizli bir şekilde Marksizm üzerine okumalar yapar.

Özgür bir kişiliğe sahiptir. Pavluşa’nın onu yaptığı tehlikeli faaliyetlerden dolayı uyarmasını “*Mən də sənə məsləhət görürəm ki, dostluğumuzun pozulmaması üçün mənim xüsusi işlərimə qarışma.*”³⁰⁰² diyerek umursamaz. Tağıyev’in evinde hizmetçi olarak çalışır. Bir yandan da bu evde elde ettiği bilgileri komitedeki arkadaşlarına iletir.

Sosyalist bir devrimin gerçekleşmesinde kadınları merkeze koyan Lenin’e göre, ne kadar demokratik olursa olsun hiçbir burjuva cumhuriyetinde kadın tam hak

³⁰⁰⁰ Ordubadi, GB, s. 96.

³⁰⁰¹ Ordubadi, GB, s. 111.

³⁰⁰² Ordubadi, GB, s. 38.

eşitliğine erişmiş değildir. Sosyalizm kadınlara bu eşitliği vadeder.³⁰⁰³ Bu eşitlikten hareketle Jenya, romandaki bütün faaliyetlerinde erkeklerden önce varlık gösterir.

Ayrapet: Romanda Ermeni bir karakter olarak yer alan Ayrapet, Bolşevik Ermenileri simgelemektedir. Romanda Ermeniler Kafkasya halkları içerisinde sınıf bilinci en yüksek, en medeni halklardan biri olarak gösterilmektedir. Onlardaki sınıf bilinci Azerbaycanlılardan daha yüksektir. Bu sebeple Ayrapet'in çırağı bir Azerbaycanlıdır. Ayrapet Ermeni olmasına rağmen Taşnakların yürütmüş olduğu siyasete karşıdır. Onları burjuvaziye sırtlarını dayamakla suçlar. Taşnak ve Hınçakların peşinden gitmek yerine Lenin'in yolundan gitmeyi savunur.

Əsgər ve Məmməd: Azərbaycan Türkü olan bu iki karakter, Bolşevik Azerbaycanlıları simgelemektedir. Pavluşa, Ayrapet ve Jenya ile çok yakın dostturlar.

Romanın başlarında Pavluşa'nın işçilerin dayanışması ve mücadelesi hakkında söylediklerini Əsgər'i tam olarak anlayamadığı görülmektedir. Bu durum Azerbaycanlı işçilerin sınıf ve mücadele bilincinin eksikliğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Romanın ilerleyen bölümlerinde Əsgər'in Menşevikler hakkında söyledikleri ise ondaki siyasi bilincin gelişimini göstermiştir. Bu gelişim aynı zamanda Azerbaycan işçilerinin de gelişimini simgelemektedir.

Sergey Vasiliç: Emektar ve yoksul işçi sınıfını simgeler. Sergey Vasiliç yıllarca Bakü'nün petrol kuyularında çalışmış, bütün emeğini petrol burjuvazisini sömürü altında heba etmiştir. Bunun sonucunda elde edebildiği birkaç tavuk, içinde bir masa ve üç beş sandalyenin olduğu küçük bir kulübedir. Sergey Vasiliç'in hayatı işçi sınıfının maruz kaldığı sömürünün de bir göstergesidir.

Vladimir Pavlov: Romanda köylü ve asker sınıfını simgeleyen Onbaşı Pavlov, Jenya'yla tanıştığı gün köydeki karısından gelen mektubu okur. Bu mektupta karısı Zina'nın yokluk içinde yaşadığı, toprak sahiplerinin istismarına maruz kaldığı görülmektedir. Onbaşı Pavlov zorla askere alındığı için karısı, çocuğunu doyurabilmek için toprak sahiplerinin evinde çalışmak zorunda kalmıştır.

Pavlov karakteri sayesinde Rusya'daki köylü sınıfının ve askerlerin içinde bulunmuş olduğu zor şartlar, toprak sahiplerinin köylüleri istismarı, Çar rejimin özellikle ordudaki düşük rütbeli askerlere bakış açısı gözler önüne serilmektedir.

³⁰⁰³ Lenin, KM, s. 223.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev: Tağıyev, romanda burjuva sınıfını simgelemektedir. İşçilerin en gaddar düşmanı olarak tanımlanan Tağıyev, fabrika ve müessese sahiplerinin işçiler üzerinde kurmuş olduğu baskı ve zorbalığın temsilcisidir.

Romanın geneline bakıldığında da anlatıcının bahsettiği gibi Hacı Zeynalabdin Tağıyev, işçi hareketinin düşmanı, Çar rejiminin sadık bir hizmetkarı olarak yansıtılmıştır. Kendi ekonomik çıkarları için işçilerin haklarını vermeyen, onları zor koşullar altında çalıştıran bir işveren olarak görülür.

Romanda Tağıyev üzerinden burjuvazinin ahlaksız, çıkarıcı, iki yüzlü yönü yansıtılır. Tağıyev, Çar rejimiyle iş birliği içindedir. Amacı Bakü'deki Bolşevik işçi hareketini engellemektir. Bolşevikler yüzünden fabrikasındaki işçilerin ahlaksızlaştığını düşünür.³⁰⁰⁴ Sadece hükümetle değil Menşevik Şendrikovlarla da iş birliği halindedir. Lev Şendrikov'a para karşılığında ondan Bolşeviklere karşı daha çok mücadele etmesini ister.³⁰⁰⁵

Kendi ekonomik çıkarını düşünerek hükümetin zeminini oluşturduğu Ermeni-Müslüman çatışmasını destekler. Bu sayede Bakü'deki Ermeni burjuvazisini ortadan kaldıracak ve piyasanın hâkimi olacaktır. Bu durum burjuvazinin çıkar mücadelesindeki gayrı insani yönde hareket ettiğinin bir göstergesidir.

Tağıyev'in işçilerin siyasi bilincinin yok etmek için fabrikasında bir mescit açtırması, bu mescitte günde üç vakit ezan okutup İmam Hüseyin taziyesi verdirmesi burjuvazinin dinî bir sömürü aracı olarak kullanmasına örnek teşkil etmektedir.

Tağıyev'in Sona Xanım henüz küçük yaşta iken Sona Xanım'ı dizlerinin üstüne oturtup öpmesi, burjuvazinin ahlaki kuralları hiçe sayan bir anlayışta olduğunu gösterir. Sona Xanım'a karşı yaşadığı aşk yüzünden Tağıyev, kurmuş olduğu entrikalarla onun nişanlısından ayrılmasına sebep olmuştur.³⁰⁰⁶

Sona Xanım: Tağıyev'in karısı olarak romanda yer alan Sona Xanım, burjuva kadını simgelemektedir. Romanda Sona Xanım'ın yaşam tarzı ayrıntılı bir şekilde sergilenmiştir. O, kendisini Orta Çağ'dan kalma saraylarda yaşayan sultanlarla kıyaslar. Onlar gibi olmaya çalışır. Bu sebeple Jenya, onun zengin ve ihtişamlı hayattan sıkılıp kendisini Harun Reşid dönemindeki yaşam şekline hapsedtiğini dile getirir.

³⁰⁰⁴ Ordubadi, GB, s. 142.

³⁰⁰⁵ Ordubadi, GB, s. 170-175.

³⁰⁰⁶ Ordubadi, GB, s. 189-192.

Jenya, burjuva kadınlarının toplumla ilgili görevlerini yerine getiremedikleri için zamanlarını akıl dışı şeylerle geçirdiğini ifade eder. Sona Xanım da tipik bir burjuva kadını olarak kocasının parasını harcamak için evinde Halife Harun Reşid'in karısı Zübeyde Hatun gibi giyinmeye çalışır, ona benzemek için Mixaylovski'den dersler alır.

Jenya, burjuva ailelerinin hayatlarının komik ve sıkıcı olduğunu düşünür. Orada her şeyin bir resmiyeti ve ölçüsü vardır. Bu resmiyet ve ölçü yüzünden burjuva kadını hayatın gerçek sorunlarıyla mücadele etmek yerine ne yiyeceğine ne giyeceğine ve nasıl süsleneceğine odaklanır.³⁰⁰⁷ Sona Xanım da Jenya'nın bahsettiği burjuva kadınları gibi süslenmeye ve giyinmeye büyük bir önem verir. Sırf bu iş için özel hizmetçileri vardır.

Kocasını Tağıyev gibi o da ahlaksızdır. Kocasını aldatmaya meyilli bir kadın olarak romanda yansıtılır. Mixaylovski'den buna yönelik kitaplar getirmesini ister. Okuduğu romanlarda bu tarz hikâyelerden etkilenir.

Nakaşidze: Çar rejimini simgelemektedir. Bolşeviklerin yok edilmesi için burjuvaziyle iş birliği içerisinde. İşçiler arasındaki dayanışmayı yok etmek ve Bolşevik yayılımını engellemek için Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmaların çıkmasına sebep olur.

³⁰⁰⁷ Ordubadi, GB, s. 269.

3.6. QILINC VƏ QƏLƏM

Memmed Səid Ordubadî'nin son tarixi romanı olan “Qılinc və Qələm” romanı iki cilt halinde yayımlanmışdır. Romanın birinci cildi 1946, ikinci cildi isə 1948 yılında okuyucularla buluşmuşdur.

1939 yılında kaleme alınan romanın ilk parçaları 1941 yılında “Revolyutsiya və Kultura” (İhtilal və Kültür) adlı dergide nəşredilmişdir. Eserini 1941 yılında Nizami'nin 800. yılı için düzenlenecek etkinlikler çerçevesinde nəşretmek isteyen Ordubadî, Sovyetler Birliğı'nin II. Dünya Savaşı'na katılmasından dolayı bunda muvaffak olamaz. Nizami'yi anma törenləri iptal edilmiş; roman, savaş bittikten sonra yayımlanmışdır.³⁰⁰⁸

Ordubadî, Nizamî devrinde Azərbaycan'daki siyasi gelişmeleri konu edinen “Qılinc və Qələm” romanını yazmadan önce 12. ve 13. yy Azərbaycan tarihini etraflı bir şekilde incelemiş, konuyla ilgili “Nizaminin Dövrü və Həyatı”³⁰⁰⁹, “XII Əsrdə Azərbaycan Ədəbiyyatı və Onun Şərq Klassik Ədəbiyyatına Tə'siri”³⁰¹⁰, “Böyük Şairin Yaşadığı Mühit”³⁰¹¹ gibi birçok makale yayımlamışdır.³⁰¹²

Sovyetler Birliğıne bağlı diğər Türk milletlerinde olduğu gibi Azərbaycan Türklərinə də tətbiq edilən keçmişini və tarixini unutturma cəhətlərinin dövlət eliylə yoğun bir şəkildə tətbiq olunduğı 30'lu və 40'lı illərdə bu əsərin 1946 yılında yayımlanması Azərbaycan'daki millî və mənəvi duyğuların yox olmaması adına yapılmış böyük bir xidmət nitəliğindədir.³⁰¹³

Roman Atabey Məhəmməd'in Məragə və Tebriz'i Ağ Süngər Əhməd'in elindən alması nəticəsində Gəncə Emiri Əmir İncə'nin əmriylə cəphədən Gəncə'yə döən əskərlərin hək tərəfindən qarşılanmasıyla başlar. Hək, Əmir'in bu əmrini yerinə gətirmiş olsa da isteksizdir. Qazanılan bu zəfər binlərcə Azərbaycanlının həyatına mäl olmuş. Hək, Atabeylər için savaşmaq isteməməktədir.

³⁰⁰⁸ Sadıkov, s. 156.

³⁰⁰⁹ Məmməd Səid Ordubadi, Nizaminin Dövrü və Həyatı, **Ədəbiyyat Gəzeti**, 22 Oktyabr, 1 Noyabr, 10 Dekabr 1939.

³⁰¹⁰ Məmməd Səid Ordubadi, XII Əsrdə Azərbaycan Ədəbiyyatı və Onun Şərq Klassik Ədəbiyyatına Tə'siri, **Ədəbiyyat Gəzeti**, No 6 (342), Bakı, 9 Mart 1943, s. 3.

³⁰¹¹ Məmməd Səid Ordubadi, Böyük Şairin Yaşadığı Mühit, **Ədəbiyyat Gəzeti**, 27 Noyabr, 5 Dekabr 1947.

³⁰¹² Axundlu, s. 42.

³⁰¹³ Ordubadi, s. 13.

Bu karşılama esnasında iki arkadaş İlyas³⁰¹⁴ ve Fəxrəddin halkın bu durumunun farkındadır. Binlerce Azərbaycanlının Atabəy Məhəmməd'in şəhsi çıkarları için hayatını kaybettiğini, Azərbaycan halkı savaşlarda öldükçe yerlerini Arap ve Fars nüfusunun aldığını düşünmektedirler. Azərbaycan'ın geleceğini kurtarmak için iki arkadaş ortak bir karar alırlar. Fəxrəddin kılıç ve mızrak işlerinde ustalaşacak, Nizami ise kalem işlerinde ilerleyecektir.

Kalem aklın, kılıç ise gücün simgesidir. Böylece romanda akıl ve gücün bir ittifakı söz konusudur. Nizami'ye göre bütün zaferlerin temelinde bu ittifakın sağlam olması yatar. Nitekim romanda Nizami, bilgisiz ve cahil olan insanların silahlarının zafer kazanamayacağını vurgular.³⁰¹⁵

Fəxrəddin Atabeylere karşı isyan fikrini savunur. Kuzey Azərbaycan'ın bağımsız olmasından yanadır. Nizami ise Atabeylere isyan edip bağımsız olabilmek için yeterli askeri gücün olması gerektiğini düşünür. Üstelik bu bağımsızlık Kuzey ve Güney'in ayrılması demektir. Azərbaycan'ın bütünlüğünü etmektedir. Bu sebeple Fəxrəddin'in bu fikrine katılmaz.

Gence Emiri, riyakâr, beceriksiz, korkak, kendi menfaatleri için halkına zulmeden bir yöneticidir. Onun yönetiminden rahatsız olan Gence halkı Nizami ve Fəxrəddin aracılığıyla onu Atabəy Məhəmməd'e şikâyet eder. Əmir İncə ise bu durumdan kurtulmak için kızı Qətibə'yi Atabəy Məhəmməd'le evlendirir. Qətibə ise Nizami'ye aşıktır fakat aşkına karşılık bulamaz. Bu yüzden ömür boyu Nizami'yi yok etmek için uğraşmaya yemin eder.

Əmir İncə'nin ülkenin çıkarlarından çok kendi çıkarlarını düşünerek kimi zaman Şirvanşahlara kimi zaman Halifeye yanaşması, bu yüzden ülkede Farsların ve Arapların daha çok söz hakkına sahip olması halkın isyanına sebep olur. Bu isyan sonucunda Əmir İncə, öldürülür.

Bunun üzerine Atabəy Məhəmməd, Gencelileri cezalandırmak için Gence üzerine sefere çıkar. Canpolad köyünde dinlendiği sırada bir suikasta uğrar. Bu suikasttan onu Gözəl adında bir kız kurtarır. Atabəy Məhəmməd kızın cesur ve açık sözlü olmasından çok etkilenir ve bu kızla evlenmek ister. Kızın ise tek şartı Atabəy'in

³⁰¹⁴ Nizami Gencevi'nin tam adı Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed'dir. Romanın başlarında İlyas ismiyle anılmıştır.

³⁰¹⁵ Sadıkov, s. 157.

Gence üzerine yapacağı seferden vazgeçmesidir. Atabəy, bunu kabul eder və Gözəl'le evlenir. Bu evlilikdən Atabəy'in Əbubəkr və Özbək adında iki oğlu olur.

Atabəy, Qətibə'dən olan oğlu Qütlüg'ün yerine Əbubəkr'i veliaht tayin eder. Qətibə bu durumu kabul etmez. Qətibə, Toğrul'a evlenmə vaadində bulunaraq Atabəy Məhəmməd'in ortadan kaldırılmasını ister və Atabəy Məhəmməd'i zehirleyərək öldürtür.

Atabəy'in kardeşi Qızıl Arslan atabeylik görevini üstlenir və ülkede ıslahatlar yapmaya başlar. Qızıl Arslan, akıllı, cesur, sanata önəm verən, ülkesinin və halkının çıkarlarını gözetən bir yöneticidir. Toğrul ise korkak, tahta sahip olmak için her şeyi göze alabilen, en büyük düşmanları Harzemşahlarla bile iş birliğı yapabilen bir yöneticidir. Sultan Toğrul və Qətibə bu ıslahatlardan rahatsızdır. Bir süre sonra Qızıl Arslan, Fəxrəddin və Nizami'nin desteğıyle Halife'ye başkaldırır və kendisini Toğrul'un yerine sultan ilan eder. Əbubəkr ise ülkenin veliahdı olur.

Qətibə, oğlu Qütlüg'ün veliaht olması və kendi siyasi hayallerini gerçəkləstirebilmek için Qızıl Arslan'ı suikast sonucunda Hüsameddin'e öldürtür. Hüsameddin, Qətibə'ye yıllardır aşık olan fakat bu aşkı sebebiyle Qətibə tərəfindən kullanılan bir komutandır. Qətibə onu da evlenmək vaadiyle kandırıp kendi kötü emellerinə alet etmektedir.

Qızıl Arslan'ın ölmesi sonucu, ülkede iktidar boşluğu oluşur. Azərbaycanlılar mecburen Toğrul'un tekrar tahta çıkmasını destekler. Toğrul'un tahta çıkmasıyla oğlunun veliaht olacağını, kendisininse ülkeyi Toğrul'la birlikte yöneteceğini düşünen Qətibə, Toğrul'la evlenmə kararı alır. Düşündən önce Toğrul'un, Fəxrəddin'in və Nizami'nin kadehlerine zehir katar. Düşün günü Hüsameddin'in bunu itiraf etmesi üzerine Qətibə zehri kendisi içerek intihar eder.

Toğrul'un yönetiminde olan ülke bir yandan Halife'nin bir yandan da Harzemşahların baskısı altındadır. Toğrul ise sarayında zevk və sefa peşindedir. Kuzen Azərbaycanlılar Toğrul'un sultanlığını kabul etmezler be Əbubəkr'i Azərbaycan'ın sultanı olarak kabul ederler. Bunun üzerine Toğrul, Azərbaycan üzerine sefere çıkar və Əbubəkr'le yapmış olduğu savaşı kaybeder. Qütlüg ise annesinin intikamını almak için Harzemşahlarla iş birliğı yaparak Toğrul'a saldırır və savaş sırasında onu öldürür. Böylece Irak Selçuklu Devleti, Harzemşahların eline geçer.

Qətibə'nin kardeşi Təliə ilə evli olan Əbubəkr, Kuzey Azərbaycan'ı Nizami və dayısı Fəxrəddin sayesinde yönetmeye başlamıştır. Təliə ilə çok mutlu bir hayat yaşayan Əbubəkr, Təliə'nin Qütlüğ tarafından öldürölmesiyle büyük bir acı yaşar ve kendini sarayında içki alemlerine verir. Ülke git gide zayıflamaya başlamıştır. Əbubəkr, Təliə'nin üzüntüsüne dayanıp ölür. Yerine kardeşi Özbək geçer fakat artık ona destek sağlayacak ne Nizami ne de Fəxrəddin vardır. Özbək Harzemşahlarla girmiş olduğı savaşı kaybeder ve Alıncak Kalesi'ne hapsedilir. Burada kardeşi Qütlüğ'le karşılaşır. Romanın iki kardeşin birbirine başlarından geçen olaylardan oluşan hikâyelerden oluştuğı anlaşılır.

3.6.1. Anlama Aşaması (İçkin Çözümleme)

3.6.1.1. Anlatının Bakış Açısı

Romanda Hâkim (Tanrısai) bakış açısı kullanılmıştır. Bu bakış açısına göre anlatıcı, üçüncü kişi ağzıyla olayları okuyucuya aktarır.

Anlatıcı tanrısai konumu sebebiyle hem anlatı içindeki karakterleri hem de okuyucuyu yönlendirebilir. Bu bakış açısı sayesinde romanda olaylar kimi zaman yakından, kimi zaman uzaktan sunulabileceğı gibi, kahramanların iç dünyasının yansıtılması sayesinde anlatıcı roman karakterlerinin fiziki ve ruhi yapıları konusunda okuyucuyu ikna edebilir.³⁰¹⁶

Qılinc və Qələm romanında tanrısai bakış açılı anlatıcı sayesinde karakterlerin düşünce dünyaları okuyucuya yansıtılmaktadır. Böylece okuyucu karakterlerin davranışlarının hangi şartlar altında gerçekleştiğini anlayabileceğı gibi karakterin bir sonraki adımında neler yapabileceğıne de hazırlıklı olur.

Örneğin roman kahramanlarında biri olan Hüsameddin Qətibə'ye aşiktir. Qatibə ile evlenmek uğruna Qətibə'nin her istediğini yapar. Atabəy Məhəmməd'e suikast düzenler, onu zehirletmeye çalışır, Qızıl Arslan'ı öldürür. Qətibə'ye olan zaafından dolayı Azerbaycan ordusuna karşı savaşır. Ancak zamanla bu yaptıklarından pişmanlık duymaya başlar.

³⁰¹⁶ Tekin, s.51.

Kendi kendine bir vicdan muhasebesi yapmaya başlayan Hüsaməddin'in dəyişimi, onun yaşadığı bu pişmanlık və içine düşüdüğü vicdan azabı hâkim bakiş açılı anlatıcı sayesinde okuyucuya hissettirilməyə çalışılmışdır.³⁰¹⁷ Nitekim Hüsaməddin, bu vicdan azabının sonrasinda Qətibə'nin planlarını bozmuş və onu ele vermişdir.³⁰¹⁸

Bu bakiş açısı sayesinde romanda geçen olayların gelişimi sonucunda ortaya çıkan heyecanın okuyucuya yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin romanın önemli kahramanlarından olan Fəxrəddin'in çevgan oyununu oynarken göstermiş olduğu mücadele esnasındaki gerilim ve heyecan anlatıcının ayrıntılı bir şekilde anlatımı sonucunda okuyucuya aktarılabilmıştır:

*Turanlılar yerlərindən sel kimi hərəkət etdilər. Onlar bir anda meydanı hindistanhlann əlindən aldılar. Hər tərəfdən: - mərhəbə turanlılar! Əhsən turanlılar! Afərin turanlılar! - səsi meydanı ağzına aldı. Atabəy Məhəmməd isə Fəxrəddinin iştirak edəcəyindən tamamilə ümidini kəsmişdi. Xüsusən azərbaycanlıların oyunda iştirak etməməsi xəlifənin qəlbində də şübhə oyandırma bilərdi. Atabəy Məhəmməd bunun üçün də rahatsız olur və oturduğu yerində ilan kimi qıvrılırdı. Bütün meydan sanki onun başına dolanırdı.*³⁰¹⁹

Görüldüğü gibi anlatıcı oyunun başlarında Fəxrəddin'in etkisiz kalması sonucunda Atabəy Məhəmməd'de oluşan gerilimi okuyucuya bu bakiş açısı sayesinde net bir şekilde sunmuşdur. Oyunun ilerleyen bölümlerinde yine bu oluşan gerilimi çözmək için Fəxrəddin'in oyuna dahil olaraq üstünlüğü ele geçirmesi ayrıntılı bir şekilde sunulmuşdur:

*Atabəy Məhəmməd əbləğ atı meydanda gördüyü zaman bütün kədərlerini unutdu və Fəxrəddin haqqında düşüncülərini başından ataraq bir anda qəlbi iki il əvvəl Kür qırağındakı geco müharibəsinə qayıtdı, o zaman unudulmaz bir igidlik göstərən qəhrəman Fəxrəddini Bağdadın oyun meydanında gördü. Atabəy ancaq Fəxrəddinin əlindəki çövkəyə və havada oynayan topa baxırdı. Topu heç vəchlə Fəxrəddinin çövkəsinə qurtarmaq mümkün deyildi. Turanlılar bütün qüvvələrini meydana sürsə də, Qarabağ atının önünə keçməyi bacarmırdılar.*³⁰²⁰

Okuyucu üzərində oluşturalan bu gerilim və heyecan Fəxrəddin'in oyunu kazanmasıyla son bulur. Anlatıcı Fəxrəddin karakterinin yeteneğini və kahramanlığını okuyucuya yansıtmak için bu olay üzerinden bir gerilim yaratmış, bu oluşan gerilimin

³⁰¹⁷ Məmməd Səid Ordubadi, **Qılınc və Qələm**, İkinci Hissə, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, (QQ2), ss.360-365.

³⁰¹⁸ Ordubadi, QQ2, s.366.

³⁰¹⁹ Ordubadi, QQ2, s.73.

³⁰²⁰ Ordubadi, QQ2, s.74.

çözümünü yine Fəxrəddin sayesinde okuyucuya aktarmıştır. Bu heyecanı okuyucuya yaşatmak için diğer karakterlerin düşüncelerine de yer vermiştir.

Örneğin, oyun bittikten sonra Atabəy Məhəmməd'in kalbinden geçen “*Görəsən, toz təbəqələrinin altında vuruşan azərbaycanlı qəhrəmanı nə işdədir?*”³⁰²¹ ifadəlerine yer veren anlatıcı, aynı düşüncelere Halife'nin kızlarının da sahip olduğunu aktarır.

Romandaki savaş sahnelerinin ayrıntılı bir şekilde anlatılarak okuyucunun bu savaşların içindeymiş gibi hissetmesi yine hâkim bakış açılı anlatıcının kullanılmasından kaynaklanmıştır. Qızıl Arslan'ın halifeyle olan savaşı buna örnek olarak gösterilebilir. Halifenin ordusuyla karşılaşan Qızıl Arslan'a bağlı Azərbaycan ordusuyla halife ordusu arasındaki taktiğe dayanan mücadele, Azərbaycan ordusunun adım adım Bağdat içlerinde ilerlemesi okuyucunun zihninde bu bakış açısı sayesinde kolayca canlanabilmektedir.³⁰²²

Esasen destan türünden romana geçmiş olan hâkim bakış açısının yazar tarafından “Qılınc və Qələm” romanında tercih edilmesinin sebebi yazarın 12-13. yy. Azərbaycan'ında gelişen hadiseleri Azərbaycanlıların vermiş olduğu bir bağımsızlık mücadelesi şeklinde değerlendirmesi ve bu mücadeleyi destansı bir biçimde okuyucuya aktarmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Böylece okuyucu bu tarihî süreçte yaşananları yazarın göstermek istediği pencereden daha net bir şekilde yorumlayacaktır.

3.6.1.2. Tasvir

Romanda kişi tasvirlerinde genellikle sübjektif bir bakış açısı kullanılmıştır. Karakterlerin psikolojik durumlarının fiziksel görünümüne etkisinin yansıtıldığı tasvirlerde tabiat unsurları da yer almıştır.

Rəna'nın, İlyas ile buluştukları sırada üzgün ve keyifsiz olması “*Qızın məhbub çöhrəsində bir kədər var idi.*” ifadəleriyle tasvir edilir. İlyas'la olan aralarındaki ilişkilerin gidişatı konusunda endişelidir. Onun bu psikolojik durumu “*Çöhrəsinin rəngi yağışdan çıxmış fəzanın qövs-qüzəhləri kimi rəngdən rəngə keçirdi. O, bahar buludu*

³⁰²¹ Ordubadi, QQ2, s. 75.

³⁰²² Ordubadi, QQ2, s. 187-188.

kimi dolmuşdu, yağmağa başlamasına az qalırdı.” şeklinde tabiat unsurlarından da yararlanılarak tasvir edilmiştir.³⁰²³

Kişi tasvirleri yapılırken, onların sosyal mevkilerini ön plana çıkarmak için kıyafet tasvirlerine de yer verilmiştir. Əmir İncə'nin kızı olan Qətibə'nin tasvirinde bu net bir şekilde görülür. Qətibə'nin başında kıymetli taşlardan oluşan altın bir tacın bulunduğunu ve farklı kumaşlardan oluşan bir kıyafet giydiğini tasvir eden anlatıcı, bu tasvirle onun sıradan bir insan olmadığını, toplumda önemli bir mevkide yer aldığını belirtmek istemektedir.³⁰²⁴

Karakterlerin toplumsal statüleri sadece kıyafet tasvirleriyle değil, karakterlerin yaşadıkları yerlerin tasvirlerinin yapılmasıyla da öne çıkarılmıştır. Örneğin Fəxrəddin, Dürrətülbağdad'ın yaşadığı yeri görünce büyük bir şaşkınlık yaşar. Çünkü bu yer çok ihtişamlı bir kasırdır. İçeri girdiğinde bambaşka bir alemdeymiş gibi hisseder. Bu şaşkınlığın sebebini anlatıcı, kasrın “*Binanın dörd tərəfi mərmər balkondan ibarət idi. Balkonun döşəməsi kəhrəbə daşlan, tavanlan isə əlvan qəndillər, avizələr və çilçıraqlar ilə bəzənmişdi.*”³⁰²⁵ şeklindeki tasvirini yaparak okuyucuya vermiştir.

Sonrasında kasrın içərisinin ayrıntılı bir şekilde tasviri yapılır. Okuyucuya sunulan bu tasvirlerin amacı Fəxrəddin'in Dürrətülbağdad'la ilgili düşüncələrinin ön hazırlığını yapmaktır. Kasrın içində geniş və uzun bir havuzun olduğu, bu havuzda səyahət üçün kiçik kayıkların bulunduğu diley getirilir. Havuzun digər tarafında limon, portakal və nar ağacları dikilidir. Limon ağaclarının arkasında Bağdat semələrini ziyarət edən selvi ağacları yer almaktadır.³⁰²⁶

Bu yapılan tasvirlerden sonra Fəxrəddin'in, Dürrətülbağdad'ın sıradan bir cariye olmadığı yargısı okuyucuya sunulur. Dürrətülbağdad'ın saray və toplum içərisində önemli bir mevkide olduğu, bu tasvirlerden hareketle Fəxrəddin'in nəzarində okuyucunun zihnində yer etməsi sağlanmışdır.

Yazar siyasi görüşünü aktarmak için kişi tasvirlerinden de yararlanır. Sosialist düşüncenin temelini oluşturan ırk ve millet kavramlarının önemsizliği, sınıf bilinci

³⁰²³ Məmməd Səid Ordubadi, Qılınç və Qələm, Birinci Hissə, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, (QQ1), s.

³⁰²⁴ Ordubadi, QQ1, s. 42.

³⁰²⁵ Ordubadi, QQ2, s. 34.

³⁰²⁶ Ordubadi, QQ2, s. 34.

içerisinde insanların din, dil ve ırk gözetmeksizin bir arada yaşayabileceği anlayışı Qətibə'nin təsvir edilməsiylə ortaya çıkmaktadır.

Qətibə'nin təsviri “*Qətibə gözəl idi; onda türklükdən qara saçlar, ərəblikdən təbəssümlü gözlər, rumluluqdan ağlı-qırmızılı yanaqlar ən gözə çarpacaq cəhətlərdən idi.*”³⁰²⁷ ifadələriylə yapılırken ondaki güzelliğin səbəbi köken olaraq fərqli ırqların qarışımından olmasına bağlanmaktadır. Yine bu təsvirlərdə Qətibə'nin giymiş olduğu kiyafətlərin, takmış olduğu mücevheratın ayrıntılı bir şəkildə anlatılması onun güzelliğini ön plana çıxarmaq amacılığıdır. Ceketinin belində elmas və yakutlarla süslü bir kəmərdə vardır. Ceketinin yakasında isə zümrüt və zəbərcət düğmələri, alından saçlarına saçılan badəm şəkilli elmas toka, incə topluqlarında inci halhəllər bulunmaktadır.

Dış çəvrenin təsviri karakterlərin ruh halleriylə bağlantılı bir şəkildə yapılmışdır. Dilşad'ın Fəxrəddin ilə buluşmadan əvvəlki kəamsar ruh hali dış çəvrenin təsvirinə yansır. Dilşad, kendisinin bir cariyə olduğu için Fəxrəddin'in onunla evlənmək istemeyeceğini düşünməkdə, cariyə olmaktan utanmaktadır. Bu kəamsar düşüncələrlə Fəxrəddin'le buluşmaya giderken dış çəvrenin təsvirini yapan anlatıcı, gecə karanlığında kırmızı gülün, havuzun sularının, havuzdakı aslan heykəllərinin bile kapkara olduğunu dile getirir.³⁰²⁸

Aynı durumu iç mekân təsvirlərində də görmək mümkündür. Əmir İnanç siyasi məsələlərdən dolayı sıkıntılıdır. Ne yapacağını bilmez, sürekli düşüncəlidir. Onun bu sıkıntılı ruh halinə uyğun olaraq sarayın iç təsviri “*Yüzlərcə cariyələrin qəhqəhələrindən titrəyən mərmər sütunlar indi xarabə qəbirlər üzərində quruyub qalan məzar daşları kimi qəmgin- qəmgin baxırdı.*”³⁰²⁹ ifadələriylə yapılmışdır.

İç mekân təsvirlərinin karakterlərin ruhsal durumlarıylə paralellik arz etdiyinə başqa bir nüsxə, Qətibə'nin yataq odasının təsviridir. Atabəy'in ikinci əşi Gözəl'dən olan uşaqları adına ziyafət vermesini kışkıran Qətibə bu durumu kabullenəmez. Yaşadığı bu kışkırançlıq yüzündən uyuyamaz. Bu durum “*Onun yuxusu bir tikan olub göz bəbəklərini deşirdi.*” ifadələriylə dile getirilir. Qətibə'də oluştan ruhsal bunalım

³⁰²⁷ Ordubadi, QQ1, s.48.

³⁰²⁸ Ordubadi, QQ1, s.60.

³⁰²⁹ Ordubadi, QQ1, s.65.

“Başı üstündə yanan şamların hər birisi bir ilan şəkli alıb onun yorğan-döşəyinə atılmaq istəyirdi.” şeklinde yapılan tasvirle aktarılmıştır.³⁰³⁰

Buna benzer bir tasvir de tabiat olayları için yapılmıştır. Əbubəkr'in karısı Təliə'nin öldürülmesinden sonra içine düştüğü kederli durum, yaşadığı ayrılık acısı tabiattaki nesnelerin tasvirinde de yer alır. Əbubəkr, sarayın penceresinden dışarıya bakarken *“Təbrizin üfüqləri hökmdarın qəlbi qədər kədərli idi.”* ifadəlerine yer verilmiştir.

Bu tasvirle Əbubəkr'in yaşamış olduğu acı Tebriz'in ufuklarının görünümüne yansıtılmıştır. Devamında ağacların üzerine düşən yağmur damlalarının ağacların yapraklarına değip onları yere düşürdüğünden bahsedilir. Hava kapalı ve yağmurludur, güneş yoktur. Dolayısıyla tasvir edilen manzara iç bunaltıcı, gri bir manzaradır. Böylelikle Əbubəkr'in ruh hali tasvir üzerinden yansıtılmış olur. *“Pəncərənin qabağındakı ağacda qalmış heyvalar bir hicran xəstəsinin çöhrəsi kimi baxanları kədərləndirirdi.”* ifadesiyle devam eden tasvirde ayvaların hicranlı bir hastaya benzetilmesi aslında karısının özlemine çeken, ondan ayrı kalmanın kederini yaşayan Əbubəkr'in iç dünyasının aktarımıdır.³⁰³¹

Başka bir tabiat tasvirinde ise yine sonbahar mevsiminin vermiş olduğu o karamsar hava *“Payız idi. Yaşıl yarpaqların rəngi ölümə gülən və son dəqiqələrini keçirən bir xəstənin yanaqları kimi saralırdı.”*³⁰³² ifadəleriyle yansıtılmıştır.

Tasvirin bu kadar karamsar bir şekilde yapılmasının başka bir nedeni, Atabəy Məhəmməd'in Gence üzerine yapacak olduğu seferdir. Atabəy, Gence halkını cezalandırmak için Kuzey Azərbaycan üzerine ordusuyla Tebriz'den harekete geçer. İki Azərbaycan halkının savaşıması, birbirlerini kırması üzüntü vericidir. Tasvir bu üzüntüyü yansıtma açısından da önemlidir.

Tabiat tasvirlerinin genelinde kişileştirme yapılarak okuyucuya olayların gidişatıyla ilgili ipuçları verilmiştir. Hacı Müfid'in Dilşad'a kurmuş olduğu tuzaktan ve Dilşad'ı kandırmasından önce *“On dörd gecəlik ay, bu xəyanəti görməmək üçün başını*

³⁰³⁰ Ordubadi, QQ2, s. 90.

³⁰³¹ Ordubadi, QQ2, s. 407.

³⁰³² Ordubadi, QQ1, s. 319.

qara buludların yorğanına çəkib gizlənmək istəyirdi.”³⁰³³ ifadələriylə yapılan tabiat tasviri buna örnek göstərilə bilər.

Tasvire baxıldığında anlatıcı, olayın öncesində bir ihanətin olacağını, bu ihanəti ay və yıldızların bile görmək istemediyini dile getirir. Sonrasında ihanətin ne olduğu Hacı Müfid və Dilşad arasında geçen diyaloglardan anlaşılmış olur.

Benzer bir təsvir romanın ikinci cildində də görülməkdədir. Romanda Hamedan şəhərinin İldenizlərin başkenti olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İldenizlər içindəki siyasi çekişmənin, entrikaların kaynağı da bu şəhər olaraq yansıtılır. Bu yüzden anlatıcı, şəhərin bu yönünü vurğulamaq üçün onu fitnələr, macəra və fəsadlar yuvası olaraq təsvir edir: *“Axşam deyildi, lakin günəş kinlər, fitnələr, macərə və fəsadlar yuvası olan bu şəhəri işıqdan məhrum etmək üçün Əlvənd dağının arxasında durub düşünürdü.*”³⁰³⁴

Romanda Hamedan şəhərində böyük bir fırtınanın baş göstərdiyi dile getirilir.. Öncəliklə *“Mühakimə başlandı, təbiətin orduları hücumə keçdi. Dolu danələri göydə partlayan minlərcə mərmilərin parçalan kimi şəhərin üzərinə tökülürdü.”* ifadələriylə bu fırtınayla ilgili bir təsvirə yer verilir. Fırtına sonucu şəhər seller altında kalmışdır. Devamında *“Maşannıd çayı da Qətibənin kinli qəlbi kimi qabarmağa başladı və bir anda təbiətin palçıqdan ibarət olan yorğanını Fərvər bağlarının üstünə çəkdi.”* şəklində yapılan təsvirdə Maşannıd Çayı’nın yüksəlməsi Qətibə’nin kalbinin kötülüğüne bənzətilmiş, böylece Qətibə’nin kişilik özellikləriylə oluşan bu fəlakət ilişkiləndirilmişdir.³⁰³⁵ Ayrıca, Qətibə’nin Fəxrəddin’e qarşı kuracağı komplo öncesində şəhərin bu şəkildə təsvir edilməsi, təbiət olaylarının təsvirlərinin romandakı olaylarla bağlantılı olduğunun bir göstərgesidir.

Bəzi təbiət təsvirlərində dönəmin qadın və kişi arasındakı ilişkileri belirleyen dinî kuralların toplum həyatındakı yansımasını görmək mümkündür. *“İşvəkar qadınlar kimi üzünün bir tərəfini göstərən ay da mavi havada gəzdiyi zaman su üzərində üzən yarımçıq qarpız qabığını təsvir edirdi.*”³⁰³⁶ təsviriylə ay, yüzünün bir tərəfini göstərən işvəli qadınlara bənzətilmişdir. Böylece toplumda qadının İslami kurallar doğrultusunda yüzü örtülü bir şəkildə gəzdiyi, yəncı bir erkekle iletişim halindəyken yüzünü

³⁰³³ Ordubadi, QQ1, s. 174.

³⁰³⁴ Ordubadi, QQ2, s. 282.

³⁰³⁵ Ordubadi, QQ2, s. 282.

³⁰³⁶ Ordubadi, QQ1, s. 108.

göstermemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Kadın erkekten hoşlandığında erkeği etkilemek için erkeğe yüzünün bir kısmını gösterdiğinde işveli ya da cilveli olarak nitelendirilir.

Başka bir tasvirde ise İslam dinindeki mahrem ve namahrem kavramlarına gönderme yapılmaktadır. “*Ay dağın başından naməhrəm qadına baxan kişilər kimi başını uzadıb Hüsaməddinin ordusu döşən qərargaha boylanırdı.*”³⁰³⁷ ifadelerinin kullanıldığı bu tasvirde ay, namahrem kadınlara bakan erkeklere benzetilmiştir. İslamiyet’te bir erkeğin annesi, kız kardeşi ve karısı dışındaki bütün kadınlar erkek için namahremdir. Bu namahrem kadınlarla erkeklerin yüz yüze iletişim kurması dinî açıdan doğru değildir ve bu durum toplum içerisinde hoş karşılanmaz. Bu sebeple gerek toplu ibadetlerde gerekse düğün gibi toplu eğlencelerde kadınlar ve erkekler ayrı yerlerde bulunurlar. Bazı erkeklerin bu toplanmalarda diğer kadınları görmek istemeleri sonucunda yapmış oldukları davranış şekilleri bu tasvirle anlaşılmaktadır.

Romanda olayların geçtiği 12. ve 13. yüzyıllarda Bağdat şehri siyasi ve kültürel anlamda önemli bir şehir konumundadır. Şehir, güzelliği ve kültürel dokusuyla o dönem için dünyada büyük bir üne sahiptir. Şehrin bu özelliğini yansıtmak için şehirle ilgili tasvirlerle de yer verilmiştir. Bu tasvirlerde dikkat çeken unsurlardan bir tanesi şarap ve kadeh ifadelerinin geçmesidir.

Şarap, her ne kadar İslam toplumlarında yasaklı bir içki olmuş olsa bile özellikle Divan şiirinde sıkça kendisine yer verilmiş, divan şiirinde aşkı, muhabbeti ve sevdayı anlatmak için mecaz unsur olarak kullanılmıştır.³⁰³⁸ “*Pəncərələrdən və sərv ağaclarının dalısından yelkən üzərinə düşən işıqlar nəticəsində şərabla dolu piyalələridə əlvan yarpaqların şəkli rəqs edir və şəraba təzə bir rəng bəxş edirdi.*”³⁰³⁹ şeklinde yapılan tasvirde şarap kelimesinin bu özelliği dikkate alınmıştır.

Şehirle ilgili yapılan tasvirlerde saray tasvirlerine sıkça yer verildiği göze çarpar. Dönemin yöneticilerinin yaşadıkları sarayların ihtişamını anlatmak için bu sarayların tasvirlerine başvurulmuştur. Azerbaycan heyetinin Cafer Kasrı’yla ilgili izlenimleri, “*Onlar ipək xalçalar döşənmiş aynalı pilləkənlərdən yuxarı çıxıb, əlvan rəngli*

³⁰³⁷ Ordubadi, QQ1, s. 313-314.

³⁰³⁸ Muhammet Nur Doğan, Divan Şiirinde “Şarap” Metaforları, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/158237>, (15.10.2023), s. 67.

³⁰³⁹ Ordubadi, QQ2, s. 29.

kəhrəbalarla döşənmiş və qızıl avizələrlə bəzənmiş böyük salona girdilər.”³⁰⁴⁰ təsviriylə dile getirilmişdir.

Halife Nəsirəddinbillah’a Qızıl Arslan tərəfindən göndərilən heyət Halife’nin sarayına daxil olurken romanda sarayın bölümlərinin ayrıntılı bir təsviri yapılmışdır. Heyyyətkilərin diqqətini sarayın salonunda serili olan bir halı çeker. Halı üzərində yürürkən kendilərini ağacları patikaların arasından, çayların və çeşmələrin üzərindən keçiyormuş kimi hissetmələri “Onlar fərşin üzərində yeridikləri vaxt xiyabanlardan axan çayların və bulaqların üzərindən keçib getdiklərini düşünürdülər.”³⁰⁴¹ təsviriylə aktarılır. Təsvirin davamında verandanın tavanının üç böyük kubbedən oluştuğu, bunların hər birinin üç böyük sütun üzərinə kurulduğu dile getirilmişdir.

Bu saray içi təsvirlərdən anlaşıldığı üzərə dönəmin yöneticiləri için şiir sanatı önemli bir yer tutmaktadır. Sarayın duvarlarına altın suyuyla çizilən çöl və dəniz heyvanlarının rəsmlərinin arasına şiirlər və bilgi verici sözlərin yazılması “*Divarlarına qızıl suyu ilə nəfis bir surətdə səhra və dəniz heyvanlarının şəkli nəqş edilmişdi. Eyvanın hər yerinə san ipək fərşlər döşənmişdi.*”³⁰⁴² təsviriylə anlatılır.

Romanda halifələr zəvk və səfaya düşkün, dövlət işlərindən anlamayan, haldan uzaq, kendi çıxarlarını düşünen, haldın fəkirliyinə rağmen zənginlik, lüks və şatafat içində yaşayan kişilər olaraq tanıtılır. Halifələrin yaşadıkları saraylar da onların bu zənginlik və lüks tutkusunu yansıtmak amacıyla buna uyğun bir şəkildə təsvir edilir. Heyətin geçtiği salonda bulunan köpəklərin altından tasmalara sahib olması, duvarlara altın suyu ilə rəsmlər çizilməsi, halifənin geyimindəki lüksün sərgilənməsi buna örnektir:

*Xəlifə yumşaq balıqlarla düzəlmiş zinətli bir taxtın üstündə bardaş qurub oturmuşdu; taxtın iki tərəfində xəlifənin iki nəfər sevimli kənizi durub xəlifəyə yelpik çəkirdi. Bunların arxasında isə çiyinlərində qılıncları iki nəfər əsgər dayanmışdı. Xəlifə, adəti üzrə, elçiləri qəbul etməyə məxsus paltarlarını geymişdi. Başına qoyduğu çox zərif və üstünə yaşıl ipək sarınmış papağın yanlarına xəz tutulmuşdu. Yaşıl sağıın üstündən bir neçə təsbeh incilər və cavahirlər salınmışdı. Baş örtüsünün qarşısına almaz, yaqut və incilərdən düzülmüş bir cıqqa taxılmışdı. Buna görə də xəlifəyə tərəf baxıldığı zaman başında bir tovuz quşu oturduğu zənn olunurdu. Cıqqanın ortasında quş yumurtası böyüklüyündə üç məşhur və qiymətli daş parlayırdı. Xəlifə üstünə qara əba salmışdı.*³⁰⁴³

³⁰⁴⁰ Ordubadi, QQ2, s. 19.

³⁰⁴¹ Ordubadi, QQ2, s. 182.

³⁰⁴² Ordubadi, QQ2, s. 182.

³⁰⁴³ Ordubadi, QQ2, s. 183.

3.6.1.3. Mektup Tekniği

Tarihî romanlarda mektup yöntemine sıkça yer verilmektedir. Bu romanda da bu yöntem oldukça sık kullanılmıştır. Romanın 12. ve 13. yy. arasında geçmesinden dolayı roman kahramanlarının birbirleriyle haberleşmek ve iletişime geçmek için mektup türüne başvurdukları görülmektedir. Kahramanlar, birbirlerine karşı duydukları hislerini, aralarındaki önemli devlet meseleleriyle ilgili fikirlerini mektup aracılığıyla paylaşmaktadırlar. Qətibə'nin Nizami'ye yazdığı mektup da bunlardan biridir.

Qətibə, Nizami'yle karşılaştıktan sonra ondan çok etkilenmiş ve sürekli onunla görüşmek istemiştir. Ona karşı duyduğu bu yoğun hisler sonucunda Əmir İncə tarafından kurulan mahkemede Nizami'yi korumak için yer aldığını belirten bir mektup yazmıştır. Mektubuna “*Qəhrəman və şair!*”³⁰⁴⁴ hitabıyla başlayan Qətibə, Nizami ile sık sık görüşmek istediğini, onun şiirlerini günde birkaç defa okuduğunu dile getirmiştir.

Romanda Şirvanşah Hakani Əbülmüzəffər, Nizami'yi kendi sarayına davet etmek için ona bir mektup göndermiştir. Mektupta Nizami'nin şiirlerinden çok etkilendiğini dile getiren Əbülmüzəffər, Azərbaycan halkının bağımsızlık konusunda eskisi gibi mücadeleci olmadığını “*Hazırda Aran və hətta Cənubi Azərbaycan belə hadisələr yuvasına dönmüşdür. Aranlılar və ümumiyyətlə azərbaycanlılar 515-ci illərdəki azərbaycanlılar olsaydılar, vəziyyət məni heç də düşündürməzdi.*”³⁰⁴⁵ ifadelerini kullanarak aktarır. Mektupta Nizami'ye karşı bir suikastın gerçekleştirilebileceğini, Nizami'nin dikkatli olmasını söyler.

Mektup yöntemi romanda siyasi kararların alınmasında da etkili olmuştur. Eldəniz Sultanı Atabəy Məhəmməd'in Bəhram Şah ile yaptığı savaşta mağlup olacağını düşünen Əmir İncə, Azərbaycan'a bağlı olan Aran topraklarını vergi vermek koşuluyla Şirvanşahlara bağlamak istemektedir. Veziri Toxtamış buna karşı çıkar. Çünkü Toxtamış'ın kardeşi Əmir Qaraquş'un göndermiş olduğu mektuba göre savaşın galibi Atabəy olacaktır. Bəhram Şah savaşı kazanamayacağını anlayıp barış için masaya

³⁰⁴⁴ Ordubadi, QQ1, s.39.

³⁰⁴⁵ Ordubadi, QQ1, s.54.

oturmuşdur. Bu mektup sayəsində Əmir İncə, Şirvanşahlarla ilgili düşüncəsindən vazgeçmişdir:

Böyük qardaşım Toxtamış!

*Məktubunun cavabını çox sürətlə yazdım. Bəhrəm şah Bərdəsinin mühasirə xəttini yarmağa və Atabəy Məhəmmədə qalib gəlməyə müvəffəq olmayacaqdır, çünki Məlik Muəyyəd artıq Xorasandan qoşun və zəxirə göndərməkdən boyun qaçırmamışdır. Artıq onlar İraq ilə düşmənçiliyin davam etdirilməsindən bir mənfəət gözləyirlər Buna görə də məktub göndərərək Bəhrəm şahın sülh əqidəsi üçün zəminə hazırlanmasını məsləhət görürlər.*³⁰⁴⁶

Qızıl Arslan ilə Nizami arasındakı fikir alışverişləri yine mektup yöntemiylə yapılmaktadır. Qızıl Arslan, Nizami'ye din və devlet işlərinin nasıl yürütölmesiylə ilgili fikirlerini bildirir. Qızıl Arslan'a görə Kuran'la hökumət değıl sadece din yönetilebilir. Din adamları isə buna engel olmaqta, Kuran toplumsal konulardakı iptidailiğini gizlemeye çalıştıkları mektupta geçen “*Ruhanilər Quranın həyati məsələlərdə olan ibtidailiyini gizlətmək istədikləri üçün onu anlaşılmaz bir şəkllə salmağa və onun adı ünsürlərinin belə xariqülədilik vermeye çalışırlar.*”³⁰⁴⁷ ifadələrlə dile getirilmişdir.

Romanda Səba Xanım'ın səbəbiyyət verdiğı kötü olayların birçoğı onun yazmış olduğı mektuplar aracılığıyla gerçəkleşir. Fəxrəddin'dən intikam almak amacıyla Fəxrəddin'e Dilşad'ın ağzından bir mektup yazar. “*Bu məktub adı Dilşad, özü nəşad olan bir cariyədən sevgisi və eşqi molum olmayan bir qəhrəmana yazılır.*”³⁰⁴⁸ ifadələrinin kullanıldığı bu mektupta Səba Xanım Fəxrəddin'dən kendisiylə buluşmasını ister.

Fəxrəddin, Qətibə'nin Toğrul'un adamları aracılığıyla Nizami'ye bir suikast hazırlığı içinde olduğunu öğrenir. Bu suikastı Nizami'ye bir mektupla bildirir. Mektupta Nizami'nin öldürölmesi için Toğrul'un kâtibi Əbülqədir'in, onun has hizmetçisi Cəməda və Mülhüm'ün görevlendirildiğı yazılıdır.³⁰⁴⁹

³⁰⁴⁶ Ordubadi, QQ1, s. 75.

³⁰⁴⁷ Ordubadi, QQ2, s. 158.

³⁰⁴⁸ Ordubadi, QQ1, s. 103.

³⁰⁴⁹ Ordubadi, QQ2, s. 56.

3.6.1.4. Özetleme

Romanda gereksiz ayrıntılara girip okuyucuyu sıkmamak için romanın bazı bölümlerinde özetleme yönteminin yapıldığı görülmektedir.

Bunlardan ilki romanın giriş bölümü olan “*Xərabat*” bölümünde Azərbaycan’ın siyasi durumuyla ilgili kısa bir özet bilgilendirme yapılmıştır. Azərbaycan hâkimi Şəmsəddin Ekdəniz’in öldüğü yerine oğlu Atabəy Məhəmməd’in geçtiği dile getirilir. Atabəy’in iş başına geçer geçmez Azərbaycanlılara seferberliyə çağırdığı bu sayede Məraga və Təbriz’i Ağ Süngər Əhməd’in elinden aldığı anlatılır.³⁰⁵⁰

Romanın ikinci cildinde “*XII Əsrin Yarısında Azərbaycan*” adlı bölümde Azərbaycan’da 12. yy’da gelişen siyasi olaylar hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Halife bayrağı altında hükümet süren hükümdarların en kuvvetlisinin Atabeyler, onların en büyük rakibinin ise Sultan Ələddin Təkiş yönetimindeki Harzəməşahlar olduğu dile getirilir. Sultan Təkiş’in Halife’yi etkisi altına almak için Bağdat’a ulaşmaya çalıştığı fakat Atabeylerin buna engel türettiği anlatılır. Atabeylerin istedikleri zaman Bağdat’ı işgal edebildikleri ve isteklerini Halife’ye dikte ettirebildikleri ifade edilir. Selahəttin Eyyubi’nin Haçlı Seferleri’yle meşgul olması Atabeylerin Halife’yi kontrol altında tutmasına kolaylık sağlamıştır.³⁰⁵¹

Atabeylerin sadece siyasi anlamda değil Doğu’nun ekonomik anlamda anahtarını da ellerinde bulundurmaktadırlar. İstedikleri zaman ticaret yollarını kapatıp kendilerine rakip olarak gördükleri ülkeleri ekonomik anlamda sıkıntıya sokabilmekte, Orta Asya’daki ülkelerin Bağdat ve Hindistan ile alakaya girmelerini engelleyebilmektedirler. Bu sebeple bu devletler ortak hareket ederek Hamedan’ı Atabeylerin elinden almak için mücadele sarf etmiş, kanlı çarpışmalar neticesinde Azərbaycanlılar bu devletlerin emellerine ulaşmasına mâni olmuştur.³⁰⁵²

Diğer bir özetleme yine romanın ikinci cildinde “*1140-1225*” adlı son bölümde yapılmıştır. Bu bölümde 1140 ve 1225 yılları arasında Azərbaycan’da yaşanan siyasi olaylardan kısaca bahsedilmektedir. Hanımı Təliə oldükten sonra Nüsrətəddin

³⁰⁵⁰ Ordubadi, QQ1, s. 15.

³⁰⁵¹ Ordubadi, QQ1, s. 95.

³⁰⁵² Ordubadi, QQ1, s. 96.

Əbubəkr'in ülkenin idaresini vezirlərinə bıraktığı, kendisine içkiyə verdiği, bu yüzden de Azərbaycan'ın sınırlarının gət gide küçüldüğü dile getirilir.

Bu dövəmdə Meraga hâkimi Qara Sunqar ilə Erdebil hâkimi Müzəffərəddin arasında Azərbaycan'ı işgal etmək için bir ittifaq oluşturulmuştur. Fəxrəddin və Əlaəddin artık yoktur. Nizami isə hayata veda etmiştir. Əbubəkr, bu ittifaqa karşı Hamedan hâkimi Aydoğmuş'tan yardım istemiş, onun yardımıyla Qara Sunqar'la savaşımayı göze almış fakat yine de Azərbaycan'ı eski sınırlarına kavuşturamamıştır. Qara Sunqar öldükten sonra Əbubəkr, Meraga və Ravanduz dışındaki bütün kaleleri ele geçirmiş, buna rağmen içki içmekten kendini alıkoymamıştır. Təliə'nin ölümünün vermiş olduğu acıyla hastalanmış və ölmüştür.³⁰⁵³

3.6.1.5. Geriye Dönüş

Geriye dönüş tekniği sayesinde romanda karakterlərin ruh hallerinin və olayların sebeplerinin açıklığa kavuşması sağlanır.

Nizami ilə Rəna'nın nasıl tanıştığı geriye dönüş tekniğiylə verilmiştir. Rəna ilə her zaman buluştuqları çayın kenarına giden Nizami, burada Rəna'yı beklərkən onunla tanıştığı ilk günü hatırlar. Rəna'yla tanıştıqları günkü ilk diyalogları bu yöntemle okuyucuya sunulur:

*Keçmiş. İlyasın gözü qarşısında canlandı:
Çaydan heyvanlı və heyvansızların hamısı keçmişdi. O tərəfdə yalnız gənc
bir qız qalmışdı, o öz şeylərini çaydan keçirə bilmədiyindən ələcsiz qalıb
ağlayırdı. Qızın bu ağır vəziyyəti İlyasa toxundu, o dərhal çayın o biri sahilinə
keçib qıza dedi:*

- Ağlama! Mən sənin şeylərini sudan keçirməyə gəlmişəm.

Qız gözünün yaşını silərək İlyasa dedi:

- Səzə zəhmət olmazmı?!³⁰⁵⁴

Romanda Dürrətülbağdad'ın başından keçənlər də geriye dönüş tekniğiylə anlatılmışdır. Dürrətülbağdad Fəxrəddin'le Dicle nehrində gəmi səyahətindəyken bir şarkı söyler. Gəmiçi onun sesindən onun məşhur Bağdat'ın incisi Dürrətülbağdad olduğunu anlar və onun hikəyesini Fəxrəddin'ə anlatmaya başlar. Onun hikəyesini dinləyən Fəxrəddin onun yıllar önce kaybettiği ağabeyinin eşi olduğunu ögənmiş

³⁰⁵³ Ordubadi, QQ1, s. 411-412.

³⁰⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s. 92.

olur.³⁰⁵⁵ Bu teknik sayesinde Dürrətülbağdad'ın neden Fəxrəddin ile bu kadar yakından ilgilendiği ve onunla bu kadar çok zaman geçirmek istediği de açıklığa kavuşmuştur.

3.6.1.6. Montaj Tekniği

Montaj tekniğiyle yazarlar romanda hem akıcılığı sağlamayı hem de anlatılan olayların gerçekçiliğini sunmayı amaçlar. Romanda bu yöneme sıkça başvurulmuştur. Olaylar arasında rubailere, gazellere yer verilmiş. Özellikle roman karakterlerinden biri olan Nizami'nin eserlerinden alıntılar yapılmıştır.

Örneğin Məshəti Xanım'ın dönemin önemli şairlerinden biri olduğunu göstermek için onun rubailerine romanda sıkça yer verilmiştir. Məhsəti Xanım şiirlerini Farsça yazan bir şairdir. Romanın ilk bölümlerinde Məhsəti Xanım'ın hükümeti eleştiren Farsça bir rubaisine yer verilmiş, bu rubainin Azerbaycan Türkçesine göre çevirisi ise dipnot olarak okuyucuya sunulmuştur.³⁰⁵⁶

Romanın birçok yerinde önemli olaylar esnasında Nizami, fikir belirtirken önce konuyla ilgili bir şiir okumaktadır. Bu şiirler zaman zaman Farsça, zaman zaman ise Azerbaycan Türkçesiyle romanda yer bulmaktadır. Yazarın Nizami'ye bu şekilde bir rol vermesinin sebebi onun şair kimliğini ön plana çıkarmaktır.

Örneğin romanda Azerbaycanlılar Halife'ye bağlı kalmak istemezler. Eldeniz hanedanının ve Gence Emiri'nin Halife'den emir almasına karşıdır. Gence Emiri Əmir İncə isə tam tersi bir siyasət izləməktə, halifə ordusunu Azərbaycan'a dəvət etməktədir. Konuyla Nizami kendi görüşlərini bildirəndən əvvəl Farsça bir şiir okumaktadır:

*Gor məlik, məst dər m ruzigar,
Mən bə lə viranə dohom səd həzar.
(Əgər ruzigarın pədsahı budursa mən sənə minlərcə xarabə verə
bilərəm)*³⁰⁵⁷

Farsça bu şiiri okuduktan sonra Nizami, İskendername'den bir örnek verir. Verilen bu örneğin İskendername'den olduğu yazar tarafından romanda dipnot olarak belirtilmiştir.

³⁰⁵⁵ Ordubadi, QQ2, s. 51.

³⁰⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s.19.

³⁰⁵⁷ Ordubadi, QQ1, s.187.

*Sel dünyanı tutubdur. Ağillı adamlar sel gəldiyi zaman evindən dişarı çıxmaz. Mən bu vəziyyəti gördüyüm zaman qapımı tamamilə bağlayıb bir tərəfə çıxmaq istəmirəm. Lakin bunu mən bacarmıram, çünki mənim qapım hər kəsin üzünə açıq olmalıdır. Lakin hava olduqca küləklidir*³⁰⁵⁸

Diğər önemli bir alıntı Nizami'nin "Leyla ve Mecnun" adlı eserinden yapılan alıntıdır. Romanda Şirvanşahlar Hakani, Nizami'den Leyla ve Mecnun hikâyesini Farsça yazmasını ister. Nizami, Hakan'ın Türkçe yerine Farsça istemesine tepki göstermek için kitabında bu olayı alaylı bir şekilde anlatır. Bunun üzerine Hakan, kitaptan bu dizeleri okuyarak Nizami'yi sert bir şekilde saraydan kovar. Romanda bu dizeler Farsça alıntılanmış, Türkçe çevirisine yer verilmemiştir: ³⁰⁵⁹

*Türki sifəti vəfayı mən nist
Türkanə sifət səzayi mən nist
Çün həlqəyi şah yaftı guşəm
Əz dil bə dəmağ rəft cuşəm*³⁰⁶⁰

Yine romanın ikinci cildinde Nizami'nin "Hüsrev ve Şirin" adlı eserinden bir alıntı yapılmıştır. Romanda Nizami'nin Kızıl Arslan'dan mektup aldığı sırada bu eserin son dizelerini yazıp bitirdiği ifade edilmektedir. Bu dizeler Farsça olarak alıntılanmış, yazar dizelerin çevirisini dipnot olarak vermiştir.³⁰⁶¹

Romanda bu dizelerin montaj tekniğiyle verilmesinin sebebi, Nizami'nin Qızıl Arslan'la ilgili rahatsızlığıdır. Qızıl Arslan bir hükümdar olarak verdiği sözleri yerine getirmemiştir. Dizelerde şairin hedefine ulaşmak için birçok yol denediğine ve bunda başarılı olamadığına fakat bundan şikayetçi olmaması gerektiğine değinilmiştir. Bu dizelerden hareketle Nizami de Qızıl Arslan ile ilgili bir serzenişte bulunmaz. Qızıl Arslan'la görüştüğünde yine ona nasihatler vermiştir.

Roman kahramanlarından biri de Hakani Şirvani'dir. Hakani'nin şairlik gücünün göstermek isteyen yazar, onun Farsça şiirlerine yer vermiştir. Qızıl Arslan'ın kederlendiği bir anda Nizami, Hakani'den Kızıl Arslan'ı kederlerden kurtarması için bir şiirini okumasını ister. Hakani de şiirini okur:

³⁰⁵⁸ Ordubadi, QQ1, s.187.

³⁰⁵⁹ "Türk dili yaramaz şah nəslimizə/Əskiklik gətirər türk dili bizə./Yüksək olmalıdır bizim dilimiz/Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz" (Nizami Gəncəvi Əsərləri, 2 cildə. 1-ci cild Bakı, Şərq-Gərb Nəşriyyat Evi, 2013)

³⁰⁶⁰ Ordubadi, QQ1, s.283.

³⁰⁶¹ Ordubadi, QQ2, s.277.

*Han ey dele ibrət bin əz dide nəzər kon han,
Eyyani-Mədayinra ayineyi-ibrət dan.
Yek rəh zerehİ Dəclə mənzəl be-Mədayin kon,
Əz didə dövüm Dəclə bər xaki-Mədayin ran.
(Ağah ol, ey ibrətli könlüm, dərin bir nəzərlə yaxşı bax!
Mədayin qəsrini ibrət ayinəsi bil.
Bir dəfə də Dəclə yolu ilə Mədayinə get,
Lakin gözlərindən ikinci bir Dəcləni
Mədayin torpağına boşalt!)*³⁰⁶²

Romanda köy halkının işten dönerken söylediği türkülere de yer verilmiştir. Bu türkülerin montaj tekniğiyle sunulmasının sebebi yazarın dönemin kültürel özelliğini yansıtmak istemesinden kaynaklanmaktadır:

*Çayır quşlarını səsi gələndə,
Sövdah bülbüllər girəndə kəndə,
Buludlar gülzara ətir səpəndə,
Çıxar gül seyrinə səfalı qızlar.*³⁰⁶³

3.6.1.7. Leitmotiv Tekniği

Bu teknikle roman kahramanına ait belirgin kalıplaşmış ifadeler ve davranışlar sunulur. Bu ifade ve davranışlar romandaki kişilerin okuyucunun zihninde daha somut bir hal almasını sağlar.

Qılinc ve Qələm romanında da leitmotiv tekniğindən yararlanılmışdır. Örneğin Qətibə Hüsəməddin'le her görüşmesinde onu etkilemek ve istediklerini yaptırmak için onunla öpüştükten sonra devamı sonra anlamına gelen “*dalısı sonra*” ifadesini kullanır.

*Hüsəməddin bunları düşünərkən şəhvət onu irəliyə sürüdü, o dodaqlarını
yenə də Qətibənin dodaqlarında gördüyü zaman, qulaqları həmişəki sözü eşitdi:
— Hüsəməddin, dalısı sonra!*³⁰⁶⁴

Yine Qətibə'nin karşısındaki erkeği etkilemek için kullandığı “*mənim ruhum*”³⁰⁶⁵, Dürəttülbağdad'ın Fəxrəddin'e söylediği “*mənim ağam*” ifadeleri de Leitmotiv tekniğine bir örnektir.

³⁰⁶² Ordubadi, QQ2, s.194.

³⁰⁶³ Ordubadi, QQ2, s.370.

³⁰⁶⁴ Ordubadi, QQ2, s.342.

³⁰⁶⁵ Ordubadi, QQ2, s.297.

3.6.1.8. Diyalog

Daha önce de belirtildiği gibi roman hâkim bakış açılı anlatıcı tarafından anlatılmaktadır. Anlatıcı, romanla okuyucu arasında bir köprü konumundadır. Olaylar, kişilerin ruh halleri, onların olaylara bakış açıları hep anlatıcı tarafından dile getirilir. Ancak sürekli olarak romanda bu yöntemin kullanılması okuyucunun romandan uzaklaşmasını sağlar, aynı zamanda anlatımı durağanlaştırır. Bu sebeple romanda zaman zaman diyalog yöntemine de yer verilerek bu durum engellenmeye çalışılmıştır. Bu yöntem sayesinde romanda akıcılık sağlanmış, okuyucunun romanla etkileşimi artırılmıştır.

Nizami ve Fəxrəddin arasındaki fikir ayrılıkları diyaloglar aracılığıyla ortaya konulmuştur. Rey şəhrinin hâkimi Atabəy Məhəmməd'e verdiği vergiden kaçınmaktadır. Atabəy Məhəmməd'in düşmanlarından olan Harzemşahlar ile iş birliği içindedir. Dolayısıyla Atabəy, Rey üzerine bir sefer düzenlemek ister. Konuyla ilgili Fəxrəddin'e fikrini soran Nizami, ondan “- *Nə cür baxacağam? Azərbaycan torpağı deyil ki, müdafiə edək.*” şeklinde bir cevap alır. Bunun üzerine Nizami: “- *Mən səndən bir qardaş kimi rica edirəm, bu fikrini başqalarının yanında demə, çünki tamamilə yanlış bir fikirdir.*” diyerek Fəxrəddin'e tepki gösterir. Nizami, Hamedan şəhrinin Azərbaycan'ın kadim başkenti olduğunu Rey şəhrinin kaybedilmesi sonucunda Hamedan'ın da kaybedileceğini söyler.³⁰⁶⁶

Bu diyaloglar sonucunda Nizami'nin siyaset konusundaki bilgi ve becerisinin Fəxrəddin'e göre çok daha ileride olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim diyalogun devamında Nizami, kendisinin kalem işlerinde ilerleyeceğini, Fəxrəddin'in ise kılıç ve savaş konusunda ilerlemesi gerektiğini dile getirir.

Nizami'nin kökeni ve ailesiyle ilgili bilgiler Əmir İncə'la arasında geçen diyalog sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Əmir İncə, Məhsəti Xanım'ın fikirlerini savunduğu için Nizami'yi sorguya çeker. Bu sorgu sırasında Nizami'nin korkusuz tavırları Əmir İncə'ı hiddetlendirir ve Əmir, onu sürgün ve hapsedmekle tehdit eder. Nizami'nin “*Siz sürgün etməsəniz də, xalq özü dağılıb gedəcəkdir.*” şeklindeki cevabı Əmir İncə'ı şaşırtır. Bunun üzerine Əmir'in, Nizami'ye “*Kimin oğlusan?*” sorusu

³⁰⁶⁶ Ordubadi, QQ1, s.17.

üzerine Nizami dedesinin Məhəmməd, babasının isə Yusif olduğunu, anne və babasını kiçik yaşda itirdiyini, dayılarının kendisine sahip çıktığını anlatır. Əmir'in Nizami'ye dayılarıyla ilgili “*Onlar kimdirlər, adları nədir?*” sorusuna karşılık Nizami, dayılarının Bağdat'ta Halife'yi koruyan birliklerin komutanı olduğunu söyler.³⁰⁶⁷

Bu diyaloglar sayəsində Əmir, Nizami'nin sıradan bir insan olmadığını anlar. Dayılarının Bağdat'ta Halife'yi koruyan birliklerin komutanı olması Əmir'in Nizami'yle ilgili geri adım atmasına səbəp olur. Nizami'nin dayılarından çekindiği için ona ceza vermez.

Səba Xanım'ın Nizami'yi dilencilər aracılığıyla zəhirlətməyə çalışması diyalog yöntemiylə ortaya çıxarılmışdır. Fəxrəddin, Nizami'nin evindəyken pəncərədən dışarıya baktığı sırada sokak kapısından avluya bir dilencinin girdiyini, bu dilencinin ocağın üstündeki kazanın içine bir şeylər döktüğünü görür. Dilenciylə yakalayıp onu sorguya çeker. Olaya Nizami də daxil olur. Dilenci ölüm kərkusuylə hər şeyi anlatmaya başlar. Fəxrəddin dilenciylə: “- *Qazançaya tökdüyün torpaq bu torpaqdan idimi?*” sorusunu sorar. Dilencinin “- *Bəli, bu torpaqdan idi.*” cavabı üzərinə Fəxrəddin, Bu zəhirlərin Səba Xanım'ın cəbindən çıxan zəhirlərlə əyni olduğunu, onun həm Rəna'yı həm də Nizami'yi öldürmək üçün bunu yaptığını dilə gətirir.³⁰⁶⁸

Fəxrəddin ilə Dürrətülbağdad arasında gəçən diyalog sonucunda Dürrətülbağdad'ın Fəxrəddin'in ağabeyi Sədrəddin'in hanımı olduğu ortaya çıxar. Fəxrəddin, Dürrətülbağdad'a kocasının Arap olup olmadığını sorunca Dürrətülbağdad: “- *Xeyr, nə ərəb, nə də fars idi. O, Arandan Bağdada hərbi xidmət üçün gəlmiş bir gənc idi.*” şəklinde cavap verir. Sonrasında kocasının adının Sədrəddin olduğunu söyleyen Dürrətülbağdad'a Fəxrəddin, onun yıllar öncə öldürölən abisi olduğunu söyler.³⁰⁶⁹

Hüsəməddin tərəfindən Fəxrəddin'e kurulan tuzak, yinə diyalog yöntemiylə orataya çıkmışdır. Qızıl Arslan'a karşı yapılan suikastın əzməttiricisinin Fəxrəddin değil də Hüsəməddin'in olduğu Qızıl Arslan və Mənsur arasında gəçən diyalogdan anlaşılmışdır.

Qızıl Arslan, Mənsur'a Fəxrəddin'i tanıyıp tanımadığını sorduğunda Mənsur “- *Necə ki, tanıyıram. Tanımasaydım bu cinayəti həyata keçirərdimmi?*” cavabını verir.

³⁰⁶⁷ Ordubadi, QQ1, s.29.

³⁰⁶⁸ Ordubadi, QQ1, s.232.

³⁰⁶⁹ Ordubadi, QQ2, s.51.

Bunun üzerine Qızıl Arslan, ondan Fəxrəddin'i göstermesini ister. Mənsur'un Fəxrəddin diye Hüsəməddin'i göstərməsi üzərinə Qızıl Arslan, onun Fəxrəddin olmadığını söyler. Mənsur isə “- *Hər kimdirsə bilmirəm, ancaq bu adam özünün Fəxrəddin olduğunu mənə demişdi.*”³⁰⁷⁰ şəklində bir açıqlama yapar.

Romanın son bölümündə Qütlüq və Özbək arasında keçən diyalog da önəmlidir. Romanda anlatılanların Alancık Kalesi'ne hapsedilen iki kardeş tərəfindən birbirlərinə anlattıkları olayların olduğu bu diyalogla anlaşılmaktadır.

Ələnciq qalasında İki qoca əsir bir-birinə acı sərgüzəştlərini nəql edəndən sonra, qocalardan biri hönkür-hönkür ağlayaraq:

- Bədbəxt qoca! Sənin qarşında oturan həmin bədbəxt Özbəkdir, - dedikdə o biri qoca da qollarını qarşısındakının boynuna salaraq üzündən Öpdü və dedi:

*- Bədbəxt qardaşım! Sənin qarşında oturan da qardaşın Qütlüqdür. Otuz ildən bəri canavar kimi bu daş mağaralarda yaşamaqdan saçlarım ağardı.*³⁰⁷¹

3.6.1.9. İç Çözümleme

Romanda olaylar, təsvirlər, karakter analizləri üçüncü bir kişi olan anlatıcı tərəfindən yapılır. Dolayısıyla anlatıcı hər şeye hâkimdir və hər şeyi bilir. Buna bağlı olaraq da karakterlərin düşünce dünyaları anlatıcının izin verdiği ölçüdə kimi zaman karakterlərin kendisi tərəfindən kimi zaman da anlatıcı tərəfindən okuyucuya sunulur.

Anlatıcının kahramanların iç dünyalarını anlatırken kendi duyğularını katmadığı və tarafsız bir şəkildə okuyucuya bu duyğuları aktardığı görülməkdir. Karakterlərin düşünce dünyalarını okuyucuya yansıtırken daha anlaşılır olması açısından iç çözümleme yöntemindən sonra aynı kahramanla ilgili iç monologlara da yer verilmişdir.

Örneğin Qətibə'nin İlyas'la ilgili düşüncələri öncelikle anlatıcı tərəfindən “O öz qarşısında tam mənasilə ölüm və işgəncədən qorxu duymayan bir qəhrəman durduğunu hiss edirdi.” şəklində iç çözümleme yöntemi istifadə edilərək verilmiş, daha sonra bu düşüncələrin net bir açıqlığa kavuşması üçün “*Belə bir gənci kim sevməz?! Hətta mənim özüm də belə bir qorxmaz adamı sevə bilərəm.*” iç monolog yöntemine keçilmişdir.³⁰⁷²

³⁰⁷⁰ Ordubadi, QQ2, s.287.

³⁰⁷¹ Ordubadi, QQ2, s.414.

³⁰⁷² Ordubadi, QQ1, s.29.

İlyas'ın hayatında şiir ve sanatın önemi, onu şiir yazmaya hazırlayan duygu ve düşünce dünyası, anlatıcının yapmış olduğu iç çözümleme yöntemiyle aktarılır. Romanda “O, bahar möcüzələrinin qollan arasına girərək mənliyindən çıxmış və şeir ilahəsinin qollan arasında nazlanırdı.”³⁰⁷³ ifadeleri kullanılarak İlyas'ın zihninde bahar, tabiat, şiir ve sanat gibi kavramların önemli bir yer tuttuğu dile getirilmiştir.

Nizami'nin Əmir'in sarayında bulunmasından duyduğu rahatsızlık ve bu rahatsızlığın sebebi “Nizami bağçaya girdiyi zaman tez çıxmağa tələsirdi, cənnət kimi bağca onun üçün cəhənnəmdən daha əzablı idi.”³⁰⁷⁴ ifadeleri aracılığıyla iç çözümleme yöntemiyle açıklanmıştır. Əmir, halk tarafından sevilen biri değildir. Nizami'nin sarayda görülmesi halk tarafından hoş karşılanmayabilir. Aynı zamanda sevgilisi Rəna da Nizami'nin Qətibə ile olan alakasından memnun değildir:

Səba Xanım'ın Əmir'in sarayında bulunma sebebi, onun bu sarayda yapmak istediklerine dair düşünceleri “Səba xanım Əmirin sarayına gəldiyi zaman özü üçün həm şöhrət, həm də böyük sərvət qazanmağı düşünürdü.” şeklinde iç çözümleme yöntemiyle verilmiştir. Səba Xanım'ın amacının Mahtab Xanım'a yaptıklarının aynısını Qətibə'ye de yapmak olduğu “O, Əmirin qızı Qətibəni də Əbü Ülanın qızı Mahtab xanım kimi istədiyi adamlara göstərmək və istədiyini almaq fikrində idi.” ifadeleri ile açıklık kazanır.³⁰⁷⁵

Nizami, Qətibə'ye karşı herhangi bir duygu barındırmadığını söylemek için Qətibə'yle görüşür. Bu görüşme esnasında Nizami'nin düşünceleri ve içinde bulunduğu duygusal durum anlatıcı tarafından “Nizami də üstünə bir kabus və bir qorxunun yaxınlaşdığını his sedir və nə vəchlə öz qəlbinə hakim ola biləcəyi barəsində düşünürdü.”³⁰⁷⁶ cümleleriyle iç çözümleme aracılığıyla ifade edilmiştir.

Bu buluşma esnasında Qətibə'nin hisleri ve düşünceleri de yine anlatıcı tarafından okuyucuya aktarılmıştır. Qətibə'nin Nizami'ye karşı beslemiş olduğu sevgi, Nizami'nin onun bu sevgisine karşılık vermemesi sonucunda Qətibə'nin ona duyduğu hayranlığın artması, bununla beraber Nizami'nin ona karşı kayıtsız kalması karşısında yaşamış olduğu acizlik iç çözümleme yöntemiyle sunulmuştur:

³⁰⁷³ Ordubadi, QQ1, s.33.

³⁰⁷⁴ Ordubadi, QQ1, s.122.

³⁰⁷⁵ Ordubadi, QQ1, s.131.

³⁰⁷⁶ Ordubadi, QQ1, s.159.

*Qız əlini Nizaminin əlindən çəkmək istəmirdi, o bununla öz sevgisini şairin qəlbinə aşılamağı düşünürdü. Eyni zamanda şairin: “Mən bu əlin daima xoşbəxt olmasını istəyirəm” dediyinə qarşı cavab hazır-layırdı. Lakin bu çox da asan deyildi, çünki o qarşısında duran şairin bir qala qədər sarsılmaz olduğunu anlayırdı, Buna görə onun arzu qanadlan qırılır, o yüksək aləmlərə uçmaq istərkan özünü yenilməz və sevgisində inadlı olan bir gəncin qarşısında görürdü. Qətibə bu fəthedilməz qalaya sahiblənmək istərkan, özündə bir acizlik hiss edirdi; çünki o. Nizaminin qadın gözəlliyi qarşısında sarsılmaz olduğunu bir neçə kərə sınaq etmişdi.*³⁰⁷⁷

Səba Xanım, Atabəy Məhəmməd'e Qətibə'nin Nizami, Hüsəməddin və Toğrul ilə olan ilişkisindən bahseder. Qətibə'nin Nizami'ye âşık olduğunu fakat şairin Qətibə'ye karşılık vermediğini, Hüsəməddin'in de evvelden beri Qətibə'den hoşlandığını, Sultan Toğrul'un Qətibə'ye ilgi duyduğunu ve Qütlük İncə'ı veliaht olarak atayabileceğine dair bir mektup yazdığını Atabəy'e anlatır. Atabəy'in bunları duyduktan sonra Azərbaycan'a yapmış olduğu seferlerin siyasi olarak yanlış olduğunu anlaması ve yaşamış olduğu pişmanlık “*Səba xanım çıxıb gedəndən sonra Atabəy uzun saatlar oturub düşünür və buraxdığı səxvlərdən utanırdı.*”³⁰⁷⁸ şeklinde iç çözümleme yöntemiyle ortaya konur:

Hamedan'da Atabəy'in Gözəl'den olan oğulları için verilen ziyafeti duyan Qətibə kıskançlık krizine girer. Onun yaşadığı bu duygusal durum “*Qətibə isə öz yatağına çəkilərək, Həmədanda Gözəlin oğlanlarının şərəfinə verilən ziyafəti cürbəcür şəkillərdə xəyalına gətirir, onun içərisini gizli bir qısqanclığın acıları doğrayırdı.*”³⁰⁷⁹ ifadeleriyle iç çözümleme yöntemi yapılarak aktarılmıştır:

Qətibə çevirdiği entrikalar sonucunda istediğini elde edememenin üzüntüsünü yaşar. Bu entrikalarda başkalarını oyuncak gibi kullanan Qətibə en sonunda kendisi bir oyuncak gibi kullanılmıştır. Atabəy Məhəmməd'e yaptıklarından dolayı pişmanlık duyar. Onun kendi iç dünyasında yaşadıkları, “*O, başqalarını öz məqsədinə alət etmək istərkan, özünün ucuz bir alət olduğunu hiss edərək hönkür-hönkür ağladı. Lakin gec idi.*” şeklinde iç çözümleme yöntemi aracılığıyla aktarılır.³⁰⁸⁰

³⁰⁷⁷ Ordubadi, QQ1, s.160.

³⁰⁷⁸ Ordubadi, QQ2, s.15.

³⁰⁷⁹ Ordubadi, QQ2, s.90.

³⁰⁸⁰ Ordubadi, QQ2, s.117.

3.6.1.10. İç Monolog

Dilşad'ın Fəxrəddin'le arasında olan ilişki iç monolog yöntemiyle aktarılmıştır. Dilşad kendisine “*Onun sevgisi həmişəlik deyil, niyə do o həmişəlik mənim sevgimə bağlansın?*” şeklinde bir soru sorar. Fəxrəddin'in ona olan sevgisini kendisini layık görmez. Çünkü kendisi Əmir İnanc'ın sarayında bir cariyə, Fəxrəddin ise kahraman bir askerdir. Saygın bir ailesi vardır. Böylə bir ailə onun gibi bir cariyeyi qəbul etməyebilir. Devamında Dilşad'ın “*Bizim taleyimiz olsaydı, ailəmizdən ayrılıb saraylarda həbsxana həyatı keçirməzdik.*” ifadələrini kullanması cariyelik sisteminin de bir eleştirisi niteliğindedir.³⁰⁸¹

Dilşad için güzel kıyafetlerin, pahalı takıların hiçbir anlamının olmadığı “*Bu qiymətli libaslar mənim üçün bir kəfən qədər qorxuludur. Çünki bu zinətlərin bizə nə üçün geydirildiyini bilirik.*” ifadələriylə iç monolog şeklinde dile getirilmiştir. Dilşad'ın sarayda cariyə olaraq bulunması onun için ölməklə eşdeğərdir. Dilşad'a görə Fəxrəddin'in sevgisi gerçək değildir. Fəxrəddin gibi bir kahraman Dilşad gibi bir cariyəylə sadəcə eğlenmək için bərabər ola bilər. Dilşad'ın ruh hali, kendini aşağı bir seviyədə görməsi yinə iç monolog yöntemi aracılığıyla “*Əlbəttə. Fəxrəddin məni almaz. O. sərxoşlara saqilik edən bir qızı almaq həqarətini öz qəhrəmanlıq namusuna sığışdırma biləcəkdirmi?*” ifadələriylə aktarılmıştır.³⁰⁸²

Əmir İnanc ölkədəki iktidar savaşında Halifə'nin dəstəğini almayı ummaktadır. Çünkü kendisi Halifə'nin kızıyla evli olduğu için halifə damadına dəstək verə bilər. Amma içində bununla ilgili bəzi şübhələrinin olduğu “*Xəlifənin minlərcə cariyəsindən doğulan qızların hər birisi mənim kimi bir adamın evindədir. Kim bilir! Bəlkə, xəlifə Safiyə adlı bir qızı olduğunu tamamilə unutmuşdur?*”³⁰⁸³ cümleləriylə iç monolog yapılarak dile getirilmiştir.

Əmir İnanc karısının kendisini aldattığını öyrənir. Bu durumu kendi içərisində bir muhakəmə yapılarak anlamlandırmağa çalışır. “*Qocalmışam, qadınımsa gəncdir. Bütün vaxtımı hökumət işlərinə sərf etdiyim üçün, öz ailəmə diqqət verə bilmədim.*”³⁰⁸⁴

³⁰⁸¹ Ordubadi, QQ1, s.59.

³⁰⁸² Ordubadi, QQ1, s. 59.

³⁰⁸³ Ordubadi, QQ1, s. 64.

³⁰⁸⁴ Ordubadi, QQ1, s. 67-68.

şeklinde iç monolog yöntemiyle kendine bir öz eleştiri yapan Əmir İncə, bu olayı bu kadar geç öğrenməsindən dolayı kendində hata bulur.

Əmir İncə bu aldatma olayından paranoialıq dərəcəsinə etkilənmiş və çevrəsindəki hərkesten şüphe duymaya başlamışdır. Bu hislərini yine iç monolog yoluyla *"Anası çıxan ağacları balası budaq-budaq gəzə bilər. Hər tərəfdə xəyanət! Düşməni mənim sarayımın içərisində işləyir."*³⁰⁸⁵ şeklinde ifade eder.

Qatibə, Nizami'ye olan aşkına bir karşılık beklemektedir. Nizami'den son bir kez kesin bir cevap vermesini ister fakat Nizami'nin gönlünde başka biri vardır. Nizami, Qatibə'ye karşı herhangi bir his beslemediğini açık açık söylemenin doğru olmadığını düşünür. Nizami'ye göre Qatibə gibi güzel bir kızın sevgisini açıkça reddetmek, onu tahkir etmek demektir. Bu yüzden sevgilisini ilan eden bir kızın incinmemesi için ona evet ve hayır arasında bir cevap verilmez.

*Bu dünyada sevgi xəstəliyinə tutulmuş bir qıza "yox. sevmirəm" deməkdən daha çətin bir şey təsəvvür etmək olarmı? "Sevmirəm" sözü dəlicəsinə sevmək bir qıza zəhər içirmək qədər qorxulu deyilmi? Bu söz qız qəlbi üçün sağalmaz bir yara deyilmi? Bu kəlmə Qatibə kimi məğrur və gözəlliyinə inanənlər üçün də unudulmaz bir təhqir idi. Əcəba, həyatdakı bütün incə hissləri özündə mərkəzləşdirən qəlbin nə kimi bir maddə olduğunu təbiətlərdən, filosoflardan daha yaxşı öyrənən bir şair sevgisini elan edən bir qızı nə kimi bir vicdanla rədd edə bilər?!"*³⁰⁸⁶

Qatibə, Atabəy'in evlənmədən önce verdiği sözlerin hiçbirini yerinə getirmədiyini, evləndikdən sonra ilk günlerdeki gibi kendisiyle ilgilenmediğini ve artık ondan uzaklaştığını düşünmektedir. Atabəy'in bu davranışlarından hareketle bütün hökəmdarların sevgilerinin daim olmadığı düşüncesinə varmaktadır. Qatibə'nin, Atabəy'le olan evliliğinin muhasəbəsi *"Qadın hökəmdarlar üçün bir gecəliyə lazımdır, o da uşaq doğurmaq məqsəddədir."*³⁰⁸⁷ şeklindeki ifadelerle iç monolog yapılarak aktarılır.

Atabəy, Gözəl'i gördükten sonra onunla evlənmək ister. Ona göre halifelik sistemi artık çürümüşdür. Halife'yle akraba olmağansa Gözəl gibi cesur və dürüst bir kızla evlənmənin daha doğru olduğunu *"Əsası çürümüş xəlifə ilə qohum olmağansa, gözəl, igid, dilli, mərifətli bir kəndli qızına evlənmək daha yaxşıdır."*³⁰⁸⁸ şeklinde ifade

³⁰⁸⁵ Ordubadi, QQ1, s. 68.

³⁰⁸⁶ Ordubadi, QQ1, s. 160.

³⁰⁸⁷ Ordubadi, QQ1, s. 265.

³⁰⁸⁸ Ordubadi, QQ1, s. 335.

eder. Bu evliliğin siyasi yönü de Atabəy için çox önemlidir. Gözəl, Fəxrəddin'in yeğenidir ve bu evliliğin gerçəkşməsi durumunda Aran Azərbaycan'ıyla ilgili sorunların da çözüme kavuşmuş olacağını iç monolog yaparak ifade eder.

Romanın kötü karakterlerinden biri olan Səba Xanım'ın bazı karakter özellikləri okuyucuya iç monolog yöntemiyle sunulmuştur. Səba Xanım Atabəy'in sarayında yaşamaya başladıktan sonra Atabəy'in dikkatini çekmeye, onu etkilemeye çalışmıştır. Səba Hanım'ın erkek-kadın ilişkileri hakkındaki düşünceleri, güzelliğini kullanarak erkekleri etkileyebileceği, aynı zamanda bundan maddi kazanç da sağlayabileceği “*Mən bilirəm ki, bir qadın yalnız Öz gözəlliyi ilə kişinin qəlbinə hakim ola bilməz. Qadınların xasiyyəti müxtəlif və biri digərinə bənzəməz olduğu kimi, kişilərin sevgiləri də müxtəlifdir.*”³⁰⁸⁹ şeklinde iç monolog yöntemiyle okuyucuya sunulmuştur.

Hüsaməddin yaptıklarından dolayı pişmanlık duymaya başlamıştır. Qətibə'ye olan aşkı yüzünden birçok kötülük yapmış ve işlemiş olduğu bu kötülükler onun vicdan azabı çekmesine sebep olmuştur. O, Qətibə'nin kendisine mutluluk vermeyeceğini yavaş yavaş anlamaya başlar. Bu konuda kendi içinde bir hesaplaşma yaşamaktadır. Bütün bu hesaplaşmalar romanda “*Bax mən nə idim... Hazırda nə olmuşam?! Mənim sevgim, axmaqcasına sevgim məni hara gətirib çıxardı.*”³⁰⁹⁰ şeklinde iç monolog yöntemiyle sergilenmiştir.

Aynı vicdan muhasebesi Qətibə için de geçerlidir. O da yaptıklarının yanlış olduğunun yavaş yavaş farkına varmış, Atabəy'i öldürtmenin pişmanlığını yaşamaya başlamıştır. Bu yaptıklarından dolayı kendisini bedbaht bir kadın olarak görmektedir. Aslında onun yaşamış olduğu bu pişmanlık Atabəy'i öldürtmesinden değil, bütün bunları yapmasına rağmen eline hiçbir şeyin geçmemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü o, bu yollara girmemiş olsaydı hala melike olarak kalacak ve oğlu da veliahtlığa devam edecektir. Oysa artık hem kendisinin melikeliği hem de oğlunun veliahtlığı tehlikededir. Qətibə'nin bu düşünceleri iç monolog yöntemiyle verilmektedir.³⁰⁹¹

Hüsaməddin Qatibə'nin Kızıl Arslan'la evlenme kararına çok kızmıştır. Qatibə'nin kendisini aldattığını, ona verdiği vaatleri yerine getirmediğini düşünür. Nizami'nin Qətibə ile beraber olmak istemeyişine “*Nizami bu ilanı birinci görüşdə*

³⁰⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 82.

³⁰⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 205.

³⁰⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 239.

*tanıdı. O, bunun qəlbini nə tez oxuya bildi?”*³⁰⁹² şeklinde iç monolog yaparak hak verir. Qatibə’den intikam almak için yemin eder.

İntikam yemini eden Hüsaməddin, Qatibə ile konuştuktan sonra bütün o kıskançlığını ve kızgınlığını unuttur. Qatibə’nin onu ikna edici konuşması sonrasında bu sefer de onun masum bir kadın olduğuna ve hayat şartlarının onu bu hale getirdiğine *“Bədbəxt, yazıq qadın! Ömründə xoş bir gün görmədi. Bütün gəncliyi həqarətlər, ixtilaf və kədərlər içərisində məhv oldu.”*³⁰⁹³ diyerek kanaat getirir.

Hüsaməddin’in Qatibə’nin vaatlerine sürekli kanması ve her seferinde Qatibə tarafından yarı yolda bırakılması onda artık Qatibə ile ilgili kesin kanaatlerin oluşmasına sebep olmuştur. *“Otuz ildir ki, mən özüm-özümü aldadıram. Hər gün bu Qatibə dünənkisi Qatibədir- deyərək nazını çəkirəm.”*³⁰⁹⁴ diye düşünen Hüsaməddin’deki bu ruh değişimleri romanda iç monolog yöntemiyle aktarılmıştır.

Qatibə kardeşi Təliə’dən veliahtlık iddiasında bulunan Əbubəkiri zehirleyerek öldürmesini ister. Təliə için bu çok zor bir görevdir. Çünkü Təliə Əbubəkiri’e karşı yoğun duygular hissetmeye başlamıştır fakat Əbubəkiri’nin duygularından emin değildir. Ablasının vermiş olduğu bu görevi istemeden de olsa yerine getirmeyi kabul eder. Əbubəkiri’i zehirlemek için Əbubəkiri’nin odasına gider ancak veliahtla arasında geçen konuşmalar sonucunda fikrini değiştirir. Təliə’nin fikrini değiştirmesine yol açan o süreç esnasındaki düşünceleri *“Əcəba, o mənə qəlbən sevirmi? Şübhəsiz ki, sevir. O mənə sevməsəydi, mənə gördüyü zaman bütün varlığı ilə titrərdimi? Əcəba, mən onun rənginin dəyişdiyini görmürəmmi? Ürəyinin çırpıntısını eşitmirəmmi?”*³⁰⁹⁵ şeklinde iç monolog yöntemiyle verilmiştir.

³⁰⁹² Ordubadi, QQ2, s. 246.

³⁰⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 249.

³⁰⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 364.

³⁰⁹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 315.

3.6.2. Anlatı Yerlemleri

3.6.2.1. Zaman

İki cilt halinde yazılan “Qılınc və Qələm” romanının birinci cildi 1939, ikinci cildi ise 1941 yıllarında yazılmış fakat eser, 1946 ve 1948 yıllarında yayımlanmıştır. Öykü zamanı ise Azərbaycan Atabeyleri Dönemi’nin son elli yılını kapsamaktadır.

Romanın birinci cildinin ilk bölümü olan “Xərabat” adlı bölümünde “Azərbaycan hakimi Şəmsəddin Eldəniz təzəcə ölmüşdü. Onun yerinə oğlu Cahan Pəhləvan keçən gündən bəri Azərbaycan xalqının həyatı daxili müharibələrdə keçirdi.”³⁰⁹⁶ şeklinde bir açıklama yapılmış, bu açıklamada geçen Şəmsəddin Eldəniz’in ölüm tarihinin Hicri 568 olduğu sayfa sonunda dipnot olarak sunulmuştur. Hicri 568 tarihi, Miladi olarak 1171-1172 yıllarına karşılık gelmektedir. Yine romanın bu bölümünde Cahan Pəhləvan Atabəy Məhəmməd’in Marağa ve Tebriz’i Ağ Süngər Əhməd’in elinden aldığına dair bir ifade geçmektedir. Tarihî kaynaklarda bu olayın tarihi 1175 yılının yaz aylarında gerçekleştiği belirtilmektedir.³⁰⁹⁷ Dolayısıyla romanda olayların başlangıç tarihi 1175’tir.

Romanın ikinci cildinin son bölümü “1140-1225” başlığını taşır.³⁰⁹⁸ Bu bölümde roman kahramanlarından Müzəffərətəddin Özbək, 1225 yılında ölür ve roman burada biter. Bu da romanda öykü zamanının 1175-1225 yılları arasına geçtiğini göstermektedir.

Romanın birinci cildinin “Ləyli və Məcnun” adlı bölümünde Nizami, Şirvan hakanı tarafından yazılması istenilen Ləyli və Məcnun adlı eserini bitirip hakana sunmaya gider. Burada belirli bir tarih verilmese de tarihî kaynaklarda bu eserin 1188 yılında yazıldığı görülmektedir.³⁰⁹⁹ Bu tarihten hareketle romanın başlangıcından bu bölüme kadar on üç yıl geçtiği anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Atabəy Məhəmməd, Qətibə ile evlenmiş, Qütlüg adında bir oğulları olmuştur. Nizami de Rəna ile evlenmiş, onlar da çocuk sahibi olmuşlardır. Nizami’nin doğum tarihiyle ilgili romanda herhangi

³⁰⁹⁶ Ordubadi, QQ1, s. 15.

³⁰⁹⁷ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti 1136-1225-ci illər*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s. 63.

³⁰⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 411.

³⁰⁹⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizami-i-gencevi>, (07.11.2020)

bir bilgi olmasa da yine birçok tarihî kaynaklarda onun 1141 yılında doğduğuna dair bilgiler mevcuttur.³¹⁰⁰ Dolayısıyla romanın bu bölümünde Nizami'nin kırk yedi yaşında olduğu söylenebilir.

Romandaki zaman dilimi her ne kadar romanda bahsedilen kişi ve olayların tarihî gerçekliğinden hareketle bulunmaya çalışılsa da bu konuda bazı yanlışlar da ortaya çıkabilmektedir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi tarihî kaynaklarda Leyla ile Mecnun eseri 1188 yılında yazılmıştır. Atabey Muhammed ise 1186 yılına ölmüştür.³¹⁰¹ Atabey Muhammed öldükten hemen hemen dört yıl sonra Leyla ve Mecnun eserinin yazıldığı anlaşılmaktadır. Fakat romanda ise bu eser yazıldığında Atabey Məhəmməd hala hayattadır.

Yine romanın birinci cildinde Əmir İnanc, Halife Müstərşidbillah'tan Atabey Məhəmməd'in ve Tuğrul'un hakimiyetini tasdiklediğine dair bir mektup alır.³¹⁰² Oysaki tarihî gerçekliğe bakıldığında halife Müstərşid-Billah Atabey Muhammed'in atabeyliğinden kırk yıl önce 1135 yılında ölmüştür.³¹⁰³ Dolayısıyla yazarın kurgu dünyasındaki zamanla romanda geçen olayların tarihî gerçekliğine ait olduğu zaman arasında farklılar olduğu görülmektedir.

Romanın ikinci cildinin “*Kehran Qalası*” adlı bölümünde Qızıl Arslan Hamedan'a gelerek Tügrül və oğlu Məlikşah'ı esir alır. Ülkenin başına Süleyman Şah'ın oğlu Səncər'in geçmesini teklif eder. Bu teklife halifenin temsilcileri ve şehrin ileri gelenleri karşı çıkar, Qızıl Arslan'ın sultan olmasını isterler. Qızıl Arslan, bu teklifi kabul eder.³¹⁰⁴ Kaynaklarda bu olayın tarihi 1190 yılı olarak gösterilmektedir.³¹⁰⁵ Böylece romanın başlangıcından bu bölüme kadar on beş yıl gibi bir süre geçmiş olur. Buradan hareketle romanın bu bölümünde Nizami'nin yaşının kırk dokuz olduğu düşünülebilir. Qətibə ise bu bölümden bir önceki bölüm olan Düşüncələr bölümünde yaşının kırk iki olduğunu söylemiştir.³¹⁰⁶

³¹⁰⁰ Poeziya dünyasının dāhisi (metodik vəsait), 2012, <http://anl.az/download/pdd.pdf>, (07.11.2020), s. 8

³¹⁰¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/pehlivan>, (07.11.2020)

³¹⁰² Ordubadi, QQ1, s. 105.

³¹⁰³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustersid-billah>, (07.11.2020)

³¹⁰⁴ Ordubadi, QQ2, s. 257.

³¹⁰⁵ Bünyadov, s. 75

³¹⁰⁶ Ordubadi, QQ2, s. 239.

İkinci cildin “Ölüm” adlı bölümünde Qızıl Arslan, bir eğlence meclisinden sonra Hüsameddin tarafından yatağında kılıçla öldürülür.³¹⁰⁷ Kaynaklarda Kızıl Arslan’ın ölüm tarihi 1191 olarak geçer.³¹⁰⁸ Dolayısıyla romanda Qızıl Arslan’ın sultanlığı elde ettiği bölümden bu bölüme kadar olan kırk beş sayfalık süreç bir yıla tekabül etmiştir.

Romanın ikinci cildinin “*Təzə Hadisələr*” bölümü “*Şərqin qalib və yorulmaz hökmdarı Səlahəddin Əyyubinin ölüm xəbəri Şərqdə böyük dəyişiklik yaratdı.*”³¹⁰⁹ cümlesi ile başlar. Selahaddin Eyyubi’nin kaynaklarda geçen ölüm tarihinin 1193 olduğu³¹¹⁰ düşünülürse romanda Qızıl Arslan’ın ölümünden bu bölüme kadar iki yıllık bir sürecin geçtiği görülür. Bu süreç zarfında romanda Qəzvin şəhri önlerinde Əbubəkr’e bağlı ordularla və Qütlüğ İncə’a bağlı ordular qarşı qarşıya gəlir. Qütlüğün məğlubiyyətiylə Qəzvin şəhri Əbubəkr tərəfindən ələ keçirilmiş olur.³¹¹¹

İkinci cildin “*Tuğrulun Qətl*” bölümündə Tuğrul, Harzemşahlarla yaptığı savaşta Harzemşah ordularına komutanlık edən Qütlüğ İncə tərəfindən öldürülür. Cəsed Harzemşah Sultan Təkiş’e göndərilir. Sultan Təkiş Tuğrul’un başını kestirip Halifə Nəsirəddinbillah’a göndərir.³¹¹² Bünyadov bu olayın 1194 yılında gerçəkləşdiyini dilə getirməkdədir.³¹¹³ Buradan hərəkətlə romanın bu bölümündə öykü zamanının 1194 yılı olduğu söylənebilir. Bu bölüme qədər Əbubəkr’in Qütlüğ’ü yenip Kazvin’i ələ keçirməsindən sonra bir illik bir süreç keçmiş, bu süreçdə Əbubəkr kəndisini Azərbaycan’ın hökmdarı olaraq ilan etmiş, Tebriz’i ələ keçirərək Toğrul’u yenilgiyə uğratmışdır.³¹¹⁴

Romanın son bölümü “1140-1225” adlı bölümündə Fəxrəddin və Nizami ölmüşdür. Nizamî Gencevi’nin ölüm tarixi kaynaklarda fərqli göstərilse də təhmini olaraq 1209 yılında öldüyü söylənebilir.³¹¹⁵ Yine romanın bu bölümündə Əbubəkr’in eşi Təliə’nin

³¹⁰⁷ Ordubadi, QQ2, s. 302.

³¹⁰⁸ Pınar Kaya Tan, “Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri”, Güz 2018, https://www.academia.edu/38373003/SEL%C3%87UKLU_TAR%C4%B0H%C4%B0NDE_KADIN_%C4%B0HT%C4%B0RASINA_B%C4%B0R_%C3%96RNEK_%C4%B0NAN%C3%87_H%C3%82T%C3%9BN_VE_EVL%C4%B0L%C4%B0KLER%C4%B0, (07.11.2020), ss. 205-218

³¹⁰⁹ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³¹¹⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/selahaddin-i-eyyubi>, (07.11.2020).

³¹¹¹ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³¹¹² Ordubadi, QQ2, s. 404.

³¹¹³ Ziya Bünyadov, s. 81

³¹¹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 401.

³¹¹⁵ Poeziya dünyasının dâhisi (metodik vəsait), s. 9.

ölümünden dolayı duyduğu üzüntüden hastalanıp öldüğü ifade edilir.³¹¹⁶ Tarihî gerçeklik olarak bakıldığında Ebubekir 1210³¹¹⁷ ya da 1211³¹¹⁸ yıllarında ölmüştür. Böylece romanda Əbubəkr'in Toğrul'u yenilgiye uğratıp Tebriz'i ele geçirmesinden bu bölüme kadar hemen hemen on altı yıl geçmiştir.

Bu bölümde Əbubəkr öldükten sonra kardeşi Özbək'in saltanatı el aldığı Cəlaləddin Xarəzmşah'a karşı mücadele verdiği, Təbriz'i ve Gence'yi kaybettiği dile getirilmektedir. Özbək, Cəlaləddin Xarəzmşah tarafından Alancık Kalesi'ne hapsedtirilir.³¹¹⁹ Kaynaklarda Cəlaləddin Harzemşah'ın Tebriz'i ve Gence'yi ele geçirdiği tarih 1225 olarak gösterilmektedir.³¹²⁰

Alancık Kalesi'nde kardeşi Qütlüğ'le karşılaşan Özbək oldukça yaşlanmıştır. İki kardeş birbirlerine sarılıp öpüşürler ve roman burada biter. Özbək'le Qütlüğ'ün oldukça yaşlanmış olduğu düşünülürse roman tarihî gerçeklikte Özbək'in öldüğü 1225 yılından çok daha sonrasında bitmektedir.

Romanın bazı bölümlerinde roman kahramanları ya da anlatıcı geçmişe dönük olayları anlattıklarında öykü zamanının gerisine giderler. Örneğin Fəxrəddin Qızıl Arslan'ın Nizami'ye yazmış olduğu mektubu okuduğunda Qızıl Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey ve Alparslan'dan tarih vererek bahsettiği görülür: *“Toğruldan sonra böyük ve cəhangir bir hökumət təşkil etmiş olan Alp Arslanda da müəyyən və əsaslı bir hökumət üsul-idarəsi yox idi (hicri 455).”*³¹²¹

Yine bu mektuplarda mektubun yazıldığı tarih gün ve ay olarak belirtilmektedir. Qızıl Arslan'ın Nizami'ye yazmış olduğu başka bir mektupta devlet işlerini anlatırken 9. yy. ortalarında yaşamış Halife Memun'dan örnekler verir.³¹²²

Romanın ikinci cildinin *“XII Əsrin Yarısında Azərbaycan”* başlıklı bölümünde anlatıcı romanın öykü zamanı olan 1188-90 yıllarından geriye giderek 12. yy ortalarındaki Azerbaycan tarihinden bahseder.³¹²³

³¹¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 412.

³¹¹⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbek>, (07.11.2020).

³¹¹⁸ Ziya Bünyadov, s. 95

³¹¹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 412.

³¹²⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbek>, (07.11.2020).

³¹²¹ Ordubadi, QQ1, s.168.

³¹²² Ordubadi, QQ2, s.157.

³¹²³ Ordubadi, QQ2, s. 95.

Olayların anlatımında zaman dilimi olarak hafta ve gün kavramları kullanılmaktadır. Örneğin Dürrətülbağdad'ın cariyelerinden olan Əfifə, Hamedan'da yaşayan Fəxrəddin'e Dürrətülbağdad'dan bir mektup getirir. Mektubu getirdikten sonra romanda Əfifə için “*Əfifə iki həftədən bəri Həmədanda yaşayırdı.*” ifadəsi kullanılır.³¹²⁴

Romanda zaman dilimi mevsimlerle de ifade edilmektedir. Anlatıcı Atabəy ve ailesinin yaz sıcaqlarının düşmesinden dolayı Eldeniz Rübətı yaylasına göçtüğünü dile getirir. Bu ifadedən yaz mevsiminin sonları ve sonbahar mevsiminin başları olduğu anlaşılmaktadır.³¹²⁵

Atabəy Məhəmməd ile Gözəl'in evlendiği “*Gözəl*” başlıklı bölüm mevsim tasviriyle başlar. Atabəy'in Aran üzerine saldırı için hazırlık yaptığı bu bölümde mevsimin sonbahar olduğu dile getirilir.³¹²⁶

Kahramanların yaptığı eylemlerin süreleri gece ve sabah kavramlarının zamana bağlı süreleriyle ifade edilmiştir. Örneğin Atabəy Məhəmməd'in Gözəl'i tekrar görmek için sabırsızca sabaha kadar uyumadan beklemesi “*Gəcə yarından səhərə qədər Atabəy bu fikirlərlə yatağın içində o tərəf bu tərəfə dönür və təz-təz pəncərəyə baxaraq səhərin nə vaxt açılmasını gözləyirdi.*”³¹²⁷ ifadəleriyle aktarılmıştır.

Əmir İncə'nin şehirde olup bitenleri, kendisine muhalif olanların nasıl bir plan yaptıklarını öğrenmek için göndermiş olduğu hafiyeleri görüşmek için kabul ettiği tarih sadece ay ve gün olarak verilmiştir: “*Ramazan ayının 29. günü idi, İftar açıldıqdan sonra Əmir şəhərdə müəyyən adamlar ətrafında çalışan xəfiyyələri qəbul etdi.*”³¹²⁸

Tellalların Atabəy Məhəmməd'in emriyle Gence sokaklarında halkı bilgilendirmelerinin hangi zaman diliminde yapıldığı Atabəy'in Gence'ye geldiği ilk günden itibaren geçen süreyle dile getirilir: “*Atabəy Məhəmməd'in Genceyə gəldiyinin üçüncü günü carçılar Gəncə bazarında bu sözləri car çəkirdilər.*”³¹²⁹

Romanın geneline bakıldığında öykü zamanının kronolojik bir sırayla ilerlediği anlaşılmaktadır. Zaman zaman geriye dönüşler yapılarak geçmişte yaşanmış tarihî

³¹²⁴ Ordubadi, QQ2, s.2 24.

³¹²⁵ Ordubadi, QQ1, s. 276.

³¹²⁶ Ordubadi, QQ1, s. 319.

³¹²⁷ Ordubadi, QQ1, s. 325.

³¹²⁸ Ordubadi, QQ1, s. 204.

³¹²⁹ Ordubadi, QQ1, s. 232.

olaylardan bahsedildiği, kahramanların geçmişte başlarından geçen bir olay anlatılırken gün, ay, saat gibi zaman dilimlerinden yararlanıldığı görülmektedir.

3.6.2.2. Mekân

Romanda olaylar birçok mekânda geçmektedir. Bu mekanlar genellikle kapalı mekanlar olmakla beraber, özellikle savaşların gerçekleştiği açık mekanlar da bulunmaktadır. Olayların geçtiği şehirler ve bu şehirlere ait meydan, sokak, yapı isimleri de aktarılır.

Gence: Romanda olayların başladığı yer Gence şehridir. Bu şehir aynı zamanda romanın en önemli kahramanlarından olan Fəxrəddin ve Nizami'nin de yaşadığı şehirdir. Romanda bu şehirdeki mahalle, sokak ve meydanlar açık mekân unsuru olarak kullanılmıştır.

Atabəy Məhəmməd, Tebriz ve Meraga'yı aldığını duyurmak için şehirlere tellallar gönderir. Gence de bu şehirlerden biridir. Anlatıcı cepheden gelen Azərbaycan ordusunu karşılamak için halkın Gence sokaklarına çıktığını dile getirir.³¹³⁰

İlyas ve Fəxrəddin sokağa çıkan halkı gözlemlemek için Toğrulbəy Sokağı'ndan El Arslan ve Mesudiye Sokaklarına girip Sultan Səncər Camisinin karşısındaki Melikşah Meydanı'na gelirler. Sonrasında halkla beraber Sencer Camisi'ne giderler. Burada Gence hatibi Atabəy için dualar okur.³¹³¹

Əmir İncə, Gence hatibini ve şehrin ileri gelenlerini bu galibiyeti kutlamak için hükümet sarayında ziyafete davet eder. Hükümet sarayına giden bu grup Harabat Sokağı'ndan geçerek Elmensur Sokağı'ndan yukarı çıkmayı düşünürler.³¹³² Pir Osman Sokağı'ndan gelen grup Harabat Mahallesi'nin ortasında durduğu için, Əmir İncə'nin grubuna yol vermez.

Yazar bu sokak ve mahallelerden bahsederken sayfa sonundaki dipnotlarda bunlarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Harabat Sokağı sanata hizmet eden kişilerin yerleştiği, Elmensur Sokağı Halife Mansur'un, Pir Osman Sokağı ise Gence şairlerinden Pir Osman'ın adının verildiği sokaktır.³¹³³

³¹³⁰ Ordubadi, QQ1, s. 15.

³¹³¹ Ordubadi, QQ1, s. 16.

³¹³² Ordubadi, QQ1, s. 18.

³¹³³ Ordubadi, QQ1, s. 18-19.

Harabat Sokağı'nda şair Məhsəti Xanım'ın evi bulunmaktadır. Pir Osman Sokağı'ndan gelen bu grup onun şarkılarını dinlemek için Məhsəti'nin evinin önünde durur.

Məhsəti Xanım'ın Əmir İncə'nin emriylə Gence'dən uzaklaşdırılması esnasında evinin basılması və eşyalarının yağma edilməsi yine bu Harabat Mahallesi'ndə gerçəklemiştir. Məhsəti Xanım, Əmir'in adamları tərəfindən Gence'dən çıxarılaraq Əbubəkr köyünə qədər təqib edilmişdir.³¹³⁴

Gence'ye aid başqa bir mahallə ismi Qətibə'nin İlyas'a yazdığı məktupta keçir. Qətibə məktubunda İlyas'ı Melikşah Meydanı'ndan keçərkən və Ozanlar Mahallesi'ne girərkən gördüyünü anlatır.³¹³⁵

Fəxrəddin və arkadaşları Əmir İncə'nin Halifə'ye göndereceyi məktubu ələ keçirmək üçün Əmir'in bulunduğu köşkün kapısını gözetleməyə başlarlar. Köşkdən çıxan halifənin uşağı Hacıp'i təqib edirlər. Romanda bu təqib sırasında Hacıp'in və Fəxrəddin'in keçtiyi yerlərin isimlərini görmək mümkündür. Bu yer isimləri açıq mekân unsurlarına nümunə təşkil edir:

*Onlar da çayı keçib iki hissəyə ayrıldılar; bir hissəsi Musa dəyirmanının üstündən aşıb onu qarşılamaq üçün yol başladı, o biri hissə onu təqiblə yoluna davam etdi. Naməlum adamın keçib gətməsi ancaq bir yol var idi. O, Xanəqah kəndinin ayağındakı qəbristanın qərb tərəfindən keçib gətməyə məcbur idi.*³¹³⁶

Gence'də Əmir İncə'ə qarşı xalq Fəxrəddin komutasında isyan edir. Əmir'in sarayı kuşatma altına alınır. İsyancılar bəhçə divarını yıkarak saraya girirlər. Sarayın bəhçəsində böyük bir mücadələ verilir. Fəxrəddin saraya girərək Əmiri və Vəzir Toxtamış'ı həpsə atdırır. Bir həftə sonra Melikşah Meydanı'nda Əmir İncə və Toxtamış idam edilir.³¹³⁷

Gence'ye aid coğrafi yerlər təsvirlərlə verilmişdir. Əmir İncə'nin vaktinin böyük çoxunluğunu keçirdiyi sarayın Gence Çayı'na baktığını dilə gətirən anlatıcı, Kepez Dağı'ndan esən rüzgarların bulutlarının Hanəqah köyünə doğru sürüklədiyini bildirir.³¹³⁸

³¹³⁴ Ordubadi, QQ1, s. 23.

³¹³⁵ Ordubadi, QQ1, s. 23.

³¹³⁶ Ordubadi, QQ1, s. 109.

³¹³⁷ Ordubadi, QQ1, s. 295-296.

³¹³⁸ Ordubadi, QQ1, s. 31.

Romanda İlyas'ın şiir yazmak ve sevgilisiyle buluşmak için gittiği açık mekân unsurlarından biri de Gence Çayı kenarındaki ormanlık alandır. İlyas şiir yazmak için her zaman Mesudiyyə Mahallesi'nden geçerek Çobanlar Kabristanı'nın yanından Gence Çayı'nın kenarına iner. Burada her zamanki yeri devrilmiş bir söğüt kütüğünün üstüne oturarak şiir yazmaya çalışır.³¹³⁹ Çayın kenarındaki ormanlık alanda sevgilisi Rəna ile de buluşan İlyas, burada Qətibə ile de karşılaşmıştır.³¹⁴⁰

Azərbaycan'ın bağımsız olmasının şerefine Baği İrem denen yerde büyük bir ziyafet veren Əmir İnanc, Gence şəhrinin tanınmış simalarını bu ziyafete davet etmiştir. Bu bağda havuzların olduğu, havuzların içinde kadın heykellerinin bulunduğu bildirilir. Romanda, Baği İrem'in eski Gence'deki Hükümet Baği olduğu dipnotla açıklanmıştır.³¹⁴¹

Əmir İnanc'ın, veziri Toxtamış'ın tavsiyelerine uyarak Kuzey Azərbaycan'ın halifeden bağımsız olarak yönetilmesi gerektiğini Gence şəhrinin ileri gelenlerine ve halka danıştığı yer ise sarayın Tovuz Salonu adlı bölümüdür. Sarayın bu bölümü romandaki kapalı geniş mekân örneklerinden biridir. Əmir, salonu mükəmmel bir şekilde düzenlemiş, bu mükemmellik cariye ve kölelerin kıyafetlerine bile yansımıştır.³¹⁴²

Fəxrəddin, Dilşad'dan haber almak için Saba Xanım'ın Əmir'in köşkünden çıkmasını bekler ve Saba Xanım çıkar çıkmaz onu takip etmeye başlar. Bu takibin sonunda kapalı mekân unsurlarından biri olan Şeyh Saleh'in türbesine girip burada Dilşad'la ilgili konuşurlar.³¹⁴³

Romanda geçen başka bir yer ismi de Mesudiye Kervansarayı'dır. Əmir İnanc, Məhsəti Xanım'ın Gence'ye dönməsinə izin verir, Məhsəti Xanım Gence'ye döndüğünde büyük bir karşılama töreni gerçekleştirilir. Anlatıcı, Mesudiye Kervansarayı'ndaki tüccarların da bu karşılamaya iştirak ettiğini dile getirir.³¹⁴⁴

³¹³⁹ Ordubadi, QQ1, s. 32.

³¹⁴⁰ Ordubadi, QQ1, s. 42.

³¹⁴¹ Ordubadi, QQ1, s. 84.

³¹⁴² Ordubadi, QQ1, s. 78.

³¹⁴³ Ordubadi, QQ1, s. 113.

³¹⁴⁴ Ordubadi, QQ1, s. 138.

Bu qarşılaşma sırasında adı geçen başka bir yer ismi de Ali Bulağı adlı çeşmedir. Nizami'nin liderlik ettiğı qarşılaşma grubuyla Məhsəti Xanım bu çeşmenin önünde qarşılaşırlar.³¹⁴⁵

Romanın birinci cildinin “*Hücum*” adlı bölümünde Atabəy Məhəmməd Gence'deki isyanın cezasını vermek için Kuzey Azərbaycan üzerine ordusuyla harekete geçer. Bu bölümde Atabəy'in ve Qızıl Arslan'nın ordularının mevzilendiğı şəhir ve bölgelerin isimleri geçmektedir. Romanda orduların konuşlandırıldığı bu yerler açıq mekân unsurlarındandır.

Atabey ordusunu Ucan ve Syidabad taraflarına yerləştirir. Qızıl Arslan ise atlı ordusunu Sehend Dağı, Siyahund, Merend ve Hoy şəhirlerinin arasına, on bin kişilik başka bir ordusunu ise Dehgerkan, Ergən ve Meraga bölgelerine, büyük ordusunu ise Hudaferin Köprüsü'ne yerləştirir.³¹⁴⁶

Komutanlarına ordunun hareket planını anlatan Atabəy, Hüsəmməddin'in Hudaferin Köprüsünü geçip Karabağ'a saldırmasını, İbn-İddar komutasındaki on bin kişilik ordunun Sofiyan ve Merend şəhirlerinden geçerek Ziyaülmülk Köprüsü vasıtasıyla Nahçıvan ve Culfa şəhirlerini işgal etmesini ister. Bunun üzerine Hüsəmməddin'in ordusunu Bacerevan şəhrine doğru saldırıya geçer.³¹⁴⁷

Genceliler ise Fəxrəddin ve Seyid Ələddin komutasında iki orduya ayrılırlar. Seyid Ələddin'e bağı birlikler Nahçıvan Kalesi'ni işgal edecek, Fəxrəddin'e bağı olan birlikler ise Atabəy'in esas kuvvetlerini qarşılamak için Kür ayı'nın sahilinə yerleşecektir. Fəxrəddin, Atabəy'in ordusunu Elibeyli ve Əbubəkr köyləri arasındaki ovada qarşılaşma kararı alır. Romanda Ebubekr köyüyle ilgili bir dipnot verilmiştir. Dipnotta bu köyün Atabəy Məhəmməd'in oğlu Əbubəkr tərəfindən kurulduğuna dair bir bilgi mevcuttur.³¹⁴⁸

Romanda yöneticilerin ülke ve millet meselelerini konuşmak için halkı topladığı, onları bilgilendirdiğı, qarşılıklı fikir alışverişinde bulunulduğu yerler cami ve mescit gibi kapalı mekânlardır.

³¹⁴⁵ Ordubadi, QQ1, s. 145.

³¹⁴⁶ Ordubadi, QQ1, s. 307-308.

³¹⁴⁷ Ordubadi, QQ1, s. 310-311.

³¹⁴⁸ Ordubadi, QQ1, s. 312.

Halife'nin fermanının halka duyurulması için halkın Selçuk Camisi'ne toplanması istenir. Gence'nin Dehi, Püseran, Hursenek, İsfahan, Yurt, Rud, Aksuvan ve Yam köylerinden gelenler Məlikşah Meydanı'na toplanıp Halife'nin fermanı hakkında konuşurlar. Anlatıcı Selçuk Camisi'nde kırk sütun olduğunu, kadınlara ait bölmenin de erkekler tarafından doldurulduğunu dile getirmiştir.³¹⁴⁹

Romanın ikinci cildinde Qızıl Arslan Toğrul'a karşı vermek istediği mücadelede Kuzey Azərbaycanlılardan yardım ister, bu konuyla ilgili karar almak için başta Nizami ve Fəxrəddin olmak üzere Gence'nin ileri gelenlerinin toplandığı yer yine Selçuk Camisi olur.³¹⁵⁰

Toğrul halkın biadinı almak ve oğlu Məlikşah'ın veliahtlığını tasdiklemek için halkı Gence'de Sultən Sencer camisine davet eder fakat camiye kimse gelmez.³¹⁵¹

Əbubəkr, Nizami ve Fəxrəddin'in desteğini alarak Gence Camisi'nde halkla buluşur. Burada adına hutbe okutan Əbubəkr, Gence halkının desteğini ister. Onu yeni hükümdar olarak kabul eden Gence halkı bunu kutlamak için şehri süsler.³¹⁵²

Əbubəkr öldükten sonra yerine geçen kardeşi Özbək, Cəlaləddin Xarəzmşah'ın Gence'yi ele geçirmesi sonucu esir düşer. Gence'de onun huzuruna çıkan Özbək Alancık Kalesi'ne hapsedilir. Romanın son bölümünde Özbək ve kardeşi Qütlüg'ün bu kalede birlikte hapsedilmiş olduğu anlaşılır. Romanda geçen olayların her ikisinin ağzından bu kalede anlatıldığı görülür.³¹⁵³

Hanegah: Hanegah köyü İlyas'ın sevgilisi Rəna'nın ailesiyle yaşadığı köydür. Anlatıcı bu köyün insanların Gence'ye gelebilmek için çaydan geçmek zorunda olduklarını dile getirir. İlyas çayın kenarında durup Rəna ile ilk tanıştığı günü hatırlar. Çaydan geçmeye çalışan İlyas, Rəna'ya yardım etmiş, onun çaydan geçmesini sağlamış olur. Bu sayede Rəna ile tanışmıştır.³¹⁵⁴

Onunla görüşmeye gelmeyen Rəna'yı görmek için köyün girişindeki çeşmeye kadar giden İlyas, Rəna ile karşılaşır ve Rəna'nın evine gider. Burada Rəna'nın babası Əhməd Kişi ile konuşur. Qətibə, Rəna'nın ailesini tehdit etmiş, buraları terk etmezlerse

³¹⁴⁹ Ordubadi, QQ1, s. 149.

³¹⁵⁰ Ordubadi, QQ2, s. 122.

³¹⁵¹ Ordubadi, QQ2, s. 377.

³¹⁵² Ordubadi, QQ2, s. 387.

³¹⁵³ Ordubadi, QQ2, s. 413.

³¹⁵⁴ Ordubadi, QQ1, ss. 92-94.

Rəna'yı həpsə atdıracağını söyləmişdir. İlyas sadəcə Rəna'yı sevdiyini və Qətibə ilə aralarında bir şey olmadığını söyləyərək Əhməd Kişi'yi ikna edir.³¹⁵⁵ Görüldüğü gibi Rəna'nın ailesiylə yaşadığı ev kapalı mekân unsuru olaraq romanda yer alır.

Aran: Aran bölgəsi Kür-Araz olaraq da bilinməkdədir. Azərbaycan'ın önəmli iktəmiyik kəynəkləri və ulaşım yolları bu bölgədə bulunmaqtadır.³¹⁵⁶

Əmir İncə, vəzir Toxtamış'la konuşurkən Azərbaycan'ın bir bölgəsi olan Aran'ı Şirvan'a ilhak etmə fikrini ortaya atar. Toxtamış bunun böyük bir hata olduğunu, böylə olursa Kuzey Azərbaycan'da isyanın baş gösterebileceğini dile getirir.³¹⁵⁷

Romanın geçtiğı Gence şəhri və civarı Aran bölgəsi olaraq görülməkdədir. Dolayısıyla romanda vəzir Toxtamış'ın Gence sokaklarının duvarlarına yapıştırdığı ilanlar “*Aran əhalisinə*” diyə başlar.³¹⁵⁸ Nitekim romanın birinci cildində Aran bölgəsinə ithafen “*Aran*” adlı bir bölüm bulunmaqtadır. Bu bölümde Gence halkının Atabəy və Əmir İncə siyasetinə karşı koyduğu təcir anlatılır.

Bağdat: Bağdat şəhri romanda halifeliğın merkezi olaraq yer alır. İslam halifələrinin payitahtları Bağdat'tadır. Romanda halifələr siyasi açıdan etkin bir konumda görünməkdədir. İslam ölkələrinin siyasi işlərinə müdahələ edir, ihtiyaç anında ordu hazırlayıp səfərə gönderebilirler. Bu səbəplə Bağdat şəhri siyasi və kültürel açıdan önəmli bir şəhər olaraq görülür.

Halifə Nəsrəddinbilla'h'ın cölus gününü təbrik etmək səbəbiylə Bağdat'a Kuzey Azərbaycan'ı təmsilən bir heyət göndərilməsi kərarı alınır. Qızıl Arslan bu heyətin rəhbərliğinin Nizami'nin yapmasını istər. Nizami türlü gərəklərlə bu istəğı rəddeder. Onun yerinə Fəxrəddin bu gərəvi devralır.³¹⁵⁹

Azərbaycan heyəti Bağdat'a geldiklərində Musa İbn-Cəfər'in türbəsini ziyarət etmək için Dicle Çayı'nın kənarına yaklaştıkları zaman onları halifənin təmsilçiləri karşılar və Harunərrəşid'in oğlu Əmin için yapılan Emin Kasrı'na giderler.³¹⁶⁰

³¹⁵⁵ Ordubadi, QQ1, s. 98-99.

³¹⁵⁶ Neşe Yeşilbaş, Kaan Kapan, “Kura ve Aras Nehirlerinin Azərbaycan Aran (Kür-Araz) Bölgesi Açısından Jeoekonomik Önemi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries* 10, 1, 2021, ss. 167-192.

³¹⁵⁷ Ordubadi, QQ1, s. 74.

³¹⁵⁸ Ordubadi, QQ1, s. 134.

³¹⁵⁹ Ordubadi, QQ2, s. 15.

³¹⁶⁰ Ordubadi, QQ2, s. 16.

Halifenin cülus günü için her taraftan heyetler gelmiştir. Bağdat şehri arı peteği gibi kaynamakta, şehir bir ordu karargâhı gibi görünmektedir. Azerbaycan heyeti halife tarafından görevlendirilen Asəf rehberliğinde Bağdat'ı gezmeye başlar. Anlatıcı o dönemin en büyük payitahtının Bağdat olduğunu belirterek, bu yüzden heyetin şehri yaya değil, atlı olarak gezdiğini dile getirmektedir.

Romanda Bağdat'taki kapalı mekân unsurlarından olan saray ve kasırların ayrıntılı bir şekilde tasvirinin yapıldığı görülmektedir. Heyet ilk önce Bağdat'ın Mənsur nam bölgesine gelir. Burada Halife Mənsur tarafından kurulan bu şehrin daire şeklinde olduğu ve şehir kurulduktan sonra tam ortaya Altın Kasır adında bir saray yapıldığı romanda aktarılmıştır. Romanda bu sarayın Arapça isminin Kesrüz-zöheb olduğu dipnot olarak verilmiştir.³¹⁶¹

Altın Kasır'ı gezdikten sonra heyet, kale dışında Bağdat'ın en meşhur mahallesi olan Resafe Mahallesi'nde bulunan Mənsur tarafından yapılan cennet kasrı anlamına gelen Kasri-Hüld kasrının önüne giderler fakat içeri giremezler.³¹⁶²

Sonrasında Harunərrəşid'in, karısı Zübeydə için yaptırdığı, küçük fakat zenginlik bakımından büyük olan Zübeyde Kasrı'nı, vezir Cəfər'in yaptırdığı Cafer Kasrı'nı ve Dicle Çayı'nın öteki tarafında bulunan, Harunərrəşid'in kız kardeşi için yaptırdığı Abbase Kasrı'nı ziyaret ederler. Asəf heyete bu iki kasrın tarihi hakkında bilgi verir.³¹⁶³

Asəf, Azərbaycan'dan gelen heyeti köle ve cariyelerin eğitiminin yapıldığı Fenhas Müessesesi'ni gezmeye götürür. Kapalı açık mekân örneği olan bu müessese, Bende-fruş Pazarı'nın doğu tarafında kalmaktadır. Romanda bu yerin kısa bir tasviri yapılır. Avlusunun geniş ve renkli çiçeklerle süslenmiş olduğu, avlusunun sonunda büyük bir kapıdan içeri girildiğinde üstü kapalı küçük yuvarlak bir meydanı andıran köle ve cariyelerin sunuş yerinin bulunduğu, bu yuvarlak binanın her tarafının küçük odalardan oluştuğu dile getirilir. Müessesenin müdürü bu binanın Halife Rəşid tarafından yapıldığını daha önce yirmi bin köle ve cariyenin bulunduğunu şimdi ise bu sayının sekiz binden fazla olmadığını söyler.³¹⁶⁴

³¹⁶¹ Ordubadi, QQ2, s.17.

³¹⁶² Ordubadi, QQ2, s.18.

³¹⁶³ Ordubadi, QQ2, s.19.

³¹⁶⁴ Ordubadi, QQ2, s. 60.

Bu yer, romanda İslamiyet'teki kölelik ve cariyelik kurumunun eleştirilmesi için önemlidir. Burada farklı ülkelerden getirilen küçük yaşta erkek ve kızların durumları tasvir edilmiştir. Onların ürkek ve korkulu bakışlara sahip olduğu dile getirilmiştir. Dilşad da önce buraya getirilmiş sonrasında Halife'nin sarayına gönderilmiştir.

Romanda Fəxrəddin ve Dürrətülbağdad'ın Dicle Nehri üzerinde seyahat ettikleri yelkenliler açık dar mekân unsurlarındandır. Hüld Kasrı'na gitmek isteyen Fəxrəddin meydandaki eşeklerin başında bekleyen kölelerden birine oraya gitmek istediğini söyler. Köle, Hüld Kasrı'na eşekle gitmek için Resafe, Mehrem ve Şemasiyye Mahallelerinden dolaşması gerektiğini, eşekle bunun zor ve pahalı olacağını, Dicle Nehri'nin kenarında küçük seyahat yelkenleriyle gitmesi gerektiğini söyler. Fəxrəddin, Dicle Nehri'nin kenarına gidip hurma yapraklarından dokunmuş, direklerine ışıklı fenerler asılmış, ortasında bir masanın bulunduğu yumru şeklinde küçük bir seyahat yelkenine biner.³¹⁶⁵

Hüld Kasrı'nın önünde Dilşad'ı görme umuduyla bekleyen Fəxrəddin, kasırdan çıkan Dürrətülbağdad'ı takip etmeye başlar. Onun da nehir kenarına gittiğini gören ve kendisini getiren yelkenciyle konuştuğunu gören Fəxrəddin Dürrətülbağdad'ın Harbiye Mahallesi'ne gitmek istediğini öğrenir. Fəxrəddin'den onu da götürmesini isteyen Dürrətülbağdad yelkenciden olumsuz cevap alır. Yelkenci Fəxrəddin'in gitmek istediği Emin Kasrı'nın Bağdat'ın doğu tarafında, Mehrem Mahallesi'nin güney tarafında olduğunu, Dürrətülbağdad'ın gitmek istediği Harbiye Mahallesi'nin ise şehrin batı tarafıyla Bendebruş Pazarı'nın arasında kaldığını dile getirir. Yazar, Bendebruş Pazarı'nda köle ve cariyelerin satıldığı bilgisini dipnot ile verir.³¹⁶⁶

Dilencilerin yoğun bir şekilde bulunduğu Resafe Camisi'nin önü açık geniş mekân unsuruna örnektir. Dürrətülbağdad'la Resafe Camisi önünde buluşan Fəxrəddin, caminin kapısını körlerin ve dilencilerin sardığını görür. Bu dilencilerden bir tanesini eski halife Müttəgibillah olduğunu öğrenen Fəxrəddin, Bağdad'ın cadılar, hilekârlar ve maceracılar şehri olduğunu düşünür.³¹⁶⁷

Atabəy, Qətibə ve Səba Xanım da cülus günü için Bağdad'a gelir. Səba Xanım Əmin kasrına giderek Fəxrəddin'le görüşür. Fəxrəddin'i kandırır ve Dilşad'a mektup yazmasını, kendisinin Dilşad'a mektubu ileteceğini söyler. Aslında bu, Qətibə'nin

³¹⁶⁵ Ordubadi, QQ2, s. 21.

³¹⁶⁶ Ordubadi, QQ2, s. 24-25.

³¹⁶⁷ Ordubadi, QQ2, s. 31-32.

Fəxrəddin'i öldürmək için kurmuş olduğu bir tuzaktır. Fəxrəddin, Dilşad'a Səba Xanım aracılığıyla kısa bir məktup göndərir.³¹⁶⁸

Dürrətülbağdad sayəsinde Səba'nın onu öldürəcəğini ögşenen Fəxrəddin Səba Xanım'dan yararlanmaq için onu sevdiğini söyler. Bu sayəde Səba Xanım'dan Qətibə'nin Nizami'ye suikast düzənleyəcəğini ögşenir, bunu Nizami'ye bir məktupla bildirir. Nizami'den bu konuda diqqətli olmasını ister.³¹⁶⁹

Halifə'nin huzurunda çövkən oyunun düzənlenəcəğini duyan Fəxrəddin bu oyuna Azərbaycanlılar adına katılır. Oyun halkın iştirak edəbileəcəği geniş bir meydaında düzənlenir. Açık geniş mekân örneği olan bu meydanın etrafına ipler çekilmiş və halifənin hususi alayları etrafına dizilmişdir. Elçilər və heyət üyeleri için başka, halifə və hükümdarlar için başka bir yer tesis edilmişdir. Buradaki oyunu Fəxrəddin qazanır və halifədən hədiyyə olaraq Azərbaycan'dan cariye olaraq gəlmiş qızların vatanlarına göndərilməsini ister.³¹⁷⁰

Qızıl Arslan'ın Atabəy məmleketində yapmış olduğu ıslahatlar Halifə Nəsirəddinbillah'ı rahatsız eder. Ona bir uyarı məktubu göndərən halifəyə Qızıl Arslan bir heyət aracılığıyla Bağdat'a cəvab məktubu göndərir.³¹⁷¹ Burada Hülid Kasrı'nda Halifə'ye məktubu sunan heyət, Halifə tərəfindən həpsə atılır və Hamedan üzərinə saldıırı emri verir.³¹⁷²

Halifə'nin bu davranışı üzərinə Qızıl Arslan Hamedan'dan Bağdat'a doğru ordusuyla hərəkət eder. Yaqubə, Şəhriban, Kızıl Rübət şəhirlərində küçük çarpışmalar olduqdan sonra Müseyid şəhrindən Fırat Sahili'ne inən orduyla halifə ordusu karşı karşıya gəlir. Fəxrəddin komutasındaki Kuzey Azərbaycan ordusunun da yardımıyla Halifə'nin ordusu dağılıp yox olmaya başlar. Kurtulanlar Fırat Nehri üzərindəki Cısrı-Müseyib Köprüsü'ndən geçməyə çalışsalar da başanlı olmazlar.³¹⁷³

İki gün Müseyib'də kalan Azərbaycan ordusu təkər Bağdat üzərinə hərəkətə gəcər. Musul tərəfindən saldıırıya gəcən orduyla birləşərək Düceyl şəhrinin yanında Halifə'nin Türklərdən oluşun başka bir ordusuyla karşılaşırlar. Bu ordu Qızıl Arslan'ın

³¹⁶⁸ Ordubadi, QQ2, s. 38-39.

³¹⁶⁹ Ordubadi, QQ2, ss. 54-56.

³¹⁷⁰ Ordubadi, QQ2, s. 70-75.

³¹⁷¹ Ordubadi, QQ2, s. 181.

³¹⁷² Ordubadi, QQ2, s. 186.

³¹⁷³ Ordubadi, QQ2, s. 187.

yolunu kesmek için Dicle Nehri üzerindeki Samiriyye Köprüsü'nü elde etmeye çalışır. Bu sırada Azərbaycan atlıları Kazimeyin ve Bağdat arasına yerleşen Halife ordusuyla çarpışır. Bir süre sonra Azərbaycan ordusu Şemsiy, Mehrem ve Resafe Sokaklarından Bağdat'a girmeye başlar.³¹⁷⁴

Qızıl Arslan Yakube şəhridən Bağdat'a gelir və şəhrin batı tərəfində otağını kurar. Halifə'ye şərtlərini iləten Qızıl Arslan, bu şərtlərin qəbul olunmasıyla Hülid Kəsri'na gider və kəsirin qarşısında on səkkiz tənə dar ağacının qurulmasını isticar. Qızıl Arslan'a ihanət edərək halifə için casusluq yapan on səkkiz kişi bu dar ağaclarında idam edilir.³¹⁷⁵

Görüldüğü romanda Qızıl Arslan'ın Halifə ilə girmiş olduğu savaqların gəçtiği bölgə və şəhirlər açıq dar məkân unsurlarındandır.

Qızıl Arslan Bağdat'taykən Nizami və Xaqani'yi ağırlar. Birlikdə Bağdat'taki eski yapıları, kütüphanələri, halifələrin kəsirlərini ziyarət edirlər. Sonrasında Kəsre Kəsri'nı və Medain Harabələrini görmək için yola çıxırlar. Burada Hakani, açıq geniş məkân olan Medain Harabələri için yazdığı şiiri Qızıl Arslan'a okur.³¹⁷⁶

Qətibə'nin Bağdat'ta Səba Xanım aracılığıyla kəndisini öldürmə planlarını yaptığını duyan Fəxrəddin, Səyid Əlaəddin və birqə adamını Bağdad'a göndərək Səba'nın ortadan kaldırılmasını emrəder.³¹⁷⁷

Səba Xanım'ın Əlaəddin və adamları tərəfindən takip edilməsi, Əfifə tərəfindən kandırılması sırasında yaşanan olaylarda açıq geniş məkânlara yer verilmişdir. Əlaəddin və adamları Səba'yı Bağdat'ta takibə alırlar. Dürrətülbağdad'ın cariyələrindən olan Əfifə, Səba'yı takip edər, ona yəqinlaşaraq Səba'nın yabancısı tüccarların alışveriş yaptığı pazara gitmək isticdiğini öğrenir və ona yardım etmək isticar. Səba'ya pazarın batı tərəfindəki Kerh Mahallesi'ndə olduğunu, kəndisini oraya götürebileceğini dile gətirir. Səba bu təklifi qəbul edər.³¹⁷⁸

³¹⁷⁴ Ordubadi, QQ2, s. 188.

³¹⁷⁵ Ordubadi, QQ2, s. 189-191.

³¹⁷⁶ Ordubadi, QQ2, s. 193.

³¹⁷⁷ Ordubadi, QQ2, s. 225.

³¹⁷⁸ Ordubadi, QQ2, s. 226.

Hamedan'a değil, şhrin yakınlarındaki Kőřk-Baği-Müezzem'e gitmesini ister. Burada mecburen kalan Qətibə, Atabəy'in Bağdad dönüşü ona uğramadan Hamedan'a geçmesi üzerine önemli bir sorun olduğunu düşünür.³¹⁸⁷

Kőřk-Baği-Müəzzəm bir süreliğine Qətibə'nin konakladığı yer olarak romanda görülmektedir. Qətibə'nin Hüsameddin'den Atabəy'in öldürölmesini istediği yer burasıdır. Köşkün balkonunun Maşanrud Çayı'na baktığı, Demavend ve Elvend Dağlarından kopan rüzgârın çiçek kokularını balkona taşıdığı dile getirilir.³¹⁸⁸

Toğrul ve Qızıl Arslan Atabəy'in bulunduğu Hamedan'a gelir. Atabəy Məhəmməd'in sarayında sofranın başında toplanıp aralarındaki sorunların çözümüyle ilgili fikir yürütürler. Ülkenin durumu, iş birliği yapmayı gerektirmektedir. Bundan sonra birbirlerine karşı herhangi bir düşmanca hareket sergilemeyeceklerine dair ant içerler.³¹⁸⁹

Atabey Meydanı açık geniş mekân unsurlarından biri olarak romanda yer alır. Qızıl Arslan ordusuyla beraber Hamedan'a girer. Atabəy, sarayına giderken halk onu Hamedan sokaklarında sevgiyle karşılar. Atabey Meydanı'na yığılan Azerbaycanlılar Qızıl Arslan'ı gördükleri anda “*Yaşasın Azərbaycan hökmdarı!*” diye bağırmaya başlar.³¹⁹⁰

Yine bu meydan Sultan Toğrul'un Qütlüğ tarafından öldürölldüğü yerdir. Harzemşah Sultan Təkiř'in desteğiyle Hamedan'a giren Qütlüğ İnanc, Toğrul'la Atabəy Meydanı'nda karşı karşıya gelir. Gürzüyle Toğrul'u atından düşüren Qütlüğ, kılıcıyla onu öldürür.³¹⁹¹

Hamedan'da birçok ıslahat yapan Qızıl Arslan'a ilk tepki Qətibə'den gelir. Onun isteklerini yerine getirmek istemeyen Qızıl Arslan, Qətibə'yi oğlu Qütlüğ'ün yönetimdeki Rey şehrine sürgün eder.³¹⁹²

Qətibə Toğrul'dan aldığı mektuba istinaden Hamedan'a döner. şhrin Təbriz Kapısı'na geldiği zaman “*Toğrul paytaxtı öz sevgili mələkəsini salamlayır*” yazısını ipek parçanın üzerinde görür. Sultan Toğrul taraftarlarının toplanıp Qətibə'yi “*Yaşasın*

³¹⁸⁷ Ordubadi, QQ2, s. 79-80.

³¹⁸⁸ Ordubadi, QQ2, s. 93.

³¹⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 100.

³¹⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 154.

³¹⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 404.

³¹⁹² Ordubadi, QQ2, s. 162.

maləkə!” diye selamladıkları Atabəy Kasrı’nın çevresi açık geniş mekân unsurlarındandır.³¹⁹³

Toğrul ve Qətibə’nin kendisine karşı olan faaliyetlerini gören Qızıl Arslan Hamedan üzerine bir ordu daha gönderir. Hamedan’a giren Qızıl Arslan burada kendisine karşı gelen Toğrul taraftarlarını idam ettirir. Toğrul ise Save şəhrine sığınmıştır. Qızıl Arslan’ın Qətibə’yi kendisiyle beraber Tebriz’e götürür.³¹⁹⁴

Save şəhrinde olan Toğrul, Qızıl Arslan ve Fəxrəddin’in oyunuyla Hamedan’a gelir. Burada Fəxrəddin onu karşılayarak Azərbaycanlıların onu desteklediğini ve kendisini hükümdar olarak görmek istediğini söyler. Toğrul için Hamedan’da geçit töreni düzenlenir. Aslında bu geçit töreni Toğrul taraftarlarını yakalayıp hapse atmak ve Toğrul’u ortadan kaldırmak için yapılmış kurmaca bir törendir. Qızıl Arslan amacına ulaşır, Hamedan’a gelir, Toğrul ve oğlu Məlikşah’ı esir alır ve onları Kehran Kalesi’ne hapsedirir.³¹⁹⁵

Qətibə, Hamedan’a döner dönmez büyük bir ihanet zeminini hazırlamaya başlar. Burada kaldığı Atabey Sarayı’nda Qətibə’ye karşı bir suikast düzenlenir fakat bu suikast aslında Qətibə ve Hüsəməddin’in bir oyunudur. Amaçları suçu Fəxrəddin’e atıp onu ortadan kaldırmaktır.³¹⁹⁶

Hamedan’a gelen Qızıl Arslan’ın kurduğu mahkeme sonucu olayın failleri Hüsəməddin ve Zəhir Bəlxı hapse atılır. Azərbaycanlılar onların cezalandırılmasını ister fakat Qızıl Arslan bu talebi yerine getiremez. Bunun üzerine Fəxrəddin ve Əlaəddin komutasındaki Güney ve Kuzey Azərbaycan ordusu Hamedan’ı terk eder.³¹⁹⁷

Yalnız kalan Qızıl Arslan, Irak ve Rey’den gelen misafirleri için Atabey Sarayı’nda bir ziyafet düzenler bu ziyafette oldukça neşeli gözükür. İçtiği içkilerin tesiriyle sarhoş olup odasına götürülür. Qızıl Arslan’ın Hüsəməddin tarafından öldürüldüğü yer, kapalı dar mekân unsuru olan Atabey Sarayı’ndaki odasıdır.³¹⁹⁸

Qızıl Arslan’ın öldürülmesiyle Toğrul tekrar Hamedan’a gelir. Burada Qətibə ile yeni planlar yaparlar. Hükümdarlık Toğrul’un oğlu Məlikşah’a, veliahtlık ise Qütlüg

³¹⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 207.

³¹⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 241.

³¹⁹⁵ Ordubadi, QQ2, ss. 255-259.

³¹⁹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 282.

³¹⁹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 292.

³¹⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 302.

İnanc'a kalacaktır. Əbubəkr'i isə Qızıl Arslan'ın taziyesinden sonra ortadan kaldırmayı düşünürler.³¹⁹⁹

Şəmsəddin və Fəxrəddin, Selçuklu coğrafiyasındaki siyasi gelişmelerden ötürü Toğrul'un tekrar Hamedan'a gelmesine, Qətibə ile evlenmesine razı olurlar.³²⁰⁰ Bu yüzden Toğrul, Qətibə'ye bir mektup yazarak onu Hamedan'a çağırır.³²⁰¹

Tebriz: Romanda Tebriz şəhri Qızıl Arslan'ın bulunduğu ve Kuzey Azərbaycan'la alakalı işlerini yürüttüğü önemli bir şehir olarak yer alır.³²⁰²

Şehirde orduların toplandığı ve savaştığı yerler açık geniş mekanlardır. Şirvan Hakanı Əbülmüzəffər'in oğlu Tebriz'e gelir. Qızıl Arslan Azərbaycan'ın silah gücünü göstermek için Azərbaycan ordusunun Yanık, Serd-Rud ve Tebriz arasına toplanmasını emreder. Urmiye, Hoy, Merend, Qaradağ və Hümse bölgelerinden toplanan yüz bin atlı Veliaht'a Kevken şəhrinden Yanık'a kadar eşlik eder. Yanık'ta Veliaht'ı karşılayan Qızıl Arslan'ın veziri Şəmsəddin, veliahtla beraber Tebriz'e gider. Qızıl Arslan Veliaht'ı sarayında misafir eder.³²⁰³

Veliaht, Tebriz'den babasına yazdığı mektupta Tebriz'de görmüş oldu ilgi ve alakadan bahsettikten sonra Azərbaycan Atabeyliği'nin temelini Hamedan değil Tebriz olduğunu dile getirir. Qızıl Arslan'ın sarayında birçok filozof, şair ve siyasetçinin bulunduğunu ve bunlarla tanıştığını ifade eder.³²⁰⁴

Atabəy Məhəmməd'in öldürülmesiyle Toğrul Hamedan'da tekrar tahta çıkar. Qızıl Arslan onun cülus gününe katılmaz. Toğrul, Qızıl Arslan taraftarı olan Azərbaycanlıları hapsedtirince Qızıl Arslan Kuzey ve Güney Azərbaycan'ın merkezle olan bağlantısını keser. Azərbaycan için artık hükümdar Qızıl Arslan, payitaht da Tebriz'dir.³²⁰⁵ Qızıl Arslan'ın yardımına giden Kuzey Azərbaycan ordusunu Tebriz'de Acı Çayı'nın kenarında Qızıl Arslan karşılar. Ordunun bir kısmı Tebriz Kazvin hattı üzerinden diğer bir kısmı ise Bisütun taraflarından Hamedan üzerine yürüyecektir.³²⁰⁶

³¹⁹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 307.

³²⁰⁰ Ordubadi, QQ2, s. 353.

³²⁰¹ Ordubadi, QQ2, s. 355.

³²⁰² Ordubadi, QQ1, s. 166.

³²⁰³ Ordubadi, QQ1, s. 284.

³²⁰⁴ Ordubadi, QQ1, s. 286.

³²⁰⁵ Ordubadi, QQ2, s. 109.

³²⁰⁶ Ordubadi, QQ2, s. 153.

Qızıl Arslan Bağdat seferindən dönerken Tebriz halkı onu kazandığı zafer dolayısıyla Vasminc şəhərində qarşılar. Qızıl Su Mahallesi'ndə şairlər üçün böyük bir bina hazırlanır. Qızıl Arslan, şairlərin Tebriz'də kalmasını istər. Bu təklifi Xaqani qəbul edir fəkat Nizami, Gence'ye döner.³²⁰⁷

Tebriz'də Qızıl Arslan Hamedan'dan bir məktup alır. Toğrul'un verdiyi əmirlərin heçbirini yerinə gətirmediyini. Sürgün edilən kişilərin birçoğunun Toğrul'un izniylə təkrar Hamedan'a gəldiyini, Sultan Təkiş'in təmsilçilərinin Toğrul tərəfindən qəbul edildiyini öyrənir.³²⁰⁸

Qızıl Arslan'ın taziyyəsi üçün Tebriz'e gələn Qətibə, yanında qız qardaşı Təliə'yi də gətirmişdir. Burada Toğrul'un Əbubəkr'in vəliəhtliyini qəbul etdiyinə dair fərmanı okutturan Qətibə'nin niyyəti qardaşı Təliə aracılığıyla Əbubəkr'i zəhirləyib ortadan kaldırmaktır fəkat bunda bəşərli olamaz. Təliə və Əbubəkr bir-birlərinə aşıqtırlar. Təliə hər şeyi Əbubəkr'e anlatır.³²⁰⁹

Nevruz Bayramı'nı kutlamaq üçün Toğrul və Qətibə Təbriz'e gəlirlər. Bayramda Toğrul, Qütlüg'ün vəliəhtliyini imzalamak, Qətibə'nin isə məkikəsi olduğunu ilan etmək düşüncəsindədir. Kuzey Azərbaycan'dan Nizami və Fəxrəddin təmsilçi olaraq bu bayrama iştirək edir.³²¹⁰

Nizami burada Surhab Mahallesi'ndəki Şairlər Kəbristanı'na gədərək yəqin arkadaşları Xaqani'nin; alim, filozof və digər şairlərin məzarlarını ziyarət edir və təmsilçilərlər üçün hazırlanmış binaya gider.³²¹¹

Qətibə, Hüsəməddin ilə görüşür. Nizami, Fəxrəddin və Toğrul'un öldürülməsi üçün bir plan yapar. Bayram günü onların kədəhlərinə zəhər katma qərevini Hüsəməddin'e verir. Bu qərevi ilk bəştə qəbul edən Hüsəməddin, sonrasındə pişman olur və tören əsnasında kədəhlərin içilməsini əngəlləyərək hər şeyi Toğrul'a açıqlar. Bunun üzərinə Toğrul Qətibə'ye kəndi kədəhini uzatarak içməsinə istər. Kədəhi içən Qətibə orada ölür.³²¹²

³²⁰⁷ Ordubadi, QQ2, s. 197-198.

³²⁰⁸ Ordubadi, QQ2, s. 200.

³²⁰⁹ Ordubadi, QQ2, ss. 308,327.

³²¹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 356.

³²¹¹ Ordubadi, QQ2, s. 357.

³²¹² Ordubadi, QQ2, s. 367.

Naxçıvan'da yenilen Toğrul, Tebriz'deki Azərbaycanlılardan intikam almaya çalışarak onlara büyük bir baskı uygular. Şehirden onları göçə zorlayarak yerlerine İranlıları doldurmak ister. Tebriz'i İranlaştırmak gayesindedir. Bunu duyan Əbubəkr orduyu hazırlar və Tebriz üzerine harekətə keçər. Culfa önündə Toğrul'un ordusuna ani bir baskın yaparak onları dağıtır və Tebriz'i ele geçirir.³²¹³

Əbubəkr, Təliə ilə Təbriz'de huzurlu bir yaşam sürməkdədir. Ülke Azərbaycan orduları tərəfindən yenidən inşa edilməkdədir. Akşam vakti Təliə ilə Eldəniz Kasrı'nın balkonunda oturub təbiəti seyrədən Əbubəkr Təliə'nin boğazına bir okun isabet etdiyini görür. Təliə orada həyatını kaybedir.³²¹⁴

Kazvin: Əbubəkr, Nizami'ye yazdığı məktupta Bağdad ordusunun Hamedan'ı ele geçirməsiylə Toğrul'un Hamedan'dan kaçıdığını, Qütlüğün isə Rey şəhərindən ordusuyla Kazvin şəhərinə yaxınlaşdığını. Her iki ordunun da amacının birləşərək Tebriz'i işğal etmək olduğunu bildirir. Kuzey Azərbaycanlıların yardımını ister.³²¹⁵

Əbubəkr'in bu istəğini qəbul edən Kuzey Azərbaycanlılar Güney'e yardıma giderlər. Ordu Tebriz'də Əbubəkr'in ordusuyla birləşərək Kazvin önünə doğru hərəkət edir. Kazvin, Bağdat ordusu tərəfindən işğal edilmiş Rey'dən gələn Qütlüğün ordusunu bekləməkdədir.³²¹⁶

Əbubəkr, Kazvin'de yapılacak bu savaşın Atabəy Hamedanlılığının var oluşu savaşı olduğunu düşünməkdədir. Çünki bu savaşta sadəcə Qütlüğə deyil Bağdad və Həzrm orduları da ona qarşı savaşacaqdır. Vəzir Şəmsəddin Əbubəkr'e Tebriz'dən ayrılıp ordunun başına gəçməsinə önərir və Əbubəkr, Tebriz'dən ayrılıp Kazvin'de kurulmuş olan cephəyə gider.³²¹⁷

Kazvin'e yaxınlardakı Şərəfabad və Mekul Çəşməsi'ni ele gəçirən Fəxrəddin'in ordusu Siyahdehen, Şah və Sunikan mntıkalərini mancınıqlarla vurmaya başlar.³²¹⁸ Qütlüğ İncə savaş esnasında Əbubəkr ilə birəbir savaşmaq istədiyini söyler.

³²¹³ Ordubadi, QQ2, s. 399-400.

³²¹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 406.

³²¹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 232.

³²¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 340.

³²¹⁷ Ordubadi, QQ2, ss. 343-346.

³²¹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 347.

Bu teklifi kabul eden Əbubəkr, Qütlüg'le savaş meydanında çarpışır və kazanır. Gece yarısına doğru Azərbaycan ordusu galip gelerek Kazvin şəhrini ele geçirir.³²¹⁹

Zencan: Məhsəti Xanım İlyas'a yazmış olduğu mektupta Zencan'a gittiğini ve burada Əxi Fərrux'la görüştüyünü dile getirir. Zencan şəhri Nizami için önemli bir şehirdir. Çünkü Əxi Fərrux orada yaşamaktadır. Romanda Nizami, Əxi Fərrux'un dünya görüşünden etkilenmiştir.³²²⁰

Şamahı: Şamahı şəhri Şirvan devletinin başkentidir. Şirvan hakanının payitahtı bu şehirdedir. Haqani, Şirvan Şahı'nın koruması altında bu şehirdeki sarayda yaşar. Ülkedeki karışıklıklardan Haqani'yi sorumlu tutan Şirvan Şahı Əbülmüzəffər onu hapse attırır. Bu haberi duyan Nizami hem Haqani'yi kurtarmak hemde Şirvan Şahı'nın Nizami'den yazmasını istediği Leyli və Məcnun eserini ona sunmak için Şamahı şəhrine gelir. Burada Şirvan hakanının sarayına gidip eseri hakana sunar fakat eserde hakanın Türkçeyi küçük gören düşüncelerinin eleştirildiğini anlayan Şirvan Şahı onu azarlar.³²²¹

Rey: Rey şəhri Qətibə'nin oğlu Qütlüg İncə'nin yönetimindedir. Qızıl Arslan ordusuyla Hamedan'a girdikten sonra Qətibə'yi bu şehre oğlunun yanına sürmüştür. Hüsəməddin Hamedan'da hapisneden kaçır Hərezm taraflarına gittikten sonra Qətibə ile görüşmək için Rey şəhrine gelir. Qütlüg İncə onu saygıyla qarşılar və adına ziyafətlər verir. Daha sonra Hüsəməddin, Qətibə'nin bulunduğu Şimran Yaylası'na doğru yola çıxar. Qətibə ilə görüşən Hüsəməddin ona Toğrul'un mektubunun verir. Toğrul mektubunda Qətibə'yi Hamedan'a çağırmaqdadır.³²²²

Nahçıvan: Kendini hükümdar ilan eden Əbubəkr, Nahçıvan'a büyük bir ordu yığmaya başlar. Ordu Yezdkürd Kalesi'nin çevresinde çadır kurar. Bunu duyan Toğrul birçok defa Əbubəkr'e mektup yollayaraq kendisinin hata yaptığını dile getirir. Onun bu özürleri kabul edilmez.³²²³

Bunun üzerine Toğrul ordusunu hazırlayıp Nahçıvan üzerine üç farklı koldan hücum eder. Birincisi Araz çayını geçip Nahçıvan'a, ikincisi Naxçıvan'ın batı tarafına saldırmak, üçüncüsü ise Hudaferin Köprüsü'nü geçip Qarabağ'a saldırmaktır.³²²⁴

³²¹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³²²⁰ Ordubadi, QQ1, s. 26.

³²²¹ Ordubadi, QQ1, s. 283.

³²²² Ordubadi, QQ1, s. 201.

³²²³ Ordubadi, QQ2, s. 388.

³²²⁴ Ordubadi, QQ2, s. 391.

Culfa'dan geçen ordu Vank Manastırı önünde Əbubəkr'in komuta etdiyi orduyla çarpışır. Çarpışma dörd gün dörd gece sürer və Əbubəkr'in ordusu galip gelir. Hüsəməddin esir alınır və idam edilir.³²²⁵

Romanda Eldəniz və karısı Möminə Xatun'un kabirlerinin Nahçıvan'da olduğu belirtilmektedir. Çünkü Təliə və Gözəl, Naxçıvan'a geldiklerinin ikinci gününde hükümdar onların kabrine bir ziyarət merasimi düzenlenmesini emreder.³²²⁶

Tebriz'de Təliə'yi okuyla öldüren Qütlüğ, Əbubəkr tarafından Nahçıvan'daki Alancık Kalesi'ne hapsedilir. Yıllar sonra Cəlaləddin Xarəməşah tərəfindən yine bu kaleye hapsedilen kardeşi Özbək'le karşılaşır. İki kardeş birbirlerine sarılırlar.³²²⁷

Canpolad- Püseran Köyü: Azərbaycan'a saldıraya geçen Atabəy Məhəmməd, Karabağ'dan hareket edərək Canpolad köyünün etrafına karargahını kurar. Burada istirahət etmək için iki katlı bir binaya yerləşir. Sokakların temizliyi, bütün binaların iki katlı və aynı mimaride olması, söğüt ağaclarının aynı sırada və aynı boyda sokakların kenarlarına yerleştirilmesi, diğer köylerdeki gibi kadınların erkeklerden kaçmaması ve herkesin birbirine benzeyen kıyafetler giymesi Atabəy'in dikkatini çekmiştir.³²²⁸

Atabəy, kaldığı bu köyde suikasta uğrar. Atabəy'in suikasta uğradığı yer kapalı mekân unsuru olan Canpolad adlı köylünün evidir. Onu bu suikasttan kurtaran Atabəy'e hizmet eden köyün yerlisi Gözəl adında bir kızdır. Atabəy kızın çok cesur ve açık sözlü olmasından çok etkilenerek onunla evlenmek istediğini söyler.³²²⁹

Gözəl'in babası Canpolad'la konuşan Atabəy, köyle ilgili bilgiler alır. Köyde köylüler tarafından kurulmuş bir cəmiyyət vardır. Bu cəmiyyət köylülərin seçtiği dörd tane aksakal tərəfindən idarə olunur. Köyün bütün işləri bu cəmiyyət tərəfindən yürütülür. Hükümete verilecek olan vergilər də aksakallar tərəfindən verilir. Köyde özəl mülkiyyət yoxdur. Bağlar bəhçələr köy halkının ortaq malıdır. Məhsul ortaq bir ambarda toplanır, hər kəs bu ambardan eşt miktarda payını alır. Atabəy'in kaldığı ev Canpolad'ın evidir fakat ev aynı zamanda halka aittir. Köyün hər evində aynı eşyalar bulunur. Köyde gurbətə kız vermək və ya kız almaq yasaktır. Başka bir köy, bu köyden kız almaq

³²²⁵ Ordubadi, QQ2, s. 393.

³²²⁶ Ordubadi, QQ2, s. 394.

³²²⁷ Ordubadi, QQ2, s. 414.

³²²⁸ Ordubadi, QQ1, s. 320.

³²²⁹ Ordubadi, QQ1, s. 329.

istediğinde o köyün oğlanının Canpolad köyünün törelerini kabul etmesi gerekir. Aynı şey başka bir köyden kız alınırken de geçerlidir. Köyde din adamı yoktur. Köy halkının dininin kardeşlik dini olduğunu belirten Canpolad, dinin sadece ahlaktan ibaret olduğunu, bu ahlakın esasını da Əxi Fərruh Zəncani'nin belirlediğini dile getirir.³²³⁰

Atabəy Canpolad'a köyünün neslinin kimlerden olduğunu sorar. Canpolad köyün doğusunda bulunan Çoban-Qaya dağına göstərir, vaktiylə bu dağlarda Qaya adında bir çobanın yaşadığını, bir gün Qaya'nın Nesib Çeşməsi'nin yanında bir çocuk bulduğunu, o çocuğa Canpolad ismini verdiğini, ona sahip çıkıp böyüttüğünü, çocuğun böyüyüp Qaya'nın kızı Gözəl'le evləndiyini söyler. Sonrasında bu çocuğun Babək'in neslindən gəlmiş olduğu anlaşılr.³²³¹

Gözəl'le evlənen Atabəy, Gözəl'e Aran'a saldırmayacağına dair söz verərək Gence'ye gitmiş, Gence'deyken Gözəl'in ikiz bebek dünyaya getirdiyin öğrenmiş və Canpolad köyünə geri dönmüşdür. Çocuklarının olması şərəfinə bu köyün ismini “Püsəran” olaraq dəyiştirmişdir. Romanda Püsəran köyüylə ilgili bir dipnot verilmiş, bu dipnotta Püsəran köyünün şu an Ağdam ilə Berde arasında birqəç evdən ibarət olduğu bildirilmişdir.³²³²

Toğrul Gence'ye gitmək için yola çıxar ancak Gence halkı onun Gence'ye gəlməsinə pek sıcak bakmamaktadır. Bu yüzden Nizami və Fəxrəddin'in de içində bulunduğ u bir heyət Toğrul'la görüşməyə göndərilir. Toğrul, Püsəran köyünə uğrayacağını söyler. Əbubək və Özbək də bu köydedirlər. Bunun üzərinə heyət Püsəran köyünə gider. Gittiklərində hənüz Toğrul köyə gəlməmişdir. Vəliahtla konuşmayı düşünen heyət köyde Canpolad və karısından başqa kimseyi bulamaz. Canpolad'ın yaşlı karısı vəliaht dahil hərkesin tarlaya çalışmaya gittiğini söyler. Bu köyde vəliaht sözünün geçerli olmadığını altmış yaşına gələn kişilərin çalışmayıp istirahət ettiklərini, hərkesin aynı işte, aynı fikirde, aynı kıyafette olduğunu söyler.³²³³

Canpolad, Nizami'ye köylərində adam öldürmənin, hırsızlığın olmadığını söyler. Çünkü toprak da ev də evlərdəki eşyalar da hepsi ortaktır. Bu yüzden şəriat məhkəməsinə ihtiyaç yoxtur. Hangi ailə nə yemək istərsə sokaklarda kurulan gəl

³²³⁰ Ordubadi, QQ1, ss. 332-334.

³²³¹ Ordubadi, QQ1, s. 336.

³²³² Ordubadi, QQ1, s. 343.

³²³³ Ordubadi, QQ2, s. 368-369.

mutfağa haber verir ve ona göre de yemek hazırlanır.³²³⁴ Toğrul, Püseran köyüne geldikten sonra Nizami ve Fəxrəddin ile görüşür. Nizami Toğrul'un getirdiği ordunun geri dönmesini ister. Toğrul ise onu azarlar, Qızıl Arslan'ın Nizami'ye bağışlamış olduğu Hemdünyan köyünü şair Kəmaləddin'e bağışladığını söyler.³²³⁵ Canpolad köyünün yaşam şekline bakıldığında komünist yaşam biçiminin simgelendiği görülmektedir. Özel mülkiyetin olmaması, ortak mahsul alınması, köyü yöneten aksakalların hükümete vergi vermesi Sovyet kolhoz yaşam tarzını hatırlatmaktadır.

Görüldüğü gibi konusu ve kahramanlarının sosyal statüsü sebebiyle romanda kapalı mekân unsuru olan saraylar ve kasırlar ağırlıklıdır. Bunun dışında romanda yöneticiler arasında geçen meydan savaşlarına yer verildiği için bu savaşların geçtiği açık geniş mekân unsuru olan düzlüklere ve bölgelere daha çok yer verilmiştir.

3.6.2.3. Kişiler

Nizami: Doğu edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan ve hamse türünün kurucusu olarak bilinen Nizamî Gencevî'nin asıl adı kaynaklarda Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed olarak geçer.³²³⁶

Romanda ise Nizamî Gencevî, İlyas ve Nizami adıyla yer alır. Romanın birinci cildinin giriş kısmı olan “*Xərabat*” adlı bölümünde anlatıcı ve diğer kahramanlar ondan “İlyas” ismiyle bahsetmektedir. İlk seksen sayfada Nizami ismi yerine İlyas ismi kullanılır. Romanın sekseninci sayfasında “*Namus*” adlı bölümde Əmir İncə, cariyəsi DİLŞAD'ın okuduğu şiirin kime ait olduğunu sormasıyla Nizami cevabını alır.³²³⁷

Romanın bu bölümünden sonra “*Səvgi Fəlsəfəsi Yərinə Həyat Fəlsəfəsi*” bölümüne kadar İlyas ve Nizami ismi birlikte kullanılır. Bu bölümden sonra Nizami ismini hem anlatıcı hem de karakter kullanmaktadır. Qətibə kimi zaman ona “şair” şeklinde hitap eder.³²³⁸

³²³⁴ Ordubadi, QQ2, ss. 369-371.

³²³⁵ Ordubadi, QQ, s. 375.

³²³⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizami-i-gencevi>, (07.11.2020).

³²³⁷ Ordubadi, QQ1, s. 82.

³²³⁸ Ordubadi, QQ1, s. 117.

Romanda Nizami,  lke meselelerine yabancı olmayan, Azərbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele veren, bu konularda otorite sahibi olan, halkı fikirleriyle ve şiirleriyle etkileyen önemli bir kişilik olarak yer alır.

Daha romanın ilk b l m nd  en yakın arkadaşı F xr ddin'le Atab ylerin Azərbaycan siyasetini eleştiren bir konuşma yapar. Atab ylerin kendi hükümranlığını kuvvetlendirmek için girdiği her savaşa Azerbaycanlıların iştirak ettiğini ifade eden F xr ddin'i *“Az rbaycan xalqı qırılıb azaldıqca m ml k td   r b-fars nüfuzu  oxalmaqdadır.”*³²³⁹ diyerek destekler.

Nizami, Azərbaycan'ın birliğinden yanadır. Ona göre Azərbaycan'ı kuzey ve güney olarak ayırmak, parçalamak demektir. Bu yüzden sadece Aran'ın istiklaliyetini kabul etmez. F xr ddin ile girdiği tartışmada *“Aran istiqlaliy ti  v zin  C nubi v   imali Az rbaycanın birliyi m s l sini qoymaq ist sen, m ni d   z nl  b rab r g r  bilürsün.”*³²⁴⁰ diyerek Kuzey ve Güney'in birliğini teklif eder.

Ona göre kahramanlık sadece silahla olmaz, bilgili olmak da gereklidir. Bu yüzden F xr ddin'in Kuzey Azərbaycan'da isyan çıkarma fikrine temkinli yaklaşır. Nizami için isyan eden halkın arkasında silahlı bir kuvvetin olması gerekir. Azerbaycanlılarda henüz bu kuvvet yoktur. Bu yüzden akıllıca hareket edip sabretmeli ve gereken g c toplamalıdır.³²⁴¹

Nizami, M hs ti Xanım'a büyük bir hürmet beslemektedir.  mir  nanc'ın onu Gence'den kovmasına karşı çıkar. Z ncan'a giden M hs ti Xanım'dan mektup alır. M hs ti Xanım'ın ona *“ ziz dostum  lyas”*³²⁴² şeklinde hitap etmesi M hs ti Xanım'ın da ona sevgi ve hürmet beslediğini göstermektedir.

M hs ti Xanım'dan aldığı mektup sebebiyle  mir  nanc onu sorgulamak için huzuruna  a ırır.  mir  nanc'ın sorularına ondan çekinmeden ve korkusuzca cevaplar verir. Q tib , onun bağışlanmak için yalvaraca ını düşünürken  lyas'ın dik duruşundan etkilenmiş ve onun gerçek bir kahraman olduğunu düşünmüştür,³²⁴³ Böylece Nizami'nin bu kişilik özelliği romanın başlarında vurgulanmış olur.

³²³⁹ Ordubadi, QQ1, s. 16.

³²⁴⁰ Ordubadi, QQ1, s. 55.

³²⁴¹ Ordubadi, QQ1, s. 21.

³²⁴² Ordubadi, QQ1, s. 26.

³²⁴³ Ordubadi, QQ1, s. 29.

Nizami, aynı tavrı Sultan Toğrul ve Şirvan Hakanı Əbülmüzəffər'e de gösterir. Ondən Leyli və Məcnun eserini Farsça yazmasını isteyen Şirvan Hakanı, eserde onun bu isteğinin kinayeli bir şekilde dile getirilmesine sinirlenir, onu Farsça şiir yazmaktan iğrenmekle suçlar ve Nizami'ye karşı tehditkâr bir dil kullanır. “*Götür kitabını buradan get, bu kimi əsərlər mənim tərəfimdən heç bir müqafata nail ola bilməz.*” diyerek onu huzurundan kovan Əbülmüzəffər'e hakir gördüğü Azərbaycan halkının medeni bir halk olduğunu ve hiçbir zaman yabancı boyunduruğu altında kalmayacağını, bu eseri de müqafat karşılığında yazmadığını dile getirir.³²⁴⁴

Ordusuyla Gence'ye gelmek isteyen Toğrul'u, bu fikrinden vazgeçirmek için Gencililerin oluşturduğu heyetin içinde yer alan Nizami, Toğrul'la yaptığı görüşmede Toğrul tarafından basit bir şair olarak adlandırılır. “*Nizami kimi adi bir şairin fikr ilə böyük bir dövlət idarə oluna bilməz.*” diyen Toğrul'a, “*Yalnız adi bir şair deyil, adi bir kəndli belə yaşadığı məmləkətin adından danışa bilər.*” şeklinde cevap veren Nizami, Qızıl Arslan'ın ölümünün sorumlularından birinin de Toğrul'un kendisi olduğunu üstü kapalı bir şekilde dile getirir.³²⁴⁵

Nizami'nin bu korkusuzluğu şiirlerine de yansır. Azərbaycan'ın bağımsızlığının şerefine Əmir İncə, Bağı İrem'de büyük bir ziyafet düzenler. Bu ziyafete Nizami de katılır. Əmir'in Azərbaycan'ın bağımsızlığıyla ilgili fikirlerini samimi bulmayan Nizami, Əmir'in isteği üzerine bir şiir okur. Şiirde ülkenin ve halkın durumunun çok ağır bir vaziyette olduğunu dile getirir. Ziyafetteki herkes bu şiirden çok etkilenmiştir. Qətibə, Dilşad'a onun ne kadar korkusuz ve kahraman bir genç olduğunu söyler.³²⁴⁶

Nizami'nin boyun eğmeyen bu tavrına karşı yöneticilerin herhangi bir müdahalede bulunamamasının sebebi, onun Azərbaycan halkı tarafından çok sevilmesi ve ona karşı duyulan hürmettir. Yöneticiler Nizami'ye verilecek herhangi bir cezanın halkın isyan etmesine sebebiyet vereceğini, Azərbaycan halkının hükümete olan desteğini çekeceğini düşünmektedirler. Bu yüzden Toğrul, ona karşı yapmış olduğu davranışın yanlış olduğunun Gence'ye gittiğinde halkın ona ilgisiz kaldığını görünce farkına varmış ve Nizami'den özür dilemiştir.³²⁴⁷

³²⁴⁴ Ordubadi, QQ1, s. 283.

³²⁴⁵ Ordubadi, QQ2, s. 375.

³²⁴⁶ Ordubadi, QQ1, s. 86.

³²⁴⁷ Ordubadi, QQ2, s. 378.

Aynı durum Şirvan Hakanı Əbül müzəffər için de geçerlidir. Ülkesindeki başta şair Xaqani olmak üzere Aranlıları hapse attıran Əbül müzəffər'e Qızıl Arslan yolladığı mektupta Aranlıları ve Xaqani'yi serbest bırakmasını, aralarındaki siyasi sorunu gidermek için Tebriz'e bir heyet göndermesini ister. Tebriz'de oğlundan bir mektup alan Əbül müzəffər, Qızıl Arslan'nın şairlere ne kadar değer verdiğini öğrenir. Bunun üzerine Nizami'yi taltif etmek için sarayına davet eder.³²⁴⁸

Gence halkı Nizami'nin siyasi konulardaki düşüncelerini önemser ve dikkate alır. Toplumun kanaat önderi haline gelen Nizami, siyasi konularda toplumu aydınlatır ve onların örgütlenmesini sağlar. Gencileri Selçuk Camisi'ne toplayan Əmir İnanc, halifenin fermanını okutup halkın biat etmesini ister. İlk başta bu durumu kabul eden halk, Nizami'nin bu emre karşı çıkışıyla fikir değiştirir.³²⁴⁹

Nizami, şiirlerini yazmak için tabiatla baş başa kalarak tabiattaki güzelliklerden bir anlam çıkarmayı tercih eder. Bu güzellikler onu şair olmaya sürüklemiştir. “*Əcəba, belə bir təbiətdə şair olmamaq mümkündür mü?*”³²⁵⁰ diyerek tabiata olan sevgisini dile getirmiş olur.

Bu sevgiyle şiir yazan Nizami, şiirin ana dilinde yazılmasının gerektiğini savunur. “*Öz dilində şeri olmayan bir xalqın nəyi ola bilər? Bir xalqın dil mədəniyyətini yaradan onun ədəbiyyatıdır.*” diyerek şiirin Türkçe yazılması gerektiğini, yazdığı şiirlerin ülkenin aydınından çobanına kadar herkes tarafından okunmasını istediğini belirtir.³²⁵¹

Şirvan Hakanı'nın Nizami için gönderdiği heyetle olan konuşmasında da şiirdeki dil sorunu yine ortaya çıkar. Hakan, ondan Ləyli ilə Məcnun'un destanını yüksek tabakaya hitap edecek şekilde Farsça yazmasını istemektedir. Nizami, kendi zamanına kadar Fars okuyucuların destan şeklinde hiçbir Farsça edebiyat ürünü görmedikleri için eseri Farsça yazacağını dile getirir.³²⁵²

Romanda Nizami'nin bu şekilde bir fikir belirtmesi onun eserlerinin neden Farsça yazdığının bir açıklaması niteliğindedir. Nizami'nin amacı yüksek bir

³²⁴⁸ Ordubadi, QQ1, s. 286.

³²⁴⁹ Ordubadi, QQ1, s. 186.

³²⁵⁰ Ordubadi, QQ1, s. 32.

³²⁵¹ Ordubadi, QQ1, s. 35.

³²⁵² Ordubadi, QQ1, s. 216.

medeniyyətə sahib olan Azərbaycanlıların bir Fars'tan daha iyi Farsça eser yazabileceğini göstərməkdir. Nitekim yazdığı Ləyli ilə Məcnun eserində de Şirvan Hakanı'nın bu istəyinə kinayəli bir şəkildə yer vermiş, Hakan'ın buna tepki göstərməsi üzərinə bu yöndə bir açıqlama getirmişdir.³²⁵³

Bu düşüncələrindən dolayı onu eleştiren digər şairlər, onun bu söylediklərindən dolayı Əmir'in və Hakan'ın ihsanlarından uzaq kalacağını, aqlını başına toplarsa padışahların böyük bahşışlərini hakkeəcəğini söylərlər. Bunun üzərinə Nizami bahşışlərin şiirin dəğərinə görə dəğil, izzət və şərəfin dəğərinə görə verildiyini, kendisində isə bahşışlərlə satılacaq izzət və şərəf olmadığını söylər. Ona görə şair isyankâr olmalıdır. Ülkəsindəki yanlışlıqlara, haksızlıqlara suskun kalmamalıdır.³²⁵⁴

Onun şairliğı və sənətkarlığı bütün İslam coğrafiyası tərəfindən bilinməktə, birçok filozof və bilim insanı onun yeteneklerine methiyeler dizmektedir. Atabəy Məhəmməd Gence'ye gəldiyində meclisində Nizami'yi gərəmeyince Əmir İncə'a bunun səbəbini sorar, Əmir İncə'ın “*Əbül-Üla olan məclisdə gənc Nizaminin və gənc Xaqaninin şeir oxumağa cürəti yoxdur.*”³²⁵⁵ cavabını duyunca Əşrəfsani Səmərqəndi, Seyid Həsən Əşrəf Qəzvini gəbi ihtiyar şairlərin bilə Nizami və Xaqani'nin hayranı olduğunu, gənc şairlərə dəğər veriləsi gərəktiğini, mēdeniyyətin Əbül-Üla gəbi yaşlı şairlərlə kurulamayacağını bunun da sormluluğunun idarecilerdə olduğunu dilə getirir.³²⁵⁶

Onlarla ziyarət salonunda görüşən Atabəy, Nizami'yi sağına Məshəti Xanım'ı soluna oturtarak, Məshəti Xanım'a “*ölkəmin fəxrı*” şəkildə hitap edərək, onlara nə kədar kıymət vermiş olduğunu da göstərmiş olur.³²⁵⁷

Nizami'nin kədlərin yaşam tarzına olan bakiş açısı dōnemin insanına görə çōk fərqlidir. O kədlərin örtünməsinə karşı çıkar. Qətibə ilə aralarında gəçən konuşmada Nizami, kədlərin örtülü bir şəkildə gəzmesi gərəksəydi təbiət mutlakə ona bir çarə bulurdu şəkildə düşünce bəlirtir. Ona görə canlı bir insanın örtülü gəzmesi, digər insanlarda o kişiyə karşı bir merak uyandırabilir.³²⁵⁸

³²⁵³ Ordubadi, QQ1, s. 286.

³²⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s. 36-37.

³²⁵⁵ Ordubadi, QQ1, s. 233.

³²⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s. 234.

³²⁵⁷ Ordubadi, QQ1, s. 235.

³²⁵⁸ Ordubadi, QQ1, s. 47.

O, kadınların sanat konusunda erkeklerden daha yüksekte durduğunu düşünmektedir. Çünkü kadınların kendisinin de tabiatın birçok mucizeleri içinde sanat olarak adlandırıldığını vurgular.³²⁵⁹

Nizami, kahraman ve korkusuz bir kişilik olmasının yanında akıllı ve olayları iç yüzünü çabuk kavrayabilen bir karaktere de sahiptir. Muhakeme gücü yüksektir. Olaylara karşı soğukkanlı bir şekilde yaklaşarak olayları incelemeye ve yorumlamaya çalışır. Bu yapısıyla da diğer kişilerden ve arkadaşı Fəxrəddin'den ayrılır. Azərbaycan'ın bağımsızlığı ile fikirler ortaya atıldığında Fəxrəddin, Aran'ın bağımsızlığını savunurken anlatıcı, avam ve dünya görüşü dar olan insanların Fəxrəddin'i dinleyip takdir ettiğini dile getirir.

Nizami, Fəxrəddin gibi düşünmez. Çünkü o, Əmir İnanc'ın Azərbaycan'ın bağımsız olma fikrinin bir yalandan ibaret olduğunu hemen anlamıştır. Bu durum onun dünya görüşünün ne kadar geniş, diğer insanlara göre ne kadar üst düzeyde olduğunu bir göstergesidir.³²⁶⁰

Onun bu özelliğini Qətibə, Hüsəməddin'le aralarında geçen konuşmada da dile getirmiştir. Qətibə, Nizaminin genç biri olmasına rağmen bir alim kadar yaşlı olduğunu, hayata, tabiata bakış açısının, felsefi görüşlerinin ölçülemeyecek kadar büyük olduğunu, tabiatındaki vakarlığın, ruhundaki eğilmez iradenin hiçbir kahraman ve hükümdarda bulunmadığını ifade eder.³²⁶¹

Azerbaycan'da sadece Aran'ı bağımsız yapmak, halifenin buradaki söz hakkını kaybetmesini sağlamak Nizami için mantıklı bir yol değildir. Çünkü Aran'da güçlü bir hükümet, güçlü bir ordu olmadığı sürece halifenin nüfuzu gider fakat başka kuvvetlerin nüfuzu ortaya çıkar. Azərbaycan'ın kuzeyinin bağımsız olması Arap ve Fars kuvvetlerinin Azerbaycan üzerindeki planlarının işlemesine yardımcı olur. Bu yüzden öncelikli yapılacak olan Kuzey ve Güney arasındaki kardeşliği sağlamaktır. Kuzey ve Güney'in birliğini sağlamadan bu iki bölgede bağımsızlık fikrini ortaya atmak doğru bir fikir değildir.³²⁶²

³²⁵⁹ Ordubadi, QQ1, s. 148.

³²⁶⁰ Ordubadi, QQ1, s. 89.

³²⁶¹ Ordubadi, QQ1, s. 140.

³²⁶² Ordubadi, QQ1, s. 91.

Qətibə ilə yaptığı felsefi konuşmalardan Nizami'nin tabiattaki varlıkların varoluşlarında herhangi bir ahengin olmadığını, varlıkların birbirinden bağımsız olarak farklı şekillerde ancak insanların ona bir bütün olarak tabiat dediğini savunduğu görülmektedir.³²⁶³

Komünizmin materyalist dünya görüşüne benzeyen bu düşünce romanın ideolojisini sunması açısından önemlidir. Benzer bir ideolojik yansımayı Nizami Aran'ın bağımsızlığını tartışırken dile getirir. Azərbaycan'ın parçalanmasının gelecek için düşünülen birliğin geriye atılması demek olduğunu dile getiren Nizami, halkın dinlere, mezheplere, tarikatlara bölündüğünü, bu tarz ayrılıkların devam etmesi halinde düşmanların Azərbaycan'ın daha kolay ele geçireceğini ifade ettikten sonra şu şekilde bir açıklama yapar:

*Təbiidir ki biz min illərdən bəri yüz yerə parçalanmış vahid insan qardaşlığını təşkil edə bilməyəcəyik. Çünki əsrlərin tarixi dəhşətləri insanları bir-birilə uyuşa biləcək vəziyyətdən tamamilə uzaqlaşdırmışdır. Bəlkə də geleceyin böyük dahiləri insan və fikir birliyi məsələsini meydana atıb müvəffəqiyyət qazanacaqdır.*³²⁶⁴

Bu açıklamada onun halkların kardeşliğini savunması ve onları tek bir çatı altında birleştirmek istemesi, komünist ideolojinin bir tezahürüdür. Bu amaç uğruna çalışan “geleceğin büyük dâhileri” ise Marx ve Lenin'dir. Dolayısıyla romanda Nizami'nin komünist hayat görüşüne yakın olduğu, aynı zamanda gelecekte insanlığın ve Azərbaycan halkının nasıl bir yola gireceğini öngören bir yeteneğe sahip olduğu ön plana çıkarılmış olur.

Nizami'nin sosyalist görüşlere sahip olduğu, onun Pusean köyüne gittiğinde Canpolad'la yaptığı konuşmada da ortaya çıkar.

Toğrul'un Puseran köyünde konaklayacağını duyan Nizami ve Fəxrəddin'den oluşan bir heyet onunla görüşmek için bu köye gider. Nizami bu köyün yaşam tarzına karşı büyük bir ilgi duyar. Köyde özel mülkiyet kavramı yoktur. Köylünün toprağı, ürünü ve geliri ortaktır. Köyde herkes veliaht ya da şehzade olmasına bakılmaksızın çalışır. Köy halkının rehberi Əxi Fərruh'tur. Əxi Fərruh'u tanıdığını ve görüşlerini bildiğini söyleyen Nizami'ye Canpolad neden böyle bir hayatı eserlerinde işleyip

³²⁶³ Ordubadi, QQ1, s. 125.

³²⁶⁴ Ordubadi, QQ1, s. 90.

Azerbaycan halkına tanıtmadığını sorar. Nizami onun Əxi Fərruh'un bu akidesini en önce sevenlerden birinin kendisi olduğunu, onun bu akidesiyle ilgili eserler yazdığını fakat Atabəy Məhəmməd'in bu eserleri yaktırdığını anlatır. Nizami, fikirlerinin hala bu akide etrafında geliştiğini söyler.³²⁶⁵

Nizami bu köyde hiçbir huzursuzluğun, hırsızlığın, haksızlığın olmadığını görünce Fəxrəddin'e dünyayı bu kentin taşıdığı kanunlarla yönetmek olsaydı onun kılıcına ihtiyaç kalmayacağını söyler. Bu köylülere baktığında kurdun kuzuyla yaşamasının kanunlar çerçevesinde mümkün olduğunu görür. Burada, beş bin kişilik bu köyde insanların aynı kıyafet, aynı kanun, aynı hayat ve fikir taşımasının bütün bir memlekete tatbik edilmesi gerektiğini düşünür.³²⁶⁶

Benzer düşüncelerini köylülerin ülkedeki durumunu eleştirerek de dile getirir. Fəxrəddin'in isyan çıkarma fikrine karşılık sabırlı olunması gerektiğini belirten Nizami, bir isyanı gerçekleştirmek için öncelikle planlamanın iyi yapılmasını söyler. Yapılacak olan isyana sadece şehir halkı değil bütün köylüler de katılmalıdır. Bu konuda köylülerin aydınlatılması gerekir. Köylüler seferberlik için kamplara götürülerek Atabəy için saraylar ve pazarlar yapmaktadır. Oysaki köylüler halk için çalışmalıdır. Halkın ve köylülerin neye karşı isyan ettiklerini bilmeleri gerekir. Bu nedenle ilk iş isyan etmek değil halkı teşkilatlandırmaktır.³²⁶⁷

Nizami, Azerbaycan'ın Arap ve Fars medeniyetine göre daha parlak ve gelişmiş bir medeniyete sahip olduğunu savunur. Arapların kendilerine din ve dil getirmelerini kabul ettiklerini fakat medeniyet getirmelerini kabul etmeyeceklerini dile getirir.³²⁶⁸

Qızıl Arslan'ın Nizami'ye yazdığı mektupta Toğrul'a karşı savaşmak için Azerbaycanlılardan yardım istemesi üzerine Gence halkı Selçuk Camisi'ne toplanır. Fəxrəddin, Araz Nehri'nin sınır sayılarak ne Qızıl Arslan'ın ne de başkalarının Kuzey Azerbaycan'a girmelerine izin verilmemesi taraftarıdır. Nizami ise ayrılığın karşısındadır. Memleketin bir bütün halinde savunulmasını ister. Kuzey Azerbaycan'ı Güney'den ayırmak en çok düşmanların işine gelecektir. Ona göre memleket ne Toğrul için ne de Qızıl Arslan için müdafa edilmektedir. Müdafa Azerbaycan'ın birliği ve

³²⁶⁵ Ordubadi, QQ2, s. 370.

³²⁶⁶ Ordubadi, QQ2, s. 372.

³²⁶⁷ Ordubadi, QQ1, s. 153.

³²⁶⁸ Ordubadi, QQ1, s. 184.

dokunulmazlığı içindir. Kuzey ve Güney Azərbaycan sözünün unutulması gerektiğini söyleyen Nizami, “*Bizdə yalnız Azərbaycan sözü vardır. Bunlar bir-birisiz heç bir zaman yaşaya bilməz.*” diyerek Hamedan’a gidecek ordunun Qızıl Arslan için değil Güney Azərbaycan’ın sınırlarını düşmanın suratına kapatmak için gideceğini vurgular.³²⁶⁹

Azərbaycan halkının varlığını Araz ve Kür nehri arasına sıkıştırmanın vatanperverlik olmadığını belirten Nizami’nin fikirlerine Fəxrəddin de katılır. O yanlış düşündüğünü kabul ederek Nizami’nin bu fikri doğrultusunda seferberlik ilan eder.³²⁷⁰

Nizami’nin Əbubəkr’e verdiyi nasihatlerden onun devlet adamlarının nasıl olması gerektiğiyle ilgili fikirleri de açıklığa kavuşmuştur.

Nizami, aklın düşmanının şarap olduğunu, birçok hükümdarın memleketin düşmanları ile mücadele ederken aklın düşmanı ile dostluk ettiğini, memleketin yeniliğine mâni olan fikirleri silmek gerektiğini, padişahların aslan yürekli ve korkusuz olmasını, hükümdarın tembel ve zayıf olmamasını, merteye ve üstünlüğü şahsen kendisi için değil halkı için kazanması gerektiğini söyler.³²⁷¹

Nizami, zenginliğe ve şöhrete tamah etmeyen bir karaktere sahiptir. Bu yüzden saraylarda bahşış için şiir yazmayı kabul etmez. Ona göre bahşış yalnızca eğilen ve secde eden başlara kısmet olur.³²⁷²

Hüsaməddin’le aralarında geçen diyalogda da onun bu özelliği göze çarpmaktadır. Hüsaməddin onun evine geldiğinde Nizami’nin bütün varlığının birkaç eski kilim, bir yorgan ve döşek, kitaplar, kağıtlar, yemek tabaklarından ibaret olduğunu görür. Nizami, Hüsaməddin’e kendisinin yoksul bir şair olduğunu Qətibə’nin zengin, şöhretli ve bilgili olmasının onu hiç ilgilendirmediğini söyler.³²⁷³

Nizami’nin bu karakter özelliği Rəna ile konuşmalarında da ortaya çıkar. Rəna, Nizami’ye birçok şairden daha yetenekli olmasına rağmen neden hala yoksul ve fakir bir hayat geçirdiğine anlama veremediğini dile getirir. O şairler malikanelere, bağlara, büyük saraylara sahipken Nizami ise sadece balçıktan sıvalı bir eve sahiptir.³²⁷⁴

³²⁶⁹ Ordubadi, QQ2, s. 123-124.

³²⁷⁰ Ordubadi, QQ2, s. 126.

³²⁷¹ Ordubadi, QQ2, s. 219.

³²⁷² Ordubadi, QQ1, s. 36.

³²⁷³ Ordubadi, QQ1, s. 157.

³²⁷⁴ Ordubadi, QQ1, s. 188.

Rəna'nın bu tespitinə Nizami, padişahların verdiyi bahşışların şeref və vicdanı defnetmək vəzifəsi gördüğünü, şairlərin sahib oldukları varlıqların para karşılığında alınmadığını, bunların emirler, şahlar, halifələr tərəfindən şeref və vicdan karşılığında verildiyini dile getirir. Liyakatsız və hain hökəmdarları övən şairləri sarayların sütunları altında beslənən örümçəklərə benzəten Nizami, bu şairlərin yazdıkları methiyələrin soyğun, talan və ihanətlərə iştirak ettiğini bildirir. Bu nədənle kendisinin sanatının hakanların və sultanların hizmetinə girərək rezil bir vəziyyət almasını istemez.³²⁷⁵

Şirvan Hakanı'nın göndərmiş olduğu heyətlə arasında gəçən konuşmada da onun bu karakter özelliği gözə çarpmaktadır. Şirvan Hakanı Nizami'nin Şirvan Sarayı'na yerleşmesini talep edərək burada onu servet və armağanların beklədiğini, sadəcə orada dünya çapında bir şair olabileceğini Nizami'ye iletmiştir.³²⁷⁶

Nizami bu fikrin karşısındadır. Kendisinde bir azamet varsa bu balçık evde bu azamet doğmuştur. O yüzden bu evi tərk etməyeceğini, bu azametın kendisine ait değil Azərbaycan halkına ait olduğunu, verilecek hediyyələrin və armağanların heçbirinin şairin həzmədebileceği şeylər olmadığını ifadə edər. Halkın arasından kopup saraylarda dörd duvar arasında yaşanıldığı zaman şiirinin ilhamını kaybedeceğini, sarayda yaşayan bir şairin özgürlüğünü kaybedeceğini bildirir.³²⁷⁷

Nizami, küsmeyi və kin tutmayı bəcərəbilən bir insan değildir. Birçok defa Fəxrəddin'e kızmış, onunla birkaç gün görüşmemiş fakat sonrasında kendisi onu çağırıp barışma yoluna gitmiştir.³²⁷⁸

Kendisini öldürmək için Qətibə və Toğrul tərəfindən göndərilən kişiler için Atabəy'e məktup yazaraq onların affedilmesini istər. Onların öldürülməməsini sadəcə ülkədən sürülməsinin onlar için yeterli bir ceza olacağını dile getirir.³²⁷⁹

Romanda Nizami'nin ölüm anıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. gəçmez. Sadəcə ikinci cildin son bölümündə Əbubəkr'in dövlət işlərində yalnız kaldığı, ona ne kılıç ne də kələm konularında kimsenin maslahəttə bulunmadığı çünkü böyük Nizami'nin əbədi olaraq gözlerini yumduğu dile getirilmişdir.³²⁸⁰

³²⁷⁵ Ordubadi, QQ1, s. 189-190.

³²⁷⁶ Ordubadi, QQ1, s. 216.

³²⁷⁷ Ordubadi, QQ1, s. 217.

³²⁷⁸ Ordubadi, QQ1, s. 217.

³²⁷⁹ Ordubadi, QQ2, s. 98.

³²⁸⁰ Ordubadi, QQ2, s. 412.

Fəxrəddin: Nizaminin en yakın arkadaşı olan Fəxrəddin kahraman bir savaşçı olarak romanda görülür. Kılıç ve yay kullanmada mahir, yetenekli bir askerdir. Ülkesinin sorunlarına duyarsız değildir. Nizami ile Azərbaycan'ın refahı için mücadele verir.

Fəxrəddin iyi bir asker olmasına karşın siyasi olayları Nizami kadar iyi bir şekilde tahlil edip yorumlayamaz. Ortaya attığı fikirler Nizami tarafından eleştirilir ve kabul görmez. Buna rağmen bu eleştirileri olgunlukla karşılar ve en sonunda Nizami'nin siyasi konulardaki fikirlerini kabul eder.

Örneğin Fəxrəddin Atabəylərə karşı bir isyan girişimini savunur. Kuzey Azərbaycan bu isyan sayesinde bağımsız olabilecektir. Nizami ise bu fikre karşıdır. Nizami'ye göre Azərbaycan'ın sadece kuzeyinin bağımsız olması Azərbaycan'ı parçalamak demektir.³²⁸¹

Nizami, Azərbaycan coğrafyasında halifelerin hurafeler yayarak halkın siyasi bilincini körelttiğini, Fəxrəddin'in tıpkı bir Babək gibi bu hurafelere karşı mücadele etmesi gerektiğini vurgular. Azərbaycan'ın gelecek kahramanlığı Fəxrəddin'in adına yazılmalıdır.³²⁸²

Fəxrəddin, siyasi konularda Nizami kadar bilgili ve derin düşünen bir insan olmadığı için olaylara çok yüzeysel bakar. Olayların arka planında neler olabileceğinin yorumunu yapamaz. Bu sebeple sıradan insanlar gibi hareket eder. Aran'ın bağımsızlığı konusunda düşünceleri onun bu özelliğinin bir göstergesidir. Əmir İncə'nin kurmuş olduğu bu oyuna hemen inanmış ve bu fikri desteklemiştir. Nizami'ye göre Fəxrəddin'in bu konudaki fikirlerini dünya görüşü dar ve avam insanlar takdirle karşılar.³²⁸³

Onun olaylar karşısında yüzeysel bakış açısı sadece siyasi açıdan görülmez. Kişilere karşı da aynı durum geçerlidir. Səba Xanım'ın sözlerine çok çabuk inanır. Onun Dilşad tarafından gönderildiğine aldanarak, Dilşad'a göndermesi için mektup gönderir. Halbuki kendisinin Səba Xanım'la daha önce yaşadığı sevgiyi bitirmesinin sebebi, Səba'nın fitneci, entrikacı bir kadın olmasıdır. Buna rağmen Səba Xanım'ın ona karşı bir fite kurabileceği aklına gelmez. Bu yüzden de Nizami'nin tepkisini çeker.

³²⁸¹ Ordubadi, QQ1, s. 57.

³²⁸² Ordubadi, QQ1, s. 57.

³²⁸³ Ordubadi, QQ1, s. 89.

Çünkü Səba Xanım'la Dilşad'a mektup gönderdiğinin öğrenilmesi Fəxrəddin'in sarayla bağlantılı olduğuna ve bu yüzden de Dilşad'ın ağır cezalara maruz kalacağına sebebiyet verecektir.³²⁸⁴

Nizami, Onun bu tedbirsizliğinin Dilşad'a olan sevgisinden kaynaklandığını düşünür. Ona göre Fəxrəddin sevdiği bir insanın peşinden ölüme kadar gidebilecek aslan yürekli bir kişiliktir. Onda düşmana fırsat vermeyecek, yorulmaz bir kahramanlık olduğunu düşünür.³²⁸⁵

Əmir İnanc, Aran halkının isyan etmesinden korktuğu için Atabəy Məhəmməd'in askeri desteğini de alarak halkı camiye toplayıp onlardan halifeye biat etmelerini istemektedir. Nizami, Azərbaycan'a hilafet adı altında gelen Arap ve Fars işgaline karşı Azərbaycan'ın direnmesi gerektiğini dile getirir. Bu konuda Fəxrəddin'den bu düşünce çerçevesinde halka önderlik etmesini ister. Onun bu sözlerini harfiyen kabul eden Fəxrəddin camide Aran halkına Azərbaycan topraklarının halife yüzünden artık Arap ve Fars işgalinden kurtulması gerektiğini, halkın arzularını ve medeniyetini esas alan bir hükümetin oluşturulmasını anlatır.³²⁸⁶

Fəxrəddin'in tek hassas noktası Dilşad'dır. Söz konusu Dilşad olunca onun bütün mantıki muhakeme yeteneği yok olur. Sağlıkla düşünemez. Səba Xanım'ın onu birçok defa aldatmasına ve Nizami'nin Səba Xanım'la ilgili uyarılarına rağmen o, yine Dilşad'la ilgili bir mevzu olduğunda Səba Xanım'a inanır. Səba Xanım Dilşad'ın Bağdad'da değil, hala Əmir'in sarayında olduğuna, Əmir'in onu evlilik işlerini görüşmek için saraya çağırdığına inandırmıştır. Əmir'in konuyla ilgili yazmış olduğu mektubu akşam vakti buluşurlarsa ona verecektir. Burada amaç Fəxrəddin tuzağa düşürüp hapse atmaktır.³²⁸⁷ Nizami yine bu tuzağı fark ederek Fəxrəddin'i dikkatli olması konusunda uyarır.³²⁸⁸

Gence'de Əmir'e karşı çıkarılan isyanda isyancıların komutanı olan Fəxrəddin, Əmir'in ordusunu dağıtarak Əmir'in sarayına girer ve Əmir'i hapse attırır.³²⁸⁹ Onun bu

³²⁸⁴ Ordubadi, QQ1, s. 118.

³²⁸⁵ Ordubadi, QQ1, s. 119.

³²⁸⁶ Ordubadi, QQ1, s. 186.

³²⁸⁷ Ordubadi, QQ1, s. 213.

³²⁸⁸ Ordubadi, QQ1, s. 214.

³²⁸⁹ Ordubadi, QQ1, s. 296.

isyana önderlik etmesi ve Əmir'in isyancılar tərəfindən idam edilməsi Atabəy'in Gence üzerine hücum etmesine səbəp olur.

Gence üzerine hücum edən Atabəy'in ordusundakı Hüsaməddin'le savaş meydanında qarşılaşan Fəxrəddin, Hüsaməddin'in komuta etdiyi orduyu dağıtır və böyük bir zafer elde eder.³²⁹⁰

Gözəl'in dayısı olan Fəxrəddin, Atabəy'in Gözəl'le evlənməsi sonucunda Atabəy'le akraba olmuş olur. Bəylece Atabəy Gence'ye saldırmaktan vazgeçer. Aranlılarla əbədi bir dostluk kurulur.³²⁹¹

Fəxrəddin, Dilşad'a olan aşkını və Dilşad'ı unutmamışdır. Halifənin cülus günü için Bağdad'a giden Azərbaycan heyəti içinde yer alan Fəxrəddin burada Dilşad'ı bulma umuduyla hər gün Huld Kasrı'na gəderek kəsa girip çikanları gözleməyə başlar. Kasırdan çikan bir kadın görür və onu takip eder. Kadının kendisini getiren yelkenciye gittiğini görünce kadınla tanışır və onu gideceği yere kadar bırakması için yelkenciyle anlaşır.³²⁹²

Tanıştığı kadının isminin Dürrətülbağdad olduğunu öğrenən Fəxrəddin kendi ismini gizlər. Fəxrəddin'in amacı bu kadın aracılığıyla Dilşad'a ulaşmaktır fakat henüz yeni tanıştığı kadına güvenememektedir. Dürrətülbağdad'ın onu dikkətli bir şekilde incelemeşi, ona yakın davranması Fəxrəddin'in bir yandan hoşuna gittiği gibi diğər yandan da onda bir korkuya səbəbiyyət verir. Yine de Dilşad'a ulaşma umuduyla kadınla təkərər buluşmak için sözleşir.³²⁹³

Yelkəndeyken Dilşad'ın gazellerinin okunduğunu duyan Fəxrəddin, Dilşad'ın Bağdad'da güzelliğiyle məşhur olduğunu öğrenince Dilşad'ın bir daha ona dönməyeceği hissine kapılır. Bu düşüncələrle Dürrətülbağdad'la təkərər buluşan Fəxrəddin Dürrətülbağdad'ın evine gider. Evin zənginliğini görünce onun mutlaka Bağdad ayanlarından ya da halife soylulardan birinin cariyesi olduğunu düşünür. Dürrətülbağdad'ın ona sürekli bir şekilde dikkətlice bakması sonuncunda Fəxrəddin onun kendisini birine benzettiği kanaatine varmasına səbəp olur.³²⁹⁴

³²⁹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 316.

³²⁹¹ Ordubadi, QQ1, s. 341.

³²⁹² Ordubadi, QQ2, s. 25.

³²⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 29.

³²⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 37.

Səba Xanım Fəxrəddin'e ulaşarak Dilşad'ın sarayda kaldığını, Qətibə'nin onun sarayın dışına çıkmasını yasak ettiğini isterse onunla Fəxrəddin'i görüştüyebileceğini söyler. Aslında bu bir tuzaktır. Səba'nın amacı Fəxrəddin'i buluşmak için kandırıp öldürmektir. Fəxrəddin yine de Səba xanım'ın bu dediklerine inanarak Dilşad'a Səba Xanım aracılığıyla bir mektup gönderir.³²⁹⁵

Dürrətülbağdad'la tekrar görüşən Fəxrəddin, çıktıkları bir yelken gezintisinde Dürrətülbağdad'ın yıllar önce kayıplara karışan ve kendisinden haber alınamayan abisi Sədrəddin'in nişanlısı olduğunu öğrenir.³²⁹⁶

Dürrətülbağdad'a bu sefer bütün gerçeği anlatan Fəxrəddin, ondan Səba Xanım ve Qətibə'nin ona tuzak kurduklarını öğrenir. Dürrətülbağdan Səba Xanım'la buluşurken dikkatli olmasını tembihler.³²⁹⁷

Səba Xanım'la buluşan Fəxrəddin, onu kendi tarafına çekerek ondan Qətibə'nin bütün planlarını öğrenmiş olur. Toğrul ve Qətibə'nin Nizami'ye karşı suikast yaptıracağını öğrenir öğrenmez Nizami'ye bu konuyla ilgili bir mektup yazar.³²⁹⁸

Fəxrəddin, Bağdad'dan sadece Dilşad'ı değil Aran'dan gönderilmiş diğer kızları da kurtarma fikrindedir. Bu amaçla Halife için düzenlenen Çövken oyununa katılan Fəxrəddin bu oyunu kazanır. Mükafat olarak halifeden Azərbaycan'dan Bağdad'a gönderilen kızların vatanlarına dönməsini ister.³²⁹⁹

Bu isteğini kabul eden halife, bu kızların serbest bırakılıp Azərbaycan heyetine teslim edilmesini emreder. Bu olaydan üç saat sonra Fəxrəddin, Dilşad'a kavuşmuş bir vaziyette Dürrətülbağdad'ın balkonunda onunla oturmaktadır. Fəxrəddin sonunda sevdiği kıza kavuşmuştur.³³⁰⁰

Fəxrəddin, Qızıl Arslan'ın Hamedan'ı ele geçirmesinden sonra Hamedan'daki ordunun komutanlığını yapmaya başlar. Qızıl Arslan'ın Tebriz'e dönməsi ve Toğrul'un eski ihanetlerine devam etmesi onu rahatsız etmektedir. Toğrul'un Azərbaycan

³²⁹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 39.

³²⁹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 51.

³²⁹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 52.

³²⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 56.

³²⁹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 75.

³³⁰⁰ Ordubadi, QQ2, s. 76.

ordusunu terk silah etmek istediğini, Qətibə'nin ise babasının intikamını almak için uğraştığını bilmektedir. Kendisini burada bir rehine olarak görmektedir.³³⁰¹

Dürrətülbağdad'ın gönderdiği mektuba göre Bağdad'da Qətibə ve Səba Xanım'ın onu öldürme planları yaptığını öğrenen Fəxrəddin'den Qızıl Arslan gizli bir teşkilat kurmasını, Toğrul ve Bağdat arasında gönderilen ulakların mektuplarını ele geçirilmesini ister. Bunun üzerine Fəxrəddin, Aləddin ve adamlarını Bağdad'a göndererek Səba Xanım'ın ortadan kaldırılmasını ister.³³⁰²

Qətibə, Hamedan'a döndükten sonra Fəxrəddin'e karşı büyük bir tuzak kurar. Kendisine düzmece bir suikast yaptırıp suçu Fəxrəddin'e atmak ister. Suikastı yapan Fəxrəddin'i hapse attırır. Qızıl Arslan, Hamedan'a geldikten sonra bu olaydan dolayı Zəxir Bəlhi ve Hüsəməddin'in hapse atılmasına tepki gösterir. Sonrasında suikastı yapan kişiyi getirtip Fəxrəddin'i göstermesini ister, Mənsur adındaki bu adam Fəxrəddin diye Hüsəməddin'i gösterince olayın iç yüzü anlaşılmış olur.³³⁰³

Bu olayın sorumlularını Qızıl Arslan'ın cezalandırmaması Azerbaycanlıların tepkisine yol açar, Fəxrəddin ve Aləddin'e bağlı birlikler Hamedan'ı terk eder.³³⁰⁴

Fəxrəddin Qızıl Arslan'ın ölümünden sonra Əbubəkr'in önderliğinde birçok savaşa katılmış ve bunlardan başarıyla çıkmıştır. Romanda onun ne şekilde ve nasıl öldüğünden bahsedilmez, sadece Özbək'in hükümdar olduktan sonra Cəlaləddin Xarəzmşah'a karşı ülkesini savunmadan önce onun kabrine gidip gül bıraktığından bahsedilir. Özbək, onun kabri başında ona şu şekilde hitap eder: "*Əziz dayım, əzəmət və böyüklüyümüz sənənlə bərabər torpağa basdırıldı. Aranlılara emr et, qoy öz bacıları oğlunu müdafiə etsinlər.*"³³⁰⁵

Rəna: Rəna romanda Nizaminin sevgilisi ve sonrasında karısı olarak görülmektedir. Henüz Nizami ile sevgililerken Qətibə'nin Nizami'ye karşı olan ilgisini öğrenir. Bu konuda çok büyük bir endişe duyan Rəna'ya Nizami, "*Mən şərimin qiymətli incilərini sənə olan sevgi duyğularımın nəhayətsiz dənizlərindən əldə edirəm.*" diyerek ona olan sevgisinin ne kadar büyük olduğunu göstermiş olur.³³⁰⁶

³³⁰¹ Ordubadi, QQ2, s. 222.

³³⁰² Ordubadi, QQ2, s. 225.

³³⁰³ Ordubadi, QQ2, s. 290.

³³⁰⁴ Ordubadi, QQ2, s. 292.

³³⁰⁵ Ordubadi, QQ2, s. 413.

³³⁰⁶ Ordubadi, QQ1, s. 40.

Nizami, Qətibə'nin Rəna ilə ilgilili planlarını öğrendikten sonra Rəna'yla evlenir. Nizami gibi Rəna'nın da gözü zenginlikte yoktur. Rəna Nizami'den birçok şaire göre neden fakir bir hayat sürdüklerini sorar. Bunu sorarken de kendisinden özür dileyerek bu yoksul hayatından şikayetçi olmadığını belirtmiş olur.³³⁰⁷

Dilşad: Cariyeliğin insanlık dışı bir uygulama olduğu romanda Dilşad üzerinden sunulmaktadır. Əmir İnanc'ın cariyesi olan Dilşad, Fəxrəddin ilə birbirlerini sevmektedirler. Dilşad'ın bu aşktan umudu yoktur. Fəxrəddin'in onunla gönül eğlendirdiğini düşünür. Çünkü kendisi cariyeye olduğu için Fəxrəddin'in ailesinin onu kabul etmeyeceği görüşündedir. Bu imkansızlıkları cariyeye olmasına bağlayan Dilşad'ın, *“Bizim taleyimiz olsaydı, ailəmizdən aynılıb saraylarda həbsxana həyatı keçirməzdik.”*³³⁰⁸ şeklinde düşünmesi romanın cariyelik sistemine yöneltmiş olduğu bir eleştiridir.

Dilşad, cariyelik sisteminin ne kadar kötü ve acımasız olduğunu Fəxrəddin'le girdiği diyalogda da dile getirir. Əmir'in sarayında, cariyelere duyduğu kıskançlıktan dolayı Safiyə Xanım tarafından aşağılanarak en ağır küfürleri işitmektedirler. Əmir'in şehvetini dindirmek için cariyeler fahişe olmasalar bile fahişe olmak zorundadırlar.³³⁰⁹

Fəxrəddin'le buluşan Dilşad onun Əmir İnanc'ın karısı Safiyə Xanım tarafından Əmir'in kâtibi Mühakim ibn-Davud'a verilmek istediğini bildirir. Fəxrəddin, Dilşad'ın şimdilik buna ses çıkarmamasını ister. Ona önemli bir görev verir. Mühakim'in hükümet mührünü almasını, mührü Xacə Müfid, Safiyə xanım'ın odasına girdiği zaman onun ayağına atmasını söyler.³³¹⁰ Bu sayede Xacə Müfid mührü görecektir, Əmir'e haber verecek, Əmir de kâtibi ve Safiyə Xanım arasında bir ilişkinin olduğunu zannedecektir.

Fəxrəddin'le görüştüğü ve ona sarayla ilgili bilgi sızdırdığı için Dilşad hapse atılır.³³¹¹ Hüsəməddin, Fəxrəddin'in Dilşad'a Səba Xanım aracılığıyla gönderdiği mektubu Əmir'e verir. Bütün fitnenin sarayın içerisinde olduğunu söyler. Əmir ise Dilşad'ın Bağdat'a halifeye hediye olarak gönderileceğini dile getirir.³³¹²

³³⁰⁷ Ordubadi, QQ1, s. 188

³³⁰⁸ Ordubadi, QQ1, s. 59

³³⁰⁹ Ordubadi, QQ1, s. 144

³³¹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 63

³³¹¹ Ordubadi, QQ1, s. 113

³³¹² Ordubadi, QQ1, s. 129

Bir gece sessiz bir şekilde Dilşad digər cariyelerle beraber Bağdat'a halifeye hədiyye olaraq göndərilir. Dilşad Fəxrəddin'in hədiyyəsi olan gerdanlığını yoldakı dilencilərə ataraq bir şəkildə Bağdat'a göndərildiyini Fəxrəddin'e duyurmaya çalışmışdır.³³¹³

Bağdat'ta güzelliği və okuduğu gazellerle məşhur olan Dilşad, Fəxrəddin'in çövkən oyununda galib gəlməsi sonucu azat olur. Fəxrəddin bu galibiyətin mükəfəti olaraq halifeden Azərbaycan'dan gətirilən qızların azat edilməsini istəmişdir. Bu sayədə Dilşad azat edilir və *“Dünyada azadlıqdan da böyük bir nemət vardır mı?”* deyərək Fəxrəddin'e kavuşmuş olur.³³¹⁴

Dürrətülbağdad: Dürrətülbağdad kiçük yaşta Halifə Müttəqibillah'a hədiyye olaraq göndərilən, musiqiyə qarşı yeteneğindən dolayı Fənhəs müəssisində təhsil alan, bu yeteneği sayəsində halifə tərəfindən azat edilən eski bir cariyədir. Fəxrəddin'in kayıp abisinin nişanlısıdır.

Fəxrəddin Xüld Kasrı'nı gözetlərək Dürrətülbağdad'ın oradan çıktığını görür və onu takip edir. Geldiyi yelkenlə Dürrətülbağdad'ı gideceği yere buraxmasını sağlar. Dürrətülbağdad, Fəxrəddin'le yelkəndə tanışır tanışmaz onu tanıdık birisinin simasına bəkar kimi incələr. Fəxrəddin'le təkrar buluşmaq üçün anlaşırlar.³³¹⁵

Fəxrəddin'le təkrar buluşan Dürrətülbağdad onu yaşadığı evə dəvət edir. Dürrətülbağdad gözəl və hoş bir kadındır. Aynı zamanda munis və mütevazidir. Fəxrəddin, bu kadına baktığında onun yüzündəki tanıdık simaya bir anlam vereməməkdədir.³³¹⁶

Fəxrəddin'le çıktıkları bir yelken gəzintisində Dürrətülbağdad utla bir şiir okur. Onu tanımayan gəmiçi onun sesini Bağdat'ın incisi Dürrətülbağdad'a bənzərək onun hikəyəsini anlatmaya başlar. Dürrətülbağdad'ın kiçük yaşta Halifə'ye cariyə olaraq göndərildiyini, ondakı musiqiyə qarşı olan kabiliyyəti fərk edən Halifə'nin ona Fənhəs'tə təhsil verdirdiyini, onun bu yeteneğindən dolayı halifə tərəfindən azat edildiyini söylər. Bağdat'ta güzelliğiylə dəstan olan bu qızın gənc və yiğit bir oğlanla nişənləndiyini fəkat

³³¹³ Ordubadi, QQ1, s. 181

³³¹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 53

³³¹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 29

³³¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 35

halife Qahirübillah'ın bu oğlanı kıskanarak onu boğdurup öldürdüğünü, o günden beri de Dürrətülbağdad'dan haber alınmadığını dile getirir.³³¹⁷

Fəxrəddin, bu anlatılanların Dürrətülbağdad'ın hikâyesi olduğunu öğrenince ona nişanlısının ismini sorar. Nişanlısının Sədrəddin adında Aranlı bir asker olduğunu öğrenince Dürrətülbağdad'ın Fəxrəddin'in kayıp abisinin nişanlısı olduğu anlaşılır.³³¹⁸

Dürrətülbağdad Fəxrəddin'in Dilşad'ı bulmak istediğini öğrenince Dilşad'ın sarayda olmadığını söyler. Qətibə ve Səba xanım'ın ona tuzak kurduğunu, amaçlarının onu Bağdad2ın تنها bir yerinde öldürmek olduğunu anlatır.³³¹⁹

Qətibə: Tarihte Azərbaycan Atabeylerinin son döneminde siyasi gelişmelere damgasını vuran bir kişilik olarak bilinen İnanç Hatun'un romandaki karşılığı Qətibə karakteridir. Romanda Qetibe ile ilgili verilen dipnotta da bu durum dile getirilmiştir.³³²⁰

Qətibə, əmir İnanc'ın büyük kızıdır. Henüz genç yaşta Nizami'ye olan aşkıyla ortaya çıkan Qətibə, bu aşkına karşılık bulamayınca ondan intikam almak için elinden gelen her şeyi yapar. Romana göre aslında ondaki bu intikam arzusu, onun siyasi hırsını da körüklemiştir. Çünkü Nizami'ye olan aşkına karşılık göremediği gibi her siyasi eyleminin karşısında da Nizami'yi bulur.

Romanda Qətibə'nin Nizami ile ilk karşılaşması babasının sarayında olur. Babasının onu sorguya çekmesi esnasında Nizami'nin korkusuz tavrı, Qətibə'yi çok etkilemiştir. Nizami'yi ölüm ve işkenceden korkmayan bir kahraman olarak gören Qətibə, Nizami gibi bir genci kendisi de dahil herkesin sevebileceğini düşünür.³³²¹

Nizami'ye göre Qətibe güzel bir kadındır. Onun bu güzelliği soyundaki Arap, Rum ve Türk unsurlarının karışımından kaynaklanmaktadır. Saçlarının siyahlığı Türklükten, gülen gözleri Araplıktan, kırmızı yanakları ise Rumluktan gelmektedir. Söğüt kütüğünün üstünde duran elvan bir resim gibidir.³³²²

Qətibə'nin Nizami'ye olan sevgisinin sebebi, Nizami'nin ileride büyük şair olarak tarihte yer alacağı ve kendisinin de onun sayesinde tanınmış bir kadın olacağıdır.

³³¹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 50

³³¹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 51

³³¹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 52

³³²⁰ Ordubadi, QQ1, s. 39

³³²¹ Ordubadi, QQ1, s. 29

³³²² Ordubadi, QQ1, s. 48

Hüsaməddin'e "O, yoxsul olsa da, onda böyüklük var. Məni gələcəkdə onun səbəbinə her kes tanıya bilər." diyerek bunu romanın başlarında belli etmiş olur. Hüsaməddin'i sevmemesinin sebebi onun Qətibə'yi dünyaya tanıtamayacak olmasıdır.³³²³

Qətibə hırslı ve inatçı bir kadındır. Nizami'yi elde etmək için cariyesi Səba Xanım'la her türlü oyuna ve hileye başvurmuş fakat başaramamıştır. Onun bu ilgisinden Nizami də rahatsızlıq duymaktadır. Qətibə, Nizami ilə son bir kez görüşür. Ondan sevgisinə qarşı kesin bir cavab bekləməkdir. Nizami'ye kendisiylə evlənirsə böyük bir şöhrətə sahib olacağını, şiirlerinin halifə saraylarında duyulacağını vaat edən Qətibə, Nizami'yi ikna edemez. Sevgisinə rət cavabı alan Qətibə intikam duyğusuylə onu artıq düşmanı olaraq görməyə başlar.³³²⁴

Atabəy Məhəmməd'le tanışan Qətibə Atabəy'in onunla evlənmə təklifinə qarşılıq Azərbaycan'ı bərabər idarəetmə və Nizami'ye göstərilən hörmət-kar tutumdan vəzgeçmə şərti sunar. Bu istekləriylə Qətibə kendince Nizami'dən intikam alacaq aynı zamanda hərkes tərəfindən sayğı duyulan bir idarəetçi olacaqdır. Onun bu hırslının və intikamının göstərgəsi olan bu durum romanın ilərleyen bölmələrində də gözə çarpar.³³²⁵

Atabəy'in Qətibə'ye verdiğı vaatləri yerinə getirməməsi Qətibə'yi rahatsız etməkdir. Qətibə, Qızıl Arslan'ın Fəxrəddin və Nizami'dən hesab sormamasından şikayətçidir. Onlar Əmir'in Kuzey Azərbaycan'ı idarəetməsinə mənəi olmaqdadırlar. Qızıl Arslan da onları dəstəkləməkdir. Atabəy isə bu konuda hiçbir şey yapmamakta, Qızıl Arslan və Fəxrəddin'i haklı bulmaqdır. Qətibə'nin Atabəy'dən Qızıl Arslan'ı Azərbaycan'ın hökumdarlığından almasını istər fakat Atabəy bunu kabul etmez.³³²⁶

Qətibə, Hüsaməddin'i tamamilə avucunun içine almıştır. Onu kendisiylə bərabər Hamedan'a götüren Qətibə, Səba xanım'ı Hüsaməddin'i oyalaması için görevlendirir. Hüsaməddin'le hər buluşmasında onu ümitləndiren Qətibə onu ilərki planları için kullanmak istər.³³²⁷

³³²³ Ordubadi, QQ1, s. 53.

³³²⁴ Ordubadi, QQ1, s. 165.

³³²⁵ Ordubadi, QQ1, s. 253.

³³²⁶ Ordubadi, QQ1, s. 276.

³³²⁷ Ordubadi, QQ1, s. 281.

Qızıl Arslan ile Atabəy arasındakı anlaşmazlığı fırsat bilen Qətibə, Hüsəməddin aracılığıyla Atabəy'e bir suikast düzenlemek ister. Bunu da Qızıl Arslan'ın üzerine atma peşindedir. Hüsəməddin bu planı gerçəkləşdirəcəyinə söz verir.³³²⁸

Suikastın başarsızlığa uğraması Qətibə'yi başqa yollara itmektedir. O, sık sık Toğrul'la mektuplaşır. Toğrul'dan Qütlüg'ü veliaht yapmasını ister. Sürekli Bağdat'a giden Qətibə Bağdat'tayken Fəxrəddin'in de burada olduğunu öğrenir ve Hüsəməddin'le onu öldürme planı yapar. Səbə'nin Atabəy tərəfindən göndərildiyini anlayan Qətibə, Hüsəməddin'e onun da ortadan kaldırılması gerektiğini söyler.³³²⁹

Səbə Xanım Qətibə'yi akıllı bir kadın olarak görmez. Ona görə zəngin və asil ailələrdən çıxan qızların hepsi akılsızdır. Çünkü Qətibə bütün sırlarını Səbə xanım'a vermişdir. Babası gibi kendisi de Səbə'nin elinə düşmüşdür.³³³⁰

Sultan Toğrul'un Harzəməşahlara sığınması sonuncunda Qətibə payitahttan uzaklaşdırılaraq Rey'e, oğlunun yanına göndərilmişdir. Sonrasında Atabəy'in Toğrul'u tekrar Hamedan'a çağırıp, onun tahtta oturmasına izin vermesi üzərinə Qətibə, Hamedan'a gelir və Atabəy, Qızıl Arslan, Toğrul'la bərabər birbirlərinə ihanət etməyəcəklərinə dair ant içərlər.³³³¹

Qətibə bir türlü Atabəy'in köylü bir kızdən olan çocuklarını veliaht ilan etməsinə katlanamaz. O, bunun kendi azamet və şərəfinin təhkir edildiyini düşünməkdədir. Onun derdi ülkenin huzuru değil kendi huzurudur. Bu yüzden də attığı adımların ülkesi için nələre mül olacağı umurunda değildir. Kendisi Melike, oğlu isə veliaht olmalıdır.

Bu niyyətlə içtiği anda bəkməyərək Toğrul'la gizliçə görüş və yeni planlar yapmaya başlar. Nizami və Fəxrəddin'i ortadan kaldırıp Əbubəkr və Özbək'i idam ettirmək ister. Toğrul'un hükümdarlığını tanıyacaq və onun melikesi olacaqdır. Hüsəməddin'e Atabəy'in öldürölmesini istediğini söyler.³³³²

Qətibə kendi güzəlliğini və cazibesini kullanarak hem Toğrulu hem də Hüsəməddin'i idare etməkdədir. Toğrul'u ikna etmək için onun dudaklarından öpməsinə izin verir. Devamını isə aldıkları kararlardan uygulanmasında sonra olacağını söyler.

³³²⁸ Ordubadi, QQ1, s. 306.

³³²⁹ Ordubadi, QQ2, s. 43.

³³³⁰ Ordubadi, QQ2, s. 80.

³³³¹ Ordubadi, QQ2, s. 101.

³³³² Ordubadi, QQ2, s. 103-104.

Aynı şeyi Hüsameddin için de yapar. Hüsameddin'e ne zaman önemli bir iş buyursa ona önce dudaklarını sunar, devamının ise işten sonra olacağını vaat eder.

Atabey'in ölümünden sonra Toğrul tahta geçmiş fakat Qatibə'ye daha önce verdiği vaatleri yerine getirmemiştir. Toğrul onunla görüşmek istemese de o, ne yapıp edip Toğrul'la görüşür. Önce ağlayarak Toğrul'u ikna etmeye çalışan Qatibə bu sefer sinirli bir şekilde onu tehdit eder. Onu tahtta nasıl oturttuysa indirmeyi de iyi bildiğini söyler. Toğrul ise onu ciddiye almaz. Onun isteklerinin gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu, Atabey'i onun öldürdüğünü, her ne olursa olsun bu ülkeyi onun kılıcı sayesinde elde ettiklerini söyleyerek Qatibə'yi tehdit eder. Qatibə ise bu cinayeti beraber işlediklerini söyleyerek Toğrul'un tavrının ona karşı değişmesine sebebiyet verir. Bunun üzerine Toğrul daha önce ona bulunduğu vaatlerin hala geçerli olduğunu söyler.³³³³

Qatibə bu konuşmadan sonra Toğrul tarafından kandırıldığının, başkalarını alet ederken kendisinin alet olduğunun, Atabey'i öldürtmekle büyük bir yanlış yaptığının farkına varır. O yine çareyi Hüsameddin ve Səbə Xanım'da aramaya başlar.³³³⁴

Hüsameddin'in yazdığı mektupta Qatibə'yi sert bir dille payitahta çağırması, Toğrul'la izdivaç işlerini bildiğini ima eden cümleler kurması Qatibə'yi korkutmaz. Çünkü o hem Toğrul'un hem de Hüsameddin'in şehvet ve kadın düşkünlü olduklarından dolayı kendisinin yanına gelip ona diz çökeceklerinden emindir.³³³⁵

Qızıl Arslan'ın Hamedan'a gelip yapmış olduğu ıslahatlara karşı çıkan Qatibə, Hüsameddin'in tutuklandığını öğrenir. Fəxrəddin'in payitahtın müdafaası ordusuna komutan olarak tayin edilmesini duyunca Qızıl Arslan'a bir mektup yazarak babasının katili Fəxrəddin'i Hamedan'da görmenin onu rahatsız ettiğini, Qızıl Arslan'ın bu konuda gerekli itinaı göstereceğinden emin olduğunu söyler. Bunun üzerine Qızıl Arslan, Qatibə'yi Rey'e, oğlunun yanına gönderme kararı alır.³³³⁶

Qızıl Arslan'ın Tebriz'e dönmesiyle Toğrul, Hüsameddin aracılığıyla Qatibə'ye Hamedan'a dönmesi konusunda bir mektup gönderir. Qatibə buna çok sevinerek

³³³³ Ordubadi, QQ2, s. 115-116.

³³³⁴ Ordubadi, QQ2, s. 117.

³³³⁵ Ordubadi, QQ2, s. 134.

³³³⁶ Ordubadi, QQ2, s. 161.

öncelikle Toğrul'un aradan kaldırılmasını, çünkü onun korkak ve çabuk aldanan bir insan olduğunu düşünür. Hüsameddin ise sevgisinin esiri olmuş bir ahmadır.³³³⁷

Qətibə Hamedan'a döner. Toğrul taraftarları onu büyük bir coşkuyla karşılarlar. Toğrul'la görüşen Qətibə onunla evlenmek için onu ikna etmeye çalışır. Toğrul, Qızıl Arslan'dan çekinmekte ve bu evliliğe karşı geleceğini düşünmektedir. Qızıl Arslan'la savaşmak için Hüsamedin'e Rey'de orduyu hazırlamasını, Şirvan ve Bağdat'la da görüşüldüğünü dile getiren Qətibə, “*Bizim izdivacımızın şadlıq bayramı Qızıl Arslan'ın təziyəsi ilə bir gündə başlanmalıdır.*” diyerek Qızıl Arslan'ın öldürülmesi gerektiğini belirtmiş olur.³³³⁸

Bağdat'ta Halife ile görüşen Qətibə, Toğrul'a gönderdiği mektupta, Halife'nin izdivaçlarına mənəi olmadığını, Atabəy toprakları üstünde tekrar nüfuza sahip olmak istediğini iletir. Qütlüg'ün veliahtlığına onay verdiğini, Rey şəhrinin Harzemşahlara verilmesine, Kuzey Azərbaycan ve Aran'ın Şirvan'a ilhak olunmasını kabul ettiğini söyler.³³³⁹

Görüldüğü gibi Qətibə sırf kendi çıkarı ve hırsı için bütün ülkenin dağılmasına göz yummuş, oğlunun veliahtlığı ve kendisinin melikeliği uğruna Azərbaycan'ın bölünüp parçalanmasını göze almıştır.

Toğrul'un Qızıl Arslan'dan tehdit mektubu alması ve ne yapacağını bilememesi üzerine Qətibə, Toğrul'dan ümidini keserek Qızıl Arslan'a bir mektup yazar. Mektubunda Toğrul'un ülkeyi kötü yönettiğini, Hamedan'daki ordunun hiçbir şey yapamadığını, kendisinin Rey'den Hamedan'a gelmesinin sebebinin oğlunun akılsızca hareketlerde bulunması olduğunu söyler. Böylece, gelişen olaylarda kendisinin bir suçlu olmadığını vurgulamak istemektedir.³³⁴⁰

Hamedan'a tekrar gelen Qızıl Arslan'a karşı Qətibə yakın davranmaya çalışır. Kendisini Qızıl Arslan'a beğendirerek onu etkileyeceğini düşünmektedir. Bunda başarılı olmaz, Qızıl Arslan onun ne yapmak istediğinin farkındadır. Qətibə'yi Təbriz'e götürme kararı alır. Bu karar sonrası Qızıl Arslan'ın kendisiyle evleneceğini düşünen Qətibə,

³³³⁷ Ordubadi, QQ2, s. 204.

³³³⁸ Ordubadi, QQ2, s. 212.

³³³⁹ Ordubadi, QQ2, s. 230.

³³⁴⁰ Ordubadi, QQ2, s. 234.

oğluna yazdığı mektupta ikballerinin Qızıl Arslan'ın ikbaliyle birleşmesi gerektiğini söyler, savaş için yaptığı hazırlıklara bir son vermesini ister.³³⁴¹

Azərbaycan ordusunun Hamedan'ı terk etməsi üzərinə Qətibə, Qızıl Arslan'dan oğluyla ilgili təkrar taleplərdə bulunur fakat Qızıl Arslan kati bir surətte rəddeder. Bunun üzərinə Qızıl Arslan'ın artıq iyice yalnızlaşdığını fərk edərək Hüsəməddin'dən Qızıl Arslan'ı öldürməsini ister.³³⁴²

Qızıl Arslan'ın ölümündən sonra Qətibə paytaht üçün tək engelini Toğrul olduğunu düşünməyə başlar. Bu konuda yənin Hüsəməddin'dən yardım istəyən Qətibə ondan Toğrul'u da öldürməsini ister. Hüsəməddin bu gərəvlə artıq hər şeyin nihayətə ereceğini düşünərək bu gərəvi də qəbul edər.³³⁴³

Qətibə Qızıl Arslan'ın taziyesi üçün Təbriz'e gider. Toğrul'un Əbubəkr'in vəliəhtliyini qəbul edən fərmanını okutur. Bu xəbər Azərbaycanlılar tərəfindən böyük bir sevinçlə qarşılanır. Təliə'yi Əbubəkr'i zəhirləməsi üçün ikna etməyə çalışan Qətibə, ona bir zəhir şişəsi verərək ondan hənən bu işə başlamasını ister. Amak gənç qız Əbubəkr'e böyük bir aşk bəslədiyi üçün bunu yapamaz.³³⁴⁴

Əbubəkr'i zəhirləməyə çalışdığının ortaya çıxmasıyla Qətibə Rey şəhərinə qaçar. Toğrul'un təkrar paytahta gəçməsi və ona yazdığı mektupta evlilik vadətməsiylə Hamedan'a gələn Qətibə, burada Hüsəməddin'le görüşür. Ona bir zəhir şişəsi verərək yarınki düğündə Toğrul'un, Fəxrəddin'in və Nizami'nin şərbətlərinə bu zəhri katmasını ister.³³⁴⁵

Hüsəməddin'in düğün günü şərbətlərə zəhir katıldığını itiraf etməsi sonucunda Toğrul Qətibə'yi çağıraraq kədəhtən içməsini söyler. Qətibə kədəhi əlinə alır və *“Hərgah mənimlə bərabər bir çox cinayətlərdə iştirak edən Hüsəməddin qorxaq çıxdı isə, hərgah o, son vəzifəsini bitirməkdə özünü aciz hiss etdisə, bu hələ mənim acizliyimi göstərmir.”* diyərək meclistekilərə göz gəzdirir. Nizami'yi öldürüp kabrinin başında ağlamak istərək Nizami'nin onu ölüsünü gərəcek olmasının, Fəxrəddin'dən intikam

³³⁴¹ Ordubadi, QQ2, s. 245.

³³⁴² Ordubadi, QQ2, s. 300.

³³⁴³ Ordubadi, QQ2, s. 305.

³³⁴⁴ Ordubadi, QQ2, s. 311.

³³⁴⁵ Ordubadi, QQ2, s. 359.

alamamasının onu üzen asıl şey olduğunu söyleyerek kadehi içər. Qətibə'nin romandakı son sözü Toğrul'adır: "*Sən bu tacı başında saxlaya bilməyəcəksən!*"³³⁴⁶

Məhsəti Xanım: Azərbaycan'ın XII. yy'da yaşamış önemli şairlerinden biri olan Mehseti Gencevi romanda Məhsəti Xanım olarak görülmektedir. Roman esasında Məhsəti Xanım'ın Genceden sürgün edilmesiyle başlar. Romanın giriş kısmı olan "*Xərabat*" adlı bölümünde Əmir İncə'nin emriyle Atabəy Məhəmməd'in zaferini kutlamak için mecburen sokaklara çıkan halk Məhsəti Xanım'ın oturduğu Xərabat Mahallesi'nden geçerken Məhsəti Xanım'ın rübai okuduğunu duyar ve onu dinlemeye başlar. Bu duruma çok sinirlenen Əmir, Gence Xətibi'nin müritlerine evi taşlamasını emreder. Müritler onun evini taşlamaya başlarken halk tepki gösterir ve müritleri orada dövr.³³⁴⁷

Halkın Məhsəti Xanım'ın evinin taş tutulmasına karşı tepkisi, Gence halkının ona karşı duymuş olduğu sevgi ve saygıyla alakalıdır. Halkın ona karşı olan bu desteğinden korkan Əmir İncə, Məhsəti Xanım'ın yaşadığı ev ve Harabat Mahallesi'ni darmadağın ettirir. Məhsəti'yi Gence'den kovar. Onun bu gidişini "*Gəncə'nin qəzəlxan bülbülü susdu, rubaimizin dahi sənətkarını bizdən ayırdılar.*"³³⁴⁸ şeklinde ifade ederek yorumlamıştır.

Məhsəti Xanım'ın Zencan'a giderek Əxi Fərruh ile görüşür. Əxi Fərruh'un halkların dostluğu akidesinin Kuzey ve Güney Azerbaycan'da yayılması gerektiğine dair görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşlerini Nizami'ye yazdığı mektupta dile getiren Məhsəti bu akideyi taşıyan kişilerin kendilerine "Əxi" dediğini belirtir.³³⁴⁹

Əmir İncə'nin izniye Məhsəti Xanım'ın tekrar Gence'ye dönmesi ve halkın onu büyük bir ihtişamla karşılaması onun halk arasında yüksek bir mertebede saygın bir kişilik olduğunu gösteren başka bir olaydır. Anlatıcı bu karşılama töreninin büyüklüğünü "*Gəncə şəhəri belə bir təntənəli istiqbal mərasimini ancaq hicrətin 511-ci illərində, Soltan Səncər birinci kərə Gəncəyə gəlidiyi gün görmüşdü.*"³³⁵⁰ diyerek açıklar.

³³⁴⁶ Ordubadi, QQ2, s. 367.

³³⁴⁷ Ordubadi, QQ1, s. 20.

³³⁴⁸ Ordubadi, QQ1, s. 24.

³³⁴⁹ Ordubadi, QQ1, s. 26.

³³⁵⁰ Ordubadi, QQ1, s. 137.

Məhsəti Xanım, Atabəy Məhəmməd'dən böyük bir sayğı görməkdir Atabəy Gence'ye gəldiğinde onunla görüşmək ister. Ondan ölkəmin gururu diye bəhseder. Yazdığı şiirlerde Gence kadısını, kendisini sürgün ettiren Gence hatibini eleştirir.³³⁵¹

Məhsəti Xanım Qızıl Arslan'a göndəriləcək ordu için dzenlenen ziyafette vatanın her tarafının gzel, her taşının sevimli olduğunu söyler. Güney'e giden ordunun bütün Azərbaycan'da özgür yaşamak için mücadele vereceğini belirtir. O da Nizami gibi Azərbaycan'ın bütönlüğünü savunur.³³⁵²

Ordu Bağdad ve Hamedan'a hareket etmeden önce Məhsəti xanım çoktan ölmüştür. Yirmi beş bin kişilik ordu onun kabrinin önüne gelerek kabrine gül desteleri bırakıp, zafer için ant içər.³³⁵³

Xaqani: Nizami'nin yakın arkadaşlarından olan Xaqani, Nizami gibi sevilen ve tanınan bir şairdir. Şair Əbül-Üla'nın kızıyla evlidir. Buna rağmen Xaqani'yle aralarının açık olduğu Nizami ve Rəna arasında geçen konuşmalardan anlaşılmaktadır.

Gerçek ismi Əfzələddin olan Xaqani'in ilk kullandığı mahlası "*Həqayiq*"tır. Şirvanşahlar Hakani Əbülmüzəffər'in sarayında yaşamaya başladıktan sonra Əbülmüzəffər ona "*Xaqani*" mahlasını vermiştir. Nizami'ye göre Xaqani'nin bu mahlası kullanması mutlu olunacak bir durum değildir. Çünkü Xaqani sarayda yaşamaya başlayarak halktan kopmuştur. "*Həqayiq*" mahlasını taşıdığı günlere geri dönmeyecektir. Saray hayatı entrikalarla doludur. Bu yüzden Xaqani'nin kaynatası Əbül-Üla, Xaqani'ye acımasız hicivlerle dolu şiirler yazmakta, bu şiirlerinde ona sokak ağzıyla küfürler etmektedir.³³⁵⁴

Şirvanşahlar Hakani ölkesindeki bazı karışıklıklardan Şirvan'da yaşayan Azərbaycanlıları sorumlu tutmaktadır. Bu konuda şüphelendiği ilk kişi Xaqani'dir. Bu sebeple onu hapsedirir. Nizami, Xaqani'yi kurtarmak için Şirvan'a gitmiş olsa bile Şirvan Hakani'nin tepkisiyle karşılaşır ve geri döner. Bunun üzerine Nizami, Qızıl Arslan'a bir mektupta Xaqani'nin hapiste olduğunu bildirir. Qızıl Arslan Şirvanşahlar Hakani Əbülmüzəffər'in oğlunun Tebriz'e ziyarete gelmesini fırsat bilerek Hakan'a bir mektup göndərir. Mektubunda Xaqani'nin serbest bırakılarak Tebriz'e göndərilməsini

³³⁵¹ Ordubadi, QQ1, s. 240.

³³⁵² Ordubadi, QQ2, s. 149.

³³⁵³ Ordubadi, QQ2, s. 150.

³³⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s. 190.

aksi takdirde oğlunun bir süre daha Tebriz'de misafir edileceğini dile getirir. Oğlunun rehin olarak tutulduğunu anlayan Əbülmüzəffər, Xaqani'yi serbest bırakır ve onu Tebriz'e, Qızıl Arslan'ın yanına gönderir.³³⁵⁵

Bağdat seferinde Halife'ye karşı büyük bir galibiyet elde eden Qızıl Arslan'ı görmek için Xaqani, Nizami ile Bağdat'a gider. Romanda Nizami ve Xaqani için “*Böyük şairlər*” ifadesi kullanılmış, onların Bağdat'ta büyük bir gösterişle karşılandığı dile getirilmiştir.³³⁵⁶

Burada Qızıl Arslan ve Nizami'yle Medayin Harabelerine giden Xaqani, buradaki yapılardan çok etkilenir ve bu harabeler için bir şiir yazar. Şiirini Qızıl Arslan ve Nizami'ye okur. Nizami bu şiirin Xaqani'nin başyapıtı olduğunu söyler.³³⁵⁷ Böylelikle Hakani'nin meşhur “Medayin Harabeleri” adlı şiirinin bu şekilde yazıldığı romanda vurgulanmış olur.

Bağdat seferinden sonra Nizami ve Xaqani'yle beraber Tebriz'e dönen Qızıl Arslan, her iki şairden de Tebriz'de kalmalarını ister. Bu isteği Nizami kabul etmez. Gence'yi sevdiğini, orada yaşlanmak istediğini dile getirir. Xaqani ise bu teklifi kabul eder.³³⁵⁸

Romanın bundan sonraki bölümlerinde Xaqani'den bahsedilmez. Sadece Sultan Toğrul tarafından Tebriz'e davet edilen Nizami ve Fəxrəddin'in ilk iş olarak Surhab Mahallesi'ndeki Xaqani'nin kabrini ziyaret ettikleri dile getirilmektedir.³³⁵⁹ Dolayısıyla Xaqani'nin Tebriz'de öldüğü ve buraya gömüldüğü anlaşılmış olur.

Əbül-Üla: Romanda Azərbaycan'ın tanınmış ve tecrübeli şairlerinden biri olarak yer alan Əbül-Üla, Nizami'ye göre bir saray şairidir. Halktan kopmuş, halkın sorunlarından uzaklaşmıştır. Küçük kızı Mahtab'ı Nizami'yle evlendirmek istemiş fakat Nizami bunu kabul etmemiştir. Bu sebeple Nizami'yle arası açılmıştır.

Damadı Xaqani'yle de arası açıktır. Öyle ki damadını aşağılayıcı hicivlerin yer aldığı şiirler yazar. Bu şiirlerde ona küfürler eder. Yazılan bu şiirlerden Atəbəy Məhəmməd pek hoşlanmaz. Əbül-Üla'yı bu şiirlerinden dolayı eleştirir. Öz damadı için

³³⁵⁵ Ordubadi, QQ1, ss. 281-285.

³³⁵⁶ Ordubadi, QQ2, s. 192.

³³⁵⁷ Ordubadi, QQ2, s. 194.

³³⁵⁸ Ordubadi, QQ2, s. 198.

³³⁵⁹ Ordubadi, QQ2, s. 357.

böyle şiirler yazan birisini medeni Azərbaycan'ın şairi olarak kabul etmediğini söyler. Əbül-Üla'nın kendisi için yazmış olduğu methiyei beğenmez. Bunun çok abartılı olduğunu, Əbül-Üla gibi yaşlı ve deneyimli bir şairin bu tarz şiirler yazmak yerine kendisinin yapmış olduğu icraatları anlatan, bunların faydalı ve zararlı yanları belirten şiirler yazmasını ister.³³⁶⁰

Görüldüğü gibi Əbül-Üla, makam ve mevkiyi önemseyen, şiiri kendisine bir gelir kapısı olarak gören bir şair olarak romanda yansıtılmıştır. Kimi zaman Əmir İncə'nin sarayında Əmir için kimi zaman Şirvanşahlar sarayında Əbülmuzəffər için onun için şiirler yazmıştır.

Səba Xanım: Səba Xanım, Əbül-Üla'nın cariyesidir. Fitne çıkarmayı, dedikodu yapmayı ve entrikayı sever. Onun çıkardığı fitneler yüzünden bütün Gence halkı Əbül-Üla'nın ailesiyle alakasını kesmiştir. Fitneciliği o kadar ileri derecededir ki birçok kişiden para almış ve onlara Əbül-Üla'nın kızı Mahtab Xanım'la tanışma sözü vermiştir. Bu yüzden Əbül-Üla'nın eşi Cahan Banu Xanım Səba'yı herhangi bir ücret talep etmeden Qətibə'ye hediye olarak gönderir.³³⁶¹

Səba Xanım'ın Qətibə'ye olan ilk hizmeti Nizami'nin sevgilisi Rəna'ya Qətibə'nin ağzından gönderdiği tehdit mektubudur. Bu mektubun başarılı olduğuna Qətibə'yi inandırmış, bu sayede Qətibə tarafından hürmet ve itimat edilen bir cariyə haline gelmiştir.³³⁶²

Səba Xanım, Fəxrəddin'den nefret etmektedir. Daha önceleri Fəxrəddin'le birbirlerini sevdiklerini, Fəxrəddin'in geçmişte sadece onu düşündüğünü, kendisinin ise rüyalarında sadece Fəxrəddin'i gördüğünü dile getiren Səba Xanım, Fəxrəddin'in onu bilgisiz ve değersiz bir cariyə için terk ettiğini anlatır. Bu yüzden ondan intikam almak ister.³³⁶³

Bu düşünceler içerisinde Fəxrəddin'e Dilşad'ın ağzından mektup yazarak onunla buluşur. Fəxrəddin, Dilşad'ın sitemkâr dolu sözlerinin olduğu sahte mektubu okuduktan sonra Dilşad'a iletmesi için Səba Xanım'a kısa bir mektup verir. Bu mektubu alan Səba

³³⁶⁰ Ordubadi, QQ1, s. 235.

³³⁶¹ Ordubadi, QQ1, s. 100.

³³⁶² Ordubadi, QQ1, s. 100.

³³⁶³ Ordubadi, QQ1, s. 101.

Xanım, mektubu Əmir'e verip Dilşad'ın saraydaki sırları Fəxrəddin'e ilettiğini ispat edecek ve intikamını almış olacaktır.³³⁶⁴

Fəxrəddin'den aldığı mektubu Hüsəməddin aracılığıyla Əmir'e ileten Səba Xanım bu sayede Əmir'in de gözüne girmiş olur. Güzelliğiyle Əmir'i etkileyen Səba Xanım'ı başka bir binada yaşatmaq isteyen Əmir'e, Səba Xanım qarşı çıxar. Çünkü saraydan ayrılaraq dedikodulardan və entrikalardan uzaq qalmaq istemez. Entrikasız, fitnə və fəsatsız bir gün bilə keçirməyi düşünməyən Səba Xanım için saray, şöhrət və qazancın qapısı olaraq görülür.³³⁶⁵

Səba Xanım'ın ikna kabiliyyəti çox yüksəkdir. O kendisiylə danışmaq istəməyən bir insanı nə yapar edər danışdırmayı və ikna etməyi başari. Bu yüzden kendisine daima “*Mən daşı danışdırıram.*” der.³³⁶⁶

O, hər hususta güzel bir kadındır fakat tek kusuru şeytanca düşüncələridir. Fəxrəddin onu hiçbir zaman tərk etmək istəmediğini fakat onun bu şeytanca düşüncələrinin buna səbəp verdiğini dilə getirir. Sırf onun güzelliğindən dolayı Səba'yı mahvətmək istəməmişdir.³³⁶⁷

Bütün entrika və fitnəyi kendi şahsında birləşirməsinə rağmen onun dış güzelliği təbiətin mucizələrindən biridir. Onun dış görünüşündeki ən güzel özelliği utangaç və edəpli görünümüdür. İnsanı aldatmaq və kalbi gözlərə təbi etmək sənətində usta bir sənətdir. Atabəy Məhəmməd onu gördüğü zaman “*Dünyanın adəti bunadır, cariyəliyə layiq olmayanlar mələkədir-mələkəliyə yaraşanlar isə cariyədirlər.*” şəklində düşünür.³³⁶⁸

O bu şeytani yönünü Nizami, Rəna və Məhsəti Xanım'ı zəhirləyərək ortadan kaldırma çabasıyla da göstərmiş olur. Nizami'nin evinə gələn dilencilərə zəhər verərək, bu zəhirləri yemək için kaynayan qazanın içine atmalarını söyler. Bunu yapmaya çalışan dilencilər son anda Fəxrəddin'in olayı fərk etməsiylə kendilerini ele vermiş olurlar.³³⁶⁹

Səba Xanım Əmir'in sarayında bir yandan Əmir'in cinsəl arzularını qarşıqlarken bir yandan da Əmir'in ona Fəxrəddin'le ilgili verdiği qörevi yapmaya çalışır.

³³⁶⁴ Ordubadi, QQ1, s. 117.

³³⁶⁵ Ordubadi, QQ1, s. 130-131.

³³⁶⁶ Ordubadi, QQ1, s. 208.

³³⁶⁷ Ordubadi, QQ1, s. 209.

³³⁶⁸ Ordubadi, QQ2, s. 8.

³³⁶⁹ Ordubadi, QQ1, s. 232.

Fəxrəddin'i tuzağa düşürüp hapsedtirmək üçün ona məktup vermək bahanesiylə onunla buluşup saraya getirməsi gerekir fakat bunda başanlı olamaz. Fəxrəddin bu tuzağa Nizami sayesinde düşmez.³³⁷⁰

Qətibə ilə Hamedan'a giden Səba Xanım burada Qətibə'nin her istediğini yapmaya başlar. Hüsəməddin'in Hamedan'dan və Qətibə'den uzaklaşmaması üçün Hüsəməddin'e aşıkmiş gibi davranan Səba Xanım, bir müddet sonra Atabəy Məhəmməd'in gözüne girməyə çalışır

Səba Xanım'ın əhlak anlayışı yoktur. O, altın karşılığında kendi çıkarı için bağlı olduğu insanlara ihanet edebilir. Örneğin, Qətibə Bağdat'ta iken Atabəy, Səba Xanım'la yaklaşır. Onu Qətibə'den bilgi getirməsi için kullanmaya başlar. Altın karşılığında Səba Xanım, Atabəy'e Qətibə'nin Nizami və Hüsəməddin'le aralarında geçenleri anlatmaya başlar. Qətibə'nin şair Zəhirəddin Bəlxı, Kəmaləddin və Sultan Toğrul'la sık sık görüşüğünü, Gözəl'den olan çocuklara karşı bir suikast hazırlığında olduğunu söyler.³³⁷¹

Atabəy Qətibə'yi takip etmesi için Səba Xanım'ı Bağdat'a gönderir. Bağdat'da yine entrikalar peşinde koşan Səba Xanım bu kez burada Qətibə'nin isteğiyle Fəxrəddin'e bir tuzak kurmaya çalışır. Qətibə'ye Hülđ Kasrı'na Dilşad'ı görme umuduyla giden və orayı gözetleyen Fəxrəddin'in aslında Qətibə'yi öldürmək için Hülđ Kasrı'na geldiği yalanını söyler.³³⁷²

Qətibə Fəxrəddin'in öldürölmesi için Səba Xanım'dan Dilşad'ı göstermek bahanesiyle Fəxrəddin'i تنها bir yere götürmesini ister. Bu niyetle Fəxrəddin'le buluşan Səba Xanım, Fəxrəddin'in ona karşı sevgisini ilan etmesine şaşırır. Bunu çok inandırıcı bulmasa da Səba Xanım bundan bir fırsat yaratma peşine düşer. Çünkü Qətibə ilə Atabəy arasında kalacağını ve bundan kendisinin zarar göreceğinin farkındadır. Bu yüzden Fəxrəddin gibi birisinin onu koruyabileceğini düşünür. Fəxrəddin'in yaşamasının onun için büyük bir önemi olduğunu anlayan Səba, Fəxrəddin'e Qətibə'nin onu mahvetmek istediğini söyler, ondan uzak durmasını nasihat eder. Hüsəməddin'in Atabəy'in oğullarını, Nizami və Fəxrəddin'i öldürmək için Qətibə'den emir aldığını,

³³⁷⁰ Ordubadi, QQ1, s. 224.

³³⁷¹ Ordubadi, QQ2, ss. 11-13.

³³⁷² Ordubadi, QQ2, s. 40.

Toğrul tarafından Gence'ye gönderilen üç kişinin Nizami'yi öldürmeye çalışacağını anlatır.³³⁷³

Səba Xanım kendisini hem güzel hem de büyülü bir kız olarak görür. Onun elinden hiçbir erkek av olarak kaçamaz. O erkeklerin hastalığını anlayan bir doktor gibidir. Hangi erkeğin hangi kadını sevebileceğini ve bu kadından ne isteyebileceğini çok iyi bildiğini düşünür.³³⁷⁴

Bu düşüncelerle Atabəy'i etkileyebileceği kanaatine varan Səba Xanım, Dilşad'ın Fəxrəddin'e yazdığı sevgi mektubunu Qətibə'nin Toğrul'a yazmış gibi göstererek mektubu Atabəy'e verir. Qətibə'nin bütün planlarını Atabəy'e anlatmaya başlayan Səba Xanım karşılığında Atabəy'den altın alır.

Hamedan'da kaldığı süre boyunca Atabəy'den ve saraydan işine yarayacak bilgileri ve belgeleri toplayan Səba Xanım bunları altın karşılığında Qətibə'ye bildirmek için Qətibə'nin yanına gider. Azat olması şartıyla bütün bildiklerini anlatır. Atabəy'in elinde Toğrul'a yazılan mektubun olduğunu, Atabəy sorarsa mektupların karıştığını, Fəxrəddin'e onu öldürmek için gönderilecek mektubun yanlışlıkla Toprul'a gönderildiğini söylemesini ister.³³⁷⁵

Səba Xanım hem Atabəy'i hem de Qətibə'yi kullanarak kazanç elde etmektedir. Aynı zamanda iki tarafa da yalan yanlış bilgiler vererek iki tarafın da aralarındaki gerginliğin daha da artmasına sebep olmaktadır. Bütün bunları zevk ve altın için yapan Səba Xanım bu yaptıklarıyla aynı zamanda övünmektedir. Bu yönüyle Səba Xanım'ın kendisini herkesten daha zeki bir insan olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Səba Xanım azat edildikten sonra birçok kez Qətibə'nin istediklerini yapmış, Hüsameddin'in hapisten kaçmasına yardımcı olmuş, Toğrul'la Qətibə arasındaki mektuplaşmayı sağlamıştır. Dürrətülbağdad'ın Fəxrəddin'e yazdığı mektuba göre bu sefer Fəxrəddin'in öldürülmesi için Bağdad'da Qətibə ile plan yapmaktadır. Bu yüzden Fəxrəddin'in Bağdad'a Alaəddin ve adamlarını göndermesini Səba Xanım'ın ortadan kaldırılmasını ister.³³⁷⁶

³³⁷³ Ordubadi, QQ2, s. 54-55.

³³⁷⁴ Ordubadi, QQ2, s. 82.

³³⁷⁵ Ordubadi, QQ2, s. 89.

³³⁷⁶ Ordubadi, QQ2, s. 222.

Alaəddin ve adamları Səba Xanım'ı takip etməyə başlarlar. Səba saraydan çıxar çıkmaz Dürrətülbağdad'ın cariyelerinden olan Əfifə onun peşinə takılır ve onu gitmek istediği yere kadar götürmek için ona yardımcı olur. Səba, yabancı tüccarların alışveriş yaptığı pazara gitmek ister. Onu Pazar yerine götüren Əfifə, Səba'nın istediği gibi bir şey bulamayacağını görünce ona tacir evlerine gidip orada alışveriş yapmayı önerir. Səba Xanım, bu teklifi kabul eder ve ertesi gün buluşmak için sözleşirler.

Bu olaydan sonra bir daha Səba Xanım'dan haber alınamaz. Onun yüz bin dinar çalıp kaçtığına, hırsızların eline düşüp Dicle Nehri'ne atıldığına dair birçok söylenti ortaya atılır.³³⁷⁷

Hüsaməddin: Hüsaməddin, Gence'de Əmir İncə'ə bağlı ordunun komutanlığını yapmaktadır. Əmir İncə'nin kızı Qətibə'ye aşiktir. Onunla evlenme hayali kurar. Əmir İncə'nin Azərbaycan hökəmdarlığının onun kılıcı sayesinde olduğunu düşünen Hüsaməddin kendisini soylu bir kahraman olarak görmektedir.³³⁷⁸

Qətibə'ye olan aşkı karşılıksızdır. Qətibə'nin ona karşı düşünceleri Nizami'yle tanıştıktan sonra değişir. Bunu Hüsaməddin çok çabuk fark eder. Nizami'ye karşı içinde derinden bir kin birikmeye başlar.³³⁷⁹

Hüsaməddin bu aşkın karşılıksız oluşunu kabullenmek istemez. Qətibə ona kesin şekilde hayır demiştir. Çünkü Hüsaməddin sade, bilgisiz, geçmişini unutan, geleceği görmeyen bir adamdır. Qətibə'nin bu düşüncelerine karşı Hüsaməddin ise “*Yeddi padşahın birisindən boşanıb o birisinə getsəniz də, sizi xoşbəxt olmağa qoymayacağam.*” diyerek ne Halife'den ne de Qətibə'nin babasından korktuğunu dile getirir.³³⁸⁰

Qətibə Atabəy'le evlendikten sonra Hüsaməddin'le alakasını koparmak istemez. Onu Hamedan'a yanında götürmek istese de Hüsaməddin isteksizdir. Qətibə, Hüsaməddin'in Əbül-Üla'nın kızı Mahtab Xanım'a yazdığı aşk mektubunu ona göstererek bu mektup yüzünden Atabəy'le evlendiğini eğer bu mektubu yazmış

³³⁷⁷ Ordubadi, QQ2, s. 229.

³³⁷⁸ Ordubadi, QQ1, s. 50.

³³⁷⁹ Ordubadi, QQ1, s. 52.

³³⁸⁰ Ordubadi, QQ1, s. 142.

olmasaydı asla bu evliliğin gerçekleşmeyeceğini söyler. Hüsaməddin onun bu söylediklerine inanır ve onunla Hamedan'a gitmeyi kabul eder.³³⁸¹

Bu olay Hüsaməddin'in Qətibə'nin elinde bir oyuncak haline gelmesinin başlangıcıdır. Bu olaydan sonra Hüsaməddin bir gün Qətibə'yle evlenecekleri umuduyla onun her istediğini yapmaya başlar.

Hüsaməddin tam anlamıyla kadın düşkünü bir adamdır. Kadınların ona karşı ilgi göstermesi onun bütün düşüncelerini değiştirebilmektedir. Qətibə'nin isteğiyle Səba Xanım'ın onun seviyormuş gibi yapması, Hüsaməddin'in buna inanarak hem Qətibə'nin hem de Səba'nın gönlünü kazandığını düşünmesi ve kendini bu konuda çok şanslı hissetmesi onun bu yönünü göstermektedir.³³⁸²

Qətibə'nin Hüsaməddin'den ilk isteği onun Atabəy Məhəmməd'e sahte bir suikast girişiminde bulunmasıdır. Hüsaməddin bir yandan Səba Xanım'ın Qətibə'nin talimatıyla aldatıcı konuşmalarına inanır bir yandan da Qətibə'nin isteklerine boyun eğer. Kadınlar konusunda o kadar şehvet düşkünüdür ki Qətibə her defasında onu dudağından öperek kendi hain planları için kullanır.³³⁸³

Kuzey Azerbaycan'a doğru harekete geçen Atabəy Məhəmməd'in ordusuna komutanlık yapan Hüsaməddin, savaş meydanında Fəxrəddin'le karşılaşır. Fəxrəddin onu alçak olarak tanımlar. Kuzəy Azerbaycan'ı talan etmek için gelen Arap ve Farslardan oluşan ordunun içinde tek Azerbaycanlı odur. Fəxrəddin'in elinden zar zor kurtulan Hüsaməddin savaşı kaybederek Atabəy'in huzuruna çıkar.³³⁸⁴

Atabəy'in huzuruna çıkan Hüsaməddin türlü bahaneler uydurarak savaşı kaybettiğini söyler. Atabəy bu duruma çok sinirlenir ve onu huzurundan kovar. Hüsaməddin Qətibə'nin ona verdiği görevi hatırlar. Atabəy'e sahte bir suikast değil gerçek bir suikast düzenleme kararını verir.³³⁸⁵

Atabəy'e Canpolad köyünde suikast düzenleme işini üstlenen Hüsaməddin, Gözəl'in bu işi engellemesi sonucunda başarısız olur. Bu olaydan sonra Qətibə ile sık sık görüşen Hüsaməddin onun vaatlerine yine aldanmaya devam eder. Qətibə,

³³⁸¹ Ordubadi, QQ1, s. 142.

³³⁸² Ordubadi, QQ1, s. 279.

³³⁸³ Ordubadi, QQ1, s. 306.

³³⁸⁴ Ordubadi, QQ1, s. 316.

³³⁸⁵ Ordubadi, QQ1, s. 319.

güzelliğini ve cazibesini kullanarak yine Hüsameddin'i etkilemeye çalışır. Ondan Atabəy'in öldürülmesini ister. Atabəy ölürse evlenmelerine kimsenin mənə olmayacağını söyler. Hüsameddin buna inanır ve Atabəy'in öldürülmesinde ona yardım eder.³³⁸⁶

Aslında Hüsameddin “*Ona baxdığım zaman, onun səsini eşitdiyim zaman mən yenə də aldanıram.*” diyerek Qətibə'nin onu her defasında kandırdığının farkındadır. Ona olan sevgisinden dolayı buna karşı gelememektedir.³³⁸⁷

Hüsameddin Qətibə'ye Toğrul'a karşı birlikte hareket etme konusunda söz vermiştir. Buna göre de o, orduyu geçit törenine çıkarmamıştır. Konuyla ilgili Toğrul'un Qətibə'ye gönderdiği mektubu eline geçirince Qətibə'nin hem onu hem de Toğrul'u kullandığını, Toğrul'a evlenme vaadi verdiğini anlar.³³⁸⁸

Qətibə'ye bir mektup gönderen Hüsameddin, gayet resmi bir dille onun Hamedan'a dönmesini, bir yalanı bir memlekete satmanın mümkün fakat bir şeyi iki kişiye satmanın mümkün olmadığını yazar. Böylece Hüsameddin, Qətibə'nin Toğrul'a evlilik vaadi verdiğini anladığını belirtmiş olur.³³⁸⁹

Qızıl Arslan Hamedan'a geldikten sonra ilk iş olarak Hüsameddin'i hapsedirir. Onu hapishaneden kurtarma işini Səba Xanım'a veren Qətibə, Hüsameddin'in her şeyi itiraf etmesinden korkmaktadır. Hüsameddin'i hapishaneden kurtararak hem sırlarının açığa çıkmasını engellemek hem de Fəxrəddin'i itibarsızlaştırmak ister.³³⁹⁰

Səba xanım her türlü işvesini kullanarak Hüsameddin'in bulunduğu hapishane müdürünü kandırır ve Hüsameddin'in kaçmasını sağlar. Hüsameddin kaçarken hapishane müdürünü öldürmüştür.³³⁹¹

Hüsameddin Harezm'den Hamedan'a gelir ve Toğrul'un isteğiyle Qətibə'ye bir mektup götürür. Qətibə'ye göre o, sevgisinin esiri olan bir ahmaktır. Aslında Hüsameddin'in kendisi de kendisiyle ilgili olan bu durumun farkındadır. “*Bax mən nə*

³³⁸⁶ Ordubadi, QQ2, s. 104.

³³⁸⁷ Ordubadi, QQ2, s. 119.

³³⁸⁸ Ordubadi, QQ2, s. 129.

³³⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 132.

³³⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 165.

³³⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 171.

idim... Hazırda nə olmuşam?! Mənim sevgim, axmaqcasına sevgim məni hara gətirib çıxardı...” diyerek yavaş yavaş içinde bulunduğu vaziyetin farkına varmaya başlar.³³⁹²

Bu şekilde düşünmesine rağmen Qətibə'nin ona karşı işveli hareketlerine ve vaatlerine yine aldanır. Onun bileklerini tuttukdan sonra her şey aklından uçup gider. Bu sefer kendini çok şanslı bir insan olarak hesap etmeye başlar.³³⁹³

Qətibə'nin Təbriz'e gitmesi ve Qızıl Arslan'la evlenme fikri Hüsaməddin'in kıskanmasına sebep olur. O şimdiye kadar Qətibə için neler yaptığını düşünerek pişmanlık yaşamaya başlar. Atabəy Məhhəmməd gibi bir kişiyi Qətibə'nin zehirli dudakları yüzünden zehirlettiğini düşünen Hüsaməddin, Qətibə'ye zehir içirmeden rahat edemeyeceği kanaatindedir.³³⁹⁴

Toğrul'la evlenme hazırlıkları yapan Qətibə, izdivaçtan bir gün önce Hüsaməddin'le görüşür. Hüsaməddin'e yarınki izdivaçta Toğrul, Nizami ve Fəxrəddin'in şerbetlerine zehir katmasını ister. Hüsaməddin bu konuda kararsızlık yaşamaktadır. O Atabəy Məhhəmməd gibi, Qızıl Arslan gibi padişahları öldürmüş bir memleketin geleceğine kastetmiştir. Yine de Qətibə'nin büyülü sözlerine kanarak bu görevi yerine getireceğini söyler.³³⁹⁵

Düğün günü resmi merasimden sonra meclise şerbetler gelir. Sakiler içeri girip şerbet kadehlerini dağıtmaya başladıkları zaman Hüsaməddin Qətibə'nin ona verdiği görevi düşünmeye başlar:

*Tutalım ki, Toğrul öldü, Azərbaycan nümayəndələri də Nizami başda olmaq üzrə zəhərləndi, bununla mən nə qazanmış olacağam? Heç bir zaman o hiyləgər qadın mənim olmayacaqdır. Mənim olsa belə onun dəyəri nədir?! Bir zaman o gənc idi, onu sevirdim, lakin o məni sevmirdi, halbuki onun atası mənə söz vermişdi. O, zəngin və şöhrətli bir ər tapdı, lakin mən ondan intiqam almaq əvəzinə, başqalarından intiqam almaq üçün ona kömək verdim. Otuz ildir ki, mən özüm-özümü aldadıram. Hər gün bu Qətibə dünənki Qətibədir - deyərək nazını çəkirəm. Artıq o, əlli yaşına çatmışdır. Mən ondan səadət gözləməməliyəm. Çünki bu səadət onun özündə də yoxdur. Onun başladığı mübarizə bununla bitməyəcəkdir. Hazırda bir neçəsinin meyitini aralıqda görməkdənsə, bir nəfərin meyitini görmək daha yaxşıdır.*³³⁹⁶

³³⁹² Ordubadi, QQ2, s. 205.

³³⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 207.

³³⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 247.

³³⁹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 361.

³³⁹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 364.

Qətibə için yaptıklarının pişmanlığını yaşamaya başlayan Hüsaməddin, Fəxrəddin və Nizami'yi ölümdən kurtarırsa günahlarının azalacağını, bu kadar cinayetten sonra Azərbaycan'da bir daha vatandaşlık hukuku kazanacağını umut eder.

Bu esnada Toğrul elindeki kadehi içmek için kaldırınca Hüsaməddin *“Azərbaycanlılar! Vətəndaşlar! Əlinizdəki piyalələri içməyin, o ölüm şərbətidir.”* diyerek bağırır. Şu ana kadar yapmış olduğu ihanetlerden pişmanlık duyduğunu söyleyen Hüsaməddin piyalələrin zehirli olduğunu, bu işin Qətibə və Zəxir Bəlxi'nin başının altından çıktığını itiraf eder.³³⁹⁷

Toğrul'un Əbubekr ile giriştiği savaşta, Toğrul'un ordu komutanı olarak savaşa katılan Hüsaməddin, Əbubekr tarafından yaralanarak esir düşer. Hüsamməddin'in idam edilmesi konusunda karar çıkar. Onu kurtarmak için Toğrul'un Əbubekr'e beş yüz bin altın dirhem teklif etmesine üzerine Əbubekr onun memleket ve vatan haini olduğu söyler ve bu teklifi reddeder. Bunun üzerine Hüsaməddin idam edilir. Dar ağacına asılı bedeninin üstündeki levhada büyük harflerle şunlar yazılmaktadır: *“Hüsaməddin, Atabəy Məhəmməd və Qızıl Arslan'ın qətlinə iştirak etdiyi və məmləkətdə əcnəbi müdaxiləsi üçün imkan yaratdığına görə, Azərbaycan xalqı tərəfindən edama məhkum edilmişdir.”*³³⁹⁸

Əmir İnanc: Əmir İnanc hain, dəğersiz, kabiliyetsiz, yükselməyi alçaklıq yaparak elde eden bir yöneticidir. Gence şəhrinin emiri olarak görev yapar. Gence halkını baskıyla ve zorbalıqla yönetmeye çalışır. Məhsəti Xanım'ın fikirlerini ve yaşam tarzını beğenmediği için sürgüne gönderir. Aynı şeyi Nizami'ye de yapmaya çalışır fakat Nizami'nin dayılarının Bağdat'ta Halife'nin muhafazasını sağlayan birliklerin komutanı olduğunu öğrenince bundan vaz geçer.

Fəxrəddin'in sevgilisi Dilşad, Əmir İnanc'ın sarayında bir cariye-dir. Əmir, Fəxrəddin'i oyalamak için onların evlendireceğine dair söz vermiştir. Onun amacı Fəxrəddin'in silah gücünden destek almaktır. Əmir'in gerçek planı ise Dilşad'ı Halife'ye hediye olarak göndermektir.

Gencililer Azərbaycan'ın Halife buyruğu ile yönetilmesine karşıdır. Başta Nizami ve Fəxrəddin olmak üzere halk, ülkedeki Arap nüfusunun bürokrasiyi ele

³³⁹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 365-366.

³³⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 393.

geçirmesinden, Halife'nin ülkeyi sömürmesinden şikayetçidir. Halkın bu tepkisinin farkında olan Əmir İncə, şəhri iləri gələnleri için bir ziyafet düzenlər və onlara artık Halife'ye bağlı olmyacakları konusunda vaatlerde bulunur. Veziri Toxtamış'ın tavsiyesi üzerine sürgüne gönderdiği Məhsəti Xanım'ın Gence'ye dönməsinə qərar verir. Bürokrasiyə yer edən Arapları Azərbaycan'dan kovar.³³⁹⁹

Halk arasında Azərbaycan'ın istiklalə kavuştuğu düşüncəsi yayılır fakat işin aslı böylə değıldir. Əmir İncə, halkı kandırmaktadır. Şirvanşahlar Devleti'nin halk üzerindeki etkisini kırabilmek için böylə bir oyuna başvurmıştır. Onun bu oyunu Halife'ye gönderdiği bağlılıq məktubunun ele geçirilmesiylə ortaya çıkar. Fəxrəddin, bu məktubun surətini çıkartıp şəhri duvarlarına yapıştırır. Əmir İncə, bütün bunların Azərbaycan'ın istiklaləinə qarşı olan gizli bir örgüt tərəfindən yapıldığını anlatan bir duyuru dağıtır.³⁴⁰⁰

Bəhram Şah və Atabəy Məhəmməd arasında gəçən savaşı Atabəy'in qazanması üzerine Kirman bölgəsinin böyük bir bölümü Atabəy tərəfindən ele geçirilmiş, böyləliklə Toğrul'un hökəmdarlığı sağlama alınmıştır. Bunun sonucunda Atabəy'e bağlı olan orduların böyük bir kısmı Gence şəhrinə gəlir. Bu ordunun gəlməsi Atabəy'in yeni kanunlar koyduğu və bunların uygulanması için güvənlik önlemi aldığı anlamına gəlməkdədir. Şirvanşahlar Hakanı Əbülmüzəffər ilə Atabəy arasında ittifaq kurulmuştur. Bu ittifaqın nəticəsində Kuzey Azərbaycan'ın hakimiyyəti Atabəylər adına Əmir İncə'a təkərar verilir.

Bununla ilgili halkı Selçuk Camisi'ne toplayan Əmir İncə, halka Halife'dən gələn fərmanı okur. Fərmanda Halife, İraklı, Fars və Azərbaycanlılardan Sultan Toğrul'a və onun təmsilçisi olan Cahan Pəhləvan Məhəmməd'e təbii olmaları istənilir. Aran bölgəsinin hakimiyyəti Əmir İncə'a bırakılmıştır. Vəzir Toxtamış, camidə toplanan halkın fərmana biat etməsini istər fakat Nizami və Fəxrəddin'in öndərliğındəki halk bunu qəbul etmez.³⁴⁰¹

Atabəy Məhəmməd tərəfindən gəndərilən ordu Əmir İncə'nin emirləri doğrultusunda halktan zorla vergi almakta, vergi verməyən köylüləri cəzalandırmaktadır. Həpislərin və sürgünlərin həddi hesabı yoxtur. Toğrul və Atabəy

³³⁹⁹ Ordubadi, QQ1, s. 79-80.

³⁴⁰⁰ Ordubadi, QQ2, s. 134.

³⁴⁰¹ Ordubadi, QQ1, s. 150.

adına hutbe okutulmaması için isyan eden köylülər öldürülməkdədir. Gence halkı da kendilerinin Əmir İnc tərəfindən aldatıldıklarını düşünərək itaatsizliyə başlamışlardır. Ülkeden sürülən Araplar təkərər geri gəlirlər. Halk, Əmir İnc və onun yönetimine büyük bir nifrət bəsləməkdədir.³⁴⁰²

Qızıl Arslan, Azərbaycan'da olan bu haksızlıqları incələməyə bəşlər və konuyla ilgili Atabəy Məhəmməd'e bir məktup yazır. Məktubunda Əmir İnc'in yapmış olduğı haksızlıqlardan və zalimliklərdən bəhsəder. Bunun üzərinə Atabəy Məhəmməd, Azərbaycan səyahətinə çıkmaya kərar vərər. Atabəy'in bu kərarını duyan Əmir İnc'i bir kərkü sarmaya bəşlər. Atabəy'e kendisiylə ilgili şikāyet diləkçələri veriləcəğinin fərkındadır. Bu yüzden altın kəşşılığında kendisi için tərəftar toplaıaya bəşlər. Şikāyet diləkçələrinin kəşşılığı olaraq Əmir'i övən məktuplar yazdırılır.³⁴⁰³

Fəxrəddin isə Əmir'le ilgili kəşşı propaqandaya başlamışdır. Bu dərundan rahatsız olan Əmir, onu bir şəkildə saraya gətirtip hapsedtirmeyi düşünür. Dilşad'ı halifeyə göndərmişdir fəkat bundan Fəxrəddin'in habəri yəktur. O, Dilşad'ın hala sarayda olduğünü ramazan ayı bitimində Dilşad'la evlənecəklerini zənnətməkdədir. Bunun fərkında olan Əmir, Fəxrəddin'i düğün işləriylə kənuşmak için saraya çağırma işini Səba Xanım'a vərər. Başına gələcək fəlakəti Nizami sayəsində öğrənən Fəxrəddin, Əmir'in tuzağına düşmər.

Gence'ye gələn Atabəy, üç gün boyunca kimseyi kəbul etmėdən sarayda Əmir'le ilgili yazılmış diləkçələri okur. Bu okuduğı diləkçələrin hėpsi Əmir'in yazdırıldığı sahte diləkçələrdir. Əmir İnc, Atabəy'in yerli halkla görüşməsinə bir şəkildə engəlləməyə çalışır.³⁴⁰⁴

Üçüncü günün sonunda Atabəy'in istėği üzərinə kendi tayin ettiğı memurlar əhali tərəfindən veriləcək diləkçələri kəbul etməyə bəşlər. Aynı zamanda Atabəy, kənuşu dərəvletlərdən gələn heyətləri də kəbul etməyə başlamışdır. Atabəy, Məhsəti Xanım və Nizami'yi də görmək istediğini söyleyince Əmir İnc, Məhsəti Xanım'ın hasta olduğı, Əbül-Üla'nın olduğı yərdə Nizami'nin şiir okumaya cəsəretinin olmayacağı gibi bəhənelər sunsa da Atabəy bunu kəbul etmər.³⁴⁰⁵

³⁴⁰² Ordubadi, QQ1, s. 181.

³⁴⁰³ Ordubadi, QQ1, s. 202.

³⁴⁰⁴ Ordubadi, QQ1, s. 227.

³⁴⁰⁵ Ordubadi, QQ1, s. 234.

Gerçek Azərbaycan heyəti, Nizami və Məhsəti Xanım Atabəy'in huzuruna çıxar. Fəxrəddin, Atabəy'e Əmir İncə'nin yaptığı bütün həqsızlıqları anlatır. Onun sanatçılara kötü davranıldığını, şairləri zəhirletməyə çalışıldığını söyler.

Əmir İncə'nin yaptığı bütün hilelərin ortaya çıkması sonucunda Atabəy onun hakkında bir təhqikat başlatır. Əmir, son çare olaraq kızı Qətibə'yi Atabəy'le tanıştırmak ister. Bu konuda karısına təlimatlar verən Əmir, Qətibə'nin atabəylə tanışmasını sağlar. Atabəy'in Qətibə'ye aşık olması və onunla evlənmək istemesi üzərinə Qətibə babasının Kuzey Azərbaycan'da hökumət sürməsi şərtini sunar. Atabəy'in bu şərti qəbul etməsi sonucunda Əmir bir kez daha kurtulmuş olur.³⁴⁰⁶

Əmir'in Şirvan hökumətiylə Atabəylərin arasını bozma planı gerçəkleməyincə çareyi kızına məktup yazmaqta bulur. Qızıl Arslan'ın istəyiylə Şirvan'da həpishənlərdə tutulan Azərbaycanlıların sərbəst kalması onun için büyük bir təhləkdir. Kızına bu konu hakkında Atabəy'le konuşmasını təmbihlər. Atabəy'e sərbəst bırakılan kişilərin həpsinin isyancı olduğunu, həpsə alınması gerektiğini söylemesini ister.³⁴⁰⁷

Qətibə babasının istəğini yerinə getirərək Atabəy'e Qızıl Arslan'ı şikəyet eder. Atabəy isə asıl şikəyet edilməsi gereken kişinin Əmir İncə'nin kendisinin olduğunu, Qızıl Arslan'ın çox ağıllıca bir iş gördüğünü, əmir'in bütün ihanətlərinə rağmen hələ hökumətin başında yer aldığını bu yüzden də Qızıl Arslan'a təşəkkür etməsi gerektiğini dilə getirir.³⁴⁰⁸

Əmir İncə'nin həm Qızıl Arslan həm də Atabəy nəzarətində pek bir itibarı kalmamışdır. O yaptığı ihanətlərlə, kurduğu oyunlarla həm Azərbaycanlıların həm də Atabəylərin təkisini çəkmişdir. Halifə Müstəşidbillah'ın ölümünü haldan saklaması bardağı taşıran son damla olur. Şirvan həpishənlərindən sərbəst bırakılanlar bu bilgiyi hald arasında yayırlar. Bu nədənle Gence'də tutuklamalar başlar. Nizami ona bir məktup göndərərək bu tutuklamalara son verilmesini, Gence'ye yığıldığı əskərləri geri çəkmesini ister. Bu istəgi qəbul etməyən Əmir'e qarşı Fəxrəddin komutasında bir isyan başlar.³⁴⁰⁹

³⁴⁰⁶ Ordubadi, QQ1, s. 252.

³⁴⁰⁷ Ordubadi, QQ1, s. 287.

³⁴⁰⁸ Ordubadi, QQ1, s. 289.

³⁴⁰⁹ Ordubadi, QQ1, s. 292.

Əmir'le çatışan isyancılar, onun sarayına içine girerek Əmir və Vəzir Toxtamış'ı esir alırlar. Saraydaki cariye və kölelər serbest bırakılır ve memleketlerine gönderilirler. İsyandan üç hafta sonra Əmir İncə ve vezir Toxtamış isyancılar tarafından idam edilir.³⁴¹⁰

Toxtamış: Əmir İncə'nin veziri olan Toxtamış bilgili, zeki ve deneyimli bir vezirdir. Siyasi olayları iyi bir şekilde tahlil eder ve buna göre önlemler alınmasını sağlar.

Örneğin Əmir İncə, Atabəy Məhəmməd və Bəhram Şah arasındaki muharebədə Atabəy'in yenileceğini düşünür. Bu yüzden de Aran'ı Şirvan'a ilhak etmeyi düşünür. Toxtamış bunun yanlış bir fikir olduğunu kardeşi Qaraquş'tan gelen bilgilere göre Bəhram Şah'ın zor durumda olduğunu Atabəy ile barış yapmak istediğini söyler. Əmir İncə'nin Atabəylerin baskısından kurtulması için halkın arasında Kuzey Azərbaycan bağımsızlığının fikrini yayması, Halife'yle alakasını kesiyormuş gibi göstermesi, ülkede bütün Arap ve Fars kökenli yöneticilerin tasfiye edilmesi, halkın sevdiği şairlere sahip çıkması gerektiğini söyler. Böylece Aran halkının desteğini alabileceğini vurgular.³⁴¹¹

Onun bu fikirlerini uygulayan Əmir, kısmen başarılı olur. Nizami dışında bütün halk Aran'ın bağımsızlığı mevzusuna inanmıştır. Toxtamış, bu noktadan sonra Əmir'in Halife ile bir süre irtibat kurmaması gerektiğini dile getirir. Halife'nin gönderdiği mektuba hemen cevap göndermemesi konusunda tavsiyede bulunur. Mektup Azərbaycanlıların eline düşürse yapılan bütün planlar suya düşebilir, aldatıldığını düşünen halk karşısında Əmir'in hayatı tehlikeye girebilir.³⁴¹²

Toxtamış'ın bu tavsiyelerini Əmir İncə dinlemez ve halifeye cevaben bir mektup gönderir. Gönderdiği mektupta halifenin otoritesini kabul ettiği, Azərbaycan halkının halifeye karşı isyan etmemesi için önlemler aldığı, söz verdiği cariyeleri en kısa zamanda halifeye göndereceği konusunda bilgiler verir.³⁴¹³

Nitekim Toxtamış'ın dedikleri çıkar. Əmir'in gönderdiği mektup Fəxrəddin'in eline geçer. Toxtamış bu durumun nasıl olduğunu anlamıştır. Əmir'in sarayının Azərbaycanlılar tarafından gözetlendiğinin farkındadır. Əmir'in bu iş bilmezliğini,

³⁴¹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 296.

³⁴¹¹ Ordubadi, QQ1, s. 74-76.

³⁴¹² Ordubadi, QQ1, s. 106.

³⁴¹³ Ordubadi, QQ1, s. 107.

devlet yönetimindəki eksikliğini “*Bütün məmləkət göz olub bizi təqib edir, biz isə sarayın içərisinə soxulub, kor-koranə bir surətdə iş tuturuq.*” ifadəsiylə vurgular.³⁴¹⁴

Bu yüzden deneyimli Vəzir, sarayın içərisindən dışarıya haber götürən kişilərin olduğunu söylər. Cariyələrin Fəxrəddin’lə görüştüyünü dile getirən Toxtamış, bu tarz cariyələrin dışarıdakilərlə əlaqəsinin kəsilməsi gerektiğini vurgular.³⁴¹⁵

Toxtamış, kurnaz bir vəzir olduğu gibi sinsidir de aynı zamanda siyasetin bütün hilelərini bilir. Onun için siyasette namuslu olmanın pek bir anlamı yoktur. Dönemin koşullarına göre hareket etmek en doğrusudur. Siyasi çıkar nasıl emrediyorsa o yönde bir adım atılmalıdır. Əmir’in, kızı Qətibə’nin Nizami ilə görüşməsinə qarşı çıkmaması konusunda ona təvsiyələrdə bulunur. Bu sayədə göstərməlik de olsa sanata və sanatçıya verdiği önemi halka göstərmiş olacaqdır.³⁴¹⁶

Aynı sinsiliği Əmir İncə’nin Azərbaycan’ın bağımsızlığı və Halifə boyunduruğundan kurtulması fikrinin yalan olduğunun ortaya çıkmasında uyguladığı təcbrilə də görmək mümkündür.

Fəxrəddin, Əmir’in halifeyə yazdığı məktubu ələ geçirip məktubun surətini duvarlara yapıştırır. Bunun üzerine Toxtamış bir duyuru hazırlayaraq bunun gizli bir təşkilat tərəfindən düzənləndiyini, bu təşkilatın başında da Mühəkim ibn-Davud’un olduğunu halka bildirir. Toxtamışın amacı halkın inanması değil, halifənin inanmasıdır. Bu şəkildə halifeyi kandırabileceklərini düşünür.³⁴¹⁷

Əmir İncə’nin kurduğu bütün oyunlarda və hilelərdə Toxtamış’ın parmağı vardır. Toxtamış, Əmir’in düşüğü her zor durumda ona akıl hocalığı yapıp bu zor durumlardan kurtarmaya çalışmışdır. Gence’de çıkan isyan sonucunda o da Əmir İncə’lə bərabər idam edilir.³⁴¹⁸

³⁴¹⁴ Ordubadi, QQ1, s. 111.

³⁴¹⁵ Ordubadi, QQ1, s. 113.

³⁴¹⁶ Ordubadi, QQ1, s. 77.

³⁴¹⁷ Ordubadi, QQ1, s. 135.

³⁴¹⁸ Ordubadi, QQ1, s. 296.

Atabəy Məhəmməd: Eldenizlər hanedanının Şəmsəddin Eldeniz'dən sonra İrak Səlcuqlularına atabeylik yapan Atabey Muhammed Cihan Pehlivan romanda Atabəy Məhəmməd karakteriylə yer almaktadır.

Atabəy Məhəmməd ağıllı və deneyimli bir dövlət adamıdır. Ülke şərtlərinə görə hərəkət etməsini bilən gerçəkçi bir yanı vardır amma kimi zaman bencil və zalım bir hökəmdar da ola bilər.

Kardeşi Qızıl Arslan'ın Azərbaycan'ın ıslah edilməsi və Azərbaycan idarəetməsinin yerli xalqa verilməsi məsələsinə qarşı çıxar. Halifəliğin devrinin bittiğinin, hər hansı bir siyasi təkisinin olmadığını o da fərkındadır. Amma İslam ölkələri arasındakı mücadele və bir-birlərinin topraklarını gəsp etmə düşüncəsi halifəliğin yəne də etkin bir rol almasını sağlamaqdır. Toprak kanunları ilə ilgili yapılacak dəyişikliklər toprak sahiplərinin isyanına səbəbiyyət verə bilər. Din adamları və halifəyə qarşı tavrı alındığı anda dindən çıkmış gözüylə bəkiləcəği üçün hiçbir qüvvətin kəndilərini qoruyamayacağını düşünməkdədir. Çünkü düşmənlər bu durumdən istifadə etmək üçün fərsət aaramaktadır.³⁴¹⁹

Atabəy Məhəmməd içki və kədən düşkündür aynı zamanda. Azərbaycan'dakı sıkıntıları yerində görüp düzəltmək üçün Gence'ye giden Atabəy burada Əmir'in sarayında üç gün boyunca keyif meclislerinde zaman gəcirir və hiçbir ziyarətçiylə görüşmez.³⁴²⁰

O da tıpkı kardeşi Qızıl Arslan gibi şairlərə böyük önəm verməkdədir. Mədəniyyəti yaratanların, məmleketin eksiklərini təspit edənlərin, xalqın arzu və iradəsini edebî bir şəkildə əsərlərin taşıyanların yalnızca şairlər olduğunu düşünür.³⁴²¹ Mədəniyyətin gənc şairlər tərəfindən gəlişdiriləcəyinə inanan Atabəy, Nizami və Xaqani gibi gənc şairlərin birçək yaşlı şair, filozof və bilim insanı tərəfindən bilindiğini və onlara hayranlıq duyulduğunu ifadə edir. Bu yüzden Əbül-Üla'nın kəndi bulunduğü mecliste Nizami və Xaqani'nin bulunmasını istememesini hoş qarşılamaz. Bunun suçunu idarəcilerdə bulur. Azərbaycan'da mədəniyyətin eskimiş fikirlərlə gəlişəcəğini düşünmənin böyük bir hata olduğunu düşünen Atabəy, Azərbaycan'ın digər

³⁴¹⁹ Ordubadi, QQ1, s. 199-200.

³⁴²⁰ Ordubadi, QQ1, s. 227.

³⁴²¹ Ordubadi, QQ1, s. 233.

Əmir İnc'ın Gence'de çıkan isyanla öldürölmesinden Qətibə yine Qızıl Arslan'ı sorumlu tutar. Atabəy ise bunun sorumlusunun Əmir İnc'ın kendisinin olduğunu, Kuzey Azərbaycan halkında isyan ruhunun çok eskiden var olduğunu, Əmir'in bunu bilerek halka ters düşmemesi gerektiğini dile getirir. O yine de Kuzey'e sefer yapıp isyancıları cezalandıracaktır.³⁴²⁸

Bu konuda kardeşi Qızıl Arslan'dan ordu göndermesini talep eden Atabəy kardeşinden olumlu bir cevap alamaz. Kardeşi Atabəy'in isyancıları affetmesini ve Gence'ye yerli bir emir atamasını istemektedir. Atabəy, kardeşinin de isyancılarla beraber hareket ettiğini düşünür.³⁴²⁹

Atabəy, Qızıl Arslan'ın bütün ikna çalışmalarına rağmen Azərbaycan üzerine sefer yapmaktan vazgeçmez, Azərbaycanlılara yazdığı mektupta isyancıları teslim etmezse taş taş üstüne kalmayacağını söyler. Komutanlarına teslimin sadece kılıç ve okla olacağını emrini verir.³⁴³⁰

Atabəy bu tavrıyla esasında zalim bir hükümdar olduğunu göstermiş olur. Ekinlerin biçilme zamanında Kuzey Azərbaycan'a saldırması burada kıtlığın çıkması demektir. Atabəy bunu bildiği halde yine de bu işten vazgeçmez. İbn- İddar ve Hüsameddin komutasında iki ordu gönderir.

Gence üzerine ordusuyla tekrar harekete geçen Atabəy yağın yağmur sebebiyle Canpolad köyüne gelir ve burada bir süreliğine istirahate çekilir. Bu köyün diğer köylerden daha medeni olması onun dikkatini çekmiştir. Gece dinlendiği sırada ona bir suikast girişiminin yapılacağına fark eden kaldığı evin sahibinin kızı Gözəl, onu suikasttan kurtarır.³⁴³¹

Gözəl'in düşüncelerinden ve konuşmalarından etkilenen Atabəy, esas çürümüş bir Halife ile akraba olmaksızın güzel bir köylü kızıyla evlenmenin daha iyi olacağını düşünerek Gözəl'le evlenme kararı alır.³⁴³²

³⁴²⁸ Ordubadi, QQ1, s. 297.

³⁴²⁹ Ordubadi, QQ1, s. 300.

³⁴³⁰ Ordubadi, QQ1, s. 310.

³⁴³¹ Ordubadi, QQ1, s. 321.

³⁴³² Ordubadi, QQ1, s. 321.

Gözəl'e verdiği sözü tutarak Aran üzerine sefere çıkmaktan vaz geçer. Gence'ye giderek Nizami'yle görüşür ve Aranlılarla ebedi bir dostluk kurulması yönünde bir anlaşma yapar.³⁴³³

Gözəl'in ikiz çocuk dünyaya getirdiğini duyan Atabəy, Canpolad köyüne tekrar gelir ve çocuklarına isim verir. Çocuklarının dayısı Fəxrəddin'le tanışır. Çocukların birine Əbubəkr, diğerine Özbək ismini veren Atabəy, köyün ismini ise "erkek çocuklar" anlamına gelen Püsəran olarak değiştirir.³⁴³⁴

Atabəy Hamedan'a döndükten sonra burada gizli bir teşkilatın varlığında şüphelemeye başlar. Qətibə'nin sık sık Bağdad'a gitmesi yanında Hüsaməddin'i de götürmesi Zəhirəddin Bəlxi, Kəmaləddin gibi şairlerle görüşmesi onda bazı şüpheler uyandırmaya başlar. Səba Xanım'la yakınlaşarak ondan bilgi almaya çalışır. Səba Xanım'dan Qətibə'nin Nizami'yi sevdiğini fakat aşkına karşılık bulamadığını, Hüsaməddin'in ise hala Qətibə'ye âşık olduğunu, Qətibə'nin Toğrul'la yazışarak oğlu Qütlüğün veliaht olmasını sağlamaya çalıştığını, Gözəl'den olan çocuklara karşı bir suikast peşinde olduğunu öğrenir.³⁴³⁵

Atabəy, Bağdad'a Səba xanım'ı Qətibə'yi takip etmesi için gönderir. Bağdad'dan dönen Səba xanım, Atabəy'e Qətibə'nin Toğrul'a yazdığı mektubu gösterir. Mektup aslında Dilşad'ın Toğrul'a yazdığı mektuptur. Atabəy Səba xanım'dan bütün bilgileri alır.³⁴³⁶

Atabəy, Toğrul'un Xarəzmşahlar'la iş birliği içinde olmasından dolayı onun gözlerine mil çektirmek istemiş fakat Toğrul, Qətibə sayesinde kaçıp Harzemşahlara sığınmıştır. Harzemşahlar aracılığıyla ülkede karışıklık yaratmaya devam eden Toğrul'un bu yaptıklarını sonlandırmak için onu Hamedan'a çağırarak tahta oturmasına izin vermiştir. Hamedan'da kardeşi Qızıl Arslan, Toğrul ve Qətibə ile birbirlerine ihanet etmeyeceklerine dair yemin eder.³⁴³⁷

Bu yemine sadık kalan Atabəy, Harzemşahlarla olan gerginlikten dolayı dört ay boyunca ülkeyi dolaşp ülkenin durumunu öğrenmektedir. Kışın çok soğuk geçmesi

³⁴³³ Ordubadi, QQ1, s. 341.

³⁴³⁴ Ordubadi, QQ1, s. 343.

³⁴³⁵ Ordubadi, QQ2, s. 11-13.

³⁴³⁶ Ordubadi, QQ2, s. 84.

³⁴³⁷ Ordubadi, QQ2, s. 100.

üzerine ciğerlerinden hastalanır. Bu hastalığı fırsat bilen Qətibə onu kimseyle görüştürmez. Onun verdiği emirler uygulanmaz, Qızıl Arslan'ı Hamedan'a çağırmaq için Tebriz'e gönderdiği adamlar Hüsaməddin tarafından hapse atılır.³⁴³⁸

Atabəy'in doktoru ondan kan alınmasını ister ve delleğe haber salınır. Dellek gelip kan aldıktan iki saat sonra Atabəy ölür. Qətibə, "*Qızıl Arslan işini işlədi, Atabəyiniz öldü.*" diyerek Qızıl Arslan'ın bu işte parmağı olduğunu göstermek ister. Doktor, Atabəy'in cesedine baktığında onun zehirlendiğini anlar. Delleğin bulunmasını ister ancak dellek, Qətibə'nin emri ile çoktan öldürülmüştür.³⁴³⁹

Gözəl: Atabəy Canpolad köyüne geldiğinde onun kaldığı evin sahibi Canpolad'ın kızı olan Gözəl, Atabəy Məhəmməd'in ikinci eşi, Əbubəkr və Özbək'in annesidir.

Canpolad köyünde Hüsaməddin tarafından düzenlenen suikastı engelleyerek Atabəy'in hayatını kurtarır. Atabəy onun bu kahraman tavrından çok etkilenmiştir. Gözəl'in açık sözlü bir şekilde Atabəy'e "*Bilmirəm hansı bir cəsarətiniz üçün Cahan Pəhləvan adını daşıyırsınız.*"³⁴⁴⁰ demesi onun korkusuz ve açık sözlü bir kız olduğunun göstergesidir.

Gözəl, uzun boylu, zarif endamlı, kırmızı dudaklı al ve dolgun yanaklı güzel bir kızdır. Atabəy onun güzelliğini ve kahramanlığını hiçbir zaman unutamayacağını dile getirir ve onunla evlenerek mükafatlandırmak ister. Gözəl ise onun için tek mükafatın Atabəy'in ordusuyla beraber geri dönmesi olduğunu, bir hükümdarın tek bir kızın derdini değil bütün bir memleketin derdini çekmesi gerektiğini söyler. Ondan bütün memleketi güzelleştirmesini ister. Güzel tabiata sahip olan Azərbaycan'ı dağıtmanın güzelliğe ihanet olduğunu vurgular.³⁴⁴¹

Gözəl için tacın, tahtın, hükümlürlüğün, zenginliğin hiçbir önemi yoktur. Onun gözünde bu gibi şeyler değersizdir. Gözəl'i seven onun halkını da sevmelidir. Bu halkın düşmanı olmamalıdır.³⁴⁴²

³⁴³⁸ Ordubadi, QQ2, s. 105.

³⁴³⁹ Ordubadi, QQ2, s. 106.

³⁴⁴⁰ Ordubadi, QQ1, s. 323.

³⁴⁴¹ Ordubadi, QQ1, s. 328.

³⁴⁴² Ordubadi, QQ1, s. 329.

Bu yönüyle güzel Qətibə'den çox fərqlidir. Qətibə sadəcə kendi şöhrətini və mutluluğunu düşünürken, Gözəl sadəcə ülkesinin mutluluğunu ister. Atabəy onun bir köylü kızı olmasına rağmen edep və marifet bakımında yüzlerce Qətibə'ye bir olduğunu düşünür. Bu düşüncelerle Gözəl'in babası Canpolad'dan Gözəl'i ister.³⁴⁴³

Gözəl, Atabəy'le evlenir. Onun sayesinde Atabəy, Aran'a saldırmaktan vazgeçer. Nizami'nin yanına giderek Aranlılarla dostluk anlaşması yapar. Atabəy Gözəl'e verdiği vaatleri yerine getirmiştir. Çünkü o, kendisi için değil ülkesi için taleplerde bulunmuştur.

Atabəy'le evlenen Gözəl, ikiz çocuk dünyaya getirir. Atabəy çocukları öpüp onlara Əbubəkr və Özbək ismini verir. Böylece Atabəy, Gözəl'in oğlanlarına veliahtlık payesi vermiş olur.³⁴⁴⁴

Gözəl dirayetli bir kadındır. Onun için bir insanın ülkesi ve milleti için mücadele etmesi büyük bir şereftir. Əbubəkr'in Toğrul'la yaptığı savaşta yaralanması üzerine Təliə onun yaralı halini görünce ağlar. Bunun üzerine Gözəl, *“Özünü ələ al, mehriban qızım! Bizim tariximizdə ağlamaq yazılmamışdır. Hökmdarın əlindəki yara, namus və qəhrəmanlığın silinməz bir möhrü olub qalacaqdır”* diyerek halkın hükümdar uğruna can verip kan döktüğü zaman hükümdarın sarayda oturup kendi canını kurtarmasının şerefsizlik olduğunu dile getirir.³⁴⁴⁵

Canpolad: Canpolad, Atabəy Məhəmməd'in dinlenmek için kaldığı evin sahibi, Gözəl'in babasıdır. Atabəy, Canpolad'dan Gözəl'le evlenmek için izin ister. Canpolad bu iznin kendisine ait olmadığını, köyün aksakallılarının buna karar vereceğini söyler. Atabəy Canpolad'a neslinin nereden geldiğini sorduğunda Canpolad nesillerinin Babək'ten geldiğini anlatır. Canpolad ve kızı Gözəl, Babək'in torunlarıdır.³⁴⁴⁶

³⁴⁴³ Ordubadi, QQ1, s. 331.

³⁴⁴⁴ Ordubadi, QQ1, s. 343.

³⁴⁴⁵ Ordubadi, QQ2, s. 393.

³⁴⁴⁶ Ordubadi, QQ1, s. 339.

Qızıl Arslan: Azərbaycan İldenizlilər Hanedanı'nın Muhammed Cihan Pehlivan'dan sonra atabey olarak hükmü sürən Qızıl Arslan romanda aynı adla Qızıl Arslan olaraq yer almaktadır. Qızıl Arslan romanda bilgili, Azərbaycan'ın istiklalini düşünen, siyasi konularda Nizami'nin fikirlərinə önəm verən bir hökümədar olaraq görülür. Nizami ilə dövlət məsələləri haqqında məktuplaşaraq fikir alışverişində bulunurlar. Nizami'ye böyük bir hörmət və sevgi bəsləyən Qızıl Arslan, bu hörmətini ona yazdığı məktupta *“Məktubunuzu alıb gözlərimə və dodaqlarıma sürtdüm. Bir şairi görmüş və onunla üz-üzə oturub söhbət etmiş qədər sevindim.”* sözləriylə dilə gətirir.³⁴⁴⁷

Nizami'ye duyduğu saygı və sevgiyi romanın ikinci cildində şu sözlərlə də görmək mümkündür:

- *Sən diriliyində də, öləndən sonra da padşahsan, padşahları bir ölkə taçlandırırısa, sən bütün ölkələri öz əsərlərinlə taçlandırarsan, dedi və öz taxtını göstərib:*

- *Minlərlə belə taxtlar, böyük şairin bir misrasına bərabər ola bilməz.*³⁴⁴⁸

Qızıl Arslan, ağıllı bir idarəçidir. Atabeylərin Azərbaycan'ın dəstəğini almadan düşmənlərinə qarşı bir varlıq göstərməyəcəyinin fərkindədir. Bu səbəblə Azərbaycan'ın bəzi bölgələrini gəzərək ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyətin ne halda olduğunu təsbit edir, buna görə ağabeyi Atabəy Məhəmməd'ə bir məktub yazır.

Məktubunda çünki yerli idarəçilərin aldıkları vergilərin xalqın belini büküdüğü içim reayadan verginin bəzən bir neçə il alınmaması gerektiğini, hökumətin buradakı reayayı kəndinə mərkəz edib sağlamlaşdırdığı təqdirdə hər hansı bir düşməni rahatca ortadan kaldıra biləcəyini dilə gətirir. Bu yəzəndən bağımsız Azərbaycan hökumətinin qurulması tərəfdarı olduğunu bəlirən Qızıl Arslan, mülkəti idarəetmə işini Azərbaycan xalqına verilməsi gerektiğini savunur.³⁴⁴⁹

Qızıl Arslan Azərbaycan mədəniyyətinin Arap və Fars mədəniyyətindən daha iləridə olduğunu görmüş, buna görə də dövlət idarəsində Arap və Fars unsurların yer almaması gerektiğini düşünmüşdür. Azərbaycanlılar savaşı bir mülət olduğu için onları idarəetməklə vəzifələndirilən bu yabancıl unsurlara qarşı tarix boyunca sürəkli isyan

³⁴⁴⁷ Ordubadi, QQ1, s. 167.

³⁴⁴⁸ Ordubadi, QQ2, s. 198.

³⁴⁴⁹ Ordubadi, QQ1, s. 195.

etmişlerdir. Bu yüzden Atabəy ölkelerine kanun hazırlanırken Azərbaycan için ayrı kanunlar hazırlanmalı bu ölkənin yüksek mədəniyyəti diqqətə alınmalıdır.³⁴⁵⁰

Qızıl Arslan'ın dövlət idarəsində laikliyə yaxın görüşlərini də bu məktupta görmək mümkündür. Məktubunda din adamlarının dövlət işlərinə müdaxil olması dövlətin kendi çizgisində ilerləməsinin önünə keçməkdə olduğunu bildirir. Bunu amansız bir xəstəlik olaraq gören Qızıl Arslan, din adamlarının dövlət işlərini tamamilə ellerinə almadan buna bir çarənin bulunması gerektiğini ifadə edir. Azərbaycan mədəniyyətini yenidən kurmaq və xalqın şüurunu mədəni sahəyə çəkəbilmək üçün tarikatların kökünün kurutulması gerektiğini savunan Qızıl Arslan, bu tarikatların Azərbaycan'daki mədəni kanunların işlənməsinə mənfi olduğunu və ailə həyatında bozgunculuğa səbəbiyyət verdiğini iddia edir.³⁴⁵¹

Qızıl Arslan, Nizami'nin görüşlərinə böyük önəm vermektedir. Ağabeyi Atabəy'in Qətibə ilə evlənməsi barəsində Nizami'nin tövsiyələrini dinləyir. Bu evliliğin Azərbaycan'da bozgunculuğa səbəp verəcəyini dilə gətirən Nizami, Qızıl Arslan'a ihtiyatlı davranması barəsində tövsiyədə bulunur. Bunun üzərinə Qızıl Arslan düğünə iştirak etməsi üçün bir təbrik heyəti oluşturulmasını və bu heyətin başçılığını da Nizami'nin etməsini istəyir.³⁴⁵²

Qızıl Arslan, idarə etdiyi ölkəyə çox iyi tanıyan, xalqının ruhunu ölçüp tartan, xalqa kendisini sevdirməyi bacarabilən bir hökəmdardır. Onun Azərbaycan'ın başından indirilmesini istəyən Qətibə'yə Atabəy, Qızıl Arslan'ı Azərbaycan'ın başına nə kendisinin nə də halifənin gətirdiyini, babası Eldəniz'in onun Qızıl Arslan'ın bacarıqlılığını görərək onu Azərbaycan'a tayin etdiyini söyləyir. Qızıl Arslan'ın kiçik qardaşı olmasına rağmen böyük fikirləri həyata keçirmək istəyən böyük bir adam olduğunu ifadə edir.³⁴⁵³

Əmir İncə'nin öldürülməsindən sonra Atabəy, Qızıl Arslan'a bir məktup göndərərək Kuzey Azərbaycan üzərinə isyancıları cəzalandırmaq üçün bir səfər təşkil edəcəyini və kendisinin də Təbriz'dən ordusuyla dəstək olması gerektiğini söyləyir. Qızıl Arslan, Atabəy'in bu istəyindən məmnun kalmaz. Qardaş qanının dökülməsini

³⁴⁵⁰ Ordubadi, QQ1, s. 195.

³⁴⁵¹ Ordubadi, QQ1, s. 197.

³⁴⁵² Ordubadi, QQ1, s. 254.

³⁴⁵³ Ordubadi, QQ1, s. 276.

istememektedir. Atab y'den isyancıları affetmesini ve Gence'ye yerli bir yönetici tayin etmesini ister. Gencililerin Atab y'e yazmış olduğu mektubu gönderir.³⁴⁵⁴

Qızıl Arlan, Atab y M h mm d'e göre olayları daha soğukkanlı karşılayan, atacağı adımların sonrasında ne olabileceğini kestirebilen bir yapıya sahiptir. O, Azerbaycanlıların çok iyi tanımaktadır. Onların  zerine ordu göndermenin Azerbaycanlılar için değil Atab yler için bir felaket olacağını d şunmektedir. Çünkü Kuzey Azerbaycanlıların desteğini almadan hükümdarlık kurmak mümkün değildir.³⁴⁵⁵

Ona göre Azerbaycan'ın mağlubiyeti Eld niz hanedanlığının mağlubiyeti demektir. O, Azerbaycan medeniyetinin, Azerbaycan edebiyat ve sanatının bütün Yakın Doğu  lkeleri için bir ışık olabileceğine inanır.³⁴⁵⁶

Atab y'in ölümünden sonra Toğrul'un cülus gününe katılmayan Qızıl Arslan, Hamedan'a bir heyet bile göndermez. Nizami'ye yazdığı mektupta Atab y'in  ld r lmesinden Q tib 'yi sorumlu tutmaktadır. Mektupta Qızıl Arslan, erkeklerin kadınların sevgi ve güzellik perdesinin arkasına saklanmış tuzaklarına t lsımına düştüğünü söyleyen Qızıl Arslan'ın da Q tib 'nin t lsımına yakalandığını dile getirir. Q tib 'nin girmiş olduğu maceraların Azerbaycan için çok tehlikeli olduğunu belirten Qızıl Arslan Hamedan'a sefer yapmak için Azerbaycanlılardan yardım ister.³⁴⁵⁷

Qızıl Arslan Azerbaycan'dan orduyla Hamedan'a doğru hareket eder. Ona göre Toğrul değersiz bir hükümdardır. Değersiz bir hükümdarın etrafındakiler de değersizdir. Toğrul'un etrafına ona dalkavukluk eden çok insan vardır. Bu dalkavuklar onu  vd k e, Toğrul da bu övgülerin gerçekliğine inanır. Qızıl Arslan bunun su unun h k mdarlarda olduğunu düşünür. Çünkü hükümdarların kendileri yaltak insanları etrafında istemektedir.³⁴⁵⁸

Bu düşüncelerle Hamedan önlerine gelen Qızıl Arslan, şehre girmeyi başarır. şehrin ileri gelenlerinden Toğrul yanlılarını hapse attıran Qızıl Arslan, Nizami'ye yazdığı mektupta din adamlarının Kuran'ın hayati meselelerdeki iptidailiğini gizlemek için onu anlaşılmaz kılmaya çalıştığını böylece onun sıradan unsurlarında bir

³⁴⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s. 299.

³⁴⁵⁵ Ordubadi, QQ1, s. 309.

³⁴⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s. 317.

³⁴⁵⁷ Ordubadi, QQ2, s. 113.

³⁴⁵⁸ Ordubadi, QQ2, s. 152.

harikuladelik varmış gibi gösterdiklerini söyleyerek, dine bakış açısını da göstermiş olur. Ona göre Kuran hayati meselelerde ilkel çözümler bulmuştur.³⁴⁵⁹

Hamedan'da birçok ıslahat gerçekleştiren Qızıl Arslan, Əbubekr'i Tebriz'e gönderir ve onun veliaht olduğunu ilan eder. Azərbaycan'ın yönetimini ona verirken ona bir dizi tavsiyede bulunur. Onun bu tavsiyelerinde Qızıl Arslan'ın devlet ve devlet adamlığı ile ilgili görüşleri ortaya çıkar.

Qızıl Arslan, Əbubekr'e; mükafat verdiği şahsiyetlerin değerini kontrol etmesini, ceza verdiği zaman beşerî münasebetleri unutmamasını, mahkemelerde adil olmasını tavsiye eder. Ruhanilerin ve kadıların sadece camilerde bulunması gerektiğini, köylünün harmanından bir tohum bile çalınmasına, mülk sahiplerinin aşar kanunu çiğnemelerine izin vermemesini söyler. Kendisinin adil olmasını, halktan hiçbir zaman saklanmamasını, halka saygı duymasını, şairler, edipler ve âlimlerin sohbetlerine kıymet vermesini, geçmişte yaşamış şairlerin eserlerini iyi okumasını öğütler. Kendisini methedenlere mükafat vermemesini, dünya işleriyle uğraşması ve ahiret işleriyle meşgul olanlara engel olmamasını, aksi taktirde kendisinin dinden çıkmış olarak hesap edilebileceğini belirtir.³⁴⁶⁰

Qızıl Arslan'ın özellikle din konusunda yaptığı ıslahatlar Halife'yi rahatsız etmiştir bu yüzden de Halife ona bir mektup gönderir. Halife mektupta Azərbaycan, İran, Fars memleketlerinin hakimiyetinin Toğrul'a ait olduğunu, hapse attırdığı ayan ve din adamlarını serbest bırakmasını, sürgüne gönderilenlerin tekrar vatanlarına geri dönmelerinin sağlanmasını ister. Ordusunu Toğrul'a bırakıp İslam ülkelerini terk etmesini, aksi taktirde Bağdat ordusunun onu hapsedtirip din düşman olarak İlan edileceğini söyler.³⁴⁶¹

Qızıl Arslan cevaben mektubunda, Hamedan'a giren ordunun Azərbaycan halkının millî taleplerine göre hareket ettiğini, Azərbaycan'ın tarihi ve millî sınırlarını korumak için hareket ettiğini söyler. Kendisinin halife tarafından dinden çıkarılıp Müslüman olmayan bir ülkeye sürgün edildiğini belirten Qızıl Arslan, bu emre göre ilk

³⁴⁵⁹ Ordubadi, QQ2, s. 158.

³⁴⁶⁰ Ordubadi, QQ2, s. 160.

³⁴⁶¹ Ordubadi, QQ2, s. 180.

gitmesi gereken yerin Bağdat olduğu, çünkü İslam dinini ayaklar altına alan, halkın ırz ve namusuna tecavüz edenlerin halifeler olduğunu dile getirir.³⁴⁶²

Bu cevabı yazdıktan sonra Bağdat üzerine saldırıya geçen Qızıl Arslan, Kuzey Azərbaycanlıların sayesinde Bağdat'a girip Halife'yi antlaşma yapmaya mecbur eder.³⁴⁶³

Bağdat'tan zaferle Tebriz'e Qızıl Arslan, Toğrul'un Hamedan'da kendisi aleyhine Qətibə ilə iş birliğı yaptığını öğrenir. Qətibə'nin halifeyle görüşüp ülkenin Harzemşahlar ve Şirvan arasında bölüşüldüğünü, Toğrul'un Sultan Təkiş ordusunu Qəzvin'e saldırması için davet ettiğini görünce yeniden Hamedan ve Bağdad üzerine saldırıya geçer. Bu seferlerinden başarı elde eden Qızıl Arslan Hamedan'da kalmaya başlar.³⁴⁶⁴

Qətibə, Qızıl Arslan'a yakınlaşmaya çalışır ve onu da diğerleri gibi cazibesiyle etkilemeye çalışır. Qızıl Arslan, Qətibə'nin Toğrul'la oynadığı oyunları kendisiyle de oynamak istediğinin farkındadır. Onu kontrol altında tutmak için Tebriz'e götürmeye karar verir.³⁴⁶⁵

Qızıl Arslan, Fəxrəddin'den Toğrul'a bir mektup yazmasını ister. Azərbaycanlıların Qətibə'nin Tebriz'e gitmesinden rahatsız olduklarını, bu yüzden Toğrul'un payitahta gelmesini ve hükümdarlığı tekrar ele almasını, Hamedan'daki bütün Qızıl Arslan taraftarlarının hapse atıldığını yazdırır. Bunun bir oyun olduğunu fark edemeyen Toğrul, Hamedan'a gelir, adına düzenlenen geçit töreni esnasında oğluyla birlikte tutuklanır.

Qızıl Arslan onu görmeye gittiğinde ona tepki gösteren Toğrul'a *“Qardaşım yaxşı düşün, bir tək sənin əsirliyin milyonlarca xalqın azadlığıdır.”* diyerek hatanın Toğrul'da olduğunu vurgular.³⁴⁶⁶

Qətibə'nin Fəxrəddin'i suçlamak için kendine suikast düzenletmesi ve bunun sorumlularının ortaya çıkması sonucunda Azərbaycanlılar Hüsəməddin ve Zəxir

³⁴⁶² Ordubadi, QQ2, s. 185.

³⁴⁶³ Ordubadi, QQ2, s. 191.

³⁴⁶⁴ Ordubadi, QQ2, s. 238.

³⁴⁶⁵ Ordubadi, QQ2, s. 244.

³⁴⁶⁶ Ordubadi, QQ2, s. 258.

Bəlxi'nin cezalandırılmasını beklerler fakat Qızıl Arslan bu konuda herhangi bir adım atmaz. Bunun üzerine Azərbaycan ordusu Hamedan'ı terk eder.³⁴⁶⁷

Bundan sonra Qızıl Arslan'ın çevresinde onun düşmanları bulunacaktır. Veziri Şəmsəddin'in onun uyarmasına rağmen o, Şəmsəddin'i görevden alır.³⁴⁶⁸

Qızıl Arslan hiçbir şeyden zevk almamaktadır. İraq v Rey'den gelen misafirler için düzenlediği eğlence meclisinde çok mutlu görünse de aslında çok mutsuz hüzünlüdür. Ölümün ona yaklaştığını hissetmektedir. Etrafında düşmanlardan başka kimseyi görmeyen Qızıl Arslan yatağında “*Ey əcəl, tez gəl, bu dirilik məni həlak etdi.*” derken Hüsəməddin, “*Hökmdar, əcəl sizin huzurunuzdadır, icazə verin vəzifəsinə başlasın.*” diyerek kılıcını beş defa onun üzerine indirir.³⁴⁶⁹

Şəmsəddin: Şəmsəddin, Qızıl Arslan'ın yaşlı ve deneyimli veziridir. Qızıl Arslan'ın Qətibə'ye suikast düzenlenmesi olayında suçluları idam etmesi gerektiğini, Azərbaycanlıları kaybetmenin memleketi kaybetmek olduğunu söyleyen Şəmsəddin, Qızıl Arslan'dan insanları yaşatmak ve hayatla barıştırmak gerektiğine dair bir cevap alınca Qızıl Arslan'a felsefe ile memleketin idare olunamayacağını dile getirir. Nizami'nin tavsiyelerini unutmamasını, saltanat fikrinde birisiyle barışmanın saltanatı ona vermek olduğunu, Azərbaycanlıların düşmanlığını kazandığını ifade eder.³⁴⁷⁰

Bu sözlerinden dolayı Qızıl Arslan onu görevden alıp onu Necef şəhrindeki Ali'nin türbesi yakınlarına gönderir. O, Hamedan'dan çıkarken Kuzey'e giden Azərbaycan ordusuna bakarak “*Qızıl Arslan öldü. O artıq yoxdur. Azərbaycan xalqı iki min ildən ziyadə hökumət sürdükləri paytaxtı itirdi.*” der.³⁴⁷¹

Qızıl Arslan'ın öldürülmesi ve ülkenin düşmanlar tarafından işgal edildiğini duyan Şəmsəddin, Əbubəkr ev Azərbaycanlılara yardım için Tebriz'e gelir. Şəmsəddin hem bilgili ve tecrübeli hem de vatansever bir vezirdir. Əbubəkr'e ordunun başında savaşa katılmasını bunu yapmadığı takdirde ordunun ruhtan düşüp muharebe etmek istemeyebileceğini söyler.³⁴⁷²

³⁴⁶⁷ Ordubadi, QQ2, s. 292.

³⁴⁶⁸ Ordubadi, QQ2, s. 294.

³⁴⁶⁹ Ordubadi, QQ2, s. 302.

³⁴⁷⁰ Ordubadi, QQ2, s. 294.

³⁴⁷¹ Ordubadi, QQ2, s. 294.

³⁴⁷² Ordubadi, QQ2, s. 344.

Toğrul: Irak Selçukluları'nın son hükümdarı olan Sultan II. Tuğrul, romanda “Toğrul” olarak yer almaktadır. Ordubadi, Toğrul’la ilgili romanın ikinci cildinin ilk sayfasında bir dipnot verir. Bu dipnotta Toğrul’un Arslan’ın oğlu, Atabəy Məhəmməd və Qızıl Arslan’ın üvey kardeşi olduğu bilgisi verilir. Memleketin esasında Atabəy ve Qızıl Arslan tarafından yönetildiği dile getirilir.

Toğrul, yabancı ajanı olan Kəmaləddin ve Zəhir Bəlxı ile sık sık görüşmekte, Qətibə ile de mektuplaşmaktadır. Atabəy, onun Harzemşahların isteğine göre hareket etmesi üzerine gözlerine mil çektirmek için Toğrul’u Gence’den Hamedan’a çağırır. Bunu öğrenen Qətibə, Toğrul’a haber ederek onun Gence’den kaçmasını sağlar. Gence’den Harzemşahlara kaçan Toğrul, buradan Atabəy’e karşı entrikalar üretmeye devam eder.³⁴⁷³

Bu oyunlara son vermek için Atabəy, Toğrul’un tekrar Hamedan’a gelerek payitahta oturabileceği kararını verir. Bunun üzerine Qızıl Arslan’ın gönderdiği mektupla Toğrul Hamedan’a gelerek tekrar tahta çıkar.³⁴⁷⁴

Hamedan’a gelir gelmez Qətibə, Atabəy Məhəmməd və Qızıl Arslan ile görüşerek birlikte ortak bir karar alırlar. Bu kararda kimsenin birbirine ihanet etmeyeceği, yabancıların ülkeye müdahalesine izin vermeyecekleri üzerine yemin ederler.³⁴⁷⁵

Böyle bir yeminde bulunmalarına rağmen Qətibə ve Toğrul bu yeminlerine sadık kalmaz. Toğrul, Qətibə ile gizlice görüşür. Qətibə’nin yalanlarına inanmaya başlayan Toğrul, Qətibə’nin evlenme vaadine karşılık Qütlüğ’ün veliahtlığını kabul eder.³⁴⁷⁶

Görüldüğü gibi Toğrul zayıf karakterli, kendi saltanatı için ülkesinin topraklarını yabancılara satabilen, beceriksiz bir yöneticidir. Kendi iktidarını elde edebilmek için kardeşlerini ortadan kaldırmayı göze alabilmiştir. Qətibə’ye Nizami ve Fəxrəddin’i mahvetme, Əbubekr ve Özbək’i idam ettirme sözü verir.³⁴⁷⁷

Atabəy’in öldüğünün haberi Tebriz’e gitmeden Harzemşahlar ve Iraklılar Toğrul’u tahtta oturturlar. Halife Nəsirəddinbillah onun hükümdarlığını kabul eder.

³⁴⁷³ Ordubadi, QQ2, s. 9.

³⁴⁷⁴ Ordubadi, QQ2, s. 99.

³⁴⁷⁵ Ordubadi, QQ2, s. 100.

³⁴⁷⁶ Ordubadi, QQ2, s. 102-103.

³⁴⁷⁷ Ordubadi, QQ2, s. 103

Toğrul tahta oturur oturmaz Qətibə'ye verdiği vaatleri unutur. Qətibə'nin Azərbaycan'a saldırma ve Qızıl Arslan'ı hapse atma isteğini geri çevirir. Çünkü Qızıl Arslan'ı hapse atmak Kuzey Azərbaycan'ı hapse atmaktır. Fəxrəddin ve Nizami konusunda da Qətibə'ye karşı çıkar. Fəxrəddin gibi bir askerin ileride kendileri için lazım olacağını, Nizami'nin ise memleketin saadetini düşünen bir şair olduğunu ileri sürer.³⁴⁷⁸

Qızıl Arslan'ın Azərbaycan ordusuyla Hamedan'a girmesi onu endişelenmiştir. Atabəy'in taziye meclisinde Qızıl Arslan'ın onun eline öpmemesi üzerine o bu duruma çok gücenmiş ve meclisi terk etmiştir.³⁴⁷⁹

Qızıl Arslan'a göre o değersiz bir hükümdardır. Kendisi değersiz olduğu için çevresindeki insanlar da değersizdir. Etrafında kendisine dalkavukluk eden insanları barındırarak onların övgüsünün gerçek olduğuna inanır. Oysaki Toğrul'un etrafındaki insanları ecnebiler belirlemiştir.³⁴⁸⁰

Qızıl Arslan Bağdat seferinden sonra Tebriz'e dönmüş ve payitahtı Toğrul'a bırakmıştır. Fəxrəddin'in Qızıl Arslan'a yazdığı mektupta Toğrul yine Qızıl Arslan'ın aleyhine hareket etmeye çalışmış, yapılan ıslahatları yerine getirmemeye başlamıştır. Zəhir Bəlxi ve Kəmaləddin tekrar Hamedan'a gelmiştir. Toğrul, Hamedan'daki Azərbaycan ordusunu ise Hamedan'ın dışına çıkarıp başka bölgelere göndermek istemektedir. Qətibə'yi tekrar Hamedan'a getirmiştir.³⁴⁸¹

Toğrul, Zəhir Bəlxi'nin tavsiyesi üzerine Sultan Təkiş'in Kazvin'e saldırmasına izin verir. Bunun üzerine Qızıl Arslan'ın Hamedan'a ve Bağdad'a sefer yapması, Sultan Təkiş'in ordusunu yenmesi üzerine Save şehrine kaçan Toğrul, Fəxrəddin ve Alaəddin'den bir mektup alır.³⁴⁸²

Mektupta Qızıl Arslan'ın Qətibə'yi Təbriz'e götürmesi ve onunla evleneceği yönünde haberlerin onları rahatsız ettiğini, Qızıl Arslan'ın onların kılıçlarıyla kazanmış oldukları galibiyeti ikiyüzlü bir kadına kaybettiğini dile getirerek onun Hamedan'a gelip payitahta sahip çıkmasını isterler.³⁴⁸³

³⁴⁷⁸ Ordubadi, QQ2, s. 107.

³⁴⁷⁹ Ordubadi, QQ2, s. 159.

³⁴⁸⁰ Ordubadi, QQ2, s. 152.

³⁴⁸¹ Ordubadi, QQ2, s. 199.

³⁴⁸² Ordubadi, QQ2, s. 251.

³⁴⁸³ Ordubadi, QQ2, s. 252.

Bu mektup üzerine payitahta gelen Toğrul için düzenlenen resmi geçitte Toğrul, oğlu Məlikşah və onların tərəftarları tutuklanır. Toğrul və oğlu Kəhran Kalesi'ne göndərilir.³⁴⁸⁴

Qızıl Arslan öldürüldükten sonra Hamedan'a gelen Toğrul, Qətibə ilə görüşməyə diqqət edir. Çünki Qətibə ilə yaxınlaşmasının Azərbaycanlılardan uzaklaşmaq olduğunun fərkindədir. Təziyə üçün Qətibə ilə görüştüyündə Qətibə'nin Əbubəkr'i ortadan kaldırmakla ilgili fikirlərini beğənir. Evlilik konusunu da təziyədən sonraya burakır.³⁴⁸⁵

Əbubəkr'in Qütlüq və ordusuna qarşı almış olduğu zəfər sonucunda Toğrul Hamedan'dan kaçar. Hükümet'in başsız olmasının təhlükəli olacağını düşünen Fəxrəddin, Toğrul'un payitahtın başına keçip Qətibə ilə evlənməsinin, Qütlüq'e Emirül-Ümərə verilməsinin gerektiğine dair Nizami'ye bir məktup yazır. Her ne qədər Nizami bu fikrə sıcaq baxmasa da Toğrul, Hamedan'a gəlip payitahtın başına keçər. Qətibə'ye məktup yazaraq Nevrüz Bayramı'nda həm onun mülkəliqini həm də oğlunun vəliəhtliqini ilan etmək üçün onu Hamedan'a çağırır.³⁴⁸⁶

Toğrul, iləri görüşlü bir hükümdar değıldir. O devlet yönetiminde akıl ve mantıktan çok kişisel duygularına öncelik verir. Ülkesinin asli unsurunun Azərbaycan olduğu, Azərbaycan'ınki özellikle Kuzey'in desteğini almadan ülkesinin bir varlık gösteremeyeceğini, onların desteğini almak için de Nizami gibi bir sanatçıya hürmet beslemesi gerektiğini bildiği halde Nizami ve Fəxrəddin'le daha önce girdiği çatışmalardan dolayı onlara sayğıyla yaklaşmaz

Örneğin Toğrul, Gence'ye doğru ordusuyla hareket edir. Gence halkı onun ordusuyla gəlməsindən rahatsız olduğu için Nizami'nin də içində bulunduğı bir heyeti kendisine göndərir. Nizami'yle görüşən Toğrul ona basit bir şair olduğunu, onun gibi basit bir şairin fikirləriylə devletin idare edilemeyeceğini söyleyerek Nizami'yi aşağılar.³⁴⁸⁷

Bu davranışından sonra Gence'ye giden Toğrul, halkın ona qarşı ilgisiz davrandığını görür. Kendisine biat edilməsi için halkın camide toplanmasını isteyen

³⁴⁸⁴ Ordubadi, QQ2, s. 259.

³⁴⁸⁵ Ordubadi, QQ2, s. 307.

³⁴⁸⁶ Ordubadi, QQ2, s. 355.

³⁴⁸⁷ Ordubadi, QQ2, s. 374.

Toğrul'un bu isteği gerçəkleşmez. Çünkü camiye kimse gelmez. Bunun üzerine yaptığı hatayı anlayarak Nizami'ye bir özür mektubu göndərir.³⁴⁸⁸

Toğrul kendi tacını ve tahtını korumak için ölkəsini yabancılara satarak onlarla iş birliğı içinde olan bir hükümdardır. Əbubəkr'in kendisini hükümdar ilan etməsi üzerine Kuzey Azərbaycan'a Hüsəməddin komutasında bir ordu göndərir. Göndərdiğı bu ordu savaşı kaybedər.³⁴⁸⁹

Bu savaşı kaybedən Toğrul, Güney Azərbaycan üzerine baskılarda bulunur. Tebriz'deki Azərbaycanlıları baskıyla göçə zorlar. Amacı Güney Azərbaycan'ı İranlaştırmak, bu bölgələrə Irak və İranlıları yerləştirmektir. Buna karşı çıkan Əbubəkr, Tebriz üzerine saldırıya geçer. Sofiyan önlerindeki savaşı kaybedən Toğrul, oğlu Məlikşah ilə Qəzvin tərəflərinə kaçar.³⁴⁹⁰

Toğrul art niyyətli bir karaktere sahiptir. İçindeki hırs ve intikam ateşi hiçbir zaman sönmez. Etrafındaki insanların bilgisiz ve hain olduğunun farkında değildir. Onların sözləriylə hareket edip başarisiz olmasına rağmen yine de onları dinlemeye devam eder.

Qütlüğ'ün Harzəməşahlarla anlaşıarak kendini Azərbaycan hükümdarı ilan ettirməsi ve Həzəm ordusuyla Rey'e saldırması üzerine Fəxrəndin Toğrul'a Azərbaycanlıların yardım edebileceğine dair bir mektup göndərmiş. Toğrul Kəmələddin'in fikrine uyarak bu teklifi reddetmiştir.³⁴⁹¹

Toğrul devlet işlerinde o kadar ilgisizdir ki, Qütlüğ'ün ordusu Rey şəhrinə girdiğinde o sarayında eğlence içerisinde şarap içip dansözlerle zaman geçirmektedir. Qütlüğ'ün şəhre girdiğini duyduğu an silahını kuşanır ve savaşın sürdüğü Atabey Meydanı'na gider. Burada Qütlüğ ile sarhoş bir şekilde dövüşən Toğrul yaralı bir şekilde atından düşər. Askerlerinin onu Qütlüğ'ün elindən almaması bile onun ne kadar beceriksiz bir hükümdar olduğunun göstergesidir. Qütlüğ onu öldürerek cesedini Sultan Təkiş'e göndərir. Sultan Təkiş ise Toğrul'un başını halifeye, geri kalan bedenini ise Bazar Meydanındaki dar ağacına astırır.³⁴⁹²

³⁴⁸⁸ Ordubadi, QQ2, s. 377.

³⁴⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 393.

³⁴⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 401.

³⁴⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 403.

³⁴⁹² Ordubadi, QQ2, s. 404.

Zəhir Bəlxi ve Kəmaləddin: Zəhir Bəlxi, Harzemşahlara bağlı bir ajandır. Kəmaləddin isə Fars və Kirman istiklalini sağlamək için çalışmaktadı. Bu şairler sık sık Toğrul'un sarayına giderek Toğrul'dan hediylər almaktadır.³⁴⁹³

Zəhir Bəlxi, Toğrul'un düştüğü her zor durumda ona Harzemşahlardan yardım almasını salık verir. Örneğin resmi geçide katılmayan Hüsaməddin komutasındaki orduyu İraklılardan oluşan bir orduyla terki silah etme fikrinde olan Toğrul'a Sultan Təkiş'ten yardım almasının daha yararlı olacağını söyler. Bəlxi'nin amacı Sultan Təkiş'in nüfuzunu bu topraklar üzerinde artırmaktır.³⁴⁹⁴

Toğrul onun bu isteğini kabul etmez, ondan Qətibə'yle konuşmasını Qətibə isterse bu fitnelerin biteceğini söyler. Zəhir Bəlxi, Qətibə'nin Harezm yanlısı olduğunu bildiği için buna itiraz etmez. Öncesinden Qətibə ile Rey şəhrinin Atabeylerden ayrılıp Harzemşahlara verilmesi və Qütlüg'ün Harzemşahlara bağlı kalarak şəhri yönetme konusunda anlaşmışlardır. Ancak Toğrul ve Qətibə arasındaki evlilik vaatlerinden haberi yoktur. Qətibənin payitahta dönmesi konusunda ona bir mektup yazar.³⁴⁹⁵

Qızıl Arslan Hamedan'a ordusuyla geldiğinde Hamedan'dan kaçan Zəhir Bəlxi ve Kəmaləddin, onun Tebriz'e dönmesiyle tekrar Hamedan'a dönerler. Toğrul'un Qətibə ile iş birliği içinde olması ve Qızıl Arslan'ın ona tehdit mektubu göndermesi sonucunda Zəhir Bəlxi Toğrul'a yine Sultan Təkiş'ten yardım istemesini tavsiye eder. Amacı Harezm ordusunu Atabəy topraklarına sokabilmektir.³⁴⁹⁶

Azerbaycanlıların Toğrul'u tekrar payitahtın başına getirmesiyle Zəhir Bəlxi de Bağdat'tan Hamedan'a gelir. Zəxir'in ilk işi Toğrul'a Qətibə ile evlenmesini ve Qütlüg'ün veliahtlığını kabul etmesini söylemektir. Toğrul, Qətibə'ye bu konuda bir mektup yazar.³⁴⁹⁷

Zəxir Bəlxi, Qətibə ile gizli gizli görüşmektedir. Öncesinde ülkenin sınırlarının nasıl olacağı kararlaştırmışlardır. Rey şəhri Sultan Təkiş'e verilecek Toğrul'un varisinin Qütlüg olacağı kabul edilecektir. Qətibə'yle Toğrul'un zehirlenmesi konusunda anlaşmışlardır.³⁴⁹⁸

³⁴⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 7.

³⁴⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 127.

³⁴⁹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 129.

³⁴⁹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 233.

³⁴⁹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 355.

³⁴⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 355.

Qütlüg İnanc: Romanda, Atabəy Məhəmməd'in Qətibə'den olma oğlu olarak geçen Qütlüg İnanc, tarihî kaynaklarda Kutluğ İnanc Mahmûd olarak geçer.³⁴⁹⁹

O doğduktan bir ay sonra ad verme gününde Atabəy Məhəmməd, Qütlüg'ü kucağına aldığı anda çocuğun simasının annesine benzediğinin farkına varır. “*Tamamilə anasının yolunu gedəcədir. Barışmaz bir çöhrəsi vardır.*”³⁵⁰⁰ diyerek çocuğu öpmədən Səba xanım'a verir.

Atabəy'e göre Qütlüg sadece bebekken değil çocukken de annesine benzemektedir. Atabəy onu gördükçe Qətibə'nin inatçı, kızgın, gizemli yüzünü hatırlamaktadır. Qətibə'nin Qütlüg'ü bu yüzden mutsuz ettiğini, kendisinin çocuğu sevmeye kalktıkça Qətibə'nin yüzünü hatırladığını dile getirir.³⁵⁰¹

Atabəy'in bu şekilde konuşmasıyla romanda Qütlüg'ün izleyeceği yol da belirginleşmiş olur. Qütlüg tıpkı Hüsameddin gibi annesinin hırslarının esiri olacaktır. Nitekim Əbubəkr, Nizami'ye yazmış olduğu mektupta “*Qardaşım Qütlüg İnanc da öz anasının rəyasət və üstünlük xəyalları nəticəsində əcnəbilərə satılmışdır.*” şeklinde bir yorum yaparak Qütlüg'ün içine düşmüş olduğu durumu özetler.³⁵⁰²

Qütlüg, Irak ve Bağdad ordularının desteğiyle Əbubəkr'in ve Fəxrəddin'in ordusuyla karşılaşır. Kardeşi Əbubəkr'i teke tek dövmüşmeye davet eden Qütlüg, bu dövuşü kaybeder. Iraq ve Bağdad ordusu Fəxrəddin'in komuta ettiği Aran ordusuna karşı yenilir.³⁵⁰³

Həzrəmsahlara sığınan Qütlüg Sultan Təkiş'in himayesinde kendisini Azərbaycan hökəmdarı ilan eder. Topladığı orduyla Toğrul'un bulunduğu Rey şəhrine doğru hücumla geçer. Şəhre ordusuyla giren Qütlüg, Atabəy Meydanı'nda Toğrul'la dövuşüp onu atından düşürür. Toğrul'un ondan aman dilemesine karşılık o, “*Ölüm gəldiyi zaman böyüklük tələbində olma! Bu muharibələrin səbəbi sənsən.*” diyerek onu öldürür. Toğrulun cesedini Sultan Təkiş'e yollar.³⁵⁰⁴

³⁴⁹⁹ Pınar Kaya Tan, Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanc Hâtûn ve Evlilikleri, **USAD**, Güz 2018; (9): 205-218

³⁵⁰⁰ Ordubadi, QQ1, s. 272.

³⁵⁰¹ Ordubadi, QQ2, s. 83.

³⁵⁰² Ordubadi, QQ2, s. 332.

³⁵⁰³ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³⁵⁰⁴ Ordubadi, QQ2, s. 404.

Əbubəkr, karısı Təliə'nin kabrini ziyarətə gittiğinde tanımadığı birisinin sesini işitir. Bu kişi Qətibə'nin kabri başında oturmuş ağlamaktadır. Bu kişinin “*Sən mənə xoşbəxt etmək üçün öz həyatını qurban verdin. Lakin mən hazırda dünyanın ən bəbəxt bir adamıyam. Mehriban ana, aç qollarını mənə qucaqla!*”³⁵⁰⁵ şeklinde konuşması üzerine onun yanına giden Əbubəkr, bu kişinin Qütlüğ olduğunu anlar.

Əbubəkr'in huzuruna getirilen Qütlüğ, Sultan Təkiş'in onunla yaptığı anlaşmaya artık uymadığını, Çingiz Xan'ın ortaya çıkması sonucunda yeni memleketler elde etme fikrinden vazgeçtiğini, bu yüzden de onu sarayından çıkardığını, bir süre sonra parasız kalmaya başlayıp her şeyini sattığını ve fakirleştiğini anlatır. Uzun yıllar o şehirden bu şehre aç ve sefil bir şekilde gezmiş olan Qütlüğ, en sonunda Azərbaycan'a gelmiş, Tebriz'de Əbubəkr'in sarayını bir süre gözetlemiş, uygun bir anda babası Atabəy Məhəmməd'in hediye olarak verdiyi yayıyla Əbubəkr'i öldürmek isterken yanlışlıkla teyzesi Təliə'yi öldürmüştür.³⁵⁰⁶

Bunun üzerine Əbubəkr kardeş katili olmak istemediği için onu öldürmez. Onu öldürmenin ona iyilik olacağını düşünen Əbubəkr, Qütlüğ'ün bu iyiliğe layık bir insan olmadığını söyleyerek onu Alancık Kalesi'ne hapsedirir.³⁵⁰⁷

Yıllar sonra Qütlüğ bu kalede Cəlaləddin Xarəzmşah'ın hapsedirdiği Özbək ile karşılaşır. İki kardeş birbirlerine bu hikâyeyi anlatır ve birbirlerine sarılarak öpüşürler.³⁵⁰⁸

Əbubəkr: Əbubəkr, Atabəy Məhəmməd'in Gözəl'den olan iki oğlundan biridir. Romana göre Babək'in soyundan gelmektedir. Qızıl Arslan'ın Hamedan'a düzenlediği sefere katılarak Qızıl Arslan tarafından Tebriz ve Azərbaycan yönetimine tayin olmuş, aynı zamanda Atabəylərin veliahdı olarak görülmüştür. Qətibə onun veliahtlığını hiçbir zaman kabul etmemiş, oğlu Qütlüğ'ün veliaht olması için hem Toğrul'la hem de Halife'yle iş birliği içine girmiştir.

Əbubəkr anne tarafından Azərbaycanlı olduğu için Kuzey Azərbaycanlılar tarafından çok sevilmektedir. Gence'ye geldiğinde ilk iş olarak Nizami ile görüşür. Nizami'ye Qızıl Arslan'ın mektubunu iletir. Qızıl Arslan mektubunda Əbubəkr'in

³⁵⁰⁵ Ordubadi, QQ2, s. 408.

³⁵⁰⁶ Ordubadi, QQ2, s. 410.

³⁵⁰⁷ Ordubadi, QQ2, s. 411.

³⁵⁰⁸ Ordubadi, QQ2, s. 414.

henüz genç olmasına rağmen bilinçli ve ferasetli biri olduğunu, kendisine verilen veliahtlık görevini layığıyla benimsediğini, bu mevki için yeterince salahiyyete sahip olduğunu, idarecilik konusunda akıllı ve değerli fikirlerinin bulunduğunu dile getirir.³⁵⁰⁹

Qızıl Arslan'ın Hamedan üzerine tekrar sefer yapma kararı sonucunda Kuzey Azərbaycan'da oluşturulan ordunun başına Əbubəkr geçer. Ordu Gence'den hareket ettiğinde Əbubəkr'in Kuzey Azərbaycan'ın millî bayrağını alarak halka Azərbaycan halkının istiklali ve şerefi uğruna düşmana fırsat vermeyeceğine dair ant içər.³⁵¹⁰ Onun bayrağı eline alarak ant içmesi, kendi menfaatinden çok ülkesinin menfaatini ve çıkarlarını korumaya çalışan bir hükümdar olduğunu göstermektedir.

Qətibə, Tebriz'e geldikten sonra Qızıl Arslan'dan umudunu kesince Əbubəkr'e yakınlaşmaya başlar. Kardeşi Təliə'nin ondan hoşlandığını görünce Təliə'yi Əbubəkr'e karşı yönlendirmek için onunla konuşur. Qətibə'nin amacı Qızıl Arslan ve Əbubəkr'i ortadan kaldırmaktır.

Əbubəkr, Təliə ile baş başa kaldığı bir zamanda ona karşı hislerini itiraf eder fakat Təliə'den net bir cevap alamaz. Qətibə onların bu durumunu fark eder, onların bir izdivaç kurması konusunda Qızıl Arslan'ın da onayını alır.³⁵¹¹

Qızıl Arslan'ın taziyesi için Təliə ile Tebriz'e gelen Qətibə, Təliə'den Əbubəkr'i zehirləmesini ister. Təliə ona olan aşkıdan dolayı bunu yapamaz. Zehir dolu kadehi kendi içmek isteyince Əbubəkr onu kurtarır.³⁵¹²

Əbubəkr'in din ve tarikatlara bakiş açısı Qızıl Arslan gibidir. Tarikat ve bidatların İran, İraq ve Orta Asiya'dan geldiğini düşünen Əbubəkr bunların halkın ittifakını bozmakta en birinci vasita olarak görür.³⁵¹³

Qızıl Arslan'dan sonra Azərbaycan'da karışıklık kol gezmektedir. Azərbaycan toprakları İraq, Xarəzm ve İranlıların işgali altındadır. Qütlüğ İnanc onlarla iş birliğı içindedir. Bu durum üzerine Əbubəkr, Nizami'ye bir mektup göndererek Kuzey Azərbaycanlılardan yardım ister.³⁵¹⁴

³⁵⁰⁹ Ordubadi, QQ2, s. 217.

³⁵¹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 217.

³⁵¹¹ Ordubadi, QQ2, s. 270.

³⁵¹² Ordubadi, QQ2, s. 326.

³⁵¹³ Ordubadi, QQ2, s. 273.

³⁵¹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 332.

Kuzey Azərbaycanlılar'ın da yardımını alan Əbubəkr, Vəzir Şəmsəddin'in tavsiyesiylə savaşa iştirak etmək üçün cephəyə gider. O hiçbir zaman kendini bir hökəmdar gəbi görməməkdədir. Savaşa katılırken Təliə'ye *“İnan Təliə, mən yabancılardan içinə gətirmə, öz doğma xalqımın içərisinə gedirəm. Onlar mənə sevirlər. Mən onların bacısı oğluyam.”* deməsi onun bu yönünü göstərməkdədir.³⁵¹⁵

Savaş meydanında Qütlüq, kardeşi Əbubəkr'e meydan okur. İki kardeş birbirləriylə dövüşməyə başlarlar. Əbubəkr bu dövüşün galibi olur. Qütlüq'e baqlı ordular savaşda kaybeder. İrak ve Bağdat ordusu bütün her şeyini bırakarak kaçar.³⁵¹⁶

Toğrul'un Kuzey Azərbaycan'la ilgili çıkarttığı dedikodular. Atabəylerin Toğrul ve onun hanedanına baqlılıq yemini ettikleri halde onun tacına göz diktiklerini iddia etmesi Əbubəkr'i zor duruma sokar. Bunun üzerine Nizami ve Fəxrəddin Gence halkını Gence Camisi'nde toplayarak Əbubəkr'in adına hutbe okutur. Onu Azərbaycan'ın hökəmdarı ilan ederler. Ona ilk biat eden Nizami olur.³⁵¹⁷

Kendisini çok şanslı hisseden Əbubəkr, yakında doğum yapacak olan Təliə ile mutlu bir hayat sürməkdədir. Ülkesinde tam bir huzur hakimdir. Qütlüq'ün Harzemşahlara ait kuvvetlerle birçok defa Azərbaycan'a saldırılarını savuşturmuş ülkesindeki sınırları korumuştur. O halkını severken halk da *“Hökəmdarımız yabancı deyil, öz bacımız oğludur!”* diyerek onu sevməkdədir.³⁵¹⁸

Eldeniz Kasrı'nın balkonunda Təliə ile zaman geçirirken Təliə'ye kimden geldiği belli olmayan bir ok isabet eder. Təliə hiçbir şey söyleyemeden Əbubəkr'in kollarında hayatını kaybeder. Bu olaydan sonra Əbubəkr her gün Təliə'nin kabrinin başına gelerek ağlamaktadır.³⁵¹⁹

Bir gün yine Təliə'nin kabrinin ziyarete gittiğinde ağlayan birisinin sesini duyar. Qətibə'nin kabrinin başındaki kişinin *“Məhriban ana, aç qollarını mənə qucaqla! Artıq həyat mənim üçün ölümdən acıdır.”* şeklindeki konuşmalarını işitir. Önce Qətibə'nin başka bir oğlu olup olmadığını düşünen Əbubəkr, bu kişinin Qütlüq olduğunu anlar.³⁵²⁰

³⁵¹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 345.

³⁵¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³⁵¹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 387.

³⁵¹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 405.

³⁵¹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 406.

³⁵²⁰ Ordubadi, QQ2, s. 408.

Sultan Təkiş'in gözden çıkardığı Qütlüg'ün parasız bir şəkildə aç susuz Tebriz'e geldiğini, burada Əbubəkr'i öldürmək istərkən yanlışlıkla teyzəsi Təliə'yi öldürdüyünü ögənən Əbubəkr, adının kardeş katili olaraq çıkmasını istemediği için onu öldürmez, Ələnciq Kalesi'ne hapsedtirir.³⁵²¹

Təliə'nin ölümündən sonra Əbubəkr, kendisini sarhoşluğa vurarak ülkenin idaresini vezirlere bırakır. Bütün vaktini şarap sofrasında ve Təliə'nin kabrinde geçirdiği için Azərbaycan'ın sınırları gittikçe küçülməyə başlar. Birçok savaşa katılsa bile Azərbaycan sınırlarını eski haline getiremez. Gürcistan Kralı'nın kızıyla evlense de yine hep Təliə'yi düşünmektedir. En sonunda hayal hastalığına yakalanarak ölür.³⁵²²

Təliə:

Təliə, Əmir İncə'nin küçük kızı Qətibə'nin de küçük kardeşidir. Qətibə Tebriz'e geldiğinde kaldığı sarayda Əbubəkr de kalmaktadır. Əbubəkr ile sık sık görüşən Qətibə ona bir anne şefkatiyle yaklaşır. Bu görüşmelerde kız kardeşi Təliə de orda bulunur.

Əbubəkr'i gördüğü zaman rengi kızarmakta, utanmakta ve gözünün ucuyla ona bakmaktadır. Qətibə ise çoğu zaman onları baş başa kalmaları için yalnız bırakmaktadır. Baş başa kaldıkları bir gün Əbubəkr, Təliə'ye ondan hoşlandığını açıklar.³⁵²³

Təliə onun bu hislerine net cevap veremez. Sonrasında Qətibə ile Qızıl Arslan'ın taziyesine gelen Təliə'ye ablası Qətibə Əbubəkr'i zehirləməsi için bir şişe zehir verir. Təliə ablasının bu isteğini kabul etse de bu işi yapmak istemez. Çünkü o Əbubəkr'e aşıktır.

Təliə, Əbubəkr'e Nizami'yi Azərbaycanlı ve babasının katili olduğu için sevmədiğini söyler. Əbubəkr bunun yanlış bir fikir olduğunu, onun ve annesinin hayatının Nizami tarafından kurtarıldığını, Qətibə ile Nizami arasında geçenleri, Nizami'nin hanımı Rəna'nın onu bebekken emzirdiğini söyler. Ablasını bu konuda haksız olduğunu düşünen Təliə Əbubəkr'e vereceği zararı düşünerek işin içinden çıkamaz.³⁵²⁴

Qətibə ona sürekli baskı yaparak bu işi halletmesini ister. Təliə'yi ailelerinin saadetinin buna bağlı olduğuna, Əbubəkr yüzünden Qütlüg'ün veliahtlıktan

³⁵²¹ Ordubadi, QQ2, s. 411.

³⁵²² Ordubadi, QQ2, s. 412.

³⁵²³ Ordubadi, QQ2, s.264.

³⁵²⁴ Ordubadi, QQ2, s.315.

uzaklaştırıldığına inandırmaya çalışır. Qətibə ablasının onu kötü bir yola sevk etməyeceğini, mutlaka bir bildiği olduğunu düşünerek Əbubəkr'i her ne olursa olsun zehirləməsi gerektiği kanaatine varır.³⁵²⁵

Əbubəkr'in yanına bu düşüncələrlə giden Təliə, onu öldürmemək için kendine türlü bahanelər uydurmaya başlar. Bu işi bir türlü başaramayan Təliə'yi Qətibə en çirkin kölelerinden biriylə evləndirməklə təhdit edir.³⁵²⁶

Qətibə'nin bu sözləri üzərinə Əbubəkr'in yanına giden Təliə, onun şərbət içtiği kadehinin içine zehri boşaltır. Əbubəkr durumu anlamasına rağmen “*Gözəl mələyim, mən bu piyalə şərbəti sənəin sağlığına içməliyəm.*” diyərək kadehi içəcəkken Təliə kadehi onun elindən alaraq dudaklarına götürür.³⁵²⁷

Əbubəkr'le mutlu bir həyat sürən Təliə, aynı zamanda ondan hamilədir. Eldəniz Kasrı'nın balkonunda Əbubəkr'le bərabər güzəl bir vaxt keçirirlərken nərden gəldiyi bəlli olmayan bir ok onun boğazına saplanır. Hiçbir şey söyləyeməyən Təliə, gözlerini açıp Əbubəkr'e bəkarak ağlar və orada həyatını kaybedər.³⁵²⁸

Özbək: Atabəy Məhəmməd'in Gözəl'dən olan oğlu Özbək, Əbubəkr'in ikiz kardeşidir. Romanda pek ön planda görünməyən Özbək'ten, romanın ikinci cildinin son bölümündə bəhsədir.

Əbubəkr'in həyal həsalığına tutulup ölmesi sonucunda tahta çıxan Özbək, ülkeyi Harzəmşah saldırısına karşı koruyamaz. Çünkü o tahtta oturup hükümdarlık yapmaya başladığında Cəlaləddin Xarəzmşah gibi bir hükümdar da ortaya çıkmıştır. Cəlaləddin'e karşı bir varlık göstəreməyən Tebriz'de hanımı Məhricahan xanım'ı bəkarak Gəncə'ye çəkilir. Tebriz'i ele geçiren Cəlaləddin Xarəzmşah, Məhricahan Xanım'la evlənərək Gəncə'ye saldırıya gəçər.³⁵²⁹

Gəncə'yi savınamayan Özbək, yakalanıp esir alınır. Cəlaləddin Xarəzmşah'ın huzuruna çıxan Özbək, onun yanında karısı Məhricahan Xanım'ı görünce, utancından ona bəkamaz. Cəlaləddin Xarəzmşah onu bu şəkilde aşağılamış olur. Bundan sonra Eldəniz hanedanının yok edəcəğini söylərək Özbək'in boynunun vurulması için

³⁵²⁵ Ordubadi, QQ2, s.318.

³⁵²⁶ Ordubadi, QQ2, s.323.

³⁵²⁷ Ordubadi, QQ2, s.326.

³⁵²⁸ Ordubadi, QQ2, s.406.

³⁵²⁹ Ordubadi, QQ2, s.412.

celladı çağırır. Məhrəcan Xanım'ın isteği üzerine affedilerek Alancık Kalesi'ne hapsedilir.³⁵³⁰ Burada başlarından geçen olayları yaşlı bir esirle birbirlerine anlatırken Özbək diğər esire, bu hikâyedeki Özbək'in kendisi olduğunu söyler. Diğər esir ise bu hikâyedeki Qütlüg'ün kendisi olduğunu ifade eder. İki kardeş birbirlerine sarılıp öpüşürler.³⁵³¹

3.6.2.4. Toplumsal Yapı ve İlişkiler

“Qılinc və Qələm” romanında 12. yy. sonu ve 13. yy. başlarında Azərbaycan'daki siyasi ve toplumsal olaylar ele alınmıştır. Romanda dönemin Azərbaycan toplumunun sınıfsal yapısını, olaylara bakış açısını, siyasi, dinî, kültürel ve ekonomik özelliklerini görmek mümkündür.

Olaylar daha çok Gence, Hamedan, Tebriz ve Bağdat şehirlerinde geçer. Bu şehirlerdeki halkın ve yönetici kesimin yaşam şekline, toplumsal konulardaki tutumlarına romanda sıkça yer verilmiştir. Romanda ilk dikkat edilen şairlerin toplum içerisinde saygı duyulan, önem verilen bir konuma sahip olmalarıdır.

Örneğin romanın birinci cildinin giriş bölümü olan “*Xərabat*” bölümünde Gence emirinin zorlamasıyla Atabəy Məhəmməd'in zaferini kutlamaya çıkan insanlar Harabat Sokağı'na geldiklerinde şair Məhsəti Xanım'ın evinin önünde durup onu dinlemeye başlar. Diğər bir sokaktan gelen ve hükümet binasına gitmek isteyen Əmir İncə, Gence Hatibi ve müritleri insanların Məhsəti Xanım'ı dinlemesinden dolayı beklemek zorunda kalırlar. Gence Hatibi'nin bir kadının şarkı söylemesine karşı olması sonucu müritlerine Məhsəti Xanım'ın evini taşlatması, halkın büyük bir tepkisine sebep olur. Məhsəti Xanım'ın evini taşıyan müritler dövülür, bir kısmı ise öldürülür.³⁵³²

Əmir İncə, Məhsəti Xanım'ın halk tarafından bu kadar sevilmesinden dolayı korkuya kapılır. Çünkü şair bir kadının kitleleri peşinden sürükleyerek kitlelerin mevcut otoriteye baş kaldırmasına sebep olabileceğini düşünür ve onu Gence'den sürer. Məhsəti Xanım, toplum içerisinde o kadar güçlüdür ki halk tarafından bir isyan çıkarılıp kan dökülmemesi için bu sürgüne sesini çıkarmaz.³⁵³³

³⁵³⁰ Ordubadi, QQ2, s.413.

³⁵³¹ Ordubadi, QQ2, s.414.

³⁵³² Ordubadi, QQ1, s.20.

³⁵³³ Ordubadi, QQ1, s.23.

Bu olay dönemin Azərbaycan coğrafiyasında şairlerin halk içərisində önəmli bir siyasi gücə sahib olduklarının bir göstərgesidir. Nitekim Əmir'in veziri Toxtamış, bu durumun fəkına varmışdır. Əmir'in halk tərəfindən sevilen şairlərə baskı tətbiq etməsinin yanlış bir politika olduğunu, bu şairlərin toplumda kənaat öndərləri konumuna gəldiyini, halkın dəstəğini əlmək için bu şairlərin də dəstəğinin alınması gərəkdiyini, Şirvan Həkanı'nın şairləri kəndi sarayında toplamasının səbəbinin də bu olduğunu Əmir'e ifadə edir. Toxtamış, *“Şirvan xaqanı hər bir şairi öz tərəfinə çəkdiyi zaman, onun oxucularını da öz tərəfinə cəlb edir. Amma biz...”* diyərək Əmir'in tətbiqlədiyi bu siyasetdən vəz gəçməsi gərəkdiyini dilə gətirir.³⁵³⁴

Romanda əyni durum Nizami için də gəçərlidir. O da bir şair olaraq həm toplum həm də yöneticilər tərəfindən sevilip sayğı duyulan bir kəarakter olaraq yer əlməktədir. Örneğin Qızıl Arslan, Nizami'ylə dölət məsələləri haqqında fikir alışverişində bulunmaq için sükrekli məktuplaşmaktədir. Qızıl Arslan'ın Nizami'ye verdiyi dəğərin bükükluğu Nizami'nin ona göndərdiyi məktup için *“Məktubunuzu alıb gözlərimə və dölədlərimə sürtdüm. Bir şairi görmüş və onunla üz üzə oturub söhbət etmiş qədər sevinədim.”* sözlərindən anlaşılr.³⁵³⁵

Nizami'nin görüşləri, onun topluma və dölətə əit fikirləri, halk tərəfindən bükük bir önəmə sahiptir. O, bu fikirləriylə halkın kənaat öndəri konumundadır. Örneğin Atabəy Məhəmməd'in ölümündən sonra Fəxrəddin dahil birçək Kuzey Azərbaycanlı, Araz Nehri'nin sınır olması koşuluyla Kuzey Azərbaycan'ın bağımsızlığını savunur. Bu fikir doğrultusunda birleşən halk bu konuda tam bir karara varmaq için Səlcuk Camisi'ndə toplanır. Fəxrəddin'in fikirləri halk tərəfindən bənimsənirək Nizami'nin camiye dahil olmasıyla iş dəğişir. Nizami sadəcə Kuzey Azərbaycan'ın bağımsız olmasına və Araz'ın sınır olaraq kəbul ediləməsinə itiraz edir. Azərbaycan'ın kuzey və güney olaraq bölünməsinin yanlış olduğunu savunur. Onun bu görüşlərinin tam tərşini savunan halk bir anda fikir dəğiştirir və Nizami'yi dəstəklər.³⁵³⁶

Romanda ələ əlinən başkə bir konu köylü sınıfının içinə bulunduğü durumdur. Köylü kəndi toprağına sahiplədir. Toprak sahipləri və yöneticilər köylüləri vergi adı

³⁵³⁴ Ordubadi, QQ1, s.76.

³⁵³⁵ Ordubadi, QQ1, s.167.

³⁵³⁶ Ordubadi, QQ2, s.125.

altında soymaktadır. Əbubəkr, Qızıl Arslan'a verdiyi malumatta toprakların hükümet tarafından tekrar bölüştürülmesini dile getirir.³⁵³⁷

Köylülerin bu durumunu Nizami'nin Fəxrəddin'le yapmış olduğu konuşmada da görmek mümkündür. Köylülerin idareciler tarafından zorla seferberlik adı altında askeri kamplara götürüldüğünü belirten Nizami, bu seferberliğin aslında Atabəy'e malikaneler, köyler, pazarlar yaptırmak olduğunu, köylülerin ise bu konuda bilinçsiz bir şekilde sessiz kaldıklarını ifade eder. Köylüler kendilerine bu yapılanları hayatın bir kanunu olarak düşünmektedir.³⁵³⁸

Nizami'nin karısı Rəna ve ailesi köylü sınıfına romanda örnek teşkil eder. Rəna, Gence'ye yakın bir köy olan Hanegah köyündendir. Hanegah köylüləri şehirdeki pazarda mallarını satmak için çaydan geçmek zorundadırlar. Çayın pazar kısmında köprü olmadığı için çaydan geçmeye çalışan köylülerin bir kısmı mallarını hayvanlarla geçirirken bir kısmı geçirememekte, kimisi mallarını çayda kaybetmektedir. Bu durum köylü sınıfının zor koşullar altında yaşadığının bir göstergesidir.³⁵³⁹

Rəna ve ailesi mütevazı bir yaşama sahiptirler. Rəna'nın babası Əhməd kişi ile Nizami arasında geçen konuşmada Əhməd kişi, Nizami'ye kendisinin yoksul bir kulübesi, bir parça tarla, ufak bir bahçesi ve bir ineği olduğunu anlatır.³⁵⁴⁰ Bu anlatımdan anlaşıldığı üzere köylüler oldukça yoksuldur.

Köylü sınıfına başka bir örnek Gözəl karakteridir. Atabəy Məhəmməd Canpolad köyünde Gözəl'le tanışmış ve onunla evlenmiştir. Atabəy'in Canpolad köyünde kaldığı süre boyunca köy ile ilgili elde ettiği gözlemler Canpolad köyünün diğer köy ve şehirlere göre farklı bir yaşam tarzına sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin bu köyde kadınlar erkeklerden kaçmaz. Köyün mimarisi diğer köylere göre çok düzgündür.³⁵⁴¹

Gözəl'in babası Canpolad'ı hapse attırdığı için pişman olan Atabəy, ondan özür dilemek için onu yanına çağırır. Atabəy'in yanına giden Canpolad hapse girmenin köylüler için gayet olağan bir durum olduğunu, hükümdarın tayin ettiği memurların her ayın başında köylüləri hapse gönderdiğini dile getirir.³⁵⁴²

³⁵³⁷ Ordubadi, QQ2, s.273.

³⁵³⁸ Ordubadi, QQ1, s.153.

³⁵³⁹ Ordubadi, QQ1, s.92.

³⁵⁴⁰ Ordubadi, QQ1, s.99.

³⁵⁴¹ Ordubadi, QQ1, s.320.

³⁵⁴² Ordubadi, QQ1, s.331.

Romanın ikinci cildinde bu köye uğrayan Nizami'ye Canpolad, hükümetin ağır vergiler koyduğunu, köylünün ihtiyacıyla ilgilenmediğini, halkın ihtiyaçlarını karşılayacak gelirlere de el koyduğunu anlatır.³⁵⁴³

Bu anlatılanlardan hareketle romanda köylü sınıfının hükümet tarafından ağır vergilerle ezildiği, köylünün gelirlerinin büyük bir miktarına vergi adı altında el konulduğu, bu sebeple köylülerin kendi ihtiyaçlarını karşılayamadıkları anlaşılmaktadır.

Marx, toplumların şu ana kadar olan bütün tarihlerinin sınıf savaşımına dayalı olduğunu ifade eder.³⁵⁴⁴Bu yüzden sosyalizm kolektiviteyi ön planda tutarak özel mülkiyete ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal eşitsizliğe karşı çıkar. Bireylerin sadece birlikte olmaları yetmez, bireyler aynı zamanda birbirleri için de var olmalıdırlar. Rekabet yerine dayanışma, birikim yerine paylaşım, bireycilik yerine ise kolektivite önemlidir.³⁵⁴⁵

Romanda bu sosyalist toplum anlayışının yansıması Canpolad-Püseran köyünde görülmektedir. Nizami, Rəna'nın annesine Veliaht Əbubəkr və Şəhzadə Özbək'in nerede olduklarını sorduğunda veliaht ve şehzade sözünün bu köyde geçerli olmadığı cevabını alır. Köyde melike olsun veliaht ya da şehzade olsun herkes köylüdür ve toprakta çalışmak zorundadır. Böylece sınıf farklılığı ortadan kaldırılmış olur. Yemeklerin ortak bir mutfakta hazırlanması, elbiselerin ise yine ortak bir terzide dikilmesi, herkesin aynı niyet ve aynı kıyafette olması sosyal eşitliğin sağlandığını göstermiş olur. Köylülerin mallarının, evlerinin ve topraklarının ortak olması bireysel mülkiyet anlayışının bu köyde ortadan kaldırıldığı anlamına gelmektedir.³⁵⁴⁶

Romanda işçi sınıfı ise ağır vergiler altında ezilmektedir. İşçilerden alınan bu vergiler devlet hazinesiyle alakası olmayan vergiler sınıfına girmektedir. İşçilerden yılda bir kez alınması gereken vergi israfçı valiler yüzünden yıl içerisinde birçok defa işçilerden talep edilmektedir. Bu ağır vergiler yüzünden işçi sınıfı çoğu zaman işlerini durdurmak zorunda kalmaktadırlar.³⁵⁴⁷

³⁵⁴³ Ordubadi, QQ2, s.369.

³⁵⁴⁴ Marx ve Engels, s. 52.

³⁵⁴⁵ Mehmet Zeki Duman, "Liberalizm ve Sosyalizmde Birey(ciliğ)in Ontolojik Çıkmazı", 2020, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1347524>, (20.06.2021), s. 13-14.

³⁵⁴⁶ Ordubadi, QQ2, s.369.

³⁵⁴⁷ Ordubadi, QQ1, s. 194.

Toplumda özellikle yönetici kesimin yaşam tarzı içerisinde diğər bir sınıf cariyə ve kölelerin olduğu sınıftır. Romanda cariyelik ve kölelik müessesine karşı olan eleştirel yaklaşım roman kahramanları üzerinden ya da onların içinde bulunduğu yaşam koşullarının tasviri yapılarak sunulur.

Romanda bu sınıfa mensup en önemli kahramanlardan biri Dilşad'dır. Əmir İncə'nin cariyesidir ve Fəxrəddin'le birbirlerini sevmektedirler. Cariye olduğu için Fəxrəddin'in ailesinin bu birlikteliğe karşı olacağını düşünmektedir. Cariye olmayı bir talihsizlik olarak görür. Çünkü onun giydiği şık kıyafetler, süslü takılar sarayda emirleri ve sultanları eğlendirmek içindir.³⁵⁴⁸

Sarayda harem içerisinde yaşayan cariyelerin karşılaşmış oldukları kötü muamele yine Dilşad'ın ağzıyla aktarılır. Dilşad, Əmir İncə'nin sevdiği cariyelerin Əmir'in karısı Safiyə Xanım tarafından tahkir edildiğini dile getirir. Cariyelerin sarayda işitmiş olduğu küfürleri dünyanın en edepsiz ve ahlaksız insanının ağzından bile işitmek mümkün değildir. Əmir İncə'nin şerefine nail olmak için cariyelerin türlü yaltaklıklar yapması gerekir. Buna mecburlardır. Sarayda en basit hizmetçinin bile cariyeler üzerinde bir hükmünün olduğunu belirten Dilşad, burada dedikodu yapmayanın, yalancı olmayanın, birbirini satmayanların yaşamasının mümkün olmadığını ifade eder.³⁵⁴⁹

Köle ve cariyelerin kendileriyle ilgili herhangi bir söz hakkı yoktur. Bu cariyeler tıpkı bir eşya gibi hediye alınıp verilir ya da satılabilir. Örneğin Dilşad hediye olarak Əmir İncə tarafından Bağdad halifesine gönderilmiştir.³⁵⁵⁰ Yine romanda başka bir cariyə olan Səbə Xanım da Əbül-Üla'nın eşi Cahan Banu Xanım tarafından herhangi bir ücret talep edilmeden Qətibə'ye hediye olarak verilmiştir.³⁵⁵¹

Konuyla ilgili romanda başka bir örnek Fəxrəddin'in Bağdat'ta köle ticareti ve eğitiminin yapıldığı Fəhhas Müessesinde gördükleridir. Bu müesseseyi gezen Fəxrəddin buraya köle ve cariyə olarak getirilen insanların içinde bulunduğu durumdan dolayı hayrete düşmüştür. Burada girdiği bir hücrede en fazla on yaşındaki kızların çıplak olduğunu öğrenen Fəxrəddin, onların önlerine tuttukları bir parça bezden başka hiçbir şeylerinin olmadığını görür. Kapı açıldığında kimisi kaçmak için yer aramakta, kimisi

³⁵⁴⁸ Ordubadi, QQ1, s. 59.

³⁵⁴⁹ Ordubadi, QQ1, s. 144.

³⁵⁵⁰ Ordubadi, QQ1, s. 181.

³⁵⁵¹ Ordubadi, QQ1, s. 100.

ise birbirinin arkasına saklanmaktadır. Bazısı ise yüzlerine bakılırken gözlerini kapatmaktadır.³⁵⁵²

Görevli müdür, bu köleleri vahşi olarak tanımlamıştır. Fəxrəddin'e halife saraylarında gördüğü güzel cariyelerin ilk önce bu hücrelerde yer aldığını, köle tüccarlarının çeşitli ülkeleri gezerek bu köleleri elde ettiklerini, kimisinin savaş esiri olarak kimisinin ise ailelerinden para ya da vergi karşılığı olarak alındığını anlatır.³⁵⁵³

Toplumun köle ve cariyelere bakışı ise olumludur. Onların yaşamış oldukları sıkıntıların, evlerinden ve yurtlarından ayrı kalmanın vermiş olduğu kederin farkındalardır. Bu yüzden Əmir İncə'ya karşı isyan sırasında Əmir'in sarayına giren halk, bütün köle ve cariyeleri serbest bırakmıştır. Onların evlerine ve ailelerine kavuşmaları için onlara para vererek yola salmışlardır.³⁵⁵⁴

Toplum içerisinde yabancı unsurların yer alması ve onların nüfuzunun artması toplumda rahatsızlığa sebep olmaktadır. Bu duruma Nizami, “*Azərbaycan xalqı qırılıb azaldıqca məmləkətdə ərəb-fars nüfuzu çoxalmaqdadır.*” şeklinde tepki göstermektedir.³⁵⁵⁵

Toplumun bu tepkisini Əmir İncə, Halife'ye yazmış olduğu mektupta da dile getirir. Mektubunda halkı sakinleştirmek için “*ərəb əhalisini ölkədən təmizləyirik*” yalanını ortaya attığını ifade eder.³⁵⁵⁶

Romanda Azərbaycan halkının diğer halklara göre bambaşka hususiyetlere sahip olduğu vurgulanmıştır. Azerbaycanlıların en zor koşullarda bile hiçbir zaman teslim olmayacağı ve boyun eğmeyeceği dile getirilir.³⁵⁵⁷

Örneğin Əbubekr, Qızıl Arslan'a Azərbaycan halkının isyankâr bir halk olduğunu, haksızlığı karşı boyun eğmediklerini, yalancılığı ve yaltaklığı düşman olarak gördüklerini, millî duygularına önem verdiklerini, sevecen ve güler yüzlü bir halk olduğunu ifade eder.³⁵⁵⁸

³⁵⁵² Ordubadi, QQ2, s.61.

³⁵⁵³ Ordubadi, QQ2, s.63-64.

³⁵⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s.294.

³⁵⁵⁵ Ordubadi, QQ1, s.16.

³⁵⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s.107.

³⁵⁵⁷ Ordubadi, QQ1, s.307.

³⁵⁵⁸ Ordubadi, QQ2, s.271.

Toplumun genelinde Azərbaycan'ın bütünlüğü, bağımsızlığı yolunda yapılan savaşlara büyük bir dəstəğin olduğu görülməkdir. Örneğin Atabəy Məhəmməd'in Gence'ye göndərdiği ordusuna qarşı oluşturan Kuzey Azərbaycan ordusunu cephəyə göndərmək üçün çevre şəhirlərdən və köylərdən bir çox insan Gence'ye gəlir. Romanda bu olay şu şəkildə anlatılır:

Uzun yolun hər ntərəfində qızlar və gəlinlərin dəstələri əllərində güllər, çiçəklər və əlvən-əlvən yeməklər müharibəyə gedən qəhrəmanları qarşılayırdı. Onlara cürbəcür tapşırıqlar verirdilər.

*- Sizə yaxşı yol və zəfərlər diləyirik, sizi ancaq zəfərlə döndüyünüz zaman çiçəklərlə qarşılayacaq və öpəcəyik,- deyirdilər.*³⁵⁵⁹

Yönetici kesim; emirlər, atabeylər, sultanlar və halifələrdən oluşmaktadır. Bu yönetici kesimin bir kısmı kendi çıkarını düşünürken bir kısmı ise halkın tarafını tutarak ülkesinin bağımsızlığını savunur.

Əmir İncə, Toğrul, Qütlüq, Qətibə gibi yöneticiler kendi çıkarlarını düşünürler. Bu yöneticiler ülkeye mutluluk getirmeyeceğini bildikleri halde hırslarının ve arzularının peşinde koşmaktadırlar. Onlar için vatanın bağımsızlığından çok taç ve taht sahibi olmak daha önemlidir.

Qızıl Arslan və Əbubəkr gibi yöneticiler için ise devlet daha önemlidir. Ülkenin saadeti, birliğı ve dirliğı kendi şahsi çıkarlarından daha önce gelir. Devlet yönetiminin siyasi hırs ve heveslərə ulaşmak için araç edilmemesi gerektiğini bilirler.

Qızıl Arslan, Kuzey Azərbaycan'ın bazı bölgələrini gezdikten sonra ağabeyi Atabəy Məhəmməd'e eldə etdiğı bilgileri iletmək için bir məktup yazır. Məktubunda yerli yöneticilərin toprak sahiplərinə özgür hərəkət etmə yetkisi verdiğini və bu toprak sahiplərinin köylülərdən istedikləri kadar vergi aldıklarını dile getirir. Valilər müsriftir və göstəriş düşkünüdürlər. Bir valinin mutfak parasını qarşılamaya bütün bir şəhərin vergisinin yetmediğı məktuptan anlaşılmaktadır.³⁵⁶⁰

Yönetici sınıfla ilgili diqqət çəkən başqa bir husus isə onların saray içərisindəki yaşam tərzlərinin romanda ayrıntılı bir şəkildə verilməsidir. Bahsi gəçən bütün bu yöneticilərin saray içərisindəki eğılncə və səfaya olan düşkünlükləri romanda ön plana çıkar.

³⁵⁵⁹ Ordubadi, QQ1, s.312.

³⁵⁶⁰ Ordubadi, QQ1, s.194.

Örneğin Əmir İncə, yaşadığı sarayda musiki eğlenceleri düzenler. Romanda “O, çox diqqətlə, oymaqda olan r qqas ların titr k döşlərinə baxdıqca  lind ki inci t sb hin dan l rini dolu kimi bir-birinin üstünü axıdırdı.”³⁵⁶¹ ifadesiyle onun bu eğlencelere d  k n olduğu anlaşılmaktadır.

Yine romanda nispeten iyi bir yönetici olarak sunulan Qızıl Arslan da düzenlenen bu eğlence meclisi sonrasında Hüsamüddin tarafından gerçekleştirilen bir suikast sonucu hayatını kaybeder.³⁵⁶²

Q tl   n ordusu Rey  hri önlerine geldiğinde Toğrul sarayında şarap için yumuşak yastıklara ba ını dayayarak tıpkı  mir İnc ’ın yaptığı müzik eşliğinde rakkaselerin titrek g beklerini izlemektedir.³⁵⁶³

3.6.2.4.1. Siyasal Düzey

Romanda olayların geçtiği yıllar 11. yy sonu ve 12. yy ortalarını kapsamaktadır. Bu dönem, İldenizlilerin diğer adıyla Azerbaycan Atabeyliği’nin Azerbaycan coğrafyasında hüküm sürdüğü yılları içine alır. Dolayısıyla romandaki siyasi yapıyla dönemin siyasi yapısı arasında bir uyum görülmektedir.

Öncelikle Azerbaycan’da İldenizliler dönemiyle ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. B y k Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar’ın ölümünden sonra yerine dört yaşında olan oğlu Sultan Mahmud geçmiş, onun küçük yaşta olmasını fırsat bilen amcası Melik Sencer sultanlığı ele geçirerek kendini 1119 yılında Selçuklu sultanı ilan etmiştir. Erkek çocuğu olmayan Melik Sencer, yeğeni Sultan Mahmud’u veliaht ilan ederek ona Selçuklu Devleti’nin batı bölümünün yönetimini vermiş, böylelikle Hamedan merkezli İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerini kapsayan Irak Selçuklu Devleti kurulmuştur.³⁵⁶⁴

Irak Selçukluları Sultan Mahmud’dan itibaren Bağdat halifeleri ile hakimiyet mücadelesine girmeye başlamıştır. Bu mücadeleler boyunca Bağdat halifeleri Irak

³⁵⁶¹ Ordubadi, QQ1, s.24.

³⁵⁶² Ordubadi, QQ2, s.302.

³⁵⁶³ Ordubadi, QQ2, s.403.

³⁵⁶⁴ Fatih Güzel, “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah’ın Rolü”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/180133>, (23.06.2021), s. 76-77.

Selçuklularındaki taht ekişmelerinde taraf olarak yer almışlar, bu sayede varlıklılarını sürdürebilmişlerdir.

Irak Seluklularındaki taht çekişmeleri sadece sultanlar ve veliahtlar arasında gerçekleşmemiş, bu mücadelelere emirler ve atabeyler de katılmıştır. şemseddin İldeniz de bu atabeylerden biridir. Muhammed Tapar'ın oğlu I. Tuğrul'un ölmesi sonucunda Sultan Mesud onu Tuğrul'un dul kalan eşi M'mine Hatun ile evlendirmiş ve atabey olarak Azerbaycan'a göndermiştir.³⁵⁶⁵

Bu evlilikten Cihan Pehlivan Muhammed ve Kızıl Arslan Osman adında iki oğlu dünyaya gelen şemseddin İldeniz, zamanla güçlendikten sonra M'mine Hatun'un I. Tuğrul'dan olan oğlu Arslanşah'ı Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirmiş ve kendisini de onun atabeyi ilan etmiştir. Her ne kadar devletin başında sultan olarak Arslanşah bulunsa da devletle ilgili bütün kararları İldeniz'in kendisi almaya başlamış, Arslanşah hep geri planda kalmıştır.³⁵⁶⁶

İldeniz'i atabeyliği sırasında en çok uğraştıranlardan biri romanda da yer alan Rey hkimi Emir İnanç'tır. Emir İnanç'la birçok kez karşı karşıya gelen İldeniz, Emir İnanç'ın veziri Sadeddin'i ikna ederek İnanç'ı yatağında öldürtmüş, böylece Arslanşah'ın ve kendisinin hakimiyetini perçinlemiştir.³⁵⁶⁷

İldeniz'in ölümünden sonra yerine oğlu Cihan Pehlivan Muhammed geçmiş, önce Sultan Arslanşah'ın, Arslanşah'tan sonra da Sultan Tuğrul'un atabeyi olarak görev yapmıştır.³⁵⁶⁸ Atabeyliği süresince merkezi yönetimi güçlendirecek tedbirler almıştır. Babası şemseddin İldeniz döneminde Rey hkimi Emir İnanç'ın kızı İnanç Hatun'la evlenen Cihan Pehlivan'ın bu evlilikten Kutluğ İnanç Mahmud ve Emir Emiran mer adında iki oğlu olmuştur. Bunun dışında diğer evliliklerinden ise Ebubekir ve zbek adında iki oğlu daha vardır.³⁵⁶⁹

Cihan Pehlivan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Kızılarslan geçmiş, bu dönemde ülkede Cihan Pehlivan'ın oğulları, Kızılarslan ve II. Tuğrul arasında

³⁵⁶⁵ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", 2018, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/495821>, (23.06.2021), s. 47

³⁵⁶⁶ Güzel, s. 81.

³⁵⁶⁷ Kayhan, s. 56.

³⁵⁶⁸ Tan, s. 209.

³⁵⁶⁹ Bünyadov, 66.

hakimiyet mücadeleleri baş göstermiştir.³⁵⁷⁰ Kızılarıslan önce Sultan II. Tuğrul'u saf dışı bırakmış ve kendini Irak Selçukluları'nın sultanı ilan etmiştir. Veliaht olarak Cihan Pehlivan'ın oğlu Ebubekir'i tayin etmiş, bu da başta İnanç Hatun olmak üzere İnanç Hatun'un oğulları Kutluk İnanç ve Emiran Ömer'in tepkisine yol açmıştır. Bunun üzerine Irak emirleri Kızılarıslan'a suikast düzenleyerek onu yatağında öldürmüştür, Cihan Pehlivan'ın oğlu Ebubekir kendini atabey olarak ilan etmiş, kardeşleriyle giriştiği mücadeleler sonuncunda Kutluğ İnanç'ı yenmiş fakat Emir Emiran Ömer'e yenilmiş ve Gence'yi ona bırakmak zorunda kalmıştır.

Gencililerin Ömer'i kabul etmeyip öldürmeleri üzerine, tahtın başına tekrar II. Tuğrul geçmiştir. Sultan II Tuğrul, Harzemşahlara yenilerek öldürülmüş ve Irak Selçuklu hanedanlığı son bulmuştur. Atabeyliğin başına kısa bir süre Kutluğ İnanç geçmişse de o da Harezmlerle olan mücadelede hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine İldeniz emirlerini kendi etrafına toplayan Ebubekir, atabeyliğini ilan etmiş, bir dönem devleti ayakta tutmaya çalışsa da Gürcü saldırılarına karşı başarısız olmuş, ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Özbek, Calaleddin Harzemşah'la 1225 yılında giriştiği savaşta Tebriz'i kaybetmiş, Alıncak Kalesi'ne sığınmış ve orada üzüntüsünden ölmüştür. Özbek'in ölümüyle İldeniz hanedanlığı fiilen sona ermiştir.³⁵⁷¹

Romanın Şemseddin İldeniz'in ölümünden sonraki dönemi kapsadığı, bunun da 1171-1172 yıllarından sonraki döneme denk geldiği görülmektedir. Dolayısıyla romanda bu yıllardan sonraki siyasi olayların bir kısmını görmek mümkündür.

Bu siyasi olaylardan ilki Atabəy Məhəmməd'in Marağa ve Təbriz'i, Ağ Səngər Əhməd'in elinden almasıdır. Romanın birinci sayfasında bu olaya yer verilmiş, Şəmsəddin Eldəniz'in yakın zamanda öldüğü, oğlu Cahan Pəhləvan'ın onun yerine geçtiği günden itibaren Azərbaycan halkının hayatının savaşlarla geçtiği dile getirilmiştir.³⁵⁷² Böylece romanda, Eldəniz'in ölümünden sonra Azərbaycan'da siyasi anlamda bir otorite boşluğunun oluştuğu, Atabəy Məhəmməd'in bu boşluğu gidermeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

³⁵⁷⁰ Tan, s. 209.

³⁵⁷¹ Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler, Arran-Azerbaycan- Cibal Topraklarında Hüküm Süren Türk-İslam Hanedanı (1148-1225)", <https://www.academia.edu/41056732/%C4%B0ldenizliler>, (25.03.2021), s. 83.

³⁵⁷² Ordubadi, QQ1, s. 15.

Romanın geneline bakıldığında Irak Selçuklularında ve Azərbaycan'da siyasi anlamda farklı otoriteler göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki sultanlık makamıdır. Irak Selçuklularının sultanı siyasi olarak en üst otorite olmasına rağmen romanda ülke atabeyler tarafından yönetilmektedir. Sultan ve Atabəy'in sarayı Hamedan'dadır. Dolayısıyla ülkenin siyasi yönetiminin merkezi Hamedan'dır.

Atabəy Məhəmməd ülkeyi Hamedan'dan yönetirken kardeşi Qızıl Arslan'ı ise Azərbaycan valisi olarak tayin etmiştir. Tebriz'i merkez olmak üzere Kuzey Azərbaycan, Qızıl Arslan'ın yönetimindedir.

Atabəy Məhəmməd'in oğlu Qütlüğ İnanc ise Rey şəhrinin hakimidir. Atabəy Məhəmməd'in ölümünden sonra bu şəhri kendine merkez alarak amcası Qızıl Arslan'a baş kaldırmıştır.

Romanın diğer önemli karakterlerinden Əmir İnanc Gence hâkimi olarak görülmektedir. Atabeyler adına Gence şəhrinin emirliğini yapan Əmir İnanc, zaman zaman Atabeylere karşı Şirvanşahlarla ve Halife ile iş birliği yoluna gitmeye kalkışır.

Görüldüğü gibi romanda Toğrul, Irak Selçuklularının sultanıdır fakat ülke Atabəy Məhəmməd tarafından yönetilmektedir. Ülkenin başkenti Hamedan'da Toğrul ve Atabəy Məhəmməd bulunmakta ve ülkeyi buradan idare etmektedir. Diğer önemli şehirlerde ise Atabeylere bağlı emirler bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ülkede merkezi otorite oldukça zayıftır.

Bütün bunların dışında romanda siyasi otorite olarak halifelik makamı göze çarpmaktadır. Halifeliğin merkezi Bağdat'tır. Halifeler Müslüman ülkeleri ile ilgili kararları Bağdat'taki saraylarından almaktadırlar. Romanda halifeliğin eskisi gibi etkin bir otoritesinin kalmadığı, yavaş yavaş sembolik bir makama dönüştüğü vurgulanmaktadır.

Örneğin Vezir Toxtamış, Əmir İnanc'la yapmış olduğu konuşmada halifenin bir şəhrin hâkimi kadar nüfuzu olmadığını dile getirmiştir. Üstelik halife Azərbaycanlılar tarafından artık sevilmemeye başlamış, halifelik emir verme değil emir alma makamı haline gelmiştir.³⁵⁷³

Romanda da bu duruma vurgu yapılmış, yeni halife olan Nəsrəddinbillah'ın, cülus günü için gelen Azərbaycan heyetine herkesten çok önem gösterdiği, onların

³⁵⁷³ Ordubadi, QQ1, s. 76,78.

istirahatine diqqat etdiği, XII. asrın ortalarından itibaren Azərbaycan atabeylərinin halifələrin siyasi nüfuzlarını ellerində bulundurduğundan dolayı halifənin buna məcbur kaldığı dile getirilmişdir.³⁵⁷⁴

Nitekim kendini İrak Səlcuklu Sultanı olaraq ilan edən Qızıl Arslan'ın sultanlığını qəbul etməyən halifə və ordusu Qızıl Arslan'a qarşı yapmış olduğu savaşı qayıb və Qızıl Arslan, Azərbaycan ordusuyla Bağdat'a qədər gələrək halifəyi antlaşma yapmaya məcbur edər.

Romanda birdən çox siyasi otoritenin varlığı iktidar müqəddələlərinə səbəbiyyət vermişdir. Əmir İncə'nin Gəncə xalqına olan baskıcı tutumu, Kuzey Azərbaycan'ı Şirvanşahlara daxil etmək istəməsi, Bağdat'taki halifənin istəklərinə görə hərəkət etməsi, Gəncə xalqını Fəxrəddin və Nizami öndərliyində ona qarşı bir isyanə sevk etmiş və bu isyan onun ölümünə səbəp olmuşdur.

Başqa bir iktidar müqəddələsi isə Atabəy'in ölümündən sonra öncə Qızıl Arslan və Toğrul, sonrasındadır isə Qətibə aracılığıyla Atabəy Məhəmməd'in uşaqları və Toğrul arasında gerçəkləşmişdir.

Romandakı siyasi yapıya aiddir digər önəmli unsurlardan bir tanesi də Kuzey və Güney Azərbaycan meselesidir. Rusiya və İran arasında 1828 yılında imzalanan Türkmənçay Antlaşmasıyla Azərbaycan, Aras nehrini sərhəd etmək şərtləri ilə kuzey və güney etmək üzere ikiye ayrılmış kuzey kəsimi Rusiya'nın idarəsinə keçərkən güney kəsimi isə İran'ın hakimiyyətində qalmışdır.

Günümüzde bağımsız olaraq varlığını sürdüren Azərbaycan Cümhuriyyəti aslında Kuzey Azərbaycan'dır. Güney isə hələ İran sərhədləri içərisindədir. Azərbaycan coğrafiyasının bu şəkildə bölünməsi gərək Kuzey'dən gərəkse Güney'dən olsun bir çox Azərbaycanlı üçün millî bir məsələ halinə gəlmişdir. Kuzey və Güney Azərbaycan'ın bir gün birləşərək "Bütöv Azərbaycan"ı oluşturaçağı həyali sadəcə Azərbaycan'da değil bütün bir Türk Dünyasında canlı bir şəkildə yaşamaktadır.

Bu vəziyyət romanda bir çox yerdə ele alınmışdır. Romanın ilk bölümündə Fəxrəddin və İlyas arasında gəçən bir müzakirədə Fəxrəddin Gəncə'də Atabeylərə qarşı bir isyan başlatılması gərəkdiyini dile getirmiş, bu isyan nəticəsində Kuzey Azərbaycan'ın bağımsız olabileceğini ileri atmışdır. Fəxrəddin, "Biz onlara rəhbərlik

³⁵⁷⁴ Ordubadi, QQ2, s. 17.

*etmiş olsak, onlar üsyana tez qoşula bilərlər.*³⁵⁷⁵ diyerek Kuzey'in her zaman Güney'e rehberlik etmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Romanın 1941 yılında yazımının tamamlandığı, 1946 ve 1948 yıllarında yayımlandığı düşünülürse bu dönemde İran'da ortaya çıkan siyasi gelişmelere bir gönderme yapıldığı düşünülebilir.

Çünkü bu dönemde başkenti Tebriz olmak üzere Güney Azerbaycan'ı kapsayan Seyid Cafer Pişevari önderliğinde Azerbaycan Millî Hükümeti kurulmuştur. Pişevari bu hükümetin kurulmasında Sovyetler Birliği'nin ve Sovyet Azerbaycan'ının desteğini almış, öncesinde sıkı sık Bakü'ye gelerek Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Kâtibi Mir Cafer Bağirov'la birçok defa görüşmüştür.³⁵⁷⁶

Dolayısıyla Fəxrəddin'in İlyas'a söylediği bu söz bu açıdan bakıldığında önemli bir anlam taşımaktadır. Romanda Pişevari'nin kurmak istediği sosyalist devletin Kuzey Azerbaycan'ın desteği ve öncülüğünde kurulmaya çalışıldığı vurgusu vardır.

Kuzey ve Güney'in bir bütün olarak hareket etmesi gerektiği romanın yine birçok yerinde dile getirilmiştir. Örneğin Şirvan Hakanı'ndan gelen mektubu yorumlamaya çalışan Fəxrəddin ve İlyas arasında geçen konuşmada Fəxrəddin Kuzey'in bağımsız olması gerektiğini savunmuş İlyas ise sadece Aran'ın yani Kuzey'in bağımsız olmasının Azerbaycan'ın parçalanması demek olduğunu dile getirmiştir. İlyas bu yüzden bu konuda Fəxrəddin'e katılmaz. Fəxrəddin'i destekleyebileceği tek konunun Kuzey ve Güney'in bir olması düşüncesi olduğunu dile getirir.³⁵⁷⁷

Romandaki bu Kuzey ve Güney'in birleşmesi fikri esasında sosyalist bir birliğin temelini işaret etmektedir. Nasıl ki Azerbaycan Komünist Partisi tarafından Pişevari'nin Tebriz'de sosyalist bir hükümet kurulmasına ön ayak olunmuşsa romanda da buna benzer bir siyasi yapılanmanın var olabileceği Nizami tarafından dile getirilmiştir.

Romanda Nizami, binlerce yıldır parçalanmış olarak dünyaya yayılmış olan insan kardeşliğinin birliğini henüz teşkil edemeyeceklerini ancak bu birliğin ilk adımlarının öncelikle Kuzey ve Güney'in birleşmesiyle sağlanabileceğini ifade eder.³⁵⁷⁸

³⁵⁷⁵ Ordubadi, QQ1, s. 21.

³⁵⁷⁶ Sadık Sarısan, "Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/572991>, (25.12.2021), s. 166.

³⁵⁷⁷ Ordubadi, QQ1, s. 55.

³⁵⁷⁸ Ordubadi, QQ1, s. 90.

Bu sosyalizm vurgusu romanın birçok yerinde ön plana çıkartılmıştır. Romanın anlatıldığı zaman dilimi açısından bakıldığında o dönemde sosyalizm ve komünizm gibi kavramların henüz ortaya atılmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu tarz siyasi mesajlar romanda olayların geçtiği zaman diliminin koşulları ele alınarak okuyucuya verilmek istenmiştir.

Örneğin Nizami, Əxi Fərrux Zəncani'nin insanların kardeşliğine dayanan bir tarikatının olduğundan bahseder. Bu tarikat dinî bir tarikat değildir. Bu sebeple Kuzey ve Güney Azərbaycan'ın birleşmesi bu tarikat üzerinden gerçekleşmelidir.³⁵⁷⁹

Sosyalist bir yaşam tarzını benimseyen Püseran köyü halkı da bu tarikata bağlıdır. Canpolad, Atabəy Məhəmməd'e köy halkının dininin sadece ahlaktan ibaret olduğunu, bu ahlakın da esaslarının Əxi Fərrux'un göstermiş olduğu kardeşlik yoluyla teşkil edildiğini dile getirir.³⁵⁸⁰

Sosyalist devlet yönetiminin en önemli uygulamalarından biri olan laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olması, romanda ele alınmış, Qızıl Arslan'ın ağabeyi Atabəy Məhəmməd'e ülke yönetimindeki sorunlarla ilgili yazdığı mektupta Azərbaycan coğrafyasında hükümet işlerinin aksaklıklara uğramasının ve kendi yolunda ilerlememesinin asıl sebeplerinden birinin din adamlarının etkin rol oynaması olarak anlatılmıştır.³⁵⁸¹

Romanda sosyalist ideolojinin bir sonucu olarak "Turan"³⁵⁸² kavramı da dile getirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde 1930'lu yıllardan sonra Türkçülük anlayışı ve bu anlayışa mensup aydınlara olan baskı artmaya başlamış, özellikle romantik denilen Türkçü yazarlar komünist parti programına uygun olarak eleştirilmiş, mürteci olarak suçlanmışlardır. Mustafa Kuliyeu gibi yazarlar, Pantürkizme karşı kesin ve amansız bir

³⁵⁷⁹ Ordubadi, QQ1, s. 91.

³⁵⁸⁰ Ordubadi, QQ1, s. 334.

³⁵⁸¹ Ordubadi, QQ1, s.197.

³⁵⁸² Turan kelimesi coğrafi olarak İranlıların İran'ın kuzeydoğusundaki ülkelere verdikleri bir isim olarak görülmektedir. Zamanla Turan tabiri Türkistan için kullanılmaya başlanmıştır. Turancılık kavramı ise 1839'larda Ural-Altay ve Fin-Macar halklarının birliğini savunan ideolojik bir terim olarak Macaristan'da ortaya atılmış, bu terim Türkçülük ve Pantürkizm anlayışıyla birlikte ele alınarak hem Osmanlı aydınları hem de Rusya'daki Türk aydınlar tarafından benimsenmiştir. Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin kurulması burada yaşayan Turancı aydınları zor durumda bırakmış, bu aydınlar büyük baskılara maruz kalmış birçoğu Türkiye'ye ya da yurtdışına kaçmış, kaçamayanlar ise öldürülmüştür. Ömer Özcan, "Türk Yurdu'nda Turancılık ve Türk Dünyası", **Türk Yurdu dergisi**, Cilt 31, Sayı 282, Şubat 2011, s. 22.

mücadele verilmesini, milliyetçiliğe Marksist-Leninist cepheden darbeler indirip köklerinin kazınmasını dile getiren eleştirilerde bulunmuştur.³⁵⁸³

Romanda da bu anlayışın yansıması görülmektedir. Bağdat'ta halife için düzenlenen çövkən oyununa katılan Fəxrəddin, Turanlıların oyuna katıldığını görerek “*Mən xəlifənin qızı Aliyeyi Ülya xanıma göstərəcəyəm ki, dünyada Turan sözü yalandır. Türk xalqının naminə bir məmləkət varsa, o da Azərbaycandır.*”³⁵⁸⁴ Şeklinde düşünür.

Buna benzer ifadeyi Fəxrəddin'in oyunu kazanması sonucu Atabəy Məhəmməd de “*Dünyada Turan yoxdur, ancaq bir Azərbaycan vardır*”³⁵⁸⁵ şeklinde dile getirir. Fəxrəddin'in ve Atabəy'in böyle bir ifade kullanması bu Marksist-Leninist bakış açısından kaynaklıdır. Burada okuyucuya siyasi bir mesaj verilmek istenmiştir. Orta Asya Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğünün aynı olmadığı, Türklük kavramından çok Azerbaycanlılık kavramının daha önemli olduğu, böylelikle Turan anlayışının herhangi bir dayanağının olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

Başka bir siyasi olay ise Bəhram Şah ve Atabəy Məhəmməd arasında gerçekleşen savaştır. Romanda Əmir İncə, veziri Toxtamış arasında Bəhram Şah ve Atabəy arasındaki savaşla ilgili bir konuşma geçer. Əmir İncə, Atabəy Məhəmməd'in savaşı kaybedeceğini düşünerek buna göre bir siyasi pozisyon almaya çalışır. Şirvanşahlara vergi vermek ve onlara bağlı olduğunu göstermek istemektedir. Toxtamış ise Bəhram Şah'ın savaşı kaybetmek üzere olduğunu, Atabəy'in kazanması halinde yakında Gence'ye gelip Əmir İncə'ı görevden alacağını belirtir.³⁵⁸⁶

Nitekim savaş Atabəy Məhəmməd'in lehine sonuçlanmış, Kirman memleketinin bir kısmı Atabəylere ilhak olmuş ve Toğrul'un saltanatı sağlamlaştırılmıştır.³⁵⁸⁷

Gence halkının Əmir İncə'a karşı isyan başlatması ise yine romanda geçen önemli siyasi olaylardan bir tanesidir. Bu isyan sonucunda Əmir öldürülür. Bunun üzerine Atabəy Məhəmməd, Kuzey Azerbaycan'a bir sefer düzenlenmesine karar verir. Öncelikle komutanlarından Hüsəməddin'in önderliğinde bir ordu gönderilir fakat bu ordu savaşı kaybeder. Sonrasında Atabəy'in kendisi ordusuyla Gence'ye doğru harekate

³⁵⁸³ Aybeniz Aliyeva Kengerli, **Azerbaycan'da Romantik Türkçülük**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 46-47.

³⁵⁸⁴ Ordubadi, QQ2, s. 72.

³⁵⁸⁵ Ordubadi, QQ2, s. 75.

³⁵⁸⁶ Ordubadi, QQ1, s. 75.

³⁵⁸⁷ Ordubadi, QQ1, s. 148.

başlar ancak Püseran köyünde Güzəl'le evlenmesi bu seferi tamamlamasına mâni olmuştur.

Romanın ikinci cildinde XI. yy'ın ikinci yarısındaki Azerbaycan, Irak ve İran coğrafyasındaki siyasi gelişmelerle ilgili kısa bir bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre Azerbaycan atabeyleri, Halife bayrağı altında hüküm süren hükümdarlar içerisinde en kuvvetlileridir. Onların en yakın rakibi ise Harzemşahlardır. Atabeylerin Azerbaycan, Rey ve Irak hakimiyeti, onların Bağdat'ta olan nüfuzlarını artırmaktadır. Bu nedenle Atabeyler başkenti Tebriz yerine Hamedan olarak belirlemişlerdir. Hamedan'ın Bağdat'a giden yolda önemli bir anahtar olması Orta Asya ve Harezmi hükümdarlarının buraya olan ilgisini artırmış, bu bölgeyi almak için birçok defa Azerbaycanlılara saldırılarda bulunmuş fakat herhangi bir netice elde edememişlerdir.

Selçuklu şehzadelerinin yabancıların elinde oyuncak olması Azerbaycan'da yabancı casusların artmasına ve Azerbaycan saraylarını birçoğunun bu casusların eline geçmesine sebebiyet vermiştir. Bu casuslar idari işleri etkilemiş, yerli medeniyetin çürümesine, dilin ve edebiyatın yabancı nüfuzuna geçmesine çalışmışlardır. Atabey memleketleri bu durumda iken bir yandan da Irak'ta bağımsızlık fikirleri canlanmaya başlamıştır. Qızıl Arslan ve Atabey Məhəmməd'in güçlü yönetimi bu bağımsızlık fikirlerini engellediği için Toğrul'un tahta çıkarılması fikri öne atılmıştır. Bu nedenle Toğrul, Iraklılarla hareket etmeye çalışmış bu yüzden Gence'den kaçıp Harezmlere sığınmıştır.³⁵⁸⁸

Atabey Məhəmməd'in öldürülmesi sonucu Bağdat Halifesi, Toğrul'a hediyeler göndererek onun sultanlığını tanımış olur. Toğrul'un hükümdar olması Qızıl Arslan tarafından hoş karşılanmamıştır. Toğrul'un yabancıların talepleri doğrultusunda harekete ettiğini bilen Qızıl Arslan Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın merkezle olan alakasını kesmiş; bunun sonucunda Azerbaycanlılar Tebriz'i başkent, Qızıl Arslan'ı ise bir hükümdar olarak görmeye başlamışlardır. Toğrul, Qızıl Arslan'la anlaşmak yerine Azerbaycan'daki nüfuzlu kişilerle anlaşma yoluna gitse de bundan bir sonuç edememiştir.³⁵⁸⁹

³⁵⁸⁸ Ordubadi, QQ2, ss. 95-97.

³⁵⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 110.

Qızıl Arslan ise Toğrul'un bu faaliyetlerine karşılık Nizami'den Hamedan'a girmek için Kuzey Azərbaycanlıların desteğini istemiştir. Bu isteğine karşılık bulan Qızıl Arslan, Kuzey Azərbaycan ordusunun katılımıyla Hamedan'a doğru girmiş, yabancılar adına faaliyet gösteren idarecileri hapse attırmıştır. Arap ve Farslardan oluşan yabancı bürokratları sürgüne göndermiş yerlerine Azərbaycanlıları atamıştır. İdari konularda birçok ıslahatlar gerçekleştirmiştir.³⁵⁹⁰

Qızıl Arslan'ın başına buyruk bir şekilde hareket etmesinden rahatsız olan Halife Nəsirəddinbillah, Qızıl Arslan'ın hainlikle suçladığı kişilere sahip çıkmış, onları Qızıl Arslan'a teslim etmemiştir. Bunun üzerine Qızıl Arslan Ordusuyla Bağdat'a girerek halifeyi antlaşma yapmaya zorlamış, bu hainleri dar ağacında idam ettirmiştir.³⁵⁹¹

Romanda bu olayın bu şekilde yansıtılması hilafet kurumunun o dönem içerisinde artık büyük ölçüde etkisini yitirdiğini, halifelerin güçlü siyasi kişilikler olmaktan çok, siyaseten güçlü kişilerin arkasına saklanan yöneticiler olduğunu göstermektedir.

Toğrul'un Qızıl Arslan'ın emirlerini dinlemeyerek etrafına yabancı casusları toplaması, Qətibə ile yeniden alakadar olması bütün Azərbaycanlıları Qızıl Arslan etrafında birleştirmiştir. Qızıl Arslan'ın Atabəy Məhəmməd'in oğlu Əbubəkiri veliaht olarak tayin etmesi ve Əbubekir'in Azərbaycan ziyareti ise Toğrul ve Qətibə'de büyük bir tedirginlik yaratmıştır. Qətibə kendi oğlunu veliaht yapmak için Bağdat halifesiyle sık sık görüşmeye başlamıştır.³⁵⁹²

Toğrul ve Qətibə'nin Bağdat'taki halifeyle anlaşarak Qızıl Arslan'a karşı hareket etmesi üzerine Qızıl Arslan Kuzey Azərbaycanlıların da desteğini alarak Toğrul'a ve halifeye karşı bir sefer düzenlemiştir. Halife, Harzemşahlar ve Qutluğ İnanc'ın ordusunu bertaraf eden Qızıl Arslan Hamedan'a girmiş, Toğrul ise Savə şəhrine kaçmıştır.³⁵⁹³

³⁵⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 175.

³⁵⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 191.

³⁵⁹² Ordubadi, QQ2, s. 214.

³⁵⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 239.

Toğrul'u Hamedan'a getirtən Qızıl Arslan onu Kehran Kalesi'ne hapsedtirmiş kendisini İrak Selçuklularının sultanı ilan etmiş, yeğeni Əbubekir'i isə veliaht olaraq təyin etmişdir.³⁵⁹⁴

Qızıl Arslan'ın Hüsameddin tərəfindən öldürülməsindən sonra ölkədə siyasi anlamda tam bir kargaşa baş göstərmişdir. Azərbaycan Atabeylərinə aid olan topraklar Harzemşahlar, İraklılar və İranlılar tərəfindən işğal edilməyə başlanmış, Atabəy Məhəmməd'in Qətibə'dən olma oğlu Qütlüq isə Əbubekir idarətindəki Tebriz'e doğru hərəkətə keçmişdir. Bunun üzərinə Əbubekir, Nizami'ye bir məktub göndərərək Fəxrəddin və Kuzey Azərbaycanlılardan yardım istəmişdir.³⁵⁹⁵

Əbubekir'in bu yardım tələbini qəbul edən Kuzey Azərbaycanlılar, Tebriz'e doğru hərəkətə keçmiş, Qəzvin yaxınlığında Qütlüq'un ordusunu yenilgiyə uğratmışlardır.³⁵⁹⁶

Bu esnada bir başqa önəmli siyasi olay Selahəttin Eyyubi'nin ölmesidir. Onun ölümündən sonra bir çox atabey bağımsızlıq ilan etmişdir. Musul Atabeyi'nin oğlu Arslan Şah Halife'ylə anlaşaraq Toğrul'un hökumdarlığındakı Hamedan'ı və Azərbaycan'ı hədəf almaya başlamışdır. Bu vəziyyət üzərinə Fəxrəddin, Toğrul'un təkrar paytaxta dönməsini sağlamışdır.³⁵⁹⁷

Bir müddət sonra Toğrul, Əbubekir'in veliahtlığını və Azərbaycan hökumdarlığını tanınamamışdır. Bunun üzərinə Gence'ye gidiq xalq arasında kəndinə tərəftar toplanmaya çalışmış lakin xalq yenə Nizami və Fəxrəddin sayəsində Əbubekir'i tərcih etmişdir.³⁵⁹⁸

Bu vəziyyəti qəbul edə bilməyən Toğrul'un Tebriz üzərinə basqı kurması, buradakı Azərbaycanlıları cəzalandırması, şəhərdən kovup yerlərinə İraklıları və İranlıları gətirməsi Əbubekir'i hərəkətə keçirmiş, Kuzey Azərbaycanlılardan oluştan ordusuyla Tebriz'e doğru səfərə çıkmışdır. Culfa önündə Toğrul'un ordusunu bozguna uğratan Əbubekir, Tebriz'i ələ keçirmişdir.³⁵⁹⁹

³⁵⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 259.

³⁵⁹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 335.

³⁵⁹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³⁵⁹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 354.

³⁵⁹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 387.

³⁵⁹⁹ Ordubadi, QQ2, s. 401.

Burada önemli olan husus Kuzey Azərbaycan'ın Güney'i baskı ve zulümden kurtarmasıdır. Nitekim romanda “*Təbriz xalqı azad nəfəs alır və Şimaldan gələn qardaşları ilə öpüşür salamlayırdı.*” ifadesinin kullanılmasının sebebi de bu yüzdendir.

Toğrul'un bu savaşı kaybetmesinden sonra Rey ve Irak'ta ona karşı muharebeler başlamış, Qütlüğ, Harezm ordusunun desteğiyle Irak'a saldırıya geçmiştir. Harezm ordusunun Toğrul'dan sonraki durağının Azərbaycan olduğunu bilen Fəxrəddin, bunu önlemek için Toğrul'a yardım etmek istemiş olsa da Toğrul bu yardımı geri çevirmiştir. Qütlüğ, ordusuyla Hamedan'a girmiş ve Selçukluların son hükümdarı Toğrul'u öldürmüştür. Qütlüğ, sonrasında birçok defa Azərbaycan'a saldırmış olsa da belli bir başarı elde edememiş ve Sultan Tekiş'in gözünden düşmüştür.³⁶⁰⁰

Romanın ikinci cildinin son bölümü 1140-1225 yılları arasındaki siyasi olaylara değinmektedir. Əbubekir, karısı Təliə'nin öldürülmesinden sonra kendini içkiye vermiş, ülke işlerini vezirlerine bırakmıştır. Azərbaycan'a karşı Marağa hâkimi Qara Sunqar ile Ərdebil hâkimi Müzəffərəddin ittifak yapmış, saldırıya geçmişlerdir. Hamedan hâkimi Aydoğmuş'tan yardım alan Əbubekir, Qara Sunqar'ı Meraga altında sıkıştırmış fakat Azərbaycan'ın eski sınırlarına kavuşmasını sağlayamamıştır.³⁶⁰¹

Əbubekir'in ölümünden sonra yerine kardeşi Özbək geçmiş ancak Azərbaycan'daki karışıklıklar bitmemiştir. Cəlaləddin Xarəzmşah'ın doğu sınırlarında Moğol baskısından dolayı yönünü Azərbaycan'a çevirmesi Özbək'i onunla savaşmaya mecbur etmiş, savaş sonucunda Özbək esir düşmüştür. Böylelikle Atabeyler hanedanlığı son bulmuştur.³⁶⁰²

3.6.2.4.2. Kültürel Düzey

Roman 12. ve 13. yy. arasındaki tarihî olayları kapsadığı için romanda bu döneme ait birçok kültürel unsura yer verilmiştir.

Doğu edebiyatlarında gül ve bülbül arasında bir aşk ilişkisinin olduğu kabul edilmektedir. Bunun sebebi bülbülün gülün açtığı günlerde daha canlı ötmesinden ileri gelir. Bülbül âşığa, gül ise kendisine âşık olunan maşuka benzetilir. Gül ve bülbül arasındaki bu mecazi aşk birçok şairin şiirine kaynaklık etmiştir. Eski İran ve Türk

³⁶⁰⁰ Ordubadi, QQ2, s. 405.

³⁶⁰¹ Ordubadi, QQ2, s. 412.

³⁶⁰² Ordubadi, QQ2, s. 413.

edebiyatı şairlerinin divanlarında gül ve bülbül³⁶⁰³ konulu mazmunları sıkça yer verilmiştir.³⁶⁰⁴

Romanda edebiyatta sıkça kullanılan bu mazmuna da yer verilmiştir. İlyas (Nizami), baharın gelişini ve getirdiği güzellikleri hissetmek, kendiyle baş başa kalabilmek, diğer şairlerle görüşebilmek için Gence Çayı'nın kenarındaki bahçelere gider. Burada bir söğüt ağacının kütüğünün üzerinde dinlenirken bülbülün sesini duyar. Bu seste mutluluktan çok garip bir heyecan olduğunu düşünür. Bülbülün gezdiği gül dallarının birbirine karıştığını gören İlyas, gülün dallarını birbirinden ayırır. Devamında anlatıcı *“İndi bülbül yaralı gülün ətrafında dolaşib ağlarkən, şair də kənarda durub tamaşa edir...”* sözüyle bülbül ve gül arasındaki ilişkiye atıfta bulunmuştur.³⁶⁰⁵

Klasik Türk şiirinin bilinen en önemli sorunlarından bir tanesi şiir dilinin “Türkçe” olup olmayacağı mevzudur. Türklerin kitleler halinde İslamiyet’e geçmesiyle birlikte Türk şiiri Fars dilinden ve dolayısıyla da Fars edebiyatından etkilenmeye başlamış. Şiir dili zamanla Farsça olmaya başlamıştır. Fars dili dışında şiir yazılamayacağı, Türkçenin şiir dili olmadığı görüşü şairler tarafından benimsenmiş, birçok Türk kökenli şair Farsça eserler vermiştir.

Nizamî Gencevî de bu şairlerden biridir. Eserlerini Farsça olarak yazan Nizamî'nin bilinen herhangi bir Türkçe eseri olmadığı gibi Türkçe yazılmış bir şiiri de şu an için yoktur fakat romanda bunun tam tersi bir durum söz konusudur.

Romanda Nizami, Türkçe şiirler yazar. Şiirin Türkçe yazılmasının gerektiğini savunur. Hatta romanda onun Türkçe yazmış olduğu bir şiir örneği dahi bulunmaktadır. *“Bahar”* adlı şiiri Türkçedir. Bu şiiri Türkçe yazdığı için yaşlı bir şair olan Əbül-Üla *“Hər bir xalqın ruhunun ifadəsini ancaq öz dilində vermək olar.”* diyerek, onu tebrik eder. Nizami, *“Öz dilində şəri olmayan bir xalqın nəyi ola bilər?”* diyerek bir milletin

³⁶⁰³ Bülbül gülün etrafında döner fakat gül bülbüle yüz vermez. Buna dayanamayan bülbül gülün gövdesine konar ve gülün dikenleri bülbülün göğsüne batar. Bülbülün göğsünden akan kan, gülün rengini kırmızı yapmıştır. Bülbülün ötüşünün baharın habercisi olduğunu belirten Çukurlu, Kadı Burhâneddin'in, bülbülün ötmeye başlamasının baharın geldiğinin ve güllerin açtığının habercisi olduğunu söylediğini ifade eder. Talip Çukurlu, “Klasik Osmanlı Şiirinde Gülün Bülbül ve Diğer Hayvanlarla İlişkisi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/659372>, (18.10.2021), s. 358.

³⁶⁰⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul>, (12.08.2021)

³⁶⁰⁵ Ordubadi, QQ1, s. 32.

dilini ve medeniyetini yaratanın o milletin edebiyatı olduğunu vurgular. Ona göre şair, kendi halkının dilini koruyan bir askerdir.³⁶⁰⁶

Romanda Nizami'nin Farsça şiir yazmasının sebebi yine kendisi tarafından açıklanmıştır. Şirvan Hakani'nın ondan Leyla ve Mecnun hikâyesini Farsça yazmasını istemesi üzerine Nizami, Hakan ve sarayın Türkçe bilmediğini ve Fars okuyucuların kendisine dek Fars dilinde böyle bir destan okumadıklarını sebep göstererek eseri Farsça yazmayı kabul etmiştir.³⁶⁰⁷

Romanda dönemin bakış açısını yansıtan başka bir kültürel özellik de saray yöneticilerinin cariye, eş ve kızlarının gezdikleri ormanlık alanların belli günlerde halka yasak olması ve o günlerde o yerin “korunak” olarak adlandırılmasıdır. Ormanlık alanların korunak olarak ilan edildiği gün, saray dışındaki halk o ormanlık alana gidemez. Gidenler cezalandırılır.

İlyas (Nizami), Rəna ile buluşmak için gittiği ağaçlık alanın o gün korunak olduğunu unuttur. Qətibe ve Əmir İncə'nin cariyelerinin geldiğini görür fakat saklanamaz, askerler tarafından yakalanıp Qətibə'nin huzuruna getirilir. Anlatıcı, bu olay esnasında korunak kavramının ne olduğunu açıklamıştır.³⁶⁰⁸

Qətibə ile İlyas'ın bu ormanlık alanda karşılaşması ve aralarında geçen sohbetten kadın erkek arasındaki ilişkilerin, kadınların erkeklere karşı olan genel tavrının İslami bir çerçevede olduğu anlaşılmaktadır.

İslam anlayışındaki toplumlarda kadınlar bazı hadislerle dayanarak yüzlerini eşleri dışındaki erkeklere göstermezler. Bu anlayış günümüze kadar hem İslami bir kural hem de bir gelenek haline gelmiştir. Nitekim Qətibə de İlyas'la ilk karşılaşmalarında önce yüzünü göstermez fakat İlyas'a olan aşkından dolayı ona bir ödül veriyormuş gibi ilk defa yabancı birisine yüzünü gösterdiğini söyleyerek yüzünü İlyas'a gösterir. İlyas ise bunun normal bir şey olduğunu ama Əmir İncə'nin açık gezen kadınlara karşı tahammülünün olmadığını dile getirir. Qətibə için kadınların örtülü gezmesi şariat içinde yer almaktadır.³⁶⁰⁹

³⁶⁰⁶ Ordubadi, QQ1, s. 35.

³⁶⁰⁷ Ordubadi, QQ1, s. 216.

³⁶⁰⁸ Ordubadi, QQ1, s. 41.

³⁶⁰⁹ Ordubadi, QQ1, s. 45.

Romanda geçen bu ifadelerden anlaşıldığına göre dönemin kültürel özelliklerinden biri de kadınların genelinin örtülü olduğu, örtülü olmayan kadınların toplum içerisinde kabul grmediğidir.

Dönemin müzik aletlerine de romanda yer verilmiştir. Anlatıcı, Mhsti Xanım'ın Gence'ye dönüşünde onu karşılamaya çıkan ğrencilerinin bir kısmının elinde ud, kamança, tef gibi müzik aletlerinin olduğunu dile getirmiştir.³⁶¹⁰

Türklerde yaşça büyük kişilerin eline öpmek bir saygı ifadesidir. Büyükler de karşılık olarak kklerin alnını ya da yanaklarını öper. Qtib'nin Mhsti Xanım'a saygı göstergesi olarak onun elini öpmesi ve Mhsti Xanım'ın da onun alnını öperek karşılık vermesi bu geleneğe ait olan bir davranıştır.³⁶¹¹

Halifenin fermanını dinlemek için camiye toplanan halktan fermana biat etmeleri istendiğinde genç İlyas (Nizami) buna itiraz eder ve fermanın Toğrul ve Ataby'e biat etmeye icazet vermediğini dile getirerek Vezir Toxtamış'la tartışmaya başlar. Vezir onun bu çıkışının doğru olmadığını, kendisinin henüz yaşça küçük olduğunu, mecliste kendisinden daha yaşlı ve deneyimli kişiler varken onun bu şekilde gevezelik yapmasının saygısızlık olduğunu ifade eder.³⁶¹²

Toxtamış'ın bu ifadelerinden dönemin şartları içinde bir mecliste ya da toplantıda yaşça büyük kişiler varken küçük yaştaki kişilerin onlardan önce fikir belirtmesinin hoş karşılanmadığı, bu durumun büyüklere saygısızlık olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır.

Ramazan ayı bütün Müslümanlar tarafından kutsal bir ay olarak kabul edilir. Bu ayda Müslümanlar oruç ibadetini yerine getirirler, zararlı alışkanlıkları varsa bunlardan uzak durmaya çalışırlar. Günah işlememeye daha çok gayret gösterirler. Kuran'da adı geçen ve değerine vurgu yapılan tek ay bu aydır. Bakara suresinde Kuran'ın bu ayda indirildiği belirtilmektedir.³⁶¹³

mir İnanç Fxrddin'e Dilşad ve Fxrddin'in evliliklerinin Ramazan ayından sonra gerçekleşeceği sözünü vermiştir.³⁶¹⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Ramazan

³⁶¹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 138.

³⁶¹¹ Ordubadi, QQ1, s. 146.

³⁶¹² Ordubadi, QQ1, s. 151.

³⁶¹³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazan> (12.07.2021)

³⁶¹⁴ Ordubadi, QQ1, s. 204.

ayında evlenmek dinen herhangi bir engel olmamasına rağmen toplum içerisinde kabul görmemektedir.

İslam dininde ibadetlerin büyük bir çoğunluğunun zamanları ve süreleri ayın hareketlerine göre belirlenmiştir. Buna oruç tutma ibadeti de dahildir.³⁶¹⁵ Romanda da ramazan ayının bitişinin yine bu ay hareketlerine göre esas alındığı görülmektedir. Üç şahit ramazan ayının otuzunda Şevval ayını gördüklerini Gence hatibine bildirmişlerdir.³⁶¹⁶

İslam hukukunda nikah akdi için şahitlerin olması gerekmektedir. Nikahın din adamlarının huzurunda dini bir merasim şeklinde kısılması şartı bulunmaz. Ancak Müslüman toplumlarda nikah akdi, aile büyükleriyle, imam, müftü, kadı gibi toplumun saygı duyduğu kişilerle yapılması bir gelenek halini almıştır.³⁶¹⁷ Atabəy Məhəmməd ve Qətibə'nin nikah işlemleri de bu gelenek esasında yapılmıştır. Gence kadısı ve Gence hatibinin katılımıyla nişan töreni gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda Qətibə nişan yüzüğünü parmağına takmıştır.³⁶¹⁸

Atabəy'le Qətibə'nin evliliği bir şenlik şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu şenliğe katılmak için her yerden temsilciler gelmiştir. Farklı ülkelerden gelen temsilcilerin hepsi kendileri için belirlenen yerlerde oturmuşlardır. Atabəy'in kardeşi Qızıl Arslan için Atabəy'in sağ tarafı ayrılmıştır.³⁶¹⁹ Romandaki bu durum ülke yöneticilerinin evlenme merasimlerindeki uyguladıkları kuralları göstermesi bakımından önemlidir.

Düğün ziyafetine katılamayan Qızıl Arslan'ın Atabəy'e yazmış olduğu mektupta bu düğün haberinin halk tarafından bayram sevinci gibi karşılandığı, şehir ve köylerde türküler söylendiğini, pazar ve çarşıların süslendiğini, Tebriz halkının yedi gün yedi gece kutlama yaptığını, bütün camilerde yoksullara ihsanlar dağıtıldığını anlatmıştır.³⁶²⁰

Buradan hareketle ülkede yöneticilerin evlenmesi durumunda uygulanan bu tarz geleneklerin var olduğu ortaya çıkmaktadır.

Romana göre yönetici sınıfının yeni doğan çocuklarına bir ay sonra ad verildiği görülür. Bu ad verme olayı şehrin kadısı ve şehrin ileri gelenlerinin katıldığı bir

³⁶¹⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazan> (12.07.2021)

³⁶¹⁶ Ordubadi, QQ1, s. 207.

³⁶¹⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nikah> (12.07.2021)

³⁶¹⁸ Ordubadi, QQ1, s. 253.

³⁶¹⁹ Ordubadi, QQ1, s. 255.

³⁶²⁰ Ordubadi, QQ1, s. 257.

merasimle gerçekleşmiştir. Normalde ocuğun lalanın kucağında merasim salonuna getirilmesi gerekirken ocuk Səba Xanım'ın kucağında getirilmiştir. Səba Xanım, ocuğu Hamedan kadısının kucağına vermiş; kadı, elini çocuğun alnına koyup dua okuduktan sonra çocuğu Atabəy'in kucağına vererek çocuğa ad verme yetkisinin anne ve babasında olduğunu söylemiştir. Atabəy, ocuğu “Qütlüg”, Qətibə ise kendi neslinin adı olan “İnanc” adını vermiştir. Sonrasında kadı, tekrar dua okumuş, Atabəy, ocuğu Saba Hanım'a teslim ederek ona da beş yüz altın hediye vermiştir.³⁶²¹

Görüldüğü gibi saray sınıfının doğan çocukları için uyguladığı belli bir gelenek vardır. Romanda bu geleneğin saray dışındaki halk tarafından uygulanıp uygulanmadığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Ad verme merasimiyle ilgili dikkat çeken başka bir husus, Atabəy'in çocuğa ad verirken onu öpmemesidir. Qətibə Saba Hanım'dan Atabəy'in çocuğu öpmediğini öğrenince bu duruma tepki göstermiş, Atabəy Məhəmməd'e “Uşağın dodaqlarından öpərək, “vəliəhdimi alə deyə Səba xanıma qaytarmalı idin.”³⁶²² diyerek sitemde bulunmuştur.

Buradan da anlaşıldığı üzere atabeylerde hangi çocuğun veliaht olacağı atabeyin ya da sultanın çocuğun dudağından öpmesiyle ile belli olmaktadır. Çocuğun dudağından öpülmüşse o ocuk veliaht olarak kabul edilir. Nitekim Qütlüg'ün dudağından öpmeyen Atabəy, Gözəl'den olan oğlu Əbubəkir'in dudağından öperek onu veliaht tayin etmiştir.³⁶²³

Abdülkadir İnan 14. yüzyıl bilginlerinden Ebu Hayyan'ın Türklerin “Sencer başı için..., Sencer canı için...” şeklinde ant içtiklerini dile getirdiğini aktarır.³⁶²⁴ Buna benzer yemin ritüellerini romanın birçok yerinde görmek mümkündür.

Örneğin Qətibə Hüsəməddin'e yemin ederken “Oğlum Qütlüğn canına and içirəm.”³⁶²⁵ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Atabəy Məhəmməd Gözəl'le evlenirken nikah merasimi sırasında birbirlerinin canına ant içerek nikah akdi gerçekleştirirler.³⁶²⁶

³⁶²¹ Ordubadi, QQ1, s. 271.

³⁶²² Ordubadi, QQ1, s. 273.

³⁶²³ Ordubadi, QQ1, s. 343.

³⁶²⁴ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda «Ant»”, <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/2278/2005>, (12.07.2021), s.281.

³⁶²⁵ Ordubadi, QQ1, s. 306.

³⁶²⁶ Ordubadi, QQ1, s. 340.

Buna benzer ifadeleri günümüz Azerbaycan ve Türkiye coğrafyasında da görmek mümkündür.

Dede Korkut hikâyelerine bakıldığında 11. yüzyılda Türklerde yemin ve ant içmenin farklı şekillerde yapıldığı göze çarpmaktadır. Bunlardan bir tanesi sadakat yeminidir. Dış Oğuz beyi Aruz, verdiği karara katılan diğer Dış Oğuz beylerinin yemin etmelerini ister. Bunun üzerine beyler Kuran’a el basıp ant içerler.³⁶²⁷ Türklerde Dede Korkut örneğinde olduğu gibi değişik nesneler üzerine ant içildiği görülmektedir. Genel olarak bu nesne ya kutsaldır ya da toplumda sonradan unutulmuş olsa bile tarihî bir derinlik içerisinde kutsallığa sahiptir. Örneğin Kırğızların “Kurmanbek Destanı”nda Kurmanbek ve Akhan Kuran’a ekmek yiyerek ant içmişlerdir. Semetey destanında ise Semetey, Sarı Amca’sına söz verirken “Manas’ın ruhu beni çarpsın” der. İslamiyet öncesinden kalma bu ruh kültü hala canlılığını korumaktadır.³⁶²⁸

Romanda da benzer bir durum söz konusudur. Atabəy Məhəmməd, Toğrul ve Qətibə toplanarak birbirlerine sadakat yemini ederler. Atabəy ve Toğrul, Eldəniz ve anneleri Türkan Hatun’un ruhuna ant içerler. Qətibe ise elini sofraya koyarak ant içmiştir.³⁶²⁹

Türklerde misafirperverlik, misafire hürmet önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Türk kültüründe “Tanrı misafiri” deyiimi yer almaktadır. Bazı köylerde misafir için hazırlanmış köy odaları bulunmaktadır. Eve ya da köye gelen misafirin her türlü ihtiyacının karşılanması bir gelenektir. Örneğin Dede Korkut hikâyelerinde Bayındır Han ve Kazan Han gelen misafirlerine her türlü ikramda bulunur, onları en iyi şekilde ağırlar.³⁶³⁰

Bu misafirperverliği Puseran/Canpolad köyünde de görmek mümkündür. Atabəy Məhəmməd, Kuzey Azerbaycan’a sefere çıkarken hava koşullarından dolayı bu köyde konaklamak zorunda kalır. Canpolad’ın evine misafir olur. Canpolad’ın kızı Gözəl, Atabəy’i suikasttan kurtarır. Bunu yapmasının sebebini onun padişah olması değil

³⁶²⁷ İsmail Cansız, “Dede Korkut Hikâyelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitler”, <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3464-published.pdf>, (14.08.2021), s. 59.

³⁶²⁸ Abdulsalam Arvas, “Türk Destanlarında “Ant İçme” Riti Üzerine Bazı Tespitler”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/860398>, (14.08.2021), s.1004-1006.

³⁶²⁹ Ordubadi, QQ2, s. 101.

³⁶³⁰ Müzeyyen Altunbay, “Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut’ta Misafirperverlik ve İzzeti İkram”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/383407>, (25.09.2021), s.360,369.

misafir olmasıdır. Çünkü köyün geleneğine göre misafiri her ne olursa olsun korumak gerekir.³⁶³¹

Romanda bu köyün kendine has adetlerinin olduğu göze çarpmaktadır. Köyün kızlarının köy dışından birisiyle evlenmesi yasaktır. Köy dışından bir erkek köyden bir kızla evleneceği zaman köyün adetlerini ve bu köyde yaşamayı kabul etmeli, bu kızı anne babasından değil, köyün aksakallarından istemelidir. Aksakallar uygun görürse evlenmeye izin vardır. Aynı durum köyün erkekleri için de geçerlidir.³⁶³²

İslam'da nikah merasimi sırasında evlenecek çiftler arasında bir sözleşme imzalanır. Bu sözleşmede erkek ve kızın verdiği sözler yazıya geçirilir. Buna nikah akdi denmektedir.³⁶³³

Atabəy Məhəmməd, Gözəl ilə evlenirken onu köyünden başka bir yere götürmeyeceğine dair söz verir. Bu sözü de nikah akdine yazmalarını ister fakat aksakallar bu köyde nikah akdinin yapılmadığını, çiftlerin karşılıklı birbirlerinin canına ant içmelerinin akit olarak kabul edildiğini söyler. Aksakallar onların bu antlarını bir kâğıda yazarak evlilik tarihlerini bu kâğıda not etmişlerdir. Sonrasında Gözəl, Atabəy'in elinden tutarak onu dudağından öper. Atabəy böyle bir adetle ilk defa karşılaşmıştır. Aksakallara altın hediye etmek isteyen Atabəy bu köyde böyle bir adetin olmadığını öğrenir. Yine bu köyde düğün yapma adeti de yoktur.³⁶³⁴

Görüldüğü gibi Canpolad/Püseran köyü dönemin toplumundan daha farklı geleneklere sahiptir. Bunun sebebi daha önce de belirtildiği gibi bu köyün romanda simgesel bir özellik taşımasıdır. Köy sosyalist yaşam tarzını simgeler. Bu yüzden sosyalizmin burjuva olarak nitelendirdiği adetler bu köyde geçerli değildir.

İslam ve Müslüman Türk devletlerinde şehzadelerin tahta geçmesi sebebiyle cülus töreni adı verilen törenler düzenlenir. Bu törenlerde gelen misafirler için eğlenceler, ziyafetler tertip edilirdi.³⁶³⁵ Romanda, Halife Nəsrəddinbillah'ın cülus günü için böyle bir ziyafet ve eğlence düzenlenmiştir. Bu ziyafetteki protokol kuralları ayrıntısıyla anlatılmıştır.

³⁶³¹ Ordubadi, QQ1, s. 326.

³⁶³² Ordubadi, QQ1, s. 333.

³⁶³³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nikah> (12.07.2021)

³⁶³⁴ Ordubadi, QQ1, s. 333.

³⁶³⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/culus> (12.07.2021)

Ziyafetin geniş bir avluda düzenlendiğinden, bu avlunun baş tarafında büyük adamların oturduğu yerin etrafının boş bırakıldığı “herim” denilen bir bölümün olduğundan, avluda “edim” denilen bir sofranın serildiğinden bahsedilmiştir. Halife, etrafındaki hükümdarlarla avluya dahil olduğunda avludaki kalabalık başlarını eğerek. Hükümdarlar Halife’ye tahtın karşısına kadar eşlik ederler. Halife, tahtın üstüne oturduğunda yirmi sekiz hükümdar ellerini göğüslerine koyarak halifenin huzurunda dururlar. Halife’nin izniyle hükümdarların on dördü halife’nin sağ tarafında bulunan kürsülere, diğer on dördü de ise Halife’nin sol tarafında bulunan kürsülere oturur.³⁶³⁶

İlk önce ecnebi ülkelerinden gelen temsilciler Halife’yi tebrik eder. Hutbe okunduktan sonra Peygamber’in emanetleri getirileceği için Müslüman olmayan temsilciler başka bir salona geçerler. Bu temsilcilerin Peygamber’in emanetlerini görmeleri uygun karşılanmamaktadır. Sonrasında Bağdat kadısı ve ileri gelen din adamları ziyafet meclisine dahil olurlar. Bu esnada Halife dahil bütün misafirler ayağa kalkar. Bağdat kadısı Peygamber’in emanetlerinin bulunduğu beyaz bir bohçayı tahtın karşısına serilmiş halının üzerine koyarak açar. Öncelikle Peygamber’in imamesini alıp Halife’nin başına koyar, bu esnada meclistekiler salavat getirirler. Kadı, Halife’nin beline bir kılıç bağlar ve Kuran’da Fetih suresinin ilk ayetini okur. Meclistekiler yine salavat getirirler. Kadı, bohçadan Peygamber’in abasını çıkarıp Halife’nin omzuna atar. Yine salavat sesleri yükselir. Peygamber’in yüzüğünü halifenin parmağına takar ve tespihini teslim eder. Halife ellerine kaldırarak dua eder, Peygamber’e salavat gönderip İslam kanunlarını uygulayacağını sözünü verir. O esnada mecliste bulunan hükümdarların hepsi başlarını Halife’nin önünde eğerek, onun yolundan gideceklerine ant içerler. Halife ve hükümdarlar meclisten ayrılırken meclisteki beş bin kişi “Bismillah” sesiyle aynı anda sofraya eğilip yemek yemeye başlar, “Elhamdülillah” sesiyle yeme içme faslı bitmiş olur.³⁶³⁷

Düzenlenen bu cülus merasiminin ertesi günü Halife adına çövkün adı verilen bir oyun oynanmıştır. Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesinde 12. yy’dan itibaren at üstünde

³⁶³⁶ Ordubadi, QQ2, s. 67.

³⁶³⁷ Ordubadi, QQ2, s. 68.

oynanmakta olan bu oyunda amaç çövkən adı verilen bir sopayla topu belirli kalelerden geçirmektir.³⁶³⁸

Romanda “sizdeh” günü diye bir günden bahsedilmiştir. Yazarın vermiş olduğu dipnota göre. Sizdeh kelimesinin anlamı on üç demektir. Azerbaycan atabeyleri, Nevruz Bayramı’ndan on üç gün geçtikten sonra ülkenin ileri gelenlerinin ve vezirlerinin de dahil olduğu askeri bir geçidi kabul eder. Toğrul bu “sizdeh” gününde askeri birliklerin geçişini izlemek için sarayın avlusundaki yerini almıştır.³⁶³⁹

Romanda şair Firdevsi’den alıntılar yapıldığı görülmektedir. Nizami, iştirak etmiş olduğu bir mecliste Firdevsi’nin ahlakla ilgili görüşlerinden bahseder ve onun şiirlerinden örnekler verir.³⁶⁴⁰

Diğer önemli bir alıntı ise Nizami’nin Hüsrev ve Şirin şiirinden yapılmıştır. Bu alıntı Farsça olarak romanda yer almış, yazar bu alıntının Azerbaycan Türkçesindeki çevirisini dipnot olarak vermiştir.³⁶⁴¹

Dönemin koşulları düşünüldüğünde kadınların uyması gereken bazı kuralların romanda da dile getirildiği göze çarpmaktadır. Örneğin kadınlar ve erkekler aynı sofrada oturup yemek yemez. Qatibə, Qızıl Arslan ve Əbubəkr için hazırlanmış olduğu akşam yemeğine bu gelenekten dolayı katılmaz.³⁶⁴²

Ölen devlet büyüklerinin ardından yas tutulduğu görülmektedir. Bu yas süresinin on gün olduğu, bu on gün boyunca fakirlere ölen kişi adına yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. Atabəy Məhəmməd’in ölümünden sonra Qızıl Arslan Fəxrəddin’e bununla ilgili emirler vermiş, Hamedan’daki taziye meclisine katılmak için Hamedan’a hareket etmiştir.³⁶⁴³ Qızıl Arslan tarafından öldürülen Toğrul yanlıları için Hamedan’da Quran ayetleri ve Fatihə süresi okunmuştur.³⁶⁴⁴

Daha önce de belirtildiği gibi Şii mezhebi için muharrem ayı ramazan ayı gibi kutsal bir ay olarak kabul edilmektedir. İslam Peygamberi’nin torunu ve ailesi bu ayda

³⁶³⁸ Aytaç Abbasova, “Karabağ Çocuk Oyunlarının Özellikleri”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı Bildiri Kitabı**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eskişehir, 14-17 Mayıs 2015, s. 118.

³⁶³⁹ Ordubadi, QQ2, s. 127.

³⁶⁴⁰ Ordubadi, QQ2, s. 148.

³⁶⁴¹ Ordubadi, QQ2, s. 277.

³⁶⁴² Ordubadi, QQ2, s. 155.

³⁶⁴³ Ordubadi, QQ2, s. 156.

³⁶⁴⁴ Ordubadi, QQ2, s. 253.

Emeviler tarafından katledilmiştir. Bu nedenle Muharrem ayında Şiiler Kərbela’da katledilen Hüseyn’in yasını tutarlar.³⁶⁴⁵

Anlatıcı, Qızıl Arslan’ın Hamedan’dan Təbriz’e dönerken on günlük yol süresi boyunca halkın onu muharrem ayı nedeniyle mutlulukla karşılamadığını, geçilen yerlerden “*Vah Hüseyn*” seslerinin işitildiğini ifade eder.³⁶⁴⁶ Buradan anlaşıldığına göre romandaki 12. yy. Azərbaycan halkı Şii mezhebindendir. Bu mezhebin geleneklerini yerine getirmektedirler.

Fəxrəddin, veliaht Əbubəkr’in yanına gider, atından inip onu selamlamak ve toprağı öpmek ister. Əbubəkr, bu geleneğin İran şahları ve Selçuklu hükümdarları tarafından halkı tahkir etmek için çıkarıldığını söyleyerek bu geleneğin kaldırılmasını emreder.³⁶⁴⁷

Əbubəkr ve Qütlüğ arasında geçen savaşta dönemin savaş aletleriyle ilgili bilgileri edinmek mümkündür. Bunlar; “*əməd, gürz, şeşpər, ox, kaman, ağır məncəniq, ərusək, dəmir kərpic, qarurə, qılinc, nizə, qalxan, məğfər*” adıyla romanda dile getirilmiştir. Bu savaş aletlerinin bazılarının özellikleri dipnotlarla açıklanmıştır.³⁶⁴⁸

Nevruz Bayramı Türk milletinin baharın gelişini kutladığı bir bayram olarak bilinmektedir. Bütün Türk Dünyası coğrafyasında bu bayram coşkuyla kutlanmaktadır.

Azərbaycan’da da Nevruz Bayramı önemli bir yer tutar. Bu bayrama daha bir ay öncesinden hazırlanılır. Evler temizlenir, bahçeler, düzenlenir, aile bireylerine yeni elbiseler alınır. İçinde çeşit çeşit yemeklerin ve tatlıların olduğu sofralar kurulur.³⁶⁴⁹

Romanda Nevruz Bayramı’nın kutlanmasıyla ilgili gelenekleri görmek mümkündür. Sarayda yapılan Nevruz merasimiyle ilgili ayrıntılar anlatıcı tarafından dile getirilmiş, yazar ise dipnotlarla bu gelenekleri açıklama yoluna gitmiştir.

Romanda Nevruz Bayramı’nın başlanması için ortaya konulan altın leğenin içindeki balığın sırt üstü dönmesi gerektiği ifade edilir. Safranın üzerine kırk Yasin

³⁶⁴⁵ Taştan, s. 20.

³⁶⁴⁶ Ordubadi, QQ2, s. 196.

³⁶⁴⁷ Ordubadi, QQ2, s. 338

³⁶⁴⁸ Ordubadi, QQ2, s. 339

³⁶⁴⁹ Sedat Adıgüzel, “Azərbaycan’da Nevruz Kutlamaları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31977>, 12.11.2021, s. 145.

okunup suya karıştırılır. Baş ruhani safran suyu ile bereket duası yazar. Kuleye haber verilir, davul ve boru sesleriyle yeni yılın geldiği Tebriz halkına bildirilir.³⁶⁵⁰

Yazar dipnotunda Doğu'da bahar geldiği zaman balığın sırt üstü dönüp yüzünü havaya doğru çevirdiğine ve kıştan çıkmak için Allah'a dua ettiğine dair bir anlayışın olduğunu belirtmiştir. Kuran'daki Yasin süresinin kırk defa okunup suya üflendiğini, bu suyun şişelere doldurulup hayır bereket getirmesi için evlerin köşelerine serildiğini, safran suyuyla yazılan duanın orijinalinin padişaha verildiğini, diğer nüshaların ise merasime iştirak eden misafirlere dağıtıldığını ifade etmiştir.³⁶⁵¹

Əbubəkr, Nahçıvan'da taht kurmuş ve buradan ülkeyi idare etmektedir. Karısı Təliə və annesi Gözəl'in Nahçıvan'a gelmesinin ikinci gününde dedesi Eldəniz və ninesi Möminə Hatun'un kabirlerini ziyaret eder. Bu ziyaret sırasında Əbubəkr, Təliə və Gözəl kabirlere gül bırakırlar.³⁶⁵²

Burada dikkat edilmesi gereken husus, kabir ziyaretinde herhangi bir dinî akidenin yerine getirilmemesidir. Müslümanlar mezar ziyaretlerinde Kuran'daki Fatiha suresini okurlar ve dua ederler. Roman kahramanlarının bu ritüeli yerine getirmemesinin sebebi, Sovyet rejiminin dinî akidelerin uygulanmasını yasaklaması ve eskiye dair bu akideleri yok saymasıdır.

Əbubəkr, yıllardır taht için mücadele verdiği kardeşi Qütlüg'ü ele geçirir. Onu huzuruna çağırıp konuşmak ister. Əbubəkr'in huzuruna gelen Qütlüg'a "pəhləvan" diye hitap eder. Eldəniz hanedanından olan kişilere "pəhləvan" şeklinde hitap etmenin bir gelenek olduğu yazar dipnotunda yaptığı açıklamayla dile getirmiştir.³⁶⁵³

Romanda geçen başlıca deyimler ise şunlardır:

*"Azərbaycanı sizin əlinizdə mərkəzləşdirməyə söz verirəm."*³⁶⁵⁴

*"Əmir məclisin ruhunu əlinə alaraq sözə başladı."*³⁶⁵⁵

*"Mahtab xanım kimdir ki, mənim qabağımdan şikar aparsın."*³⁶⁵⁶

³⁶⁵⁰ Ordubadi, QQ2, s. 362.

³⁶⁵¹ Ordubadi, QQ2, s. 362.

³⁶⁵² Ordubadi, QQ2, s. 395.

³⁶⁵³ Ordubadi, QQ2, s. 408.

³⁶⁵⁴ Ordubadi, QQ1, s. 78.

³⁶⁵⁵ Ordubadi, QQ1, s. 79.

³⁶⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s. 88.

*“Biz sabahın özündə əmir İnanc’ın da qulağından tutub buradan xaric edə bilərik.”*³⁶⁵⁷

*“Bu səs İlyasın qulaqlarına yol tapmadan bütün varlığına və qanına girdi.”*³⁶⁵⁸

*“Əhməd kişinin bu sözlərdən sonra sanki dünya fırlanıp İlyasın başına dəydi.”*³⁶⁵⁹

*“Bütün məmləkət göz olub bizi təqib edir, biz isə sarayın içərisinə soxulub, koranə bir surətdə iş tuturuq.”*³⁶⁶⁰

*“Lakin məsciddə oturanlardan cıncırını çəkən belə olmadı.”*³⁶⁶¹

*“Möhtərəm şair, bir az ayaq saxlayın.”*³⁶⁶²

*“Şair Qətibənin bağbanına qulaq asa-asa gedirdi.”*³⁶⁶³

*“Dilşadın bağı çatlamaq dərəcəsinə gəlmişdi.”*³⁶⁶⁴

*“Salon bir-birinə dəydi.”*³⁶⁶⁵

*“Onun qəhrəmanlığına baxmayaraq gətirib tora salacağam.”*³⁶⁶⁶

*“Mənim qəlbimin partlamasını istəyirsən?”*³⁶⁶⁷

*“Yumşaq qu tükündən düzəldilmiş atlas döşək bir çaxmaq daşına dönərək bədənini cırmaqlayırdı.”*³⁶⁶⁸

*“Baxınız, o, yalanlarını nə məqsədlə toxumuşsa...”*³⁶⁶⁹

*“Toğrul otağı dolaşır və Hüsəməddinlə danışmaq istədiyi sözlərim səçib fikrinin telinə düzürdü.”*³⁶⁷⁰

*“Qızıl Arslan fikrə cumdu.”*³⁶⁷¹

*“...dərin bir düşüncənin qoynuna girdi.”*³⁶⁷²

³⁶⁵⁷ Ordubadi, QQ1, s. 89

³⁶⁵⁸ Ordubadi, QQ1, s. 96.

³⁶⁵⁹ Ordubadi, QQ1, s. 99.

³⁶⁶⁰ Ordubadi, QQ1, s. 111.

³⁶⁶¹ Ordubadi, QQ1, s. 151.

³⁶⁶² Ordubadi, QQ1, s. 158.

³⁶⁶³ Ordubadi, QQ1, s. 158.

³⁶⁶⁴ Ordubadi, QQ1, s. 175.

³⁶⁶⁵ Ordubadi, QQ1, s. 237.

³⁶⁶⁶ Ordubadi, QQ2, s. 40.

³⁶⁶⁷ Ordubadi, QQ2, s. 86.

³⁶⁶⁸ Ordubadi, QQ2, s. 90.

³⁶⁶⁹ Ordubadi, QQ2, s. 131.

³⁶⁷⁰ Ordubadi, QQ2, s. 139.

³⁶⁷¹ Ordubadi, QQ2, s. 296.

³⁶⁷² Ordubadi, QQ2, s. 311.

3.6.2.4.3. Ekonomik Düzey

Romanın birinci cildinde Azerbaycan'da ekonomik durumun pek de iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Atabəy Məhəmməd'in atabeylik tahtına oturması ve ülkede siyasi istikrarı sağlamaya çalışması ülke ekonomisini sıkıntıya sokmuştur. Bununla beraber yerel yöneticilerin keyfi harcamaları sonucunda saray masraflarının artması ülke hazinesinin sürekli açık vermesine sebebiyet vermiştir.

Gence yöneticisi Əmir İncə'nin, Halife'ye yazmış olduğu mektupta halifelik hazinesinden borç aldığı ve bu borcu karşılamak için halktan vergi almaya çalıştığı görülmektedir. Əmir İncə, mektubunda maliyenin durumunun çok ağır olduğunu halktan kolay kolay vergi alamadıklarını dile getirmiştir.³⁶⁷³

Rəna'nın babası Əhməd kişi bir köylüdür. Yoksul bir kulübesi, bir parça tarlası, ufak bir bahçesi ve bir ineği vardır. Görüldüğü gibi köylü halkın pek fazla malı mülkü yoktur. Yoksulluk içinde yaşamaktadırlar.³⁶⁷⁴

Əbubəkr, tutmuş olduğu günlüğünde halkın çoğunluğunun çiftçilikle uğraştığını, ekin ve toprak işlerinde becerikli, tarla ve bahçelerinin diğer yerlere göre düzenli ve bereketli olduğunu dile getirir.³⁶⁷⁵

Köylülerin mallarını şehirlerde kurulan pazarlarda sattığı İlyas'ın Rəna'yı beklerken Rəna ile ilk tanıştıkları günü hayal etmesinden anlaşılmaktadır. Mallarını şehirlerde satabilen bu köylülerin kendilerine ait bir toprakları yoktur. Toprak sahipleri köylülerden ağır vergiler almaktadır.

Ülkedeki vergi kanunları Araplar tarafından koyulmuş eski, iptidai kanunlardır. Toprakta çalışanlar toprak ağalarının himayesindedirler. Qızıl Arslan bu durumu düzeltmek için ıslahatlar yapmış, toprak ağalarına bağlı işçilerin devlete bağlı olmasına çalışmıştır. Vergiyi ise köylünün toprağına göre değil, ürününe göre alınması gerektiğine dair bir kanun çıkarır.³⁶⁷⁶

Marx, komünist bir toplumda özel mülkiyetin olmamasını savunur. Özel mülkiyetin var olması demek toplumsal eşitsizlik demektir. Bu da sınıf çatışmasına sebep olur. Bu sebeple Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla ülkede toplumsal mülkiyet

³⁶⁷³ Ordubadi, QQ1, s. 107.

³⁶⁷⁴ Ordubadi, QQ1, s. 99.

³⁶⁷⁵ Ordubadi, QQ2, s. 214.

³⁶⁷⁶ Ordubadi, QQ2, s. 176.

anlayışı kabul edilmiş, çıkarılan “Toprak Kararnamesi” ile toprak kamulaştırılıp köylülere verilmiştir.³⁶⁷⁷

Romanda da Marx’ın bu düşüncesi ve Sovyetler Birliği’nin bu uygulamasının vurgulandığı görülmektedir. Toprak ağaları tarafından ezilen köylü imajı romanın birçok bölümünde dile getirilir. Bunun çözümü ise Əbubəkr’in toprağın köylüye yeniden bölüşürölmesi fikrinde görmək mümkündür. Bu fikri Qızıl Arslan kabul etmez ve sakıncalı bulur.³⁶⁷⁸

Əbubəkr bu fikri uygulamaya geçiremese de romanda bu fikirlerin uygulandığı bir yer vardır. O da Puseran-Canpolad köyüdür. Daha önce de belirtildiği gibi bu köy, Sovyetler Birliği’ndeki kolhoz birliklerinin romandaki yansımasıdır. Burada toprak köylülerin ortak malıdır. Topraktan alınan mahsul de ortaktır. Bu sebeple köyde hırsızlık, kanunsuzluk yoktur. Çünkü bu sistem sayesinde herkesin kazancı eşittir.³⁶⁷⁹

Romanda dönemin önemli ticari faaliyetlerinden biri olan köle ticaretine de yer verilmiştir. Fəxrəddin Halife’nin cülus merasimi için Bağdat’a gittiğinde onu köle ve cariyelerin eğitildiği, alınıp satıldığı Fenhas Müessesesine götürürler. Burada yedi bine yakın köle bulunmaktadır.³⁶⁸⁰

Sayının bu kadar fazla olması, bu köle alım satım işinin önemli bir kazanç kapısı olduğu anlamına gelmektedir. Bu kölelerin bir kısmı savaşlarda ele geçirildiği gibi bir kısmı ise ailelerinden vergi karşılığında alınmaktadır.³⁶⁸¹

Nitekim Əmir İnanc da Halife’ye yazmış olduğu mektupta halife için gönderilecek cariyelerin büyük bir kısmını vergi karşılığında aldıklarını dile getirmiştir. Beğendikleri kızların babalarına ödeyemeyecekleri vergi yükleyerek karşılığında kızları carie olarak alıp halifeye göndermektedirler.³⁶⁸²

³⁶⁷⁷ Menaf Turan, “SSCB’de Toprak Mülkiyeti”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 66, No. 3, 2011, s. 313.

³⁶⁷⁸ Ordubadi, QQ2, s. 273.

³⁶⁷⁹ Ordubadi, QQ2, s. 369.

³⁶⁸⁰ Ordubadi, QQ2, s. 60.

³⁶⁸¹ Ordubadi, QQ2, s. 62.

³⁶⁸² Ordubadi, QQ1, s. 107.

3.6.2.4.4. Dinsel Düzey

Rusya’da devrimin gerçekleşmesiyle beraber özellikle Türkistan coğrafyasında “Basmacı” adı verilen isyanlar baş göstermiştir. Bu isyanların önderlerinden olan mollalar, tasavvuf şeyhleri gibi din adamlarını ortadan kaldırma yoluna giden Sovyet yönetimi isyanın daha çok yayılması sonucunda din siyasetini geçici bir süreliğine değiştirme yoluna gitmiş, dinî kurumların faaliyetlerine kısa bir süreliğine izin vermiştir. İlerleyen yıllarda ise bu ılımlı tutum değişmiş, İslam dinine karşı mücadelede “devrim karşıtı oluşumlar” olarak görülen Sufi tarikatlar hedef alınmıştır. Birçok tarikat zararlı görülerek bertaraf edilmeye çalışılmıştır.³⁶⁸³

Romanda da dine karşı buna paralel bir anlayış göze çarpmaktadır. Romana göre tarikatlar halkın siyasi düşüncesini zayıflatmak için vardır. Araplar ve İranlılar Azerbaycan halkının arasına nifak sokmak ve birliğini engellemek için farklı tarikat ve mezhepler türetmişlerdir. Bunun merkezinde de halifelik makamı bulunmaktadır.³⁶⁸⁴

Nizami de Qızıl Arslan’a yazmış olduğu mektupta tarikat meselesinden bahsetmiş, tarikat ve mezheplerin millî medeniyetin gelişmesine engel olduğunu dile getirmiştir.³⁶⁸⁵

Nizami’ye göre tarikatların kaldırılması için dinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. “*Dinin yıxılması bütün təriqətlərin yıxılması deməkdir.*” diyerek esas mücadelenin dinin esaslarıyla yapılması gerektiğini savunur.³⁶⁸⁶

Qızıl Arslan ise Atabəy Məhəmməd’e yazmış olduğu mektupta Arap ve Farsların yerli halkın siyasi şuurunu yok etmek için onlara tarikat ve mezhep hastalığını aşıladığını dile getirir. Bu sebeple tarikatların kökünden lağvedilmesini savunur. Tarikatların, mezheplerin, dinlerin Azerbaycan’da aile yapısına zarar verdiğini vurgular.³⁶⁸⁷

Din, Arap kültürünü yaymak ve Azerbaycan halkının millî hususiyetlerini yok ederek ülkeyi Arap hakimiyetine somak için kullanılan bir silahtır. Nitekim halifenin Əmir İncə’ya yazmış olduğu mektuba göre İslam dini Azerbaycan halkının millî

³⁶⁸³ Mederbek Kadyrov, Öskönbay Zuuridinov, “Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)”, **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi**, Sayı 27, 2019, s. 64-65.

³⁶⁸⁴ Ordubadi, QQ1, s. 57.

³⁶⁸⁵ Ordubadi, QQ1, s. 166.

³⁶⁸⁶ Ordubadi, QQ1, s. 173.

³⁶⁸⁷ Ordubadi, QQ1, s. 197.

özelliklerini yiyip mahvetmektedir. Bu dinin korunması demek Arapların korunması demektir. Din ve tarikat adamları halkın arasına yayılıp halka mucizelerden, olağanüstü olaylardan bahsetmeli, ileride silahlı bir güç olarak kullanılabiləcək müritler yetiştirilmelidir.³⁶⁸⁸

Fəxrəddin Bağdat'ta halifelerin yaptırdığı saraylar gezerken bu saraylardaki zenginlik, şatafat ve israfı fark eder. “*Ancaq indi bildim ki, ərəblər bizə gətirdikləri dinin əvəzinə bizdən nələr alıb gətirmişlər*”³⁶⁸⁹ şeklinde bir yorum yapar.

Bu açıdan bakıldığında romanda din bir sömürü aracı olarak ele alınmıştır. Araplar İslam dini aracılığıyla diğer halkların kaynaklarını sömürmüş, kendi lüks yaşamları için kullanmışlardır.

Dine karşı bu eleştirel bakışı açısı Qızıl Arslan'ın Nizami'ye yazmış olduğu başka bir mektupta da göze çarpmaktadır. Qızıl Arslan mektubunda birçok din adamının hükümetin işleyişine tesir etmeye çalıştığından bahseder. Halife Memun'dan örnekler vererek onun daha önce yapılan Kuran tercümelerini kıyasladığını, amacının her tercüme yapan kişinin Kuran'ı kendi çıkarına göre tahrip ettiğini ortaya çıkarmak olduğunu dile getirir.³⁶⁹⁰

Qızıl Arslan'a göre Kuran'la hükümet değil sadece din idare edilmelidir. Çünkü Kuran, hayatın içindeki sorunların çözümüne karşı iptidaidir. Ondaki bu iptidailiği gizlemek için din adamları Kuran'a harikuladelik vermeye çalışmaktadırlar.³⁶⁹¹

Romana göre Kuran bu iptidai özelliğiyle medeniyet ve ilerleme yolunda yapılması gereken ıslahatların karşısına çıkar. Qızıl Arslan ıslahat işlerine başladığı her adımda Kuran'la karşı karşıya kaldığını dile getirir.³⁶⁹² Anlatıcı bunun sebebinin Kuran'ın medeni bir halkı yaşatacak kadar temel kanunlarının olmamasından ve ilkel bir halkın istikametini gösteren geçici bir kanun kitabı olarak var olmasından kaynaklandığını ifade eder.³⁶⁹³

Romanda diğer tarikatlardan farklı olarak Əxi Fərruh Zəncani'nin tarikatından söz edilmektedir. Nizami, bu tarikatın dinî bir tarikat olmadığını, insan kardeşliğini esas

³⁶⁸⁸ Ordubadi, QQ1, s. 296.

³⁶⁸⁹ Ordubadi, QQ2, s. 18.

³⁶⁹⁰ Ordubadi, QQ2, s. 157.

³⁶⁹¹ Ordubadi, QQ2, s. 158.

³⁶⁹² Ordubadi, QQ2, s. 177.

³⁶⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 178.

alan bir tarikat olduğunu dile getirerek Kuzey ve Güney Azərbaycan halkının bu tarikat etrafında toplanması gerektiğini vurgular.³⁶⁹⁴

Örneğin Atabəy Məhəmməd Canpolad-Puseran köyündə Canpolad'a Müslüman olup olmadıklarını sorduklarında, Canpolad dinlərinin sadəcə ahlaktan ibarət olduğu, bu ahlakın əsaslarının da Əxi Fərruh'un kardeşlik yolundan gəldiyi cavabını verir.³⁶⁹⁵

Din adamları dinî taassubun təmsilçiləri olaraq göstərilmişdir. Qadınların özgürce hərəkət etmələrinə, insanların eynlənmələrinə qarşıdırlar. Örneğin Gence Xatibi, Məhsəti Xanım'ın qadınlara evində mütərik dərsi verməsini Əmir İncə'a şikəyet etmiş, Əmir İncə'ın izniylə müritlərinə Məhsəti Xanım'ın evini taşlatmışdır.³⁶⁹⁶

Din adamlarının hükümet işlərinə qarışması, idarənin zayıflamasına səbəp olmaqdadır. Qızıl Arslan, Atabəy Məhəmməd'e yazmış olduğu məktubunda din adamlarının dövlət işlərinə ayrı tutulması gerektiğini dile gətirir. Bunun Araplardan kalan bir xəstəlik olduğunu və İslam ölkələrində gət gide bu xəstəliyin yayıldığını bildirir.³⁶⁹⁷

Romanda Gence şəhrinin yöneticisi olan Əmir İncə'ın namaz kıldığını görülməkdədir. Anlatıcı kılınan bu namazın samimi bir ibadət olmadığını “*Xalqın borcunu verməyənlər Allah'ın borcunu verməyə hazırlaşdırlar.*”³⁶⁹⁸ ifadəsiylə dile gətirmişdir. Namazın kıldığını yerdə az öncə dansözler oynamışdır. Namaz bittikten sonra seccadələrin serili olduğu yerdə şarap sofraları kurulmuşdur.

Din adamlarında və yöneticilərdəki bu samimiyetsizliğin başqa bir örneği. Gence halkının Əmir İncə'a isyan etməsi sonucunda Gence Xatibi və Gence Kadısı'nın evinin yağmalanmasında ortaya çıxar. Halkı dinî taassuba zorlayan bu din adamlarının evlərində türlü mütərik alətləri, şarap küpləri və kadehler bulunur.³⁶⁹⁹

İslam dininin qadınlara gətirmiş olduğu örtünmə emrinə qarşı da bir eleştiri söz konusudur. Qətibə, İlyas ilə qarşılaştığında yüzündəki örtüsünü açaraq ona yüzünü göstərir. Qətibə bunu bir lütufmuş gibi yapar və İlyas'tan da böyle bu lütfa qarşılık bir minnəttarlıq duymasını bekler. Oysa İlyas için bu gayet doğəl bir durumdur. Qadınların

³⁶⁹⁴ Ordubadi, QQ1, s. 91.

³⁶⁹⁵ Ordubadi, QQ1, s. 334.

³⁶⁹⁶ Ordubadi, QQ1, s. 20.

³⁶⁹⁷ Ordubadi, QQ1, s. 197.

³⁶⁹⁸ Ordubadi, QQ1, s. 24.

³⁶⁹⁹ Ordubadi, QQ1, s. 295.

yüzlerini saklamaları gerekseydi tabiatın bunu sağlayacağını halbuki tabiatın böyle bir şeye izin vermediğini ifade eder.³⁷⁰⁰

Dinî otoritenin merkezi halifelik makamıdır. Romanda Halife'nin bu dinî etkinliğinden çok, siyasi yönü daha çok ele alınmıştır. Halife, Müslüman ülkelerin siyasi iradelerinin meşruiyetini onaylamakla yükümlüdür. Bu sebeple tahta çıkan padişahlar Halife'nin onayını beklerler. Halife, onay vermediği bir iktidarla savaşa girebilir. Ancak Vezir Toxtamış'ın Əmir İncə'ya söylemiş olduğu *“Xəlifələr artıq hökmdarlara əmr vermək əvəzinə, onların əmrini gözləyirlər.”*³⁷⁰¹ cümlesi, halifeliğin siyasi olarak etkinliğinin artık eskisi gibi olmadığını göstermektedir.

Halifeler gaddar ve acımasız yöneticiler olarak tasvir edilmiştir. Kendi çıkarları ve şehvetleri için her türlü zalimliği acımasızca yapabilirler. Örneğin Əmir İncə'nın sarayında haremağası olan Həcə Müfid, genç yaşta iken Halife'nin gazabına uğrayanlardan biridir. Halife, onun yakışıklılığını kendi kadın ve cariyelerinden kıskandığı için onu hadım ettirmiştir.³⁷⁰²

Başka bir örnek ise Halife Harunərrəşid'in veziri Cəfər'i öldürtmesidir. Fəxrəddin, Abbə Kəsri'nı gezerken kəsri hikəyesi hakkında bilgi edinir. Bu hikəyeye göre Harunərrəşid kız kardeşi Əbbasə'yi çok kıskandığı için kimseyle evlenmesini istemez. Cəfər'den Əbbasə'ye el vurmayacağına dair söz alarak Cəfər'le Əbbasə'yi evlendirir. Bir süre sonra Əbbasə'nin Cəfər'den iki erkek dünyaya getirdiğini öğrenir ve Cəfər'i namaz kıldığı esnada başını kestirir ve cesedini yaktırır.³⁷⁰³

Romanda halifelik makamının Azərbaycan'ın medeni açıdan gelişmesine engel teşkil ettiği dile getirilmiştir. Qızıl Arslan'ın din adına yaptığı ıslahatlara Halife Nəsirəddinbillah karşı çıkar. Din adamlarının el konulan mallarının tekrar onlara geri verilmesini ister. Qızıl Arslan'ın dinden çıktığını buna göre de Müslüman olmayan bir ülkede yaşaması gerektiğini emreder.³⁷⁰⁴

İran'da Şii mezhebinin bir geleneği olarak Şii imamlarının mezarlarını ziyaret etmek büyük bir önem taşımaktadır. Bu ziyaretler sırasında ziyaretname adı verilen

³⁷⁰⁰ Ordubadi, QQ1, s. 46.

³⁷⁰¹ Ordubadi, QQ1, s. 78.

³⁷⁰² Ordubadi, QQ1, s. 249.

³⁷⁰³ Ordubadi, QQ1, s. 19.

³⁷⁰⁴ Ordubadi, QQ2, s. 180.

dualar okunur. Bu dualarda imamların belirli erdemleri sayılır ve onlara olan bağlılık dile getirilir.³⁷⁰⁵

Romanda Səba Xanım'ın Fəxrəddin'le buluşmak için gittiği Şeyh Salih Türbesi'nde ziyaretname okuduğu ifade edilmektedir.³⁷⁰⁶ Şii mezhebine göre önemli kişilerin türbelerinin ziyaret edildiği romanın birçok bölümünde görülmektedir.

Örneğin Qətibə Əbudəccanə'nin kabrini ziyaret etmək için Maşan köyüne gider.³⁷⁰⁷ Fəxrəddin Halife'nin cülus günü için Azərbaycan heyetiyle Bağdat'a giderken yolda Musa ibn-Cəfər'in türbesini ziyaret eder.³⁷⁰⁸

Buradan anlaşıldığı üzere romanda Azərbaycan toplumu Şii mezhebine mensuptur. Nitekim Azərbaycanlılar tarafından Şii mezhebi için önemli bir ay olan muharrem ayında Hüseyn taziyesi yapıldığı yine romanda dile getirilmektedir.³⁷⁰⁹

Hem Sünni hem de Şii Müslümanlar için Ramazan ayı kutsal bir ay olarak kabul edilmiştir. Bu ayda bütün Müslümanlar oruç ibadetini gerçekleştirirler. Romanda da bu ibadetin yerine getirildiği görülmektedir. Ramazan ayının yirmi dokuzuncu günü iftar yapıldıktan sonra Əmir İncə şəhirdəki hafiyelerini kabul eder.³⁷¹⁰

3.6.3. Açıqlama Aşaması (Aşkın Çözümleme)

3.6.3.1. Anlatının Kaynağı

Romanın birinci cildinin yazıldığı 1939 yılı Avrupa'da II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıldır. Avrupa'da Nazi Almanyası Polonya'ya saldırarak bu savaşın başlamasına sebep olmuştur. 1941 yılında ise savaş Sovyetler Birliği'ne sıçramış, Nazi Almanyası Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır.

Bu tarihler hem Avrupa hem Sovyetler Birliği hem de Azərbaycan için buhranlı yılların başlangıcıdır. Buna bağlı olarak romanda vatan savunması, vatanperverlik, millî kimlik, halkların kardeşliği gibi kavramlar sıkça işlenmiştir.

³⁷⁰⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran>, (23.10.2021)

³⁷⁰⁶ Ordubadi, QQ1, s. 114.

³⁷⁰⁷ Ordubadi, QQ2, s. 13.

³⁷⁰⁸ Ordubadi, QQ2, s. 16.

³⁷⁰⁹ Ordubadi, QQ2, s. 196.

³⁷¹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 204.

Bu açıdan bakıldığında romanda anlatının kaynağı Azerbaycanlılık ve Azerbaycan'ın öz kimliği üzerinde medenileşme ve bağımsızlaşma mücadelesidir. Bu Azerbaycanlı olma ve bu kimliği koruma düşüncesi 12. yy'da Nizami devrindeki Azerbaycan'ın siyasi yapısı üzerinden aktarılmıştır.

Romanın merkezinde Nizami vardır fakat roman biyografik bir roman değildir. Devrin birçok önemli meselelerini ele alan, bunları devrin tarihî karakterleriyle işleyen bir tarihî romandır.³⁷¹¹

Azerbaycan'ın bir vatan olarak savunulması fikri daha romanın ilk sayfalarında kendini göstermektedir. Atabəy Məhəmməd'in Rey şəhrine doğru saldırıya hazırlandığını dile getiren İlyas, Fəxrəddin'e bu konuyla ilgili fikrini sorar. Fəxrəddin, Rey'in Azerbaycan toprağı olmadığını, bunun için savaşmak gerekmediğini dile getirir. İlyas, Fəxrəddin'in bu düşüncesine karşı çıkar. Rey her ne kadar Azerbaycan toprağı olmasa bile Hamedan Azerbaycan'ın kadim başkentidir. Hamedan'ın korunması için Rey'in Atabeylerin hakimiyetinde olması gerekir.³⁷¹²

Bu vatan anlayışı sadece Kuzey'le sınırlı değildir. Bu fikir Güney'in de dahil olmasıyla anlamlıdır. Nizami, Kuzey ve Güney'in birleşmesi gerektiğini savunur. Sadece Aran'ın bağımsızlığı Azerbaycan'ın parçalanmasına sebep olacaktır.³⁷¹³

Romanın bütününde yaşanan siyasi olayların temelinde Azerbaycan bulunmaktadır. Bu olaylar iki zıt taraf arasında gerçekleşmektedir: Bir tarafta Azerbaycan'ı ele geçirip sömürmek isteyen ve bunun için türlü entrikalar çeviren Əmir İncə, Qətibə, Qütlüq, Toğrul, Şirvanşahlar, Harzemşahlar, halifelik gibi iç ve dış unsurlar; diğer tarafta ise Nizami ve Fəxrəddin'in önderliğinde buna karşı gelen, Azerbaycan'ın sömürülmesini engellemeye çalışan, onun bir bütün içerisinde kendi millî kimliğiyle medeni bir devlet olarak var olmasını isteyen vatanseverler. Romanın genelinde bu iki zıt taraf birbirleriyle çatışma halindedir.

Əmir İncə, Gence emiri olarak Atabeylerin hizmetindedir fakat halka yapmış olduğu zulüm, sarayında Arap ve Fars kökenli bürokratların olması, halifenin Azerbaycan coğrafyasını din adına Araplaştırma ve sömürme politikasını desteklemesi

³⁷¹¹ Fəridə Vəzirova, s. 110.

³⁷¹² Ordubadi, QQ1, s. 17.

³⁷¹³ Ordubadi, QQ1, s. 55.

Fəxrəddin ve Nizami'nin önderliğinde halk tarafından bir isyana sebep olmuş ve bu isyan neticesinde öldürülmüştür.³⁷¹⁴

Qətibə isə Əmir İncə'nin kızı olaraq romanda kendini gösterir. Nizami'ye olan aşkının karşılıksız kalması onda Nizami'ye karşı bir düşmanlık uyandırmıştır. Babasının intikamını almak için Nizami ve Fəxrəddin'e suikastlar düzenlemiş, Atabəy Məhəmməd'i zehirleyerek, Qızıl Arslan'ı ise Hüsəməddin aracılığıyla öldürtmüştür.

Oğlunun veliaht, kendisinin ise melike olabilmesi için Azərbaycan'ın parçalanmasını, Rey şəhrinin Harzəməşahlara, Kuzey Azərbaycan'ın Şirvanşahlara ilhak edilmesini kabul etmiştir. Onun bütün bu çevirdiği entrikalar en sonunda ortaya çıkmış, kendi hazırlatmış olduğu zehri içerek intihar etmiştir.³⁷¹⁵

Qütlüğ da annesi gibi iktidar hırsına kapılmış, kardeşi Əbubəkr'in atabeyliğini ve Azərbaycan hakimiyetini kabul etmemiş, onunla yaptığı savaşı kazanamamış fakat bundan vazgeçmemiştir. Tahtı ele geçirmek için Azərbaycan'ı işgal etmek isteyen Harzəməşahların desteğini almış, bu destek sayesinde Sultan Toğrul'u öldürmüştür. Zamanla Harzəməşahların gözünden düşmüş, o da intikam için gizlice Əbubəkr'i öldürmek isterken yanlışlıkla teyzesi ve Əbubəkr'in eşi Təliə'yi öldürmüştür.³⁷¹⁶

Toğrul isə Azərbaycan'ın ve ülkesinin bütünlüğünden çok, kendi tahtını ve iktidarını düşünmüş, bunları kaybetmemek için Qətibə ve yabancı ajanı olan Kəmələddin ve Zəhir Bəlxı ile ortak hareket etmiş, kardeşi Atabəy Məhəmməd'in öldürülmesine sebep olmuştur. Harzəməşahlar Devleti'nin sultanı Təkiş'in Kazvin'e saldırmasına göz yummuştur. Toğrul dirayetli bir hükümdar olmadığı için etrafındaki insanların ajan olduğunun farkında değildir. İktidar ve tahta sahip olma hırsı onu birçok kez Qızıl Arslan ve Əbubəkr ile karşı karşıya getirir. Bu savaşları kaybetmesine rağmen yine de Fəxrəddin tarafından sultan olması desteklenir. Onun beceriksiz bir hükümdar olması Harzəməşahları güçlendirmiş, ülkede iç karışıklıkların oluşmasına sebep olmuş, Azərbaycan parçalanma ve işgal edilme yoluna girmiştir.

Halifelik makamı dinin merkezi olarak görülmektedir. Romanın genelinde dine karşı olumsuz bir yaklaşım olduğu için halifelik de Azərbaycan halkının karşısında yer alır. Azərbaycan İslam dini aracılığıyla Araplar tarafından işgal edilmiş ve

³⁷¹⁴ Ordubadi, QQ1, s. 296.

³⁷¹⁵ Ordubadi, QQ2, s. 367.

³⁷¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 406.

sömürülmüştür. Azerbaycanlıların millî bilinçleri din yüzünden yok edilmiş, halk mezhep ve tarikatlar aracılığıyla bölünmüştür. Bu sömürünün devam etmesi için halifeler Azerbaycan'da tarikatların yayılmasını desteklemiş, Arap ve Fars kökenli yöneticilerin, bürokratların Azerbaycan'da hâkim olmasını sağlamıştır.

Əmir İnanc, halifenin damadıdır. Azerbaycan coğrafyasından türlü yollarla ailelerinden kopardığı genç kızları Halife'ye cariye olarak gönderir, Azerbaycan'ın değil Halife'nin çıkarlarını düşünür, Halife'nin vermiş olduğu emirler doğrultusunda Azerbaycan'ı Arapların kontrolünde olmasına göz yumar.

Qızıl Arslan'ın Azerbaycan'da yapmış olduğu ıslahatlara halife karşı çıkar. Azerbaycan'ın çıkarına olan bu ıslahatlar halifenin zararınaştır. Bu sebeple halife Qızıl Arslan'la savaşmaktan geri durmaz fakat bu savaş kaybeder.³⁷¹⁷

Romanda halifeler Azerbaycan'a karşı olan bütün unsurlarla iş birliği içinde hareket etmiştir, onlara destek olmuştur. Azerbaycan'ın Şirvanşahlar ve Harzemşahlar arasında bölünmesini onaylamıştır.

Şirvanşahlar ve Harzemşahlar, Azerbaycan'ı ele geçirmek isteyen iki devlet olarak romanda görülmektedir. Bunlardan en etkin olan Harzemşahlardır. Harzemşah sultanı Təkiş, Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için Sultan Toğrul'un yanına Kəmaləddin və Zəhir Bəlxı gibi ajanlarını yerleştirmiştir. Ülkedeki taht kavgalarını körüklemiş, Qətibə ve oğlu Qütlüğ'e sahip çıkmıştır. Əbubekr'e yenilen Qütlüğ, Harzemşahlara sığınmıştır. Nitekim bu karışıklıklardan yararlanan Harezmşahlar romanın sonunda Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdir.

Bütün bu düşman unsurlarının karşısında, Nizami'nin fikir, Fəxrəddin'in ise kılıçla önderlik yaptığı Azerbaycanlılar yer almıştır. Azerbaycan halkı Nizami'nin düşüncelerine önem vermektedir. Nizami, Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olarak ayrı olmasını değil, bir bütün olarak var olmasını istemektedir. Bunun da tek yolu Atabeyler hanedanını desteklemektir.

Bu yüzden Azerbaycanlılar Qızıl Arslan ve Əbubekr'e destek olmuşlardır. Qızıl Arslan'ın Nizami'ye gösterdiği hürmet, onun Azerbaycan'ın medenileşmesi yolunda göstermiş olduğu iyi niyet Azerbaycanlıların ona olan desteğiyle sonuçlanmış ve bu destek sayesinde hem Qızıl Arslan hem de Əbubekr, savaş meydanında galip

³⁷¹⁷ Ordubadi, QQ2, s. 191.

gelebilmişlerdir. Onların elde etmiş oldukları başarılar Azərbaycan'ın bir ve bütün olmasını sağlamıştır.

Görüldüğü gibi romanda karakterlerin yapmış olduğu davranışlarda ve gelişen olayların temelinde Azərbaycan bulunmaktadır. Bu olayların olumlu ya da olumsuz oluşu Azərbaycan'ın bekasını doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.

Buradan anlaşıldığı üzere romanda Azərbaycan toplumu Şii mezhebine mensuptur. Nitekim Azərbaycanlılar tarafından Şii mezhebi için önemli bir ay olan muharrem ayında Hüseyin taziyesi yapıldığı yine romanda dile getirilmektedir.³⁷¹⁸

3.6.3.2.Tarihsel Çerçeve

Ordubadi, “Qılınc və Qələm” romanında Nizami devrindeki Kuzey ve Güney Azərbaycan'ın umumi bir düşmana karşı oluşturduğu ortak müdafaanın atabeylere karşı çıkarılan uzun isyanların ve Nizami'nin sadece bir şair olarak değil siyasi bir sima gibi memleket işlerindeki iştirakinin, Azərbaycanlıların Babek'ten beri halifeye karşı beslemiş oldukları olumsuz düşüncenin devamının tarihî vesikalarla gösterildiğini ifade etmiştir. Onun bu açıklamasından hareketle Vəzirova, “Qılınc və Qələm” romanının bir tarihî roman olduğunu, eserin edebî, tarihî ve ilmî bir birikime istinaden yazıldığını dile getirir.³⁷¹⁹

“Qılınc və Qələm”deki tarihî olayların ele alınışının “Dumanlı Təbriz”den daha farklı olduğunu belirten Vəzirova, bunun sebebinin yazarın Nizami devri Azərbaycan'ıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamasından kaynaklandığını söyler. Ordubadi, “Dumanlı Təbriz”de geçen birçok olayın canlı tanığı olmuş ya da ilk ağızdan bu olayları öğrenmiştir. “Qılınc və Qələm” için ise bu durum bambaşkadır. 12. yy. Azərbaycan'ıyla ilgili Ordubadi'nin elinde yeteri kadar veri yoktur. Dolayısıyla romanda birçok konuyu Ordubadi kendi hayal gücünü kullanarak aktarmış, daha serbest bir yol izlemiştir.³⁷²⁰

³⁷¹⁸ Ordubadi, QQ2, s. 196.

³⁷¹⁹ Vəzirova, s. 109.

³⁷²⁰ Vəzirova, s. 110.

Romandaki Siyasi Olayların Tarihî Gerçekçilikle Uyumı:

Bünyadov, “Azerbaycan Atabəyləri Dövləti” adlı eserinde Tebriz ve Merag’a’nın ele geçirilmesinin Atabey Muhammed’in en görkemli faaliyetlerinden biri olduğunu dile getirir.³⁷²¹

Bu tarihî olay romanın ilk sayfasında yerini almıştır. Anlatıcı, Şəmsəddin Eldeniz’in ölümüyle onun yerine oğlu Cahan Pəhləvan Atabəy Məhəmməd’in geçtiğini, Ağ Süngər Əhməd’in elinde olan Meraga ve Tebriz şəhirlərinin Atabəy Məhəmməd tərəfindən alındığını ifade eder.³⁷²²

Romanda Vəzir Toxtamış, Əmir İncə’ə Sultan Mahmud və Sultan Məsud arasında Bağdat yakınlarında gerçəkləşən bir savaştan bəhs etməkdədir. Bu savaşın Halifə Müstəşidbillah’ın kədrini belirleyəcəğini dile getirir.³⁷²³

Kaynaklarda Bükük Selçuklu Devleti’nin Sultanı Sencer’in ülkenin batısını Irak Selçuklularının tahtına oturan yeğeni Sultan Mahmud Tapar’ın yönetimine verdiği, kardeşi Mesud Tapar’ın ise buna karşı gelerek isyan ettiği aktarılmaktadır. Sultan Mesud Tapar, Halifə Müstəşid-billah’ı tehdit etmiş və Bağdat’ı kuşatmıştır. Halifənin yardımına ise Sultan Mahmud Tapar gelmiş və Mesud’a bağlı birlikləri geri püskürtmüştür.³⁷²⁴

Burada romanla ilgili şöyle bir sıkıntı göze çarpmaktadır. Bahsi geçen bu savaş, tarihî olarak gerçəkleşmiş bir savaştır fakat romandaki zaman dilimiyle bu savaşın gerçək zaman dilimi aynı değildir. Romanda geçen Halifə Müstəşidbillah ile Atabəy Məhəmməd çağdaş olarak görünməkdədir oysaki Halifə Müstəşid-billah 1118 ile 1135 yılları arasında halifelik yapmıştır. Atabey Muhammed ise 1174-1175 yıllarında atabey olmuştur. Romanda olaylar onun tahta oturmasından itibaren başlamaktadır.

Romanın birçok yerinde buna benzer uyumsuzluklar söz konusudur. Bunun en önemli sebebi Ordubadi’nin dönemin tarihiyle ilgili yeterli bilgiye sahip olamamasıdır. Nitekim Nizami’nin yaşadığı dönemin Azerbaycan tarihini anlatan üç bölümlük makalesinde dönemle ilgili yanlış bilgiler sunmaktadır.

³⁷²¹ Bünyadov, s. 63.

³⁷²² Ordubadi, QQ1, s. 15.

³⁷²³ Ordubadi, QQ1, s. 73.

³⁷²⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustersid-billah>, (23.10.2021)

Örneğin bu yazısında Nizami'nin çocukluk ve gençlik yıllarının Halife Müsterşid-Billah'ın devrinde geçtiğini Sultan Mesud ve Sultan Mahmud arasındaki mücadeleye şahit olduğunu dile getirmiştir.³⁷²⁵ Oysa Nizami'nin doğum tarihi kaynaklarda 1141 olarak geçer. Halife Müsterşid-Billah ise 1135 yılında ölmüştür.

Romanın ikinci cildinde “*XII. Əsrin Yarisında Azərbaycan*” başlığı altında bu yüzyılda Azərbaycan'da gelişen bazı siyasi olaylar anlatıcı tarafından kısaca aktarılmıştır. Bu dönemde Azərbaycan Atabeyleri ve Harzemşahlar arasında bir hakimiyet mücadelesinin olduğu, Harzemşahların sultanı Alaattin Tekiş'in Bağdat halifesi üzerinde nüfuz sahibi olmak için Azərbaycan Atabeyleriyle karşı karşıya geldiği, Sultan Toğrul'un etrafında birçok Harzemşah casusunun olduğu dile getirilmiştir.³⁷²⁶

Oysa birçok kaynakta Sultan Tekiş ile Atabey Muhammed arasında dostluk ilişkilerinin kurulduğu, Sultan Tekiş'in Atabey Muhammed'e birçok defa iyi niyet mektubu gönderdiği, iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarının ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir.³⁷²⁷

Atabey Muhammed'in ölümünden sonra Harzemşahlarla olan bu yakınlık ve dostluk son bulmuştur. Harzemşahlar ve Halife Nasir-Lidinillah Irak Selçukluların topraklarını ele geçirmeyi bir fırsat olarak görmüşlerdir. Özellikle Harzemşahlar Azərbaycan Atabeyliğinin topraklarına sürekli saldırılarda bulunmuşlardır.³⁷²⁸

Romanda da bu konuya değinilmiştir. Atabəy Məhəmməd'in ölümünü fırsat bilen Harzemşahların Rey şehrini ele geçirdikleri, Hamedan ve Güney Azərbaycan'ın önemli bir bölümünün Azərbaycan Atabeyliğinden ayrıldığı dile getirilmiştir.³⁷²⁹

Romanda Qızıl Arslan kendi atabeyliğini ve yeğeni Əbubəkr'in veliahtlığını elde etmek için arkasına bütün Azərbaycan'ı da alarak Hamedan üzerine sefere çıkmış, şehre girerek Toğrul ve askerlerini etkisiz hale getirmiştir. Ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlamıştır.³⁷³⁰ Yaptığı ıslahatlarla Halife'nin tepkisini çeken, Halife tarafından

³⁷²⁵ M. S. Ordubadi, Nizaminin Dövrü və Həyatı, *Ədəbiyyat Qəzeti*, No:34, 22 Oktyabr 1939, s.

3.

³⁷²⁶ Ordubadi, QQ2, s. 95-96.

³⁷²⁷ Bünyadov, s. 61.

³⁷²⁸ Bünyadov, s. 68.

³⁷²⁹ Ordubadi, QQ2, s. 121.

³⁷³⁰ Ordubadi, QQ2, s. 159.

dinden çıkarılan Kızıl Arslan bunun üzerine Bağdat'a doğru sefere çıkmış, Halife ordusunu yenip Bağdat'a girmiş ve Halife'yi antlaşma imzalamaya mecbur kılmıştır.³⁷³¹ Toğrul'un, Hamedan'da Harzemşahlarla ortak hareket ettiğini ve yapılan ıslahatları uygulamadığını öğrenen Kızıl Arslan tekrar Hamedan üzerine yürümüş, Toğrul ise Save şehrine kaçmıştır.³⁷³²

Bir süre sonra Toğrul, Fəxrəddin ve Ələəddin'in tuzağına düşerek tekrar Hamedan şehrine gelmiş, Kızıl Arslan'a yakın kişileri tutuklatmıştır. Bunun bir tuzak olduğunu anlayamayan Toğrul ve ona destek olanlar Azerbaycan ordusu tarafından tutuklanmış, Kızıl Arslan taraftarları serbest bırakılmıştır. Hamedan'a gelen Kızıl Arslan, Halife'nin de onayıyla kendini Irak Selçuklularının sultanı olarak ilan etmiş, Sultan Toğrul ve oğlunu ise Kehran Kalesi'ne sürgüne göndermiştir.³⁷³³

Kaynaklarda ise bütün bu olayların daha farklı bir şekilde cereyan ettiği görülmektedir. Atabey Muhammed'in ölümünden sonra Sultan II. Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında atabeylik ve ülke yönetimi konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Sultan Tuğrul, ülke yönetiminde atabeylerin söz sahibi olmasını istememiştir fakat neredeyse emirlerin tamamının Kızıl Arslan'ın tarafında olması onun elini kolunu bağlamıştır. Bu yüzden Kızıl Arslan ile Hamedan'da görüşmüş ve kendisiyle geçici de olsa bir anlaşma yoluna gitmiştir.³⁷³⁴

İnanç Hatun ve oğullarının desteğini alan Tuğrul, Kızıl Arslan'a bağlı bazı emirlerin kendi tarafına geçmesiyle Hamedan üzerine yürümüş ve Kızıl Arslan'ın ordusuyla çarpışarak Kızıl Arslan'ının ordusunun geri çekilmesine sağlamıştır. Hamedan'ı tekrar ele geçiren Tuğrul, Kızıl Arslan taraftarlarını hapse attırıp idam ettirmiştir. Bunun üzerine Kızıl Arslan romandakinin aksine Halife'den Tuğrul'a karşı yardım istemiştir.³⁷³⁵ Halife Nasır-Lidnillah büyük bir ordu toplayarak Kızıl Arslan'ın hizmetine sunmuş, Kızıl Arslan bu desteğe rağmen Tuğrul karşısında başarısızlığa uğramıştır.³⁷³⁶

³⁷³¹ Ordubadi, QQ2, s. 191.

³⁷³² Ordubadi, QQ2, s. 237.

³⁷³³ Ordubadi, QQ2, s. 259.

³⁷³⁴ Bünyadov, s. 70-71.

³⁷³⁵ Bünyadov, s. 71.

³⁷³⁶ Bünyadov, s. 72.

Bu yenilgiden sonra Halife, Tuğrul üzerine ikinci bir ordu daha göndermiştir. Hilafet ordusu karşısında bu kez direnç gösteremeyen Tuğrul, Azerbaycan içlerine kadar çekilmiş, Halife ordusu Hamedan'ı ele geçirmiş, Kızıl Arslan'ı romandaki gibi dinden çıkarmanın aksine ona “NâsıruEmîri'l-Mü'minîn” unvanını vermiştir.³⁷³⁷

Romanda Qətibə ile evlenmeyerek onun tuzağına düşmemeye çalışan Qızıl Arslan, kaynaklara göre Halife'nin yardımını alıp Hamedan'a girdikten sonra İnanç Hatun'un desteğini almak için onunla evlenmiştir. Böylelikle İnanç Hatun'un oğullarının da desteğini alan Kızıl Arslan, Tuğrul'a karşı büyük bir üstünlük kurmuştur. İşlerin istediği gibi gitmediğini anlayan Tuğrul, birkaç başarısız girişimden sonra Kızıl Arslan'a teslim olmak zorunda kalmış, Kızıl Arslan tarafından Kühran Kalesine hapsedilmiştir. Halifenin tavsiyesi ve izniyle Kızıl Arslan, Melik Sencer'i tahttan indirerek kendini Irak Selçuklu sultanı ilan etmiştir.³⁷³⁸

Romanda Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan toprakları yabancı devletler tarafından istila edilmeye başlanır, bu istilanın sorumlularından biri Qətibə ve Qütlüğ İnanç'dır. Bu işgale son vermek ve atabey topraklarını tekrar ele geçirmek için Əbubəkr, Fəxrəddin ve Nizami'nin desteğini alarak Kuzey Azerbaycan'da büyük bir ordu toplar. Kazvin şehri önlerinde Qütlüğ İnanç'ın ordusunu yener ve şehri ele geçirmiş olur.³⁷³⁹

Romanda anlatılan bu olay tarihî kaynaklara göre Tebriz'de gerçekleşmiştir. Kutluğ İnanç, kardeşi Ömer'le Tebriz'i ele geçirmiştir. Ebubekir, Nahçıvan'da topladığı orduyla iki kardeşin üzerine hareket etmiş ve onları mağlup etmiştir. Ömer, Şirvanşahlara, Kutluğ ise Zencan'a sığınmıştır.³⁷⁴⁰

Kazvin önünde yapılan savaş Kutluk İnanç ile Sultan Tuğrul arasında gerçekleşmiştir. Bu savaşı kazanan Tuğrul, Hamedan şehrine gelmiş ve tekrar tahta çıkmıştır.³⁷⁴¹

Romanda ise Toğrul'un Hamedan'a tekrar gelmesi Fəxrəddin ve Azerbaycanlıların isteğiyle gerçekleşmiştir. Fəxrəddin, Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra

³⁷³⁷ Fatih Güzel, Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah'ın Rolü, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/180133>, (23.11.2021)

³⁷³⁸ Güzel, s. 86.

³⁷³⁹ Ordubadi, QQ2, s. 351.

³⁷⁴⁰ Bünyadov, s. 80.

³⁷⁴¹ Bünyadov, s. 78.

ülkenin başsız kaldığı için yabancı devletler tarafından istilaya uğradığını, halifenin Harzemşahları kışkırttığını, bu sebeple de Toğrul'un ülkenin başına geçmesi gerektiğini düşünür.³⁷⁴²

Toğrul, romanda Əbubəkr üzerine sefer yapar ve bu sefer başarısızlıkla sonuçlanır. Ordusuyla beraber Güney Azerbaycan'a çekilmek zorunda kalır.³⁷⁴³

Kaynaklarda ise Sultan Tuğrul ve Ebubekir arasında Tebriz önlerinde bir savaşın meydana geldiği görülmektedir. Tuğrul, beş yüz süvarisi ile Tebriz'e baskın yapmaya çalışmış, şehri kuşatmış fakat Ebubekir Tebriz'e yardıma gelerek Tebriz'in Tuğrul tarafından ele geçirilmesini engellemiştir. Sultan II. Tuğrul savaştan Zencan tarafına çekilmiştir.³⁷⁴⁴

Tarihte Tuğrul ve Ebubekir arasında Tebriz önlerinde geçen bu karşılaşmaya romanda da yer verilmiştir. Nahçıvan seferinden dönen Toğrul, intikamını Güney Azerbaycanlılardan çıkarmaya başlar. Tebriz'deki Azerbaycanlıları sürgün edip yerlerine Irak ve İranlıları getiren Toğrul, Güney'i İranlılaştırmak ister, Kuzey ve Güney arasındaki bağı koparmaya çalışır.³⁷⁴⁵ Bunun üzerine Əbubəkr, Fəxrəddin komutasındaki ordusunu Tebriz'e gönderir. Fəxrəddin'in ordusuna yenilen Toğrul, oğluyla Kazvin tarafına kaçar.³⁷⁴⁶

Romanda Harzemşahlara sığınan Qütlüg İnanc, Sultan Təkiş'in yardımıyla büyük ordu toplayarak Irak'a hücum etmeye başlar. Qütlüg'ün orduları Hamedan önlerine gelir. Bu durumu önemsemeyen Toğrul sarayında kendisini içki ve eğlenceye verir. Qütlüg'ün şehrin içine kadar girdiğini öğrenen Toğrul, sarhoş bir vaziyette atına binerek düşman ordusunu karşılamaya çıkar. Savaş meydanının Qütlüg ile karşılaşan Toğrul, Qütlüg tarafından başı kesilerek öldürülür.³⁷⁴⁷

Kaynaklarda ise Sultan II. Tuğrul'un Harzemşahlarla birçok defa başarılı bir şekilde mücadele ettiğinden, Rey ve Tebarek Kalelerini ele geçirdiğinden bahsedilmektedir.³⁷⁴⁸ Sonrasında Kutluğ İnanc'ın kendisine bağlı emirler Harzemşah

³⁷⁴² Ordubadi, QQ2, s. 353.

³⁷⁴³ Ordubadi, QQ2, s. 392.

³⁷⁴⁴ Bünyadov, s. 77.

³⁷⁴⁵ Ordubadi, QQ2, s. 398.

³⁷⁴⁶ Ordubadi, QQ2, s. 401.

³⁷⁴⁷ Ordubadi, QQ2, s. 405.

³⁷⁴⁸ Bünyadov, s. 78.

Alaeddin Tekiş'e sığındığı, Halife Nasır'ın kışkırtmasıyla Sultan Tekiş'in Kutluğ'a yardım ettiğı, Harzemşahların saldırı haberini alan Tuğrul'ın Rey taraflarında onlarla mücadeleye hazırlandığı görölmektedir.³⁷⁴⁹

Her iki tarafın devlet adamları iki ÷lke arasında savaş olmasını istememiş, Alaeddin Tekiş'in hacibi şahabeddin Mesud Tuğrul'a gizlice bir mektup göndererek onun Rey'den çekilip Save'ye gitmesi, barış için orada Sultan Tekiş'le haberleşmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bu tavsiyeyi kabul eden Tuğrul, Rey'den ayrılırken Kutluğ'un askerleri önünü kesmiş, Tuğrul bizzat kendisi düşmana saldırmış fakat Kutluğ İnanç tarafından öldürölmüştür.³⁷⁵⁰

Tarihî kaynaklarda, Meraga hâkimi Alaeddin Körpearslan Karasungur'un Muzafferüddin Gökböri ile Atabey Ebubekir'e karşı ittifak yaptığından bahsedilmektedir. Ebubekir, bu ittifaka karşı eski kölelerinden olan Aydoğmuş ailesinden yardım almış ve Meraga üzerine yürümüş, Karasungur Urmiye ve Uşnu karşılığında şehri Ebubekir'e teslim etmiştir. Karasungur öldükten sonra Atabey Ebubekir Maraga'nın geri kalan kısımlarını da ele geçirmiştir.³⁷⁵¹

Romanın son kısmında bu olaylar ele alınmıştır. Ebubekir'e karşı Qara Sunqar ve Müzæfferæddin'in kurmuş olduğı bu ittifaktan bahsedilmiş, Ebubekir'in bu ittifaka karşı Aydoğmuş'tan yardım istediğıne değinilmiştir. Aydoğmuş'un yardımıyla Ebubekir Meraga üzerine hücum etmiş, Qara Sunqar öldükten sonra Meraga'nın tamamını ele geçirmiştir.³⁷⁵²

Ebubekir'in ölümden sonra yerine Özbek geçer. Bu dönemde Doğı'da Cælalæddin Xaræzmřah gibi cihangir bir hükümdar ortaya çıkar. Cælalæddin yüzünü Gürcistan ve Azerbaycan'a çevirerek Tebriz'i ele geçirir. Sonrasında Gence'ye saldırır, Özbek'i esir alır ve Alancık Kalesi'ne hapseder.³⁷⁵³

Romanda Geçen Tarihî Kişilikler:

³⁷⁴⁹ Bünyadov, s. 80.

³⁷⁵⁰ Güzel, s. 88.

³⁷⁵¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmedililer>, (19.09.2021)

³⁷⁵² Ordubadi, QQ2, s. 412.

³⁷⁵³ Ordubadi, QQ2, s. 413-414.

“Qılinc və Qələm”, tarihî bir roman olduğu için roman karakterlerinin büyük bir çoğunluğu da tarihî şahsiyetlerden oluşmaktadır. Bu karakterler tarihî gerçeklikten hareketle yazarın kurgu dünyasında şekillenerek romanda yer bulmuştur.

Nizami: Asıl adı Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Müeyyed olan Nizamî 1141 yılında Gence’de doğmuştur. Bu nedenle Nizamî Gencevî olarak da bilinir. İran ve Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biridir.

Nizamî Gencevî’yle ilgili yapılan araştırmalarda edinilen bilgilere göre onun dünya görüşünün her türlü çirkinlikten uzak durma üzerine kurulduğu görülmektedir. Temiz insan hayatı, olgun şahsiyet ve toplum arayışı içinde olan Nizamî’nin eserlerinde bu hedefe ulaşmanın yollarını sorgulanmaktadır.³⁷⁵⁴

Nizamî Gencevî ile ilgili en önemli özelliklerden bir tanesi onun vatanperver bir şair olmasıdır. Tasvir ettiği bütün olayları Azerbaycan’la alakalandırmış, ülkenin geçmişte yaşadıklarını anlatmaya çalışmıştır. Nizamî Gencevî’nin eserlerinde vatan sevgisi, kendi halkının yolunda kahramanlık fikri ile birleşmiştir.³⁷⁵⁵

Onun bu vatan sevgisi, Azerbaycan’ın bağımsızlığı için vermiş olduğu mücadele romanın birçok yerinde görülmektedir. İldeniz hanedanlığının kendi iktidarını korumak için Azerbaycanlıları öne sürdüğünü düşünen Nizami, bu yüzden Azerbaycanlıların nüfusunun azalıp onların yerine Arap ve Fars unsurlarının nüfusların ülkede artmasına tepki gösterir. Çünkü bu durum ülkenin yabancılar tarafından işgaline kolaylık sağlamaktadır.³⁷⁵⁶ Ona göre ülke savunması her şeyden önce gelmelidir. Bir savaş yapılacaksa Azerbaycan’ın birliği için yapılmalıdır.³⁷⁵⁷

XII. yy’da Azerbaycan’da iç karışıklıklar siyasi entrikalar ve yağmaların olduğu, bu durumun toplum üzerinde büyük bir baskı oluşturduğu görülmektedir. Nizamî Gencevî eserlerinde buna sebep olan yöneticileri eleştirmiştir. Bu başarısızlıkların arkasında zalim ve gaddar yöneticiler bulunmaktadır.³⁷⁵⁸

³⁷⁵⁴ Reha Yılmaz, “Nizami Gencevi’de İdeal Toplum - İdeal Yönetim Anlayışı”, **Journal of Qafqaz University**; 20 (2): 2007, ss. 26-33.

³⁷⁵⁵ Məmməd Məmmədov, Poeziya Dünyasının Dahisi (metodik vəsait), M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2012, s. 10.

³⁷⁵⁶ Ordubadi, QQ1, s. 16.

³⁷⁵⁷ Ordubadi, QQ2, s. 123

³⁷⁵⁸ Yılmaz, s. 28.

Nizamî Gencevî'nin bu özelliği romanda da göze çarpmaktadır. Örneğin Əmir İncə'nin düzenlemiş olduğu ziyafette okuduğu bir şiirinde Nizami, zalim yöneticiler yüzünden ülkenin ve halkın durumunun oldukça kötü olduğunu dile getirir.³⁷⁵⁹

Nizamî Gencevî'nin Gence'deki ahilik teşkilatında büyük bir nüfuza sahip olduğunu belirten Bağırzadə, ona Şeyh Nizamî denmesinin sebebinin hem ahilik içerisinde hem de halk arasında söz sahibi olmasından kaynaklandığını, Nizami'nin Gence'deki ahilik teşkilatının hem şeyhi hem de rehberi olduğunu ifade eder.³⁷⁶⁰

Nizami'nin genç yaşta ahi teşkilatına katıldığını Kırımski'den aktaran Ahmed, Devletşah Semerkandî'nin tezkiyesinde Nizamî'nin ahi teşkilatının ilk kurucularından biri olan Ahi Ferec Zencanî'nin müridi olduğunu iddia ettiğini fakat bu iddianın doğru olmadığını Ahi Ferec'in Nizamî Gencevî'den yetmiş yıl önce yaşadığını, olsa olsa Nizamî Gencevî'nin kendisini Ahi Ferec'in manevi müridi olarak gördüğünü dile getirir.³⁷⁶¹

Bu bilgiler ışığında romana bakıldığında romandaki Nizami karakterinin halk arasında saygın bir konumda olduğu görülmektedir. Azərbaycan'ın siyasi geleceği konusunda Selçuk Camisi'nde toplanan Gencililer, Nizami'nin tavsiyeleri doğrultusunda kararlar alırlar.³⁷⁶² Atabəy Məhəmməd, Qızıl Arslan və Əbubəkr onunla ülke meseleleriyle ilgili fikir alışverişinde bulunurlar.

Yine romanda Nizami, Canpolad/Puseran köyünde Canpolad'a Əxi Fərrux'un görüşlerini en önce sevenlerden ve destekleyenlerden olduğunu ve eserlerinde bundan bahsettiğini dile getirir.³⁷⁶³

Romanda tarihî gerçekliğin aksine Nizami ve Əxi Fərrux'un aynı dönemde yaşamış olduğu görülmektedir. Çünkü Gence'den kovulan ve Zencan'a giden Məhsəti Xanım, Nizami'ye gönderdiği mektupta Əxi Fərrux'la tanıştığını, onun fikirlerinin Azərbaycan'da yayılması gerektiğini belirtir.³⁷⁶⁴

³⁷⁵⁹ Ordubadi, QQ1, s. 86.

³⁷⁶⁰ Cavid Bağırzadə, **XI-XV Əsrlərdə Azərbaycanda Əxilik və Əxi Təşkilatları Haqqında**, Tarix və Onun Problemləri, Bakı Dövlət Universiteti Jurnalı, Bakü 2013, s. 19.

³⁷⁶¹ Asger Ahmed, Ahiliğin Yayılma Alanı ve Azərbaycan, <http://docplayer.biz.tr/59821982-Ahiligini-yayilma-alani-ve-azerbaycan.html>, (08.07.2021), s. 162.

³⁷⁶² Ordubadi, QQ1, s. 186.

³⁷⁶³ Ordubadi, QQ2, s. 370.

³⁷⁶⁴ Ordubadi, QQ1, s. 26.

Nizamî Gencevî ile ilgili yapılan birçok araştırmadan edinilen bilgilere göre onun bir saray şairi olmadığı, hükümdarların, emirlerin ve saray eşrafının yakın çevresinde bulunmak istemediği görülmektedir.³⁷⁶⁵ Saray şairi olmaktan kesin bir şekilde imtina etmiştir.³⁷⁶⁶

Roman karakteri olan Nizami'de de bu özellik göze çarpar. Örneğin Şirvan Hakanı Nizami'ye Şirvan sarayına yerleşmesi teklifinde bulunur fakat Nizami bu teklifi reddeder. Saraylarda yaşayan bir şairin halktan kopabileceğini ve özgürlüğünü kaybedebileceğini düşünür.³⁷⁶⁷

Nizamî Gencevî'yle ilgili başka bir önemli bilgi de onun Doğu edebiyatında ilk olarak kadını yüce bir varlık şeklinde tasvir etmesidir. İskendername adlı eserinde Nüşabe adlı kadın hükümdarın mertliğinden, zeki ve ileri görüşlü olmasından bahsetmiş, çağdaşlarını bu tarihî karakteri örnek almaya teşvik etmiştir.³⁷⁶⁸

Romana bakıldığında Nizami'nin özellikle sanat konusunda kadınların erkeklerden üstün olduğu görüşünü benimsediği görülmektedir. Kadınların tabiatın bir mucizesi olduğunu ileri sürer.³⁷⁶⁹ Yine romanın önemli karakterlerinden ve Nizami'ye edebî ve fikri bakımdan öncülük eden Məhsəti Xanım bir kadındır. Azərbaycan ordusu savaşa giderken onun mezarına uğrar, gül bırakıp zafer için ant içer.³⁷⁷⁰

Məhsəti Xanım: XII. yy Azərbaycan şiirinin en tanınmış şairlerinden olan Mehsetî Gencevî, 1089 yılında Gence'de doğmuştur. Dönemine göre kapsamlı bir eğitim alan Mehsetî Gencevî, Doğu edebiyatını ve Doğu müziğini çok iyi bilmekte, çeşitli müzik aletleri çalabilmekte, şarkı söyleyip dans edebilmektedir.³⁷⁷¹

Bazı kaynaklara göre yirmili yaşlarında annesiyle birlikte Hucend'den Gence'ye gelmiş, burada Harabat Mahallesi'nde yaşamaya başlamıştır. Sonrasında ise Gence şehrinden Belh şehrine sürülmüştür.³⁷⁷²

³⁷⁶⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizami-i-gencevi>, (08,07.2021)

³⁷⁶⁶ Məmmədov, s. 8.

³⁷⁶⁷ Ordubadi, QQ1, s. 216-217.

³⁷⁶⁸ Məmmədov, s. 10.

³⁷⁶⁹ Ordubadi, QQ1, s. 148.

³⁷⁷⁰ Ordubadi, QQ1, s. 150.

³⁷⁷¹ Абузар Багиров, Легендарная поэтесса Азербайджана, <https://docplayer.com/37082784-Legendarnaya-poetessa-azerbaydzhana.html>, (16.12.2021), s. 4.

³⁷⁷² Məhsəti Gəncəvi, Rubailər, <http://cls.az/front/files/libraries/1120/books/379941451798319.pdf>, 16.12.2021), s. 9

Romanda Məhsəti Xanım adıyla yer alan Mehsetî Gencevî'nin bu özelliklerinden ayrıntılı bir şəkilde bahsedilmektedir. Romanın ilk bölümünün başlığı onun yaşadığı yer olan Harabat Mahallesi'nin adını taşımaktadır. Nitekim romandaki ilk olay bu mahallede Məhsəti Xanım'ın okuduğu rubailəri dinlemeye toplanan halka Əmir İncə'nin tepki göstərməsi və Gence Xatibi'nin müritlərinin Məhsəti Xanım'ın evinin taşlanmasıyla başlar. Bu olaydan sonra Məhsəti Xanım, Gence'dən sürülür və Belh şəhərinə yerləşir.³⁷⁷³

Kaynaklarda Mehsetî Gencevî'nin ömrünün son yıllarında Cihan Pehlivan Atabey Muhammed tərəfindən sevilip sayıldığı, onunla yaxın ilişkilerinin bulunduğu keçmektedir.³⁷⁷⁴

Bu duruma romanda da yer verilmişdir. Atabəy Məhəmməd, Gence'ye gəldiğinde Nizami və Məhsəti Xanım'ı dinləmək üçün qəbul edir. Olduqca yaşlanmış olan Məhsəti Xanım, Atabəy'in hüzuruna gəldiğinde Atabəy, yerindən kalkıp onun elini öpüp salamlar. Nizami'yi sağ yanına Məhsəti Xanım'ı isə sol yanına oturtur. Məhsəti Xanım'a “*ölkəmin fəxri*” şəklində hitap edir.³⁷⁷⁵

Xaqani: Romanda Xaqani adıyla yer alan Hakanî Şirvanî, 1126 yılında Gence'də doğmuşdur. Şirvanşahlar sarayında Şirvan hakani Hâkân-ı Ekber Menûçih'r'in himayesinde şiirlər yazan və gəçimini sağlayan Hakanî Şirvanî, həm Mehsetî Gencevî həm də Nizamî Gencevî ilə aynı dövəmdə yaşayan bir şairdir. Kaynaklarda Hakanî Şirvanî'nin, Ebü'l-Alâ-yi Şirvânî'nin damadı olduğu ancak kayınpederiylə aralarında bir husumetin ortaya çıktığı, birbirlərinə yakişik almayan ithamlarda bulundukları görülməkdədir.³⁷⁷⁶

Romanda isə Səba Xanım və Qətibə arasında gəçən diyalogdan Əbül-Üla'nın bir kızını Xaqani ilə evləndirdiği anlaşılr.³⁷⁷⁷ Kayınpederiylə Xaqani arasındakı husumetin varlığı Atabəy Məhəmməd'in Əbül-Üla'yı şiirlərində Xaqani'yi aşağılamasını eleştirməsində görülür. Atabəy, Əbül-Üla'nın Xaqani gibi bir şaire ağır ithamlarda bulunmasını Əbül-Üla gibi yaşça büyük bir şaire yakiştıramaz.³⁷⁷⁸

³⁷⁷³ Ordubadi, QQ1, ss. 15-26.

³⁷⁷⁴ Багиров, s. 5.

³⁷⁷⁵ Ordubadi, QQ1, s. 238-239.

³⁷⁷⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021)

³⁷⁷⁷ Ordubadi, QQ1, s. 87.

³⁷⁷⁸ Ordubadi, QQ1, s. 235.

Hakan-ı Ekber Menuçih'r'in yerine geçen oğlu Ahistân, bir süre sonra Hakanî Şirvanî'yi iftiralar sonucu yedi ay boyunca zincire vurulmuş bir şekilde hapsedmiştir. Hakanî, Şirvan'a gelen Bizans prensinin şefaati sonucunda serbest kalabilmiştir.³⁷⁷⁹

Romanda ise Xaqani'nin casusluk yaptığı sebebiyle zindana atılmıştır. Şirvan hakanı Əbülmüzəffer onun casusluk yaptığını düşünmüş ve onu hapsedtirmiştir.³⁷⁸⁰ Zindandan kurtulmasını sağlayan ise tarihî kaynakların aksine Qızıl Arslan'dır. Şirvan Hakanı'nın oğlunu rehin alan Qızıl Arslan, Xaqani'nin serbest bırakılıp Tebriz'e gönderilmesini ister.³⁷⁸¹

Hakanî Şirvanî'nin, hacca giderken Medayin'de Sasaniler dönemine ait harabeleri gördüğü ve bu harabeleri anlatan kasidesini yazdığı kaynaklarda geçmektedir.³⁷⁸²

Romanda bu konu ikinci cildin “*Mədain Xərabələrində*” bölümünde geçmektedir. Nizami ve Xaqani Bağdat'a Qızıl Arslan'ın yanına geldikten sonra üçü birlikte Medayin Harabelerine giderler. Burada Xaqani'nin şiir yazdığını görürler Qızıl Arslan'ın ricası üzerine Xaqani, harabelerle ilgili yazdığı bu şiiri ilk defa orada okur.³⁷⁸³

Romanda, bu bölümde konuyla ilgili bir dipnot bilgisi paylaşılmıştır. Hindistan'ın Bombay şehrinde hicretin 1328'inci yılında basılan Nizami Tercüme-yi Hal'inin üçüncü sayfasında Nizamî Gencevî ve Hakanî Şirvanî'nin beraber Hicaz ve Irak seyahatine çıktığı, Hakanî Şirvanî'nin Tühfetü'l-Irakeyn eserini Nizamî Gencevî'yle olan seyahatinde yazdığı dile getirilmiştir.³⁷⁸⁴

Sonrasında Tebriz'e yerleşen Hakanî Şirvanî, karısının vefat etmesinden kısa bir süre sonra kendisi de vefat etmiş, Sürhâb adı verilen yerde bulunan Makberetüşşuarâ'da defnedilmiştir.³⁷⁸⁵

Romanda Xaqani'nin nasıl ve ne zaman öldüğüne dair bir bilgi verilmemiştir. Sultan Toğrul'un daveti üzerine Tebriz'e gelen Nizami ve Fəxrəddin, kendilerini

³⁷⁷⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021)

³⁷⁸⁰ Ordubadi, QQ1, s. 281

³⁷⁸¹ Ordubadi, QQ1, s. 285

³⁷⁸² <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021).

³⁷⁸³ Ordubadi, QQ2, ss. 192-194

³⁷⁸⁴ Ordubadi, QQ2, s. 192

³⁷⁸⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021).

karşılayan halk ve askerler eşliğinde ilk olarak Surhab Mahallesi'ndeki Xaqani'nin kabrini ziyaret eder.³⁷⁸⁶ Böylelikle Xaqani'nin ölmüş olduğu anlaşılr.

Əbül-Üla: Romanda Əbül-Üla karakteri olarak yer bulan Ebü'l-Alâ-yi Şirvanî 1096(?) yılında Gence'de doğmuş 1159 yılında yine Gence'de vefat etmiştir.³⁷⁸⁷ Nizami'nin 1140 yılında doğduğu düşünülürse Nizami'nin ilk gençlik yıllarında Ebü'l-Alâ ile karşılaşmış olacağı mümkündür.

Nitekim romanda Nizami, genç bir şairken şiir yazmak için Gence çayının kenarındaki bağlarda gezintiye çıkan Nizami, burada Zəhir Bəlhi ve Kəmaləddin ile karşılaşır. Zəhir, Nizami'den henüz tamamlamamış olduğu şiirini okumasını ister. Nizami buna kaşı çıkar. Bu esnada Nizami'nin etrafında birkaç kişi daha toplanır. Bunlardan biri Əbül-Üla'dır. Əbül-Üla da Nizami'den şiirini okumasını isteyince Nizami, yaşça kendisinden büyük olan Əbül-Üla'yı kırmak istemez ve şiirini okur.³⁷⁸⁸

Ebü'l-Alâ, Hakanî Şirvanî'nin kayınpederidir fakat araları bir süre sonra açılmıştır. Ebü'l-Alâ, Hakanî Şirvanî'yi mürtedlikle, Hakanî Şirvanî ise onu Haşhaşilikle suçlamış, birbirlerine hicivler yazmışlardır.³⁷⁸⁹

Əbül-Üla'nın Xaqani'nin kayınpederi olduğu ve aralarında bir husumetin bulunduğu romanda da geçmektedir. Gence'ye gelen Atabəy Məhəmməd, onu Xaqani ile ilgili yazdığı şiir konusunda eleştirmiştir.³⁷⁹⁰

Əmir İnc: Tarihte Rey şəhri hâkimi olarak bilinen Hüsameddin İnc Sungur Bey, Emir İnc olarak da tanınmaktadır. Romanda Gence hâkimi Əmir İnc karakteri olarak yer alır. Romanın aksine Gence değil Rey hakimidir. Atabey İldeniz'i kendine rakip olarak gören Hüsameddin İnc Sungur Bey, kızını İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan'la evlendirmiştir. Atabey İldeniz döneminde birçok kez isyan teşebbüsünde bulunmuş ve yine bu dönemde öldürülmüştür.

Romanda ise Əmir İnc, tarihtekinin aksine İldeniz döneminde ölmemiş, Atabəy Məhəmməd döneminde Gence'de çıkan bir isyan neticesinde öldürülmüştür.³⁷⁹¹

³⁷⁸⁶ Ordubadi, QQ2, s. 357.

³⁷⁸⁷ <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/16959/cild/20> (25.05.2022)

³⁷⁸⁸ Ordubadi, QQ1, s. 34.

³⁷⁸⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021).

³⁷⁹⁰ Ordubadi, QQ1, s. 235.

³⁷⁹¹ Ordubadi, QQ1, s. 296

Qətibə: Romanda Qətibə adıyla yer alan İnanç Hatun, Rey hâkimi Hüsameddin İnanç Sungur Bey'in kızıdır. Atabey İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan ile evlendirilen İnanç Hatun ile ilgili kaynaklarda çok fazla bilgi yer almamaktadır.

Romanda ihtiraslı bir karakter olarak göze çarpan Qətibə oğlu Qütlüğ İncan'ın veliaht olabilmesi için her türlü entrikaya başvurmuş bir kişiliktir. Atabey Məhəmməd'le evlenmeyi kabul etmesinin amacı Nizami ve Fəxrəddin'den intikam almak, Atabey Məhəmməd'den olan oğlunu veliaht yapmaktır. Bu amaçlarına ulaşamayınca Atabey Məhəmməd'i zehirleyerek öldürtmüştür.³⁷⁹²

Atabey Məhəmməd'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Qızıl Arslan'la da aynı amaç doğrultusunda evlenmek isteyen Qətibə, bunda başarılı olamaz. Qızıl Arslan'ın Əbubəkr'i veliaht olarak tayin etmesi üzerine Qızıl Arslan'ı bir gece sarhoş bir halde uyurken Hüsameddin aracılığıyla öldürtür.³⁷⁹³

Qızıl Arslan'ın ölümünden sonra tekrar tahta çıkan Toğrul'la yakınlaşan Qətibə, oğlunun veliaht olacağı sözünü alarak Toğrul'la evlenmeye karar verir. Toğrul da verdiği sözde durmayınca onu da zehirlemeye çalışan Qətibə, Hüsameddin tarafından ifşa edilince yaptığı zehri içerek intihar eder.³⁷⁹⁴

Tarihî kaynaklarda da İnanç Hatun'un ihtiraslı biri olduğu görülmektedir. Atabey Muhammed daha ölmeden önce oğullarına tahtın sahibi Sultan II. Tuğrul'a ve amcaları Kızılar Arslan'a itaat etmelerini öğütlemiştir. Ancak ölümünden sonra İnanç Hatun eşinin bu isteklerini göz ardı etmiş, Kızıl Arslan yerine kendi oğulları Kutluğ İnanç Mahmûd ile Emîr-i Emîrân Ömer'i atabey yapmak istemiştir.³⁷⁹⁵

Kızılar Arslan'ın Sultan II. Toğrul'un atabeyi olmasından sonra Atabey Muhammed'in cariyesi Kuteybe Hatun'dan olan oğlu Ebubekir'in Kızılar Arslan'ın yanında giderek itibar kazanması İnanç Hatun'u oldukça rahatsız etmiştir. Cemâleddin Ay-aba ve Seyfeddin Rus gibi emirleri yanına alarak Kızılar Arslan'a karşı ordu toplamaya başlamıştır. Bu muhalefet cephesini Rey şehrine gelerek dağıtan Kızılar Arslan

³⁷⁹² Ordubadi, QQ2, s. 106.

³⁷⁹³ Ordubadi, QQ2, s. 302.

³⁷⁹⁴ Ordubadi, QQ2, s. 367.

³⁷⁹⁵ Tan, s. 209.

ile Sultan II. Tuğrul arasında iktidar mücadelesi başlamış, İnanç Hatun'un oğulları ilk başta Tuğrul'u desteklemiş olsalar da sonrasında Kızılarslan'ın tarafına geçmiştir.³⁷⁹⁶

Kızılarslan yeğenleriyle aralarındaki husumete son vermiş ve İnanç Hatun'la evlenmiştir ki romanda böyle bir evlilikten söz edilmez. Kendisini Irak Selçuklu sultanı ilan eden Kızılarslan eşi İnanç Hatun'a hürmet göstermemeye, onu görmezden gelmeye başlamıştır. Bir süre sonra Irak emirleri Kızılarslan'ın kendilerini yok edeceği şüphesiyle ondan uzaklaşmaya başlamış, bunu fırsat bilen İnanç Hatun da bu emirleri kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Kızılarslan sarhoş bir şekilde yatağında uyurken öldürülmüştür.³⁷⁹⁷

Kızılarslan'ın ölümünden sonra uzun süre hapis hayatı yaşayan II. Tuğrul, hapsedildiği yerden kaçarak topladığı kuvvetlerle Hamedan üzerine harekete geçmiş, İnanç Hatun'un oğulları onu durdurmamış ve Sultan II. Tuğrul Hamedan'da tekrar tahta çıkmıştır. Sultan II. Tuğrul'un güçlenmesi sonuncunda İnanç Hatun, Sultan II. Tuğrul ile üçüncü evliliğini gerçekleştirmiştir. Bu evliliğin uzun sürmediği İnanç Hatun'un Sultan II. Tuğrul'un emriyle öldürüldüğü kaynaklarda rivayet edilmektedir. İnanç Hatun'un ölümüyle ilgili romanla uyuşan rivayetlerden birinde Sultan II. Tuğrul'un Kızılarslan'ın başına gelenleri unutmayıp ihtiyatlı davranarak kendisi için hazırlanan zehri İnanç Hatun'a içirmesidir.³⁷⁹⁸

Atabey Məhəmməd: Romanda aynı isimle yer alan Cihan Pehlivan Atabey Muhammed, hicri 568 miladi 1173 yılında babası Şemseddin İldeniz'in ölmesiyle atabey olarak görev yapmaya başlar.³⁷⁹⁹

“Qılinc və Qələm” romanı da bu tarihten itibaren başlamıştır. Anlatıcı Şəmsəddin Eldəniz'in ölümünün taze olduğunu onun yerine oğlu Atabey Məhəmməd'in geçtiğini dile getirerek romana giriş yapmış; yazar, Şəmsəddin Eldəniz'in hicri takvime göre ölüm tarihini dipnot kullanarak belirtmiştir.³⁸⁰⁰

Qızıl Arslan: Şemseddin İldeniz'in diğer oğlu olan Kızılarslan'ın lakabı Muzafferüddin olarak bilinmektedir. Annesi Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'un dul

³⁷⁹⁶ Tan, s. 211.

³⁷⁹⁷ Tan, s. 212.

³⁷⁹⁸ Tan, s. 214.

³⁷⁹⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/pehlivan>, (22.10.2021)

³⁸⁰⁰ Ordubadi, QQ1, s. 15.

kalan eşidir. Irak Sultanı II. Tuğrul'un babası Arslanşah ile anne bir kardeştir. Dolayısıyla son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un amcasıdır.³⁸⁰¹

Romanda Qızıl Arslan adıyla yer alır. Tarihtekinin aksine romanda Toğrul'un amcası değil üvey kardeşi olarak görülmektedir. Romanın ikinci cildinin ilk bölümünde yazar konuyla ilgili dipnotunda da bu konuyu dile getirmiştir.³⁸⁰²

Toğrul: Romanda Toğrul karakteri olarak yer alan ve Irak Selçuklu Devletinin son hükümdarı olan II. Tuğrul, Sultan Arslanşah'ın oğludur. Atabey Cihan Pehlivan tarafından 1177 yılında tahta çıkarılmıştır.³⁸⁰³ Azerbaycan kaynaklarında "III. Toğrul" olarak geçmektedir.³⁸⁰⁴

Sultan II. Tuğrul romandakinin aksine hırslı, devlete çeki düzen vermeye çalışan, Halife'nin boyunduruğundan kurtulmak isteyen, yetenekli ve cesur bir hükümdar olarak tarihte yer almıştır.

Romanda Qızıl Arslan ve Əbubəkr ile olan mücadelesinde Halife'den yardım almış, Harzemşahlarla iş birliği içine girmiş, kendi tahtını korumak için her defasında Qətibə'nin entrikalarına uyup Atabəy Məhəmməd'in ve Qızıl Arslan'ın öldürülmesine göz yummuştur. Qütlüğün ordusunun Hamedan önlerine kadar gelmesine rağmen halen sarayda içki meclisine devam etmiş olsa da tarihî kaynaklarda bunun böyle olmadığı görülmektedir.

Sultan II. Tuğrul çok hırslı bir devlet adamı olduğu için elde ettiği başarılar sebebiyle Halife Nâsır li-Dinillâh'ı endişelendirmiştir. Öyle ki halife, Sultan Tuğrul'a karşı kimi zaman Kızılarslan'ı, kimi zaman da Harzemşah Sultan Alaeddin Tekiş'i desteklemek zorunda kalmıştır. Güzel, Sultan II. Tuğrul'un savaşa hazırlandığı sırada emirlerinin mağlubiyet olursa nerede toplanacakları sorusuna "*Beni atların ayakları arasında ölü bulursunuz, benim mev'idi mülakatım orasıdır.*" şeklinde cevap verdiğini aktarmıştır.³⁸⁰⁵

Bu bilgiler ışığında Sultan II. Tuğrul'un devlet otoritesini sağlamlaştırmak, devleti yabancı saldırılardan korumak için büyük bir mücadele verdiği, bu amaç uğruna

³⁸⁰¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilarслан>, (22.10.2021)

³⁸⁰² Ordubadi, QQ2, s. 7.

³⁸⁰³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/tugrul-ii>, (22.10.2021)

³⁸⁰⁴ Bünyadov, s. 60.

³⁸⁰⁵ Güzel, s. 89.

Halife Nâsır li-Dinillâh’a karşı cephe aldığı, değil Halife desteğini, kendi emirlerinin bile desteğini alamayıp onlar tarafından ihanete uğradığı anlaşılmaktadır. Romanda birçok defa Halife’nin desteğini almış olduğu görülse de tarihte Harzemşahlarla karşı karşıya gelerek Kutluğ İnanc tarafından öldürülmesinin sebeplerinden biri Halife’dir.³⁸⁰⁶

Qütlüğ İnanc: Romanda Qütlüğ ismiyle yer alan Kutluğ İnanc Mahmud, Cihan Pehlivan Atabey Muhammed’in İnanc Hatun’dan olan oğullarından biridir.

Romanda Qütlüğ karakteri, tıpkı annesi gibi hırslı, iktidarı ve atabeyliği ele geçirmek için ülkenin bölünmesini göze alan annesinin ihtirasının esiri olmuş bir karakter olarak yansıtılmıştır.

Tarihî olarak bakıldığında Kutluğ İnanc’ın kişilik özellikleriyle ilgili geniş bir malumat yoktur fakat romandaki gibi hem Sultan II. Tuğrul’la hem de kardeşi Əbubəkr’le mücadeleye girişmiş, bu mücadelelerde Harzemşahların da desteğini almıştır.³⁸⁰⁷

Tarihte Kutluğ İnanc için en önemli bilgi Sultan II. Tuğrul’u öldürerek Irak Selçuklu Devleti’ne son vermesidir. Rey şehri önlerinde yapılan savaşta Sultan II. Tuğrul, altmış kişilik bir kuvvetle Kutluğ’a saldırmış, gözünden yaralanmış ve Kutluğ tarafından başı kesilmiştir.

Bünyadov, Kutluğ İnanc’ın II. Tuğrul’u öldürmesiyle ilgili tarihçi Sadreddin Ali el-Hüseyni’nin “*Sonuncu səlcuq hökmdarı sultan III Toğrul öldürüləndə Səlcuqilər nəslinin közərmiş kömürlərindən yalnız kül qaldı, onu da yel sovurdu!*” sözlerini aktarmıştır.³⁸⁰⁸

Əbubəkr: Atabey Cihan Pehlivan Muhammed’in Türk kızı Kuteybe Hatun’dan olan oğludur.³⁸⁰⁹ Bazı kaynaklarda Kuteybe Hatun’un İnanc Hatun’un kendisi, Ebû Bekir’in ise Cihan Pehlivan’ın cariyesinden olma oğlu olduğuna dair bilgiler mevcuttur.³⁸¹⁰

Romanda ise Ebu Bekir, Əbubəkr adıyla yer alır. Türk kızı olan Gözəl’in iki oğlundan biridir. Qızıl Arslan’ın himayesinde Kuzey Azərbaycan’ı yönetmektedir.

³⁸⁰⁶ Güzel, s. 90.

³⁸⁰⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ildenizliler>, (22.10.2021)

³⁸⁰⁸ Bünyadov, s. 82.

³⁸⁰⁹ Bünyadov, s. 66.

³⁸¹⁰ Güzel, s. 83

Kardeşi Qütlüg ile girmiş olduğu veliahtlık mücadelesini kazanmış, halkın desteği ve ilgisini toplamıştır. İdarecilik konusunda akıllı ve bilgilidir. Halkın çıkarlarını ön planda tutan, Azerbaycan medeniyetinin gelişmesi için çabalayan bir hükümdardır.

Qətibə, kendi oğlu Qütlüg'ün yerine Əbubəkr'in veliaht olarak tayin edilmesini kabullenemez. Əbubəkr'i saf dışı bırakmak için elinden gelen bütün entrikaları çevirmeye çalışır.

Tarihî kaynaklarda ise İnanç Hatun'un Kızılarslan'ı öldürtmesinin sebeplerinde birinin Ebu Bekir'in Kızılarslan tarafından ön plana çıkarılması ve İnanç Hatun'un bu durumu çekememesi şeklinde geçmektedir.³⁸¹¹

Özbək: Romanda Özbək adıyla yer alan Atabey Özbek, Atabey Cihan Pehlivan Muhammed'in cariyesi Zahide Hatun'dan olan oğludur.³⁸¹² Ebu Bekir'in baba bir anne ayrı kardeşidir.

Romanda ise Əbubəkr və Özbək'in anneleri ayrı değildir. Gözəl, Özbək'in de annesidir. Özbək karakteri romanın son bölümünde görülür. Əbubəkr öldükten sonra yerine Özbək geçer ve Azərbaycan karışıklıklar içindedir. Celaledin Harzemşah, Tebriz'i alır ve Özbək'in hanımı Mehricahan Xanım'la evlenir. Çok geçmeden Gence'yi de ele geçiren Celaledin Harzemşah, Özbək'i öldürmek istese de Mehricahan Xanım buna izin vermez ve Özbək, Ələncik Qalası'na hapsedilir.³⁸¹³

Kaynaklarda is Özbek'in, Gürcüler ve Harzemşahlarla mücadele ettiği ve bu mücadelede Halife'nin de desteğini aldığı görülmektedir. Harzemşahlar'ın Tebriz'e doğru ilerlediğini görünce Tebriz'in idaresini hanımı Melike Hatun'a bırakarak Gence'ye çekilmiştir. Bazı rivayetlere göre Celaledin Harzemşah Tebrizi ele geçirdikten sonra Melike Hatun'un boş olduğunu varsayarak onunla evlenmiştir.³⁸¹⁴

Fəxrəddin: Romanda Nizami'nin en yakın arkadaşı, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan ordusunun komutanı, Əbubəkr'in dayısı olarak görülen Fəxrəddin

³⁸¹¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ildenizliler>, (18.11.2021)

³⁸¹² Bünyadov, s. 66.

³⁸¹³ Ordubadi, QQ2, s. 413-414.

³⁸¹⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbek>, (18.11.2021)

karakterinin Kızılarslan döneminde Hamedan şəhrinin reisi Fəxrəddin ilə aynı kişi olduğu düşünəlebilir.

Bünyadov, Sultan II. Tuğrul'un Hamedan'ın reisi Fəxrəddin'i Kızılarslan tərəftarı olduğu şüphəsiylə idam ettirdiğini dile getirmiştir.³⁸¹⁵ Romanda ise kahraman bir komutan olan Fəxrəddin bir dönem Hamedan şəhrində emniyyət reisliyi yapmışdır.³⁸¹⁶

Romanda Fəxrəddin, Sultan Toğrul tərəfindən idam edilməmişdir. Onun ne şəkildə öldüyüylə ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Bağdat Halifeleri: Romanda halifələr Kahir-Billah Qhirübillah adıyla, Müstəkfı-Billah Müstəkfıbillah adıyla, Müttaki-Lillah Müttəkıbillah, Müstəşid-billah Müstəşidbillah, Nasır-Lidinillah isə Nəsrəddinbillah adıyla gəçməkdədir.

Hem roman da hem de tarihə gərəklilikdə bu halifələr içində ən önəmlisi Nəsrəddinbillah adıyla gəçən Halifə Nasır-Lidinillah'tır. Çünkü romanda Nəsrəddinbillah, Atabəy Məhəmməd'in ölümündən sonra Kuzey Azərbaycanlıların, Qızıl Arslan'ın, Əbubəkr'in dövləti düzənə sokmaq və yabancısı istilalarda Azərbaycan'ı korumak için verdikləri mücadələnin karşısında olan güclərə sürekli destek sağlamıştır.

Qızıl Arslan'ın yaptığı ıslahatlara karşı gelmiş, Qızıl Arslan'ı mürted ilan etmiş, Azərbaycan'ın işgali için Harzemşahlarla iş birliğı yapmış, Qızıl Arslan Toğrul mücadələsində Toğrul'u, Qütlüğ və Əbubəkr mücadələsində isə Qütlüğ'ü desteklemiştir.

Gərçektə isə daha önce de belirtildiğı gibi bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Özellikle Irak topraklarını ele gəcirmək ve kendi otoritesini sağlamlaştırmak için Halifə Nasır-Lidinillah, Kızılarslan'ın II. Tuğrul'la olan mücadələsində Kızıl Arslan'ı desteklemiş, karşılığında isə Kızılarslan Irak'ın tamamından çekilmeyi vadetmiştir. Sultan II. Tuğrul'u haspsettiren Kızılarslan'a Irak Selçuk Devleti'nin sultanı unvanını bizzat kendisi vermiştir. Sultan II. Tuğrul'a karşı Harzemşah Alaeddin Tekiş'i kışkırtmış, Tuğrul'a ait olan yerleri Sultan Tekiş'e ikta etmiştir. Bunun üzerine Sultan Tekiş, Tuğrul'un üzerine yürümüş, Sultan II. Tuğrul Kutluğ İnənç tərəfindən başı

³⁸¹⁵ Bünyadov, s. 71.

³⁸¹⁶ Ordubadi, QQ2, s. 156.

kesilerek öldürülmüş, kesilen baş Halife'ye gönderilmiştir. Böylece Irak Selçuklu Devleti, Halife Nasır-Lidinillah'ın siyasi oyunları sonuncunda yıkılmıştır.³⁸¹⁷

Babek ve Babek İsyanı: MS. 9. yy'de Abbasi Halifesi Me'mun döneminde yaşayan Babek'in menşei hakkında kesin bir bilgi olmadığı, kaynaklarda bununla ilgili farklı rivayetlerin bulunduğu görülmektedir.³⁸¹⁸ Azerbaycan'da doğan ve Tebriz çevresinde çobanlık yaparak geçinen Babek, Arap fetihlerini İslam'ın yayılması olarak değil, bir işgal olarak gören, Arap hakimiyetine karşı kurulmuş, dini ve siyasi bir tarikat olan Hurremiye hareketinin lideridir.³⁸¹⁹

Halife Emin ile kardeşi Me'mun arasındaki taht mücadelesini fırsat bilen Babek, 816 yılında Bezz Kalesi yakınlarında yaşayan Müslümanlara saldırmış, onların birçoğunu kılıçtan geçirerek Meraga'ya göçmelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Halife Me'mun, Yahya b. Muaz'ı Azerbaycan valiliğine sevk ederek isyanı bastırmasını istemiş fakat Muaz başarılı olamamıştır.³⁸²⁰

Bundan sonra Arap komutanlar ve Babek arasında geçen savaşlarda herhangi bir netice alınamamış, Araplar büyük kayıplar vermiştir. Birçok komutan bu savaşlarda hayatını kaybetmiştir.³⁸²¹

Halife Me'mun'un Bizans seferiyle uğraşmasından dolayı Babek isyanı gittikçe yayılmış, Cibal, Hamedan ve İsfahan'daki halkın büyük bir kısmı Babek'e katılarak isyan etmiştir. Me'mun'un ölümünden sonra yerine geçen Mutasım, Babek isyanını ciddiye alarak Afşin Bey komutasındaki bir orduyu, hareketin merkezi olan Bezz Kalesi'ne sevk etmiş, Babek burada yakalanarak halifeye gönderilmiş ve idam edilmiştir.³⁸²²

Babek'in başlatmış olduğu bu isyan Azerbaycanlılar için bir özgürlük mücadelesi olarak görülmektedir. Nitekim, Elçibey bu isyanı "halk-azatlık harekâtı" olarak tanımlamış, Türklerin merkezi hakimiyeti ele almasını ve Abbasilerin büyük

³⁸¹⁷ Güzel, ss. 83-92.

³⁸¹⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/babek>, (05.10.2021).

³⁸¹⁹ Sebahattin Çelik, Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/863812>, (26.05.2022). s. 98.

³⁸²⁰ Çelik, s. 99.

³⁸²¹ Çelik, s. 100.

³⁸²² <https://islamansiklopedisi.org.tr/babek>, (05.10.2021).

imparatorluktan küçük bir emirliğe dönüşmesinin sebebini Azerbaycan halkının Babek komutanlığında yapmış olduğu bu isyana bağlamıştır.³⁸²³

Romanda Babek, bir karakter olarak yer almamıştır. Ancak romanın birçok yerinde onun vermiş olduğu mücadeleye atıflarda bulunulmuş, Azerbaycanlıların özgürlük mücadelesinde Babek, referans olarak sunulmuştur.

Örneğin Nizaminin “*ərəblər bizə yalnız din gətirdilər, mədəniyyət gətirmədilər.*”³⁸²⁴ şeklinde görüş belirtmesi, Azerbaycan’daki Arap ve Fars nüfuzunu zayıflatmak istemesi, Araplar ve Farsların Azerbaycan dilini ellerinden alacaklarına inanması³⁸²⁵ Hürremilerin görüşleriyle yakınlık gösterir.

Halife Müstəşidbillah’ın Əmir İncə’ə yazmış olduğu mektupta Azerbaycan halkının dine ve hükümete karşı isyan etmeye Babek’in döneminden alışık olduğu yazılıdır. Bu sebeple bu halktan korkulması gerekmektedir.³⁸²⁶

Qızıl Arslan, Nizami’ye yazdığı mektubunda Babek’in halkların birliğini oluşturmak için dine, tarikata ve batıl inançlara saldırmaktan başka bir yol bulamadığını dile getirir.³⁸²⁷

Nizami, Qızıl Arslan’ın yazdığı mektupta Babek’in tarikatlara değil de dine karşı bir isyan çıkardığı için başarısız olduğu düşüncesine karşı çıkar. Çünkü Nizami’ye göre Babek isyanını tam anlamıyla İslam dinine karşı çıkarmıştır. Babek tarikatlara karşı savaş açmış olsaydı tarikatlar tekrar güçlenecektir. Oysa dinin temeline karşı çıkarılan isyan en doğrusudur. Çünkü dinin yıkılması demek bütün tarikatların yıkılması demektir.³⁸²⁸

Romanda başka bir Babek vurgusu da Atabəy Məhəmməd’in oğlu Əbubəkr ile ilgilidir. Əbubəkr, vatansever, halkının çıkarlarını gözetən, ülkesinin istiklali için her türlü fedakarlığı göze alan cesur bir yöneticidir. Onun bu özellikleri annesi Gözəl’in Babek’in soyundan gelmesinden kaynaklanmaktadır. Atabəy, Gence seferinde Canpolad köyünde dinlenirken suikasta uğrar ve konakladığı evin kızı Gözəl tarafından kurtarılır.

³⁸²³ Ebülfez Elçibey, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri (çev. Muhammet Kemaloğlu)”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı 8, Haziran 2013, ss. 30-37.

³⁸²⁴ Ordubadi, QQ1, s. 91.

³⁸²⁵ Ordubadi, QQ1, s. 155.

³⁸²⁶ Ordubadi, QQ1, s. 107.

³⁸²⁷ Ordubadi, QQ1, s. 169.

³⁸²⁸ Ordubadi, QQ1, s. 173.

Gözəl'le evlenmek isteyen Atabəy Məhəmməd, Gözəl'in babası Canpolad'dan soylarının Babək'e dayandığını, Babək'in öğretilerini köylerinde devam ettirdiklerini öğrenir.³⁸²⁹

3.6.3.3. Simgesel Düzey

Memmed Said Ordubadî, Komünist Partinin ideolojisine ters düşmemiş, diğer romanlarında olduğu gibi “Qılınç və Qələm” romanında da sosyalist ideolojiyi yansıtan simgeleri kullanmayı tercih etmiştir.

Roman, konu itibarıyla Nizami devrindeki Azərbaycan'ın siyasi ve toplumsal gelişmelerini ele aldığı ve Azərbaycan halkının vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesini hikâye edindiği için bu dönemde geçen birçok siyasi olay ve savaş romanda yer almıştır.

Azerbaycanlıların bu mücadele kullandıkları iki enstrüman vardır. Bunlardan bir tanesi cesur bir şekilde savaşmak, diğeri ise mevcut siyasi koşullar içerisinde akıllıca hareket edebilmektedir. Bu nedenle romanın adı olan “Qılınç ve Qələm” ifadesinde “qılınç” savaşmayı, mücadeleyi ve gücü; “qələm” ise aklı, bilgeliği ve doğruluğu simgelemektedir. Romanda bu iki kavram Nizami ve Fəxrəddin karakterlerinin davranışlarında hayat bulur.

Ordubadi, sosyalist bir ideolojiye sahip olduğu için romanda sosyalizmi simgeleyen unsurlar da bulunmaktadır. Bu unsurlardan bir tanesi Əxi Fərrux Zəncani'nin kardeşlik tarikatıdır.

Bu tarikat insanların kardeşliğini savunur. Kaideleri din temelli değil, ahlak temellidir. Məhsəti Xanım, Nizami'ye yazdığı mektupta Əxi Fərrux'un amacının halkların dostluğunu kurmak olduğunu söyler.³⁸³⁰

Nizami, Fəxrəddin'le arasında geçen tartışmada, Kuzey ve Güney Azərbaycan'ın birliğinin Əxi Fərrux'un kardeşlik tarikatı altında bileştirilmesi gerektiğini savunur.³⁸³¹

Nitekim Canpolad/Puseran köyü Əxi Fərrux'un tarikatının akidelerini uygulayan bir köydür. Köyde özel mülkiyet yoktur. Köylülerin malları, evleri ve toprakları ortaktır.

³⁸²⁹ Ordubadi, QQ1, ss.336-339.

³⁸³⁰ Ordubadi, QQ1, s. 26.

³⁸³¹ Ordubadi, QQ1, s. 90.

Veliaht, şehzade, melike olmaksızın herkes bu topraklarda çalışır ve ürünler bölüşülür. Dolayısıyla hem sınıfsal anlamda hem de toplumsal anlamda bir eşitlik söz konusudur.

Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla büyük toprak sahiplerinin topraklarına devlet el koymuş, topraksız köylülerin mülk ve toprak edinmesi yasalaştırılmıştır. Bir süre sonra dağınık halde bulunan çiftçiler tek bir yerde birleştirilerek kolektif çiftlik anlamına kolhoz üretim modeli oluşturulmuştur.³⁸³² Bu açıdan bakıldığında Canpolad/Pusəran köyü Sovyetler Birliği'ndeki kolhozları simgelemektedir.

Romanda yer alan kahramanalar yine bu sosyalist bakış açısıyla kurgulandıkları için romanda konuyla alakalı kavramları simgelemektedirler.

Nizami ve Fəxrəddin: Romanın ana kahramanlarından biri olan Nizami daha önce bahsedilen “qılnc” ve “qələm” simgelerinden “qələm” simgesini temsil etmektedir.

Romanın birinci cildinin başlarında Nizami ve Fəxrəddin arasında Azərbaycan'ın geleceğinin nasıl olması hakkında bir sohbet yaşanır. Bu sohbette Nizami, Rey'in Azerbaycanlılar tarafından savunulması gerektiğini, eğer Rey düşerse Azerbaycan'ın kadim başkenti Hamedan'ın da düşeceğini dile getirir ve Fəxrəddin'e kendisinin kalem işlerinde yüksek mertebe elde edeceğini, Fəxrəddin'in ise kılıç işlerinde ilerlemesi gerektiğini tavsiye eder.³⁸³³

Nizaminin akıllı bir kişi olması, olaylara yaklaşırken onların iç yüzünü hemen kavrayabilmesi, siyasi olaylarda bu akılcılığını kullanarak ileri görüşlü kararlar alabilmesi romanda Nizami'yi “qələm”in kendisi haline getirir.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Nizami şairlik yeteneğiyle ön plana çıkmaya başlar. Bütün İslam coğrafyasında tanınmış bir şair haline gelir.

Atabəy Məhəmməd, Nizami'ye büyük saygı duyar. Onu sağ yanına oturtur. Qızıl Arslan, Nizami'nin siyasi görüşlerine büyük değer verir. Onunla mektuplaşarak fikir alışverişinde bulunur.

³⁸³² Yusuf Ziya KINACI, Kolhozlar Sovhozlar ve Kibutzlar: Kolektif Örgüt Yapılarının İncelenmesi Üzerine Bir Deneme, https://www.academia.edu/10079148/Kolhozlar_Sovhozlar_ve_Kibutzlar_Kolektif_%C3%96rg%C3%B9Ct_Yap%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n_%C4%B0ncelenmesi_%C3%9Czerine_Bir_Deneme, (28.05.2022), s. 2.

³⁸³³ Ordubadi, QQ1, s. 17.

Gence halkı Nizami'yi bir kanaat önderi olarak görmeye başlar. Halkın siyasi konularda alacağı kararlarda Nizami etkin bir şekilde rol alır. Selçuk Camisi'nde toplanan halk ülkeyle ilgili herhangi bir karar alacakları zaman ilk olarak Nizami'nin düşüncelerini öğrenir, ona göre bir karara varırlar.

Nizami, hayata bakış açısıyla aynı zamanda Bolşevik ve sosyalist bir insanı da simgelemektedir. Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olarak bölünmesini istememesinin sebebi, bu durumun ileride oluşacak “*vahid insan qardaşlığı*”³⁸³⁴ fikrine darbe vuracak olmasıdır.

Canpolad/Puseran köyünün yaşam tarzı onun beğenisi kazanır. Köy halkının özel mülkiyeti ortadan kaldırması, paylaşım dayalı sınıfsız bir toplum oluşturmaları onun dikkatini çeker. Kolhoz sistemini simgeleyen bu köyün yaşam biçimini eserlerinde yer verdiğini fakat Atabəy Məhəmməd'in bu eserleri yaktırdığını dile getirir. Bu köydeki insanların yaşayış şeklinin bütün bir ülkede uygulanması gerektiği fikrini savunur.³⁸³⁵

Romana göre bir sosyalistin nasıl olması gerektiğini Nizami'de görmek mümkündür. Vatanseverdir, ülkedeki Arap ve Fars nüfuzunun çoğalmasına karşı çıkar. Azerbaycan medeniyetinin gelişmesi için kendi değerlerine sahip çıkması gerektiğini düşünür. Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birliğini savunur.

Korkmayan, boyun eğmeyen, sürekli doğruları söyleyen bir kişiliği vardır. Bu özelliğini hem Əmir İncə'ya karşı hem de Şirvan hakanına karşı göstermiştir. Onların karşısında yaptıklarının doğru olduğunu bildiği için cesurca kendisini savunmuş, boyun eğmemiştir.

Mala, mülke, zenginliğe tamah etmeyen birisidir. Yoksul bir hayat yaşamayı tercih eder. Bu yüzden bahşiş için şiir yazmaz. Şirvan hakanının sarayında yaşamayı kabul etmez.

Kadınlara karşı döneminin anlayışına göre çok farklı bir yaklaşımı vardır. Kadının özgür olmasından, toplum hayatının içinde bir birey olarak yer almasından yanadır. Kadının örtünmesine karşı çıkar. Onları tabiatın bir mucizesi olarak nitelendirir.

³⁸³⁴ Ordubadi, QQ1, s. 90.

³⁸³⁵ Ordubadi, QQ2, s. 370.

Fəxrəddin ise cesur bir asker, ülkesi için her türlü fedakarlığı yapan, düşmana karşı fırsat vermeyen kahraman bir komutandır. Dolayısıyla o da “qılınc” simgesini temsil etmektedir.

Fəxrəddin, askeri yönden üstün özelliklere sahip olsa bile onun siyasi olayları ele alış şeklinden, onları yorumlayışından onun Nizami kadar bilgili ve ileri görüşlü bir karakter olmadığı görülür. Olayların arka planında neler olabileceğini, bu olaylarla ilgili atacağı adımların ileride nasıl sonuçlar verebileceğini kestiremez. Bu nedenle pek çok durumda Nizami tarafından uyarılır, Nizami sayesinde doğrusunu yapmaya çalışır.

Nizami'ye göre kahramanlık sadece silahla olacak bir şey değildir. Bunun için bilgili de olmak gerekir. Nitekim romana bakıldığında Fəxrəddin'nin kahraman bir asker olmasının en önemli sebeplerinden birisi yanında onu aldığı yanlış kararlar ve sahip olduğu yanlış düşüncelerden vaz geçiren Nizami gibi bilgili bir dostunun olmasıdır.

Örneğin, romanda Hüsaməddin karakteri de iyi bir asker, cesur bir komutandır fakat o bu cesaretini kendi ülkesinin çıkarları için kullanamamış, Qətibə'nin vaatlerine inanarak onun entrikalarının oyuncağı haline gelmiş, en sonunda Azerbaycanlılar tarafından vatana ihanetten idam edilmiştir.

Bunun sebeplerinden biri Hüsaməddin'in, Nizami gibi bir dostunun olmayışındır. Böylece bilgi ve akıl olmadan silahın pek bir işe yaramayacağı fikri romanda bu şekilde yansıtılmıştır.

Məhsəti Xanım: Məhsəti Xanım, romanda çağdaş Azərbaycan kadınıni simgelemektedir. Romana göre döneminin en iyi şairlerindendir. Nizami, onu annesi olarak görür. Kendi şiir yaratıcılığını ondan esinlenerek ortaya çıktığını düşünür.

Məhsəti iyi bir şair olmasının yanında müzik aletlerini iyi kullanabilen sesi güzel bir sanatçıdır. O da Nizami gibi Əxi Fərruh'un tarikatına bağlıdır. Kuzey ve Güney Azərbaycan'da Əxi Fərruh'un görüşlerinin yayılması için mücadele edilmesini düşünür.

Aranlıların özgrülük yolunda vermiş olacakları savaşı destekler. Rubailerinde Gence hatibini eleştirir. Onun eleştirdiği hatibin nezdinde ülkeyi kuşatan gericiliktir. Bu gericilik Azərbaycan medeniyetinin önünde engeldir.

Məhsəti Xanım da bilgeliği, akla ve sanata önem vermesiyle Nizami gibi “qələm” simgesinin yansımasıdır.

Dilşad: Dilşad, Fəxrəddin'in sevgilisidir aynı zamanda Əmir İncə'nin sarayında Əmir'in cariyesidir. Romanda İslam dinindeki cariyelik ve kölelik sisteminin ne kadar kötü ve insanlık dışı bir sistem olduğu Dilşad üzerinden yansıtılmıştır.

Qızıl Arslan ve Əbubəkr: Adil, dürüst, halkının çıkarını düşünen, Azərbaycan medeniyetinin ilerlemesi için sanatçılara önem veren, halkın görüşlerini önemseyen ve değer veren yönetici grubunu simgelerler.

Qızıl Arslan, Azərbaycan'ın Harzemşahlar tarafından ele geçirilmesini engellemek, halifenin Azərbaycan üzerinde kurmak istediği nüfuzu ortadan kaldırmak, yöneticilerin kanunsuz uygulamalarına son vermek, devlet yönetiminde din adamlarının söz hakkını kısıtlamak için birçok ıslahatlar yapmaya çalışmıştır.

Azərbaycan medeniyetinin yüksek bir medeniyet olduğunu düşünür. Bu nedenle bu ülkedeki yabancı unsurların temizlenmesini ister. Tarih boyunca Azerbaycanlıların başka milletlerin emri altında yaşamak istemediğini ve bu yüzden isyanlara kalkıştığını görerek, onlara uygun ayrı kanunlar çıkartılması gerektiğini savunur.³⁸³⁶

Əbubəkr ise amcası Qızıl Arslan öldükten sonra amcasının yapmak istediği ıslahatları devam ettirmek istemiş ancak ondan önce Azerbaycan'ın birliğini sağlamak için kardeşi Qütlüğ ve amcası Toğrul'la mücadele içine girer. Kendisi anne tarafından Azerbaycanlı olduğu için Azerbaycan halkı onu çok sever. O da babası ve amcası gibi şiire ve sanat önem verir. Gence'ye gelir gelmez Nizami'yle görüşür ve ondan nasihatler alır. İdarecilik konusunda yetenekli bir insandır.

Vatansever bir yönetici olan Əbubəkr için Azerbaycan halkı her şeyden önce gelir. Halkının çıkarlarını, ülkesinin namusunu düşünen ve bunun için gözünü kırpmadan savaşan bir yöneticidir. Qızıl Arslan'ın Hamedan üzerine yapacağı seferde, Kuzey Azerbaycan ordusunun başında Gence'den hareket ederken Kuzey Azerbaycan bayrağını eline alıp halka Azerbaycan halkının şerefi için savaşacağına dair ant içer.³⁸³⁷ Kendisini halktan ayrı biri olarak görmez. O, Azerbaycanlıların "*bacısı oğlu*"dur.³⁸³⁸ Bu nedenle bir hükümdardan çok halkın içinden gelen bir yönetici gibidir. Annesinin köyünde bir çiftçi gibi çalışır.

³⁸³⁶ Ordubadi, QQ1, s. 195.

³⁸³⁷ Ordubadi, QQ2, s. 217.

³⁸³⁸ Ordubadi, QQ2, s. 345.

Qətibə: Romanda Qətibə karakteri bencilliğin, kibrin ve ihtirasın simgesi olarak yer almaktadır. Əmir İncə'nin kızı və halifənin torunudur. Sarayda böyümüş olması, ən iyi təhsilləri alması, hər istədiyi yerinə gətirilməsi onda böyük bir kibir yaratmışdır. Bu kibir o qədər böyükdür ki istədiyi şeyləri əldə edəməyincə onları yok etmək üçün çabalar. Örneğin Nizami'ye olan aşkına karşılık bulamayınca, Nizami'nin Rəna ilə mutlu bir şekilde yaşamasını engellemek için her şeyi yapacağına dair ant içər. Onu yok edip öldürmek ister.³⁸³⁹

Nizami'yi əldə edəməyincə duyduğu kin və nifrətin aynısı oğlu Qütlüğün vəliəht olamayışında da ortaya çıxar. Nəsil ki bu nifrətlə Nizami'yi yok etmək istemişse Atabəy və Qızıl Arslan'ı da yok etmək istemiş və bunda da başarılı olmuşdur. Aslında yok etdiyi sadəcə Atabəy və Qızıl Arslan değildir. O, bu hırs və kibirlə bütün bir Azərbaycan'ın parçalanmasına və yok olmasına səbəp olmuşdur.

Onun yolundan oğlu Qütlüğə annesinin intikamını almaq üçün Toğrul'u öldürmüş, İraq Səlcuk Dövləti'nin sonunu gətirmiş, qardaşı Əbubəkr'in hanımı teyzəsi Təliə'yi öldürmüşdür. Təliə'nin ölümü Əbubəkr'i dərindən sarsmış dövlət işlərini bir kənara burakarak kendisini içkiyə vermiş, dərindən və kederindən ölmüşdür. Azərbaycan iyice zayıflamış, topraklarını kaybetmiş, qardaşı Əbubəkr'in ölümündən sonra yerinə gəçən Özbək də durumu kurtaramamış və bütün Azərbaycan Harzəşahlar tərəfindən işğal edilmişdir. Özbək həpsə atılmış və Eldəniz hanedanı son bulmuşdur.

Dövlət idarəsində söz sahibi olan kişilərin kibirli olmasının dövlət üçün nəsil bir fəlakət olacağı, şəxsi çıxarlarının dövlətin çıxarlarından öndə tutulmasının o dövlətin yok olmasına səbəp olacağı Qətibə və Qütlüğə örneğinde gözəl önünə serilmiş olur.

Əmir İncə və Toğrul: Gücü və iktidarı əlinə tutup kaybetməmək üçün hər şeyi yapan, haldan kopuk, yalancı, riyakâr, bəcəriksiz idarəçiləri təmsil etməkdəirlər.

Əmir İncə, Gəncə emiridir. Gəncə haldını gərici düşüncələrlə baskı altında tutmaya çalışarak idarə etmək istər. Haldın mədəni, aydınlanmış, taassuptan uzak olması onun üçün qorutucudur. Çünkü böylə bir haldı idarə etmək imkansızdır. Sanata və sanatçıya dəğər vermez. Bu tarz şeylərin haldın dinî duyğularını zayıflattığını düşünür. Bu yüzdən Məhsəti Xanım'ın evini Gəncə hatibinin müritlərinə təşlatmış, onu

³⁸³⁹ Ordubadi, QQ1, s. 165

Gence'den sürmüştür. Xaqani gibi değerli şairler bile onun yüzünden Gence'de barınmaq istememiştir.

Atabəy Məhəmməd, onunla ilgili şikayətləri yerində dinləmək üçün Gence'ye gəldiyində yaptıklarının ortaya çıxacağını və emirlikdən alınacağını anlayan Əmir İnc, kızı Qətibə'yi kullanarak bu durumdan kurtulur. Qətibə ilə evlənən Atabəy, Əmir İnc'a herhangi bir yaptırımında bulunmaz. Sonrasında Gence halkı ona karşı isyan eder ve emirin sarayını basarak onu öldürür.

Sultan Toğrul da tıpkı Əmir İnc gibi kendi iktidarını sağlamək için ülkesi ve halkının çıkarlarını düşünmez. Ülkeyi işgal etmək isteyen Harzemşahların ajanın olan Kəmaləddin və Zəhir Bəlxı gibi kişileri sarayında tutar, siyasi konularda onlardan fikir alır, Harzemşahlarla iş birliğı içine girer. Kendisini bu yüzden cezalandırmək isteyen Atabəy Məhəmməd'e karşı Qətibə ilə entrikalar üretmeye çalışır.³⁸⁴⁰

İleri görüşlü bir hükümdar olamayan Toğrul, ülkeyi kişisel duygularına göre yönetmeye çalışmıştır. Etrafındaki insanların bilgisiz ve hain olduklarının farkında değildir. Çünkü ondaki iktidar olma hırsı, tahta sahip olma arzusu onun gözünü boyamıştır. Qütlüğ'ün ordusunun Hamedan önlerine gelmesine rağmen o hala içki meclisleri düzenlemeye devam eder. Sarhoş bir şekilde atına binerek savaşa katılır ve Qütlüğ tarafından öldürölür.³⁸⁴¹

Göröldüğü gibi ondaki bu arzular hem kendisinin hem de Irak Selçuklu Devleti'nin sonunu getirmiştir.

Şirvanşahlar ve Harzemşahlar: Şirvanşahlar romanda Azərbaycan üzerindeki Fars sömürgeciliğini simgelemektedir.

Şirvan hakanı Əbülmüzəffər, Nizami'yi yazdığı mektupta onu Şirvan sarayına davet etmiş, Aran memleketinin düştüğü ağır vaziyetten, Azərbaycan halkının bağımsız duygularının yok olmasından yakınmıştır. Aran'ın bağımsızlığından yana olan herkesin bu özgürlüğü Şirvanşahlar Devleti'inde aradığını dile getirir.³⁸⁴²

Bu ifadelerle Əbülmüzəffər, Aran'ın yani Kuzey Azərbaycan'ın bağımsız olması gerektiğini, bu bağımsızlığı edebilmesi içinse Şirvanşahların desteklerine ihtiyaç

³⁸⁴⁰ Ordubadi, QQ2, s. 100

³⁸⁴¹ Ordubadi, QQ2, s. 404.

³⁸⁴² Ordubadi, QQ1, s. 54.

duyacaklarını dile getirerek Aran bölgəsini kendilerine ilhak etmək istediklerini üstü kapalı bir şəkildə ifadə etmişdir.

Əbül müzəffər'in bir sömürgeci hökəmdarı gəbi davrandığını göstərən başkə bir örnək də göndərdiğı elçilər aracılığıyla Nizami'dən Leyla və Mecnun destanı Azərbaycan dilində değıl, yüksek tabakaya ait olan Farsça yazmasını istemesidir.³⁸⁴³

Nizami'nin yazdığı eserde onun bu talebini şu şəkildə hicvetmişdir:³⁸⁴⁴

*Türki sifəti vəfayı men nist,
Türkane sifət səzayı men nist
Çün həlqəyi şah yaft guşəm
Əz dil bə dəməğ rəft cuşəm*³⁸⁴⁵

Bu dizeleri okuyan Şirvan hakanı Nizami'yi Türklerle arasına nifak sokmakla suçlayarak huzurundan kovmuşdur.

Harzəməşəhlar isə özellikle Atabəy Məhəmməd'in ölümündən sonra Irak və Azərbaycan'daki karışıklıklardan yararlanmak istemiş, Azərbaycan topraklarını işğal etməyə çalışmışlardır. Bu yönleriyle yabancı işğalcileri simgeleyen Harzəməşəhlar, Toğrul'un kendilerine sığınmasına imkân sağlamışdır. Qızıl Arslan və Toğrul mücadelesində Toğrul'u desteklemiş, Qızıl Arslan'ın ölümündən sonra Azərbaycan'ı işğal etmək için Qətibə və Halife ilə anlaşmış, Qütlüğ'e ordu desteğı sağlayarak Toğrul'u ortadan kaldırmasına destek olmuşlardır. Nitekim Qütlüğ, Toğrul başsız bedenini Sultan Təkiş'e göndermiştir.

Eldəniz hanedanına son verən və Azərbaycan topraklarını işğal edəndə Celaləddin Harzəməşəh'tır. Əbubəkr'in ölümündən sonra iyice zayıflayan ülkenin başına kardeşi Özbək geçmiş, o da Harzəməşəh saldırılarına fazla dayanamamış, en sonunda Gence'yi kaybetmiş ve tutuklanarak Ələncik kalesine gönderilmiştir.

Görüldüğü gibi ülkedeki yöneticilerin beceriksizliğı, anlık heveslerine yenik düşmeleri, siyasi ihtirasları, halktan kopuk olmaları, halkın sorunlarına eğilmək yerine o sorunları görmezden gelmeleri, iktidara sahip olabilmek için işğalcilerle işbirliğı yapmaları hem bir hanedanlığın hem de bir ülkenin sonunu getirmiştir.

³⁸⁴³ Ordubadi, QQ1, s. 215.

³⁸⁴⁴ Ordubadi, QQ1, s. 283.

³⁸⁴⁵ Türk dili yaramaz şah neslimize / Eksiklik getirir Türk dili bize / Yüksek olmalıdır bizim dilimiz / Yüksek yaranmıştır bizim neslimiz. Nizami Gəncəvi Əsərləri, 2 cildə 1. Cild, Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, Bakı 2013, s. 448

Halifeler ve Din adamları: Romanda İslam halifeleri Arap işgalciliğini, din adamları ise dinî taassubu simgelemektedir.

Din adamlarının dinî taassubu simgelediklerine en iyi örnek Gence Xatibi'nin Məhsəti Xanım'a yaptıklarıdır. Məhsəti Xanım'ın evinde kadınlara şarkı söylemeyi ve müzik aleti çalmasını öğretmesi, kendisinin de zaman zaman bunları icra etmesi ve halkın bunu büyük bir zevkle dinlemesi Gence Xatibi'ni rahatsız etmiş, halktaki dinî bilincin yok olmaya başladığını düşünerek Məhsəti Xanım'ı Əmir İncə'ə şikâyet etmiştir. Böylece onun Gence'den sürülmesine sebep olmuştur.³⁸⁴⁶

Halifelik makamı İslam dininin en üst makamı olarak görülür. Dolayısıyla halifeler dinî otoritenin en tepesindeki yöneticilerdir. Halifeler, din kisvesi altında ülkedeki millî bilinci yok edip Arap egemenliğini güçlendirmek için tarikat ve mezheplerin Azerbaycan'da yayılmasına çabalamışlardır. Böylece tarikat ve mezhep farklılıkları yüzünden Azerbaycan halkı birbirine düşman hale gelmiştir.³⁸⁴⁷

³⁸⁴⁶ Ordubadi, QQ1, s. 20.

³⁸⁴⁷ Ordubadi, QQ1, s. 57.

SONUÇ

Azerbaycan edebiyatında oldukça önemli bir yeri olan Memmed Said Ordubadî, edebiyata şiirle başlamıştır. İlk şiirini 1903 yılında “Şark-i Rus” gazetesinde yayımlayan Ordubadî, o dönem Çarlık Rusyası içerisinde yer alan Azerbaycan’da Türkçe yayın yasağının kaldırılmasıyla birlikte birçok gazete ve dergide şiirlerini yayımlama fırsatı bulmuştur. “Molla Nasreddin” dergisi sayesinde Ordubadî, satirik şiirler yazmaya başlamış, toplumun eğitim ve bilim alanındaki geri kalmışlığını hiciv yoluyla eleştirmiştir. Bu dönem şiirlerine bakıldığında Mirza Elekber Sâbir’in etkisini görmek mümkündür. Türk ve İran edebiyatının önemli isimlerinden olan Hafizî, Sadî, Hakanî, Nizamî ve Fuzulî gibi şairlerden etkilenmiş, onların bilim ve eğitimle ilgili görüşlerine şiirlerinde yer vermiştir.

1906 yılında yayımlamış olduğu ilk şiir kitabı “Qəflət”de ilmin cehaletten, aklın ise gafletten üstün olduğunu vurgulamış, toplumdaki geri kalmışlığı, dinî taassubu ve cehaleti yenmenin yollarını Avrupa ve Amerika’daki gelişmelerden örnekler vererek açıklamıştır. İkinci şiir kitabı olan “Vətən və Hürriyyət” adlı eserinde toplumla ilgili yaşadığı kaygıları daha ileri bir boyuta taşımış Azerbaycan Türklerinin yıllardır içinde bulunduğu baskı ve zulmün müsebbibi olan Çar rejimini eleştirmiş, vatanın kurtuluşunun bağımsızlık yoluyla sağlanabileceğini savunmuştur. Bu yönüyle Ordubadî’nin içinde yaşadığı toplumun sorunlarına duyarsız kalmayan, sanat hayatının her anında bu sorunlara çözümler aramaya çalışan aydın bir sanatçı olduğu görülmektedir.

Şiirlerinde Çar rejimini eleştirmesi sebebiyle hapsedilip sürgüne gönderilen Ordubadî, sürgün yıllarında da bu samimi vatansever çizgisini şiir ve yazılarında devam ettirmiştir. 1920 yılında Bakü’nün Bolşevikler tarafından ele geçirilmesinden sonra Bakü’ye gelerek burada çeşitli dergi ve gazetelerde sosyalist realizmin etkisiyle yazı ve şiirler yayımlamıştır. Bu dönem gazete ve dergi yazılarına bakıldığında ise Türkiye ve İran’da gelişen siyasi olaylarla yakından ilgilendiği, bu olaylara samimi bir şekilde yaklaşarak çözüm önerilerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Lucien Goldmann tarafından ortaya atılan Oluşumsal Yapısalcı Metot, roman türünü sadece metin merkezli incelemez. Toplumun hâkim ideolojisi ve yazarın dünya görüşü dahil romanın bütün oluşum süreçlerini ele alır. Toplumdaki siyasi, kültürel ve dinî unsurların bu oluşum sürecindeki etkisini, romandaki yansımalarını, yazarın bu unsurlara karşı roman üzerinden olumlu ya da olumsuz tepkisini tespit etmeyi hedefler. Buna bağlı olarak roman incelemesi yapılırken “anlama” ve “açıklama” olmak üzere iki önemli aşamadan söz edilir. Anlama aşaması tasvirler, diyaloglar, anlatı yerlemleri gibi metnin iç yapısını ele alırken açıklama aşaması ise metnin iç yapısının oluşumunu sağlayan yazarın yaşamı ve anlatının kaynağı gibi unsurları tespit eder.

Bu yöntem aracılığıyla incelenen Memmed Said Ordubadî'nin romanlarında dönemin siyasi ve toplumsal koşullarının romanların iç yapısına etkide bulunduğu, toplumdaki hâkim ideolojinin ve yazarın dünya görüşünün romanlara yansıdığı, toplumun kültürel, ekonomik ve dinî unsurlarının romanlarda yer aldığı görülmektedir.

Ordubadî'nin roman türünde vermiş olduğu ilk örnek, 1908 yılında “Taze Hayat” gazetesinde yayımlanan “İki Çocuğun Avrupaya Seyahati” adlı romanıdır. Mektup türünde yazılan bu roman, yazarın ilk romancılık girişimi olması sebebiyle edebî açıdan zayıftır. Romanda Batı'nın sanat, bilim ve eğitim alanında Doğu'ya göre daha çok gelişip ilerlediği, bu gelişmişliğin altında yatan sebeplerin neler olduğu üzerinde durulmuştur.

1914 yılında yayımlamış olduğu “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” romanının ise edebî bakımdan daha kuvvetli bir roman olduğu görülmektedir. Romanda modernleşmenin yollarının özellikle kız çocuklarının eğitiminden geçtiği, bu eğitimin Avrupai tarzda yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Batılılaşma yanlısı Doğulu bir aydının toplumla ve ailesiyle olan çatışmalar sonucunda topluma yabancılaşması, eğitime ve bilime önem vermeyen ülke ve toplumların zamanla yok olacağı, toplumun modern anlamda gelişmesindeki en önemli engelin dinin kendisinin değil de dinî taassubun olduğu romanda ön planda tutulmuştur.

Ordubadî'nin diğer dört romanı Sovyetler Birliği döneminde kaleme alınmıştır. Sovyet Yazarlar Birliği tarafından Sovyet ideolojisine uygun eserler oluşturulması konusunda yazarlara uygulanan baskılar Ordubadî'yi bu dönem romanlarında Sovyet propagandası yapmaya mecbur kılmıştır.

Yazarın bu anlayışla hareket ederek kaleme aldığı ilk romanı dört ciltten oluşan “Dumanlı Təbriz” romanıdır. İran’da 1906 yılında başlayan, sonrasında Tebriz’de devam eden meşrutiyet hareketi içerisinde Bolşeviklerin Şah ve Çar rejimine karşı verdiği mücadelenin konu edildiği romanda, Türk dünyası ve Azerbaycan için önemli birer figür olan Settar ve Bağır Hanlara bir kahraman olarak yer verilmesi Ordubadî’nin bu propaganda baskısından sıyrılmaya çalıştığının bir göstergesidir.

Yazarın “Gizli Bakı”- “Döyüşən Şəhər”- “Dünya Dəyişir” üçleme tarzındaki romanlarından ikincisi olan “Döyüşən Şəhər” romanı 1938 yılında, “Gizli Bakı” romanı ise bu romandan iki yıl sonra 1940 yılında yayımlanmıştır. “Gizli Bakı” romanında 1905 yılında Bakülü Bolşeviklerin işçi hareketlerine yön vermesi, Çar rejimi ve burjuvaziye karşı mücadelesi ele alınırken, “Döyüşən Şəhər” romanında Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Bolşeviklerin Bakü’deki Menşevik, Taşnak ve Müsavat gibi muhalif siyasi gruplarla yaptığı mücadele ön planda tutulmuştur. Her iki romanda Azerbaycan’ın milli burjuvazisi Sovyet rejiminin oluşturduğu baskıdan dolayı aşırı bir şekilde eleştirilmiş, Hacı Zeynelabdin Tağıyev, Alimerdan Topçubaşı gibi önemli kişilikler olumsuz yansıtılmıştır.

Sovyetler Birliği’nde yeni bir Sovyet toplumunun oluşması için birliği oluşturan milletlerin millî kimliklerinden arındırılması gerekmektedir. Sovyet rejimi bu görevi yine yazarlara vermiştir. Her ne kadar romanlarını bu anlayış çerçevesinde oluşturmuş olsa bile Ordubadî, özellikle altıncı ve son romanı olan “Qılınc və Qələm” romanında büyük ölçüde bu anlayışın dışına çıkmayı başaramamıştır.

Konu olarak 12. yüzyılda İldenizlerin hüküm sürdüğü Azerbaycan’da yaşanan siyasi olayların ele alındığı romanda, millî dil ve millî kimlik bilinci ön planda yer almıştır. Azerbaycanlılık, vatanseverlik, ana dili bilinci romanda daha çok işlenmiş, Sovyet ideolojisi sebebiyle millî kimliklerini kaybetmeye başlayan Azerbaycan Türklerine bu özellikler tekrar kazandırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan halkının mücadelecisi, medeni, sanatsever bir halk olduğunun dile getirilmesi, Azerbaycan tarihinde Nizamî, Babek, Atabey Muhammed, Kızıl Arslan, Atabey Ebubekir gibi edebî ve tarihî kişiliklerin millî birer kahraman olarak yansıtılması, romanın millî bilinç ve değerler üzerine oluşturulduğunu göstermektedir.

Yazarın romanlarında hâkim bakış açılı anlatıcı daha sık bir şekilde yer bulmuştur. Ordubadî, “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab”, “Döyüşən Şəhər”, “Gizli Bakı”, “Qılinc və Qələm” romanlarında bu bakış açısına ait unsurları ustalıkla kullanmıştır. Bu romanlarında anlatıcı, olayları ve durumları Bolşeviklik penceresinden değerlendirmiş, çoğu zaman roman karakterleriyle ilgili iyi ya da kötü yorumlarını bu ideolojik çerçeveden yansıtmıştır. “Dumanlı Təbriz” romanında ise birinci kişi tekil bakış açılı anlatıcı kullanılmış, kimi zaman hâkim bakış açılı anlatıcıya yer verilmiş, olaylar zaman zaman diğer kahramanların bakış açısından yansıtılmıştır.

Ordubadî'nin romanlarında tasvirler sıkça yer verildiği, dönemin siyasi gerçekliklerinin bu tasvirler aracılığıyla yansıtıldığı görülmektedir. Tasvirler, romanda geçen olayların ve kahramanların olumlu ya da olumsuz olmalarına göre şekillenmiştir. Kahramanların psikolojik ve ekonomik durumları kimi zaman mekân tasvirleriyle ilişkilendirilerek aktarılmıştır. Bu sayede romanda anlatılan kişiler ve olaylar zihinde daha canlı, daha gerçekçi bir hâl alabilmiştir.

Montaj tekniğini hemen hemen bütün romanlarında uygulayan Ordubadî, bu teknik aracılığıyla kimi zaman şiirlere, kimi zaman telgraflara, kimi zaman da duyuru metinlerine yer vermiştir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus yazarın bu tekniği romanın akışına uygun şekilde uygulamış olmasıdır. Aynı durum mektup tekniği için de geçerlidir. Romanlarda geçen zaman dilimi açısından mektubun önemli bir iletişim aracı olarak görüldüğü düşünüldüğünde roman kahramanları arasındaki haberleşmeler mektuplar aracılığıyla sağlanmış, yine bu mektuplar romanda bazı olayların çözümlenmesinde kilit rolü üstlenmiştir.

Romanlarda uygulanan iç monolog ve iç çözümleme yöntemleri sayesinde kahramanların düşünce dünyasının okuyucuya ustalıkla yansıtıldığı görülmektedir. Bu yöntem sayesinde kahramanların olaylara ve durumlara karşı içinde bulundukları psikolojik durum daha anlaşılır hale gelmiş, kahramanların bu olay ve durumlar karşısında gösterdikleri tepkinin temel sebebi açıklığa kavuşmuştur.

Ordubadî'nin romanlarındaki karakterlerin oluşmasında sosyalist realizmin etkisinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Kahramanların olumlu veya olumsuz özellikleri sosyalizm çerçevesinden değerlendirilmiştir. Kahramanlar Bolşevik ya da sosyalistse olumlu, değilse olumsuz olarak yansıtılmıştır. Olumlu sosyalist kahraman

her zaman yardımsever, dürüst ve cesurdur. Bu yönleriyle olağanüstü bir özellik çizer. “Dumanlı Təbriz” romanında Əbülhəsənbəy gibi Bolşevik karakterler dürüst, vatansever, insancıl, davası için her şeyi göze alabilen, korkusuz, başarılı, lider ruhlu ve mücadeleci karakterlerdir.

Olumsuz kahramanlar ise Bolşevik olmadıkları için korkak, zalim ve iki yüzlüdür. “Gizli Bakı” ve “Döyüşən Şəhər” romanlarındaki Hacı Zeynalabdin Tağıyev gibi burjuva karakterler ise, maddi çıkar peşinde koşan, vatan haini, çıkarıcı, korkak ve ahlaksız karakterlerdir.

Lenin, Sovyet toplumunun oluşmasında kadının eşitliğini merkeze almıştır. Bu sebeple Sovyet rejiminin en çok önem verdiği unsurlardan bir tanesi kadınlardır. Romanlarda olayların geçtiği dönemlerde Müslüman kadınların toplumsal yaşam içerisinde herhangi bir söz hakları yok denecek kadar azdır. Bu yüzden Ordubadi’nin romanlarında kadın kahramanlar önemli bir yer tutmuştur. Her türlü zorluğa ve engele karşı yılmadan bu kadın kahramanlar sosyalizm için mücadele etmiş, sınıf bilinci tam anlamıyla oluşmamasına rağmen özellikle Azerbaycanlı kadın kahramanlar zulme uğrayan halkın ve işçilerin tarafında yer almıştır.

Memmed Said Ordubadî, Ordubad kasabasında fakir bir ailede dünyaya gelmiş, babasını erken yaşta kaybetmesi sonucunda ailesinin geçimini sağlamak için Ordubad’daki fabrikalarda işçi olarak çalışmış, böylece iş yeri sahiplerinin baskısına, işçileri sömürmesine bizzat şahitlik etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Ordubadî, romanlarında dönemin toplum yapısındaki sosyal tabakaları ve bu tabakalar arasındaki ilişkilere yer vermiş, bu ilişkileri ideolojik bir çerçeveden yansıtmıştır. İşçi ve köylü sınıfının yaşamış olduğu sıkıntılar, onların yoksulluk içinde boğuşması, zorba yöneticiler, toprak ağaları ve zenginlerin işçi ve köylü sınıfına yaptığı zulümler açık bir şekilde vurgulanmıştır.

Romanlarında olayların geçtiği döneme ait siyasi olaylara büyük ölçüde yer verilmiştir. “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşən Şəhər”, “Qılınc ve Qələm” romanları konu itibarıyla savaş dönemlerini kapsadığı için bu romanlarda geçen savaşlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Sokak çatışmaları, cephe savaşları, meydan muharebeleri tarihî gerçekliğe bağlı kalınarak aktarılmıştır. “Gizli Bakı” romanında işçi hareketleri

anlatıldığı için savaş yerine grevler, cephe yerine ise bu grevlerin yapıldığı sokak ve caddeler yer almıştır.

Ordubadî, toplumla iç içe yaşayan bir yazardır. Bu sebeple toplumun kültürel değerlerinin, folklorik unsurlarının bilincinde olmuş, romanlarında mâni, türkü, örf ve adetlere geniş ölçüde yer vermiştir. Şiir, onun edebî hayatında oldukça önemli bir yer tutmuştur. Dolayısıyla romanlarında Klasik edebiyatımızın şairlerinin şiirlerine atıflarda bulunmuştur.

Sovyet ideolojisiyle gelen emeğin ve üretimin paylaşımı, toprağın köylüye dağıtılması, özel mülkiyetin kaldırılması Ordubadî'nin romanlarında sıklıkla işlenmiş, köylünün toprak sahibi olan ağalar, hanlar, din adamları ve rejim yöneticileri tarafından sömürüldüğü gerçekçi bir şekilde vurgulanmıştır. “Qılinc və Qələm” romanında Sovyet ideolojisinin bir ürünü olan kolhoz sistemi Canpolad/Püseran köyüyle okuyucuya aktarılmıştır.

Romanlarını yazmadan önce onlarla ilgili tarihî araştırmalar yapan Ordubadî, geniş bir tarih bilgisine sahiptir. Bu bilgisini romanlarına yansıttığı görülmektedir. “Qılinc və Qələm” romanında Halife'nin cülus günündeki törenin ayrıntılı bir şekilde anlatılması, dönemin savaş aletleriyle ilgili bilgiler verilmesi, olayların geçtiği şehirlerin o dönemki mimari yapılarından, sokak ve meydanlarından bahsedilmesi Ordubadî'nin bu tarihî bilgisinin yansımasının bir sonucudur.

Ordubadî'nin romanlarında siyasi olaylar, anlatıya kaynaklık ederek onu şekillendirir. Romanların temelinde bu siyasi olaylarda Bolşeviklerin vermiş olduğu mücadele yer almaktadır. “Bədbəxt Milyonçu Yaxud Rzaqulu Frəngiməab” romanında cahil ve tutucu toplumla, aydın ve modern insanın mücadelesi ele alınır. “Dumanlı Təbriz” romanında meşrutiyete destek veren Bolşevikler inkılabın gerçekleşmesi için mücadele ederken “Döyüşən Şəhər” romanında ise bu inkılabın son bulmaması için yapılan bir mücadele söz konusudur. “Qılinc və Qələm” romanında ise bu mücadele Nizamî'nin kurulmasını istediği Azerbaycan için yapılmaktadır.

Romanlarında dünya görüşünü ve hâkim ideolojiyi simgeler aracılığıyla başarılı bir şekilde aktarmıştır. Bu simgeler daha çok roman kahramanları üzerinden oluşturulmuştur. Roman kahramanlarının bu simgelere dayalı karakteristik özellikleri romanın ideolojisinin ortaya çıkmasında önemli bir katkı sağlamıştır. Romanların

isimlerinde de bu simgesel yapıyı görmek mümkündür. “Dumanlı Təbriz” romanında Tebriz’in dumanlı bir şekilde nitelendirilmesi Tebriz’in kaderindeki belirsizlikle alakalıdır. Bu belirsizlik sadece Tebriz için değil roman kahramanları için de geçerlidir. “Gizli Bakı” romanında ise “Gizli” ifadesi şehirde gerçekleştirilen Bolşevik faaliyetlerinin gizli bir şekilde yapılmasına bir göndermedir. Bolşeviklerin yaptığı toplantılar gizlidir, gizli matbaalarda basılan yayınlar gizli bir şekilde okunur, romanın ana kahramanlarından Jenya kimliğini gizleyerek burjuva evlerinde çalışır ve istihbarat toplar.

Romanlarında kahramanlar arasında mutlaka aşk ve sevgi ilişkisi mevcuttur. Yazar, romanın ideolojisini vurgulamak için bu ilişkilerin geri planda olmasına özen göstermiştir. Roman kahramanlarına göre Bolşeviklik davası aşk ve sevgiden önce gelmektedir. Dolayısıyla romanda kahramanlar arasındaki bu ilişkiler romanın ideolojisini destekler nitelikte sunulmuş, romanlara duygusal bir boyut kazandırmıştır.

Azerbaycan edebiyatı içerisinde tarihî roman yazıcılığının kurucusu olan Memmed Said Ordubadî, ortaya koyduğu eserlerde Azerbaycan tarihine yön veren olayları ele almış, bu olayları dönemin baskı ve sansür politikaları sebebiyle Sovyet ideolojisinin beklentilerini karşılayacak şekilde aktarmıştır. Buna rağmen “Dumanlı Təbriz”, “Qılinc və Qələm” romanlarında bu baskıdan sıyrılmaya çalışmış, Azerbaycan ve Türk dünyası için önemli bir yer tutan Settar Han, Bağır Han, Babek, Nizamî, Kızıllarlan gibi tarihî kişiliklere yer vermiştir. Bu kişilikler üzerinden millî birlik ve beraberlik, vatanseverlik, Azerbaycan’ın bağımsızlığı, Kuzey ve Güney Azerbaycan’ın birleşmesi gibi konulara değinerek Azerbaycan Türklerine ilerisi için bir yön tayin etmiştir.

Bu açıdan bakıldığında yazar, Türk dünyası edebiyatları açısından da büyük bir önem kazanmaktadır. Romanlarında sadece Azerbaycan değil bütün Türk dünyası için büyük önem taşıyan karakterlere yer vermesi, millî birlik ve bağımsızlık kavramlarına vurgu yapması, Türk milletinin tarihî ve kültürel özelliklerini dile getirmesi Ordubadî’yi Türk dünyası edebiyatları içerisinde önemli bir yazar konumuna getirmektedir. Nitekim romanlarında içinde yaşadığı toplumun sorunlarına değinmiş, bu sorunların üstesinden gelmek için eğitimi, bilimi, bağımsızlığı savunması, vatan ve millet sevgisini, kültürel değerlere sahip çıkılması gerektiğini vurgulamıştır.

KAYNAKLAR

A. İbrahim, Nuray. **Mehmet Sait Ordubadi'nin Romanlarında Toplumsal Sorunlar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2021.

Abbasova, Aytaç. “Karabağ Çocuk Oyunlarının Özellikleri”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı Bildiri Kitabı**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eskişehir, 14-17 Mayıs 2015, ss.116-120.

Abdurrahman, Varis. “Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme”, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/varis_abdurrahman_ad_koyma_gelenekleri_uzer_ine.pdf, (12.05.2019), ss.124-133.

Açıkkaya, Savaş. “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219519>, (08.06.2022), ss.403-420.

Adıgüzel, Sedat. “Azerbaycan’da Nevruz Kutlamaları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31977>, 12.11.2021, ss.143-152.

Adıgüzel, Sedat. **Elçin Efendiyev’in Romanları Üzerine Bir Çalışma-Oluşumsal Yapısalcı İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, 2001.

Adorno T. ve Goldmann L. “Betimleme, Anlama, Açıklama”, çev. İ.Savaşır, **Metis-Defter**, Temmuz-Kasım 1990, Sayı 14, ss.38-52.

Aghayeva, Mehriban. **Azerbaycan’da Kadınların Siyasal Hayatta Temsili**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.

Ahmed, Asger. “Ahiliğin Yayılma Alanı ve Azerbaycan”, <http://docplayer.biz.tr/59821982-Ahiligini-yayilma-alani-ve-azerbaycan.html>, (08.07.2021), ss.159-175.

Akpınar, Yavuz. **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yay., İstanbul, Haziran 1994.

Akşehirli, Soner. “Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı”, **Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/2, Spring 2011, ss.143-162.

Aktaş, Şerif, **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yay., 2.baskı, Ankara, 1991.

Akten, S. “Yazın ve Toplum İlişkisi Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım: Yazın Toplumbilimi”, **Edebiyat ve Toplum Sempozyumu**, Ankara Üniversitesi Tömer Yay., Gaziantep, 1999.

Aladağ, Hilmi Hüseyin. “Devr-i Hamîdîde Azerbaycan'ın İnşasında Cömert Bir İş adamı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/772135>, (14.01.2023), ss.69-85.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan. “Oryantalizm ve Avrupa’da Müslüman-Doğu’ya Dair Oryantalistik Çalışmaların Gelişimi”, **Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 12/1, ss.133-156

Altunbay, Müzeyyen. “Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut’ta Misafirperverlik ve İzzeti İkrâm”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/383407>, (25.09.2021), ss.359-371.

Alver, Köksal. “Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi Literatürü-Bir Bibliyografya Denemesi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4324>, (22.03.2015), ss.185-232.

Andı, M. Fatih. “Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmed Midhat Efendi’nin Paris’i”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73544>, (15.07.2022), ss.7-25.

Armağan, İbrahim. **Sanat Üstüne Toplumbilimsel Bir Deneme**, Hatiboğlu Yay., Ankara, 1988.

Arslan, Mehmet. “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-u Cedîd Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, **GAU Journal of Social and Applied Science**, ISSN: 1305-9130 Volume 8, Issue 1, ss.8-21

Arvas, Abdulsalam. “Türk Destanlarında “Ant İçme” Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/860398>, (14.08.2021), ss.997-1009.

Atasağun, Galip. “Ziyaret Fenomeni”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184352>, (04.07.2022), ss.33-60.

Ateş, Ömer Faruk. **Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Nevşehir, Ağustos, 2020.

Atsız Nihal, **Türk Tarihinde Meseleler**, 4. Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul, 1997.

Axundlu, Yavuz. **Məməd Səid Ordubadi (Həyatı, Mühiti, Yaradıcılığı)**, Sabah Nəşriyyatı, Bakı, 1997.

Ayas, Hülya. **Hıfzı Topuz’un Romanları Üzerine Bir Çalışma (Oluşumsal-Yapısalcı İnceleme)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim dalı, Kars. 2006.

Aydın, Ertuğrul. “Edebiyat-Sosyoloji İlişkisinde Sosyolojik Kaynak ve Ölçütler”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4 /1-I, Winter 2009, ss.357-370.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarixi İnstitutu, **Yeddi Cildə, V Cild ,Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci illər**, Elm, Bakı, 2008

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, **Məmməd Səid Ordubadi Arxivindəki Məktublar**, Red. Paşa Kərimov, Nurlan, Bakı, 2002.

Babayev, Celal. **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Siyasal Muhalefet**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2003.

Bagirov, Ajn. “Nahçıvan'da Çocuklara Ad Verme Adetleri”, <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3599-published.pdf>, (12.05.2019), ss.149-154.

Bağırzadə, Cavid. “XI-XV Əsrlərdə Azərbaycanda Əxilik və Əxi Təşkilatları Haqqında, Tarix və Onun Problemləri”, **Bakı Dövlət Universiteti Jurnalı**, Bakü 2013, ss.19-22.

Baltabayev, Hamidullah. **Nesir ve Üslûp**, akt. Yusuf Avcı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayın No:51, İstanbul, 2006.

Baş, Halit. “Birinci Dünya Savaşı’nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri”, December 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/908778>, (22.10.2019), s. 17-65.

Başaran, Anıl. “Sınıf Kavramının Kökeni ve Politik Ekonomik Bir Mukayese”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/331791>, (14.07.2022), ss.214-237.

Bayram, Parvana. “Azerbaycan’ın Aksu, Şamahı ve İsmayılı Bölgelerinde Evlilik Merasimleri”, **Turkish Studies**, 16(4), Ağustos 2021, ss.1405-1431

Bezer, Öğün Gülay. “İldenizliler, Arran-Azerbaycan- Cibal Topraklarında Hüküm Süren Türk-İslam Hanedanı (1148-1225)”, <https://www.academia.edu/41056732/%C4%B0ldenizliler>, (25.03.2021), ss.82-84.

Bilgegil Zöhre, **M. Kaya Bilgegil’in Makaleleri**, İkinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 102

Birdal, Alper. “Bolşevik Ütopya ve Sovyet Gerçekliği Üzerine Notlar”, <https://gelenek.org/bolsevik-utopya-ve-sovyet-gercekligi-uzerine-notlar/>, (25.11.2019).

Bookchin, Murray. **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905’ten 1917’ye Rus Devrimleri (Üçüncü Devrim/Cilt 3)**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.

Boynukara, Hasan. **Romanda Bakış Açısı ve Anlatılış**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 116.

Bozan, Oktay. “Ali Merdan Topçubaşı’nın ‘Azerbaycan’ın Teşekkülü’ Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/18.pdf>, (16.01.2023), ss.445-464.

Boztemur, Recep. “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, **Doğu Batı: Oryantalizm I**, 2002, ss.135-152.

Boztilki, Zeliha. **Yaşar Kemal’in Romanlarında Semboller**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2021.

Budak, Feyzullah. “Türkistan Toprağında Rusistan Oyunları”, **Bilig**, Sayı 6, 1997, ss.61-68

Bünyadov, Ziya. **Azərbaycan Atabəyləri Dövləti 1136-1225-ci illər**, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.

Can Bilal, Özbay Fatih. “Edebiyata Sosyolojik Bakmak: Mustafa Kutlu’nun “Uzun Hikâye” Adlı Eserindeki Anlamlar ve İdeolojik Yansımalar”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 39, Ocak 2014, ss.61-72.

Cansız, İsmail. “Dede Korkut Hikâyelerine Göre Türklerde Tören Geleneği ve Tören Çeşitler”, <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3464-published.pdf>, (14.08.2021), ss.55-64.

Cengiz, Maharramova Nigâr ve Ahmet Şimşek, “Sovyetler Birliği Döneminde Rusya’da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 13, Sayı 26, Güz 2017, ss.38-66.

Clark, Katerina. **The Soviet Novel: History as Ritual**, Bloomington: Indiana University Press. 2000.

Cuma, Ahmet. “Edebiyat Sosyolojisi ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi –Sanat ve Bilimin Sınır Ötesi Etkileşimi-“, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 22, 2009, ss.81-94.

Çakır, Ömer. **Türk Edebiyatında Mektup**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2005.

Çakmak, Ali Mehmet. “19. Yüzyıldan I. Dünya Savaşına Kadar Kafkasya’da Türkler ve Ermeniler”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1470309>, (15.01.2023), ss.157-165.

Çakmaklı, Dünya Ömür. “Roma Dönemi Cam Kaplarında Temenni Yazıtları”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/360791>, (09.05.2023), ss.142-152.

Çaylak, Adem ve Yunus Şahbaz. “Erken Dönem Marksizm’in Milliyetçilik Ve Ulusal Sorun Yaklaşımına Eleştirel Analiz”, <https://www.acarindex.com/pdfs/115506>, (26.04.2023). ss.377-394.

Çetin, Nurullah. **Roman Çözümleme Yöntemi**, Edebiyat Otağı, 4. Baskı, Ankara, 2006.

Çetindaş, Dilek. “İsmail Gaspıralı’nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi”, **Turkish Studies - International Periodical For**

The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/9 Summer 2013, ss.989-1008.

Çetişli, İsmail. **Batı Edebiyatında Edebî Akımlar**, Altıncı Baskı, Akçağ Yayınlar, Ankara, 2004.

Çıblak, Nilgün. “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/156801>, (03.07.2022), ss.103-125.

Çırakman, Aslı. “Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi”, **Doğu Batı: Oryantalizm I**, Sayı: 20, 2002, ss.181-199.

Çukurlu, Talip “Klasik Osmanlı Şiirinde Gülün Bülbul ve Diğer Hayvanlarla İlişkisi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/659372>, (18.10.2021), ss.353-376.

Davies, Sarah and James Harris, **Stalin: A New History**, Cambridge University Press, New York, 2005.

Demir, Ali. “Sömürge Devletlerinin Kullandığı Sömürgecilik Araç ve Metotlar› Vaka Analizi: Belçika Krallığının Kongo’daki Sömürge Dönemi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84513>, (19.08.2018), s.117-141.

Demir, Habip. “Günümüz İran Şiiliğinde Kutsal Gün ve Geceler”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1024374>, (04.04.2019), s.165-191.

Dilek, Kaan. “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, **Akademik ORTA DOĞU**, Cilt 2, Sayı 1, 2007, ss.49-68.

Doğan, Nur Muhammet. “Divan Şiirinde “Şarap” Metaforları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/158237>, (15.10.2023), ss.63-98.

Duman, M. Zeki. “Türkiye’de Dünden Bugüne Aydın ve İktidar”, <https://dergi.neu.edu.tr/public/journals/7/yazardizini/duman-a-z-2018-ekim.pdf>, (17.02.2022), ss.59-79.

Duman, Mehmet Zeki. “Liberalizm ve Sosyalizmde Birey(ciliğ)in Ontolojik Çıkmaı”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1347524>, (20.06.2021), ss.1-19.

Düğen, Turgay. “Sovyetler Birliğı Kolonyal Bir İmparatorluk Muydu?”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1797521>, (01.05.2023), ss.1516-1528.

Ebülfez Elçibey, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri” çev. Muhammet Kemaloğlu, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, Sayı 8, Haziran 2013, ss. 30-37.

Eliuz, Ülkü. “Orhan Kemal’in Romanlarında Bakış Açısı ve Anlatıcı”, 2009, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=994>, (03.12.2019), ss.1134-1165.

Emre, İsmet. “Yapısalcı Edebiyat Teorisi”, **Türk Dili Dergisi**, Yıl 68, Sayı 801, Eylül 2018, ss.60-65.

Ercilasun, Ahmet Bican. **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara, 2005.

Erkol, Çimen Günay. “Osmanlı-Türk Romanından Çağdaş Türk Romanına Kadınlık: Değişim ve Dönüşüm”, **Journal of Turkology**, 21 / 2 , Aralık 2011, ss.147-175.

Erol, Ali. **Azerbaycan Şiirinde Romantizm**, Tıbyan Basım Yayım ve Matbaacılık, İzmir, Şubat, 2007.

Erol, Ali ve Ayşe Atay, “Resul Rıza’nın Şiirlerinde ‘Ezop Dili’”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406940>, (01.08.2022), ss.119-130.

Forster, Edward Morgen. **Roman Sanatı**, çev.Ü.Aytür, Adam Yay., 2.baskı, İstanbul, 1985.

Giddens, Anthony. **Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım**, çev.M.R.Esengün-İ.Öğretir, 2.baskı, Birey Yayınları, İstanbul, 1994.

Giddens, Anthony. **Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları**, çev.Ü.Tatlıcan-B.Balkız, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003.

Goldmann, L. “Yazınsal Yaratmada Bireyin İşlevini Nasıl Anlamalı”, çev. T.Saraç, **Türk Dili**, no: 23(234), Mart 1971.

Goldmann, Lucien. **Diyaletik Araştırmalar**, çev. A. Timuçin-M.Sert, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 1998.

Goldmann, Lucien. **İnsan Bilimleri ve Felsefe**, çev.A.Timuçin-F.Aynuksa, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Goldmann, Lucien. **Roman Sosyolojisi**, çev.A.Erkay, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2005.

Gökcan, Özkan. “Çarlık’tan Bolşevik Devrimi’ne Rusların Ortadoğu Politikası”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 65, Şubat 2018, ss.448-460

Gökçimen, Ahmet. **Ata Govşudov’un Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, 2007.

Gökhan Bolat, “İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bâger Hanlar”, **Zeitschrift Für Die Welt Der Türken, Journal Of World Of Turks**, Vol. 5, No. 1, 2013, ss.47-65.

Görüryılmaz, Mehmet. **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, 2. Baskı, Korza Yayıncılık, Ankara, 2009.

Güllülü, Sabahattin. **Sanat ve Toplum**, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2005.

Gülol, Gülizar. **Bilinç Akımı Açısından Oktay Rifat’ın Romanları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul, Haziran 2012.

Günay Doğan, **Metin Bilgisi**, Üçüncü Baskı, Multilingual, İstanbul, 2007, s. 44

Güngör, Ebubekir. **Çarlık Döneminde Türkistan’da Fikir Akımları**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, 2008.

Gürkan, Ülker. “S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/632375>, (23.12.2022), ss.155-162.

Gürsel, Nedim. **Başkaldıran Edebiyat**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997.

Güven, Sarı Melek. “Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnelliğin Sorgulanması: “Kahraman”Andranik Ozanyan Örneği””, Kış 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/383779>, (22.10.2019), ss.72-82.

Güzel, Fatih. “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah’ın Rolü”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/180133>, (23.06.2021), ss.75-92.

Gəncəvi, Məhsəti, “Rubailər”, <http://cls.az/front/files/libraries/1120/books/379941451798319.pdf>, 16.12.2021), s. 9

Hacıgökmen, Mehmet Ali. “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, <https://docplayer.biz.tr/332298-Turklerde-yas-adeti-temelleri-ve-sonuclari.html>, (31.07.2022), ss.393-422.

Hosking, Geoffrey. **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Humphrey, Robert. “Bilinç Akımında Kullanılan Araçlar”, **Yeni Dergi**, sayı:8, İstanbul, 1965, s. 23-30.

İnal, T., “Oluşumsal Yapısalcı Yazın Eleştirisine Uygulamalı Bir Yaklaşım, Goldmann’da Racine’i Okurken”, **Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Yayınları, cilt:1, sayı:4, Ankara, 1979, ss.61-71.

İnan, Abdülkadir. “Eski Türklerde ve Folklorda «Ant»”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2152451>, (12.07.2021), ss.279-290.

İsmayılova, Nərgiz. “Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” əsərində Şərq və Qərb”, <http://yarpaq.az/az/memmed-seid-ordubadinin-dumanli-tebriz-eserinde-serq-ve-qerb/>, (12.12.2019).

İstek, Gülşen. “Haçlı Kronikleri ve Batı Kaynaklarına Göre Kutsal Mızrak Efsanesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 43, 2019, ss.1365-1383.

Kadıızade, Esmâ. **Tomris Uyar’ın Öykücülüğü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana, 2011.

Kadyrov, Mederbek ve Öskönbay Zuuridinov, “Sovyetler Birliğinin Din Siyaseti ve İslam (Orta Asya Örneğinde)”, **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi**, Sayı 27, 2019, ss.63-69.

Kafkasyalı, Ali. “İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatları”, **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, Erzurum, 2004.

Kafkasyalı, Ali. **İran Türkleri**, Bilgeoğuz, İstanbul, 2010.

Kafkasyalı, Yavuz Selim. “İran Türklerinde Müziğin Ulusal İşlevi”, http://www.turkishstudies.net/files/turkishstudies/902116163_41Kafkasyali%20YavuzSelim-sos-821-831.pdf, (23.04.2020), ss.821-831.

Kaplan, Mehmet. **Hikâye Tahlilleri**, Dergâh Yay., 10. Baskı, İstanbul, Eylül 2004.

Karabulut, Mustafa. “‘Paris’te Bir Türk’ ve ‘Jön Türk’ Romanlarında Kültür ve Medeniyete Bakış”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 186, Haziran 2010, ss.75-88.

Karacan, Osman. **1906 İran Meşrutiyeti**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2013.

Karadeniz, Yılmaz. “İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul’daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri (1906-1909)”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)**, 2010.

Karakaş, Elmas. “Bakü’de Yayımlanmış Milliyetçi Bir Dergi Olarak Şelale Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, **3. Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Kongresi Kongre Kitabı**, AMEA Folklor Enstitüsü, Bakü Azerbaycan, 18-20.09.2020, s. 290-344.

Karataş, Evren. “Mektup Roman Tekniği ve Türk Romanından İki Örnek: Mektup Aşkları ve Kedi Mektupları”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/4, Fall 2012, p. 2173-2192.

Karatekin, Tülay. “Fikrimin İnce Gülü Romanında Bilinç Akışı Tekniği”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/635375>, (09.10.2023), ss.215-230.

Karpat, Kemal. **Osmanlı’dan Günümüze Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2009.

Kavcar, Cahit. “Romanda Tasvirin Psikolojik Yönü”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/650263>, (06.10.2023), ss.137-174.

Kaya, Mehmet. “İran Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1813-1923)”, <http://www.bingol.edu.tr/documents/%C4%B0ran%20ingiliz%20Rus.pdf>, (22.10.2019), ss.212-214.

Kayhan, Hüseyin. “Azerbaycan Atabeyliği’nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz”, 2018, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/495821>, (23.06.2021), ss.45-46.

Kengerli, Aybeniz Aliyeva. **Azerbaycan’da Romantik Türkçülük**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008.

Kılıç, Selda. “İran’da İlk Anayasal Hareket "1906 Meşrutiyeti", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 32, 2022, ss.143-162.

Kınacı, Yusuf Ziya. “Kolhozlar Sovhozlar ve Kibutzlar: Kolektif Örgüt Yapılarının İncelenmesi Üzerine Bir Deneme”, [https://www.academia.edu/10079148/Kolhozlar Sovhozlar ve Kibutzlar Kolektif %C](https://www.academia.edu/10079148/Kolhozlar_Sovhozlar_ve_Kibutzlar_Kolektif_%C)

[3%96rg%C3%BCt_Yap%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n_%C4%B0ncelenmesi_%C3%9Czerine_Bir_Deneme](#), (28.05.2022), s. 2.

Koçakoğlu, Bedia. “Eşiktekiler (Batılılaşma Evresinde İki Çocuk Tipi: Ömer ve Şermin)”, **Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/1, Winter 2013, p.1931-1954.

Koçoğlu, Binali. **Abdest ve Namaz’da Caferi Mezhebi ile Hanefi Mezhebi Arasındaki Farklılıklar**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum, 2015.

Kolcu, Ali İhsan. **Öykü Sanatı**, Salkım Söğüt Yay., Konya, 2006.

Korkmaz, Ramazan ve Mutlu Deveci. “Yaban’ın Yabancılığı”, Yaban’ın Yabancılığı”, **Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 7, Sayı: 24, Mart 2020, ss.1-12.

Köprülü M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 6. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

Kösemihal, Nurettin Şazi. (1964-1966), **Edebiyat Sosyolojisine Giriş**, Sosyoloji Dergisi, no:19-20, İstanbul, 1989, ss.1-37.

Kulak, Önder. “Paramiliter Tehlike: Lümpen Proletaryanın Örgütlenmesi Sorunu”,

[https://www.academia.edu/34158831/Paramiliter Tehlike L%C3%BCmpen Proletarya_n%C4%B1n_%C3%96rg%C3%BCtlenmesi_Sorunu](https://www.academia.edu/34158831/Paramiliter_Tehlike_L%C3%BCmpen_Proletarya_n%C4%B1n_%C3%96rg%C3%BCtlenmesi_Sorunu), (21.12.2020).

Kulieva, Nargiz. “Azerbaycan’da Düşün Gelenekleri”, <http://irs-az.com/new/pdf/201210/1350983167797765960.pdf>, (24.05.2019), ss.28-33.

Lenin, V.İ. **Kır Yoksullarına**, Birinci Baskı, İnter Yayınları, Ankara, Aralık 1993.

Lenin, **Emperyalizm**, Evrensel Basım Yayın. 2000.

Lenin, Viladimir İliç. **Sosyalizm ve Din**, çev.Arif Şentek, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, İstanbul, 2019

Lenin, V.İ. **Ne Yapmalı: Hareketimizin Acil Sorunları**, Yar Yayınları, İstanbul, Haziran 2022.

Lenoir, Beatrice. **Sanat Yapıtı**, çev.A.Derman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.

Liebman, Marcel. **Rus Devrimi Bolşevik Zaferinin Kökenleri**, Aşamaları ve Anlamı, çev. Samih Triyakioğlu, Ayrıntı, İstanbul, Mayıs 2017.

Lukacs, György. **Birey ve Toplum**, çev.V.Atayman, Günebakan Yay., İstanbul, 1978.

Lukacs, György. **Avrupa Gerçekçiliği**, çev.M.H.Doğan, Payel Yay., II.Baskı, İstanbul, 1987.

M. S. Ordubadi Əsərləri Səkkizinci Cild, ed. Fəridə Vəzirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

M.S. Ordubadi Əsərləri Birinci Cild Şe'rlər, Feyletonlar və Hekayələr, ed. Fəridə Vəzirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1964.

M.S. Ordubadi Əsərləri İkinci Cild Pyeslər və Romanlar, ed. Fəridə Vəzirova, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1964.

Marx, Karl ve Friederich Engels. **Komünist Parti Manifestosu**, Yazılama Yayınevi, İstanbul, Ocak 2013

Mazlum, Özge. “Rengin Kültürel Çağrışımları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 31, Aralık 2011, ss. 125-137.

Memmedli, Şüreddin. “Gürcistan Türklerinin Edebî Geleneklerinde Hikâye Türünün Evrimi”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/668002>, (10.05.2023), ss.173-182.

Məmmədov, Məmməd. **Poeziya Dünyasının Dahisi (metodik vəsait)**, M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı, 2012.

Mennan, Zeynep. “Türkiye’de Olumsuz Pierre Loti Eleştirileri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2003, s.33.

Mert, Lüle Esra. “Anadili Eğitimi- Öğretimi Sürecinde Çocuk Yazını Ürünlerinden Yararlanma ve Masal Türüne Yönelik Bazı Belirlemeler”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/114554>, (10.05.2023), ss.1-12.

Michaud, Guy. **Bir Disiplin Olarak Edebiyat Sosyolojisinin Kurulması**, çev.H.Uçan, Hece Yay., Ankara, 2004.

Moran, Berna. **Türk Romanına Eleştireş Bir Bakış**, cilt:1, İletişim Yay., İstanbul, 1983.

Moran, Berna. **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Mustafa, Nazim. “Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya’da Yaptıkları Katliamlar”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26215>, (15.01.2023), ss.1-12.

Məftun, Əkbər. **Məmməd Səid Ordubadi**, Yazıçı, Bakı, 1987.

Məmməd Səid Ordubadi Taleyi və Sənəti, (Ed. İsa Həbibbəyli), Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafiya Briliyi, Naxçıvan, 2012.

Narlı, Mehmet. **Orhan Kemal’in Romanları Üzerine Bir İnceleme**, T.C.Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

Nizami Gəncəvi Əsərləri, 2 cildə 1. Cild, Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, Bakı 2013.

Odacı, Serdar. “Ulysses ve Tutunamayanlar’da Bilinç Akışı Tekniği”, **Türkish Studies, International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 4/1-I. 2009. ss.605-684.

Oğuz, Ahmet. “Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184917>, (19.09.2022), ss.109-120.

Ordubadi, Məmməd Səid., “İranda Tədariki-Əsgəriyyə”, **Təzə Həyat**, 16 Noyabr 1907.

Ordubadi, Məmməd Səid. “Təbriz Hadisələrinə Dair”, **Sədayi-Həqq**, 23 İyul 1912.

Ordubadi, Məmməd Səid. Əndəlisin Son Günləri yaxud Qranadanın Təslimi, Orucov Qardaşlarının Elektrik Mətbəəsi, Bakı, 1914.

Ordubadi, Məmməd Səid. “İran İnqilabı Hakkında (1907-1920)”, **Əxbar**, 16 İyun 1920.

Ordubadi, Məmməd Səid. “İran İnqilabı və İngilislər”, **Əxbar**, 8 İyul 1920.

Ordubadi, Məmməd Səid. “Yunan ve Türkiyə”, **Əxbar**, 9 İyul 1920.

Ordubadi, Məmməd Səid. “Mustafa Kamal Cəbhələrində”, **Kommunist**, 17 Avgust 1920.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Türkiyə və Şərq İnqılabı", **Kommunist**, 16 Noyabr 1920.

Ordubadi, Məmməd Səid. "İranın İstiqbalını Təhdid Edən Nədir?", **Kommunist**, 9 Dekabr 1921.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Bakı Zəhmətkəşlərinin Yeni Vəzifəsi", **Kommunist**, 12 Oktyabr 1922.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Anadolu Kəndlisinin Birinci Qədəmi", **Kommunist**, 5 Noyabr 1922.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Xoruzun Quyuğu Görünür", **Kommunist**, 2 Fevral 1923.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Lozan Yenə Ölər", **Kommunist**, 24 İyun 1923.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Türkiyə Böyük Millət Səçkiləri Bitir", **Kommunist**, 15 İyul 1923.

Ordubadi, Məmməd Səid. Analıq, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929.

Ordubadi, Məmməd Səid. Kənd Alverçisi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929.

Ordubadi, Məmməd Səid. Mollanın Yuxusu, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929

Ordubadi, Məmməd Səid., "Muhərrəmlik və Mədəni İnqılab", **Azərnəşr**, Bakı, 1929.

Ordubadi, Məmməd Səid. Zinətin Andı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1929.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Qurban Kəsmək Haqqında", **Azərnəşr**, Bakı, 1930.

Ordubadi, M. S. "Nizaminin Dövrü və Həyatı", **Ədəbiyyat Qəzeti**, No:34, 22 Oktyabr 1939, s. 3.

Ordubadi, Məmməd Səid. "Nizaminin Dövrü və Həyatı", **Ədəbiyyat Qəzeti**, 22 Oktyabr, 1 Noyabr, 10 Dekabr 1939.

Ordubadi, Məmməd Səid., Bab və Bəha, **Azərnəşr**, Bakı, 1940.

Ordubadi, Məmməd Səid. "İran Mədəniyyəti", **Ədəbiyyat Qəzeti**, No 36 (294), Bakı, 9 Ekim 1941, s. 2.

Ordubadi, Məmməd Səid. “XII Əsrdə Azərbaycan Ədəbiyyatı və Onun Şərq Klassik Ədəbiyyatına Tə’siri”, **Ədəbiyyat Gəzeti**, No 6 (342), Bakı, 9 Mart 1943, s. 3.

Ordubadi, Məmməd Səid. “Böyük Şairin Yaşadığı Mühit”, **Ədəbiyyat Gəzeti**, 27 Noyabr, 5 Dekabr 1947.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Döyüşən Şəhər**, İkinci Nəşri, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1960.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Gizli Bakı**, Dördüncü Nəşri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1972.

Ordubadi, Məmməd Səid. **İstanbul Səhnələrində Dursunəli Ballıbadı**, Tural-Ə Neşr, Bakı, 2001.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Qılınc və Qələm**, İkinci Hissə, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Dumanlı Təbriz-Birinci kitab (I-II hissə)**, Təhsil, Bakı, 2012.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Dumanlı Təbriz-İkinci kitab (III-IV hissə)**, Təhsil, Bakı, 2012.

Ordubadi, Məmməd Səid. **Həyatım və Mühitim**, Əcəmi Nəşriyyat-Poligrafya Birliyi, Nahçıvan-2012.

Ordubadi, Memmed Said. **Kılıç ve Kalem 1**, Akt.Yurtseven Şen, Zengin Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Ordubadi, Memmed Said. **Kılıç ve Kalem 2**, Akt.Yurtseven Şen, Zengin Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Özcan, Ömer. “Türk Yurdu’nda Turancılık ve Türk Dünyası”, **Türk Yurdu Dergisi**, Cilt 31, Sayı 282, Şubat 2011, ss.399-412.

Özçelik, İsmail, “Karabağ’daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/368102>, (15.01.2023), ss.417-456.

Özdemir, Burcu. “Azerbaycan Pioner Teşkilatı ve Sovyet Toplumunun İnşası Sürecinde Çocuklar”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/498443>, (21.12.2020). ss.91-101.

Özdemir, Burcu. “Çarlık Rusyası’nda Yahudi Siyaseti ve Pogrom Hareketleri”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/726974>, (21.12.2022), ss.78-96.

- Özdemir, Burcu. “Sovyetler Birliği'nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol”, 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/769201>, (03.09.2019), ss. 179-196
- Öztürk, Armağan. “Entelektüel, İmgeleri Üzerine: Prometheus Ateşi ve Kendi Ateşinde Yananlar”, **Düşünen Siyaset** 22. 2006, ss.231-256.
- Özyurt, Cevat. “Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2014, ss.207-240.
- Parla, Jale. **Don Kişot'tan Bugüne Roman**, İletişim Yay., İstanbul, 2003.
- Pirizade, Nijat. **On Dokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Azerbaycan Basını: Öncüller, Ardıllar ve Önemli Dönüm Noktaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Erzurum, 2019.
- Politzer, Georges. **Felsefenin Temel İlkeleri**, çev.E.Aytekin, Sosyal Yay., İstanbul, 1993.
- Propp, Viladimir. **Masalın Biçimbilimi**, çev.M.Rifat-S.Rifat, B/F/S Yay., İstanbul, 1985.
- Qafarov, Vasif. “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/74017>, (22.05.2023), ss.139-151.
- Rayfield, Donald. **Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him**, Random House Trade Paperbacks, New York, 2005.
- Reyhan, Cenk. “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/3508/tur>, (06.06.2022), ss.217-266.
- Rıfat, Mehmet. “Toplumbilimsel Eleştiri ve Edebiyat Sosyolojisine Giriş”, **Varlık Dergisi**, Mayıs 2005, ss.1-8.
- Rifat, Mehmet. **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler**, YKY, İstanbul, Haziran 2008.
- Rüstəmov, Tovfiq. **Alovlarda Bərkiyən Qələm**, Yazıçı Bakı, 1981.
- Sabri Ceylan, **Özbek Yazar Musa Taşmuhammedoğlu Aybek'in Romanları Üzerine Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir, 2023.

Sadıkov, Ramin. **Mehmet Sait Ordubadi'nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2009.

Sadıgov, Ramin. "Çar I. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, XV/59, Güz 2018, ss.48-82.

Sağol Yüksekaya Gülden. "Kalın ve Çeyiz" http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/gulden_sagol_yuksekkaya_kalin_ve_ceyiz.pdf, (24.05.2019), ss.396-406.

Said, E. Oryantalizm, **Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, çev.S.Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 1991.

Sancar, Nejdet. "Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, Cilt IV, Sayı 2, 1955, ss.57-88.

Saraç, Hanife. "Kutsalı Topyekûn Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği'nin Din Politikası", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 23, Bahar 2019, ss.73-96.

Sarıkaya, Mahmut. "İran'da Türkçenin Gizli Hazinesi: Tâziye Gelenegine Bağlı Mersiye Edebiyatı", Mayıs 2012, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/turkcenin_gizli_hazinesii.pdf, (19.03.2019), ss.203-228

Sarıkoca, Erem. **Tarihi Güncellemek Edebiyat Sosyolojisi Açısından Roman**, Fenomen Yayınları, 1. Baskı, Kayseri, 2016.

Sarısaman, Sadık. "Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/572991>, (25.12.2021), ss.163-184.

Sayzek, Hakan. **Roman Terimleri Sözlüğü**, Hece yayınları, Ankara, 2015.

Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/863812>, (26.05.2022), ss.95-106.

Sebülürreşad Mecmuası, proje yürütücüsü Ertuğrul Düzdağ, Cilt 8, Sayı 183-208, Kültür Yayınları Dizisi No. 218/8, Seçil Ofset, Bağcılar / İstanbul, Aralık 2016, s.156

Selçuk, Sefa ve M. Hakan Özçelik. “Gaspıralı İsmail Bey ve Modern Eğitim Anlayışı”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1098643>, (15.07.2022), ss.71-84.

Sevim, Acar. “Yakup Kadri’nin Yaban Romanında Aydın-Halk Kopukluğu”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, Sonbahar 2014, ss.189-195.

Söylemez, Orhan. **Türk Dünyası Edebiyatları Roman I**, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara. 2005.

Stanzel, F.K. **Roman Biçimleri**, çev.F.Tepebaşılı, Çizgi Kitabevi, 1.baskı, Konya, 1997.

Stevick, Philip. **Roman Teorisi**, çev.S.Kantarcıoğlu, Akçay Yay., 2.baskı, Ankara, 2004.

Sunar, Lütfi. “XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı”, **Sosyoloji Dergisi**, 3.Dizi, Sayı 14, 2007, ss.57-80

Sümbüllü, Yusuf Ziya. **Kemal Tahir’in Tarihi Romanları Üzerine Oluşumsal Yapısalcı Eleştiri Bakımından Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.

Swingewood, Alan. **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev.O.Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, I.Baskı, Ankara, 1998.

Səmədova, Nailə. **Məmməd Səid Ordubadi- Əbülqasım Əminzadə- Əlabbas Müznib Xatirələr**, Nurlan, Bakı, 2008.

Şahin, Emine “Bir Zafer, Bir Mağlubiyet: Osmanlı Irak’ının Elden Çıkış Sürecinde Kutü’l-Amare Zaferi ve Bağdat’ın İşgali”, **Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa**, (Ed. Burcu Kurt), Gaye Kitabevi, Bursa, 2019, ss. 489-507.

Şan, Mustafa Kemal. **Edebiyat Sosyolojisinin Tarihinden Basamaklar**, Edebiyat Sosyolojisi, Hece Yay., Ankara, 2004.

Şenderin, Zübeyde. “Türk Romanında Taşra: Toplumsal Yapılanma, Aydınlar ve Yabancılaşma”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/648928>, (15.07.2022), ss.115-136.

Tan, Kaya Pınar. “Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri”, **USAD**, Güz 2018; (9), ss.205-218.

Tarcan, Hafize Burçin. “Ermeni Terör Örgütlerinin Güney Kafkasya’da Gerçekleştirdikleri Faaliyetler: 1905-1906”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1235156>, (11.01.2023), ss.129-157.

Taşkın, Ünal. “Efendizade Mehmed Şerif’in Anlattıkları Işığında Azerbaycan”, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/26.pdf>, (16.07.2022), ss.665-689.

Taştan, Abdulvahap. “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 2003, <https://dergipark.org.tr/download/issue-file/3529>, (13.05.2019), ss.1-39.

Tebrizli, Nizamettin. **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri**, Gün Basımevi, İstanbul, 1946.

Tekin, Mehmet. **Roman Sanatı (Romanın Unsurları)**, Ötüken Yay., 1.baskı, İstanbul, 2001.

Temizyürek, Fahri. “Gaspıralı İsmail Bey’in Cedit Mektepleri Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 11, Sayı 4. Aralık 2014, ss.365-381.

Tilbe, Ali. “Albert Camus’un Veba (La Peste) Adlı Romanına Toplumbilimsel Bir Uygulama”, **Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Öğretim Merkezi Gaziantep Şubesi, Gaziantep, 4-5 Haziran 1999, ss.105-111.

Tilbe, Ali. **Une étude sociologique dans la Peste d’Albert Camus**” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000.

Tıraş, Yusuf Can ve Halil İbrahim Ertürk, “Dede Korkut Kitabında Geçen Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Anlamlıları”, 2016, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/252676>, (22.03.2019), ss.135-150.

Todorov, Tzvetan. **Yazın Kuramı Rus Biçimcilerin Metinleri**, çev.M.Rifat-S.Rifat, YKY Yay., 1.baskı, İstanbul,1995.

Tokpınar, Mirza. “Men teşebbeye bi-kavmin fe-hüve minhum’ Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/606918>, (08.07.2022) ss.85-109.

Tombak, Fatma. “20. Yüzyıl Sovyet Rusyası’nda Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, 2011,

<http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902532.pdf>, (02.05.2019), ss.359-370.

Topuz, Fatma Aliye. **İslam Kadınları**, İnkılab Yayınları, İstanbul, 2009.

Tunalı, İsmail. **Marksist Estetik**, Altın Kitaplar Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1993.

Turan, Menaf. "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 66, No. 3, 2011, ss.307-332.

Tzevatan. Todorov, **Yazın Kuramı Rus Biçimcilerin Metinleri**, çev .M.Rifat-S.Rifat, 1.baskı, YKY Yay., İstanbul, 1995.

Ulusoy, Ergin. "Aydınlanma Perspektifinden Doğu'nun Modernleşme Sorunu ve Çağdaşlaşma", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1190337>, (14.07.2022), ss.3089-3114.

Uygur, Erdoğan. "Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci", 2005, https://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/erdogan_uygur_realizm.pdf, (20.01.2015), ss.23-30.

Uygur, Fatma. "Bolşevik İhtilâli Sürecinde Fransa'nın Kafkasya Politikası ve Ali Merdan Topçubaşı'nın Diplomatik Mücadelesi", <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/8-fatma-uygur.pdf>, (16.01.2023), s.210-211.

Uzman, Mehmet. "Sovyetler Birliği'nde Dil Politikası", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/790401>, (01.05.2023), ss.41-56.

Ünaldı, Halime. **Türk Romanı ve Sosyoloji: Bir Edebiyat Sosyolojisi Denemesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.

Ünsal, Kubilay. "Namık Kemal: Celaleddin Harzemşah", **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı:39, Erzurum, 2009, ss.113-17.

Vəzirova, Fəridə. **Məmməd Səid Ordubadi**, Kənclik, Bakı, 1970.

Vəzirova, Fəridə. **Ədəbi Qeydlər və Tədqiqlər**, Yazıçı, Bakı, 1985.

Williams, **Raymond**. **Kültür**, çev.S.Aydın, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Wolff, Janet. **Sanatın Toplumsal Üretimi**, çev.A.Demir, Özne Yay., İstanbul, 2000.

Yaraşır, Volkan. "Geçmişteki gelecek:1871 Paris Komünü", **SAV Katkı**, Özel Sayı, Mayıs 2021, s. 40.

Yavuz, Yasin. “Lucien Goldmann’ın Oluşumsal Yapısalcı Yöntemi Bağlamında Reşit Handan’ın ‘Sel’ Romanının İncelenmesi”, **Edebî Eleştiri Dergisi**, Cilt II, Sayı II, Ekim 2018, ss. 195-218.

Yazıcı, Hasan. “Edebiyat Sosyolojisine Toplu Bir Bakış Sosyolojinin Tanımı ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi**, sayı 39, 2009, ss.41-52.

Yeşilbaş, Neşe. Kaan Kapan, “Kura ve Aras Nehirlerinin Azerbaycan Aran (Kür-Araz) Bölgesi Açısından Jeoekonomik Önemi”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal of Eurasian Inquiries** 10, 1 (2021): ss. 167-192.

Yıldırım, İrfan Murat. “Kaynaklar ve Teşekkül Bakımından (1921 Yılına Kadar) Azerbaycan Romanı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, Erzurum, 2004, ss.133-144.

Yıldırım, İrfan Murat. “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 2/2, 2013, ss.147-160

Yılmaz, Durali. **Roman Sanatı ve Toplum**, Kesit Yayınları, Ankara, 2011,

Yılmaz, Ebru Burcu. “Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme”, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873102.pdf>, (21.07.2021), ss.45-56.

Yılmaz, Reha. “Nizami Gencevi’de İdeal Toplum - İdeal Yönetim Anlayışı”, **Journal of Qafqaz University**, 2007; 20 (2): ss. 26-33

Yücel, Tahsin. **Anlatı Yerlemleri**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1979.

Yücel, Tahsin. **Yapısalcılık**, Can Sanat Yay, İstanbul, 2005.

Yüksel, Ayşegül. **Yapısalcılık ve Bir Uygulama-M.Cevdet Anday Tiyatrosu**, Gündoğan Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 1995.

Zarplı, Çağdaş. **Sosyalist Teoride Milliyetçilik Tartışmaları: Birikim Dergisi Çevresi Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya, Temmuz 2016.

Ziyayeva, Zemine. “Füyûzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan’da Türkçe Meselesi”, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/991564>, (14.05.2023),ss. 187-202.

Багиров, Абузар. “Легендарная поэтесса Азербайджана”, <https://irs-az.com/new/pdf/201309/1380009185237968241.pdf>, (16.12.2021), s.4.

Симуков А. “Д. Труды о Монголии и для Монголии Том 3 (часть 2).” *Senri Ethnological Reports*, 75, s. 312.

<http://anl.az/download/pdd.pdf>, (07.11.2020)

<http://azhistorymuseum.gov.az/az/about/2>, (14.01.2023)

<http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/16959/cild/20> (25.05.2022)

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=231671&pno=29>, (27.03.2023).

<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=231671&pno=71>, (27.03.2023).

<http://www.golestanpalace.ir/>, (04.06.2022)

<http://www.rusdiplomats.narod.ru/orlov-aa.html>, (17.12.2019)

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/brest-litovsk-baris-antlasmasi/>,
(24.05.2023)

<https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/84>, (22.05.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm>, (25.03.2018).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ihida>, (22.05.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/bahailik>, (12.08.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tebriz>, (24.11.2019)

<https://geschichte.univie.ac.at/en>, (09.06.2020)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mustersid-billah>, (07.11.2020)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ozbek>, (07.11.2020).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/pehlivan>, (07.11.2020)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/selahaddin-i-eyyubi>, (07.11.2020).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/nizami-i-gencevi>, (08.07.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/culus> (12.07.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/niha> (12.07.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazan>, (12.07.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul>, (12.08.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hakani-i-sirvani>, (18.09.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmedililer>, (19.09.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/babek>, (05.10.2021).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tugrul-ii>, (22.10.2021)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ildenizliler>, (22.10.2021)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilarслан>, (22.10.2021)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/iran> (23.10.2021)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fas>, (09.06.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cenaze>, (04.07.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cuma>, (04.07.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/diyet>, (08.07.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir>, (04.07.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/molla>, (27.12.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyid>, (27.12.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sia>, (27.12.2022)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/enduljans>, (01.01.2023)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/fatiha-suresi>, (01.01.2023)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/gulnar-hanim>, (22.11.2023)
<https://oaji.net/articles/2016/2811-1452505924.pdf>, (09.06.2022)
<https://obastan.com/nimt%C9%99n/1002279/?l=az>, (04.07.2022)
<https://obastan.com/qo%C3%A7u/1012490/?l=az>, (14.08.2022)
<https://obastan.com/fir%C9%99ngim%C9%99ab/774401/?l=az>, (18.07.2022)
<https://obastan.com/telefonogram/38875/?l=az>, (21.02.2023)
<https://obastan.com/q%C4%B1z%C4%B1l/25676/?l=az>, (04.03.2023)
<https://obastan.com/m%C3%BCh%C9%99rrir/1012972/?l=az>, (09.03.2023)
<https://obastan.com/m%C9%99%C5%9F%C5%9Fat%C9%99/780314/?l=az>,
(04.07.2022)
<https://www.college-de-france.fr/site/en-college/index.htm>, (09.06.2020)

TEŞEKKÜR

Tez çalışmalarım sırasında yardımlarını ve desteklerini benden esirgemeyerek büyük bir dikkatle çalışmamı inceleyen ve bana her zaman her alanda yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ali Erol'a başta olmak üzere Tez İzleme Komitemde yer alan tüm hocalarıma ve bu çalışmayı hazırladığım süre zarfında benden sevgisini ve desteğini esirgemeyen sevgili aileme ve kıymetli arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

ÖZ GEÇMİŞ

1999 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Anafartalar Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü'nde yüksek öğrenimime başladım. 2003 yılında mezun oldum ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bir okula Türkçe öğretmeni olarak atandım. 2010 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalında yüksek lisansımı tamamladım. Türkçe öğretmeni olarak görev yaparken Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan sınavı kazanarak T.C Minsk Büyükelçiliği nezdinde Belarus Devlet Dil Bilim Üniversitesinde Türk Dili okutmanı olarak görev yaptım. 2016 yılında ülkeme döndüm. Halen Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bir ortaokulda Türkçe öğretmenliği görevimi sürdürmekteyim.